КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ

ГУМАНИТАРДЫК ЖАНА ЭКОНОМИКАЛЫК ИЛИМДЕР БӨЛҮМҮ

Ч. АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

«МАНАС» ЭНЦИКЛОПЕДИЯСЫ

2-том

МАНАСТЫН СЮЖЕТИ – ЯРУПА

Бишкек – 2016
«Кыргыз энциклопедиясы» башкы редакциясы

УДК 398
ББК 82.3(2Ки)
М 23

1-басылышы 1995-жылы жарык көргөн

Кыргыз Республикасында 2014–2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасы боюнча Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы (2014-ж. 2-июнь, № 119) жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтомунун (2015-ж. 6-апрель, № 151-б.) негизинде жарык көрдү.

Басмага Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Окумуштуулар Кеңеши тарабынан сунуш кылынды.

Жооптуу редакторлор:
А. Акматалиев, Д. Андашев

Редколлегия:

Акматалиев А. А.	Мусаев С. Ж.
Байгазиев С. О.	Садыков Т. С.
Жайнакова А. Ж.	Токтоналиев К. Т.
Маразыков Т. С.	Эркебаев А. Э.

М 23 **«Манас» энциклопедиясы.** – Б.: «Кыргыз энциклопедиясы» башкы редакциясы, 2016. – 704 б.

ISBN 978-9967-14-151-3

М **4604000000 – 16** / **454(11)**

УДК 398
ББК 82.3(2Ки)

ISBN 978-9967-14-151-3

© «Кыргыз энциклопедиясы» башкы редакциясы, 2016
© КР УИА, 2016

М

«МАНАСТЫН» СЮЖЕТИ – «Манас» эпосунун мазмунундагы камтылган маалыматтар м-н окуялардын атайын ык аркылуу баяндалган жалпы суммасы. Көп варианттуу (к. *«Манастын» варианттары*), татаал сюжеттүү, өтө көлөмдүү «Манастын» тексттериндеги окуялар м-н маалыматтарды бүт камтыган вариант жок. Эпостун сюжети м-н бир эле учурда кенен тааныштыруунун жалгыз жолу чыгарманын туруктуу салттык окуяларын толугураак камтыган ж-а окуяларды баштан аяк кенен баяндаган, жогорку көркөмдүктөгү бир вариантты негиз катарында пайдаланып, анда айтылбаган окуяларды башка варианттар м-н толуктоо, варианттар арасындагы айырмачылыктарды белгилеп көрсөтүү. Ошондуктан, «Манастын» сюжети негиз катары алынган Сагымбай Орозбак уулунун варианты Саякбай Каралаев айткан вариант ж-а В. В. Радлов жазган текст м-н толукталуу аркылуу берилди. Эпостун башка негизги варианттары да зарылчылыгына ылайык салыштыруу түрүндө пайдаланылды.

«М-тын» с-н түзгөн окуялар өзгөчө зор көлөмдүү чыгарманын оозеки жашоосунан ж-а аткарылышынан пайда болгон зарылчылыкка ылайык чоң-чоң эпизоддорго бөлүнүп түзүлгөн. Мындай чоң эпизоддор көптөгөн майда окуялардан, маалыматтардан куралат. Ушуга ылайык композициялык курулушу жактан чоң эпизоддор өзүнчө чыгармага таандык белгилерге ээ, ар биринин аталыштары да бар. Мис., «Көкөтөйдүн ашы», «Чоң казат» ж. б.

Эпостун башталыш окуялары «Манастын туулушу жана балалык чагы» (кээде «Баатырдын туулушу жана балалык чагы»),– деп аталуучу чоң эпизодго топтоштурулган.

МАНАСТЫН ТУУЛУШУ ЖАНА БАЛАЛЫК ЧАГЫ – эпостун башталыш окуяларын камтып турган чоң эпизод, чыгармадагы туруктуу салттык окуялардын бири. Адатта баатырдын теги ж-дөгү маалыматтардан башталып, Манас эр жеткенге чейинки окуяларды бүт баяндайт. Көптөгөн маалыматтардан, майда окуялардан турат. Аларды мазмунуна карай шарттуу түрдө ар бирин өзүнчө атоого болот. Мис., баатырдын теги, күчтүү жоодон жеңилген кыргыздардын чабылып-чачылышы, баласы жок Жакыптын зары ж. б.

Бөлүм «Манастын» белгилүү тексттеринин дээрлик бардыгында бар. Булар бир манасчыда түрдүүчө аталышы ж-а камтыган окуялары ар башка болушу мүмкүн: РЖВда «Манастын туулганы» – деп аталып, эпостун биринчи окуясы катары белгиленген. СКВ б-ча тема башка аталганы м-н окуянын жалпы нугу ж-а мазмуну негизинен салттык түрдө берилген.

Баатырдын теги – жалпы эле баатырдык эпостор үчүн мүнөздүү салт, чыгармадагы киришүүнүн милдетин аткаруучу бөлүмчө. Мында Манастын ата-бабалары саналат ж-а айрымдарына кыскача мүнөздөмө берилет: Каракан, Угузкан, Аланча кан, Байгур, Бабыр, Түбөй, Көгөй, Ногой, Жакып. Ысымдардын аталыштары, саны туруктуу эмес, түрдүү варианттарда өзгөртүлүп, орун алмаштырылып, азайып, же көбөйүп берилиши мүмкүн. СКВда Бөйөн, Чаян, Ногой, Балакан, Каракан, Жакып аталса, РЖВда Бөйөнкан, Каракан, Жакып үчөө гана эскерилет ж. б.

Текти саноо тике тиешеси бар ата-бабаларынын аттарын гана атоо түрүндө да РЖВда кыргыздардын санжыра айтуу ыгы б-ча кимдин канча баласы болуп, анын кандай бутактануларын кошо чечмелөө ыгы м-н да айтылат (СОВдо, СКВда), кээде андан да кеңири берилиши мүмкүн. ТМВда кыргыздардын алты уругу, Манас кайсыл уруктан экени чечмеленип саналып, кадимки санжыралык үлгүдө баяндалат.

Чыгарманы баатырдын тегинен кабар берүүдөн баштоо – кыргыздардагы ар бир уул жети атасын билүү милдети, билбеген адам кул катары түшүнүү адатынын таасири.

Манастын ата-бабалары: «Түп атасы түгөл кан, башкы атасы баары кан» делип, СКВда тектүү, белгилүү адамдар экени баса белгиленет. Айрыкча Каракан м-н Ногой кандын атак-даңкына, баатырдыгына басым жасалат.

Баш каарманды кан тукуму же белгилүү адамдын урпагы катары баяндоо түрк элдеринин баатырдык эпосторунун басымдуу көпчүлүгүнө таандык белги. Бул салт жеке эле «Манаста» гана эмес, кыргыздардын башка баатырдык эпосторунун дээрлик бардыгында сакталган. Манастын теги СОВ б-ча жорго сөз, СКВ м-н РЖВда ыр түрүндө берилген.

Кыргыздардын чабылып-чачылышы – Ногойдун балдары Орозду, Үсөн, Бай, Жакыпты кытайлар (Эпосто кытай, кара кытай, калмак, кара калмак аралаш айтыла берет ж-а алар көпчүлүк учурда бир этноним катары түшүнүлөт. Бул белги жеке эле СОВдо гана эмес, манасчылардын бардыгына мүнөздүү.) туш-тушка бөлүп кетет. Өлгөн аталаш агасы Чыйырдын Шакан аттуу катынын алган Жакып манжу калкына айдалып барып, Бөйөндүн уулу Чаян дегендин кызы Бакдөөлөттү токолдукка алат.

Баатырдын тегине удаа берилген кара сөз түрүндөгү бул кыска маалымат кийинки окуяларга байланыштуу, айрыкча калмактар м-н алгачкы кармашында жер коруган калмактардан эр өлүп калганына кейиген атасынан тегин сураган Манаска берген Жакыптын жообунда, Бай менен Жакып жолугушкандагы эскерүү сөздөрүндө алда канча кеңейтилет: Жакыптын атасы Ногой кан көп жерге бийлиги жетип, жоолорунун мизин кайтарып турат. Ногойдун көзү өткөн соң анын балдары «Эл кадырын биле албай Эндейиңки турганда» (СО, 1. 117), Эсенкандын элүү жүз миң колу келип кыргын салып, элди чаап, Ногойдун балдарын туш-тушка таратып, бөлүп жиберет. Алтайга айдалып келген Жакып Бөйөн, Чаян дегендерге малай жүрөт, кызматы жаккандыктан Чаян кызы Бакдөөлөттү ага токолдукка берет.

Кыргыздын күчтүү жоодон жеңилип, чабылып-чачылышы СКВда деталдаштырылган кеңири мүнөздөгү окуя түрүндө берилген: атагы алыска кеткен мыкты кан Каракандын көзү өткөндө кытайдын Молто, Алооке аттуу кандары көп кол м-н келип кыргыздарды чаап алып, Кара кандын балдарын чогуу туруусу кооптуу деп туш-тушка бөлүп жиберишет. Кырк үйлүү туугандары м-н Жакып Алтайга айдалат. Сүрүлүп баргандар ар кимдерге жалданып, кен казып, эгин айдап жан багышат. Алтыны алты там болуп, малы эсепсиз көбөйүп Жакып бай болот. РЖВда кыргыздардын чабылышы ж-дөгү маалыматтар берилбесе да бул эпизодду чыгарманын сюжетинде эпостун башкы темасы м-н идеясына түздөн-түз тиешеси бар, өзгөчө орчундуу, мурдатан келе жаткан туруктуу деталдардын бири дешке негиз бар. Анткени, *«Мажму ат-таварихте»* эле кыргыз калмак

кармашы эскерилет. Айрыкча өткөн кылымда Ч. Валиханов, В. В. Радлов кагаз бетине түшүргөн материалдарда Манас туула электе кыргыздар эпикалык күчтүү душманы кытай-калмактардан жеңилип, кордук көргөндүгү ж-дөгү кабар-маалыматтар көп кездешет.

Чыгарманын сюжеттик курулушунун талаптарына ылайык кыргыздардын чабылып-чачылыш окуялары баатыр баланын төрөлүшүн даярдоочу атайын белгилердин биринен. Эл башына кыйын күн түшкөндө элин оор абалдан куткара турган баатырдын турмушка келиши түрдүү элдердин оозеки чыгармаларында, айрыкча баатырдык эпостордо кеңири учураган салттык белги. Баатырдын кысталыш учур, кыйын шартта төрөлүшү кыргыздардын «Манастан» башка эпосторунда да кеңири айтылат.

Кыргыздардын күчтүү жоодон жеңилип, Жакыптын Алтайга айдалып барышы эпостун дээрлик бардык варианттарында жолуккан туруктуу салттык окуя. Белгилүү манасчылардын ичинен БСВ б-ча гана бул окуя башкача өнүгөт: Орозду кандын он уулунун улуусу Ормон, кичүүсү – Жакып. Жакып жарды болуп, агасы Байга жалданып иштеп жүрөт. Ал 21 жашка чыкканда Кызырга жолугуп, анын кеңеши б-ча эгин айдап, эгинин сатып эсепсиз байыйт. Аксак боз кемпирдин кызы Чыйырдыга, Айдаркандын кызы Акдөөлөткө үйлөнөт. Эл чогулуп, Жакыпты кан көтөрүшөт. Бул варианттагы кийинки окуялар салттык нукта өтөт, б. а. өзү бай, бирок баласыз Жакыптын зары баяндалат.

Эсенкандын Манас аттуу баланы издеткени – баатыр баланын төрөлө тургандыгы ж-дө алдын ала кабар берүүчү белгилик милдетти аткарган салттык мотивдердин бири. СКВ б-ча буруттан Манас деген баатыр туулуп, ал кийин элиңди чаап алат деген аярларынын эскертүүсүнөн улам Эсенкан Манас аттуу баланы таап келгиле деп көп балбандарын жөнөтөт. Алар эл кыдырып сурамжылап издеп жүрүшүп, Самаркандык Чоң эшендин Жарманас аттуу 17 жаштагы уулун кармап келишет. Жарманасты орго салып, коркунучтуу душманыбыздан кутулдук дешип кытайлар чоң той берип, бейкапар жатып калышат.

СОВдо ж-а РЖВда мындай окуя жок, өзүнчө окуя түрүндө башка белгилүү манасчыларда да учурабайт. Бирок, эпизодду жалгыз гана СКВга таандык көрүнүш катары эсептөөгө болбойт, көптөгөн белгилер б-ча бул эпостогу белгилүү ж-а салттык туруктуу окуя. Анткени, баатыр туула электе эле анын душмандары өзүлөрү үчүн коркунучтуу жоонун турмушка келерин билип, алдын ала сактануунун аракетин көрүү жөө жомоктордо, эпостордо көп жолугуучу, кеңири иштелип чыккан сюжеттерден. Бул мотив кээде болочок баатырды али күч-кубатка толо элек жаш кезинде жоготууга аракеттенүү түрүндө да жолугат. Мындай кеңири белгилүү мотивдин «Манаста» да орун алышы табигый көрүнүш. Окуя деталдаштырылып кеңири берилбегени м-н айрым манасчылардын варианттарында эскерилет: ТМВда Жакып Алтайга сүрүлүп келгенге чейинки окуя катары айтылат: Манас төрөлөрдөн элүү жыл мурун эле кытай билгичтери кура ачып, Манас аттуу өзүлөрүнө коркунучтуу бала тууларын билишип, көп кол курап келип, кыргыздарды чаап алышып, элди бүт каатка салып тыңдарын биринде тип бөлүп, алымды катуу алып, бооз катындардын ичин жарып баласын өлтүрүп, элди өзгөчө катуу эзип турушат. Ушул алааматта Жакып 70 үйлүү адамы м-н Алтайга айдалат. Эпизод СОВдо да белгилүү дешке негиз бар. Анткени, СКВ б-ча Манас өзү үчүн жапа чеккен Жарманаска карындашы

Карлыгачты алып бериши айтылат. СОВдо да Манастын карындашы Карлыгачтын күйөөсү Жарманас делет. Буга караганда да бул эпизод белгилүү. Жарманас Карадөө уулу делип, ашка чакырылган белгилүү кандардын арасында РЖВда эскерилет. Демек, Жарманас эпостогу мурдатан келе жаткан образдардын бири.

Жакыптын зары – бардык варианттарда учураган сюжеттик маанилүү деталь. Салтанаты адамдан артып, эсепсиз байып, жашы элүүгө келген Жакып эки аялынан бир да бала көрбөйт. Дүнүйөсү көп, ага ээ болор эркек туягынын жоктугуна бушайман болгон Жакып балалууларды көргөндө басынып арданып, катуу капада жүрөт. Кудайга зар айтып, мойнуна куржун салынып, мазар тайып, малына ээ болор, көзү өтсө атакелеп жоктор бала тилейт. Күндөрдүн биринде жер жайнаган эсепсиз көп малын кыдырып жүрүп: көзүм өтсө бул малдарга ким ээ болот – деп зээни кейип, арманын айтып ыйлап, үйүнө кайтат. Айылга жакын жерден ага Акымбек дегендин Меңдибай аттуу баласы жолугуп, капалыгынын жөнүн сурайт. Жакып ага жооп бербей, катуу ыйлаган бойдон үйүнө түшүп, атын да байлабай ичке кирет. Эмне болдуң деген байбичеси Чыйырдыга катыны туубас, өзү куубаш экенине ардынганын айтып, нааразылыгын билдирип, төргө жатып алат. Ызаланып ыйлап, байбиче да жүк алдына бүгүлүп жатып, көзү илинет.

Эпизод дээрлик бардык варианттарда учурайт. Болочок баатырдын ата-энеси узак убакыт карыганча баласыз жүрүү, мындай абалына катуу кайгырып, жапа чегүү түрдүү элдердин фольклорунда кеңири кезиккен сюжет. Түрк элдеринде айрыкча ата-энесинин байлыгы, «эркек балам болбосо дүнүйөм кимге калат?» – деп бушайман болуу, кудайдан бала тилеп садага-кайыр берүү, жер-суу, мазар тайып, сыйынуу иштери кеңири айтылат.

Сюжеттин өнүгүшүндөгү орду жактан эпизод – өзгөчө баатыр болчу баланын төрөлөрүн шарттай турган деталдардын бири. СКВ б-ча сюжет СОВго жакын, б. а. малы, дүнүйөсү көп, баласы жок Жакып жапа чегип, кайгырып жүрөт. Жакыптын байлыгы, бирок баласыз болуп, зар кылып бала тилеп жүрүшү РЖВда эскерилет.

Жакыптын ж-а аялдарынын түш көрүшү – баатырдын төрөлүшүн даярдоочу эпикалык мотивдердин өзгөчө туруктуусу, баатыр жакында жарыкка келерин белгилеп турган сюжеттеги маанилүү деталь – ыза болгон Чыйырды ыйлап жатып көзү илинип, уктап кетет. Түшүндө ак селдечен ак сакалдуу адам жанына келип, жашын көрүп боору ооруп, аяктай ак алма берет, кызыл алма кыз деп дагы бир алма карматат. Алтымыш кулач ажыдаарга ат ордуна мин дейт. Алма жеген Чыйырдынын ичинен ажыдаар чыгып, ай-ааламды сорот, байбичинин бою бир жүз отуз көз болуп узарат. Чочуп ойгонгон Чыйырды Жакыптын катуу уктап жатканын көрүп, күйөөсүн ойготпой эле коёюн деп ойлойт. Кечинде малдан капаланып келген Жакып атын байлабай үйүнө кирип кеткенде чылбырын сүйрөп бош бараткан Туучунакты көрүп, атты кармамак болуп коңшунун баласы Меңдибай артынан кеткен. Ошол бойдон үйүнө келбей калыптыр. Меңдибайдын энеси Канымжан байдыкына келип уктап жаткан Жакыпты көрүп Чыйырдыга: эриңди ойгот, атын кубалап кетип балам эмдигиче жок, түн ортосу болду, балам мерт болсо дүнүйө-малыңды анын чыпалагына да албайм деп, заар сөздөрдү айтып бейжайланат. Канымжандын «Алжыган как баш» деген сөзүн

угуп ызаланган байбиче: жоошураак ат минбейсиңби, качкан атыңды кууп баласы жоголуптур. Канымжандын айткан сөздөрүнөн өлүп кетпей араң эле калдым, туруп жоголгон баланы таап бер деп, Жакыпка катуу тиет. Жаткан ордунан баш көтөрүп, Жакып кайгырба кемпирим, Кадыр алда буюрса белги болор түш көрдүм дейт. Түшүндө Жакып кукулуктап үн чыкса куштан башка үнү бар, куйрук-башы жаркылдап куудан аппак жүнү бар, айбат м-н караса алпкаракуш сүрү бар, саңоорлору сары алтын, таканак жүнү баары алтын, текөөрү болот, серпкенин өлтүрүүчү тунжур куш кармап алып, ага алтымыш кулач жибек боо тагып, бапестеп багып алат. Ал куштун кыраандыгынан ж-а сүрүнөн ааламдагы канаттуу уча албайт, жерде жүргөн аяктуу кача албайт.

Чыйырды Жакыптын түшүн жакшылыкка жоруп, өзү да жакшы түш көргөнүн айтып, кырк-элүү мал союп той берели дейт. Эчтекеден дайын жок, той берели деген байбичесинин сөзүнө ачууланган Жакып сыртка чыкса сары жылдыз чыгып, таң атып калыптыр. Бакдөөлөттүн үйүн көздөй баскан Жакыптын кулагына «Атаке, мал үчүн кайгырып, алганыңды неге капа кылдың?!» деген сырлуу добуш угулат. Эки жагын караса эч ким көрүнбөйт. Кемпири эсине түшүп, кеткеним болбойт экен деп кайра кайрылган Жакыптын артынан Бакдөөлөт жете келип сонун түш көргөнүн айтат: үйүнө боз ала туйгун эки куш байлаптыр. Байбиченин үйүндө балдагы алтын туурда турна моюн, жез канат, тумшугу болот туй-талпынып турганын көрүптүр. Жакып токолунун көргөн түшүнө да кубанат. Байбиче кырк бээ союп, түш жорутуп, той берели дегенин Жакыптан уккан Бакдөөлөт: «кырк эмес, сексенди союп, эл чакырып, баш майла, жашың элүүгө келгенин билбейсиңби, ээсиз малды аяп не кыласың?» – дейт. Ага да ачууланып кайра баскан Жакыптын алдынан Канымжан чыгып атыңды кууп кеткен бойдон жоголгон баламды таап бер, эмдигиче издебей, баланын баркын билбеген куу баштыгың билинди деп катуу-катуу сөздөр айтат. Бул байкуштуку да эп болду деп ойлогон Жакып койчунун коңур күрөңүн токунуп минип, баланы издеп жүрүп, Ак-Өтөк деген жерден үстүнө ак жолборстун териси жабылып турган атын көрөт. Баланы жолборс алган го деп чочулап бушайман болуп турган Жакыпка токойдон Меңдибай чыгып келип салам айтат. Туучунактын артынан келип, кырк балага жолукканын, алар м-н түнү бою ойногонун, ал балдар биз Жакыптын балдарыбыз дешкенин токойдон чыга калып качырган ак жолборсту балдардын бири күрсү м-н чаап өлтүрүп, союп терисин Туучунакка жаап койгонун Меңдибайдан уккан Жакып атты алып, баланы ээрчитип айылга келет. Баланын сөзүн уккандардын баары таң калышат. Кечээтен берки белгилер тегин эместигин оюна алган Жакып той бермек болот.

Узак убакыт баласыз жүргөн ата-эненин жакында балалуу болорунун жышааны катары жакшы түш көрүү оозеки чыгармалардагы кеңири белгилүү сюжет. Адатта түштө болочок баланын эркек, же кыз болору, негизги сапаттары, ал гана турмак тагдыры ж-дө кабарлаган символикалык же каймана маалыматтар берилет. Кереметтүү түш көрүү РЖВда жок. Кийин жазылып алынган варианттардын бардыгында бул эпизод сюжеттеги маанилүү деталдардан. СКВда түштү Жакып гана көрөт: көзүнө көрүнгөндүн баарын алган өзгөчө кыраан ала барчын бүркүт кармап алат, жолсуз зоодон колунда пайда болгон курч кылыч м-н таш кесип жол салып түшөт, бүтүн дүйнөгө көлөкөсүн тийгизген чатырга кирип, ай м-н күндү чакмак алып ойнойт.

Эпизоддун сюжетиндеги негизги түйүн түш көрүү, сюжет кеңейтилип, бир эле эмес, бир нече адам түш көргөн түрдө, башка кереметтүү жышаналар м-н кошо (СОВдо үч кишинин түшү, Жакыпка угулган сырдуу үн, Меңдибайга жолуккан кырк бала) же кыска түрдө айтылышы мүмкүн. Сюжеттин бул түрдөгү өзгөчөлүктөрү эпостун варианттык белгилеринен.

Жакып ж-а анын аялдарынын түшүн жоруу – түш көрүүнүн жыйынтык бөлүгү. Жакып айылындагы жакындарын чакырып кеңешип, көп мал союп, канатташ жашаган кыргыз, калмак, казактарга кабар айттырып, ат чаптырып, чоң той берет. Келген эл тараганда Жакып кыргыз, казактардын ата уулу аксакалдарын алып калып, кыргыздардан Байжигитти, кыпчактардан Тазчеченди, нойгуттардан Акбалтаны, ногойлордон Эштекти, Түрктүн уулу Дамбылданы, Түмөнбайдын Абдылданы өз үйүнө киргизип, эр башына бирден кымкап, бир ичик жаап жолдугун жасагандан кийин аларга өзү ж-а аялдары көргөн түштөрүн айтып, жоруп беришин өтүнөт. Байжигит: «Жакыптын куш кармаганы эркек балалуу болору, ал баласы ай тийген жердин баарын алып, күн тийген жердин баарын күтөт экен. Алтымыш кулач жибек боо такканың ал балаң алтымыш жашка чыкканча аким болуп, журт сурайт экен. Байбиче ажыдаарды ат кылып мингени ошол баланын ажыдаардай айбаттуу, арстандай кайраттуу болору. Шумкар кармоо кыздуу болуунун белгиси» – деп жоруйт. Бакдөөлөт көргөн түштү Дамбылда: «Токолуң да эки эркек бала тууйт экен» – деп, жоруйт. Чогулгандар бата берип тарап кетишет.

Жышаналуу түштү атайлап салтанат м-н жорутуу кеңири белгилүү сюжет. СКВда Жакыптын түшүн Акбалта «баатыр балалуу болот экенсиң, ал бала калмактардан өч алып, элди азаптан куткарат экен»,– деп жоруйт.

Манастын туулганы – эпостун варианттарынын бардыгында кездешүүчү туруктуу эпизоддордон. Чыгарманын сюжеттик курулушунда негизги окуялардын башталыш түйүнүнүн милдетин аткарат. Атайын тема коюлуп, өзүнчө бөлүм катары айтылышы (СОВ), же жалпы тема м-н эле берилиши да мүмкүн (СКВ, РЖВ). Башка майда окуялар м-н катар бир чоң темага бириктирилип айтылышы көбүрөөк мүнөздүү. СОВдон жазылган текстте бул окуянын темасы башка сыя м-н кол жазманын четине жазылган. Буга караганда тема окуяны айтуу процессинин өзүндө эмес, тактоо иретинде текстти жазган катчы тарабынан кийин киргизилиши да мүмкүн. Жалпы эпос үчүн окуяларды майда темаларга бөлүү мүнөздүү эмес, текстти оозеки аткарган учурда чоң-чоң окуялар гана белгилүү чек катары пайдаланылган. Манастын туулушу сюжеттин өнүгүшүнө ылайык бир нече майда окуяны бириктирип турат: баланын бойго бүтүшү, толгоо, төрөлүү, ат коюу. Варианттарда бул окуялардын айрым айтылбашы да мүмкүн.

Түш жорулгандан эки жылдан кийин Чыйырдынын кош бой болгонуна үч ай толот. Жакып чал кубаттанып, балам аман-эсен туулса экен деп назырга канча мал айтып, тилек тилеп жүрдү. Байбиченин жериги күчөп, жолборстун жүрөгүн самап, башка тамакка табити тартпай катуу жабыркайт. Каңгайдын Карамергени жолборс атканын угуп, Бадалбай аттуу жылкычыны акысына кара кулак чоң жамбы берип жолборстун жүрөгүн алып келгенге жиберет. Жолборстун жүрөгүн жеп, байбиченин талгагы канат.

Боюнда бар кезинде энеси эмнени күсөсө төрөлүүчү бала ошол нерсеге кандайдыр окшош болот деп түшүнүү кеңири белгилүү элдик ишеним. Ушуга ылайык баатыр төрөлөрдө энесинин жолборстун этине, айрыкча жүрөгүнө, бүркүт ж. б. кыраан, жалтанбас жүрөктүү эсептелген жырткыч жаныбарлардын этине, жүрөгүнө, көзүнө талгак болуу эпикалык салттык сюжет. Ошол нерсенин табылышынын татаалдыгы, демек, баалуулугу да чоң мааниге ээ. Мындай жышаналуу талгак болууну адатта көпчүлүккө жарыялабай, жашыруун сактоо салт.

СКВ б-ча Чыйырды боюна бүткөнгө үч ай болгондо шердин этине талгак болуп, ал табылбай көп убара тартышат. Акыры Кочку аттуу калмак аткан шерди 90 төөнүн буудайына сатып келишет. Чыйырдынын шердин этине талгак болгонун эч кимге билгизбегиле деп Жакып туугандарынан суранат. РЖВда Манастын энесинин талгак болуусу эскерилбейт.

Башка белгилүү манасчылардан ШРВ, ТМВ, ММВда Чыйырдынын жолборстун жүрөгүнө талгак болушу СОВго жакын. ВСВда эскерилбейт.

Бала боюна бүткөнү тогуз ай, тогуз күнгө толуп, бейшембинин түнүндө Чыйырдынын толгоосу башталат. Толгоо жети күнгө созулуп, айыл-ападагылар бүт чарчашат. Сегиз күнгө толуп, тогуз күнгө караганда толгоосу толду, эми тууй турган күнү болду дешет аялдар. Аны уккан Жакып: «Бала үчүн катуу зарладым эле, эркек деп бирөө жүгүрсө жүрөгүм жарылып кетер, андан көрө жыгылсам да, талсам да элге шылдың болбогондой ээн жерге барып кабар угайын деп, сүйүнчүгө баруучулар минсин деп кермеге 40 бышты, 7 кур ат байлаттырып, кыз туулса унчукпай тим болгула, эркек болсо сүйүнчүлөп баргыла» – деп аттанып кетет. Адырды көздөй малына бет алган Жакыптын алдынан Жорго боз үйүрү жолугат. Байкап караса жылкынын арасында кара жалдуу кула бээ жатып-туруп, толготуп, чабалактап калыптыр. Кула бээ азыр тууйт экен, кулуну эркек болсо балама энчилейм. Катыным эркек тууса Жоргобуз атын жоюп, мындан кийин айгырын ыйык көтөрүп, атын Камбарбоз деп коёюн, үйүрүнүн ургаачысын дайым ак түлөөмө соёюн, эркектеринин баарысын эр азамат мингенге согуш үчүн коёюн деп ойлогон Жакып ошол жерге токтоп, жылкысына көз салып туруп калат.

Толгоонун өтө катуу болуп, узакка созулушу (адатта 7 же 9 күн) төрөлүүчү баланын кадыресе эле бала эместиги орчундуу ж-а өзгөчө кеңири жайылган белгилеринин бири. Дүйнө элдеринин эпосторунан да, жөө жомокторунан да кеңири жолугат. О. эле бала төрөлөөрдө атасынын үйдөн атайын кетип калышы, же кандайдыр себептер м-н үйдө болбошу да кеңири белгилүү сюжеттерден.

РЖВда бул эпизод эскерилбейт. СКВ б-ча Чыйырдынын ай-күнү жетип, толгоосу башталганда сүйүнүп кетип жүрөгүм жарылбасын, жылкыга барайын, эркек төрөлсө мага сүйүнчүгө баргыла, кыз болсо тим эле койгула деп Жакып аттанып кетет. Жылкыга барган Жакып Камбар ата кара айгырды союп, этине тоюп, уктап калат.

Толук тогуз күн толготкон Чыйырдынын ичиндеги баласын Умай эне убактың келди, сыртка – жарык дүйнөгө чык деп кууса, ырыскым кайда деп бала болбойт. Ырыскың ошол жакта деп Умай эне баланы катуулап айдайт. Умай эне, анын баланы төрөлөрдө энесинин ичинен сыртка кубалашы элдеги эски түшүнүктөрдүн биринен. Сюжеттеги бул деталь РЖВда, СКВда ж. б. вариант-тардын көбүндө жок.

Бала жерге түшүп, эркек экендиги көрүнөт. Энесинин ичинен эки колун толтура кан чеңгелдеп чыгыптыр. Эркек бала төрөлгөнүн угуп сүйүнгөндөн Чыйырды эси ооп, аны көргөн аялдар байбичени мартуу басты дешип чочулашат. Мартуу баспаптыр, бир аздан соң байбиче эсин жыйып, башын көтөрөт. Колуна оромол алып Канымжан аттуу аял баланы оромок болсо, анын тарбаңдаган колу-бутуна алы жетпейт. Бакдөөлөт баланы жерден ала койсо салмагы он бештеги баладай экен. Оозантканда үч карын сары майды жеп коёт. Энеси эмизмек болуп эмчегин салса бир соргондо сүт, экинчисинде суу, үчүнчү соргондо кан чыгат. Чыдабай байбиченин жаны чыгып кете жаздайт. Сегиз бээ, көп мал союлуп, аялдарга жентек берилет. Кермедеги аттарды минишип, айылдагы эркек аттуу сүйүнчү алмак үчүн Жакыпты издеп кетишет. Сен деле барсаң боло деген аялы Сулайканын жемесине чыдабай Көкчолок м-н аттанган Акбалта айылга жакын эле колоттогу кара суунун боюнда кара жалдуу кула бээ тууган ак сур эркек кулунду телчитип жалгыз турган Жакыпты көрүп: Байбичең эркек тууду. Баландын бакырган добушу тай чабым жерден угулду, үндүн сүрүнөн аны укканда жүрөгүм опкоолжуп оозума тыгылды. Балаң эки колуна толтура кан чеңгелдеп түшүптүр деп сүйүнчүлөйт. Жакып Акбалтага камдап жүргөн бир калта алтынын сүйүнчүгө берип, көп мал айтат. Айылга келип, бешик боосу бек болсун, кундагың боосу кут болсун! деген тилегин айтып, Жакып үйүнө кирип, баласын колуна алып караса, маңдайы жазы, башы кууш бар боюнда турат тууш, кочкор тумшук, кош кирпик, көркү калча, көзү тик, жалаяк ооз, жар кабак, жаагы жазы, ээги узун, эрди калың, көзү үңкүр – эр мүнөзү көрүнөт; алакан жазык, колу ачык, аттанып чыкса жолчу ачык – алп мүнөзү көрүнөт; жолборс моюн, жоон билек, жоруну калың, таш жүрөк, жылма кабак, жылдыз көз – бөлөкчө түрү бар экен. Баласынын баатырдык сынына көңүлү толгон Жакып: Өткөндөн алар өчүмдү, өч алганын көрөрмүн, өлтүрбөсө болду өзүмдү,– деп бетинен өбөт.

Баатыр болуучу бала туулганда колуна кан чеңгелдеп түшүшү анын өзгөчө сапаттарынын ошол замат эле көрүнүшү (үнүнөн адамдардын коркушу, салмагынын оорлугу, оозантканда өтө эле көп май жеши, эмчек эмгенде энесинин чыдабай кетиши, дароо сүйлөшү ж. б., баатырдын жоого минчү аты ал төрөлгөн учурда кошо туулушу, атасы сүйүнчүгө көп дүнүйө бериши, баланын өзгөчө көрүнүшү сыяктуу жышаналуу белгилер) оозеки чыгармаларда кеңири жолугуучу сюжеттерден. Бул сюжет манасчылар тарабынан ар түрдүүчө пайдаланылышы мүмкүн. Мис., РЖВда Жакып «Аппак эти чүштөдөй, устукан сөөгү мистедей» (РЖВ, 234) балалуу болду деген гана кыскачы кабар берилет. О. эле Манастын төрөлгөнү деталдаштырылып берилбегендиктен көп эпикалык мотивдер эскерилбейт, бирок Манастын төрөлгөндө колуна кан чеңгелдеп түшүшү: «Кой боорундай кара кан Оң колуна уштаган» (РЖВ, 234) делип, эпостун башка окуясында эскерилет. СКВда уктап калган Жакыптын түшүнө думана кирип, мен Кыдыралеки саламмын. Эркек балалуу болосуң, атын Манас кой, калмактарга Чоңжинди деп угуз, балаң чоң баатыр болот. Бүгүн кула бээң тулпар тууйт, Манастын согушка минер аты ошол – дейт. Жакып ойгонот. Аңгыча кула бээ тору чаар кулун тууйт. Кулунду телчитип өзгөчө сынын көрүп турганда Акбалта келип эркек балалуу болгонун, ал бала бир колуна кара кан, бир колуна сары алтын кармап түшкөнүн, жүрөгү түшүп тогуз кемпир өлүп кеткенин, баланын

чекеси жерге тийгенде жер титирегенин айтып Жакыпка сүйүнчүлөйт. Эсенкан Манас аттуу баланы издетип, Жарманасты карматып кетип орго салыптыр деп уктум, баланын атын Чоңжинди деп атап коёлу, жашы он экиге келгенде дайынын билгизели, баландын кубанычына чоң той бер дейт. Жакып сүйүнчүгө көп мал берет. Бала туулганда бир думана келип, Манас алты шердин кенжеси, теңдешсиз баатыр болорун айтат да, оозанткыла деп болот ок берип, кийин окту кийиминин жакасына тигип койгула деп көздөн кайым болот.

Бала төрөлөрдө анын келечек тагдырын, аты ким болорун билгизип аян берген түш көрүү, төрөлгөндө баланын колуна согуштун белгиси болгон кан эле эмес, бийликтин, дүнүйөнүн символу болгон алтын кармап түшүшү, ал төрөлөр замат сырдуу күчтүн ээси кийин башына кыйын күн түшкөндө кереги тиер касиеттүү белекти бериши түрдүү элдердин фольклордук чыгармаларында да кеңири жолугуучу ж-а сюжеттин өнүгүшүндө өзгөчө баланын төрөлүшүн даярдоочу белгилүү мотивдерден.

Ат коюу – сюжеттин белгилүү варианттардын бардыгында жолугуучу маанилүү деталы.

Балалуу болгондон кийин пейили оңолгон Жакып зарлап күткөн тилегим кабыл болду деп баарда чоң той бермек болуп, көп жерден түрдүү эл чакырат. Тойдо ат чабылып, балбан күрөш ж. б. тамашалар болуп, келгендер Жакыптын салтанатына, байлыгына таң калышат. Ою бузуку калмак, манжулар бул туулган бала тегин бала эмес, той соо той эмес! – деп күбүр-шыбыр кылышат. Той тарап, келген эл жай-жайына кайтат. Бай Жакып казак, кыргыз, катаган, кыпчактын билермандарын, акылман карыларын алып калып, кымкаптан сарпай кийгизип, жолдугун жасагандан кийин баласын этегине салып, элдин алдына келип отургандарга ат коюп беришин суранат. Ат асмандан дечү эле, балама жакшы ат коёр бекен деп тынчсызданып, Чыйырды ат койгон адамдарга берер белегин камдап кошо келет. Отургандар балага ылайыктуу ат таба албай, бири-бирин карап туруп калышат. Аңгыча колунда асасы бар, ак күлөлүү думана пайда болуп, отургандардан уруксат алып, баланын аты Манас болсун, ар балаадан калас болсун – деп ат коюп кол жайганда ал жердегилер бүт бата кылышат. Кай кеткени белгисиз думана көздөн кайым болот.

Туулганда баатырга арнап чоң той берүү, анын жөн той эместигинен душмандарынын шекшинүүсү, балага ылайыктуу ысым ыйгара албай чогулгандардын кыйналышы ж-а балага атты касиеттүү карынын коюшу белгилүү сюжеттерден. Ат таба албай ак сакалдуу көгала сакалды карады, көгала сакал кара сакалды карады, кара сакал боз балдарды карады, боз балдар алды алдынан тарады деген үлгүдөгү сүрөттөмө жөө жомоктордон тартып, эпосторго чейин кеңири жолугат.

РЖВда балага төрт пайгамбар-кожо Манас деп ат койгону эскерилет. СКВда да Жакып кубанып көп эл чакырып, чоң той берет. Анын сөөлөтүнө, байлыгына таң калган калмактар чочулашып, Эсенканга киши жиберип кабар кылышат. Балалуу болсо бардык эле адам той берет, анын эмнесин мага кабарлайсыңар деп ал көңүл бурбай коёт. Сюжеттин маанилүү деталы болгон балага ысымдын кандайча коюлганы айтылбаганы м-н баланын аты Манас болору, калмактарга Чоңжинди деп угузуулары бир нече жолу (Жакып көргөн түштө, сүйүнчүлөп барган Акбалтанын сөзүндө) эскерилет.

Балага чыныгы ж-а жардамчы эки ысымдын берилиши байыртан эле кеңири жайылган салттардан. Эркек бала эрезеге жетип, өз алдынча эрдик иш иштөөгө жараганда (кан төгүп, баш кескенде) иштеген иштерине жараша чыныгы ысымын ыйгаруу адаты м-н узак убакыт баласыз жүргөн, же баласы токтобогон ата-эненин баланы ар кандай кырсыктардан сактоо үчүн чыныгы атын айтпай, башка угууга комсоо, кулакка жагымсыз ат м-н (Бокмурун, Чоң Жинди) атоо ырымдары белгилүү сюжеттерден.

Манастын балалык чагы – сюжеттеги болочок баатырдын өзгөчө сапаттарын алдын ала кабарлап турган маанилүү бөлүгү. Бул бөлүмчөдө баатырдын балалык чагынын алгачкы учуру ж-а турмушту таануунун башталышы сүрөттөлөт.

Манас ар мүчөсү адамдан башка жотолуу, күчү денесине сыйбаган балбан, жандуудан жазганбаган баатыр, айтканынан кайтпаган бек бала болуп чоңоёт. Күч-кубаты боюна сыйбаган Манас жанда жок тентек чыгат: бала көрүнсө тегерегине жыят, мазарды көрсө ыйык дебей кыят. Думана көрсө уруп, асасын тартып алып азапка салат, кожону көрсө коркутат, бир сабада кымызды колуна берсе бир жутат, доргону көрсө токмоктойт, жамбы тийсе колуна чака пулча токтотпойт. Бай Жакыптын бул уулу бир балакет кылат дешип айылдаштары ушакайың кеп кылышат.

Болочок баатыр өзгөчө сапаттарга ээ болушу, өтө бат чоңоюп жанда жок тентек чыгышы кеңири белгилүү эпикалык салттык көрүнүш. Бул белгилүү варианттардын бардыгында бар. РЖВда Манас бешикте жатканда эле сүйлөп, жортуулга чыгам – дейт (болочок баатырдын бешикте, ал түгүл жаңы төрөлгөндө эле сүйлөшү да фольклордо кеңири жолугуучу сюжет). СКВ б-ча Манас бешке чыкканча баспай бечел калат, жетиге жашы жеткенде ашынган тентек чыгат. Сегиз жашында жанына кырк баланы жыйып алып талаада ойноп жүрүшсө, сексен калмак бала келип, жалынса болбой кырк баланы токмоктойт. Койгула деген Манаска да кол салышат. Ачуусу келген Манас он эки калмак баланы жыга чаап өлтүрөт. Качкандарын кубалап бара жатканда Жакып жолугуп калып, түбүмө жетет экенсиң деп ачууланып үйүнө алып кетет.

Бечел калуу да тентектик сыяктуу эле баланын өзгөчө сапатка ээ экендигинин белгиси катары жөө жомок, эпостордо белгилүү сюжеттерден.

Манасты малайлыкка берүү – баатырдын бала чагынын акыркы баскычы, эрезеге жетип, алгачкы эрдиктерди көрсөтүүгө өтүүдөгү өткөөл мезгил.

Баласынын кылык-жоругуна, элдин кебине капа болгон Жакып «эркелетип тим койбой койчуга малай берип катыктыралы»,– деп байбичесине кеңешет. Чыйырды да бул акылды туура табат. Малай жүрүп, акыңа мал алып, мени бак деп Манасты өз койчусу Ошпурга жеткирип берет да, баласына угузбай балам катыксын, козу кайтарт, кээде ач, кээде ток болсун, кеби тийсе, тил албаса какыс-кукус кылып кой деп тапшырат. Ошол айылдагы Кадообай дегендин уулу Чегебай м-н Манас козу кайтарат. Бир күнү экөө кайтарган козуларга карышкыр тийип, бир козуну баса калып куйругун жулуп алып, жеп жиберет. Кыйкырып жакындаган Чегеге карышкыр ыркырап айбат кылса, ал кайра качат. Коркок турбайсыңбы, муну мен кулактап көрөйүн! – деп бөрүгө карата чуркаган Манас жеп жаткан козуну көтөрүп качып берген бөрүнүн артынан кууп, козудан аккан кандын изи м-н тоо арасындагы чоң үңкүргө кирип, анда отурган

кырк адамды көрөт. Козусу байлануу, аман-эсен, жараты да жок, маарап турат. Таң калып, жөнүн сураган балага отурган адамдар: бөрү болгон биз, кырк чилтен деген болобуз, башыңа кыйынчылык иш түшкөндө бизди эсиңе алсаң келип сага жардам беребиз, жаныңдагы баланын аты Кутубий болсун, сага кутман болот – дешет да көздөн кайым болушат. Козусун жетелеп кайра келген эки бала тегин эмес адамдардын колу тийген жышаналуу козуну союп жемек болушат. Козуну союп алып, этин бышыралы десе от жок. Аңгыча беш таначар айдаган Баянчор аттуу калмак келип: кандай ээн баш балдарсыңар, козуну эмнеге сойдуңар, ата-энеңерге айтам деп экөөнү жемелеп, жөнөй бергенде анын курундагы оттугун көрүп: от күйгүзүп алалы, оттугуңузду бере туруңузчу? – деп Манас өтүнсө калмак оттугун бербей, кайра экөөнү ачууланып тилдейт. Ачуусу келген Манас чалды аттан оодара тартса, белиндеги оттук, бычак бекиткен куру үзүлүп, колуна келет. Чал корккончунан үндөбөй аттанып кетет. Эт бышырып жаткан экөөнүн жанына козу жайып жүргөн төрт бала келип, экөөнү урмакчы болушат. Саламаттын уулу Айнакул (к. *Кыргылчал)* Чегени жыгып төшүнө минип калат. Бул эмнең? Кой, тур мындай – деп тарткан Манасты тура калып Айнакул башка муштайт. Манас муштаганда Айнакулдун эси ооп жыгылат. Ага болушабыз деген берки үчөө да Манастан таяк жейт. Төрт баланы кошуп алып, козунун этин жеп, ойноп, ошол жерге бардыгы түнөп калышат. Дагы эки козу союп жешет. Кечтен бери козу издеп, убара болушкан эки айылдын адамдары эртең м-н Алмалуунун жылгасында алты бөрү козуларды талап жүргөнүн алыстан көрүшүп, шашып келишсе балдар м-н козулардан башка эч ким жок. Эмне болгонун сурашса төрт бала Ошпурдун малайы коркутуп, кетирбей койгонун, үч козу союп жегендигин айтат. Козуларды санаса баары түгөл. Балдар калп айткан тура дешип, айылдарына тарап кетишет.

Баянчор Ошпурга келип малайың оттук, бычак, курумду тартып алды, алып бер, бузуктукту сүйсөң мен да жөн калбайм – деп, опузалайт. Ошпур Манасты чакырып, алган болсоң кайра бер десе, олжону да кайра берчү беле, кечээ эле балдарга бөлүп берип койгонмун дейт. Манаска батына албай, атасына барып жайын айтып, баладан кутулайын деп Ошпур Жакыптыкына жөнөйт.

Болочок баатырдын тентектигин койдуруу үчүн турмушту көрүп кагылсын, катыксын деп «жумушка чегүү» түрдүү вариацияда кеңири жолугат. Анын ичинде малайлыкка берүү көбүрөөк кездешет. Баатыр өзү сарп кылган, жоготуп жиберген, башкаларга берген буюм, дүйнө, сырдуу түрдө түгөл калышы сюжеттик туруктуу деталдардан.

Баатырдын балалык учурунун аякташынын белгиси катары аны колдой турган касиеттүү күчкө (түрк элдеринин фольклорунда адатта кырк чилтен же Кыдыр алекисалам) жолугушу да белгилүү сюжеттерден.

Манасты малайлыкка берүү да, кырк чилтенге жолугушу да РЖВда эскерилбейт. Күлүшө баштаганда эле бешикте жаткан Манас: «Бусурман жолун ачамын, Каапырдын малын чачамын» (РЖВ, 237) дегенин уккан Жакып байдын уулу Бакайды чакырып алып, Манас жортуулга чыгам дейт, жанына жолдош болуп бер, билбегенин билгизип, үйрөт деп тапшырганы, Манас чоңоюп ат жалын тартып мингенден баштап аны м-н бирге болууга Бакай убада бергени кыскача гана эскертилген (жаш баатырдын жанында акылчы карынын болушу, ал

баланын ата-энесинин, же касиеттүү күчтүн өтүнүчүн аткарып, баатыр м-н ар дайым бирге жүрүү фольклордо белгилүү салттык сюжеттерден).

СКВда он эки калмак баланы жыга чапкан баласына ачууланып, балаңдын тентектигин койдур, антпесе түбүмө жетет,– деп Жакып Чыйырдыга арызданып жатканда үйүнө Ошпур койчу келип калат. Манасты көзү кайтарсын деп Ошпурга беришет. Тентектигин Ошпурда көзү кайтарып жүргөндө да койбогон Манас талаага кой союп, балдарга той берип, балдарды чогултуп мени төрө дегиле деп талап кылып, төрө дебегендеринин минген торпокторун союп, жылкычы, койчуларга бой бербей жүрөт. Кырк бала чогулуп, талаада ордо атып, козу союп ойноп жатса калмактардын жылкычы башчысы Канжаркол келип, төрт баланы өлтүрүп, бышып жаткан этти тартып жейт. Уктап жаткан Манас ойгонуп, Канжарколду өлтүрүп салат. Дагы козу союп эт бышыралы десе оту өчүп калыптыр. Козу издеп келген Жырынта аттуу калмак чалдын оттугун сураса, бербей коёт. Оттугун Манаска тарттырып, чал качып кутулат. Ошпур арызданып Жакыпка жөнөйт. Бул жерде сюжеттин өнүгүшү СОВ м-н СКВ бири-бирине жакын, бирок Саякбайда кырк чилтенге жолугушу башка окуяда баяндалат.

Баатырдын алгачкы эрдиктери – сюжеттин өнүгүшүндөгү окуялардын чиелениши, бутактанып өнүгүүсүн шарттаган баскыч.

Жакыптыкына барган Ошпур Манастын баш бербегендигин айтып, балаңарды алгыла деп өтүнөт. Зарлап жүрүп көргөн жалгыз баламды калмактардын калың жерине таштап койбой алып кел, тентек өскөн немеден санаам тынбады деп Чыйырды да наалыш кылгандыктан, Жакып Ошпурдукуна барып, уулун ээрчитип кайра тартат. Жолдо жылкылары жатчу Ак-Өтөктөн уюлгуган чаңды көрүп, карап калган Жакыптын жанына жылкычы башчысы Ыйманкул келип жер коруган калмактар жылкыларды кубалап жүргөнүн айтат. Жакыпты көрүп жетип келген калмактар тегеректеп алып, ага кол салышат. Ыймандын колундагы укуругун ала коюп, Манас калмактардын башчысы Кортукту чокуга чапканда, башы жарылып, ал жан берет. Дагы бир нече калмакты аттан түшүрө чаап, качкандарын кууп жөнөгөндө Манас калмактардын айлына кирип барбасын деп чочулаган Жакып артынан жетип, баласын токтотот. Айланайын каралдым, алды-артыңды кара, бул жерде сенин кызырлуу кыргыз элиң жок, булар көп, сен азсың, балтыр этиң толуп, баралыңа келгенде өчүбүздү аларсың, азыр ээликпе, башчысын сойдуң, башкаларына катылба. Өлгөн калмактын кунун берип кутуларбыз деген атасына уулу: жөн эле корко бербечи, кун дегениң эмне? – дейт. Кун деп санап мал алат, ал салган малына көнбөсөң бул жердеги аз кыргыз чабылат. Акыры өзүңдү өлтүрүп тынат – деп түшүндүрөт атасы. Жаш баланын ачуусу келет: өзүлөрү кол салбадыбы, кун бербеймин, бирөөдөн коркуп, корголоп жүрүп жан сактабай эле койдум. Деги сенин түбүң ким? Бала атасынан тегин сурады. Жакып уругу кыргыз экенин, чоң атасы Ногой көп жерди башкарып турганын, анын көзү өткөндө Эсенкан жиберген көп кол элди чаап, Ногойдун балдарын туш-тушка айдаганын айтып: туугандарың чачылган, элиң алыста араң жүргөндө минтип сен эр өлтүрүп карыган кезимде курубадымбы – деп, кейийт. Манас байкабай жаман иш кылган экенмин деп өкүнүп, не кыларын билбей шашып, оюна баягы кыйынчылыкта жардам беребиз деген кырк кишини алат. Көрүнөр бекен деп эки жагын элеңдеп карап турганда нарытан

кызыл байрак көтөргөн кырк киши чыга келет. Аларды көрүп кубанып кеткен Манас каткырып күлүп, тигилерди утурлай жүрөт. Эмнеге күлгөнүн сураган атасына жооп бербей, алаксып, тиги келген кишилерге учурашып, мурда сүйлөшүп таанып калганы м-н сүйлөшкөнгө кирет. Кырк чилтен Жакыптын көзүнө көрүнбөгөндүктөн, ага баласы өзү м-н өзү сүйлөшүп жаткан сыяктуу сезилет. Чилтендерге Манас калмактар өзүлөрү катылганын, чаап жиберсе бирөө өлүп калганын, атасы кайгырып жатканын баяндайт. Алар өлгөн калмактын уулу өзүңө жолдош болот, кайгырбагын, көзүңдү жум дешет. Манас көзүн жумса көп аскер көрүнөт. Чилтендерден бул аскерлер кимдики экенин сураса алар сеники дейт. Аскерлердин алдында турган адамдын аты Бакай, ага эң жакын киши экенин айтат. Манас көзүн ачса атасы жок, ал коркуп качып кетиптир. Манас Ыйманды чакырып, жылкыларды калмактардын корук жерине жайдырып жиберет. Өзү м-н өзү сүйлөшүп эле жинди болуп калды деп баласынан түңүлүп, үйүнө барган Жакыптын сөзүнө кайгырып санаасы тынбаган байбиче жол караса эч нерсе көрүнбөйт. Жакыпка нааразы болгон Чыйырды баласын издеп жөнөйт. Жайылган жылкынын четинен Манасты көрөт. Баласы энесинен жай сурайт. Ал жер коруган калмактан бир канчасы өлдү, балам сөзүмдү укпай жинди болуп калды деп апкаарып, атаң үйгө барды, ошон үчүн шашып келдим, ай-талаада эмне бар, үйгө кетели дейт. Калмактар келип калса өз жаныңарды сактагыла, жылкыны ала беришсин тим койгула деп жылкычыларды калтырып, энесин ээрчитип, Манас үйүнө жөнөйт. Бая өлгөн Кортуктун сөөгүн алганы төө жетелеп келген жети калмак алардын жолунан чыгат. Тарбын дегени баланы таанып, Кортукту өлтүргөн бала ушул экенин жолдошторуна айтат. Калмактар баласы м-н энесин кармап кетмек болушуп, экөөнү ортого алат, Чыйырдынын чылбырына кол сунуп, Манастын колуңду тарт, катылба дегенине болбой энесинин атын чылбырдан алып жетелемек болгон калмакты далыдан кармап көтөрүп туруп бири-бири м-н урганда анысы Тарбынга катуу тийип жан берет. Катыла албай качып жөнөгөн калмактар бурут бала дагы бирди өлтүрүп салганын айтып айлына барышты. Баласын ээрчитип үйүнө келген байбиче Жакыпка көргөн-билгенин баян этти. Кызыталак калмактар, мага кызыккан экен! Кыргыз дагы кыйла журт, кырылышып көрөйүн, кырк миң жылкым бар экен, кызматына бөлөйүн – деп, бай Жакып ачууланып кайратына келди. Айылыбыздан эр өлдү, кун алууга жардамдашкыла – деп, манжулуктар канатташ жашаган алтайлык калмактарга кабар бергенин, кырк үйлүү кыргызды чаап алганы жатканын Саламаттын иниси Сарбан Жакыпка айтып келет. Жакып да бөөдө өлүп калбайлы, камданышсын деп көңүлү жакындарына, айлына, алакалашып турган казак, найман, коңурат уруларына кабар айттырат. Кабар уккандар Жакып кадырлуу бай эле, талатып ийип тим жатып алганыбыз болбос – дешип, беш жүз жигит жардамга аттанышат.

Кун алмакка чогулган үч жүз манжулукка алтайлык калмактардан келген төрт жүзү кошулуп, эртеси таң м-н аттанып, Жакыптын айылын бет алып келе жатышып, Кайыңдуунун өзөнүндөгү көп жылкыга кабылышты. Алтайлык калмактар бу да Жакыптын малы, баарын бизге буюрган экен дешип көп жылкыны көңтөрө тийип жөнөштү. Манжулуктун айыл башчысы Атакул алтайлыктардын ээнбаштыгына теригип, эби м-н алалы, кундун да эсеби болот деп жүйө сөз айтса, олжого кызыккан беркилер айып алгандыкы, кун куугандыкы, баарын

жеп кетебиз,– деп мойноп болушпайт. Арадан чатак чыгып, алтайлык м-н манжулук эки жаат болуп кармашып калышат. Кабар угуп, кун алабыз деп Алтайдан келген дагы эки жүз киши кошулуп, алтайлыктар көбөйүп кетип, манжулуктарды сүрүп, малын талай баштайт. Айылына коргологон манжулуктун катын-балдары колдоруна канжар, бакан, бычак алып коргонуп шайы кетет. Өлгөн Кортуктун уулу Шакум «өз кордугун көргөнчө жат кордугун көрөйүн, бакылга башым бийлетпей, акылдуу м-н өлөйүн» – деп жардам сураш үчүн Жакыптын айылын көздөй жөнөйт. Айылынан чогулган алтымыш адамы м-н таң ата аттанган Жакып Бадалдуунун оюна келип, алыстан көп кошундун караанын көрүп токтоп калат. Аңгыча алардын жанына келген Шакум бала: алтайлыктардан көп кол келип, айлымды талап жатат, жылкыңды бүт айдаганын ченеп ал десем Жакыпка болушасың деп өзүмө кол салды, ажыратып ал, айылдаш конуп, эл болоюн дейт. Жакыпка жардамга аттангандар да жете келишип, Жакыптын колу жети жүз сексен адамга толду. Чогулгандарга Жакып Шакум баланын өтүнүчүн айтып, манжулуктарды куткарып алууну бардыгы кубатташты. Урушсак го ушуну алабыз, бирок, урааңды ким деп салабыз? – деп көпчүлүк токтой калганда «Манас!», «Манас!» деп ураан салып, кула атына камчы уруп Манас бала элден бөлүнүп калмактарга ат коюп жөнөдү. Эл «Манастап» ураан чакырып, анын артынан жапырт агылды. Манас жоого аралашып, жеткен эле жерде алтайлыктардын башчысы Домабыл баатырды ыргыта коюп жайлады эле, айбатына такат кыла албай калгандары ат соорусун салып качып калышты. Куугундун эң алдында жеткенин жайлап жаш Манас барат. Куугандар жеткендеринин көбүн кыйратышты – алтайлыктардан төрт жүз он үч киши өлүм болду. Жоону түштүк жерге сүрүштү. Баласынан чочулаган Жакып Манасты токтотуу үчүн артынан кууп, асый эмес бышты, астына элдин түштү, чарчабаган бул доңуз, кандай жылкы күчтүү – деп баласы минген кула атты тилдеп, Артыштын сары кайкаңдан баласына жетип, аны токтотту. Манас токтоп калган соң, алтайлыктарды андан ары кубалаган адам болбоду. Кол кайра тартып, манжулуктардын айлына чогулушту. Согушта өлгөндөрдүн жакындарына кайрат айтышып, Жакып жылкысынан айдатып келип, мурда өлгөн эки адам м-н кийинки өлгөндөрдүн туугган-уруктарына бөлдүрүп берди. Силерге журт бололу, тууган кылып алгыла – дешкен манжулуктардын өтүнүчүн кабыл алып, мурда жоолашкандар жарашып, бир журт болушту, жаңы туугандарга атасы өлгөн Шакум баланы бий көтөрүштү. Кийинкилерге анын уругу каратоко, өз аты Мажик аталып калды. Жардамга келгендерди Жакып айлына ээрчитип барып, конок кылып, эртеси аксакалдарына ат мингизип, аягына тон кийгизип, узатты.

Баатыр өмүрүндөгү негизги иши делген чоң эрдикти жасоодон мурда балалык курагы м-н өспүрүм кезинин аралыгында майда согуштарга катышып, алгачкы эрдик иши м-н көзгө көрүнүшү баатырдык эпостордун сюжетиндеги туруктуу окуялардан. Чыгарманын көлөмүнө, мазмунуна ылайык алгачкы эрдиктердин мүнөзү да түрдүүчө болушу мүмкүн. «Манас» эпосунда бул белгилер бир канча майда окуялар м-н чакан согуштардан турат: алтайлык калмактар м-н болгон согуш; Эсенкан жиберген соодагер тыңчыларды жайлоо, Нескара м-н болгон согуш: он бир дуу-дуунун балбандарынын келиши ж. б. Сюжеттин өнүгүшүндө татаалданышында гана эмес, чыгарманын башкы идеялык багытынын калыптанышы м-н ачылышында баатырдын алгачкы эрдиктери сүрөттөлгөн

окуялар м-н согуштардын маанисн чоң. Майда уруулар м-н элдердин биримдешүүсүнүн бир чоң согуштук союзга биригүүсүнүн белгилүү бир баскычы катары кызмат кылат.

Баатырдын балалык, өспүрүмдүк учурунун качан бүтөрү ж-дө так чек жок. Салт б-ча баатыр эрезеге жеткен курак катары он эки жаш эсептелет. Айрыкча кан шайланышы күч-кубат гана эмес, акыл-эси б-ча да эл башында турууга жарактуу болгон учур катары эсептелет. Баатыр кан шайлаганга чейинки окуяларды бүт шарттуу түрдү балалык өспүрүм куралтарда иштелген алгачкы эрдиктер катары кароого болот.

РЖВда бул темага арналган системалуу окуя жок. Айрым маалыматтар гана берилет. Манас он жашында ок атып, он төрткө чыкканда ордо чайкап кан болгону айтылат. О. эле:

Алтымыш айгыр, жүз кунан
Айдап жеди Кокондон,
Сексен байтал, миң кымкап
Жеткизип алды Букардан.
Кашкардагы Кытайды
Турпан айдап чыгарды,
Турпандагы кытайды
Аксы айдап түшүрдү (РЖВ, 157) делет. Бул саптардагы Кокон, Турпан, Аксыда Манастын согуштары, алым алганы ж-дөгү маалымат баатыр алгачкы эрдиктерин көрсөткөн окуялардан кабарлап турат деп эсептөөгө болот. Бирок Манас он төртүндө кан болгону мурда айтылып, Кокон м-н Букардан салык алып, Кашкар м-н Турпандагы кытайларга каршы согушканы кийин келтирилгендиктен, кан шайлангандан кийинки иштелген иштер болушу да ыктымал. Эпикалык салттардын талаптары сюжеттин мындай түрдө өнүгүшүн да жокко чыгарбайт. Буга «Манастын» негизги варианттарынын айрымдарындагы сюжеттик өзгөчөлүктөр да далил.

Эпостун алгачкы окуяларындагы, айрыкча негизинен «даяр» сюжеттик курулмалар кеңири пайдаланылган баатырдын төрөлүшүн шарттап, өзгөчө сапаттарын алдын ала кабарлап турган белгилер сүрөттөлгөн бөлүмдөр СОВ м-н СКВ бири-бирине көп учурларда жакын болгону ж-а сюжеттин өнүгүш этаптары жалпысынан туура келгени м-н Манас иштеген конкреттүү иштер сүрөттөлгөн окуялар эки манасчыда бири-бирине төп келбейт, баатырга ар бири өзүнчө иш иштетет, окуяларды өз алдынча өнүктүрүшөт. Сюжеттин системасына кирген окуялардын мааниси, көлөмү ар вариантта ар түрдүү болушу ж-а аларды темага бөлүүдө бири-бирине толук туура келе бербеши ыктымал. Сөз болуп жаткан эки негизги варианттын окуяларынын темаларга бөлүнүшү белгилүү деңгээлде шарттуу. Негиз катары алынган СОВдогу сюжеттин өнүгүшүнө ылайык берилген темалар кээде СКВдагы сюжеттин өнүгүшүнө туура келбей, кээде биринде бар окуя экинчисинде жок, же башка темада берилген ж. б. Буга баатырдын алгачкы эрдиктеринин сүрөттөлүшү да далил. Бирок сюжеттин жалпы кабыл алынган башкы нугу ж-а ушуга ылайык чоң-чоң эпикалык темаларга бириктирилген салттык туруктуу өзөк окуялар эки вариантта тең сакталат.

СКВда баатырдын алгачкы эрдиктери төмөнкүчө айтылат: Ошпур Жакыпка келип баласын алып кетишин өтүнөт. Жакып Ошпурдукуна барып Манастан

койду эмне үчүн көп кырдың десе, баласы ээсиз малды көп жыйып эмне кыласыз дейт. Жакыптын көп малы корук жерди жеп койду деп угуп калмактын балбаны Кочку жети жүз колу м-н келип калат. Балаң Манасты бер, Эсенканга айдап кетем деп Жакыпты опузалап Кочку жылкы тиет. Манас кырк бала жолдошу болуп калмактарды бүт кырып салат. Тагылык аттуу калмак гана качып кутулуп, аны Манас көрбөй калат.

ШРВ, ММВ, ТМВда бул окуялар СОВго жакын планда берилет. БСВда айтылбайт.

Манас Эсенкандын соодагер тыңчыларын жайлаганы – эпостогу окуялардын өнүгүш системасында Манастын алгачкы эрдиктеринин катарына кирген сюжеттин орчундуу бутагы.

Манастан жеңилип качкан алтайлык калмактар бул жактан Манас аттуу бир ажыдаар чыкты, Эсенканга неткен, эмдигиче соо коюп эси кайда кеткен?! Муну эмитеден жоготпосо болбойт! дешип падышасы Эсенканга арызданышты. Эсенкандын аярлары да аскер жиберип, жаш кезинде жайлоо керектигин айтышат. Дайынсыз жаш балага каршы кол жиберүүдөн намыстанган Эсенкан аныгын билип, колуңардан келсе байлап келгиле деп 40–50 төөгө көп дүнүйө жүктөп, соодагер кылып балбандарын жөнөтөт. Беш ай жол жүргөн кербендер Алтайдагы Аземил суунун боюнда ордо атып жатышкан Манастарга туш келет. Манас тооруп ичке түшүп, чүкө черткени жаткан болот. Жол бетине курулган ордону кечип тепсетип келе жатышкан кербендерди төөңдү сыртка тарт дешсе болушпайт. Манас черткен чүкө тийип бир төөнүн шыйрагы, алдыдагы кербенчинин эшегинин буту сынып кетет. Буту сынып төө калды, бу жолдошум жөө калды деп кербен башы кытай ачууланып, байлап алмак болуп Манаска кол салат. Кербенчи-тыңчы кытайлар бүт өлүм табышат. Жан кыйба?! – деп өтүнүшкөн кызматчы сарттарды аман калтырышат. Төөлөргө артылган жүк алтын, күмүш, зер, торгун, тубар, дүрүйө, чүчтө, буулум сыяктуу толгон кымбат дүнүйөлөр экен. Дүнүйөлөрдү бөлүп алышсын деп Манас элге кабар бердирет. Калк чогулуп келет. Кербенчи сарттардан соодагерлердин жайын укkан Жакып Эсенкандын өзүнө тиешелүү мүлк экен, арты кандай болот, паашага катылып алып балакетке кабылбайлы деп убайым тартат. Мурда соо белек, баягы эле каршылаша жүргөн калмак-кытайлар эмеспи – деп аны Акбалта жемеге алат. Чогулгандар болору болуптур, эми сабыркоодон пайда чыкпайт дешип, кырк беш төөдөгү дүнүйөнү бөлүп алышат. Кербенге малай болуп келген сарттарды жай-жайына коё беришет.

Эпизод РЖВда жок, СКВда бир канча кеңири берилип, башка майда окуяларды да камтып турат. Кочку м-н болгон согушта качып кутулган Тагылык Эсенканга барып Манастын жайын айтып, азыр төрөлө элек кезинде кармап албасаң, түбүндө өзүңдү соо кылбайт дейт, Эсенкан Манасты кармап келдик деп мурда мени алдаган турбайсыңарбы деп билгичтери м-н балбандарын каарып, Дөңгө дөө м-н Жолойду баш кылып, Манасты байлап келүүгө он миң кол аттантат. Алар Алтайга жетип тыныгууга токтоп, Жолойдун акылы б-ча кырк нарга пул артып, соодагер болуп айлына барып, жалаа жаап шылтоолоп Манасты кармап келгиле деп Чоң Дөөдүрдү баш кылып эки жүз балбанды жөнөтүшөт. Алар Манас жолдоштору м-н ордо атып жаткан жерге келишет. Манас черткен чүкө кербендин алдыңкы төөсүнүн бутуна тийип, жилигин сындырып кеткен-

де чатак чыгып, балбандар Манастан кыргын таап, Дөөдүр качып кутулат. Дөөдүрдөн Манастын кабарын уккан кытай колу каптап келип кыргындуу согуш башталат. Жалгыз көздүү Дөңгү Манастын колунан ажал табат. Жекеге чыккан Жолой Манасты миң төөдөгү чайымды алгансың (эпизод СКВда атайын окуя катары айтылбайт; СОВдо бар) деп күнөөлөйт. Кармашып алы жетпешин билгенден кийин качкан Жолой Манас жетеринде күндү жайлап, туман түшүрүп кутулуп кетет. Манастын жоону жеңген урматына кырк үйлүү кыргыз той берет. Манас кырк жолдошу м-н талаадан жолуккан карышкырды кубалап барышып, кырк чилтенге кезигет. Манасты издеп жигит пири Шай да келген болот. Алар Манасты колдой турганын айтышып, мусулман динине киргизишет.

Баатырдын алгачкы эрдиктери катары эсептелген согуштарда эле эпикалык негизги душман катары Жолойдун катышы «Манас» эпосунда уютку болгон эң эски окуялардан. Муну «Мажму ат-таварихдеги» маалыматтар да айгинелейт. РЖВда да Манастын негизги душманы катары Жолой көбүрөөк эскерилип, Коңурбайдын аты алда канча аз учурайт. Башка белгилүү манасчылардан ШРВ, ММВ, ТМВда бул окуя негизинен СОВго жакын айтылат. БСВда башкача айтылат. Манас жети жашка толгондо Эсенканга акылчы аярлары Талас деген жерде кыргыз деген элде Манас аттуу бала туулду. Ал кытайга ок атчу шердин шери экендигин эскертишет. Эсенкан 200 нарга пул жүктөтүп, 2000 черүүнү жөнөтүп, Манасты ак үйлүү берсин, бербесе зордук м-н байлап келгиле деп тапшырат. Кытай колу Таласка келип, Манасты ак үйлүү сурайт. Аргын, ногой кеңешип, бермек болушат. Манас кырк чоро курап калган кези экен. Манастар ордо атып жатканда кытай колу үстүнөн чыгат. Манас черткен томпой кербендердин төөсүнүн бутун сындырып, чатак чыгып, кармашта Манас жолдоштору болуп 2000 кытайды бүт кырып салышат, жүктөп жүргөн пулдарын олжо кылып, эки төрөсүнүн кулак-мурдун кесип, даттанып бар деп айдап жиберет. Муну уккан аргын, ногойдун билермандары кытайдан калың кол келсе кайда качып кутулабыз? Андан көрө бир бала экен, Манасты байлап, башына шири кийгизип, кытайларга берип кутулалы деген бүтүмгө келишет. Кырк чоросу м-н качып чыккан Манас Шаймерденге барат, окуп сабаты ачылып келет. Кулак мурду кесилип барган төрөлөрүн көргөн Эсенкан көп кол аттантмак болгондо, аярлары азыр Манасты жеңе албайбыз, ал акыры Бээжинге өзү казатка келет, алтымыш бир жашында ажалы айбалтадан деп, токтотуп коюшат. Эсенкан болоттон айбалта жасатып, аны ажыдаардын уусуна жаткырып камданат.

Болочок баатырды өзүн колдой турган кереметтүү күч ээлери жолугуп (кырк чилтен, Кыдыр ж. б.) алардан бата алышы, керек учурда жардам берерин билдиргени, кээде белгилүү адамдар баатырга жолугуп, динге киргизүү түрк элдеринин эпосторунда көп учуроочу белгилүү сюжеттерден. «Манаста» мындай сюжет Манас м-н Алмамбетке байланыштуу окуяларда жолугат. Манасты СКВда кырк чилтен мусулман динине киргизсе, СОВдо кырк чилтен ж-а атайын Меккеден келген касиеттүү кары Абунасыр мусулман кылат. Алмамбетке мусулманчылыктын жөнүн түшүндүргөн адам эки вариантта тең – Көкчө.

Жакыптын агасы Байдын баяны – Манастын өспүрүм-жигиттик курагында өзүнө жолдош ж-а тууган издешине байланыштуу окуялардын бири. Сюжеттик өнүгүүдө окуялардын андан ары чиеленишин шарттоочу деталдардан.

Ногойдун балдары туш-тушка сүрүлгөндө Орозду м н Бай Кашкар тарапка айдалат. Ороздунун он уулу болуп, ыркы жоктугунан чатак м-н чырдан баштары арылбайт. Атасынын да, эки баласы м-н Байдын мазесин алышат. Байдын улуу баласы Бакай, кичүүсү Тайлак. Экөө тең эстүү-баштуу. Өзгөчө Бакай токтоо, нускалуу сөздү көңүлүнө түйгөн акылмандыгы м-н айырмаланат. Ороздунун балдары тынчтык бербей койгондо алар башка жерге көчүп кетүүгө аргасыз болот. Туугандары эсине түшкөн Бай уулу Бакай м-н кеңешип иниси Жакыпты издеп чыгат. Алтай тарапка бет алган Бай көп жер басып, арага эки конуп, үчүнчү күнү түш ченде жапан чөлдөн арык казып жаткан адамдарга кез келет. Арыктын ээси Нескара, арык казган алты миң мандикердин башчысы Басаңкул аттуу сарт экен. Нары-бери каттаган адамдарды кармап алып, атын союп, өзүнө арык каздырып, өлгөндөрдү арыктын кырына таштап, көөмп салышат экен. Байды кармап алышып, атын союп, колуна кетмен берип, арык каздырып коюшту. Чарчадым десе болбой, чап бачым деп шаштырып турат. Эки жарым күн арык казгандан кийин чаалыккан чалдын шайы кетип, эси ооп жыгылып калат. Арыкчылар чал өлдү дешип, Байды арыктын кырына сүйрөп таштап, көөмп салышат. Нескаранын элүү жин колдоочусу бар экен. Ошол колдоочулары Чабдар аты болуп Нескарага Алтайды жердеген Жакып дегендин көп жылкысы бар, ошону барып тийип ал, артынан Манас аттуу баласы куугунга келет, быйыл он үч жашта, балтыр эти толо электе жайлап сал, антпесең акыры өзүңдү соо койбойт – деп кеңеш берет. Нескара каздырып жаткан арыгын таштап, алты миң мандикерин аскер кылып айдап алып Алтайды беттеп жүрүп калды. Кол алты күн жол жүрүп Жакып бай жашаган жердин чегине жетет. Жылкыга барып баламды көрүп келем деп үйүнөн аттанган Жакып жолдон көп караан көрүп, шекшинип, жашынып калат да, колду өткөрүп жиберет. Жалгыз-жарым жүргөн жан болсо бул көп кошундун жөнүн билсем деп акмалап турган Жакып алыстан келаткан элес-булас бир карааңды көрөт.

Өлдү деп арыктын кырына сүйрөп көмгөндө Байдын көкүрөгү кырчындын көңдөйүндө калган экен. Ээси Нескарага Чабдар аты айткан сөздөрдү көмүлүп жаткан Бай угат. Арыкчылар аттанып кеткен соң эптеп кумдан суурулуп чыгып, качып кутулууну ойлойт. Колотто жүргөн аты качыр, беш эшекти көрүп, качырлардын бирөөнү кармап алат. Арыкчылардан калган көбү бала, азыраагы чал кырк – элүү адам аны көрүп ууру экен деп ойлоп кармамак болушат. Кыраңга чыга качкан Бай кайра кете турган жолу тосулуп калгандыктан эл карааны көрүнгөндө бурулуп кетермин – деп ойлоп, Нескаранын колунун артынан акмалап жүрүп отурат. Жакыпка көрүнгөн караан Бай экен. Күтүп турган Жакып утурлай барып, мөндү – деп учурашат (ал кезде биздин эл салам айтууну билчү эмес). Бай амансыңбы? – деп жооп берет. Жакып буурул сакал, тигил адам ак сакал экен. Көрүшпөгөнү көп болгон экөө бири-бирин тааныбай калган экен, жай сурашып бир тууган экенин билишкенде, аттан ооп түшүп, ыйлап көрүшүштү. Байдан Нескаранын көп колу Манас аттуу баланы жайламак болуп келатканын угуп, шаштысы кеткен Жакып айылына барып туш-тушка жакындарына жаңы туугандары – манжулук калмактарга, Акбалтаны жиберип казактарга, Күнөс балбанга, Айдарканга кабар айттырды.

Байдын окуясы жогорудагы сюжеттик мындай өнүгүштө РЖВда, СКВда гана эмес, Сагымбай м-н бир айтуучулук мектепке кирген, негизинен Тыныбек ма-

насчыдан таалим алган манасчылар тобундагы Тоголок Молдо, Шапак Рысменде уулу өңдүү айтуучулардын варианттарында да учурабайт. ММВда гана ушул окуяга үндөшүп турган эпизод бар. Бирок андагы каарман Бай эмес. Алты шаардын Аксы деген жерин жердеп турган кытай баатыры Нескара ары-бери өткөн жолоочуну кармап алып, арык казганга салчу экен. Кашкарга мал сатканы кеткен Жакып кечиккенде аны издеп чыккан Байжигит Нескарага кабылып калат. Атын союп, өзүн арыкка салат. Байжигиттин Манаска жакын адам экенин угуп, Нескара аны алдырып келип, жайын сурайт. Манастын жөнүн укkан Нескара алты миң кол алып, Манасты кармап келмекке жөнөйт. Байжигит колдон калган качырды кармап минип жөнөп, жолдон Жакыпты да таап алып, Нескарадан мурда келип Манаска кабар айтат. Манас Айдаркан м-н Көкчөгө киши жиберип, өзү камданат.

Сюжеттин өнүгүшүндөгү орду б-ча да ММВдагы бул окуя СОВго жакын. Манас Эсенкан жиберген соодагер тыңчыларды жайлап, дүнүйөсүн элге таратkандан кийин дароо башталат ж-а аягы Нескара м-н Манастын согушуна такалат, бирок СОВдогу башкы максат Бай м-н Бакайды сюжеттик нукка киргизүү, окуяларга аралаштыруу болсо, ММВда Жакыптын жакын адамдарынын бири, уруу аксакалдарынын көрүнүктүүлөрүнөн делген Байжигит ж-дө сөз болот. Ошондой болсо да эки вариантта тең окшоштук ж-а окуянын сюжеттеги туруктуу орду бул эпизоддун белгилүү салттык окуялардын бири экендигин айгинелейт.

Нескаранын Манастан жеңилгени – Манастын алгачкы эрдиктери темасына кирген белгилүү окуялардын бири.

Адашып Жакып жашаган Кең-Аралдын аягы м-н өтүп кеткен Нескаранын колу эки күн жол жүрүп маңгулдуктардын Жайсаңбай деген байынын жайыттагы он миң жылкысына туш келип, Жакыптын жылкысы деп ойлоп түп көтөрө тийип алат. Улуу черүүгө батына албаган маңгулдуктар аркасынан чапкылап, алыстан туруп жоолаганы ким экенин сурашат. Басанкул бай Жакыптын уулу Манасты издеген кол экенин айтат. Жакып Манасы м-н азыр Кулан-Жайлоо, Куу-Тезде, силер келген жакта, алар үчүн бизди азапка салбагыла, жылкыбызды албагыла – дейт, Жайсаңбай. Бул Жакыптын өзү го, бизди алдап жатса керек деп ойлогон Нескара алдап кармап алмак болуп, Басаңкулду жөнөтөт. Жайсаңбайды сөзгө алаксытып жакындап барып, кармамак болуп кууп жөнөгөндө Таноо деген калмак жаа м-н атып, Басанкулга колок тийип өлөт. Нескаранын колу жапырт ат койгондо маңгулдуктар туруштук бере албай айылынан чыга качып, тоо жамынышат. Баскынчылар айылга кирип, четинен талап, олжого туйтунушту. Эртеси жүз отуз кыз, эки жүз келинди баш кылып, олжологон дүнүйө малды айдап, Нескаранын колу жолуна түшөт. Түн бою келип Манас алты жүздөй адамы м-н Ак-Кыянын белесинен Нескаранын колунун астын тосуп калган экен, тигилер жакындап келгенде жазайылды жаткырып, күлдүр мамай мылтыкты күркүрөтө аттырып алдын кайра жапырды. Кол курап жардамга келген Айдаркан уулу Көкчө м-н Үйшүн, Үмөт, сегиз миң адамы м-н Күнөс балбан аркасынан кууй келген маңгулдар Нескаранын колунун туш тарабынан курчап калышты. Жекеге чыккан Күнөс балбанга каршы калмактардын Даңдан дегени келип, атынан жулуп алып жерге чаап өлтүрөт. Аны көөдөнгө найза сайып Айдаркан жайлап, бирок кытайдын Күдөң балбанына туруштук бере албай, колун көздөй ка-

чып жөнөдү. Жекеге намыстанган Манас чыгып, Күдөңдү баш кылып, улам жекеге чыккан бир нече балбанды жайлады. Арданган Нескара жекеге өзү чыгып, Манаска беттеше келгенде алп кара куш үстүндө, ажыдаар астында, кара чаар жолборс капталында кошо качырып келе жаткандай көрүнгөн жаш баатырдын сүрүнө дит багып чыдап тура албай Чабдар атка камчы салып качып жөнөйт. «Кабылан жолго жатарбы, катыларга катылбай кадемим мындай катарбы» – деп арман кылып, колду айлана качкан Нескарага жетип, айдалынын бетине, алтын кемер четине Манас найза салат. Талкаланды белим, аман болгун элим,– деп, колун таштай качкан Нескаранын Чабдар атынын канаты бар экен, булуттуу көктүн асты, буралган чөптүн үстү м-н закымдап учуп, Аккулага жеткирбей кутулуп кетет. Жан соогалап багынган Нескаранын колуна эркиндик берип таратып жиберип, Нескара туткундаган адамдарды бошотуп, талоонго кеткен мүлктөрүн ээлерине кайтарып беришти. Үйшүн, Үмөт, Жайсаң баш болгон маңгулдуктар ачсаң алаканыңда, жутсаң жумуруңдабыз, бизди эл кылып алгыла дешип, эл болгондун белгиси катары Күлдүрдүн уулу Чаганбайды Манаска жолдош кылып беришти. Кабарлашып канатташ жашайлы деп убадалашып, жай-жайына тарашты.

Эпизод РЖВда, СКВда да Сагымбай м-н бир мектепке кирген манасчылардын баарында бар. Бирок, көбүндө Байдын окуясы м-н байланыштырылбастан өзүнчө айтылат. Кытай баатыры Нескара Манастын кабарын угуп аны жашында жайлаш үчүн алты миң (айрымдарында алты сан) кол м-н аттанат. Калган окуялардын сюжеттик өнүгүшү негизинен СОВго окшош.

Нескара м-н согуш эпостун жалпы сюжеттик өнүгүшүндө маанилүү окуялардын бири. Нескара эпостогу эпикалык душман лагеринде Коңурбайдан кийинки Жолой м-н катарлаш турган, чыгарманын аягына, атүгүл Семетей бөлүмүнө чейин көптөгөн окуяларга активдүү катышкан көрүнүктүү каарман. Мындай каармандын башкы оң каарман м-н чыгарманын сюжеттик өнүгүшүнүн алгачкы учурларынан тартып кезигишип, каршылашышы сюжеттин курулушу үчүн керек адаттагы көрүнүш эле эмес, өтө зарыл талап кылына турган деталдардын бири.

Манастын курал-жаракка ээ болушу, он бир дуу-дуунун жиберген балбандарынын жазаланышы – эпостун сюжеттик өнүгүшүндөгү маанилүү түйүн, туруктуу мүнөздөгү кеңири белгилүү сюжеттерден, эки окуянын бириктирилип берилген үлгүсү.

Манас он төрткө чыгат. Жанына жети жолдош алып, Манас Үч-Аралга ууга барат. Кийик карап, аң издеп жолдоштору биринден туш-тушка кетишет. Эсилдин башы Боз-Дөбөгө чыгып, туш тарапка көз чаптырып турган Манас төмөндөгү өзөн суунун боюнан бир топ адамды көрөт. Көрүнүшү биздин элден эмес окшойт, кайдан келген немелер болду экен деп ойлоп, карап турса алиги адамдар сууга буту-колун жуунуп, анан күн батышты карап жүгүнүп, чекесин жерге тийгизип, түшүнүксүз иштерди иштеп жатышканына таң калган Манас атайын барып ал адамдардан жөн-жай сурайт. Алардын башчысы Абунасир (Айкожо) аттуу өтө көп жашаган касиеттүү кары экен. Ал атайы Манасты издеп келгенин айтып пайгамбардын белеги деп Аккелте мылтык м-н Ачалбарс кылычты берет. Мусулманчылыктын жолун айтып, Манасты динге киргин дейт. Тиги дүйнө,

тозок, бейиш дегендериң эмне, эмне үчүн мен сенин тилиңди алып, мусулман болушум керек? – деген суроосуна жооп кылып Абунасир Манасты уктатып, тозок м-н бейишти көргөзөт. Бир нече күн жатып ойгонгон Манас мусулман болуп, Абунасир м-н коштошот. Куш салганы кетип, он бир күн дайны билинбеген баласынан санаасы тынбаган Жакып үйүнөн аттанып чыгып, жол карап бир топ жүрүп калат. Жолдон кезиккен кийгендери көпкөк темир, курал-жарак-чан, көрүнүшү коркунучтуу он бир адам Жакыпты ортого алып, атың ким, бай Жакыпты анын баласы Манасты билесиңби? – деп демитет. Жакып тигилердин суроосуна түз жооп бербей, алардын аты-жөнүн, кайсыл жерден келаткандарын, Жакыпты кайдан билерин, эмне кыларын сурайт. Жакыптын суроосун этибарга албай, мырдар атыңды тез айт – деп катуулап демиткенде корккон Жакып атын жашырып, Жакып м-н кас Бердике деген менмин, деги жөнүңөрдү айткылачы? – деп дагы сурайт. Бирөө Кумулдан, экинчиси Камбыдан, дагы бири Мар шаарынан, Котон, Жеркен, Доңшу ж. б. кытай шаарларынан экен. Ошол шаарлардын он бир дуу-дуусу аларды Манасты кармап келгенге жибериптир. Жакыптын айылы тетиги башы чыгып турган чоң тоодо, мал карап жүрдүм эле, жумушумдан калбайын – деп он бир балбанды тетири жолго салып коюп, убайым тарткан Жакып айылына келип, агасы Байды баш кылып Акбалта, Бердике ж. б. аксакалдарды чакырып, коргонун баяндап, не кыларын билбей, мал алуучу адам болсо бир баланы баалап сатып алып, Манас ушу деп кармап берип тынсакпы? – деп акыл салат. Эл туура, же туура эмес дей албай отуруп калганда, Бай: баласын сага малга сатып, анан сенин балаңдын күнүн көрчү ким бар дейсиң?! Кыйратам деп камап келген жоо барбы? Алты миң колу м-н келген Нескара дөөнү деле Манас жеңбеди беле. Өзүңчө эле убайым жей берет экенсиң,– деп инисин кагып коёт.

Манас жолдошторун эстеп, кайда жүрүшөт болду,– деп айланага көз салып, алардын Талды-Суудан келе жатканын көрөт. Манас турган жер Курбу-Кум деп аталып, аркар, кулжа жайнаган кайыптын кени экен. Жолдошторун утурлап бармак болуп Манас бастырайын десе Аккула артка кетенчиктеп, баспайт. Бул эмнеден үркүп жатат? – деп, ойлогон Манас алды жагына көз салса куйругу чагарактаган, төшү жагжайган, көзү чыныдай, жүнү кызыл сур, башы чоң казандай, көкүрөк жүнү самсаалаган, көчүк жагы тарбайып жылаңач, бычактай курч азуу тиши бир карыш, мойну м-н шилисинде кере кулач жалы бар, чоңдугу өгүздөй, басканы адамдай, капталында канаты бар, куйругу кылыч, башында найзадай мүйүзү бар бир укмуш жандыкты көрөт. Баягы жандык дөбөгө басып чыгып кыйкырса үнү беш күндүк жерге угулуп, үндүн ачуулугунан айланадагы жети жүз он төрт кулжа кырылып калат. Кулжалардын өлгөнүн көргөн Манас залим экен, муну атайын деп алыскы-жакын айнымбас, ыраакы-жакын ылгабас, ортосу болот, оозу албарс, түтүнү туман, түбү Ыспан, кароолу дажаал, огу ажал Аккелте мылтыгын алып өпкө тушуна кармай бергенде алиги айбан асманга алты аркан бою көтөрүлүп барып, кайра жерге түшүп сулап калды. Манас басып келип Айкожо берген Ачалбарс кылыч м-н белинен бөлө чаап салды. Ачуу айкырыкты, анын артынан атылган мылтыктын үнүн угушкан жолдоштору шашылып келип калышты. Кырылып калган кулжалардын этин бөлүп алышсын деп Манас элге алты жигит кабарга чаптырды. Айланадан эки миң адам келип, кулжалардын эттерин жүктөп кетишти. Ошол күндөн ошол жер Кулжа аталып калып-

тыр. Эл дүрбөп жүргөндө кытайлардын он бир балбаны «Манас», «Манас» деген сөздү кулактары чалып, издеп келип, Манасты таптык, эми айдап кетебиз деп көңүлү жайланган немелер: Атаң ким? Чын эле Манассыңбы? деп баатырга тийиштик кылышты. Атайын мени издеп келсеңер үйгө жүргүлө, атамды көргөзөйүн деп, Манас аларды айылына ээрчитип барат. Жакыпты көрүп, бизди алдап тескери жолго саласың, кандарга ичиң бузук экен, азыр байлап кетебиз деп, Жакыптын жалынганына карабай ортого алышты. Күнөөсү жок, кары адамга катылбагыла деген Манасты да кошо байламакчы болуп, ага жабылышты. Жаалы келген Манас жабылгандардын төртөөн катар кармап көйнөктөй желпип жерге уруп, калгандарын бири м-н бирин урунуштуруп, жеке өзү он бир балбанды байлап, кулак-мурунун, колу-бутун кесип, баарын бир-бир мүчөсүнөн айырып, аттарынын куйрук-жалын кыркып таштап, кандарыңарга барып айтып, колуңардан келген жамандыгыңарды жасап алгыла – деп коё берди. Он бир балбан асты алтымыш күндө, арты алты айда өз кандарына барып, көргөндөрүн айтып арызданышты.

Сагымбай Орозбак уулу эпостун кеңири белгилүү эки окуясын кошуп бир окуя катары берген. Көпчүлүк варианттарда өз-өзүнчө айтылат. Айрыкча баатырдын курал-жаракка ээ болушу баатырдык эпостордо кеңири жолугуучу туруктуу сюжеттердин бири. О. эле өчөшкөн жоосунун үшүн алуу үчүн кулак-мурдун кесип жазалоо да көп элдердин жөө жомокторунан баштап эпосторуна чейин кеңири тараган сюжеттерден (мис., нарт эпостору ж. б.).

РЖВда Манастын Айкожо м-н жолугушканы жок, бирок Айкожо касиеттүү адам катары эскерилет. «Сейтек» бөлүмүндө Сейтектин атын асмандан түшүп келген Айкожо коёт. Буга караганда касиеттүү адам, же сырдуу күчтүн ээси, баатырларды колдоочулардын бири катары эпосто эски катмар экендиги шексиз. СКВда алты курч ж-а боз кисе асмандан түшөт, аларды баатырга Кызыр тапшырат. Аккелтени Бөлөкбай жасап, Манаска Бакай берет. ТМВда да Аккелте м-н Ачалбарсты Манаска Айкожо берет. Молдобасанда Ачалбарсты Айкожо пайгамбардын белеги экенин айтып Меккеге барган Ажыбайдан Манаска берип жиберет. Башка манасчыларда СОВго жакын. Абдылданын Меккеге Айкожого барганы, ошондон тартып ажы болуп келип, Ажыбай аталышы СОВдо да бар, бирок анда курал алып келгени эскерилбейт.

Экинчи окуя РЖВда да, СКВда да жок. СОВго жакыныраак мүнөздө ТМВда бар. БСВда ушуга жакын сюжет бар. Бирок Манас душмандарынын кулак-мурдун кесип жазалап коё бериши Эсенкан Манасты байлап келгенге жиберген соодагер тыңчыларына байланыштуу эскерилет.

Салбырын – көчмөн элдердин байыртадан келе жаткан экономикалык, коомдук-саясий тарбиялык чоң мааниге ээ салттык жөрөлгөлөрүнүн биринен. Орчундуу көп маселелер салбырын учурунда чечилүү көчмөн элдердин көбүнө мүнөздүү белги. Сюжеттин өнүгүшүндө Манастын кан шайланышын даярдаган милдетти аткарат. Баатырдын салбырынга чыгышын баяндоо жөө жомоктордо да, эпостордо да кеңири учурайт.

Жакып канатташ жашаган аргын Каракожо, алчын Бообек, манжулук Бөгөн, найман Көгөн, кыргыздан Саламат, кыпчак Ошпур болуп Мамырдын кара сазында өзөн бойлой конушуп бейкут жатканда өңчөй жаштар Коңко тоосуна салбырынга чыгышат. Сексен төрт киши Чаркастандын оюна барып, чатыр ти-

гип, ит агытып, куш салып, талаага алты конушат. Салбырында жүргөндөрдүн алды жыйырма беште, эң арты он беште экен. Алар чогулуп отуруп сексен төртүбүз бирөөнү төрө деп, анын сөзүн угуп, айтканын аткаралы. Ким атын союп берсе, ошону кан көтөрөлү дешти. Жашы улуусунан баштап катары м-н сураса эч кимиси атын сойгонго макул болбойт. Көбү бийликти Манаска берип койгонмун дейт. Акырында элдин эң кичүүсү он беш жаштагы Манаска кезек жеткенде, ал атын союп кан болуш элде жок кеп, антип кан болбой эле койдум, бирок атын аяп жатат деп ойлобогула, эт жегиңер келсе Аккуланы соё бергиле дейт. Анда Чегебай: Аккула арык, мен минген боз бышты Манастыкы, Жакып байдын жылкысынан жаңы кармалган, абыдан семиз, Манас макул болсо ошону сойгула дейт. Бул сөзгө макул болуп боз бышты союп жеп, качса болбой Манасты кармап алышып, ак тердикке салып кан көтөрүштү. Кан нөкөрү биз-биз деп каткырып күлүп калышты.

Салбырын РЖВда да, СКВда да жок. СОВ го жакын ТМВда берилген. ММВда Манас жолдоштору м-н ууда жүргөн жеринде Нуукерге кабылганы гана эскерилет.

Манастын Нуукер дөөнү жеңгени – эпостун сюжетиндеги баатырдын алгачкы эрдиктеринин бири. Эпизод жаңы шайланган кан кандайдыр бир чоң иш иштөө, б. а. эрдик көрсөтүү м-н кандыгын белгилөө салтынын көрүнүшүн баяндайт.

Кан шайланган Манас эртесинде качсам болбой кан көтөрдүңөр, эми мен бийлеген кеп болсо Алтай тоонун Аңыртысын ашып, Уркун дайранын Марал-Кечүүсүнө чейин баралы, жол чардап, чалгын чалып, каршылашар жоо же ууру-каракчы жокпу байкайлы деп жанындагыларга буйрук берет. Арага конуп, Уркун дайрага жетишет. Чынар, терек, талы аралаш чер токой ичинде жандуунун баары бар, шиберин белден буралган, ажайып кооз жер экен. Беш-алты күнү аялдамакчы болуп жатып калышты. Соодагер кылып жиберген адамдары ыңжыңсыз жоголгон Эсенкан Нуукер аттуу доого тогуз жүз адам кошуп берип, дайынын билүүгө жөнөткөн экен. Нуукер Марал-Кечүүнүн маңдайына келип, суунун наркы өйүзүндөгү адамдарды көрүп, айдап келгиле, дайнын сурап билейин – деп жүз адамын жөнөтөт. Башынан мөңгү бузулуп, Уркундун суусу кирип жаткан маалы экен. Суунун түрүн көрүп, жакындай албай кайра келишкен адамдарын каарданып кайра жөнөтөт. Сууга кирген жүз кишинин жыйырмасы агып өлүп, сексени аман чыгып, салбырында жүргөндөргө бет алышты. Кароолдо тургандар Манаска келаткандардын кабарын айтып, ушундай сууну кечкен жай жүргөн адамдар эмес дешип, кармашка даяр турушту. Суудан кечкен сексен адам балдарга келип өкүм сүйлөп, ким экендиктерин сурашты. Мергенчилеп жүргөндөрүн айтып, өзүңөр кимсиңер деген суроосуна жөн жооп беришпей, Нуукер дөө силерди айдап келгиле деди, бол бастыргыла! деп шаштырып киришти. Нуукериң ким, ага эмнеге барабыз деген Манастын сөзүнө ачууланып, бала туруп тыңын көр, өлө элегиңде бат бастыр деп, демитип киришкенде каары келген Манас айдап барчу сенсиңби? деп, башчысынын башын алып салат. Манас жолдоштору м-н келгендерди бүт тындым кылып салышып, орундарында жатып калышты. Жүз кишисинен кабар болбой тынчы кеткен Нуукер дөө дайранын бир өйүзүндө, сексен төрт бала бир өйүзүндө жатып таң атырышат. Таң кылайганда барабан кактырып, калган сегиз жүз адамын айдап Нуукер

сууга кирип, жүздөн ашуун адамы агып өлүп, Нуукер дөө баштаган жети жүздөн ашуун адам туш-тушунан чыгып жээктеги балдарды тегеректеп калышты. Чаңчаң деген кытайдын силер кимсиңер деген суроосуна Манас түп атасы Түбөйдөн баштап, чоң атасы Ногой, атасы Жакып, өзү Манас экенин айтат. Эки тарап согушка камынышты. Кытайдан Кымкар аттуу балбан жекеге чыкты. Кийик атып эле жөн айылга кетпей эки арада киши өлтүрүп, балакетке калмак болдук окшойт, ушунун баары Манас сенин кылганың деп нааразы болгон Көкчөгө: көп экенинен коркпо, жүрөгү курч жалтанбаган жаш балдарбыз, кейигениң эмне? деп жооп берип, Манас Кымкарга каршы жекеге чыгууга камданды. Кан болгон соң тынч тур, азыр сен чыкпайсың деп аны Айнакул тыйып койду. Ыза боло түшкөн Көкчө майданга чыгып, жеткен жерде Кымкарды көмө коюп кетти. Эми Болжоң деген баатыры Көкчөгө каршы келип, атууга беленденип жатканын көрүп, найзалашууга жеткирбей жайлап таштар бекен деп ойлогон Манас Аккелте м-н атып, Болжонду жайлады. Каарданган Нуукер өзү майданга Көкчөнү бет алып жөнөп калды эле, утурлап Манас чыкты. Манасты көргөн Көкчөнүн майданда мен турсам сен эмне келдиң? деген суроосуна жекеге Нуукердин чыкканын, анын мыкты баатыр экенин айтканча аларга Нуукер дөө жетип келип, эки балага жаалы м-н карап, жакындап кирип барган Көкчөнү атынан жулуп алып, ташка урууга камданды. Аны көрүп Манас атына камчы салып, айкырып жетип, найза сайбай, кылыч чаппай, Нуукерди айдалыдан чапчып, атынан жулуп алып, колундагы Көкчө м-н кошо көтөрүп, кайра тартып жолдошторуна келип, Нуукер дөөнүн башын жулуп салды. Манастын жолдоштору жоого жапырт ат коюп, аламан согуш башталды. Туруштук бере албай башчысы өлгөн кытайлар качып, Уркундун суусуна кириштн. Аты мыктыраактары кутулуп, чабал аттуулары сууга кетип, кээси суу бойлоп качып, көбү кыргын болушту. Сексен төрт бала көп олжо алып, Манасты канкор атка кондуруп, айылга кайтышты.

Бул эпизод РЖВда, СКВда да жок. СОВго жакын мүнөздө ТМВда берилген. ММВда бир кыйла айырмачылыктарга ээ: Манастын он бир дуу-дуну жеңгенин угуп, Эсенкан кабар жиберген сегиз жүз адамы бар Нуукер ачык бара албай сыртынан багып тоодо жүргөндө жүз мергени м-н ууга барган Манас Нуукерге кабылып калат. Согуш чыгып кытайлар жеңилет, Нуукерди Манас өлтүрөт.

Манастын кан шайланышы – эпостун бардык белгилүү варианттарында бар туруктуу сюжеттердин бири, салт б-ча баатырдын балалык, өспүрүм курагынын бүткөн чеги катары эсептелет, сюжеттин орчундуу түйүнү.

Жакыпка канатташ жашап, ынтымагы бир жамаатташ болгон Алтай тоосунун арасындагы казак, кыргыз, алчын, үйшүн, найман, аргын, маңгыл урууларынын белдүү, белгилүү адамдары Жайсаң, Күлдүр, Калдар, бала Мажик, Дөгөн кары, Айдаркан, кыпчактардын Таз чечен, нойгут Акбалта, тотудан Токтобай, лөкүштөрдүн Өмүрзагы чогулуп жыйын курушту. Жакып жыйынга: түбүнөн жоолаша жүргөн Эсенкан баш болуп, жообуз көбөйүп кетти. Беймарал жатып, бир күнү каптап келген жоодон кыргын таап, кырылып калбагандай бололу. Зордукчу келсе каяша кылып, каршы турганга ылайыктуу бирөөнү кан көтөрүп алалы. «Башчысы болбой марыбайт, баш-аламан жарыбайт» деген оюн айтты. Чогулгандар Жакыптын сөзүн кубатташты. «Кана, чыгым тозор жандан, калп айтпаган чындан, казатка чыгар тыңдан, өткүр чечен тилдүүдөн, өкүмөт жөнүн

билчүдөн бириң кан болууга чыккыла дешсе, кан боломун калкка, кандай да болсо чыдаймын калк башкарган наркка»,– деп бел байлап чыккан адам болбойт, журт тунжурап калат. Аңгыча баягы салбырынга барган балдар: камалышыңар кандай, силерди билбейбиз, биздин каныбыз бар. Чеге минген боз бышты талаада союп, Манас деген баланы кан көтөрүп алганбыз. Биз көтөргөн кан силерге туура келеби дешет. Айтса, айтпаса төгүнбү, Манастын кан болору жөн деп, көпчүлүк дүңгүрөп кубаттап кетишти. Кимдин өкүнүчү болсо, же ким аны кан кылбайт элек дечүлөр ушул көпчүлүктүн алдында азыр айткыла. Бүгүн кандыкка атап коюп, арманы ичте калып, эртең калба салчулар чыкпасын деп, Акбалта журтка кайрылды. Мен нааразымын деген адам болбоду. Талаада бир ат сойдум эле деп өз напсиме тартпайын, токонаалатка калгым келбейт. Бул жерде казак, кыргыз, калмак, маңгул, каңгай, тыргоот мыктылары турасыңар ылайыктуу адамдардан бел байлаганы болсо ошону шайлагыла, мени жөн койгула деп Манас элге кайрылды. Тургандар өзүң эле ылайыксың деп чуулдашты. Алты кулач ак кийизге отургузуп, жыйынды жети айлантып Манасты кан көтөрүштү. Кан өкүмүн колуна берип, башына жыгалуу бөрк кийгизишти. Кандуу журт болдук дешип чогулгандар каниет алышты. Жакып токсон бээ союп, тогуз күнү той берди.

РЖВда Манас он төрт жашка чыкканда ордо чайкап кан болгону кыскача эскерилет. СКВда кыргыздар Алтайдан Ала-Тоого көчүп келгенден кийин Алоокени жеңген Манас кан шайланат. ШРВ, ТМВ, ММВда бул окуя СОВго жакын сюжеттик нукта айтылып, Манас Алтайда эле кан болот.

Манастын Жолойду жеңип, чайын олжологону – варианттардын көбүндө бар туруктуу окуя. Эпикалык душмандын белгилүү балбан, баатырларынын бири Жолойду башкы каармандын ишине аралаштыруучу түйүндүн милдетин аткарат.

Балбандары Манастан кордук көрүп кайра келгенден кийин он бир дуу-ду камданып, жүз он миң кол топтоп, Манасты чаап келүүгө Алтайга жөнөшөт. Ошол учурда Манастын туш-тушка койгон кароолдорунун бири Жолой Манжуриядан тогуз жүз тоого чай жүктөп чыкканын билдирет. Манас тосо барып урушуп, жекеде Жолойду жарадар кылып качырып, чайын олжолоп алып, элге таратат. Атынын күлүктүгүнөн качып кутулган Жолой Дагалак шаарынын каны Кырмус шаага арызданып барат. Көп аскер Манасты чапканы кеткенин айтып, Кырмус Жолойду жубатат.

Жазуу учурунда кеткен кемчиликпи, же башка себеби барбы, эпизоддо бүтпөгөндүк байкалат. Жолойдун кайда, эмнеге барганы, чайды кайда алпаратканы белгисиз. Окуянын толук иштелген түрдөгү үлгүсү ШРВ м-н ММВда берилген. ММВ б-ча Манастан тынчсызданган Эсенкан калмактан өзгөчө балбан Жолой чыкты деп угуп, кашына чакыртып алып, алың келсе Манасты кармап, чамаң жетпесе жакшылап чендеп-байкап кел деп тогуз жүз төөгө чай жүктөп, жүз балбан кошуп берип жөнөтөт. Аларды Манастын кароолчулары көрүп, кабар беришет. Окуянын андан наркы өнүгүшү СОВго, ШРВда ММВга жакын айтылат. РЖВда Көкөтөйдүн ашында Коңурбай Мааникерди сурап зордук кылып чыр чыгарганда Манас жолойду токсон төөгө жүктөлгөн чайын тартып алганын эскерет.

СКВда атайын окуя катары айтылбаганы м-н Манас м-н Жолой беттешкен учурлар да Манас Жолойдун чайын тартып алганын, же Жолой чайын Манаска тарттырганы эскерилет.

КОШОЙ ОКУЯЛАРЫ – эпостун сюжеттик өнүгүшүндөгү Кошойго байланыштуу катмар.

Нескаранын Билерикти туткундаганы – варианттардын көбүндө бар, сюжеттин Манаска эмес, негизги каармандардын бири *Кошойго* байланыштуу бутактарынан.

Ыйса пайгамбардан бата алган, сегиз жүз элүү жашка чыккан, жер кезип жүрө турган Жаангер кожо аттуу касиеттүү адамды жер чалып жүргөн Нескара кармап алып, Кырмус шаага алып барып берет. Кырмус кожону аялы м-н коё берип, эгер мусулмандар душмандык кылса өлтүрөм деп анын он бир жаштагы баласы Билерикти барымтага алып калып, орго салдырып коёт. Аргасы түгөнгөн Жаангер бир чөлгө барып кудайга зар айтып, кудук таап соопчулукка чөлдөгөн көгүчкөндөрдү багып туруп калат. Зары кудайга жеткен кожонун түшүнө Кызыр кирип, Кошойго барсаң жардам берет дейт. Кожо Кошойду таап, арманын айтат. Кошой жардам берүүгө убада кылат.

РЖВ б-ча Көкөтөйдүн ашында Манаска кайрылган сөзүндө Кошой Билерик, аны туткундан бошотуу ж-дө эскерет. Буга караганда эпизод «Манастын» сюжеттик системасында мурдатан белгилүү. СКВда Манас м-н биринчи жолукканда сөзүндө Кошой элчиге баратып колго түшүп, ордо жаткан Билерикти бошотууга барарын айтат. Ага чейин СКВда сюжеттик нук жогоруда токтогон жерден тартып ушул Билерик эскерилгенге чейин бул түрдө өнүгөт. Манас кырк жолдошу м-н кырк чилтен, Шайга жолугуп, айлына келгенден кийин бир күнү Акбалта Манаска кыргыздын жайын айтып, бөлүнүп-чачылганын билдирип, ордолуу журт кытайга катылып, жоолашып калдык, бир күнү каптап келсе айлабыз кетер, чачылган элден кабар алып, башыбызды чогулталы дейт да, ага таяныч болучу адам Чеч-Дөбөдөгү катагандын кан Кошой экендигин айтып, Кошойго жолугууга кеңеш берет. Манас кырк жолдошун ээрчитип Кошойду издеп жөнөйт. Кыргыз жерине келип, Текес, Каркыра, Ысык-Көлдүн сулуулугуна, байлыгына көңүлү толуп, Чеч-Дөбөгө бет алат. Кошой түш көрүп, өткүр кылыч алып, алгыр бүркүт кармап алган түшүн жорутат, Кошойдун курдашы Кудайназар Манас келет экен деп жоруйт. Кошойдун жигити куу байталчан Кутунай шашып келип, сүрү укмуштай коркунучтуу адам көрүп качып келгенин айтат. Келе жаткан Манас экенин билген Кошой кубанып тосуп чыгып: «Калың журтуң издебей, Калмакка жүрөр жөн барбы, Эми каран күн көк жал эл кайда?!» – деп Манас м-н элдин чачылганына арман кыла учурашат. Сансыз душманга каршы жалгыз кармашып, көп кордук көрүп, Манастын келерин күтүп жүргөнүн айтат. Манас кытайлар м-н каршылашып, көп колун кыйратканын баян этет. Кытайлар көптүк кылып басып калбасын, тез барып кырк үйлүү кыргызды көчүрүп кел, алты айдан кийин утурлап алдыңдан өзүм тосуп барам. Ага чейин элчиге барып, урушта колго түшүп, азыр Эсенкандын орунда жаткан Билерикти, сенин ордуңа кармалып кетип, ошондон бери ордо жаткан *Жарманасты* бошотомун. Жарманас аман бошонсо карындашыңды бер, сен үчүн азап чекти, кыяматта доосу болбосун дейт. Манас Кошой м-н кош айтышып, Алтайга кайра бет алат.

Башкы баатыр эрезеге жеткенде элин, жерин издөө эпостордо кеңири кездешүүчү белгилүү сюжет. Манастын Кошойду издеши, кыргыз жерин көрүп, кубанышы баатырдын эл-жерин издешинин бир көрүнүшү. СОВдо бул темага көп көңүл бурулуп, чоң-чоң эпизоддор катары берилет. Бул тема «Семетей» м-н «Сейтекте» өзгөчө кеңири иштелип чыккан.

Кошой баатырдын Билерикти куткарганы – варианттардын дээрлик бардыгында бар сюжет, жалпы окуялардын өнүгүшүндөгү өзүнчө бутак. Алтымыш миң кол м-н чыккан Кошой аскерин Кашкарга таштайт да, аялы Аруукенин акылы б-ча көп сака, чүкө, тарамыш камдап алып, кытай думанасынын кебин кийип өзү жалгыз жол тартат. Жолдо жылаңач бала болуп алып өткөндөрдөн чүкө сурап, сыйкырдуу сакасы м-н атып өлтүрүүчү дөөнү жеңип өлтүрөт, андан нары кумган көтөрүп алып төө кайтарып, өткөн-кеткендерден тарамыш сурап, кумганындагы сууга чөгөрүп өлтүрүүчү он беш жаштагы сыйкырчы кыз, Ороңгунун сиңдиси Кубангерди жеңип, ага үйлөнөт. Көбөк чалдын сыйкырдуу атын өлтүрүп, сыйкырчы чалдын өзүн да жайлайт. Кырмустун тууганы Мунардын шаарына кирип, ордогу Билерикти бошотот, Кырмустун шаарына барып, аңдып туруп, үйүнөн аны өлтүрүп, кебин кийип, тагына отурат. Такта отурган Кошой экенин эч ким билбейт. Билерикти Кашкарда калган колду алып келүүгө жөнөтөт. Кабар алган кол Кырмустун шаарын бет алат. Колдун ичинде Бакай да болот.

Билериктин туткунга түшүшү, аны ордон Кошойдун бошотушу белгилүү варианттардын көбүндө бар. РЖВда, айрым варианттарда бул эпизод өзүнчө бөлүм катары айтылбаганы м-н эскерилет. Демек, сюжет «Маната» мурдатан келе жаткан туруктуу деталь. Бирок, СОВдо бул окуя мазмуну, мүнөзү, баяндалышы жагынан көп варианттардан айырмаланып турат.

Эпизод укмуштуу-кереметтүү жөө жомокторго жакын туруп, негизинен сыйкыр, кубулуп башка түргө, кебетеге өтүү, учуп жүрүү өңдүү кереметтер сүрөттөлүп, сыйкырдуу күчкө ээ көптөгөн каармандар катышат. Окуянын баяндалуу ыгы да баатырдык эпостордон башкачараак. СОВго жакын планда бул эпизод ММВда берилген. Башка варианттарда жөө жомоктук белгилер анча сезилбейт.

Жөө жомоктук, уламыштык, мифтик ж. б. ар кандай материалдар эпоско кошулуп, сюжет кеңип, мазмуну байып отурушу кеңири белгилүү ыктардан. Бул айрыкча эпостордун жаралуу, калыптануу учурларына мүнөздүү. «Манас» – калыптануу учуру негизинен бүткөн, окуялары композициялык бүтүндүккө ээ, сюжеттик өнүгүшү такталган, ар бир салттык окуяларынын туруктуу орду бар чыгарма. Анын курамына качандыр кирген жөө жомок, уламыш, мифтер алгачкы маанилерин, белгилерин жоготуп, өзгөртүп, эпостук мүнөзгө, духка ээ болуп, чыгарманын жанрдык таламдарына ылайык кайра иштелип чыккан. СОВдогу Кошойдун окуяларын жөө жомоктук материалдарды эпоско кошуу процессинин толук бүтө элек көрүнүшү катары кароого болот. Бул вариантта мындай мүнөздөгү окуялар бир топ. Мис., Чүйгө келаткан жолдогу капчыгайда аярлардын урушу ж. б.

РЖВда Билерикти бошотуу Кошойдун сөзү аркылуу гана эскерилип, окуяларынын өнүгүшү кеңири берилбейт. СКВда Манас Кошой м-н коштошуп үйүнө Алтайга жөнөгөндөн кийинки сюжеттин нугу бул түрдө: Качып кутулган Жо-

лой м-н Дөөдүр Эсенканга барып Манасты алалбай койгондугун айтат. Эсенкан Жолойду тилдеп, көп кол м-н же өлүп кел, же Манасты байлап кел деп, чоң мерген Каражойду кошуп аттантат. Жолой Алтайга келаткан жолдо көчтүн изин көрөт. Манас эли м-н качкан экен деп из кууп жөнөйт. Көрсө Манас Кошойго кеткенден кийин кытайлардан кооптонгон кырк үйлүү кыргыз Акбалтанын акылы б-ча көчүп, Ала-Тоого бет алып жөнөгөн экен. Калган элге бел бол деп Манас таштап кеткен Кутубий (Чеге) көчтүн артында кароол карап жүрүп каптап келаткан эсепсиз колду көрөт да, көчкө кабар берет. Жакып көчпөй эле койбой, Манасты көкүтүп жатып ушунун баарын сен кылдың деп Акбалтага наалыйт. Акбалта келген ажал болсо ким качып кутулмак эле деп, көчтү ылдамдап илгерилей бергиле деп жөнөтүп коюп, Кутубий экөө жоонун алдын тосуп урушка кирет. Калың кол м-н тозоттоп көпкө урушуп, экөө тең жара жеп, шайы кетет. Колго түшө турган болгондо Кутубий өзү жүрө албай калган Акбалтаны коштой качып кыргындан аман алып чыгып, Ат-Мазарга жетип конушат. Эртең м-н жөө жете келгенин көрүшөт. Ошол кезде качып бараткан көчкө кырк бала жолдоштору м-н Манас келип жолугуп, Кутубий м-н Акбалтанын жок экенин көрөт. Жакып тынч жашап жаткан жерге тим койбой ордолуу журтка катыласың, Эсенкан эсепсиз көп кол жиберген экен, Балта м-н Кутубий алардын алдын тоскону калган, экөөнү жөө алып койду го деп наалыйт. Экөөнүн күнүн кууймун деп аттанган Манас жолдон Акбалта м-н Кутубийге жолугуп, урушпай эле качып кете берели деген Акбалтанын сөзүнө конбой, урушка камданат. Жакындап келген кытайдын колунун ичиндеги Нескара дөө сынчы экен, алыстан көрүп Манасты сынайт, согушкан м-н алыбыз жетпейт, мындан да көп кол жыйнап анан келели дейт. Эсенкандын каары катуу, эми качып барсак баарыбызды соо кылбайт деп, Жолой конбой колун каптатат. Катуу согушта Манастын кырк жолдошу бүт курман болот. Манас каарданып, катуулап урушуп, Кутубий экөө кытайдын колун кайра сүрөт. Нескара Манаска келип үч күн тыным алууга уруксат сурайт. Манас макул болот. Кытай баатырлары качып калган колун токтотуп, баш-аягын жыйып, кайра качпаска катуу убадалашып, согушка камданышат.

Манасты кайра узаткандан кийин Кошой он эки миң кол алып, Билерик м-н Жарманасты бошотуп алуу үчүн Бээжинге аттанат. Кытайдын аскери Алтайга кеткендиктен Кошой туткундагыларды оңой эле бошотуп, көп олжо алып, кайра тартат. Жолдон Манаска берген убадасы б-ча Кошой Алтайга карай бет алат.

Үч күн мөөнөт бүтүп, кытайлар кайра уруш баштап, катуу кыргынга учураган кытай колу кайра качууга бет алат. Ушунча адам бир адамга тең болбойбузбу деп намыстанган Жолой ачууланып, качкандарды жыйнап, кайра каптатат. Казыналык чоң балбан Оргону жайлап, Жолойду качырган Манастын аты Торучаарды кыядан тосуп Каражой мерген атып өлтүрөт. Жөө калган Манасты кармап алабыз деп кубанган жоо курчап кетет. Ушул учурда Кошой колу м-н келип калат. Колдун ичинде Айкожо, Айдаркан, Музбурчак, Буудайык ж. б. бар. Кошой Манаска алып келген Айбанбоз атты берет. Атты минип Манас согушка кайра кирет. Манас баш болгон Кошойдун колунун кысымына чыдабай качып кытайлардын көбү кыргын табат. Жолой, Нескара, Каражой качып кутулуп Манаска алдары жетпей турганын Эсенканга айтып барышат. Катуу капаланган Эсенкан Карыканга кеңешип, сынчыдан сынчыга сынатып, Коңурбайды

жактырып, Манастын жолун тостуруп Бээжиндин чегине коёт, Куу кулжа, Куу түлкү, Куу өрдөктөрдү кароол каратып, Манас акыры Бээжинге келет деген ой м-н жатып калышат. Кошойдун кеңеши б-ча Манас көчүп барып Таластан жай алат.

Баяндалган окуяларда Кошойдун Билерикти бошотконунан башка да Ата Мекенди табуу темасы улантылган. Ал эми эпикалык душмандардын баатырдын бул аракетине каршы туруп, Эсенкандын кол жөнөтүшү Жолой, Нескаралар м-н согуш аркылуу ата журтту табуудагы кыйынчылыктарды жеңүү, кыйынчылыкка учураган баатырды куткарып алуу окуянын өз алдынча чечмелениши болуп саналат.

Башка манасчылардын ичинен мекенди табуу Шапак Рысменде уулунун вариантында СКВга жакын планда сүрөттөлөт. Билерикти бошотууга көп кол курап аттанган Кошой Кашкарды басып өтүп, Аксыдагы Нескараны камап, аны качырып, Билерикти бошотуп алат да, кайра келе жатып Манаска учураша кетмек болуп Алтайга барат. Ата-бабаңдын жерин тап деген Кошойдун кеңеши б-ча Манас көчүп чыгып, эки айда Таласка жетип конот.

МАНАСТЫН ОН БИР ДУУ-ДУГА КАРШЫ СОГУШУ – эпостогу чоң бөлүм, өз алдынча чыгарма сыяктуу мазмунга ээ эпизоддордун бири, эпостун жалпы сюжеттик өнүгүүсүндө өзүнчө бутак. Көптөгөн майда окуялардан турат. Белгилүү манасчылардын көбүнүн варианттарында кеңири иштелип чыкпаган. ШРВ м-н ММВда өзүнчө окуя түрүндө учурайт. Айрыкча ММВда СОВго жакын планда айтылат.

Манас он бир Дуу-дунун көп колун жеңгени – бөлүмдүн идеялык багытын айкындап, сюжеттин андан нары өнүгүшүн шарттап турган бөлүмчө.

Манасты чапмак болуп аттанган он бир дуу-дунун жүз он миң колу Алтайды беттеп келе жатып эки миң үйлүү эли бар Калдарбектин Эштегинин айылына туш келип, кол салат. Эштек эли м-н Канардын тоосун таянып, жолу татаал тар капчыгайды тосуп алып токсон төрт күн урушуп, кытайларды өткөрбөй коёт. Кол ачка болуп, аттарын союп жеп жүдөйт. Ушул убакта таякелерим экен, сары ногой элине барып таанышып, тууган болом деп аз киши м-н келе жаткан Манас капчыгайдын оозундагы өтө көп адамдарды көрүп токтоп, алыстан байкап, калмактар экенин таанып, элге кабарчы жиберип, өзү жол тосуп ошол жерде калат. Сегиз күндө кыргыздан көп кол келип, капчыгайдын оозун тосуп, жоонун кетер жолун бөгөп калды. Эки жагы тосулуп, ачкадан жүдөгөн душман колго түшүп кор болгончо деп жайылдык кылып кийимдерин өрттөп, өзүлөрүн жарып, согушсуз эле кырылып жок болушту. Кароол карап жүрүп калмактардын нары жагына келип жаткан көп колду көрүп чочулап, дайынын билмекке келген Эштектин уулу Жамгырчы Көкчөгө жолугуп калып, таяке-жээн экен, экөө бирин-бири таанып учурашат. Андан мурдараак ал жерден түшчүлүк жайгашкан Манас коктунун оозундагы көп колдун тынч алып калганына таң калып, чалгын чалып кабар алмакка бийиктеп, тоо аралап баратып, жайылып жаткан көп жылкыга кез келет. Калмактардын жылкысы деп ойлоп айдап жөнөйт. Артынан жете келип, жылкыны кайда айдаганын, өзүнүн ким экенин сураган чалга оң жооп бербейт. Келген чал жылкынын ээси Эштек экен. Эштек Чыйырдынын атасы, Манастын таятасы. Экөө беттеше кетип, бирин-бири жеңе албайт. Чалга алы жетпегенине намыстана түшкөн Манас «Манас!» – деп ураан чакы-

рып, катуулап качырганда Эштек: «Коё турчу, сен кайсы Манассың? Менин жээним Манас болуп жүрбө?» – дейт. Экөө таанышып, учурашат. Калмактардын кабарын билгени барып, кырылып калган көп колду көрөт. Эштек Манастын колуна союшка жылкы тараттырат.

Мындай сюжет РЖВда жок, бирок «Көзкаман» окуясында Манас өз таякеси Жамгырчынын жылкысын тийип алганы эскерилет. Буга караганда Манас таятасынын жылкысын тийиши мурдатан келе жаткан белгилүү сюжет. Окуя СКВда жок. Кийинки белгилүү манасчылардан ММВда гана бар: Он бир дуу-дунун көп колу Эштектин элин камап жатканын угуп, жардам бергени кырк миң адамы м-н аттанып чыккан Манас калмактардын жолун бууп калат. Курчоодо калган кытайлар өздөрүн өздөрү өрттөп өлүшөт.

Манастын Кырмуска каршы аттанганы – эпостун бир катар окуяларына активдүү катышкан, терс каарман Кырмуска каршы согуш он бир дуу-дуга каршы күрөш бөлүмүндөгү чечүүчү мааниге ээ түйүн – бөлүмдөгү окуялардын өнүгүү жолунун жогорку чеги.

Жардамга келип, камап жаткан калың жоодон куткаргандыгына ыраазы болгон Эштектин сыйын көрүп жаткан өз колуна кайрылып Манас: мынча чогулуп келген соң жөн эле кайра кете бербей, ушуну м-н үч жолу келип кол салып, тынчтык бербеген он бир дуу-дуга, анын башчысы Кырмуска баса барып, же ажал таап, биротоло келгис кылып келели деген сунушун айтат. Эл бул акылды туура таап, Манаска колу м-н Жамгырчы да кошулуп, Кырмус шаага каршы аттанышат. Билериктен укkан кабар б-ча Кашкардан чыгып, Кырмустун шаарын бет алып бара жаткан Кошойдун колуна жолугуп, эки кол кошулат. Кошойдун колунун ичинде жүргөн Бакай Манас баштаган кол м-н келген атасы Байды таап, көрүшөт. Манаска Кыдыр жолугуп, Бакай сенин эң жакын адамың болот деп эскертет. Байдын ажалы жетип өлүп, колдогу эл урмат м-н жайына коюшат. Кошун Кырмустун шаарына жетип, камап согуш ачат. Кырмустун ордунда анын кебин кийип, такта отурган Кошой Манасты сынамак үчүн калмактын белдүү баатырларын жекеге чыгарат. Алардын баарын Манас жеңген соң Кырмус-Кошой элине кайрылып: жекеге өзүм чыгайын, эгер жеңилип калсам бекер кыргын болбой багынып бергиле дейт да, Манас м-н беттешүүгө аттанат. Адегенде Манасты байкап сайышып көрүп, сынына толтуруп, анан ага бет алганда алыстан эле өзүнүн ким экенин айтып качырып, жоо билбесин, мени м-н беттеш деп эскертет. Манас экөө калп эле катуу кармашкан болуп, Кошой качып элине кирет. Аттын тепсөөсүндө калып көп кытай өлөт, көргөндөр таң калышат, каныбыз аман болгой эле деп чурулдап тилек кылышат. Манас да качымыш болуп өз колунун арасына киргенде артынан кууй барган Кошойдун атын жылоодон алып коюңуз баатыр, болду эми деп, Акбай аттуу адам аны жетелеп келет. Кошой мен колго түшүп багындым, силер да бөөдө зыян болуп кыргын таппай багынып бергиле деп Кырмустун элине кат жазат. Алар урушсуз багынат. Кырмустун аялын Кошой алат, жыйган дүнүйөлөрүн колго таратып беришет. Манастын кошунуна тийген он төрт тоонун алтынын Ороздунун он уулу эч кимге бербей жеке ээлеп алат.

Сюжет РЖВда, СКВда да жок. О. эле ТМВда ж-а БСВда да эскерилбейт. ММВда окуя негизинен СОВго жакын берилген.

Манастын Кайып даңды жеңип, кызы Карабөрктү алганы – бөлүмдөгү корутунду окуя, эпосто кеңири жолуккан туруктуу сюжеттердин бири.

Манастын сунушу б-ча он бир дуу-дунун дагы бири Даңгу шаарынын улугу Кайып даңга каршы аттанган кол жолдо ээн жерге тыныгууга токтоп, төрт жүз мерген ууга чыгат. Алар кезигип калган кула чабдар ат минген жалгыз көздүү Адамдүк дөө баарын койчо имерип айдап, өзү жашаган үңкүрүнө алып барат. Дөөнүн аялы айдалып баргандарды четинен кармап, онун бир көтөрүп үңкүргө киргизип, орго сала баштайт. Кутубий дөөнү маңдайындагы жалгыз көзгө атып өлтүрүп, аялын да атып, үңкүрдөгү темир көгөнгө байланган көп адамды бошотушат. Бошонгондордун ичинен Жайнак аттуу киши башынан кечирген укмуш окуяларды, жер кезип жүрүп ургаачысы кадимки киши, эркеги ит итаалы аталган элге туш келип, анда бир канча жыл туруп, кантип качып кутулганын, келаткан жолдо Адамдүккө кабылып туткундалганын айтат. Мергендер дөөнүн үңкүрдө жыйылган дүнүйөлөрүн олжолоп кошо кайтышат. Манас м-н Кошойдун колдору Даңгу шаарын камаганда жекеге чыккан Догонду дөөгө кыргыздардан эч ким даап каршы баралбаганда Манас чыгып жеңет. Аламан согушта Даңгунун улугу Кайып даң колго түшөт, эли качат. Кайып даңдын Карабөрк аттуу сулуу, баатыр, мерген кызы бар экен. Ошол кыз жанына мергендерин алып качкан элдин артын кайтарып, жол тосуп урушуп, катуу каршылык көрсөтөт. Карабөрк аткан жаанын огунан Бакай жарадар болот. Жол буулуп, кол токтоп калганын арттан келип угуп, ачууланган Манас өзү качырып кирип Карабөрктү кармап, курал-жарагын тартып алат. Кыздын сулуулугуна таң калып, келбетине кызыккан Манас аны аялдыкка алууну ойлойт. Бирок, Карабөрк атамды өлтүргөн душманымсың, сага тийбейм, эгер зордук м-н алсаң акыры өзүңдү өлтүрөм дейт. Карабөрктү кылыч м-н чаап салмак болгон Манасты кызга кылыч чабууга болбойт деп Бакай токтотот. Агасы келип кызга атасынын колго түшкөнүн айтат. Карабөрк өзү деле Манасты жактырып турса да намыстанып, атамды колго түшүрүп алып өлтүрүпсүң, колго түшкөн адамды өлтүргөн баатырлардын салтына жатпайт. Сен менин теңим эмессиң, мен төрө тукумунанмын дейт. Колго түшкөн Кайып даңдын аялы да ошол жерде экен. Ал кызына колго түшүп калган соң жеңгендин эркине моюн сунууга тийиштигин, аны кармаган Манастын өзү экендигин айтса да көнбөй, Манасты баатырдык жолду билбеген тексиз деп туруп алат. Аңгыча эл чогулган жерге келип калган Чалыбай ортодогу кыздын сулуулугуна таң калып, кимдин кызы экендигин сурайт. Бакай өлгөн Кайып даңдын кызы десе, Чалыбай колго түшкөндөрдөн бир да адам өлбөй, Кайып да аман-эсен багылып жатканын, байлоодо эмес бош экенин айтат. Карабөрк атынан түшүп, Манастан кечирим сурап, атасын көрсөтүүнү өтүнөт. Согуш токтоп, Бакай элге тийбегиле деп буйрук бердирип, Союштан артык сойбоңор бүгүн душман, эртең эл, Бүлүндүрүп койбоңор деп жар чакыртат. Кайып даңды алдырып келип, ал үй-бүлөсү м-н көрүшөт, эки эл жарашып, Манас Карабөркке үйлөнөт. Кайып даң чоң той берип, кызына сеп камдайт. Кайыптын кызына арнаган үйүнүн жасалгасын Жайсаң деген ырчысы жарым күнү ырдайт. Карабөрк кайнагасы болуп калган Бакайды атып жарадар кылганын эстеп уялып, андан жүзүн буруп качып, таазим кылып жүгүнөт. Ызаатына ыраазы болгон Бакай алкайт. Бул ызаат элге жагып калгандыктан, келин кайна-

гадан качуу салтка айланат. Кол жай-жайына тарап, Манас Алтайга үйүнө кайтат. Жакып той берип, келинин отко кийирет.

Бул окуялардын тутумундагы жалгыз көздүү дөө, итаалы ж-дөгү окуялар СОВго жеке мүнөздүү эпизоддор. Бири-бирине байланышы жок бул эки сюжет өз-өзүнчө түрдүү элдердин жөө жомокторунан тартып эпосторуна чейин көп кездешет ж-а мазмуну кенен иштелип чыккандыктан көп белгилери окшош. Эпостон орун алып калышы манасчынын окуяны кеңейтүү далалатынан туулган жекече демилгенин жемиши. Башка варианттардын эч биринде айтылбайт, ал турмак эскерилбейт.

Манастын Карабөркө үйлөнүүсү атайын деталдаштырылган окуя катары РЖВда ж-а СКВда да жок. Бирок, РЖВда Манас Каныкейге үйлөнөрүндө атасы Жакыпка кайрылып, аял алып бер деген сөздөрүндө: «Кайыптын кызы Карабөрк кармап алдым талаадан, Шооруктун кызы Акылай Олжолоп алдым көргөндөн» деген саптар кезигет. Буга караганда Карабөркту Манас согуш майданында жеңип аялдыкка алышы эпостогу мурдатан келе жаткан белгилүү салттык окуя. Жогорудагы төрт сап ыр эпикалык клише катары эпостун варианттарынын көбүндө дээрлик өзгөрүүсүз кезигет. Манастын биринчи аялы Кайыптын кызы Карабөрк экени СКВдан тартып белгилүү варианттардын бардыгында кезигет.

Тема деталдаштырылган окуя түрүндө ШРВда ж-а ММВда орун алган. Сюжет дал келбегени м-н жалпы нук ж-а мазмундун негизи бир. ШРВда элге тынчтык бербеген Алты-Шаар, Кумулдагы кытай-калмак кандарына баса барып уруш салып, ошолордун бири Кайып кандын Карабөрк аттуу сулуу кызын аялдыкка алуу үчүн Манас көп кол м-н аттанып Кумулга келип, Кайыптын шаарын камайт. Кайып коркуп элчи жиберет. Карабөркту баш кылып миң кыз тартуу алып, эки эл жарашат. Манас Карабөркө үйлөнүп, Кайып көп дүнүйө сеп м-н кызын узатат. Манас Алтайга кайтып, Жакып келинин отко кийирип той берет. ММВда Кырмустун шаарын караткандан кийин Манас м-к Кошой биргелешип Каңгай тоосундагы Кайып канга аттанышат. Мурда камданып тосо чыккан Кайыптын колуна кез келип уруш башталат, жекеге чыккан Кайыпты Кошой жеңип, байлап алат. Кайыптын кызы Карабөрк жекеге чыгып, бир канча баатырды аттан түшүрө саят, Карабөрк тынымсыз аткан жаанын огу тийип, Бакай колунан жарадар болот. Карабөркө каршы Манас өзү чыгып, баатыр кызды аты м-н кошо көмөлөтө саят. Жыгылган кызды кырк чоро байлап алышат. Карабөркту көргөн Кошой м-н Бакай жактырып, Манаска алып берип, келин кылып алсакпы деп кеңешишет. Кыз атасы тирүү болсо Манаска тийүүгө макулдугун берет. Кызыңды Манаска бер деген Бакайдын сунушуна Кайып кубанып макул болот, уруш токтоп, эки эл жарашат. Кайып чоң той берип, кызын узатат. Кол Алтайга кайтып, Жакып келинине той берет.

АТА ЖУРТТУ ДУШМАНДАРДАН БОШОТУУ – эпостун башкы темасы м-н байланышкан чоң бөлүмдөрдүн бири, ата журтун издөө, аны душмандардан бошотуу, чачылган элди бириктирүү өңдүү темаларга байланыштуу окуяларды камтыйт. Элди, жерди баскынчылардан бошотуу м-н элди бириктирүү дайым ажырагыс биримдикте каралуучу ж-а бири-бирине байланыштуу чечилүүчү темалардан. Түрдүү элдердин фольклордук чыгармаларында кеңири кезигүүчү мындай сюжеттер баатырдык эпостордун мазмунуна киргизилгенде конкреттүү элдин тарыхый жолундагы көрүнүктүү окуялар, урунттуу учурлар м-н байла-

ныштырылып, чыгармада ошол мезгилдин изи катарындагы мүнөзгө ээ болуп берилет. «Манас» эпосунун ушул бөлүмүндөгү сюжеттерге негиз болгон окуялар элибиздин өткөн доорлордогу уйгурлар, калмактар, кара кытайлар, жунгарлар м-н болгон мамиле, алакалары, согуш-күрөштөрүнүн изи дешке толук негиз бар.

Жакыптын кеңеши – бөлүмдүн киришүү ж-а жалпы сюжеттик нуктагы өзүнчө чоң бутактануунун башталыш түйүнү.

Жакып калкына кабар салып акылман кары, эл билермандарын жыйып алып, ажыдаардын куйругун басып Эсенкан м-н жоо болуп калдык. Каптап келсе калың жоого чаркыбыз келбейт! Калмактын арасына, кытайдын кыйырына жатып албай, жан аргасы кылып башка жакка көчүп кетели, макул көрсөңөр Анжыян тарапка оойлу деп кеңеш курат. Бердике, кытайга тийип койдук деп жыйгантергенди бүт чачып, кайда дүрбөйбүз? Алтай малга жайлуу, жакшы жер, андан ажырап болбойт деп көчкүсү келбейт. Байжигит Жакыптын айтканын макул көрөт, сактын саны бүтүн, кытайдын кыйырына жатып алып, кыргын таап калбайлык дегендин эмнеси жаман?! Бирок, кайда барганыбыз оң. Эдил, Нура сууларынын боюна, Орол тоосу тарапка барсак кандай,– дейт. Айдаркан баатыр: «Кандай эле баарың кайратты таштап качууну каалап калдыңар?! Силерди кырам деп Кытайдан кеп келдиби? Колунан келсе кытай эмдигиче бизди соо коймок эмес. «Туулмак бар, өлмөк бар, башка келгенди көрөрбүз»,– деп кайрат айтты. Эл бир чечимге келе албай, акыры Манастын «Колунан келсе Эсенкандын бизди аяп коёр ою жок, андан коркуп элди дарбытып, башка жакка качуунун жөнү барбы?! Туура көрсөңөр намыстын жолун кууп, ата-бабадан калган жерибизди кытайлардан бошотолу да, анан ага качпай эле көчүп баралы» деген кебине эч ким каршы чыкпады. Он жети м-н жетимиштин ортосундагы эр бүлө беш күндөн калбай бүт чогулмак болуп эл тарады. Болжогон күнү Алтайдын ара талаасы адамга жык толуп кол чогулду. Сегиз жүз миң адамдын ичинен кебе курсак чалдарды, күчкө толбогон балдарды, оору-сыркоо, майыбы болуп эки жүз миң адамды үй-үйүнө таратып, калган алты жүз миң кол м-н жолго аттанышты.

Мындай сюжет РЖВда, СКВда жок. Башка манасчылардан ММВда өзүнчө окуя катары СОВдогудай эле Манас Карабөрктү алып Алтайга кайткандан кийин берилет: Жакып эл чогултуп кеңеш куруп, ата-бабанын жерине көчүп кетели деген чечимге келишет. Бирок, Манас адегенде барып жер чалып, байкап келмек болуп кырк миң кол алып аттанат.

Манастын Текес канды жеңгени – мекенди бошотуу темасына кирген окуялардын башталышы.

Мурда Кошой м-н Манастан качкан калмактын Култаң аяры Терс-Маёдогу Текес канга барып, Манас деген чыгып, биздин элди кыйратып жатат, аз күндө бул жерге да келет деген кабар жеткирет. Корккон Текес бутканасына кирип, касиеттүү бутуна кеңешсе анысы жоо келсе талкала, сени эч ким жеңе албайт деп көңүлүн жубатып коёт. Кайраттанган Текес айдоодо жүргөн Алтайдагы аз кыргыздан чыккан ал кандай баатыр экен, андай болсо мен да камданайын деп айланасына кабар берет. Куяс аттуу аярына дорго чаптырып, жоо көрүнсө кабарлагыла деп тандамал кырк-элүү жигитин Эчки-Өлбөстүн бийик чатына кароолго жөнөттү. Шашып келген Куяс аярга Текес Манастын жөнүн айтып, айла

тап дейт. Алтайды жердеген алтымыш үйлүү аз буруттан да киши чочуйбу. Ажал айдап, каны тартып келе жаткандыр деп Текестин көңүлүн жайлап, аттанып чыгып, түн бою зээр окуп дубалап, бир өрөөндөгү куурай, чөп, чий, камыш, терек, тал, карагай, кайыңга чейин адам кебетесине келтирип, Манастардын келер жолуна куралдуу кошун кылып койду. Тереги дөө, карагай-кайыңы айбаттуу баатыр, чий, куурайлар жоокер болуп, көп кошун өзөнгө сыйбай туруп калды. Таң ата Куяс Текести алпарып аскерди көргөзүп, тентиреген буруттарды да жоо дешке болобу, бул жерге келишсе сазайын колуна берейин деп опурулуп мактанды. Текес караса жогору жагы муз баскан зоо, орто жери өрт күйгөн кызыл сел, өйүз-бүйүзү курал-жаракчан жайнаган кол болуптур. Жоктон бар болгон көп кошунга баргандын баары таң калышты. Сынамак үчүн Текестин Шуңгур деген баатыры качырып барып зээр колдун четиндегини найза м-н сайса, былк этип да койбоду, кайра Шуңгурду туурап найза сайды эле шалак этип жыгылып түштү. Куяс дуба окуп Шуңгурду өлтүрбөй аман алып калды. Анын өнөрүнө баары таң калышты. Ыраазы болуп көңүлү жайланган Текес Куясым барда мага ким даайт?! – деп кесир сүйлөп, эч жакка кабар бербей, кенебей жатып алды. Үч күн өтүп, төртүнчү күнү азар түмөн колу м-н Манас ал жерге келди. Жолду тосуп калган кайнаган кошунду көрүп токтоп, колго шайланган кан Айдаркан экен, аны баштатып мыктылар эмне кылабыз? – дешип Манаска барышат. Алар Темирдиктин өрөөнүн аяк-башы күнчүлүк аскер басып калганын мынча аскерге алдары жете турган эместигин айтып, катылбай эле кайра тартсакпы дешип Манаска акыл салышты. Ачууланган Манас качканда ушунча кол артыңдан кууса кайда кирип кутуласың деп, байкап келүүгө өзү жөнөдү эле, Бакай кошо аттанды. Манаска сен артта калып көмүскөдө тур, мен алдыга барып, душманга көрүнүп коюп качкан болоюн, мени кууса тосуп, урушуп ажыратып аларсың деп, Бакай Моюлду деген бел м-н көрүнөө бастырып чыгып, алиги кошунга жарым бутадай жакын барса көп кол былк этпейт. Карап туруп унчукпаган колго таң калган Бакай арып м-н жасап койгон жумуш болбосун деп шекшип, байкамак үчүн найзасын сундурса алиги кол жапырт найза сундурду, бул эмнеңер? – деп кыйкырды эле Бакай айткан сөздү жапырт айтып кыйкырышты. Бул иштин амал экенин билген Бакай арсаң-арсаң күлдү эле, көп аскер да күлүп калды. Бакай Манаска барып жөнүн айтты. Билгичтердин акылы б-ча зээр колду өрт коюп жоготуп, калың кол каптап ордосуна кирип барганда каарданган Текес кан адегенде жанындагы Куясты жара тартып, анан өзүнө өзү бычак салып өлүп тынды. Камсыз жаткан Текестин эли эч каршылык көрсөтпөй багынып берди. Олжого кызыккан айрым тентектер калмактарды талап киргенин көргөн Манас калмактардын жырык ийнесин да албагыла деп аскерине жар чакыртып, тентектерди теске салды. Текеске караган тыргоот, маңгул калмактарын чогултуп, Манас каныңар Текес өзүн-өзү өлтүрдү, өзүңөр араңардан кан шайлап алгыла дейт. Ар кимисин кан болгун дешсе мойноп болушпайт. Токсон миң үйлүү эли бар, сексендеги Карача элдин айтканын туура көрүп кан болууга көңүлдөнсө, кызы Сайкал өкүмдөн жутадың беле, өлгөн Текестин тонун тоноп алгансыганың жакшы эмес деп тыйып коёт. Карача айнып, эли катаалдык кылдың деп, ошондон Карача Каткалаң аталып кетет. Баарың качып болбосоң Текестин иниси Тейиш кан болсун деген Карачанын сөзү м-н Тейишти кан көтөрүшөт.

Окуя РЖВда да, СКВда да жок. Башка манасчылардан ММВда СОВго жакын, бирок андан айырмаланып, Мекенди бошотуу темасына байланыштуу окуялардын биринчиси эмес, эң акыркысы катары берилген: Илени бойлоп Терс-Сууга келген Манастын колу Текести басып, Текес жекеде өлөт. Аламан уруш болордо Текестин иниси Тейиш Манаска элди кыргын кылбашын суранып, баш ийип берет. Уруш токтоп, эки эл жарашат, Тейиш кан көтөрүлүп, чоң той берет.

Тейиш кандын тою, Манастын кыз Сайкал менен беттешкени – бөлүмдөгү белгилүү окуялардын бири, сюжеттин курулушунда бир бөлүмдүн өз ич ара бутактанып, кеңейүүсүнүн белгилеринен.

Бир чети Манас баатырды колу м-н конок кылып тосконум, бир чети кан болгондогу элге берген даамым деп, Тейиш кан той баштайт. Чабылуучу аттар айдалып кеткенден кийин казак, калмак бир тарап, кыргыз, уйгур бир тарап болуп алышып, тойдун тамашасы башталат. Балбан күрөшкө казактан Байкап деген чыгып, ага каршы кыргыздын окчу уруусунан Көкжору барып, Байкапты так көтөрүп, башынан үч айлантып туруп жерге уруп, жеңип алды. Сайышка кайраттуусунан кармагыла, балбаныбыз барар замат жыгылып, ызага чыдабай араң турабыз дешип чуулдаган казак, калмак тараптан сайышууга сары буурул ат минип он жети жаштагы кыз Сайкал чыкты. Сайкалды билгендер Текестин журтунда ага тең келип кармашкан адам болбогонун, балбандыгы м-н баатырдыгы жандан башка экенин айтып макташты. Кыргыз м-н уйгурлар тараптан кыздын айбатынан ага даап сайышка адам чыкпай, Сайкал майданда жалгыз туруп калат. Шашкеде келген Сайкал түш оогончо туруп, Бердике м-н Акбалта» Катындан качкан не жорук, намысты алдырдыңар!» – деп, тургандарга нааразы болушту. Казак м-н калмактар жеңдик дешип эр сайыштын байгесин алып кете турган болгондо сайышка Манас өзү чыкты. Аны көргөн кыз Сайкал кыргыздардын кыйыны ушул дешти эле, оюнда кокус кылып Манасын өлтүрүп, калган колун анан кырайын деп ойлоду. Экөө бирин-бири качырышып келгенде Манас Сайкалдын өзгөчө сулуу кыз экенин көрүп, өзүм алчу кыз экен, катуу сайсам бекерге өлүп кетер деп ойлоп оң далынын мүрүсүн мелжеп, аярлап, коомай найза салды. Анын найзасын кагып жиберип, Сайкал жүрөктүн башына өлөр жери ушу деп күч м-н найза урду. Найза катуу тийип, баатырдын көзүнөн от чагылып, атынан түшүп кала жаздап оop барып, ат жалдап араң оңолду. Чарайнадан тайыган найза Манастын оң колтугун жарып, аркасынан чыгып кетиптир, тепчилип калган найза колтугунда сороңдоп чыгып жүрөт. Жанаша түшкөн Манасты далыдан алып, Сайкал оодарып кетмекке ат күчүнө салып тартты эле Манастын ээрден арты кылтайып, үзөңгүдөн бүт тайып, аттан оой баштады. Муну көргөн Акбалтанын Чубагы атын октой чуратып ортого жетип, бул эңиш эмес сайыш, жанчышкыла деп, Сайкалдын атын башка кагып жиберип, Манасты жөлөп калды. Жалт берип аты артка үркүп, өксүгөн Сайкалдын колунан Манас бошонуп, оңолуп кетти. Кайра беттешкенде эти ачынып, ызаланып калган Манас чындап найза салганда төшкө тийген анын найзасынын күчүнөн Сайкалдын эси эңгирей түшүп, ээрден ажырап атынын соорусуна кетти. Аккуланы ат чабышка кошуп жиберген Манас эр сайышка башка ат минип чыккан экен, атынын шайы жогунан Сайкалды аттан түшүрө албады. Сайкал атынын башын буруп элин карай качып жөнөдү. Эти ооруп калган неме кайра сайышка чыкпай койду. Майданга келсин, же жыксын, же жыгылсын деп, талап кылган Манаска

Сайкалдын атын тартуу тартышты. Ал атты Карачанын өзүнө кайра белек деп берди, Кечке жуук чабылган аттар келип, биринчи чыгып келген Аккуланын баш байгесин бүт элге болушту. Той тарап, алты күн кол тыныгып, жетинчи күнү аттанып Каркыра, Төтө аркылуу Кер-Көлгө бет алды.

Эпизоддо Тейиш кандын тою жана Манастын кыз Сайкал м-н беттешкени – деген белгилүү эки сюжет бириктирилип берилген.

Тейиш кан, анын тою сөз арасында эскертилгени м-н деталдаштырылып иштелип чыккан окуя катары көпчүлүк варианттарда орун алган эмес. ММВда гана Текестин окуясынын аягында Тейиштин кан шайланып, чоң той бергени кыска түрдө баяндалат, бирок ал тойдо Сайкал катышып, аны м-н Манастын беттешүүсү эскерилбейт. Сайкал, анын Манас м-н беттешүүсү, Манастын ал кармашта жеңилип кала жаздаганы эпостогу кеңири белгилүү сюжеттердин биринен. Варианттардын көбүндө өз алдынча вариациялары м-н кездешет.

Окуя РЖВда жок. СКВда Манастын өлүмүнө байланыштуу окуяларда бир нече жолу, айрыкча Тайбуурулду Семетейге арнап Сайкал Манаска белекке бергендиги көп жолу кайталанат. «Каныкейдин жомогунда» («Семетей») окуя айрым деталдар м-н баяндалат: Кыргылчалдын ушагынан улам Манас Каныкейди салбар кылып, аялым начар чыкты, Лоп дарыянын боюн жердеген, нойгуттун каны Карачанын баатыр кызы Сайкалды аялдыкка алам деп оолугуп, кырк чоросу м-н аттанат. Сайкал кайгуулда жүрүп, кароол болуп турган Серекке жолугуп беттешет, кырк жигитти (Алмамбеттен бөлөгүн) бүт аттан түшүрө сайып алек кылат. Манас Сайкал м-н беттешип, экөө бирин-бири жеңе алышпайт. Манас семирип алган экен, ал эңкейе албай коёт да, ошондон пайдаланган Сайкал аны ат үстүнөн эңип коё жаздайт. Ээрден көтөрүп ала коюп, бирок кыргыздын туткасы экен, элдин шагы сынат го, аялдан жеңилгенин душмандары укса кыргыздарды талап кетишер деп ойлоп, кайра атына мингизип коёт. Ошол учурда тууралан чыга калган Алмамбет Сайкалды качырып, Манасты куткарып калат. Айылга кайткан Манасты Каныкей таптап багып, кийин кайра барып беттешкенде Манас Сайкалды жеңет. Аялдыкка алам десе, Каныкей аялдын сырттаны экен, ага күнү барбаймын деп Сайкал конбой коёт. Экөө тиги дүйнөдө кошулмак болуп кыяматтык ника кыйдырышат. Сайкал балалуу болсоң балаң минсин деп буурул тайды (Тайбуурул) берет.

Манас м-н Сайкалдын беттешүүсү башка манасчылардан ММВда «Көзкамандар окуясынан» кийин берилип, мазмуну негизинен СКВга жакын.

Манастын Орго кан менен согушу – мекенди бошотуу темасындагы орчундуу окуялардын бири, ушул бөлүмдөгү күрөштүн курчуп, жетилүү чегине жакындаган учуру.

Текес кандын согушта өлгөнүн көргөн Култан, аяр качып Былчакай м-н Төтөнү ашып, үч күндө Кер-Көлдөгү Орго канга келип алтайлык кыргыз Манас деген чыгып, ага-иниңди бүт кыйратып келе жатат! Жасооңду мыктап жамдап, жарагың болсо камда деп кабар берди. Орго кан айланасындагыларга эле эмес, Чуудагы чоң пааша Акунбешимге чейин киши жиберип кабар айттырып, дүрбөп, камданып, кошуну жети жүз миң киши болуп, жонго туу тигип, күтүп жатканда Манас ал жерге жетип, эки кол маңдай-тескей токтоп, урушка камынышты. Калмактар Атан деген балбанын жекеге каалашты. Ал кыргыз деген ким? Мен анын бирин койбой кыйратам деп мактанып алачык үйдөй чоюнбашын колуна алып

майданга бет алды. Эл жарылып, Атандын жолун ача бергенде алдынан бир жүдөө чал чыкты. Кач, өлөсүң деп, элдин кыйкырганына болбой бүжүрөгөн чал жол бошотподу. Атан чалга жетип, жонунан чапчып ыргытып жибермек болуп, аттан эңкейди эле, чал бурулуп Атанды аттан оодара тартып, көөдөнүнөн басып туруп башын жулуп алды. Ал кыргыздардын ары балбан, ары аяр Көйүш баатыры экен. Түрүн өзгөртүп алып, жоонун сырын билгени мурда эле калмактардын арасына келиптир. Көйүш аярдын өнөрүн көргөн калмактар жинби же адамбы деп катуу таң калышты. Орго кан бирден барып өлбөй, жалпы качырып аламан согуш салгыла деп буйрук кылып, калмак колу жапырт ат койду. Эки кол аралашып, катуу согуш шашкеден түш оогончо созулду. Аламанда Манаска кезиккен Орго кан өлүм тапты, Жамгырчы м-н беттешип Көймен шаа өлдү, Илебин канды Бакай атып өлтүрдү. Күн батарга жакындаганда туусу жыгылып, каны өлүп, кайрат кылар адамы калбаган калмактар туш-тушка бет алып жалпы качып калышты. Кеч кирип, көз байланып, уруш токтоду. Эртеси калмактардан дайын жок. Баш болор кишиси жок кошун бет-бетинен тарап кетиптир. Оргонун аялы Санамкул эки баласын ээрчитип, казак Ыраман аттуу увазирин, ырчы баласы Каратай м-н кошо жанына алып, көп тартуу м-н Манаска келип тынчтык сурады. Өтүнүчү кабыл алынып, Манас Каратайды жанына калтырып, калганын жайына кайтарды. Каратай кырк чоронун бири болуп, кийин Ырамандын Ырчыуул аталды.

Манас эли м-н кеңешип, Чүйдөгү кытай каны Акунбешимге каршы аттанууга бүтүмгө келишти.

Бул эпизод РЖВда, о. эле СКВда да жок. Бирок, Орго кытайлардын түпкү канынын казыналык чоң балбаны катары СКВда да эскерилет. Ал кырк үйлүү кыргыз Алтайдан качып Ала-Тоого бараткан жолдогу согуштардын биринде Манас колдуу өлгөнү айтылат. Башка манасчылардан ММВда кыска түрдө орун алган.

Манастын Акунбешимди жеңгени – мекенди бошотуу темасына бириккен окуялардын орчундуусу, бөлүмдөгү күрөштүн кульминациялык чеги.

Баатырдын колу бир нече топко бөлүнүп, Көкчө Алматы аркылуу Илени бет алып, Үрбү бел ашып Кеминге түшүп, Кайып кан Эки-Башыга бурулуп, Мунар колдун тескейин көздөп, баатыр өзү Кызыл-Омполду бет алып Акунбешим шаага каршы жолго чыгышты. Акунбешим шаа мурда Орго канга жардамга жөнөткөн көп кошундан аман калып качып кеткендери улугуна болгон ишти айтышты. Акунбешим туш-тушка шашылыш кабар берип, дүрбөп, Шамыңшаа деген баатырына Бооң аярын кошуп он сегиз миң кишини кароол карап, жоонун алдын тосконго аттантты. Кызыл-Омполго келип, кароол карап жаткан Шамың шаа Кер-Колду бойлой жер жайнап келе жаткан көп колду көрүп, сүрүнө чыдабай кошуну м-н кайра качып кетет. Бооң аяр азыраак адамы м-н тар капчыгайдан жол тосуп калды. Баатырдын колу Көтмалдыга жетип тыным алып, Манас жанына алты жолдош алып Кызыл-Омполдун дөбөсүнө чыгып, жатып кеткен азыраак колдун изин көрөт, Капчыгай ылдый жөнөгөндө тоосу бийик, эки жагы кууш жер экен, жоонун тосоту болуп, таш кулатып кырып салбасын деп, ордоп тоо башын алып, артуу жол м-н теңи жөнөп, калганы капчыгайга түшмөк болду. Жүз элүү миң адам м-н Манас артуу бел аркылуу түз күн батышка бет алды. Калган жүз он миң адамды баштаган Бакай ажыдаар болуп тар капчыгай-

ды бөгөп жаткан Бооң аярды жеңип, аман-эсен жайыкка чыгышты. Манастын колу бел ашып Абаңдын сары талаасындагы Булагасын шаарынын күн жүрүш жак капталынан чыгып, жол тоскон Тагылык баатырдын жүз миң колун кыйратып, көбүн качырып, ээн калган шаарга кирди. Качкан калмактар Манастын келе жатканын каны Акунбешимге айтып келишти. Баңдулусун урдуруп, туш-тушуна кабар берип, Акунбешим шаа беленденип, катуу Кармашка даяр турду.

Кер-Көлдөн Алматыга ашып түшкөн Айдаркан м-н Көкчөнүн колу Иле боюндагы Орго канга жардамга барып согушта өлгөн Илебин кандын элине барышты. Каны жаңы өлгөн, өзүлөрү согуштан качып барган калмактар каршылык көрсөтө албай, Илебиндин агасы Чыңша байдын кызы Буудайбекти баш кылып тартуу тартып эки эл жарашты, Буудайбекти Көкчө алды. Эми Көкчөнүн колу Акунбешимдин шаарын бет алды. Үрбүнүн колу Кеминге келгенде Оргого жардамга барып согушта өлгөн Кеймен шаанын кызы Ойсалкын тосо чыгып, Үрбүдөн Эки-Кеминдин элин сурап алат да, өзү Үрбүгө тиет. Кеминге келген Көкчөнүн колу Үрбүгө кошулуп, Чүйгө бет алышат. Кайып кан баштаган кол Эчки-Башыдагы (Ат-Башы) калмактарды таратып, Кулутка дуу-дуну жеңип, Мунар экөөлөп Кочкордогу Арсы калдайды, Жумгалдагы Кубан калдайды чабышат. Туш-тушка кеткен колдору чогулуп келип, Чуудагы (Чүй) Акунбешим шааны камап калышты. Кармаш башталып, жекеге чыккан Абдылда (Ажыбай) калмактардын Кегети жайсаңына каршы барып, экөө найза м-н сайышып жеңише албай, кылыч м-н чабышып, андан да айла болбой, айбалта, курсу м-н салышып, мындан да жеңише албай, жаа м-н элүүдөн атышып, ага болбогондо жүз жолудан мылтык м-н атышып, алыша албай күн батып жай-жайына тарашты. Эртеси заардан майданга чыккан калмактардын Тугалы аттуу мыкты баатырына Көкчө каршы барып, найза сайышып бирин-бири алыша албай, акыры Тугалы атынын башын буруп колун көздөй качып берди. Кубалай барып Көкчө артынан сайып жарадар кылып, Тугалык колуна кире качып, Көкчө кайра тартты. Тугалыкты жемелеп майданга чыккан Жамыра жайсаң найзалашууга жеткирбей Көкчөнү жаа м-н атып, жебенин огу жети кабат калканды жарып барып, соотту тешип өтүп, оң кабырганын сыртына эки эли кирип токтоду. Эти ачынган Көкчө жаңы ок атууга үлгүртпөй калмакка жетип төшкө найза салды эле, найзанын учу аркасынан эки карыш төрт эли чыга түштү. Жамыранын атын олжолоп колуна барган Көкчө ооруксунуп кайра майданга чыкпады. Мөңдү-Чебең балбанга каршы барган Мажик башы-көзү жарылып кайра качып келди. Аны жемелеген Үрбү баатыр кыйкырган бойдон майданга чыгып Мөңдү-Чебеңди бөлө чапты. Кеч кирип, кол жай-жайына тарашты. Эртеси таң атканда майданга өлөмүн деген жан келгин деп күүлөнүп чыккан Тулуска каршы Манас барды. Манас ач албарс м-н оң ийинден колун үзө чаап Тулусту жайлап, атын олжолоду. Аны көрүп калмактан отуз балбан жекелөөгө ат койду. Каптагын деген Бакайдын айгайы м-н баатырдын колу жапырт ат коюп, эки кол аралашып, аламан чоң согуш болду. Эки күн, эки түн тынымсыз кыргындуу кармаш болуп азууларын аркайтып ат жыгылып сулады, муруттарын сербейтип эр жыгылып кулады. Айыгышкан кармашта Манас өз туусунун түбүндө турган Акунбешимди беттеп, туш келгенди кыйратып кирип барганда такат кыла алай качып берген Акун шааны Манас кууп жетип аттан ыргыта сайды эле, артынан

жеткен Айнакул Акунбешимдин башын алып салды. Туусу жыгылып, каны өлүп кайраттуусу калбаган калмак-кытайлар туруштук бере албай качып бериштн.

Эпизод РЖВда, СКВда да жок. Башка белгилүү манасчылардын көбүнүн варианттарында да эскерилбейт. ММВда Илебин канды жеңип, кызы Буудайбекти Көкчөнүн, Кейменди өлтүрүп, кызы Ойсалкынды Үрбүнүн алганы ж-а Таластын каны Тулус м-н согуш бар. Тулус СОВдо Акунбешимдин баатырларынын бири катары гана согушка катышат.

Панусту жеңүү, Көкөтөйдүн Ташкентте кан шайланышы – мекенди душмандардан бошотуу темасына кирген окуялардын жыйынтык бөлүмү. Ташкенди бийлеген Панус кан Акунбешимдин жеңилгенин угуп кол курап Манаска каршы аттанат. Акунбешимдин качкан колун кубалай барган Манастын кошуну жол тосуп чыккан Панустун колуна кез келип, согуш болот. Калмак-кытайлар туруштук бере албай Ташкенди көздөй качышат. Бирок, алардын артынан келген Көкөтөй баш болгон жергиликтүү кыргыз, казак, өзбектер жолун тосуп калып, Панустун колу туш-тушка качып кутулушат. Манас бош калган Ташкенге кирет.

Манас анча көп эмес адамы м-н ууда жүрүп Алооке чалгынга жиберген Кыйтууча деген баатырдын колуна кезигип, аны качырат. Акунбешимдин, Панустун качкан-бозгон аскерлери Арагент шаарына чогулуп, Ташкенге аттанганы жатканын укkан Манас утурлай барып согушуп, жеңилген калмак-кытайларды туш-тушка таратат. Арагенттин чоңу Ашар-суу тартуу тартып, жарашып, туугандашат. Тартууга келген кырк бир кыздын бирин Көкөтөй алат. Көкөтөй кары адам экен, кыздын атасын ыраазы кылыш үчүн көп мал берет. Ушундан тартып кыз алса калыңга мал берүү салты калат. Ташкенге Көкөтөйдү кан көтөрүп, Алоокеден коркпогула, кайра келем деп Манас Алтайга кайтат.

Эпизод РЖВда, СКВда да жок. ММВда кыска түрдө орун алган: согушпай эле Панус өзү баш иет, Кыйтууча м-н, Арагентке чогулган көп кол м-н согуш да эскерилбейт.

Манастын сунушу боюнча кыргыздардын өз жерине көчүп келгени – эпостогу салттык туруктуу окуялардын бири. Чыгармадагы башкы темалардын биринен болгон ата-бабанын өскөн жери – мекенди табуу идеясынын ачылышы үчүн кызмат кылат.

Алтайга кайткандан кийин жыл маалы болгондо Манас туш-тушка кабар айттырып, ата уулу аксакалдарды, билерман мыктыларды чогултуп, ата-бабадан калган жер Анжыян м-н Алайга көчөрүн айтып кошо көч деп эч кимди зордобоймун, каалагандар көчсүн, каалабагандар калсын. Тил алсаңар ата конушка барып жайланып, кытай-калмактардын кишенинен колу-бутуңарды бошоткула дейт. Манасты Үрбү м-н Көкчө да колдоп, баары көчүүгө макул экендиктерин билдирип, бир бүтүмгө келишет. Келген элди Манас абдан сыйлап коноктоп алдына ат мингизип, артына тон кийгизип, ажыраш аягым ушул деп узатат. Ошондон тартып көчүп кетүүчү адам ажыраш аяк берүү салты калат.

Айдаркан баштаган казактар Каркыра аркылуу Жылдызга карап Сары-Аркага көчүштү. Үрбү башкарган кыпчактар Бар-Көл, Кер-Көлдү басып өтүп, Чүйдүн башы Кеминге келип токтошту. Манастын көчү Муз-Белди ашып, Марал-Башы, Долондон өтүп, Жай-Көлдү көздөй барып, Какшаалдын тоосун таянып сегиз ай тыныкты. Алооке м-н серпишүүгө убакыт жетти деп көчүп чыгып

Артыштан ашып өтүп, Анжыян жактагы Алоокеге караган элдин четине жетип, Отуз-Адырдын боюна айылын кондуруп, Манас жанына алтымыш жигит алып, ууга кетет.

РЖВда мындай эпизод жок. Манастын эли м-н Алтайдан көчүп Ала-Тоого келиши СКВда СОВго караганда башкараак планда. Бир катар катуу согуштардан кийин көчүп келген Манас Кошойдун кеңеши б-ча дароо эле Таласка барып конот. Кыргыздардын Алтайдан Ала-Тоого көчүшү башка белгилүү манасчылардын варианттарынын көпчүлүгүндө бар (ШРВ, БСВ, ММВ ж. б.).

Алооке кандын Манаска багынганы – эпостогу туруктуу салттык окуялардын бири, көпчүлүк варианттарда өзүнчө эпизод катары айтылат.

Анжыян аймагын бийлеп, кыргыз, казакты катуу эзип турган Алооке кан көчө келген Манастан чочулап, эсепсиз кол курап алып, Тизелик аттуу баатырын Манаска жиберип, мага алышып алы келбейт, жон багынсын, Манастын өзүн ак үйлүүгө алам, же жеримди булгабай кетсин деп айттырды. Тизелик Жакыптын айылына келип кандын талабын билдирди. Айылга душман келди деп, Жакып ууда жүргөн Манаска кабарга алты киши чаптырып, келгендерди коноктоп калат. Чабармандардын айтканына көңүл бурбай уунун кызыгына баткан баатыр качкан бугуну кубалап кетип калат. Манасты үч күн күтүп калган Тизелик кыйратып чаап алам деп Жакыпты опузалап аттанып кетет. Жакып өзү барып, уулун издеп таап Алоокенин айткандарын угузат. Манас жолдошторун кол жыйнап келгенге таратып, өзү атасын ээрчитип үйүнө барат.

Үч күндө төрт жүз миң аскер курап, төрткө бөлүп, жоо жарагын шайланып, Алоокеге карата аттанып чыгышты. Алооке даярдаган көп кошунга Улуу-Суунун боюнда кез келишти. Эч кимисине катылбай, алардын сүрүн көрүп жарыла берип жол ачкан душмандын колун аралап өтүп, Алоокенин сарайына барышты. Ээрчиткен колун кандын жер-жемиши жайнаган бакчасына калтырып, Манас кырк чоросу м-н сексен төрт киши болуп Алоокенин ордосуна кирди. Алооке аяр адам экен Манасты алыстан көргөндө эле алы жетпесин билет. Айла болор бекен деп ажайыпканасында бактырган ажыдаар, жолборс, тайбас сыяктуу азуулуу жырткычтарына киргизсе алардын бири да Манаска каршылык көрсөтпөдү. Муну көргөн Алооке кутулуунун аргасын кылып Манастан тынччылык сурады. Манас Алоокенин өтүнүчүн кабыл алып, улуу баласы Боокени, агасынын уулу Кошабышты ак үйлүүгө беришин талап кылды. Алооке сураган экөөнү баатырга кошуп берди. Манас Алоокени согушсуз багынтып, кайра тартты.

РЖВда бул окуя тууралуу атайын эпизод жок. «Бокмурун» деген тема м-н берилген Көкөтөйдүн ашында Манастын эскерүүсү катары гана айтылат. Алоокенин багынып алык-салык төлөсүн, Манасты ак үйлүүгө алам, же жеримди боктобой көчүп кетсин деп элчиси келгенде корккон Жакып Ит-Ичпестин Ала-Көлдө ууда жүргөн Манаска кабар берет. Ачуусу келген баатыр Алоокени чаап алат. Айрым деталдарынын РЖВ м-н СОВдо туура келгенине караганда бул – эпостогу илгертеден иштелип чыккан, калыптанган окуялардын бири.

СКВда атайын чоң окуя катары айтылат да, бир канча майда окуяларды камтыйт. Алтайдан кечкен кырк үйлүү кыргыз көп азаптардан кийин Ала-Тоого жетип, Кошойдун кеңеши б-ча Таласты жердеп калат. Манас баатырдын атагы артып, айланасына эл топтоло баштайт. Манастын конок күтүп, бирөөнүн

мүдөөсүн угуп, бирөөгө жардамын тийгизип жатканы башынан сараң Жакыпка жакпай, малымды түгөтмөк болдуң деп ачууланат. Атасына таарынган Манас өзүнө тең жолдош издемек болуп түн катып аттанып кетет. Анжыяндын Боз-Талаасына барганда ак сакалчан думана жолугуп, Манасты күтүп жүргөнүн айтып, ушул жерге экөөбүз орток болуп эгин айдайлы дейт. Манас макул болот. Касиеттүү думана Манаска экөө айдаган эгинге жоого минер ат сатып алгын деп кеңеш берет. Уктап калган Манас ойгонгончо эгин бышып, орулуп, басылып, кызылы жыйылып калыптыр. Манас м-н орток эгин айдаган адам Баба-Дыйкандын өзү экен. Кургакчылыкта эгини күйүп кетип эли ачка калган нойгуттун каны Карача буудай издеп, жер кыдырып келе жатып Манаска туш келет, Манас Баба-Дыйкандын кеңеши б-ча эгинин бүт Карачага берип, Аккуланы алат. Аккуланы минип аттанып чыккан Манаска касиеттүү думана – Кызыр жолугуп атайын сага арналып асмандан түштү эле деп алты курч кылыч берет. Кылычтарды алып Манас үйүнө келет.

Бул окуяда дүйнөлүк фольклордо кеңири белгилүү бир нече сюжет бириктирилип берилген: баатырдын өзүнө тете, ылайыктуу жолдош издеши, кереметтүү күчтүн жардамы м-н өзүнө ылайык тулпар табышы.

Эпизод РЖВда, СОВдо да жок. Сырдуу, касиеттүү күчтүн жардамы м-н куралга ээ болушунун өзүнчө дагы бир вариациясы СОВдо бар (Аккелте м-н Ачалбарсты Манаска Абунасирдин (Айкожо алып келип бериши).

Манас эми эл м-н коштошуп, туугандарын издеп чыгат (тууган издөө да жолдош издөө темасынын бир көрүнүшү). Олуя-Атага келгенде бир адамга жолугат. Ал адамдын сыпатына көзү тоюп, ыраазы болгон Манас ушул азамат жолдошум болсо деп ойлоп, жөн сурашса Байдын уулу Бакай экен. Жетим калган Бакайды Олуя чал жердин түбү Желпинишке алып кетип багып чоңойтот. Бакай он жети жашка келгенде касиеттүү думана жолугуп Манасты таап алууга кеңеш берет. Анын сөзү м-н Бакай Желпиништи жети жылы, Мединаны алты жылы кыдырып, Бээжинге үч жолу барып, Манасты издейт. Азыр да жер кезип, Манасты издеп жүргөн болот. Экөө достошуп, дайым бирге болууга антташат. Бакай Манаска берүү үчүн жандуу мылтык Аккелтени катып жүргөн экен, катkан жеринен жер ченчи орус төрөлөрү таап алып кетишиптир, алардан Аккелтени кайра тартып алып талаадан жолугушкан Ажыбай, Шууту, Ырчы уулду жолдош кылып кошуп алып, бешөө элге кайтышат. Ал жерден келип Манастын кырк чоросу куралат.

Эпизод РЖВда, СОВдо да жок. Бирок, баатырдын кырк чоросу кырк жерден келген, түрдүү элдердин, уруулардын өкүлү деп баяндалуу эпостун бардык варианттары үчүн мүнөздүү белги (к. *Кырк чоро).* Башка манасчылардан БСВда Манас Аккелтени Алайдын Сары-Талаасында алтымыш төрө жер ченчиден тартып алганы айтылат. Буга караганда жандуу мылтык Аккелтенин тарыхы жер ченчи төрөлөр м-н байланыштырылышы эпостогу белгилүү сюжеттердин биринен (к. *Аккелте).*

СКВ б-ча ушул эпизод м-н баатырдын жолдош, тууган издеши, тулпарга, курал-жаракка ээ болушу жыйынтыкталып, Алооке м-н кармашуу окуясы башталат. Бул окуя СКВда, башка манасчыларда да Алтайдагы кыргыздар Ала-Тоого көчүп келгенден кийин, Шооруктун окуясынан мурда айтылат.

Анжыяндык Айкожо Манаска келип, Алооке элге кордук көргөзүп жатканын айтып, куткарып алышын суранат. Манас кырк жигити м-н Алоокеге каршы аттанат. Аярларынан Манастын келе жатканын уккан Алооке акылчыларынын кеңеши б-ча кытайга качат. Артынан кууй барган Манас Аксынын жанындагы Кум-Арык дарыясынын боюнда Алоокеге жетип, кыргынга учуратат. Аскерин таштай качкан Алоокени кууп жетип колго түшүрөт. Мени өлтүрбө, Коңурбайды жолдош кылып берейин, өзүм мусулман болоюн деген Алоокенин сөзүн алдоо деп эсептеп, кыргыздардын чачылышына себепкер чоң душман катары Алоокени жайлайт да, ал алып кетип бараткан дүнүйөнү бөлүп алышсын деп элге кабар айттырат. Кошой баш болгон көп эл келип душмандан түшкөн олжону бөлүп алат. Кошойдун сунушу б-ча ал жердеги жыйылган эл Манасты кан көтөрүшөт.

Алооке ж-дөгү окуя белгилүү манасчылардын дээрлик баарында айтылып, көпчүлүгүндө сюжеттик түзүлүшү жактан СОВго жакын.

Манас Шоорук канды жеңип, кызы Акылайды тартууга алганы – эпостогу салттык туруктуу окуялардын бири, белгилүү варианттардын басымдуу көпчүлүгүндө өзүнчө эпизод катары баяндалат.

Алайдын түштүк жагындагы Кундуз, Талкан, Кара-Тегинди жердеген теги маймундардан чыккан калча деген элдин улугу Кезектин уулу Шоорук кан Манастын көчүп келген кабарын угуп жеримди тарытып жибермек болушту, Алтайдан качып келген кыргыздарды чаап алып, чегимен алыс кубалап жиберейин деп оолугуп кол жыят. Кызы Акылайдын жаман түш көрдүм, барба дегенине болбой аттанып, Алайга ашып түшүп, ал өрөөндөгү нойгут, окчу урууларына кол салып, айылдарын талап кирет. Жоо басып калган айылдардагы эр азаматтардын көбү кыргын таап, катын-бала, кыз-кыркын тоо-ташка качат, эл үркөт. Күлүшаа тоосунда аң уулап жүргөн Манаска Акбалта өзү барып кабар айтат. Кол келсин деп элге киши чаптырып, өзү адамдары м-н шашылыш аттанган Манас калчалар Алайдагы элди талап чаап, жайыттагы малын айдап кайра тартканда кезинде жетип, куугунчу келсе токтоткула деп тосотко жиберген адамдарын кыйратып өтүп, Шооруктун өзү баштаган негизги күчүнө жетип кол салганда арттан кыргыздын кошуну келип урушка аралашат. Катуу согуш болуп, Шооруктун үч жүз миңдей колунун көбү кырылып, өзү түн ката качып жөнөйт. Манаска алы жетпесине көзү жеткен Шоорук кууй барган Манаска арачы салып, кечирим сурап, кызы Акылайды баш кылып отуз бир кыз тартуу тартат. Эки эл жарашып, өз каалоосу м-н Акылай Манаска тиет. Кырк күн той берилип, эл тарап, Манас Акылайды алып Анжыянга кайтат.

Эпизод РЖВда жок, бирок Манас Каныкейге үйлөнөрдөгү атасына айткан сөзүндө талаадан кармалган Кайып кан кызы Карабөрк м-н катар көргөндөн олжолоп алынган Шооруктун кызы Акылай да эскерилет.

СКВда: Бакайдын кеңеши б-ча мурда нойгуттарды көп жолу чаап алып кордук көргөзгөн жети талаа Жаркенди жердеген калчанын каны Шоорукка каршы Манас кырк жигити м-н аттанып, анын тоо минген аскерлерин талкалайт. Шоорук коркуп, кызы Акылайды баш кылып сексен кыз тартуу тартат. Шооруктан кайра келе жатканда Жанаалы, Карач м-н кызы Көрпаянды Бакайга мурда бербей койгондугу үчүн урушмак болушат. Бирок, Манастарга кезигип калган Жанаалы элдешүүнү өтүнүп, Көрпаянды Бакайга бермек болот. Манас Таласка кай-

тат (Бакайдын Көрпаянга үйлөнүшү ж-дөгү окуя РЖВда, о. эле СОВдо да жок. Башка манасчылардын варианттарында да эскерилбейт).

Шооруктун окуясы СОВго жакын мүнөздө ШРВда, ММВда ж. б. манасчыларда бар.

Алоокенин Анжыяндан качканы СОВ б-ча Алооке ж-дөгү окуянын корутунду бөлүмү, эпостогу белгилүү сюжеттердин бири.

Манас баштаган эр бүлө Шорукка каршы казатка кеткенде Алооке өзүнө таандык кытай-калмактан неме калтырбай түп көтөрө ээрчитип, кытайга карай качып жөнөйт. Алтымыш уулунун кенжеси Бээжинде окуп жаткан Коңурбай алдынан чыгып, кыргыздан да качып болобу, мен Манас м-н өлбөгөн жерде калышам десе, кексе Алооке деминди баса тур, акыры Манас Бээжинине да келет, күчүндү ошондо көрөбүз деп уулун тыйып коёт. Манас Шоорукту жеңип келгенде Анжыяндагы Алооке баш болгон кытай-калмактан эч ким калбай качып кеткен болот. Баатыр качса барсын деп кенебей артынан куугун салбай жатып калат.

Эпизод РЖВда жок, бирок Көкөтөйдүн ашында Коңурбай м-н сайышка чыгардагы сөзүндө Манас Алоокеге каршы барганын, ошондо Сары өзөн Чүйдүн башында Коңурбай м-н беттешкенин айтып, анда алы жетпеген, эми алы жетмек беле дейт. Буга караганда качып бара жаткан атасына жолугуп, Манас м-н кармашам деген Коңурбайдын сөздөрү балким мурда, эпосто айтылган эки чоң баатырдын беттешүүсү м-н байланыштуу окуя болушу да мүмкүн.

СКВда Алоокенин Анжыяндан качуусу СОВдон башкача планда айтылып, окуя кытайлык кандын өлүмү м-н аяктайт. Коңурбай атасы Алоокени Манас өлтүргөнүн угуп, Карыкандан атамдын өчүн алам деп кол сураганы, Карыкан азыр алың жетпейт, алты жылда Манас өзү мында келет, эрдигиңди ошондо көрөбүз деп тыйып койгону окуянын андан наркы уландысы.

Башка манасчылардан ШРВда, ММВда окуя СОВго жакын планда айтылат.

АЛМАМБЕТТИН БАЯНЫ – эпостогу салттык туруктуу чоң окуялардын бири. Алмамбет эпосто Манаска тете деңгээлде коюлуп сыпатталган каарман ж-а ага байланыштуу окуялар да баатырдын өмүр жолун кууп, кеңири планда баяндалат.

Алмамбеттин туулушу жана балалык чагы – чыгарманын башкы каарманына мүнөздүү ыктар м-н иштелип чыккан маанилүү бөлүм. Окуяда баатырдын өзгөчө төрөлүшүнө, бала чагына, эрдиктерине тиешелүү эпикалык салттык мотивдердин дээрлик бардык белгилери топтолгон: баатырдын теги, ата-энесинин узак баласыз жүрүшү, туяксыз атанын зары, тилеги, баланын укмуштуу төрөлүшү, өзгөчө белгилери, жашынан эле башкалардан айырмалануу, өзгөчөлөнүп турушу ж. б.

Туңша журтун бийлеген Чылаба деген кан болуп, Чылабадан Солобо, Солободон Соорондук. Ал элүү төрт жашка чыкканча эркек бала көрбөй, арман кылып, баласыздыгына кайгырып жүрдү. Соорондук элүү бешке караганда аялынын боюна бүтөт. Бала төрөлгөн жайдын күнү бир ай бою кар жаап, күн ачылбай жаткан. Бала жерге түшкөндө улуу шамал жүрүп, жер силкинип, бир күн, бир түн алаамат болуп, мал чуулап, ит үрүп, тоок чакырып, журтка доорук түшөт. Катуу толгоо көпкө созулуп, бала төрөлгөндө энесинин эси ооп, ошол бойдон ооруп калып, эмчеги байып кетип, баласын эмизбей калат. Бала Салор аттуу

дуңгандын аялы Изаттын эмчегин ээмп чоңоёт. Соорондук эң көп эл чогултуп, балалуу болгонуна чоң той берет. Баласына ат коюп беришин сурап чогулган элге кайрылса, ат коёр адам табылбай аш бышымга токтолуп калышат. Ушунча көп журттун оозуна бир ат келбейби деп Соорондук ачууланып турганда кайдандыр пайда болгон кытай думана баланын атын «Алмамбет» коёт. Соорондук ичинде баламдын аты башкача болуп калды деп ойлонот. Жолдугун деп берген алты дилде, он күмүштү албай, көздөн кайым болгон думана Кызыр экен. Алмамбет алты жашка чыкканда эле өзгөчө зээндүүлүгү билинип, кашына көп балдарды жыйып ойноп, окуткан таалимчилерине алардын акыл-билими жетпеген суроолор берип, акылы м-н көргөндөрдү таң калтырат. Уулу он төрт жашка чыкканда Соорондук анын акылынын жетиктигине көзү жетип, өз ордун – тагы м-н кызматын баласына өткөрүп берет. Алмамбет кара кылды как жарган калыс башкаруучу болгондуктан жеке эле өз эли эмес, башка кандардын эли да арызмуңун айтып ага келгендиктен кытайдын башка кандары, билермандары нааразы боло башташат. Атасынын ордуна аскер башы катары ал эл кыдырып жүрүп кытайлардын улуктун урматына адамды курмандык чалуу салтын көрүп, ага нааразы болуп, токтотууга өкүм кылат. Жаш бала м-н кыздын боорунан жашартуучу дары жасоо адатына да тыюу салат. Анын мындай иштерине кытай кандары таң калып, күңкү сөз чыгарышат. Аскерлердин абалын текшерип жүргөн Алмамбет Эсенкан турган шаарга келгенде анын аярлары бул бала түбү бизге эл болбойт, заар берип, көзүн тазалоо оң деп кеңеш айтышат. Жөндөн жөн эле баласын өлтүрүп койсок соо калышабы деп Соорондуктан чочулаган Эсенкан акылчыларынын айтканына көнбөйт.

РЖВда Алмамбеттин окуясы «Алмамбет мусулман болуп, Көкчөдөн чыгып, Манаска кирет» деген тема м-н «Манастын туулганы» аттуу биринчи темадан кийин берилген. Бул вариантта сюжеттик өнүгүүдөгү окуянын так орду белгисиз. Анткени, бир нече айтуучудан жазылып алынган материалдарды жарыялаганда окумуштуу эпизоддорду ошол жазылып алынган тартипте эмес, окуялардын ордун өзүнүн белгилөөсү б-ча берген. Жер жер болгондо, суу суу болгондо Алты атанын уулу капыр бар экен, Үч атанын уулу мусулман бар экен (РЖВ, 1) деп башталган бөлүмдө төрт арыштуу ойроттон алтын айдар, чок белбоо Каракандын, оп олуянын тобосунан, бар олуянын батасынан бүткөн Алмамбет аттуу бала туулганы баяндалат. Алмамбет туулганда Ала-Тоо коркконунан бас болот, агын суу коркконунан сай болот, үч ата уулу мусулман суунун башын көздөй качат.

Демек, Манас сыяктуу эле Алмамбетке да эпосто мурдатадан эле орчундуу орун берилип, ага тиешелүү окуялар эпикалык салттык мотивдердин талабына ылайык баяндалып келген.

СКВда Алмамбеттин окуясы, Чоң казат учурунда өз сөзү аркылуу баяндалат. Атасы Азизкан. Азизкан, Карыкан, Эсенкан, Алооке төртөө бир тууган. Азизкан жетимишке чыкканча бала көрбөй, алтымыш аял алат. Алоокенин Коңурбайы тың чыгып, Азизкандын Кан-Жайлак аттуу жайлоосун тартып алат. Ыза болгон Азизкан Карыканга арызданып, Коңурбайдан да баатыр бала туup берүүчү аял алып беришин талап кылат. Кытайдын кыздарын бүт сынчыларына сынатып Соорондуктун кызы Алтынайды Азизканга алып беришет. Алмамбет нурдан бүткөн бала, энеси Соорондукка келгенде анын үч айлык боюнда болот.

Бала жышааналуу – сүннөткө отургузулуп төрөлүп, бала жерге түшкөндө күн күркүрөп, жер титиреп кетет. Кытайлар душман болчу бала тууларын билип, андай баланы издеп жүрүшүптүр. Ар бир төрөлгөн баланы касиеттүү кудукка салып сынап, эгер бала душман болсо күйүп өлүп, өз болсо аман калуучу экен. Алмамбетти кудукка салганда периште тосуп баланы сууга жеткирбей кармап калат. Аман калган баланы кытайлар биздин өз адамыбыз экен деп түшүнүшөт. Балага атты Алмамбет деп думана коёт. Алмамбет өзгөчө зээндүү бала болуп, ал алты жашка келгенде атасы ажыдаардын окуусуна жиберет. Ажыдаардан үч жыл Кожожаш м-н бирге окуйт. Он экисинде Коңурбайдан атасынын жерин доолап барып беттешип, аны ыргыта саят. Коңурбай качып Эсенканга барып даттанат. Артынан кубалай барган Алмамбет Эсенкандан кырк кан кытайдын бир кандыгын сураса жашсың деп шылтоолоп бербей коёт. Таарынган Алмамбет Эсенканды өлтүрмөк болуп аңдып жүрүп, анын кызы Бурулчаны көрүп, экөө бирин бири жактырып калат. Бурулча өзү мусулман экен, Алмамбетти мусулман бол дейт. Ачууланган Алмамбет аны кубалап, кыз кире качкан Эсенкандын ордосунун дарбазасын талкалайт. Өз жанынан чочулап Эсенкан Карыканга качып барып, ага Алмамбетти жамандайт. Карыкан буйрук м-н Алмамбетти айдатып барып, сага кандык эле керек болсо менин ордума олтур деп амал м-н өз кандыгын берет.

Алмамбеттин балалык чагы белгилүү манасчыларга таандык варианттардан ШРВда, БСВда жок, ММВда өзүнчө өзгөчөлүктөрү м-н башкача айтылат. Алмамбеттин насили кытай, түп атасы Айтууган, андан Күнтууган, анын баласы Айдаркан, Айдаркандан Соорондук, Соорондуктун уулу – Асылкан. Асылкан эр ортонуна барганча баласыз жүрүп, түш көрөт. Түшүн курачылар эркек балалуу болот экенсиң, балаң Бээжинге чуу салат деп жорушат. Курачылардын айткынын угуп, алардын кеңеши б-ча Эсенкан Асылкан балалуу болсо өлтүргүлө деп буйрук берет. Асылкандын аялынын боюна бүтүп, ал төрөрдө Эсенкан баланы өлтүрткөнү эки балбан жөнөтөт. Аны билип калган Асылкан баласын өлтүртпөй сактап калат да, дайыма сакчыларга кайтартып өстүрөт. Алмамбет сегиз жашка чыкканда окууга берилип, Кожожаш экөө бир окуйт. Асылкан баласын үйлөнтмөк болуп, дуу-дунун кызы Турнага куда түшөт. Күйөөлөп барган Алмамбеттин түшүнө Азиретаалынын балдары Асан, Үсөн кирип, сага бизди пайгамбар бабабыз жиберди, мусулман болуп келмеге тилиңди келтир дешет. Алмамбет дароо үйүнө кайтып, токтоно албай кырк жолдошу м-н ууга аттанат.

Алмамбет Көкчөгө жолугуп, экөө достошкону – Алмамбеттин тагдырындагы бурулуш учур, сюжеттик өнүгүүдөгү бөлүмдүн окуяларынын бутактанып татаалданышы.

Алмамбет он алты жаш курагында элүү бала кошчу алып аң уулап сейилге чыгат. Камыш аралап бараткан Алмамбеттин алдынан кыл кыйма кара каман чыгып аны качырганда куралына кам урбай, жакын кирип келген каманды колундагы камыш таяк – саңга м-н жыга чаап салат. Токойдон чыгып кол салган жолборстун дөбөтүн да ошол таягы м-н уруп өлтүрүп, элик көрүп, аны тирүү кармап алууну ойлоп кубалаган Алмамбет токой арасынан атчан жоон топ адамга кезигет. Алиги качкан элик тигил адамдарга жетип, бир силкинип адам болуп тура келет. Таң калган Алмамбет адамдарга барып собол сураса атчандар кудайдын буйругу м-н сага ак бирдигин айтканы келдик дешет да өзүлөрү көгүчкөнгө

айланып учуп кетишет. Көбүрөөк сүйлөшүп кебине канбай же бирөөнү кармап калбай деп өкүнгөн Алмамбет жолдоштору эсине түшүп жонго чыгып туш тарапка дүрбү салса алыстагы көрүнгөн тоонун учунан көп адамдын караанын көрөт. Ал ууда жүргөн Көкчө болот. Алардын жөнүн билмекке барып, токой четинде жалгыз турган түрү башкача атчан адамды көрүп, жашын сыйлап «коома» деп учурашса тигил атчан үндөбөйт. Биздин тилди билбеген адам го, түрүнө караганда чантуу өңдөнөт деп ойлоп салам айтса, Көкчө өзүң капыр туруп салам айтасың деп уруша кетет. Алмамбет капырың эмнең, мусулманың ким деп жөнүн сурайт. Көкчө Алмамбетке мусулманчылыктын жөнүн түшүндүрүп, анын айтканы көңүлүнө ынаган Алмамбет мусулман динин кабыл алат да экөө достошот. Ата-энеме, элиме барып, тил алса аларды да мусулман кылып, болбосо милдетимден кутулуп кайра келем деп Алмамбет Көкчө м-н коштошуп элине кетет. Көкчө ошол жерде Алмамбетти күтүп калат.

РЖВда айрым деталдык айырмачылыктар болбосо (Алмамбет м-н Көкчөнүн кезигишкен жери Ысык-Көлдүн жээги делет ж. б.) СОВго жакын планда берилген.

СКВда Алмамбеттин мусулман болушу башкача айтылат: кытайлар сени соо кылбайт, тез кел деген энесинин катын алып, Алмамбет өзү отурган тактынын алдына казылган терең орду көрүп, качып чыгып үйүнө келет да, энесинин айтуусу б-ча мусулман динине кирет.

ШРВ, ММВда айрым вариациялары м-н СОВго жакын айтылат.

Алмамбеттин Бээжинден качып чыгышы – эпостогу кеңири белгилүү сюжеттердин бири, варианттардын көбүндө негизинен бирдей айтылат.

Шаша үйүнө келген Алмамбет энеси Экзерге мусулман болууну сунуш кылса, жанына жуутпай коёт. Атасы да мусулманчылыктан баш тартат. Сооронду-ктун буйругу б-ча кармамакчы болуп өзүнө жабылгандардан кутулуп чыгып, даяр турган атына минип Алмамбет качып чыгат. Артынан кууган куугунга, жолдон тоскон тоскоолдорго бой бербей калың аскер м-н жалгыз кармашып, сепилден аман чыгып, болжогон күнү өзүн күтүп жаткан Көкчөгө келип көрүшөт.

РЖВда СОВго жакын берилген.

СКВда мусулманчылыкты кабыл албай койгондугу үчүн атасын өлтүрүп, Алмамбет энеси, Мажик, кырк жигити бөлүп качып чыгат. Кытайдын Алмамбетти кармамак болгон Коңурбай баштаган калың аскери м-н согушта энеси, кырк жигити өлүп, Алмамбет Мажик экөө качып кутулат. ШРВ, ММВда негизинен СОВго жакын, БСВда Алмамбет СКВдай атасын өлтүрүп качат.

Алмамбеттин Көкчөгө келгени, казак билермандарынын кастыгы бардык варианттарда негизинен бир планда айтылуучу кеңири белгилүү сюжеттердин бири.

Алмамбет м-н кубанып көрүшкөн Көкчө аны ээрчитип элине кайтат. Көкчөнүн эстүү аялы Акеркеч Алмамбеттин көңүлүн көтөрүү үчүн ага өзгөчө урмат көрсөтүп тосуп алат. Көкчө мен турсам Алмамбеттин атын алат, чыныны ага биринчи сунат деп күнүлөп ичи тарыйт. Алмамбет элге бат алынып, өзүнүн калыстыгы, адилдиги м-н атагы чыгып, кадыр-баркы көтөрүлөт. Арыз-муңу барлар бүт ага кайрылышат. Муну көрө алышпаган казак билермандары Акеркеч м-н Алмамбеттин көңүлү жакын деп ушак таратышат, атайылап мас кылып, ала көөдөн Көкчөнү көкүтүп, ага Алмамбетти жамандашат. Мастык м-н Көкчө

Алмамбетти кеткин деп катуу сөз айтып, көңүлүн калтырат. Ыза болгон Алмамбет элсиздигине, жалгыздыгына арман кылып, аттанып чыгып, бет алган жагына жол тартат.

РЖВда көптөгөн майда деталдарына чейин СОВго жакын айтылат.

СКВ б-ча турарына жай, тутунарга баркын билер өзү теңдүү эр издеп, жер кезип жүргөн Алмамбет Көкчөгө учурап, аны м-н достошуп, алты жыл кызматын кылат. Ушакка ишенген Көкчөдөн көңүлү калган Алмамбет аттанып кетет.

Манастын түшү – окуянын маанилүү бутактарынын бири, сюжеттин эпикалык салттарга ылайык татаалданышынын мүнөздүү көрүнүшү.

Азиреттин тоосунда турган маалда Манас ыраң жетилген жаз күнүндө үйүндө уктап жатып түш көрөт: уйдай ташты боордой кескен курч кылыч таап алат, кылычы жолборско айланып, дөбөдө туруп күркүрөп айбат көрсөтсө төрт аяктуунун баары кашына келип баш ийишет. Жолборсу карчыга болуп асманга талпынып үн салса канаттуудан калбай Манаска таазим кылат. Карчыга кушту оң колуна кондуруп турган Манас ойгонуп кетип, бул тегин туш эмес экенин түшүнүп, кыргыз, казак, кыпчакты бүт чакырып той өткөрөт. Тойдун салтанаты бүтүп, эл тарайт, баатыр өз элиндеги калк бийлеген мыктыларды, билерман карыларды, кырк чорону бүт Карабөрктүн ордосуна киргизип, колуна жалаң кылыч алып, босогого жөлөнүп жүйүртө басып олтуруп, түшүн айтып, жоруп беришин өтүнөт. Жакып уулунун түшүн балалуу болот экенсиң деп жорумак болуп Кайып кан кызы Карабөрк эркек уул... деп келатканда Манас каарына келип атасын жаман көзү м-н карап жүзүнөн заары чыгат. Баласынын жактырбаган түрүн көрүп корккон Жакып оозунан сөзү түшүп, олтуруп калат. Муну баамдаган Ажыбай Манастын каалаганы эмнеде экенин дароо түшүнүп, какандан чыккан эпсиз баатыр Алмамбет келип өзүңө жолдош болот экен деп жоруйт. Ажыбайга ыраазы болгон Манас улуктуктун белгиси болгон кымбат баа чапан жаап урмат көрсөтөт.

Эпизод РЖВда көп деталдарына чейин СОВго жакын баяндалат.

СКВда жок. ШРВда, БСВда ж. б. манасчыларда да СОВго жакын айтылат.

Манас ууда жүрүп, Алмамбетке жолукканы – Алмамбетке байланыштуу окуялардын чечүүчү мааниге ээ бөлүмү.

Манас түшүн жоруткандан кийин бир нече ай убакыт өтүп, күзгө таяганда баатыр кырк чоросун ээрчитип кийик уулап Таластагы Бото-Мойнокко чейин келет. Эртең кетебиз деген күнү Манас атчан белге чыгып, туш тарапка дүрбү салып Чүй өрөөнү тараптагы койдой жайнаган жейрендерди көрүп, таң калып карап калат.

Көкчөнүн масы тараганда артымдан киши жиберер деп Алмамбет узап кетпей адырдан ышкын, балтыркан терип жеп үч күн күттү. Үч күн өткөн соң Көкчөдөн үмүтүн үзүп, кайда барарын билбей туш келди кете берди.

Бото-Мойноктун белинде көп жейренге таң калып турган Манас Ак-Эрмендин боюнда өзү тарапка келе жаткан ат-тону бөлөк, алп мүчөлүү, сүрдүү, жөн адамга окшобогон жолоочуну көрүп, Алмамбет го деп болжоп, шаша келип кырк чорого кабарлап, дүрбөп камданып калышат. Сынамакка тосуп чыгып капыстан кол салып көргүлө деп Ажыбайды баш кылып беш чорону жөнөтөт. Алмамбет жолдон тоскон беш баатырды карап да койбой Манастын үстүнө келип түшөт. Манас аты Аккуланы баш кылып бир нече тулпарды, өзүнүн жоо кийимдерин,

куралына чейин тартууга берип, кан тартуусун кылып, ат чаап, байгесине кырк чоронун жаштарын сайып, Алмамбетти зор урмат м-н тосот. Элге сүйүнчүлөп кабарчы жиберишет. Тосо келген Жакып, Чыйырды Алмамбет м-н учурашып, Манас м-н Алмамбет Чыйырдынын эмчегин ээмп эмчектеш тууган болушат.

РЖВда СОВго жакын берилген. СКВ б-ча Көкчөгө таарынып аттанган Алмамбет Манаска бар деген Акеркечтин кеңешине карабай Меккеге кетип калат. Анда барганда жолго калтырып кеткен аты Сарала түшүнө кирип, кайра келет. Бактырып койгон думанадан атын алып Букарга кирет. Ошол кезде Букарда жүргөн Бакай Алмамбетке кезигип Каныкейдин сарайына алып барат. Каныкей Алмамбетти урматтап тосуп, сиңдиси Агынай кызы Аруукени алып берет. Алмамбеттин Кытайдан кетиш себептерин угуп, Каныкей аларды Манаска айтпагын деп андан ант алат.

Башка белгилүү манасчылардын көбүнүн варианттарында негизинен СОВго жакын айтылат.

Манас Алмамбеттин келгенине той бергени – Алмамбетке арналган бөлүмдүн жыйынтык окуясы.

Алмамбеттин келгенине арнап баш куттуктаганым деп Манас сегиз уруу эл чакырып чоң той берет. Тойдо түркүн таң-тамашасы болуп, ат чабышта Көкөтөйдүн Мааникери чыгып келет. Акыл-эстүү кыз болсо Алмамбетке алып берсем деп ойлогон Манас алыстан келип конуп калган элди кыдырып, Алмамбетке ылайыктуу кыз сураштырып кеткенде, аны издеп Жакыптыкына эки барып, Алмамбет Манасты таппайт. Карабөрктүн ордосуна барып баатырды сураса Карабөрк кайда жүрмөк эле, канышынын үйүндө жаткандыр дейт. Анын какшыгын түшүнбөй калган Алмамбет канышы ким? – деп кайра сураса, Карабөрк аны шылдыңдап Акылай деген жеңеңди биле элек белең, ошонун үйүнөн кара дейт. Анын орой, адепсиздигине иренжип нааразы болгон Алмамбет Акылайдыкына келип Манасты сураса ал баатырың байбичесинен чыга албай жаткандыр дейт. Манастын аялдарынын жоругун көргөн Алмамбет Манас баатыр азырынча бойдок экен го – деп, бушайман болот. Алмамбет Жакыптыкына барганда Манас да келип, кайда жүргөнүн сураган атасына Алмамбетке ылайыктуу кыз сураштырып жүргөнүн айтат. Аны уккан Алмамбет жылмая күлүп Баатыр ойлоп иш кыл, эки катыным бар дегениң м-н өзүң да бойдок экенсиң дейт. Алмамбеттин бул сөзү ырас – деп Манас тетири бастырып кетти.

Эпизод РЖВда жок, бирок Алмамбет келгенде Жакыпка кабар берилип, ал тойго камынганы эскерилет. Буга караганда Алмамбеттин келгенине арнап той берүү эпостогу мурдатадан белгилүү окуялардын бири.

СКВда той эскерилбейт. ШРВда, ММВда, БСВда ж. б. манасчылардын варианттарында бул эпизод негизинен СОВго жакын айтылат.

МАНАСТЫН КАНЫКЕЙДИ АЛГАНЫ – эпостун варианттарынын дээрлик бардыгында бар туруктуу салттык чоң эпизод. Баатырдын салтка ылайык үйлөнүүсү, айрыкча баатырдык үйлөнүү эпостордогу кеңири белгилүү, терең иштелип чыккан салттык сюжеттерден. Эпосто Каныкей Манастын өзүнөн кем эмес, айрым учурда жогору бааланган образдардын бири болгондуктан чыгарманын идеялык мазмунунун ачылышында, окуялардын өнүгүшүндө бул эпизоддун мааниси зор.

Жакыптын кыз издеши – чоң эпизоддун кириш бөлүмү, эпикалык кеңири белгилүү сюжет, баатырдык үйлөнүү темасынын маанилүү деталдык белгилеринин бири.

Малыңды аяп жүрүп кайындап катын алып бербедиң, Кайыпдаңдын кызы Карабөрктү согушта колго түшүрүп алдым. Шооруктун кызы Акылайды атасынын айыбы үчүн тартууга алдым, жашым отузга жетти – катын алып берип аталык милдетиңден кутулгун – деп Манас атасы Жакыпка таарынычын айтат. Баласынын жөндүү сөзүн эп көргөн Жакып жанына жолдош алып, уулуна ылайыктуу кыз издеп, көп эл-жер кыдырып, акыры Кейип шаарына барып Кыйбанын каны Атемирдин кызы Санирабиганы жактырат. Кыздын атасына кайрылып, уулума кызыңды бер дейт. Атемир (Каракан) кызын бергиси келбейт, бирок Манастан чочулап Жакыпты качырыш үчүн атайылап оор салык – калың сурайт. Куда түшүп, ырымын кылып, кудасы берген кийитин алып Жакып элине кайтат.Ууда жүргөн Манас түш көрөт: чекеси кетик толгон ай койнунда жатыптыр. О. эле түштү Алмамбет да көрөт. Кырк чоро бүт түшүндө толгон ай койнунда жатканын көрүшүптүр. Түштү Бакай жоруп акылы жетик аял ала турганын айтат. Чети кетик ай менин колумда туруп жетилди дейт Манас. Аны Бакай эркек балалуу болот экенсиң деп жоруйт. Уудан кайткан Манастарды үйүнө чакырып, Жакып кыз таап, кудалашып келгенин айтат. Калың үчүн сураган малы өңдөш айтылгандыктан табуу кыйын го дейт. Манас аял алса мал аямак белек деп эл Атемир талап кылгандай өңдөгү малдарды жыйнап келет. Ушундан тартып аял алганда калыңга жакындары м-н туугандары кошумча кошуу адаты калат. Айтылган малдан канча эсе көп мал чогулуп, кызды алып келүүгө камынышат.

Баатырдын өзү, же атасы, кээде досу ага ылайыктуу жар издеп анын кыйынчылык м-н табылышы, кызды алуу өтө оор тоскоолдуктарды жеңүү аркылуу ишке ашышы фольклордук чыгармалардагы кеңири белгилүү сюжеттерден. Эпизод РЖВда негизинен СОВго жакын баяндалат.

СКВда Жакыптын кыз издегени жок. Бирок, Манастын Каныкейди алышы белгилүү окуялардын бири катары айтылат. СКВ б-ча Шооруктун окуясына улай келген өзүнчө бөлүм Чубак ж-дөгү баян. Акбалта баласыз зарлап жүрүп талаадан бала таап алат. Чоң той берип, балага эч ким ылайыктуу ат таба албай турганда Кыдыр Алекисалам баланын атын Чубак деп коёт. Чубак алты жашка чыкканда Меке, Мединага окууга барып, алты жыл окуйт. Түшүнө Манас кирип, ага жолдош болууну самап, атасына келип, өзү мингидей ылайыктуу ат сурайт. Акбалтанын жылкысынан ага ылайык ат табылбай, Олуя чал Көгала тулпарды берет. Эрдигине чиренген Чубак Анжыян, Кашкарды чаап алып, Букарды камайт. Жекеге чыккан Каныкейге туруштук бере албай качып берет.Ууда жүргөн Манас түш көрүп, анын түшүн Бакай сага Чубак келет, Каныкейди аласың деп жоруйт. Каныкейден качкан Чубак Манастарга кезигет, артынан кууп келе жаткан Каныкей кайра тартат. Манас Кум-Булактын белинен Кумайык таап алат. Аны бага турган ылайыктуу ургаачы жалгыз Каныкей болгондуктан Каныкейге куда түшсүн деп Ажыбайды Жакыпка жиберет. Жакып болбой коюп, Бакай өзү барып кудалашат.

Фольклордук чыгармаларда кеңири жолугуучу эки сюжет – баатырдын өзүнө тете жолдош ж-а ылайыктуу жар табышы байланыштырылып бир берилген.

Окуянын схемасы ушул темадагы сюжеттерге жакын түзүлгөн. О. эле жолдош табарда, аял аларда түш көрүү өңдүү айрым деталдар мында да учурайт. Чубакка тиешелүү окуялар эпикалык оозеки чыгарманын талаптарына ылайык даяр сюжеттик деталдарды кеңири пайдалануу аркылуу ишке ашырылган.

Жакыптын кыз издеши ШРВда, ММВда ж. б. манасчыларда бар ж-а негизинен СОВго жакын берилген.

Манастын күйөөлөп барганы – бөлүмдөгү окуялардын бутактанып андан нары өнүгүш деталы.

Камылгасын алты күндө камдап бүтүп, куда-кудагый жанына көп киши алып, күйөө жолдоштору м-н аттанып, Атемир айткан мал-мүлкүн алда канча ашыра алып, Кейип шаарына барып түшүшөт. Элди конокко алып жайгаштырганда дүрбөлөң м-н унутулуп кошто калган Манас бир күн өтүп экинчи күнү кечинде Ажыбайды ээрчитип колуктусун көрүү үчүн барат. Түн ортосунда уруксатсыз үстүнө кирген жоругуна нааразы болгон кыз м-н күйөөнүн ортосунда чыр чыгып, Манастын билегине канжардын учу тийип, жарадар болот. Унутулуп кошто калып, ала турган колуктусунан кагуу жеп, билегине канжар тийип ызаланган Манастын буйругу м-н атка минип, шаарды каптоого бет алган колдун алдынан Бакай, Көкөтай баш болгон карылар чыгып, токтотуп калышат. Атемир конокко албаган күнөөсү үчүн кечирим сурап, кудаларын конокко болуп, Манасты кырк чоросу м-н ордосуна алып барып, кырк жигитти өзүнчө жайгаштырып, Манасты аземделген атайын үйгө жалгыз киргизишет. Атемир баш болгон эр бүлө кыздын себинин, тойдун камылгасы м-н алаксып, кызмат кылган келин-кыздар баатырдын үстүнө даап кире албай эки күн, эки түн тамак ичпей жалгыз олтуруп калган Манас катуу ызаланат. Манастын кандайча конок болуп жатканын көргөнү келген кырк чорого ачууланып, атын алдырып, Атемирдин шаарын чапкыла деп чоролоруна буйрук берет. Бакайдын айтуусу б-ча чоролор калп эле дарбаан салып, сез көргөзүшөт. Күйөөнүн чыр чыгарган себебин билишкен кайындары Манасты кантип токтоторун билбей катуу бушайманда калганда, Санирабига күйөөнүн алдына өзү келип кечирим сурап токтотот. Кырк бир өргөө тигилип, Каныкей баш болуп анын нөкөр кыздарынын ар бири бирден үйгө кирип, Манастын чоролору да бирден кызга үйлөнмөк болот. Ат жарыштырып, көз таңып коюп карматып, жар тандоо расмисин жасап, Манас Каныкейди, Алмамбет Аруукени алат. Кырк күн той болуп, Шакан байбиче кырк бир келин ээрчитип, кудалар элине кайтышат.

Баатырдын күйөөлөп барышы, колуктусунун, анын атасынын оор тапшырмаларын аткарышы, кыз-күйөөнүн ортосундагы чатак өңдүү көрүнүштөр жөө жомоктук, эпикалык даяр сюжеттерден. Бул сюжеттердин теги баатырдык үйлөнүү темасы м-н байланышып, улам кийинки дооорлорго ылайык өзгөрүүгө дуушар болгон. Эпизод РЖВда СОВго жакын мүнөздө берилген.

СКВда Манас күйөөлөп барып, Кумайыкты Каныкейге берип жакшы бак деп тапшырат. Каныкей аны көп азап м-н багып чоңойтот. Бирок, өзгөчө ойноок чыккан Кумайык алтын каргысын жара тиштеп бошонуп кетип, Каныкей кармай калгыча коломтодогу табылгынын чогуна куйругун чаап алат. Колуктусун алып кеткени келген Манас Кумайыктын куйругунун учу эки эли күйүп калганын көрүп Каныкейди кабыргасын сындыра тээп, албай кетет. Окуянын аягы «Семетейде» Каныкейдин жомогунда берилген. Сюжетте эки ачалык бар.

Канықей эскерүү баянында Манас күйөөлөп келгенде керегенин башында турган канжар кынынан суурулуп кетип Манастын билегин чийип өтөт. Муну шылтоо кылган Манас Чубактын өчүн алуу үчүн Букарды алты жолу чаап алып, Канықейди салбар кылып таштап кетет. Канықей артынан көчө барып, Манастын айлын баса конуп, акылы, эптүүлүгү м-н алынып, баатырга аял болуп калат.

ШРВда, ММВда негизинен СОВго жакын берилген, бирок ШРВда Манас Сарыбайдын жылкысын тийип келип берип, кайнатасынын батасын алганын баяндаган эпизод да бар.

МАНАСТЫН ТҮНДҮККӨ ЖОРТУУЛУ – эпостун сюжетиндеги киринди окуя, башка варианттарда айтылбайт, эпизодду Сагымбай Орозбак уулу Манастын арбагын жогорулатуу, төрт тарапка чабуул жасап, баарын жеңди деген ойду берүү үчүн атайылап кошкон. Жортуул Алмамбеттин сунушу б-ча башталат. Манаска кез келип согушкан ж-а жеңилген мифтик-жомоктук, о. эле реалдуу жашаган элдердин ичинде орустар да аталат. Бөлүмчөнүн мазмуну чыгарманын негизги темасы, элдик идеясы м-н анча коошпойт.

КӨЗКАМАНДАР ОКУЯСЫ – эпостогу орчундуу өзөк окуялардын бири, туруктуу салттык окуялардын катарына кирген чоң бөлүм. Кыскача мазмуну Көзкамандар окуясына жакын окуя «Мажму ат-таварихте» да бар. Баатырга жакын тууганы, кээде жолдошу, аялы ж. б. кастык кылып уулантып, андан укмуштуу түрдө аман калуу (кээде өлүп кайра тирилүү) жөө жомоктордо, эпостордо кеңири белгилүү сюжет.

Композициялык бүтүндүккө ээ бөлүм катары айтылуучу көпчүлүк башка туруктуу салттык окуялардан айырмаланып СОВдо, башка көп манасчыларда да «Көзкамандар окуясы» эпостун туруктуу салттык окуяларына жата турган башка орчундуу окуялар м-н аралаш берилген. Сюжетти татаалдаштыруунун мындай ыгы көлөмдүү эпосторго мүнөздүү белгилерден.

Үсөндүн элин издеп чыгышы – «Көзкамандар окуясындагы» киришүүнүн милдетин аткарган бөлүмчө, негизинен Үсөн ж-дөгү жалпы маалыматтар баяндалат.

Кыргыздарды кытайлар басып алып Ногой кандын балдарын туш-тушка бөлгөндө Жууша деген жердеги дөңгө деген элге айдалып барган жыйырма төрт жаштагы Үсөндүн аялы төрөттөн өлүп, ымыркай баласы колунда калат. Ага Көкчөкөз деп ат коюп, койнуна салып көтөрүп, багып чоңойтот. Буудай айдап жан багып жүрөт. Калмактан Субай аттуу аял алып, ал алты уул төрөйт: Чагалдай, Арбалдай, Дөрбөлдөй, Агалдай, Бегалдай, Тоголдой. Үсөндүн өз аты унутулуп Көзкаман атыгып кетет. Көзкаман жетимиш төрт жашка чыкканда ииси Жакыптын уулу Манас мыкты чыгып, душмандарын жеңип, ата конушуна көчүп барганын угуп, элине барууну чечет да, балдарын көндүрүп, көчүп чыгат. Алтайды басып өтүп, Илеге түшүп жөө жалаңдап жол жүрүп отурат.

РЖВда «Көзкаман» деген атайын тема м-н эпостун бешинчи бөлүмү катары берилген. Мында да Көзкамандарга гана тиешелүү окуялар баяндалбастан «Айган окуясы» ж. б. эпизоддор да кошо баяндалат. Ал түгүл Манас Көзкамандардын көчүнө жолугуусу Айганга бараткан жортуул учурунда болот. Эпизоддун башталышы негизинен СОВго жакын.

СКВда «Көзкамандар окуясы» «Манаста» айтылбайт. Эпостун «Семетей» бөлүмүнүн «Каныкейдин жомогунда» берилет. Кытайдын түпкү каны Карыкан айдалып кетип ошол б-ча дили да, дини да калмак болуп калган Манастын туугандары Көзкаман, Көкчөкөздү Манасты өлтүрүп келүүгө жиберет. Окуянын ушул мүнөздө башталышы «Мажму ат-таварихтеги» эпизоддорго жакын. Анда Жолой түпкү аталары Манас м-н бир уруулаш тууган болгон Тубайды Манасты өлтүрүп келүүгө жумшайт.

ШРВда, ММВда СОВго жакын айтылат.

Манастын Көкчөгө барганы – эпосто мурдатан бар өзүнчө салттык окуя, СОВдо өзгөртүлүп, кыскартылган түрдө Көзкамандарга байланыштуу окуялардын арасында баяндалат.

Манас Каныкейди алып келгенден кийин калмактар м-н казактар жер талашып чыр чыгып, Көкчө жардам сурап Манаска киши жиберет. Манас кол курап камынып жатканда чыр бүтүп, эки эл жарашып калышат. Аны уккан Манас жыйган колун таратып, кырк чоросу м-н Көкчөгө аттанат. Анткени Алмамбет кеткени Көкчө экөө көрүшө элек экен. Экөөнү көрүштүрүп, Алмамбеттин көңүлүндөгү мүдөөсүн айттырып, бугун чыгарып келмек болгон Манасты Көкчө кубанып кабыл алып, Алмамбетти көрүп көзүн жаштап өкүнүчүн билдирет.

РЖВда бул окуя башка окуялар м-н бирге үчүнчү бөлүм катары «Манас менен Көкчөнүн согушканы. Каныкейди алганы, Манас өлгөндөн соң кайра тирилгени» – деген темада берилген. Окуяда Манас Көкчөнү чаап алмак болуп жылкысын тийгени, ок тийип жарадар болгону айтылат. Ушуга жакын сюжет ШРВда да бар: Алмамбет Манаска келип, анын урматына берилген тойтарагандан кийин, Алмамбеттин кадырын билбей капа кылгандыгы үчүн Көкчөгө нааразы болгон Манас анын жазасы деп жылкысын тиет. Жылкы тийүүгө Алмамбет барбайт. Көкчө каршылык көрсөтө албайт. Акеркеч жылкысынын артынан келип, Көкчөнүн Көгаласын ж-а бир аз жылкы сурап кетет. Алмамбеттин ызасы үчүн Манастын Көкчө м-н согушканы БСВда да бар. Буга караганда Манастын Көкчөгө каршы барышы эпостогу мурдатадан келе жаткан сюжеттердин бири. СОВдо бул окуя өзгөртүлүп, согуш аралаштырылбай баяндалган дешке негиз бар. Эпизод СКВда эскерилбейт.

Манастын Көзкамандардын көчүнө жолукканы – «Көзкамандар окуясына» тиешелүү сюжеттин башталыш түйүн эпизоду.

Көкчөнүкүнөн аттанып чыгып, Манас кырк чоросу м-н аң уулап тамаша кыла кетмек болуп Тарбагатай тоосунда бугу, марал атып жүрүшүп, көбү жоо, азыраагы аттуу көчкө жолугат. Арасындагы аксакал адамдан жай сураша келип тууган экенин билишип кубанып көрүшүшөт. Көчтү Кара-Талдын оюна койдуруп, Көкчөгө, айланадагы казак, калмактарга кабар айттырып, кадыр салып суратып, үч жүз жылкы чогултуп жаңы туугандарына берип, элге сүйүнчүлөп киши чаптырат. Абасы Үсөнгө эми өзүңөр жай келе бергиле деп, жол көрсөтүүгө бир нече жигит калтырып, Манас аттанып кетет. Кабарчылардын кабары аркылуу Үсөндүн келе жатканы элге дайын болот.

РЖВда да Көзкамандардын көчү, аларга Манастын талаадан жолугушу, элге кабар берүү айтылат.

СКВда жок. ШРВда, ММВда айрым өзгөчөлүктөр м-н баяндалат, ММВда СОВго алда канча жакын айтылат.

Манастын Түлкү баатыр менен согушу, Акунканга бел куда болушу – эпостогу кеңири белгилүү окуялардын бири, айрым белгилери б-ча (Акункан м-н Манастын бел куда болушу) туруктуу салттык сюжеттердин катарына кошууга да болот.

Оогандын каны Түлкү баатыр катаган м-н тейиттерди камап, көп кордуктар көргөзөт. Кошой үйүндө жокто элин чаап, баласы Алкени өлтүрүп кеткенин угуп Манас шашылыш Ооганга каршы аттанат. Кетип жатып Канықейди Көзкамандарды жакшылап тос – деп тапшырат. Ооганга жакындаганда ал элдин Көгөш аттуу аяры ат болуп кубулуп келип, Бокмурунду уурдап кетет. Кыргыздын аярлары кубулуп барып Акунканды баш кылып, Түлкүнүн алты бегин уурдап келишет. Түлкү колу м-н келип согуш башталат. Бирок, туткундагы Акункандын сунушу б-ча уруш токтоп, эки эл жарашат. Түлкү кандыгын иниси Акунканга берет. Манас м-н Акункан достошуп, балалуу болсок үйлөнтөлү дешип бел куда болушат. Бокмурун туткунда жатканда Түлкүнүн кызы Канышайды көрүп, экөө бирин бири жактырып калган экен. Кол кайтмак болгондо он үчтөгү Бокмурундун кыжалат болгонун байкаган Манас себебин сурап билет да, Бокмурунга жактырган кызын алып бермек болот. Жуучуга барган Бакай м-н Ажыбайга Түлкү кызым жаш, азыр убадалашып коёлу, кийин келип алсын дейт. Кайтмак болуп жаткан кол токтоп, калыңга төрт миң ат айдап, куда түшүшөт. Түлкү той берет. Ала турган кыздын атын билбей, айып тартышат, ошондон кудалардан колуктунун атын суроо салты калат. Той тарап, эл жай-жайына кайтат.

РЖВда бул эпизод жок. СКВда Түлкү м-н болгон согуш жок, бирок Манас м-н Акункандын «Көкөтөйдүн ашы» учурунда бел куда болгондугу айтылат.

Оогандар м-н болгон согуш башка манасчылардан ШРВда негизинен СОВго жакын берилет.

Манас Көзкамандарды сыйлаганы – Көзкамандар окуясынын башталышы, жалпы бөлүмдөгү орчундуу түйүн.

Көзкамандардын көчү келет. Манастын кадыры үчүн баатырдын тууганлары келе жатышыптыр дешип эл дүрбөп, көчтүн алдын тосо барып Үсөнгө учурашып, сый көрсөтүшөт. Канықей өрүлүктөй барам деп жүз мал союш алып, көчтү тосо чыгат, аттан түшүп жол боюнда туруп күтүп алып, урмат көрсөтөт. Көзкамандын балдары бизге жүгүнбөдү, текебер экен дешип кеп кылышат. Карабөрк м-н Акылай да келип жүк түшүрүшүп, үй тигишип кызмат кылышат. Кийген кийимин, жүргөн-турганын жактырбай, балит жашаганын жактырбаган Акылайды «көнгөн салты да, андай дебе» – деп, Канықей тыят. Калмакча сүйлөп, аларды тууган катары эсептеген Карабөрк гана Көзкамандарга жагат. Оогандан кайткан Манас жаңы туугандарынын көңүлүн көтөрүп, ыраазы кылуу үчүн алардын келген урматына той берип, үй-жай, буюм-терим, кийим-кечесине чейин жаңылап, эскилерин бүт өрттөтөт. Көзкамандар буга катуу ыраазы болушуп, Манаска кекенип калышат да, анын көзүн тазалап, ордун ээлөөгө убадалашышат. Канықей Манаска жаңы туугандарыңдын түрү бузук, түбү сага эл болбойт, кордук көрүп каласың, азыртадан бөлүп, ар кимисин ар кайсы жакка таратып жибер десе, тил албай коёт. Жаман оюн ишке ашыруу үчүн Көкчөкөз инилери м-н кеңешип, байкап келмекке Манастыкына барат. Манастын тууганым деп үзүлүп-түшүп, урматтап кабыл алганын Көкчөкөз коркконунан кошомат кылып жатат деп түшүнөт. Көкчөкөз Манаска ысыкка көнбөгөндүк кылып

кыйналып жатышкандыктан салкын, малга жайлуу жер сурап келгенин айтат. Манас сакалдуулар м-н эл билген билермандарды чакырып кеңешип, Көзкамандар Ат-Башыга жашасын деп чечишет. Кашкарга жакын, четирээк барып камданып алып, Манасты анан жайлайын деп ичинен кымылдаган Көкчөкөз үйүнө келет. Көзкамандар Ат-Башыга көчүп, баатырдын туугандары м-н кошо барабыз дешип, Меңдибай баш болгон айрым адамдар кошо көчүп барат.

Эпизод айрым өзгөчөлүктөрү м-н РЖВда да берилген. СОВго жакын, ал түгүл бир-бирине дал келген деталдар да бар.

СКВда мындай эпизод жок. Башка манасчылардан ШРВда, ММВда негизинен СОВго жакын бирок айрым өзгөчөлүктөрү м-н айтылат.

Батышка жортуул – эпоско киргизилген кошумча эпизод. Бекер жатып эриктик деп кырк чоро Манаска айтпай уу кылып, жер чалып, ыгы келсе душман м-н беттешип олжо алып келели деп аны үйгө таштап аз эле адам м-н аттанып, батыш тарапка бет алышат. Каныкей кырк чорону сарамжал кам м-н узатып, анын сарамжалдуулугуна эл ыраазы болот. Кырк чоронун кеткенин кийин билген Манас көп кол алып артынан барат. Аары деген эл м-н уруш болуп, аларды жеңип олжо алып кайтышат.

Эпизод РЖВда, СКВда, башка манасчыларда да кезикпейт. Демек буга караганда Сагымбайдын эпоско жекече кошумчасы катары кароо керек.

Манастын Таласка көчкөнү – Көзкамандар окуясынын ичине кирип, Манаска туугандарынын дагы бир кастыгын баяндаган сюжеттеги өзүнчө бутак.

Манас элин чогултуп алып кыргыздын жер ортосу Таласка көчсөм кандай дейсиңер? – деп кеңеш салат, чогулгандар анын Таласка көчүшүн туура табышат. Байжигит элге кайрылып Алтайга кайра көчүп кетүүгө уруксат сурап, о. эле анын өтүнүчү да канааттандырылат. Манас Таласка көчүүгө камдана баштайт. Байжигит элден бата алуу үчүн ажыраш аяк той бермек болуп акылдашканы Манаска келе жатса алдынан Шыгайдын уулу Жапак чыгып, тойго кытайларды да чакырышын талап кылып, Алтайдан келген кыргыздар мени тоготпой, Манасты улук көрөсүңөр деп опурулат. Жапак Манас м-н эки ата өткөн тууган (Шыгай Ногойдун иниси), ал Коңурбай м-н бирге өсүптүр. Кытайды тойго чакырса Коңурбай келип Манасты өлтүрүп, бийликти мага алып берсе деген үмүтү бар экен. Байжигиттин Манас элди эл кылып бириктирди, экөөбүзгө тең тууган деген жүйөөлүү сөзүнө болбой, Жапак тоюна кытайларды чакырбасаң айлыңды чаап алам деп кекетет. Ачуусу келген Байжигит колуңдан келгенин аяба дейт, бирок, Манаска барып арызданды деп күбүр-шыбыр кеп кылар деп намыстанып, кайра тартып айлына кетип калат. Тоюна калмак-кытайларды да чакырмак болгон Байжигит Жапакка өчөшүп кытайларга кабар айтпай, айланасындагы элди гана тойго чакырат. Жапак Алымбеке дегениң камданып келсин, мен жардам берем, Манасты жайлайбыз деп айттырып, Коңурбайга жиберет, кабарчы барганда Коңурбай үйүндө жок экен. Алымбекенин айткандарын уккан Алооке Жапакты шылдыңдап күлөт да, азыр Манаска ал жетпейт, андан көрө Жапак Манасты кытайларды чаап алалы деп азгырып чыксын, эли-жеринен узап, кытай жерине барганда Жапак ичинен чыкса, Коңурбай сыртынан беттесе экөөлөп балким жеңер дейт. Байжигиттин тою башталып, көп эл чогулат. Алоокеге нааразы болгон Жапак ал коркуп келбесе, өзүм эле жараймын – деп күүлөнүп өз алдынча камдана баштайт. Элин бөлөк кондуруп, жигиттерин,

туугандарын шайлантып коёт да, элдин көзүнчө Манаска бой бербей койсом эл мени билип калбайбы да, кийин Манасты өлтүрсөм мен кан болбогондо ким болмок эле деп ойлойт. Чыр чыгаруу үчүн тойго келген элдин сакалдуу-көкүлдүүлөрүн, мыктыларын бүт сөгүп тилдеп чыгат. Алоокенин ордун басымыш болгон сенсиңби? – деп Көкөтөйдү камайт. Атасына тил тийгизгени үчүн Бокмурун камчы м-н эсин оодара чапканына да болбойт. Тойго чакырып алып, Манас тууганына сөктүргөнү эмнеси деген элдин нааразылыгы Манаска да жетет. Ал Жапактын бул эмнеси мен барып билип, чоң атам Шыгайга кол берип келейин деп аттанат. Камсыз начар ат м-н бара жаткан Манасты Канықей токтотуп, сууту канбай жатат, чабыла турган Аккула тердесин ошону минип, жүгү жеңил болуп калбасын курал-жарагыңды алып, жоо кийимдериңди кийип ал – деп алдап мурда Жапактан шекшиген Канықей камдантып аттандырат. Шекшинген Бакай да Манас м-н кошо жөнөйт. Шыгайдын айылына жакындаганда Жапак туугандары, жигиттери м-н ат коюп, Манаска жабылышат. Тууганына кол кайырбаган Манасты коргоп, Бакай алар м-н чабыша кетет. Кокустан келип уруштун үстүнөн чыккан Көкчөкөз Манаска болушуп Жапакты өлтүрөт. Кабар жетип Шыгайдын айлына ат койгон кырк жигитти Бакай токтотуп калат. Сакалдуулардан калыстар чогулуп келип, Манас өлгөн туугандарын урмат м-н көмөт. Той улантылып, түрдүү тамашалар, ат чабыш болуп, Аккула чыгып келет. Той тарап, Байжигит Алтайга, Манас Таласка көчөт. Таласка келип жайланып, кыргыздардын туш тарабы м-н кабарлашып тынч жатып калат.

Бул окуялар РЖВда жок. СКВда да айтылбайт. Башка манасчылардан ШРВда СОВго жакын айтылат. ММВда Жапактын өлүмү бар, бирок чыр Көзкамандарга арналган той учурунда Айгандан алган олжону талаштан чыгат.

Манастын Айган менен согушу – эпосто өзүнчө окуя катары айтылып мурдатадан келе жаткан туруктуу салттык сюжеттердин бири.

Таласка көчүп келгенден кийин Алмамбеттин кеңеши б-ча Кенжуттун башкаруучусу Айган канга каршы аттанышат. Айгандын элине жакындаганда жоодон кабар алууга кайгуулга барган Алмамбет кенжуттуктардын Мардуба аттуу аярына жолугуп, аны өлтүрүп, кебин кийип Мардуба болуп алып шаарга кирет. Кандын ордосуна барып, кыз оюндун үстүнөн чыккан Алмамбет оюнга катышып, табышмак айтат. Алмамбет Айган кандын кызы Алтынайга токмок салат. Жар көрүшүүдө Алмамбеттин өпкөнүнөн Алтынайдын бети канап кетет. Шекшинген Алтынай кармаганга буйрук кылат. Тополоңдон пайдаланып Алмамбет качып кутулат. Манас Айганды жеңип, олжо бөлгөндө өзү жактырып калган Алтынайды мен алайын деп Алмамбет суратат. Меңдибай бузуктук кылып Манас м-н Алмамбеттин ортосуна чагым салып, Алтынайды Манас алат. Таарынган Алмамбет качат. Манас катуу өкүнүп, Алмамбеттин артынан кууп издешип, аны Сыргак табат. Манас Алмамбеттен кечирим сурайт.

Эпизод РЖВда «Көзкамандар окуясына» тыгыз байланыштуу берилген. Көзкамандар ж-дөгү баян Айганга каршы аттанып бараткан жолдо башталып, Манасты Көзкамандардын уулантуусу да Айгандан түшкөн олжону бөлүүдөгү чырдын натыйжасы катары айтылат. Окуя негизинен СОВго жакын, көп майда деталдары, ыр саптары бирдей айтылат (Алмамбеттин табышмагы, жар көрүшүү ж. б.). Алтынайды Алмамбет алат.

СКВда Айган кан окуясы жок. ММВда СОВго жакын айтылат.

Көзкамандардын Манасты кырк чоросу менен ууланткаңы – «Көзкамандар окуясынын» негизги бөлүмү – күрөштүн курчушунун өсүп жеткен чеги.

Ат-Башыга көчүп барып элдин чети, ээн жерге жайланышкан Көзкамандар Манасты жок кылуу үчүн даярдык көрүп, Кашкардан чачама дары, көбүрмө дары деген ууларды алдырып, бозо салдырып, арак тарттырып коюп камданып эшиктөрүбүздү көрүп, даам татып кеткиле – деп Манасты кырк чоросу м-н конокко чакырышат. Ак көңүл, ала көөдөн Манас барбактап, мактаныч кылып, алыстан келген жаңы тууган чакырып келсе барбай койгонубуз болбос – деп жөнөөгө камынат. Бир балакет кылар бекен деп ойлогон Алмамбет барбайлык деп туруп, бирок Манасты тууганынан бузган сыяктанып калбайын, кол сала койбос, кол салган күндө да Көзкамандардын кимге алы жетмек эле деп тим болот. Манас кырк чоросу м-н Ат-Башыга барып, Чеч-Дөбөнүн оюндагы Көкчөкөз атайын даярдаткан үйлөргө түшүп, ал күнү жай конок болушту. Эртеси Көкчөкөз келип менин өз үйүмөн даам ооз тийгиле – деп өтүндү. Тоодон бугу көргөн Серек м-н Сыргак таң эрте ууга чыгып кетет. Оттогу аттарга бараткан Баймат м-н Бозуулга Меңдибай жолугуп, Көкчөкөздүн аш-тамагын татпагыла – деп күбүрөп өтүп кетет. Көкчөкөз өзү баштап баатырды чоролору м-н айылына алып барып, даярдаган үйгө түшүрүп, уу кошуп белендеп койгон тамактарды жакшылап сыйламыш болуп аябай бере бергиле деп инилерине тапшырат. Меңдибайдын сөзү эсинде калган Бозуул кымыздан бир аз ичип, аттардын жанына барып, мас болумуш болуп жатып калат. Калгандар Манас баштап бүт ууланышат. Манас бүгүн өлөт деген күбүр-шыбыр сөздөрдү уккан Бозуул үйдү шыкааласа кырк чоро бүт сулк жатат. Көзү тунарган Манас боюн токтото албай, улам бир жагына оор араң олтурат. Колдорунда кылыч, канжарлары белен Көзкамандар баатырды тегеректеп, ыкыс берип, жалт караса жалтанып артка кетенчиктеп турушат. Тууганларынын жаман оюна көзү жеткен Манас арманын айтып наалыш кылып, Бакайды жоктоп, анан Карабөрк, Акылай, Каныкейди атап, жанымда болсо жардамы тиет эле дегенде угуп турган Бозуул жалаң катындарын эстейт – деп нааразы болду. Алмамбетти баш кылып кырк чоронун ар биринин атын атай баштаганда тыңшап турган Бозуул Мени атаар бекен? Атаса өлбөгөн жерде калып жардам берейин, эскербесе мага да жан керек, өлбөс оокатымды кылайын деп ойлойт. Манас кырк жигитин бүт атап, туяксыз өтүп бара жатканына, жалгыздыгына арман кылып, эч болбосо жанымда күйүшөр жакын тууганым өткүрүм Бозуул турсачы! – дегенде Бозуул Манаска Көзкамандар да тууган, менин да туугандыгым ырас. Ушундай учурда баатырды өлүмгө таштап баса берсем Көзкамандардан айырмам жок болуп калбайбы! – деп кайратына келип, бирок, жалгыз өзү кантип жардам берердин айласын таппай турду. Аңгыча буга капкайдагы сөздөрдү айттырып коюп угуп тура бербей чаппайсыңарбы кылыч м-н деп Чагалдай кайраттанды эле, Дөрбөлдөй: Манаста атаңдын куну бар беле? Өлөрүнө көзү жеткенде өкүнүп арманын айтып жатпайбы. Айтканы жалганбы, анын эмнесине теригесиң? – дейт. Манаска болушканы жүргөн го, кармагыла Дөрбөлдөйдү деген Көкчөкөздүн буйругу б-ча Дөрбөлдөйгө жабылышты. Токолдой м-н Арбалдай Дөрбөлдөйгө болушуп, Көзкамандар эки жаат болуп, жакалашып, бири бирин сүйрөп сыртка чыгып, Манастар олтурган үй бош калды. Шыкаалап турган Бозуул үйгө кирип, Манасты жөлөп сыртка алып чыгып, Аккулага мингизип, качырып жиберди. Манас жөнөй бергенде көрүп калган

Көкчөкөз, Аккелтени ала коюп артынан кууп жөнөдү. Кыбыланы көздөй качкан Манас Арпанын талаасын басып өтүп, Сөөктү өрдөп, тар кыя жол м-н өйдө чыгып баратканда Көкчөкөз артынан жетип, ойдон туруп Манасты Аккелте м-н атты. Манаска ок жаңылып, күүлөнгөн б-ча аты м-н бийик зоодон кулап кетти. Көкчөкөз канкорду жайладым деп көңүлү тынып, кайра тартты. Манас качып кеткенден кийин кырк чилтен дуба м-н кырк чорону Тогуз-Тородогу Көңдүк тоосунун этегине Дөдөмөлгө учуруп барып таштады. Үйүнө кайткан Көкчөкөз элин дүрбөтүп, Таласка көчүүгө камдана баштады. Эртең м-н аң уулап кетишкен Сыргак м-н Серек кайра келишип, дүрбөгөн элди көрүп, бир баладан сурап Көзкамандар кырк чорону бүт өлтүрүп, Манасты качырып, Көкчөкөз артынан кууп барыптыр дегенди угушуп, айылга бурулбай шашылыш жүрүп Аккуланын изин кууп келип кулаган жерден Манасты таап, суу жуткуруп, эс алдырышып, жарасын таңып, дары беришет.

Канықей түш көрсө Манасты кочкор сүзүп, жамбашы кокустап баса албай калат, ага жардам берейин десе алдынан бир адам чыгып азыр барууга болбойт, баатыр м-н көрүшөрүңө жети... деп бара жатканда ойгонуп кетет. Бир кырсык болорун сезип, жети күнбү, айбы, жылбы? – деп бушайманда калат да, мурдатан даярдап жүргөн жашырын үңкүрүнө дүнүйөлөрүн катат. Бакайдын ичинде калганын байкабай, үңкүрдүн оозун бекитип салат.

Көкчөкөз Таласка көчүп келип, элди чогултуп, Манас өлдү деп Мазаке дегенине жар чакыртат. Эл ишенбей Мазакени шылдыңдап күлүп, тарап кетишет. Ошондон «Мазаке кылбачы» деген ылакап кеп айтылып калат.

Окуядагы арак ичип уулануу, Манастын качышы, ок тийип, зоодон кулоо РЖВда СОВго окшош берилген. СКВда Көзкаман, Көкчөкөздүн келатканын угуп Канықей алар түбү душмандык кылат, жолдон тосуп тындым кылып сал десе Манас ачууланып, аны урушуп коёт. Көзкамандарга арналган тойдо эл тамашага алаксып жаткан тополоңдон пайдаланып Көзкаман Манасты жалгыз чакырып үйүнө алып барып аракка уу кошуп берет. Ууланып шайы кеткен Манасты өлтүрүү үчүн тегеректеп турган Көзкамандар даай албай турганда Манас жакын адамдарын эскерип наалыш кылат. Сырттан тыңшап турган Акаяр атын атаганын угуп, үйгө кирип, калмактарды сүрүп, Манасты көтөрүп сыртка чыкканда Манастан чочулаган Канықей Аккуланы минип Көзкамандардыкына келе жаткан болот. Алып кач деп Акаяр Манасты Канықейге өңөртүп, өзү Көзкамандардын жолун тосуп урушат. Көзкамандар аткан ок Канықейдин эмчегин жарып кетет. Канықей Манасты Бек-Жайлоодогу үңкүргө жеткирип, дарылоого кирет.

СКВдагы окуянын курулушу «Мажму ат-таварихтеги» Манастын ууланышына жакын ШРВда, ММВда ж. б. манасчыларда негизинен СОВго жакын айтылат.

Манастын кырк чоросу менен элге кайтканы – «Көзкамандар окуясынын» жыйынтык бөлүмчөсү – күрөштүн чечилиши.

Манас өлдү дегенде эл ишенбегени м-н Көзкамандарга каршы турар адам жок, Көкчөкөз тең тууганмын деп, Манастын мал-мүлкүнө кол салып, кой деген атасы Үсөндүн тилин албай, кайра аны тилдеп, өз билгенин кыла баштайт. Канықей мага тийсин деп Мазакени жиберет. Канықей түшүндө көргөн аян белги жетини көңүлүнө тутуп, жети күн десем бери болуп калар бекен, жети жылга

Көкчөкөз акмак көнө койбос, ортосун айтайын деп ойлоп, жети ай аза күтөйүн, андан кийин алам десе макулмун – деп, алдап арачыны жолго салат. Ошол убакта талаадагы жарадар Манаска жолборс келип жолдош болду, жот деген дары чөп берди, илбирс ини болду, искеме деген дары чөп берди, аюу ага болду, ак дары деген тамырды казып берди. Баатыр кадимкидей соо болуп айыгып кетти. Сыргак м-н Серекти ээрчитип, баары бүт бойдон кырылып калган эместир, кырк чоронун аман калганы болсо таап, анан элге баралы деген Манас Ат-Башы, Нарынды түрө кыдырып, кырк чорону издеп жөнөдү. Көкчөкөз Манастын ордун батыраак ээлөөнү эңсеп чыдамы кетип, жети ай деп маалкатпай тие турган болсо азыр тийсин – деп Мазакени Канукейге дагы жиберди. Эми алдаганга көнбөсүн түшүнгөн Канукей Көкчөкөзгө тийбей турганын айтып, арачысын кубалап жиберет. Көкчөкөз жигиттери м-н барып Канукейдин ордосун талап, ичер тамак, киер кийиминен өйдө тартып алып, күндүз кой, түнүндө короо кайтартып койду. Манастын энесин баш кылып жакындарын кордукка салып, жардам берген адам м-н өлбөгөн жерде калышам деп жар чакыртты. Жакып тоого чыга качып кутулду.

Манас эки чоросу м-н кырк чорону таап, алардын бетине суу чачышса эс алышты. Өлүү-тирүүнүн ортосунда эс-учун билбей жети күн, кээси жети ай, айрымдары жети жыл жаткан дешет. Баары аман-эсен көрүшүп, өзүлөрү келген аттарын минип, кубаныч м-н элге баралы деп жүрүп калышат.

Көзкамандын балдары Жети-Төрдүн оюндагы Талды-Суунун боюна Манастын аялдары м-н Арууканын үйлөрүн катар тиктирип, өзүлөрү атасынын үйүнө чогулуп алып канкордун дүнүйө-мүлкүн, аялдарын бөлүп алмак болушуп кеңешип жатышканда Манастар келип калышты. Сыртта туруп аларды коргон Бегалдай үйгө кирип тууганларына Манас келгенин айтса, Көкчөкөз бул мени шылдыңдап коркуткусу келет деп инисин чаап салды. Чагалдай Бегалдайга болушуп, Көзкамандын балдары бычакташып, бирин-бири өлтүрүп тынышты. Ушундан ыркы жоктук ж-дө «Көзкамандарча бычакташкыла» деген ылакап сөз айтылып калды. Эл чогулуп, баатырдын аман-эсен элине кайтканын куттукташты.

Баатырды «өлтүрүп», же өлдү деп эсептеп аялын зордук м-н алуу үчүн тойго камданып, же той берип жатканда баатырдын келип калышы фольклордук чыгармалардагы, а. и. кыргыз эпосторундагы кеңири белгилүү сюжеттерден.

РЖВда Манасты дарылап айыктыруу, кырк чоронун өлүп тирилиши, элге кайтуу негизинен СОВго жакын планда, бирок айырмалары да бар: Меккеден келген Канкожонун жардамы м-н Манасты Канукей өзү дарылайт. Манас Меккеге баргандан кийин тилеги кабыл болуп кырк чоро тирилет ж. б.

СКВда Көзкамандар Манасты өлтүрдүк дешип Канукейдин ордосун талап, Акаярды байлап орго салып, кытайга жөнөшөт. Кароолго чыккан Кыргыл Канукейдин ордосунун талкаланганын көрүп, ордого келип, Акаярды бошотуп, андан болгон окуяны угуп, бейкапар жаткан кырк чорого кабар берет. Кырк чоро Көзкамандардын артынан түшүп, алар Манасты жайладык, кыргыздардан кутулдук дешип капарсыз тыныгып жатканда үстүнөн басып, кыргын кылып кайтат. Үңкүрдө Канукей дарылап жаткан Манас кырк бир күндө айыгып, элге кошулат.

ШРВда, ММВда негизинен СОВго жакын айтылат.

КӨКӨТӨЙДҮН АШЫ – эпостогу салттык туруктуу окуялардын өзгөчө кеңири белгилүүсү. Эпизод эл арасында кеңири тарагандыктан ар түрдүү вариациясы көп жолугат. Чыгарманын окуяларынын өнүгүш нугунда манасчылардын ою б-ча бул бөлүм өзгөчө маанилүү чоң окуянын – «Чоң казаттын» башталышына себеп болгон түйүн. Ошон үчүн «Көкөтөйдүн ашы – көп чырдын башы» делет.

Бөлүмдүн мазмуну кыргыз элиндеги адам өлүмүнө, аны коюу, эскерүүгө байланышкан салттык расмилерди ирети м-н баштан-аяк баяндоого арналган.

Эпостун сюжеттик жалпы өнүгүшүнө бөлүмдүн логикалык орду «Манаста», болгондо да «Чоң казаттын» алдында. Эпостун белгилүү варианттарынын баарында дээрлик «Чоң казаттын» негизги себеби катары «Көкөтөйдүн ашындагы» окуялар көрсөтүлөт. Бирок жалпы кабыл алынган салт б-ча бул чоң бөлүм адатта «Семетейде» айтылат. СОВдон эпосту жазуу учурунда манасчы эпизодду анын логикалык ордуна алып келип жаздырган. Манасчы бул бөлүмдү мурда башка айтуучулар сыяктуу эле «Семетейде» айтканы күмөнсүз. Буга эпизоддун башталышында «Семетейге» тиешелүү маалыматтар берилгенинен, «Маната» али туула элек каармандардын аттары окуяга катышкан адам катары эскертилгендигинен да көрүүгө болот. Мындай корутундуга келүүгө манасчылардын көбү (Саякбай, Шапак, Тоголок Молдо, Молдобасан, Багыш) эпосту эл алдында айтканда Көкөтөйдүн ашын аткарбай эле «Чоң казаттын» башталышын ашка түздөн-түз байланыштырып айтышы да түрткү болот. РЖВда «Көкөтөйдүн ашы» «Бокмурун» деген ат м-н эпостогу төртүнчү окуя катары берилет. Бирок, ал чыгарманы китеп катары жарыялаганда окуяларды уккан ж-а жазып алган иретте эмес, өзү туура деп эсептеген түрдө жайгаштырган. Ал ж-дө окумуштуу кириш сөздө атайын эскертет. Демек, 1885-ж. жарык көргөн тексттердин иретин эпостун кабыл алынган салттык нугу дешке болбойт.

1968-ж. Саякбайдан эпосту магнит тасмасына жаздырганда манасчы «Көкөтөйдүн ашын» мурдагы салт б-ча «Семетейде» айтпастан, аны окуялардын өнүгүшүнүн логикалык ордуна, «Чоң казаттын» алдында айткан. Буга караганда «Манас» эпосунун сюжеттик курулушу али такталып бүтө электигин, айтуучулар өзгөчө зарыл учурда ага айрым тактоолор киргизиши мүмкүн экендигин көрүүгө болот.

Көкөтөйдүн керээзи – бөлүмдүн киришүү окуясы, мазмундун ачылышы үчүн чоң мааниге ээ түйүндүн да милдетин аткарат. Ташкендин каны Көкөтөй кабыргасынан кагынып, катуу ооруп, өлөрүнө көзү жеткенде Байдын уулу Баймырза деген тууганын чакыртып алып кайнына кеткен уулум Бокмурунга айтып кой деп керээзин айтат: Артымда жер жайнаган малым, канча казына толтура өлүү дүнүйөм калды. Мен өлгөндө уулум аш берем деп оолугуп көп эл чогултуп, дүнүйөмдү чачпасын, келиндин оюнундай, кемпирдин тоюндай кылып эптеп көөмп койсун дейт да, атанын тапкан, жыйган дүнүйөсү балага опа болбосун, ар кимдин өз тапканы, өз ырыскысы бар экенин балам эсинен чыгарбасын, не күндө да Манаска кабар берип, аны м-н кеңешип иш кылсын – деп эки ача маанидеги сөз айтат. Керээзин айтып, эли м-н коштошуп Көкөтөй бай көз жумду. Ал элге кайрымдуу, калыс жакшы адам экен деп тургандар чур этип үн чыгара кейип, өлгөнүнө өкүнүштү. Ушундан тартып кыргыздарда өлүккө өкүрүү адаты калды. Атасын жайына алып койгондо уулу Бокмурун келди. Ата-

сын көзү тирүүсүндө көрүп калбаганына катуу өкүндү. Жаңы келген келин Канышай кайнатасынын кайтыш болгонуна кейиш кылды. «Койчунун таягынан, келиндин аягынан» деген ылакап кеп ушундан калды. Элдин өкүрүгү басылганда Баймырза Бокмурунду четке чакырып чыгып, атасынын керээзин угузду. Бокмурун эмне кылалы? – деп Баймырзадан акыл сураса, анча-мынча мал союп эле көмөлү дейт. Баймырзага нааразы болгон Бокмурун: кой, атам өзү тапшырган экен Манаска барайын! – деп Мааникерди минип аттанып Манаска келип акыл сурады. Атаңды чоң салтанат м-н жакшылап кой, дүнүйө аяба, керек болсо табабыз, атам Көкөтөй өлдү, келип топурак салгыла, келбесеңер чаап алам – деп, катуу-катуу сөз айтып, туш-тушка кабар бер! – деп, Манас баланын көөнүн жайлап, кайра жөнөттү.

Адам өлөр алдында артында калгандарга керээз айтуу кыргыз элиндеги белгилүү салттардын бири. Бул салт жөө жомоктордо, эпостордо да көп учурайт. Керээздерде чыныгы оюн каймана мааниде, кээде табышмактатып айтуу адаттагы көрүнүш.

РЖВда Көкөтөйдүн керээзи атайын окуя катары берилген эмес. Буга карап ошол вариант кагаз бетине түшүрүлгөн учурда эпосто бул окуя айтылган эмес деген корутундуга келүүгө болбойт. Анткени, В. Радловдон мурдараак кыргыздар арасында болуп, Ч. Валиханов жазып алган үзүндүдө Көкөтөйдүн керээзи бар, болгондо да СОВго караганда мазмуну ж-а берген маалыматы бир топ кенен. Өлөрүнө көзү жеткен Көкөтөй элин чогултуп алып, дөбөдөй эт кылып, көлдөй чык кылып, керээз ашын берип туруп анан керээзин айтат. ВЖЭ м-н СОВдун тексттеринде бири-бирине сөзмө сөз дал келген ыр саптары да аз эмес. Мис.,

Менин көзүм өткөн соң
Кылыч менен кырдырып,
Кымыз менен жуудуруп,
Чарайна менен чаптатып
Булгаары менен каптатып (ВЖЭ, 55–59-саптары) ж. б. сөзмө сөз СОВдо кезигет.

СКВда керээз эскерилбейт, башка белгилүү манасчыларда дээрлик «Көкөтөйдүн ашын» «Маната» айтышпайт.

Көкөтөйдү койгону – бөлүмдөгү негизги окуянын башталышы, сюжеттин иреттүү өнүгүшүндөгү алгачкы кадам.

Манастын кеп-кеңешин угуп, үйүнө кайткан Бокмурун башы Жызак м-н Жөлөк, аягы Ысар м-н Көлөпкө чейин атама топурак салсын деп кабар айттырып, өтө көп эл жыйып, келгендерди урматтап тосуп, бей-бечара, жакырларга Көкөтөйдүн эсепсиз малынан мүчө берип, сөөктү кырк күн сактатып коюп, кемеге ашына ат чаптырып, чоң салтанат м-н көмөт. Ага удаа кырк ашын берди. Ашты Кошой башкарды. Келгендер кеткенден кийин өз элине Бокмурун эки жыл өтүп, үчүнчү жылы атама чоң ашын берем, ошого чейин баарың камдангыла, керектүүңөрдү Көкөтөйдүн казынасынан алып, малыңарды сарп кылбай, төлдөтүп көбөйткүлө – деди. Жалгыз улак мал сатпай, жарым табак дан сатпай бүт эли камданып, айткан убактысы бүттү.

Сюжет иреттүү айтылган окуя катары РЖВда жок, кары Көкөтөй кан түкүрүп, катуу ооруганда элин, уулун чакырганы, алар чогулуп келгенде өлгөнү

кыскача эскерилет да, сөз ашка эл чакырууга өтөт. ВЖЭде Көкөтөй айткандай кылып азем м-н коюу, ары болсо алты, бери болсо беш миңдей кунан чабылганы, кырк ашын бериши бир топ деталдаштырылып берилген.

СКВда да көп мал, пул сарп кылып Көкөтөйдү азем м-н коюшат. Он экидеги дөөлөт мас көпкөлөң Бокмурун Манаска кабар айтпайт, Көкөтөйдүн кара ашына Манас келбей, өлүккө топурак салбай калат. Намыстанган Манас Бокмурунду чаап алам деп күүлөнүп жөнөмөк болгондо балага катылганың уят иш болот деп Бакай тыйып токтотуп коёт.

Чоң ашты берүүгө камылга – окуялардын нугунун салттык эрежелердин талабына ылайык фабулалык ык м-н өнүгүшү, бөлүмдүн маанилүү бутактануларынын бири.

Үч жыл өтүп, көргөн камылгасы карк болгон Бокмурун атайы үй тиктирип, туу көтөртүп, Кошойду баш кылып, эл билермандарын жыйып алып, атам өлөрүндө аш берсин деп керээзин айткан экен, карызымдан кутулайын деп ар түрдүү дүйнө чуктадым. Кыямат кайым болгуча кылым журт айтып жүргүдөй аш берсем деген оюм бар, кандай дейсиңер? – деп, сурады. Кошой Бокмурунга ыраазы болуп, чогулгандар да Бокмурундун оюн кубатташты. Аш берүүгө ылайыктуу жер деп Каркыраны жактырышты. Кеңешке келгендерди узатып, Бокмурун казак-кыргыздан үч жүз миң үй чогултуп, Каркыраны көздөй элин көчүрүп, Үч-Каркыранын боюна, Үч-Булактын оюна жетип үй тигишти. Каркыранын талаасы ээн, чөбү үзөңгүдөн экен. Токсон миң жигит тоодон отунга арча, четин, карагай кыркып ашка камылга көрө башташты. Бокмурун кимдерди чакыралы деп кеңеш салса Баймырза казак м-н кыргызга, калмактардын азыраагына айтып, ашты өткөрүп, милдеттен кутулалы – дейт. Нааразы болгон Бокмурун аны кагып таштап, алтымыш уруу тил билген, акылдуу бала жаш Айдарды чакырып алып, Мааникерди мингизип, күндүн чыкканы м-н батканындагы аралыкта жашаган элдерге бүт кабар бер деп жөнөтөт. Бадакшан, Балыктагы Маамытсултан канды, Мысыр м-н Көпөнүн чоңу Сейиттин уулу Кемелди, даңгыттардын чоңу Чоюн алпты, баран, элинин улугу Балтаматты, Сыймун аралындагы жапандарды башкарган Көтөрүштү, калмактардын дөөлөрү Жолой м-н Ушаңды, Кырмустун уулу Мурадылды, кызыл чоктуу Нескараны, Алоокени уулу Коңурбай м-н, кара жалдуу Бороончу м-н каңгайлардын Ороңгуну, Күбө деген жердеги дугул деген элдин Киеңкес, Кишидаш аттуу дөөлөрүн, тогуз уруу бараңдын Чатанайыш канын, дөбөттүн беги Дөмүлдү, Акун кан, Кошой карыны, Төштүк, Жамгырчы, Үрбү, Жүгөрү, Чегиш, Манас, Багышты чабар атын байлап, элин шайлап келсин деп ашка чакыртат. Манастан башкаларынын баарына келбесе чаап ала турганын да айттырат. Кабар жетип, келүүчүлөр камданып, жолун кошо эсептегенде баш-аягы бир жылга айланып, коноктордун келер учуру болду деп күтүп турушканда элдин алды болуп Толтой аттуу баласын ээрчитип жедигердин Багышы төрт миң адамы м-н келип түшөт. Анын артынан жүз миң колу м-н Коңурбай, ага удаа Мурадыл, Нескара, Ушаң ж. б. чакырылган элдер, баатырлар – кандар өз колдору менен ашка келишет. «Сыпаанын жолу башка, барбай болбойт ашка» деп жер үстүнө чыкканга жети эле күн болгон төрө Төштүк да келет. Коноктор келип бүтүп, Манас баатыр гана кечигип жатты. Элди ашка чакырып жүргөн жаш Айдар Бокмурундун бар деген жерине барып, айт деген сөзүн айтып ирети м-н аягында Манаска кабар айтканы Таласка

кайрылат. Айдар барганда Манас ууга кетип ордосунда жок экен. Сыргак, Серек, Чубак үчөөнө жолуккан Айдар Бокмурундун Манаска опуза айтпа дегени эсинен чыгып кетип, тигил үчөөнө да келбесең чаап аламын дейт. Серек чылбырдан кармай калып токтотуп, оозуна келген кепти айтып опурулган тың немени алы канча болду экен көрөлүчү?! – деп аттан оодара тартып, өлтүрмөк үчүн Айдардын кийимин чечип кирди. Абийиримди ачпа, андан көрө башымды чаап ташта – деп Айдар чыркырап жатканда Манас келип калат. Иштин жөнүн укkан Манас каткырып күлүп, буга өкүм сөздү айттырган мен өзүм деп түшүндүрүп, Айдарга чапан жаап, ат мингизип, аз күндө барарын айтып аткарып ийди. Манас элине кабарлап керектүү камын бүтүрүп, кырк чоросун ээрчитип ашка келип түшөт. Бокмурун Манасты урмат м-н тосуп чыгып, Арчатору тулпарын тартып, алдына дилде чачтырды. Кошой баш болгон Көкчө, Төштүк, Жамгырчы, Багыш, Агыш, Үрбү, Жүгөрү да тосо чыгып учурашты. Мынча неге кечиктиң? Бир айдан бери күтүп, келген коноктор талап жеп жатып элдин шайы кетти – деген Кошойдун сөзүнө Манас намыс үчүн ойлогон ою бар экенин айтып, дүнүйө-мал үчүн кайгырба деп камырабады. Манастын артынан Канykей көчө келди. Манас м-н Бокмурун кеңешип, аштын бийлигин Кошойго ыйгарышты.

Окуя кыскача, өзүнчө вариациялары м-н РЖВда бар. Ч. Валиханов жазып алган үзүндүдө алда канча кенен берилип, көп жагынан Сагымбайдыкына жакын болгон м-н окуянын өнүгүшүндө орчундуу айырмачылыктар да бар.

СКВда Көкөтөйдүн көр байгесин өткөргөн соң Бокмурун Кошойду баш кылып калайыкты жыйып алып, капыр м-н мусулманды бүт жыйып атасына аш бере турганын билдирет. Кошой анча көп эл чогулса каш кайтарар адам жок кордук көрүп калбайлы, Манаска кабар айтып, кеңеш сал деди эле, Бокмурун моюн толгоп, Манасыңа барбаймын, ага кеңеш салбаймын, андан көрө өзүң аш башкарып бер, аш берер жердин жайын айт – деп коёт. Кошойдун кеңеши б-ча аш берүүгө ылайыктуу жер деп Үч-Каркыра тандалат. Бокмурун Ташкендеги өз элин азем м-н көчүрүп, Каркырага жетип үй тигет. Ашка Кошой, Төштүк, Урумкандын Көкбөрү келет. Бокмурун ашка адам уулу болгондун баарын чакырып, келбегендерди чаап аламын – деди. Кас-дос бүт келсе, аш берген киши айыпкер дейт, талоонго түшүп калбайлы, чактап эле чакыр деген Баймырзаны жемелеп, Бокмурун жаш Айдарга Мааникерди мингизип, нойгут Карачаны, Котондун каны Жүгөрүнү, Жеркендеги кан Жортуулчуну, Оогандын каны Акунду, Чамбыл-Белдеги Жанаалы, Карачты, Урумкандын Көкбөрүнү, Кокон каны Козубек м-н Маргаландын Малабегин, Букардын каны Темирканды, жедигердин Багышы, Кара-Чөлдөгү Агышты, Буудайык кандын Музбурчагын, Эйбит таздын Үрбүсүн, Текечи кан, Шыгай канды, эштектердин Жамгырчыны, Иледеги Эдигей, Тейишти, Айдаркандын Көкчөсүн, калмактардын Жолоюн, солондордун улугу Ороккырды, манжу каны Нескараны, тыргооттун каны Канышайды, кытайлардын Коңурбайды, Дөөдүралыпты, Түкүбай балбанды ашка келсин деп айттырды, келбей калса чаап алам деп эскертти. Аты аталгандар, аталбагандар жүздөгөн кошундары м-н ашка келишти. Келгендердин баарын жайгаштырып, союшун камдап күтүп алышты. Ар бир белгилүү баатырга Бокмурун тартуу тартты.

Жолойдун эт уурдаганы, Коңурбайдын күч м-н Мааникерди сураганы – сюжеттин татаалданып өнүгүүсү – окуядагы жаңы бутак.

Жолой конокко тарткан этке алымсынбай кемеге башына келип, казанда кайнап жаткан этке кол салып, жей баштайт. Эт бышырып жаткан Сукумбек аттуу баланын чакыруусу м-н атчан өтүп бараткан Бокмурун кайрылып, Жолойго жолуң болгур, ушул сен кыла турган ишпи? – деп ачууланат. Эки казан этти жеп одурайып карап турган Жолой дөө Бокмурундун кебине көңүл бурбай, минген аты Мааникерге көзү түшөт. Алакандай бурутта ушундай мыкты тулпар турганы кандай, эмдигиче тартып албай биздин калдайлар эмне болушкан? – деп ойлойт да Коңурбайга жөнөйт. Мааникерди ыгын таап тартып алуу керек деп Коңурбайды көкүтөт. Жолойдун акылын туура көрүп, ашты шылтоолоп Мааникерди тартып алмакчы болгон Коңурбай жигиттерин жиберип Бокмурунду чакыртып алат. Манасты менден жогору көрүп ал келгенде ат тартасың, мени тоготпойсуң. Ашыма чыр салбасын десең Мааникерди бер – деп, опузалайт. Бокмурун Кошойго келип акыл салса берүү керек го, бирок Манаска бир ооз айтып коёлу деп, бир канча адам Манаска келишет. Кошойдун сөзүн угуп, ачууланган Манас бүгүн Мааникерди сурап алса, эртең Аккуланы, бүрсүгүнү Чалкуйрукту бер дебейби. Коңурбай мага тийиштик кылгысы келген экен го – деп, өз колуна аттанууга буйрук берди. Мурдатадан мыкты камылга менен келип, даяр турган Манастын кошуну кытайларга ат коюп, камсыз жаткан немелерди четинен кыйратып кириштн. Коңурбай камдангыча кыргын кылып кетер, ат албасам жок, Кылгараны тартуу тартып, Манасты токтоткула! – деп сабылды. Кыйды неме сактанып, Алгараны минип жалгыз колдон чыгып качып кетти. Алооке кары баш болгон кытайлар Кылкараны тартып алдынан чыгып, Манасты токтотушту. Жаңжал басылып, эл кош – кошуна тарады.

РЖВда Жолойдун кемегеден эт тартып жегени жок, Мааникерди бер деп күч көрсөтүү ж-а аны бербей коюу да СОВго жакын айтылат, бирок уруш жок.

ВЖЭде Жолойдун зордуктап эт жегени жок, бирок калмак-солондор эттин бышыгын бышылуу, чийкисин чийки – талоон кылганы, аларды Манас кемеге башынан кубалап тыйганы айтылат. О. эле Мааникерди алууга аракет да бар, бирок, аны Коңурбай эмес, Нескара Кошойго кайрылып, Мааникерди Жолойго тартууга беришин талап кылат. Кошой бермек болгондо Манастын каршы чыгышы, күч м-н калмактарды токтотушу ж. б. окуялар СОВго жакын айтылат.

СКВда ашка келген коноктордун ичинен кытай-калмак улуктары кыргыздарга кыр көрсөтүп, басмырлоого аракет кылышат. Нескара Коңурбай м-н Жолойго кеңешип, буруттардын эсебин алып, алптарын сынайын, арасында бизге каяша берер адамы жок болсо чыр чыгарып, талап алалы деген бүтүмгө келишет. Манжунун каны Нескара Кошойду баш кылып кыргыз баатырларын бирден сынайт да, Манастын жоктугунан пайдаланып үстүнө алтын артып, Мааникерди тартуу тарт деп Бокмурундан талап кылат. Эси чыккан Бокмурун Кошойго барып акыл сурайт. Кошой өзү кат жазып, Мааникерди мингизип түнү м-н жаш Айдарды Манаска кабарга жөнөтөт. Элдин башына кыйынчылык түшкөнүн укkан Манас калмак-кытайлар кемегени талап, кыргыздар качып калган учурдун үстүнөн чыгат. Кошой калмактардын көптүгүн айтып, Мааникерди берип кутулалы дейт. Манас Кошойго нааразы болуп, ачууланып, кырк чоросу м-н манжурларга кол салып, четинен кыйратып кирет. Коңурбай, Нескаралар кечирим сурайт. Кошой, Бакай арага түшүп, чыр басылат.

Аштын шаан-шөкөттөрү – бөлүмдүн негизги окуясы, өнүгүүнүн жеткен чеги.

Көкөтөйдүн көк туусун дөбөгө тигип, элди чогултуп, аштын аземин баштамак болуп, чабылуучу аттарды чубатууга салып, байгесин угузат. Атты айдоонун алдында чабылган аттар кайсыл жердей кайра тартарын сурап Манастан жооп күтүшөт. Ал жооп бергиче Үрбү эки күндүк жерден коё бергиле! – дейт. Манастын каары келип: кызыталак кул, мындагы кишини көзүңө ил! – деп, камчы м-н Үрбүнү оройго тартып жиберет. Камчынын учу артыла тийип Үрбүнүн жаагы айрылат. Манаска бул эмне кылганың? – деп Кошой ачууланса, Кошой болушканга эрдене түшкөн Үрбү «Самарканда сарт Манас, сары кулак ит Манас, мен сага дарт болормун, ажалың менден» – деп опурулат. Үрбүнүн орой сөзүн укkан Кошой Манастын ачуусунан чочулап, «Үнүңдү бас, түпкө жетесиң» – деп аны коштоп топтон чыга качат. Ачууга уукkан Манас Кошойду кыя албай, бир топ буулугуп туруп, өзүн-өзү араң тыйып, күтүп тургандарга аттарды алты күнү нары айдап, анан коё бергиле деп тапшырды. Алтымыш адам ат айдап, алты миң адам жолго туруп, чабылган аттар адашпас үчүн жол көрсөтмөк болду. Ат айдалып кеткен соң, элге аштын тамагы тартылды: кызматкер балдар колго суу куюп, дасторкон жайылып ошончо элге бир дасторкон жетти. Кошой өзү табак жасап, Манас атчан элди аралап иреттеп жүрдү. Киши башына экиден табак тартылып, кулак угуп, көз көргөн даам бүт берилди. Эки күн, эки түн Бокмурундун сыйын көрүп эл тамакка тоюнду, ислам журту куран окуп, бата кылды. Чабылган аттар келгиче эл зерикпесин үчүн аштын башка тамашалары башталды. Алты жүз узун устунду бири-бирине улап, орнотуп, башына туура жыгач аштап, ага кырк эки танап м-н алтын жамбы илип ат м-н чаап баратып атып алышсын деп жар чакыртты. Ошончо эл адегенде атчан, анан түбүнө туруп алып аткылап, эч ким жамбыны түшүрө албады. Элдин ок-дарысы түгөнгөндө Манас баш болгон кырк чоро алды м-н согуш өнөрүнө маштыгын көрсөтүп, акырында чоролордун ар бири атып жамбынын бирден танабын кыйып, жалгыз танапка илинип калган жамбыны акырында Манас атып түшүрүп, олжосун Кошойго тартуу тартты. Балбан күрөшкө чыккан Жолой дөөгө каршы барар киши чыкпай, белгилүү баатыр, балбандар баш тартканда Манастын өтүнүчү б-ча Кошой өзү чыкмак болот. Ага кийүүгө ылайыктуу кандагай табылбай, Канықей атайлап даярдаган шымды кийген Кошой эркек балалуу бол! – деп, бата берди. Аны м-н кошо ал жердеги чогулган эл бүт чуркурап бата кылды, жер дүңгүрөп калды (Семетей ошол батадан бүткөн бала делет). Эки балбандын узакка созулган күрөшү Кошойдун жеңиши м-н аяктап, ал алган байгесин элге таратты. Таз сүзүшмөйгө кытайлардын Мардыкелең деген тазы майданга келип, ага каршы таз чыкпаган соң байгени алып кайтты. Төө чечмейге каңгайлардын Ороңгусу, эркектен Мардыкелең чыгып, тийиштүү байгесин алышты. Эр сайышка Коңурбай чыгып, ага каршы барган Манас сайып аттан түшүрүп, байгесин элге бөлүштүрдү. Эр эңиште күн батыш элдеринен чыккан Чыноончүк аттуу балбан кытайлардын Шаңдөөгөр дөөсүн оодара тартып кетти.

Болжогон бир апта – жети күн бүтүп чабылган аттар келер убак болду деп жалпы журт атка минип камынды. Байгенин көбүн алдырып, өзү да жеңилип калып ыза болгон Коңурбай чыр чыгарып, буруттарды кыйрата чаап кетели, аты чыгып келсе алдын тороп жыгып салгыла – деп, элине жардык айтты. Ко-

ңурбай өзү баш болуп ат тандап минишип, чабылган аттардын алдын утурлай барып жол тосуп калышты. Келер аттарды утурлап Чабдардын белине чыгып, жол караганда Манаска Суук-Дөбөнүн оюнан чаң чыгып, күлүктөрдүн алды көрүндү. Эң алдында Жолойдун Ачбууданы, анын артынан Төштүктүн Чалкуйругу келе жатыптыр. Эми кызыган Аккула алардын артынан жетип калган экен. Коңурбай баш болгон кырк төрт кытай жабылып, аттуу эки жайсаңын жолго туурасынан коюп Аккуланы жыгууга аракет кылып калышты. Кызып чуркап алган Аккула жолду тоскон эки атчандын үстүнөн аттап өтүп кетти. Коңурбай Алгарага камчы уруп аттын омуроосу м-н урдуруп кетмек болуп Аккуланы туурасынан качырды. Муну көргөн Манас Арчаторуга камчы салып чаңга аралаша Аккулага жакындап калган Коңурбайга жетип, атымда, калча, эмнең бар?! – деп камчы м-н оройго салып өттү. Эси эңгирей түшкөн Коңурбай атынын жалын кучактап токтоп калганда Аккула узап кетти. Атка карасанаган андай эмес, мындай! – деп Алмамбет алдыда бара жаткан Ачбууданды качырып жетип камчы м-н чокуга чаап өттү эле, ал мүргүп барып жыгылып, араң турду. Ачбуудан оңолуп кайра жолго киргиче Чалкуйрук узап, дагы үч ат өтүп кетти. Бул эмне кылганың? – деп Жолой үтүрөңдөп Алмамбетке барды эле, Аккуланы жыгууга Коңтөрөң мурда аракет кылбадыбы – деп бастырып кетти. Алмамбетти атмак болуп жаасын белендеген Жолойду көргөн Чубак жете келип айбалта м-н оройго салып өттү. Эси эңгиреп жаасы колунан түшкөн Жолой кол салганы камданып калган кырк чорону көрүп калмактардын арасына кире качты. Байгеге кирген аттарды бирден санап, алтымыш атты өткөрүп, Манас, Кошой даекчилерди тескеп, баш байге кыргыздыкы деп көңүлдөрү жай байге таратып жүрүштү.

Чоң ашты берүү, анын тамашалары айрым өзгөчөлүктөрү м-н РЖВда да негизинен СОВго жакын, көп деталдары окшош айтылат. О. эле ВЖЭде да сөз болгон окуялар негизинен СОВго көп жактан окшош, айрым өзгөчөлүктөрү да бар.

Керээз, өлгөндү коюу, аш даярдыгы, аны өткөрүү өңдүү салттык жөрөлгөлөр, анын ичинде ат чабуу, эр сайыш, балбан күрөш, жамбы атуудан баштап, төө чечмейге чейин эл арасында кеңири белгилүү каада-салттар болгондуктан эпостогу бул окуяларды даяр сюжет катары кароого болот.

СКВда Манас келгенде чатак басылып, эл жарашып, аштын тамашалары башталат. Балбан күрөшкө чыккан Жолойго каршы барууга киши жок, Манастын өтүнүчү б-ча Кошой чыгат. Каныкей атайы Кошойго арнап жасаган кандагайды кийип, Кошойдон эркек балалуу бол деген бата алат. Кошой бата бергенде мусулмандарга кошулуп ырымы ушундай экен деп капырлар да бата берет. Күрөштө Жолойду жыгып, Кошой намыс алат. Экинчи жолку күрөштө кытайлардын түктүү таман Түкүбайын чыканактай эр Агыш жыгат. Манас м-н Акункан бел куда болушат. Төө чечмейге Ороңгу чыгат. Жар чакырылып чабыла турган аттар айдалат. Эр сайышта Манас м-н Коңурбай беттешип, Манас жеңет. Жамбы атышта да кырк чоро бирден танабын үзүп, акыркы танапты Манас кыя атып, мөрөй алат. Чабылган аттар келер учурда Бакайдын акылы боюнча калмак, кытайлардан сактануу үчүн Алмамбетти кытайча кийинтип, ат сүрөөгө жиберишет. Ал кытайча, калмакча ураан чакырып Аккуланы сүрөп, кытай, калмактардын арасынан аман алып өтөт. Аккула чыгып келет.

Калмак-кытайлардын байгеге зордук кылганы – бөлүмдөгү жыйынтык окуя.

Чыккан аттардын байгесин таратып Манас кошко кечигип келсе Коңурбай баш болгон калмак, кытайлар үчүнчү болуп барган Ачбуудандын байгесине биринчи келген Аккуланын, экинчи келген Чалкуйруктун байгесин кошуп айдап кетишиптир. Атынын байгесин алдырган Төштүк ыза болуп, алардын артынан кууй кетиптир. Алардын артынан Бокмурун да аттаныптыр. Байгеге сайылган малды кайтарган адамдардын кытайлардан аман калгандарынан иштин жайын укkан Манас баатыр кааранып, куугунга жөнөдү.

Байгени талап алып Төтөнү көздөй жөнөгөндө Жолой Чанактагы айылым тоодон түшүп, жол боюна конуп, Коңурбай баатырды тосуп алууга мыктылап даярдансын деп кабарчы жиберген экен. Жолойдун айылы Кулжанын маңдайындагы Курдум суунун боюна конуп, тойго камданып жатышты. Олжо малды айдаган кытай-калмактар Кулжага жакындаганда элге жеттик, эми малды кыйнабай жай айдап келе бергиле! – деп Жолой алдыга кетти. Жайбаракат бара жатышканда артынан куугун жетип, каптап келгендерге туруштук бере албай кытай-калмактар туш-тушка качып калышты. Коңурбай, Мурадыл, Нескара, Ороңгу төртөө кырылгандан калган колун жыйып, урушууга бел байлашты. Чылабалап ураан чакырып жекеге чыккан Коңурбайга каршы барууга Манас камданып жатканда Бокмурун Кошойдон бата алып майданга чыгып кетти. Аты күлүк неме Коңурбай камдангыча жетип барып найза салды. Анын найзасынан ээрдин артына кетип жыгылбай калган Коңурбай ээрине кайра минмекчи болуп обдулганда бурулуп келген Бокмурун калчаны ачык жери көчүккө найза м-н сайып жарадар кылды. Шаштысы кеткен Коң төрө намысты коюп элин карай качып берди. Бокмурун артынан жетип оңдоп найза саларда Нескара чыгып, найзасын кагып жиберип, Коңурбайды куткарып кетти. Муну көргөн Манас кырк чоросу м-н ат коюп, артынан бүт колу каптап кирди. Кытайлар туруштук бере албай качып жөнөштү, азы кутулду, көбү кыргын тапты. Качкан калмактарды кубалап айлына бармак болгон куугунчуларды койгула, балдар, аралаш жүргөн тууган элбиз деп Кошой тыйды. Көпчүлүк ага болбой Жолойдун айылын бет алышты. Манас Жолойдун айылына барып, үйүнүн сыртында тыңшап турса, кыргыздарды кыргын кылдым, бүт талкалап чаап келе жатабыз! – деп, мактанып олтуруптур. Жолойдун аялы Айганыш эстүү адам экен, түгөнгүр, түпкө жеткен экенсиң! – деп кайгырды. Аялына ачууланган Жолой урмак болуп кубалап, качкан катындын артынан сыртка чыкканда Манас баатыр айбалта м-н көк желкеге чаап жыгып, аңдып турган колуна каптагыла! – деп, белги берди. Өлтүрбөгүлө, башына зыян кылбагыла! – деп Кошой кошунду тыйып, Манастан соогат! – деп Жолойдун жанын сурап алып калды. Куугунчулар Жолойдун айылын чаап алып, аман-эсен кайра тартышты.

Байгеге зордук, ага байланыштуу согуш РЖВда да бар. Бирок, окуялар системалуу берилбеген, сюжетте карама-каршылыктар да учурайт.

ВЖЭ б-ча Жолой Аккулага тиешелүү баш байгени, Бокмурундун агар алтын, ак күмүшүн талап алып, Манасты тоготпой кетип калат. Манас, Кошой, Төштүк, Көкчөдөн ж. б. жардам сураса алар жооткотуп болбой коюшат. Манас таарынып жер ортосу Боз-Дөбөгө чыгып жатып алат. Жыйырма чоросун Каны-

кейге азык алып келүүгө, төкөр уста Дарканга ак болот жасап берсин деп жиберип, жаз болгондо жортом деп камданат.

СКВда Жолой баш болгон калмак-кытайлар чыгып келген Аккуланын баш байгесин талап кетишет. Көп жоого Манас жеке кол салып, калмактарды аралап барып камчы м-н Жолойдун жаагын айра чабат. Манаска кошулуп баатырлар бүт кол салып, качкан жоону кубалап, байгеден алда канча көп ат олжолоп калышат.

ЧОҢ КАЗАТ – эпостогу негизги өзөк окуялардын бири. Кеңири белгилүү салттык туруктуу чоң эпизод, эпостун окуяларынын жалпы өнүгүшүндөгү кульминациялык чек. СОВдо «Чоң чабуул» деген ат м-н айтылат, бирок манасчылардын көпчүлүгүндө «Чоң казат» делет. Эпостогу элге өзгөчө кеңири белгилүү эпизод болгондуктан бөлүмдүн өз алдынча айтылган варианттары да арбын. Айрыкча жети кандын чатагы, Алмамбет м-н Чубактын жол талашканы, жылкы тийүү сыяктуу окуяларды өзүнчө аткаруу учурлар көп кездешет.

Бөлүм туруктуу салттык окуялардын ичиндеги эң көлөмдүүсү болгондуктан, көптөгөн окуя – эпизоддордон турат. Айрым окуялар курулушу, тематикасы жактан өзүнчө чыгарма катары айтылат. Мис., жети кандын чатагы, Макел дөө ж. б.

Өткөн кылымдын орто чендеринде кыргыз жергесинде болуп, «Манасты» кагаз бетине түшүргөн орус окумуштууларынын эпос ж-дөгү маалыматтарында «Чоң казат» өзүнчө чоң бөлүм катары эскерилбейт, бирок ВЖЭде да, РЖВда «Көкөтөйдүн ашына» улай айтылган чоң согуш эскерилет. Айрыкча ВЖЭде аш учурунда байгесин тарттырып, ыза болгон Манас камданып алып жортуулга барып, Жолойдун жылкысын тийгени, согушта Жолой, Коңурбай Манас колдуу өлгөнү айтылат. Ушул эле үзүндүдө Тал-Чоку, ага чыгып дүрбү салуу сыяктуу «Чоң казаттагы» кеңири белгилүү деталдык белгилер да бар. Бул окуяларды «Чоң казаттын» кыскартылган үлгүсү катары кароого болот.

Жети кандын чатагы – «Чоң казат» бөлүмүнүн киришүүсү катары милдетти аткарган окуя. Өзүнчө чыгармалык белгилерге ээ. Эпостогу белгилүү эпизоддордун бири.

Көкөтөйдүн ашында Манастан кагуу жеп, тил уккан тең ата кандар чыр баштамак болгондо Кошой орчун жыйын үстүндө ыркыбыз кетип, уят болбойлу, азыр ашты Манас бийлеп өткөрө берсин. Аш бүтүп, эл тарагандан кийин өзүм баш болуп барып Манасты алдыңарга жыгып берем – деп тыйып койгон экен. Аш тарагандан жыл маалына айланганда он үч кан чогулуп алып, баягы убадаңыз кана? – дешип Кошойго барышат. Кошой камырабай: колуңардан келсе барып Манасты чаап ала бергиле, келбесе тим болгула, карыган кишини эрмектеп тамаша кылбагыла, менин тилимди алсаңар жөн жүргүлө – деп коёт. Жетөө Кошойдун тилин алып үй-үйүнө кетип, калган жетөө (эпосто адатта жети кан делет, бирок чынында алтоонун гана аты аталат) ыргылжың болуп турушуп, Төштүктүн жер алдынан чыкканына арнап берген тоюнда олтуруп кеңешишет. Үрбүнүн акылы б-ча конокко кел, же конокко барабыз – деп, кабар берип, эгер конокко келип калса экиден-бирден бөлүп алып, жалгыздатып барып ыза көрсөтүп, эгер акылынан шашып конокко келгиле десе эсепсиз көп эл м-н барып жүдөтүп, күтө албадың деп доомат айтып, көрүнөө зордук кылып, өч алмак болгон бүтүмгө келишет. Ар бири бирден тандамал жигит чыгарып, кат жазып

берип, Манаска чогоол-чогоол сөз айтып сүйлөшкүлө, чочоңдоп чоң болгусу келсе бузукташып кайткыла, коркпогула, биз барбыз! – деп, элчилерди жөнөтүшөт. Манас барган элчилерди айбат м-н тосуп алып, өтө көп кол алып, тез келгиле, келбесеңер таарынбагыла! – деп кат жазып, келген элчилерди кайра жөнөтөт. Өз жигиттеринен Манастын салтанатын, күчүн уккан жети кандын шаштысы кетип, алапайын таппай калышат. Төштүк кандарды тилдеп, үйлөрүңөргө кайтып, кол жыйып, Манастын каарына калбай айткан мөөнөтүндө баргыла! – деп тоюн таратат.

Болжогон күнү Манас санаа тартып, эрте туруп, айбатына келип, кандардын келер жолун күтүп калат. Биринчи жети жүз миң колун баштап Жамгырчы келди. Жыйган колуң аз экен, көп эл м-н келер деп сенден үмүттөндүм эле – деп, Манас Жамгырчыны кекээрледи. Жамгырчы атынан түшүп Манас м-н учурашты. Келген колду бүт Бакай конокко алды. Экинчи болуп келген Төштүк Манас м-н атчан учурашты. Төштүктүн колун Алмамбет конокко алды. Үчүнчү келген Үрбүнүн колун бирин койбой Серек ээрчитип кетти. Көкчөнүн колун Сыргак, Санжыбектин кошуунун Ажыбай, Чалыбай, Кутунай үчөө бөлүп алышты. Алты кандын арты болуп Музбурчак келип, анын колун Чубак, Кыргыл баш болгон чоролор четинен бөлүп кетип, он эки чорого конок жетпей калып, кепке кемтик, сөзгө сөлтүк болмой болдук, мындай аз келерин билгенде мурдатан озунуп конок бөлүп кетсек болмок экен дешип, даттанып Манаска барышты. Ал өзүнө да конок жетпей калганын айтып, аларды ээрчитип алып конок күтүп жаткандарды кыдырып: отуз-кыркка көнүп бер, эч болбосо ончактылап бөлүп бер – деп кадыр салып жүрүп куру калгандарга бир нече жүздөн конок үлөштүрүп берди. Муну көргөн алты кандын адамдары ушул Манаска теңелебиз дешкен биздин кандарда акыл жок дешип күбүр кеп кылышты. Ушунча көп колду Манас кантип күтүп жатат экен? – дешип айрымдар конок болуп жаткандарды кыдырып көрсө кайсы кошто болсо да дасторкондо күрөлүп төгүлгөн жемиш, кулак угуп, көз көргөн дүйүм тамак толтура, аттарына күрүчтөн жем илинип, ойдо жок сыйды көрүп, магдырап жаткан эл.

Алты кандын чатагы ВЖЭде да, о. эле РЖВда да окуя катары айтылбайт. Бирок, ВЖЭде Көкөтөйдүн ашындагы чырдан улам Жолойго каршы бармак болгон Манастын белгилүү кан-бектерден жардам сурашы алар шылтоо айтып баш тартышы белгилүү даражада алты кандын кастыгын эске салат.

СКВда Төштүктүн тоюна чогулган он эки кан оолугушуп, Кошойдун кой дегенине көнбөй, Манасты чаап алмак болуп көп кол м-н Таласка келишет. Бакай каптап келген калың колдун дайынын билип келгенге Ажыбайды жиберет. Кандар Манасты чаап алганы келгенин айтышат. Кырк чоро согушка камданып, келгендерге ат коёрдо эл зыян болбосун – деп чочулаган Бакай калың журтта не жазык, кандары акмак да, элге тийбей, кандарын кармап, Манастын алдына айдап баргыла – деп кеңеш берип, чоролорду тыят.

Эпизод ШРВда, ММВда, ТМВда негизинен СОВго жакын айтылат. БСВда да жалпысынан окшош болгону м-н айрым деталдык белгилеринде бир топ айырмачылыктар бар. Мис., Манаска каршылык көрсөтмөк болгон жети кандын башында Алооке турат ж. б.

Бээжинге аттануруга даярдык – бөлүмдөгү негизги окуянын башталышы.

Конок болгон элди кандарын баш кылып чакыртып келип, Манас алардын

келген жөнүн сураса кара эл түгүл кандардын бири чыгып мындай жумуш м-н келдик дебеди. Кандардан жооп болбогон соң Манас мынча кошуун даярданып келиптир, жөн эле кайра тарап кетпей мурдатадан берки өчмөндүү жообуз Коңурбайга казат кылалы, буга кандай дейсиңер? – деди эле корккон кандар барбайбыз деп айта албай макулдугун билдиришти. Манастын сунушу м-н Бакай колго кан шайланды. Бээжинди билген, жолун көргөн башка киши жок болгондуктан жол бийлиги Алмамбетке берилди. Элди жай-жайына таратып, Манас ордосуна кайтып, Ажыбай м-н Чалыбайга Бээжинге баргысы келбегендер үйүнө кайтууга уруксат деп жар чакыртты. Жарчылардан кабар уккан эл ирип, үйлөрүнө кайтмак болуп камдана башташты. Кошуун түп көтөрө кайтканы жатканын уккан Манас жоо кийимин кийинип, кырк чоросун ээрчитип, элди аралады. Анын баатырдык айбат, сүрүн, келбетин көргөн эл бул Манас доол келсе жел тийбес чытырман токой, жазайыл атса ок тешпес жасалуу чеп турбайбы, аркасында жүрүп аңгемесин көрөлү! – дешип бел байлап, кайда баштаса кошо бармак болушуп, кетпей калышты. Бээжинге аттанмак болгон элдин эсебин алса отуз жүз миң адам экен. Манас өз жылкысынан эр башына бирден кошок ат, кош тартуугa ар кошко бирден айгыр алсын, кошко бирден байтал жетелей келип союп, бүгүнкү түнкү коногу өз мойнунда болсун деп дагы жар чакыртты. Манасты алкап, айтканындай кылып ат, айгырын кармап алышты. Эртеси таң м-н Бакай баштаган кол аттанып жолго чыгышты.

Жортуулга даярдык, барууну каалабагандарга кайра үйүнө кете берүүгө жол коюу, эсептен өткөн кошунга мингич, же кошок ат катары жылкы таратуу жеке эле кыргыздардагы салттык көрүнүштөр болбостон, башка элдердин баатырдык эпосторунда да жолугуучу даяр сюжеттердин, эл турмушунан орун алган салттык жөрөлгөлөрдүн биринен.

Эпизод РЖВда да, ВЖЭде да жок, бирок жортуулга аттануудагы даярдык экөөндө тең эскерилип, ВЖЭдеги текстте кененирээк берилген.

Сюжеттин өнүгүшү СКВда башкача: Бакайдын акылы м-н алдына айдалып барган кандар Манастын силерге эмне кылдым эле деген суроосуна жүйөөлүү жооп таба алышпайт. Камалган кандардан сөз чыкпасын көргөн эштектердин Жамгырчы: «Биз сизди чапканы келбестен, арстан Манас барында атактуу Бээжин жер м-н атышалы деп келдик эле»,– дейт. Манас кубанып, үйлөрүндө жаткан Кошой, Төштүк баш болгон башка кандарга да келсин, кытайга казатка аттанабыз деген кабар м-н Желмаянды мингизип, үзүктөй калпак Шуутуну жөнөтөт. Он эки кан мусулман бүт чогулат. Кырк чоро кошуунду конокко алып, Ырчыуул м-н Байчорого конок жетпей калат. Ал экөө таарынычын Бакайга айтып, ал ар кимден жүздөн киши салык салып конок чогултуп берет. Казатка баруучу аскерлерге Каныкей курал-жарак, кийим-кече, күлазык таратат. Колдун эсеби он эки сан адамга толуп, колго Алмамбет кан шайланат. Манас жолго азык деп киши башына экиден жылкы берет. Каалабагандар үйүнө кете берсин деп уруксат берет.

Башка белгилүү манасчылардын варианттарында да бул окуялар негизинен СОВго, СКВга жакын айтылат.

Колдун аттанганы, Каныкейдин сарамжалы – бөлүмдүн сюжетиндеги маанилүү деталдардан, эпостогу туруктуу салттык окуялардын бири. Колдун артынан Акылайдын үйүнөн аттанган Манас Бөкөйдүн белиндеги Каныкейдин

ордосуна бурула турган айрылыш жолго жакындаганда өзүнөн өзү туталанып, ачуусу келип, себебин айтпай бүркөлгөнүн байкаган Алмамбет: баатыр, макул десең Канықей жеңеге кайрыла кетели – дейт. Өзү айта албай келе жаткан Манастын кабагы ачылып, дароо макул болуп, Канықейдикине бурулушат. Келе кетер деп камдуу турган Канықей сыйлап, аш-тамагын берип бүткөн соң отуз-кырк балбанга чоң куржун көтөртүп келип, ортого койдуруп, Алмамбетке кайрылат: «Аяшым тыңда. Мынабу куржундун ичинде узак сапарда жүргөн, катуу согушка катыша турган адамга эмне керек болсо ошонун баары бар» – деп жайкы ысыкта киер калпактан, суукта киер тумактан тартып, жоого киер чопкут, милте, ок-дары, бир нече сыйра ич кийим, чылгоо, жылуу байпакка чейин бар экенин, кырк чоронун ар бирине ылайыкталып жасалганын терип-тепчип айтып чыгат. Угуп олтургандардын көбү анын айткандарына ишенишкен жок. Баатырлар аттанмак болуп сыртка чыгышса ар бирине жанына доол байлатып, алтын соот күрөөкүнү бөктөртүп, токулгалуу бедөө аттарды даярдатып коюптур. Канықейдин кылганына кырк баатыр айран калышты. Аттанып жөнөй берген баатырлардын артынан ээрчий баскан Канықей: аяш, токтой тур! – деп, Алмамбетке кайрылып, көзүнө жаш алып туруп, өзүнүн баласыздыгын, Манастын күйөрү жок жалгыздыгын айтып, кысталыш күн болсо баатырга көзүңдү сала жүр деп суранды. Анын сөзүн угуп туруп Алмамбет Манасты жалгыз дейсиң калың кыргыз эли бар, Абыке, Көбөш туугандары бар, эли да, күйөрү да жок анык жалгыз мен эмесминби! – деп, өз арманын айтканда, чын айтат дешип укандар бүт жашыды. Алмамбеттин аялы Аруке ыйлап туруп узак жолдо жанына медер болсун деп Алмамбетке кайрылып, боюнда күмөн бала бар экенин айтты. Качан келерин сураган Канықейдин суроосуна Алмамбет бир жарым жылда келип каларын айтып баатырлар жөнөп кетишти.

Октябрь революциясына чейин жазылып алынган тексттерде эпизод толук түрүндө жок, бирок, «Чоң казат» деп аталбаганы м-н Көкөтөйдүн ашынан кийинки Манастын жортуулу ВЖЭде да, РЖВда да эскерилет. Манас жортуулга барам деп төкөр устага ач албарс соктурушу, Канықей күл азык даярдасын деп тапшырышы өңдүү окуялар экөөндө тең орун алган. Андан башка да венгер окумуштуусу Д. Алмаши жазып алып, 1911-ж. жарыялаган үзүндүдө Манас казатка аттанып жатканда уулу Семетей м-н коштошкону берилип, окумуштуунун түшүндүрмөсүндө «Чоң казат» эскерилет. Буга караганда «Чоң казат» ж-а ага тиешелүү окуялар эпосто мурдатан эле бар окуя дешке болот.

Баатырдын жакын жардамчысы болгон аялы иштүү ж-а сарамжалдуу болуп, күйөөсүнүн жоо кийимдерин белендеп бериши белгилүү эпостордун көбүндө бар даяр сюжеттердин бири. Баатырдын жарынын сарамжалдуулук касиетине көчмөн турмушта жашаган түрк элдеринин эпосторунда өзгөчө маани берилет.

СКВ б-ча сюжеттин өнүгүшү: болжогон күнү казатка аттанып, кол баштаган Кошой Канықейге кайрылып, баатырдын батадан бүткөн баласын алып кел, көрөлү деп өтүнөт. Канықей ымыркай Семетейди алып келип Кошойго берип, суп чепкен жаап, бата сурайт. Кошой Семетейге батасын берет. Кошой кол баштап, кошундун артын сүрүп Бакай жүрөт. Бээжинге барсаң соо келериң күмөн, колуман даам ооз тийип кет деген Канықейдин өтүнүчү б-ча Манас чоролору м-н конок болуп, түштөнүп, даяр болгон Аколпокту алып колдун артынан жете барат.

СОВ м-н СКВда бул окуя бири-бирине жакын айтылган сыяктуу эле, башка белгилүү манасчыларда да сюжет жакын баяндалат. Орчундуу айырма катары СКВ м-н ШРВда Семетейдин төрөлүп калгандыгын, СОВ, ММВ, БСВ, ТМВда али төрөлө электигин көргөзүүгө болот. Окуянын ички майда деталдары ШРВ м-н СКВда бири-бирине жакын болсо, калган варианттарда СОВго жакын айтылат.

Алмамбеттин колго кан шайланышы – сюжеттин өнүгүшүндөгү чиеленишүүгө жата турган өзүнчө бутак белгилерден, салттык туруктуу деталь көрүнүштөргө жатат.

Манас кырк чоро м-н арттан жете келгенде кол Чөмүчтүн кара сеңирине жетип, оргуп аттарды коё берип, бири чапан-көйнөгүн көлөкө кылып алып уктап жатса, бири сууга түшүп ойноп, кээси ууга кетип, ар ким өз билгенин кылып, ээн жаткан болот. Элдин мындай түрүн көргөн Алмамбет: «Бээжин алыс жол, кытай коркунучтуу душман, кошунуңдун кебетеси ушул болсо убара болбой кайта кеткен оң. Минтип жүрсөк жоого качан жетип, кантип уруш салабыз?! –деп Манаска нааразылыгын билдирет. Алмамбеттин жүйөөлүү сөзүн туура көргөн Манас колду ээн койгон абасы Бакайга нааразы болуп, кандыгын Алмамбетке берсин деп сурап келүүгө Ажыбай м-н Серекти жиберди. Алмамбет кошунга кан болушун Бакай да кубанып кубаттады. Жар чакырылып, бийлик Алмамбетке өткөнү элге кабарланды. Алмамбет колду чогултуп, тактап эсебин алып, онго, жүзгө, миңге, түмөнгө болуп, он кишиге бирден кишини улук кылып он башы, жүз башы, миң башы, түмөн башы бек шайлап, ар бир он башыга карамагындагы он киши үчүн жооп берерин, кийин эл эсептен өткөндө он адамдын эсебин туура бере албаса башы алынарын эскертти. Жар чакыртып, мындан нары кандын уруксатысыз токтоо, эс алуу болбой турганын билдирип, өзү колду баштап Алмамбет жөнөйт.

Сюжет ВЖЭде да, РЖВда да жок. СКВда өзүнчө окуя түрүндө эмес, казатка аттанардагы окуялардын арасында гана кыскача Алмамбеттин кан шайланганы ж-а жүзгө, миңге болгону эскерилет. Башка манасчылардын баарында бул эпизод бар ж-а СОВго жакын айтылат.

Жол азабы – окуянын өнүгүшүндөгү өзүнчө бүрчөк, бөлүмдөгү туруктуу мүнөзгө ээ деталдык көрүнүштөрдүн бири.

Чөмүчтөн аттанган кол кырк күн, кырк түн тынымсыз жол жүрүп Алтай тоосун айланып өттү. Күн эсеби кырк бирге айланганда Кыргыл атка жүрө албай шайы кетет. Өзүнүн он башысы Бозуулга кыйналганын айтса кыялы чатак, өзү орой Бозуул катуу сөздөр айтып ак сакал адамды тилдеп коёт. Бозуулга таарынган Кыргыл колдун алды жагында жалгыз бараткан Манаска жетип, ага даттанат. Манас анын сөзүн элес албай, чырды коюп, он башы улугуңа бар – деп, бастырып кетет. Дагы кыйла жерге баргандан кийин Манас бир кырга чыгып турнабай м-н арттагы колду караса жетелөөдөн кош кетип, кош ат колдон бош кетип, ооган жакка баш кетип, адамдардын шайы бошоп калыптыр. Атка жүрө албай калгандарды атка таңып, кээсин жүктөп тыңдары артынан колду айдап алышканын көрөт. Муну көргөн Манас кол кырылып кетер, тыныгуу бербесек болбос деп шаша жөнөп, Алмамбетке артынан жете келип, элдин шайы кеткенин, Кыргыл арызданып келгенин айтып, элге тыныгуу берсек кантет? – деди эле, Алмамбет Кыргылга шылтоолоп өзүңдүн шайың кеткен го, колдун каны

ким, мени кан шайлаганың жалган болсо өкүмүңдү өзүң ал! – деп кагып коюп, бастырып кетет. Манас Алмамбетке ыраазы болуп, өзүнүн ойлонбой иш кылып, кандык укугуна кийлигишкенине өкүнүп калды. Алмамбет дагы күндүк жол жүрүп, Шараптын кырына чыгып, дүрбү салып, колду караса элдин көбү жүрбөй, асты айдалып, арты байланып келет. Колдун чамасы чак экен, эми жүргөндө кырылып кетер деп ойлогон Алмамбет Кобулдунун өзөнүнө колду тыныгууга уруксат берди. Өзү Уркундун улуу дарыясын кечип өтүп, кытайдын кароолчу Куу өрдөгү жатчу көлгө, Ак кулжа жатчу белге, Мурадыл кароол кароочу чокуга чейин барып, чалгын чалып, Куу өрдөктүн, Ак кулжанын жоонун караанын көрүп кабарга кеткенин көрүп, эч кимди таппай Алмамбет кайра колго келди.

Коркунучтуу жоого каршы аттанган баатырдын татаал жолду басып, көп кыйынчылыктар тартышы фольклордогу кеңири тараган белгилүү сюжеттерден.

Сюжет РЖВда да, о. эле ВЖЭде да жок. Бирок, ВЖЭдеги текстте Манас Жолойдун жылкысын тийгени бара жаткан жолдо Сары-Белдин жонунан кырчактын кызыл түлкүсү жолукканы эскерилет. Ал түлкү Жолойдун кубулган сулуу кызы, кароолчу экени айтылат. Бул ушул эпизоддогу кароолчу жандыктар (түлкү, өрдөк, кулжа) ж-дөгү маалыматтарга үндөшүп турат.

СКВда кырк күн, кырк түн жол жүрүп, кол Алтайдын тоосун таянат. Колдун жүдөп шайы кеткенин көргөн Бакай Алмамбетке кошунду токтотуп, тыныктырууну сунуш кылат. Алмамбет колго тыныгууга уруксат берет. СКВда СОВдогудай атайын окуя түрүндө кенен берилбестен, кыскача гана маалымдалган.

Башка белгилүү манасчылардын варианттарында окуя негизинен СОВго жакын, көп деталдык белгилери окшош айтылат.

Уркундан кечип өтүү, колдун эсебин алуу – сюжеттин өнүгүшүндөгү зарыл түйүндөр.

Кайгуулдан келип он алты күнү катары м-н уктап ойгонгон Алмамбет азыркы чоң жоом Уркундун дарыясы, колду суудан аман өткөрүүнүн камын кылайын деп ойлонуп, арбын отун түшүрүп, азык-түлүк бышырып, аттарды чөбү калың жерге отко айдагыла деп жар чакыртып, элге жарыялады. Кошун камданып бүткөн соң жай ташын сууга байлап, калмакча кара дуба окуп күн жайлады. Жаканын баары жамгырлап, бөксөнүн баары мөндүрлөп, борошо уруп, муз тоңуп жай чилдеде кыш түштү. Толук бир жумадан кийин Алмамбет жай ташын суудан алып, күндү ачты. Тез аттанган кол суусу тартылып калган Уркундан аман-эсен өтүштү. Дагы жол жүрүп чөбү калың, суусу кенен, чер токойлуу, аңга бай, жайлуу жерге жетишкенде Алмамбет колду токтоого буйрук берип, ушул жерге кыштап чыгарын угузду. Элди чогултуп, Алмамбет колдун эсебин сураса кошун түгөл чыгып, Манастын өз кошундагы он башы Тазбаймат тогуз адамын алдына салып, өзү онунчу болуп чубатуудан өттү. Онунчу кишиң кайда? – десе, Баймат Кадоонун боюндагы элди эсептегенде ушул тогузу колума тийген, ошондон бери өзүм м-н он экенмин деп келе жатам, башканы билбейм – дейт. Отуз жүз миң орчун кол бүтүн аман-эсен чыкканда Манастын кошунан бир адамдын жоголгону жакшы эмес, башкалардан кем чыкса кан жардыгы деп башын алат элек, өзүбүздөн жоголгондо унчукпай тим калсак калыстык болбос,

эл эмне дейт?! – деген Алмамбет Байматтын башын алганга буйрук берди. Байматты желдеттер сүйрөп жөнөгөндө Серек ордунан тура калып, токтой тургулачы, Манастын он башчысы ким экен, тизмени карап көргүлөчү – дейт. Текшерип көрүшсө Тазбаймат жоготуп таппай жаткан анын онунчу киши Манас экен. Өлүмдөн калган Баймат барбалаңдап сүйүнүп, байкабай кара басып, баатыр сен үчүн өлө жаздадым десе Манас: «Уруп кеткен Тазбаймат, улук кишим сен болсоң, унуткан кишиң мен болсом. Серекти токтото туруп, сени өлтүргөндөн кийин тизме каратканда болмок экен» – деп солкулдап күлөт. Ал жерде турган жамагат бүт каткырышты.

Эпизод РЖВда, СКВда да жок. Башка манасчылардан ММВда, БСВда, ТМВда СОВго жакын түрдө айтылат.

Чалгын – сюжеттеги окуянын андан нары татаалдануу түйүндөрүнүн бири, өзгөчө кеңири белгилүү салттык деталдардан.

Манас кырк чоросу ж-а белгилүү баатырлар м-н чогуу олтурганда Алмамбет келип: Эл тыныгып, кытайдан чалгын чалуучу убакыт болгонун билдирип, баатырларыңдын кимиси чалгынга барат? – деп кеңеш салса, мен чалгынга барам деген адам болбоду. Элдин түрүн байкаган Манас жолун да, тилин да, сырын да билесиң, чалгынга өзүң бар, колдон тандап жанына жолдош, жорукка минер кошок ат ал деп Алмамбеттен өтүндү. Манастын сөзүн кайтарбай Алмамбет чалгынга барууга бел байлап, жолдоштукка Сыргакты, кошок атка Ажыбайдын Карткүрөңүн каалады. Алмамбет м-н Сыргак чалгынга аттанат.

Эпизод РЖВда жок. СКВда Бакай кырк жигитке кайрылып Бээжинди көргөнүң барбы? – деп сурайт. Алмамбет мен көргөнмүн, чалгынга бар десеңер барайын дейт. Манас кубанып, ыраазы болуп, Карткүрөңдү мин, жаныңа тандап жолдош ал дейт. Алмамбет өз атын эле минерин айтып, жолдоштукка Сыргакты жактырат. Карткүрөңдү коштоп, экөө аттанып кетет.

Белгилүү манасчылардын дээрлик бардыгында бул эпизод негизинен бири-бирине жакын планда айтылат.

Чубактын чыры – сюжеттеги жаңы багыт, татаалдануу түйүнү. Эпостогу өзгөчө кеңири тараган ж-а салттык окуялардын бири.

Алмамбет м-н Сыргак чалгынга аттанып кеткенден кийин кырк чоро эки бөлүнүп, бир жагына Ажыбай, экинчи жагына Кыргыл баш болуп, байгесине төрт байтал сайып ордо атууга киришет. Ордодон чыр чыгып, Бозуулдун сөзүнө териккен Ырчыуул кошунда жаткан Чубакка барып сен экөөбүздү Бозуул кордоду, сен Алмамбеттен кемсиң, ал колго кан болду, чалгынды да ал чалганы кетти, кеп-кеңешке кирбей бул жерде калдың деп чагым салат. Алакөөдөн, оолукма кыял Чубак Алмамбет кулду соём! – деп күүлөнүп аттанып, нойгуттарды баштап, чалгынга кеткендердин артынан жөнөп калды. Кароол карап туш-тушту байкап дөңдө олтурган Бакай аламандап жөнөп калгандарды көрүп, кол бузулганын билип, шашылыш келип Манаска кабар айтты. Манас ат минбесем жок, Аккуланы Чубакка тартуу тартып, колду токтот, аба! – деп Бакайдын өзүн жумшады. Ат жетелеп алдынан чыккан Бакайды көргөн Чубак андан өтүнө албай токтоп калды. Артынан ээрчиген колун кылычтын сырты м-н сабап кайра кубалап, Бакай Чубакка «бөлүнсөң бөрү жейт, жарылсаң ууру алат, Алмамбет билсең сен үчүн кызмат кылып жүрөт» – деп акылын айтты. Бакайдын жүйөөлүү сөздөрүнө муюп, жоошуп калган Чубак келип калган Манасты көрүп эреркеп,

кайра оолугуп, ага таарынычын айтты. Арманың эле чалгын чалуу болсо жүрү! – деп Манас Чубакты ээрчитип, аны Алмамбет м-н Сыргакка кошуп берип келмек болуп жөнөп, чалгынчылардын артынан жете келишти. Чубак атаандашып чыр чыгарганын туйган Алмамбет баргандар сөз айта электе эле таарыныч кылып, өзүнүн элинен азган арманын айтты. Алмамбет канчалык ачуу сөздөр айтса да Чубак ага сөз кайырбады. Күнөөсүн мойнуна алган Чубакка Алмамбет ичинен ыраазы болуп, Манаска таарынычын айтты эле, ал терикмек турмак кайра каткырып күлүп, кытайга алып барам деп жердин түбүнө алып келген окшойсуң, кечээ кечинде элим эсиме түшүп эшикке чыгып карасам жетигенди желкеден, үркөрдү кутпа жактан көрдүм. Кайда келип калгамын деп элимден үмүт үздүм. Бээжиниң бөлөкчө жер экен го. Анын жайын айтчы? – деп өтүндү. Кытайдын жайын айтып болуп, Алмамбет таарынычы жазылбай, чалгынды Чубак чалсын, мен кайра кетем – деп ордунан турду эле, Чубак аттантпай кармай көр! – деп астыртан Манаска шыбырады. Манас кармаган Алмамбет ыйбаа кылып токтоп калды. Алмамбеттин атың начар, кайра кет дегенине болбой Манас оолугуп, мен да силер м-н кошо барып кытайды көрүп келем деп чалгынчылар м-н аттанды. Эки күн жол жүрүп, Саястын кара сеңирине чыгып, дүрбү салып кытайдын жерин көрүштү. Алмамбет үч баатырга кытайдын эли-жери ж-дө баяндап, киндик каны тамган жерин көрүп көзүнө жаш алды. Андан Бээжинди бет алган жолдо Алмамбет Манаска кытайлардын арасында Макел деген дөөсү бар, ошондон кооптоном, башкаларын ала жүргөм деп сыр айтты. Керегетиге кечинде жетип, өргүп калышты.

Эпизод РЖВда жок. ВЖЭде да айтылбайт, бирок Тал-Чокуда туруп туш тарапка байкоо жүргүзгөнү эскерилет.

СКВ б-ча Алмамбет м-н Сыргак чалгынга кеткенден кийин Алмамбет чалгын чалды, сен тең болбой оорукта калдың деген Кыргылдын көкүткөнүнөн арданган Чубак Алмамбетти жайламак болуп анын артынан жөнөйт. Алмамбетти кууп жетип, жүйө сөзгө карабай, тилдеп кирет. Экөө кылыч кезешип калган маалда Чубактын кабарын Бакайдан угуп артынан шаша жеткен Манас экөөнү арачалайт. Өчөгүшүп калган немелер бой бербей бири-бирине жулунушканда Манас экөөнө таарынат. Экөө жарашып, Манастын алдына түшүшөт. Баатырлар Тал-Чокуга чыгып, Манас дүрбү м-н Таласты карап, Абыке, Көбөш чатак чыгарганын, аны Канықей басканын көрөт. Манас Канықейдин Ороздунун он уулунан куткарып калганын, Көзкамандар уулантып өлтүрөрдө аман алып калганын эскерет. Дүрбү м-н кытай жерин, элин көрүп таң калган Манас Алмамбеттен кытайдын жайын сурайт. Алмамбет түшүндүрөт. Мурда бир нече жолу сурасам жолун билбеймин деп карганып койдуң эле, эми баарын айтасың деп Манас таарыныч кылат. Алмамбет өз жомогун – тарыхын айтат. Кытайдын жолун билем десең элди казатка аттантып азапка салар, айтпа деп касам алган Канықейдин суроосу б-ча мурда айтпаган элем деп сөзүн бүтүрүп, Алмамбет кытайдан качып келе жатканда ушул Тал-Чокуга токтоп, кие чыккан атасынын жарым кандык чен тонун катып кеткен жерин көрсөтөт. Чубак м-н Манас ошол жерде калып, Алмамбет м-н Сыргак андан нары жөнөшөт.

Башка манасчылардын варианттары да айрым айырмачылыктары м-н негизги эки варианттын нугунда эле айтылат. ММВ, БСВ, ТМВда Алмамбеттин тарыхы

ушул Тал-Чокуда айтылып, айрым деталдык белгилерди эсепке кошпогондо салттык нукта баяндалат.

Макел дөө – бөлүмдүн сюжетиндеги өзүнчө бутак, окуялардын өнүгүшүнүн татаалданышындагы түйүндөрдүн бири.

Эртеси тогуз жолдун тоому Көтөлөктүн Сары-Белге барып тил кармап, кабар угуу үчүн Чубакты ээрчитип аттанган Алмамбет айткан жерине жетип, атын Чубакка таштап, өзү жөө белге чыгып, боюн жашырып кырдан караса жол байланып, адам каттабай калыптыр. Жоо туюнуп калганын Алмамбет түшүндү.

Аккулжа м-н Куу өрдөктөн кабар алган Эсенкан акылчылары м-н улуктарын жыйып, Манас Бээжинге көп кол алып келатыптыр, эмне кылабыз деп кеңешип, Маңгүбаны жердеген сазаншаң элинин улугу жанда жок чоң дөө Макелди чакыртат. Жалгыз көздүү Макел дөө Коңурбайды баш кылып кытай чоңдорун бүт коркутуп, чантууну жалгыз эле кыйратам деп жөнөп, Алмамбет жаткан белди бет алат. Жолун тосуп калган таш сеңирди колундагы күрсүсү м-н талкалап өтүп, Алмамбет м-н Чубакка жакындап калат. Белестен жол карап жаткан Алмамбет каршы алдынан бир тоо жылып келе жатканын көрүп, кытайлардын жыла турган тоосу бар беле деп таң калып, дүрбү салып караса жалгыз көздүү дөө экен. Алмамбет келе жаткан тоо Макел экенин билип, антаңдап шашып Чубакка жетип дөөнүн кабарын айтып, алыбыз жетпейт, бөөдө өлүм болбой Манаска барып айталы дейт. Чубактын өлсөк да качпай кармашып өлөлү дегенине ыраазы болгон Алмамбет Макел дөө м-н кармашууга бел байлайт. Белге чыгып, дөөнү мээлеп жалгыз көзгө атып сокур кылып, экөөлөп эптеп өлтүрүп, башын кесип, дөөнүн минген керигинин бир жагына таш теңдеп бир жагына дөөнүн башын артып алып, Манас м-н Сыргакка барышты. Өлчөөсүз чоң башты көргөн Сыргактын чындап эси чыгып, кытайдын баары ушундай болсо кантебиз деп шаштысы кетти. Алмамбет ага Макелдин жөнүн айтып, дүйнөдө ушул гана адам экенин түшүндүрүп, көңүлүн тындырды.

Эпизод РЖВда жок, СКВда да айтылбайт. Башка манасчылардан ШРВда, ММВда, БСВда, ТМВда негизинен СОВго жакын айтылат. СКВда Манас м-н Чубакты Тал-Чокуда калтырып, андан нары жөнөгөн Алмамбет м-н Сыргак кароолчу түлкүнү, кулжаны өлтүрүп, кырк кечил м-н Малгун дөөнү жайлайт. Аял дөө Канышайдын ордосуна суу көтөргүч болуп кубулуп барган Алмамбет уу берип аскерлерин бүт кырып, качып жөнөгөн Канышайды да өлтүрүшөт.

Алмамбет менен Сыргактын Бээжинге киргени – окуянын өнүгүшүндөгү кезектеги баскыч, жаңы түйүн.

Төрт баатыр аттанып, бир кезде Алмамбет өзү сыйкыр м-н жоонун жолун тосоттогон жерлерден өтүп, шаарга жакын жерге Манас м-н Чубакты калтырып, Алмамбет м-н Сыргак калаага бет алышат. Экөө Туңша шаарына жакындаганда жоо келатканын билип калган Эсенкан улуктарын чогултуп, кеңеш куруп жатканда үч жүз элүү жашаган Көөдөң Манаска алыңар жетпейт, тартуу тартып багынып бергиле дейт. Чабала аттуу балбаны Манасты жеңип келе коймок болуп жөнөп, Алмамбет м-н Сыргактан өлүм болот. Алмамбет жортуулга дайым ала жүрүүчү чебадаңды чечип андан мурда кытайдан кеткендеги кийимдерин кийип, Сыргакка Чабаланын кийимин кийгизип, эми үнүңдү чыгарып сүйлөбө деп эскертет, каш карайган маалда кытайлардын колуна кезигип, чантуулардын Макел өлтүргөндөн калганы качып кетиптир, алдын тосуп барсын

деген буйрук келди – деп аларды алдап Кентундун жолуна салат да, шаардын сепилине жетип, дарбаза алдындагы кайтаруучуларды да кытайча сүйлөп Кентунга жөнөтүп жиберип, капкачы балбандарды кыйратып ичке кирип, дарбазаны ачык таштап, Туңшага бет алышат. Туңшаны Алмамбеттин аркы атасы салдырган шаар экен, шаарга кирип, туулуп-өскөн жерин көргөндө такаты турбай боюна, өз колу м-н тиккен чынарды кучактап, көз жашын токтото албай, Алмамбет күйүтүн айтып, арман кылды. Кайрат кылып эс жыйып баатырлар шаардан чыгат, кытайдан кетердеги согушта Алмамбет колунан түшүрүп жиберген канжаны таап алышып, Каспаңдын кара тоосуна карап бет алышат.

Эпизод РЖВда жок, ШРВ, ММВ, БСВ, ТМВда эпизоддун сюжети негизинен СОВго жакын.

СКВда Алмамбеттин туулуп-өскөн жерине жетип, өзү тиккен чынар терактин куурап калганын көргөн Алмамбет Бээжинден соо кетпеймин деп чочулайт. Кетип баратып бу кытайдан кетердеги согушта Алмамбет түшүрүп жиберген канжаны таап алышат. Алмамбет Эсенкан кызы Бурулчанын күтүп жүргөнүн айтып, учураша кетмек болушат. Алмамбет атасынын жарым кандык чен тонун кийип, Сыргакка да кытайча кийим кийгизип, Күрпүлдөктүн суусунан кечип өтөт. Нескара, Жолойдун көп колуна кезигип, аларды алдап алыс Суук-Төргө жөнөтүп жиберип, Бурулчага барып учурашышат. Бурулчанын Манаска белегин алып, аны м-н коштошот да, жылкы тиймек болуп жөнөп кетишет.

Жылкы тийүү – сюжеттеги маанилүү бутак, эпостогу кеңири белгилүү, салттык окуялардан.

Кечүүдөн өтүп Каспаңдын Кара-Суусунун өйүзүнө чыккан эки баатыр кытайлардын жылкычы башчысы Карагулга кезигип калышат. Алардан шекшиген Карагул алыстан туруп жайын сурайт. Алмамбет алдамак болуп өзү кандын уулу экенин айтып, кабарга баратканын билдирсе да жандан аяр, сынчы Карагул ишенбей, жанындагы Сыргакты, коштоодогу Карткүрөңдү сынап, эки баатырды жакындатпай, Кентунга карап жүрүп кетет. Аяр кулду кудай урду, кууган м-н буга жетпейбиз, кабарга кетти, тез жылкы тийүү керек – деп, Алмамбет доол кагып, Каспаңдын боюнда жаткан калың жылкыны үркүтүп, Карткүрөңдү жылкыга кошуп жиберип, Сыргак экөө жылкычыларга кол салып, кыйратып, көп малды сапырылтып айдап жөнөштү. Карткүрөң жылкыны баштап, Каспаңдын суусунан Шыта кечүүдөн кечип өтүп, көп жылкы капканы көздөй бет алат. Кентунга бараткан Карагул капканы кайтарган балбандар өлүп жатышканын көрүп, бая өзүнө кезиккен адам Алмамбет экенин түшүнүп, Коңурбайга кабар айтууга артын көздөй жөнөдү эле жылкылары каптап алдынан чыкты. Тосууга аракет кылды эле өрөпкүп калган жылкылар тосуу бербеди. Капканын дарбазасын жабууга аракеттенсе жалгыз күчү келбеди. Айласы түгөнгөн Карагул Коңурбайга тез жетмек болуп кечүүнү көздөй баратканда Алмамбет кабылып, капталынан качырып найза салып, бирок Торуайгырга аты жетпеди. Карагул кечүү издебей сууга кирип кетип, Алмамбеттин Сараласы жээкте токтоп калды. Торуайгыр суудан сүзүп өтүп жээкке чыкканда жаралуу Карагул шыпырылып сууда калды да, Торуайгырдын бош кеткенин караңгыда байкабай Алмамбет кул кутулуп кетти деп өкүнүп кайра тартты.

Эпизод «Чоң казаттын» окуясы катары айтылбаганы м-н жылкы тийүү (Жолойдун жылкысын), ага Манас м-н Алмамбет катышканы ВЖЭдеги тексте да, РЖВда да эскерилет.

СКВда эки баатыр кытайлардын көп жылкысын тийип жөнөшөт. Артынан кууган жылкычы башчы Жаңыбайды, кырк жылкычыны кыргын кылышат. Күүлөнүп келген Карагулду тосуп турган Сыргак найза салып, жарадар Карагул кайра качып, чоң суудан өтө качып кутулат.

Жылкы тийүү айрым вариациялары м-н белгилүү манасчылардын баарында айтылат.

Куугун – «Чоң казатка» таандык согуштук эпизоддордун башталышы, окуялардын тереңдеп, татаалданышы.

Арттан куугун келгенче Манас м-н Чубакка аман жетип алсак болот эле – деп эки баатыр көп жылкыны айдап катуу жөнөштү. Үстүндө ээси жок Торуайгыр Коңурбай жаткан чатырдын тушуна барып окуранып, жер чапчыйт. Сыртка чыгып чамбыл ала чаң болгон, ээси жок айгырды көрүп, Коңурбай жөө малды алганын билди. Кентке келип коңгуроо уруп, колуна кабар берип, токсон миң кол алып, калганың арттан келе бергиле деп, Коңурбай аламандап куугунга жөнөдү.

Базаң тоонун оюндагы Маралды-Суунун боюнда калган Манас м-н Чубак Бээжинге кирмек болгон эки баатырды эки күн, эки түн күтүп зарыгышты. Сен тетиги көрүнгөн жончого барып жолду кара, жөө көрүнсө кабар бер, мен биртке чырм этип алайын деп Чубакты жөнөтүп жиберип, Манас кырчынды кыйрай жазданып уйкуга кирет.

Көп колу м-н жылкынын сүрдөөнүнө салып катуу келаткан Коңурбайдын карааны көрүнгөндө Сыргакты алдыга жиберип өзү камыштын арасына кирип аңдып калган Алмамбет Коңурбай так тушуна келгенде качырып чыгып найза салганда, тиги кайра качат. Аны жарадар кылып, кууп бараткан Алмамбетке Мурадыл бет келип, Коңурбайды коё берген Алмамбет Мурадылды аттан сайып түшүрдү. Көп колдун жакын кирип келгенин көргөн Алмамбет ит урушун салып, жылкынын артынан жөнөдү. Алмамбетти кууп бараткан Ушаңды жол карап жүргөн Чубак туурасынан качырып чыгып көмө коюп кетти. Улам бири качымыш болуп, экинчиси буйгат жерден тосуп туруп тушуна келген душманды көмө коюп отуруп баатырлар Боз-Сеңирге чейин барышты. Алмамбет м-н Сыргак Боз-Сеңирдин кыясынан тосуп келген жоону мылтыктын огуна алып, куугунду бууп токтотуп калышты. Манаска кабар бермек болуп Чубак ашып-шашып келип, уктап жаткан Манасты ойготсо, ал такыр ойгонбойт, тикесинен тургузуп туруп, коё берсе шалак этип жыгылат, өлүп калган го десе коңуругу баш жарып уктап жатат. Айласы кеткен Чубак Аколпоктун этегин түрүп коюп, атына минип качырып келип Манасты найза м-н жоон санга сайды. Найза кирген жерин чапчып алып, ошондо араң ойгонгон Манас кулжуңдаган чунак, бул эмнең? – дейт Чубакка. Шашкан Чубак эсепсиз көп жоо каптап келе жатканын айтса, «...Жоо болсо нетербиз, Жолуң болгур, ыйлаба, Уруша-уруша чыгып кетербиз»,– урушпай жүргөн жоо барбы, ага эмне мынчалык алаптайсың! – деп Манас кебелбейт. Манастын эрдигине чексиз ыраазы болгон Чубак өзү да кайраттанат. Манас согушка кирип, каптаган калың жоонун алдын кайра жапырды. Алмамбет тез жетип колго кабар бер деп Сыргакты жөнөттү.

Манастар жылкы тийгенде артынан келип, согушта Коңурбай м-н Жолойдун өлгөнү ВЖЭдеги жазылган тексте кыска эскерилет. РЖВда жылкысын тийгенде артынан кууп келген Жолойду тосуп туруп, Манас м-н Алмамбет өлтүрөт.

СКВда Карагулдан кабар уккан Коңурбай көп кол м-н куугунга келет. Тосуп турган Алмамбет Коңурбайга кол салып, эми жетип жайлаарда ал кумга сала качып, шайы кеткен Сарала жетпей калат. Сыргак м-н Алмамбет ит урушун салып, жылкыны айдап жүрүп олтурушат. Уктап жаткан Манас чочуп ойгонуп, баатырлар кыйын абалда калган окшойт, жардам берели деп Чубак экөө шашылыш жөнөйт. Көп жылкыны баштап келе жаткан Карткүрөң мени минсең Алгарага үч жолу жетип берейин деп Манаска барат. Манас болбойт, таарынган Карткүрөң Ажыбайга качып кетет. Төрт баатыр кошулушуп, көп жоону кыйратып, кайра сүрүшөт. Манас келди, жеңилмек болдук, көп кол берсин! – деп Коңурбай Карыканга кабар жиберет. Карыкан көп кол жиберип, күчтөнүп кытайлар төрт баатырды кайра каптайт. Согуш катуулап, Айбанбоз баспай жөө калган Манас Тал-Чокуну пааналайт, үч баатыр аны коргоп, курчап алган жоо м-н кармашып турушат. Манас Сыргакка колго кабар бер деп тапшырат. Кууган жоодон качып кутулуп, Сыргак колго жөнөйт.

Жылкынын артынан куугун келип, төрт баатырдын кытайлар м-н согушу белгилүү манасчылардын баарында бар, бирок, алар бири биринен да, ошондой эле СОВдо да, СКВда да айырмаланган өзгөчөлүктөрү м-н айтылат. Айырмачылыктар майда деталдык көрүнүштөр б-ча эле эмес, окуянын жүрүшү, мазмун жактан да бар.

Сыргактын кошунга кабар бергени – сюжеттин өнүгүшүндөгү маанилүү бутактардын бири, окуялардын татаалданышындагы орчундуу түйүн.

Чалгынга кеткен баатырлардан кабар кечиккенге кабатыр болуп, кароол карап жүргөн Бакай катуу келаткан Сыргакты алыстан эле көрүп, алдынан тосуп турса байкабай өтүп баратат. Кыйкырса укпайт. «Бул мынча эмнени көргөн» деп ачууланган Бакай Бозжоргого камчы уруп, Сыргакты кууп жетип найзанын түпөгүнөн кармап, түбү м-н капталга коюп калат. Аттан учуп кете жаздаган Сыргак ат жалдап араң токтолуп, кайдан жеткен жоо болуп кетти деген ой м-н найзаны улай кылчайып караса, абасы Бакай. Шашкан Сыргактын оозуна «аба, аба!» – дегенден башка сөз кирбей алактайт. Ачуусу ого бетер келген Бакай эсакылың кайда, сенин?! Абадан башка сөзүң жокпу? – деп оройдон ары камчы м-н салып калды. Экөө ал жерге токтоп, эсине келген Сыргактан үч баатырдын кызыл өрттүн ичинде калганын уккан Бакай: Баатырлар жоонун курчоосунда калды деп алаңдап жетип барсаң, араң турган алты кан көңтөрүлө кайра жөнөбөйбү? Андан көрө кытайдын көп жылкысын тийип алдык, куугун келбеди, келип олжосун бөлүп алсын деп силерге кабарга келдим – деп айтып бар деп үйрөтүп, Сыргактын үстү-башын күбүнтүп, жуунтуп-тазалантып алып, шашпаган болуп, жай бастырып кошунга келишти. Олжо алсын дегенди уккан кол жапырт аттанып, жөнөп калышат.

Эпизод РЖВда айтылбайт. СКВда: Бакай уйкудан чочуп ойгонуп, Манастын аты баспай калды го деп бушайман жеп, Чөл-Өлүүнүн белинен туш тарапты карап туруп алыстан келе жаткан карааңды көрөт, утурлап барып Сыргакка жолугат. Ал мени тоспо, коё бер, жарадармын, шайым жок – деп наалыш кылат. Ачуусу келген Бакай камчы м-н Сыргакты аттан түшүрө чаап, тилдеп, жоону

алдык, олжону бөлүшкөнгө чакырып келдим деп айтып баргын деп, кат жазып колуна берип, ээрчитип барат. Ажыбай Аккуланы жетелеп шаша жөнөйт.

Эпизод ШРВ, ММВ, БСВ, ТМВда негизинен СОВго, СКВга жакын айтылат.

Көл-Кечүүдөгү кармаш – сюжеттин татаалданышындагы өзүнчө бутак.

Кытайдын колун тосуп урушуп жүргөн Манас Коңурбайды көрүп, көздөгөнүм табылды деп кубанып, атына камчы салып качырып калды. Коңурбай да Манасты беттеп, найза сунуп, экөө кез келгенде Манастан төшкө найза жеген Коңурбай аттан кулап түштү. Кайра тартып анын башын кесүүгө кылыч суурган Манаска Бороончу кол салып, Коңурбайды таштап Бороончуну да ыргыта сайды. Бороончунун башын кесүүгө буямасын келтирбей калың жоо тушту-туштан каптап, ураан, салып тегеректеп кеткенде жамгырдай, мөндүрдөй жааган октун астында эсепсиз душмандын арасында жалгыз калган Манас сестенип, бет алдын сүзө качырып, жарып өтүп, бөлүнүп чыга берди. Манас Иткечпестин Кара-Суудагы Көл-Кечүүгө киргенде артынан көп жоо жете келип, жабылып кол салып, бучкактап алга жылдырбай алек кылды. Манасты акмалап келген Алмамбет м-н Чубак калың жоого бой уруп, согушуп, Манас суудан өтүп кеткенче улам каптаганынын алдын тосуп, токтотуп турушту. Манас тиги жээкке аман чыкканын көргөн Алмамбет м-н Чубак сууга киргенде кармап калмакчы болгон душман өмөлүп каптап сууга кошо кирди. Муну көргөн Манас эки баатырды куткарам деген ой м-н сууга кайра кирди, аны көрүп Алмамбет катыгүн төрө кайра тарт! – деп кыйкырды. Ага болбой жоого аралашкан Манас Көл-Кечүүнү кан кылып, жоонун көбүн кырып, Алмамбет м-н Чубакты ажыратып чыкты. Мурда тердеп, катуу кыйналып калган Айбанбоз муздак сууга кайра киргенде эти жашып, ичи көөп, шайы кетип, суунун шарына туруштук бере албай агып жөнөдү. Аны байкаган Коңурбай артынан акмалап барып, суунун кууш жеринен тосуп, жакын келгенде бет маңдайынын эки көздүн ортосун далдап найза шилтеди. Көз айырбай карап турган Манас бет маңдай келген найзаны шап түпөктөн кармап токтотуп калды. Найзанын учу Манастын колунда, сабы Коңурбайда, ал нары түртсө Манас аты м-н калкып нары кетет, бери тартса жээкке жакындайт. Манастын сууга акканын көргөн Алмамбет берки өйүзгө кайра өтүп, Коңурбайды качырып кол салды. Анын жакындап кирип келгенин көргөн Коңурбай найзасын таштай качып, колуна кирди. Эки найза өңөрүп, бул кыргыз кырылганбы?! – деп Манас суунун жээгине жаңы чыкканда кошундун алды келип, согушка аралашты. Аккуланы жетелеп келип Бакай Манаска тартты.

Эпизод РЖВда да, СКВда да жок. Башка белгилүү манасчылардан ШРВда гана Манастын сууда агып, Коңурбайдын найзасын кармап калганы кыска баяндалат. «Чоң казаттын» окуясы катары аталбаганы м-н эпостун ВЖЭнин текстинде жылкыны кууп келген Коңурбайдын чоң суунун кечмелигинде Манас м-н кезиккени, экөө кезек беришип беттешип, ошол беттешүүдө Коңурбайдын Манастан өлгөнү кыска баяндалат.

Чоң согуш – «Чоң казат» бөлүмүндөгү кульминациялык чекит, күрөштүн чечүүчү учуру.

Кырк чоро баш болгон калың кошун аламандап ат коюп, аткычылдар жаа чоюп, мылтыктын үнү тарсылдап, доол согуп карсылдап, албарс кылыч жар-

кылдап, саадактын огу шартылдап согушка кириште. Аккулага минип, жоо жарагы толук колуна тийген Манастын кадимки баатырдык шаңы келип, душманга сүрү артып, аралап жоого киргенде оң көзүнөн ок чыгып, сол көзүнөн чок чыгып, астына каршы келгендин алыскысын найзалап, жакыныраагын Ачалбарс м-н кайсалап кыйратып кирди. Эки кошуун беттешип, кандуу чоң согуш болду. Айыгышкан согушта азууларын аркайтып, ат жыгылып сулады, муруттарын сербейтип, эр жыгылып кулады. Туу түбүндө турушуп, туубуз качпай турат деп кубат кылып урушушту. Кыргын ичинде Коңурбайды көргөн Манас аны беттеди. Коңур такаат кылбай, калаасын көздөй качып берди. Көшөрө кууган Манас узатпай жетип, артынан найза салды. Ээрден көчүгү кыйшайып эми аттан түшө турган болгондо шаардын сепилине жетип, жашынан машыктырып көндүм болгон Алгара чептен секирип өтүп Коңурбай кутулуп кетти. Өкүнгөн Манас кайра тартты. Туусу жыгылып, бел байлаган баатыры качып, кытай колунун өлгөнүнөн калганы шаарын көздөй качты. Көбү колго түшүп, азы капкасына кирип кутулду.

Жарадар болгон Коңурбай эки жарым күн эс-учун билбей тилсиз жатып, үчүнчү күндө араң эсине келди.

Жылкы тийгенде артынан куугун келип, согуш болуп, ал согушта Жолойдун ж-а анын эки баласынын өлүшү РЖВда эскерилет. Белгилүү манасчылардын варианттарынын ичинен эки кол беттешкен чечүүчү согуш ШРВ м-н ММВда негизинен СОВго жакын айтылса, ТМВда окуянын нугу бир болгону м-н бир катар орчундуу өзгөчөлүктөрү бар. О. эле БСВда өзүнө таандык өзгөчөлүктөргө ээ. СКВда: Тал-Чокудагы Манаска Ажыбай Аккуланы жеткирет. Аккулага минген Манас кырк чорону баштап, он эки кандын колу да согушка кирди. Көп жоонун орто жерин Манас оюп, тегерегин кырк чоро союп, бир капталын Бакай сүрүп, солон жагын Төштүк беттеп, калың кошун ат коюп киргенде туруштук бере албай кытайлар качып калышты. Коңурбай жардам сурап Түп Бээжинге кабар берип, көк букачан Мадыкан дөө баштаган эсепсиз көп кол келип, согуш кайра күч алды. Жалгыз мүйүздүү көк букасын минген Мадыкан дөө согушка кирип эле Музбурчак м-н Кошойду катары м-н ыргыта сайды. Колго түшүп, байлоодо калган Кошой м-н Музбурчакты Сыргак бошотуп чыкты. Манас баш болгон кыргыз баатырлары көптөп жатып Мадыканды араң жеңип, башын кесишет. Качкан кытайларды артынан сүрүп баратып, алдынан жолуккан Коңурбайды көрүп Манас бет алды эле, ал беттешпестен качып жөнөдү. Көшөрө кууп баратып Манас шаардын эми дарбазасынан Коңурбайдын артынан кирип кетерде Алмамбет жетип, чылбырдан алып токтотуп калды. Нааразы болгон Манаска Алмамбет Коңурбай шаарга киргизиш үчүн амалданып качканын түшүндүрдү.

Кытайлар жеңилип, эки эл жарашканы – «Чоң казат» бөлүмүнүн жыйынтык окуясы, сюжеттеги күрөштүн чечилиши.

Коңурбай эсин жыйгандан кийин кытайдын улуктары чогулуп, кеңеш куруп, тартуу тартып жарашуудан башка арга жок деген бүтүмгө келишти. Кармашып, чабышкан м-н чаркыбыз жете турган эмес, урушсак кыргын таба турганбыз, азыр шаарыбыз камоодо, жарашсак дейбиз – деп кат жазып, тугалык делчү атайын үйрөтүлгөн куштун бутуна байлап, Эсенканга жөнөтүшөт. Кабар алган Эсенкан да жарашууну туура көрүп, көп тартуу тартып, эки эл жарашат. Казат-

ка келген кошун жай-жайына тарайт. Белдүү жоону жеңип, ич ара чатактарын токтотуп, кыргыз бектери Манасты бел тутуп, тынч жатып калышат.

Манас Жолойдун элин чаап, көп олжо алып кайткандыгы РЖВда айтылат. Ал эми ВЖЭдеги текстте Коңурбайды жайлап, көп олжо алып элине кайтып, көп жерлерге сурагы жетип, Манас баатыр тынчтык алып жатып калды делет.

СКВда: белеске туу орнотуп, кошунду чогултуп, эсебин алышса Музбурчак, Көкчөнүн элинен көбү өлүптүр, ок жаңылып Шыгай м-н Бокмурун каза табышыптыр, Кошой м-н Үрбүнүн колунун жарымы жок. Элемандын Төштүк жок, кырк чородон Чубак жок. Чубак м-н Төштүктүн жоктугуна Манас катуу кайгырат. Кеч кирип, эл ал жерде түнөп калышты. Таң ата Айкожо азан айтып, эл жапырт багымдат намазын окуп жатканда өзү жалгыз Нескараны баш кылып кытайлардын кырк төрөсүн туткундап алган Чубак келди. Аны көргөн Манас намазын бузуп, ордунан тура чуркап, кубанып тосуп алды. Нескара Манаска кайрылып мени өлтүрбө, Эсенкан кызы Бурулча м-н Айжаңжуң кызы Бирмыскалды баш кылып, көп тартуу тартайын, Чет-Бээжиндин кандыгын берейин, Эсенканга кабар бер, ал менин айткандарымды бүт аткарат – деп, сабылды. Бакай, Кошой баш болуп кеңеш куруп, кытайларга элчи жиберүүнү туура табышты. Суук-Төр деген жерде миң балбан м-н беттешип, баарын жеңип, сегиз жүз ат олжо алып, аман-эсен Төштүк келди. Анын аман келишине элдин баары кубанды. Нескаранын кырк төрөсүнүн бирин жанына ээрчитип, элчи болуп Ажыбай м-н Үрбү Эсенкандын ордосуна барышты. Нескара айткандай Эсенкан жарашууга макул болуп, Бурулча м-н Бирмыскалды баш кылып миң кыз, көп дүнүйө тартуу тартып, Манастын алдына келди. Кытайлардын тартуусун кабыл алышты. Бурулчаны Алмамбетке, Бирмыскалды Чубакка алып берип, нике кыйышты. Эсенкан Манаска Чет-Бээжиндин кандыгын берип, алтымыш күнү той болот.

Согушта Манас баштаган кыргыздардын жеңишке ээ болушу ж-а кармаш кытайлардын тартуу тартышы, эки элдин жарашышы м-н аякташы белгилүү варианттардын баарында бар. Бирок, окуялардын ички курулушу, өнүгүшү орчундуу айырмачылыктарга ээ. Эпостогу окуялардын көпчүлүгүн бири-бирине жакын планда айтышкан, айтуучулук мектептин өкүлдөрү болгон Сагымбай Орозбак уулу, Шапак Рысменде уулу, Тоголок Молдо, Молдобасан Мусулманкул уулу да чыгармадагы ушул окуяны ар бири бири-биринен, о. эле Саякбай Карала уулунун вариантынан да айырмалуу айтышат.

ШРВда эки кол беттешкен чоң согушта кытайлар жеңилип качат. Алардын шаарын камап алып, Бакай м-н Кыргыл аким болот. Үйүнө кетем дегендерге уруксат берилет. Канык ей жаман түш көрүп, кат жазып, Тайбуурулду коштотуп, Кошабышты Манаска жөнөтөт. Манас жети кан м-н кеңешип, же келип урушсун же багынып берсин деп Бээжинге качып кеткен Коңурбайга элчи жиберишет. Ал Эсенканга кабар салып, акыл сураса Эсенкан тартуу тартып жарашкын дейт. Эсенкандын Бурулча, Канышай деген кыздарын тартуу тартып жарашат, бир шаарды Манастын атына коюшат. Манас элди кетирип, кытайда кырк күнү турмак болуп чоролору м-н Бээжинде калат.

ММВда эки кол беттешкен чечүүчү согушта качкан кытайлар сепилине бекинишет. Манас капканы курчап камап калат. Эсенкан м-н Алооке жарашууну

суранышып, көп тартуу м-н келишет. Асылкан уулу Алмамбет м-н көрүшөт. Манас колу м-н алты ай Бээжинде туруп, көп олжо м-н элине кайтат.

ТМВ б-ча эки кол беттешип, алты күнү тынымсыз согуш болот. Кытайлар качып, Коңурбай сепилдин ичине кирип бекинет. Камап жатып алмак болушуп тегерете курчап беш ай жатышат. Манас кетпесине көзү жеткен Коңурбай билермандары, мыктылары м-н кеңешет. Урушууга бүтүм кылышып, кытайлар чептен чыгышат. Кыргыздар даярдап койгон төрт жүз замбирек м-н атып, жоонун колу көп зыян тартат. Эки кол беттешип, катуу согуш болот. Манас м-н Коңурбай жекеде сайышат. Эки күн, эки түн кармашып, акыры Манас жеңет. Алмамбет Коңурбайды өлтүрмөк болгондо, Манас чексиз баатыр экен, мусулман кылалы дейт. Мусулман болбойт, олтуруп тынган оң, тирүү калса алдап кетет деген Алмамбеттин сөзүнө конбой Манас туткундагы Коңурбайды алдырып келип, мусулман бол десе ал макул болот. Эки эл жарашып, өлгөндөрдүн эсебин алып, өлүктөрдү көмүшөт. Коңурбай Манасты Чоң-Бээжинге конокко чакырат. Манас колду таратып, алты канды ээрчитип Коңурбайга конокко барат. Ал мыктылап тосот. Алмамбет Бакайды ээрчитип атасына барып, ата-энесин, элин мусулман кылат. Манас Эсенкандын тагына минип, үч күн олтурган соң кандыгын Алмамбетке берет. Ал кан шайланат, Бирмыскалга үйлөнүп, үч ай той берет. Элден аттанып чыкканы эки жылга толгондо Алмамбет кандыгын инисине берип, көп олжо м-н кошун жай-жайына тарайт. Манас аман-эсен Таласка келип түшөт.

БСВда Сыргактан кабар алган кол согуш майданына келип, Манас Аккулага мингенде Коңурбай чочулап, эки жактан эки баатыр чыгып беттешсин, жеңилген тарап багынып берсин деп сунуш кылат. Кытайлардын Кыртыш дөөсүнө каршы барган Ажыбай жеңип кытайлар качууга бет алышат. Артынан куып сайып, көбүн кыргын кылышат. Баатырлар тийип келген жылкы м-н жоодон түшкөн аттарды жети кандын колу олжо кылып бөлүшөт. Капкага кирип бекинген кытайлар улам чыгып согушуп турушат. Жекеге чыккан Коңурбайды Чубак жеңип алып, аны дарга асып өлтүрүшөт. Кытайлар тарап багынат. Алмамбет Бирмыскалга, кырк чоро анын жолдош кыздарына үйлөнөт. Көп олжо м-н кол жерге кайтышат.

КИЧИ КАЗАТ – эпостун корутунду бөлүмү, салттык туруктуу окуялардын бири. Бөлүм Манастын жакын жолдоштору ажал таап, өзү жарадар болуп элине келип, өлгөнүн баяндаган окуяларды камтыйт.

Бөлүм белгилүү манасчылардын көпчүлүгүндө «Кичи казат» делет, элде да ушундай ат менен белгилүү. Айрым манасчылардын варианттарында башкача аталган учурлар да бар. Мис., СОВдо «Кичи чабуул» делсе, ТМВда «Кан казат» деп аталат.

Семетейдин төрөлүшү – «Кичи чабуулда» («Кичи казатта») кириш бөлүмдүн милдетин аткарган окуя.

Кытайларды жеңип, көп олжо м-н жер-жерине кайтышкандан кийин Манастын зоболосу дагы да жогору көтөрүлүп, ага каршы чыгып, каяша айтар жан калбай, ич ара чыр-чатактар басылып, эл тынч жатып калат. Манас алтымыш жашка чыгат. Баласыздыгына арман кылып, кыргыздын мыктыларын чогултуп Меккеге барып, кудайдан бала сурап зыярат кылып келмек болуп кеңеш салат. Эл Манасты опурталдуу алыс жолго кыйбай мыктылар кылчакташат. Бакай душ-

маныбыз көп, баатыр Меккеге кетип калса чатак чыгып, эл бузулар – деп ойлоп, Манасты барба дейт. Кыргылчал бузукулук кылып, Манастын Меккеге барышын кубаттайт. Ага Бакай, Төштүк каршы чыгып, кеңешке катышып отургандар да Кыргылдын оюн жактырышпайт. Багыш карыянын акылы боюнча Манастын аялдарын чакырып сурайлы, эгер бирөөнүн боюнда бар болсо Манасты Меккеге жибербейли деген бүтүмгө келишет. Акылай Каныкейдин беш айлык боюнда бар экенин билдирет. Манас Меккеге барбай калат. Канык ей эркек төрөйт, көп эл чакырып, чоң той берилет. Төрөлгөн балага Семетей деп ат коюлат.

«Семетейдин туулганы» РЖВда эпостун жетинчи окуясы катары берилген. СОВ м-н РЖВнын мазмунунда окуялардын өнүгүшүндө олуттуу айырмачылыктар бар. РЖВда Каныкейдин жети айлык боюнда бар кезде Аккула арып, Манас кан карып өлөт. Каныкей төрөгөндө Акылай баланы өлтүрмөк болот. Бирок, баланы чоң энеси Бакдөөлөт аман алып калат.

СКВда Семетей эл «Чоң казатка» аттанганда балтыр бешик бала экени гана айтылып, төрөлүшү атайын окуя катары берилбейт.

ШРВда Манас «Чоң казаттан» кайтканда Семетей эки жашар бала экени эскерилип, баланын туулушун баяндаган атайын окуя жок. ММВ б-ча «Манаста» Семетейдин ысымы эч жерде учурабайт. БСВда Семетей ж-дө «Кичи казатта» эскерилет. Аккулага ок тийип, Манас жөө калганда ага Тайбуурулду жетелетип жөнөткөндө жазган катында Каныкей согушту токтотуп үйгө кайт, Семетейди көр дейт. ТМВда Семетей Манас тирүү кезинде төрөлгөн болот. Өлөрүндө уулу Семетейдин жаш калганын эскерип, аны Бакайга тапшырат, баланын төрөлүшүн баяндаган атайын окуя жок.

Коңурбайдын бузукулугу – «Кичи чабуулдун» («Кичи казат») башталышына себеп болгон окуя.

Семетейдин туулганына арналып берилген тойдо шылтоо таап чыр чыгарып, кыргыздарды чаап алалы деп Коңурбай элине кеңеш курат. Аны угуп калган Алмамбет Бакайга айтат, Алы жетмек беле, чыр чыкпасын, унчукпа деп Бакай Алмамбетти тыйып коёт. Коңурбай чаап алам деп опуза айтканын уккан Манас аттанмак болуп элине буйрук бергенде, үйүнө келген мейманыңа кол салганың туура болбойт деп аны Кошой тыят. Кытайлар Коңурбайдын чогоол сөздөрү ж-а арам ой аракети үчүн кечирим сурашып, кыздан тартуу тарталы, чыр чыкпасын деп суранышат. Төштүктүн сунушу б-ча тартууга Алмамбет жактырган Эсенкандын кызы Мыскалды сурашат. Кытайларды ыраазы кылыш үчүн кыздын калыңына көп дүнүйө, мал беришет. Той тынч тарап, эки элдин арасы тынчыйт.

РЖВда мындай окуя жок. СКВда Чет-Бээжинге Манас кан болгондон кийин Коңурбай Түп-Бээжиндеги Карыканга качып барат. Карыкан Манастын Бээжинге алты ай кан болору даңзага эчак жазылганын, кыргыздын баатырынын ажалы айбалтадан экенин айтып, атайы айбалта жасатат. Айбалтаны алып, ыгын таап Манасты жайлаш үчүн Коңурбай Чет-Бээжинге жашырын кайтат.

Кытайлардын жеңилип, Манастын Чет-Бээжинге кан болгонун сүйүнчүлөп барган Шуутудан угуп Каныкей: тез кайт, кытайда турсаң баатырдын баарын алдырасың, өзүң да соо болбойсуң! – деп кат жазып, Шуутуну кайра жөнөтөт. Ал Бээжинге жете берерде аңдып жүргөн Коңурбайга кабылып, чоң сууну ми-

нип келаткан Тайбуурул м-н аттатып өткөндө Каныкейдин каты сууга түшүп калат. Шуутунун тез келсин деди – деген сөзүнө Манас анча маани бербейт. Жети кандын элин чогултуп, кайтууга уруксат берет. Кайткан эл м-н кошо Бакай да Бурулча м-н Бирмыскалды Таласка көчүрүп кетет. Кошой, Төштүк баш болуп казатка келген кошундун көбү кайтат. Мусулман болумуш болуп алдап Манаска ашпозчу болуп жүргөн Шуйкучу деген кытай Манастын жаткан-тургандын, эмне кылганын бүт катка салып жүрүп, кыргыздардын башкы баатырын эртең м-н ич кийимчен, чепкенин желбегей жамынып, даарат алып, мунарга чыгып асан чакырган учурда гана өлтүрүүгө боло турганын Коңурбайга билдирет. Коңурбай аңдып жүрүп жоо кийимсиз, бейкапар асан чакырууга камданып жаткан Манасты аркасынан келип атайы жасалган айбалта м-н шилиге чабат. Манастын эси ооп жыгылат. Ошол күнү кароолдо туруп көзү илинип кеткен Ажыбай ойгонуп, качып бара жаткан Коңурбайды кууп жетип, найза сайып жарадар кылат. Ууга сугарылган балтанын уусу денесине тарап, жарасы кабылдап, катуу ооруган Манасты Алмамбет өзү дарылап, денедеги ууну тараттырып, кадимкидей айыктырып, жанына нече миң кол кошуп, Таласка барып, балаңды көр – деп аттантат. Бир нече күн жол жүрүп Бээжинден узагандан кийин Манас башына балта тийгенде коркуп качып кетти деген сөзгө калбайын деп намыс кылып, жанындагыларга токтоого буйрук берет. Таштан тегерете чеп кармап, туш-тушка кароол коюп, ошол жерге жатып калышат.

Белгилүү манасчылардын вариантарындагы «Кичи казаттын» башталыш окуялары бири-биринен да, о. эле СОВ м-н СКВдан айырмаланып айтылат. ШРВда «Чоң казат» кыргыздардын жеңиши м-н бүткөндөн кийин элди жер-жерине таратып жиберип, кырк чоросу м-н кырк күн туруу үчүн кытайда калган Манаска Коңурбай келип, элиңе кайтар болжолуң болду, аттанып чыгып тамаша кылып келели дейт. Манас макул болуп, жоо кийимин кийбей, бейкапар Коңурбай м-н бастырып кетет. Жаман белгилери кармап, чочулаган Бакай Ажыбайды Манастын артынан чаптырат. Коңурбай аңдып туруп байкатпай Манасты катып келген айбалтасы м-н башка чабат. Ошондо келип калган Ажыбай кылыч алып Коңурбайды качырат, бирок, кылычы мүчүп Коңурбайга эмес, Алгаранын соорусуна тиет. Алгара очорулуп, жөө калган Коңурбайдын башын алууга умтулган Ажыбайдын жолун Коңурбайдын аңдып турган жигиттери тосуп калат. Жарадар Манастан чочулаган Ажыбай кайра тартып, Аккуланы чылбырдан алып качып чыгып, Бакайдын чатырына келет.

ММВда: Манас элине кайтып кеткенден бир топ убакыттан кийин Коңурбай өч алмак болуп эсепсиз көп кол м-н аттанып чыгып, уйгурларга кез келип, аларды чабат. Кабар алган Манас кол курап келип, катуу согуш болот. Ал согушта Нескараны Алмамбет, Бороончуну Төштүк өлтүрөт. Кытайларды шаарына камап жатып жеңип, Манас Бээжинге дагы алты ай кан болуп турат. Манас м-н кошо келген кол туш-тушка тарап, кытайдан аял алып, ар бири өз бетинче кетет. Кетер убакыт болуп, тарап кеткендерди чогулта албай Манас өлдү деп жарыялашат. Эл чогулуп, кетүүгө камына башташат. Кытайдын Дуңша аттуу акылман кары адамы Коңурбайга: өзүн өзү өлдү деп Манастын башынан сыймыгы учту, аны эми жеңесиң – дейт. Коңурбай аңдып келип, эртең м-н даарат алып жаткан Манасты кара кушка айбалта м-н чаап жарадар кылат.

БСВда кытайларды жеңип, олжо м-н жер-жерине тараганда бир жылдан кийин кайра келип Бээжиндеги Эсенканды чаап алмак болгон убада б-ча Манас колун жыйып Бээжинге аттанат. Буга чейин Кыргылдын ушагына ишенген Манаска Чубактын элине кетип калышы, аны уккан Коңурбайдын кыргыздарды чаап алганы аттанганы, Манас Чубак м-н жарашканы кеткенде кытайлардын Таласты камашы, Манас келип кытайларды кууп чыгышы өңдүү СКВдагы өзүнчө чоң окуя катары айтылган эпизодго жакын мүнөздөгү окуялар айтылат. Тосо чыккан Коңурбайдын колу м-н катуу согуш болуп, кытайлар чебине бекинишет, чепти камап согушуп жатканда Аккулага ок тийип, Ырчыуул Таластан Тайбуурулду алып келет. Согушту койсун, кайтсын деген Каныкейдин катына болбой, Манас согушту улантат. Капарсыз келе жаткан Манастын артынан келип Коңурбай айбалта м-н башка чаап жарадар кылат.

ТМВда мусулман болдум деп алдап, кантип эбин келтирсем деп кекенип жүргөн Коңурбай Эсенкандын алдында кеңеш куруп, Манастан кек алыш үчүн аны конокко чакырып, аз адам м-н келсе жайламак болот. Конок болуп кет – деген кат алып атайын кабарчы келгенде Бакай м-н Алмамбет баш болушуп кырк чоронун көбү барбайлы дешет. Чакырганга барбайт деген эмне? – деп Кыргыл Манасты көкүтөт. Амал м-н чакырышы мүмкүн, көп кол алып, камданып баралы деген Алмамбеттин сөзүнө болбой, Манас азыраак эле адам м-н аттанат. Барба, жаман түш көрдүм деген Каныкейдин сөзүнө да көнбөйт. Коңурбай Манасты урмат м-н тосуп, конок кылабыз деп шылтоолоп жанындагы адамдарды бөлүп-бөлүп кетишет да, беш күн конок болгон соң Манастын үстүнө кирип, атайын жасалган айбалта м-н чабат. Манас кагып жибергенде балта даана тийбей, бир жак каракушка тиет. Манас балтаны колунан жулуп алганда Коңурбай качып чыгат.

Коңурбайдын атайын жасалган айбалта м-н чаап Манасты жарадар кылышы бардык манасчыларда айтылганы м-н окуянын өнүгүшү ар башка берилген.

Манастын Меккеге барышы – окуялардын чиеленишиндеги баскыч.

Арадан үч жыл өткөндө Манас Алтайга көчмөк болуп, элине кабар берип, кеңеш курат. Чогулган элге той берип, баласын олтургузат. Барам деп койдум эле, Меккеге барууга уруксат бергиле – деп өтүнөт. Акун канга баласыз кезде бел куда болдук эле, эми мен эркек, сен кыздуу болдуң, айныбасаң кызыңды уулума бер деп көп калың берет. Манас Меккеге барса аман кайра келбейт го деп эл кайгырат. Манас элинен ыраазылык сурап, Алмамбет, Сыргак, Токотойду ээрчитип Меккеге жөнөйт. Манастар узак жол басып, укмуштуу жандарга жолугат, он тогуз күн деңизде, тогуз күн чөлдө жүрүп, акыры Меккеге жетет. Аларды Абуназир тосуп алып, Мединага алып барып, Мукамбет пайгамбардын кабырын көргөзүп, кайра элине кетүүчү жолду айтып берип жөнөтөт.

Окуя РЖВда, СКВда, о. эле башка белгилүү манасчылардын варианттарында да кездешпейт.

Коңурбайдын кыргыздарга кол салышы – «Кичи чабуул» («Кичи казат») бөлүмүндөгү окуялардын чечүүчү учуру.

Манастын Меккеге кеткенин уккан Коңурбай кыргыздарды чаап алмак болуп аттанат. Мыскалдан кат алган Бакай кытайлардын душмандык оюн билип, жакын көчүп келип алдык (эл Манас Меккеге кетерден мурда эле Алтайга көчүп келген), бейкапар жатып алдырып койбойлу деп кырк жигитке келип кеңешип,

кол жыйып камданышат. Кытайлардын кабарын уккан эл үркөт. Меккеден кайра келе жаткан Манас үрккөн элдин алдынан чыгат. Абыке баштаган кыргыздын колу аздык кылып, такат бере албай качканы турганда Манас келип, согушка аралашат. Катуу согуш болуп, кытайдан өтө көп адам кыргынга учурайт. Мыскал адам жиберип, Алмамбетти чакыртып, атасынан үч ай согушту токтото турууну суранат. Согуш токтоп, Мыскал Алмамбетке жолугат.

Окуя РЖВда эскерилбейт. СКВда Ажыбай сайган найзадан жарадар болуп, кырк күн жатып айыгып, элине кошулган Коңурбай Манасты жайлап салдым деп туш-тушка кабар берип, кол жыйып, Чет-Бээжинди курчап калат. Кытайлар кол саларын билип күн мурун даярданып белен турган кыргыз кошуну каршы чыгып, согуш башталат. Кандуу согуш болуп, кытайлар кырылганына карабай улам өмөлүп каптап, көптүгүнө салып Алмамбет, Чубак, Сыргак баш болуп урушуп жүргөн кыргыз баатырларынын шайын кетиришет. Баатырлар кеңеш куруп эл бекер кырылбасын деп кошунга элге кетүүгө уруксат берип, өзүлөрү арта калып, жоонун жолун буул, тос-тос кылып урушуп жүрүштү. Эл узап кеткенде ит урушун салып, баатырлар өзүлөрү да кошундун артынан жөнөштү. Күнтүн жок тынымсыз согушуп жүрүп олтуруп, мурда Манас келип токтоп жаткан жайга жетишти. Кийин келген кошунду да ошол жерге токтотуп, Манас баатырларды күтүп жаткан экен. Үч баатыр баш болгон кырк чоро Манас баатырга келип кошулуп, аман-эсен учурашышты.

Манас жарадар болгондон кийин кытайлар каптап кирип, катуу согуш болушу, кыргыз колу жерине бет алып, артынан келген душман м-н урушуп жүрүп отурушу көпчүлүк белгилүү манасчылардын вариантарында бар. Айрым өзгөчөлүктөрү менен окуя СКВга жакын айтылат.

Баатырлардын курман болуп, Аккуланын окко учушу – бөлүмдөгү окуялардын ж-а жалпы эле эпостун сюжетинин чечилүүгө бет алышы.

Үч ай мөөнөт бүтүп, согуш кайра башталат. Кандуу кармашта Алмамбет, Сыргак, Чубак окко учат. Аккулага замбиректин огу тийип, Манас жөө калат. Жөө калган Манасты аңдоостон келип Коңурбай айбалта м-н шилиге чабат. Токтук деген кытай мергени Манасты атканы жатканын көрүп Жолой токтотууга аракет кылат. Андан жазганган мерген жаза атып, жаанын огу оң чекесине тиет. Кыргыздарга жан тарткан Жолой Манас жарадар болгонун көрүп, кара калмак манжуларын алып, согушту таштап кетет. Согушта кытай м-н кыргыздар гана калып, кармаш басаңдайт. Жарадар Манасты элге алып келишет.

Окуя РЖВда жок. СКВда: Коңурбай баштаган кытай колу арттан жете келип, эки кол беттешет. Качкан жоону артынан кууп, он эки күндүк жолго сүрүп барышканда эми такыр жеңилерине көзү жеткен Коңурбай акыл ойлоп, амалданып жети күнгө урушту токтото туралы, элим м-н кеңешейин, элим макул деп туура көрсө өзүңдү Түп-Бээжинге кан которолу – деп, Манаска элчи жиберет. Манас анын амал м-н алдап жатканын билбей согушту токтотууга макул болот. Кытай жети күн тыныкса баш-аягын жыйып, жаңы жардам алып, күчөп кетерин айтып Алмамбет нааразылыгын билдирет. Манас кенебей, Алмамбеттин айткандарын көңүлгө албайт. Тынымдан пайдаланып кытайлар качканын токтотуп, жардамга жаңы күч кошулуп кайра согушка киришет. Жардамга келгендердин ичинде ажайыптан Алмамбет м-н бирге окуган казыналык чоң мерген Кожожаш келет. Ал оору болуп мурдагы согуштарга катышкан эмес экен. Ажы-

даардан менден алты ай ашык окуду эле, өнөрү өзгөчө деп андан Алмамбет да чочулайт. Кожожаш мерген Көкчө м-н Музбурчакты, аларга удаа Сыргакты атып өлтүрөт. Кожожаш аткан ок бооруна тийген Чубак оор жарадар болуп, коркок ооруга кезигип, дайынсыз кетет. Кырк чоронун белдүүлөрүнүн көбү өлүмгө учурап, жоого жалгыз такат кылып жүргөн Алмамбет Кожожаштын огунан шейит болот. Баатырлардан айрылып, катуу кайгы тарткан Манас жоого каршы өзү аттанмак болуп камынып жатканда аңдып келген Кожожаш өзүн атайын десе ок өтпөйт, атын атып, Аккула окко учат. Аккула окко учуруп, Алмамбет шейит кечирип мен эми кантип тирүү жүрөмүн) – деп Манас кейип арман кылат. Жөө калган Манас белеске чыгып, дүрбү салып, Кожожаш, Коңурбай баш болгон кытай баатырлары эми кыргыздарды кырып, Манасын тирүү кармап алабыз! – деп тойлоп жатканын көрөт. Манас туулганда касиеттүү думана берген Аколпоктун жакасына тигилүү болот ок м-н Аккелтени октоп, кароолуна дүрбүсүн таңып, шашпай мээлеп атканда, Кожожаш м-н катар отурган сегизинин башын ок жулуп кетет. Аярлыгы жанда жок четирээк олтурган Коңурбай аман калып, шаарына кире качат.

Канык ей жаман түш көрүп, Манас атынан ажыраганын сезип, Тайбуурулду коштотуп Бакайды жөнөтөт. Бакай келип, Тайбуурулга минген Манас катуу каарданып колунун өлгөнүнөн калганын баштап кайра согушка кирет. Кыргын болгон кытайлар Манастын каарына чыдабай качып, чебине кире качкандары гана аман кутулушат. Баатырлардын өчүн албай, Коңурбайды жайлабай кантип кайра кетем! – деп каарданган Манас сепилдин дарбазасын бузамын – деп айбалта м-н койгулап турганда асмандан «Бээжинге алың жетпейт, кайткын!» деген добуш үн угулат. Алданын буйругу экен – деп Манас колун баштап, кайра тартат. Баткактуу кара суунун боюна токтоп, колдун эсебин алып, өргүү болушуп, эртеси эртең м-н Манас намаз окуп жатканда аңдып келген Коңурбай найза м-н кыр аркага сайып, жарадар кылат. Кароолдо туруп уктап калган Ажыбай Коңурбайды качканда көрүп, артынан жетип, найза сайып жарадар кылат бирок аты күлүк Коңурбай жеткирбей кутулуп кетет. Манаска сайылган найзаны Ажыбай түз тарта албай, болоттун учу сынып, аркада калып калат.

Сыргакты баш кылып өлгөн баатырлардын сөөгүн Көк-Булуңга коюп, Алмамбеттин сөөгүн кытайлардан тартып алып, элге жеткирсин деп Саралага жүктөп коё берет. Оорусу катуулап атка жүрө албай калган Манасты арча табытка салып атка жүктөп, катуу жүрүп элге жетишет.

Окуя айрым өзгөчөлүктөр м-н белгилүү манасчылардын көбүндө СКВга жакын айтылат.

Манастын өлүмү, күмбөз салдыруу – эпостун жыйынтык окуясы.

Манас эли, баатырлар м-н коштошот. Баласынын жаш калганына арман кылат. Манас өлүп Канык ей кошок айтат. Үрүмчү шаарына жакын Баяндынын талаасындагы Кум-Арык деген жерге Манастын сөөгүн коюп күмбөз салышат.

Жалпы эле Кичи чабуул (Кичи казат), айрыкча эпостун корутунду мүнөздөгү окуялары СОВдо кыска, үстүрт гана айтылган.

РЖВда Манастын өлүмү «Семетейдин туулганы» деген тема м-н берилген бөлүмдүн киришүүсү катары баяндалат. Мында Манастын согушта жарадар болгону эскерилбейт, тескерисинче «Аккула арыган экен, Манас кан карыган экен» делип баатыр карылыгы жеткенде өз ажалынан өлгөнү берилет. Канык ейдин

жети айлык боюнда бар кезде ооруп жаткан Манас чоролорун чакырып, көзүм өтүп бара жатат, артымда кала турган бала жаш, жардам бере жүргүлө – деп керээзин айтып, дүйнөдөн өтөт. Манастын сөөгүн Таластын боюндагы Сулпукорго койгон делет. Күмбөз салдыруу эскерилбейт.

СКВда Каныкей Муздактын башы Муз-Жайлоого көчүп салкынга конуп, Шуутуну жиберип Мысыр м-н Багдаттан үпү, апы деген дарыларды алдырып, Манастын шилисиндеги жарасына жаап, кырма кызыл дарыны ичинен берип дарылайт. Манас кадимкисиндей болуп айыгып, кайра келип, Таласка конуп, эл башкарып турат. Алмамбеттин сөөгү жүктөлгөн Сарала келип, сөөктү Ат-Башыдагы Чеч-Дөбөгө алып барып коюшат. Ошондон кайра келип, катуу капаланып Алмамбеттин үйүнө өкүрүп түшкөн Манас мээ аралаш сары зил кусуп, эси ооп жыгылат. Коңурбайдын найзасы тийген белиндеги жарасынын оозу бүтүп калгандыктан элес албай Каныкейге айткан эмес экен. Баатырдын белиндеги жарасын билбей калганына катуу кайгырган Каныкей тинте м-н жаранын оозун ачып көрсө оозу жымыйып бүткөн м-н нары жагы зилдеп, кыр арканын жүлүнүн чиритип жибериптир. Манастын оңолуп өөдө болбосун түшүнгөн Каныкей баатырга керээзиңди айт? – деп өтүндү. Мен өлсөм атаң Темиркандыкына качып барып, Семетейди бир тууганың Ысмайылга бактыр, он экиге чыкканда элдин кабарын угуз, Бакайга кеңешип сөөгүмдү эч кимге билгизбей жашырын кой, Кошой, Төштүк Сайкал, Көкбөрүлөргө кабар бер – деп Манас керээзин айтат. Каныкей Тайбуурулду мингизип Ажыбайды кабарга жөнөттү. Ажыбай жолдон Манастыкына келаткан Урумкан уулу Көкбөрүгө жолугат. Аяш атама өзүм кызмат кылам деп анын уулу он эки жаштагы Коёнаалы да келет. Ажыбайдын чакырыгына келбей койгон Сайкалды Коёнаалы өзү барып алып келет. Эл м-н, келген баатырлар, кырк чоросу м-н коштошуп Манас көз жумат. Каныкей мурдатадан эле күмбөз салдырып, сөөгүн коюу үчүн Эчкиликтин кара зоого жашырын жай даярдатат. Манастын сөөгүн ошол жашырын жайга коюп, күмбөзгө теректен чабылган кепти көмүшөт. Кошой, Төштүк баш болуп эмдиги жылы келип Манаска аш берели деп убадалашып, эл тарайт.

Белгилүү манасчылардын варианттарында бул окуя СКВга жакын айтылат. БСВ м-н ТМВда Манаска аш берилгени айтылып, Багышта аш Манас соруп жатканда эле берилет.

С. Мусаев

МАНАСТЫН ТОКМОК ТАШЫ – Ош обл-нын Токтогул р-нундагы Куйбышев атн. колхоздун талаасында 2 түп кара жыгачтын жанында алачыктай таш жатат. Элдик уламыш б-ча аны м-н Манас желесинин казыктарын жерге каккан имиш.

«МАНАСТЫН» ТОПОНИМИЯСЫ негизинен эки топко бөлүнөт: 1) эпостун өзүндө кезигүүчү географиялык аттар; 2) эпостун башкы каармандарынын ысымдарына байланыштуу онимдер. Үчилтиктин топонимиясы толук топтолуп, тийиштүү деңгээлде изилдене элек. Андагы жер-суу аттары, алардын түзүлүшү, лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү, этимологиясы, жаралган мезгили, топонимикалык системасы иреттелип, терең иликтөөгө муктаж. Жарыяланган варианттарга караганда эпос топонимдерге бай. Э. Абдылдаевдин байкоосу б-ча («Манас» эпосунун историзми. Ф., 1987, 84-б.) топонимдердин көптүгү жагынан «Манаска» бир да эпикалык чыгарма тең келбейт. Эпостун Сагымбай Ороз-

бак уулунун варианты б-ча жарыяланган китептеринде 532 топоним жолугат, кайталангандары м-н кошо эсептегенде бул сан алда канча көбөйөт. Мис., Алтай, Анжыян, Бээжин, Какан (Какан-чын), Каспаң, Кашкар, Каркыра, Талас ж. б. 20–30 мертебе кезигет. Көп санда, жер-суу аттарынын көпчүлүгүндө гана эмес, алардын эпостогу ордунда, алардын эпостун жалпы мазмуну м-н айкалышында, анын тактыгына, маалымдуулугуна болгон таасиринде.

СОВдогу топонимия өзүнүн ар түрдүүлүгү, географиялык диапазону табигый ж-а тарыхый реалияны эпикалык мүнөздө болсо да таамай чагылдырганы, жер-суу, шаар-кыштакты белгилүү аймакка бекем «байлаганы» м-н айырмаланат. Эпосто аталган топонимдерден окуялардын багыты, жүрүшү, алардын айрым реалдуу регион м-н айкалышы (мис., сүрүлгөн кыргыздардын Алтайды көздөй жөнөгөн же кайра кайткан жолунун багыты, өзгөчө Бокмурундун кошунунун Каркырага чейин басып өткөн жерлери) даана байкалат.

Эпостун топонимиясы өтө эле кеңири аймакка тараган. Ага О. Азия, Казакстандан тышкары Кытай, Монголия, Ооганстан кирет. Булар м-н бирге региондон өтө алыс жайгашкан Түш. ж-а Батыш Азия, Европа өлкөлөрүндө, ал түгүл Африка (Мысыр, Магриб), эпикалык Батыштагы (Желпиниш, Жеткайт сыяктуу) айрым аймактын аттары да эскерилет. Баарынан көп топоним, арийне, окуялардын чордонун түзгөн Кыргызстан (89), Казакстан (89), Кытай (152) ж-а Алтай (47) аймактарынан учурайт. Эпосто Алтайдын алып турган орду так эмес. Аны азыркы Тоолуу Алтайдын аймагы деп түшүнүүгө эпостун топонимиясы, географиясы да жетиштүү негиз бербейт. Кыязы эпикалык Алтайга Жогорку Эртиш м-н Моңгол-Алтайынын аймагы ж-а аларга коңшу жаткан түштүк тарап туура келиши ыктымал. Атайын изилдөөсүз бул тарыхый-географиялык табышмактын чечилиши кыйын. О. эле көп сандаган жер-суу аттарын (СОВдогу топонимдердин 49%) «таануу», алардын ордун табуу оңойлукка турбайт. О.Азия аймагына тийиштүү жер-суу аттары эпостун топонимиясынын 40%ин түзөт. Белгилүү жер, өлкө, жайлоо ысымдарына жалпы топонимиянын 49% туура келет, гидронимияга 20%, калгандары тоо-таш, ашуу, кыя, ойдуң, шаар, кыштак атоолорун чагылдырат. Эпос кеңири хронологиялык диапазондогу географиялык аттарды кучагына алат. Алардын ичинде эски, илгерки ж-а кийинки кылымдарга белгилүү болгон онимдер да бар. Аксы, Алай, Андакен (Анжыян), Арбанты, Булагасын (Баласагун), Мачын, Орчун, Кокон ж. б. о. кылымдарда тарыхый топонимикалык стратиграфиялык катмарга кирет. Ошондой болсо да эпикалык топонимия жетиштүү тарыхый дарек ролун аткара албайт. «Маната» ойдон чыгарылган, манасчылардын фантазиясынан жаралган географиялык аттар арбын дегендей пикирлер айтылып жүрөт. Эпикалык чыгармада ансыз болбойт. Мындай ысымдар СОВдо жолугат. Бирок, алар эпостогу жалпы, көпчүлүк реалияга үндөш географиялык аттарга доо келтире албайт. Эпостун башатынан бери көп замандар өттү. Нечен элдер жоголуп, аты өчтү, мезгил өзгөрдү. Мунун баары жергиликтүү топонимияга таасирин тийгизбей койгон жок. Көп ысымдар унутта калды, далайы тилдик өзгөрүүлөргө дуушар болду. Мезгил, замана канчалык таасирин тийгизсе да «М.» т. жоголбой, бөксөрбөй, өзүнүн тарыхый миссиясын толугу м-н аткарууда. Эски ж-а жаңы топографиялык карталардан изилдөөчү алардын көбүн табат. Эпостун топонимиясында түрк тилдеринен кирген энчилүү аттар да белгилүү орунду ээлейт. Структурасы, лексика-грам-

матикалык өзгөчөлүктөрү жагынан эпикалык топонимия азыркы топонимия системасына окшош. Ал бир, эки, үч компоненттерден (мис., Арал, Ак-Өтөк, Чын-Мачын, Азиреттин Кара-Тоо ж. б.) турат. Алардын негизин элдик географиялык терминдер түзөт. Эпостун көп сандаган нукура терминдери жаратылыш, чарбачылык, коомдук турмуштагы көрүнүштөрдү таамай чагылдырат. «М». т., элдик географиялык терминологиясы унутта калып, кебелбей жаткан чоң улуттук кенч, ал эпостун маанилүү, күчтүү жактарынын бири. Аларды ар тараптан изилдөө учурдагы милдет.

Манас ж-а эпостун башка каармандарынын атынан курулган антропоним-топонимияга келсек анын эпостун «өз» топонимиясынан алда канча аз экенин көрөбүз. Бул топтогу энчилүү аттар бүт дээрлик жеке Манастын ысымына байланыштуу сыяктуу. Топонимиялык «Манасиана» 50 ысымдан ашат. Бирок, бул Евроазиянын чар тарабына тараган онимдер баары тең эпостун каармандына байланыштуу, анча-мынчасынын ага тиешеси жок деген бүтүмгө келүү али эрте. Эгер жалаң Кыргызстандын аймагындагы географиялык номенклатурага кирген, карталарга түшкөн, илгертен маалим топонимдерди алсак (алар 20дан ашык), алар жеке Манастын ысымына байланыштуу экенине шек келтирүүгө болбойт. Таластагы Манас-Ата тоосу, Манас-Чоку, Алай кыркаларына чектеш Кырк-Манас, Сары-Жаз чөлкөмүндөгү Манас-Таш, Соңкөлдөгү Манастын Таш-Тулгасы ж. б. Айрым топонимдер мындай табигый, элдик, стихиялык ыкма м-н эмес жасалма, декреттөө жолу м-н пайда болгон (Мис., Манас району, Манас айлы, Манас аэропорту ж. б.).

Кыргызстандан тышкары Казакстандагы айрым топонимдер Манастын духуна карата жаралгандай сезилет. Бизди өзгөчө Дагстандагы «Манасиана» кызыктырбай койбойт. Ленин районунун аймагында дагстандык илимпоз Г. М. Оразаевдин маалыматы б-ча (1991) Манас атында 7 топоним (Манас, Манаскент, Манас-Өзөн, Манасмахи ж. б.) бар. Далилдүү даректерге караганда бул жерлерди илгери ногойлор ээлеп турган (Оразаев, 1989). Мындан топонимдердин ногойлордун тарыхына, кандайдыр бир өлчөмдө Манаска да байланыштуу болушу мүмкүн деп божомолдоого болот. *С. Өмүрзаков*

«МАНАСТЫН УУЛУ СЕМЕТЕЙ» – эпостун «Семетей» бөлүмүнүн негизинде жазылган эки бөлүмдүү эпикалык-баатырдык драма. Кыргыз драма театры даярдаган. Драманы Ж. Садыков жазып, Ж. Абдыкадыров сахнага койгон. Сүрөтчүсү М. Сыдыкбаев. Музыкасы композитор К. Молдобасановдуку.

Драманын окуясы Семетей баатырдын тегерегинде өтөт. Драма эл-жер үчүн ички, сырткы душмандар м-н күрөшүү, лирикалык сүйүү темаларын ичине камтыйт. Семетей өз эли, жери ж-дө кабарды Каныкейден уккандан кийин Таласка эртерээк жетүүгө умтулат. Ата конушунун керемет кооздугу Семетейдин көзүнө элестейт. Абыке, Көбөш сыяктуу өзүмчүл, кара өзгөй бийлөөчүлөрүнүн кол астында турган эл Семетейди бел кылып эсирген душмандарын жеңет. «Семетей» драмасында кыргыз элинин үрп-адаты, улуттук салты, этнографиялык өзгөчөлүктөрү кеңири көрсөтүлүп, драманын идеялык мазмунун толуктап, улуттук мүнөз берип турат.

Семетейдин образын ачууда артисттер М. Токтобаев, З. Сооронбаев көп эмгектенген. Семетейдин ой-тилеги кандай болсо да өз элине кошулуу, муңуна муңдаш, тилегине тилектеш, жамандык-жакшылыгына ортоктош болуу. Артист-

тер Семетейдин образындагы эки ажырым сапатын: салгылашкан мезгилде ал «билеги жоон таш жүрөк» каарданса арстандай күркүрөп, «көзүнөн оту чагылган» алп, жөнөкөй жайчылыктык кезде элпек, сыпайы, адилет азаматтыгын ача алышкан. «Семетей» драмасында (Семетейден тышкары) негизги каармандарды: Каныкей – Б. Кыдыкеева, Ж. Сейдакматова, М. Далбаева; Чыйырды – Д. Күйүкова, Г. Дулатова; Бакай – С. Жаманов; Жакып – С. Далбаев; Бакдөөлөт – С. Балкыбекова, Н. Исмаилова; Абыке – Н. Турсунбаев, Э. Бекболиев; Көбөш – И. Эшимбеков, Т. Дулатов; Сарытаз – К. Досумбаев, А. Жолдошев; Кыргылчал – А. Өмүралиев; Тазбаймат – Н. Кытаев ж. б. артисттер ойношот.

«Манастын уулу Семетей» спектаклин жаратуучулардын бир тобу 1986-ж. Кыргыз ССРинин Токтогул атн. мамл. сыйл. татыктуу болушкан.

Ж. Сагынов

«МАНАСТЫН УУЛУ СЕМЕТЕЙ» («Семетей сын Манаса») – тартылып бүтпөй калган көркөм фильм; Кыргызстан КП БКнын бюросунун 1939-ж. 27-ноябрдагы Улуттук искусствону өнүктүрүү ж-дөгү токтомуна ылайык 1940–42-ж. толук метраждуу үч кинофильм, а. и. эң алгачкы кыргыз көркөм фильми – «М. у. С.», тартылууга тийиш болгон. Болочокку фильмдин сценарийин «Семетей» эпосунун негизинде ленинграддык кинодрамадург К. Исаев м-н бирдикте Ж. *Бөкөмбаев* жазган. Сценарийде Семетейдин атасынын улуу ишин улантып, Манас өлгөндөн кийин бытыранды болуп, эзүүнүн астында калган кыргыз урууларын бириктирүү үчүн жүргүзгөн күрөшү баяндалган. Г. М. Раппопорт режиссёру, Я. С. Кулиш оператору, Дубровский-Эшке башкы сүрөтчүсү болуп бекитилген. Ролдорду аткарууга белгилүү профессионал кыргыз артисттери: С. Кийизбаева, М. Рыскулов, А. Боталиев, К. Эшимбеков ж. б. чакырылган. Фильмдин баш каарманы Семетейдин ролун жогорку партиялык курстун угуучусу Урманбек Абдыгулов, Айчүрөктү белгилүү балерина Б. Бейшеналиева ойномок. Кыргызстанда киностудиянын жоктугуна байланыштуу «М. у. С-ди» тартуу Алматыдагы киностудиянын базасында ишке ашырылууга тийиш болгон. 1945-ж. 27-октябрда кинотоп Кемин р-нунун тоолорунда «М. у. С.» көркөм фильмин тарта баштагандыгы ж-дө «Труд» газетасында билдирүү жарыяланган. Фильм кеңири масштабдагы баатырдык эпопея катары пландаштырылган. Материалдык базасы чектелүү болгондуктан киностудия жасалга, кийим-кече, курал-жарак, аппаратура ж. б. кино тартууга керектүү нерселерди камсыз кылып бере албагандыктан фильмди тартуу токтотулган. Кинотоп 600 *м*ге жакын тасманы гана тартууга үлгүргөн.

С. Төлөгөнова

МАНАСТЫН ЧАКМАК ТАШЫ – Нарын чөлкөмүнүн Солтон-Сары жайлоосундагы аска Манас баатыр чоролору м-н чакмак таш (топ таш) ойноп жатып, бирөөнү түшүрүп жиберип таппай калган экен. Ошол чакмак таш ушул аска деген уламыш элде айтылат.

МАНАСТЫН ЧЫМЫ – Текес суусундагы арал. Уламыш б-ча тоо этегине суу чыгарып, эгин эгүү үчүн Манас Текестин боюнан кетмен м-н чым чаап сууну бөгөй баштаганда жоо келип, Манас жоого каршы аттанып кеткен, суу бөгөлгөн чымды эки жагынан айланып өтүп отуруп, аралчаны пайда кылган имиш. Азыр бул аралда жыландардын уюгу бар. Текес суусундагы ушул арал турган туштан жергиликтүү кыргыздар алтын чайкашат.

МАНАС-ҮҢКҮР – топоним. Кыргызстандын (Жалал-Абал обл., Ленин р-ну) аймагындагы үңкүр. Фергана кырка тоосунун түш.-батыш капталында. Бул чоң таш үңкүргө 50 адам батат. Элдик уламышка караганда катуу жаан, бороон-чапкында Манас Аккуласын ушул үңкүргө корголоткон имиш.

МАНАС-ЧОКУ – топоним. Иле Ала-Тоосунун ортолук бөлүгүндөгү Талгар тоосунан башка өзүнчө турган тоо, чоку. Казакстандын Алматы обл-нын аймагында. 1855-ж. топограф капитан Е. П. Вороиндин өлчөөсү б-ча М.-Ч-нун бийиктиги 10667 фут (3251,2 *м).* Кийинки маалыматтар белгисиз. Топоним Манас баатырдын ысмына байланыштуу.

МАНАС-ЧОКУ – топоним. Казакстан м-н Кыргызстандын чек арасындагы, Кыргыз Ала-Тоонун күн батыш жак кырындагы тоо. Нылды (Талас суусунун оң куймасы) суусунун башында. Бийиктиги 3820 *м.* Талас шаарынан 25 *км* түндүктө. Манас, Семетей жердеген Кеңкол өрөөнүнүн башы ушул Манас-Чоку тоосуна барып такалат.

«МАНАСЧЫ» – *Саякбай* Карала уулунун чыгармачылыгына арналган илимий-популярдык фильм. 1965-ж. «Кыргызфильм» кино студиясында тартылган. Эки бөлүктөн турат. Режиссёру Б. Т. Шамшиев, илимий жетекчиси А. Салиев, оператору А. Петров м-н Н. Борбиев, музыкасы композитор М. Марутаевдики. Көлөмү анча чоң эмес эпикалык масштабдагы бул тасмада кыргыз элинин турмушуна байланыштырылып, «Манас» эпосуна тиешелүү залкар ойлор камтылган. «М.» фильми көркөмдүк таасири б-ча толук метраждуу көркөм тасмага тете. Фильмдин сюжети манасчы Саякбай Карала уулунун айтуусунда «Манастан» алынган бир нече үзүндүнүн негизинде түзүлгөн. Эпосту аткаруудагы чыгармачылык процессте манасчы башынан кечирген окуяларын, жеке турмушундагы айрым фактыларды орундуу пайдалангандыгы кинорежиссёр тарабынан билгичтик м-н көрсөтүлгөн. Мис., Саякбай Манастын тыштан келген басып алуучуларга каршы күрөшү ж-дөгү эпизодду айтып жатканда режиссёр экрандан С. Каралаевдин 1916-жылдагы оор турмушун монтаждап көрсөтөт. Саякбай Манастын согуштук жортуулдарын, салгылаштарды, казаттарды ырдаганда диктордук тексте манасчынын граждандык согушка катышканы, басмачыларга каршы күрөшкөнү баяндалат. Фильмдин тутумунда мындай көрүнүштөр жуурулушуп көрсөтүлгөн. Чыгармачылык жактан кынтыксыз ширетилген режиссёрдук ыкма м-н ой фильмдин окуясын улам алга жетелешинин натыйжасында Саякбайдын эпикалык таланты экранда образдуу ж-а ишенимдүү чагылдырылган. Саякбай буркан-шаркан түшүп, «Манас» айтып жатса, экрандын экинчи планында кеңири планда тартылган тоолор, мемиреп тынч жаткан жерлердин пейзажы көрсөтүлөт. Көлдүн түрмөктөлүп келип, жээкке чабылып көбүктөнгөн толкундары, асманда көчүп бараткан булуттар, жамгырдын угуучулардын беттерине, колдоруна тийген чоң-чоң тамчылары ж-а ушул өңдүү башка көптөгөн көркөм деталдар фильмдин мазмунун, контекстин байытып, анын философиялык маңызын тереңдетет. Саякбайдын орду м-н пайдаланылган чоңойтулган пландагы портреттик көрүнүштөрү: улам жүткүнүп, мурутун чыйратып, жеңин чыканагына чейин түрө калып, өзү айтып жаткан эпостун кейипкерлери м-н аралаша жүрүп, анын окуясын тубаса актёрдук чеберчилигин образдуу баяндап, чыгармачылыктын экстазына берилип «Манас» айтып жатышынын экранда көрсөтүлүшү фильмди жараткандардын чыгармачылык ийгилиги. Ал эми ошол

ырлардын мазмунуна жараша жасалган кыймыл-аракеттер, бай мимика, эпоско мүнөздүү музыка миң кубулган доошунун сырдуу ыргагы м-н угуучуларды бирде кайгыртып, бирде кубантып жогорку чеберчиликте көркөм, уккулуктуу аткарылыштын өзү манасчыны ашкан тажрыйбалуу профессионал артистке теңейт. Фильмдин артыкчылыгы – анда улуу манасчынын поэтикалык көркөм образынын эпикалык масштабда жаратылгандыгында. «М.» фильми Оберхаузендеги кыска метраждуу даректүү фильмдердин бүткүл дүйнөлүк кинофестивалында (1965), Москвадагы Бүткүл дүйнөлүк кинофестивалда (1966) башкы байгеге арзыган.

К. Ашымов

МАНАСЧЫ – *«Манас» эпосун* аткаруучу, айтуучу адам. М. адабияттык термин маанисине ээ болуп, түпкү мааниси бүгүнкү фольклористикадагы түшүнүккө караганда алда канча кеңири. Улуу эпос «Манасты» жараткан, укумдан-тукумга өткөрүп, оозеки сактаган, мазмунун байытып, аны азыркы көлөмгө, көркөмдүк деңгээлге жеткирген көркөм сөз чеберлеринин өзүнчө тобун билдирет.

«Манасты» билген, аны эл алдында аткарган адамдар ж-дөгү алгачкы маалымат илимге 19-к-дын экинчи жарымынын баш ченинен белгилүү. 1856-ж. кыргыз жергесинде болгон казак окумуштуусу Ч. Валиханов май айынын 26сы күнү ага кыргыздардын ырчысы келип жолукканын, ал ырчы «Манасты» билерин эскерет.

«Ырчы» кыргыздарга кеңири маалым түшүнүк. Бул наам м-н ыр түрүндөгү чыгармалар жараткан көркөм сөз чеберлери жалпы аталат да, термин синкретизмдик (көп маанилүүлүк) мүнөзгө ээ болуп, ырдын текстин жараткан авторду да, текстке обон-күү чыгарган музыкантты да, ырды обону м-н эл алдында аткарган адамды (артист) да билдирет. Ч. Валиханов кыргыз жергесине келген мезгилде «ырчы» деген сөз көлөмдүү чоң чыгармаларды аткаруучу адамды (сказитель) да билдиргени шексиз. Ч. Валиханов «ырчы» деген – ырдоочу, айтуучу («собственно ырчы – певец, сказитель»),– дейт. Ошол кездерде ырчылар м-н эпосторду айтуучулар бир наам м-н аталганына Ч. Валихановдун «кыргыздар арасында ырчылар – талаа рапсодалары бар» дегени да далил болот. Ч. Валихановго удаа келип, «Манас» эпосунун үзүндүлөрүн жазып алган орус окумуштуусу В. В. Радловдун өзүнө информатор болгон адамдарды «ырчы» (певец) деп атагандыгы ошол учурда эпосту айтуучуларды да ырчы дешкендигин дагы бир жолу айгинелейт. В. В. Радловдун маалыматтарында эпикалык ырлардын ырчысы (певец эпических песен) деген түшүнүк да жолугат. Бул терминдин кыргызча аталышын, кандай маанини туюнтарын окумуштуу эскербейт. В. В. Радлов «ырчыдан» башка «акын» деген сөздү да колдонуп, бул эки терминди синонимдик мааниде түшүнгөн, экөөнү тең кашаага алынган «певец» деген сөз м-н чечмелеген: «Бул адамдарды ардактуу наам менен «акын» (певец) деп аташат».

Мурда бир наам м-н аталганы м-н «ырчыны» азыр «манасчы» дешке болбойт. Ырчынын жеке каалоосунан башка да табигый шыктын – эпикалык чыгарма жаратуу жөндөмүнүн болушу чечүүчү мааниге ээ. Ч. Валиханов, В. В. Радлов кыргыз жергесинде болгон мезгилде деле «ырчы» аталгандардын баары эле эпос айтпаган. Ч. Валиханов бекеринен «Манас» айткан адамга карата айтуучу же байыркы гректерде өзү ыр чыгарбаган, башкалар жараткан чыгармаларды гана аткарган адамдарга карата колдонулуучу «рапсод» деген терминди, ал

эми В. В. Радлов эпикалык ырлардын аткаруучусу деген түшүнүктү колдонушпайт. Орус саякатчысы М. П. Венюков ушул ойду дагы тагыраак берет: «1860-ж. биздин отрядда сарбагыштардын акыны (поэт) же тагыраак айтканда рапсоду болду».

Эл арасында айтылып келген маалыматтарга караганда өзү чыгарма жаратkан ж-а «Манас» айтууну да кесип кылган адамдар болгон. Алардын 19-к-дагы белгилүү өкүлүнүн бири – *Балык* (Бекмурат Кумар уулу) ырчы. Балык өз учурунда манасчы катары өзгөчө атагы чыккан экен, ал турмак эпосту кырк күндөн ашыра айта алган ж-а «Чоң казатты» бүгүнкү деңгээлине жеткирген ушул адам деген пикирлер да бар. Бирок, өнөрпоздордун элден алган наамы – «ырчы». Балыкка чамалаш жашаган, чыгармачылыгынын мүнөзү да жакын дагы бир зор талант Тыныбек Жапый уулу калк оозунда көбүнчө «жомокчу» делип аталат. Буга караганда балким 19-к-дын аягына жакын «Манас» айтуучуларга карата «ырчы» м-н катар «жомокчу» деген наам да колдонулган. Мис., Балык ырчы, Тыныбек жомокчу ж. б.

19-к-дын аягы – 20-к-дын башында «Манас» айткан адамдарды «жомокчу» деген наам м-н аташкандыктарын ошол мезгилди өз көзү м-н көргөн адамдар, о. эле Саякбай Карала уулу, Дуңкана Кочуке уулу сыяктуу белгилүү манасчылардын айткандары далилдейт. Муну академик К. К. Юдахин да ырастайт: «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» «манасчы» – «Манас» эпосун аткаруучу (бул термин революциядан кийин пайда болгон, мурда «Манас» айтуучуларды жалпы баатырдык эпостордун айтуучулары сыяктуу эле жомокчу деп аташкан) – деп жазат. «Манас» айтуучулардын эски муундагы өкүлдөрүнүн дээрлик баары өзүлөрүн жомокчулардын катарына кошушат (ошону м-н эле бирге М. экендиктерин да жокко чыгарышпайт). Буга 1920-жылдын баш чендеринде кагаз бетине түшүрүлгөн Сагымбай Орозбак уулунун вариантынын текстинен жолуккан айрым саптар да далил: «Жомокчулар койбосо, Уйкаштырып ырды айтып...» же «Келиштирип койбосо Жомокчулар калп айтып...».

«Жомокчу» негизинен жомок – эпос айтуучуларды билдирген жалпылык мүнөздөгү термин, бирок «ырчыга» караганда алда канча дифференцияланган мүнөзгө ээ болуп, маңызы б-ча «манасчыга» жакыныраак турат.

«Жомокчу» терминин «Манас» айтуучуларга карата колдонгон алгачкы жазма маалымат 1925-ж. араб тамгасы м-н Москвадан китеп болуп чыккан «Семетейдин» чакан үзүндүсүнүн титулдук барагында. Анда китептин тексти Тыныбек жомокчунун айтуусу б-ча экендиги көрсөтүлгөн.

Фольклористика илиминде «манасчы» – эпосту айтуучуларды башка көркөм сөз чеберлеринен айырмалап, чыгармачылыгынын өзгөчөлүгүн мүнөздөөчү адабий термин. Термин катары М. эл арасында 19-к-дын 30-жылдарынын башынан колдонула баштаган салыштырмалуу жаңы сөз. 1930-ж. 27-майда Х. Карасаев «Кызыл Кыргызстан» газетасына жарыяланган «Манас» аттуу макаласында Сагымбайга карата «ырчы», «акын» деген түшүнүктөр м-н катар «манасчы» деген терминди да пайдаланган. «Манасчы» термининин пайда болушун кыргыз элинин турмушунда, түшүнүктөрүндө пайда болгон өзгөрүүлөр, айрыкча эпосту айтууну кесип кылган адамдардын саны арбыгандыгы м-н түшүндүрүүгө мүмкүн. Сагымбай «Манас» айтуудан башка да ырчыларга тиешелүү милдеттерди аткарган: аш-тойлордо жар чакырган, Өлгөн адамдардын жакындарына

өзү чыгарган кошокторун үйрөткөн, ошондуктан ырчы, акын делип аталышы да мүмкүн (эпостун текстиндеги «лирикалык чегинүү» түрүндөгү ыр саптарында манасчы өзүн «акын Сагымбай» деп атайт). М-чылык өнөрү революциядан кийин өнүккөн Саякбай эл алдында жалаң эпосту айтуучу катары гана таанылган, демек аны «манасчы» деген наамдан башка ат м-н атоого да болбойт эле.

«Манасчы» терминин лексикалык маанисин К. К. Юдахин «Манас» эпосун аткаруучу деп түшүндүрөт. Л. И. Тимофеев, С. В. Тураев «Адабият терминдеринин сөздүгүндө» адабий термин катары «Манасчы – кыргыздардын айрым версиялары ондогон ж-а жүздөгөн миң сап ырдан турган эң эски жана өзгөчө көлөмдүү баатырдык эпосун айтуучулар» деген аныктама берет. М-лардын чыгармачылыгынын өзгөчө мүнөзүнө караганда эпостун аткаруучулары дегенге караганда айтуучулар (сказитель) деш туурараак ж-а тагыраак. Анткени, «аткаруучу» деген сөз эпосту айткан адамды, үйрөнүп алганын же билгенин жөн гана кайталап берген адам дегенди туюнтат. Ал эми чыныгы М-лар жомоктун мазмунун зарылчылыгына ылайык толуктап, кеңейтип, зарыл болсо тактоолор киргизип, өнүктүрүүчүлөр, өстүрүүчүлөр болушат. «Манас» эпосунун эбегейсиз зор көлөмү, өтө жогорку көркөмдүк деңгээли, о. эле ондогон варианттарынын бар экендиги мунун ачык далили (к. *«Манастын варианттары).*

Эл ичинде эпостун айтуучуларын эки топко бөлүп, аларга карата «манасчылар» ж-а «семетейчилер» деген терминдер колдонулат. «Манасчы» деген наам, адатта, чыгарманын биринчи бөлүмү «Манасты» же жомоктун негизги үч бөлүмүн тең («Манас», «Семетей», «Сейтек») айткан адамдарга ыйгарылат. Эпостун экинчи бөлүгү «Семетейди», кээде «Сейтекти» да кошо аткарган адамдар «семетейчи» делет. Мындай бөлүү айтуучунун кесибинин мүнөзү, эпостун кайсы бөлүмүн мыкты билгендиги, эл алдында көбүрөөк аткаргандыгы м-н шартталган. Айтуучулардын басымдуу көпчүлүгү негизинен биринчи бөлүмдү же экинчисин, кээде экөөнү тең аткарышат, үч бөлүмдү бирдей деңгээлде толук айтуучулар сейрек көрүнүш.

Семетейчи да – Окт. рев-ясынан кийин атайын термин маанисине ээ болгон сөз. «Манас» изилдөөчү К. Рахматуллин айтуучулардын мындай бөлүнүшүн алардын милдетинин майдаланышынын белгиси катары эсептейт. Чынында «семетейчилик» айтуучулук өнөрдүн дагы такталышына, «манасчы» терминин дифференциациясына ылайык эпос түн экинчи, үчүнчү бөлүмдөрүн гана айтууну кесип кылган айтуучулардын пайда болушунан келип чыккан. Бул эки түшүнүк бир учурда же удаалаш пайда болуп, колдонула баштаган. Анткени, эпосту жазып алуу иши өзгөчө активдүү жүргүзүлгөн 30-жылдардын орто чендеринде информаторлорго карата ал чыгарманын кайсы бөлүгүн айтып жаздырганына (негизги кесиби кайсы экендигине) ылайык М., семетейчи аталганына сакталып турган кол жазмалар күбө. Манас таанууда бул эки термин тең бирдей эле колдонулууда.

Түрдүү элдердеги эпос айтуучулардын чыгармачылык өзгөчөлүктөрү – фольклористика илиминдеги терең иштелип чыга элек темалардан. О. эле манас таанууда да манасчылардын өнөрканасынын ички сыры ж-а мүнөзү толук изилдене элек проблемалуу маселелерден.

«Манасты» изилдеген окумуштуулардын ичинен К. Рахматуллин М-ды кадимки эле акындар, а. и. чыгармачылыгынын негизи эпосту сактоо, өнүктүрүү

ж-а эл алдында аткаруу деп түшүнөт. М-лыкты атайын кесип кылганга чейин эле айтуучулардын башка жанрдагы чыгармаларды жаратышы, айрымдарынын М. катары белгилүү болгондон кийин да мурдагы өнөрүн кошо ала жүргөнүнөн улам окумуштуу ушундай корутундуга келген. Чынында акын-ырчы ж-а М. эки башка мааниге ээ терминдер. Акын м-н М-ны жакындаштырып турган негизги белги – экөөнүн тең ыр жаратуу шыгына ээ экендиги. Айырмачылык ошол шыктын негизги мүнөзүнүн эки башкалыгында. Акын-ырчылар негизинен майда ырлар жаратса, М-лар зор масштабдуу окуяларды камтыган, көптөгөн каармандар катышкан, татаал сюжеттик өнүгүшкө ээ чоң көлөмдүү эпикалык чыгарманы түзүп, өнүктүрүп, сакташат. Эпиктик сапат чоң-чоң чыгарма түзүү жөндөмү м-н шартталат. М-лык өнөрдүн ички маңызы ушунда. М-лык өнөргө ээ болуу процессинде ар бир талапкер М. жаңы чыгарма жаратууга милдеттүү эмес, даяр сюжеттин үстүндө иштеп, салттык материалды бузбай, так сактоого тийиш. Ал турмак анын өнөр ээси катары кадыр-баркы, талантынын күчү ошол салттык белгилерди канчалык деңгээлде өздөштүрө алгандыгына байланыштуу болот. Ал салттык белгилерди канчалык көп билсе, ыгы м-н туура пайдаланса ж-а аларды өз табылгалары м-н байытып, өнүктүрө алса гана М. атка коно алат. Бул чыгармачыл узак процесс. Ырчы болууда тубаса шык чечүүчү мааниге ээ болсо, М-дан табигый жөндөмдөн башка да узак ж-а талыкпай эмгектенүү м-н эпосту өздөштүрүү талап кылынат. Мына ушундан М-лык өнөрдүн экинчи негизги белгиси – үйрөнүү, таалим алуу зарылчылыгы келип чыгат. Устаттан таалим алуу, кесиптин ички сырын өздөштүрүү жеке эле М-ларга гана эмес, акын-ырчылардын чыгармачылыгына деле мүнөздүү көрүнүш. Негизинен, ыр түзүүнүн техникасын, тема тандоонун ыгын өздөштүргөн ырчылардан айырмаланып, болочок М. устатынан эң алды м-н эпостун мазмунун, окуяларынын өнүгүш тартибин, курулуш ыгын үйрөнөт. Ушул процесстин өзүнөн эле М-лык өнөрдөгү эпиктик мүнөздүн өзгөчө ролун даана байкоого болот.

М-лык эпостун салттык өзөк окуяларын, алардын өнүгүү жолун, анын көркөм ык, каражаттарын терең өздөштүрүү м-н аларды кеңири пайдаланууну талап кылат. Ар бир М-нын чыгармасы – ал жараткан вариант салттык көрүнүштөрдөн ж-а анын жеке табылгаларынан турат. Алардын биринен экинчисин бөлүп же арасына чек коюп кароого болбойт. Эпостун салттык белгилери эң алды М-нын чыгармачыл кудуретине, жөндөмүнө ылайык анын жеке табылгалары м-н жуурулушуп келип, ошол М-га гана таандык ыкмада баяндалат. Ушундай чыгармачыл процесстин натыйжасында бир эле чыгарманын түрдүү варианттары – бир мазмундагы, бир эле темага арналып, бир идеяны баяндаган, бирок даана көрүнүп турган айырмачылыктарга ээ чыгармалар жаралат. Ар бир М-нын кадыр-баркы анын салттык белгилерди канчалык деңгээлде так аткаргандыгына ж-а орду м-н колдоно алгандыгына жараша баалангандыгы М-лык өнөрдөгү салттуулуктун ролунун күбөсү.

Ар бир талапкер М. болуп чыкканга чейин атайын даярдыктан өтүшү – алардын ар биринин өмүр жолунан даана көрүнүп турган жалпыга белгилүү факт. Эл арасында талапкерлердин ушундай учурун мүнөздөөчү үйрөнчүк «манасчы» деген атайын термин да бар. Үйрөнчүк учурдун классикалык үлгүсү – жаш талапкердин белгилүү устаттын жанында кошо жүрүп, андан таалим алышы, айткан вариантын үйрөнүшү. Белгилүү М-нын айткандарынан айрым эпизод-

дорду, үзүндүлөрдү жаттап алуу м-н башталган үйрөнчүк учур качан ал билгендерин өз алдынча айтууга кудурети жеткенде гана бүтүп, андан нары өз вариантын түзүү иши башталат. Ал мурда жаттап алып айтып жүргөн текстке аз-аздан өз редакциясын киргизип, чакан окуяларды өз бетинче айтып, чыгармачылык дараметине ылайык кошумчалап, салымын кошо баштайт. Варианттын калыптануусу, адатта, ар бир М-нын өмүрүнүн акырына чейин улантылат.

М-лык кесипте үйрөнүүнүн, таалим алуунун зор маанеге ээ экендигине карабастан, адатта, М-лар башкалардан үйрөнгөндөрүн эскеришпейт, эпосту айтып калууну арбак колдоп, касиеттүү күч дааруунун натыйжасы катары түшүндүрүшөт. Болочок өнөр ээсин «тандап алуунун» белгиси катары көпчүлүк учурда кереметтүү түш көрүү жышааны көрсөтүлөт. Элге кеңири белгилүү М-лардан тартып, чыгармачыл чөйрөсү бир айылдын чегинен чыкпаган айтуучуларга чейин дээрлик бардыгы эпосту түш көргөндөн кийин гана айтып калганын эскеришет. Айрымдары түштү бир нече жолу көргөнүн, ал гана тургай кээлери чыгарманын негизги оң каармандарын өңүндө эле жолуктурганын да айтышат. Адатта, чоң ж-а кичине М-лар көргөн түштөрдүн көпчүлүгүнүн мазмуну бири-бирине жакын, негизинен окшош болот. Болочок М-нын түшүнө Манас же эпостогу негизги баатырлардын бири, кээде бир канчасы чогуу кирип, Манас баатырдын эрдик иштерин унутпай айтууну тапшырат. Түш көргөндөрдүн басымдуу көпчүлүгү «Манасты» билбегенин айтып, тапшырманы аткаруудан баш тартат. Бирок, арбактар «билесиң, айт»,– деп кыстайт ж-а мурда эпосту эч качан айтпаса да алар өзүнөн өзү эле чыгарманы айта баштаган болушат. Түш көргөндөрдүн дээрлик бардыгы бир гана максатты М. болууга татыктуу экендигин белгилөөнү көздөшөт. Башкалардан айырмаланып, өзгөчө касиетке, кадыр-барктуу ишке татыктуу болуу ишениими – илимде кеңири белгилүү көрүнүш ж-а ал баёо адамдардын байыртадан келаткан, чектелген түшүнүктөрүнө, ишенимдерине байланышкан. М-лар ошол байыркы түшүнүктөрдү шартка ылайык арбак колдоо, дааруу катары баяндашат.

Арбак даарыганда гана чыныгы М. болушуна ишенген болочок айтуучунун талантынын ойгонушу, эргиши, ошонун натыйжасында эпосту айтуу жөндөмүнө ээ болушуна түш көрүүнүн белгилүү даражада себепчи болушу да мүмкүн. Мындан башка да арбак дааруунун эпостун жашоосунда ж-а анын негизги нугунун, салттык өзөк окуяларынын өзгөрбөй сакталышында ролу зор. М-ларда кеңири тараган салт б-ча арбакты сыйлоо эпостун арбактар «тапшырган» окуяларын бузбай, мурда кандай айтылса ошол нукта же алар кандай айт деп тапшырса ошондой айтуу керек деп эсептелген. Бул эрежени бузуу М-га кырсык алып келет (баатырлардын арбагынан чет болуу, арбактардын катарына калып, ооруга чалдыгуу, зыян тартуу, шыктан ажыроо ж. б.) деген ишеним болгон. Ошондуктан, М-лар адатта бул эрежени бузбай, так сактоого дайым аракет кылышкан. Ал түгүл ушул салт-ишенимди М-лар чыгарманы бурмалоого, өзгөртүүгө аракеттенгендерге каршы пайдаланган учурлар да болгон. Татыктуулук түшүнүгүнүн түрдүү көрүнүштөрү жалпы эле кыргыз өнөрпоздорунун арасында бир топ кеңири жолугат. Мис., түшүндө касиеттүү же сыйлуу адамдар (карылар, эл ыйык туткан мифтик кейипкерлер, көзү өткөн белгилүү ырчы ж. б.) берген тарууну (кээде кум) жеп акындык, ырчылык кудуретке түшүнө комуз кирип комузчулук өнөргө ээ болушканын айтышат. Адатта, ырчылар м-н комузчулар-

дын бардыгы эмес, айрымдары, болгондо да, талант жактан өзгөчөлөнүп турган мыкты өнөрпоздор гана түш көргөндөрүн эскеришет. Тескерисинче, чоң-кичине дебей М-лардын баардыгы дээрлик чыгармачылык шыгынын пайда болуу сырын түшүндө аян берүү, арбак даароо м-н түшүндүрүшү – жалпы кабыл алынган салт. Түш көргөнүн айткан М-нын сөзүнө шек келтирүүгө да болбойт. Алардын көпчүлүгүнүн, айрыкча М-лыкты кесип кылган чыныгы М-лардын түш көрүшү – кадиксиз факт. Муну жалаң гана элдик салттын таасири м-н түшүндүрүү жетишсиз. М-лардын түш көрүү аркылуу гана кесипке ээ болушу алардын талант-шыгынын мүнөзүнө, ишенимден пайда болгон психикасынын өзгөчөлүгүнө байланыштуу болушу толук ыктымал. Чыгармачылыгы М-лар-га жакын турган башка элдердин эпос айтуучуларында да өз өнөрүн кереметтүү түш көрүүгө байланыштыруу салты кеңири учурайт. Мис., ойроттордун эпос айтуучулары – тульчилери ж-дө Б. Я. Владимирцов келтирген маалыматтар М-лардын түш көрүшү м-н өтө үндөш (эпос айтууну каалоосун же каалабоосун суроо; билбейм, айта албаймын дегенине болбой күчтөө; мурда эпосту айтпай эле жүргөн адам түш көргөндөн тартып анда дароо шык пайда болуп, чыгарманы аткара башташы ж. б.). Мындай фактылар ошол элдердин тарыхый өсүш жолунун, жашоо шартынын жакындыгынын натыйжасында алардын түшүнүк, көз караштарындагы. ишенимдериндеги окшош белгилерди гана көрсөтпөстөн, айтуучулук өнөрдүн мүнөзүнүн өзгөчөлүгүн да айгинелеп турат. М-лар, о. эле тульчилер, башка элдердеги эпос айтуучулардын табигый шыгынын ички касиети да жакын, башка өнөр ээлеринин өзгөчөлөнүп турат. М-ларды шарттуу түрдө төрт топко болсо болот: үйрөнчүк М., чала М., чыныгы М., чоң М. (чоң жомокчу).

М-лык өнөрдү өздөштүрүүнүн биринчи кадамы – үйрөнчүк учур. Адатта, манасчылык өнөргө ык коюп, аны өздөштүрүүгө аракеттенген адамдарды үйрөнчүк М. дешкен. Үйрөнчүк М. көбүнчө көзү тирүү белгилүү манасчылардын биринин жанында жүрүп, андан таалим алат. Кээде болочок чоң М. эпосту дурус билген, бирок, М-лык деңгээлге көтөрүлбөгөн адамдардан деле алгачкы таалим алган учурлар бар. Мис., Саякбайдын талантын козгоп, манасчылык өнөргө шыгын арттырып, «Манас» ж-дө маалымат берип, анын сюжети м-н алгач таанышытырган адам чоң энеси Дакиш болгон. Талапкердин шык-жөндөмүнө жараша үйрөнчүк мезгил бир жыл айланасынан 4–5 жылга чейин созулушу мүмкүн. Талапкер өзү эл алдында «Манас» айтууга жарадым деп эсептеген учурда үйрөнчүк мезгил аяктайт. Устаты шакиртине ак жол каалап, батасын берип, өнөрүн элге тартуулоого татыктуу болгонун билдирген учурлар да кездешет. Бул баскычта өнөр үйрөнүүгө далалаттанган адам устатынан М-лык кесиптин сырын үйрөнөт, эпостун окуялары м-н кеңири таанышып, чыгарманын мазмунун өздөштүрөт. Айрыкча эпостун салттык белгилерине, чыгарманы айтуунун ыгына басым жасалат. Үйрөнчүк М-нын келечеги үчүн анын эпосту алгач кимден үйрөнүп, кандай устаттан таалим алгандыгынын мааниси чоң. Анткени, ушул алгачкы учурда эле болочокто ошол үйрөнчүк М. жарата турган вариант-тын негизи түзүлө баштайт. Көпчүлүк учурда ар бир кийинки М-нын варианты ал алгач уккан «Манастын» ченине, көлөмүнө, ал түгүл белгилүү даражада (башка М-лардан да таалим албаган болсо) идеялык, көркөмдүк деңгээлине жараша болот. Мис., билген адамдардын айткандарына караганда Саякбай м-н анын

устаты Чоюкенин варианттары сюжети, окуялары, о. эле образдар системасы, көркөмдүк касиеттери б-ча бири-бирине жакын. Чоюкенин варианттарында Саякбайдыкындай эле өзгөчө таасирдүү, күчтүү айтылган эпизод «Каныкейдин Тайторуну чапканы» болгон экен. Болочок М-нын устаты бирөө гана болушу керек экен деген корутунду чыгарууга болбойт, ар бир М. чыгармачылык жолунда көпчүлүк устаттардан таалим алат. Такшалган М. болгондо да үйрөнүү, башка М-лардын варианттарындагы мыкты табылгалар м-н өз вариантын байытуу, аны өркүндөтүү улантыла берет. Мис., Саякбайдан эпосту экинчи жолу толук жазганда (1968) айрым окуялардын курулушу ж-а кээ бир элестүү ыр саптары Сагымбай Орозбак уулунун вариантына жакын түзүлгөн.

Үйрөнчүк учурга мүнөздүү белги – М-нын өз варианты түзүлө элек, устаты айткан варианттын айрыкча таасирдүү ж-а көп аткарылып, терең иштелип чыккан, тексти туруктуу эпизодун жаттап алып, эл алдында аткарышы. Ар бир айтуучунун өзү сүйгөн, көңүлдөнүп, зор эргүү м-н эл алдына көп аткарган окуясы болушу – М-лардын чыгармачылыгында да кеңири учурай турган көрүнүш. Үйрөнчүк жаттаган эпизоддордун саны да устаттын чыгармачылык деңгээлине, жогорку көркөмдүктөгү даяр материалдардын санына жараша болот.

М-лык кесиптин экинчи баскычы – чала М-лык учур. Чала М-лар айтуучулар ичиндеги сан жагынан арбын топ. Бул топко эпостун кеңири белгилүү айрым эпизоддорун же алардын үзүндүлөрүн өздөштүрүп, негизинен жаттап, алып, анча-мынча кошумча же өзгөртүүлөр м-н аткарган адамдар кирет. «Чала манасчы» терминин эки мааниси бар. Кесипке ээ болуу жолундагы баскычтан өтүп жаткан талапкерди, о. эле айтуучулардын атайын тобун да туюнтат. Биринчи маанисинде чыныгы М-лык деңгээлге жете элек такшалуу жолундагы айтуучуга карата айтылса, экинчи маанисинде – үзүндүлөрдү жаттап айтуу м-н чектелген, вариант жаратууга дарамети жетпеген айтуучуну билдирет. Манас таанууда атайын термин маанисинде эпостун айрым эпизоддорун, үзүндүлөрүн жаттап алып аткарган М-ларды аныктоо үчүн колдонулат. Бул топтогу М-лар өз варианттары жок болгондуктан башка белгилүү М-нын калыптанып бүткөн вариантын пайдаланып, айрым эпизоддорун жаттап алып, ошол үлгүнү негизинен өзгөрүүсүз эл алдында аткарышат. Бирок, булар айткан материалдар кандайдыр бир даражада варианттык белгилерге ээ болушу мүмкүн.

Оозеки айтылган, зор көлөмдүү чыгарманы эсте тутуу ж-а өз калыбында кайра аткарып берүү да – өзгөчө татаал иш. Ошон үчүн чала М-лар эпостун окуяларын баштан аяк толук аткарышпайт. Адатта, өзү үчүн нускалык милдетти аткарган варианттын айрым эпизоддорун өздөштүрүп алып, эл алдына айтуу м-н чектелишет. Айтуучунун чала М. экендигин аныктоодогу негизги чени – талапкердин чыгармадагы окуяларды салттык нук м-н баштан аяк толук айтуу кудуретине ээ боло албагандыгы. Ушунун натыйжасында чала М-ларды чоң таланттуу М-лардан төмөн турган топ катары кароо м-н мамиле кылуу салт болуп калган. Чынында эпосту пропагандалоо, анын мыкты үлгүлөрүн эл арасына кеңири жайылтууда жалпы эле М-лардын ичинен чала М-лардын ролу, эмгеги зор дагы, маанилүү дагы. Анткени, жалпы кесип ээлеринин ичинен саны жагынан арбын бул топ башкаларга караганда элге жакын турган ж-а алда канча кеңири аудиторияны тейлеген. Алар аткарган материалдардын идеялык, көркөмдүк деңгээли да төмөн болгон эмес. Себеби, чала М-лар өзүлөрү эпоско орчундуу

салым кошпогону м-н эл алдында негизинен чоң М-лардын вариантарындагы көпчүлүккө жаккан, мыкты делген эпизоддорду, үзүндүлөрдү аткарышкан.

Чала М-лардын чыгармачылыгы үлгү вариантты жаттап алып, аны кайталап айтуу м-н гана чектелет деп мүнөздөө туура эмес. Анткени, кандай такталган ж-а жеткире иштелген вариант болбосун аны жаратуучунун өзү да бүт чыгарманы айтууну эч өзгөртүүсүз сөзмө сөз жүзөгө ашыра албайт. Аткаруу процессинде текст улам жаңыланып, өзгөрүп турат. Ошондуктан, шакирт устат айткан үлгүнү (бир эпизодбу, бир нечеби) деп өзүндөй жаттап алышы мүмкүн эмес. Чала М. да жаттаган текстти белгилүү даражада иштеп чыгышы, айрым ыр саптарын өзгөртүшү, балким кошумчалашы табигый нерсе.

Вариантты толук жаттап, эч өзгөртүүсүз айтуу үлгүнүн канондук тексти болгон учурда гана мүмкүн. Бул үчүн М-нын варианты кагаз бетине түшүрүлүп, китеп түрүндө басылып чыгышы керек. Азыр эпостун үзүндүлөрүн кол жазмалардан, алардын котормосунан, китептен жаттап алып аткаруу муну далилдеп турат. Чала М-лык баскычты басып өтүү – зарыл шарт. Көпчүлүк талапкерлер М-лык өнөрдүн кийинки жогорку баскычына өтпөй, ушул деңгээл м-н чектелип кала берет да, чала М-лар тобуна кошулушат.

Чала М-лар чыгармачылыгынын мүнөзү б-ча гректердин рапсодаларына (rapto – иреттөө, бириктирүү, кошуу, ade – ыр) жакын, окшош топ дешке болот. Рапсодалар да өздөрү төл чыгарма жаратпастан, башкалардын чыгармаларын топтоп, курап, аткарган адамдарды түшүндүргөн. Ошондуктан, рапсодаларды кээде ыр түзүүчүлөр, куруучулар деп да аташкан. Чала М-лар өзүнчө вариант жаратпаганы м-н даяр, өзү үчүн үлгү варианттардагы айрым эпизоддорду, үзүндүлөрдү өздөштүрүп алып, өзүнүн аздыр-көптүр салымы, алымча-кошумчасы м-н, айрым өзгөртүүлөрдү киргизүү м-н аткарышкан. Чыгармачылыктагы мындай «рапсодалык ык» чала М-ларга гана эмес, тегинде чоң ж-а кичине М-лардын баарына таандык. Ар бир М. чыгармачылык дараметине, деңгээлине карабастан жаңы чыгарма жаратпайт, мурунтадан келе жаткан сюжеттик нукту, салттык өзөк окуяларды, ал түгүл туруктуу ыр саптарын кеңири пайдаланат.

Чыныгы М-лык – кесиптин үчүнчү этабы. Бул топко эпостун өзүнчө вариантын түзгөн, б. а. чыгарманын өзөк окуяларын мыкты өздөштүргөн ж-а аларды баштан аяк толук айтып бере алган айтуучулар кирет. Буларды эл арасында М. деп эле аташат. «Чыныгы манасчы» термини аларды чала М-лардан айырмалоо, чыгармачылык деңгээли жогору, эпоско кошкон салымы орчундуу экенин белгилөө зарыл болгон учурларда колдонулат. «Манас» эпосун сактап, укумдантукумга өткөрүп, жаңы шарт-учурлардын талабына ылайык толуктап, молуктуруп, өстүрүп-өнүктүрүүдө чечүүчү активдүү роль ушул чыныгы М-га таандык. Саны жактан чала М-лардан азыраак болсо да, алар М-лык өнөрдүн уюткусу, негизги тобу. Чыныгы М-лардын көпчүлүгүнүн өмүрүндөгү негизги кесиби – «Манас» айтуу.

Башка айтуучулар сыяктуу эле алар үйрөнчүктүк учурду сөзсүз басып өтүшөт ж-а белгилүү бир «М-дан таалим алышат. Бирок, чыныгы М-нын устаты катары ага алгачкы таалим берген адамды гана атоо туура болбойт. Чыныгы М. чыгармачыл, таланттуу инсан болгондуктан өз вариантын түзүүдө бир эле үлгүгө таянып калбашы мүмкүн. Ар бир чыныгы М. эпостун салттык белгилерин, өзөк окуяларын өздөштүрүүдө көптөгөн белгилүү устаттардын табылгаларын кеңи-

ри пайдаланган учурлар көп. О. эле өзү көргөн, таалимин алган устаттары гана эмес, салттык көрүнүшкө айланып кеткен мыкты табылгаларды кимге таандык экендигине карабай кеңири колдонууга аракеттенүү да мүнөздүү.

Чыныгы М-лар үйрөнчүк кезинен эле эпосту бүт өздөштүрүүгө дит коюшкандыктан бул же тигил эпизодду так эске тутуп калууга эмес, негизги окуяларды, алардын ордун, өнүгүш нугун, башкы каармандардын мүнөздөмөлөрүн, элестүү сүрөттөөлөрдү, жекеге чыгуу, согуш майданы ж. б. мүнөздөгү көп кайталануучу көрүнүштөрдү баяндоонун ыгын, эпос үчүн мүнөздүү белгилерди өздөштүрүүгө аракеттенишет. Эпосту негизинен өздөштүрүп бүтүп, анын бардык окуяларын, өзү кабылдаган материалдарды кеңири пайдаланып, чыгармаңы өз сөзү м-н толук айта баштаган учурдан тартып жаңы варианттын нугу жаралат. Чыныгы М-лар белгилүү өнөр ээси катары, адатта, журтчулукка кеңири белгилүү болушат. Бул топко Шапак, Тоголок Молдо, Молдобасан, Багыш, Мамбет ж. б. атактуу М-лар кирет.

М-чылык өнөрдүн эң жогорку чеги чоң М. же чоң жомокчу болуу. Мындай наам айтуучулардын чанда бирөөнө гана ыйгарылат. Зор таланттуу, эпостун өсүп-өнүгүшүнө орчундуу салым кошкон, жогорку көркөмдүктөгү вариант жараткан, чыгарманын бардык окуяларын баштан-аяк ирети м-н толук ж-а кеңири планда айткан, өз өнөрүнүн күчү м-н эл арасында өзгөчө кадыр-баркка ээ болгон М-лар гана «чоң манасчы» деген атайын урмат көрсөтүүнү билдирген наам м-н аталышат. Чоң М-лар айтуучулар ичинде сан жагынан эң аз топ. Бирок, «Манас» эпосу түзүлө баштагандан бүгүнкү күндөгү деңгээлине жеткенге чейинки өнүгүш жолунда, анын варианттарынын жаралышында чоң М-лардын ойногон ролу, тийгизген таасири бөтөнчө зор. Эпостун негизин түзгөн да ж-а анын өсүп-өнүгүшүнүн багытын белгилеген да чын-чынында ушулар. Чоң М-лар түзгөн вариант, адатта көптөгөн М-лар үчүн үлгү болуп кызмат кылат, б. а. ар бир чыныгы М. түзгөн жаңы вариантка бул же тигил чоң М. жараткан вариант негиз болуп берет. Мындай үлгү вариантты жараткан чоң М-лар М-лык өнөрдүн өзүнчө мектебин (школасын) түзгөн айтуучу катары саналат. Бирок, ар бир чоң М. сөзсүз эле өзүнчө мектептин түзүүчүсү болууга тийиш деп түшүнүү да жарабайт. Айтуучулук мектеп түзүү – чоң М-лык деңгээлден да жогору турган сейрек белги. М-лык кесиптеги атайын мектептер ж-дөгү маселе манас таануу илиминин орчундуу проблемаларынын бири. Жеке эле М-лык өнөр, анын өзгөчө белгилери гана эмес, эпостун варианттары, алардын мүнөзү, айырмачылыктары, эпоско байланыштуу бир катар маанилүү маселелер М-лар мектептерине байланыштуу чечилет (к. *Манасчылар мектеби).*

Чоң М-лар м-н чыныгы М-лардын чыгармачылыгында принципиалдуу чоң айырмачылыктар жок. Тескерисинче, бири-бирине жакын, окшош. Бул эки топтун өкүлдөрүнүн айырмачылыгы айтуучулардын жеке сапатына – талантынын деңгээлине, табигый жөндөм-шыгына байланышкан. Чоң М-лардын варианттары башка топтогу М-лардыкынан окуяларынын кенендиги, мазмунунун байлыгы, көркөмдүк деңгээлинин өзгөчө жогорулугу м-н айырмаланат. Эпостун Сагымбай Орозбак уулу, Саякбай Карала уулу түзгөн варианттары мунун ачык күбөсү.

Чоң М-лардын варианттары башка айтуучулар үчүн өз варианттарын түзүүдө негиз болуп, эл ичинде белок өнөр ээлерине баа берүүдө үлгү, эталон катары кызмат этет.

Ушул кезге чейин жашап өткөн көптөгөн өнөрпоздордон элдин эсинде адатта чоң жомокчулардын гана аттары сакталып калган. Мис., болжол м-н 18-к-да жашаган Нооруз, 19-к-да жашаган Келдибек, Тыныбек, Балык ж. б.

Чоң М-лардын талант күчүнө, айтуучулук кудуретине таң берүү катары алар айткан «Манастын» окуяларынын бүтпөстүгү, айтып аягына чыга албоо ж-дө элде көптөгөн аңыз сөздөр айтылат. Чоюке «Манасты» тынбай үч ай айткан соң, «качан бүтөсүң?» деген суроого М.: «Баланча күндө бүтөм деп жалганчы боло албаймын, баатырдын туулганынан баштап азыр Чоң казатка араң жеттик. Андан наркысын өзүңөр биле бергиле» деген экен. Сагымбайдан «Манасты» канча убакыт айта аларын сурагандарга «өмүр бою айтып келем; бир да жолу аягына чыга айта элекмин» – деп жооп бериптир дешет. Балык Чоң казатты кырк күн тынбай айтып, ошондо да аягына чыкпаган экен делет ж. б. Мындай маалыматтар биринчиден, жомокчунун кадыр-баркын, ага элдин мамилесин көрсөтүп турса, экинчиден, жалпы эле «Манас эпосуна берилген жогорку баа, аны ыйык тутуп, кастарлоонун бир көрүнүшү дешке болот.

Бул бир нече топко бөлүнгөн өнөр ээлерин бириктирип, М. деген бир наамга алар өз өнөр-шыгын ушул чыгарманы айтууга арнагандыгы м-н ээ болушат. М-лардын чыгармачылыгына жалпы мүнөздүү негизги белгилер: 1) М-лар жалпы эле көркөм сөз чеберлеринин арасындагы өзүнчө топ; 2) ар бири эпосту улам жаңы тарыхый шартка ылайыктап өстүрүп-өнүктүрүп турган чыгармачыл инсан; 3) манасчылардын чыгармачылыгында жеке белгилер м-н салттык көрүнүштөр айкаша келет, болгондо да салттуулук өзгөчө күчтүү, чечүүчү мааниге ээ, ар бир М. жаңы чыгарма түзгөнү үчүн эмес, мурдатан кеңири белгилүү чыгарманы салттык негизде, көптөгөн таланттардын табылгасын кеңири пайдалануу аркылуу аткарганда чеберчилиги көрүнөт ж-а жогору бааланат; 4) жаңы варианттын жаралышында, ар бир өнөр ээсинин чыгармачылыгынын калыптанышында угуучулардын таасири чоң. Эпостун мазмунунун жаңы шартка ылайыкталышы, жаңыланып өсүп-өнүгүшү, байышы, ошону м-н бирге эле мурдатан келаткан салттык белгилердин так аткарылып, сакталышы да көпчүлүк учурда айтуучу м-н угуучу аудиториянын байланышы, угуучунун айтуучуга таасири, каалоо-талабына ылайык жүзөгө ашырылат. Ушуну эске алганда «Манастын» угуучулары чыгарманын сакталышына ж-а жашоосуна активдүү катышышат.

М-лык кесип качантан бери келе жатканын так айтуу кыйын. Эң биринчи М. ж-дө да илимде такталган маалымат жок. Кыргыздарда кеңири таралган уламыш б-ча «Манасты» биринчи баштап айткан адам кырк чоронун бири – Ырчыуул. Анын чоролор арасындагы өнөрү да – ырчылык. Манас баатыр өлгөндө анын тирүүсүндө иштеген эрдиктерин Ырчыуул кошок кылып кошкон экен. Ошол кошок түрүндө айтылып жүргөн ырларды кийин Токтогул ырчы бириктирип бир чыгарма – «Манасты» жараткан экен делет. Белгилүү адамдын көзү өткөндө анын тирүүсүндө иштеген иштери кошоктордо чагылышы мурдатан келаткан салттык көрүнүш экендиги ж-а кошок түрүндөгү майда ырларды таланттуу ырчы бир сюжеттик линияга баш ийдирип, өзүнчө чыгармага айланты-шы турмушта көп жолугарын эске алганда, биринчи М. ж-а эпостун жаралышы ж-дөгү уламыштын негизинде турмуш чындыгы жатат дешке болот. Бирок, мындан «Манас» сөзсүз ушундайча пайда болгон деген корутунду чыкпайт.

Анткени, уламыштын маалыматы такталган илимий факт эмес, жалпылаштырылган, көркөм ой толгоонун негизинде жаралган божомол гана.

«Манас» алгач жаралганда эле азыркы көлөмүндөгү, сюжеттик түзүлүшүндөгү чыгарма болгон эмес. Улам кийинки муундагы айтуучулар толуктап, мазмунун кеңейтип, байытып, сюжети татаалдашып олтуруп, бүгүнкү күндөгү деңгээлге келген. Бул эпостун өткөн кылымда жазылып алынган ж-а кийин жазылган тексттерин салыштыруудан да көрүнөт. Эпостун В. В. Радлов жазып алып, 1885-ж. жарыялаган текстиндеги ар бир эпизод бүгүн бизге белгилүү М-лар айткан варианттардагы ошол эле темадагы эпизоддордон көлөм жагынан алда канча кичине. Эң негизгиси В. В. Радлов кыргыз жергесине келгенде эл арасында өзүнчө эпос катары айтылган айрым чыгармалар 20-к-дын 1-жарымындагы М-лардын варианттарына эпизод катары кирип кеткен (мис., «Жолой кан»). Мындай фактылар эпос улам кийинки муундун айтуучуларынын редакциясында кеңейип, толукталып, башка көптөгөн чыгармаларды өз мазмунуна сиңирип олтурганын айгинелейт.

М-лардын ичинен элдин эсинде сакталып калгандары – өткөн кылымдан бери жашагандар. Ошолордун арасынан өзгөчө даңктуусу ж-а белгилүүсү жашы жагынан улуусу да – Келдибек Карбоз уулу (к. *Келдибек).* Ага удаалаш Балык, анын уулу Найманбай, Тыныбек, Чоюке ж. б. Булардан кийин көбү советтик доордо жашаган М-лардын тобу түзөт. Кийинки М-ларды варианты жазылып алынган ж-а жазылбай калгандар деп эки топко бөлүүгө болот. Варианты жазылбай калган М-лардын арасында Келдибек, Балык, Акылбек, Чоңбаш (Нармантай) сыяктуу негизинен өткөн кылымда жашаган М-лар эле эмес, Тыныбек, Чоюке сыяктуу 20-к-ды көргөн адамдар да бар. Ырас, Тыныбектен жазылып алынган «Семетейден» чакан үзүндү белгилүү. Ал 1925-ж. араб ариби м-н кыргыз тилинде Москвада жарыяланган. Бирок, анын түп нускасы али табыла элек, М-дан жазылып алынган ошол жарык көргөн үзүндү элеби же башка дагы болгонбу деген суроого бүгүн да манас таануу илиминде жооп жок.

«Кыргыз рухунун туу чокусу» – «Манас» эпосун (Ч. Айтматов) М-лардын көптөгөн муундары жаратып ж-а ушул деңгээлге жеткирген. Бул зор маанилүү иште ар бир М-нын өзүнчө салымы бар.

С. Мусаев

«МАНАСЧЫЛАР» – кыргыздын биринчи фольклор изилдөөчүсү К. Рахматуллиндин эмгеги (Ф., 1942). Кыргыз тил, адабият ж-а тарых илим изилдөө ин-ту даярдаган. Кыргыз тилинде. Китеп «Манасчылардын чыгармачылык эмгеги» деген бөлүм м-н башталып, мында манасчыларды эл акындарынын өзгөчө бир түркүмү катары карайт ж-а аны Тыныбек Жапый уулу, Сагымбай Орозбак уулу, Акмат Рысменде уулу, Жаңыбай Кожек уулу өңдүү манасчылардын чыгармачылыгынын үлгүсүндө көрсөтөт. Манасчылар эч качан «Манасты» жаттоо аркылуу эмес, алар үйрөнүү жолу м-н манасчы болуп чыгышат, деген ойду айтат ж-а бардык манасчыларда сюжет негизинен бир багытта өнүгөрүн белгилейт. Эмгекте манасчылар айткан сюжеттердин айырмачылыктары каралат. Биринчиден, идея ж-а сюжет жагынан бири-бирине карама-каршы турган вариант жок экенин, бардык варианттардын башкы идеясы кыргыз элинин боштондук үчүн күрөшү экендигин көрсөтөт. Сагымбай Орозбак уулу м-н Саякбай Карала уулунун варианттарынын сюжеттериндеги кээ бир айырмачылыктарды салышты-

рып карайт. О. эле манасчылар арасындагы стилдик жактан айырмачылыктарды эпостогу бир эле эпизодду бир нече манасчылар айткан үзүндүлөрдү келтирип салыштырат да алардын стилдик окшоштуктары ж-а айырмачылыктары белгиленет. Манасчылардын чыгармачылык ролу б-ча «Манасты» толук айтуучулар ж-а үзүндүлөрүн гана айтуучулар деп экиге бөлөт. Эмгекте манасчылардын кереметтүү түш көрүү маселесине токтолуп, түш көрүү манасчылардын «Манас» айтып калуусундагы башкы фактор катары карабайт, манасчылардын түш көрүүсүн жокко чыгарбайт, ал «Манас» айтууга болгон ынтызарлыктын натыйжасы деп эсептейт. «Манасты жазып алуу тарыхы» деген бөлүктө өткөн кылымда Ч.Валиханов, В. В. Радловдун эпосту кагазга жазып алуу тарыхына кыскача токтолот ж-а Окт. рев-ясынан кийин эпосту жазып алуу ишинин жүрүшү тууралуу маалымат берет. Китепте Келдибек Кумар уулу, Балык Карбоз уулу, Тыныбек Жапый уулу, Чоюке Омур уулу, Сагымбай Орозбак уулу, Саякбай Карала уулу, Тоголок Молдо, Шапак Рысменде уулу, Жаңыбай Кожек уулу, Акмат Рысменде уулу өңдүү кыргыз элинин белгилүү М-нын өмүрү, манасчылык өнөрү тууралуу баяндама берилет.

А. Абилов

МАНАСЧЫЛАРДЫН ТҮШҮ – айтуучулардын арасында түш көргөндө, касиеттүү күч даарыгандан кийин «Манас» айтып калуу салты. Элге атагы чыккан улуу манасчыбы же атагы алыска тарабаган, бир айылдын аймагында гана элине эрмек болуп айтып жүргөн манасчыбы, эч кимиси үйрөнүп таалим алган устаты тууралуу, анын зор маанисин түшүнүп турса да, эч бир эскеришпейт ж-а айтышпайт. Манасчылардын түшүндүрүүсү б-ча манасчылык кесип арбак колдоп, сырткы касиеттүү күч таасир бергенден башталып, ага чыгармачылык шык кирет. Түшүнө «Манас» айтасың деп Манас же анын кырк чоросу кирет да, алардын баатырдык жүрүштөрүн айтып жүрүүнү тапшырат. Мына ушул учурдан баштап, мурда эч кандай ырга шыгы жок адамдын оозунан ыр төгүлүп, талант пайда болуп, «Манас» айта башайт. Манасчы болот. Түш көрүү процесси – айрым гана белгилүү манасчылардын чыгармачылык өнөрканасына таандык болбостон, дээрлик манасчылардын бардыгына мүнөздүү көрүнүш. Айрым манасчылар бир гана жолу эмес, бир нече жолу кайталап түш көргөндүгүн айтат. Түш көрүүнү кыргыз манасчыларына гана таандык көрүнүш катары эсептөөгө болбойт. Түрк-моңгол элдеринин эпос айтуучуларынын айрымдарынын түш көргөндөрү ж-дөгү маалыматтар эпос изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде бар. Көпчүлүгү түш көргөндөн кийин да «Манас» айтуудан баш тартып, колунан келбей турган иш экенин айтканына болбой, экинчи жолу да түшүндө келип, көндүрүүгө аракеттенишет, болбосо опузалап коркутуп, аны «Манас» айтууга мажбурлайт. Манасчылардын түш көрүүсү ж-а алардын түштөрүнүн мазмундук мааниси бири-бирине өтө жакын келет. Манасчы болуу үчүн түш көрүү негиз болгон ж-а эл арасында түш көргөндөн кийин гана ошол адам чыныгы манасчы болот деген түшүнүк, ишеним кеңири тараган.

«Манас» айтуу кесибине ээ болуу процессин башынан кечирип жаткан адамдардын түш көрүшү ыктымал ж-а бул анда манасчы болууга ишеним туудурбай койбойт. «Манас» айтууга ынтызар адам ар дайым чыгармачылыктын түйшүгүн тартып, бушайманданып, «Манас» басса-турса оюнда болуп, жан дүйнөсү м-н ага берилип, аны ар дайым ойлоп, эстеп турат. Манасчылар ж-дөгү бар маалы-

маттарга караганда алардын басымдуу көпчүлүгү түш көргөнгө чейин эле өздөрү көрүп билген манасчыларды ээрчип жүрүп «Манасын» уккандыгы ж-а таалим алгандыгы ачык айтылган. Бирок, «Манас» айтуучулардын көпчүлүгү таалим алуу мектебине эмес, туш көрүү процессине басымды көбүрөөк коюшат. Манасчылардын кереметтүү түш көрүүсү ж-дөгү мындай салттык баян эпостун каармандарынын баркын көтөрүү, «Манас» өңдүү элдик улуу мурасты улам кийинки урпактарга кереметтүү кылып көрсөтүү аракеттеринен келип чыгышы ыктымал.

К. Кырбашев

МАНАСЧЫЛАР МЕКТЕБИ. Белгилүү бир эпикалык чыгарманы айтуучулардын бири-бирине чыгармачылык таасиринин, устаттан шакирттеринин таалим алуусунун, үйрөнүүсүнүн натыйжасында варианттары өз ара жакын, окшош келип, башкалардын варианттарынан бир кыйла өзгөчөлүккө ээ болгон айтуучулардын тобу фольклористикада айтуучулар мектеби деп аталат. Айтуучулар мектеби эпикалык чыгармачылыгы күчтүү өнүккөн элдердин көбүнө мүнөздүү келип, уруулук түзүлүш күчтүү сакталган жерлерде мындай мектептер уруу ыңгайына карата, ал эми отурукташкан элдерде аймактар б-ча түзүлөт. Мис., 19-к-дын аягы – 20-к-дын башында Самарканд обл-нда өзбек дастанчыларынын булунгурлук ж-а нураталык деген эки чоң мектеби болгон. Ал мектептердин өкүлдөрү өз жеринен чыккан дастанчылардын таасиринде болушуп, эпикалык чыгарманын ошол аймакта айтылыш салтын улантышкан. Ал эми уруу б-ча бөлүнүшү Борб. Азиядагы айрым түрк-моңгол элдеринде байкалат.

Учурунда М. Ауэзов манасчылардын Нарын ж-а Каракол мектептерин белгилеген. Чындыгында «Манас» эпосунун варианттарын салыштыра келгенде «Манас» айтуучулардын бир нече мектеби болгонун байкоого болот. Сагымбай Орозбак уулунун вариантына Шапак, Багыш, Тоголок Молдо, Молдобасандын, Саякбай Карала уулунун вариантына Мамбет, Дункана, Шаабай, Кааба ж. б. манасчылардын варианттары жакын. Бирок, манасчыны тигил же бул мектепке таандык кылууда этият болуу керек. Анткени, айрым манасчылардын варианты тигил мектепке да, бул мектепке да мүнөздүү көрүнүштөргө ээ. Мис., ДКВ сюжети жагынан негизинен Саякбай Карала уулу таандык мектепке кирген варианттарга жакын болгону м-н андан кескин өзгөчөлөнгөн, Сагымбай Орозбак уулу башында турган мектептин варианттарына жакын айырмачылыктарга ээ. Бул манасчы эки мектептин өкүлдөрүнүн тең таасирин алгандыгынан болуу керек (жаштык курагы Тянь-Шань аймагы м-н кол кылаасында алмак-салмак өткөн). Молдобасан Мусулманкул уулу м-н Шапак Рысменде уулунун варианттарынын аяккы бөлүгү «Кичи казат» СОВдон таптакыр өзгөчөлөнүп, СКВга өтө жакын. Буга караганда эки мектептин өкүлдөрү дайыма чыгармачылык байланышта болуп, тигил же бул мектептин көрүнүктүү өкүлү репертуарындагы эң кызыктуу эпизоддору м-н башка мектептин өкүлдөрүнө такай таасир тийгизип турган. Чоң манасчылардын баянына таянганда алардын айтуучу катары такшалуучу ж-а өз вариантын улам толуктап, өркүндөтүп отурушу белгилүү чөйрөнүн чеги же мектептин таасири м-н гана чектелген эмес. Мис., Тыныбек ар кайсы аймактарда жашаган өз учурунун чоң манасчылары Нармантай, Келдибек, Акылбек, Балыктардан таалим алган. Кантип манасчы болгонун сурагандарга «Бул «Манасты» көп кишилерден сурап жана көп улама адамдардан

угуу менен толуктап айттым»,– дечү экен. Балык өмүрүн ар кайсы жерлерде (Таласта, Чүйдө, Кочкордо) жашап өтсө, Чоюке «Манасын» толуктоо, өркүндөтүү үчүн Ысык-Көлдөн тышкары, Таластан Текеске чейинки кыргыз жерин атайылап кыдырып чыккан. Сагымбай өз доорундагы чоң манасчылардын дээрлик баарына жолугуп, үлгү алуу м-н бирге, кыргыз жашаган бардык аймактарда болуп, барган жерлериндеги элдин сынынан өтүп, алардын каалоолорун, алымча-кошумчаларын талдап, жергиликтүү манасчылар м-н таанышып, алардын айткандарынын алгылыктуулары м-н өз вариантын толуктай жүргөн. «Манас» айтуу ж-а манасчынын чыгармачылык таасири белгилүү географиялык аймак же уруулук белги м-н чектелбейт. Азыркы мезгилде Нарын, Каракол, Түштүк мектептерине бөлүштүрүү шарттуу аталыш. Манасчылык өнөрдөгү мектептик белги өзгөчө таланттуу айтуучунун ысымына байланыштуу. Анткени, эпостун негизин түзгөн да ж-а анын идеялык, көркөмдүк-эстетикалык өсүп-өнүгүшүнүн багытын белгилегендер да – ошол чоң манасчылар. Алар түзгөн варианттар элге өзгөчө терең таасир тийгизип, көптөгөн башка манасчылар үчүн үлгүлүк милдет аткаргандыктан, ошол үлгүнүн таасиринде ага жакын айткан талапкерлер пайда болуп, манасчылардын өзүнчө мектеби түзүлгөн. Манас таануучу С. Мусаевдин пикири б-ча Сагымбай м-н Тоголок Молдо атактуу манасчы Тыныбек негиздөөчүсү (же өтө көрүнүктүү өкүлү) болгон мектепке таандык. Ал экөө Тыныбектен көп нерсени кабыл алышкан, алардын варианттарынын окшош жактары да көп. Ал эми Сагымбайдан көп кичүү, ошону м-н бирге андан көп нерсени үйрөнүп, кабыл алышкан Молдобасан, Ыбырайым, Багыш ж. б. айтуучуларды ушул мектептин улантуучулары деп айтууга негиз бар, анын үстүнө алар манасчы катары түздөн-түз Сагымбайдын таасирин алган (С. Мусаев, Эпос «Манас». Ф., 1979, 82-б.). Буга караганда көптөгөн шакирттери болсо да Сагымбайды манасчылардын Нарын мектебинин негиздөөчүсү деп айтышка негиз жок, мектептин эң көрүнүктүү өкүлү катары аны өнүктүрүүчү. Анын устаты Тыныбек ж-дө да ушуну айтууга болот. Өткөн кылымда В. В. Радлов жазып алган вариант кыскартылган, үзүндү-үзүндү түрүндө экенине карабастан анын сюжети, ал турсун айрым майда деталдары Нарын мектебине кирген варианттарга окшош. Буга «Манас» эпосунун узак мезгилдер бою өсүп-өнүп келгендигин, М. м. да узак мезгилдер бою түптөнүп, калыптанып, муундан-муунга өтүп, чыгарманын алгачкы жаратуучулары бизге белгисиз калган манасчылар экенин көрсөтөт. Каракол мектеби ж-дө деле ушуну айтууга болот. Бар вариантты салыштырып келгенде Мамбет Чокмор уулу м-н Саякбайдын варианттары жакын, бирок кимиси бири-бирине таасир эткени ж-дө эскеришпейт. Устаттары катары өздөрүнөн мурунку манасчыларды (Мамбет Доңузбайды, Саякбай Чоюкени) эсептейт. Чоюке, Доңузбай бир мезгилде чыккан манасчылар болгондуктан алардын устаттары алардан мурунку муундун өкүлдөрү экендиги мыйзам ченемдүү көрүнүш. Каракол мектеби да эчактан түзүлүп, узак мезгилдер калыптанып келгенин Ч. Валиханов жазып алган эпизоддордун бул мектептин өкүлдөрүнүн варианттары м-н көп жагынан жакындыгы далилдейт.

С. Бегалиев, Р. Сарыпбеков

«МАНАС» ЭПОСУ – кыргыз элинин кеңири белгилүү өзгөчө зор көлөмдүү баатырдык эпосу. Кыргыздардын көптөгөн кылымдар бою өз билгендери м-н табылгаларынын алгылыктууларын, басып өткөн жолу м-н башынан кечирген

окуялар ж-дөгү маалыматтардын орчундууларын дээрлик бүт чогулткан казынасынын милдетин аткарып, элдин ыйык тутуп, укумдан-тукумга сактап, улам толуктап келе жаткан улуу мурасы, эл турмушунда мааниси, орду б-ча улуттук сыймыгы катары бааланууучу чыгарма.

Кыргыздар «Манасты» жомоктордун катарына кошушат. «Жомок» (к. *Жомок)* жалпылык маанидеги термин. Мааниси ж-а негизги белгилери б-ча жомок оозеки көркөм чыгармачылык ж-дөгү дүйнөлүк илимде кабыл алынган *эпос* түшүнүгүнө туура келет. Жомоктор тобундагы чыгармаларды мазмундук, формалык белгилери б-ча болуштуруу – түркүмдөргө ажыратуу кыргыздар арасында мурда болбогондуктан жомокту атайын термин катары пайдалануу, анын тутумуна кирген чыгармаларды өзгөчөлүктөрүнө карай бөлүштүрүү кыйынчылык туудурат. Ошон үчүн «Манасты» жалпы дүйнөлүк илимде кабыл алынган салтка ылайык эпос деп атоо ж-а ага таандык өзгөчөлүктөрдү «эпос» илимий терминин мыйзамдык талаптарына ылайык кароо ыңгайлуу.

Жанрдык белгилери б-ча «Манас» – баатырдык эпос (к. *Баатырдык эпос).* Көп кылымдар бою кыргыздардын эл катары атын сактап, тукум улоо, биримдигин жоготпоо үчүн жүргүзүп келген тынымсыз ж-а оор кармашын баяндоого арналган бул чыгармадагы башкы тема – элдин эркиндиги, көз карандысыздыгы үчүн күрөш, сырттан басып кирген душмандарга каршы салгылаштарда көрсөтүлгөн эрдиктерди даңазалоо, ынтымакка, биримдикке чакыруу. Ушуга ылайык эпостун мазмунунда түрдүү мүнөздүү чоң ж-а чакан ар кандай окуяларды баяндоого орчундуу орун берилген. Эпостогу эл турмушунун көпчүлүк бөлүгү согуштарда өтөт; ал согуштардын түрлөрү көп: баскынчыларга каршы күрөш (сырттан келген душмандар – кытай кандары Алооке, Молто ж.б. м-н салгылашуу); жайыт үчүн, жер үчүн коңшу уруулар арасындагы чырдашуулар (манжу, алтай калмактары м-н согуш-тартыштар); жортуулчуларга каршы туруу (Нескара дөөгө каршы согуш); зомбулук көрсөтүүлөргө, басмырлоого каршылык көрсөтүү (Нуукер дөө м-н согуш, он бир Дуу-дуну жазалоо ж. б.); ата-бабалардын туулуп өскөн жерин – ата журтту баскынчылардан бошотуу аракеттери (Ала-Тоону басып алган калмак-кытайлардан бошотуу үчүн Текес кан, Орго кан, Акунбешим шаа ж. б. м-н согуш); өзү катылган жоонун мизин кайтарып, сокку берүү (Шоорук кан, Алооке м-н кармаштар); өчмөндүү жоодон өч алуу – коркунучтуу жоонун алдын алып, мизин кайтаруу (уйгур кандары м-н согуш, Чоң казат); душмандын талоонуна учурап, кордук көрүп, жабыр тарткан уруулаш же кандаш туугандарына жардам берүү (Кошойдун элин чаап кеткен оогандыктарга каршы аттануу), олжо алуу, жылкы тийүү үчүн жортуулдарга чыгуу ж. б. өңдүү согуштар. Акыры «Көзкамандар окуясы», «Алмамбеттин элинен кетиши» ж. б. сыяктуу туугандар арасындагы чыр-чатак, өз ара мамилелер да эки жактан көптөгөн адамдар катышкан кандуу кармаш болбосо да, баш кесилип, кан төгүлгөн согуштук эпизоддорго жакын мүнөздөгү окуялар түрүндө берилет (к. *«Манастын» сюжети).* Чыгармадагы каарман, кейипкерлердин образдарын түзүүдө негизги сапат катары эрдик, баатырдыкка өзгөчө көңүл бурулат. Зарылчылык туулганда согушка катышуу, эрдик көрсөтүү жеке эле айрым баатырлар гана эмес, жалпы эл, эр бүлөгө бирдей милдет. Ал түгүл көптөгөн аял каармандарга баатырдык сапат мүнөздүү. Эпосто аялдын башкы милдети үй оокатын жүргүзүү, эне болуп бала тарбиялоо, баатырга – үй ээсине кызмат кы-

лып, жардамчысы болуу деп түшүнүлсө да, аялдар зарыл учурда олоңдой чачты төбөгө кынай түйүп, жоо кийимин кийип, душманды беттейт. Бирок, «Манастын» мазмунунда камтылган окуялардын чеги ж-а алардагы маалыматтардын жыйындысы элдик героиканы – согуштарды, ага байланыштуу иш-аракеттерди, көрүнүштөрдү гана сүрөттөөдөн алда канча кеңири. Чыгарма элдин жашоо шартына байланышкан жай турмуш көрүнүштөрүнө да бай.

Жай турмушка байланышкан маалыматтар согуштук окуялар арасында айтылган чакан кабарлардан гана эмес, элдин абалы, жашоо шарты, үрп-адаты, көз карашы кеңири баяндалган көлөмдүү эпизоддордон, эпостун окуяларынын өнүгүшүндө зор мааниге ээ чоң-чоң бөлүмдөрдөн да арбын жолугат. Чыгарманын бул мүнөздөгү бөлүмдөрүнүн ар бири калк турмушунун белгилүү бир жагын – бир бүрчөк үзүмүн чагылдырууга арналып, ошол көрүнүшкө тиешелүү ар тараптуу ж-а терең деталдаштырылган эң бай маалыматтарды ичине камтыйт. Мис., баласыз улгайган адамдын зарынан тартып, балалуу болуу, ага байланыштуу элдик ырым-жырымдар, расмилер, жаш баланы турмуш м-н тааныштырып, тарбия берүүгө байланыштуу материалдар негизинен «Манастын туулушу жана балалык чагы» бөлүмүндө берилсе, эл башкаруу, уюмдашуу, элди бириктирүү, атайын башкарылган топко биригүү ж-дөгү аракеттер, түшүнүктөр «Манастын кан шайланышында» чечмеленет. Куда түшүү, баласын үйлөөгө байланыштуу каада-салттар «Манастын Каныкейди алганында» чагылдырылса, адам өлүмү, сөөк коюу үрп-адаттары «Көкөтөйдүн ашы», «Манастын өлүмү жана ага күмбөз салдыруу» бөлүмдөрүндө баяндалган. Элдик турмуштун көрүнүштөрүнүн аталган бөлүмдөрдүн чегине сыйбаган, алардын сюжеттик нугунан сыртта калган көптөгөн белгилери, салттык, үрп-адаттык расмилер, түшүнүктөр эпостун көптөгөн башка эпизод, бөлүмдөрүндө, ал түгүл жай турмуш элестери кээде жалаң согуштук окуялар арасында да кыстарылып баяндалган учурлар аз эмес. Мис., он бир дуу-дуга каршы согуш учурунда Манастын Карабөркkө үйлөнүшү, Ала-Тоону бошотуу үчүн согуштар учурунда Текес кан жеңилгенден кийинки Тейиш кандын тою, Түлкү м-н болгон согуштан кийин Түлкүнүн кызы Каныкейга куда түшүү ж. б. *(к. Манастын сюжети).* «Манас» эпосунун эл турмушунун бардык тармактарын камтыган, фактыга өзгөчө бай мазмуну кыргыздардын каада-салттарынан тартып, эл тагдырында чоң мааниге ээ орчундуу окуяларга чейин, башынан өткөргөн ар кыл мезгилдеги эл тирлигинин көрүнүштөрү, жашоо, жаратылыш, коом, жакшылык-жамандык, пайда-зыян ж-дөгү түшүнүктөрү, ишенимдери, жүрүш-туруш нормалары, медициналык, географиялык ж. б. билимдери, о. эле эл аралык, соода-сатык мамилелери ж. б. ж-дө бай, баалуу маалыматтар берет. Ошондуктан, кыргыз элинин миң жылдан ашуун мезгилди ичине камтыган тарыхый жолунун көркөм чагылдырылышы болгон «Манас» эпосу – аны жараткан элдин тарыхый, философиясын, этнографиясын, тилин, көркөм өнөрүн, психологиясын, географиясын, медицинасын жалпы эле рухий ж-а социалдык турмушунун ар кыл жактарын изилдеп үйрөнүүдөгү өзгөчө бай ж-а баалуу булак. Чыгарманын бул өзгөчөлүгү Ч. Валиханов, В. В. Радлов ж. б. изилдөөчүлөргө эпосту кыргыз турмушунун көркөм энциклопедиясы катары баалоого негиз болгон.

«Манастын» терең мазмунун, андагы окуялардын көп жактуулугун ж-а турмуш көрүнүштөрүн баяндоодогу өзгөчөлүгүн, ыктарын эске алганда эпосту жеке

чыгарма эмес, өзүнчө эле бүткөн оозеки адабият дешке да болот. Эпосто кыргыз фольклорунун көптөгөн жанрлары синтездештирилген, бири-бирине жуурулушуп, эпостун мазмунуна сиңиштирилген. Кошоктордон, керээз, арман ырларынан тартып санат-насыяттарга, макал-лакаптарга, жөө жомоктордун түрлөрүнөн тартып уламыш, мифтерге чейин эпостон табууга болот. Бирок, «Манас» ар түркүн жанрдагы чыгармалардын жыйнагы, көптөгөн маалыматтардын жөнөкөй топтолушу эмес. Мазмунунун өзгөчө кеңдигине карабастан «Манас» – жогорку көркөмдүккө ээ чыгарма, анын окуялары композициялык бир бүтүндүккө баш ийип турат. Бардык окуяларды бириктирип, байланыштырып турган кызыл сызык – Манас баатырдын өмүр жолу ж-а баатырдык иштери.

Илгертен эле «Манас» кыргыздар арасында өтө жогору бааланган. Диндик түрдүү ишенимдердин, культтук көрүнүштөрдүн арасында өзгөчө баскычты ээлегени илимде кеңири белгилүү. Оорулууну дарылоодо, төрөт учурунда, жалпы эле жакшы тилек, ийгилик үчүн «Манас» айттыруу эл турмушунда кеңири жолуккан ырымдардын болгондугун күбөлөгөн фактылар көп. Кыргыздарда жер-жердеги өзгөчө көрүнүш, белгилердин баарын Манастын ысмы, анын иштери м-н байланыштыруу жалпы кабыл алынган салт. Буга ар бир аймакта, өрөөндө Манаска байланыштырылган жер-суу, тоо-таштардын аталыштары, табигый же жасалма көптөгөн белги, эстеликтердин кезигиши күбө (Манастын күмбөзүнөн Кошой-Коргонго, Аккуланын акырынан Каркырадагы Көкөтөйдүн ашында казылган кемеге-очоктордун ордуна, Манастын ордо аткан жайынан таш тулгасына, кырк чоронун күмбөзүнөн Жолойдун бешигине чейинки ж. б. аталыштар). «Манаска» элдин мамилесинин, бул чыгарманын эл арасындагы кадыр-баркынын деңгээлин, күчүн жакынга чейин эле бир да кыргыз баласына «Манас» деп ысым койбогондугунан да көрүүгө болот.

Эл ишениминде «Манас» деген оор ысымды бала көтөрө албайт, эгер ошол атка татыктуу болбосо наристе жаш курагында эле чарчап калат делген. «Манастын» негизги окуялары, сюжеттик линиялары м-н элдин басымдуу көпчүлүгү тааныш болушу, чыгармадан бир нече сап ырды жатка билбеген кыргызды табуу кыйын экендиги эпостун эл арасында кеңири белгилүү экендигинин далили. «Манаста» баяндалган маалыматтарды, окуяларды кыргыздар кылымдар бою көркөм чыгарма катары эмес, болгон чындык, тарыхый факты катары кабылдашкан. Эл таламын талашкан, элди жоодон коргогон эр азаматтар Манастын аты м-н жоого киришкен. Чыгармадагы оң каармандардан жаштар таалим-тарбия алышкан, адамдар ортосундагы мамилелеринде, оң-терс көрүнүштөрдү баалоодо, чыр-чатак, доо ж. б. сыяктуу күндөлүк турмушта жолугуучу иш-аракеттерди чечүүдө эпос үлгү болгон. «Манаска» болгон элдин ушундай өзгөчө мамилесинин натыйжасында дүйнөдө теңдешсиз зор көлөмдүү көркөм чыгарма түзүлгөн; өзү сыяктуулардын ичинде көлөмү б-ча дүйнөдө «Манаска» теңдеш эпос жок. Манасчы Саякбай Карала уулунан жазылып алынган эпостун үч бөлүмүнүн жалпы көлөмү 500553 сап ыр. Бул көлөм гректердин «Илиадасы» (15693 сап) м-н «Одиссеясын» (12110 сап) бирге кошкондогу (27803 сап ыр) көлөмүнөн 20 эседей көп. «Манастын» ошол бир эле варианты илимде узак убакыт эң көлөмдүү эпос деп эсептелип келген инди элдеринин «Махабхаратасынан» (200000 сап ырдын айланасында) эки жарым эсе чоң. Бүгүн илимге «Манас» эпосунун түрдүү көлөмдөгү жетимишке жакын варианты белгилүү. Чы-

гарманын илимге белгисиз тексттерин эл арасынан иликтеп таап, жазып алуу иштери улантылууда.

«Манастын» өзгөчө кеңири мазмунуна формасы бап келип, бирин-бири толуктап турат. Чыгармага эл зор маани бергендиктен ж-а элдин күндөлүк турмушунда өзгөчө орун алгандыктан ал көп аткарылган, окуялары такталып, ыр саптары кынапталган, көптөгөн таланттардын чыгармачылык эмгегинин натыйжасында кол жеткис бийик көркөмдүк чекке жетип, сөз өнөр ээлери үчүн өз алдынча эталон үлгүгө айланган.

«Манасты» жаратып, сактап, өнүктүрүп келген манасчылар элдик таланттардын өзгөчө тобун түзөт. Чыгарманы алгач жараткан адам ким экендиги белгисиз. Эл оозунда айтылып калган уламыш б-ча Манас баатырдын көзү өткөндө анын иштеген иштерин, эрдиктерин өзү м-н бирге жүрүп, көзү м-н көргөн кырк чоронун бири Ырчыуул кошок түрүндө айткан экен. Эл арасында тарап, айтылып жүргөн ошол кошокторду кийинчерек Токтогул ырчы (Жаныбек кан, Жээренче чечен ж. б. м-н доорлош болгон делет) үзүлдү-кесилди ырларды курап, Манас баатырдын элдик иштерин ирети м-н баштан аяк баяндаган бир бүтүн чыгарма жараткан экен *(к. Манасчы)*. Уламышка караганда эпостун окуялары болгон учур м-н чыгарманын жаралуу, калыптануу мезгилинин арасында бир топ айырма бар. Кыргыздардын «Манас» гана эмес, башка элдерде да эпосторду биринчи жараткан адамдын ким экендиги белгисиз болуп, жогорку көркөмдүктөгү, өзгөчө баага эгедер, кеңири белгилүү чыгармалардын алгачкы айтуучулары ж-дө уламыштар сакталган (гректердин Гомери, орустардын Баяны ж. б.). Алардагы мүнөздүү белги – эпостун негизин түзгөн ырчынын чыгарманын башкы каарманы, анын жардамчылары м-н бирге жүрүп, чыгармадагы окуяларга күбө болгон адам экендиги. Мындай салттын «Манас» эпосунун жаралыш жагдайына байланыштуу да сакталып калгандыгына Ырчыуул ж-дөгү уламыш күбө.

«Манастын» качан, кандай тарыхый шартта, кайсы окуяларга байланыштуу чыккан чыгарма экендиги да илимде али тактала элек. «Манастын» текстинде да пайда болгон мезгили, доору ж-дө даректүү, ишенерлик далилдер келтирилген маалымат да жок. СОВдо гана «Бир миң кырк жыл болуптур Андан бери карата», (КФ, 578-инв., 2-б.) делген ыр саптары кезигет. Бирок, бул эмне далилге негизделгендиги айтылбайт, манасчы бул маалыматты келтирүүнүн себептерин чечмелебейт. Изилдөөчүлөрдүн көпчүлүгүнүн божомолдору б-ча «Манас» миң жылдан ашуун мезгилди басып өткөн чыгарма. Айрым тарыхчылар, фольклорчулар жомоктун жаралуу мезгилин кыргыздардын басып өткөн тарыхый жолунун урунттуу учурлары м-н байланыштырып карашат.» М. Ауэзов м-н А. Н. Бернштам эпоско уютку болгон анын өзөк окуяларын 7–9-к-дагы кыргыздар м-н уйгурлардын арасындагы мамилелерге байланыштырат. Уйгурлардын басмырлоосу, аларга каршы күрөш айрым варианттарда, мис., СОВго кеңири берилип, бир канча окуяны бириктирген Манастын он бир Дуу-дуга каршы аракеттерин баяндаган чоң эпизод катары айтылат. Кошойдун Билерикти туткундан бошотуусу ж-дөгү өзүнчө эпизод да уйгурларга байланыштуу. Б. Юнусалиев эпостун негизги окуяларын, чыгарманын жаралуу учурун кыргыздардын 9–11-к-дын аралыгындагы кара кытайлар м-н болгон согуштарына байланыштырса, В. Жирмунский эпостун окуяларында элдин байыркы түшүнүктөрү м-н

байланышкан, пайда болуу доору жактан эң эски материалдардын да орун алгандыгын белгилеп келип, чыгармадагы чыныгы тарыхый фон 15–18-к-дын аралыгына туура келет деп эсептейт. Башка көптөгөн изилдөөчүлөр айрым алымча-кошумчалар түрүндө өз пикирлерин айтканы м-н негизинен ушул үч жоромолдун бирине барып кошулат.

«Манасты» изилдөөнүн азыркы учурдагы деңгээлинде бул үч жоромолдун бирин чындык катары кабыл алып, калгандарын жокко чыгаруу мүмкүн эмес. Ал турмак ушул жоромолдордун бирине да кошулбай турган башкача көз караштын болуу мүмкүнчүлүгүн да эсепке алуу керек. «Манаска» уютку болгон түпкү негизди эл тарыхындагы белгилүү окуяларга байланыштуу караганда калктын басып өткөн жолунда чоң мааниге ээ болгон доорго, тарыхый шартка таандыкташтыруу алда канча жөндүү, жүйөлүү болушу мүмкүн. Эпостун бизге белгилүү негизги тексттерине караганда чыгарманын алгачкы сюжеттик өзөгүн түзгөн негизи уруу түзүлүшүнүн алгачкы этаптарында эле түптөлгөн дешке толук негиз бар. Үй-бүлөнүн, уруунун кызыкчылыгы үчүн күрөш ошол уютку сюжеттеги негизги тема болгон. Баласыздыгы үчүн кайгы жеген Жакыптын зары, балалуу болушу, жаш баатырдын өз уруусунун таламы үчүн жайыт талашып, баскынчы жат уруу өкүлүнүн мизин кайтарып, ата уулдарынын башын кошкон чоң бирикме түзүп, анын башында турушу – кан шайланышы мунун далили (к. *«Манастын» сюжетиндеги* «Манас баатырдын туулушу жана балалык чагы»). Эпостун ошол негизине эл тарыхынын улам кийинки доорлорундагы ар кандай урунттуу окуялар, ар кыл түшүнүктөр, кабарлар таасир этип, изин калтырып, сюжетти байытып, чыгарманын түзүлүшүн татаалдантып олтуруп, баатырдын эпостордун классикалык үлгүсү болгон «Манас» түзүлгөн.

«Манастын» мазмунунда уруу түзүлүшүнүн түрдүү баскычтарына таандык маалыматтар өзгөчө көп. Элдин урууларга бөлүнүшү ж-а ошого ылайык ымалалаш жашашы, урууларга согуштук уруу союзу аркылуу бир эл мүнөзүнө келтирилиши, тап ж-а алардын карама-каршылыгы, күрөшү ж-дө али сөз болбошу, жогорку бийликтин куралданган элдин жалпы чогулушуна таандык экендиги, урууларды жайчылыкта уруу ак сакалдары, ал эми согуш учурунда согуштук жетекчи – кол башчынын башкарышы, уруу мүчөлөрү тең ата – укукташ болуп, тууган катары бири-бирине жардамдашууга милдеткерлиги, мамлекет ж-а башкаруунун атайын аппаратынын жоктугу, туруктуу армия болбой, жоого куралданган эр бүлө бүт каршы турушу, атайын бекитилген мыйзамдын жоктугу, эл башкаруу, адамдар, урууларарасындагы мамилелер адат-салт эрежелерине ылайык жүргүзүлүшү, жерди уруу мүчөлөрүнүн чогуу пайдаланышы, элдин туруктуу алык-салыкты билбеши, негизги курал темир болуп, акча ордуна мал колдонуу өңдүү көптөгөн белгилер чыгарманын мазмунунда уруу түзүлүшүнүн жогорку баскычы болгон аскердик демократия мезгилинин издери арбын экенин айгинелейт. «Манаста» башка тарыхый дооорлордун издери да аз эмес. Бөтөнчө эпостун «Семетей», «Сейтек» бөлүмдөрүндө феодалдык коом мезгилдерине мүнөздүү көрүнүштөр өтө арбын. Уруу түзүлүшүнүн өнүгүш жолунун алгачкы шарттарында эле турмуш талабына, зарылчылыгына ылайык жаралган эпостун алгачкы уюткусу чыгарманын өсүп-өнүгүш, калыптаныш процессинде көптөгөн маалыматтарды, материалдарды өзүнө сиңирип алган. Айтуучулар улам кийинки шарттардын таламына ылайык анын мазмунун толуктоо, идеялык багытын

кеңейтүү максатында жаңы көрүнүш, окуяларды да, түшүнүк көз караштарды да, о. эле эл арасында өзүнчө жашап келген жөө жомоктук, мифтик, уламыштык маалыматтарды, чыгармаларды да, ал турмак айрым эпосторду да «Манасты» толуктоочу материал катары пайдаланышкан. Мунун 7-к-дан берки мезгилдерге таандык тарыхый белгилүү окуялардын, ар башка учурларга, шарттарга таандык маалыматтардын, көптөгөн жөө жомоктордун издери өзгөрүүлөр, алымча-кошумча м-н эпостун сюжеттик линиясына киргизилгенинен көрүүгө болот. Башкалар турмак «Манастан» мурда жаралып, эл арасында кара сөз, ыр түрүндө кеңири айтылган «Төштүк» сыяктуу өзүнчө чоң эпосту да кийинки манасчылар өз вариантына кошуп айтышкан (Саякбай). «Манастын» дүйнөдө теңдеши болбогон бүгүнкү зор көлөмүнүн жаралыш сыры ушунда. Адегендеги чакан эле чыгарманы улам кийинки муундар кеңейтип отуруп, алты ай айтса түгөнгүс жомокко айланган. Эпостун мазмуну м-н кеңири таанышып, андагы баяндалган маалыматтарды талдоодо «Манастын» мазмунун түзгөн окуялар көптөгөн катмарлардан туруп, чыгарма узак убакыт калыптанганын көрүүгө болот. Ошон үчүн эпостун генезиси ж-дө сөз болгондо алардагы байыркы дооpлорго таандык катмарлардан тартып, кыргыз элинин басып өткөн тарыхый жолундагы ар бир урунттуу учурдун, чоң мааниге ээ окуялардын издерин, көптөгөн маалыматтарды өзүлөрүнчө алып карап, ар бирин так ажыратуу зарыл. Эпостун өзөк окуяларын же ага негиз болгон уюткуну бир гана конкреттүү тарыхый окуянын чеги м-н чектеп коюу туура корутундуга алып келбейт.

«Манастын» мазмунун эл турмушу түзөт. Мүнөзүнө жараша ал турмушту негизинен эки топко бөлүүгө мүмкүн: согуш, ага байланышкан көрүнүштөр ж-а жай турмуш картиналары. Жомок чагылдырган доордун мүнөзү м-н шарталган эпостун каармандары үчүн согуш да, тынч жашоо да ошол учурдун мүнөздүү белгилери, тиричиликтеги кадыресе көрүнүштөр. Эпосто согуштун элдерге кайгы-муң, оор азаптар алып келе тургандыгы баса көрсөтүлгөнү м-н кармаш, күрөш элдин тиричилигинин негизин түзгөн, элдин кесиби болгон көрүнүштөрдүн бири. Ошон үчүн эпосто жай турмушка караганда согуш окуяларына көбүрөөк көңүл бурулуп, кеңири орун берилет.

Чыгармадагы түркүн маалыматтарды, көрүнүштөрдү бири-бири м-н байланыштырып, жалпы эпостун окуяларынын композициялык бүтүндүгүн жүзөгө ашырып турган нук – баатыр Манастын өмүр жолу, иш-аракеттери. Эпостогу ар бир чоң ж-а кичине окуя, ал түгүл Манас өзү түздөн-түз катышпаса да баатырдын иш-аракеттерине байланышып, эпостогу башкы теманын ачылышы үчүн кызмат кылат.

Эпостогу окуялар бири-бири м-н жалпы нук аркылуу байланышкан чоң-чоң эпизоддор түрүндө түзүлүп, ар бир чоң эпизод өзүнчө бүткөн чыгарма мүнөзүнө келтирилип иштелип чыккан (Манастын туулушу жана балалык чагы, Ала-Тоону душмандардан бошотуу, Алмамбеттин жомогу, Манастын Каныкейди алышы, Көкөтөйдүн ашы, Чоң казат ж. б.). Эпосту эл алдында аткарууда көпчүлүк учурда чыгарманын окуялары баштан аяк ирети м-н толук айтылбастан (узак убакытты ж-а туруктуу аудиторияны – ошол убакыт ичинде «Манасты» угуп олтурууга мүмкүнчүлүгү бар адамдардын тобун талап кылган мындай жагдай турмушта сейрек кездешкен), эпизод-эпизод түрүндө айтылган. Ошондуктан, чоң эпизоддордун өзүнчө бүткөн чыгарма түрүндө курулушу (эпостун жалпы

нугунун негизиндеги ага кирген) өзгөчө зор көлөмдөгү жомокту бөлүп-бөлүп айтууга ылайыктоо зарылчылыгынан чыккан ык дешке мүмкүн. Эпостун сюжетине улам кийинки урпактар киргизген айрым орчундуу кошумчалар да чоң эпизод катары киргизилиши ыктымал. Айрыкча, өз алдынча чыгармалар эпоско кошулганда ушул ык пайдаланылган. Саякбай Карала уулунун «Эр Төштүк» эпосун «Манаска» кошуп айтышы мунун ачык далили.

Эпостун окуяларын толук айткан манасчылардын варианттарындагы туруктуу салттык окуялар да негизинен ушул чоң-чоң эпизоддордон турат. Туруктуу салттык окуялар «Манастын» бардык варианттарына таандык мазмундун бүгүнкү деңгээлиндеги – көлөмүндөгү уюткулук негиз, окуялардын өзөк нугу.

«Манас» – көп варианттуу чыгарма. Оозеки айтылып, оозеки жашаган өзгөчө зор көлөмдүү чыгарма болгондуктан «Манастын» туруктуу тексти жок. Андагы ыр саптары турмак, окуялары да дайым өзгөрүп турат. Ырас, профессионал манасчылар эл арасында өзгөчө көп аткарган айрым кеңири белгилүү эпизоддор улам кайталануунун, натыйжасында белгилүү даражада туруктуу, мүнөзгө ээ болушу мүмкүн. Бирок, мындай учурда эч өзгөрүүсүз, сөзмө-сөз кайталана турган канондук үлгү ж-дө сөз кылууга болбойт. Ар бир манасчы, адатта кандайдыр бир эпизодду кайталап аткарганда сюжетти деталдык белгилерине чейин сактап, айтканы м-н тексттеги ыр саптарын эч өзгөрүүсүз кайталай албайт. Буга Саякбай Карала уулунан бир нече жолу кайталанып жазылган тексттер дадил. Бир эле, манасчыдан бир нече жолу кайталанып жазылган тексттер, о. эле, түрдүү айтуучуларга таандык материалдарды салыштырып талдоо эпостун ыр саптарынын туруктуу мүнөздөрү үлгүлөрү да аз эмес экендигин көрсөтөт. Айрыкча, чоң манасчылар дагы негизинен туруктуу, көп аткарылып, ийне-жибине чейин иштелип чыккан эпизоддор дээрлик жат айтылган мүнөздө болот. Сагымбай Орозбак уулунан жомокту жазуу учурунда ал катуу ооруп, унутчаак болуп кеткенде да «Көкөтөйдүн ашы», «Чоң чабуул» сыяктуу мурда өзү көп аткарып жүргөн окуяларды көркөмдүк деңгээлин төмөндөтүп жибербей айтып берген. Ыбырайым Абдыракман, уулунун эскергенине караганда муну манасчы белгилүү эпизоддорду эл алдында көп айткандыктан тексттери жат, болуп калгандыгы м-н түшүндүргөн экен. Анын үстүнө манасчылар, адатта өз вариантында мурдагы айтуучулардын мыкты табылгаларын жалпыга орток кенч катары кеңири пайдаланышат. Эпосто дээрлик өзгөрбөй айтыла турган элестүү, ыр-саптары көп учурайт. Буга өткөн кылымда Ч. Валиханов, В, В. Радлов жазып алган тексттердеги айрым ыр түрмөктөрүнүн эч өзгөрбөй сөзмө-сөз кайталанып эпостун кийин жазылып алынган варианттарында, кеңири жолугушу буга күбө.

Бир айтуучудан экинчи айтуучуга, устаттан шакиртке, улам кийинкилерге өтүп, айрым гана тактоо, маанисин тереңдетүү же көркөмдүк таасирин жогорулатуу максатында анча-мынча өзгөртүүлөр м-н колдонула турган ыр саптарынын (каармандардын портреттик клишелери, согуш майданын, жекеге чыгып кармашууларын, аял-кыз келбетин, жаратылыш көрүнүштөрүн ж. б. сүрөттөөлөр, мүнөздөмөлөр, туруктуу эпитеттер ж. у. с.) ичинде ар бир манасчы кеңири пайдаланган, аткарган милдети б-ча өзгөчө абалда турган ыр саптары да бар. Алар адатта чыгарманын окуяларын бири-бири м-н байланыштыруучу атайын көркөм ыктын милдетин аткарат ж-а мындай ык, «Манас» эпосуна гана мүнөздүү. «Муну мындай таштайлы, быягынан баштайлы» дегенге жакын, кандай окуя, кайсы

каарман ж-дө сөз боло тургандыгына карата ыр саптарындагы айрым, сөздөрдү гана өзгөртүп колдонула турган эки, кээде үч-төрт саптан турган салттык туруктуу ыр тобу эпостун мазмунун кеңейтүүдө, ага жаңы материалдарды кошууда, окуяларды байланыштырууда эпостогу жөнөкөй ж-а ыңгайлуу байыркы ыкмалардан экени шексиз.

«Манас» – жалаң ырдан турган чыгарма. Бирок, кээде ыр саптарынын арасында ыргактуу кара сөз түрүндөгү тексттер да, кездешет (к. *Жорго сөз).* Жорго сөздү манасчылар, адатта эпосту же белгилүү бир эпизодду баштоодо, же кандайдыр бир окуядан үзүндү аткарууга туура келгенде мурдагы окуялардан кабар берүү, айтылуучу окуянын чыгарманын жалпы нугундагы ордун белгилөө, эпостун сюжетинин композициялык бүтүндүгүнө жетишүү, аткарылуучу үзүндүнүн угуучуларга таасирдүүлүгүн арттыруу максатында пайдаланышат. Өзгөчө көлөмдүү чыгарманы оозеки аткаруу процессинде окуялардын байланышын камсыз кылуу аракети м-н мурдагы окуялар ж-дө кыскача маалымат берип, эске салып олтуруу оозеки көркөм чыгармачылыкта кеңири белгилүү ыкма. Манасчынын эпосту аткарууга киришерде берүүчү түшүндүрмөсүн «Манаска» гана таандык көрүнүш катары кароого болот.

«Манас» – *генеологиялык циклдештирүү* принцибинде түзүлгөн чыгарма. Анын мазмунун баатырлардын бир канча муунунун – Манастын, анын уулу Семетейдин, небереси Сейтектин каармандык иштери түзөт. Айрым манасчылар эпостун негизги үч бөлүгүн андан ары бутактантып, баатырлардын Сейтектен кийинки дагы бир канча муундары ж-дө сөз кылышат. Бирок, эпостун элге кеңири белгилүү үлгүлөрү «Манас», «Семетей», «Сейтек» ж-а үчөөнүн ичинен башкысы, өзгөчө баалуусу ж-а маанилүүсү, айрыкча кеңири ж-а дыкат иштелип чыкканы – «Манас».

«Манас» баатырдын эпостордун классикалык үлгүсүнө жата турган чыгарма болгондуктан ага таандык белгилердин айрымдары түрдүү элдердин ушул типтеги эпосторунун мазмунунан, тема, идея, образ системаларынан кезигери табигый көрүнүш. Бул белги ошол чыгармалардын түпкү тегинин бирдейлигинен же ошол элдер бири-биринен үйрөнүп алгандыктан эмес, ар бир эл, алардын жашоо шарты, тарыхый өсүш жолунда коомдун өнүгүшүнүн негизги этаптарын басып өтүп, көз караштары, түшүнүктөрү дүнүйөнү кабылдоосу, айланачөйрөгө мамилесинин көп жактары жакын болгондугу м-н шартталган. Бул көрүнүш фольклористика илиминде типологиялык жакындык деген термин аркылуу туюнтулат.

«М.» а-нун образдар системасы чыгарма аркалаган идеяны берүүдө, тарбиялык маанисин ишке ашырууда зор мааниге ээ. Жалпы эле бардык эпосторго мүнөздүү салт б-ча «Манастагы» каармандарды да негизинен оң каарман, терс каарман деген эки чоң топко болуп карoого болот. Оң каармандар адатта элдин эркиндиги, көз карандысыздыгы үчүн күрөшкөн баатырлар, терең акылы, чебер өнөрү, даанышмандыгы м-н белгилүү болуп, эл керегине жараган адамдар ж-а алардын көпчүлүгү чыгарманы жараткан элдин өкүлү болушу эпостор үчүн мүнөздүү көрүнүш. Терс каармандар адатта, эпикалык душман өкүлдөрү болушат. Бирок, «Манастагы» каармандар жалаң оң же терс сапаттарга гана ээ адам катары сүрөттөлбөйт. Чыгармадагы каармандардын чоң тобун оң да, терс да сапаттарга ээ кейипкерлер (Жакып, Бакдөөлөт, Кыргылчал ж. б.) түзүшөт. Чыгар-

манын каармандарынын мындай берилиши турмуш чындыгына алда канча жакын ж-а реалдуулукка негизделген дешке болот. Чынында «Манастагы» ар бир каармандын образы реалдуулуктун чегине жакын берилген. Анткени, андагы катардагы эле кейипкерлер түгүл идеал образдар да жалаң эле оң же терс мүнөзгө ээ эмес. Эпостун башкы каарманы, оң идеал элестин үлгүсү болгон Манастын өзүнүн образы буга далил. Анын керт башына таандык көптөгөн оң сапаттары м-н бирге эле кенебестик, аңкоолук өңдүү айрым «мүчүлүштүктөрү» кээде чоң жаңылыштыктарга да алып келет (к. *Манас).* О. эле эпикалык душмандардын негизги өкүлү Коңурбайга терс сапаттар м-н катар эле баатырдык, балбандык, намыскөйлүк, өз элине кызмат кылуу сыяктуу бир катар орчундуу оң сапаттар да мүнөздүү (к. *Коңурбай).*

Адам коомунун өнүгүшүнүн алгачкы учурларында жаралган иск-вонун жөнөкөй үлгүлөрүнөн болуп, оозеки түзүлүп, оозеки жашаган эпосторго сырткы көрүнүштөргө көбүрөөк көңүл буруу мүнөздүү. Ошондуктан, «Манаста» да каармандардын ички дүйнөсүнө караганда: көзгө көрүнүп туруучу сырткы формасын сүрөттөө басымдуулук кылат. Эпостогу ар бир кейипкердин эркеги баатыр, балбан, ургаачысы сулуу, акылдуу болуп, алардын кийгени көз тайгылткан кооз, мингендери тулпар экендиги жалпы кабыл алынган салт. Бирок, каармандары бир өңдөгү, бир мүнөздөгү, бири-бирине окшош адамдар эмес. Ар бир негизги каарман гана турмак катардагы, көптүн бири кейипкерлердин да көбүнүн өз өңү, өзгөчөлүгү, өзүнө мүнөздүү белгилери бар, алар – жандуу, реалдуу адамдар. Айрыкча, Манас баштаган белгилүү каармандардын ар биринин сырткы белгилери (кийими, курал-жарагы, минген аты ж. б.) жактан гана эмес, кулк-мүнөзү, кыял-жоругу, акыл-эси жагынан да бири м-н экинчисин чаташтырууга болбойт (к. *Кошой, Алмамбет, Бакай, Чубак, Сыргак* ж. б.).

Кыргыз элинин көркөм чыгармаларынын ичинен эң биринчи жазылып алынганы да, башка элдердин тилине которулганы да – «М.» э. Кыргыз фольклористикасынын орчундуу тармактарынын бири катары *манас таануу* илими түзүлүп, анын эпосту жыйноо, кыргыз ж-а о. эле башка тилдерде бастырып чыгарып, эпосту дүйнө элдерине таратуу, таанытуу ж-а чыгарманын илимий проблемаларын иликтөө тармактары өсүп-өнүгүп жатат (к. *«Манасты» изилдөө, «Манасты» жыйноо, «Манас» эпосунун басылышы, «Манасты» которуу).*

Узак убакыттар кыргыз элинин жашоосунда көркөм-эстетикалык гана эмес, идеялык-саясий, тарбиялык, вазийпаны аткарып, коомду, жаратылышты, айлана-чөйрөнү таанып билишинде, кабылдоосунда да чоң роль ойноп келген «М.» э. бүгүн да өз маанисин жогото элек.

«М». э-нун кыргыз иск-восу м-н көркөм адабиятындагы алган орду өзгөчө, мааниси зор. Кыргыз профессионал адабиятынын, көркөм сүрөт өнөрүнүн, музыкасынын, театрынын өнүгүшүндө, калыптанышында «Манас» маанилүү булак катары таасирин тийгизип келген ж-а таасирин улантып жатат (к. *Кино жана «Манас», Театр жана «Манас», Музыка жана «Манас», Көркөм сүрөт өнөрү жана «Манас»).*

С. Мусаев

«МАНАС» ЭПОСУ БОЮНЧА БҮТКҮЛ СОЮЗДУК СИМПОЗИУМ – Бүткүл Союздук түркология конференциясынын чегинде өткөрүлгөн илимий жыйын, к. *Симпозиум (1989).*

МАНАС ЭПОСУНДАГЫ АДАМ АТТАРЫ, к. *Антропонимдер.*

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ БААТЫРДЫК МОТИВДЕРДИН ЭВОЛЮЦИЯСЫ» – Р. Сарыпбековдун монографиясы (Ф., 1987). Китеп кириш сөз ж-а «Манас» эпосунун тарыхый өнүгүшү», «Эпикалык каармандарды идеализациялоочу мотивдердин эволюциясы» деген эки бөлүмдөн турат. Эмгекте баатырдык мотивдердин эволюциясын ачуу аркылуу «Манас» эпосунун алгачкы баатырдык жомоктордон монументалдуу тарыхый эпоско айланышы көрсөтүлгөн. Эпостун тарыхый өнүгүшү каралып, анын эпикалык борборун түзүүгө түрткү болгон тарыхый мезгил кеңири иликтөөгө алынган, башкы каармандардын ысымына этимологиялык талдоо берилет. Иш түрк-моңгол, дүйнөнүн ж. б. элдеринин фольклордук, лингвистикалык, этнографиялык көптөгөн материалдарынын негизинде тарыхый-салыштырма планда жазылган.

«МАНАС» ЭПОСУН ИЗИЛДӨӨГӨ АРНАЛГАН ИЛИМИЙ КОНФЕРЕНЦИЯ (1952), к. *Конференция (1952).*

«МАНАС» ЭПОСУН ИЗИЛДӨӨНҮН КЭЭ БИР МАСЕЛЕЛЕРИ» – фольклорчу окумуштуулар З. Мамытбеков м-н Э. Абдылдаевдин эмгеги (Ф., 1966). Эмгек эки бөлүмдөн турат. З. Мамытбеков жазган «Октябрь революциясына чейин «Манас» эпосун жыйноонун ж-а изилдөөнүн тарыхы» деген бөлүмдө «Мажму ат-таварих» («Тарыхтардын жыйнагы») аттуу жыйнактын «Манас» эпосуна тиешелүү болгон материалдарына, о. эле 19-к-дын орто ченинде Ч. Валиханов м-н В. В. Радлов тарабынан жазылып алынган «Манас» эпосунун үзүндүлөрүнө тарыхый-этнографиялык ж-а адабияттык жактан талдоо жүргүзүлгөн. Автор изилдөө процессинде чыгарманын тарыхый-этнографиялык жагын талдоого көбүрөөк көңүл бурган.

Э. Абдылдаев жазган «Манас» эпосу менен алтайлыктардын баатырдык поэмаларынын эпикалык катышы» деген бөлүмдө негизинен «Манас» эпосунун байыркы катмарлары алтайлыктардын баатырдык эпостору м-н тарыхый-типологиялык салыштыруу жолу аркылуу белгиленет, анын эволюциялык өнүгүү процесстери көрсөтүлгөн. Ошону м-н бирге кыргыздар м-н алтайлыктардын тарыхый байланышы ж-а эпикалык чыгармаларды аткаруучулар ж-дөгү маселелер илимий талдоого алынат.

М. Мукасов

«МАНАС» ЭПОСУН КОМПЛЕКСТҮҮ ИЗИЛДӨӨ МАСЕЛЕЛЕРИ БОЮНЧА БҮТКҮЛ СОЮЗДУК СИМПОЗИУМ (1990), к. *Симпозиум (1990).*

«МАНАС» ЭПОСУН ОКУТУУ» – жаңычыл мугалим *Б. Исаковдун* усулдук китеби (Ф., 1989). Автордун иш-тажрыйбаларынын негизинде кыргыз адабияты мугалимдери үчүн жазылган. Үч бөлүмдөн турат. Биринчи бөлүм «Манас» эпосун окутуу» деп аталып, эпосту мектепте окутуунун жалпы маселелерине арналган. Бул бөлүмдө эпосту окутуунун маниси, максаты, өзгөчөлүктөрү, сабактардын бул багытта илимий-усулдук жактан жабдылышы, учурдун талабына ылайык мугалим колдонуучу окутуунун жолдору, формалары ж-а ыкмалары баяндалат. Экинчи бөлүм «Лекция-конспектилер» деп аталып, анда эпостун «Манас» бөлүмүнүн окуяларынын кыска баяндамасы жазылган ж-а окуучулар өздөштүрүүгө ыңгайлаштырылган отуз лекция-конспект сунуш кылынган, алардын ар бири өтүлгөн материалдарды сабакта бышыктоо үчүн суроо-тапшырмалар м-н жабдылган. «Сөз берметтеринин галереясы» деп аталган үчүнчү бөлүмдө

эпостогу айрым каармандардын портреттерин, мүнөздөрүн, окуяларын, көрүнүштөрдү, жагдайларды образдуу сыпаттоо үчүн колдонулган асыл сөз берметтери, куюлушкан кеп казынасы сунуш кылынат ж-а алар сабакта окуучуларга таркатып берүүгө ылайыкташтырылган. Мындагы үч жүздөн артык мисал «Манастын» тилдик каражаттарына, көркөм дүйнөсүнө, андагы элдик түшүнүктөргө, нукура улуттук поэтикага балдардын сүңгүп кирүүсүнө жардам берет ж-а мына ушундай мисалдарды табууга мугалимдин убактысын үнөмдөп, анын ишин жеңилдетүүгө көмөктөшөт.

Б. Кыдырбаева, А. Муратов

«МАНАС» ЭПОСУНУН АЛФАВИТТҮҮ ЖИГИ СӨЗДҮГҮ» – профессор *К. Дыйкановдун* эки китептен турган эмгеги (КМУ, Ф., 1988). Эмгек «Манас» эпосунун мисалы м-н фольклордун поэтикалык стилин сыпаттап, сан м-н аныктоо максатын койгон. Бул сөздүк эки бөлүктөн турат: 1) Алфавиттүү жиги сөздүк (№ 1 таблица); 2) Жиги алфавиттүү сөздүк. Сөздүктүн биринчи китебинде орус ж-а кыргыз тилдеринде киришүү жазылып, бул түрдөгү сөздүктүн жалпы маанисине токтолгон. Жалпысынан алганда бул сөздүк эпостун басмадан жарык көргөн курама вариантынын (1958) 1-томунун лексикалык ж-а морфологиялык составы ж-дөгү статистикалык маалыматты чагылдырат.

«МАНАС» ЭПОСУНУН ЖАРАЛЫШЫ ЖАНА АНЫН ДООРУ. Көрүнүктүү изилдөөчүлөр С. Е. Малов, М. О. Ауэзов, А. Н. Бернштам, В. М. Жирмунский, Б. М. Юнусалиев, К. А. Рахматуллин ж. б-дын пикири б-ча «Манас» эпосунда Эне-Сай кыргыздарынын 9–10-к-дарда саясий жактан жогорулап турган мезгилден тартып айрым тарыхый окуялар чагылдырылган. Бул жыйынтыкка кошулуп «Манас» эпосунун жаралышы ж-а анын доору ж-дө дагы башка пикирлерди айтууга болот.

Эне-Сай кыргыздары 9–10-к-дарда чыгышта Манжуриядан батышта Иртыш дарыясына, түндүктө Красноярдан Түш.-чыгыш Түркстанга чейинки аймакты ээлеген ири мамлекетти түзүшкөн. Алар бул мезгилден мурун да, кийин да мындай саясий ийгиликке жетишкен эмес. Ошондуктан, «Манас» эпосунун алгачкы түптөлүшүндөгү кыска варианты же анын башкы каарманы ж-дөгү дастандар 9-к-дын орто чендеринде айтылып калышы ыктымал. Ушул пикирге байланыштуу Эне-Сай кыргыздарынын 840-жылдардагы согуш ийгиликтерине токтолуп кетүү зарыл.

6–9-к-дарда Ортоңку Эне-Сай өрөөнүн мекендеген кыргыздар Борб. Азияда биринин артынан экинчиси үстөмдүк кылып келген Түрк, Карлук ж-а Уйгур кагандыктарына көз каранды болбос үчүн тынымсыз күрөш жүргүзүп келишкен. Ал окуялар ж-дө кытай китептеринде ж-а Орхон-Енисей жазуу эстеликтеринде жазылган.

820-жылдан тартып Эне-Сай кыргыздарынын кагандыгынын ортосундагы карама-каршылык өтө курчуган. 839-ж. уйгур өкмөтүнүн биринчи министри Гюйло Фу сарай төңкөрүшүн уюштуруп, Ху Дэле кагандын ордуна, анын жөндөмсүз уулу Кэси Дэлэни такка отургузат да мамлекетти өзү башкара баштайт. 840-ж. узурпатор Гюйло Фуга каршы аскер башчысы Гюйлу Мохэ көтөрүлүш жасап, кыргыз канын жардамга чакырган. Бул абалдан пайдаланып, кыргыз ажосу 100 миң аскер м-н Монголияга карай жортуулга чыгып, Орхон суусунун боюндагы уйгур кагандыгынын борбору Орду-Балыкты курчаган. Бир

канча күндөн кийин шаар алынып, кыйратылган. Тарыхый маалыматтар б-ча кыргыз ажосу уйгур канынын сарайын талоо, өрттөөгө өзү катышкан. Каган Кэси Дэлэ өлтүрүлгөн, узурпатор Гюйло Фу дарга асылган. Орду-Балыкты кыргыздар ээлеп, өрттөгөндүгүн, анын калдыгынан (азыркы Эрдэни-Цзу калаасынан 50 *км* түндүгүндө Орхон дарыясынын сол жээгинде) табылган археологиялык буюмдар да ырастады.

Эне-Сайлык кыргыздар 840-жылдардан кийин Түш. Сибирди ж-а Борб. Азияда көп областтарды каратып алышкан. Алар түн. тарапта Красноярскиге чейин барышкан. Кыргыздарга тиешелүү көрүстөндөр ушул шаардын жанынан табылган. Уйгурлардын Кечжили тегин башчылык кылган бир бөлүгү азыркы Якутия – Байкал тарапты көздөй качып кетишкен. Алардын артынан кыргыздардын баргандыгын археологиялык табылгалар айгинелейт. Моңголиянын чыгыш райондорунун биринде Суджи дөңсөөсүнөн кыргыз акимине (же аскер башчысына) арналган эстелик биздин заманга чейин келип жетти. Анда мындай жазуу бар: «Уйгур жерине Йаглакар кан ата келдим. Кыргыз уулумун. Мен Бойла, даражалуу сотмун. Куттуу Бага таркандын буйрук берүүчүсүмүн Атак-даңкым (кабарым) күн чыгышка, батышка тийди (жетти)» (Орхон-Енисей текстт-ери. Ф., 1982, 191-б.). Бул мүрзөнүн үстүндөгү ташка ыр түрүндө чегилген текстин чоң маани-си бар. Убагында М. Ауэзов, А. Бернштам андагы Яглакар канды эпикалык баатыр Манастын прототиби дешкен эле. Аларды сындагандар да болгон. Кийинчерээк «Йаглакар» аттуу уйгур кагандыгын башкарган уруу этнонимин болгондугу далилденди. Бирок, Суджи эстелигиндеги Яглакар кан ата уйгур жерине келген кыргыз акими, Куттуу Бага таркандын буйрук берүүчүсү экендиги талашсыз. Анын аты м-н уйгурлардын йаглакар уруусунун этнонимин кокусунан төп келип калышы ыктымал. Суджи дөңсөөсүнө көмүлгөн атагы «батышка, чыгышка» тараган адам ж-дөгү уламыштар, дастандар жаралып, кыргыздардын ичине кеңири тарап, узак убакыт жашагандай сезилет. Балким, М. Ауэзов ойлогондой Суджи эстелиги тургузулган мезгилде кыргыз элинин ажосунун жетекчилиги м-н жетишкен жеңиштери тууралуу «Манас» эпосунун биринчи ырлары жаралган чыгар («Киргизский героический эпос «Манас». М., 1961, 61-б.).

Кыргыздар Орду-Балыкты алгандан кийин уйгурлардын Уцзе тегин, андан кийин Эньянь башчылык кылган ири тобу Чоң Хинган ж-а анын түш.-батыш тарабында жашаган шивэй урууларына көчүп барууга аргасыз болушкан. Кыргыз каганы аларга каршы 848-ж. жортуул уюштурган. Анын биринчи министри Або башчылык кылган 70 миң жоокери Гоби чөлү аркылуу өтүп, шивэйлерди жеңип, уйгурларды туткундап кайтып келишкен. Моңголиянын Чыгыш Гоби аймагындагы Барун Бичигт жергесинде аскага чегилген атчан жоокердин сүрөтү тартылган. Анын чегерүү ыкмасы, аттын жабдыктары Эне-Сай кыргыздарынын эстеликтерине өтө окшош экен. В. В. Волков Гобидеги бул сүрөттү кыргыздардын уйгурлар м-н күрөшүнө байланыштырат. Балким Барун Бичигттеги аскага чегерилген атчан жоокер Або башчылык кылган кыргыз отряды Гоби чөлүнөн өтүп бара жатканда тартылгандыр. Эне-Сай кыргыздарынын 848-ж. Манжурияда жашаган шивэй урууларына жасаган жортуулу «Манас» эпосунда чагылдырылып калышы ыктымал. Бул ойду аныктоо үчүн 16-к-дын башталышында Сейф-ад-Дин Аксыкенти жазган «Мажму ат-таварих» аттуу эмгектен айрым маалы-

маттарды келтирелик. Анда Манас баатыр м-н Жолойдун согуштары баяндалган. Алардын биринде калмактар жеңилип артка чегинишет. Бирок, Жолой жаңы күч м-н Ат-Башы аркылуу Кара-Кыштакка чабуул жасайт. Ага он миң солон, шивейлер жардамга келет. Буга карабастан Жолой жеңилип, Манастын найзасынан каза болот (КФ, «Мажму ат-таварих», 5154-инв., 71–73-б.). Бул окуялардан солон м-н шивэйлер ж-дөгү кабарга токтололук. «Мажму ат-таварихтеги» тарыхый каармандарды ж-а жазылган окуяларды негизинен 14–15-к-дарда болгондугун аныктоого болот. Аларга Чыгыш Тянь-Шанда жашаган кыргыздар да катышкан. Ал окуялар «Мажму ат-таварихте» чагылдырылган. Бирок, ойроттордун 15-к-дагы Моголистан м-н согуштарына, алардын О. Азияга жасаган жортуулдарына солон, шивеэйлер катышкан эмес. Ал ж-дө тарыхый маалыматтар жок. Тогон, Эсен кандардын (15-к.) доорунда Ойрот мамлекети м-н чыгыш Моңголия күч м-н убактысынча гана бириктирилген. Ал эми Манжурияда жашаган солон, шивэй урууларын ойрот кандары каратып алган эмес. Ырас, солон, шивэйлердин бир бөлүгү 1760-ж. Синьцзян аймагына көчүрүлүп, андагы элдер м-н аралаш жашап калышкан. Ал эми 848-жылдан тартып «Мажму ат-таварих« жазылганга чейин (16-к.) алар м-н кыргыздардын ортосунда эч кандай байланыш болгон эмес. Ошондуктан 19-к-дын орто чениндеги Або жетекчилик кылган кыргыз жоокерлеринин шивейлерге жасаган жортуулу «Манас» эпосунда чагылдырылып калган байыркы тарыхый окуя деп атоого негиз бар. Айтмакчы солондор Ички Моңголияда, Чоң Хингандын чыгыш этектеринде шивэйлер м-н коңшу жашашкан. Алар шивэйлерге жардам берип, Абонун жоокерлерине каршы согушка катышып калышы мүмкүн. Мына ошондуктан «Мажму ат-таварихте» солон м-н шивэйлер калмактардын Манаска каршы союздашы катарында сүрөттөлүп калса керек.

«Манас» эпосунда анын башкы каарманы ар тарапка, алыскы жерлерге жортуулга баргандыгы айтылат. Бул Эне-Сай кыргыздарынын 840-жылдардан кийин саясий жактан жогорулап турган доорду элестетет. 9-к-дын экинчи жарымында Эне-Сай кыргыздары түн.-батышта азыркы Новосибирск, Томскиге чейин барышкан. Аны Кемерево ж-а Новосибирск обл-тарында табылган кыргыз вазалары, көрүстөндөрү айгинелейт. Ушул эле мезгилде алар Тоолуу Алтай аймагына кирип барышкан. Ага Усть-Кан р-нундагы Мөндүр-Соккон кыштагынан Торпок аттуу даңктуу кыргызга арналган руникалык жазуу далил боло алат. Эне-Сай кыргыздары батыш тарапта Иртыш дарыясына чейин барышкан. Археолог Ф. Х. Арсланова бул суунун боюндагы Бобров кыштагынан өрттөлүп көмүлгөн (бул Эне-Сай кыргыздарынын адаттары) көрүстөндөрдү изилдеген. Ушундай мүрзөлөр Чыгыш Казакстандын Шемонайхинск р-нунан табылган. Ошентип Эне-Сай кыргыздарынын мамлекетине батыштагы Иртыш дарыясына чейинки жерлер кошулган. Бул ири дастандарды жарата турган окуя. «Манас» эпосунда 9–10-к-да болуп өткөн тарыхый окуялардан сүрөттөлүп калган экинчи фактыны (шивэй, солондордон кийинки) Эне-Сай кыргыздарынын ушул мезгилде саясий жактан жогорулап турган жалпы доору м-н байланыштырса болот. Алардын Борб. Азияда ири мамлекетти түзүү учурундагы согуш ийгиликтери «Манас» эпосунун алгачкы вариантына негиз болушу ыктымал. Бул ж-дө атактуу түрколог С. Е. Малов мындай деп жазган: «Эпос негизинен кыргыздардын тарыхында орчундуу окуялар өтүп жаткан мезгилде, атап айтканда

б. з. 9-к-да пайда болгондугу талашсыз» (Изв. Отд. лит. и языка АН СССР, т. VI, вып. – 1947, 171-б.). Бирок «Манас» эпосунда ошол доордогу чагылдырылган окуялар бара-бара өзгөрүлүп, Эне-Сай кыргыздарынын 9–10-к-дардагы согуш ийгиликтеринин жалпы фону, элеси гана сүрөттөлүп калгандыгы сезилип турат. Алардын ордуна Чыгыш Тянь-Шань, Жунгария, Жети-Суу ж-а О. Азияда болуп өткөн тарыхый окуялардын сюжеттери кирген.

Мындан тышкары «Манас» эпосундагы үчүнчү тарыхый фактыны «Кенжут» деген жердин аты м-н байланыштырса болот. Рашид ад-Дин (13-к;). ж. б. авторлордун китебинде Жогорку Эне-Сай Кемжиют деп аталат. 9–12-к-да анын аймагында Эне-Сай кыргыздарынын бир бөлүгү жашаган жер, дарыянын аты Кемжиют бара-бара («Манас» эпосунда) Кенжут болуп аталып калышы мүмкүн. Бул ж-дөгү М. Ауэзовдун пикирине кошулса болот. Эми «Манас» эпосунда Тянь-Шань аймагында болуп өткөн тарыхый окуялардын чагылдырылышына токтолобуз. Биздин оюбузча бул эпостун жаралышы Эне-Сай кыргыздарынын Чыгыш Тянь-Шань ж-а Жети-Сууга көчүп келиши м-н тыгыз байланышы бар. Чыгыш авторлорунун маалыматтары Эне-Сай кыргыздары Пантегин башчылык кылган уйгурлардын тобун кууп Тянь-Шань ж-а Жети-Сууга чейин келишкен. 843-ж. алардын Кытай өлкөсүнүн борборуна келген элчиси Табу мындай кабарды айткан: «(кыргыздар) Аньси (Куча), Бэйтин (Бешбалык), дада (Татар) жана беш аймакты (урууну) баш ийдирип алышты». Бул маалымат 840-жылдары кытай императорунун биринчи министри болуп иштеген Ли Дэ Юйдун өмүр баянында да жазылып калган. 843-ж. ажонун ордосуна барып келген императордун элчиси Чжао Фан да кыргыздардын Куча ж-а Бешбалыкка чабуул коюп жаткандыгын кабарлаган.

1913-ж. окумуштуу Альберт Ле Кок Чыгыш Түркстандын (Кучанын батыш тарабындагы Кум-Тур кыштагынан) эки живописти фрагментин тапкан. Ю. С. Худяков анын экинчисиндеги соот кийинген жоокерлердин ак кийинген адамга кол салып жаткан сүрөтүн изилдеп, алардын тартылышы Миң-Суу (Минусин) ж-а Тувада табылган эстеликтер м-н окшош экендигин аныктаган. Ю. Худяковдун пикири б-ча Кум-Турдагы сүрөт Эне-Сай кыргыздарынын 840-жылдардагы согуш аракеттеринин убагында тартылышы ыктымал.

10-к-дын аягында жазылган «Дүйнөнүн чек арасы» аттуу перс тилиндеги эмгектен төмөнкүдөй мазмундагы маалыматты окуйбуз: «Пенчул (азыркы Үч-Турфан) карлук өлкөсүндө жайгашкан, аны мурун тогузгуздар (уйгурлар) ээлеп турушкан, азыр кыргыздар басып алышты». Ушул эле китепте кыргыздардын Жети-Суу өрөөнүндө, Чыгыш Түркстандын аймагында жашап тургандыгы жазылган.

Эне-Сай кыргыздарынын бир бөлүгү 19-к-дарда Тянь-Шань тоолоруна келгендигин археологиялык табылгалар да далилдейт. 1961-ж. Жунгар Ала-Тоосунун жанындагы Текели шаарынан алыс эмес жерден 76 темир ж-а коло буюмдары табылган. Алар 8–10-к-дарда жасалыптыр. Бул буюмдар м-н Чыгыш Казакстандагы Зевакино ж-а Бобровдогу кыргыздардын көрүстөндөрүнөн казылып алынган табылгалар м-н өтө окшош экен. Край таануучу А. М. Фетисов 1891-ж, Кочкор өрөөнүндө археологиялык изилдөөлөр жүргүзгөн. Анын тапкан буюмдары азыр мамл. Эрмитажда сакталып турат. А. Н. Бернштам бул буюмдарды 8–9-к-дарда жасалып, алар Миң-Суу ойдуңундагы Копён Чаатастан казылып алын-

ган ушундай археологиялык табылгаларга окшош экендигин далилдеди. Мындан тышкары А. Н. Бернштам Нарын дарыясынын боюнан табылган № 102 Аламышык көрүстөнү м-н Эне-Сай өрөөнүндөгү 8–9-к-дарга тиешелүү мүрзөлөрдүн көмүү адаттары окшош экендигин да аныктады. Анын пикири б-ча бул окшоштук Эне-Сай кыргыздарынын 10-к-да Тянь-Шанга көчүп келгендигин айгинелейт. Жогорудагы келтирилген маалыматтардын ичинен Бешбалык шаары ждөгү кабарга бурабыз. Биздин пикирибиз б-ча «Манас» эпосундагы Орду-Балыкка байланыштуу алгачкы сюжеттер бара-бара Эне-Сай кыргыздарынын Бешбалыкка карай жортуулундагы окуялар м-н алмаштырылып калса керек.

Бешбалык – Чыгыш Тянь-Шандын түн. этегинде орун алган байыркы ири шаар. Ал Кытай булактарында Бэйтин, мусулман китептеринде Бешбалык деп аталат. Анын урандысы азыркы Үрүмчү шаарынын: жанындагы 9-к-дын биринчи жарымында Чыгыш Түркстан өз алдынча майда саясий: бөлүкчөлөр, шаар-мамлекетчелерге бөлүнгөн. 840-ж. канзаада Пантегин башчылык кылган уйгурлардын ири бөлүгү Батыш-Түш. Моңголия аркылуу Тарбагатай тоолорунда жашаган кыргыздарга качып келишкен. Кыргыз жоокерлери аларды тынымсыз куугунтуктоого алышкан. Ошондуктан, Пан-тегин кол алдындагылары м-н Тянь-Шань тоолорун карай качып барып, Куча, Бешбалык, Карашаарды ээлеген. Бирок, жогорудагы тарыхый маалыматтарга караганда кыргыз жоокерлери алардын артынан Тянь-Шань тоолоруна келип, уйгурларды Бешбалыктан тартып Үч-Турфанга чейинки жерлерден сүрүп чыгарышкан. Пан-тегин башчылык кылган уйгурлар болсо Турфан ойдуңуна орношуп кыргыздар м-н болгон согушту улантышкан. Алар 860-жылдары Бешбалык шаарын кайтадан ээлешкен. Ошентип, Чыгыш Тянь-Шандаты кыргыздар м-н уйгурлардын ортосундагы согуш узакка созулган. Бул кармашуулар элдердин эсинде узакка сактала турган санжыра, дастандарды жарата турган окуя болуп саналат. Айтмакчы 840-жылдары уйгурлардын артынан Тянь-Шань тоолоруна келген Эне-Сай кыргыздардын бир бөлүгү Бешбалыктын түн.-батышынан тартып Аксу, Үч-Турфан шаарларына чейинки жерлерде биротоло жайгашып калышкан. Аны чыгыш изилдөөчүлөрүнүн маалыматтары: далилдейт. Тянь-Шань тоолоруна келген кыргыздардын негизги бөлүгү Манас ойдуңунан тартып жунгар тоолоруна чейинки аймакта көчүп жүрүшү ыктымал: Ал эми Манас дарыясы 10-к-га чейин «Ли-и-дэцзянь» деген ат: м-н белгилүү болгон. 1223-ж. жазылган кытай автору Сю Сундун китебинде ал дарыя «Манас» дел аталып калган. Атактуу Елюй Чуцайдын уулу Елюй Си-лян бул дарыянын боюна 1261-ж. келген экен. Демек, Манас дарыясынын аты 10–13-к-дардын аралыгында пайда болгон. Бирок ушундай эле географиялык ат Индияда, Түн. Кавказда да кездешет. Ушул себептен айрым окумуштуулар «Манас» эпосу м-н – Чыгыш Тянь-Шандагы «Манас» деген географиялык аттын ортосунда кандайдыр бир байланыш болуп калышын төгүнгө чыгарышат. Бирок, 840-жылдардан баштап кыргыздардын бир бөлүгү Манас өрөөнүндө жашап тургандыгы белгилүү. Балким алар Манас дарыясы куйган көлгө Манастын атын берген чыгар. Ал дарыянын боюндагы шаарга Манастын ысымынын берилиши да бекеринен болбосо керек. Манас шаары ж-дө алгачкы маалымат «Мажму ат-таварихте» кездешет. Андагы кабар б-ча 14-к-дын акыркы чейрегинде Батыш Казакстан ж-а Волга боюндагы Алтын ордо мамлекетин башкарган Токтомуш кан Манас баатырга Манасия шаарын куруп бе-

рет. Чындыгында эле Токтомуш – кан Тимур м-н көп жолу согушуп, О. Азияга бир канча жолу жортуул жасаган. Ушул мезгилдерде Чыгыш Түркстан, Жети-Суу ж-а Жунгарияны бийлеген Моголстан кандары анын союздаштары болушкан. Бул тарыхый окуялар «Мажму ат-таварихте» анча-мынча чагылдырылган. Бирок Манас шаарынын Токтомуш тарабынан негизделишине ишенүүгө болбойт. Анткени, ал Моголстан мамлекетинин аймагында болгон да эмес ж-а башкарган да эмес. Манас шаарынын ким тарабынан курулганына карабастан акын 14-к-га чейин эле бар экендигин танууга болбойт. «Мажму ат-таварихтеги» ар кандай легендарлык маалыматтарга карабастан Манас шаарынын Манас баатырга арналып негизделишинде кандайдыр бир али тарыхый данек бардай сезилет. Ч. Валихановдун жазып алган маалыматы б-ча кыргыздар Манас шаарын ж-а жогорку Иртыштагы Манас жайлоосун Манас баатырдын ысмы м-н байланыштырышат. Мында да чындыктын үлүшү болушу мүмкүн. «Манас» эпосунун биринчи варианты Чыгыш Тянь-Шанда, атап айтканда Манас өрөөнүндө жашаган кыргыздардын арасында жаралса керек. Манас дарыясы агып чыккан тоолордун бир жак капталында байыркы Бэйтин – Бешбалык орун алган. Айрым Манас таануучулар «Манас» эпосундагы Бээжинди Пекин м-н айкалыштырышат. Бул пикирдин негизи жок. Анткени Пекин Кытайдын «Түндүк борбору» катарында 1425-жылдан бери гана белгилүү. Ошол мезгилден тартып 18-к-дын экинчи жарымына чейин кытай м-н кыргыздардын ортосунда эч кандай карым-катнаш болгон эмес. Ал эми 840-жылдардан баштап Чыгыш Тянь-Шанда, айрыкча, Бэйтин-Бешбалык тарапта уйгур м-н кыргыздардын ортосунда ири кагылыштар болуп тургандыгы маалым. О. эле кыргыздар Тянь-Шань тоолорун келгенден кийин ислам, уйгурлар болсо будда динин кабыл алышкан. Бул окуя алардын ортосундагы күрөштү ого бетер курчуткан.

Жогорудагы айтылгандардын негизинде «Манас» эпосундагы Бээжинди Бэйтин-Бешбалык м-н окшоштурууга болот. «Манас» эпосундагы Чыгыш Тянь-Шань ж-а Жети-Суу аймагында болуп өткөн тарыхый окуялардан чагылдырылып калган экинчи фактыны Бешбалыктан кийинки Каракара деген ат м-н байланыштын бар экени *Каркыра* деген макалада айтылган.

«Манас» эпосунда Чыгыш Тянь-Шань ж-а Жети-Суу аймагында чагылдырылып калган үчүнчү тарыхый фактыны Караханийлер доору м-н байланыштырса болот. 10-к-дын орто ченинде чигил уруусунан чыккан Сатук Абд ал-Керим Карахан Ат-Башы – Кашгар айланасында Караханийлер мамлекетин негиздеген. Ал ж-а аны жактагандар Бухарадан качып келген Саманийлик канзаада Абу Насрдын жардамы м-н мусулман динин кабыл алышкан. Алар каапырларга каршы күрөш урааны м-н Кашгария, Борб. Тянь-Шань ж-а Жети-Сууну каратып алышкан. Сатуктун мурасчылары 10-к-дын аягында батышта Аму-Дарыяга чейинки жерлерди жеңип алышкан: 1020-жылдары Караханий Жусуп Кыдыр кан Газневий султан Махмуд м-н жолугушуп, ошол мезгилдеги О. ж-а Кичи Азиядагы эң ири мамлекеттик башкаруучулары өз ара милдеттенмелерди кабыл алышкан. Алардын ортосундагы сүйлөшүүлөр Манастын Аму-Дарыянын боюндагы Акун кан м-н жолугушкандагы милдеттенмелер м-н өтө окшош. «Манас» эпосунда Караханийлер мамлекетинин борбору Баласагун (азыркы Токмоктун түштүк тарабындагы Бурана да) ж-а Саманид Абу Насрдын ысымдары да кездешет. Бул эпостогу алардын аттары китептердеги маалыматтар аркылуу

кошулуп калган болбосо, анда Баласагун ж-а Абу Наср Караханийлер доорунан чагылдырылып калган тарыхый факт болуп эсептелет. Кандай болсо да «Мажму ат-таварихтеги» Манас баатырдын диний насаатчысы Айкожону Саманид Абу Наср м-н окшоштурууга болот.

Караханийлер доорунда Чыгыш Тянь-Шань ж-а Жети-Сууда жашаган кыргыздар мусулман динин кабыл алышкан, Аны 11–12-к-дардын аралыгында жашаган ал-Марвазинин маалыматы далилдейт. Жогоруда Эне-Сай кыргыздары каза болгондорун өрттөп көмгөндүгү ж-дө археологиялык фактылары келтирилди. Ал Марвази, бул алардын мурунку салты болгон, ал эми кыргыздар Мусулмандардын кошунасы болгондон баштап өлгөндөрүн көмүү адатына өттү деп жазган. Чындыгында эле ислам Караханийлер кагандыгынын мамл. дини болуп 11-к-да чыгыш тарапта Черчен, Куча, Ала-Көлгө чейин тараган. Демек, ошол мезгилде Чыгыш Тянь-Шанда жашаган кыргыздар мусулмандардын кошунасы болгондуктан алардын таасири астында каза болгондорун көмүү салтына өтүшкөн. Ошентип, «Манас» эпосуна ислам дини үчүн күрөш урааны 9-к-да кирген деген туура болот. Ырас, тарыхый маалыматтар б-ча кыргыздар 16-к-да да мусулман болушкан эмес. Алар м-н бирге Моголстан мамлекетинде жашаган көп элдер да башка диндерге сыйынышкан. Бул өзгөрүштү Караханийлер доорунда мусулман динин кабыл алган көп уруулар ар кандай себептер м-н башка диндерге өтүп кетиши м-н түшүндүрсө болот. Алардын ичинде тяньшандык кыргыздар да 13-к-дан кийин ислам динин калдыктарын сактоо м-н бирге мурунку көп кудайга сыйынуу адаттарына өтүшсө керек.

«Манас» эпосунун жаралыш доору биздин оюбузча эпостун алгачкы сюжеттери 840-жылдан кийин түзүлө баштаган. Аларда ошол мезгилдеги Эне-Сай кыргыздарынын саясий жактан жогорулап турган доорундагы согуш окуялары баяндалышы мүмкүн. Манас баатыр Орду-Балыкты ээлеген кыргыз каны, аскер башчысынын прототиби болушу ыктымал. Болжол м-н Манас» эпосунун биринчи варианты Караханийлердин саясий жактан күчөп турган доорунда, б. а. 11-к-дын биринчи жарымында түзүлүп бүткөн. Андагы мурунку сюжеттер барабара Тянь-Шань аймагында болуп өткөн тарыхый окуялар м-н толукталган. «Манас» эпосу Манас өрөөнү ж-а анын батыш тарабында жашаган кыргыздардын арасында жаралган. Алар м-н уйгурлардын ортосундагы карама-каршылыктардын натыйжасында «Манас» эпосундагы Орду-Балык ж-дөгү ырлар Бешбалык-Бэйтинге байланыштуу окуялар м-н алмаштырылып кетиши мүмкүн.

Перс автору Джувейнинин (13-к.) маалыматы б-ча кара кытайлардын гурхаы Елюй-Даши 1120-жылдары чыгыштан уйгур Турфан княздыгы аркылуу келе жатып кыргыздарга жолуккан, алар катуу каршылык көрсөткөндүктөн Жунгариядагы Эмиль өрөөнүнө келип токтогон. Андан бир аз убакыт өткөндөн кийин гурхан Караханийлердин борбору Баласагунду, Кашкарды ж-а Хотанды каратып алып, кыргыздарга каршы жоокерлерин жиберген. Алар кыргыздарды ж-а Бешбалыкты жеңип кайтып келишкен. Бул окуя «Мажму ат-таварихте» чагылдырылып калган. Андагы легенда б-ча имам Ибрахим гурханга каршы күрөшкө Тянь-Шань ж-а Ферганада кыргыздардын оң ж-а сол бөлүгүн уюштурган. Имам өзү 1136-ж. дүйнөдөн кайткан. 13-к-да Алмалык шаарында (Или өрөөнүндө) жашаган Жамал Каршинин маалыматы б-ча Чыгыш Караханийлердин каганы Ибрахим ибн Ахмед да кара кытайларга каршы согушта шейит бол-

гон. Бул эки Ибрахим тарыхый бир киши деп атоого болот. Ал башчылык кылган кыргыз м-н Караханийлердин 1120-жылдардагы гурханга каршы күрөшү «Мажму ат-таварихте» сүрөттөлүп калган. Бул эмгектеги калмактардын Жолоюн (Иолюй) гурхан Блюй м-н окшоштурса болот. 1137-ж. Елюй Даши Хоженттин жанында Караханид Махмуд м-н Сельджардын бириккен күчүн талкалаган. Анын бул жеңиши Багдадга чейинки мусулман мамлекетине чоң дүрбөлөң салган. Ал эми Елюйдун Бешбалыктын жанында көчүп жүргөн кыргыздарга жасаган жортуулу да оозеки чыгармаларда айтыла турган ири окуя болуп эсептелет. Бул «Манас» эпосунда сүрөттөлүп келген кыргыз м-н кытайлардын кагылышууларына гурхандын 1120-жылдары Тянь-Шань аймагында жашаган мусулмандарга каршы жасаган жортуулдары негиз болуп калган. Кара кытайлардын О. Азия элдеринин айрыкча кыргыздардын арасына сиңип кетиши да бекеринен эмес. О. Азиялык автор Абд ар-Раззак Самаркандинин эмгегинде Тимурдун небереси Искендердин 14–15-к-дардын аралыгында Моголстанга жасаган жортуулу ж-дө баяндалган. Андагы маалымат б-ча Искендер Хотандын ж-а Или өрөөнүндөгү Алмалыктан ондогон сулуу айымдарды, кыргыздар м-н Бешбалыктан сүйкүмдүү кыздарды чоң атасына тартууга жиберген. Бул тарыхый факт «Мажму ат-таварих» жазылардан жүз эле жыл мурун кыргыздардын Бешбалык шаарына чектеш жашап турушканын далилдейт. Демек, Эне-Сайдан Тянь-Шань тоолоруна 840-жылдары көчүп келген кыргыздардын негизги массасы Бешбалыктын түн.-батыш тарабын, тактап айтканда Манас өрөөнүн мекендеп калышкан.

«Мажму ат-таварих» м-н «Манас» эпосунун варианттарында монгол доорунан кийинки тарыхый окуялар, айрыкча кыргыз ж. б. О. Азия элдеринин калмактарга каршы күрөшү көбүрөөк чагылдырылып, алар мурунку сүрөттөлгөн сюжеттерди сүрүп чыгарышкан. Бирок, «Мажму ат-таварих» м-н «Манас» эпосунун мазмунунда чоң айырма бар. Маселен, биринчи аталган эмгектеги тарыхый каармандар имам Ибрахим Токтомуш, Энгетөрө, Ахмед кан, Камар ад-Дин «Манас» эпосунун 19–20-к-дардагы варианттарында учурабайт. «Мажму ат-таварихте» Манас чыныгы баатыр катарында чагылдырылганы м-н анын иш-аракетинде эпикалык сюжеттер жокко эсе. Ал эми «Манас» эпосунун азыркы варианттарында Манас негизинен эпикалык каарман катарында жогорку көркөмдүктө сүрөттөлөт. Мындан «Манас» эпосунун мазмуну улам жаңыланып, толукталып тургандыгын, анын башкы каарманы Манас биздин доорго жакындаган сайын чыныгы тарыхый баатырдын эпикалык каарманга айланып кеткендиги байкалып турат.

Жыйынтыктап айтканда «Манас» эпосунун биринчи варианты болжол м-н 840-ж. 11-к-дын аралыгында жаралган. Анын алгачкы сюжеттери тарыхый окуяларга негизделген. Бирок, алардын мазмуну бара-бара кыргыз м-н уйгурлардын, кара кытайлардын Тянь-Шань аймагында болгон кагылышуулардагы фактылар м-н алмаштырылган. «Манас» эпосу Манас өрөөнү ж-а анын батыш тарабында жашаган кыргыздардын арасында жаралган. Андагы Бээжинди Бешбалык шаары м-н окшоштурууга тарыхый негиз бар. Кыргыздардын караханийлердин таасири м-н мусулман динине өтүшү «Манас» эпосунун мазмунуна ири өзгөрүштөрдү кийирген. 13-к-дан кийин О. Азия моңгол, айрыкча ойрот калмактардын чабуулуна байланыштуу «Манас» эпосунда Эне-Сай кыргыздары-

нын, караханийлердин ж-а кара кытайлардын доорундагы сюжеттердин дээрлик бардыгы алмаштырылган. Жогорудагы тарыхый фактылардын негизинде «Манас» эпосун мындан миң жыл мурун жаралган деп айтууга болот.

Ө. Караев

«МАНАС» ЭПОСУНУН ИСТОРИЗМИ» – *Э. Абдылдаевдин* монографиясы (Ф., 1987). Төрт баптан (главадан) турат. «Манас» эпосунун географиялык таралышы жөнүндө» деген бапта «Манас» эпосу кыргыздар жашаган чет өлкөлөрдө (Кытай, Ооганстан), о. эле коңшулаш союздук республикаларда (Өзбекстан, Казакстан, Тажикстан) айтылып келгендигин тиешелүү маалыматтардын негизинде далилдейт. Эпостун фактыларын салыштыруунун натыйжасында кыргыздар тараган бардык жердеги айтылып келген «Манас» эпосу бир тарыхый негизден жаралып, ар башка чөлкөмдө, ар кандай деңгээлде, ошол жердин тарыхый-социалдык шарттарына жараша өнүгүп ж-а сакталып келгендигин илимий жактан ишенимдүү белгилейт. «Манас» эпосунун сюжеттик системасындагы эпикалык окуялардын историзми жөнүндө» бөлүмдө эпостун эпикалык окуяларына илимий талдоо жүргүзүлөт. Алардын композициялык түзүлүшүнө ж-а ар башка мезгилдерде жаралып, эпикалык циклдештирүү принцибинде бир каармандын айланасына бириктирилгендигин белгилейт. Эпикалык окуялардан улам катмарлануу м-н конкреттештирилип ж-а кеңейтилип баяндалгандыгын илимий негизде далилдүү көрсөтөт. «Манас» эпосундагы географиялык аттар жөнүндө» деп аталган бөлүм эпостогу эпикалык топонимдердин тарыхый реалдуу географиялык аттар м-н байланышы ж-дөгү маселе каралып, топонимдердин эпикалык функциясы б-ча талдоо жүргүзүлөт. О. эле айрым топонимдердин эпосто катмарланып чагылуу этаптарын (талаш-тартыш туудургандары б-ча) илимий негизде чечмеленет. Эпостун чыгышы ж-дөгү маселе м-н байланыштуу болгон топонимдер (Бээжин, Алтай, Талас, Эне-Сай ж.б.) б-ча иликтөө жүргүзүлөт. «Манас» эпосундагы тарыхый терминдердин поэтикалык функциясы» аттуу акыркы бөлүмдө изилдөөчү эпостун эпикалык текстине мүнөздүү бир катар терминдердин маанисине тарыхый жактан илимий талдоо жүргүзүлөт. Бул бөлүмдө эпостун поэтикалык системасында салттык түрдө сакталып келген, о. эле өздөрүнүн варианттарын жаздырып калтырган ж. б. кийинки манасчылардын (Сагымбай Орозбак уулу, Саякбай Карала уулу) жекече чыгармачылык мамилелерине ылайык пайдаланылган тарыхый терминдерди эпостун өнүгүшүнүн этаптарына байланыштуу иликтеп көрсөтөт.

М. Мукасов

«МАНАС» ЭПОСУНУН ПОЭТИК АСЫ, к. *Поэтика.*

«МАНАС» ЭПОСУНУН СТИЛИ, к. *Стиль.*

«МАНАС» ЭПОСУНУН СТИЛИ» К. *Кырбашевдин* монографиясы (Ф., 1983). Эмгек Сагымбай Орозбак уулу м-н Саякбай Карала уулунун варианттарын салыштырып иликтөө аркылуу «Манас» эпосунун стилин ачып берүү маселесине арналган. Киришүү ж-а «Окуяларды куруунун көркөм ыктары», «Эпикалык каармандарды сүрөттөө каражаттары», «Манастын» ыр түзүлүшү» деген үч баптан турат.

Киришүүдө автор жалпы кыргыз адабий таануу илиминдеги стиль маселеси, о. эле оозеки чыгарманын, өзгөчө «Манастын» стилин ачып берүүдө эпикалык сюжеттин композициялык курулушуна, образдардын мүнөздүү

өзгөчөлүктөрүнө, көркөм поэтикалык каражаттарына ж-а ыр түзүлүшүнө көңүл буруу зарылдыгы эскерилет. Эмгектин 1-бабында сюжеттин өзөгүн курган окуялар негизинен баяндоо ыкмасында берилет да, андан монолог, диалог, пейзаждык сүрөттөөлөр сыяктуу көркөм ыкмалардын эпоско мүнөздүүсү алынган. Мында Манастын төрөлүшүнөн тартып, алгачкы айкаштары, чоң чабуул ж-а өлүмүнө чейинки окуялар бүтүндөй камтылып, варианттардын ар биринен өзүнө таандык өзгөчөлүктөрү ж-а окшоштуктары ж-дө сөз козголгон.

«Эпикалык каармандарды сүрөттөө каражаттары» бабында чыгарманын идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүгү м-н пафосун ачууда негизги ролду анын каармандары ойной тургандыгын баса белгилейт. Анткени, сюжет курууда каармандардын социалдык, адеп-ахлактык, турмуштук ж-а тарыхый өсүшүнүн эволюциясы эске алынуу м-н алардын эпостогу жүргүзгөн баатырдык жүрүштөрү, кыймыл-аракеттери, аткарган иштери ж. б. күрөштөрүн сүрөттөөдө көркөм каражаттар м-н көркөм ыкмалардын маанисине көңүл бурган. Эпостун табиятына мүнөздүү делинген көркөм каражаттардан болгон салыштыруу, эпитет, метафора, гипербола көп учурай турган көркөм каражаттардан. Эпостун спецификалык бөтөнчөлүгүнө кайрылсак мында көркөм поэтикалык каражаттар эпостун идеялык мазмунунун, каармандардын образдарын кененирээк ачат да алардын баатырдык мүнөздөмөсү м-н элдин каарманга карата болгон мамилесин, көз карашын, чыгарманын стилдик көркөм табиятын көрсөтүп турат.

Башкы ж-а негизги эпикалык каармандардын ар бири мүнөздүк өзгөчөлүгүнө жараша өз алдынчалык, өзүнчөлүк образдарга ээ. Буларды мүнөздөөдө көркөм каражаттардын ж-а композициянын ролу зор экендиги баса белгиленет. Эпосто композициянын компоненттери болгон эпикалык баяндоо, монолог, диалог, портрет, сүрөттөмөлөр, пейзаждык көрүнүштөр каармандын мүнөзүн, адеп-ахлактык сапатын ачууга өбөлгө түзөт. Каармандардын ички дүйнөсүн сүрөттөөдө драмалык коллизиялар, монолог м-н диалог психологиялык аспектиде бериле тургандыгы ачык далилдер м-н көрсөтүлгөн.

Акыркы бөлүмдө «Манас» эпосунун түзүлүш структурасына, анын поэтикалык өзгөчөлүгүнө кеңири талдоо жүргүзүлгөн. Эпостун сюжеттик композициясын түзгөн окуялардын курулушу, образ системасы, чагылдыруу ыгы, образ түзүү жолдору м-н бирдей эле даражада чыгарманын стилдик өзгөчөлүгүн көрсөтүүдө ыр жолдорунун курулушу, строфалык бөлүкчөлөрдүн жабдылышы, уйкаштыктын колдонуу ыкмалары, о. эле ыр системасынын ойногон ролу негизги факторлордон болот. «Манастын» түзүлүшүн ачып берүүдө түрк элдеринин эпикалык чыгармалары ж-а кыргыз оозеки поэзиясынын материалдары кеңири камтылып салыштырууга алынган.

«МАНАС» ЭПОСУНУН ТАРЫХЫН ӨНҮГҮШҮНҮН НЕГИЗГИ ЭТАПТАРЫ» – *Э. Абдылдаевдин* эмгеги (Ф., 1981). Эмгек эпостун чыгышы м-н тарыхый өнүгүшүнүн закон ченемдүүлүгүн аныктоону алдыга коёт. Эпостун жаралышы ж-а анын тарыхый өнүгүшүнүн абалы тууралуу илимий түшүнүк алуу үчүн адегенде түрк-моңгол элдеринин эпикалык салттарынын өнүгүшүнүн алгачкы этабындагы баатырлык эпостордун көөнө формалары кандай мүнөздө болгондугу ж-дө, алардын тематикасы, сюжеттери, эпикалык образдары жаралган доордун мүнөзү, тарыхый-эпикалык, экономикалык, маданий карым-катышта жашап келишкен чарбалык-маданий тиричилиги илимий талдоого алынат.

Автор түрк-моңгол элдеринин эпикалык чыгармаларынын алгачкы формалары «Манас» эпосунда сакталганбы деген суроолорго илимий негизде жооп берүүгө аракеттенген. «Манас» эпосунун эпикалык циклдештирүүнүн тарыхый шартына ж-а кыргыз элинин этникалык тарыхы м-н байланыштуулугу ж-дөгү маселелерге токтолгон, о. эле Манастын тарыхы ж-дөгү полемикалуу маселелерге «Манас» эпосундагы эпикалык доорго кыскача мүнөздөмө берген. Китептеги маселелердин бири эпикалык душман проблемасы. Эпостогу эпикалык душмандар: кытай, манжу, калмак, кара кытай, солон, шибээ ж. б. элдердин аттары (айрыкча кытай, кара кытай) ж-дө изилдөөчүлөрдүн ар кандай көз караштарына илимий жактан баа берип, өзүнүн көз карашын айтат. Изилдөөдө кыргыз эли м-н жалпы маданий карым-катышта жашап келген элдердин (өзбек, тажик, уйгур, казак, каракалпак ж. б.) ортосундагы жалпылыктарды салыштырып караган. Эпостогу эпикалык окуялардын ар түрдүү мотивдерде өзгөрүп-өнүгүүсү, жаңы эпизоддор м-н толукталышын иликтөө м-н кайсы мезгилдерде пайда болуп циклдештирүүнү аныктоого аракеттенип, «Манас» эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн этаптарын төмөндөгүдөй белгилейт: 1) Караханийлер доору (10–12-к.) эпостун алгачкы тарыхый негизинин жаралышы; 2) Моңгол доору (12–15-к.); 3) Ойрот-Жунгар доору (15–18-к-дын 1-жарымы); 4) Цин империясынын доору (18-к-дын 2-жарымы –19-к.); 5) Кыргыздардын Россиянын составына киргенден Манастын негизги варианттары жазылган мезгилдерге чейин (19–20-к-дын 1-жарымы). Эпос тарыхый жактан узак доорлорду башынан өткөрүп көп катмарлануунун натыйжасында татаал сюжеттүү, терең мазмундагы монументалдуу классикалык баатырдык эпостун деңгээлине жеткендигин далилдейт.

Т. Ашырбаев

«МАНАС» ЭПОСУНУН ТИЛИ. Кыргыздардын эпикалык чыгармаларынын туу чокусу болгон «Манас» эпосунда кыргыздардын көп кылымдык тарыхы, көз караштары; ой-максаттары, келечекке умтулуусу ж. б. чагылдырылган. Албетте, көп кылымдык өнүгүү жолунда «Манас» эпосунун тили белгилүү бир деңгээлде нормага салынган, туруктуу сөз айкаштары, клишелер, архаизмдер, историзмдер, көркөм троптун түрлөрү түзүлгөн, о. эле эпостун тилин, бир жагынан, кадимки тилден, экинчи жагынан, тилдин диалектилеринен айырмалаган эпостун өзүнө гана мүнөздүү айрым грамматикалык ж-а фонетикалык өзгөчөлүктөр пайда болгон. Ошондуктан «Манас» эпосунун тили диалектилерди, негизги тилдин өзүн жалпы камтыгандыктан ал элдин улут болуп калыптанган учурундагы тилинин диалектисине да, күнүмдүк тиричиликте колдонулуучу тилге да, адабий-жазма тилге да окшобогон, кыргыздардын улут болгонго чейинки оозеки адабий тили болуп эсептелет. Эпостун тилинин жалпы диалектилерди камтыгандыгы анын лексикасынан, фонетикасынан, морфологиясынан ж-а синтаксисинен көрүнүп турат. «Манастын» тилинин жалпы диалектилерди камтыгандыгынын башкы белгилеринин бири – бул анын көркөм иштелип чыккандыгы. Ал баарыдан мурда туруктуу формулаларда, салттык үлгүлөрдө берилет. Иштелип бүткөн көркөм формулалар эпосто бир окуя м-н экинчи окуяны байланыштырып, мурунку окуядан жыйынтык чыгарылып, башталуучу жаңы окуяга угуучулардын көңүлүн буруп, кызыгуусун күчөтүүдө колдонулат: «Муну мындай таштайлы Эми Манастан кабар баштайлы»; «Аны ошо жерге таштаңыз, Айдаркан уулу Көкчөнүн Аңгемесин баштаңыз»; «Бул сөздү

таштап салалы Кара кандын Канықей Кайрылып кабар алалы». Ар кандай окуяларды сыпаттоодо пайдалануучу формулалар да көп учурайт.

Балтыр этиң толо элек
Балбан кезиң боло элек,
Канаттын баары кайрылып,
Чапандын баары айрылып,
Этектин баары түгөнүп,
Эриндин баары кесилип,
Эмчектин баары эзилип.

Бул өңдүү көп колдонулуучу үлгүлөрдү манасчылар эпосту, мазмунуна, жаңы кырдаалга карай өркүндөтүп колдоно беришет.

Даяр формулаларды чыгарманын ар кайсы каармандарынын кебете-кешпирин, мүнөзүн (мис., өңүн, башынын түзүлүшүн, турпатын, кийимин, чыдамкайлыгын, эрдигин, кайраттуулугун, айкөлдүгүн, күчүн ж. б.), жоого минген атын ж-а курал-жарагын, согуштарды ж-а баатырлардын жекеме-жеке кармаштарын, душмандарды салгылаш болгон жерлерди, душмандарды (мис., душмандын турпатын, анын күчүн, шамдагайлыгын, куулугун, жоого минүүчү атынын жабдыктарын ж-а курал-жарагын сыпаттоодо), табият кубулуштарын, буюм-тайымдарды ж-а абстракттуу түшүнүктөрдү сүрөттөөдө колдонушкан. Ар бир окуяга тийиштүү туруктуу атайын формулалар болот. Бул айрыкча эпостун башкы ж-а негизги каармандарына ж-а алардын аттарына, жоо-жарактарына тиешелүү:

Манас:

Алтын менен күмүштүн
Ширөөсүнөн бүткөндөй,
Асман менен жериңдин
Тирөөсүнөн бүткөндөй,
Айың менен күнүңдүн
Бир өзүнөн бүткөндөй,
Алды калың кара жер
Манаска жердигинен түткөндөй.

Манастын Аккелтеси:

Алыска-жуук айнымбас,
Ыраакы-жакын ылгабас,
Ортосу болот, оозу албарс
Түтүнү туман, түбү Ыспан
Кароолу дажал, огу ажал.

Төштүк:

Тогуз уулдун кенжеси,
Элемандын эркеси.

Жолой:

Атасы бар, бата жок.
Айтканы бар, ката жок,
Энеси бар, ника жок.
Элде мындай бөкө жок.

же:

Алты батман буудай жеп,
Дан жыттанган чоң Жолой.
Алтымыш алпты өлтүрүп,
Кан жыттанган чоң Жолой.

Коңурбай:

Кебез белбоо, кең өтүк
Кечилдин каны Коңурбай.

Чубак:

Алышса адамдын күчү жетпеген,
Арстандын тиши өтпөгөн,
Акбалтанын Чубагы
Арстандын бири бу дагы.

Ырчыуул:

Бирөө Ырамандын Ырчы уул
Ычкыры түпөк, кырк муундуу
Тебетейи чоктуу кул,
Айтарга сөзү шоктуу кул.

Мындай даяр формулалар «Маната» өтө көп ж-а лексикалык тутуму, синтаксистик курулушу б-ча ар түрдүү. Алардын тутумунда көөнө бирдиктерди камтыган өзүнчө сөз топтомдору болуп, эпостун тилин өзгөчө стилге салып турат. Кээде жалаң архаизмдерден турган формулалар да кездешет. Алардын маанисин контексттен бөлүп кароого болбойт, бирок алар көп учурда контекстте да анчалык түшүнүктүү эмес, ал эми кай бирлеринин мааниси таптакыр эле түшүнүксүз бойдон калат. Мындай туруктуу формулаларга «өзгөрбөстүк, көтөрүңкү стиль, эмоциялуу таасирдүүлүк, образдуулук, метафоралуулук, обондун биримдиги мүнөздүү ж-а алар көп учурда кадимки сүйлөм формасына сыйбаган синтаксистик бир бүтүндүктү түзөт. Мындай өзгөчөлүктөр диалектиге, кадимки тилге мүнөздүү эмес ж-а эпостун тилинин иштелип чыккандыгын, жалпы диалектилерге мүнөздүү экендигин көрсөтөт. «Манас» эпосунун тили абдан формулалуу келгени м-н эпосту бүтүн бойдон эпикалык туруктуу формулалардан турат деп айтууга болбойт. «Манастын» тилиндеги туруктуу формулалардын көптүгү анын жакшы иштелип чыккандыгын, көөнөлүгүн гана көрсөтөт. Бир эле формуланын пайда болушу үчүн узак убакыт керек ж-а ал көптөгөн манасчылардын элегинен өтүүгө тийиш. «Маната» мындай формулалардын көптүгү – эпостун тили көп кылымдар бою жакшыртылып, калыптанып келгендигинин күбөсү.

«Манастын» тилинин поэтикалык формасы да анын иштелип чыккандыгын, жакшыртылгандыгын кандайдыр бир деңгээлде белгилейт. Анын лексикасындагы мындай иштелип чыгуу метафора, эпитет, салыштыруу, образдуу көркөм сөз айкаштары сыяктуу эпикалык баяндоонун салтанаттуу ж-а жалпыланган стилине таандык таасирдүү, эмоциялуу, экспрессиялуу каражаттарды ылгап алуу жолу м-н жүзөгө ашырылган. Мис., эпостун тилиндеги эпитеттер: айкөл, кан-

кор, баатыр (Манас ж-дө); калча, аяр, куу (Коңурбай ж-дө); арстан, жолборс, кабылан, сырттан ж. б. мүнөздөмө эпиттер: алышса адамдын күчү жетпеген, арстандын тиши өтпөгөн (Чубак); атка жеңил, тайга чак, уйкусу жок, жолго сак (Сыргак); кырктын башы Кыргылчал, кылымды бузган даңгыл чал (Кыргылчал); салыштыруулар: «балтыры өгүз белиндей, ачыккан көк жал бөрүдөй, күзгү кирген жолборстой, кышкы кирген буурадай ж. б.; метафоралар: кырк жолборс түпкө жетти деп; барбана болду башына; көздөн жалын шыркырап; жолборс жүрөк, таш билек; тула бою ок болуп, толкуну кызыл чок болуп; балапан жүнү бата элек, балтыр эти ката элек ж. б.; гиперболалар: мурду тоонун сеңирдей, булчуңу бука белиндей; жан казандай башы бар, жаткан иттей кашы бар; каалгадай кашка тиш; чечекейи челектей ж. б. Булардын баары «Манастын» тилинде зор роль ойноп, аны байытып, таасирдүү, ийкемдүү ж-а уккулуктуу кылып, эпостун тилин оозеки тилден, диалектилерден, адабий жазма тилден айырмалап турат. Эпостогу өтө көп мындай туруктуу формулалар узак мезгил бою көптөгөн таланттуу манасчылардын аракети м-н түзүлүп, салт катары укумдан тукумга өтүп келген. «Манас» эпосунун тили диалект эмес, жалпы элдик тил экендиги анын лексикасындагы архаизмдер м-н историзмдерден, о. эле моңгол, араб, иран, кытай тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдөн байкалат; Мис., көңкү, кой, атпай (эл ж-дө), бөкө, бичик (эпосто), дакза (бичиктин синоними), мырдар, апсана, бакар, абыгый (улуу кишиге карата кайрылуу), алаткак (эпосто), жайсаң, жаң-жуң, зардал, дуу-дуу, чый-тай, тый-тай, суң-дуң, жесет, иеп, какай, кыяк, кете, селебе, карыпчы (ийинге кийгизилет), шыгай, себил, чаркөө, чыңыроон, мар, тууш, сурайыл, лаанат-манат ж. б.

Бул сөздөрдүн көпчүлүгү «Манас» эпосунда гана бар, кээ бир сөздөр айрым диалектилерде сакталып калган. Жогорку сөздөрдүн бардыгы кыргыздын оозеки тилинде колдонулбайт же өтө сейрек айтылат. Булар «Манастын» тилине оозеки тилдин диалектилерине да, адабий жазма тилге да окшобогон өзүнчө бир көөнө түр берет.

Ар бир манасчы эпосту өзүнүн диалектисинде айткандыгы белгилүү, ошондуктан «Манастын» тилинде аны аймактык диалектилерге жакындаткан белгилер да бар. Бирок, мындан эпостун тили диалектикалык тил м-н катар турат деп айтууга болбойт. «Манас» эпосунун тили кандайдыр бир диалекти м-н чектелип калбайт; ал кыргыз тилинин бардык диалектилеринин, түрдүү тилдик белгилеринин жыйындысы болуп эсептелет. Бул эки багытта ишке ашкан: 1) чакан аймактын, диалектинин фонетикалык, морфологиялык ж-а лексикалык белгилерин колдонбоо; бул көп учурда ар кандай аймактардын диалектилик белгилеринин биригишине алып келген; 2) эпостун жанрдык өзгөчөлүгү м-н шартталган функциялык-стилдик обочолонуунун натыйжасында эпостун тилинде ар түрдүү диалектилердин белгилерин тандап колдонуу. Ошентип, «Манас» эпосунун тили төмөнкүдөй диалектилик белгилерди камтыйт.

Ф о н е т и к а д а. Сөз башында жумшак эринчил «б» тыбышынын ордуна каткалаң эринчил «п» тыбышынын же тескерисинче «п» тыбышынын ордуна «б» тыбышынын колдонулушу:

1) Пастады биздин арбак деп.
2) Паашасы айткан буйругун.

3) Алтымыш кабат пактада.
4) Дүкөндөн өрттөп пулдарын.
5) Жанчышып пенде жеңбеген.
6) Адил бааша тагы үчүн.
7) Пар жастык коюп башына.
8) Бастан келген төрт бурут.
9) Банар алып келишти.
10) Өзүңдөн бөлөк баана жок.

Сөз башында каткалаң эринчил «п» тыбышынын колдонулушу тилдин түш. говорлоруна мүнөздүү. Ал эми түн. говорлорго каткалаң эринчил «п» тыбышынын ордуна жумшак «б» тыбышы колдонулат. Сөз башында «п», «б» тыбыштарынын ордуна эринчил-мурунчул «м» тыбышынын колдонулушу ысык-көл говоруна мүнөздүү:

1) Мааналарга итим жок.
2) Бешөө деди мерзентим.

Өздөштүрүлгөн сөздөрдөгү эрин-тишчил «в» «ф» тыбыштарынын ордуна жумшак эринчил «б» тыбышынын айтылышы түн. говорлорго мүнөздүү диалектилик белги болуп эсептелет:

1) Барганадан кыз таппай.
2) Олтурду Кошой борумдуу.
3) Баш убазир жакыны.

Каткалаң уччул «с» жана «з» фонемаларынын колдонулушунда диалектилик белгилердин аралашып кеткенин байкоого болот.

1) Тас карды кетти жарылып.
2) Кесенип көзүн салыптыр.
3) Азирейил түзү бар.
4) Азелкан деп атаган.

«С» жана «з» фонемалары кыргыз диалектилеринде ар түрдүүчө колдонулат. Бир жерде (Ысык-Көлдө) «с» тыбышынын ордуна «з», башка бир жерде (Чүйдө) тескерисинче айтылат. Б. М. Юнусалиев «з» фонемасынын колдонулуш белгилерине карата кыргыз говорлорун төрт топко бөлгөн. Анын пикири б-ча «с» ж-а «з» фонемалары түш.-чыгыш (түн.-батыш говорлорунан тышкары) ж-а түш.-батыш диалектилеринде гана туура колдонулат. «Манастын» тилинде «с» ж-а «з» фонемаларынын ар кандай орун алмашылып айтылышы м-н катар эле алардын туура колдонулушу да кезигет.

Түш.-батыш диалектиге ж-а түн. диалектинин талас говоруна эринчил дифтонгдор мүнөздүү. «Манастын» тилинде дифтонгдордун бар экендигин Б. М. Юнусалиев да белгилеген:

1) Бектеринен бешөөнү.
2) Энеден не үчүн тувамын,
Эрлердин жолун кувамын.
Эс алып кантип сувамын.

Кээде түн. диалектиге мүнөздүү эмес түпчүл үндүү «а» фонемасы колдонулган учурлар сейрек болсо да кездешет:

1) Бастан келген төрт бурут,
2) Катта черүү кол болуп.
3) Аста-аста эр Бакай
   Ар бир сөздү сүйлөдү.
4) Катта-кичик карыңар.

М о р ф о л о г и я д а: Барыш жөндөмөсүндөгү «сага», «мага», «ага» өздүк ат атоочторунун «саа», «маа», «аа» түрүндө кыскартылып колдонулган учурлары бар:

1) Эгер келбей койбойт саа деди.
2) Жолдош кошуп берсең маа.
3) Кашында жүрөт аа кошо.

Өздүк ат атоочтордун кыскартылып айтылышы түн. говорлорго мүнөздүү болсо, ал эми манасчылар көп пайдаланган «ол», «олор», «саган» өздүк ат атоочтору түш. говорлорго мүнөздүү.

1) Келсин деди олорду.
2) Ол жамбыдан түңүлүп.
3) Мен да жардам саган деп.

Кыязы, бул ат атоочтор байыркы убакта кыргыз тилинин бардык говорлорунда колдонулса керек. «Ошол», «ушул», «ушу», «ошондо», «ушунда» ж. у. с. шилтеме ат атоочтор түш. говорлордо башындагы үндүү тыбыштары түшүп айтылат. Түн. диалектиде ж-а адабий тилде алар тескерисинче, сөз башында үндүү тыбыш м-н айтылат. «Манас» эпосунун тилинде ушул эки түрү тең учурайт:

1) Байжигит шондо көп айтат.
2) Көрөр күнүң шол болот.
3) Арзысаң Жакып баргын шоо.
4) Ошондо баатыр Манасың.

Түш. диалектиге таандык «энди» деген тактооч да диалектилик өзгөчөлүккө ээ:

1) Энди үйүңө кет деди.
2) Энди Ошпурга кеп айтат.

Эпостун тилинде «жат» ж-а «бар» жардамчы этиштерине уланган сөз өзгөртүүчү – ыр мүчөсүнүн жардамы м-н түзүлгөн этиштин учур чагы сейрек болсо да кезигет:

1) Жабыла качып баратыр.
2) Билгенин кылып жатыр деп.
3) Өлтүргөнү жатыр бизди деп.

Мындай өзгөчөлүк түндүктө талас ж-а теңир-тоо (тянь-шань) ал эми түштүктө ала-бука, жаңы-жол, чаткал говорлоруна мүнөздүү.

С и н т а к с и с т е. Эпостун тилинин синтаксиси да оозеки тилдин, диалектилик синтаксисинен олуттуу түзүлүш, белгилери б-ча айырмаланат. «Манас» эпосунун өзгөчө жашоо формасы сүйлөмдүн түзүлүшүнүн синтаксистик өзгөчө принциптерин талап кылган. Эпостун тилинде кыска сүйлөмдөр м-н катар эле абдан кеңири синтаксистик түзүлүштөр да бар. Мындай синтаксистик түзүлүштөр синтаксистик жактан бир бүтүндүктү – грамматикалык жактан жалпы ыргактагы бүткөн же бүтпөгөн бир нече сүйлөмдү бириктирген өзгөчө моделди түзүп турат. Мис.,

Аккула менен болкоюп,
Найзасы колдо койкоюп,
Наакери бутта чойкоюп,
Кылычы белде кыңгырап,
Айбалта жанда шыңгырап,
Найзасы колдо зыңгырап
Аккелте жондо жаркылдап,
Ак асаба, сур желек,
Найзасында жалпылдап
Ак шумкар куштай баркылдап
Майданга баатыр барганы.

Мындай синтаксистик түзүлүштөр кээде жыйырмадан ашуун ыр саптарын бириктирет. Мындан тышкары, эпостун тилинин синтаксисине ар кандай анафоралуу жана эпифоралуу сүйлөмдөр, синтаксистик паралеллизмдер, лексика-морфологиялык ж-а синтаксистик кайталоолор, атоочтук ж-а чакчыл түрмөктөрдүн, киринди сүйлөмдөрдүн тизмеги, айрым учурда адаттан тыш айкалыштан турган туруктуу сөз түрмөктөрү мүнөздүү. Мындай көрүнүштөр оозеки речте, тилдик диалектилерде учурабайт. Ошентип, «Манас» эпосунун тили кыргыздардын бардык диалектилерин камтыган эски оозеки адабий тили болуп эсептелет. Ал белгилүү бир калыпка түшүп, иштелип чыккан ж-а жакшыртылган. Бул анын лексикасында, морфологиясында, синтаксисинде түрдүү диалектилик белгилерди бириктирип, аймактык жактан чектелбегендигинен, о. эле анын колдонулушунан байкалат. Ал бардык диалектилерди бириктирип, оозеки адабий тил катары кыргыздардын сөз маданиятында маанилүү роль ойноп, ар түрдүү диалектилик айырмачылыктарды жакындатып, жалпы элдик тилдин негизинде грамматикалык жалпы бир норманы иштеп чыгып улуттук жазма адабий тилдин калыптанышына негиз түзгөн.

А. Боронов

«МАНАС» ЭПОСУ ОКУУ КУРАЛДАРЫНДА. Кыргыз адабиятынын алгачкы окуу китептери, хрестоматиялары түзүлө баштагандан тартып «Манас» эпосунун материалдары кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынын бийик үлгүсү, жаш муунга билим ж-а тарбия берүүнү кылымдар бою сыналган натыйжалуу каражаты катары пайдаланылып келатат. Улуттук окуу китептеринде биринчи жолу эпостон үзүндү 1939-ж. түзүлгөн 6-класс үчүн хрестоматияда (19-кылымдын адабияты хрестоматиясы. Толук эмес орто мектептер үчүн, 1-бөлүк, Ф., – Казань, 1939) берилип, «Көкөтөйдүн ашы» эпизодунан аш берүү үчүн элдин Каркырага көчүшү, аштын өткөрүлүшү, андагы ат чабыш баяндалган үзүндүлөр эле.

К. Орозалиев м-н У. Абдукаимов түзгөн 7-класс үчүн биринчи хрестоматияда (Адабият хрестоматиясы: толук эмес орто ж-а орто мектептердин 7-классы үчүн. Ф., 1939) «Манаска Тал-Чокунун көрүнүшү», «Жылкы тийүү» эпизоддору айрым кыскартуулар м-н берилген. Эки хрестоматияда тең эпоско байланыштуу кошумча материалдар берилген эмес, үзүндүлөр суроо-тапшырмалар м-н жабдылбаган.

Эпосту элдик оозеки чыгармачылыктагы жанр катары атайы караган З.Бектенов, Т. Байжиев түзгөн фольклор б-ча алгачкы окуу китеп-хрестоматия (Ф., 1949). Кыргыз элинин турмушунда өзгөчө орунга ээ теңдешсиз чыгармага авторлор. китепти» басымдуу бөлүгүн арнашкан. Анда эпостун мааниси, аны жыйноо, изилдөө, жомокчулар, алардын түш көрүүсү ж-дө сөз болот. Чыгарманы жаратууда, анын көлөмү ж-а мазмуну кемибей толукталып, муундан муунга өтүп сакталышында зор роль ойногон манасчылардын, чыгармачылыгы аларды жомокчу ж-а жамакчы ырчыларга бөлүп, ар бирине мүнөздөмө берүү м-н түшүндүрүлөт. Дээрлик бардык манасчылардын түшүндө чыгарманын каармандарын көргөндөн кийин гана ушул сейрек кесипти аркалап калышкандыктары ж-дө айткандарын эске алып, авторлор бул көрүнүштүн себептерине кайрылышып, аны кадыр-баркын көтөрүү ж-а психологиялык жагдайдын натыйжасы катары карашкан. Эл арасында кеңири белгилүү өткөн кылымдарда жашаган ж-а үстүбүздөгү кылымдарда жашап өткөн улуу манасчылар Келдибек, Балык, Тыныбек, Чоюке, Сагымбай, Шапак, Саякбайлардын өмүрү ж-а манасчылык өнөрү, кесиптик чеберчилиги, талантынын өзгөчөлүктөрү, эл чыгармачылыгынын башка жанрларына кайрылган фактылары ж-дө сөз болот.

Үчилтиктин биринчи бөлүгүнүн образдар системасы кеңири иликтөөгө алынат. Авторлор образдарды талдоодо туура жолду тандай алышкан, б. а. образдардын чыгарманын жанры м-н шартташкан өзгөчөлүктөрүнө таянышкан. Мис., башкы каарман Манаска мүнөздөмө берүүдө авторлор анын баатыр болуп чыга тургандыгын алдын-ала билдирген белгилерди баяндашкандан кийин гана ага мүнөздүү сапаттарды айтууга өтүшөт. Чексиз баатырдыгы, ашкан айбаты, каармандын тышкы көрүнүшү поэтикалык саптар аркылуу сүрөттөлгөнү туюндурулат. Манас карандай күчтүн гана ээси эмес, акылы, адилеттиги, калыстыгы ж-а адамдарга болгон сүйүүсү ошого тете экендиги чыгарманын туруктуу, элге кеңири белгилүү эпизоддорунан алынган мисалдар м-н бекемделет. Чыгарманын жанрдык өзгөчөлүктөрү м-н шартташкан эпикалык каармандардын образынын жалпыланып берилиши, баатырлардын күлүк атсыз, ок өтпөгөн, найза тешпеген жоо кийимсиз, өзүнө ылайык курал-жараксыз сүрөттөлбөй тургандыгы эске алынат. «Манас» бөлүгүнүн калган каармандары Алмамбет, Чубак, Каныкей, Кошой, Бакай, Коңурбай, Жолойлордун образдарын талдоодо авторлор эпикалык каармандарга жалпы тиешелүү белгилер м-н бирге жекече өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурушкан. Окуу китебинде эпостун бөлүмдөрүнөн айрым үзүндүлөр да берилүү м-н чыгармадагы гуманизм, патриотизм идеялары туурасында да сөз болот.

Китептин жакшы жагы окуу материалдарынын окуучулардын кабыл алуусуна ылайыкталгандыгы, окуучулардан алыс доорлор, тааныш эмес чөйрө сүрөттөлүп, түшүнүүгө оордук келтире турган сөздөр арбын кезиккендиктен, мүмкүн болушунча алардын бардыгына түшүндүрмө берилгендиги. Окуучулар-

дын курагына байланыштуу турмуштук ж-а окурмандык тажрыйбасынын азды-гы эске алынып, окуу китеби жөнөкөй, түшүнүктүү жатык тил м-н жазылган.

Өкмөттүк атайын тапшырма м-н жазылып, окуучулардын бир нече муунун окутуп-тарбиялоого мүмкүнчүлүк бергендей мазмуну кеңири, илимий-методи-калык деңгээли жогору бул окуу китеби тилекке каршы авторунун жалган жа-лаа м-н камалып кетишине байланыштуу окутуудан алынып ташталып, окуучу-лар «Манас» эпосу м-н таанышууга Ж. Таштемиров ж-а С.Мусаев түзгөн 8–9-класстар үчүн хрестоматиянын 1-китеби аркылуу гана мүмкүнчүлүк алышкан (Ф., 1952). Анда үчилтиктин бөлүктөрүнөн үзүндүлөр, чыгарма ж-дө айрым маа-лыматтар берилген.

Ушул эле авторлор түзгөн орто мектептин 8-классы үчүн «Кыргыз адабия-ты» окуу китебине (Ф., 1954) «Манаска» байланыштуу материалдар киргизил-беген. Буга анын 1954-ж. «зыяндуу» чыгарма катары кыргыз адабиятынын про-граммасынан алынып ташталгандыгы себеп болгон. Ошондон баштап 1961–62-окуу жылында гана программага киргизилип, окуу китебинен 1972-ж. гана өз ордун ээледи.

С. Мусаев, Ж. Таштемиров түзгөн 8-класс үчүн «Кыргыз адабияты» (Ф., 1972) жыйырма жылга жакын убакыттан бери колдонулуп келе жаткан туруктуу окуу китеби болуп калды. Китептин орчундуу бөлүгү «Манас» эпосуна ж-а анын бөлүмдөрүнө арналган (124–240-б.). Авторлор окуучуларды чыгарманын маз-муну м-н тааныштыруу максатында эпостун өзөк окуяларынын кара сөз түрүндө баяндамасын беришет. Чыгарманын темасы, идеясы, образдар системасы ж-а поэтикалык бөтөнчөлүктөрү терең талдоого алынат. Манасчылар, эпосту жый-ноо ж-а изилдөө иштери, чыгармадагы доордун мүнөзү, адабият теориясына байланыштуу сюжеттин элементтери ж-дө кеңири маалымат берилет. Окуу ки-теби ондон ашык жолу кайра басылып, кыргыз адабиятынын программасында-гы өзгөрүүлөргө жараша кошумчалар, толуктоолор киргизилди.

Окуу китебине кошумча курал катары А. Мамбеталиев, Т. Саманчин (Ф., 1979) түзгөн орто мектептин 8-классы үчүн хрестоматия колдонулуп жүрөт. Анда алгачкы хрестоматияга салыштырмалуу эпоско көбүрөөк орун берилген. Чы-гарманын үч бөлүгүнөн тең үзүндүлөр берилип, алар түшүндүрмө сөздүк м-н жабдылган. Кара сөз түрүндөгү текст кеңири колдонулуп, ал көбүнчө окуянын уруннуу эмес жерлерин баяндоодо пайдаланылган. Эпостун орто мектептин 8-классынын (реформадан кийинки 9-класс) «Кыргыз адабияты» окуу китепте-ринде, хрестоматияларында берилиши ушундай.

«Кыргыз тилинин жана адабиятынын программасына» (5–11-класстар үчүн. Ф., 1989) ылайык кийинки мезгилде «Манастын бала чагы» эпизоду 5-класста өтүлө баштады. Ошондуктан, К. Артыкбаев, Б. Исаков тарабынан түзүлгөн 5-класс үчүн окуу китебинде («Биздин адабият». Ф., 1990) кыргыздардын Ала-Тоодон Алтайга сүрүлүшү, Акбалтанын акылы м-н алтындын кенин казып, эгин айдап байышы, Манастын төрөлүшү, ага ат коюу өңдүү окуялар кара сөз түрүндө кыскача баяндалат да, КВдан үзүндү берилет. Окуучунун кабыл алуу деңгээли эске алынып, түшүнүүгө кыйын айрым сөздөрдүн түшүндүрмөсү берилген. Үзүндүдөн кийин келтирилген суроолор ж-а тапшырмалар көп түрдүүлүгү, окуу-чуларды ойлонтууга, өз алдынча чыгармачылык м-н иштөөгө багыт бергенди-ги м-н айырмаланат. Окуучуларга эске тутуу үчүн көркөмдүгү жогору

үзүндүлөрү сунуш кылынат. Адабият теориясынан салыштыруу ж-дө түшүнүк берилип, үзүндүдөгү ушул көркөм сөз каражатынын мисалында түшүндүрүлөт.

Окуу китебинин материалдары окуучунун көркөм сөздүн кудуретин, сулуулугун сезе билүүсүнө, түрдүү жанрдагы чыгармаларды туура кабыл алышына, аларда турмуштук активдүү позициянын калыптанышына өбөлгө түзүүгө ылайыкталган. Окутуунун билим, тарбия берүүчүлүк ж-а өнүктүрүүчүлүк багыттары бирдей даражада эсепке алынган. Чыгармалардан үзүндүлөр, кошумча тексттер, суроо-тапшырмалар жүктөлгөн милдетине карай жайгаштырылган.

Жогоруда каралган окуу китептеринин бардыгы кыргыз адабиятынын программасына ылайык милдеттүү түрдө өтүлүүчү материалдарды камтыйт. Мындан тышкары факультативдик сабактар б-ча окуу куралы А. Садыков тарабынан жазылып (Ф., 1990), анда кыргыз акындары, орус классикалык адабиятынын ж-а боордош элдердин, совет ж-а кыргыз совет адабиятынын өкүлдөрүнүн чыгармачылыгы м-н бирге «Манас» эпосуна да орун берилген. Китептин материалдары негизинен илимий мүнөздө болуп, адабиятка кызыккан окуучуларга кошумча маалымат берүүгө арналган. Ошол себептүү эпостун темасы, элдин турмушунда алган орду, энциклопедиялык мазмуну, жыйноо ж-а изилдөө иштери, башкы каармандар ж-дөгү түшүнүктөрү тереңдетилет. О. эле төмөнкү маселелерге байланыштуу кошумча материалдар берилет. Карл Маркстын эпостун жаралуу доору, адамзат үчүн мааниси ж-дөгү айткандары келтирилет. Окумуштуулар В. В. Радлов м-н Ч. Валихановдун чыгарманы орус ж-а чет элдерге чейин таанытуудагы ролун эске алып, автор алардын эпосту эл арасынан жыйноо ж-а изилдөө тарыхына, эпоско байланыштуу пикирлерине токтолот. Китептин дагы бир жакшы жагы түзүүчүнүн илимпоздордун азыркы учурга чейин баалуулугун жогото элек жоболору м-н бирге, алардын чыгарманын толук мазмуну м-н таанып болбогондугунан Ч. Валиханов жолуккан манасчынын өтө күчтүү эместигинен келип чыккан айрым калпыс ойлорун да белгилегендигинде. Бул окуучуларга окугандарына сын көз м-н кароого багыт берет. О. эле М. Ауэзовдун чыгарманы изилдөөгө кошкон зор салымы айтылып, эпостун сүрөт, кино, театр өндүү иск-вонун түрлөрүнө таасири конкреттүү мисалдар м-н бекемделет. 1952-ж. 6–10-июнда Фрунзе шаарында өткөн «Манас» эпосун изилдөөгө арналган конференциянын чыгарманы элдик катары сактап калуудагы ролу эске алынып, программасы берилип, жыйындын кандай шартта өткөндүгү, эмне жыйынтыкка келгендиги ж-дө сөз болот. Адабият теориясы б-ча материалдар кыргыз эпосунун поэтикасын ж-а ыр курулушун мүнөздөөгө арналат. Аллитерация, анафора, туруктуу сүрөттөөлөр, эпитеттер, сөз айкаштары, эпостун саптарынын муун курулушу, андагы уйкаштыктардын түрлөрү, сюжет, анын элементтери өндүү түшүнүктөр келтирилген мисалдар аркылуу чечмеленет, к. *Жалпы билим берүүчү мектеп жана «Манас».*

Д. Саалиева

МАНЖУРИЯ – топоним. Эпос б-ча эпикалык душман элдердин биринин өлкөсү. М-нын эпоско киришинин тарыхый негизи бар. М. азыркы Кытайдын түн.-чыгышында пайда болгон феодалдык мамлекеттин тарыхый аты. Ал мамлекеттин алгачкы аты анын негизги элинин атынан Манчжу (кыргызча Манжу) болгон. М. мамлекети 17-к-дан баштап жанындагы кошуна элдерди каратып алган. Алар Кытайды басып алгандан кийин кыргыздарга да кол салуу аракетинде болушкан, эпосто бул тарыхый кырдаал чагылдырылган.

МАНЖУ, М а н ж у у а л п – эпизоддук кейипкер. Маңдайы темир алп, дөө. Жолой м-н Дөңгөнү баш кылып Манасты кармап келүүгө он миң кол атказган Эсенкан Жолойдун балбандыгын айтып, ал багындырган беш дөөнүн бири М. алп экенин эскерет (СК,1. 80). Манжу этнониминен эпоско кирип, эпикалык кейипкердин ысымына айланган, к. *Китен алп.*

МАНЖЫ – СОВдо эки мааниде: жердин (топоним) ж-а элдин (этноним) аты катары берилген:

Кыдырттым кыйла шаарды,–
Анжы менен Манжыдан,
Кара-Шаар, Камбылдан,
Чын-Мачындан, Кумулдан... (СО,4.92).

М. эпосто бардык учурларда Анжы м-н бирге айтылып эпикалык топоним катары да берилет. М. м-н манжу бир эле этноним болушу мүмкүн. Манжулар Кытайдан чыкканы белгилүү. «Манаста» да М. тили кытай тили м-н катар эскерилет.

МАНЖЫБЕК, М а ж и к – СОВдо кырк чоронун бири Мажиктин ылакап ысымынын бирөө, Манжулук болгондуктан М. аталган, к. *Мажик.*

МАНУЙЛОВА Ольга Максимилиановна (1893, Нижний Новгород – 1984, Фрунзе) – скульптор, Кыргыз ССРинин эл сүрөтчүсү (1954). Москвадагы живопись, ийчилик ж-а зодчийлик окуу жайынын скульптура бөлүмүн бүтүргөн (1916). М. көптөгөн эстеликтердин, миниатюралардын, жанрдык композициялардын автору. Ал «Манас» эпосуна кайрылып, гипстен ж-а металлдан жасалган тоголок барельефтердин «иллюстрациялар» сериясын түзгөн: «Манас ажыдаарды багындырууда» (1943), «Бала Манас салбырында» (1944), «Сыргак менен Чынкожо» (1952), «Ажыдаарлар» (1957) ж. б. М. «Манас» операсынын сахна жасалгасына «Атчан чоролор» (1945) деген топторду иштеп чыккан. «Манас» темасын улантып Ю. Карих м-н бирдикте демократ-акын ж-а манасчы Тоголок Молдонун Бишкек шаарындагы эстелигин жараткан (1964).

МАҢГҮБӨ, М а н г у б а – топоним. Эпосто дөө-перилердин мекени Көйкап м-н чектеш, сазаңшан деген ит жээр, бит жээр жомоктук эл жашаган кытайдан нары дагы төрт айлык алыс жолдогу жер. Чоң казатта Алмамбет жалгыз көзүнө атып өлтүргөн дөө Макел-Малгун ушул жердин башкаруучусу делет (СО,4. 216–249). Кээде эпосто: Түбү кытай, мангуба делип, Нескара да ушул жерлик болуп көрсөтүлөт (СО, 1.207). Боюнда жашаган жергиликтүү элдердин тилдеринде Амур дарыясы, Мангу; ал эми Амур, Уссури, Сунгари дарыяларынын өрөөнү Маңгубуани деп аталат. Ошол эле тилдерде Малгын – макоо, акылсыз, олдоксон деген мааниге ээ (Макел-Малгун дөөнүн ысымы дал ушундай мааниде колдонулуп, кейипкерди мүнөздөп турат). Демек, бул фактылар көрсөткөндөй жомоктук М. географиялык реалияда ушул чөйрөгө туура келет да кыргыздар ал жердик элдердин тили, оозеки чыгармалары (Макел-Малгундун образынан, атынан байкалгандай) м-н качандыр бир кезде кабардар болгон. СОВдо Нескаранын мекени катары көрсөтүлгөн М. географиялык реалияда жогоруда аталган жерге туура келерин СКВ да ырастайт. Бул вариантта Нескара манжунун каны деп ачык көрсөтүлөт. Географиялык реалияда Кытайдын түн.-чыгышынан орун алган ал жердин бир жак чети географиялык реалиядагы Мангу м-н дал келет.

Р. Сарыпбеков

МАҢГҮБӨ – этноним. Кытай урууларынын бири. СОВ б-ча:

Ошончо колдун башы экен,
Ошо кезде Нескара
Он тогузда жашы экен.
Түбү кытай маңгүбө
Түрк уулуна кас экен (СО, 4.207).

Тарыхта М. деп аталган этнонимдин болгону белгисиз. Кытайдагы уруулардын кытайча аты өзгорүлгөн (кыргызчаланган) формада эпостун саптарынан орун алып калган М. эпикалык этноним болушу ыктымал. «Маната» «Мангуба» формасында айтылган топоним (к. *Маңгуба*) да бар. Бул жердин аты да эпос б-ча көбүнчө Кытайга жакын жайгашкан топонимдер м-н бирге эскерилип кетет.

МАҢГЫТ – этноним. «Манас» эпосунда ж-а «Мажму ат-таварихтеги» Манаска байланыштуу эпизоддордо кездешкен элдин аталышы. Эпосто М. Манас м-н Шооруктун согушун сүрөттөгөн эпизоддордо эскерилет. «Башкы журту Шооруктун Тарса, Калча, Маңгыты Барган жерден дарбытты» (КВ, 1. 164),– деп Шооруктун эли катары берилген. «Мажму ат-таварихте» да М-тар Манаска каршы тургандар тарабында көрсөтүлөт. Мында М-тар Фулад деген адамды кан көтөрүп алышат. Фулад, Жамгырчы ж-а Койкубад мырза м-н биригип, Токтомуш кан, Манас ж-а Темиркожого кол салууну чечишет. Бул кабар Манаска жетет да, ал кулан өлбөс (к. *Кулан-Өлбөс*) ж-а түн жетеге (к. *Жете*) өзүнүн адамдарын жиберет. Аңгыча Фулад бир топ кол м-н Манасия шаарын (к. Манасия) камап калат. Манас шаардын чебин чыңап калууга үлгүрөт. Бирок, ошол убакта Манаска Жолой 7 түмөн кол м-н жетеге кол салыптыр деген кабар келет. Манас катуу кайгыга батат. Темир кожо м-н кеңешип туруп, Түн Жетеге Темиркожонун баласы Каракожону бир топ кол м-н жиберишет («Мажму ат-таварих», КФ, 5154-инв., 47–49-б.).

Жогоруда айтылган «Мажму ат-таварихтеги» окуялар 13–15-к-да «Алтын-Ордо», «Ногой-Ордо» ж. б. мамл. уюмдарда болгон тарыхый турмуштардан алынган. Анткени, мында айтылган Токтомуш, Темир ж. б. тарыхый адамдар 14-к-дын экинчи жарымында «Алтын-Ордону» башкаруучулардан болгон. Ал эми буга Манастын канчалык тиешеси бар экендиги азыркыга чейин аныктала элек. Ушул жагдайдан алганда «Манастын» М. тууралуу маалыматы тарыхый булак болуп саналат.

Тарыхта М-тар Чыңгызкандын тушуна чейин монгол элдеринин бири катары саналып келген. Кийинчерээк М-тар түрк элдеринин ж-а түрктөшүп кеткен элдердин курамында уруу катары кездеше баштаган. Мис., Алтын-Ордо мамлекетинин убагында М-тар басымдуу көпчүлүктү түзгөн. Мис., Темир м-н Токтомушка каршы турган Эдигей батыр М-тардан болгону белгилүү. Түн. Кавказды жердеген азыркы Ногой элинин басымдуу көпчүлүгү М. болгон. О. Азияда М-тардын Букара кандарынын сулалеси (1753–1920) болгону тарыхта белгилүү, өзбек элинин курамында М-тар коңураттар м-н катар мааниси зор урууларлан болуп саналат. Майда уруунун аты катары М. якут (соха) элинин курамында да кездешет.

М. аттуу этноним кыргыз элинин ичинде да бар. Кыргыз санжырасы б-ча М. моңолдор ж-а жоокесек м-н бирге Наалы эжеден тараган уруктар деп айтылат. Мунун бир топ чындыкка жакындыгы бар. Себеби, Наалы эженин да, моңолдорду да кай бир кыргыз санжырачылары моңголдор м-н байланыштырат. Демек, «Манас» эпосу М-тардын моңголдордон чыкканын бышыктагансып турат. О. эле эпос б-ча М-тар кыргыз элинин курамына кире элек мезгил деп да түшүнүүгө болот. М-тар «Семетей» эпосунун кол жазма вариантынан да кездешет.

И. Молдобаев

МАҢКАН – топоним. Тейиш кандын тоюнда ат чаптырардын алдында:

Маңкан м-н Кордойду
Басып өтүп барсын деп,
Эчки-Өлбөстүн тушунан

Коё берип салсын деп (СО, 2.50) айтылат. Географиялык реалияда түш.-чыгыш Казакстандан агып өтүүчү Сары-Суу дарыясынын сол куймасы ж-а анын боюндагы өрөөн.

МАҢКҮШ АЛП – эпизоддук каарман. «Манаста» «Маңдайы темир Маңкүш алп» деген туруктуу сөз айкашы м-н айтылып, эбегейсиз күчкө ээ, бирок калмак-кытайлардын эс-акылы кем баатыры катары сүрөттөлөт да, Манаска каршы күрөшкөн эпикалык душмандардын тобунда ысымы аталат. М. а. эпониминин биринчи компоненти моңгол тилинен кирген. Образдын өзү да моңгол тилинде сүйлөгөн элдердин фольклорунда кеңири учуроочу мифологиялык жандык Мангустун «Манас» эпосундагы көрүнүшү. Мифологиялык жандык Мангус моңголдор м-н көп убакыт тарыхый карым-катнашта болгон айрым элдердин (якут, алтай, тува ж. б.) фольклорунда да кездешет.

МАҢКҮШТӨ АЛП – эпизоддук кейипкер. СКВ б-ча «Эсенкан Жолой менен Дөңгөнү баш кылып Манасты кармап келүүгө он миң кол атказганы» окуяда М. а. Дөөдүр ж. б. алп баатырлар м-н бирге Манасты байлап кетүү үчүн келип, урушта өлөт (СК, 1.79).

МАР – топоним. Эпосто Манасты байлап кетмекке келген каканчын канынын жигиттеринин бири М. шаарынан экени эскерилет (СО, 1. 219).

МАРАЛ-БАШЫ – топоним. Манас баштаган кыргыздар Алтайдан Ала-Тоого көчкөндө басып өткөн жер (СО, 2.161). Географиялык реалияда М.-Б. – Кашкар м-н Ак-Суунун ортосундагы, Кашкар суусунун жээгиндеги шаар. Илгери, азыр да кыргыздар мекендеген жердин бири.

МАРАЛДЫ-СУУ – топоним. Манас м-н Чубак чалгынга кеткен Алмамбет, Сыргакты күткөн жер (СО, 4.294). Географиялык реалияда Жунгар тоолорундагы капчыгай ж-а андан агып өткөн дарыя.

МАРАЛТОРУ – Манас баатыр Алмамбеттин келишине арнап элге тартууга берген тогуз тулпардын бири (СО, 2.318).

МАРГАЛАҢ – топоним. Эпосто кыргыздарга чектеш жашаган элдин шаары катары көп эскерилет. Тарыхый жагынан алганда Фергана өрөөнүндөгү орто кылымдардан бери соодачылыкта чоң мааниге ээ болгон шаар.

МАРГУЛАН Алкей Хакан уулу (1904, Павлодар обл., Баянайыл р-ну, 2-айыл) – казак совет илимпозу. Бүткүл Союздук География коомунун анык мүчөсү (1933), филология илимдеринин доктору (1946), Казак ССР ИАнын академиги (1958),

профессор (1960). М. – тарых, археология, этнография, адабият ж-а мад-т тарыхы б-ча 300дөн ашык илимий эмгектердин, макалалардын автору, 1957–67-ж. Ч. Ч. Валихановдун адабий-илимий мурастарын, а. и. «Манаска» тиешелүү эмгектерин да жыйнаштырып, 6 томдук чыгармалар жыйнагын чыгарууга башчылык кылган. М-дын «Манас» эпосуна айрыкча сиңирген эмгеги Ч. Ч. Валиханов жазып алган «Көкөтөйдүн ашын» архивден таап жарыялашы болуп саналат. Ал «Шокан жана Манас» (Алматы, 1972) деген белгилүү монографиянын автору, о. эле «Көкөтөйдүн ашын» казак тилине которуп өзүнчө китеп кылып чыгарган (Алматы, 1973).

МАРКАТАЙ – эпизоддук кейипкер, *Акбалтанын* байбичеси. Кайып кандын кызы, ургаачынын узу. Карыганча балалуу болбой жүргөн Акбалта Ойсул атанын (инген) өркөчүнөн бала (Чубакты) таап алып, байбичеси М-га алып келет: «Куу баштыктан кутулдук, Мойнуна тумар тага көр, Алдейлеп жакшы бага көр» (СК, 1.222). М. эпосто Чубакты багып өстүргөн эне катары сүрөттөлөт.

МАРТУУ (ар. коркуп калтыроо) – эски диний ишеним; төрөп жаткан аялдын эси ооп калганда (эстен тануу, эсин жоготуу) кара (же албарсты) басты деп түшүнүү. СОВдо жаңыдан эркек бала төрөгөн Чыйырдынын (Манастын энеси) көңүлү караңгылаганда бала төрөткөн аялдар көндүм ишеним боюнча: «Байбичеге нетти деп, Мартуу басып кетти деп» (СО, 1.59) баары чочулайт.

МАТИСАК Акбай уулу (1877, Ноокат р-ну, Жар-Коргон айылы – өлгөн жылы белгисиз) – манасчы. М-тын айтуусу б-ча жазылып алынган «Манас» варианты Кыргыз Республикасынын ИАнын КФда сакталып турат (КФ.387, 176-инв.). Жыйноочу Мифтаков Каюм. Жазылып алынган текст ыр ж-а кара сөз аралаш айтылган. М-тын «Манасы« төмөнкүдөй окуялардан турат: Манастын балалык чагы, Манастын Көкчө м-н урушу ж-а Каныкейге үйлөнүшү. Эпостун окуясы Жакып төрөнүн аштамагы көп болуп «уча менен куйрук берип, Чыйырчык байбичесин багып жүрөт»,– деп башталат. Бирок, баласы жок болот. Күндөрдүн биринде калмактын зору Жолой алп той берип, Жакып да чакырылат. Балалууга уча м-н куйрук, баласызга калла тартылат. Жакып төрөгө куу калла тиет. Тойдо катуу кордолуп, шылдыңга алынган Жакып карыганча балалуу болбой жүргөн өз тагдырына наалып, муң-зарга батат. Мындай мотив байыркы огуздардын: «Бабам Коркуддун китеби» аттуу чыгармасында орун алган. Эпосто Боюндур кан Дерсе канды тойго чакырып баласы жоктугу үчүн кемсинтип, үйдүн эшигине кара желек тактырып, кара кийиз салдырып, кара койдун этин берет. Огуз элинин о. кылымдагы жарым көчмөндүү патриархалдык турмушунда бул жеткен кордоо болгон. Ошондо Дерсе кан тойдо эт жебей, үйүнө ыйлап келип түшөт. Бул мотив М-тын вариантынын да сюжетинин өнүгүшүнө шарт түзгөн. Карыганча баласы жоктугунан кемсинген Жакып м-н Чыйырдынын кудайдан бала тилеп, зарлаганы өтө кыска айтылат. Мында келечекте эли, жерин тышкы баскынчы душмандардан коргой ала турган бала тиленет. Бул жеке эле бир бүлөнүн арман кылып зарлаган тилеги эмес, жалпы кыргыз элинин тилеги болуп саналат ж-а ушул тилек аркылуу элдин келечектен күткөн үмүтү, ою берилет. Мында кыргыздардын ислам динин кабыл алганга чейин шамандык түшүнүк, ишенимдерди сактап калгандыгын көрсөткөн мотивдер орун алган. Бул төрөбөгөн аялдын кереметтүү боюна бүтүшүнөн ж-а бала төрөшүнөн айкын көрүнөт. Окуя б-ча Жакып м-н Чыйырды мазарга барып сыйынгандан кийин гана Чыйырды

түш көрүп, боюна бүтөт. Демек, кемпир, чалдын мазарга, жер-сууга табынуусу жердин, суунун ээси бар деген шамандык түшүнүктү көрсөтөт ж-а Жакып м-н Чыйырды келечекте ашкан баатыр балалуу болорун символдойт. Түшүндө Чыйырды бир кызыл, бир ак алма жейт. Дүйнө элдеринин фольклорунда кереметтүү бойго бүтүү мотивинин байыркы үлгүлөрүндө, түшүндө алган алмадан, жыттаган гүлдөн же ичкен суудан аялдын боюна бүтсө, бул белги М-тын айтуусунда да сакталган. Бирок, Чыйырды түшүндө жеген кызыл, ак алманын ким тарабынан берилгени ачык айтылбагандыгына караганда карыянын образы айтуучу тарабынан унутулуп калгандыгы байкалат. Ал эми «Манас» эпосунун негизги варианттарынын биринде (СОВ) Чыйырдынын түшүнө ак селделүү карыя кирип «мени парвардигер кудай жиберди» деп аяктай болгон ак алма берет. Түшкө кирген ыйык чал ж-а анын батасы б-ча баатырдын бойго бүтүп, укмуштуу төрөлүшү байыркы убактарда (уруулук тотем же уруунун ыйык баштагычы катарында) баатыр баланын атасы болсо керек деген пикирин академик В. М. Жирмунский түрк элдеринин жөө жомоктору ж-а уруулардын чыгышы ж-дөгү легендаларды салыштырып иликтөө аркылуу далилдеп көрсөткөн.

Манастын укмуштуу төрөлүшү келечекте эр жүрөк, баатыр болорун билгизет. Ал кереметтүү белгилер м-н төрөлөт. Манастын образындагы фантастикалык белгилер ал төрөлөрдө эле ачык байкалат. Ал энесинин курсагында жатып эле:

Табылгы кармап туба (тууй) кер,
Табылгыдай нурлуу эрден болоюн.
Ыргай кармап туба көр
Ыргайдай катуу эрден болоюн.
Жер түбүндө жекенде
Жекенде кармап туба көр.
Чапса кылыч, ок өтпөс,
Катуу эрден болоюн МАВ, КФ, 387, 176-инв., 10-б.),– деп сүйлөйт.

Чыйырды бир уул, бир кыз төрөйт. Бала саат сайын, күн сайын өсөт, туулганына үч күн болгондо табылгыдан жаа жасап, чийден ок кылып ууга жөнөйт. Баланын мындай укмуштуудай, абдан тез чоңоюшу, кылыч кеспес, ок өтпөс магиялык касиеттерге ээ болушу элдик жөө жомоктордогу фантастикалык түшүнүктөр м-н байланышкан. Түрк элдеринин түшүнүгү б-ча балага ат коюу чоң мааниге ээ болот ж-а коюлган ат адамдын келечек тагдыры үчүн магиялык таасир тийгизет. Салттык ушул мотив М-тын айтуусунда да сакталган. Төрөлгөндөн үч күн өткөнчө аты (ысмы) коюлбай жүрүп «Итибай», «Күчүбай» аталып бараткан баланын – эпикалык башкы каармандын «атымды коюп бер» деген талабы аткарылат. Тойго келген эл балага ылайыктуу ат таап коё албай турушканда ак боз атчан, ак селдечен карыя адам пайда болуп: «уулуңдун аты жаш Манас, көп Ногойго баш Манас, карындашы Карлыгач» деп ат коюп, көздөн кайым болот. СОВ б-ча асасы бар колунда ак селдечен дубана: «Аты Манас болсун» деп (СО, 1.105) ат коёт. Эр жеткен Манас көп жылкынын ичинен кубулуп турган кара тайды тандап алат. Айтуучу ал тайды: «Жүгөн салганда кунан болду, ээр-токум салганда бышты болду, токуп болгондо асый болуп, ырас өзүнө келип Каккула ат болду»,– деп мүнөздөйт да, Каккуланы өзүнүн тагдырлаш ж-а идеялаш ээси Манаска ар дайым жардам берген, адамча сүйлөгөн, канаттуу тулпар катарында

сүрөттөлөт. Андан соң Манастын Шооруктун кызы Накылайга үйлөнгөнү өтө кыскача берилет. Бул вариантта Манастын атасы Жакып кыз издебей, энеси Чыйырды уулуна кыз издеп, көп жерди кыдырат. Шоорук м-н кудалашат (Шооруктун кайсы элден экени конкреттүү көрсөтүлбөйт). Күйөөлөп барган Манасты уруксатсыз шоктук кылганы үчүн Накылай Актинте м-н билекке саят. Ачуусу келген Манас согуш ачат дагы Накылайды зордоп алат. Кырк жигити кырк кызга үйлөнөт. Бирок, кырк жигиттин бири Кыргылчалга кыз жетпей, кыркка чыккан келин алганына ызаланып: «Накылай канжар м-н сайган билегиңдин тагы кете элек. Көкчөнүн жылкысын тийип алып, мен сага уруудан тандап кыз алып беремин»,– деп Манасты көкүтөт. Накылай Манастын бул жортуулуна каршы чыгат, барбоону өтүнөт. Салт б-ча эпикалык баатырлар айтканынан кайтпайт, бет алган жагынан кайра тартышпайт. Бул жалпы эле баатырдык эпостордогу борбордук каармандардын мүнөзүндөгү негизги белгилердин бири болуп саналат. Эпосто Манастын Көкчөгө каршы урушу эки себепке байланыштуу берилет: биринчиден, Көкчөнү жеңип, кыздарын олжолоп, өзүнө ылайыктуу жар тандап алууну ойлойт. Экинчиден, уруу-феодалдык доорунда мал тийип алуу көчмөн калктарга мүнөздүү көрүнүштөрдүн бири болгондуктан Манас Көкчөнүн жылкысын тийип алууга камынат. Мына ушундай максатты көздөгөн Манас баатырга тагдырлаш Каккула аты кеңешин айтып, алдыда турган иштерди эскертет. Эпос бул жерде Каккула м-н Көкчөнүн Көкчологу канаттуу тулпарлар экенин кабарлайт. Ошого ылайык ал канаттуу тулпарлардын эпикалык биографиясы, сын-сыпаты, энчилүү ысмы өзүлөрүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөрү да көрсөтүлөт. Айтуучу Каккуланын сөзү аркылуу: «Көкчөнүн Көкчологунун кырк канаты бар. Менин бир эле канатым бар. Экөөбүз бир тууганбыз, экөөбүздү Кула бээ тууган» канаттуу тулпарлар катарында сыпаттайт. Канаттуу тулпар минген Манас баатыр Көкчөнүн жылкысын тиет. Каршылык көрсөткөн жылкычы башы Токтосартты өлтүрөт. Бирок, аны жылкыларга жетпей артта келе жаткан жаман көк тай тирилтет. Ал Көкчөнүн кубула алуучу канаттуу Көкчолок тулпары болучу. Жылкычы башчысынын «Бир жерди убада кыл, Көкчө келсин, экөөң кармаш. Күчү жетсе алып калсын, күчү жетпесе карап калсын»,– деп сурануусу б-ча Манас үч күн мөөнөт берет. Бул мезгилде Көкчө келип, канаттуу Көкчологун минип, асмандап учуп Манас м-н согушат. Көкчөнү өлтүрүп, башын кесип таштайт. Манас өзү катуу жарадар болот. Ошондо Көкчолок тулпар асмандап учуп келип ээси Көкчөнүн башын жутуп жиберет. Көкчөнү кайра кусуп тирилтет. Көкчө эми ок өтпөс эр болуп туулат. Мындай сюжет дүйнөлүк эпостордо кеңири кезиккен эпикалык каармандын убактылуу «өлүп-тирилүү» сюжетинин жумшартылган түрдө «Манаста» чагылдырылышы болуп эсептелет.

Чыгармадагы симпатиялуу кейипкерлердин дагы бири – баатырдын карындашы Карлыгач. Канаттуу кабарчы Күкүктөн кат-кабар алган Карлыгач Манастын кырк жигитине кайрылса: «Качанкы өлгөн агаңа барып жүрөбүзбү» деп алар болбой коюшат. Өзүнүн эстүүлүгү м-н өлүм коркунучунда турган агасын үйүнө алып келет, табыптарга көрсөтөт, молдолорго окутат, дарылайт, бирок айыктыра алышпайт. Акыры Накылайды алып келишет. Ал Манасты кырк кулач аркан м-н көлгө салды. Кытайдын кырма кызыл дарысын, кашкардын кара дарысын куйду... Манас энеден туулгандай таза сакайды»,– деп элдик тилек, идеал ишке ашырылат.

«Манас» эпосунун сюжеттик сызыгында үйлөнүү салты көрүнүктүү орунду ээлейт. «Манастын Каныкейге үйлөнүшү» эпизоду баатырдык үйлөнүү салтынын (биринчи тибинде эпикалык баатырлар ар кандай мифологиялык кейипкерлердин кыздарына үйлөнүшсө, экинчи биринде талапкер баатыр кыздын өзү м-н жекеме-жеке кармашып жеңип үйлөнгөн. Же кайын атасынын татаал тапшырмаларын аткарып үйлөнгөн) стадиялык өнүгүшүнүн кийинки тибине тиешелүү эпикалык башкы баатырдын куда түшүү жолу м-н калың берип үйлөнүү, каада-салтынын көрүнүшү кыскача чагылдырылган. Мында Жакып м-н Каракан кудалар Каныкейдин калыңын сүйлөшүп, макулдашып бир бүтүмгө келе алышпайт. «Өз калыңыңды өзүң быч»,– деп Каракан Каныкейге кайрылат: «Менин калыңымды ата-энем быча албаса өзүм бычамын. Тогуздап мал ж-а кайберенден берсин» деген калыңдыкты коёт. Төрт түлүк малдан, кайберенден тогуздап калың төлөнөт. Демек, Манастын Каракан кызы Каныкейге үйлөнүшү кийинки салт б-ча конкреттештирилип берилген. Отуз күн той берип, кырк күнү оюн кылып, молдого никесин кыйдырып жөнөтөт. Бул болсо айрым эпикалык мотивдердин байыркы белгилери учураганы м-н негизинен кыргыздардын кийинки дооорлордогу бүлөлүк салттарына байланышкан ислам динининн таасири м-н шартталгандыгын көрсөтөт. Манастын жары болгондон тартып Каныкей анын жоого чыкса жолдошу, үйдө болсо кеңешчиси, элин күтүп алчу билерманы, кезегинде эр жүрөк, баатыр курбалы болуп калат. Ал сапат Көкчө миң жигит м-н, Кошой алп миң жигит ж-а Жолой алп миң киши жол тосуп Манасты өлтүрүп, Каныкейди олжолоп алмак болгон окуядан айкын көрүнөт. Манастын жоо кийимин кийип, курал-жарагын алып, душманга каршы кирип, «алганын алып чыгат, сайганын сайып жыгат». Жолдон тоскон жоону талкалап Жакыптын айлына келиши м-н Манастын Каныкейге үйлөнгөндүгү ж-дөгү кыскача эпизоду бүтөт.

С. Алиев

МАХМУТОВА Мариям (1920, Фрунзе, Төкөлдөш айылы – 1989, Фрунзе) – опера ырчысы (меццо-сопрано), Кыргыз ССРинин эл артисти (1946). Чыгармачылыгын 1938-ж. республикалык 1-олимпиадага катышуудан баштаган. 1939-ж. Кыргыз иск-восунун Москвадагы декадасына катышкан. 1940-жылдан Кыргыз опера ж-а балет театрынын солисти. М. диапазону кенен, кооз тембрлүү үнү м-н айырмаланат. «Айчүрөк» (1939) операсынан Чачыкейдин, «Манас» (1946) операсынан Ороңгунун партияларын жогорку чеберчиликте аткарган. М. Ленин ордени, башка ордендер ж-а медалдар м-н сыйланган.

МАША Кыдыр уулу (1900, Куршаб өрөөнүндөгү Жалпак-Таш айылы – өлгөн жылы белгисиз) – семетейчи. Адигинеден тараган таздар уруусунан. 14 жашынан «Семетей» айта баштаган. «Семетейди» Кыдыраалы деген жомокчудан үйрөнгөн. М-дан ыр түрүндө «Семетейден» чакан эпизод жазылып алынган. Бул эпизоддо Айчүрөктүн ак куу кебин кийип учуп баатырларды сынаганы, Чачыкейге жолукканы, шумкарын качырып жиберген Семетейдин Айчүрөктү издеп чыгып, ага кошулганы баяндалат. Эпизод кара сөз м-н башталат. Манастын уулу Семетей м-н Акункандын кызы Айчүрөк бир маалда туулат. Экөөнүн аталары кудалашып коюшат. Манас өлүп, Семетей жетим калат. Айчүрөк бойго жеткенде Жедигердин эр Толтой Акунканга кызын мага берсин деп жуучу жиберет. Келген жуучуга Акун Манас м-н кудалашып, Семетейге берем деп убада

берип койгом дейт. Толтой экинчи жолу Акунканга элчи жиберип, кызын мага бербей жетимге берсе, кол курап барып элин чаап, кызын зордук м-н аламын деп каарданат. Муну уккан Айчүрөк эгер Толтой аскер камдап келип ала турган болсо, анда мен баатыр издеп ак куу болуп учайын, тандаган эриме тиеин дейт. Атасы сен кеткен бойдон кайрылып келбей калсаң бизди Толтой чаап, элибизди тукум курут кылат, ошондуктан, кайрылып келериңди бышыктап убада берип кет дейт. Айчүрөк алты күндү болжойт. Алты күндөн калсам өзүң билгин дейт. Үзүндүдө Айчүрөк м-н Семетейге байланыштуу айтылган салттык окуя негизинен сакталган.

К. Кырбашев

МЕДЕР – эпизоддук кейипкер. СОВ б-ча Чүй жерин Акунбешим паашадан бошотуу үчүн уруу башчы-аксакалдары м-н бирге Манастын согуштук жол башчы кеңешине катышкан дөөлөс уруусунун султаны.

МЕДЕТ – эпосто дарынын бир түрү. Жараты кабылдап кеткен ооруга колдонулганы айтылат:

Муну айтып Алмамбет
Медет деген дарыны
Береңдин башына
Беш көтөрүп салды эле,
Себеп деген дарыны
Сээп туруп салды эле.
Дарыны мынча салган соң,
Ичинде уусун алган соң,
Көк жал Манас султандын
Ооруган жери басылды,
Умачтай көзү ачылды (СК, 2.173).

М. ууга сугарылган куралдан алган жаратты дарылоо үчүн колдонулган дары болушу да мүмкүн. М. арабча жардам, жөлөк маанилерин билдирген да сөз.

МЕДЕТБЕКОВ Асылбек (1939, Ленинполь р-ну, Кең-Арал айылы) – сынчы, акын, философ, «Манас» изилдөөчү. Кыргыз мамл. университетинин филология факультетин бүтүргөн (1962). 1967–69-ж. Кыргыз ССР ИАсынын философия ж-а укук таануу ин-тунда илимий кызматкер болуп иштеген. «Манас» эпосундагы асылдык (прекрасное) проблемасына карата» деген темада кандидаттык диссертация (1971) жактаган. 1978-ж. «Манас» эпосуна байланыштуу «*Асылдык проблемасы»* аттуу китеби жарык көргөн. «Манастын» эстетикасына арналган көптөгөн илимий макалалардын автору.

МЕДИНА, М е д и й н а – топоним. Негизги варианттарда ыйык жерлердин бири катары эскерилет. Географиялык реалия катары М. – Сауд Арабстандагы шаар. Зыяратка келгендерди тейлейт. Байыркы убакта Якриб (Ятриб) деп аталган. Мухаммеддин М-дагы күмбөзү мусулмандардын Меккедеги Кааба ибадатканасынан кийинки зыярат кылуучу экинчи жайы.

МЕЙКИН ЖАНА МЕЗГИЛ – дүйнөнү кабылдап-түшүнүүнүн ж-а сүрөттөп туюнтуунун жалпы түшүнүктөрү, дүйнө элесинин негизги элементтери. «Манас» эпосунда болмуштун мейкин-мезгилдик мүнөздөмөлөрү ар кыл мазмунга ж-а түркүн мааниге ээ. М. ж. м. кадимки маанисинде да («отуз экен бир айың», «жыл маалы болуп, ай он экиге толуп»), эпикалык ой-түшүнүктөрдүн мыйзам

ченемине жараша да колдонулат. М. ж. м-дин биримдиги, туташтыгы баамдалат, хронотоп мүнөздө берилет: маселен, «кылым» түшүнүгү «жүз жыл» дегенди туюнтат, бирок көбүнчө эл-жердин бир аймагын, дубанды («жети кылым эл жыйып») туюнтат (к. *Жети кылым).* Эпосто «ат чабым», «тай чабым» түшүнүктөрү да экөөнүн бүтүндүгүн, өтмө катар байланышын көрсөтөт.

Эпосто дүйнөнүн төрт тарабы – чыгыш, батыш, «күн тарап», «түн тарап» белгиленет, о. эле алты багыты да айтылат (байыркы Индияда да мейкинди алты мүчөгө ажыратышкан). Дүйнө үч кабатка жиктелет: Манасты жандаган алп кара куш – үстүңкү, көк бөрү – ортоңку, ажыдаар – төмөнкү катмардын өкүлдөрү. Жер демейде жети кабат мүнөздөлөт. Жердин тоголок, тегерек туруму элестелет («Жердин өзү дөңгөлөк», «Толгонуп дүйнө жүзүнө Тогуз айда жетиптир»). Бул илгерки кыргыздардын өнүп-өскөн маданияттан кабардар экенин, белгилүү астрономиялык, географиялык билим-түшүнүккө эгедер экендигин күбөлөйт. Манас дайыма «Асман менен жериңдин Тирөөсүнөн бүткөндөй» делип мүнөздөлөт. Демек, көк м-н жерди туташтырып, арасын бүтүндөй ээлеп тургандай элестелет (Раввин адабиятында Адам ата да ушу түспөлдө сүрөттөлөт).

Эпосто мейкин бош, көңдөй, жай, абстракт түшүнүк эмес. Ал белгилүү ыраатка ээ, окуя, зат, буюмдардын орун абалын, жайгашышын туюнтат, көп катмарга жиктелет. Курчаган чөйрө оңго-солго, жөнгө – касиеттүүгө, демейкиге – мифологиялык түргө ажыратылат. Тоо ж-а түз, көк ж-а суу, жоо тарап ж-а өз тарап даана бөлүнөт. Мейкинди жиктеп-ажыратууда «орто» өзгөчө мааниге ээ болот: «Манжу кыргыз ортосу Жер очогун ойдурам» (СК, 2.9); «Кара калмак, кыргыздын Орто жерин чек кылып» (СК, 2.12) ж. б.

Орто мейкинди эки бет гана бөлбөстөн, анын уюгун, ордосун да туюнтат. Ошондуктан, душманга «төрүңө кудук казбасам» деп кекенишет, б. а. очогуңду бузам, ордоңду тартам дегени.

Аралык ар кандай туюнтулат, ошо кездеги турмуш мүнөзүнө ж-а дүйнө түшүнүккө ылайык ченелет. Манас Каныкейге күйөөлөп баратканда, жолдо он эки түнөп жетишет. Бул чындыкка жакын. Ошол эле учурда өзгөчө тулпар Мааникер ж-дө кеп болгондо:

Алтымыш күндүк дайрадан
Аттап өтөр жан эле.
Токсон күндүк тоолордон
Басып өтөр мал эле (СО, 3.87),– деп айтылат.

Бул, албетте, аралыктын эпикалык элеси. Эпикалык сюжет зор географиялык чөйрөдө өтөт. Анын мейкиндик мүнөздөмөсү бирде кеңип, бирде тарып, бирде кең-кесири сүрөттөлүп, бирде таптакыр эле «унут» калат. Сюжеттик мейкиндер бирде жанашып-тогошсо, бирде алардын арасында эч кандай байланыш жоктой сезилет. Окуяга жараша өзгөртүлүп айтыла берүүчү «Муну мындай таштайлы, Эми мындан баштайлы» сөз айкашы – сюжеттик мейкин-мезгилди жалгаштыруунун бир ыкмасы.

Эпосто мезгил, убакыт көп катмарлуу, ар кыл чендүү. Окуяга тээ дүйнө жаралган убактын катышы бардай, «жер жер болгондо, суу суу болгондо»,– деп айтылат. Убакыт зор өзгөрүштөрдү кучагына алат: «Тоо түгөнүп, уч болду, Жол түгөндү, түз болду, Суу түгөндү, чөл болду» (СО, 4. 63).

О. эле, окуя-заттын мезгилдик чен-өлчөмү таамай тартылат. Жыл маалы, ай арасы, күн чактары ажыратылат. Окуянын убакыт-маалы «эт бышым», «ат жыгылып тургуча» «андай-мындай дегиче, ачып көздү жумгуча» сыяктуу түшүнүктөр аркылуу туюнтулат. Кээде мезгил так белгиленет: «Үч ай он төрт күн болуп Уруштун камын жегени» (СО, 2. 129). Кээде окуянын качан болгонун, канчага созулганын аныкташ мүмкүн эмес, эпикалык сюжеттин өнүгүшүндө мезгилдин жылышына анча басым жасалбайт. Ал токтоп калгандай же эч тиешеси жоктой. Эпос башталганда эле отуз бештеги Бакай м-н Кыргыл «кары», «чал» деп мүнөздөлөт. Ошо бойдон эпостун соңку бөлүктөрүнө чейин Бакайдын жаш курагында эч өзгөрүү болбойт, ал мезгил агымынан тышта тургандай. Ошол эле учурда эпостон мезгилдин социалдык, маданий, психологиялык ж. б. өзгөчөлүктөрүн тапса болот.

Ж. Бөкөшов

МЕККЕ – топоним. РЖВ б-ча Көкчөкөз Манасты атып кеткенде Каныкей аны дарылайт. М-ден кан Кожо деген келип он эки күн, он эки түн болгондо Манасты айыктың деп кетет. Манас туруп караса кырк чоросу өлүп калган болот. Ошондо Манас:

Атка минип кетти дейт,
Меккеге барып жетти дейт,
Меккедеги жети эшик
Жети эшикке сиңди,
Төгөрөктүн төрт бурчун
Төрт айлана кыдырды (РЖВ, 277).

СОВдо Көкөтөйдүн керээзинде:

Медине, Мекке жерине,
Беш дүркүм арап элине,
Байгамдардын оолаты,
Мазабыл кары өз аты,
Төрөсүнө барбасын,
Көкөтөй деген бай өттү
Урматын көргүн жүрү деп
Айтып кабар бербесин,
Андан өтүп келбесин (СО, 3. 23),– деп айтылат.

М. аттуу мусулман динининборбору болгон жердин аты эпоско О. Азия чөйрөсүндө, кыргыздар мусулман дини м-н жаңыдан таанышып жаткан мезгилдерде манасчылар тарабынан киргизилген.

И. Молдобаев

МЕКЕН (Ата мекен, Ата журт) ж-дөгү түшүнүк эпосто жалпы эле кыргыз жери, Талас, Ала-Тоо аркылуу берилет. «Мекен» түшүнүгү аталардын жери, «киндик кан тамган жер» катары айтылып, элдин аң-сезиминде биротоло калыптанганга чейин көптөгөн мезгил талап кылынып, терминдин мааниси да эволюциялык өнүгүүдө болгон. Байыркы түрктөрдө «аталардын жер-суусу» деген түшүнүк болуп, ата-бабалары кайсы жерде жашап, кайсы жердин суусун ичсе, алар ошол жерди ата журт катары эсептешкен. Азыр деле хакастарда «ата жер-суу» («ада

чир-суу») туулган жер, М., деген маанини туюнтат. Эпосто «жер-суу» М-ди туюнткан метафора катары айтылып калган. Жер-суу ж-дөгү маалымат байыркы түрктөрдүн рунн жазма эстеликтеринде көп учурайт. Алар Көкө Теңир, Умай эне м-н катар «ыйык жерге жана сууга» («ыдык йер суб») да сыйыныша тургандыктары эскерилет. Мезгил өткөн сайын туулган жерге таазим кылуу салты улам тереңдеп, улам жаңы маани м-н толукталып турган.

«Мекен» түшүнүгүнүн калыптанышына ыйык даректарга сыйынуу да бир кыйла роль ойногон. Сибирдеги бардык түрк тилдүү элдердин, о. эле кыргыздардын фольклорунда да дарак балдарды жаратуучу, аларды асырап, багуучу, о. эле жашоонун символу ж-а уруу мүчөлөрүнүн, үй-бүлөнүн аманчылыгынын, бакыбат турмушунун өбөлгөсү катары берилет. «Манас» эпосунда Канықей м-н Чыйырды Семетейди алып Букарга (Темирканга) качып баратканда Байтеректин түбүнө келип эс алып, ал берген сүттү ичип, кубаттанышат, өлүмдөн аман калышат. Ыйык дарак-бутактары жердин үстүндөгү дүйнө Теңир м-н тамырлары жер астындагы дүйнө Эрлик м-н байланыштырып турган «өз жер». Ал барабара «Ата мекен» деген түшүнүктүн өнүгүп, белгилүү бир тарыхый географиялык аймакты туюнткан мааниге жетишине негиз болгон кичинекей нокот, адамдын кичи ааламы болуп саналат.

«Мекен» деген түшүнүк эпосто элдин жашаган турагы, айылы, уруктардын, уруулардын көчүп-конуп жүргөн жерлери м-н байланышкан. Мезгилдин агымы м-н М-дин мейкиндик туюнтулушу да улам кеңейип, конкреттүү боло баштаган. М. эми улус, аймак гана эмес, «Манас» эпосунда белгилегендей ал бардык кыргыздар жашап жаткан белгилүү географиялык мейкиндиктеги белгилүү жер. Тагыраак айтканда, бул туулган жерден аргасыз алыста жүрүп, акырында Манастын жол башчылыгы астында кыргыздардын кайрылып келген жери – Талас, Ала-Тоо:

Азган, тозгон кайран эл,
Чогулушуп калды эми.
Медер кылып Манасты,
Мекен кылды Таласты» (СК, 1. 183)
Башынан кары кетпеген,
Ала-Тоо биздин жерибиз,
Жайы, кышы эт жеген,
Кызырдуу кыргыз элибиз (СК, 1. 180).

Эпосто кыргыздардын Ала-Тоо аймагын биротоло мекендеп, орун-очок алып калгандыгы таасын, көтөрүңкү маанайда, эмоциялуу чагылдырылган. Мында М. түшүнүгү жаңыланган түрүндө социалдык мазмунда берилген.

О. Исмаилов

МЕЛЕТИНСКИЙ Елиазар Моисеевич (1918, Харьков – 2005, Москва ш.) – орус совет адабиятчысы, фольклорчусу. Москвадагы философия, адабият ж-а тарых ин-тун бүтүргөн (1940). «Происхождение героического эпоса. Ранние формы и архаические памятники» деген темада докторлук диссертация коргогон. Дүйнө элдеринин мифологиясы, жомокторун ж-а баатырдык эпосторун тарыхый салыштырма усулда изилдеген. Эмгектеринде түрк элдеринин эпостору, а. и. «Манас» да кеңири талдоого алынган. М. «Манаста» чагылдырылган окуялар-

дын тарыхый негизин кыргыздар м-н кара кытайлардын (кидандардын) ортосундагы кагылышуу түзөт деген бүтүмдү сов. фольклористикада алгач ирет айткандардын бири. «Манастын» жанрдык стадиалдык өзгөчөлүгү, түрк-моңгол эпикалык чыгармачылыгындагы тарыхый орду «Киргизский эпос о Манасе» (История всемирной литературы, т. 3. М., 1985) аттуу эмгегинде да каралган.

МЕҢДИБАЙ – эпизоддук кейипкер, *Акымбектин* уулу. Жакыптын качып кеткен аты Туучунакты издеп жүрүп, кырк чилтенге жолугуп, ал ж-дө Жакыпка айтып берет. Кийин Жакып м-н бирге Манаска колукту издешет. Көзкамандар Манаска уу берерин туюп калган М. сак болуусун эскертет (СО, 1. 1, 18, 23; СО, 2. 372, 349, 440).

МЕҢДИГУЛ – эпизоддук кейипкер. Казак каны Айдаркандын коңшусу. Алмамбет Кытайдан качып келгенде М-дун үйүндө жашап калат (СО,2. 236).

МЕРКЕШ – эпизоддук кейипкер. Акунбешим пааша жеңилгенде качкан калмактардын башчысы Мерки, Шамың шаа Олуя-Атага келишип, М., дабагы болуп биригишет да, жер гиликтүү кыргыздарды кырмак болуп, бүтүм чыгарышат. Бул элге билинип калып эл үркөт. М. ж-а калмак баатырлары кол курай башташат (СО, 2.145).

МЕРКИ – эпизоддук кейипкер, калмак жайсаңы. Акунбешим пааша жеңилгенден кийин калмактар туш-тушка качат. Качкан колдун арасында М. жайсаң да болот. Алар Олуя-Атага барышып Меркеш, Шамың шаа, Дабагы болуп биригишип жергиликтүү элди тукум курут кылуу ж-дө бүтүм чыгарышат. Бул элге билинип калып эл үркөт. М. ж-а калмак уруу башчы баатырлары кол курай башташат (СО, 2. 49, 145).

МЕРКИ, М е р к е, Б и р к и – топоним. Кыргыздар ж-а ага жамаатташ элдер мекендеген жерлердин бири катары эпостун бир катар эпизоддорунда эскерилет. «Кандардын Манаска барып жолугушканы» окуясында «Кумулдан берки кол менен, Куюндуу Мерки кол менен» (СО, 4.49),– деп Таздын уулу Үрбү М. аркылуу келип Манаска жолукканы айтылат. Географиялык реалияда Казакстандагы Мерке шаары жайгашкан чөлкөм. Ал шаар 9–10-к-дардагы араб авторлорунун эмгектеринде эскерилет. Анын калдыгы (чал-дыбары) Мерке темир жол станциясынан 14 *км* түштүк тарапта сакталган.

МЕТАФОРА (гр. metaphora – ооштуруу, орун алмаштыруу) – троптун нерселерди, кубулуштарды башка окшош нерсеге, кубулушка өтмө мааниде салыштырып, көрсөтүүчү түрү. Салыштырууга окшоп кетет (к. *Салыштыруу).* М-да салыштырылган нерсенин экинчи нерсеге өткөн белгиси, касиети гана калат. М. речтин экспрессиялуулугун арттырып, мазмундун терең ачылышына, чыгарманын көркөмдүгүн арттырууга жардам берет.

М. карапайым лексикадан өзгөчөлөнүп, айырмаланып, эки жактуу материалдык ж-а эстетикалык мазмунду камтыган семантикалык-стилистикалык көрүнүш. Мис., «Арстандар чогулуп, Акыл сөздөн куруптур» (СО, КФ, 585-инв., 173-б.).

«Арстандар» биринчиден, кандайдыр бир адамдын тобун туюнтту. Бул материалдык жагы. Экинчиден, ал баатыр, кайраттуу адамдар экенин билдирип турат. Бул эстетикалык жагы. Ар бир элдин оозеки чыгармалары ошол элдин тарыхынын жашоо чөйрөсүнүн көркөм формада берилиши экенин эске алсак «Манас» эпосундагы М-лар белгилүү даражада эпос жаралган ж-а басып өткөн коом турмушун, саясий-социалдык абалын, элдин дүйнөгө болгон көз карашын,

үрп-адатын, өнөр-кесибин да чагылдырып турат. Эпостогу (заттык маанидеги) М-ларды төмөн күдөй лексикалык топторго бөлүштүрүүгө болот. 1) адам баласына байланыштуу М-лар; эпосто көп учурап, адам турмушунда улам кийин пайда болгон түшүнүктөрдү, көрүнүштөрдү билдирүүгө, аны образдуу, элестүү чагылдырууда эпосто активдүү колдонулат. Мис., «баш» адамдын эң негизги органы, бул сөз эпосто «жетекчи», «бийлик ээси» деген маанини туюндуруу үчүн пайдаланылат: «Айыл башын өлтүрүп, Айдап жылкы алууну» (СО, КФ, 571-инв., 140-б.). «Мал» деген сөз м-н байланышта келип, анын ээси дегенди билдирет: «Башы жок мал курусун Баштатан маза кылды деп» (СО, КФ, 571-инв., 120-б.). «Көз» эпосто «кылым» (күн маанисинде), «ай» сөздөрү м-н байланышта келип, алардын түрдүү абалдарын билдирет: «Кылымдын көзү жаш болуп, Кырааның Манас мас болуп» (СО, КФ. 585-инв., 233-б.). «Бел» – күч, таяныч, кайрат маанилеринде колдонулат. «Беттешкен жоого белдүүдөн» (СО, КФ, 584-инв., 25-б.). «Кол» – аскер маанисин билдирет: «Чынжырга салган жол менен Камбардын уулу Айдаркан Как алты жүз кол менен» (СО, КФ, 571-инв., 160-б.) ж. б. Эпосто «жүрөк», «тил», «боор», «киндик» ж. б. мүчөнүн бөлүктөрү да ар түрдүүчө М-ланат.

Эпосто о. эле жаныбарлар дүйнөсүнө байланыштуу М-лар өтө кеңири жолугат. Эпосто мал чарбачылыгына байланыштуу М-дын негизгилери «кулун», «бото», «туяк», «бала», «перзент» мурасчы дегенди, теке – эркекке карата жек көрүү маанисинде, атан – күч, чоң ж. б. маанилеринде колдонулат. Жапайы айбанаттарга байланыштуу М-лардын ичинен эпосто арстан, жолборс, шер, көк жал, кабылан, бөрү, ажыдаар деген сыяктуу жырткыч айбандарды туюнткан сөздөр каармандардын баатырдыгын, эр жүрөктүгүн, кайраттуулугун билгизүү үчүн кызмат кылат. Мис., Манас баатыр ж-дө:

Көк жалдыгы эп экен,
Тоо жердеген бурутка
Тоодою Манас чеп экен,
Келберсиген эр экен,
Ушу турган бурутка
Бир жаралган шер экен (СК, 2. 35).

«Чочко», «ит» каармандардын адамгерчиликсиз экендигин, ага болгон жек көрүү сезимин көрсөтөт. Кошойдун Жолой ж-дөгү кебинде:

Күчтүүсүнгөн ит менен
Күрпөңдөшө кеткенде,
Каарданган ал чочко
Кармаса шымым бөлүнөт (СК, 2. 41).

Эпосто куштардын аталышына байланыштуу М-лардын ичинен «туйгун», «кырaан» – жоого ыктуу, эр жүрөк, элдик баатыр дегенди туюнтат. «Асылым туйгун жалгызга» (СК, «Семетей», 1. 31.). Демек, жаныбарлар М-сы да кыргыз тилинде адамга тиешелүү белгилүү бир касиеттин символу катары кеңири колдонулган М-лардын эң эски түрлөрүнүн бири. Эпостогу М-лардын дагы бир түрү географиялык М-лар, жер-сууга, кен байлыктарга, өсүмдүктөргө байланышкан. «Манас» эпосунда «суу», «дарыя», «көл» сөздөрү өздөрүнүн негизги касиет-

тери б-ча, б. а. эпикалык оң каармандарга карата суудай таза, дайрадай чалкар, көлдөй терең, токтоо, акылман, маанилерде М-лаштырылат. Эпосто алтын, күмүш, жез, чоюн, темир, болот, коло сыяктуу металлдар да М. катары кездешет. Эпостун тилиндеги фактылардан улам не бир сонун курал-жарактарды, ат жабдыктарын, түрдүү буюмдарды жасоодо колдонулган металлдардын жөн-жайын, касиет-сапаттарын терең өздөштүргөнү, алардын ар кандай көрүнүштөргө нерселерге карата ыктуу баалап келгени байкалат. Мис., «алтын» адамдагы эң мыкты сапаттарды билдирүү үчүн колдонулат. Адамдын тегине карата: «Тамыры алтын бай терек» (СО, КФ, 579-инв., 485-б.). Иштүү аял ж-дө: «Сөөмөйү алтын уз экен» (СО, КФ, 583-инв., 162-б.). Ал эми «темир» бекем, бышык деген мааниде М-ланса, «болот» – курчтуктун символу. «Жез» – жеңил болгондуктан көбүнчө мыкты күлүк аттардын айрым мүчөлөрүнө карата айтылат: «Калбыр өпкө жез канат, камыш кулак жез билек» (СО, КФ, 583-инв., 141-б.).

Эпосто о. эле өсүмдүктөрдүн атына байланыштуу М-лар да көп жолугат. Мис., чынар, терек, байтерек адамдын акылынын, күч-кубатынын толуп турган мезгилин көрсөтүүгө кызмат кылса, чырпык кырчын тал жаш адам, өспүрүм маанисинде кезигет.

Эпостогу сын атоочтук М-ларда жансыз нерселердеги сапаттык белгилер жандууларга көбүрөөк ыйгарылган. Мис., түз маанисинде сууга колдонулуучу, терең, тунук деген түшүнүк М-ланганда адамга карата акылдуу, баамчыл маанилеринде колдонулган: «Ою терең карылар (СО, КФ, 585-инв., 165-б.); «Көкүрөк тунук чечени» (СО, КФ, 571-инв., 37-б.).

Өң-түстү билдирүүчү сын атооч М-лар колдонулушу б-ча М-нын башка түрүнөн кескин айырмачылык алардын өтмө маанилери туруктуу болуп, символдук мүнөзгө ээ экендигинде. Мис., «кара» эпосто муң-зардын, кайгынын, айрылуунун символу катары колдонулат: Катынды кара кылбайлы (СО, КФ, 579-инв., 108-б.); Башыма түшүп кара түн (СО, КФ, 579-инв., 675-б.). Мындан сырткары «каранын» эпосто омонимдик варианттары да учурайт. Жалгыз, жеке маанисинде: кара жаным са курман (СО, КФ, 579-инв., 125-б.). Кара башым калкалап (СО, КФ, 571-инв.). Бала маанисинде: Кутула албай жүрсүңбү, көргөн жалгыз караңдан (СО, КФ, 571-инв., 117-б.). Карапайым, жөнөкөй маанисинде: Кара түгүл кан кирбес (СО, КФ, 585-инв., 261-б.); Карасын тамам кыралык (СО, КФ, 584-инв., 19-б.). «Ак» сөзү эпосто М. катары да учураганы м-н түрдүү мааниде кеңири колдонулат. «Ала» сөзү ынтымаксыз, ыркы келишпеген деген маанини туюнткан М. катары кездешет. Көзкамандын жети уулу, Ала болбой көк болуп (СО, КФ, 579-инв., 578-б.).

Этиш сөздүн М-ланышы бир категориядагы кыймыл-аракеттин экинчи бир категория дагы кыймыл-аракет аркылуу берилиши м-н шартталат. Адамга тиешелүү кыймыл-аракет жаратылыштын көрүнүштөрүнө, нерселердин тигил же бул абалын сүрөттөө үчүн колдонулат. Күүгүм жетти, күн кетти (СО, КФ, 583-инв., 426-б.); Көкөтөйдүн ашында камчы ойноду башына (СО, КФ, 584-инв., 113-б.). О. эле жансыз нерселердин ар кыл абалдары адамдын кыймыл-аракеттерин, кандайдыр бир абалын көрсөтүү үчүн да колдонулат. Казак, кыргыз кара журт Сапырылып калыптыр (СО, КФ, 571-инв., 142-б.); Кырда мал багып, кылган ишибиз агып (СО, КФ, 584-инв., 7-б.).

Ал эми айбанатка тиешелүү кыймыл-аракет адамга, адамга тиешелүү кыймыл-аракет айбанатка карата колдонулган М-лар да арбын учурайт: Түрмөктүү булбул сүйлөгөн (СО, КФ, 584-инв., 456-б.). М. – өтмө ж-а түз маанилердин ассоциациялык байланышынан турган тилдик кубулуш. Мындай байланыштар бир эле сөздүн чегинде эмес, көп сөздөрдүн чегинде болушу мүмкүн. Ошондуктан, бир эле маани ассоциациялык байланыштагы бир нечелеген сөз аркылуу берилиши мүмкүн. Мис., эпосто «ол» (өлүү) түрдүү сөздөр ж-а сөз тизмектери аркылуу туюндурулат: жутуу, жалмоо; топурак болуу; кара ташты жазданууу; дүйнө жөнөө, о дүйнө кетүү; көмүлүү, тынуу; өчүп калуу; эңкейип кетүү; түз болуу; тамырын кыркуу; канын ичүү; канын төгүү ж. б.

Эпосто колдонулган кан кечүү, тили байлануу, башына эмгек түшүү, пейил таруу, көп уруу, санаасы бузулуу, баш булгоо, шору кайноо, тил кармоо деген сыяктуу көптөгөн сөз байланыштары өтмө маанисин шарттуу түрдө чечмелегени м-н алар составдык ж-а маанилик жактан эбак калыптанып, М-лык маанисинин изи анча байкалбай, лексиканын жай түрү катары кабылданып, фразеологиялык сөз тизмегине айланып калган. Жалпысынан алганда көркөм сөз каражаты катары М-лар эпосто өтө арбын кезигет ж-а чыгарманын көркөмдүгүн арттырууга өз үлүшүн кошуп турат.

А. Сапарбаев

МЕТОНИМИЯ (гр. metonymia – башкача атоо, өзгөртүп айтуу) – троптун бир түрү, реалдуу түшүнүктүн же байланыштын негизинде бир сөздүн башка бир сөз м-н өзгөрүп айтылышы.

Көркөм чыгармадагы сүрөттөлгөн окуянын, түшүнүктүн аты башка бир предметтин, түшүнүктүн аты м-н аталып, ал түшүнүк же сөз өтмө мааниге ээ болот. Мис., «Ал бадирек канкордун Айлы бизден арбынбы?!» Мындагы «бадирек» – Манасты туюндурса, «айлы» – колу, аскери, эли маанисинде колдонулган. М-да кубулуш башка бир сөз же түшүнүк аркылуу да берилет. «Манас» эпосунда душмандын көрсөткөн запкысына чыдабай эл, жеринен айрылган Ногойдун балдары туш тарапка айдалып, Жакып Алтайга барат. Жашы келип калса да Жакып бала көрбөйт.

Жез түркүктүү чатырга,
Каяша берген адам жок
Бу кара калмак баатырга.
Долоно саптуу айбалта
Муну толгонтуп ийбей ким аштайт,
Бу тосуп жүргөн көп журтту
Томсортпой муну ким баштайт?!
Кара жаак айбалта
Муну кайкалатпай ким аштайт,
Камоодо жүргөн калың журт
Муну капа кылбай ким баштайт?! (СК, КФ, 536-инв., 74-б.).

Кары адамдын бала ж-дөгү тилеги аркылуу элди баштоочу, жерди коргоп, душмандардан бошотуп берүүчү баатырды тилөөдө каймана жолу м-н түшүндүрүп жатат. М-да түшүнүк ж-дө экинчи маанидеги же катардагы нерселердин жардамы м-н берилет да чыгарманын поэтикалык көркөмдүгүн күчөтөт. Ал «Манас» эпосунда Манастын дүйнөгө келиши, келечек баатыр бала ж-дө манасчылар алдын ала Жакыптын түшүнө топтоштурушат да Манаска таандык белгилерди:

Түндө жатып түш көрсөм
Ала-Тоо башын жайладым,
Мен, бир бала барчын бүркүт кармадым.
Салбурун чыксам салууга
Канаттын күүсү угулду,
Каарына карап тура албай
Муну качырган жандар жыгылды (СК, КФ, 536-инв., 105–106-б.),–

деп түш аркылуу берет. Мындай көрүнүш бир гана вариантта болбостон бардык варианттарга мүнөздүү. Манасты түздөн-түз айтпаса да анын каармандык кайратын көрсөткөн жакын нерселерге ылайыкташтырып жакындаштыруу аркылуу сүрөттөйт:

Алиги жеген ак алма
Курсагыма толуптур.
Артымдан чыкты ышкырып,
Ажыдаар болуптур.
Ачууланып оп тартса
Ай-ааламды соруптур (СО, КФ, 571-инв., 9-б.).

Негизги варианттарда Чыйырды – ажыдаар, Жакып – акшумкар, Бакдөөлөт – туйгун ж-а эки куш көрөт. Мунун баары каймана түрүндө баатыр боло турган баланын элесинен кабар берип жатат.

Манасчылар негизги каармандардын психологиялык абалын берүүдө алардын өзүнө таандык курал-жарактары, буюм-теримдери аркылуу сезим кубулушун берет:

Алыска сапар мингендей,
Аккула жаман жарыптыр.
Жүк үстүндө Аккүбө
Кылыч тийип кыркылып,
Кыйла жерге ок тийип,
Кырк үч жери жыртылып,
Кынынан чыгып алыптыр,
Учунан кызыл кан агып,
Жерге таамп калыптыр
Окчонтойдо миң огу,
Араң калып бир огу.
Кутусу куурап дары жок,
Шалдайып Манас бул ишине
Шайманынын бары жок (СО, КФ, 586 инв., 635–636-б.). «Манас» эпосунан троптун түрү болгон М. ж-дө «Семетей», «Сейтек» эпосторунан да көптөгөн мисалдарды алууга болот.

К. Кырбашев

МЕХМЕТ ИСА АРАЛ М а м а т И с а (1950, Ооганстан, Баглан ш.) – түркиялык манас изилдөөчү, кыргыз. Түркиянын Конийа шаарынан гимназияны бүтүрүп, журналисттик ишке багыт алган. 1979-жылдан Германиянын Мюнхен шаарында «Азаттык» радиосунда иштейт М. И. А түрк тилинде чыгуучу гезит, журналдарга «Манас» эпосу, анын жарыяланышы ж. б. маселелердин айлана-

сында жүргөн талаш-тартыштар тууралуу жазылган көп макалалардын автору А. и. «Түрк күлтүрү» («Түрк маданияты») журналына жарыяланган «Советтер Бирлигинде «Манас» дастанынын 1000 жылдыгын майрамдоо маселеси тууралуу», «Октябрь революциясынан кийин Советтер Бирлигинде «Манас» дастанына каршы айтылган ойлор» деген омоктуу ойлорду камтыган макалалары бар. «Советтер Бирлигинде «Манас» дастанынын 1000 жылдыгын майрамдоо маселеси тууралуу» аттуу макаласы кыргыз тилине которулуп басылган («Кыргыз маданияты», 1990, 3-май). М. И. А-дын «Манас» эпосуна арналган макалалары «Азаттык» радиосу аркылуу кыргыз тилинде берилип турат.

МИҢБАЙ – эпизоддук кейипкер. Каныкейдин нөкөрү *Акчабактын* атасы экендиги гана айтылат.

МИҢ БАШЫ – аскердик титул; миң адамдан түзүлгөн аскер бөлүгүн башкарган киши. М. б-га он башы, элүү башы, жүз башылар баш иет. Алмамбетке аскерди башкаруу милдети тапшырылганда ал он башы, элүү башы, М. б. шайлагандыгы айтылат. «Миңин санап алганы, Миң кишиге бир киши Миң башы коюп салганы (СО, 4.125); «Элүү башы, жүз башы, Миң башыны көргөндө» (СК, 1.84) деген саптар аскердик тартипти чыңдоодо М. б-нын ролу зор экенин, айгинелейт.

МИҢ-БУГУ – топоним. Манас Алоокеге каршы аттанаардын алдында салбырында жүргөндө Арпа жайлоосу тараптагы бугусу өтө көп жер. Эпос б-ча ошол жер ошондон бери . М.-Б. аталып калыптыр.

МИҢЖЫЛКЫЕВ Болот Абдуллаевич (1940, Фрунзе – 1997, Санкт-Петербург, сөөгү Бишкекке коюлган) – опера ырчысы, профессор. СССР эл артисти (1977). СССРдин ж-а Кыргыз Республикасынын Токтогул атн. мамл. сыйл., Ленин комсомолу атн. сыйл. лауреаты, 1991-жылдан, Санкт-Петербургдагы Мария театрында солист. 1966-ж. Ташкен мамл. консерваториясын бүтүргөндөн кийин Кыргыз опера ж-а балет театрында 1968-ж. Миландагы (Италия) Ла-Скала театрынын устаттары Барра ж-а Мерлиниден таалим алган. 1971-ж. Тулузада (Франция), 1973-ж. Софияда (Болгария) өткөн вокалисттердин эл аралык конкурстарында баш байгени ж-а биринчи орунду жеңип алган. 1975-ж. СССРдин Чоң театрынын группасына кошулуп, АКШга гастролго барган. «Манас» операсынан Коңурбайдын, «Айчүрөк» операсынан Семетейдин партиясын аткарган. Айрыкча, 1986-ж. кайра коюлган «Айчүрөк» операсында Семетейдин образын ары келбеттүү, ары кайраттуу, ары ойчул кылып таасын ачып берүүгө жетишти. Бул ролду аткарууда анын үнүнөн кайраттуулуктун, баатырдыктын белгиси м-н катар элине, жерине, Айчүрөктөй селкисине болгон назик сезимдин, жылуулуктун илеби сезилип турат. Ырчы кыргыз театрынын сахнасында 20дан ашык көрүнүктүү партияларды аткарган, о. эле устат окутуучу катары Б. Бейшеналиева атн. иск-во ин-тунда жаш ырчыларды тарбиялаган.

Т. Саламатов

МИРБАДАЛЕВА Адельма Сабировна (1932, Москва) – түрк тилдүү элдердин фольклорун изилдөөчү. Ломоносов атн. МГУнун чыгыш бөлүмүн бүтүргөн (1956). Филология илимдеринин кандидаты (1961). 1961-жылдан Горький атн. дүйнөлүк адабият ин-тунда жетектөөчү редактор. Түрк тилдүү элдердин фольклорун изилдөөгө арналган көптөгөн илимий эмгектердин автору. М. «СССР элдеринин эпостору» сериясында түрк тилдүү элдердин эпикалык эстеликтер-

ди басууга даярдоодо орчундуу салым кошкон ж-а анын редколлегиясынын мүчөсү болгон. Ал Москвадагы «Наука» басмасынан ушул сериядан «Манас» эпосунун эки (кыргыз ж-а орус) тилде даярдалган төрт томдугун жарыкка чыгаруу б-ча чоң жумуштун катышуучусу. М. 1984–90-ж. жарыкка чыккан эпостун үч томунун котормочуларынын, сөздүктөрүнүн, комментарийлеринин авторлорунун бири ж-а жооптуу редактору. Бул томдордо биринчи жолу СОВ б-ча, эпостун илимий котормосу жүзөгө ашырылган (Манастын төрөлгөнүнөн баштап өлгөнүнө чейин). Китептерде тарыхый, этнографиялык, географиялык, фольклордук мүнөздөгү кеңири илимий комментарийлерге орун берилген. Комментарийлерде китептин негизги тексттерине кирбей калган сюжеттер айтылып, анын натыйжасында бул ири варианттын сюжети толугураак камтууга жетишилген. О. эле «Манас» эпосунун Кыргыз Республикасынын ИАсынын КФсында сакталып турган бардык варианттарына баяндама берилген. Томдордо биринчи жолу бул улуу эстеликтин ар түрдүү варианттарынын сюжеттеринин тизмеси берилип, Сагымбай Орозбак уулу м-н Саякбай Карала уулунун варианттарына салыштырма баяндама жасалган. Бул иштердин баарына М. түздөн-түз катышкан.

А. Абилов

МИРТЕМИР (толук аты-жөнү Миртемир Умарбекович Турсунов; 1910, Икан айылы, азыркы Түркстан р-ну, Чымкент обл., Казак ССРи – 1978, Ташкент) – өзбек совет акыны, котормочу. Өзбек ССР эл акыны (1971). 1932-ж. Самаркан педагогика академиясын бүтүргөн. Чыгармачылыгы 1962-жылдан башталган. Китептеринде мекен, достук, инсандык идеялар берилген. Ал көптөгөн чет элдик, СССР элдеринин адабияттарын өзбек тилине которгон. Анын котормолорунун ичинде кыргыз элинин «Манас» эпосу да бар. «Манас» эпосунун курама вариантынын 1-китеби (1964), 2-китеби (1973) М-дин котормосунда айрым окуялар кыскартылып, кара сөз түрүндө берилген. М. бир нече орден ж-а медалдар м-н сыйланган.

МИФ (байыркы гректердин уламыш, болумуш деген сөзүнөн) – табиятта кездешпеген ж-а ойдон чыгарылган сырдуу, табышмактуу жандыктар, укмуштуу көрүнүштөр, кубулуштар, окуялар ж-дөгү уламыштар, жомоктор. Айланачөйрөдөгү дүйнө ж-дө адамдардын эң жөнөкөй фантастикалык көз караштары чагылдырылган элдик оозеки чыгармачылыгынын өзгөчө түрү болуп эсептелет. Мифтик окуялар бардык дүйнө элдеринин оозеки чыгармачылыгында кеңири кездешет. «Манас» эпосунда табияттагы ар кыл өзгөрүүлөргө, кубулуштарга, адамдарга, жаныбарлар дүйнөсүнө байланыштуу көптөгөн мифтик окуялар кезигет. Ошондой мифтерде негизги каармандардын бири Алмамбет баатыр дуба окуу м-н күндү жайлап жамгыр, кар жаадырат. Мындан тышкары ар түрдүү сыйкыр жолдору м-н өсүмдүктөрдү, карагай-черди ж. б-ды жаныбарларга ж-а адамдарга айландырышкан, алар о. эле бир жаныбардын кейпинен экинчи бир жаныбардын кейпине же бир табият кубулушунан экинчи бир табият кубулушуна өтө турган касиеттерге ээ. Мис., ажыдаар, арстан, булут, караңгы түн, от ж. б. аярлар ж-дө эпизоддор берилет. Эпостогу чыныгы турмушта болбогон мифтик элдердин бири болгон аялдары адам кейпинде, ал эми эркектери ит кейпинде же денелери адамдардыкындай, баштары ит түспөл итаалылар: «Эргежээли, итаалы Катыны адам, эркеги ит, Кабарын уктум мен аны» (СО, 2.14), – деп сүрөттөлөт. Дагы бир мифтик элдер ж-дө:

Жетим урук журту бар,
Желмогуздай ушулар:
Бир кулагы жамынчы,
Жоо дегенде камынчу,
Бир кулагы төшөнчү
Айбаты бар ошончо
Маңдайда бар көздөрү
Басып жүргөн айбандай
Макоодон жаман өздөрү
Байкал адам түшүнгүс
Балдыраган сөздөрү,
Адам десең айбандай
Ар бирөөнүн мүйүзү
Найзадан мурун сайгандай (СО, 3.12),– деп баяндалат.

Адамзаттан өзгөчөлөнгөн мифтик жандыктар жин, перилер, Айчүрөктүн периден туулушу, анын ак куу кебин кийип учушу ж. б. сыяктуу эпизоддор аркылуу берилет. Байыркы бардык элдердин мифтик чыгармаларында кездешүүчү жалгыз көздүү, мүйүздүү ж. б. өзгөчөлүктөрү бар Доолор да эпосто өтө көп кездешет. «Манас» эпосундагы негизги каармандар дал ушундай доолор м-н беттешип, согушат. Макел, Мадыкан, Карадөө, Сарыбай ж. б. у. с. дөөлөр эпостогу окуяларга мифтик каармандар катары катышат. Ушундай мифтик жандыктардын жашаган жерлери да укмуштуу, сырдуу жерлер катары сүрөттөлөт. Эпосто дагы бир кеңири кездешүүчү мифтик сюжет аян берүү болуп саналат. Мында келечекте боло турган окуя адамдын түшүндө же өңүндө кандайдыр бир белгисиз сыр, күч аркылуу ошол адамга берилет же эскерилет. Манас баатырдын төрөлүшү анын энеси Чыйырдынын, Бакдөөлөттүн, атасы Жакыптын түштөрүнө кирет, о. эле Алмамбет баатырдын келишин Манас Алмамбет келгенге чейин эле түш көрүп билет. Мифтик аян берүү адамдардын түшүндө гана эмес, өңүндө баатыр бала төрөлгөндө колуна кан уучтап түшүшү, баатыр төрөлөрүндө энесинин жолборстун жүрөгүнө талгак болушу ж. б. у. с. да берилет. Эпосто диний мифтик окуялар да бар. Аларга Манасты бала кезинен бери колдоп жүрүүчүлөр катары кырк чилтен ж-дөгү эпизоддор кирет. Манас бала кезинде көзү кайтарып жүрсө, бир козусун карышкыр көтөрө качат. Карышкырды кууп отуруп, Манас бир жерге келсе ал жерде кырк киши (кырк чилтен) отурат. Манас алардан көзү көтөргөн бөрү көрдүңөрбү десе, алар «бөрү болгон биз деди, бөлөкчө жансыз сиз деди» (СО, 1.95),– деп Манасты колдоп жүргөндүгүн айтышат. Ушундай мифтерге жаш балдардын колдоочусу Умай эне ж-дөгү аңыз, Манастын согушка киргенде жанында колдоп жүрүүчүлөрү чолок куйрук кабылан, арстан, алп кара куш ж. б. кирет. Эпостогу мындай колдоочулар адамдарда, баатырларда гана болбостон, айбандардын (жаныбарлар) колдоочулары (Манас баатырдын «желмаян» деген төөсүн төөлөрдүн пири – Ойсул-Ата колдогон) болгон. Эпостогу чарбачылыкка байланыштуу мифтерге жер иштетүүнү, түшүмдүн мол болушун камсыз кылган каарман Баба-Дыйкандын, кол өнөрчүлүк б-ча укмуштуу курал-жарак жасоочу Бөлөкбай устанын окуялары кирет. Бөлөкбай уста жасаган Манастын согушка колдонуучу курал-жаракгары – сыр-найза, булдурсун

ж. б.-дын ар бири өзүнчө мифтик касиеттерге ээ. Мындан тышкары «Манас» эпосунда жаныбарлар дүйнөсү м-н байланышкан көптөгөн мифтер бар. Ушундай мифтик жаныбарлардын бирине Алпкаракуш кирет. Эпосто кездешүүчү бул куш өтө зор болуп, баатырларга кыйынчылык келгенде колдойт. Алпкаракуш жалаң гана «Манас» эпосунда эмес кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгындагы өтө кеңири кездеше турган мифтик куш. Эпосто бул куш Манастын айбатын, күчүн көрсөтүү максатында көбүрөөк колдонулат. Кээде бир эпизод бир гана мифтик жаныбар эмес, бир нече мифтик жаныбарларды сүрөттөп өткөн учурлар да кездешет:

Кылыч куйрук баяс бар,
Кызыл аюу, саяс бар,
Маймыл дарек деген бар,
Жабыр баян бир жандар
Пил, керикти жеген бар (СО, 2.133).

Мындан тышкары эпостогу каармандардын минип жүргөн аттары, үй жаныбарлары да мифтик касиетке ээ. Манастын ити Кумайыктын табылышы, мифтик окуялар м-н тыгыз байланышат. Адатта, Кумайыкты жорунун жумурткасынан чыгат деп, аны иттин төрөсү дешет. Манастын Кумайыгы жолборс, кабыландарга чейин кол салат. Мына ушундай эле касиеттерге Манастын Ак шумкары, Чынкожонун учуп жүрүүчү аты, Кыяздын адамча сүйлөй турган аты да ээ. Мифтик жаныбарлардын катарына Коңурбайдын кароолго койгон куу өрдөгү, куу кулжасы, куу түлкүсү кирет. Алар кароолдо турушуп, өздөрү көргөн окуяларды адамча айтып бере алышат. Ушулар сыяктуу ар түрдүү мифтер эпосто арбын кездешип, алар эпостун негизги окуялары м-н камыр-жумур жуурулушуп, эпостун көркөмдүк деңгээлин ого бетер күчөтүшөт.

Р. Жолдошев

МИФОЛОГИЯ (байыркы грекче «миф» уламыш, болумуш ж-а «логос» – сөз, аңгеме, илим) – мифтерди чогултуп ж-а аларды изилдөөчү илим. Алгачкы коомдогу адамдардын өздөрүн курчап турган дүйнөгө болгон эң жөнөкөй фантастикалуу түшүнүктөрү: М. бардык элдердин өнүгүүсүнүн эң алгачкы мезгилдеринде пайда болгон. Өндүргүч күчтөрүнүн эң төмөнкү деңгээлинде адамдар жаратылыштын ар түрдүү табигый күчтөрүнүн алдында алсыз болушкан, ошондуктан алгачкы адамдар табияттагы ар кандай түшүнүксүз көрүнүш, кубулуштарды эң жөнөкөй формада түшүндүрүүгө аракет кылышкан. М. ар түрдүү диний окуялардын элементтеринин бири. Илимдин өнүгүшү м-н табияттагы ар кандай кубулуштардын чыныгы пайда болуу себептерин адам баласы түшүнө баштайт, ошону м-н М-нын жаралышын токтотууга алып келет. М. таза ойдон чыгарылган жомоктордон, ар кандай деңгээлде реалдуу чындык катары кабыл алынгандыгы м-н (маданияты артта калган кээ бир элдерде азыр да чындык катары кабыл алышат) айырмаланат. М. эң байыркы дүйнөдө жаралат. Анын негизги материалы болуп реалдуу чындыктын адамдардын аң-сезиминде фантастикалык чагылышы, табият кубулуштары, коомдук мамилелери ж. б. у. с. М-нын чыгышына адамдардын эң алгачкы диндик түшүнүктөрү: фетишизм, анимизм, тотемизм, магия ж. б. чоң таасирин тийгизген. Мифтик сюжеттер өтө ар кыл. Адамдар ар кыл табият кубулуштарын түшүндүрүүгө дүйнөнүн жаралы-

шы, күн, жылдыз, ай, адам, деңиз, суу, арал, жаныбар, өсүмдүк, жаратылыштагы кырсыктар ж. б. ж-дө көп сандаган мифтерди чыгарышкан. Кээ бир мифологиялык мотивдер элдердин жашоосунда болуп өткөн тарыхый окуяларга да байланыштуу. Көп сандаган дүйнө элдеринин бири катары ар түрдүү мифологиялык чыгармалар кыргыз элинде да бар. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында, а. и. «Манас» эпосунда да мифтик окуялар, түшүнүктөр кеңири чагылдырылат. Эпостогу М-лык сюжеттер өтө ар түрдүү ж-а көп кырдуу. Кыргыз мифологиясы негизинен үч топко бөлүнөт: биринчиси дүйнөнүн, ааламдын жаралышы, анын абалынын ар түрдүүлүгү ж-а андагы ар кыл өзгөрүүлөр, экинчиси жаныбарлар дүйнөсүнүн келип чыгышы, үчүнчүсү жаратылыш объектилери м-н жаныбарлардын колдоосу (ээси) ж-дөгү мифтер. «Манас» эпосунда жогоруда көрсөтүлгөн бардык топторго тиешелүү мифтик түшүнүктөр, окуялар бар. Ошондой болсо да эпосто жаныбарлар дүйнөсү м-н байланышкан мифологиялык сюжеттер өтө кеңири кездешет (к. *Миф*).

Р. Жолдошев

МИФОНИМ – мифологиялык ысым, элдик оозеки чыгармачылыкта мифологиялык каармандардын, жалпы эле мифтик түшүнүктөрдүн адам аты катары аталышы. Манастын атынын өзү – М. Манаска ат коюуда көптөгөн эл чогулуп ал баланын сөөлөтүнө, баатырдыгына, айкөлдүгүнө тете, төп келген ат таба албай кыйналышат. «Ат асмандан дечи эле, жакшы ат коюлар бекен»,– деп Жакып жалдырап элдин оозун карап турганда бир «ак күлөлүү дубана, асасы колдо шалдырап» жок жерден пайда болот да, балага ат коёт:

Баш жагына «мем» келсин,
Байгамбардын сөөлөтү.
Ортосуна «нун» келсин,
Олуянын поруму.
Аягына «син» келсин,
Арыстандын келбети.
Окуп билди «Манас» деп,
Алда таала сактасын
Аты болду Манас деп
Ар балаадан калас деп (СО, КФ, 572-инв.).

Мындан көрүнүп тургандай, Манас М-инин пайда болушу тууралуу эпостун СОВ б-ча текстинде ушундайча маалымат берилет. Колдогу маалымат «Манас» М-инин этимологиясын талдоодогу эң эле көп айтымдардын бири ж-а анын баалуулугу – эпостун текстинин өзүндө даана айтылган факт экендигинде. Мында «мем» тамгасынын арабча жазылуу графикасын да эсепке алуу керек. «Мем» Мухаммед пайгамбардын атынын алгачкы тамгасынан алынган. Ал эми «нун» деле ошол Нук, Ной пайгамбардын атынын баш тамгасы. «Син» болсо жазылышы жагынан арстандын куйругу сыяктанып, текстте да ошого байланыштыра айтылып турат. Андан башка да «нун» (же мум) М-деринин окшоштугун эске алуу керек. «Нун» арабдардын байыртан келаткан мифологиясындагы жер каймактай электеги суу хаосун түшүндүргөн кудай катары белгилүү. Кийин Нил дарыясы киргенде да аны ошол «Нун» кудайдын амири м-н байланыштырышкан. Үчүнчү «Син» болсо Месопотамиядагы Йеменге чейин тараган ай кудайы;

аккад элинин мифологиясында (шумерлерде нанне) ай – кудайынын ысымын тергөөдөн келип чыккан аты (Мифы народов мира. – М., 1982, т. 2. 437-б.).

Ошондуктан, жогорудагы эпостун өз маалыматы б-ча Манас М-инин чечмелениши жалаң гана араб алфавитинин үч тамгасы м-н эле чектелбестен андан ары (мем, нун, син) миф түшүнүк, пайгамбар, ай кудайы, ааламдык кудай ж. б-га чейин тамырланган. Мифологиялык каармандардын үчөөнүн жыйындысынан кураштырылган деген божомол айтууга болот.

К. Ботояров

МИФТАКОВ Каюм (1882, Уфа губерниясы, Златауст уезди, азыркы Башкырт АССРи, Салават р-ну, Нисибаш айылы – 1949, Фрунзе) – педагог, фольклорчу, элдик оозеки чыгармаларды жыйноочу. Башкыртстандагы «Расулия» диний мектебинен окуган. 1911–19-жылдарда Кустанай, Семей, Торгой, Жети-Суу өрөөндөрүндө мугалим болуп иштеген. Ал оозеки мурастын маанисин терең түшүнүп, башкырт, татар, казак элдеринин оозеки чыгармачылыгын жыйноодо бир топ тажрыйба топтогон. Кыргыз фольклорун жыйноо, изилдөө, аларды мазмуну, тематикасы ж-а жанрдык бөтөнчөлүктөрү б-ча белгилүү бир тартипке келтирүү жумуштары жагынан да М. өтө көп эмгектенген. 1920-жылдардан баштап өмүрүнүн аягына чейин М. Кыргызстандын бардык айыл-кыштактарын кыдырып чыгуу м-н жүздөгөн басма табак көлөмүндөгү оозеки чыгармалардын үлгүлөрүн жыйнаган. Ал кыргыз фольклорун 1916-жылдан жыйнай баштаган. 1920-ж. Таластын Грозный р-нунда мектеп инспектору болуп иштеп жүрүп, ал аймактагы акын, жомокчулардан ар түрдүү ыр-санжыраларды, Манастын күмбөзү ж-дөгү маалыматтарды кагаз бетине түшүргөн. 1921-ж. М. өз демилгеси м-н кыргыз элинин оозеки чыгармаларын жыйноо б-ча ийримдерди уюштурган. Андан Сапарбай Сооронбай уулу, Чаки Каптагай уулу, Смат Кемпир уулу, Насирдин Бото уулу сыяктуу инсандар үлгү алып, фольклор жыйноо ишине жардам беришкен. М. биринчи иретте жыйноочу, кыргыз эл оозеки чыгармачылыгында анын колу тийбеген, идеялык-көркөмдүк жагынан жеткилең үлгүлөрү жазып алынбаган бир да жанр жок. «Манас» эпосунун варианттарынан тартып макал, лакап, ар түрдүү ырлар, элдик поэмалар, калк башынан кечирген тарыхый окуяларды баян эткен санжыра сөздөргө чейин калк арасынан кагазга кастарлап түшүргөн. Ал гана эмес, фондунун негизин түзгөн материалдардын эл оозунан жазылып алынышы М-дун, анын шакирттеринин ысмы м-н тыгыз байланыштуу. Кыргыз оозеки сөз өнөрүн ырааттуу түрдө, белгилүү бир илимий инструкциянын негизинде жыйноо, иреттөө ж-а жарыялоо ишинин башталышы да М-дун ысмы м-н байланыштуу. Ал кыргыз фольклорун жанрдык жактан классификациялоону да биринчилерден болуп колго алган. М-дун өмүрү м-н иш-аракетинин кыргыз фольклористикасындагы өтө маанилүү учурунун бири – Нарын аймагына оозеки чыгармаларды жыйноо экспедициясын уюштуруп, «Манас» эпосун Сагымбай манасчыдан жазып алуу ишин башташы болуп эсептелет. Ыбырайым Абдыракман уулун «Манас» эпосун жыйноого тарткан да М. болгон. М. Ат-Башы, Орто-Сырт, Ак-Сай, Арпа жайлоолорунда, Тогуз-Торо, Кочкор өрөөндөрүндөгү айыл-кыштактарда болуп, Сагымбай Орозбак уулу, Тоголок Молдо, Молдобасан Мусулманкул уулу сыяктуу кыргыз элине кеңири белгилүү манасчы-акындардын чыгармаларын жыйнаган, Тоголок Молдодон «Семетей» эпосунан Семетейдин Айчүрөккө барганын, Молдобасан Мусулман-

кул уулунан «Жаныш-Байыш», «Эр Курманбек» эпосторун биринчилерден болуп жазып алган. Таластан М. жеке өзүнүн демилгеси м-н 1923-ж. төрт ай бою оозеки чыгармачылыктын ар кыл темалары м-н жанрларын жазып алууга үлгүргөн. Бердибай уулу Эркебайдан «Алмамбеттин Сарала», «Алмамбеттин көрүнүшү», «Сыргактын көрүнүшү», «Канықей Манастын зайыбы», «Манастын Аккуласы», Конокбаев Сулаймандан «Манастын кийимдери», Рыскулбеков Сулаймандан «Манастын күмбөзү», «Таласты мактоо» ж. б. эпизоддорду жазып алган.

М. 1936–41-ж. Жаңыбай Кожек уулунан «Семетей» эпосун кагаз бетине түшүргөн Андан 50 миңге жакын сап ыр жазып алган. М. 1947-ж. Ош обл-нын Ноокат, Алай, Гүлчө р-ндорунан санат, макал, ар түрдүү ыр ж-а поэмалар м-н катар Т. Бекмуратов, М. Кабыловдон «Эр Кошой», А. Ташев, Ч. Садыковдон «Манас», Жумагулов м-н Т. Мамытовдон «Семетей» эпосунан айрым эпизоддорду жазып алган.

А. Токомбаева

МИХАЛЕВ Андрей Николаевич (1910, Нижний Новгород ш. – 1981, Фрунзе) – Кыргыз ССР эл сүрөтчүсү (1975). 1939-ж. Москвадагы сүрөт өнөр ин-тун бүтүргөндөн кийин Кыргызстанга иштөөгө жиберилген. 1939–41, 1947–52-ж. Фрунзедеги сүрөт окуу жайынын окутуучусу ж-а Кыргыз ССР эл чарба жетишкендиктери көргөзмөсүнүн башкы сүрөтчүсү, 1952–53-ж. Кыргызстан сүрөтчүлөр союзунун башкармасынын төрагасы, 1965–68-ж. Кыргызстан маданият министрлигинин сүрөт-эксперт коллегиясынын башкы редактору болуп иштеген. М. Кыргызстанда сүрөт өнөрүнүн графика жанрын негиздөөчү. М. «Манас» эпосуна байланыштуу литографияларды жараткан. Литографиялардын циклине «Канықейдин өргөөсүндө», «Манастын Бакайга келген элчилери», «Чалгында», «Манастын аскерлери өргүүдө» автолитографиялары, «Манас» (кагаз, тушь, ак боёк), «Канықей» (кагаз, карандаш, ак боёк), «Канықейдин курбулары» (кагаз, карандаш) ж. б. эскиздери кирет. М. мындан тышкары «Манасчы» (1967), «Манас» (1974), «Бакай» (1974) ж. б. сүрөттөрдү жараткан.

С. Карагулов

МОГОЛДОР, м о г у л д а р – «Мажму ат-таварихте» Манас тарабында калмактарга каршы согуштарга активдүү катышат. М. Моголстан мамлекетинде (14-кдын ортосу – 17-к.) жашаган элдердин аты. Адегенде бул этноним моңгол урууларына гана тиешелүү болгон. Кийинчерээк жергиликтүү түрк ж-а түрктөшүп кеткен моңгол урууларынын жалпы аты болуп калган.

МОЙНОК – топоним. Көкчөдөн кеткен Алмамбет батыр Манаска келе жатканда басып өткөн бел (СО, 2308).

МОЛДОБАЕВ Имель Бакиевич (1942, Пржевальск – 2005, Бишкек) – тарыхчы. Тарых илимдеринин кандидаты (1979). КМУнун тарых факультетин бүтүргөн (1972). 1972-жылдан Кыргыз ССР ИАнын тарых ин-тунда кенже илимий кызматкер, 1981-жылдан улук илимий кызматкер, 1986-жылдан жетектөөчү илимий кызматкер, 1988-жылдан этнография бөлүмүн башкарган. М. эпоско арналган жүзгө жакын илимий ж-а илимий-популярдык макалалардын, эки монографиянын: («Отражение этнических связей киргизов в эпосе «Манас» 1985; «Эпос «Манас» как источник изучения духовной культуры киргизского народа» (1989) автору. Ал «Манас» эпосун тарыхый-этнографиялык жактан изилдөөчүлөрдүн бири. Эмгектери түрк, алтай, якут тилдеринде да чыккан.

МОЛДОБАСАН Мусулманкул уулу (1883, Нарын уезди, Куртка болушу, Терек айылы – 1961, Фрунзе) – акын, манасчы, комузчу ж-а кыякчы. СССР Жазуучулар союзунун мүчөсү, Кыргыз ССРинин эл артисти (1935). «Манас» айтканга чейин эле элдик чыгарманы эң жакшы аткара билген ырчы, комузчу, кыякчы ж-а акын болгон. М-дын эл алдында адегенде лирик акын катары көрүнүшү аны башка манасчылардан көп айырмалап турат. Башка манасчылардын репертуарын негизинен «Манас» түзсө (мис., Саякбайдын), ал 50 жаш курагында (1933-ж.) Кыргызстан мамл. театрына артист болуп киргенден баштап «Манас» м-н бирге элдик лирикаларды аткарган чебер комузчу катары да таанылган. Манасчылардын ичинен музыкалык аспаптарда ойной билген элдик музыкант жалгыз ушул М. болгон.

«Манас» эпосу М-дан 1935-ж. ж-а 1944–45-ж. жазылып алынган. «Манас» үчилтигинин биринчи, экинчи бөлүгүн («Манас», «Семетейди») негизинен бүт бойдон толук айткан. Бардыгы 203 миңге жакын сап ырдан турат. Улуу манасчылар Сагымбай Орозбак уулу м-н Саякбай Карала уулуна салыштырганда көлөмү кичирек болгону м-н Кыргыз илимдер академиясынын Кол жазмалар фондусунда «Манастын» сакталып турган 42 вариантынын эң ирдүүлөрүнүн бири.

М-дын варианты негизги варианттардан СОВго жакын турат. Сагымбай Орозбак уулу ж. б. манасчыларда: «Манас Ополдун тоосун түптөгөн, Олуя чалды бүктөгөн» деген эки сап эскерүү м-н бүткөн окуяны өзүнчө кызыктуу чоң окуя кылып берген орчундуу өзгөчөлүктөрдү айтпаганда да М. өзүнүн устатынын вариантына өтө жакын айткан эпизоддорунда аны сөзмө-сөз кайталап калбастан, анын сюжеттик өзөгүн сактап өзүнө таандык ырлар м-н берет. Мис., Эсенкан Манасты кармап кел деп жиберген ордо атып жаткан Манаска жолугушундагы чакан эпизод М-да:

Эл чогултуп эр Манас,
Эрмекке ордо атканы,
Эл чогултуп жатканы.
Коңгуроо үнү калдырап,
Сүйлөгөн тили балдырап,
Кербенчи келип каңгырап,
Коңгуроосу заңгырап,
Келе жатат энтелеп,
Төөлөрүн чиркеп жетелеп,
Ордо атышып жатканда,
Баягы издеп чыккандар,
Келатышат темселеп.
Аты болгон ыргайдай,
Арыкташып торгойдой.
Чогулган элди көргөндө,
Тура калды корголоп.
Ары тарт десе болбостон
Ордону кетти аралап,
Манас чүкө чертти эми.
Манас аткан чүкөсү.
Ортоңку төөгө жетти эми.
Омурулуп шыйрагы,
Оңкосунан кетти эми (ММВ, КФ, 595-инв., 112-б.) – деп берилсе, СОВдо:

Алтай тоонун оюнда,
Аземил суунун боюнда.
Ойноп күлүп жатышып,
Ордолорун атышып,
Ортого оюн салыптыр,
Бая ойрон болгон кербендер,
Эсенкандын алдынан
Эл кесмекке келгендер.
Ордосу жолдун бетинде,
Атып жаткан ордону,
Алар жан деп кайдан ойлонду,
Атып-атып чүкөгө
Ичке түшүп имерип
Томпой менен жиберип,
Чертүүгө Манас барганы.
Төөңдү тышка тарткын деп,
Черткилер айтып салганы (СО, 1.158),– деп эпизоддун жалпы мазмуну сакталган. Эки вариантта тең Эсенкан жиберген тыңчы кербендердин ордо атып жаткан Манаска жолугушу, алардын ордону тебелеп өтүшү, ачуусу келген жаш баатыр Манас аткан томпой алдыңкы төөнүн бутун талкалап кеткени айтылат. Бирок, бул жердеги деталдарында кыйла айырмачылыктар жаткаңы байкалат. Сагымбай б-ча Манас м-н кербендердин беттешүүсүн кандайдыр бир өз ара ички менменсинүү бир-бирине кыр көрсөтүү мүнөзүндө: Манастар келген кербендерди теңине албай ордо атып ойноп, күлүп жатышса, кербендер да ошого жараша «атып жаткан ордону, алар жан деп кайдан ойлоду» делип сүрөттөлөт. Ал эми М. ушул деталдын экинчи жагына кербендердин Манаска туш болгон кездеги тышкы кебетелерине, түрүнө кеңири түрдө токтолот. Алардын алыстан жол жүрүп келгенине, кебете-кешпирлерине толук мүнөздөмө берет. Бирок, бул салттык сюжеттен четтөөгө алып келбестен, кайра аны сактоо м-н айрым моменттерди, деталдарды өз алдынча кеңитип же кыскартуу аркылуу варианталган.

М-дын вариантынын СОВго айрым жерлеринде сөзмө-сөз окшоштугу, каармандын сырткы көрүнүшү, сын-сыпаты, каармандын монологдору ж. б. илгертен бери салт катары сакталып келе жаткан элдин көкүрөгүнө жат ыр саптарынан болуп эсептелет. Ошондо да ал окшоштук механикалык түрдө аягына чейин сакталбайт. Мис., Манасты сыпаттаган кеңири белгилүү ыр түрмөгү Сагымбай Орозбак уулунда:

Алтын менен күмүштүн
Ширөөсүнөн бүткөндөй,
Асман менен жериндин
Тирөөсүнөн бүткөндөй.
Айың менен күнүңдүн
Бир өзүнөн бүткөндөй.
Ай алдында дайранын
Толкунунан бүткөндөй.
Арадагы булуттун
Салкынынан бүткөндөй.

Молдобасанда:

Айың менен күнүңдүн
Бир өзүнөн бүткөндөй,
Алтын менен күмүштүн
Ширөөсүнөн бүткөндөй,
Асман менен жериңдин
Тирөөсүнөн бүткөндөй,
Жети кабат кара жер
Салмагынан бүткөндөй,
Жети дайра деңиздин
Жаркынынан бүткөндөй,
Аңырайган капчыгай
Алкымынан бүткөндөй,
Абадагы булуттун
Салкынынан бүткөндөй,
Дайрадагы жаяндын
Каарынан бүткөндөй,
Ажыдаар, жыландын
Заарынан бүткөндөй.
Кышкы чилде сууктун
Каарынан бүткөндөй,
Бейиштеги мөмөнүн
Чынарынан бүткөндөй (ММВ, КФ, 65 (886)-инв., 100–101-б.).

Мында М. Манасты сыпаттоодо салттык ыкмаларды колдонуу м-н бирге анын портретине кошумча мүнөз берген. Эки манасчыда тең Манас «ай, күндүн нуруна асман-жердин тирөөсүнө, алтын-күмүштүн ширөөсүнө» ж. б. теңештирилүү м-н Сагымбайдан андан ары улантып, М. Манастын кебетесине кошумча салыштырууларды келтирет, баштатан келе жаткан салтты өз алдынча улантууга, тереңдетүүгө аракет кылат. Ал турсун Манаска салттык ыр жолунда жолукпаган кошумча мүнөз, түс берүүгө далалаттанат.

М-дын аткаруучулук чеберчилиги ж-дө В. Виноградов: «Маанилүү, ары улуксаана, кичине кербезирээк Молдобасан отургучка олтуруп, жеңин түрдү да угуучуларды олуттуу түрдө айланта карап алып, адаттан сырткары музыкалык баяндамасын айтып кирди. Созулуңку обон адегенде сөз м-н башталып, жээкке урунган толкун сыңары бирде тегиз, бирде күчөп, бирде пастап, ырдын сабын санагандай жүрүп олтурду. Биз өз сөзүбүздүн башында манасчылардын айтуу манерасын, речитациясын төрт түргө бөлүп өткөрөбүз. Молдобасан ошол бөлүштүрүүнүн төртүнчү түрүндөгү речитация менен айтып жатты. Анан ал бир топко жаңылмач айтып жаткансып жобурата сүйлөдү да кайрадан баатырдык интонацияны улап ырдап кирди. Көз карашы, келбети, кыймыл-аракети, ымдоо-жамдоо аркылуу манасчы өз каадасын, баркын, кадырын билдиргенсип турду. Ал колу м-н камырабай гана кыймыл жасап абага кандайдыр бир сыйкырдуу сүрөттү тарткансыды да, анан чоң ишеним м-н эпостун бир маанилүү жерин баса белгиледи. Молдобасан биз мүнөздөгөн речитациялардын биринчилерден башкасынын каражаттарын билгичтик м-н пайдаланат. Ал эми экзальта-

циялык абалга жеткен речитацияны Саякбайдан гана байкадым. Молдобасандын айтуу манерасында чектен чыгуу деген жокко эсе. Ал айтып жатканда көркөмдүк сезимин жоготпой туруп, салтты пайдалана билет. Интонациясы так, ладдык негизи айкын болуу м-н бирге анын речитациясы дайыма музыкалуу эле. Ал обондуу жаңылмач сыяктантып айтууну көп колдончу. Анын айтканы айкын келип, адамды да өзүнө тартып, таасирдүү эле. Молдобасан эпостун музыкалык жагын мыкты келтирүү м-н бирге текстти кашкайтып даана бере билүүчү.

М-дун тубаса артистизми бар эле. Анын бул касиети айтуу манерасынан көркөм каражаттарды ылгап алып, чебер пайдалана билгенинен, корком баяндоо жөндөмүнөн байкалчу. Ал «Манас» айтып жатканда көркөм кудуретине сары эсеп салып, ал тургай өзүнүн режиссёрлук трактовкасы бардай сезилип кетчү. Кайгы, азап, баатырдык эргүү, шайдоот, сейил, карыянын токтоо мүнөзү, душмандардын бечаралыгы, амалкөйлүгү сыяктуу далай-далай ар түркүн мүнөздөрдүн манасчынын мимикасынан эле байкаса болот» (В. Виноградов. Молдобасан Мусулманкулов, «КМ», 31-март, 1971. № 13). М. Эмгек Кызыл Туу, эки «Ардак Белгиси» ордени ж-а медалдар м-н сыйланган.

Р. Сарыпбеков

МОЛДОБАСАНОВ Калый (1929, Ак-Талаа р-ну, Терек айылы – 2006, Бишкек) – кыргыз совет композитору ж-а дирижёру, профессор. СССР эл артисти (1979). СССР мамл. сыйл. лауреаты (1976). Манасчы Молдобасандын уулу. М. Күрөңкеев атн. музыкалык-хореографиялык окуу жайын (1946), П. И. Чайковский атн. Москва консерваториясынын улут бөлүмүн (1954), Кыргыз мамл. иск-во ин-тун (1973) бүтүргөн. Кыргыз опера ж-а балет театрынын жаңы имаратынын салтанаттуу ачылышына (1955) карата коюлган «Айчүрөк» операсына, о. эле анын кайрадан иштелип чыккан жаңы редакциясына (1986) ж-а «Манас» операсына (1966) дирижёрлук кылган. Ж. Садыковдун «Манастын уулу Семетей» (1983), «Сейтек» (1987), «Айкөл Манас» (1989) деген драмаларынын музыкасын жазган. Көркөм образдардын уруннтуулугу ж-а оркестрдин өзгөчөлүгүн эң сонун билиши М-дун симфониялык чыгармаларынан да көрүндү. Кийинки жылдардагы чыгармалардын ичинен «Манастын кошууну» аттуу симфониялык чыгармасы өзгөчө кызыгууну туудурду. Бул чыгарманын эпикалык масштабдуулугу, күргүштөгөн күчү, өз алдынча архаикалык колорити кыргыз баатырларынын согуш жүрүштөрүн ж-а жеңиштерин өзгөчө күч м-н сүрөттөп бергендигинен көрүнөт. Ал СССР эл депутаты (1989), Кыргыз ССР Жог. Советинин (9–11-шайл.) депутаты. Эмгек Кызыл Туу, «Ардак Белгиси» ордендери ж-а медалдар м-н сыйланган.

С. Осмонов

МОЛДОКУЛОВА Эсенбүбү (1941, Талас р-ну, Кең-Арал айылы) – кыргыз опера ырчысы, лирикалык-драмалык сопрано. Кыргыз ССРинин эл артисти (1986). Фрунзе медицина окуу жайын (1958), П. И. Чайковский атн. Москва консерваториясынын алдындагы музыка окуу жайын (1962), Б. Бейшеналиева атн. иск-во ин-тун (1972) бүтүргөн. 1962-жылдан А. Малдыбаев атн. Кыргыз мамл. академиялык опера ж-а балет театрында солист. Кооз тембрлүү, диапазону кеңири, коңур үндүү. М. кыргыз, орус ж-а дүйнөлүк классикалык опералардан негизги партияларды ырдаган. «Айчүрөк» операсынан Айчүрөктүн, «Манас» операсынан Каныкейдин (1966-жылдан негизги солист) партиясын аткарып келет.

МОЛДОСАН – эпизоддук кейипкер. Букарлык катчы бала. Семетей Букарга кан болгондогу тойдо Каныкейдин буйругу б-ча ат чабышка чабылчу күлүктөрдү эсепке алып, каттаганы айтылат (СК, «Семетей», 2.87).
МОЛДОТОРГОЙ – топоним. ВЖЭде Бокмурун атасынын ашын өткөрүү үчүн жер тандаганда «Кандын тоосун ашамын, Молдоторгой басамын» (ВЖЭ, «Ала-Тоо», 1979, № 7, 75-б.),– деп айтылат.
МОЛТО, М о л т о к а н – эпизоддук кейипкер, кара кытай каны. Каракан өлгөндө Алооке м-н М. кыргыздарды чаап алып, көп кордук көргөзүп, алык-салыкты ченеми жок алып турган. Каршылык көрсөтө баштаган Каракандын сегиз уулун туш-тушка таратып, Акбалта м-н Жакыпты Алтайга айдаган (СК, 1. 27–35).
МОМУНЖАН – эпизоддук каарман, ЫАВда Кыястын жылкычыларынын бири. Кордукта жүргөн Күлчорого жан тартып жүрөт. Сейтектин аман-эсен төрөлүп, бой жетип келатканын Күлчорого алгач кабарлайт. Сейтек, Күлчоро баатырлар Кыястан өч алгандан кийин М-ды жедигер элине кан көтөрүп, Кыястын кызы Бурулканга үйлөндүрөт.
МОМУНЖАН, к. *Кызылсарт.*
МОМУШ Шапак уулу (1910, Кочкор р-ну, Кара-Суу айлы – 1985, ошол эле жер) – манасчы. Белгилүү манасчы *Шапактын* уулу. М. атасы Шапактай үчилтикти толук айтып, «чоң манасчы» деген бийик баага жетпесе да, айыл ичинде анын бөлүмдөрүнөн айрым үзүндүлөрдү бир кыйла түзүк айткан. 1981-ж. андан «Манас» (9251 сап ыр), 1985-ж. «Семетей» бөлүмүнөн (1600 сап ыр) ж. б. айрым эпизоддор жазылып алынган (КФ, 280–288-инв.). М-тун варианты атасы Шапак Рысменде уулу м-н Саякбай Карала уулунун варианттары м-н үндөшүп турат. Ал көбүнчө «Чоң казатты» көркөмдүк деңгээлин төмөндөтпөй, чебер айткан. «Семетей» бөлүмүнөн Семетейдин Букардан чыгышы, жолдон Коңурбайга жолугуп, аны менен беттешип жеңиши, Таласка жол жүрүшү, Семетейдин Үргөнчтү кечиши сыяктуу эл арасына кеңири белгилүү салттык эпизоддорду айткан.
МОНОГРАФИЯ (гр. monos – бир, жалгыз, grapho – жазамын) белгилүү бир теманы же маселени кеңири изилдөөгө арналган илимий эмгек. М-да изилденген маселе б-ча адабияттар жалпылаштырып, талданып, илимдин өнүгүшүн шарттаган жаңы божомол (гипотеза) чыгарылат. М-га библиографиялык тизме ж. б. кошумча материалдар тиркелет.

«Манас» эпосун илимий жактан аңдап билүү 19-к-дын 2-жарымында В. В. *Радлов* ж-а *Ч. Валиханов* тарабынан башталган. «Манас» эпосуна М. *Ауэзов* кеңири илимий талдоо жүргүзгөн. Изилдөөлөрү «Кыргыздын элдик баатырдык поэмасы «Манас» деген ат м-н «Ар жылкы ойлор» (Алматы, 1959) жыйнагына басылган. «Манас» изилдөө К. Рахматуллин, А. Н. Бернштам, В. И. Жирмунский («Введение в изучение эпоса «Манас») өз салымдарын кошкон. Тил ж-а адбият ин-тунда «Манас» секторунун ачылышы м-н «Манас» эпосун фундаменталдуу изилдөөлөр жүргүзүлө баштаган, эпостун түйүндүү маселелерине арналган көптөгөн М. жазылган: Б. Керимжанова «Семетей» жана «Сейтек» (Ф., 1961), М. Мамыров «Семетей» эпосу «Манас» үчилтигинин экинчи бөлүгү (Ф., 1963), Орус окумуштуулары «Манас» эпосу жөнүндө (Ф., 1967), З. Мамытбеков, Э. Абдылдаев «Манас» эпосун изилдөөнүн кээ бир маселелери (Ф., 1966), Э. Абдылдаев «Манас» эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары (Ф., 1987), «Манас» эпосунун историзми (Ф., 1987), «Манас» эпосунун эпикалык форму-

лалары (Ф., 1991), Р. З. Кыдырбаева «Манас» эпосундагы традициялык жана индивидуалдык маселелерине карата (Ф., 1967), Манасчынын айтуучулук чеберчилиги (Ф., 1984), «Манас» эпосунун генезиси (Ф., 1980), С. Бегалиев «Манас» эпосунун поэтикасы жөнүндө (Ф., 1968), А. Маргулан Шокан жана «Манас» (Алматы, 1971), Р.Сарыпбеков Алмамбеттин образынын эволюциялык өнүгүшү (Ф., 1977), «Манас» эпосундагы баатырдык мотивдердин эволюциясы (Ф., 1987), А. Жайнакова «Семетей» эпосунун тарыхый-генеологиялык негизи (Ф., 1982), «Сейтек» – «Манас» трилогиясынын корутунду бөлүмү (Ф., 1984), А. Медетбеков Асылдык проблемасы (Ф., 1978), И. Молдобаев «Манас» эпосу кыргыз элинин маданий байлыгын үйрөнүүнүн булагы (1989), О. Сооронов. «Манас» трилогиясындагы эпикалык окуялардын сүрөттөлүш өзгөчөлүктөрү (Ф., 1981), А. Сыдыков «Манас» эпосундагы баатырдык мотивдер (Фр.. 1982), К. Ибраимов Ыбырайым Абдрахманов (Ф., 1987).

Ж. Сагынов

МОНОЛОГ (гр. monos – бир ж-а logoc – сөз речь) – каармандын өзүнө өзү айткан сөзү, кээде андай кеп башка бирөөгө карата да айтылат, бирок угуучудан, көрүүчүдөн же башка каармандардан жооп талап кылынбайт. Сүйлөп жаткан кишинин сөзүнө берки каармандар кийлигишпейт, ал каарман өзүнүн ички көйгөйү тууралуу, мурунку, азыркы же кийинки тагдыры, бул же тигил окуяга, көрүнүшкө мамилеси ж-дө айтат да өзүнүн образын ачат, өзгөлөргө баа берет. Эпосто М. же М. – речь (кеп) көбүнчө каармандардын жеке трагедиясына, башынан кечирген окуяларын баяндоодогу негизги ыкма катары манасчылар тарабынан кеңири пайдаланылат. Мис., эпосто М. речтин классикалык үлгүсүнө Жакыптын баласы жоктугуна арманы жатат. Элүүдөн ашып, эки катындан балалуу болбой, эсепсиз бай атанып, салтанат-дөөлөтү адамдан артык Жакып бу дүйнөдөн туяксыз өтүп кетерин арман кылып, ыйлап төмөнкү М-ун айтат:

Зарлап жүрүп бала үчүн
Зар болдум жакшы күлүүгө.
Оболоп учкан ак шумкар
Таптап салаар кишим жок.
Жаш күнүмдөн мал жыйдым
Бала менен ишим жок.
Жүргөнүм менин чала экен,
Дүнүйө ээси бала экен
Артында бала жок болсо,
Дүнүйөсү курусун,
Бузулуп калган калаа экен (СОД.18).

Каармандардын баштан өткөргөн ачуу-таттуу турмушун, ички түйшөлүүлөрүн ичине камтыган Алмамбеттин арманы (өзүнүн өткөндөгү өмүрүн баяндаган Алмамбеттин арман-монологу), Каныкейдин жомогу сыяктуу белгилүү чоң эпизоддор да М. түрүндө баяндалган, ал жалпы эле «Манас» эпосунун масштабдуулугу м-н шартталган. М. каармандары оор трагедияларга көп туш болгон эпостун экинчи-үчүнчү бөлүмдөрүндө да арбын жолугат.

Б. Кыдырбаева, А. Муратов

МОНОЛОГ-РЕЧЬ, м о н о л о г - к е п, к. *Монолог.*

МОНОСПЕКТАКЛЬ (гр. monos – бир, жалгыз). «Манас» ж. б. эпостор бир гана аткаруучу тарабынан аткарылып, анын окуялары, образдары да айтуучу аркылуу гана көрсөтүлгөндүктөн, аны камералык М. деп аныктоого болот. «Манас» – эпикалык, башкача айтканда баяндоочу театр. Бир гана аткаруучу, манасчы тарабынан баяндалат. «Манас» айтуу камералык спектакль катары биринчи иретте көрүүчү-угуучуларынын саны аркылуу мүнөздөлөт. Акустиканын мыйзамдарына ылайык «Манас» камералык чөйрөдө он-он беш, жыйырма-отуз, ашып кетсе кырк-элүү кишиге гана аткарылган. Анткени, андан ашык көрүүчү-угуучуларга аткаруу мүмкүн эмес Манас айтуу үчүн атайын имарат же аянт талап кылынган эмес. Манасчы эл чогулган жерде – боз үйдүн ичинде, сыртта деле «Манас» айта берген. Эгерде боз үйдө аткарылса манасчы терге отуруп, эл анын эки тарабына кыркаар тарта үй мүйүз болуп жайгашкан. Боз үйгө батпай калган эл боз үйдүн үзүк-туурдугун сыйрып жиберип, тегерете курчап отуруп, кулак төшөшкөн. Мындай учурда боз үйдүн керегелери манасчы үчүн декорациянын милдетин өтөгөн. Манасчы эч качан атайлап кийим алмаштырып кийген эмес. Кийип жүргөн кийими м-н эле Манасты айта берген. Ал эми сыртта аткарган учурда манасчы дөңчөдөн же айдөш, көрүнө жерден орун алып, эл аны эки тарабынан курчай олтурган. Ордодо үй мүйүздөнгөн ачык аянт калган. Манасчынын тамагы каткан учурда ага жигиттер, бала-бакыра, келин-кыздар кымыз же башка суусундук сунуп турушкан, к. *Айтуучу, Манасчы, Семетейчи.*

Ж. Кулмамбетов

МОҢГОЛ – этноним. Эпосто маңгул деп аталып, душман уруу катары берилет. «Маңгулга тийип койдук деп, Бет алып кайда качабыз» (СО, 2.14), «Кайнаган маңгул, калмактар Кайраттуусу калбаптыр» (СО, 2.144). М. этнонимі 12-к-дын аягында 13-к-дын башталышында белгилүү болуп Чыңгызкан убагында жалпы аталыш катарында М. бирикмесине кирген урууларга таандык болуп калат. М. эски ж-а жаңы Тан (618–908-ж.) сулалеси убагында шивэй урууларынын арасында «мэнгу», «мэньу» же «мэнва» деген аталышта белгилүү болгон. Окумуштуу Доржи Банзаровдун пикири б-ча «мэнва» бул дарыянын аталышы болсо керек ж-а ал ат кийин дарыянын жээгинде жашаган урууларга ыйгарылып калган. Кытай жазма даректинде «мэнва» уруусу Цзюйлунь (Хулунь – Нор азыркы КЭР-дин түндүгүндө жайгашкан) дарыясынын түштүгүндө жайгашкандыгы маалымдалат. Ошентип, «мэнгу», «мэньу» же «мэнва» аталган байыркы М. окумуштууларынын далилдөөлөрү б-ча Амур дарыясынын ортоңку агымынын түштүгүндө Кичи Хинган м-н Сунгариник төмөнкү агымында жашашкан.

Жогоруда аталган «мэнгу», «мэньу», «мэнва» этниминин кытай иероглифтик жазуусунан синолог окумуштуулар тарабынан чечмелениши сөздүн (үчөөнүн) биринчи мууну «мунг», «манг», «мон» катары окулат. Ал эми сөздүн экинчи мууну «нгот», «гот», «го» деп окулуп, «мэньу», «мэнва» иероглифтик жазуунун жаңыча окулушунда байыркы моңголдук – моңгол, маңгол аталышы келип чыгат. Окумуштуулардын пикири б-ча «маңг» же «моңг» мууну – күчтүү, туруктуу, катаал, ал эми «гол» мууну – дарыя деген түшүнүктү туюндуруп, негизинен «манг – гол» аталышын «шар аккан, азоо дарыя» деп которууга болот. Ал эми мусулман авторлору моңголдорго болгон терс көз карашын билгизүү үчүн аларды «муңгол» – «күчсүз, алсыз» деп аташкан.

М-дордун азыркы мекенине Амурдан көчүп келиши б-ча уламыштар ж-а окумуштуулар арасында ар кандай түшүнүктөр бар. Алардын чыгыштан батыш тарапка жер которушуна согушчан коңшулары кидандардын кысымынын астында жүрсө керек ж-а алардын Моңголияга келишин 10-к-дын экинчи жарымы 12-к-дын башталышы деп кароого болот. М-дордун жер которушу, алардын чарбасындагы өзгөрүүлөргө алып келген. Мурда аңчылык ж-а жөнөкөй жерди иштетүү чарбачылыгы, жер которуунун натыйжасында көчмөн – мал чарбачылыгына ыңгайлаштырылган. 9-к-дын аягындагы Кытай жазма дарегинде эскерилген М. мамлекетинде көчмөн турмуш ж-а мал чарбачылыгы ж-дө баяндалат. Ошентип, моңголдор байыркы түрк элдеринин жерин ээлеген убакта көчмөн ж-а согушчан эл катары маалым болгон.

Эпосто эскерилген М. этноними, кыязы, кыргыз элинин моңгол-татар баскынчылык согушуна каршы күрөшүнүн тарыхый элеси катары эпостогу «Маңгулга тууган татар бар» (СО, 3.14),– деп М. татар этнонимине кошо айтылышы моңгол-татарларга карата берилиши мүмкүн.

М. Кожобеков

МОТИВ (лат. moveo – кыймылдатам, жылдырам) – баяндоонун кичинекей мазмундуу компоненти, көркөм чыгарманын сюжетинин составдык жөнөкөй бөлүгү. «Мотив» термини музыкалык маданиятка байланыштуу пайда болгон. Адабий термин катары алгач И. В. Гёте тарабынан колдонулган («Эпикалык жана драмалык поэзия жөнүндө»). 20-к-дан баштап адабий категория катары изилдене баштаган (А. Н. Веселов, В. Я. Пропп). М. эпикалык сюжет системасына кызмат өтөйт, бул жерде конкреттүү мазмуну ачылат. Эпикалык сюжетте окуялар дээрлик өнүгүүдө болуп, сюжет мезгил ж-а мейкиндик б-ча алга жылат. Бул алга жылуу М-дер аркылуу жүзөгө ашырылат. Демек, М-ди сюжеттин өнүгүшүн уюштуруучу башкы элемент катары кароого болот. Эпикалык сюжеттин экинчи бир өзгөчөлүгү – ички өзгөрүүгө жөндөмдүүлүгү. Ички өзгөрүү негизинен эки түрдө өтөт: 1) сюжет негизинен өзгөрбөйт, жаңы вариант, редакция, версиялар гана пайда болот; 2) жаңы сюжет, жаңы чыгарма өнүгүп чыгат. Мындай ички кайра түзүүлөрдө да М-дер эң маанилүү роль ойнойт. Анткени М-дин трансформациялана, өзгөрө, алмашыла алышы ж-а жаңыча карым-катнаш жасай алышы эпикалык сюжеттин жаңы абалга, түргө өтүшүнө шарт түзөт. Эпикалык М-дин эң бир өзгөчөлүгү, анын эпостун көркөм көрүнүш катары спецификасы м-н байланышкан типтүүлүк, формулалык мүнөзү. Мазмуну б-ча типтүү эпикалык М-дер М.-ситуация, М.-эпизод, М.-сөз, М.-сыпаттоо, М.-мүнөздөмө делип ажырымдалат.

Р. Сарыпбеков

МОЮЛДУ – топоним. «Манас баатыр Текес канды жеңгени» окуясында: «Моюлду деген бел менен, Боз талаа кубаң жер менен» (СО, 2.41) келген Бакай Куяс аяр чөп-чар, дарак аттуулардын баарын сыйкырлап жоокерге айланткан жерге туш болот.

МӨҢДҮ-ЧЕБЕҢ – эпизоддук кейипкер, кытай балбаны. Акунбешим м-н болгон согушта Көкчөнү жарадар кылып, өзү Үрбүнүн колунан өлөт (СО, 2.136–137). Бул ысым байыркы түрк тилиндеги «түбөлүк», «түбөлүктүүлүк», «чексиз», «чексиздик» деген маанилерди туюнткан «меңгү», «мөңгү», «бөңгү», «бөңү»

сөзүнөн ж-а моңголдорго тибет тилинен кирген «цевен», «чебен» сөзүнүн айкалышынан түзүлгөн.

МӨӨР – бетине оюп түшүрүлгөн тамгалары бар, көбүнчө айрым-айрым кишилердин аты жазылган печать. Эпосто «Катчыга катын жаздырды Кандык мөөрүн бастырды» (СО, 2.78),– деп айтылат. Муну ар бир уруу башчы-кандардын өз М-ү болгонун чоң казатка аттанаардын астында Манаска каршы уюмдашкан кандар жыгалуу М. басып, Манаска кат жибергени далилдейт. Фольклордук ж-а этнографиялык айрым материалдар кыргыздарда М. болгонун айгинелейт.

МӨӨСҮЛ – эпос б-ча олжого түшкөн мал, буюмдан тие турган энчи, соогат:

Кууп жылкы алыптыр,
Үлгүртүп айдап жүрө албай,
Үч баатыр анда калыптыр;
Мөөсүлүн бөлүп алсын деп,
Сыргактан кабар салыптыр (СО, 4.326).

«Ошолордон көп алтын Мөөсүлдүккө алгыдай» (СК, «Семетей», 1.121) ж. б.

МУЖООСУ (ар. мажуси; ир. маг. – сотко табынуу) – СОВдо гана Алмамбеттин айтканы б-ча Манас Кенжут шаарындагы Айган канга казат кылган окуяда эскерилет, алар «Мужоосу динде калышкан» эл (КФ, СО, 1794-инв., 2-б.) катары айтылат. Мажуси (мужоосу) О. Азия м-н Иранда ислам дини тараганга чейинки отко сыйынган (отпарас) дин. Сагымбай Орозбак уулу бул түшүнүктү чыгыш адабияттарынын таасири б-ча кабыл алып, айткан болуш керек.

МУЗ-БЕЛ – топоним. Манас баштаган кыргыздар «Азыраагы ашып Жылдызды, Арбыны ашып Куу-Тезди, Бурбай ашып Муз-Белди» (СО, 2. 161) Алтайдан Ала-Тоого көчүп келе жатып өткөн ашуу. Географиялык реалияда Улуу-Тоо тоомунун (Борб. Тянь-Шань) күн-чыгыш кыркасы Муз-Тоодогу ашуу. Географиялык адабияттарда такай Музарт ашуусу деп аталып келүүдө.

МУЗБУРЧАК – каарман, СКВда Бузулган Чамбылды жердеген кыргыз уруу кандарынын бири. Манас Таласка көчүп келгенде атайы келип, манаска чоро болот делет. СОВдо «Тажиктен чыккан Музбурчак» (СО, 185-инв. 382-б.) делип, кан, баатыр катары аталат. «Жоо жарагы бир кучак, Буудайык кандын Музбурчак» деген туруктуу эпитет м-н айтылып, эпостогу белгилүү баатырлардын бири катары сүрөттөлөт. Чоң казатта окко учат.

МУЗКИНДИК – эпизоддук кейипкер, кытай балбаны. Буруттан (кыргыздан) Манас аттуу баатыр баланы таап келүү үчүн Эсенкан жөнөткөн көп балбан-баатырлардын бири. (СК, 1.42).

МУЗ-ТОО – топоним. Урум кандан качкан ак Сайкал эри Жолой м-н барган тоо. Эпосто Жолойду жетелеп, Муз-Тоого чыга качып» (РЖВ, 425) барганы айтылат. Географиялык реалияда Улуу-Тоо тоомунун (Борб. Тянь-Шань) күнчыгыш бөлүгү.

МУЗЫКА ЖАНА «МАНАС». Кыргыз элинин улуу эпосунун өзгөчөлүктөрүнүн бири – анын жалпы турпатында поэтикалык ж-а музыкалык башаттардын айкалышып турганында. «Манас» – баатырдык-музыкалык эпос. Анын ыр курулушу, ырлардын ыргагы кенже эпостордукунан айырмаланат. «Манастын» ырлары көпчүлүк варианттарда 7–8 муундан түзүлгөн ыр тизмектеринен турат. Ошондой болсо да «Манасты» башка эпостордон айырмалап турган өзгөчөлүк – ырды

үн созуп айтууга караганда зор күч, ички сезим, мимиканы кеңири пайдаланып аткарууга ылайыкташкандыгы. Андыктан, эпосту аткарган манасчылар – төкмө акын, ойчул философ гана эмес, обондун кыраатын келтире аткарган музыканттар да. Эпостун музыкасынын көркөмдүк маңызы чексиз кырааттарга (интонацияларга) бай речитатив кылкасында. Эпостун поэтикалык тексти, андагы ой, сезим толкундары музыка, обон-ыргактар м-н коштолуп, толукталып, көркөмдүүлүгү, таасирдүүлүгү күчөтүлүп турат. Бул болсо оозеки жашап келген эпостун, жалпы эле кыргыз элинин көркөм өнөрүнүн чыгармачылык шартында бирден-бир маанилүү жагдай болгон. Эпостун мазмунун угуучуларга тез жетишине, көпчүлүктүн эсинде бекем сакталып калышына, аткаруучунун эргип, анын эсиндеги окуя-образдардын, ыр саптарынын тизмектелип, өзүнөн өзү «оозго келип» турушуна эпостогу мына ушул музыкалык башат зор таяныч болуп берет.

Эпоско таандык бул өнөрдүн көркөмдүк таасири манасчынын аткаруучулук жөндөмүнө, музыкалык талантына, анын добушунун ыргактуулугуна түздөн-түз байланыштуу десек жаңылыштык болбойт. Бизге жеткен маалыматтар б-ча белгилүү манасчылардан Сагымбайдын аткаруу манерасы, речитативди келтирген кырааты салмактуу келип, эмоциялык толкундарды бир кылка кармап, угуучуларга күчтүү таасир калтырчу экен. Молдобасан болсо негизинен «Семетей» м-н «Сейтекти» көп аткарып, анын речитативин мукам кайрыктар м-н боёктоп, обондуу ырга жакындатып аткаруучу экен. Кийинки манасчылардан музыкалык байлыкты төгүп бергени, ар бир сөздү абдан кырааттап, айтылып жаткан окуяга жараша, андагы каармандын эмоциялык абалына жараша обон созгондугу, речитативинин сезимдик ыргактарга байлыгы жагынан Саякбай өзгөчө орунда турат. Азыркы манасчылардан Каба Атабек уулу м-н Шаабай Азиз уулу «Манас» айтканда аткарган музыкалык кыраатынын өзгөчөлүгү м-н айырмаланып турат. Бири ыргакты кенен алып, ритмди керип таштап айтса, экинчиси ыргактагы айрым үндөргө, өзгөчө акыркы муунга басым (акцент) коюп, улам барган сайын добушту бийиктете чайкап айтат. Жаш аткаруучулардын арасынан музыкалык кыраатка атайылап көңүл бургандары анча байкалбайт. Тек гана «Боз-Салкын» элдик ыр-бий ансамблинин «Манастан» үзүндүнү негизинен илгерки урма аспаптарды колдонуп, музыкалык коштоо м-н көркөмдөп аткарганы көңүлдү бурат.

Музыка өнөрүнүн башка тармактары үчүн «Манас» эпосу адабияттык, музыкалык ж-а идеялык-көркөмдүк башат, о. эле улуттук көркөм ойдун ж-а образдардын түгөнбөс булагы болуп келе жатат. Эпосту адабияттык башат кылып алып, «Семетей» бөлүгүнүн сюжетинин негизинде Ж. Турусбеков, Ж. Бөкөмбаев, К. Маликов «Айчүрөк» операсынын либреттосун, «Манас» бөлүгүнүн негизинде А. Токомбаев, К. Маликов «Манас» операсынын либреттосун, ал эми композиторлор В. *Власов, А. Малдыбаев, В. Фере* бул эки операнын музыкасын жазышкан. 1939-ж. кыргыз музыка маданиятында алгачкы улуттук опера «Айчүрөк», 1946-ж. «Манас» операсы (экинчи редакциясы 1966-ж.) пайда болду. Эпостун негизинде жаралган ж-а Кыргыз мамл. драма театрынын сахнасында коюлган Ж. Садыковдун баатырдык үч драмасына композитор *К. Молдобасанов* атайын музыка жазган, алар төмөнкүлөр: «Манастын уулу Семетей» жана анын музыкасынан топтолгон сюита» (1983), «Сейтек» жана анын музы-

касынан топтолгон сюита» (1987), «Айкөл Манас» (1990). О. эле «Манас менен Алмамбет» спектаклине (1944) жазган М. Раухвергердин (А. Куттубаев м-н бирге), «Улуу эпос» дарек фильмине жазган Т. Эрматовдун музыкасы ж-а *М. Бегалиевдин* Ош өзбек музыкалык драма театрында коюлган «Манастын уулу Семетей» (либреттосу Ж. Садыков) музыкалык драмасы (1986) да бар.

Кыргыз музыкасында «Манас» эпосунун речитативи обон-ыргактык булак катары пайдаланылган чыгармалар да бир топ. Эпостун обон-ыргактары алардын кай бирлеринде идеялык-көркөмдүк символ катары да колдонулган. Кыргыз радиосунун музыкалык фондусуна жазылып алынган «Манас» күүлөр («Алмамбеттин арманы», «Алмамбеттин жомогу», «Семетей күү», «Каныкейдин арманы», «Жол талаш» ж. б.) буга далил. О. эле В. Власовдун «Кыргыз увертюрасы» (1936), В. Ференин «Кыргызстан» аттуу симфониясы (1946), Э. Жумабаевдин «Эпикалык симфониясы» (1974), М. Бегалиевдин «Бала кез кайрыктар» симфониялык сүрөттөмөсү (1985), «Майрам шаңы» увертюрасы (1985), А. Жээнбаевдин «Чоң кербез» аттуу фортепианолук күүсү (1970) ж. б. чыгармаларда да эпостун обон-ыргактары кеңири пайдаланылган.

«Манас» эпосу идеялык-көркөмдүк башат катары ж-а андагы обон-кайрыктарды же накта үзүндүлөрдү партитурасына камтыган чыгармалар да бар: К. Молдобасановдун «*Манастын ордосунда»* аттуу симфониялык сүрөттөмөсү (1978), М. Бегалиевдин «Манас» симфониясы (1990), Б. Н. *Глуховдун «Бабам Манас жөнүндө баллада»* аттуу хор үчүн поэмасы (1974) ж. б. «Манас» эпосу ж-а анын обону улуттук музыка маданияты үчүн соолбос булак болуп калды.

Т. Саламатов

МУКАМБЕТ Токтобай уулу (1947, Жети-Өгүз р-ну, Барскоон айылы) – кыргыз совет артисти. Кыргыз ССРинин эмг. сиң. артисти (1986). 1967–72-ж. Москвадагы Луначарский атн. мамл. театр иск-во ин-тунда окуган. 1972–77-ж. Ош кыргыз драма театрында, 1977–90-ж. Фрунзедеги Кыргыз мамл. академиялык драма театрында иштеген. 1990-жылдан «Туңгуч» театр студиясында эмгектенүүдө. Ж. Садыковдун «Манастын уулу Семетей» (1982) спектаклинде Семетейдин ролун аткарган.

МУМИЯ – биологиялык табигый продукт. Бальзам сымал жыты бар, кызыл, ак, көгүш, каралжын күрөң түстөгү түрлөрү белгилүү. Курамында органикалык ж-а органикалык эмес заттар, гипнур ж-а бензой кислотасы, аминокислота, чайыр, мом, өсүмдүк калдыктары бар. Элдик дарыгерчиликте, б. а. сыныкка, бронха астмасы, учук, тамак сиңирүү органдарынын өнөкөт оорулары ж. б. кеңири колдонулат. Көптөгөн өлкөлөрдө кезигет. Эпосто «момия», «мумия», «мобуя» делип сынykты бат бүтүрүүчү дары катары байыртадан эле колдонулганы айтылат: «Буту колу сынганга Момия дары издешип» (СО,2.91).

МУНАРА, м у н а р (ар. мэначэ) – атайын салынган бийик курулуш, башына чыга турган тепкичтери сыртына же ичине салынат. «Манас» эпосун да эки мааниде колдонулат. Жоокердик дооорлордо коргонуу, кароол максатында курулган. Эпосто ушул мааниде көп жолугат. Мис., «Тал түбүндө мунара Мунарага жүгүрүп, Чыга калып караса» (СК, «Семетей», 1. 141). Ал эми Эсенкандын Бээжинге курдурган М-сы төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Эсенкандын алдында
Кароолго чыкчу мунара,
Мунара жайын сураба.
Токсон миң кулач бийиги (СК, 1.40).

Башка бир учурда мечиттин азан чакырыла турган бийик жайы да М. деп аталат:

Өзү чыгып мунарга
Күн батышты бет алып,
Алда деп колун көтөрүп,
Азан айтып турганда (СК, 2.169).

Ы. Кадыров

МУНАРБИЙ – эпизоддук кейипкер. Катаган уруусунун билерманы. Манаска ат коюуга катышып, кырк алтын-дилде сарпай кийгени айтылат (СО, 1.86).

МУНАРКАН – эпизоддук кейипкер. Кошойдун кайын атасы. Манас м-н согушуп жеңилген эпикалык душман кандарынын бири. «Алтымыш миң кол м-н, Мунаркан келди буркурап, Мурун душман, азыр эл, Жаа алдалап чуркурап» (СО, 2.30). Аскер башчысы катары Манас м-н казаттарга катышат. О. эле эпосто М. дайыма Манас кеңешке чакырган каарман катары айтылат (СО, 2.40, 63,143).

МУНУСКАН – эпизоддук кейипкер. Каныкейдин нөкөрү, букарлыктын кызы. Манас Каныкейге күйөөлөп баргандагы ат чаап кыз тандоо салтында *Жоорунчуга* туш болуп, ага турмушка чыгат (СО, 2.418–425).

МУҢГУШ – этноним. Кыргыздын белгилүү урууларынын бири. КВ б-ча Чубак Бакайга минтип кайрылат: «Канды, тейит, муңгушту, Катарыңдан таштабай Карайлаттың байкушту!» (КВ, «Манас», 2.140). Бул саптарда М-тар канды ж-а тейит деген ичкилик тобуна кирген кыргыз урууларынын катарында эскертилген. Ал эми М. уруусу кыргыздын санжырасында оң канатка кирет. Адигине, Тагай, Муңгуш деген үч бөлүктүн бирөөнү түзөт. М-тар азыр негизинен Түш. Кыргызстанда турушат. Башка түрк-моңгол элдердин этникалык курамында да кезигет. Мис., М. Мангуш формасында тува элинин бир уруусу болуп саналат. Кай бир маалыматтар б-ча кыргыздын санжырасында деле М. моңгуш деп да кезигет. Тувалардын тутумундагы М. уруусу, алардын санжырасындагы кыргыз уруусу м-н катар ири урууларга кирет.

МУРАДЫЛ – каарман, кытай баатыры. СОВдо Кырмустун уулу делсе, СКВда Кырымдын уулу делет. Эки вариантта тең М. кытайдын чегинде турган баатыр экендиги айтылат. Кийин Семетей атасынын кунун кууп Кытайга барганында да М-га кез болот. Адегенде М. Күлчоро м-н Канчорону жөө таштап, аттарын айдап кетет. Кытайдан жылкы тийип келген-ден кийинки согушта Семетей м-н Күлчоронун колунан өлөт.

МУРАТ Калбай уулу (1870, Ноокат р-ну, Кеңеш айылы – өлгөн жылы белгисиз) – манасчы, түштүктөгү белгилүү манасчы Чоодандын (1835–1900) шакирти. М-тан 1947-ж. Манастын балалык чагы, Накылайга үйлөнүшү, Бакай, Каныкейге байланыштуу сюжеттер ж-а Семетейге тиешелүү чакан эпизоддор жазылып алынган (КФ, 612-инв.).

МУРАТАЙ – эпизоддук кейипкер. Кайып чал кызы Куялынын кырк балбаны м-н кошо жүргөн баатыр карыя (КВ, «Сейтек, 230, 240).

МУРГАП (ир. мург – куш, ап – суу; куш суу деген мааниде) – топоним. Кыргыздар жашаган жерлердин бири. Манас баатыр өзү катылган Шоорук канды жеңип, анын кызы Акылайды тартууга алганда: «Мургапты көздөй бет алып Каны Шоорук салыптыр» (СО, 2.215),– деп айтылат. Географиялык реалия катары М. Тажикстандын Памир тоосундагы жердин аты.

МУРДАР, М ы р д а р (ар.) – өлүксүз, какмар, тарп маанисиндеги кемсинтип тилдөөнү билдирген сөз. Кээде арам, булганч, ыплас маанисинде да колдонулат. «Бөрк ал десе баш кескен, Мырдарлар атка мингени» (СО, 4.57), «Мурдар, атыңды бат айт деп, Булар көчүп сурады» (СО, 1.218). Ал эми төмөнкү саптардан М-ды билимсиз, маанисиз, наадан деген маанисин баамдоого болот. «Мырдар экен Бокмурун» (СО, 3.127). «Мырдар Жолой майданга, Мурун келип олтурду» (СО, 3.196).

МУСАЕВ Самар (1927, Ат-Башы р-ну, азыркы Пограничник к-зунун аймагы – 2010, Бишкек) – «Манас» изилдөөчү, адабиятчы. 1949-ж. Фрунзедеги педагогикалык ин-ттун кыргыз тили ж-а адабияты факультетин бүткөн. 1949-жылдан ушул ин-тта окутуучу болуп иштеген. 1950-ж. эң алгач уюшулган кыргыз адабияты кафедрасынын башчысы болгон. 1965–88-ж. Кыргыз ИАнын ТАИдеги «Манас» секторунун башчысы болуп эмгектенген. 1988-жылдан жетектөөчү илимий кызматкер. М. «Каныкейдин образы» (Манастын элдүүлүк проблемасына карата) деген темада диссертация (1962) коргогон. Бул эмгекте Каныкейдин образынын негизинде «Манас» эпосунун элдүүлүк проблемасын ачкан. О. эле эпостун жаралуу доору, эпос чагылдырган доор, тарыхый шарт ж-дөгү маселелер козголгон. М. көптөгөн окумуштуулардын эпоско арналган илимий макалаларынын кол жазмаларын чогултуп, иретке келтирип, «Манас» героический эпос киргизского народа» (Ф., 1968) деген китепти орус тилинде басмага даярдаган, анын түзүүчүсү ж-а редактору болгон. Редактордон деген кириш сөздө китепке кирген ар бир эмгекке мүнөздөмөдө берген «Фольклор, Издание эпоса» (М., 1977) деген жыйнакка кирген «Проблемы научной публикации текстов «Манаса» деген көлөмдүү илимий макаласы «Манас» эпосунун тексттерин басмага даярдап чыгаруу маселелерине арналган. «Манас» эпосуна жалпы мүнөздөмө берген «Эпос Манас» (Ф., 1979) деген монографиясы орус тилинде жарык көргөн. Ушул эле эмгек 1984-ж., 1985-ж. орус, немец, англис тилдеринде бир китеп болуп жарык көргөн (Ф., 1984, 1985). «Манас» эпосунун биринчи бөлүмүнүн кара сөз түрүндөгү баяндамасын жазып жарыкка чыгарган (Ф., 1986). Китеп Сагымбай Орозбак уулу м-н Саякбай Карала уулунун айтуусунун негизинде жазылган. М. 1968-ж. Саякбайдан «Манас», «Семетей» эпосторун магнитофонго көчүрүп алууга катышкан.

А. Абилов

МУСТАЕВА Майнур Ибрагимовна (1912, Казак ССРи, Петропавловск ш. – 1997, Бишкек) – Кыргыз совет опера ырчысы (сопрано), Кыргыз ССР эл артисти (1947). Фрунзедеги муз. окуу жайда ырдоо ж-а скрипка б-ча (1930–35) ж-а Москвадагы Луначарский атн. иск-во ин-тунда (1935–38) окуган. 1938–65-ж. Кыргыз мамл. опера ж-а балет театрынын солисти. Ырчылык өнөрүн драма актёрлугу м-н айкалыштыра билген. М. «Айчүрөк», «Манас» операларынан Айчүрөк, Каныкей, Канайымдын партияларын мыкты аткарган ырчы катары таанылган. «Ардак Белгиси» ордени ж-а «медалдар м-н сыйланган.

МУСУЛМАН, Б у с у р м а н (ар. жеке санда муслим, көптүк санда муслимун; ир. мосалман (Аллага табынууга) – моюн сунган (адам)] – ислам динин туткан киши. Эпосто М. термини Манастын тарапкерлеринин идеологиялык-саясий жалпылама аты. Көп кылымдар ичинде мусулман элдеринин тарыхый-маданий алакаларынын кыртышында синтезделген чыгыш мифологиясынын мотивдери эпоско органикалык түрдө жуурулушкан. Бул бир жагынан элдик жол башчы Манастын М. эсептелиши м-н ишке ашкан. Мухаммед пайгамбар минип Меккеден Иерусалимге анан асмандап көтөрүлгөн жомоктогу жаныбар Бурак эми эпосто Манастын аргымагынын, желмаян төөсүнүн (СК, 1.233) эпитетине айланып, ал түгүл оң каармандарды сыпаттоодо (СО, 1.185; 4.323) пайдаланылат. М-дардын о. кылымдардагы поэзиянын атрибуту Зулпукор (Зу-л-фикар) кылычы Манастын шыбагасындагы мубарек буюмга (СК, 1.182) айланса, ал эми мусулмандаштырылган Кыдыр (Хизр) м-н кырк чилтен (СК, 1.105) Манастын ж-а анын чоролорунун тагдырындагы бурулуш учурларга ырааттуу катышып турат. М-дык мотивдер исламга чейинки дүйнөгө болгон көз карашынан, үрп-адат, чарбалык турмуш жагдайынан кабар берген эпикалык даректерге кылдат жуурулган. Маселен, бир маалда ак буудай унун чайнап, ак куран (келем-и шарып) кармап ант берилсе (СК, 1.170), ал эми кырк чилтен ж-дөгү түшүнүк байыркы түркий тотемдик ишенимдин учугун улаган «кыргыздан чыккан кырк бөрү» (кырк чоро, СО, 4.327) сыяктуу туруктуу эпитеттин кылаасында өз алдынча өнүктүрүлгөн.

М-дык Манас үчүн идеологиялык өбөлгө, ошондуктан, Алмамбеттин кыргыздар тарабына өтүшү анын М. болууну купуя көксөөсү (СО, 4.204) м-н шайкеш келтирилген эпосто тарыхый калаймандардын айынан Борб. ж-а О. Азияга чачыраган байыркы элдин тагдырындагы азаптуу учурларды баса белгилөө үчүн «Кытайдан качып кыйла жан... Багдатты көздөй барганы» (СО, 1.118) ж-дө кабар же айрым кыргыз топторунун алыскы бир чыгышка айдалып М. дининен четтеп, кайыр-динге айланууга мажбур болгондугу тууралуу эпизод (Үсөн – Көзкаман: СК, 1.108) ж. б. киргизилген. Бүгүнкү күнгө чейин Ыраакы Чыгышта (Түн.-Чыгыш Кытайда) фуюй кыргыздары сакталган, алар да Эне-Сай кыргыздарынын борбордук азиялык бир бутагы катары 14–18-к-дарда чыгышка сүрүлгөн эле. «Көзкамандар окуясы» эпизодунун М-дык чүмбөтүн сыйырсак, эпосто белгилүү ар бир тарыхый кырдаалдардын ретроспективдүү чагылдырылышы орун алган деп сөз кылууга болот.

Эпосто М. элдеринин айрым кандары деле Манаска (кыргыздарга) каршы согуша берет. Бул да о. кылымдардагы тарыхый окуялардын «Манаста» чындыктан жазбай сүрөттөлүшү болуп эсептелет. М-дын негизги беш парзын 1) «Алладан башка кудай жок, Мухаммед анын элчиси» деп күбөлөндүрүп айтуу; 2) беш убак намаз; 3) орозо кармоо; 4) Меккеге ажылык кылуу; 5) зекет салыгын төлөп, кайыр-садага берүү (СК, 1.106, 126, 134; СО, 4.118), аткаруу жагдайы эпосто атайын көңүлгө алынбаган ж-а айрым бир парздары үстүртөн чагылдырылган. Аш-тойдо, жортуулда, олжо бөлүштүрүүдө Манастын тарапкерлери М. эсептелингени м-н алар казатка («ыйык согушка») киргенде адаттагыдай «Алло акбар!» деп диний ураан таштабастан салгылашышат (Короглы. М., 1983. 397-б.), «Манас! Манас!» деп, же «Кыргыз! Кыргыз!» деген жалпы урааны ж-а айрым бир ата уулдук ураандарын (СО, 1.147, 232, 258; СК, 1.60, 159, 180) чакырышат.

Мындан патриоттук пафос М-дык сезимге баш ийдирилбегенин айгинелейт. Ал эми «Алда (Алла) деп атка миништи» (СО, 4.218), «Жалынганы Шаймерден...» (СО, 4.263), «Жети олуя кол берип, Арстан Манас ошондо Даарып калган чени ошол» (СК, 1.233) сыяктуу саптар М-дык мүнөздөмөлөрдүн боёгун коюулантуу үчүн эпостун кийинки өнүгүү этаптарында гана киргизилген көмөкчү жагдайлардан болуп саналат.

Г. Чороев

МУУНЧУЛ ЫР ТҮЗҮЛҮШҮ, С и л л а б и к а л ы к ы р т ү з ү л ү ш ү – муун өлчөмүнө негизделген ыр түзүлүшү. «Манас» эпосу дүйнөлүк ыр-таануу илимине белгилүү болгон төрт системанын (метрикалык, силлабикалык – муунчул, тоникалык – басымчыл, силлабикалык-тоникалык – муунчул-басымчыл) ичинен силлабикалык (муунчул, муунга негизделген) түзүлүштө айтылган. Мында ыргак (ритм) түзүүнүн каражаты – ыр жолдорундагы муун сандарынын бирдейлиги, б. а. эпостун саптарындагы ыргак муундардын бирдей өлчөмдө келиши м-н түзүлөт. Кыргыз ырларында муундардын катышы чоң роль ойнойт. Эпостун ыр түзүлүшү негизинен 2–3 ритмдик бөлүккө ажыраган 6–8 муундан турат, к. *Ыр түзүлүшү*.

МУХАММЕД, М у к а м б е т (670-ж. чен – 632) – исламды негиздөөчү. 630–631-ж. алгачкы теократиялык мусулман мамлекетинин негиздөөчүсү (Арабстанда). М. мусулмандардын түшүнүгүндө кудайдын жердеги элчиси, пайгамбар делип ардакталат. Чыгыш мусулман элдеринде белгилүү окуялардын же көрүнүктүү адамдардын доорун М. пайгамбардын мезгилин чек кылып, андан мурун же кийин болгондугун белгилөө орун алган. Мис., «Үрүстөм баатыр Мухамбет пайгамбардан мурун жашаганбы же кийин жашаганбы?» (Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. – М., 1947, 34-б.) деген суроону чечмелөөнү болжолдошот. Мына ушундай эле элдик түшүнүк б-ча манасчы Сагымбай Орозбак уулу Манас тууралуу мындай түшүндүрөт: «...Азирети Мухамбет Мустафадан кийин, 475-жылдан кийин түрк элинен, Түркстан жеринен Манас чыгат» (СО, КФ, 571-инв., 1-б.). Манасчынын тарыхый М. пайгамбардын жашаган мезгилин чек кылып белгилегени б-ча Манас баатыр ж-дөгү жомок 11-к-га таандык болот.

К. Мукашева

МУХТАРОВ Хусейин (1938, Чүй р-ну, Кең-Булуң айылы – 2001, Бишкек) – кыргыз совет опера ырчысы (бас), СССР эл артисти (1984). П. И. Чайковский атн. Москва консерваториясын бүтүргөн (1964). Кыргыз мамл. опера ж-а балет театрында солист. Актёрдун аткарган образдарынын ичинде ар кыл жанрдык ролдордон тартып, эпостук чыгармалардын негизинде жазылган драмалык образдарга чейин бар. М. «Манас» операсынан Манас м-н Коңурбайдын партияларын аткарган. Медалдар м-н сыйланган.

МУХИТ – топоним. М. океан, деңиз дегенди туюндурган араб сөзү. Эпосто көлдүн аты катары айтылат: «Ар жагы Мухит көл деген, Аты угулат бу жерге Аны Алтайдын журту көрбөгөн» (СО, 1. 214). Термин эпоско араб-иран кол жазма булактарынын таасири м-н кирген.

МҮНӨЗ – көркөм адабияттагы каармандардын конкреттүү тарыхый шартта өзүнүн жеке жүрүш-турушу, иш-аракеттери ж-а рухий дүйнөсү м-н белгиленүүчү өзгөчөлүгү, б. а. «образдын чордону». Ал – адамдын жеке жүрүм-турумунан,

өзүнө, башка адамдарга, ар кандай көрүнүштөргө карата мамилесинен байкалуучу жалпы чөйрөдөгү стили. Көркөм чыгармадагы ар бир эле каармандa М. боло бербейт, ал үчүн ошол кейипкер өзүн толук, ачыгыраак көрсөтүшү керек. Чыгармада каарман көп болушу мүмкүн, бирок баары эле М. деңгээлине жете бербейт. «Манас» эпосунда башкы каармандан баштап, ысмы бир гана жолу аталган эпизоддук кейипкерлерге чейин жүздөгөн каармандардын М. деңгээлине көтөрүлүп жеткендери да, жетпегендери да бар. Каармандардын мүнөзүнө жалпы белгилер м-н катар жекече өзгөчөлүктөр да таандык. Манасчылар каармандардын сырткы ж-а ички белгилерин (кебете-кешпирин, психологиясын, речин) баяндап, сыпаттап берүү, сюжеттин өнүгүшүндө алардын ордун ж-а кызматын көрсөтүү аркылуу М-дөрүн ачып берет. Эпосто М-дүн аныкталышынын эки түрү бар: биринчиси сюжеттин жүрүшүнөн улам адам эркинин көрүнүшү, аракеттениши, бир инсандын чөйрөгө ж-а чөйрөнүн инсанга мамилесинен пайда болот; экинчиси жүрүш-турушу, кулк-мүнөздү белгилей турган жекече белгилер: баатырдык же коркоктук, марттык же сараңдык, эмгекчилдик же жалкоолук, ак ниеттик же карасанатайлык ж. б. Мындай психологиялык белгилерсиз М-дү аныктап билүүгө болбойт. Манастын жеке мүнөзүндө жалпы эл коргогон баатырларга тиешелүү орток белгилер бар, алар коркпостук, тайманбастык, эр жүрөктүүлүк, күчтүүлүк, о. эле мүнөздүк жеке белгилерге ээ, алар Манастын айкөлдүгү кенебестиги, барк албастыгы, «эрдиги бар, эси жоктугу». Манасты, Семетейди, Сейтекти, Каныкейди, Айчүрөктү, Бакай м-н Кошойду, Чубак м-н Сыргакты, Коңурбай м-н Жолойду ж. б. каармандарды башкалардан айырмалап турган негизги белгилер – алардын М-дөрүнүн өзгөчөлүгүндө. Манасчылар өздөрүнүн дүйнөгө көз карашын, түшүнүктөрүн М-дөрдүн айланасында топтойт.

А. Муратов, Б. Кыдырбаева

МҮҢКҮР – буту-колунан ажыраган, оор, кыйын абалда калган, азап тарткан деген маанидеги сөз. Эпосто «Бөлөкбай баштап кырк калча, Манастын үңкүрүн баккан мүңкүрү» (СК, «Семетей», 1.238),– деп казына кайтаруучу адамдар катары сүрөттөлөт. Бөлөкбай Таласка келип, Манаска чоро болгондо, Манас аны казына жыйган үңкүрүн кайтарууга ээлик кылууга дайындап, кырк калчага башчы кылат. Манас өлгөндөн кийин казыналык үңкүрдү «алты арам» талаганда кырк калчаны ээрчитип качып, тентип, Бөлөкбай чоң зоодо жан багат.

МҮРӨКТҮН СУУСУ – 1) тирилтип жандандыруучу, жашартып күч-кубат берүүчү, ичкен киши аябай узак жашай турган суу ж-а ошондой булактан чыккан суу; 2) өлбөстүн суусу, өлбөстүн дарысы. Байыркы элдин түшүнүгү өзүнүн жөнөкөйлүгүнө карабастан, фантазиялуулугу ж-а ар түрдүүлүгү м-н айырмаланган. Өз кучагына коом, жаратылыш, жаныбарлар дүйнөсүнөн башка да, өмүр, өлүм философиясын камтууга аракеттенүүлөр болгон. Анткени, өмүрдүн кыскалыгы, өлүм трагедиясы байыртан эле адам баласын тынчсыздандырбай койгон эмес. Илим, медицина ж-дөгү түшүнүгү чектелүү байыркы адамдар «мүрөктүн суусунун» касиеттүүлүгүнө толук ишенишкен. Элдин түшүнүгү б-ча М. с-н ичкен киши өлбөйт имиш. Байыркы замандан бери эле чыгыш жомогу аркылуу кыргыз арасына гректин жангери Искендер Зулкарнайдын (Александр Македонский) жомогу кеңири тараган. Ал жомокто Искендер өлбөстүн суусун издеген. Жанына жолдош (жол көрсөтүүчү) кылып Кызыр (Кыдыр) пай-

гамбарды алган. Кызыр М. с-н таап, өзү ичип, Искендерге келип кабар бергиче ал суу жок болуп кеткен экен. Ошентип, Искендерге М. с. насип болбой калып Кызыр ичкендиктен кыямат кайымга чейин тирүү калыптыр. «Маната» да М. с. – өлбөстүн суусу, өлбөстүн дарысы, өмүрдү узарткыч маанилеринде сүрөттөлөт. Мис., «Картайганда мен Бакай, Өзгөчө дууга түштүмбү, же мүрөктүн суусун ичтимби?» – деп арман кылган. Бакайдын үчилтиктин жыйынтыктоочу бөлүгү – «Сейтек» эпосунда мифтик каармандын деңгээлине чейин көтөрүлүшү, анын коомдогу ролу, мааниси, аткарган милдети, турмуштук бай тажрыйбасы, эң көп ж-а татаал маселелерди туура чечүүдө көптү билген, көптү көргөн, узак жашаган, түбөлүк «өлбөс» образга айлантып даңазалаган элдин фантазиялуу учкул кыялы м-н элестүү баяндалган.

Э. Абдылдаев

МЫЙЗАМ ГҮЛҮ – күзгө жуук жел м-н кошо учкан ак түстөгү желе сыяктуу үлпүлдөк нерсе. Эпосто көбүнчө күз маалы деген мааниде жолугат. «Былкылдак куурай бышкыча, Мыйзам гүлү учкуча» (СК, «Семетей», 1.124) деген сап күз келгиче деген маанини туюндурат.

МЫЛТЫК – сайлуу ж-а жылма найлуу ок атма курал. М-тын согуштук курал катары кеңири колдонулгандыгы эпосто учурайт. Мис., «Мылтык менен атышып, Саадакты сая тартышып» (СК, 2. 151), «Найза менен жетпесе Мылтык менен атышып» (СК, 1.90), «Мылтыкка дүрмөт салышып, Мылтыктарын октошуп, Милтелерин чоктошуп» (СО, 2.132), «Мылтыкка андис мыкты бар» (СО, 3.164), «Мылтыктан түтүн булады» (СО, 3. 167) ж. б. О. Азия элдеринин эпосторунда М-тын кеңири пайдаланылганы ж-а эпикалык каармандардын негизги жоо куралдарынын бири экендиги тууралуу кеңири кабар берилет. М. өзү дагы эпосто эпикалык мүнөзгө ээ. Эпосто М-тардын аккелте, жазайыл алмабаш, койчагыр, чотала, жазайыл, сыр бараң, очогор, замбирек (топ), үркөрбоо, жоо мылтык, күлдүр мамай мылтык ж. б. атылма жоо куралдары көбүнчө энчилүү ат м-н аталат.

Ы. Кадыров

МЫРЗА – эпизоддук кейипкер. Бокмурун Көкөтөйгө аш берүү ж-дөгү кеңешке чакырган мыктылардын бири (СО, 3. 81,382).

МЫРЗАБАЕВ Артык [1930, Кызыл-Аскер кыштагы (азыркы Бишкек ш-нын аймагында – Чүй обл., Аламүдүн р-ну, Байтик айылы)] – кыргыз совет опера ырчысы (баритон), СССР эл артисти (1967). 1954-ж. Күрөңкеев атн. музыкалык окуу жайын (В. В. Корнеевдин классы б-ча) бүтүргөн. Кыргыз мамл. филармониясында, ошол эле жылдан Кыргыз мамл. опера ж-а балет театрында солист. М.– кооз тембирлүү үнү бар, вокалдык техникага бай артист. Ал «Айчүрөк» операсынан Семетейдин партиясын аткарган. Эмгек Кызыл Туу ордени ж-а медалдар м-н сыйланган.

МЫРШАП, М у р ш а п, М и р ш а п (ир. миршэб, мир – буйрук, шэб – түн) – түнкү кароолдун башчысы, эпосто көбүнчө жигит, жасоол, желдет маанисинде колдонулат: «Жети мыршап астында Жерин ачып бош-бошток (СО, 3.113), «Бу сөздү айтып эр Манас, Мыршаптан буйруп ийгени» (СК, 4.57).

МЫСЫР – топоним. Көкөтөйдүн ашына чакырылган Сейиттин уулу Кемел мекендеген жер (СО, 3.91).

МЭЭНЕТКӨК – *Санжыбектин* байгеге чапкан күлүгү, Көкөтөйдүн сөөгүн коюу учурунда өткөрүлгөн ат чабышта бешинчи болуп келет (СО, 3.58).

МЭЭР ЧӨП – сейрек жолугуучу дары өсүмдүк. Көбүнчө Кытайдын түн.-чыгыш бөлүгүндө, Түн. Кореяда, Россиянын чыгышында кездешет. Эпостун мүнөздөөсүнө караганда согуштун жүрүшү көпкө созулган кыйын кыстоо учурларда «атчан тамак ичишкен» элдик баатырлардын күл азыгы сыяктуу эле М. ч. да каармандардын минген тулпарларынын азык-тоюту болгондугу байкалат.

Ала жүрсөң күл азык,
Атка берээр мээр чөп,
Каран күн башка түшкөндө
Кереги мунун тиет деп
Кудус м-н Мысырдан
Муну койбой чалдырган,
Эр Шуутуну жиберип,
Беш кожого кат берип,
Белек кылып алдырган.
Бармактайын чайнаса
Адамдын мээрин кандырган,
Беш талын катып чайнаса
Тулпардын суусун кандырган (СК, 2.175).
Адамдын мээрин кандырган,
Беш талын катып чайнаса
Тулпардын суусун кандырган (СК, 2.175).

Н

НААМАН – топоним. Эпос б-ча Түркстандагы эпикалык өлкө, кыргыз ж. б. түрк урууларынын көөнө ата-журту, Манастын ата-бабаларынын мекени. СОВ-до ата-журтун душмандан бошотууга келген Манастын колунан коркуп, Анжыяндан Кытайга көчүүгө камынган Алооке кан:

Буруттун жери Нааманды,
Мурунку атаң алганы
Бул сөздүн жок жалганы.
Атамдын жерин бергин деп
Алтайлык келип калганы (СО, 2.226–227), аргасыздан кетип жатам деп, жемелеген уулу Коңурбайдын алдында актанат.

«Нааманды жери Түркстан, Айны дым мында жүрүштөн» (СО, 2.193, 227), «Анжыянды, Нааманды» (СО, 2.224) дегенге караганда, эпикалык Н. кеңири да (Тоолу О. Азия – Ала-Тоо, Памир-Алай, чакан да (Фергана чөлкөмү) аймак деп кароого болот.

НААРКҮЛ – эпизоддук кейипкер. Манас күйөөлөп барганда Каныкейдин эшигин тосуп турган жети нөкөрдүн бири. Н. Ажыбайдан алган жамбыны босогодогу эки калча кызга берип, Манасты Каныкейдин үйүнө кийирип жиберет. Тойдогу ат чаап жар тандоодо Н. тагдырына буюрган Бакайга турмушка чыгат (СО, 2. 398).

НАБАТ, н а а б а т, а б а а т – этноним. Н-тар «Манас» эпосунда кыргыздар Алтайдан Анжыянга көчүп келердеги окуяларга байланыштуу айтылат:

Анжыянга барууга
Бизге уруксат бериңер!
Калганыңар калыңар
Каалаганың барыңар,
Катаган, дөөлөс, набаттан
Калың кыргыз баары бар,
Окчу менен думара,
Найман, Шаңгай дагы бар (СО, 2. 152). Кыргыздын ичкиликтер бөлүгүнүн белгилүү урууларынын бири. Айрым санжыра б-ча жоо кесек уруусуна кирет.

НАЗАР Болот уулу (1828, Ысык-Көл өрөөнү – 1893, ошол жер) – манасчы. Бугу уруусунун Арык тукумунан. Н-дын айткан «Манасы» жазылып калбаган. Анын чыгармачылыгынан кабар берген айрым эскерүүлөрдөн башка эч маалымат жок. Эски акындардын, манасчылардын өмүрүн ж-а чыгармаларын жакшы билген манасчы Саякбай Карала уулу 1961-ж. «Манас» изилдөөчү З. Мамытбеков м-н болгон аңгемесинде: «Валиханов Көкөтөйдүн ашын Ысык-Көлдөгү чоң манасчы Назар Болотовдон Токсобай Олжобаевдин айлында жазып алган» деп көрсөтөт (З. Мамытбеков. Ч. Ч. Валихановдун «Манастан» жазып алган эпизоду. – Китепте: «Манас» эпосун изилдөөнүн кээ бир маселелери». Ф., 1966, 28-б.).

Ч. Валихановдун жазган материалындагы дагы бир маанилүү нерсе: «Менин кыргыздын тарыхый санжыралары жана эл оозеки адабияты менен кызыкканым Боронбай жана башкаларга орус өкмөтүнүн тапшыруусу менен жүргүзүлүп жаткандай көрүндү, ошондуктан алар бардык жардамын көрсөтүштү» (Ч. Валиханов. Соч. в 5 томах, т. 1. Алма-Ата, 1961, 263-б.),– дейт. Ушул маалыматка караганда Бугу уруусунун башчылары Ч. Валихановго кыргыз элинин көркөм өнөрүн көрсөтүш үчүн атактуу манасчы Назар Болотовду чакыртып келип «Манасты» айттырышы мүмкүн. Н. арык тукумунан болгондуктан урууну бийлеген Токсобай Олжобаевдин үйүндө болуп «Манасты» Ч. Валихановго айтып берүүсү ыктымал.

Н-ды угуп, көрүп билгендер анын жомокчулугу ж-дө «Назар чоң жомокчу болуп, үнү бийик эле, эпостун бөлүктөрүн толук айтат эле, эпостун «Семетей», «Сейтек» бөлүктөрүн айткан жомокчу болгон. Назардын болжолу адистиги күчтүү болуу керек, «Манасты» айтып кызыган учурда топусу шилисине, бирде чекесине келип-кетип турчу экен» деген өңдүү сөздөрдү гана айтышат. Манасчы Мамбеталы Ашымбай уулунун «Каныкейдин Тайторуну чапканын Назар манасчы да айтчу экен» (КФ, 233-инв., 6-б.) деген учкай кабары ж-а семетейчи Алмабек Тойчубек уулунун «Ал «Манасты» Кыдыр акени, Чыныбайды ээрчип айткан. Назар Кыдырдын жомокчусу болгон» (КФ, 233-инв., 51-б.) деген маалыматы ж. б. элдин айтуусу б-ча Н. чоң манасчы болсо дагы анын чыгармачылыгы ж-дө кеңири ой айтууга мүмкүн эмес, анткени анын манасчы Тыныбек м-н айтышынан башка так маалымат жок. Учурунда колдун атактуу манабы Чыныбай Н. м-н Тыныбекти айтыштырып көргөн. Манасчыларга Манастын өлгөнүнөн ага күмбөз салдырууга чейинки эпизодду айтуу тапшырылат. Адегенде Н. айтып бир жарым күндө бүтөт. Анын айтуусу б-ча Манастын күмбөзү Надыр деген устага салдырганы баяндалат. Кыскасы, Н-дын өз учурунун атактуу манасчысы Тыныбек м-н айтышы жогоруда айтылган Назар «Манас» үчил-

тигин толук билген чоң жомокчу болгон деген эскерүүлөрдү ырастайт. Н. жарды киши болуп: «Жээрде аттан башка малым жок, Манастан башка жаным жок» – деп ырдоочу экен. Ошол атактуу Н. манасчыдан Саякбай Карала уулунун устаттары Акылбек, Чоюке сыяктуу манасчылар «Манасты» үйрөнгөн дешет.

С. Алиев

НАЗАРБЕК – эпизоддук кейипкер, Ошпурдун уулу. Манас жолдоштору м-н салбырынга барганда Н. да болот (СО, 1. 255).

НАЙЗА – сайышууга ылайыкталган согуштук курал. Эпосто душман м-н согушканда, же «келишүүдө», эки тараптан «жекеге» чыкканда ж-а «эр сайыш» оюнунда, аңчылык учурунда колдонулат. Н. – узун жумуру жыгач сапталган учтуу темир өзөктөн турат. Өзөктүн жан жагынан сайганда кесип кетүүгө ылайыкталган темир миздүү «канатчалар» чыгарылат. Майданда ж-а жортуулда таанымал болуш үчүн ар бир топтун, же бөлүктүн өздөрүнө жараша ар кандай түстөгү түпөктүү, же желектүү, мүбакүлдүү найзалары болгон (ал жыгач м-н темирдин ашталган жерине бекитилген). Чабуул ж-а коргонуу учурунда Н-лар жоокерлерге багыт берүүчү белгинин милдетин да аткарган, к. *Сырнайза.*

НАЙМАН – эпизоддук кейипкер, казак уруу башчыларынын бири. Алмамбет м-н Көкчөнү араздаштыргандардан (СО, 2. 243).

НАЙМАН – этноним. Эпосто кыргыздар м-н коңшулаш жашаган («Катарлаш болуп Кошойго, Кара-тейит, найманга», СО, 2. 94) эл катары сүрөттөлөт. Алар Манастын душмандарына каршы («Наймандан Чоро баатырга айт, Шашкеге калбай ылдам айт», СО. 1. 123) согуштарга катышат. Тарыхый маалыматтар б-ча Н. 13-к-га чейин Моңголиянын аймагында Ыртыш дарыясынын боюна качып келишкен. Бирок, бул жерде 1208-ж. Чынгызкандын жоокерлеринен жеңилгенден кийин канзаада Кучлук башчылык кылган негизги бөлүгү Жети-Сууга көчүп келишкен. Адегенде, Кучлук кара-кытайлардын гурханына кызмат өтөгөн. Барабара өзүнүн тегерегине ири күч топтоп, гурхандын бийлигин тартып алган. Н-дардын көпчүлүгү Жети-Сууга ж-а азыркы Түн. Кыргызстан аймагына таралган. Кийинчерээк башка элдердин, алардын ичинде кыргыздардын курамына да «найман» деген этноним кошулган.

НАЙМАНБАЙ Балык уулу (1853, Кетмен-Төбө өрөөнү – 1911, Чүй өрөөнү) – манасчы. 16 жаш курагында атасы белгилүү манасчы Балык Чүй өрөөнүндөгү Байтик манаптыкында жашап жүргөндөн баштап «Манас» айта баштаган. Н-дын айткан вариантынын айрым эпизоддук үзүндүлөрү бизге чейин жеткен: «Таласты мактоо», «Манастын кээ бир кийимдери», «Манастын күмбөзү». 1923-ж. К. Мифтаков бул үзүндүлөрдү Талас, Кең-Кол, Улуу-Төрдөн Н-дын айткандарын эстеп айтып жүргөн Ырыскулбеков Сулаймандан жазып алган. 19-к-дагы чоң манасчылардын бири катары Н-дын бюсту Бишкек шаарындагы «Манас» архитектуралык-скульптуралык ансамблден орун алган.

НАКЫЛАЙ – Манастын аялы Акылайдын ысымынын эпостун айрым варианттарында аталышы, к. *Акылай.*

НАМУТ – топоним. Манаска каршы кутум уюштурган кандардын жиберген элчилери «Намуттун чөлүн сыдырып, Кытмырдын боюн кыдырып» (СО, 4. 18) өткөн жер.

НАРБУУДАН – Семетейдин тулпары. СКВда гана айтылат, к. *Тайбуурул.*

НАРКАРА – Манас туулгандагы тойдо байгеге чабылган Алтайлыктардын күлүгү (СО, 1. 82).

НАРКЕСКЕН – кылычтын энчилүү аты. Н. СКВда Манастын кылычы экендиги төмөнкүчө айтылат:

Мына ошондо зор Манас,
Жоо жарагын шайланып,
Кыргын салчу наркескен
Кылычын ичинен байланып,
Арстандай чамынып,
Айкөл Манас артык шер
Казатка чыкты камынып (СК, 1. 88).

НАРКЫЗЫЛ – Түмөндүн байгеге чапкан күлүгү. Манас Каныкейге күйөөлөп баргандагы ат чаап, жар тандоодо Н. жыйырма алтынчы келип, Түмөн тагдырына буюрган Чынаятканга үйлөнөт (СО, 2. 425).

НАРКЫЗЫЛ – Серектин байгеге чапкан ж-а жоого минген тулпар аты. Манас Каныкейге күйөөлөп баргандагы ат чаап жар тандоодо Н. жыйырма үчүнчү келип, Серек тагдырына буюрган Талапбүбүгө үйлөнөт (СО, 2. 425).

НАРЫН – бышкан этти майда туурап, чык куйган тамак. Ага кесме кошулбайт. Н. үчүн эт кырылып күл майдаланып, бөртүлүп же куш тил, бору тил, жапырак, уй тил сымал тууралат. Н. кыргыз, казак, өзбек, моңгол ж. б. элдердин илгертен эле сый тамагы болгон. Эпостогу Н. ж-дөгү маалыматтар анын байыркы тамактардан экендигин айгинелейт: «Туу байталдан сойдуруп, Туурап нарын койдуруп» (СО, 4. 50). «Ак боз бээ сойдуруп, Ашап алып кетсин деп, Нарын тартып койдуруп» (СО, 4. 87). Н-дын кесме кошулганы азыр бешбармак аталып жүрөт.

НАРЫН, Н а р и н, Н а р ы н г о л – топоним. Эпостун негизги варианттарында кыргыздар эзелтен мекендеп келген жерлердин бири катары айтылат. Тарыхта түрдүү ат м-н белгилүү. Н-га байланыштуу атоолор Моңголия, Казакстан, О. Азия, ж. б. жерлерде кезигет. Географиялык реалияда Кыргызстандагы эң ири дарыя, өрөөн, Ала-Тоонун ичкери жагында Н. дарыясын бойлоп созулуп жаткан кырка тоо.

НАСИР Искендер уулу (1933, Кетмен-Төбө өрөөнү, Кызыл-Өзгөрүш айылы) – манасчы. Жалал-Абад зооветеринария техникумун бүтүргөн. 12 жашында чөмөлө үйүп жүрүп талмасы кармап жыгылгандан 3 күндөн кийин бир атчан келип: «Тетиги үч атчандын бири Манас, таанышып салам бер»,– деп кеткенден тартып «Манас» айта баштаган экен. Андан «Манас» эпосунун: «Алооке кан», «Манастын туулушу, бала чагы», «Кыргыздардын Анжыянга көчүүгө камынганы», «Элдин Ала-Тоого көчкөнү», «Манас Алооке канды жеңгени», «Шоорук кандын кыргыздарга кол салышы, ар элдин башкаруучуларынын дайындалышы», «Алмамбет, Алмаметтин кандардан жол талашканы», «Манастын Нескараны жеңиши», «Алмамбеттин келиши» эпизоддору жазылып алынган. Окуя Анжыянды жердеп жаткан кыргыз элин калмак каны Эсенкан чаап, кыргыздардын туш-тушка сүрүлүшү м-н башталат. Эсенкан Анжыян, Арка, Самарканга Алоокени кан кылып дайындап кетет. Ал элди кырк жыл бою каалашынча эзип келген. Алоокенин алтымыш уулу, алардын эң кенжеси Коңурбай болот. Алтайга айдалып кеткен Жакып кан өмүрүндө бала көрбөй 73 жашка келгенде аялы

Чыйырдынын боюна бүтүп, 12 ай көтөрүп, жай мезгилинде төрөйт. Манас тентек өсүп 4 жашка келгенде Жакып аны Чоңмурун деген койчуманга берип, кой кайтартат. Чоң жолдун боюнда кой кайтарып жүрүп тескери качкан козуга ыргыткан таягы кербен м-н өтүп бараткан калмактардын нарынын тизесине тиет. Кербенчилер таяктан өлгөн нарды төлөп бер деп коркутушат. Манас уруша кетип кербендерди кырат, эси ооп калган бирөө калмактарга качып барып болгон окуяны айтып берет. Калмактар жети жыл камданып, кыргыздарга кол салат. Манас баш болгон кыргыздар аларды талкалап, сүрүп ташташат. Урушта:

Тайманбастан качырып,
Жаза сайды шашылып,
Арманда болду эр Манас
Коңурбайды качырып (КФ, 274-инв., 66-б.).

Элин эркиндикке чыгарыш үчүн Манас баатыр кол жыйнап, Коңурбайга каршы аттанат. Эки тарап беттешип, катуу кагылыш болот. Манас м-н Коңурбай таң атканча кармашып, жанынан түңүлгөн Коңурбай жойпуланып «тууган-дашып жүрөлү, бектин кызы Бегимжанды алып берейин» дейт. Бегимжанды Манаска берип: «Кылыч чапсам өтпөдү, Мылтык огу жетпеди, Найзанын учу тешпеди» (КФ, 274-инв., 80-б.),– деп ушунун сырын билип берүүнү тапшырат. Эки ай өткөндөн кийин Манас ууга кеткен маалда Коңурбай келип, Бегимжандан Манаска «таң агарып атканда, ай жарыгы батканда чапкан кылыч өтөрүн билип алат. Үч айдан кийин Манас Бегимжанды калтырып, элине кайтат. Таластан Манас Кокон каны Ысмайылдын кызы Каныкейди алат. Жакып кан калмак каны Эсенкандын көрсөткөн кордугун баласы Манаска айтып, чачылган элди жыйнагын дейт. Эсенкан Акбалтаны баш кылып көп кыргыздарды алып кеткен болот. Чубак ошол калмактардын жеринде төрөлөт. Манас баатыр Эсенканга каршы аттанып, аны жеңет, ал жерге кедей кызы Орунду кан көтөрөт. Кыргыздарды кайра элине алып келет. Ошондон тартып Чубак Манастын чоросу болуп калат. Эсенкандын иниси Соорентик балалуу болбой жүрүп, алтымышка чыкканда Калдай кызы Экзерди алат. Андан сол колуна уюган кан, оң колуна кара таш кармап түшкөн Алмамбет туулат. Ал 9 жашка чыкканда ата-энеси Түп-Бээжиндеги ар өнөрдү үйрөткөн чоң окууга жиберишет. Алмамбет жети жыл окуп келет. 18 жашка келген Алмамбет атасынын Коңурбай тартып алган Кан-Жайлак деген жайлоону кайра алуу үчүн Коңурбайга барып аны м-н урушат. Коңурбай качып, Эсенканга даттанып барат. Алмамбет Эсенканга келип, өзүнө бир кандыкты берүүсүн талап кылат. Алмамбет Коңурбай м-н касташып, Манаска качып баратып, жолдо Сараң байга жолугуп, ага жылкычы болуп калат. Сараң бай: «Калмакты Манас чапканда бүт жылкысын жапырып, Бөкөйдү көздөй ашырып» (КФ, 274-инв., 99-б.) кеткен экен. Алмамбет жылкы кайтарып жүргөндө жылкы арасынан Чоң тору бээ сарала кулун тууйт. Аны Алмамбет Сараң байга көрсөтпөй багып жүрөт. Сарала кунан болгондо минип алып, Манасты издеп жөнөйт. Жолдон казак каны Көкчөгө жолугат. Көкчөдө 2 жыл жүрөт. Ушактын айынан Көкчөнү таштап, Манасты издеп жол тартат. Манас анын келерин түшүндө көрүп, алдынан тосуп чыгат. Манас, Чубак, Кошой, Бакай, Төштүк бешөө Алмамбеттин кайратын сынап көрүшөт. Алмамбет Манастан алда канча артыгыраак болуп чыгат. Манас Алмамбетти кан болгун дейт, бирок Алмамбет

чоро болуу үчүн келгендигин айтат. Манас аны кол баштап чоро кылып дайындайт.

Алтайда жүргөн кезинде ата-журту Анжыянды Алооке кан бийлеп турганын угуп, элди чакырып жерине көчүү ж-дө кеңешет. Эл аны колдоп, көчүүгө камына башташат. Манастын эли Алайга келип жайланышат. Манастын Алайга келгенин угуп Алооке кол жыйнап, кыргызды чапмакчы болот. Бирок, тилеги ишке ашпай Манаска багынып берет. Алайдагы кыргыздарды чаап малын олжолоп алуу үчүн Каратегинден Шоорук кан кол курап келип, катылып Манастан жеңилип качат. Кызы Акылайды тартууга берип, Манастын алдына түшөт. Манас баатыр Шоорук кандын элинде жатканда Алооке кан элин жыйнап качып жөнөйт. Чоң-Бээжинден окууну бүтүрүп келаткан эң кенже уулу Коңурбай жолунан чыгып, атасына кол жыйнап бер Манасты барып чабайын дегенде: – «Шашпай тур аның акыры Эсенканды чапканы келет, ошондо көрөбүз»,– дейт. Манас баатыр төрт айдан кийин Акылайды алып элине кайтат. Кыргыздар Алооке кан м-н Шоорук канды чапканын уккан Ооган каны Акун булардын күчүн көрөйүн деп кол курап келип, бейкут жаткан элди чаап, жылкысын тийип кетет. Ачуусу келген Манас колун алып, анын артынан барып, Акун кандын колун талкалайт. Акун кан кечирим сурайт, Манас Акун кан м-н кудалашып кайтат. Кыргыз эли үчүн Алай ылайыксыз жер экен деп Манас аны таштап Самаркандын Кара-Тоосуна көчүп барат. Ал жерден Манас эл башчыларын дайындайт да, өзү эгин эгип, оокат кылып жатып калат.

С. Карагулов

НАЧАРБҮБҮ – эпизоддук кейипкер, Каныкейдин нөкөрү. Манас Каныкейге күйөөлөп баргандагы ат чаап, жар тандоодо аты отуз төртүнчү келген Тазбайматка турмушка чыгат (СО, 2. 419, 426).

НЕМИС – этноним. Эпосто Көкөтөйдүн ашына келген элдердин катарында айтылат: «Орус да бар, немис бар, Ойроттун баары тегиз бар» (СО, 3. 147).

НЕСКАРА – каарман, эпикалык душман баатыры. Белгилүү варианттардын дээрлик бардыгында кездешүүчү салттык образ. Эпостун варианттарында бирде манжуунун, бирде кытайдын каны делет. Жолой, Коңурбайлар м-н тең катар баатыр. Анын негизги максаты да – баскынчыл жортуул аркылуу башка элдерди талап-тоноп, олжо табуу, алык-салык алуу. СОВ ж-а СКВ б-ча Н-нын алгачкы согушу Алтай жериндеги кыргыздарга ж-а бала Манаска каршы жортуулу («Кызыл чоктуу Нескара кол салып кирди топ жара»). Жолой м-н бирге Манаска каршы экинчи келишинде жетимиш жеринен жарадар болгончо салгылашкан Н. качып кутулат. Манас төрөлө электе Эсенкан Манас аттуу баланы издетип жиберип, Самаркандагы чоң эшендин уулу Жарманасты байлап алып кеткен балбан-баатырларынын бири, Айкожонун (Жаангер кожонун) баласы Билерикти барымтага кармап, орго салдырган да Н. болот. Н-нын ж. б. эпикалык душман баатырларынын Манаска каршы алгачкы «майда казаттарынын» натыйжасыз болгондугу кийин Көкөтөйдүн ашындагы жаңжалга ж-а Чоң казаттын чыгышына себеп болот. Эпосто эпикалык душмандардын көрүнүктүү өкүлү катары Н-га да калыс баа берилет, анын эрдиги м-н катар амалкөйлүгү, сынчылыгы, сөзгө чечендиги дайыма баса айтылат. Көкөтөйдүн ашына чакырылган Н. Мааникер тулпарды сынап жактырат. «Дегениме көн бурут, Мааникерди бер бурут» – деп, зордоп тартып алмак болгон кытай-калмактарды Манас күч м-н

токтотот. ВЖЭде ашка келген кытай-калмактардын зордук-зомбулугунан, кысымынан улам уруш чыгат. Аш тараганда ат чабыштын байгесин алдырып жиберген Манас атайын даярданып барып Жолой м-н согушуп, өлтүрөт. Коңурбай да жекеме-жеке урушта Манастан өлөт. Манасты моңгол каны Наз-Кара (Н.) өлтүрөт.

«Манас» эпосунун көркөм образдар системасындагы терс каармандар эрдиги жагынан оң каармандарга тең келе албаса, айла-амалы, митайымдыгы м-н артыкчылык кылат. Мындай өзгөчөлүк Н-нын образына да мүнөздүү. СКВда кыргыздар, Манас үчүн Бакай кандай мааниге ээ болсо Н. кытайлар, Эсенкан кан үчүн Бакайга тете каарман катары сүрөттөлөт:

Манжунун баатыр каны ушул,
Кырк кан эли кытайдын
Карыкандан кийинки
Баш ийүүчү жан ушул.
Эзелден Бээжин шаарына
Эсепсиз артык дагы ушул.
Акыл таап берүүчү
Айгайлаган кытайдын
Бакай өндүү эри ушул (СК, КФ, 541-инв., 2151-б.).

Терс каармандардын ичинен Н-нын акыл, айла м-н согуштук тактиканы айкалыштыра билгендиги Чоң казатта айкын көрүнөт. Чоң казат учурунда Эсенкан баш болгон кытай-калмак кандары, кол башчы баатырлары кеңешип, кыргыздарды алаксытып, өздөрүнүн согуштук күчүн күчөтүү максатында тыныгуу алуу үчүн «кара тилдүү чечен кул» Н-ны элчиге жиберишет. «Эрендердин баарысы атчан тамак ичишип, аябай уруш кылышып» турган курч кырдаалда айлакер Н-нын Манастын кенебестигинен туура пайдаланып, жети күн бурсат алышы эпикалык душмандын кошумча кол жыйнап, күчтөнүшүнө мүмкүнчүлүк түзөт. Н-нын бул аракетинин натыйжасы «достум Манас, эми биз бул жерден Таласка тирүү барбайбыз» деген Алмамбеттин катуу өкүнүчү аркылуу берилген. Н. «Манас» эпосунда эмне милдет аткарып, кандай роль ойносо «Семетейде» (СКВ) анын образы жаңы тарыхый шарт, кырдаалга ылайык эволюциялык өнүгүштө көрүнөт. Бирок бул образдын сапаттык жаңыланышы Н-нын мурдагы сапат-касиеттерин жокко чыгарбайт, тескерисинче, толуктап, тереңдетет. Н.«Семетейде» да акылман, айлакер, баскынчы баатыр катары сүрөттөлөт. Коңурбайдын Таласка жасаган чабуулунда Коңурбай м-н бирге Н-нын да баскынчыл жортуулунун жыйынтыгы чыгарылып, Коңурбайдын Таласка жасаган чабуулунда Н. Күлчоронун колунан ажал табат.

С. Алиев

НИКЕ – эки адамдын бүлө болушканын элдик салт б-ча бекемдеп, мыйзамдаштырган жөрөлгөсү. «Манаста» Н. төмөнкүчө айтылат:

Карысы Кошой, Эр Бакай,
Акыл кеңеш кылды эми.
Ай-жаң-жуң кызы Бирмыскал
Алтындан чатыр тиктирип,
Чубакка ника кыйды эми,

Музбурчак, Көкчө калыска
Мунун баарын жыйды эми,
Эсенкан кызы Бурулча
Алтын Айдар чок белбоо
Азизкандын Алмамбет
Буга нике кыйды эми (СК, 2. 162).

«Манастын» каармандарына Н-ни «Кожо, молдо жыйганда, Тал түштө нике кыйганда» – деп ислам дини б-ча, же болбосо төмөндөгү саптар айтып тургандай будда дини м-н кыйдырат:

Кытай эми ошондо
Ыламасын жыйыптыр
Калмагынча калдырап,
Кытайынча кыжылдап,
Алтынайдай энемди
Азизге нике кыйыптыр (СК, 2. 105).

Кай бирде Н-ни шаманизм дини м-н кыйдырганы баяндалат:

Нурдун кызы ушул деп,
Ошол келген дубана
Нурдун уулу ушул деп,
Түнүндө нике кыйыптыр... (СК, 2. 104).

И. Молдобаев

НОГОЙ – эпизоддук кейипкер. Манастын чоң атасы. Н. кан «Манас» эпосунун бардык вариантарында (кээде ногой, сары-ногой эли) туруктуу түрдө айтылат. Ч. Валиханов жазып алган эпостун үзүндүсүнө Көкөтөй Н. элинин аксакалы болуп баяндалат. Айрым варианттарда (СОВ): «Ордосу Талас, башы Чүй, Ногойдун жүз миң үй болгон» (СО, 1. 178, 117),– деп сүрөттөлөт. Н. ордосу ж-дө кабарлаган бул эскерүү түрк тилинде сүйлөгөн көчмөн урууларлан түзүлгөн ж-а О. Азия м-н Казакстандын элдеринин оозеки поэтикалык чыгармаларында олуттуу роль ойногон Н. ордосунун доорундагы (15–16-к.) тарыхый адамдардын айрымдарынын ысымы «Манас» эпосунун өнүгүү процессине ылайык кейипкердик милдет аткарат. Эпосто Н. кан Манас баатырдын чоң атасы аталат да, өз мезгилинин баатыр адамы ж-а уруу аксакалы катары сүрөттөлөт.

НОГОЙЛОР – этноним. 13-к-дын экинчи жарымындагы Алтын Ордонун аскер башчысы Ногойдун бийлиги алдындагы моңгол-түрк урууларынын жамдама аты. 14-к-дын аягында Алтын Ордонун кулашына байланыштуу Ногой ордосу түзүлгөн. Анын аймагы Волгадан тартып Эртиш дарыясына чейин, түштүгү Каспий, Арал деңиздерине чейин созулган. Моңгол уруусу – маңгыттар да Чыгыш Европада Н. деген этноним м-н белгилүү. Кыпчак талааларынын (Дешт-и Кыпчак) чыгыш бөлүгүндө көчүп жүрүшкөн. Н-дун Сыр-Дарыянын боюнда Сыгнак, Дженд ж. б. шаарлары болгон. 14-к-дын аягында Ак Ордо кулагандан кийин мангыттар Н. улусунун негизги уюткусун түзүшкөн. Алардын эмири Едигей 14–15-к. аралыгында Алтын Ордону бийлеген. Н. Кыпчак талааларынын чыгыш бөлүгүндө, Сыр-Дарыянын боюнда, Тянь-Шанда жашаган элдер м-н тыгыз экономикалык ж-а этникалык байланышта болгон. С. М. Абрамзон эт-

нографиялык материалдардын негизинде кыргыз элинин 15–18-к-дын үчүнчү катмарын түзүүдө ногой-казак тобу көрүнүктүү орунду ээлегендигин далил деген. Азыр Түн. Кавказда жашаган Н. м-н кыргыздардын ичинде онго жакын окшош этнонимдердин (найман, кыпчак, кытай ж. б.) кездешиши бекеринен эмес. Сейф-ад Дин, Ахсыкентинин «Мажму ат-таварихинде» мангыттар калмактар тарабында Манаска душман катарында сүрөттөлөт. Ал эми «Манас» эпосунун кийинки варианттарында Н. Манасты колдогон эл. Манаска ынтымакташ кандардын бири кара ногой Жамгырчы, ал Манастын көп жортуулдарына (анын ичинде Чоң казатка) катышат. Айрым варианттарда анын атасы Эштек Манастын таятасы деп айтылат. Жамгырчы казак-ногой эпосторунда ногой мырзасы катары кеңири белгилүү. Тарыхый адам Жамгырчы Ногой ордосунун эмири Эдигенин чебереси. Айрым варианттарда Агыш, Кенжанбай ж. б. ногой элинен. Кээ бир варианттарда Ногой Манастын чоң атасы катары айтылса, айрымдарында уруусу катары сүрөттөлөт. Ногой ордосунун 13–16-к-дарда (айрыкча 15–16-к.) күч алып, О. Азия, Түш.-Батыш Сибирдеги көчмөн түрк элдеринин тарыхында саясий зор роль ойногону бул жердеги элдердин эпикалык чыгармаларынан кеңири орун алышына себепчи болгон.

Ө. Караев, И. Молдобаев

НОЙГУТ – этноним. «Манас» эпосунда төмөнкүчө айтылат:

Айлы бирге, акыр деп,
Анда бар кыйла акыл кеп,
Айтууга кепке макул деп,
Акбалта бийди чакыр деп,
Уругу кыргыз нойгуттан,
Нуска билген жакшы жан (СО, 1. 41).

Контекстте Н-тар кыргыз уруусу деп даана айтылса, төмөндөгү саптарда Н. м-н кыргыз ажыратылып айтылган:

Кыргыздардан Байжигит,
Кыпчактардан Тазчечен,
Нойгуттардан Акбалта,
Ногойлордон Эр Эштек... (СО, 1. 441).

Эпостун дагы бир саптарында Н-тар биримдеш, максатташ эл катары берилген:

Антип-минтип чогулуп,
Жети жүз сексен кол болду
Ошо колдун ичинде
Ортоктош болгон нойгут бар,
Кызыр чалган Жакыптын
Кызматын көргөн кыргыз бар (СО, 1. 145).

Н-тар тууралуу «Манаста» кездешкен маалыматтарда кыргыз уруусу же кыргызга жамаатташ уруу катары көрсөтүлөт. Кыргыз этносунун курамына Н-тар же ойгуттар (Рашид аддин б-ча онгут) 12–14-к-да кошула баштаган деген божомол бар. Бул убакыт кара кытайлар м-н моңголдордун түрк элдерине жасаган жортуулдарына туура келет. Кара кытайлар м-н моңголдордун айрым калдык-

тары кийинчерээк кыргыз элинин курамына сиңип кеткен. Ошолордун бири Н-тар болуп саналат. Ушул жагдайды эске алганда «Манастын» маалыматтары кыргыз этнонимдерин ж-а кыргыз элинин этникалык тарыхын изилдөөдө маанилүү булак болуп саналат.

И. Молдобаев

НӨКӨР – Манас баатырдын согуштук иштерине бирге катышып, жөлөк, таяныч болгон кырк чоронун синоними. Н. деген сөздүн түбү моңгол тилинен чыккан деген божомол бар. Мааниси б-ча арабдын «везир» («увазир»), кыргыздын жөкөр, чоро деген терминдери м-н бирдей милдет аткарат. Ошондуктан алар «Манас» эпосунда синонимдик мааниде колдонулган учурлар да кездешет. Мис., «Жанында нөкөр-вазири, Жаан кезген кой баатыр» (СО, КФ, 1787-инв., 130-б.). Байыркы мезгилде Н. деген сөз кыргыз эпосундагыдай эле жоокерчилик турмушта жөлөк боло турган дос, чоро, малай деген мааниле рде колдонулуп келгени түрк тилиндеги жазма даректерден белгилүү. «Манастын» текстинде Н. тууралуу мындай делет:

Кырк нөкөрү кашында,
Оён Манас баатырың
Отуз эки жашында
Дөөлөт кушу башында
Тура турсун аң уулап
Таң-Шаң тоонун кашында (СО, 2. 170).

Тарыхый жагынан алганда Н. деген термин моңголдордо вассалдык уруу башчыларына колдонулгандыгын Б. Я. Владимирцов туура аныктап көрсөткөн. Анткени моңголдор м-н түрк тилинде сүйлөгөн элдер көчмөн мал чарбачылыкта жашаган ж-а аларда патриархалдык-уруулук уклад күчтүү сакталган коом болгондуктан бул тарыхый терминдердин «нөкөр» (чоро) мааниси да бирдей болгон деп эсептөөгө толук мүмкүн. Башка бир учурда Н-дүн малайлардан чыгышын да көрөбүз:

Өз жеринде жүргөндө
Өкүмөт күткүн бир далай,
Өзүнчө келип Көкчөгө
Нөкөр болгон бир малай (СО, 2. 297).

Бул саптар илгерки түрк жазма даректериндеги Н-лөр малай деген түшүнүктү билдирет дегенге жакын. Дагы бир мааниси – кандын аялын же кызын жандап жүргөн кыз-келиндер да Н. деп аталган. Жалпысынан алганда Н. жокор (к. *Жөкөр)* деген сөз бирдей эле мааниде колдонулат.

И. Молдобаев

НУРА – топоним. Жакып элди чогултуп, Алтайдан Анжыянга көчөрдө: «Эдил, Нура суусу бар, Эсенаман ушу бар» (СО, 2. 16),– деп эскерилет. Н. – Борб. Казакстандагы суу.

НУРДАН ТӨРӨЛҮҮ – керемет м-н бойго бүтүүнүн бир түрү. Келечектеги каармандын керемет м-н бойго бүтүшү ж-а төрөлүшү миф, жөө жомок, эпостордо кеңири таралган. Өтө байыркы формаларында энелик уруунун барып такалуучу партеногенез (б. а. кыз бойдон туруп бойго бүтүү) ж-дөгү байыркы көз караш м-н байланышкан: каарман энеси жеген сыйкырдуу алмадан (көбүнчө

жөө жомокто), энеси ичкен укмуштуу суудан же гүлдүн жытынан, күндүн нурунан, жамгырдан, шамалдан ж. б. бойго бүтөт (В. Жирмунский). Эпостордогу бул салттык мотив «Манаста» да кеңири орун алган. Башкы каармандар энеси жеген касиеттүү алмадан (Манас), батадан (Семетей) бойго бүтөт. Саякбай, Шаабайлардын айтуусунда Алмамбет нурдан, Мамбетте нурдан же нурпериден жашыруун бойго бүтөт. СКВда Алмамбеттин энеси Алтынай кыз кезинде жашыруун мусулман динин кабыл алат. Бутпарас дининдеги күйөөсү Азизканга турмушка чыкканга чейин эле кереметтүү нурдан анын боюна бүтүп Алмамбетти төрөйт. Бул ж-дө Алмамбет кийин өзү Манаска мындайча баяндайт:

Ошондо кирген түшүнө,
Аксакал чал дубана
Чыбыктай чырпык балдардан
Кыдырата жыйыптыр.
Нурдун кызы ушул деп,
Ошол келген дубана
Нурдун уулу ушул деп,
Түнүндө нике кыйыптыр.
Таң кашкайып сүргөндө,
Жерге жарык тийгенде,
Төшөктөн энем турганда,
Кусул сууну кылганда,
Койнундагы жаш бала
Көздөн кайып болуптур.
Кайып болгон баланы
Кайра дагы көрсөм деп,
Качан болсо оюнда,
Талгак болуп калыптыр
Үч айлык бала боюнда (СК, 2. 104).

Түрк-моңгол элдеринин байыркы ишенимдеринде аялдын жаш жигит болуп кубулуп келген нурдан төрөшү ж-дөгү көз караш кеңири орун алган. Мис., Чынгызкандын түпкү теги ж-дөгү моңголдордун легендасында анын түпкү энеси Алан-Гоа күйөөсү өлгөндөн бир канча мезгил өткөндөн кийин бир күнү уктап жатса, боз үйдүн түндүгү аркылуу жарыктын шооласы түшүп, андан чыккан көк көз, сары чачтуу жигит койнуна келип жатат. Алан-Гоанын боюна бүтүп, Чынгызкандын түпкү бабасы туулат (Рашид ад-дин. Сборник летописей, М., 1952, т. 1. кн. 2, с. 12). Бул легенданын Алмамбеттин нурдан төрөлүшү ж-дөгү мотивге окшоштугун, экөө тең адепки байланышын байыркы матриархаттык доордогу мифтик легендадан алганын байкоо кыйын эмес. Тигинде да, мында да нур болуп кубулуп келген жигит бойго бүтүрүүчү болуп эсептелет. Ырас, моңголдордун легендасы о. кылымдагы тарыхый эстеликте жазылып калгандыктан байыркы формасын көп бузбастан сактаган. Жигиттин нурдан кубулуп түндүктөн түшкөнү, өңү-түсү ж. б. майда деталдарына чейин толук сүрөттөлөт. «Манаста» нурдун жигит болуп кубулушу ачык сакталган эмес. Эпикалык салттын инерциясы м-н муундан муунга өтүп келе берип, бирок анын алгачкы табияты, аткарган кызматы улам кийинки муундар үчүн бүдөмүк болуп, көп ат-

рибуттарын жоготкон. Ошондуктан, кийинки манасчылар өзүнө анча түшүнүктүү эмес байыркы мотивдерди жаңыча, өз доорунун идеологиясына ылайык түшүндүрүүгө аракет кылганы, нурду ага үндөш хур (бейиш адамы) м-н чаташтырып баяндаган учурлары кездешет. Жаш жигит болуп кубулуп аялдардын боюна бүтүргөн нур ж-дөгү түшүнүк түрк-моңгол элдеринин шамандык ишениминдеги айдын культуна байланыштуу чыккан. Кийинки кездерге чейин шамандык ишенимдерин сактап келген түрк-моңгол элдеринин фактылары муну ачык далилдейт: «Күн сыяктуу эле айды эркек жыныстагы жандык деп болжоого болот, анткени, буряттардын мифтик уламыштарында ай, күн экөө тең аялдарды уурдашат, ал турсун ай сулуу баланын кебетесинде аялдардын боюна бүтүшүнө себепчи болот» (Религия и мифология народов Восточной и Южной Азии. М., 1970, 3-б.).

Р. Сарыпбеков

НУРЖЕМИЛ – эпосто дарынын бир түрү катары айтылат. Оржемил м-н синоним сөз, к. *Оржемил.*

НУРКАБЫЛ – эпизоддук кейипкер. Көкөтөйгө аш берерде Бокмурун кеңешке чакырган мыктылардан (СО, 3. 79, 83).

НУУКЕР, Н у к е р д ө ө – эпизоддук кейипкер, Кент шаарынан чыккан кытай баатыры. Эсенкан кырк беш төөдөгү жүгү м-н ың-жыңсыз жоголгон «соодагерлеринин» дайынын билип ж-а Манасты таап, кармап келүү үчүн тогуз жүз балбанга башчы кылып Н-ди жөнөтөт. Жолдоштору м-н салбырында жүргөн Манас Оркун дайранын боюнда Н-ге кез келип, согушта Н. Манастын колунан өлөт.

НУРТАЗИН Аманбек (1939, Казак ССРи, Жамбыл обл., Курдай р-ну, Кенес айылы – 2013, Бишкек) – опера ырчысы. Кыргыз ССРинин эмг. сиң. артисти (1987). 1956-ж. Кыргыз мамл. Ленин ордендүү академиялык опера ж-а балет театрынын опералык студиясына кабыл алынат. Жаштардын ж-а студенттердин бүткүл дүйнөлүк 6-фестивалына катышып, лауреат болгон (1957). Москвадагы мамл. Ленин ордендүү П. И. Чайковский атн. консерваторияны бүтүргөн (1957). Кыргыз опера ж-а балет театрынын жетектөөчү солисти болуп иштеген. Азыр театр ишмерлеринин бирикмесинин алдындагы Актёрлор үйүндө улук нускоочу. Н. «Айчүрөк» операсында Күлчоро м-н Акун кандын, «Манас» операсында Сыргактын ролун аткарган.

О

ОБО ЭНЕ (исламда – Хавва, Ева) – диний түшүнүк б-ча кудай жараткан эң алгачкы аял, адамзаттын түпкү энеси. Куранда Алла таала тараткан дүйнөдөгү биринчи киши Адамдын аялы катары айтылат. Иблис деген шайтандын азгырыгы м-н Адам ата бейиштин алмасын үзүп жеп койгондугу үчүн О. э. экөө асмандан жерге куулат. Араб уламышында Адам ата м-н О. э. Меккеге жакын жерде жолугушкан экен. Алла тааланын буйругу б-ча Адам ата ошол жерге Каабаны салдырган имиш.

О. э. Адам ата тууралуу жаралган бардык мусулман уламыштарынын башаты Инжилге ж-а Талмуддук санжыраларга ж-а уламыштарга алып барат. Ал эми

арабдардан О. Азияга ислам динининн келиши м-н «Манас» эпосунда учурайт. Манас буудай эгип, түшүмүнө Аккуланы сатып алган эпизоддо:

Мындан ары бастырсак,
Баабедин деген мазар бар,
Билгич айтат, эр да айтат
Баабедин атам бели деп,
Адам ата, Обо эне
Кошулушуп ушунда
Оюн салган жери деп (СК, 1. 173),– деп айтылып кетет.

И. Молдобаев

ОБРАЗЦЫ НАРОДНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ СЕВЕРНЫХ ТЮРКСКИХ ПЛЕМЕН [(Түндүк түрк урууларынын элдик адабияттарынын үлгүлөрү) собраны В. В. Радловым часть 5, наречие дикокаменных киргизов. Санкт-Петербург, 1885, (26+600-б.)] – академик В. В. Радловдун он китептен турган эмгегинин 5-тому, Он томдук окумуштуунун 1860–70-ж. аралыгында Алтай, Сибирь, О. Азия, Казахстан аймактарына жасаган илимий экспедицияларынын учурунда түрк элдеринин арасынан чогултулган оозеки көркөм чыгармаларынын үлгүлөрү болгондуктан ар бир элге арналган китептер бөлүк делип аталган. 5-бөлүккө (томго) кыргыздарга таандык материалдар киргизилген. Китеп транскрипцияланган орус алфавити м-н кыргыз тилинде чыккан.

Китеп орус тилинде берилген В. В. Радловдун кириш сөзүнөн (Предисловие, 1–26), «Манас» (1–368-б.), «Жолой кан» (369–525-б.), «Эр Төштүк» (526–529-б.), кошоктор (590–599-б.) деген төрт бөлүмдөн турат.

Көлөм жагынан да, кириш сөздө окумуштуу өзгөчө көңүл бурган мааниси жактан да китептеги башкы бөлүм – «Манас».

Кириш сөз – томдогу фактылык материалдарды түзүүчү оозеки чыгармалардын үлгүлөрүнөн бөлүү максатында өзүнчө рим цифрасы м-н бет коюлуп берилген.

Кириш сөз бастырылып жаткан тексттер түрк элдеринин арасындагы бүгүнкү күнгө чейин «Кыргыз» деген наамды сактап келген элдин арасынан жазылып алынгандыгын эскертүүдөн башталып, аталган эл жашаган географиялык жайдын орду белгиленет, оң, сол деп экиге бөлүнгөн кыргыздардын урууларынын аттары саналат. Элдин болжолдуу саны үч жүз миң адамдын айланасында экендиги эскерилет.

Окумуштуу китепке кийирген материалдар 1862-ж. Текес суусунун боюнда бугу уруусунун ж-а 1869-ж. Ысык-Көлдүн батышында сары багыш, Токмок шаарынын чыгыш тарабы м-н түштүгүндө солто урууларынын арасынан жазылып алынганын айткан. Бирок, кайсыл текст, кайсыл жерден, ким деген адамдын оозунан жазылып алынганын так көрсөтпөйт. Жалгыз гана «Манастын туулушу» деп аталган эпостун биринчи окуясын Токмок шаарынан алыс эмес жерде сары багыш уруусунун өкүлүнүн айтуусунан кагаз бетине түшүрүлгөнү эскерилет (23-б.), бирок мында да информатордун ысмы, о. эле текст жазылган так дата айтылган эмес.

Окумуштуунун 1862-жылкы саякат учурундагы иштери тууралуу 1863-ж. 20-августта Петербург академиясында жасаган билдирүүсүнө караганда «Манас-

тын» ошол биринчи келгенде жазылган көлөмү 80 бет, бирок ал материалдын ыр саптык өлчөмү, кайсыл эпизоддор кимден жазылып алынганы так ачык берилген эмес.

Кириш сөздө окумуштуунун айткан маалыматтарына караганда китептеги «Манас» ж. б. материалдар бир эле адамдан эмес, бир канча адамдардын айтуусу б-ча жазылып алынганы көрүнүп турат. Буга тексттер эки башка учурда, бөлөк-бөлөк жерден жазылгандыгы эле эмес, изилдөөчүнүн өзү жазган эпизоддордун айрымдарын китепте Манастын өмүр жолунун жүрүшүнө ылайык тартипте бербегендигин (XIII бет) эскертүүсү, б. а. окуяларды айтуучудан уккан үлгүсүндө эмес, өзү туура деп эсептеген тартип-нукта жайгаштырганын айтуусу да күбө өтөт. Ушундан улам В. В. Радлов эпостун окуяларын бир эле айтуучудан баштан аяк ирээти м-н укпаса керек деген жыйынтыкка келүүгө болот. «Манас» айтуучулардын чыгармачылык өзгөчөлүгү кириш сөздүн орчундуу бөлүгүн ээлеген, окумуштуунун маанилүү байкоолорун, илимий корутундуларын баяндаган маалыматтардан.

Кириш сөздө китепке киргизилген материалдардын ар биринин кыскача мазмуну баяндалып, айрым түшүндүрмөлөр берилет, акырында автор өзү жазып алган майда ырлардын айрымдарын бул бастырууга киргизбегенин да эскертет. Кириш сөз 1885-ж. октябрь айында Петербургда жазылган.

«Манастын» үч бөлүмүнө тиешелүү материалдар китепте 7 темага бөлүнүп берилген: 1) Манастын туулганы; 2) Алмамбет мусулман болуп, Көкчөдөн чыгып, Манаска кирет; 3) Манас м-н Көкчөнүн согушканы, Каныкейди алганы, Манас өлгөндөн соң тирилгени; 4) Бокмурун; 5) Көзкаман; 6) Семетейдин туулганы; 7) Семетей. Өзү жети темага болгон окуяларды окумуштуу «эпизод» деген термин м-н белгилеген. Чынында алардын эпизод экендиги ж-а ушул илимий термин м-н белгилениши талашсыз, бирок, «Семетей», «Сейтек» кийинки илимге белгилүү маалыматтар б-ча «Манаска» байланыштуу, анын уландылары катары айтылганы м-н ошол бир чыгарманын көптөгөн эпизоддорунун биринен эмес, курулушу, темасы, окуялары б-ча ар бири өзүлөрүнчө чыгармалар. В. В. Радловдон мурдараак кыргыз жергесинде болгон Ч. Валихановдун «Илиадага» «Манасты», «Семетейди» «Одиссеяга» салыштыруусу ж-а эпостун бул эки бөлүгүн атайын эки башка атап, көлөмдөрүнүн чоңдугу ж-дөгү эл айткан уламышты атайылап эскерүүсү «Семетей» да, балким «Сейтек» да ошол учурда эле өзүлөрүнчө чыгарма экендигин айгинелейт.

В. В. Радлов «Манастын» өзү жазып алган окуяларын беш топко бөлүп беришин эпостун айтуучуларынан укканына негизделип иштелген дешке болот. Анткени, андай эпизоддор айрым өзгөрүүлөр м-н илимге белгилүү кийинки варианттарда да жолугат.

В. В. Радлов жарыялаган «Манастын» материалдарынын баарына мүнөздүү болгон белгинин бири ар бир окуя – эпизоддордун көлөмүнүн кыскалыгына байланыштуу. Эпостун үч бөлүмүнүн жалпы көлөмү 9449 сап ыр. Бул фактыга карап ошол тарыхый шарт учурунда «Манас» кийинки илимге белгилүү болгон көлөмдөн эң эле аз өлчөмдө айтылган экен деген корутундуга келүүгө болбойт. Анткени, эпостун көлөмү, адатта, чыгарманы айтуучу инсандын жеке дарамет-шык деңгээлине байланышкан белги. Демек, мурдатан эле жомокту кеңири планда айткан зор таланттуу адамдар, о. эле кыска түрдө аткаруучулар да болгону

шексиз. В. В. Радлов жазган тексттер мыйзам ченемдүүлүккө негизделүүчү жоболук белги эместигине ВЖЭдеги «Көкөтөй кандын ашы» арасындагы бир нече жердеги окуяны кыскача баяндап берген кара сөз түрүндөгү тексттерди эсепке кошпогондо 3320 сап ыр, ал эми РЖВда «Бокмурун» деген ат м-н берилген бул эпизод 2195 сап ыр, анын үстүнө арасында кара сөз да жок, жалаң ырдан турат. Бул факты аты аталган эки окумуштуу кыргыз жергесинде болгон шарттарда да эпостун эпизоддору ар түрдүү көлөмдө айтылганын айгинелейт.

1) Манастын тууганы (туулганы) (1–6-бет, 164 сап ыр). Окуя эпостогу кеңири белгилүү болгон салттык белги – баатырдын тегин чечмелеп саноодон башталат:

Жети-Төрдүн башында
Жеткилең тууган Бөйөн кан,
Бөйөн кандын баласы
Кайраттуу тууган Кара кан,
Кара кандын баласы
Кайраттуу тууган Жакып кан (РЖВ, 5. 1.).

Манастын атасы Жакып экени бардык варианттар үчүн бирдей таандык көрүнүш. Чоң атасынан тартып көпчүлүк учурда жети атасына чейин саналуучу башка баба-жотолорунун аттары туруктуу эмес, түрдүү варианттарда түрдүүчө аталып, а. и. Каракан, Бөйөн, Чаян көбүрөөк эскерилет.

Жакыптын жердеп турган жери Чуңкур-Уянын үстү, Алматынын оозу. Эпостун көпчүлүк варианттары үчүн мүнөздүү болгон күчтүү жоодон кыргыздардын чабылышы, туш-тушка сүрүлүшү бул текстте эскерилбейт. Жакып Айдаркандын кызы Чыйырдыны алат, 14 жыл бала көрбөйт, эпостук салтка ылайык мазар тайып, тилек тилеп жүрүп, балалуу болот.

Манасты тууган энеси Чыйырды экени белгилүү варианттардын баарына таандык белги, бирок, Чыйырдынын атасы ким экени туруктуу мүнөзгө ээ эмес, түрдүүчө айтылат, Эштектин кызы деп көбүрөөк учурайт.

Жакыптын узак убак бала көрбөй, тилек тилеп жүрүп перзенттүү болушу да кеңири белгилүү варианттардан орун алган салттык мотив. Жаңы туулган баланын «аппак эти чүчтөдөй, устукан сөөгү мистедей». Акбоз бээ сойдуруп, Жакып баласына 4 пайгамбар, кожого ат койдурат. Балага Манас деген ат берилет. 4 пайгамбар, жеркенден келген жети элчи, кытайдан келген 40 элчи, ногойдон келген он элчи жентек жеп, Манасты сынап, туулган баланын келечекте мыкты чыгарын айтып кетишет. Капыр м-н мусулманга Манастын кабары катуу угулат. Күлүшө баштаганда эле бешикте жаткан Манас: «Аксакал атаке Жакып кан Бусурман жолун ачамын, Капырдын малын чачамын...» (РЖВ, 5. 32) – деп сүйлөйт. Муну уккан Жакып «алабаш жорго чаар атты алып келип токутуп, жакасы алтын, жеңи жез, ак күрөөкө торгой көз, алтындын зээрин жаптырган, күмүштүн дээрин төктүргөн» (РЖВ, 5. 33) бадананы кийгизип, Байдын уулу Бакай канды чакырып: Манас аттанып, жортом, «алыска сапар барам, Мединаны сыдырып, Чоң Букарды кыдырып, Ит-Кечүүдөн кечем дейт, Бээжиндеги Коңурбай барып уруш салам дейт...» (86–93-саптар), көрбөгөнүн көргөзүп, билбегенин билгизип жанына жолдош бол – деп суранат. Бакай макул болот. Манас он жашында ок атып, он төрткө чыкканда ордо чайкап кан болот. Кашкардагы кытайды Турпанга айдап чыгарат, Турпандагы кытайды Аксыга айдап түшүрөт.

Китептин кириш сөзүндө эскертилген окумуштуунун пикири б-ча Манастын туулушу ж-дөгү бул кыска эпизод ага берилген сурооо жооп кылып гана айтуучу тарабынан кокусунан дароо ойдон чыгарылган окуя (XIII б.). Окумуштуу атайын белгилегендей бул эпизоддун мазмуну өтө эле жарды экендиги ырас. Бирок, көрүнүштөрдү үстүртөн, өтө кыска, деталдаштырбай берүү окуянын мурда эпостун курамында жоктугунун далили эмес. Балким бул эпизодду мурда кенен айтпаган адам болгондуктан, же кандайдыр башка себептер м-н айтуучу эл арасында мурдатан белгилүү чыгарманын туруктуу салттык окуяларынын бирин өзүнө берилген сурооо так жооп катары ушул түрдө кыска баяндоосу да ыктымал. Чынында «Манастын туулушу» деген темага ылайык келүүчү бүгүн илимге кеңири белгилүү болгон сюжеттик нук баатырдын теги, Жакып м-н Чыйырдынын узак убакыт баласыз болуп жүрүшү, туулган баланын жашынан эле өзгөчө жышааналуу экендиги аталган эпизоддо негизинен толук сакталып берилген. Жеке эле бул эмес Манастын жооо аттанам дегенде Жакып даярдаган минер аты алабаш жорго чаар ат СКВда Манас туулганда дүйнөгө келген минер аты тору чаар м-н үндөшүп турушу, айрыкча «аппак эти чүчтөдөй, устукан эти мистедей» же «жакасы алтын, жеңи жез, ак күрөөкө торгой көз», же «он жашында ок атты, он төртүнө келгенде ордо чайкап, кан болду» ж. б. туруктуу ыр саптарынын өзгөрүүсүз ушул түрдө кенен орун алышы, эпостун сюжеттик нугунда мурдатан эле орун алганынан кабар берип турат.

2) Алмамбет мусулман (бусурман) болуп, Көкчөдөн чыгып, Манаска кирет (6–61-беттер, 1862 сап ыр) – жер жер болгондо, суу суу болгондо алты атанын уулу капыр, үч атанын уулу мусулман бар экен (1–4 саптар). Төрт арыштуу ойроттогу алтын айдар, чок белбоо Каракандан Алмамбет туулат. Ал топ олуянын тобосунан, бир олуянын батасынан, арчалуу мазар азиреттин алдасынан бүткөн бала. Алмамбет туулду дегенде Ала-Тоо корккonунан бас болот, агын суу корккonунан сай болот. Үч атанын уулу мусулман суунун башын көздөп качат, кара ногой Жамгырчы Иленин башына түшөт, сары ногой эр Манас өркөчү бийик өр кула, өктөм тууган Аккуланы минип суунун аягын көздөп көчөт. Аркы атасы Камбаркан, берки атасы Айдаркан эр Көкчө үч мусулман элдин ортосуна туруп калат. Көкчө элин жыйып камданып, кызыл чоктуу ойроттун элинин четине барып, тил кармап, кабар алалы – деп аттанып, куш салып, каз, соно алдырып жүрүп олтуруп Ысык-Көлдүн жээгине кирип барат. Ар жагындагы адырдан калдайган кара бөркү башында Алмамбет алдынан чыгат. Көкчөдөн мусулманчылыктын жолун угуп, динге кирип, экөө достошот. Элине барып, тил алса мусулман кылам деп Алмамбет кетет да, элин, атасын, энесин мусулман болууга чакырат. Эли, ата-энеси тилин албайт. Алмамбет Кылжээрен атын минип, качып чыгып, жолдон тоскон кыр жагындагы кытайдын кырк сан колун, ой жагындагы орустун он сан колун жарып өтүп, Көкчөгө келет. Көкчө үйүнө кабарга жигит чаптырып, досун ээрчитип үйүнө келет. Акеркеч Алмамбетти сыйлап тосот. Тебише кетип таскарды жарылган бээни союп. Көкчө той берип, Алмамбеттин башын куттуктайт. Алмамбет ойротко жортуп барып, Көкчөнүн элин байытат. Көкчөнүн кырк чоросу ичтери күйүп Алмамбет м-н Акеркечтин көңүлү жакын деп ушак айтышат. Буудайбек да алардын сөзүн кубаттайт. Көкчө Алмамбетти чакыртып алып, калмак кет! – деп, ж. б. көңүл калар катуу сөздөрдү айтат. Таарынган Алмамбет аттанып кетип баратканда Акеркеч алдынан чы-

гып токтотуп, Көкчөгө келип жүйөлүү сөз айтат. Көкчө Көгаланы тартып, Көккүбөнү жаап Алмамбетти токтоткула деп жигиттерин жиберсе, алар Алмамбет аракты көп ичип алып, карагайдын көлөкөсүнө жатып уктап калыптыр деп, ушактап келишет. Акеркеч ишенбей сыртка чыгып караса көпкө күткөн Алмамбет кетип калыптыр.

Ошол түнү Манас түш көрүп, эртеси катуу даярдык м-н жорутат. Түшү: Актайган жетелеп, Акшумкар колуна кондуруп сапарга жүрүптүр. Тайганын агытса дүйнөдөгү төрт аяктуу бүт алдына келип кырылат, шумкарын салса Көктөгү бүт канаттуу алдына келип кырылат. Түштү Ажыбай: «батасы менен батаң тең, атасы менен атаң тең кандын баласы келип, өзүңө жолдош болот экен!» – деп, жоруйт. Манас Алмамбет келе жаткан турбайбы деп камданып, атактуу аттардан жетелетип алып, колу м-н аттанып, Таласты бойлоп жүрүп, Желгектин сары талаасына келип конот да, эртең м-н жер чалып келмек болуп аттанып, Ашмаранын Кум-Белинен кароол туруп Ашмаранын асты жагындагы Ак-Эрменден түрү бөлөк адамдын келе жатканын көрүп, кырк чорого айтканы кайра жөнөйт.

Кыраңдан элес-булас караан көргөн Алмамбет белге чаап чыгып караса адамдын изи жатат. Ченесе өз изинен бир эли артык экен, аттын изин көрүп, атынын изине теңештирсе мурдагы из бир элиге чоң экен. Бул киши ким болсо да менден эки элиге артык эр экен! – деп ойлойт.

Манас жигиттерине барып, бир адам келе жатат, алтооң барып колдун четинен жөөлөтүп ээрчитип келгиле! – деп буйрук берет. Жигиттердин өтүнүчүнө болбой Алмамбет эшик алдына чейин атчан келет. Үйгө кирген Алмамбеттен Манас жай сурайт. Ал жөнүн айтат. Манас Аккула, Сараланы баш кылып тогуз күлүк тарттырып, Аколпокту баш кылып курал-жарагын бүт тартуу тарттырат, бара турган жерине ала кетсин дейт. Манас Жакыпка кабар айттырып, камдансын ат чабам дейт. Жакып камданат. Жарышып алдыда барган Манас м-н Алмамбеттин алдынан Шакан байбиче чыгат. Анын ийиген эмчегин Манас м-н Алмамбет эмип, экөө тууган болушат.

«Алмамбеттин окуясы», «Алмамбеттин арманы», «Алмамбеттин жомогу» ж. б. темалар м-н аталган бул эпизод белгилүү варианттардын дээрлик бардыгында орун алган ж-а сюжеттик нугу негизинен бир түрдө, бири бирине жакын үлгүдө айтылган эпостогу салттык туруктуу окуялардын биринен. Бул китепте жарык көргөн текст салыштырмалуу алып караганда көлөмү чакан, сюжет кыскартылган түрдө баяндалганы м-н кийинки манасчылардын арасынан Сагымбай Орозбак уулунун ж-а ал кирген мектепке жата турган айтуучулардын варианттарына жакын үлгүдө берилген. В. В. Радлов жазган текст м-н СОВдун текст окуяларынын жалпы өнүгүш нугу жактан эле эмес, көптөгөн майда деталдык белгилерине, ал турмак кээ бир ыр саптарына чейин бири бирине туура келет. Бул көрүнүш эпостун туруктуу салттык окуяларынын жалпы нугу гана эмес, басымдуу көпчүлүк учурларда деталдык белгилерине чейин иштелип чыгып, айтуучулардын бир муунунан экинчи муунуна туруктуу мүнөзгө жакын өтө тургандыгын айгинелейт.

3) Манас м-н Көкчөнүн согушканы, Каныкейди алганы, Манас өлгөндөн соң тирилгени (61–140-б., 2685 сап ыр) – Манастын атак-даңкы алыска тарап, айлана-чөйрөсүндөгүлөрдүн баарын каратып, ак падышага гана баш коюп турат.

Көкчөнү чаап, жылкысын тийип, каркыралуу кыздарын олжолоп Алмамбет чоромо соогат берем – деп аттанган Манас барып жылкы тиет. Көкчө кубалай келип, жүйөлүү сөз айтса болбойт. Экөө беттешип, Көкчө аткан октон Манас жарадар болот. Дарылайын, токто деп Аккуланы чылбырдан кармаган Көкчөнүн минген атын Манас кылыч м-н бөлө чаап салып, таштап кетет. Көкчөнүн жылкыларын кырк чоро кууп айдап кеткен экен. Ак падыша м-н учурашып келейин, ошонун айтканы м-н болоюн деп Манас жөнөйт.

Ак падышага барып айланасындагыларды бүт каратканын айтат. Падыша сага кол кайрып каршылык кылгандар болсо кыйрата бер, менин элиме гана тийбе, экөөбүздөн улук эч ким болбосун, мен барда сага эч ким кол кайра албайт – дейт. Манас үйүнө келип дүйүм алптан коркпоймун, баягыдай жортпоймун, Кайыптын кызы Карабөрк кармап алдым талаадан, Шооруктун кызы Акылай олжолоп алдым коргондон, кыз издеп, мага жакшы катын алып бер – дейт атасы Жакыпка. Жакып уулуна ылайыктуу кыз издеп чыгып, талаадан жолуккан койчу таздын кеңеши б-ча Темиркандын кызы Каныкейди көргөнү барат. Жуучуга келдим деген Жакыптын сөзүнө Темиркан уулуң көрүнгөн м-н жоолашып кармаша берет экен, кызым Каныкей жалгыз, Манас бирөөдөн мерт тапса кызым каралуу калар, балаң жортуулчусун койсун, болбосо кызымды бербейм – дейт. Жакып ага опуза сөзүн айтат. Темиркан элине кеңешет, билермандары көп мал сурайлы, тапса келер, табалбаса ошондон нары жоголор дешет. Бул акылды туура табышып, Жакыпка кудалыктын шартын айтышат. Жакып үйүнө кайтып, кудалардын жайын түшүндүрөт. Манас кырк чоросунун ар биринен жүздөн жылкы чогултуп, жоо-жарагын камдашып, жонго келип, кызын жөн берсе аны көрөбүз, бербесе тартып алабыз деп жөнөшөт. Силер бара бергиле, мен ак падышага барып акыл сурай кетейин – деп Манас ак падышага барып, үйлөнгөнү аттанганын айтат. Ал кубанып, жеңкетайга бергиниң деп көп алтын, күмүш, акча берет. Манас мурда кеткендердин артынан жете барып, Темиркандын шаарына келишет.

Көгала сакал Меңдибайдын бузукулугу м-н Манасты жалгыз ээн талаага таштап, кырк чорону бөлүп кетип коноктошот. Күн ысыганда талаада жалгыз калган Манас суусап кыйналып, жалгыздыгына, күйөр адамынын жоктугуна арман кылат. Кырк чоронун ичиндеги Манастын досу Каратоко сыртка чыгып, Манастын жалгыз калганын көрүп, чоролорго кабар кылат. Алар шашылыш аттанып, Манаска келип кечирим сурашат. Манас кечирет. Алтымыш танап ак чатырды тигип, жатып калышат. Күндүз коркуп келе албаган балдыздар м-н жеңелер кечинде келишет. Манастын тапшыруусу б-ча Ажыбай аларга ак падыша атайын берген көп пулду жеңкетайга берет. Эки жакын жеңеси Манасты алтүндө кел, Каныкейдин койнуна жаткызабыз деп, кетишет. Манас барат. Каныкей сен кимсиң? – десе, көп калың берип сени ала турган Манасмын – дейт. Төөчү, уйчу, жылкычы кулдарымдын аты бүт Манас, сени билбейм, кет десе Манас болбойт. Каныкей канжар м-н саят, бычактын учу билегин чийип кетет. Манас чыр чыгарып, кырк жигитин жиберип Темиркан кан м-н Жакыптын жылкысын айдатып келип, колуна кол салат. Аны көргөн Каныкей жанына кырк кыз ээрчитип, кырк үй тиктирип, жыгылыштуу болуп алдына келет. Манас аны атка учкаштырып алып, өйдө-төмөн чапкылайт. Каныкей «Көгүчкөн учса жүнүн кес, Кара бет көп сүйлөсө тилин кес» – деп жалынат. Манас кечирип чоролор

даяр үйлөргө түшүшөт. Алмамбет түшкөн үйдө кейпи суук кара кыз олтурептур. Канықей Алтынайга барып сенин атаң Айыпкан м-н менин атам Темиркан бир тууган, кубулбай өз өңүңө кел, Алмамбет Манасты бийлеген, андан кем эмес баатыр – десе, Алтынай экөөбүз тең атанын кыздарыбыз, эгер мен Алмамбетке тийсем сен мени бээ саадырып, элге кымыз сундуруп жумшап аласың – дейт. Сени кем тутсам төбөсү ачык көк урсун, төшү түктүү жер урсун деп Канықей касам ичет. Алтынай чыныгы кебетесине келет. Айыпкан м-н Темиркан атаандашып, кыздарын көп дүнүйө берип узатышат.

Калмактардын бери жагында мусулмандардын ары жагында Көкчөгөз м-н Каманкөздүн ууру үйү бар экен. Көгала сакал Меңдибай аракка бал куюп, уу кошуп чайкагыла, Манаска берели деп кабар салат. Үч-Капкактын оюнда, Үкүрчүнүн боюнда ак чатыр тигип Манастар жатышат. Серек м-н Сыргак кийин калган экен. Уу экенин билбей (берген тамактардан жеп, ичип) уктап калышат. Манас башын көтөрө албай, наалыш кылып, Ажыбай, Алмамбет ж. б. Тазбайматка чейин аттарын этап, баары өлүптүр, баарынан жаманы Сыргак м-н Серек кантип тирүү калган дейт. Манастын көкүрөгүнөн жаны кетелегинде кырк чоро: жан сактар жерди айтып кет, кимге барып баш калкалайбыз? – дешет. Манас башкаларга зордугум өткөн, оруска барсаң батасың – дейт. Манас өлөт, анын сөөгүн коюп, үйгө келип, Жакыпка көңүл айтышат. Жакыптын кеңеши б-ча бийликти Бакайга, кеңешчиликти Ажыбайга, жоого каршы турууну Алмамбетке беришип, ар кимиси өз бетинче жатып калышат.

Жакыптын Манас таап берген мал, дүнүйөсү түгөнүп, сарттын орогун оруп, жакырчылык башына түшөт. Манастын энеси Бакдөөлөт машак терип, карындашы Карлыгач суу алып, от жагып жүдөшөт. Канықей бадачыга жалданып, Жакып м-н Бакдөөлөттү багып жүрөт.

Манастын аты Аккула, кушу Акшумкар, тайганы Актайган аза күтүп, зар какшашат. Алардын зарын угуп кудай жиберген периште Манасты тирилтет. Атын минип, кушун кондуруп, тайганын ээрчитет. Бирок, мурда эмне болгону эсинен чыгып, уу уулап жүрө берет.

Канықей түш көрөт: асманда ай, күн тууптур, коломтосунан зор терек өсүп чыгып, анын көлөкөсүнө өзү, Жакып, Бакдөөлөт пааналашыптыр. Жакып: Манас тирилип келет экен, кырк чорого кабар сал дейт. Манастын аты, кушу, тайганы жоголуп кетти, бул эмне сыр? – дешип таң калышат.

Жакып кырк чоронун Ажыбай, Алмамбет баштаган бир топторуна кабар айтса, алар сөз тыңшабайт. Акыры Бакдөөлөттүн кеңеши м-н Бакай, Серек, Сыргак, Манастын кыяматтык досу Каратоко төртөөнө кабар берип, аларды ээрчитип келип, Манастын мүрзөсүнө барып куран окумак болушат. Аккула, Акшумкар, Актайгандын дареги барбы, биле келчи деп, Серекти жиберишет. Ал мүрзөгө барса, Манастын бейити жок, анын ордунда үй турат. Шыкаалап караса салынган төшөктө Манас жатат, Манастын башын жөлөп бир сулуу кыз олтурат. Сүйүнгөн Серек жаткан Манаска кайрылып атаң Жакып, энең Бакдөөлөт, кырк чороң келди, тур десе, ата-эне, кырк чоро деген эмне? – деп билбейт. Качан кыяматтык досу Каратоконун атын атаганда гана эсине келип, мен өлүп тирилген турбаймынбы, элге кабар бергиле, эне-атамды алып келгиле, учурашайын дейт. Элге барып учурашып, жайланып жатып калышат. Ак падышадан акыл сураса, ар кимдер м-н урушпа деп кеңеш берет.

Удаа келген, бири-бирине байланыштуу окуялар катары бир темага бириктирилип берилгени м-н бул бөлүм мазмуну, окуяларынын курулушу, чыгарманын жалпы структурасындагы орду б-ча чынында үч, ар бири өзүнчө турган ж-а кийинки манасчылардын варианттарында өз-өзүнчө айтылуучу окуялардан турат. Эмне себептен бул үч окуя ушул тартипте бирге бириктирилип берилип калганы белгисиз, окумуштуу ага айтуучу ушул түрдө айтып бергенин, же өзү жалпы нуктун ыңгайына карап атайын бир топко чогултуп койгонун эч жерде эскербейт. Кириш сөздө окумуштуу буларды бир эпизод деп ишенимдүү айтканына (13 б.), о. эле Манас м-н Көкчө эмне үчүн согушканына бүдөмүктөнүп, кыясы Алмамбеттин Манаска өткөнүнө байланыштуу болсо керек дегенине, же Манас белгисиз себептер м-н мерт табарын айтканына (ошол эле бет) караганда изилдөөчүгө бул окуяларды бир адам чогуу айтып берген. Бул ойду үч окуянын башынан аягына чейин көп жерлеринде Манас м-н Ак падышанын эң жакын мамилеси улам-улам атайын басым жасалып, ыгы болсо да, болбосо да айтылуусу да бекемдейт. Мындай ой эпостун китепке киргизилген башка бөлүмдөрүндө орун алган эмес. Үч окуя бир адам тарабынан айтылганына үч бөлүктө тең Манасты тууган энеси катары Бакдөөлөт эскерилгени (бул бөлүмдөн мурда келген Алмамбеттин окуясында Манастын тууган энеси Чыйырды – Шакан делет) да күбө.

Китепте биринчи жайгаштырылып, жалпы тизмектин башталышы катары берилген «Манас менен Көкчөнүн согушканы» – деген окуя тексттеги маалыматтарга караганда Көкчөдөн Алмамбеттин таарынчы үчүн өч алуу максатында иштелген иш. Буга Манастын өзүнүн ак падышага «Алмамбет үчүн жүрдүм мен, Эр Көкчөнүн жылкысын алдым мен» (74-б., 456–457-саптар) деген сөздөрү айкын күбө. Бирок, бул кыска окуянын чыгармадагы жалпы нуктун так ушул жеринде келип айтылышы күмөн туудурат. Анткени Көкчөгө аттанаардын алды жагында «Көр жастанып мал таптым Каныкей жыргал көрсүн деп» (64-б., 121–122-саптар) айтылат. Буга караганда Көкчөгө каршы аттануу Манас Каныкейди алгандан кийинки окуялардын бири. Кийинки варианттары кагаз бетине түшүрүлгөн манасчылардын басымдуу көпчүлүгүнүн айтуусунда Алмамбеттин окуясынан кийинки келүүчү окуя Манастын Каныкейди алганы.

Манас м-н Көкчөнүн согушканы ушул бөлүмдө берилген планда илимге белгилүү варианттарда жок, бирок, Алмамбет м-н Көкчөнү жараштыруу максатын көздөгөн, б. а. ушул темага жакын мүнөздө курулган окуялар – айрым тексттерден орун алган. Мис., СОВ б-ча Манас Каныкейди алгандан кийин Алмамбет м-н Көкчөнү беттештирип, таарынычын айттырып, бугун чыгарып, жараштыруу үчүн Көкчөгө барганы айтылат. Көкчөдөн кайра келе жаткан Манастар Көзкамандардын көчүнө жолугушат.

Бөлүмдөгү экинчи окуя – Манастын Каныкейди алганы эпостогу туруктуу салттык окуялардын бири. Бул бөлүмдөгү окуялар илимге белгилүү варианттардын басымдуу көпчүлүгүндө берилүүчү салттык нукка жакын планда айтылган.

Үчүнчү окуя бөлүмдөгү экинчи окуянын терс каарманы Меңдибайдын Көкчөкөз, Көзкаманга кабар берүүсү эскертилүү аркылуу ошол окуяга уланды катары көрсөтүлгөнү м-н чынында өзүнчө турган, «Көзкамандар» окуясы деген тема м-н берилген салттык туруктуу окуянын-сюжетинин кыскартылган баяндамасы. Китепке 5-бөлүм катары «Көзкаман» деген ат м-н киргизилген сюжет

буга далил. Мазмунунда айрым өзгөчөлүктөр бар экенине карап бул бөлүмдө берилген окуяны «Көзкамандар окуясынын» өз алдынча варианты дешке болор эле.

4) Бокмурун (140–205-б., 2197 сап ыр) Көкөтөй ооруп, кан түкүрөт. Уулу Бокмурунду, эли-журтун чакырат. Эли-журту жыйылып келгенде Көкөтөй үзүлөт. Бокмурун аш берүүгө камданып, ашка эл чакырууга чабарман жиберет: «бекип калган бейиштин эшигин ачкан, байланып калган базардын жолун жазган Эр Кошойго бар, Көкөтөй кандын ашы болот, башкы аттын байгеси сан төө, сан сарала бээ, сан сары башыл кой, байгенин аягы миң ала баш кунажын, беш жүз токсон беш атка байге бар, атын байлап, өкүнүчү болбос үчүн камданып келсин, бул ашыма келбесе көрүнбөсүн көзүмө, таарынбасын өзүмө» (48–50-саптар), «айчыгы алтын кызыл туу менен барып, Төтөгөлүү боз үйүн төшкө сүрөй салбасам, төрдө олтурган сулуусун ач билектен албасам, ат соңуна салбасам, артык олжо кылбасам» (55–56-саптар),– деп коркутуп чакыртат. Кошойдон өтүп Манаска, эр Агышка, Элеман байдын эр Төштүккө, эгиз кара ат байлаган Үрбүгө, Көккоёнго, Жедигердин Багышка, Карадөө уулу Жарманаска, эргежээл, итаалы элдерине чейин, Айдаркандын Көкчөгө, орустун каны чоң Жолойго, капырдын каны Нескарага, кыр мурундуу, кызыл көз кытайлардын Коңурбайга, өгүз кан элине, Оогандын каны Музбурчакка, Ороңгуга кабар бер дейт. Кабарчыны жөнөтүп коюп, чоролоруна акыл салып аштын камын көрө баштайт.

Ашка эл чогулуп, Кошойдун акылы б-ча ашты Манас бийлейт. Ат чубатылып, сынчылар чабыла турган аттарды сынашат. Ат айдалып кетип, тойдун тамашасы башталат. Жөө жарышта Төштүк жер алдынан ээрчите келген Жээрен секиртпес жеңет. Жөө балбанга Жолой чыгат. Манас ага каршы барсыңбы? – деген суроо менен Кошойдон баштап белгилүү баатырлардын баарына кайрылса, ар кимиси өз шылтоосун айтып, баш тартышат. Манас өзү чыкмак болуп аттан түшүп жөнөгөндө намыс кылып Кошой түшөт балбанга. Канык ей тиккен чалбардын мыктылыгын көрүп, күрөштөн аман келсем менден талашпа деп сурап алат. Кошой Жолойду жыгып, мөрөй алат. Сайышка чыккан Коңурбайга каршы Манас барып, ыргыта коюп, мактанып келет. Төө чечүүгө Ороңгу чыгып мөрөй алат. Аштын тамагы тартылып, чабылган аттар келет. Манас Аккуланы сүрөп, алдыда келе жаткан Ачбуудандан өткөрөт да, орус да болсо кан эле Жолойдун аты Ачбууданды да жолго салып коёлук деп аны сүрөгөндө ат жыгылып калат. Жолойдун ат сүрөөгө келген балдары Өкүмболот м-н Төрөбек атты өчтүк м-н жыкты деп келип Манастын чоролорун чабат, күнү-түнү он төрт күн катуу согуш болот. Агар алтын ак күмүш, Жолой талап кылат. Жарадар Алмамбет Манастын алдынан чыгып көй кашканын көбү келет, көбү жок деп кабар айтат. Манас Коңгуроолу байдын Кошыбышын Таласка жиберип, атакемдин айлындагы Төкөр устага бар, беш айдын жүзү болду ачалбарс сынып калганын бердим эле, «кылды бекен кылычты, сокту бекен соотту», аларды бүтүрбөсө устаны өлтүрүп салгыла дейт. Көкчөдөн Көгаласын сурап кел, атын бербесе андан башка жоом жок, Жамгырчы Мердиянды, сүт болотту берсин, аларды бербесе Жамгырчыдан башка жоом жок. Андан нары барып журт карысы эле эл четиндеги Кошойдон бата ала кел – деп Ажыбайды жөнөтөт.

Кошыбыш кош ат минип жүрүп Таласка барса, уста айткандарын дайын кылып бүтүрүп коюптур. Уста аттанып, Манаска келип, буюмдарын берет.

Манас Жолойдун жылкысы кайсы отто экен чалып кел – деп Алмамбетти жумшайт. Меркенин жээгинде жаткан Жолойдун жылкысын көрүп Алмамбет кайра келет.

Манас кырк кулундуу бээ берип, Канықейге айта бар, Аколпок деген тонум бар, ошондон бери сага жапсын, саламат барып, сак кайтсам Жолойдун кызын Уулбийкени өзүңө токол кылып алып берем, кичи кызы Кишмишти уулуңа алып берем – деп устаны узатат да жылкы тийүүгө аттанат.

Манас жылкыбызды тийип алыптыр деп жаман түш көрүп чочулаган Жолойдун зайыбы Аңгичал кызы Аксайкал Жолойго айтса, ал менин жылкымды ким алат? – деп кенебей коёт. Сайкал Манастын артынан кубалабагыла – деп балдарын жумшайт. Төрөбек м-н Өкүмболот Жолойго келип Ачбууданды бер, Манастын артынан кууп баралы дешсе, атасы намыстанып өзү аттанмак болуп, мыктыларын чогултуп камданат. Таргыл таз дегени далы көрүп, жолуң туюк, жыл өткөрүп, эч курбаса ай жаңыртып аттан десе көнбөй, Жолой аттанып кетет.

Жылкыны Айгыр жалы боз дөңдү ашырып коюп, куугун качан келет? – деп, Манас күтүп жаткан экен. Жер майышкан көп кол келе жатканын көрүп, Сыргакка жаныңа он беш жолдош алып, жылкыны катуу кууп жөнө, анын чаңын көргөндө ошол тарапка жөнөөр, мен аңдып жатып кый сүбөдөн саяйын дейт. Тосуп туруп Жолой өтө берерде Манас качырып чыгып, Алмамбет экөөлөп аны аттан сайып түшүрүп, башын кесет. Атасынын өлгөнүн угуп согушка кирген Жолойдун балдарын Алмамбет өлтүрүп, Манаска кабар берет. Жолойдун элин чаап, кыздарын олжолоп, намысымды алдым – деп Манас үйүнө келип, убадасы б-ча Төкөр уста м-н бала-сына кыздарды, алтымыш жылкы олжого берет.

Окуялардын мазмунуна, мүнөзүнө караганда бөлүм бири бирине байланыштуу өзүнчө өнүгүшкө, натыйжага ээ эки бөлүк – эпизоддон турат: Көкөтөйдүн ашы; Жолойго каршы жортуул.

Бөлүм «Бокмурун» деген жалпы тема м-н аталган. Окуяга мындай тема ким тарабынан берилгени – текстти айткан информатор ушинтип атаганы, же окумуштуу шарттуу түрдө койгон темабы белгисиз. Бөлүмдөгү биринчи окуянын сюжети Көкөтөй канга уулу Бокмурун берген аш ж-дө баяндалат. Көкөтөйдүн оорусу, өлүмү м-н башталган бул эпизоддун логикалык жыйынтыгы Жолойдун чабылган аттардын байгесин зордуктап талап кетиши, аштын тарашы м-н аяктайт. Ушул эле окуя РЖВдан азыраак мурда кагаз бетине түшүрүлгөн ВЖЭде «Көкөтөй кандын ашы»,– деп аталат. Эпостогу кеңири белгилүү, туруктуу салттык бул окуя илимде фиксацияланган тексттердин дээрлик бардыгында ушул түрдө, же ушуга жакын мүнөздө аталат. Буга караганда бөлүмдөгү биринчи окуянын «Көкөтөйдүн ашы» деген аталышы туурараак болор эле.

РЖВнын тексти анча чоң эмес айрым өзгөчөлүктөрү м-н, кыскартылып айтылган мүнөздө эл арасында кеңири белгилүү болгон сюжеттик нукка негизинен туура келет. Көптөгөн деталдык белгилери б-ча айрыкча Сагымбай Орозбак уулу көрүнүктүү өкүлү болгон мектептин манасчылары айткан тексттерине жакын.

Бөлүмдөгү экинчи окуя Манастын Жолойго каршы аттанышын баяндайт. Сюжет аштын түздөн-түз уландысы катарында нукка ээ экендигине карабастан, андан кийинки болгон окуялар ж-дө бара жатканын айгинелейт. Мис., Көкчөгө

ат, Жамгырчыга сүт болотту суратып, Кошойго бата берсин деп киши жиберүү ж. б.

Жарыяланган окуядай эпизод башка манасчыларда айтылары илимге белгисиз, бирок, атайын даярдык көрүп камданып алып аттануу, чалгын чалуу, жылкы тийүү, кыргындуу согуш ж. б. белгилери б-ча сөз болуп жаткан окуя эпостогу кеңири белгилүү «Чоң казатты» эске салат.

5) Көзкаман (205–280-б., 2540 сап ыр) – Бай Жакып келиндери Карабөрк, Акылай, Каныкейди отко кийирип, сынайт. Каныкейди жактырат. Аны уккан Манас барып кызматын көрөлү деп кырк чоросун ээрчитип аттанып, Каныкейдикине келет. Ал урматтап тосуп, жакшылап конок кылып, кырк чорого соотон сарпай, чүчтөдөн көйнөк-дамбал, жөкө өтүк кийгизет. Алар кубанып, Каныкейди мактап кетишет.

Ат семирип, түз болот, боз кыроо түшүп, күз болот, эрендер жатып бук болушат да жортмок болушат. Аттанган Манасты Каныкей токтотуп, быйыл 25 жаш мүчөлүң, аттанбагын деп өтүнөт. Манастын ачуусу келип, булдурсун м-н чабат. Каныкей ачууңду кой деп күлүп туруп, жолуң ачылсын деп тилегин айтат. Кечээ келген Каныкей кармап жатса деп Акылай аны туурап, ал да Манасты кармайт. Манас аны да чабат. Акылай кайра келбей кал! деп каргайт. Кайрылып Акылайдын көөнүн жайлап алсын, каргышы жаман эле деп Каныкей Манастын артынан адам чаптырса, Манас намыстанып болбой коёт.

Талаада Манас уктап калат. Торт жолдошу м-н чалгынга барган Алмамбет алыстан бир караан көрүп, Манаска келип айтат. Дайнын билип келүүгө Кыргылды жиберишет. Токойлуу жерден тосуп турган Кыргыл келе жаткан баланы кармап алат. Бала мен төрөлүү журттан келе жатам, төрөңө алып бар дейт. Жолдон Алмамбет чыгып жай сурайт. Бала өз жайын айтат. Жакып алты жашта экенде калмактардын Айкан, Күнкан деген кандары келип кыргызды чапканда иниси Көзкаман калмактарга түшүп кеткен экен. Ошол Көзкаман көчүп келатыптыр. Көзкамандын Көкчөкөз, Бөрбөлжүн, Чагалдай, Агалдай аттуу беш уулу бар экен. Алмамбет Манаска келип баланын сөзүн айтат. Манас атам мурда андай тууганы ж-дө эч качан айткан жок эле, чын-төгүнүн билип кел деп, Алмамбетти жөнөтөт. Андан кабарын уккан Жакып уулумдун алды-артында жөлөк-таянычы жок эле, ырас болгон турбайбы деп кубанат. Байбичеси калмактан келген немелер сага эл болмок беле, жалгызым Манаска кыйын болгон тура, беш бөрү бирөөнү таласа соо калабы деп кайгырат. Жакып акылың тайкы, кубанбайсыңбы деп, карс-карс күлүп тим болот.

Кайра тарткан Алмамбет Каныкейге айтсамбы, айтпасамбы деп, ыргылжың болуп келе жатканда ал кереметинен билип, алдынан чыгып жай сурайт. Алмамбеттен жаңы туугандардын кабарын угуп, көркөм, алар бизге эл болбосо мерт таап калбасын, сак болсун! – дейт.

Алмамбеттен Көзкаман чын эле тууганы экенин уккан Манас куу байтал минген баланы туугандарымды баштап кел – деп жөнөтөт да, жаңы тууганды өрүлүктөп туруп, анан жортмок болуп, үйүнө кайтат.

Көзкамандардын көчү келет. Манас кырк чоросу м-н барып өрүлүктөп, алты үй-өргөө тиктирип берет, түлөө өткөрүп, туугандарынын колдорун алалдайт, чоң той өткөрүп, ат чабат.

Ыраазы болгон Көзкаман балдарына камданып Манасты конокко чакыргыла, ат мингизип узаткыла дейт. Алар камданып, Манас м-н чоролорун чакырып келүүгө Чагалдайды жиберишет. Ал даап Манаска айта албай, кырк чородон угар деп аларга гана айтып кетет. Конокко келе жатканда Серек Манас жок кантип барабыз, Алмамбет сен барып чакырып келбейсиңби дейт. Чакырганы барган Алмамбетке Канықей аракка мас болгондо чатак чыгар, тууган адамдардын арасына киришпейли деп кырк чоро кетип калар, көптөп жалгызымды мерт таптырып коюшпасын, Манас барбай эле койсун дейт. Анын сөзүн туура тапкан Алмамбет кырк чорого кайра барып: Манас мас экен, уктап калыптыр, өзүбүз эле барып, сыйын көрүп келели десе, Серек көнбөй кайра жөнөп, Манасты ээрчитип келет. Конокто мастыктан чыр чыгып, чок болот м-н кагып жиберсе учу Манастын жазы маңдайына тиет. Манас жалгыздыгына арман кылат. Көзкаман ортого түшүп, арачалап коёт, Манас үйүнө барат.

Манас чоролорун чакырып калмактарга жортуп баралы – деп кеңешет. Аттанып чыгып Каржаабастын боюна барып жатат. Алардын кеткенин үч күндөн кийин билген Көкчөкөз күндөп-түндөп жүрүп, ат урунду кылып артынан жете барат. Билген жолуң деп Көкчөкөздү чалгынга жиберишет. Ал калмактарды аралап барса Айгандын жанында турган Жайзаң көрүп тааныйт да, Айганга айтат. Ал карматып алып, сырын сураса Көкчөкөз мен жүз киши, Манас кырк киши м-н келдик. Манасты жайлайлы, элди мен бийлейин дейт. Айкан кол курап камданат. Көкчөкөз кайра келип, Манаска жооп айтпай, чатырына түшүп жатып алат. Манас Көкчөкөздөн жай сурап кел деп Алмамбетти жиберет. Алмамбет жоонун жайын сураса Көкчөкөз калмактар эч капарсыз, жай жатышыптыр дейт. Алмамбет кайра келе жатса жолдон Көзкаман чыгып: чалгын чалгыла, Манас сак болсун, түндөтөн күбүр-шыбыр көбөйдү, мени бөлүп ташташтыбы, коркуп турам,– деп эскертет.

Алмамбет Манаска келип, кандай эл экенин ким билет, баласы бирди айтса, атасы башка сөз айтат деп уккандарын баяндайт. Манас м-н Алмамбет аттанып чалгынга жөнөшөт. Жолдон жолуккан калмак чалдан Айкандын кол жыйып, камданып атканын угуп, аныгын билиш үчүн түрүн өзгөртүп алган Алмамбет, жоону аралап кирип, кандын кызы Алтынайдын үйүндө өтүп жаткан кыз оюнга барат. Алтынайды жактырат. Кайра Манаска келип, көргөнүн айтып Алтынай акылы жактан Канықейге тең адам экен, мага олжого бер дейт. Манас Канықейге тең экени чын болсо мен өзүм алам десе, Алмамбет «жер дебеймин Таласты, эр дебеймин Манасты», мен кетем деп таарынат. Манас ойноп айттым, Алтынайды сен ал деп убада кылып, кырк чорого барышат. Эртеси калмактарга каршы аттанышып, катуу согуш болуп, калмактарды жеңишет.

Олжодон куру калышкан Көзкамандын балдары чыр чыгарышып, олжолорду кайра бөлүшүп, аларга да беришет.

Элге кайтып келе жатышып жолдо турган бир үйгө түшүп тамактанышканда Көкчөкөз аракка уу кошуп берип, Манас кырк чоросу м-н ууланып жатып калышат. Аккуланы мине калган Манасты Көкчөкөз Аккелте м-н атат. Ок анын дал ортосуна тийип, капчыгай ылдый кулайт.

Кереметинде билген Канықей кантемир деген дары алып, Манасты издеп келип таап, кайнатма кара дары, сүртмө кызыл дары м-н дарылайт. Меккедеги Канкожо да келет. Манас он эки күндө айыгат. Кырк чоронун өлгөнүн көрүп,

жалгыз кантип жүрөм деп Манас тилек тилеп Меккеге кетет, жер жүзүн кыдырат. Анын тилеги кабыл болуп, кырк чоро тирилет да, Манасты издеп Меккеге барышат.

Канықей түш көрүп, анын түшүн Алтынай кырк чоро м-н Манас келет экен, боюңа бүтүптүр, эркек баатыр балалуу болот экенсиң, ал балаң атасынан да ашкан баатыр болот экен деп жоруйт.

Манас келет, Көзкамандын балдарын өлтүрөт.

Бул бөлүм да эки окуяны – «Көзкамандар окуясын» ж-а «Айган кан» аталган эпизодду камтыйт. Биринчи окуя дээрлик бардык варианттарда кезиккен туруктуу салттык окуялардын бири. РЖВдагы тексттер бул окуянын көпчүлүккө маалым нугуна жакын. Экинчи окуя «Айган кан» деген аты м-н кийинки манасчылардын айрымдары айткан варианттарда кездешет (к. *«Манастын сюжети»),* тексттер негизинен окшош.

6) **Семетейдин туулганы** (280–312-б., 1079 сап ыр) – Аккула арып, Манас карыйт. Канықейди алганына 32 жыл толот. Чоролорун чакырып: Канықейдин боюнда 7 айлык бала бар, артымда жаш калмак болду, көзүңөрдү салгыла, кыз болуп калса жайын таап бергиле, мен өлөм, камдангыла – дейт. Манас өлөт, сөөгүн Таластын боюндагы Сулпукорго коюшат. 9 ай өткөндө Жакып: Абыке м-н Көбөштүн бирине тийсин деп Мендибайды Канықейге жиберет. Муну укканда ал капа болуп, 9 айлык боюнда бар, кыз туусам тием, эркек туусам тийбейм дейт.

Канықей эркек тууйт, кайын энеси Бакдөөлөт экөө баланы алмак-салмак уйку көрбөй кайтарып багышат.

Жакып, Абыке, Көбөш жаңы туулган баланы өлтүрмөк болуп, кол курап аттанышат. Алардын каптап келе жатканын коргон Канықей баласын койнуна салып, алтымыш жашар кайненеси Бакдөөлөттү жетелеп Алтыбайдын аралга кире качат.

Абыке, Көбөштөр Канықей м-н баласын таппай, үй-мүлкүн талкалап, талап кетишет.

Айласы куруган эки аял кайда барарын билишпей, Канықейдин кеңеши м-н анын өкүл атасы Карынбайга келишсе, ал Манастан көөнүм калган деп кабыл албай коёт.

Бакайга барышат. Ал Манастан калган баланы көрүп кубанат, ат-тонун, азыгын камдап, өз атаң Караканга бар деп жолду көрсөтүп, узатып коёт.

Жолдо азыгы түгөнүп ачка болуп, кыйналып, акыры Каракандын шаарына келишет. Каракан Канықейге ак өргөө тиктирип берип, баланы өзү багып алат. Чоң той берип, балага ат койдурмак болот. Ак боз ат минген, колунда аса таягы бар адам балага «Семетей» деп ат коюп көздөн кайым болот.

Семетей Каракандын баласы болуп чоңоёт. Каракан чоң той берет. Той тарарда Семетей ат минем дейт. Сур жоргого айырмач токуп, ага мингизип, жанына чөйчөктөй көздүү Сары тазды кошуп берет. Семетей өз баласы болсом Каракан мени өзү м-н кошо ала жүрөт эле, ал атам эмес экен деп атты жетелеп турган Сары таздан чылбырды жулуп алып, үйүнө кетип калат: Таздан кабар укkан Каракан, анын байбичеси, кыздары, уулу Солтонкул кой десе Семетей болбойт. Канықей келип кой десе, ага менин атам Манас элимди сагындым, атаңдын Ак олпогу м-н Актулпарын сурап бер дейт. Али жашсың деген энесинин жүйөө сөзүнө көнбөй койгондо Канықей атасына барып, Семетей жалгы-

зым эли-журтун билип алыптыр деп аты м-н тонун сурайт. Айткандарын алып берип, Бакайга жолугуп, ошонун тили м-н бол деп тапшырып, Канықей уулун узатат.

Семетей жол жүрүп Таласка келип, Үч-Кошойду эңкейип кирип, Сулпукордун башынан төө кайтарып жүргөн Бакайга жолугуп, өзүнүн дайнын айтып, энеси берген белекти тапшырат. Кубанган Бакай төө энеси куу ингенди кудайыга чалып, Семетейди ошол жерде калтырып, өзү сүйүнчүгө кетет. Жакыпка Семетейдин келгенин айтса, ал баланы алып кел дейт. Сыртка чыгып тура калган Бакай Жакыптын балдарына Семетейге уу берели деп жатканын угат.

Семетейге келип, берген тамагын ичпе деп тапшырып, аны Жакыптыкына ээрчитип барат. Семетей Жакыптын уу кошуп берген арагын ичпей, итке берсе, ит өлөт.

Семетей андан аттанып, Абыке, Көбөштөргө барып, алардын үйүндөгү атасынын курал-жарагын тартып алып, Тайбуурулду минип, кайра таятасыныкына кайтат.

Элиме көчөм деген Семетейди Каракан көп дүнүйө-мүлк берип узатат. Семетей Таласка келип, атасынын ордо тиккен жерине конот.

Чоң атасы, агалары көп колу м-н каптап келип, урушта Семетей жеңет. Колго түшкөн Жакыпты Шакан, Абыке, Көбөштү Канықей өлтүрөт.

Бөлүмдө «Семетейдин» кеңири белгилүү салттык нугу кыска түрдө берилген, тексттердеги көптөгөн деталдык белгилер, чакан эпизоддук көрүнүштөр, айрыкча, СКВга жакын.

Көзгө урунган бир көрүнүш: тексттерде адатта бир адам айткан вариантта белгилеп кете турган карама-каршылык бар: окуялардын баш жагындагы Канықей төрөгөн жердеги Манастын энесинин аты Бакдөөлөт (287-б., 231 сап ыр) делсе, кийин Шакан (291-б., 368 сап ыр) – делет. Шакан – Чыйырды делип аталуу көп учуроочу белги, ал эми Бакдөөлөт дайым бөлөк каарман. Буга карагандa бир нече адамдан жазылган тексттер окумуштуу тарабынан куралып берилген болсо керек дешке негиз бар. Бул китепте жарыяланган тексттин башка кийин жазылган варианттардын басымдуу көпчүлүгүнөн айырмаланган белги окуянын салт б-ча «Манастан» айтылуучу баатырдын өлүмү, аны коюу, Семетейдин туулушу сыяктуу көрүнүштөр ушул бөлүмдө айтылуусу. Бирок, мындай берилүү варианттык белгилердин бирине жатышы да мүмкүн.

7) **Семетей** (312–368-б., 1927 сап ыр) – Семетей он үчүндө ок атып, он бешинде жоо сайып, кырк чорого баш болуп, атасынын ордун басып жатат.

Эриккен Семетей кырк чорого жортолу дейт. Алар макул болушат, бирок өзүлөрүнчө кеңешип, алтымыш жашка келгенче Манастын атын токудук эле, эми жетимишке келгиче Семетейдин атын токудук, алдыбыз жетимишке, аркабыз алтымышка чыгыптырбыз. Семетей карыганда айдап жүрүп ар кайсы жерде өлтүрөт го, андан көрө качып кетели деген бүтүм чыгарышып, качышат. Кабар алган Семетей кууп жетип, алдына чыгып, жөө туруп, атын тартуу тартып, үч жолу кечирим сурап, өтүнсө да токтобой коюшат. Ачуусу келген Семетей кырк чорону бүт кырып, үйүнө кайтат. Айылга келсе Ажыбайдын катыны м-н Алмамбеттин катыны экөө эки эркек бала тууйт. Сүйүнгөн Семетей экөөнө Канықейдин эки эмчегин эмизип, тууган кылып алат. Балдардын атын Күлчоро, Канчоро коёт. Экөө чоңоюп, доо доолап, жоо жоолап, баатыр болушат.

Бир күнү Семетей үйдө ойлуу олтурганын көрүшүп эки чоросу эмне билгениң бар? – деп сурашат. Семетей өлгөн жанды тиргизген, өчкөн отту тамызган Айчүрөктүн кабарын укканын айтып, эртең аттанып Акунканга баралы, Айчүрөктү же колум м-н, же жоолашып алам дейт. Айчүрөктү ала турган күйөөсү Көкчөнүн уулу Үмөтөй экен. Аттанып чыгып Акундун элине барышып, оюн куруп жаткан Айчүрөккө Күлчорону жиберет. Семетейдин келгенин угуп чыгып келген Айчүрөктү ала качып кетишет.

Үмөтөй көп кол м-н келип жылкы тиет. Күлчоро Канчорону кабарга жиберип, өзү куугунга кетет. Кабар уккан Семетей келип, согуш болуп, Үмөтөйдүн колу жеңилип, өзү туткунга түшөт. Семетей Үмөтөйдү жакшылап кабыл алып, Күлчоро аркылуу кааласа ала качып келген катынды алсын, макул десе ат минип, тон кийип сыймды көрсүн, өчөгүшсөк экөөбүздүн бирибиз өлүп тынабыз – деп жүйө сөз айтат. Ал алган катынды мен эмне кылмак элем, эл бололу – деп Үмөтөй ыкка конот. Ага Тайбуурулду мингизип, Манастан калган ак күрөөкө соотту кийгизип узатат.

Бир күнү Семетей жаман түш көрүп, чочулап атасынын бейитин тайып келем деп ак боз бээ коштоп жөнөйт. Айчүрөк да жаман түш көргөнүн айтып, барба десе болбойт. Анын кабарын уккан Канықей аттанып чыгып, артынан жете барып кайт десе көнбөйт. Канықей акыл-жышаана айтып, жаман белги көрсөңөр дароо кайта келгиле деп кайгырып калат.

Мүрзөгө барып, бээ союп, эт бышырып, Канықей айткан жаман белгини – кайнаган казандан кара кочкул кан чыкканын көрүп, аттанып, тегерегин карашса көп кол келип тегеректеп калыптыр. Согуш болот, Семетей минген ат баспай калгандыктан Күлчоро ага өз атын берип үйгө кетиңиз дейт. Семетей мен жалгыз кантип кетем деп болбой, экөө учкашып качышат. Жедигердин Кыясы көп колу м-н алардын артынан кууйт. Көкчебич жүрө албай калып, учкашкан экөө аттан түшүп турушат. Куугун жетип, экөөнү курчап калат. Күлчоро Көкчебичти минип, жоону аралай качып кутулат. Жалгыз калып, жатып алган Семетейге эч ким даап жакын бара албайт.

Канчоро Кыяска келип, Семетейди кармап берсем мага эмне кызмат көрсөтөсүң? – дейт. Кыяс Күлчоронун аялы Чачыкейге нике кыяйын, Таласка кан көтөрөйүн деп убада кылат. Канчоро артынан барып, Семетейди кармап берет, Кыяс аны айбалта м-н чаап өлтүрөт. Канчоронун акылы м-н Кыяс Семетейдин сөөгүн өрттөп, күлүн сапырып жиберет. Муну алыстан көргөн Күлчоро айылга барып, Айчүрөккө кабар айтып, кууп барган жоо м-н жалгыз согушат. Жетинчи күнү аты баспай калып, колго түшөт, анын оң далысынын кечирин кесип, май кайнатып куюп, токмоктоп өлтүргүлө деп жылкычыларга кул кылып берет. Канчорого Чачыкейди алып берип, кан көтөрөт, Айчүрөктү үйүнө алып барып, Кыяс өзүнө нике кыйдырат.

Айчүрөктүн алты айлык боюнда бар экен, Кыяска баргандан кийин эркек төрөйт. Баланы Кыяс өлтүрмөк болгондо Айчүрөк атама барып, кол жыйып келип, өч алам – деп опузалайт. Корккон Кыяс балага тийбей эл чакырып, той берет. Эч ким ат коё албай баланын атын асмандан түшүп келген Айкожо Семетейдин уулу «Сейтек» деп коюп, көздөн кайым болот.

Сейтек чоңоёт. Аны көргөнү келген Күлчорого баласын кошуп берүү үчүн Айчүрөк Сейтекти Кыяска барып Тооторуну берсин сура деп жиберет. Ойноок

бала унутуп калып, кайра кетип бара жаткан Күлчорону көргөндө энесинин сөзү эсине түшүп, дөңдө отурган Кыяска Тооторуну минип, жылкыга барам деп ыйлап жиберет. Кыяс Күлчорону чакырып ээрчитип барып, үч күндө кайра алып кел – деп буюрат.

Күлчорону тосуп туруп токмоктоп кирген жылкычыларды Сейтек жыга чаап салып, туу бээ союп, аны майга бөлөйт. Күлчоро айыгып, кадимки күч-кубатына келет.

Күлчоро м-н Сейтек аттанып, Кыяска келип анын башын Күлчоро чаап салат.

Күлчоро м-н Сейтек Каныкейди издеп аттанышат. Анын колуна таяк берип, Канчоро кой кайтартып койгон экен. Канчоро билермандарын чогултуп алып: Семетей атамды өлтүргөн, ошон үчүн өчүмдү алдым – деп мактанып жатканда барган Күлчоро анын сөзүнө чыдабай аттан ыргып түшүп кармап, босогого таңып салат. Кайтарган коюн таштап жүгүрүп келген Каныкей Канчорону жара тартып таштайт.

Сейтек энелерин алып Таласка көчүп келип, Кең-Колдун боюндагы Манас үй тиккен жерге конуп, Үч-Кошой м-н Таласты, Ташкенди бийлеп калат.

Бөлүм «Семетей» деп аталганы м-н чынында анда баяндалган окуялардын мазмуну б-ча «Семетейден» 6-бөлүмдө берилген эпизоддорго улай чыгарманын аягы ж-а «Сейтекке» таандык окуялар негизинен дээрлик бүт камтылат. Көпчүлүк варианттарга мүнөздүү болгон салттык белгини эске алганда китептин 354-бетине чейинки окуялар, б. а. Кыяс жеңишке жетишип, Күлчорону кул кылып, Айчүрөктү олжолоп кетип өзүнө ника кыйган жерге чейин «Семетейге» таандык, ошол жерден тартып бөлүмдүн аягына чейин «Сейтектин» окуялары. Ушул белгиге караганда РЖВдагы материалдардын эки бөлүмдө берилген «Семетейге» тиешелүүлөрүнүн жалпы көлөмү 1421 сап ыр, ал эми «Сейтек» 506 сап ырдан турат.

В. В. Радловдун эмне себептен эпостун «Сейтек» бөлүмүн өзүнчө белгилеп, атын атап көрсөтпөгөнү белгисиз. Окумуштуу андай бөлүмдү атабагандыгына карап ошол тарыхый шартта эпостун «Сейтек» бөлүмү өзүнчө аталбаган болсо керек дешке мүмкүн эмес. Анткени, манасчылардын, элдин арасындагы айтылган маалыматтарга караганда өткөн кылым ичинде эле «Манастын» үч негизги бөлүмдөрү гана турмак баатырлардын алардан кийинки муундары ж-дө айтылуу кеңири белгилүү, талашсыз фактылардан. Мис., өмүрүнүн басымдуу көпчүлүгүн өткөн кылым ичинде жашаган белгилүү чоң манасчы Чоюке Сейтектен кийинки бир нече муундун окуяларын айтканы аны билген көптөгөн адамдар тарабынан эскерилет.

«Семетейдин» бул бөлүмдөгү окуялары да көпчүлүк айтуучуларга таандык салттык нукка жакын берилген. Майда деталдык белгилери жактан СКВга толук дээрлик туура келген жерлер арбын.

«Сейтекке» таандык окуялар да салттык нуктун айланасында бирок, көпчүлүк варианттарда орун алган Семетейдин тирилиши ж-а белгилүү каармандардын кайып болуп кетүүсү бул жердеги тексттерде жок. Ошого карабастан Сейтектин бабаларынын ордун ээлеп калганын белгилеген корутунду чыгарылып, жомоктун окуялары логикалык жактан бүткөн таризге келтирилген.

РЖВдагы тексттер м-н кийинки манасчылардан жазылган материалдарды салыштыруу аркылуу эпостун көптөгөн туруктуу окуяларынын уютку негизи, сюжеттик өнүгүш – курулушу негизинен бири бирине жакындыгын көрүүгө болот. Бул абал жомоктун мазмундук, формалык белгилеринин мурдатадан келе жаткан туруктуулук мүнөзүн айгинелейт. Окуялардын жалпы нугу гана эмес, көптөгөн деталдык майда көрүнүштөрдүн да мындан жүз жыл мурда жазылган тексттер м-н кечээ жакында кагаз бетине түшүрүлгөн материалдардын окшош болушу, бири бирине толук туура келген жерлердин арбын учурашы манасчылардын чыгармачылыгындагы салттык көрүнүштөрдүн зор маанисин, чечүүчү ролго ээ экендигин далилдейт. Бул багытка айрыкча:

Кара жерге кар жааса,
Кар үстүнө кан тамса,
Карды көр да, этин көр,
Канды көр да, бетин көр...
«Жакасы алтын, жеңи жез,
Ак күрөөкө торгой көз»...
Көөрүгүнө чыдабай
Көп букалар союлду,
Көмүрүнө чыдабай
Көп токойлор жоюлду...
Бекип жаткан бейиштин
Эшигин ачкан эр Кошой,
Байланып калган базардын
Жолун жазган эр Кошой...
Кайыптын кызы Карабөрк
Кармап алдым талаадан,
Шооруктун кызы Акылай
Олжолоп алдым коргондой ж. б. сыяктуу В. В. Радлов жазып алган көптөгөн элестүү ыр саптарынын кийинки манасчылардын вариант-тары дал келишип, өзгөрүүсүз айтылышы сыяктуу фактылар таасирдүү, ишенимдүү далилдерден боло алат.

Бул китепке жарыяланган «Манастын» үч бөлүмүнүн жалпы көлөмү 12454 сап ыр.

Китептеги «Жолой кан» деп аталган (369–525-б., 5322 сап ыр) экинчи бөлүм өзүнчө, бир топ көлөмдүү чыгарма. Мындай наамдагы ж-а мазмундагы эпос эл арасында сакталып калган эмес. Көкөтөйдүн ашында Жолой балбанга түшүп, окуялар арасында аты эскерилип, Манас м-н согушу баяндалган фактыларга таянып, окумуштуу бул бөлүмдө берилген тексттерди «Манастын» бөлүмү же окуялардын бири деп эсептейт. Бирок, «Жолой канда» баяндалган окуялар Манас м-н байланышпайт. Ал эми мындагы башка каармандардын аты «Манастын» окуяларынын арасында эскерилиши боло бере турган көрүнүш. Мис., Төштүк да «Манаста» активдүү каармандардын бири, бирок бул абал ушул эле ат м-н аталган өзүнчө эпостун болушуна ж-а жашашына тоскоолдук кылбайт.

«Эр Төштүк» (526–589-б., 2146 сап ыр) – кыргыз элинин кеңири белгилүү, кара сөз, ыр м-н айтылуучу чыгармаларынын бири.

Кошоктор: 1) Жантай өлгөндө (132 сап ыр), 2) Чокчолой чечектен өлгөндө кызы кошок айтканы (94 сап ыр), 3) Кыстардын кошогу (22 сап ыр), 4) Кулмырза (кыскача кара сөз ж-а 26 сап ыр).

С. Мусаев

ОЙРОК – эпизоддук кейипкер. Акун бешим паашанын жайсаңы. Манас Орго канды талкалап келе жатат деген кабарды уккан Акун пааша О-ко да кол курап камынып турсун үчүн кабар жиберет (СО, 2. 100).

ОЙРОТ – этноним. Ойрот мамлекеттик бирикмеси ж-дө В. В. Бартольд мындайча жазат: Вейс-кандын тушунда Моголстанга чыгыштан бутпарас дининдеги моңголдор, а. и. 14-к-дын аягында атагы чыга баштаган чорос, хошот, торгут ж-а хойт уруулар союзу (төрт уруу) кол сала баштаган (В. В. Бартольд, Соч., т. 2. 86-б.). Кыргыздардын бир бөлүгү Алтай аймагында жашап, ойрот-калмактар м-н өтө тыкыс карым-катышта болгондуктан алар ж-дөгү реалдуу маалыматтарды туура кабылдап, аны «Манас» эпосунда да чагылдырып, сактап келген фактыларды учуратабыз. Мис., 14-к-дын аягында түзүлгөн ойрот мамлекеттик бирикмеси тарыхта ж-а оозеки санжыраларда «Дөрбөн ойрот» (төрт ойрот) деген ат м-н белгилүү болгон. «Манас» эпосунун РЖВдагы ыр саптарында:

Төрт арыштуу ойроттун,
Төрөсүнүн баласы,
Кыл жакалуу ойроттун
Кымбатынын баласы,
Алты арыштуу ойроттун
Азиз кандын баласы,
Алтын Айдар чок белбоо
Каракандын ботосу (РЖВ, 83),– деп Алмамбетке мүнөздөмө берилет. Мында «Төрт арыштуу ойрот» деген туюнтма «төрт уруулардын союзу», «төрт уруудан түзүлгөн ойрот эли же мамлекеттик бирикмеси» деген түшүнүктү берет. Бул түшүнүк В. В. Бартольд жогоруда көрсөткөн: чорос, хошот, хойт ж-а тыргоот деген төрт уруунун бирик меси «ойрот» (дөрбөн ойрот) деп аталгандыгын туюндуруп, тарыхый фактыны туура маалымдап турат. Ал эми алты арыштуу ойрот деген түшүнүк «алты уруунун бирикмеси» катары кийинки мезгилдердеги ойрот-калмактардын мамлекеттик бирикмесин туюндурат. Изилдөөчү И. Я. Златкин бул ж-дө төмөндөгүдөй түшүнүк берет: «Ошентип, ушул кытай даректериндеги маалыматтар б-ча ойроттор союзунун курамында 14-к-дын аягынан 17-к-дын башына чейин хошоттор, жунгарлар, дербенттер, 17-к-дын башынан Жунгар кандыгы кулаганга чейин хошоттор, жунгарлар, дербенттер ж-а хойттор болгон, ал эми 18-к-дын аягында Волга боюнан Синьцзянга (мурунку Жунгар кандыгынын аймагы) торгуттар, ойроттор келгенден баштап бул союздун курамы алты уруудан (хошот, хойт, чорос, Дербент, торгут, элоит) турган» (И. Я. Златкин, История Джунгарского ханства). Ойроттун бул алты уруунун бирикмеси ж-дөгү түшүнүгү кийинки варианттарда да сакталган. Мис., СОВдо «Алтай деген эл бар деп, Алты зубун калмактын Жер деп турган жер бар деп» (СО, 1. 183). Жогорудагы келтирилген «Манас» эпосунун тексттериндеги фактылар «Ойрот-жунгар мамлекеттик бирикмелери» же «урууларынын бирикмелери» ж-дө тарыхый жактан так түшүнүк берүү м-н бирге

алардын карым-катыштары өз ара мамилелери тыкыс болгондугун да билдирет. О. эле ойрот-жунгар мамлекеттик бирикмеси, ойрот-калмак эли м-н кыргыздардын өз ара байланыштары (тынчтык ж-а согуштук мамилелери) бир нече кылымдык убакытты (14–18-к.) ичине алгандыгын ар башка мезгилдеги тарыхый фактылардын эпосто чагылдырылышынан ачык көрүнөт. Ойрот деген сөз айрым учурда «жалпы эл», «бардык эл» маанисинде да айтылат. Мис., «Ойроттун баары каптады» ж. б.

М. Мукасов

ОЙСАЛКЫН – эпизоддук кейипкер. Үрбүнүн аялы. Манас баштаган кыргыздардын Алтайдан Ала-Тоого көчүп, көлгө (Ысык-Көл) жеткенде үчкө бөлүнгөн элдин үчүнчү тобун башкарган Үрбү баатырдын колу Кеминдеги Кеймен шаанын турган жерине келет. Кеймендин кызы О. өзү келип Үрбүдөн Эки-Кемин-дин элин сурап алат да, Үрбүгө турмушка чыгат (СО, 2. 127).

ОЙСУЛ-АТА (ар. Вайс ал-Карани) – төөнүн пири, колдоочу ээси. О. Азия элдеринин, о. эле кыргыздардын фольклорунда кездешкен диний же мифологиялык түшүнүк. «Манас» эпосунда ушул мааниде чагылдырылган. Мис., СКВ б-ча Акбалтага өркөчүндөгү куржунунда бала салынган О.-А. жолугат:

Мунарык болуп бурчтанган,
Булунгур болуп учтанган
Чоң талаанын бетинен
Медияндын чөлүнөн,
Акбалтанын алдынан
Ойсул-Ата куу каймал,
Акбалтанын төл малы
Каршы чыга калганы (СК, 1. 22).

ОК (моңг. кымыздан тартылган күчтүү арак, спирт) – элдик медицинада колдонулган дарынын бир түрү. Эпосто жарадар адамдарга аны жуткуруп, кайра кустуруу аркылуу ичке толгон кандан тазалангандыгы төмөнкүчө берилет:

Жарадардын баарысын
Жастык коюп башына,
Ок жуткуруп окшутуп,
Тинтүүр менен түрткүлөп
Бекиткен окту копшутуп (СО, КФ, 576-инв., 824-б.).

ОК АТТОО – элдик эски түшүнүк. Элде ок тийип жарадар болгондо адамды күнөөсү жок аял аттаса денедеги ок өзү түшүп, жара айыгат деген ишеним болгон. Мындай ишеним «Семетейде» да бар. Семетей Коңурбайдан оор жарадар болгондо Айчүрөк ак куу кебин кийип учуп барып, биринчи, экинчи жолу аттаганда ок түшпөйт. Канчоро м-н Күлчоро Айчүрөктүн тазалыгынан шекшинип, дүмөктү салганы даяр турушат. Айчүрөк ошондо:

Эч жазыгым жок эле,
Ак этектен түшпөгөн,
Арманга бүткөн мына бул
Алда кандай ок эле! («Семетей», 265),– деп озондоп ыйлап, солкулдап үчүнчү жолу аттайт.

Семетейдин үстүнөн
Акырын аттап жылжыды,
Аяктай болгон коргошун
Эр Семеңдин ичинен
Кулаткан таштай ыргыды!

Буга караганда Айчүрөктүн перилиги, ак никеден жаңылбагандыгы м-н үч аттагандыгы өзүнчө күчкө ээ. Анткени, үч байыртадан эле кереметтүү, сыйкырдуу сан катары эсептелген. Үч баштуу кудайлардын үч бир тууган экендиги, үч дүйнө (асман, жер, жер алды) ж. б. Демек, үч саны жөнөкөй сандардан эмес экендигин айгинелейт. О. а. сыяктуу мындай байыркы магиялык түшүнүктөр башка түрк элдеринин эпостору м-н жомокторунда да көп жолукан салт. Алтайлыктардын баатырдык жомогунда Ак-Буркан кызы Ак-Тажди чыккынчы тарабынан өлтүрүлгөн Алтай-Буучайдын сөөгүн аттаганда ал тирилет. Ошентип, О. а. элдин мифтик түшүнүктөрүнүн элдик чыгармаларда чагылдырылышы болуп эсептелет.

Ы. Кадыров

ОКТОРУ – *Кербендин* байгеге чапкан күлүгү Манас Каныкейге күйөөлөп баргандагы ат чаап жар тандоодо О. отузунчу келип, Кербен тагдырына буюрган Серсабакка үйлөнөт (СО, 2. 426).

ОКСЮМОРОН (гр. oxymoron, сөзмө сөз – таамай ж-а акылсыз айтылган сөз) – көркөм троптун бир түрү, мааниси карама-каршы сөздөрдүн айкалышынан түзүлүп натыйжада жаңы түшүнүктү пайда кылат (тирүү өлүк, иттей жакшы). Сүрөттөлүп жаткан нерсени, кубулушту даана, так, элестүү берүүдө О-дордун жаткан нерсе адаттан тыш жаңы көрүнүшкө, курч мааниге ээ болот. Манас эпосунан көптөгөн О-дорду табууга болот:

Түгөнгөн сайын түтөгөн
Тиги, Дүмбөкүнүн тукуму,
Өлгөн сайын өөрчүгөн
Өрттөнгүрдүн тукуму (СК, «Семетей 1. 245).
Ал сөздү айтып Алооке
Калкынын көөнүн басыптыр,
Тирүү өлүк болбойм деп,
Түн киргенде качыптыр.

О-дорду түзүүдө антонимдер кеңири пайдаланылат.

ОКЧУ – этноним. Манастын Шоорук кан м-н болгон урушун сүрөттөөдө Шоорук кандын иш-аракети ж-дө төмөнкүдөй айтылат:

Кара-Тегин жол салып,
Алайда жаткан кыргызга
Кошуну келип кол салып,
Нойгутка ойрон салыптыр,
Ошпурдун айлын оңдурбай,
Окчуну чаап алыптыр.
Окчу кыргыз уругу,
Ойбой салып куруду (СО, 2. 205).

О. эпосто кыргыз уруусу деп берилет. думара м-н катарлаш айтылат.

Катаган, дөлөс, набаттан
Калың кыргыз баары бар,
Окчу менен думара
Найман, шаңгай дагы бар (СО, 2. 152).

«Манас» эпосунда салттык түрдө О. сары уйсун, думара, кыдырша ж. б. кыргыздын байыркы урууларынын аттары «ичкиликтер» бөлүгүндө этноним катарында учурайт. «Орчун кыргыз уругу, окчу Каракесек бар» (СО, 2. 68). О. эле ичкилик кыргыздарда О. аттуу майда уруу сакталып калган. Ал кызыл аяк деген уруунун ичиндеги кыргыз-кыпчак уруусуна кирет.

Окчу кыргыз уругу,
Ыспаранын улугу,
Көкжору чыкты бу жактан,
Баскан бойдон байпактап
Байкап келди тыяктан (СО, 2. 51).

Демек, ичкиликтердин курамындагы эски урулардын бири.

И. Молдобаев

ОЛЖО – табылга; согушта, жоолашууда жеңүүчүнүн колуна түшкөн душмандын мал-мүлкү, курал-жарагы, байлык ж. б. Байыркы заманда кыргызда, башка элдердей эле согушта колго түшкөн туткун кыз-келин да О-нун эсебинде жүргөн. Ага эпостогу: «Ойротту бузуп олжо алган, Ортосун бузуп жол салган Ойрон Манас шер келди» (СК, 2. 159), «Кыздарды олжо кылды эми» (СК, 1. 31), «Олжо кылды малымды» (СК, 1. 32) деген саптар күбө болот. Манастын аялдарынын бири Акылай О-го келгендиги көпчүлүк варианттарда айтылат: «Шооруктун кызы Накылай олжолоп алды коргондон» (РЖВ, 84).

ОЛПОК – ичине кебез, жүн салынып шырылган ок өтпөс сырт кийим. Баатырлар аны негизинен жоого кийишкен. Мис., «Ок өтпөс олпок күбөңү» (СО, 3. 89); «Ок өтпөгөн олпокту Кийишермин дечү элем» (СК, 2. 95). О. көбүнчө соот м-н кошо кийилген. Кээде О-тун өзү эле соот түрүндө, б. а. ичине металл тор же темирдин күкүмү ширетилип жасалган, к. *Ак олпок.*

ОЛУЯ (ар. валий – кудайга жакын адам деген түшүнүк) – кең маанисинде келечекте боло турган окуяларды алдын ала даана билип, кун мурунтан болжоп айтып бере турган адам. Адам баласын ар түрдүү жаңылыштыктан, мүшкүл, шордон, азаптан сактап кала турган көзү ачык, даанышман, пайгамбардын катарында турат. Ислам дининде кудайдын элчиси, эл м-н кудайдын ортосундагы, кудайга жакын адам деп эсептелинет. Пенденин багы тайган учурунда колдоп, ошол балээден куткаруучу, о. эле оору-сыркоодон, кеселден да айыктыруучу керемет сыйкыры бар адам катары сүрөттөлөт. О-га сыйынуу исламдан башка да иудаизм, христиан ж. б. диндерде кеңири тараган. Ислам динин негизги жоболорунда кудайдан башка эч кимге сыйынууга болбойт делингени м-н башка диндердин ишенимдеринде да О-нын өзүлөрүнө ж-а алардын аты аталган ыйык жерлерди мазар тутуп, ыйык эсептеп сыйынуу турмушта кеңири практикаланган. Ошол жерлерге (мазарларга) кайыр-садага, курбандык кылуу ислам дининде кенен колдонулат. «Манас» эпосунда мына ушул диний түшүнүк фан-

тастикалык образ катары колдонулат. Мифтик ыйык каарман катары эшен, кожо, молдо, бүбү, бакшылардан жогору коюлат. Эпосто, элдик оозеки чыгармачылыкта О. айрым бир акылман, эл башкарган калыс ж-а аксакал каармандардын эпитети катары да кеңири колдонулат:

Топ олуя биригип,
Тобосунан бүткөн дейт.
Бар олуя биригип,
Батасынан бүткөн дейт (РЖВ).

К. Ботояров

ОЛУЯ-АТА – топоним. Кыргыз ж-а ага жамаатташ элдер мекендеген жерлердин бири катары эпосто кеңири кезигет. «Каныкейдин жомогунда»: «Боз мунарык керүү ошол, Чалкайыңкы кең өзөн, Олуя-Ата жери ошол» (СК, «Семетей», 1. 146),– деп Каныкей Семетейге О.-А-нын жайын түшүндүрөт. Географиялык реалия катары О.-А. (азыркы Жамбыл) – Казакстандагы шаар.

ОЛУЯТ ЧАЛ – эпизоддук кейипкер. СКВда бир жашында жетим калган Бакайды О. ч. жердин түбү Желпинишке алып кетип, багып чоңойткону айтылат. Ошондуктан, «Байдын уулу эр Бакай» же «Олуят чалдын эр Бакай» делип айтыла берет.

ОЛУЯТ ЧАЛ – кейипкер. Бир катар варианттарда Манас ачуусуна тийген О. ч-ды чапкандыгы эскерилет. ММВда «Манастык Олуят чалды бүктөгөнү» деген тема бар. Анда терс кейипкер катары сүрөттөлүп, жолдон ары-бери өткөндөрдү тосуп, батамды берем деп, элди алдап же күчтөп малын тартып алып байыган О. ч-ды Манас өлтүрүп, малын элге таратып бергени баяндалат.

ОЛУЯ ЧАЛ – кейипкер. Саякбай Карала уулунун айтуусу б-ча «Кененде» жер кезип жүргөн Акжолтойго жолугуп, О. ч. Сейтек м-н Акжолтойго эгиз сур ат – Кулансур м-н Кулунсурду атайылап арнап алып келип берет. Акберметтин дайынын айтып анын көөхар шакегин Сейтекке Акжолтойдон берип жиберет.

ОН БАШЫ – аскердик титул; он адамдан турган аскер бөлүгүн башкарган киши. Эпосто: «Он кишиге бир киши, Он башы коюп кетиптир» (СО, 4. 124),– деп сүрөттөлгөн. «Он башысы ороктоп» деген саптар эпосто жыш жолугат. Аскердик тартипти чыңдоодо чоң мааниге ээ ж-а жоопкерчиликтүү болгондугу эпостогу Тазбаймат он башы болуп, ондун бири катары анан карамагына калктын катары м-н Манас өзү киргени ж-дөгү окуядан ачык көрүнөт.

ОНГОН (моң. таза, ыйык, эң алгачкы, наристе актык) – моңгол элдеринин бакшылык мифологиясында көзү өтүп кеткен ата-бабанын арбагы ушундай аталат да анын жыгачтан же таштан жасалган тулкусу (андан башка кийиз, тери, жүн, мата же металлдан деле жасала берет) да О. аталат. О. уруунун, урук-тукумдун, жеке бүлөнүн, кээде жашоо ыңгайына карата дыйкандын, устанын ж. б. ата-бабасынан келаткан расмилерине ыйык тутулат да тотемдик милдет аткарат. Мазарларга, ыйык, ээси бар аталган жерлерде да О. орнотулган. О. ВЖЭ б-ча Көкөтөйдүн ашына келген Нескара элди сынап аттарды ж-а баатырларды тегиз сыпаттап жатканда:

Үзөңгүсүн үзө чиреген,
Найзасын көккө тиренген,
Дөбөдөй даңкан боз минип,
Тородой болуп турган ким?

Киш кара тон кийген ким?
Кара ичиктүү онгон ким?
Тиги эле калмак жакта болгон ким? (ВЖЭ, «Ала-Тоо», 1979, № 9, 83-б.), – деп Едиге баатырды О-го теңейт.

К. Ботояров

ОНОМАСТИКА (гр. onomastikos – атоого байланыштуу, onoma – ысым) – 1) тил илиминде энчилүү аттарды, алардын тарыхын, тилде колдонулушун изилдейт; 2) ономия – ар түрдүү энчилүү аттарга (антропонимика, топонимика, этнонимика ж. б.) бөлүнүп кетет. О. элдердин мурдагы жайгашкан жерлерин, миграциясын, тилдик ж-а маданий байланыштарын, тилдердин байыркы абалын билүүгө жардам берет. Элдик оозеки чыгармаларда айрыкча эпостордо калктын эңсөө-тилектери, каалоо-максаттары, кылган кесиби, айлана-чөйрөгө болгон көз карашы жанаша (кээде аралаш) жашаган элдерге жасаган мамилелери ж. б. аракеттери кеңири чагылдырылган. Элдик оозеки чыгармаларда, а. и. «Манас» эпосундагы онимдер өзүнчө бир баалуу маданий-тарыхый эстелик болуп саналат.

«Манастын» эпос болуп жаралышына нечен кылым өтсө да чыгарманын алгачкы өзөгү айрым окумуштуулардын пикирине караганда элдин башынан өткөн ар кандай реалдуу окуяларга көптөгөн элдер (уруулар, уруктар, калктар) катышып, ал кеңири аймакта өткөндүктөн эпос О-га (энчилүү атоолорго) бай. Эпостун ономастиконунда байыркы ж-а андан кийинки мезгилдерде жаралган, о. эле бүгүнкү күндөрдө колдонулуп жүргөн энчилүү аттарды, алардын системасын, моделдерин ж. б. типтерин жолуктурууга болот. Эпостун эпос болуп калыптанышында улам кийинки манасчылар элдин турмушундагы болгон соңку окуяларды эпикалык мүнөзгө айландырып иштеп чыгып, байытып, аны андан нары дагы көркөмдөткөн ж-а жалпылаштырган. Натыйжада, «Манастын» О-сы элдик чыгармалардын салты м-н көркөм принциптерине багынып, эстетика-этикалык багыттарына баш ийип (элдик этимологиянын нугуна салынып) өзгөртүлүп, О-лык аймак ж-а мезгилдик жактан өзгөртүлүп, чыгарманы элге жеткирүүдө байыркы оюндарынын бири. Эпосто: «Оода-көркөм каражаттардын милдетин өтөгөн. Эпос – географиялык же тарыхый чыгарма эмес, ал эпикалык жомок. Ошондуктан, «Манастын» О-сын негизинен эпикалык (же көркөм поэтикалык) энчилүү атоолор деп кароого болот. «Манас» үчилтигинин О-сынан кыргыз энчилүү атоолорунун бардык тарамдары м-н тармактарына байланыштуу маалыматтарды жолуктурууга болот. Чыгарманын энчилүү аттары жалпысынан төмөндөгүдөй топторго бөлүнөт: топонимдер (жер-суу аттары: Алты-Өзөн. Жет-Кайт, Кайнар-Кашат, Кабакарт, Оро-Төбө, Теңиз-Ноор), антропонимдер (адам аттары: Акбалта, Басаңкул, Даңдаң, Ошпур, Тоботой, Токотай, Үндүчак, Ушаң), этнонимдер (эл-журт аттары: алчын, катаган, ойрот, таргын, тыргоот, үйшүн, шыйту, эзет), зоонимдер (жан-жаныбар аттары: Айбанбоз, Аккула, Желтаман, Карасур, Куучабдар – тулпар м-н күлүктөр), мифонимдер, айрыкча мифоантропонимдер (пир, пайгамбар, жин-пери, дөө, периштелердин д. у. с. аттары: Азирейил, Умай эне, Кызыр, Кызыр Ильяс), хрематонимдер (курал-жарактардын аттары: Аккелте, Актинте, Ачалбарс, Очогор; жоо кийимдери: Аколпок, Көккүбө; космонимдер (жылдыздардын аттары: Чолпон, Жетиген, Үркөр ж. б.).

Кыргыз эли мурда көчмөн турмушта жашап, негизинен мал чарбачылыгын кесип кылгандыктан дайыма конуш, жайыт жаңыртып тургандыгына байланыштуу «Манаста» топонимдер көп берилген, алар Борбордук, Чыгыш ж-а О. Азия жер-суу аттары м-н тыгыз байланышта: Алтай, Алты-Шаар, Губи-Шаму, Жаркен, Кангай, Кара-Шаар, Коко-Ноор, Ман-жу, Оркун, Сары-Арка, Эдил ж. б. «Манас» эпосундагы ар бир энчилүү ат – элдин дүйнөнү таанып кабылдоосунун, сезип-туюунун натыйжасы. Эпостогу онимдер кыргыз О-сынын баа жеткис бай казынасы, андагы ар бир энчилүү ат – элдик маданий эстеликтин өзгөчө бир баалуу түрү. «Манастын» О-сы түркологиялык багытта (контекстте) да, жалпы О-ны» фонунда да бөтөнчө орунду ээлейт.

ООГАН – топоним, эпосто кыргыздарга жакын жайгашкан мамлекет, өлкө ж-а андагы жашаган эл катары кеңири учурайт. Мис., СОВдо Бокмурун атасы Көкөтөй өлгөн учурда жанында болбой О-да жүргөн болот. Муну Бокмурун Манаска салган кеңешинде айтат:

Үч айлык жолго мен барып,
Ооганга кетип мен калып,
Алган жаңы колуктум,
Айлыма келген кезимде
Армандуу күнгө жолуктум,
Ооганда жүрүп сенделдим,
Оо дүйнө атам кеткенде (СО, 3. 37).

О-дар деп азыркы Афганистандын, же кыргызча Ооган өлкөсү менен анын эли аталат. Эпостун көп окуяларында кеңири баяндалат.

ООДАРЫШ – кыргыз элинин ат үстүндө максатында ойнолуучу эң байыркы оюндарынын бири. Эпосто: «Оодарышмай ойнойм деп, Оңбогон бала сүйүнүп» (СК, 1. 65),– деп айтылат, к. *Эр эңиш.*

ООЗАНДЫРУУ – кыргыз элинин салтында жаңы төрөлгөн балага аткарылуучу ырымдардын бири. Жаңыдан төрөлгөн балага төрөткөн аялдардын бири сары май м-н баланы оозандырган. Мына ушул ырым О. деп аталган. Элдик түшүнүк б-ча эгерде наристени сары май м-н оозандырса анда ал эс тарткандан кийин, ата-энесине, эл-журтуна кайрымдуу, оокат-жайлуу, мал жандуу адам болуп, оозунан жакшы сөз, жакшы тилектер гана чыгып турат. Эпосто Чыйырды аман-эсен көз жарганда баланы үч карын май м-н оозандырат.

ООЗЕКИ ДРАМАТУРГИЯ – «Манас» эпосунун көпчүлүк бөлүгү каармандардын диалогдорунан ж-а монологдорунан түзүлгөн. Лирикалык чегинүүнүн, баяндоонун үлүшү азыраак Эпостун башкы түзүүчү күчү манасчынын баяны эмес, андагы каармандардын иш-аракети, алардын монолог, диалогдору болуп саналат (к. *Монолог, Диалог).* Себеби эпостогу диалогдордун өнүгүшү конфликтке негизделген да, окуялардын өнүгүшү да конфликт аркылуу көрсөтүлөт. Кейипкерлердин образдары да алардын иш-аракеттери аркылуу ачылат. «Манас» жалпысынан аягына чейин бир сюжеттен туруп, ал эпостун ичиндеги өз алдынча көптөгөн майда сюжеттерден түзүлөт. Ар бир сюжеттин башталышы, экспозициясы, чиелениши, окуясынын курч өнүгүшү, окуянын өнүгүп жеткен чеги ж-а аякташы бар. Бул окуянын аякташы экинчи окуянын башталышы болуп эсептелет. Ар бир эпизоддун сюжети *драматургиянын* закондоруна ылайык өнүгөт.

«Манастагы» баяндоолор оозеки ремарканын милдетин аткарат. Ал түгүл оозеки стенографиянын милдети жүктөлгөн баяндоолор да бар. «Манас» пайда болгон күндөн тартып жазма негизге ээ болбой эл ичинде оозеки өнүгүп, жашап келгендиктен аны оозеки драма деп мүнөздөөгө болот.

Ж. Кулмамбетов

ОПОЛ, ОПОЛ-ТОО – топоним. Эпосто адегенде Манастын бабасы Ногойдун ордосу турган, андан кийин Ороздунун он уулу мекендеген жер катары сүрөттөлөт.

Чоң атаң аты Ногой деп,
Каратып турду Кашкарды,
Кара-Шаарга жеткенче
Кан атаң Ногой башкарды.
Санатын алган Сары-Колду,
Ага самаган душман сап болду.
Ордо кылган Ополду,
Дан-Дүң тоонун оюна
Далай журтун которду (СО, 1.117).
Орозду кандын он уулу
Опол-Тоо калган жерине,
Ойрон калган бай Жакып
Ногойдун келбей жерине (СО, 1.50).

Опол-Тоо деп илгеркилер Сарыкол м-н Жаркендин ортосундагы бүткүл Түркстан аймагындагы эң бийик тоо кыркаларын атаган болуу керек. Анын азыркы наамы – Мустагата.

ОРГО – каарман. Чуйдү бийлеп турган кытай кандарынын бири. Манастын ата журтун бошоткону келатканын укканО. кан туш-тушка кабар жиберип, кол курайт. Согушта ага жардамга келген Илебин, Кеймен шаа ж. б. кандар өлүп, О. кан өзү Манастын колунан набыт болот (СО, 2. 70–88).

ОРДО – эки топко бөлүнүп ойнолуучу байыркы элдик оюн. Оюндун негизги жүрүшү төмөнкүдөй: тегизделген жерге чийилген чоң айлананын так ортосуна «кан» тигилип, анын тегерегине тизилип көп чүкөлөрдү чийиндин сыртынан туруп, абалак же томпой м-н атып, уруп же чертип чийиндин сыртына чыгаруу болуп эсептелет. Оюндун ушул көрүнүшү таптык коом учурунда белгилүү бир жерди ээлеген (оюндун жалпы чийини) эл башкаруучуну (оюндагы «кан») анын жан-жөкөрлөрү м-н кошо (оюндагы чүкөлөр) кантип жок кылуу максатына негизделген. Ушинтип, эл ортосуна, борборго бекинген «канды» жок кылууга багытталган. О. оюнунун аталышы: «орто», «ортолук», «ортонун» (элдин) деген сөздөн пайда болгондугу жүйөлүү. Ал эми оюндун алгачкы жаралуу этабы байыркы мергенчилердин жерге сүрөт тартып, аны айланта чийин чийип ошол жерде жасаган кыймыл-аракеттери, ишенимдери м-н үндөшкөндөй болот. Кийин жоокерчилик доордо жерге чийилген айлана чийин м-н душмандын ээлеген орду белгиленип, ушул аймакта аларды кандай амал, ык м-н жеңүү жолдору үйрөтүлгөн. Ушул «шарттуу аймактан» жоонун өңүтүн кантип алып, каяктан чабуулга өтүү жолдору, алардын алдын «тооруп» жок кылуу ыкмалары ж-а «кынкый атуу», «тике атуу», «ичке түшмөй» ж. б. элементтер кайталанып, алдыда боло турган беттешүүнүн башкы машыгуусу жүргүзүлүп, планы иштелип чык-

кан. Маселени ушул жагдайда караганда «Манас» эпосундагы чоң казатта чоролордун О. оюнун ойногону бекеринен эмес. Эпосто Манастын өзү да О. оюнуна катышкан, эпизод учурайт. Манас кырк чоросу м-н О. ойноп жатканда Эсенкандын кербенчилери О-нун сызыгын бастырып кирип келгенде ачуусу келген Эр Манас колундагы чүкөсүн атканда Эсенкандын эки нарынын жилигин талкан кылып быркыратып кетет. Ушул жердеги чатакта Манас Эсенкандын эки жүз балбанын талкалайт, керик минген Дөөдүр деген балбаны качып кутулат (СК, 1. 85).

К. Айдаркулов

ОРДОБАЙ – эпизоддук кейипкер. Ороздунун ыркы жок он уулунун кенжеси (СО, 1. 172).

ОРДОЛУУ ШАЙЫК, КӨК ЖӨКӨР эпосто негизинен Кокон ж-а Маргалаң шаарларына карата колдонулат. Эпосто: «Ордо шаар, көк жөкөр», «Ордолуу шайык, көкө жөкөр» деп да айтылат. «Ордолуу шайык, көк жөкөр, Орчун Кокон, Маргалаң» (СК, 1. 197). «Бу Алты-Шаар, Маргалаң, Аяк жагы Кокон кан, Ордолуу шайык, көк жөкөр» (СК, 1. 31). Мусулман элдеринде Ордону (өлкөнү) шайыктар башкарган. Кокон кандыгында да шайыктар бийлик жүргүзгөн. Бул кандыктык ордодо кызмат кылган аскерлери (нөкөр-жөкөр) бир түрдө көк түстөгү кийим кийишкен. Ошондуктан, бул татаал туюнтма: шайыктар башкарган Ордонун көк кийимчен аскери (нөкөр), ошол ордонун эң башкысы, орчуну Кокон, Маргалаң болуп эсептелет деген түшүнүктү берет.

ОРЖЕМИЛ, У л ж е м и л – элдик медицинада колдонулган дарынын бир түрү. Эпосто согушта жарадар болгон баатырлар О. жутуп денесинен агып жаткан канды токтотушканы көп эскерилет:

Оржемил деген дарысын,
Жутуп алды баарысын.
Аккан каны басылып,
Айнектей көзү ачылып,
Каары бойдон чачылып... (СО, 2. 60).

ОРКОЙ – топоним. Эсенкандын буйругу б-ча кытай-калмактардын Жолой, Дөңгө баш болгон балбан-баатырлары көп кол м-н Манасты кармап кетүү үчүн келишет. Жоокердик салтка ылайык жекеге чыгып, ат үстүнөн найзалашып сайышуунун биринчи кезеги Жолойго берилип, аны коркута айткан Манас баатырдын диалогу О. деген жер ж-дө төмөнкүчө эскерилет:

Алтай, Оркой жериңди,
Айланып баарын баспасам,
Манас болбой өлөйүн,
Сенин ордоңду бузуп чачпасам (СК, 1. 96).

ОРКУ КУЛА БЭЭ – *Ороңгунун* жоого минген аты ж-а байгеге чапкан күлүгү. Көкөтөйдүн ашындагы ат чабышта байгеге чабылып, алтымышынчы болуп келген (СО, 3. 268). СКВ б-ча «Оргу-шаргы Кула бээ» (СК, 2. 55) Көкөтөйдүн ашында Көкбөрүнүн Куу-Казыгынан кийин марага келет. ВЖЭде «Орку кула бээси бар, Ороңгу катын ээси бар» (ВЖЭ, «Ала-Тоо», 1979, № 7, 77-б.),– деп Ороңгунун аты экендиги айтылат, к. *Кула бээ.*

ОРКУН – топоним. Эпосто күн чыгыш тараптагы чоң дарыя. Орго кан м-н урушуу үчүн Манас баатыр О. дайрасынын боюн жердеген элден да кол курап алып келе жатканын Оргого Култаң аяр кабарлайт.

Алтайдагы кыргыздар
Аты Манас бирөө бар,
Оркундун улуу суусунан
Улуу черүү алыптыр,
Токтоктун Кара-Тоосунан
Толгон аскер алыптыр (СО, 2. 74).

Алтайга сүрүлүп барган кыргыздар ата-бабасы туулуп өскөн жери Ала-Тоого көчкөн учурда казактардын Айдаркан уулу Көкчөнүн эли «Улуу-Тоонун оюнан Оркун дарыя боюнан» (СО, 2. 159) көчүп чыгышат. Географиялык реалияда О. мурунку Жунгариянын Тарбагатай тоосунан башталган Орху (Оркун) өзөнүнө туура келет. Ошондуктан, «Оркун, Эртыш – эки суу, Калмактын жайы мына бу» деп, Калмактын мурунку мекени Жунгарияны туюндуруп жатат.

ОРКЫЗЫЛ – *Жүгөрүнүн* байгеге чапкан күлүгү. Көкөтөйдүн кара ашындагы ат чабышта онунчу болуп келет (СО, 3. 58).

ОРКЫЗЫЛ – Ошпурдун күлүгү. Тейиш кандын тоюндагы ат чабышта байге алган кырк аттын бири (СО, 2. 66).

ОРМОМБЕК, О р м о н б е к – эпизоддук кейипкер. СКВда бирде кырк чоронун бири, бирде кан делип айтылат. Манас Көзкамандарды тосуп келүүгө үч канды (О., Жамгырчы, Шыгай) жиберет (СК, «Семетей», 1. 191). Чубак Манаска тарынып кетип калгандагы Коңурбайдын Таласка кол салышында, О. кандын башына бийөнгө тийип өлгөнү айтылат. Ал эми Көзкамандар уу бергенде: Манас чоролорунун катарында О-ти да атайт: «Ормонбек, Бозуул түгөйлөш, Теңизим карап турсачы» (СК, «Семетей», 1. 199). Жакып Каныкейди Бакай Текеченин О-ке бермек болуптур деп, Абыке, Көбөштү тукурат.

ОРОЗБАЕВ Олжобай (1919, Ысык-Көл р-ну, Темировка айылы – 2005, Бишкек) – кыргыз совет котормочусу. Фрунзедеги кыргыз педагогикалык техникумун бүткөн (1937). Улуу Ата Мек. согушка катышкан. Эмгек жолун мугалим болуп баштап, кийин ар кыл кызматтарда эмгектенген. О. окурмандарга көбүнчө көркөм адабияттарды кыргызча которуу м-н белгилүү. Кыргызчадан орусчага да которот. Ал Москвадан 1984-жылдан «СССР элдеринин эпостору» сериясынан кыргыз ж-а орус тилинде жарык көрүп жаткан «Манас» эпосунун төрт томдугунун биринчи томун дээрлик ж-а «Көкөтөйдүн ашы», «Чоң казаттын» бөлүктөрүн орусчага сапма-сап которгон.

ОРОЗБАКОВ Сагымбай, к. *Сагымбай Орозбак* уулу.

ОРОЗДУ – эпизоддук кейипкер. СОВ б-ча Ногойдун Орозду, Үсөн, Бай, Жакып деген төрт уулу болгон. Кытай мамлекети буларды туш-тушка сүргөндө О. иниси Бай м-н Ополду жердешет (СО, 1. 33, 93). О-нун он уулу ээнбаш, ынтымаксыз болуп О-ну гана беймаза кылышпастан, Байдын балдары Бакай м-н Тайлакты убарага салып, малын тартып алышат. Биринин башын бири жарып кан алдына барышат да, Байдын балдарынын малын айдап берип чууну басышат (СО, 1. 91). О. балдарынын убайымын тартып:

Балдарынын согушунан
Орозду карып каң болгон
Бат урушкан дартынан
Кайгыга каркап толгону
Бек эле бейпай болгону,
Балдарынын дартынан
Мээнетке каркап толгону,
Орозду жүрөт ой-бай деп,
Ойроттун калың чагында
Ошондо өлүп койбой деп (СО, 1.206) жүргөнүн Бай өз баянында агасы Жакыпка айтып берет (СО, 1. 190–193).

ОРОЗОН – эпизоддук кейипкер. СКВда Манастын жакын туугандарынын бири. Каракан өлүп Алооке кыргыздарды чаап алганда колго түшүп кетип, ошол б-ча дили, дини калмак болуп калган ж-а кийин Манастын көзүн тазаламакка келишкен Көзкамандардын бири – О. Манасты ууландырып өлдү деп ойлоп, качып баратышканда аркасынан кууп жеткен Бакай баштаган Манастын кырк чоросунун колунан өлөт (СК, «Семетей», 1. 189, 210.).

ОРОКБАШ – эпизоддук кейипкер, кытай баатыры. «Чоң казатта» өлгөн атасы Шыпшайдардын өчүн алуу үчүн Коңурбай м-н кошо Таласка келет. О. жекеге чыгып, Күлчоро экөө алты күн тынбай салгылашып, өлүм болот (СК, «Семетей», 2. 217–218).

ОРОК-КЫР – топоним. Алтай жеринде Манастын кытайлар м-н болгон экинчи урушунда душмандар кыйла кыргынга учурап, калгандары качып жөнөшөт. Кол башчы Жолой качкан аскерлерди О.- К-дан кууп жетип, кайрадан урушка айдап кирет. Кытайдын Орго баатыры ушул жерде салгылашта өлөт (СК, 1. 152).

ОРОККЫР – эпизоддук кейипкер. Кытайлардын солон, шибээ элинин каны ж-а кол башчы баатыры. Буруттан (кыргызда) Манас деген баатыр чыгып, сени жеңет деген сыйкырчыларынын сөзү м-н Эсенкан Манас аттуу баланы таап келүүгө көп балбан-баатырларын жөнөтөт. Алар көп жерди кыдырып чыгып, акыры Самаркандан Чоң эшендин уулу Жарманасты байлап кеткендердин ичинде О. да болот (СК, 1. 41). Көкөтөйдүн ашында О. өз аскерлерин баштап келет (СК, 2. 26). Чоң казатта О-ды Манас сайып өлтүрөт (СК, «Семетей», 1. 185).

ОРОЛ – топоним. Эпосто: «Элибиз жатыр Эриште, Аягы Орол тоосунда» (СО, КФ, 575-инв., 26-б.), «Оролдун узун тоосу бар, Ошого жакын барсак деп, Бир кыйла элдин оозу бар» (СО, КФ, 575-инв., 28-б.),– деп казак м-н кыргыздарды бир эл катары эсептеп, Жакып Алтайдан Анжыянга көчөлү деп уруу аксакалдары м-н кеңеш курган окуяда эскерилет. Географиялык реалияда азыркы Орол (Урал) тоосу.

ОРОМПОЙ – сыңар аяктап (бир буттап) секирип ойнолчу балдар оюну. Бул оюн түрдүүчө ойнолот. Анда балдар эки жаатка бөлүнөт. Ортого айлана чийилет. Бир жаат айланага кирип бир буттап турушат. Экинчи жаат сыртта калып ичтегилерди алаканы м-н чабууга аракеттенишет. Ошол учурда ичтеги оюнчулар бүгүлгөн буттары м-н аларды тебет. Көбүрөөк тептирген же көбүрөөк чаптырган жаат утулат. Дагы бир түрү: Эки бала корозчо соксоңдошуп акырын жөөлөшөт. Кимиси жыгылса же эки буттап туруп калса ошонусу утулат. Бир

буттап жарышып, марага келген түрү да жолугат. Эпосто бул оюндун ойнолгондугу айтылат:

Оромпой оюн чоң салып,
Кырк баланын баарысы
Тегеректеп Манасты
Ойноп оюн чоң салып (СО, 1. 66),

«Шабиет оюн, оромпой, Болуп жаткан кезинде» (СК, «Семетей», 1. 195).

ОРОҢГУ – кейипкер. Каңгай канышасы, баатыр аял. «Манас» эпосунун көпчүлүк варианттарында бар. Эпосто О. Бээжиндин чегин кайтарган алп аял Канышай сыяктуу каармандык эрдиктерди жасаганы сүрөттөлбөгөнү м-н, согуш жортуулдарына эпикалык душмандын кол башчы баатырлары м-н катар аты аталат. Өзүнө тийиштүү Кула бээ тулпары бар «Оюктун боюн жер деген Ойроттон киши жеңбеген» (СО, КФ, 583-инв., 36-б.) белгилүү баатыр делет. Цаймандык моңголдордо «Ороңгу» деген өзүнчө уруу. Алар түнкүсүн каракчылык кылып цаймандыктардын малын, данын ж. б. мүлкүн тартып алып турушкан. Ошондуктан алар жаман көргөн нерсесин «орангын» дешкен, ал түгүл балдарды «орангын» келе жатат деп коркутушат. Моңголчо: ора – жапайы, «күн – киши, адам». Демек, «жапайы адам», «наадан» каракчы деген өтмө мааниде айтылып жатат. Ушул сөз эпоско кейипкер катары кирип калган болуу керек.

Кандайдыр бир этникалык топтун аталышын эпосто кейипкерлердин ысымы катары колдонуу дүйнөлүк фольклордо кеңири кезигет. Алтайлыктарда Ойроткан – ойротторду жалпылаштырган ысым. «Манас» эпосундагы О. этнонимди да эпикалык өнүгүүгө ылайык калыптануусу ыктымал. Эпосто:

Ороңгу деген катындыр
Орою суук капырдыр.
Он эки таман бети бар,
Карт кокодой эти бар, (СО, КФ, 583-инв., 36-б.) же: «Ороңгу келет ороңдоп Арасынан чапчынын отуз-кырк чычкан сороңдоп» – деп, элеси, ырайы суук, коркунучтуу типти элестетет. О-нун образында юмор м-н сүрөттөлгөн сатиралуулук бар. О-нун Көкөтөйдүн ашында «тоо чечмейге» чыгышы м-н анын образындагы сатиралуулук дагы тереңдетилет.

С. Алиев

ОРО-ТӨБӨ – топоним. Кыргызга жамаатташ элдер жашаган шаар. Манастын төрөлүшүнө байланыштуу берилген тойго кабар жиберерде айтылат (СО, 1. 75). Жакып Манаска кыз издеп жүрүп басып өткөн жер (СО, 2. 350). Көкөтөйдүн ашынан кийин кандар чогулуп Манаска каршы кутум уюштурганда «Орчун, Кокон, Маргалаң, Оро-Төбө, Самаркан, Анжыян элин айдаган» (СО, 4. 52),– деп Санжыбек кандын жери катары айтылат. Географиялык реалияда өткөн замандарда О. Азиянын маданий борборунун бири, азыркы учурда Тажикстандагы шаар.

ОРТО АЗИЯ – топоним. Эпосто кыргыздардын ж-а аларга жамаатташ элдердин мекени. Сагымбай ж. б. илимий чөйрө м-н тааныш манасчылардын варианттарында гана жолугат. Анткени бул аталыш Европалык окумуштуулардын эмгектеринде 19-к-дын 1-жарымынан тартып гана колдонула баштаган. Мис., «Орто Азия жерибиз Орчун кыргыз элибиз» (СО, КФ, 575-инв., 26-б.).

Географиялык реалияда О. А. Кыргызстан, Өзбекстан, Тажикстан, Түркмөнстандын бүт аймагын, Казакстандын түштүк, түштүк-чыгыш ж-а ортолук (Арал-Эргиш суу бөлгүчүнө чейин) бөлүктөрүн камтыган табигый аймак. О. А. түштүгү ж-а чыгышы Иран, Ооган ж-а Кытай мамлекеттери, батышы Каспий жээктери, Үстүрт ж-а Мугалжар тоолору м-н чектелет. Саясий-административдик жактан О. А. аталган 4 республика гана кирет, Казакстан кирбейт. О. Азия 1924–25-ж. чейин Түркстан деп аталган.

ОРТО ЖҮЗ – казак элинин негизги үч чоң бөлүгүнүн бири. Эпосто бир катар кейипкерлердин уруусу катары айтылат. Мис., «Орто жүздүн Жанышы» (СО, 2.243), к. *Казактар.*

ОРТОК-ТОО, К а р а - Т о о – топоним. Манас кытай-калмактар башта басып алган ата журту Ала-Тоону бошотконду, анын колунун Мунаркан баш болгон бөлүгү Тарлаң жайсаң баштаган душман м-н О.-Т-до беттешип, аны жеңген (СО, КФ. 576-инв., 530-б.). Бул окуянын өткөн жерин Кочкор өрөөнүнүн түндүгүндөгү О.-Т. м-н байланыштырууга болот.

ОРТО-ЧАТКАЛ – топоним. Эпосто кыргыздарга ынтымакташ элдер жашаган аймактардын бири катары баяндалат. Көкөтөйдүн ашында эпостогу белгилүү кандардын бири Музбурчактын мекени катары сүрөттөлөт.

Эң бери чети элиңдин
Эсебин уккун кебимдин,
Букарай шарып ары жагы,
Бузулган Чамбыл бери жагы
Орто-Чаткал жердеген,
Ойротко тизгин бербеген,
Жарагы болот бир кучак
Буудайык уулу Музбурчак (СО, 3. 88).

ОРУЗБАЕВА Бүбүйна Өмүрзаковна (1924, Түп р-ну, Чолпон айылы – 2013, Бишкек) – кыргыз тилчиси. Филология илиминин доктору (1964), профессор (1967). Кыргыз ССР ИАнын академиги (1979), Түрк тил коомунун корреспондент мүчөсү (Түркия, 1988). 1945-ж. Фрунзедеги КМПИни бүткөн. 1954–76-ж. Кыргыз ССР ИАда иштеген. 1976–86-ж. Кыргыз Совет Энциклопедиясынын Башкы редактору. 1986-жылдан бери Кыргыз ССР ИАнын президиумунун мүчөсү, Советтик түркологдор комитетинин президиумунун мүчөсү болгон.

150дөн ашуун илимий эмгектин автору. Алардын ичинде 14 көлөмдүү монографиясы бар. 1968-ж. Японияда Токио-Киото шаарында Антропология ж-а этнография б-ча өткөн эл аралык 8-конгрессте «Манас» эпосундагы этнонимдер м-н кыргызча уруу-урук аттарындагы окшоштуктар» деген тема да илимий доклад (1970-ж.) жасаган. Ал Конгресстин материалдарынын 2-томуна немис тилинде жарыяланган. О. «Манас» эпосунун материалдарынын негизинде жазылып корголгон диссертацияларга илимий жетекчи (Жумакунова Г., «Манас» эпосундагы турмуштук лексика», 1988; М. Юсупова, «Кыргыздын элдик материалдык маданий терминдери», 1988).

«ОРУС ОКУМУШТУУЛАРЫ «МАНАС» ЭПОСУ ЖӨНҮНДӨ» – манас таануучу Муңдук Мамыровдун эмгеги (Ф., 1964). 42 бет. Китеп «Манас» эпосун биринчи жыйноочулар ж-а изилдөөчүлөр, «Манас» эпосунун советтик мезгил-

де изилдениши деген эки бөлүмдөн турат. Биринчи бөлүм эпосту эң алгач изилдеген окумуштуулар Ч. Валиханов, В. В. Радловдун «Манас» ж-дөгү жазгандарына арналган.

«Манас» эпосунун советтик мезгилде изилдениши деген экинчи бөлүм түрколог П. А. Фалевдин 1922-ж. «Наука и просвещение» журналына жарыяланган «Кара кыргыздардын жомоктору кандай түзүлөт» деген макаласы ж-дө учкай сөз кылуу м-н башталат да, бул бөлүмдүн басымдуу бөлүгү М. О. Ауэзовдун «Манас» ж-дөгү изилдөөлөрүнө арналган.

Китептин соңунда С. М. Абрамзон, В. М. Жирмунский, А. Бернштам, Б. М. Юнусалиев, П. Н. Берковдун «Манас» эпосун окуп үйрөнүүгө арналган эмгектерине аннотациялык маанайдагы мүнөздөмөлөр берилет.

Садык Алахан

ОРЧУН – топоним. Эпосто калмактар турган шаар катары сүрөттйлөт. Манас калмактарды О. шаарынан сүрүп чыгарып бошоткон учурда эскерилет:

Кыргын салып жапырып,
Ойду көздөй түрүптүр,
Орчун шаар калмагын,
Ойбойлотуп сүрүптүр (СО, 2. 124).

ОСМОНОВ Асанкул (1933, Тянь-Шань р-ну, Миң-Булак айылы) – кыргыз артисти. Кыргыз Республикасынын эл артисти (1991). Караколдогу айыл чарба техникумун бүтүргөндөн кийин эмгек жолун колхоздо бухгалтер болуп иштөө м-н баштаган. 1958-жылдан Кыргыз драма театрында. «Айкөл Манаста» Кошойдун, «Манастын уулу Семетейде» Бакайдын, Ысмайылдын, «Сейтекте» Семетейдин ролдорун жогорку чеберчиликте аткарып, жогорку көркөмдүктөгү образдарды түзө алган.

ОТ МАЙ – башка бирөөнүн жайытына малын оттотуп, бакканы үчүн акы төлөө. «Манаста» Алтайга сүрүлүп барып кен казып, эгин эгип, ченде жок байыган Жакып малын калмактарга таандык жерге жайганы үчүн отуз байтал, беш аттан О. м. төлөп турганы айтылат, Манас эң алгачкы эрдигин ушул О. м-га шылтоолоп, Жакыптын жылкысына тийип, өзүнө кол салган калмактын жер корукчуларына каршы чыгып көрсөтөт. Багыш Сазан уулунун вариантында Алтайдан Ала-Тоого көчүп келген Жакыптан Алооке О. м. талап кылат. Жакып «Токсон шумкар жагоолоп, токсон тулпар жабуулап» – андан кутулмак болот. Муну билип калган Манас атасын жолдон кайра кайтарып, өзү Алоокеге каршы аттанып, жеңип чыгат.

ОТОГО, о т о г о т (моңг. отго – канат) – кытай-калмак башчыларынын баш кийимине тагылуучу мансаптык белги, титулдук наам. Мансаптык белгилер негизинен ар түрдүү асыл таштардан ж-а куштун канат-куйругунан даражасына ылайык тагылган. Алгачкы уруулук түзүлүш м-н феодалдык мамилелердин ар бир баскычтарында ар кандай элдин башкаруу чөйрөлөрүнүн титулдук наамдары болгондугу тарыхта белгилүү. Титулдук наам, ошол элдин эпикалык чыгармаларынын (айрыкча баатырдык эпосторунда) башкы каармандарына титулдук эпитет катарында колдонула тургандыгын конкреттүү фактылар көрсөтүп турат. Мис., О. «Манас» эпосунун негизги варианттарында айтылып, жоокерчилик дооорлордун шарттарындагы мансаптык даражаны туюндурган терминдер-

дин бири. «Отого» деген термин түрк-моңгол элдеринде байыркы мезгилдерде эле болсо керек. Чагатай тилинде «Одога» деген сөз – султандар баш кийимине же селдеге тагынган куштун бир тутам канаты. Атайы адабияттарда «Отогат» – кытай төбөлдөрүнүн баш кийимдерине сайылган тоостун канаты деген түшүндүрмө берилген. Ал эми моңголдордун 17-к-дагы «Алтын топчу» аттуу эстелигинде «Отогат» – 14–15-к-дарда башкаруучулар баш кийиминин арт жагына тагып жүрүүчү куштун узун канаты» деп көрсөтүлгөн. Албетте, ар элде өздөрүнө ыйык деп эсептелген куштардын канат-куйругун тагынуу мүнөздүү болгондугу байкалат. «Манас» эпосунун тексттеринде бул мансаптык белги калмак-кытай башкаруучулары м-н баатырларына карата гана колдонулат. Мис., СКВда: «Кытайча кийип таажыны Ал таажынын үстүндө Шуру-отогот – маржан таш» (СК, КФ, 553-инв., 371-б.) же «Шуру таштын башына Тоту куштун куйругун Токсон түрдөп сайынган» (БСВ, КФ, 1090-инв., 323-б.). СОВдо:

Ак отогот, көк диңсе
Дал ортодо жаркылдап,
Тоту куштун куйругу
Аркасын жаап жалпылдап (СО, 4. 298–299).

Кытай баатыры Коңурбайдын сырткы көрүнүшү ушундай сүрөттөлөт. Айрым учурларда «таш сайынган кытай» же «таш сайынган манжу» деп да айтылат. Жогорудагы эпикалык тексттердин мааниси б-ча Цин сулалесинин мезгилиндеги мансаптуу адамдар даражасына карата баш кийимдеринин төбөсүнө ар түрдүү түстөгү асыл таштардан (рубин, маржан, инжу, лаал ж. б.) чоң мончокторду (шарикче) тагынып, тоос же тоту куштун кооз канат-куйругунан сайынып жүрүүчү салты эреже болгондугу реалдуу этнографиялык факт болуп эсептелет. Манжу-кытайлар баш кийимге тагынып жүргөн мансаптык белгилерди жалпысынан «диңсе» деп аташат. Ошондуктан «Манас» эпосунун тексттеринде бул термин «Отого» деген термин м-н синонимдик мааниде да кош сөз формасында («ак отого, көк диңсе, айбаты бар көрүнсө, көк отого, ак диңсе, көркү кыйын көрүнсө») деп айтылат. ВЖЭ б-ча Бокмурун кыргыз элинин эзелтен душманы Жолойдун жерине көчүп барып, аны м-н дос болуп, калмактан «көз отого чен алып, көрүнөө төрө боломун» дейт. Эпосто «көз отогону» калмактар м-н кытайлардын бийлөөчүлөрү ж-а баатырлары тагынган. Эзелтен салттык душмандар Жолой, Коңурбай, Алооке ж. б-лар Цин өкмөтүнүн мезгилиндеги титулдук наамдарды (калдай, жаң-жуң ж. б.) алышып, мансаптык белгилерин баш кийимине тагынып жүргөн башкаруучулар экенин белгилөө м-н бирге алар эпикалык душман катарында согуштук окуяларга катышкан каармандар болуп эсептелгендигин да айтууга болот.

Э. Абдылдаев

ОТОР – эпизоддук кейипкер. Жакыптын малчысы. Манас Каныкейге күйөөлөп барганда, калыңга берилчү төөлөрдү айдап барат (СО, 2. 395).

ОТОР БАШЫ – койду, айрыкча жылкыны кышында жылуу, оттуу жерге айдап барып баккан малчылардын башчысы. Малды мындай багуу адатта оторлотуу делет. Кээде бир короо кой, үйүр жылкы да отор деп аталат. Эпосто да ушул маанилерде жолугат. Мис., «Отор башы Чабагы Ал сөздү айтып салганы» (КВ, «Манас», 1. 103).

ОТОР БИЙ – эпизоддук кейипкер. Тажик бийи Каныкейдин нөкөр кызы Сейилкандын атасы. Манас Каныкейге күйөөлөп барганда эскерилет (СО, 2. 418).

«ОТРАЖЕНИЕ ЭТНИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ КИРГИЗОВ В ЭПОСЕ «МАНАС» («Манас» эпосунда кыргыздардын этникалык байланыштарынын чагылдырылышы» – *И. Молдобаевдин* китеби (Ф., 1985). Эмгекте «Манас» эпосундагы казак, өзбек, башкырт, тува, алтай өңдүү түрк элдери м-н болгон этникалык байланыштардын болушуна өбөлгө түзгөн карым-катнаш мамилелери каралат. Бул этникалык байланыштарды автор «Манаста» чагылдырылган эпостордун аттары м-н О. Азия ж-а Саян-Алтай аймактарында жашаган элдердин этнонимиясынын, тамгаларынын ж. б. этнографиялык маалыматтарынын окшоштугуна таянып далилдейт. Монографияда о. эле кыргыздардын этникалык байланыштарына көмөкчү болгон эпосто чагылдырылган жол катнаштары да изилдене кеткен. Негизги булак катары «Манас» эпосунун революцияга чейинки, о. эле Совет доорунда жазылып, басмадан жарык көргөн варианттары ж-а үзүндүлөрү пайдаланылган.

ОТУЗ-АДЫР – топоним. Ала-Тоону душмандан бошотуп, Алтайдан көчүп келгенде кан Жакып айлын кондурган жер (СО, 2. 163). Өзгөн м-н Кара-Суунун ортосундагы бул чыбыр, адырмак аймак азыр да өзүнүн илгерки аты м-н белгилүү.

ОТУЗ-СУУ – топоним. Манас баатыр Алтайдан Ала-Тоого көчөр алдында жолдогу кытай, калмак кандыктары ээлеп алган жерлерди бошотуп келе жатканын угуп, Чүй боорун бийлеп турган Акунбешим шаа кол курап камынуу үчүн «Аяк жагы элинин Орол тоонун ичинде, Отуз-Суунун тушунда» (СО, 2. 129) жашаган кытайларга чейин кабар жиберип, кеңешкен учурда О.- С-дагы билермандарын да чакыртат.

ОЮМКАН – эпизоддук кейипкер. Чоң казатта окко учкан атасы Көкчөнүн өчүн алуу үчүн» Үмөтөй Семетейге каршылашып келген учурда Каныкей уулуна О. Темиркандын он эки кызынын бири, Ормонбектин зайыбы, өзүнүн эжеси экендигин айтат (СК, «Семетей», 2. 274).

ОЮРМАЛУУ – топоним. Кытайлар м-н Ма-настын экинчи жолку урушунда жекеге чакырган калмак баатыры Жолой м-н беттешкен белес катары эскерилет (СК, 1. 156).

Ө

ӨГҮЗКАН (Угузкан) – эпизоддук кейипкер. Эпостун айрым варианттарында Манастын бабаларынын бири. Ө-дын образы «Манас» эпосуна түрк элдерине белгилүү уламыш, санжыралардан өткөн сыяктанат. Түрк элдерине бирдей таандык «Огуз намэ», Кашкарлык Махмуддун «Диван лугат ат-түрк» («Түрк сөздөрүнүн жыйнагы») ж-а Абулгазы кандын «Шаджара и турк» өңдүү жазма эстеликтери да белгилүү роль ойногон болуу керек.

ӨГҮЗ КЕЧҮҮ – топоним. Чоң казатка барарда Манас элге: «Алыскы кыйын жолдо жаткан Бээжинге кимиң колду баштап бара аласың?» – деп сурап, ага баруучу жолдогу жерлерди санаганда «Өгүз-Кечүү, Калкандан өткөн журтум барсыңбы» (СО, 4. 63),– деп Ө.-К-нү да эскерет. Географиялык реалияда Иле дарыясынын боюндагы жерлердин бири.

ӨГҮЗ-ӨТМӨК – топоним. Кыргыз колу Бээжинге бараткан жолдо жүрө албай кыйналган Кыргылчалга карата:

Өгүз-Өтмөк, Тай-Өтмөк
Өрдөшүнө барганда,
Колду санга салганда,
Эсебин элдин алганда,
Өлдү Кыргыл доңуз деп
Эсебиңди эсен беремин (СО, 4. 133),– деп он башысы Бозуулдун айткан сөзүндө эскерилет.

ӨЗӨНДҮ-БУЛАК – топоним. Кыястын өлүмү окуясында «Өзөндү-Булак, Кууган-Төр, Өрдөтө салар мал да жок» (КВ, «Сейтек», 125),– деп Кыяс Ө.-Б-ка жайылар малы жокту гун айтат. Ө.-Б. сыяктуу жер-суу аттары Кыргызстандын топонимдеринде кезигет.

ӨЗҮБЕК – эпизоддук кейипкер. Кашкардын каны. Семетейди Букарга кан көтөргөндөгү тойго ат чабам деп келгени айтылат (СК, «Семетей», 1. 77).

ӨЗҮБЕК – эпизоддук кейипкер. Манас кан шайланганда Абдылданын атасы экени эскерилет (СО, 1. 267).

ӨКҮМКАН – эпизоддук кейипкер. Каныкейдин нөкөрү, Түлөбийдин кызы. Манас Каныкейге күйөөлөп баргандагы ат чабышта аты отуз сегизинчи келген Алакенге турмушка чыгат (СО, 2. 418, 427).

ӨПКӨ ЧАБЫШУУ – улуттук оюндардын байыркыдан калган түрү. Ал аштойлордо ойнолгон. Оюндун тартиби төмөнкүдөй: Эки тараптан эки таз кишиге мыкты аттарды мингизип, бөктөрүнчөк байлап, жылаңбаштанып, камчы ордуна ашка же тойго союлган жылкылардын өпкөсүн кекиртеги м-н колдоруна берип, коштоочулар коштоп келип, беттештирет. Таздар эки үч жолу чабышкандан кийин эле жумшак өпкө үзүлүп түшүп колдорунда кекиртеги калат. Бүтүн кекиртек да камчыдан катуу ж-а чыдамдуу болот. Тегерене өмгөктөтүп, кекиртек м-н чапкылаганга чейин чыдай албай башын калкалап, аттан түшө качкан таз жеңилип, мөрөй шамдагай, өжөр, эр жүрөк ж-а минген аты мыктыныкы болот. Эпосто бул оюн Көкөтөйдүн ашында ойнолот.

ӨРМӨ-ӨТӨК – топоним. Чоң казатта Алмамбеттин чалгынга келе жатканын сезип калган Ак кулжа Өрмө-Өтөктөн качып кетет (СО, 4. 153).

ӨРТТӨН – топоним. Манастын Текес кан м-н урушунда кездешкен жерлердин бири.

Камыш, чийи, куурайы
Жалынга тактоо кылабы,
Жалпы күйдү бу дагы.
Кайың, талы, тереги
Түк болбоду кереги,
Өрттөп аны салганы,
Ошо күндөн ушу күн
Ошо жердин атагы
Өрттөн атка калганы (СО, 2. 43),– деп манасчы өзү Ө. аттуу жердин аты, өрт чыккан жерге коюлуп калган семантикалык маанисин чечмелеп берет.

ӨСКӨНБАЙ – эпизоддук кейипкер. Жакыптын жылкычысы. Атка шайдоот жүргөн шамдагай адам. Жакып эл чогултуп Алтайдан Анжыянга көчүү ж-дөгү кеңешинде элди меймандоо үчүн мал алып келүүгө Ө. м-н Найманды жибергени эскерилет.

ӨСӨР Жолдош уулу (Базар-Коргон р-ну, Коммунизм айылы) – семетейчи. Мундуздун дүрбөл уруусунан, 7 класс билими бар. «Семетейди» китептен окуп үйрөнгөн. Ө-дөн «Семетейдин Айчүрөккө жөнөшү» деген эпизод жазылып алынган. «Кемпир чал», «Кыраан каракчы», «Каргалдай» сыяктуу элдик жөө жомокторду да айткан.

ӨСҮМДҮКТӨР ДҮЙНӨСҮ (флора) – «Манас» эпосунда кыргыздардын ар түрдүү түшүнүктөрү м-н катар табият м-н карым-катышы, жаратылыш тууралуу билимдери да орун алган. А. и. элдин О. д-нө болгон мамилеси ж-а өсүмдүктөр ж-дөгү билимдерине да кеңири орун берилген. «Манастын» түрдүү варианттарында Ө. д. ж-дөгү маалыматтар өтө бай ж-а ар түркүн. Эпостун манасчы Сагымбай Орозбак уулунун варианты б-ча жарык көргөн төрт томдугунда (1978–82) өсүмдүктөрдүн 70ке жакын атоолору кезигип, алар түрлөрүнө, өзгөчөлүктөрүнө жараша так берилет. Алардын ичинде токой, чер бак, гүл бак, сабак, бакча, гүл, жыгач, дарак, бадал, чырпык, жалбырак, дүмүр, чөп, куурай, жемиш ж. б. жалпы маанидеги атоолор бар. Эпосто өсүмдүктөрдүн төмөнкүдөй ар кандай түрлөрү ж-дө айтылат. Дарак ж-а бадалдар басымдуу айтылат: карагай терек, байтерек, чынар, тал, кара жыгач, кайың, четин, сары жыгач, ит мурун, ыргай ж. б; жемиш жыгачтары: алма, алмурут, өрүк, жаңгак, алча, бадам, мисте, жүзүм, карагат ж. б; чөп өсүмдүктөрү: бетеге, тулаң, чымылдык, ышкын, кок шибер, чий, камыш, жекен, көк тикен, кымыздык, балтыркан, жантак, ат кулак, чалкан ж. б; эгиндер: буудай, күрүч, арпа ж. б.; бакча өсүмдүктөрү: коон, дарбыз.

О. эле элге анча белгилүү болбогон бадалдардын (тоорак), чөптөрдүн (кыткыл чөп), башка тилдердеги кокок, сагаса (өзбекче чекенди), жаңгел токой деген өңдүү аталыштар да учурайт.

Эпосто көбүнесе токой тууралуу айтылат. Бул илгерки заманда жердин көбүн токой ээлегенин көрсөтөт. Биология илими да муну ырастайт. Токойдогу даректар ж-дө сөз болгондо артыкча тал, андан кийин кайың, карагай, терек, чынар, алма, алча, жаңгак, камыш, жекен ж. б. айтылат. Мис., СОВдо: Бири терек, бири тал, жыгачынын түркү ушу (СО 1.243),– деп баяндалат. Өсүмдүк түрлөрү да ажыратылып берилет. Мис., жөнөкөй тал, кырчын тал ж. б. Өсүмдүктөр таралышына жараша да көрсөтүлүп, какырдын бадалдары, нымдуу жерди ээлеген жазы жалбыректуу, ийне жалбыректуу токойлор, суу бойлоп өскөн жекендүү, камыштуу аймак делип өз-өзүнчө сыпатталат. «Манас» эпосунун окуялары көптөгөн аймактарда өтүп, ар бир жердин Ө. д. өзүнө таандык өзгөчөлүктөрү м-н сүрөттөлөт. Мис., Манас туулуп өскөн Алтайдын токойго, түркүн өсүмдүктөргө бай кооз жер экендиги, «бугу оттогон жерлери, булуңдуу токой черлери» ж-дө айтылат. Ошол жерде өскөн токойдун аянты, калыңдыгы «бери жагында кырк күндүк, караңгы токой чер бар дейт» деген саптар м-н берилип, токой арасындагы «көк ала майдан шиберди аралап», жайылып жүргөн мал тууралуу да көп айтылат. Ал эми Алтайдан Анжыянга көчүп келген эл жер жайнаган жемиш токойлорун көрүп, Талас жеринин «алчасы чирип дөң болгон, алмасы

жатып көң болгон» О. д-нө суктанышат. Эпостун окуялары «жаткан, жаңгак сууда бар, алма, бадам жуда бар, алча жүзүм бу да бар» күнөстүү тажик жергесинде да өтөт. Көкөтөйдүн ашын өткөрүү үчүн «үзөңгүдөн чөп экен, бетеге белден бураган» айтылуу Каркырага көчүп барышат.

Жүрөктү титиреткен кармашууларга, жеңүү-жеңилүүгө жык толгон Чоң казат «текчеден гүлү ачылган, жемиши жерге чачылган» кооз, көркөм, өсүмдүктөргө бай кытай жеринде жүрөт. А деп кытай жерине келгенде кол «дөгө – деген жалбырак, төрт канат үйдүн үзүктөй» экенин, маша деген өсүмдүктү, беченди, күчала деген чөптөрүн, жан-жаныбарларын көрүп таң калышат. Эпосто жапайы өсүмдүктөр м-н катар чарбактар, андагы өсүмдүктөр ж-дө да айтылат. Мис., айтылуу Көкөтөй бай өлөөрүндө «жети таш жерге тигилген, жетимиш уруу тал калды» деп арман кылат. Ошол кезде эле элдин өсүмдүктөрдүн ез ара жамаатташтыгы, б. а. экологиялык байланышы ж-дө түшүнүктөрү да бар экенин төмөнкү саптардан байкоого болот: «Алмурут чыккан жерлерге ит мурун чыгат дечү эле». Чынында эле алмурут м-н ит мурун аймакташып каксоо жерледе өсөт. Ө. д. табияттын кооздугун, байлыгын гана көрсөтүү үчүн эмес, ар андай поэтикалык ыкмаларды түзүүдө материал катары да пайдаланылат. Өсүмдүктөр метафораларда, айрыкча кыздардын, аялдардын сулуулугун көрсөтүү үчүн пайдаланылган. Мис., Аруукенин элеси: «карагат көздүү, кан жүздүү кашы кара ай түстүү». Өсүмдүктөр айрыкча салыштырууларда да өтө көп колдонулат.

«Манас» эпосунда өсүмдүктөрдүн көптөгөн түрлөрү ж-дө айтылып, эпостун окуяларын баяндоодо ыгы м-н, өз өлчөмү м-н берилип, анын көркөмдүгүн арттырып турат.

К. Акматов

ӨТКӨРМӨЛҮҮ – топоним. Чоң казатка аттанган кол басып өткөн көп жерлердин бири (СО, 4. 63, 130).

П

ПАДЫША, б а д ы ш а, п а а ш а, ш а а – «Манас» эпосунда бийлик титулу ж-а ушундай титулу бар каармандарга карата айтылган эпитет. Бул термин кыргыздар О. Азияга келгенден кийин гана коңшу элдерден кабыл алынып «кан» деген титулга синоним катарында колдонула баштаган. П. титулу «Манас» эпосуна кирип, Манаска титулдук эпитет маанисинде көркөм каражат милдетин аткарып калган. Бирок, тарыхый болгон феодалдык П-лардын коомдук абалы м-н эпостордун башкы каармандарынын ушул аракеттерин салыштырып караганда алардын ортосунда идеялык жалпылык болбогондугу айкын көрүнөт. Ал эми «Манас» эпосунда «кан» деген титулдук эпитет кандай мааниде колдонулуп, кандай эпикалык милдет аткарып турса П. «султан», «теро» деген титулдук наамдарды да ошол эле мааниде кабыл алып, алар аркылуу Манас баатырдын мамлекет тибине биригип, баш кошкон кыргыз элинин улугу, эң жогорку башкаруучу абалы атайын белгиленет. Бирок, эпосто идеалдаштырылган анын бөтөнчө, артыкчылык абалы б. а. падышалык титул жалаң Манаска таандык деген түшүнүк берилбейт. П. титулу мүнөздөмө эпитет маанисинде Манастан баш-

ка негизги оң, терс каармандарга карата сейрек болсо да колдонулат. Мис., кытай кандарынын башкы каны – Эсенкан «Падышадан үч кайта Келген киши жоголду» (СО, 2. 13), «Кетте пааша Алооке» (СО, 2. 170),– деп эпостун поэтикалык стилине ылайык бадыша, пааша, шаа формасында айтылган бул титулдук эпитеттин маанисн каармандардын индивидуалдуулук, типтик өзгөчөлүк, образдагы орчундуу белгини так ачып берүү мүмкүнчүлүгү м-н байланышкан. Демек, «Манас» эпосунун башкы ж-а негизги оң, терс каармандарына карата колдонулган П. эпитети ал каармандардын өзгөчө бир белгисин тактоо аркылуу алардын образынын таамай мүнөздөлүшү үчүн шарт түзүү өзгөчөлүгүнө ээ титулдук эпитеттин бири.

С. Алиев

ПАМИР – топоним. Эпосто кыргыз, ооган элдери жашаган белгилүү чоң тоолордун бири катары айтылат. П. иран тилинде «күндүн кудайы Митранын этеги» деп түшүндүрүлөт. Географиялык реалияда П. О. Азиянын түш.-чыгышындагы бийик тоо системасы, негизинен тоолуу Бадахшан АОнун аймагында. Бул жерде байыртан кыргыздар тажиктер м-н жанаша жашап келишкен.

ПАНУС – кейипкер. СОВ б-ча Ташкенди бийлеп турган калмак каны. Акунбешим кандын Манастын колунан өлгөнүн угуп, өч алуу үчүн кол курап, Манаска каршы аттанат. Бул кабарды укkан кыргыз мыктылары Асылбек баатыр баш болуп, көптү билген Көкөтөй карыдан Манастын жайын сурашат. Көкөтөйдүн Манаска кошулалы деген сунушуна эл макул болуп, жергиликтүү кыргыздар П-тун артынан жөнөшөт. Булардын жардамы м-н Манас жеңишке ээ болуп, Ташкенге П. кандын ордуна Көкөтөй кан көтөрүлөт (СО, 2. 145, 146; СО, 3. 35).

ПАҢ – эпизоддук кейипкер, Коңурбайдын түпкү атасы. Учурунда касташкан жоосуна алдырбаган баатыр болгону Манас м-н Коңурбайдын сайышында эскерилет (СО, 3. 247).

ПАРАЛЛЕЛИЗМ – көркөм чыгармада эки түрдүү окуяны салыштырып сүрөттөө аркылуу поэтикалык образ түзүү ыкмасы. Бул ык м-н окуялардын окшоштугу же айырмачылыгы көрсөтүлөт:

Жармы төгүн, жармы чын,
Жарандардын көөнү үчүн,
Жабыратып айтабыз
Жолборс Манас жөнү үчүн.
Көбү төгүн, көбү чын,
Көпчүлүктүн көөнү үчүн,
Күпүлдөтүп айтабыз
Көк жал эр дин жөнү үчүн (КВ, 1. 1.).

П. кыргыз оозеки поэзиясында, айрыкча «Манас» эпосунда басымдуу учурап, көбүнчө жаратылыш кубулуштары адам турмушу, тагдыры м-н салыштырылат:

Тутунарга туяк жок,
Тууганымдан айрылган
Журтта мендей чунак жок.
Карманарга туяк жок
Канатынан айрылган
Калкта мендей чунак жок (СО, 1. 17).

Эпикалык ыр түзүлүшүндө ритмикалык-композициялык курулуштун формасына кирген параллелдүүлүк сөздөрдүн же фразалардын, ыр жолдорунун, ыр топторунун өз ара маани жактан окшошуп, бир эле мазмунду эки ирет кайталоо м-н угуучуга жеткирет. Аны «Манас» эпосунун ыр түзүлүшүнөн көп учуратабыз:

Жамгырды көр, чокту көр,
Жабыла тийген окту көр,
Камышты көр, селди көр,
Какайлап ураан чакырып
Каптап калган колду көр.
Мунарык күйгөн чокту көр,
Бузулбай тийген окту көр,
Казылган чуңкур орду көр,
Кажылдап, каптап чуркурап
Каптап калган колду көр (СК, 1. 89).

Эпостогу окуяга катышкан каармандардын мүнөзүн, алар м-н болгон карым-катышын, жаратылышка жасаган мамилесин, портрет-элесин сүрөттөйт:

Алтын менен күмүштүн
Ширөөсүнөн бүткөндөй.
Асман менен жериңдин
Тирөөсүнөн бүткөндөй.
Айың менен күнүңдүн
Бир өзүнөн бүткөндөй.
Алды калыңкара жер
Жерлигинен түткөндөй.

П. эпикалык чыгармада абстракттуу көрүнүштөр аркылуу берилбестен, көпчүлүк учурда конкреттүү сүрөттөлүп жаткан каармандын образына ылайык келүүчү предметтер м-н салыштырылат:

Билдин жүгүн кийгендер,
Бири миңге тийгендер.
Жарагын темир кийгендер,
Жалгызы санга тийгендер.
Салтанаттуу сай кашка,
Сөөлөтү журттан бир башка.
Кызыл байрак, кырк кашка,
Кылганы журттан бир башка.

Ушул ыр формасы м-н эпостун негизги каармандарына таандык болгон баатырдык, каармандык, айбаттуулук бөтөнчөлүктөрү сүрөттөлөт:

Жүздөн жүзүн бурбас деп,
Жүз миң адам курчаса
Жүдөп карап турбас деп.
Миңден бетин бурбас деп,
Миңдеген адам камаса,

Бир жалтанып турбас деп.
Кармагандан кан чыккан,
Карагандан жан чыккан,
Жаш да болсо Алмандын
Жайын билди Эсенкан.

Бул эпикалык окуяга түздөн-түз байланышып, катышып жаткан каармандардын бири-бири м-н болгон мамилесин, карым-катышын, ички кагылышууларын, табият кубулушу м-н адамдардын мүнөздөрүнүн ортосундагы салыштырууну жеткирүүдө күчөтүү ж-а апыртуу жолу м-н көркөм образга жандуу элес берет.

К. Кырбашев

ПАРГАНА, к. *Фергана.*

ПАРТЕНОГЕНЕЗ, к. *Нурдан төрөлүү.*

ПАТРИОТТУУЛУК (гр. patris – ата журт) – туулган жерди, ата журтту астейдил сүйгөндүк, ага каны-жаны м-н берилгендик, бүткүл иш-аракети, ишмердиги м-н аны коргоо, мартабасын көтөрүү, байытуу үчүн жан аябай кызмат кылуу. Эпосто П. адамдардын мүнөздөрүндө кеңири чагылдырылган адеп-ахлактык мыкты сапаттардын бири. Бул асыресе чыгарманын каармандарынын өз элинин, өз жеринин эркиндиги, көз карандысыздыгы үчүн жан аябаган күрөштөрүндөгү, кыйын кезеңдердеги кажыбас кайратынан, майтарылбас эркинен, күжүрмөндүүлүгүнөн, жалтанбастыгынан, эрдикти көрсөтүүлөрүнөн таасын байкалат.

П. муундан муунга уланып, улам жаңы мазмун м-н байып, турмуштун, жашоонун ар түрдүү чөйрөлөрүндө орун алып келген. «Манаста» бул адамдардын турмуш-тиричилигинде, каада-салттарында, башка элдер м-н ынтымакта болуу аракеттеринде ж. б. жактарда да чагылдырылган. Эпосто П., каармандык элижерин сүйгөн баатырлардын күчтүү сезимдери, иш-аракеттери, эркиндик, көз карандысыздык үчүн күрөштө айрыкча көрүнөт ж-а чыгармадагы негизги идеялык мазмундун өзөгүн түзөт. Патриоттук сезим эпостун негизги каармандарына өтө мүнөздүү көрүнүш. Кубаттуу мамлекетти башкарып турган Каракан дүйнөдөн өткөндө, анын эли-журту, мал-мүлкү, душман тарабынан катуу талоонго алынып, сегиз баласы ар тарапка куулат. Ошондо Жакып, Акбалта баштаган кырк үйлүү кыргыз алыскы Алтайга айдалып келишет. Берекелүү Алтай жеринде эл тез эле тыныгып, эгин эгип, алтын казат, байыйт. Бирок, жергиликтүү калмак, манжуу төбөлдөрүнүн алык-салык салып, «келгин», «тентимиш» деп кодулап турушу ар дайым алардын намысына тийип, ылаажы болсо өз мекенине кетүүнү дайыма эңсешет. Манастын туулушу м-н акыры эл көксөгөн улуу тилек, илгери үмүт ишке ашат.

«Тууган жердин топурагы», «ата журттун асылдыгы» деген ыйык сезим, түшүнүктөр Маната өтө эрте ойгонот. Ал он эки жашка толуп, эрезеге жеткенден баштап элдин көз карандысыздыгы, өз мекени – Ала-Тоого кайтуу үчүн күрөшкө баш коёт. Буга анын Алтай жеринде көрсөткөн эрдик иштери айкын күбө. «Чөптөй көп кытай дан» жүрөгү өлүп калган Акбалта м-н Жакып Жолойдун зордугуна чыдап, кыздарды, малды тартууга берип, аман-соо калалык дешкенде Манас душманга багынгандан көрө согушууну, керек болсо өлүүнү артык көрөт:

Өлбөй тирүү жүргөндө
Не мураска жетейин,
Кырк үйлүү кыргыз журт үчүн,
Курман болуп кетейин (СК, 1. 88).

Каарданган Манас Дөңгө м-н Жолойго катуу, эстен чыккыс кыргын согуш кылат. Бул жолку душмандын үстүнөн болгон жеңиш кырк үйлүү кыргызды да, Манасты да рухий-ыймандык жактан абдан чыңдайт, бекемдейт:

Күйүттүн баары ачылып,
Күптүүнүн баары жазылып
Ачылган жери жабылып,
Абийирдин баары табылып (СК, 1. 104).

Мына ушундан баштап Манас-Манас болуп, Манас атка конуп, «күйүттүү кыргыз кырк үйлүү, күтүп алар шер болуп», элинин чыныгы тирегине айланат.

Манастын патриоттук сезимдеринин ойгонушуна, бөтөн жерде өткөн кор турмуш м-н катар, ага алгач таалим-тарбия берген акылман Акбалтанын Манаска эли-жерин туюнткан сандыргалуу накыл сөздөрү ага күчтүү таасир берет. Сезимин курчутат. Чечкиндүүлүгүн, жоодон кайра тартпаган жалтанбастыгын өркүндөтөт. Уюткулуу накыл кептерди Манас Кошойдон, Бакайдан, башка көптөгөн нускалуу карыялардан да угат. Өзүнүн көйгөйүндөгү оюн, түпкү ниетин, келечек максатын ачык айтат, кыйноого салган кытайдын кишенинен кутулууга, бул үчүн «арбын аскер куруп», «аманат жандан кечип», «кырылышып» болсо да бабалардан калган жерди кайтарып алууга элди үндөйт, катуу чакырык таштайт.

Ар бир эл мекенинде жашагандыгы ж-а анын гүлдөшү, келечеги үчүн эмгектенгендиги м-н күчтүү ж-а бактылуу. Манас да чачылган, азган, тозгон элин ата журтуна кайра ээ кылгандыгы м-н айрыкча патриот. Албетте, элге мындан артык жыргал, эл уулуна мындан ашкан сыймык жок! Ушул жерде эки нерсени белгилеп кетүү зарыл. Биринчиден, Манас «кыйын султан кандыкка» күч м-н же атадан калган мурас катары эмес, элинин алдында сиңирген зор эмгеги, элдин мүдөөсүн орундатып, колдоосуна ээ болгондугу м-н жетише алды. Экинчиден, «кан» дегенде дээрлик бүт өмүрү ат үстүндө өтүп, каны-жанын элдин кызыкчылыгына багыштаган, анын эркиндиги, көз каранды эместиги үчүн күрөшкө башын сайып, бөтөнчө каармандык, баатырлык сапаттары м-н айырмаланган чыныгы патриот көз алдыга тартылат. Элдин түшүнүгүндө, аң-сезиминде Манас – алты уруу элдин эле каны эмес, жалпы кыргыз калкынын медери, таянар тоосу, душмандардан сактаган чеби. Манастын ысмы м-н эл сыймыктанып, душмандары сестенип турушат. Көкөтөйдүн ашында Манас келгенче кытайлар кыргыздарды түгөл кыйратып, олжолоп кете жаздайт:

Кулакты кесип култуйтуп,
Калың казып орлорду,
Кайнатып такыр шорлорду,
Төргө кудук казарда,
Төрт түлүктү чачарда,
Аябаган дүмөктү

Салып салган эмеспи,
Алакандай бурутту,
Ал кытайга кырдырбай
Алып калган эмеспи (СК, 2. 71).

Манастын П-у эли-жерин терең сүйгөндүгүндө, бүт өмүрүн элдин көз карандысыздыгы үчүн күрөшкө арнагандыгында гана эмес, анын башка элдерге, ал түгүл каршылашкан өлчөмдүү душмандарына жасаган мамилесинен да ачык сезилет. Анын өз эли, өз жери үчүн тынчтык, бейкутчулук, кандай маанилүү болсо, башка элдер үчүн да ошондой эле маанилүү. Деги эле адам баласын урматтоо, тең көрүү, өз элинин кызыкчылыгын башкалардын кызыкчылыгы м-н бирдей кароо Манастын патриотизмин жалпы адамдык мазмун м-н байытып, бөтөнчө таасирлүү кылып турат. Анын акыйкаттыгына, адилеттигине душмандары да тең берет. Анжияндын каны Алоокенин элди аёосуз эзип, «заарынан баары журт качып сандалып», «азабына жан түтпөй» калганда, Алоокеден куткарып алышын суранып, Манаска арман-азирет м-н кайрылышканда Манас Алоокеге каршы аттанат. Өзү келип катылып, Манастан катуу талкаланган Шоорук кан Манаска бекер катылганына кейийт:

Кытайдан качкан качак деп,
Маңгулдан качкан байкуш деп,
Байкабай барып кол салдым.
Кол салбай куруп калсамчы,
Балакетке чоң калдым! (СО, 2. 216).

Манастын иш-аракети негизинен жоокердик, согуштук окуяларда көрүнөт. Ал баарыдан мурда баатыр, көптөгөн согуштук аракеттердин башчысы, демилгечиси. Чоң казатта кытайдын баскынчылыгынан элди куткарууну максат кылып, аны ишке ашырат. Бул жортуул эч качан басып алуучулук болгон эмес. Ошол жоокерчилик мезгилдин талабына, жашоонун, турмуштук логикасына карата алганда, бул өзүн-өзү коргоо болгон. Б. а. элге тынчтык бербей, дайыма коркунуч туудуруп, мүмкүнчүлүк боло калса ыдык көрсөтүүгө даяр турган душмандын кол салуусун токтотууга, жоонун алдын алууга жасаган аракет, о. эле Манастын эли-жеринин келечеги үчүн жасаган патриоттук озуйпасы болгон. Ошондуктан, Чоң казатка бара жаткан жолдо: «жерди айтып бир кейип», «элди санап бир кейип» калкынын келечектеги тагдырын ойлоп бушайманданат:

Кокустан өлүп кетсем Бээжинде
Биринин тилин бири албай,
Баш аламан кокуй эл
Бирөөн-бирөө көрө албай,
Ала болуп кетет бейм,
Аңдып жүргөн көп душман
Алакандай элимди
Түбүнө түгөл жетет бейм (СК, 2. 98).

Чыныгы жаран, чыныгы патриот гана Манасча элдин, мекендин кызыкчылыгын өз кызыкчылыгынан жогору коёт. Манастын П-унун бөтөнчө күчтүү жагы – анын адамдык эң мыкты сапаттары м-н айкалышып тургандыгында.

Мында анын айкөлдүгүн бөтөнчө белгилеп өтүү өтө орундуу. Манастын накта баатырлык м-н айкөлдүктүн ширөөсүнөн бүткөн өзгөчө терең П-у анын бардык элдерге сүймөнчүктүү, жалпы адамдык бийик образын түзгөн.

Эпосто П. башка каармандарга да мүнөздүү. Чыгармада П. ж-дө сөз болгондо Манастын кырк чоросун, асыресе Бакайды, Алмамбетти, Чубакты, Сыргакты, Каныкейди, Кошойду экинчи ж-а үчүнчү бөлүктүн Семетей, Айчүрөк, Күлчоро, Сейтек сыяктуу каармандарын айрыкча эске алуу зарыл. Манасты Манас кылган баатырлыгы, акылмандыгы м-н элине чоң пайда келтирген, «караңгыда көз тапкан, капилеттен сөз тапкан», даанышман Бакай м-н кайгысын тарткан эл-журттун, «үзүлгөндү улаган, чачылганды жыйнаган, ордо күтүп жан кылган, Айкөл Манас султанды ай-ааламга кан кылган» да ушул «калк энеси Каныкей». Каныкейдин патриоттук турпаты асыресе кырк чорого жоо кийим, жол азык даярдоодо, Семетейди аман алып калып, ага ата-тегин билгизип, эли-жерине ээ кылууда да Каныкей чоң роль ойнойт. Бүткүл өмүрүн, бардык ишмердүүлүгүн элдин, мекендин кызыкчылыгына жумшоо м-н чыныгы П-тун бийик үлгүсүн көрсөтөт.

Ал эми Алмамбеттин образы П-тун өзүнчө бир көрүнүшүн чагылдырат. Ал – тагдырдын буйругу м-н өз мекенинен, элинен алыста калган адам. Адилеттик үчүн күрөшүп, бийлик талашууда жеңилүүгө учурап, эли-жерин түбөлүк таштоого аргасыз болот. Акыры келип Манастан баана таап, ага ак кызмат кылат. Чоң казатта кыргыздын колун Бээжинге баштап барат. Бул анын өз элине чыккынчылык катары көрүнүшү мүмкүн. Чындыгында андай эмес. Ал элин-жерин чексиз сүйөт. Анын бир гана көксөгөн тилеги – кордук көрсөтүп, куугунтуктагандардан кегин, өчүн алуу. Тал-Чокуда Манаска дүрбү м-н Бээжинди көрсөтүп, ичи эзилип, каңырыгы түтөп, чоң арман кылат. Жерин көрүп толкунданат, сүйүнөт, башынан өткөргөндөрүн ойлоп кейийт, күйүнөт, муңканат. Ал кыргыз, кытай элдеринин жакшылыгын эч унутпайт, эки элди бирдей сүйөт.

Эпосто Семетей, Айчүрөк, Күлчоро, Сейтек ж. б. көптөгөн каармандар жерин терең сүйүп, урматтаган адамдар катары сүрөттөлөт. Элинин биримдиги, бейпил турмушу үчүн ички ж-а тышкы душмандар м-н жан аябай күрөшөт. Атасынан жаш калган Семетей өз жеринен кетип, таятасы Темиркандын колунда чоңоюп, ата-тегин билгенден кийин өз элине, өз жерине ээ болууда зор чечкиндүүлүгүн көрсөтөт. Атасы Манастын кунун кууп, Таласты камап чабуул койгон Коңурбайды өлтүрөт. Эпосто баатырдык, патриоттук иш-аракеттеринде Манас, Семетей, Сейтек жалгыз эмес, аларды колдогон, аларга ак кызмат кылган көптөгөн каармандар бар. Ошол каармандардын колдоосу, жардамы аркылуу гана эпостун башкы каармандары өзүлөрүнүн патриоттук иш-аракеттерин жүзөгө ашыра алышат. Мис., Төкөр уста Бөлөкбай жасаган не бир укмуш куралдардын жардамы м-н элдик баатырлар касташкан жоосун жеңет, элин душмандан коргоп калышат.

О. Исмаилов

ПЕЙЗАЖ «Манас» эпосунда. Элдик оозеки чыгармаларда П. жаратылыштын өзүнчө мааниге ээ болгон түрдүү кубулуштарынын ж-а көрүнүштөрүнүн тигил же бул көркөм эстетикалык идеяга ж-а максатка баш ийдирилген көркөм чагылышы болуп эсептелет. Ал фольклордук жанрлардын поэтикасындагы эң маанилүү элементтердин бири болуу м-н бирге көркөм-эстетикалык ар кыл милдет

аткарат. «Манас» эпосунда чыгарманын идеялык-тематикалык багытынын көп түрдүүлүгүн, көркөм-эстетикалык кайталангыстыгын, образдар системасынын молдугун, поэтикасынын ажайыптыгын арттырып турган көркөм каражаттардын бири П. болуп саналат. Сюжеттик окуялардын ырааттуулугуна, эпосто башкы ж-а көмөкчү идеялардын, мотивдердин, айкын көрсөтүлүшүнө белгилүү деңгээлде көмөктөшүп тургандыгы м-н баалуу. Эпосто окуялардын өнүгүшүнө, образдардын ачылышына өзгөчө зарыл фон берүү м-н каармандар мекендеген же алар көргөн жерлер баарыдан мурда алардын психологиялык ал-абалына, мүнөзүнө, иш-аракетине жараша сүрөттөлөт. П-дын чагылышы түрдүү көркөм ыкмалар, каражаттар аркылуу, образдык ассоциациялар, салыштыруулар, туруктуу кайталоолор, жаратылыш көрүнүштөрүн элестүү, көркөм сүрөттөөнүн негизги принциптери катары жүзөгө ашырылат. Ала-Тоо, Ысык-Көл, Чүй, Талас ж. б. жерлердин табиятын сүрөттөө, тууган жердин, мекендин артыкчылыгын, ажайып көркөмдүгүн, мол байлыгын, кайталангыс кооздугун көрсөтүүгө багытталган.

Элдик идеалдагы каармандар жердеген, жашаган жерлердин жаратылышын поэтикалык түркүн боёктор м-н көркөмдөп берүү чыгармада ата журттун образын жаратуу, ага болгон сүйүү өңдүү башкы идея м-н табигый түрдө айкалышат. «Манас» эпосунда П. эки түрдүү реалисттик ж-а эпикалык оозеки чыгармачылыктын мыйзам-ченемине ылайык апыртуу, фантастикалык салыштыруу, фетиштик предметтердин керемети м-н чагылдырылган. Мис., кыргыздар Алтайга жаңыдан келгендеги ал жердин ажайып көркү, жан-жаныбарлардын молдугу, малчылыкка ыңгайлуулугу элестүү сүрөттөлөт (СОВ). Ал эми СКВда айдалып барган кырк үйлүү кыргыз жердеген Алтайдын башы, Ак-Талаанын таң алдындагы көрүнүшү өзгөчө боёктор, түркүн салыштыруулар, образдар м-н сүрөттөлүп, жаратылыш кубулуштары, жеринин байлыгы өзгөчө сыпатталат (СК, 1. 36). Алтай жергесинин кооздугун, рельефинин түрдүү көрүнүштөрүн айтуучулар өз алдынчалыгын сактоо м-н жогорку көркөмдүктө берүүгө жетишкен. Жаратылыш көрүнүштөрүн ж-а табият кубулуштарын жандуу элестер м-н нукура чеберчиликте чагылдыруу жагынан Сагымбайдын варианты башка варианттардан кыйла айырмаланып турат. Мис., Уркун дарыясынын көрүнүшү:

Уркундун суусу кириптир:
Башынан мөңгү бузулуп,
Жандосунан караса
Жайсаңдын суусу кошулуп,
Капкара болуп көрүнөт
Кан жыттанып кошулуп.
Токою бийик доолдоп,
Тоосу бийик зоолдоп,
Тереги шамдай сайылып,
Деңизден чыккан толкуну
Кайың, талдын түбүнө
Как тизеден жайылып.
Жаткан экен күркүрөп,
Жакын келген адамдын
Таман бою дүркүрөп (СО, 1.264).

Айтуучунун поэтикалык чабытынын кеңдигин, манасчынын жогорку чеберчилигин айгинелеген сапаттардын бири жаратылыштын мурда сүрөттөлгөн көрүнүшүнө, кубулушуна кийинки окуяларда кайра кайрылышы, андагы белгилерди, көркөм көрүнүштөрдү кылдат баамдап, элестүү тарта билиши, реалисттик баяндоо улам кеңип, тереңдеп жүрүп отургандыгында. Чоң казатта кол баштаган Алмамбет баатыр баргандагы Уркун дарыясынын көрүнүшү:

Башынан мөңгү бузулуп,
Аз болгондо ар туштан
Алтымыш дайра кошулуп,
Капкара болуп ыраңы,
Кан жыттанып жошулуп
Карагайы, тал агып,
Кайың менен сал агып,
Караргандын баары агып,
Үстү жагы көбүктөп
Үйөр жүрүп алыптыр,
Үзүктөй таштар үстүндө
Күлдүрттөп агып калыптыр,
Ак көбүгү бурулуп,
Аркы-терки урунуп,
Агыны катуу улуу суу
Чамгарактап калыптыр,
Ошол Уркун суусуна,
Суунун тийген буусуна –
Жээгинде жекен желпилдеп,
Камыштын баары калкылдап,
Аттай кара балыктар,
Ар жеринен карасаң,
Атылып түшүп жаркылдап (СО, 4. 151).

Уркун дарыянын көрүнүшү алгач Манас салбырында жүргөн мезгилде сыпатталып, жөн-жай тиричиликтин деми, бейкут жашоонун илеби келип турса, Манастын колу Чоң казатка бараткандагы дарыянын сүрөттөлүшү кандайдыр бир чыңалуу, идеялык бекемдик, окуянын жүрүшүндөгү темп, кейипкерлердин маанайындагы уйгу-туйгулук, оош-кыйыштар м-н үндөшүп кетет. Окуялардын өнүгүшүнө ылайык дарыялардын көрүнүшүн ушундай мотивде чагылдыруу «Семетейде» да жолугат. Семетейди алып Букарга бараткан Чыйырды м-н Каныкейдин Сыр-Дарыяны, Семетейдин эки чоросу м-н Үргөнчтүн суусун кечиши сүрөттөлгөн эпизоддор буга мисал. Кайталоолор, сүрөттөөнүн жакындыгы, суунун агымынын көрүнүшүн баяндоо ыгындагы окшоштук эпикалык мүнөзгө ээ.

Ата журттун образын жаратууда, анын кайталангыс П-ын тартууда Саякбай ар бир жердин (Текес, Үч-Каркыра, Кызыл-Кыя ж. б.) өздөрүнө гана мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн, кооздуктарын башкалар м-н алмаштырбай бере билет. Ал эми Ысык-Көл м-н Таластын сүрөттөлүшү көркөмдүк-эстетикалуулугу, элестүүлүгү, образдуулугу, поэтикалык таасирдүүлүгү жагынан оозеки чыгармачылыктын

бийик үлгүсү болуу м-н чоң акындык ышкы, бийик эмоция м-н сүрөттөлөт. Ошол эле учурда көркөм көл кылаасы жоокерчилик замандагы турмуш ыңгайына туура келбестиги эскерилет да, Кошойдун сунушу м-н Манас Таласты жердеп калат. Семетей Букардан, Сейтек Жети-Өзөндөн Таласка келгендеги Таластын көрүнүшүн, жаратылыш байлыгын баяндоодо айрым кайталоолор болгону м-н каармандардын эцсеген жерине жеткендеги алгачкы таасирлерин, алардын ошол учурдагы психологиялык ал-абалын түшүндүрүүгө кызмат кылат. «Сейтек» бөлүмүндө Таластын П-ы өзгөчө ынтаа м-н жогорку көркөмдүктө сүрөттөлөт. Эпикалык чыгармачылыктын ички мыйзам ченемине ылайык П-ды сүрөттөө айрым учурда апыртуу, ашкере салыштыруу, фантастикалык шөкөттөр м-н да түзүлүп, эпикалык чыгармачылыктагы кыялый катмарлар, окуялардын өнүгүшү органикалык түрдө байланышат. Мис., Манастын колу Уркунду кечип өткөндөн кийин «Чымыны чымчыктай, чычканы күчүктөй, дөгөчү деген жалбырагы төрт канат үйдүн үзүгүндөй, камышы кере кулач челектей, короолуусу короздой, корозу коноктой, балтырканы билектей, алмасы аяктай, кымыздыгы таяктай, чочкосу койдой жайнаган» өрөөндүн П-на туш болушат (СО, 4. 162–163). Мына ушундай гиперболалык ыкма м-н түзүлгөн жаратылыш көрүнүштөрү СКВда да учурайт (Алтайдын көрүнүшү). Эпосто П. окуянын өнүгүшүнө, каармандардын психологиялык абалына, мүнөзүнө ылайык сыпатталуу м-н чыгарманын тутумунда өзүнчө көркөм милдетке ээ. Чыгармада П. ошол чыгарманын башкы ж-а көмөкчү идеяларына тике ж-а кыйыр баш ийдирилет. Реалисттик ж-а гиперболалык, фантастикалык ыкмада чагылдырылган жаратылыш көрүнүштөрү негизинен бейкут жашоону, байкерчилик турмушту көрсөтүүгө кызмат кылса, ал эми айрым көрүнүштөр согуштук кырдаалды (Ит-Өлбөстүн сүрөттөлүшү), каармандардын ошол учурдагы абалын берүүгө көмөктөшөт (Тал-Чокуда Бээжиндин көрүнүшү).

Табият көрүнүшү элдик идеалга жараша эпосто эки башка планда оң ж-а терс мааниде баяндалганы чыгарманын башкы өзгөчөлүктөрүнө жатат. Эгерде оң каармандар жердеген жер өзүнүн байлыгы, көркөмдүүлүгү, жашоого ыңгайлуулугу м-н артыкчылыкка ээ болсо, эпикалык терс каармандар турук алган жерлерди сүрөттөөдө образдык айырмачылыктарды көрсөтүүгө багытталган П-дык сүрөттөөлөр да бар. П-ды берүүнүн мындай ыкмасы «Семетей» бөлүмүнөн да орун алган. Букарга качып бараткан Каныкейлер басып өткөн жолдо Казы-Курт тоосу, Ак-Чий сыяктуу жерлердин жаратылышы анын катаалдыгын ж-а татаалдыгын баяндаган окуялардан ачык көрүнөт. Эпостон мифологиялык ыкма ж-а каражаттар аркылуу түзүлгөн. П. да кеңири орун алган. Бул биринчиден, байыркы адамдардын аң-сезиминин эпикалык чыгармачылыктагы өмүр сүрүп жатканын көрсөтсө, экинчиден, фетиштик ой-пикирлер жаратылыш көрүнүштөрүн, кубулуштарын жандуу ж-а элестүү чагылтууга көмөктөшкөн көркөм ыкма таризде да милдет аткарат. Мис., Алмамбет, Жолой, Нескара, Бооң ж. б. каармандардын жайчылык м-н аба ырайын өзгөртүшү. Фетиштик заттардын, магиянын күчү, жаратылыш көрүнүштөрүн, кубулуштарын жандуу ж-а элестүү көрүнүштөрүн өзгөртүү мотивине ишенүү салтынан келип чыккан П-дарды сүрөттөө элестүүлүгү, образдуулугу ж-а поэтикалуулугу м-н айырмаланат.

Фетиштик кереметтин күчүнө ишенүү ж-а ал аркылуу П. түзүү салты «Семетей» бөлүмүндө да бар. Мис., Семетейди күтүп Үргөнчтүн боюнда жаткан

Айчүрөк күндү жайлап, дайранын суусун ташытат; Семетейдин келгенин билип, Кырымдын уулу Мурадыл күндү жайлап, жаратылыш мезгилин өзгөртөт. Баатырдык эпосто жаратылыш көрүнүштөрүн, кубулуштарын сыпаттап берүү айтуучунун жеке даярдыгына, көркөм табитине, сөз маданиятына, элестүү ой жүгүртүүсүнө, жалпы чеберчилигине, акындык дараметине байланыштуу. Сагымбай Орозбак уулу м-н Саякбай Карала уулунун варианттары көркөмдүк-эстетикалык сапаттары, мазмундуулугу, идеялуулугу м-н башкалардан кескин айырмаланып, пейзаждык лириканын туу чокусуна, классикалык бийиктигине жете көтөрүлгөндүгү м-н баалуу.

К. Байжигитов

ПЕНЬКОВСКИЙ Лев Минаевич (1894, Кременчуг – 1971, Москва) – акын, котормочу. Орус тилдүү окурмандарды О. Азия элдеринин эпостору м-н тааныштыруу үчүн котормо жаатында көп эмгектенген. «Манас» эпосунан Сагымбай Орозбак уулунун айтуусунда «Алмамбет менен Чубак чатагы», Саякбай Карала уулунун айтуусунда «Алмамбеттин жомогу» сыяктуу бөлүмдөрдү орусчага которгон. Ал М. Тарловский, С. Липкиндин котормолору м-н кошо китеп болуп, Москвадан (1946) жарык көргөн.

ПЕРИ (ир.) – мифтик кейипкер. Кыргыз тилинде эки мааниде колдонулат: 1) мифтик жан (фея), көбүнчө аял келбетиндеги сулуу, азгыргыч жан. Эркек түрүндө да кездешет; 2) акылдуу, ашкан сулуу. «Манаста» эки мааниде тең кездешет. Айчүрөк, Көкмончок П-нин кыздары катары айтылса, Чубак, Бокмурун, П-нин же кайыптын кыздары төрөгөн балдар катары эскерилет.

ПЕРИШТЕ, Б е р и ш т е – кудайдын элчиси (ангел). «Манаста» кездешүүчү мифтик түшүнүк. Кыргыз тилинде бериште деген формада да айтылат. Эпосто ушул мааниде колдонулат. Мис., «Умай эне – бериште, Урду келип баланы» («Манас», 1. М., 1984, 45),– деп эскерилет. П. сөзү кыргыздарга иран тилинен О. Азия чөйрөсүндө кирген.

ПЕТРОСЯН Арфо Аветисовна (1909, Азербайжан ССРи, Шуша ш. – 1985, Москва) – адабиятчы, фольклорчу. Бүткүл союздук журналистика ин-тун (1936), Кызыл профессура ин-тун (1938) бүтүргөн. КПСС БКнын алдындагы Коомдук ИАнын аспирантурасында окуган (1948–52). 1983-ж. «Элдин тарыхы жана анын эпосу» деген темада доктордук диссертация коргогон. П. ВКП(б) БКнын Басма бөлүмүнүн инспектору, Үгүт башкармасынын кызматкери (1941–46), СССР Министрлер Советинин алдындагы искв-во иштери б-ча комитетинин башчысынын орун басары (1946–48), ИМЛИнин улук илимий кызматкери (1952–55) ж-а директорунун орун басары (1955–70), «СССР элдеринин эпостору» аттуу академиялык сериянын башкы редактору (1970–85). П-дын илимий иштери СССР элдеринин адабиятын ж-а фольклорун изилдөөгө арналган. Ал 1952-жылкы «Манас» б-ча өткөрүлгөн конференциянын уюштуруучуларынын ж-а анын элдүүлүгүн коргоп баяндама жасагандардын бири. П-дын «К вопросу о народности эпоса «Манас» (1961), «Споры о наследстве» (1961), «Сокровище художественной культуры народов Советского Союза» (1973), «Героический эпос народов СССР» (1975), «История народа и его эпос» деген эмгектеринин илимий-методологиялык мааниси зор. «СССР элдеринин эпостору» аттуу академиялык сериядан жарык көргөн «Манас» эпосуна баш сөз жазган. Анын аталган

эмгектеринде «Манастын» элдүүлүгү, идеялык мазмуну, тарыхыйлыгы ж-а поэтикасы тууралуу сөз болот.

Х. Короглы

ПИЛ (ир. фил.) – «Манас» эпосунда чагылдырылган алп доо тибиндеги терс кейипкерлер минген согуштук унаа. СОВдо Манасты кармап кетебиз деп келген эпикалык душман элинин мыктысы Дүбүрөкан ж-а анын он бир Дуу-дусу (балбаны) П. минип Манаска каршы согушканы баяндалат. «Манастан» башка да О. Азияда жашаган мусулман элдеринин оозеки чыгармачылыгында зооморфтук типтеги П-дин жомоктук-фантастикалык образы түзүлгөн. Мис., өзбектердин жомоктук-романтикалык эпосунун циклин түзгөн «Макатил-Аяр» дастанында Макатил дөө П. минип согушат. Анткени, П. көптөгөн элдердин түшүнүгүндө өзгөчө кара күчтүн ээси. Анын түпкү теги байыркы адамдардын ишениминде кеңири орун алган жерди көтөрүп турган Көк-Бука же жерди көтөрүп балыктын үстүндө турган П-дер м-н байланышкан.

ПИР (ир. эски, кары, билерман кары) – түрк тилдүү элдердин мифологиясында ар кандай иштин колдоочусу. Түрк мифологиясында кеңири өнүккөн. Ислам дининин пайда болушу м-н мусулман мифологиясында көптөгөн П-лер келип чыккан. Мис., иттин П-н – Кумайык, суунун П-и – Сулайман, Койдун П-и – Чолпон-Ата, жигиттин П-и – Шаймерден, уста нын П-и – Дөөтү, чечектики – Коросон Ата, табыптын П-и – Улукман ж. б. Элдер ошол П-лердин атына сыйынган, алар колдойт деп ишенишкен. Эпосто П. өзгөчө касиетке ээ, баатыр, акылман адамды жылоолоп жүргөн, кыйын-кыстоо жерде аны колдогон. П. кээде колдоочу адамынын көзүнө көрүнгөн. Манас бала кезинде Ошпурдукунда көзү кайтарып жүргөндө кырк чилтенге жолукканы (СО, 1. 94–98) анын тегин киши эместигинен кабар берет. Ошондуктан, эпосто Манас жоого каршы баратканда андан дайыма арстандын сүрү көрүнүп, капталында жолборс чамынып, көсөө куйрук көк бору коштоп жүргөнү айтылат. Таласка келаткан Семетейди «Кан Манастын пирлери кошо колдоп калышынан» (СК, «Семетей», 1. 217) Манастын П-лери анын укум-тукумун да колдоп жүрөрү көрүнөт. Диний ишенимде П. арбак сыяктуу эле касиеттүү ыйык делип эсептелет. Ага: «Атасы эле, ээй, атаңдын Арбак үчүн, ээй, пир үчүн, Мен, «амандаша калайын» (СК, «Семетей», 1. 241) деген саптар күбө. Канык ей м-н Чыйырды Манас өлгөндөн кийин алты айлык Семетейди алып, Букарга качып бараткан жолдо байтеректин түбүнө уктап калышат. Канык ей чочуп ойгонсо Семетей жок. Кундагынан суурулуп чыгып кеткен баланы 12 айры ак бугу эмизип турган болот. «Атасынын баласын Колдоп эле жүргөн пири экен», Он эки айры бугунун эмчегин ээмп турган Семетейден ажыдаардын түрү, алтымыш эрдин сүрү көрүнөт (СК, «Семетей, 1. 50). Демек, ак бугу Семетейди төрөлгөндөн эле колдоп жүргөн П-и катары айтылат.

Кээде зоболосу бийик, ашкере акылман, көсөм карыя, бирөөлөр ыйык тутkан адамы да П. деп эсептелет. Аны эпостогу «Аман жүр Манас пирибиз» (СК, «Семетей», 1. 196) деген өңдүү саптар да далилдейт. «Пир туткан пириң болом деп, Билимдүү Кошой колуң бер!» (КВ, «Манас», 1. 78),– деп Манас Кошойду ага жолуккан күндөн баштап пирим деп тааныйт. Ал эми эпосто жолуккан «Он эки пирге кол берип» (СК, 1. 27),– деген саптардан улам эпостогу он эки айры ак бугуну, он эки пирге кол берүүнү сандык ишенимдер (ырым-жырымдар) м-н

байланыштырса болот. Он эки саны байыртадан эле сандын ишеним б-ча кемтиксиздиктин ж-а жыргалдын, берекенин саны катары эсептелген. Христиан дининде 12 апостол болгон, жыл 12 айга бөлүнгөн ж. б. Ошондуктан, адамды колдоочу П-лер көп болсо да, анын он экисине кол берүү, он экисинин колдоосуна ээ болуу эпосто да диний ырым катары кабыл алынган. П-ге сыйынуу, анын атын ыйык тутуу эпосто кеңири орун алган. Ага эпосто көп жолугуучу: «Айкөл Манас кабылан, Шай колдогон эр эле» (мында «шай» деп жигиттин П-и Шаймерден ж-дө сөз болуп жатат) же «Коросонго кой айтып, Баабединге бата айтып»,– деген саптар күбө.

Ы. Кадыров

ПОЛИВАНОВ Евгений Дмитриевич (1891, Смоленск –1938, Ташкент) – сов. чыгыш тилдерин изилдөөчү ж-а адабиятчы. Ленинград ун-тин ж-а чыгыш практикалык академиясын бир мезгилде бүткөн (1912). 1918-ж. Петроград, кийин (1926-жылга дейре) О. Азия ун-тинин (Ташкен), 1929-жылдан Өзбек мамл. ил. из. ин-тунун, 1934-жылдан Кыргыз маданий курулуш ин-тунун (Фрунзе) профессору. П. Евразия элдеринин 20дан ашуун тилин билген. Негизги эмгектеринде япон, кытай, өзбек, дуңган тилдерин, жалпы тил илиминин маселелерин изилдеген. «Манас» эпосун которуу маселесине кайрылган ж-а үзүндүлөрүн которгон. 1936-ж. «Манас» эпосунун орусча котормосунун принциптери тууралуу аттуу докладдын тезистерин жазган. Бул тезистерде «Манас» эпосун орус тилине которуудагы баалуу көрсөтмөлөр айтылган. Бирок, эмгек толук бүтпөй калган.

«ПОЭЗИЯ КИРГИЗСКОГО НАРОДА» («Кыргыз элинин поэзиясы») – М. *Богдановanын* «Кыргыз поэзиясынын антологиясына» («Антология киргизской поэзии», М., 1957, 7–18-б.) жазган баш сөзү. Макалада кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында «Манас» эпосунун өзгөчө орду белгиленген. Анын кагазга түшүрүлүшү тууралуу азын оолак маалымат берилип, кыргыз уламыштарына караганда Токтогул акын, Балык, Келдибек, Тыныбек, Найманбайлардын да «Манас» айткандыгы көрсөтүлөт. Манасчы С. Каралаев тууралуу кеңири сөз болуп, анын вариантынын негизги идеясы сырткы душмандардан элин, жерин коргоо экендиги белгиленген. Сагымбай Орозбак уулунун вариантында жогорудагы аталган негизги идеядан башка да феодалдык басып алуучулук, ислам-чыл, түркчүл (пантуркизм) мотивдер да орун алган деген пикир айткан. Бул пикир – «Манасты» реакциялык чыгарма деп бурмалагандардын авторго тийгизген таасиринин натыйжасы.

ПОЭТИКА – чыгарманын көркөм каражаттары ж-а анын түзүлүш мыйзам ченемдери. «Манас» классикалык эпопеянын мыкты үлгүсү болгон монументалдуу баатырдык эпос болгондуктан көп кылымдар бою өнүгүп, өсүп келген. Анын көркөм формасы бар.

«Манас» генеалогиялык циклдештирүү принциби б-ча калыптанып, өнүккөн эпос. Манас баатырдын каармандык иштерин ал өлгөндөн кийин, уулу Семетей, небереси Сейтек улантат. Чыгарманын ар бир бөлүгүндө («Манас», «Семетей», «Сейтек») окуялар өмүр баяндык принцип б-ча өнүгөт. Башкы баатырдын өмүрүнө эрдик иш-аракеттерине байланыштуу окуялар өзүнчө эпикалык борборду түзөт да, калган окуялар борборго баш ийип турат. Мис., Манастын төрөлүшү, балалык чагы, алгачкы эрдиктери, Каныкейге үйлөнүшү, Чоң казат,

Манастын өлүмү өңдүү салттык окуялар эпостун өзөгүн түзөт. Калган окуялар эпостун мазмунун байытып, көркөмдүгүн арттырууга кызмат этет.

«Манас» эпосунан эпикалык чыгармаларга мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү бүт жолуктырууга болот. Окуяларга бай, кеңири сюжеттүү, активдүү баяндоосу бар эпостун мыйзам ченемдүү окуялары бекем бир сызык м-н өнүгөт. Эпос «байыркынын жомогу», «атаңардын жомогу, айтпай койсок болобу» деген өңдүү туруктуу салттык ыр саптары м-н башталат (к. *Жомок башы).* «Манас» эпосунда композициянын бардык элементтери бар: *монолог, диалог,* лирикалык чегинүү, пейзаждык, портреттик сүрөттөөлөр ж. б.

«Манас» баарынан мурда көркөм чыгарма болгондуктан, анда күчтүү көркөм жалпылоо бар, образдар типтүү мүнөздөргө ээ (к. *Тип, Типтүүлүк).* Ырас, «Манас» эпосу элдик оозеки поэтикалык чыгарма болгондуктан көркөм каражаттары ошол планда бааланууга тийиш.

Эпосто кеңири учураган түрдүү көп сандаган көркөм каражаттар аны м-н бирге узун татаал жолду басып, өнүгүп, өзгөрүп келген. Поэтикалык *салыштыруу, эпитет, гипербола, литота, метафора, метонимия* сыяктуу көркөм сүрөттөөлөр «Манас» эпосунда жыш учурап, салттык мүнөзгө ээ.

«Манаста» өтө кеңири жолугуучу көркөм каражаттын бири – *эпитет* ар түрдүү мүнөздө ж-а мазмунда кеңири колдонулат. Мис., эр, шер, кабылан, баатыр, бөрү, кан, падыша, султан, төрө ж. б. Мындай эпитеттер элдин коомдук турмушунун өзгөрүшү м-н кошо өзгөрүп отурган. Эпитеттерде элдин мифтик көркөм ойлонуусунан тартып, кийинки эле тарыхый дооорлордун реалдуу белгилери көркөм чагылдырылган. Мис., «кан», «падыша» өңдүү эпитеттер башкы каарманды эпикалык идеалдаштырууда колдонулат. «Түп атасы түгөл кан, Башкы атасы бары кан, Башынан кызыр даарыган» ж. б. Манас баатырдын кереметтүү төрөлүшүндө көптөгөн жомоктук-фантастикалык сюжеттик мотивдер бар. Баласыздык, түш көрүү, кереметтүү бойго бүтүү ж. б. өңдүү мотивдер эпикалык идеалдаштыруу милдетин аткарат. «Манас» эпосунда 3, 6, 7, 40, 60, 70 өңдүү сандар да өзүнчө көркөм каражаттын милдетин аткарат. Бул өңдүү эпикалык сандардан реалдуу мазмунду издөө туура эмес. Мис., «Алты миң бала бир барып, алты эле бала бир калдык»,– дейт Алмамбет укмуштуу ажыдаардан окугандыгы ж-дө баянында.

«Манас» эпосунда поэтикалык салыштыруунун да толгон түрлөрү бар. Мис., салыштыруунун гипербола, литота аркылуу берилиши:

Тоодой болгон Манасты
Томуктай кылып көтөрүп,
Коргошундай Манасты
Корголдой кылып көтөрүп
Учуп барат Аккула.

«Манас» эпосунда ар кыл метафоралык сүрөттөөлөр да жыш учурайт. Мис., метафоралык бир сүрөттөө:

Шамалдарга бакырып,
Булуттарды чакырып,
Алмамбет жайлап турган соң
Кырдан кызыл шамал кырданып
Асмандан булут сурданып...

«Манас» эпосундагы өтө жыш учураган ар кыл поэтикалык көркөм каражаттар чыгарманын көркөмдүгүн арттырып, идеясын, темасын, тереңдигин, образдарды ачып берүүгө кызмат кылат.

Эпосто о. эле салттык мүнөзгө ээ поэтикалык ыкмалар да кеңири учурайт. Элдин тынч турмушун, согуштук эпизоддорду сүрөттөөдө манасчылар туруктуу салттык поэтикалык ыкмаларга кеңири кайрылышат. Мис., бир окуядан экинчи окуяга өтөрдө «муну мындай таштайлы, Манастан кабар баштайлы» деген өңдүү ыр саптары колдонулса, кыргыз жергесинин байлыгын, кооздугун сүрөттөөдө:

Алмасы аттын башындай,
Жаңгагы сайдын ташындай
Салтанаты ушундай,
Алтын, күмүш кени бар
Агарган сайдын ташындай,– деген өңдүү ыр саптары көп учурайт. Бул өңдүү поэтикалык ыкмалар образ жаратууда, эпостун көркөмдүгүн арттырууда, окуяларды элестүү сүрөттөөдө маанилүү роль ойнойт ж-а эпосто көп колдонулуп, салттык мүнөзгө ээ.

С. Бегалиев

ПРОТОТИП (гр. prototypon – прообраз, үлгү) – көркөм образды жаратууга негиз болгон реалдуу тарыхый инсан. Эпикалык каарман м-н П-тин байланышы, өз ара катнашы көп кырдуу ж-а ар кыл, көп баскычтуу. Тарыхый инсандан каармanга айлануу эпостордо өтө сейрек учурайт, тескерисинче, мурда жаралган каармандын образынын П-ке жакындашуусу, ага көздөй жылуусу мүнөздүү көрүнүштөрдөн. Түпкү башаты мифология м-н байланышкан эпикалык чыгармачылык акырындап турмуш чындыгына реалдуу тарыхый мамиле жасай баштайт. Натыйжада, эпикалык көркөм ойдун чегинде мурда эле жаралган образ ыңтайына жараша реалдуу тарыхый инсандын айрым сапаттарын, белгилерин, ал катышкан тарыхый окуяларды өзүнө сиңирет, анын тарыхый ысмын, айрым атрибуттарын өзүнө «энчилеп» алат. Эпикалык каарман реалдуу тарыхка жакындаштырылат, тарыхый инсанга окшоштурулат. Типтүү мисал катары Төштүктү көрсөтсө болот. Ал бир катар түрк элдеринин баатырдык жомогунун (айрымдарында жөө жомоктун) каарманы, анын теги белгилүү тарыхый эл, чөлкөм м-н байланыштырылбайт. Ал эми кыргыздын тарыхый-баатырдык эпосу «Манаста» анын образы реалдуу тарыхый түскө ээ боло баштаган. Анын эли кыргыздын кыпчак уруусу, жердеген жери Кашкар м-н Алайдын арасы делип, өзү Манаска баш ийген белгилүү жети кандын бири катары, реалдуу жашап өткөн П-и бар каармандар (аты тарыхта белгилүү инсандар Жамгырчы, Көкчө ж. б.) м-н катар эскерилет. Айрым учурда мурдатан калыптанып келе жаткан эпикалык каармандын образы реалдуу тарыхый инсандын атын гана П. кылып алып, мындан тышкары аны м-н эч бир байланышы болбошу мүмкүн. Мис., бир катар изилдөөлөр Каныкейдин ысымын Алтын Ордонун каны Токтомуштун кызынын аты м-н байланыштырышат. Эпос м-н тарыхый фактыларды салыштыра келгенде Каныкейдин образынын аталган инсан м-н ысмынан башка эч байланышы жок экени ачык болот. Б. а. Каныкейдин образы дүйнөлүк эпостордо кеңири жолугуучу салттык образ, баатырдын сүйүктүү жары, анын негизги камкор жардамчысы катары тарыхый адам – Токтомуш кандын кызына чейин эле

«Манас» эпосунан орун алып келген. Бул жерде мурдатан калыптанган эпикалык каармандын аты өз мезгилинде кеңири белгилүү болгон тарыхый адамдын ысымы м-н гана алмаштырылган. Өз учурунда өтө белгилүү болгон тарыхый инсандын атын гана пайдаланып, чыгарманын идеялык-көркөмдүк багытына ылайык жаңы образ түзүү эпикалык чыгармачылыкка мүнөздүү көрүнүштөрдөн. Мындай учурда П. болгон инсандын реалдуу тарыхта аткарган иштери м-н эпостогу ролунун ортосунда чоң ажырым болушу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Ногой Ордосунун белгилүү инсандары Ногой, Жамгырчы, Агыш (15–16-к.) ж-дөгү уламыштар казак элинин эпикалык салттарына негиз болуп, кыргыз эпопеясынын өнүгүү процессине ылайык кейипкердик роль аткаргандыгын, бул учурдагы тарыхый ж-а эпикалык ысымдар эпостун негизги идеясы болгон тышкы душмандарга бирдикте күрөшүү тенденциясына ылайык биригүү идеясын конкреттештирүү максатына карата пайдаланылганын белгилеп, «Манас» изилдөөчү Э. Абдылдаев эпостогу аталган образдардын тарыхый маалыматтардагы фактылар м-н да, казактын эпикалык салттык образдары м-н да эч кандай жалпылыгы жок экенин көрсөтөт («Манас» эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары. 160-б.). Дүйнөлүк эпикалык чыгармаларды изилдөөлөр ишенимдүү далилдегендей циклдешүүгө ээ монументалдуу тарыхый баатырдык эпостордун эпикалык борбору болгон эпикалык монархтардын дээрлик бардыгынын П-и бар. Тарыхый инсандар Гильгамеш (б. з. ч. 2800–2760-жылдарда Урук шаарынын жреци ж-а падышасы) байыркы аккаддардын эпосунда, Этцил (тарыхый Аттила 5-к-дагы гунндардын падышасы) немецтердин «Нибелунгдар жөнүндөгү ырында», Улуу Карл (8–9-к-дардагы француз императору) француздардын бретон циклиндеги эпосунда, Владимир (10-к-дагы Киев мамлекетинин улуу князы) орустардын Киев циклиндеги былиналарында, Гесер (Тибеттеги Лин мамлекетинин өкүмдары, 11-к.) тибет-моңгол элдеринин эпосунда эпикалык монарх болуп саналышат. Эпостордун бардык каарман дары ушул монархтардын айланасында баш кошуп, эпикалык негизги окуялар ошол монархтардын айланасында өтөт. Эпикалык мындай циклдешүүнүн пайда болушун окумуштуулар уруулардын биригишип, өздөрүнүн алгачкы мамлекетин түзө башташы м-н байланыштырышат. Анткени, ар кандай көркөм чыгармалардай эле элдик эпикалык чыгармалар да өз доорунун идеологиясы м-н түз карым-катнашта өсүп-өнүгөт. Башта өз алдынча турган уруулар борбордошкон бир мамлекетке биригүү идеясын жактап чыгышына ылайык «бул баскычта өзүнчө бөлөк поэмалардын ар башка көп сандаган каармандарынын ордуна бардык сюжеттер менен салттык кейипкерлерди өзүнүн айланасына акырындап бириктире баштаган бир гана башкы образ бөлүнүп чыгат. Бул каарман реалдуу канга же мамлекеттик биригүүнүн өкүмдарына туура келет да калган көмөкчү кейипкерлер феодалдык системага ылайык анын тегерегине жайгаштырылат» (Окладников А. П. История Якутии. Якутск, 1949, 1-т., 296-б.). Окумуштуулардын басымдуу көпчүлүгү «Манас» эпосунун эпикалык борборун түзүүгө шарт түзгөн мындай тарыхый доор катары кыргыздардын 6–12-к-дагы Эне-Сай боюндагы мамлекетин эсептешет (айрыкча, В. В. Бартольд 9–10-к-дагы мезгилин «кыргыздардын улуу державасы» атаган). А. Н. Бернштам м-н М. О. Ауэзов эпостун борб. негизги эпизоддорунун бири Чоң казатты кыргыздардын 840-жылдардагы уйгурлардын үстүнөн болгон жеңишинин чагылдырылышы катары карашкан. Ошо-

ну м-н бирге бул тарыхый окуяда башкы ролду ойногон кыргыз каганы Манастын, кыргыздарга өтүп келген уйгур кол башчысы Күлүү Баганы Алмамбеттин П-и деп эсептешкен. Бул божомолдор кийинки изилдөөчүлөр тарабынан сын көз м-н каралган. Айрыкча, Сужи өрөөнүнөн табылган ташка жазылган жазуудагы «Яглакарканата» деген сөздү Манастын П-и болгон инсандын аты катары талкуулаган Бернштамдын көз карашы негизсиз экенин түрколог С. Е. Малов лингвистикалык жактан туура белгилеген. Кийинки тарыхый изилдөөлөр көрсөткөндөй Яглакар уйгур кагандыгынын бийлик башында турган сулалесинин уруулук аталышы болгон. Малов Бернштамдын «Манас» эпосунун тарыхый уюткусу 9-к-да түзүлгөн деген негизги концепциясын четке каккан эмес. В. М. Жирмунский эпостун П-тери ж-дөгү көз караштарында Ауэзов м-н Бернштам «тарыхый мектептин» өкүлдөрүнүн жаңылыш көз караштарына ыкташып кеткендиктерин сындап келип, өзү алардын негизги концепциясына кыйыр түрдө кошулган: «Кытайлар, уйгурлар ж. б. коңшу түрк уруулары м-н тынымсыз согуштук кагылышуулар коштогон 9–10-к-дарда кыргыз урууларынын мамлекеттик биригүүсүнүн алгачкы гүлдөөсү жана баатырдык жогорулоосу эпикалык ырларда чагылдырылып, ал көп кырдуу кайрадан курулуу түрүндө «поэзиянын мухити» кыргыз эпопеясына кирген деп болжоого бардык негиз бар» (В. М. Жирмунский. Тюркский героический эпос, 71-б.). Е. М. Мелетинский ж. б. белгилүү окумуштуулар да эң соңку эмгектеринде ушуга жакын пикирлерин айтышкан. Ырасында эле кыргыздардын 9–10-к-дардагы улуу державалык деңгээлге жеткен кези «Манас» эпосунун эпикалык борбору катары чагылдырылган деп айтууга толук негиз бар. Элдин саясий жактан биригишине аң-сезими ойгонгон кезде түзүлгөн алгачкы мамлекеттин тарыхый мааниси чоң. Ал баарыдан мурда элди сырттан басып кирүүчү душманга каршы турууга жөндөмдүү кылат, ошону м-н эле бирге элдин тынч эмгектенип, бакыбат жашашына, маданий, материалдык байлыктарынын дүркүрөп өсүшүнө шарт түзөт. Демек, мындай мамлекеттин бирдигин сактоо, коргоо жалпы элдин кызыкчылыгын коргоо болуп саналган да, анын түзүлүшүндө тарыхый көрүнүктүү роль ойногон инсандарды элдин даңазалашы, айрыкча баатырдык доордун көркөм туундусу тарыхый баатырдык эпосторунда чагылдырылышы мыйзам ченемдүү болгон. Ушуга ылайык 840-жылдары уйгурлардын үстүнөн ири жеңишке жетишип, кыргыздарды Борб. Азиядагы бирден бир башкы саясий күч – улуу державалык даражага жеткирген инсан «Манас» эпосунун башкы каарманынын П-и болгон деп айтууга толук негиз бар. Анын өз аты тарыхый булактарда сакталып калбаган. Бирок, айрым кыйыр маалыматтарга караганда анын аты Манас болгон. 843-ж. Тан империясы аны кыргыздардын каны деп таанып, ага өздөрүнүн салты б-ча «Цзунин-сюн-у-чэнмин хан» деген титул тартуулаган. Чындыгында бул Тан императорунун ойлоп тапканы эмес, кыргыз башчысынын өз элинде колдонулган атынын кытайча котормосу экенин анын мазмуну «Манас» деген сөздүн түпкү мааниси м-н шайкеш келиши көрсөтүп турат (бул сөздү кыргыздар инди-европа тилдеринин биринен алып өз каганына титул ат катары колдонушкан, к. *Манас).* Аталган титул кытайчадан төмөнкүчө которулат; «Цзун-ин» – элдин сыймыгы, «син-у» – эр жүрөк, баатыр, «чэн» – ак пейил, айкөл, «миң» – даанышман, «хан» – кан, б. а. элдин сыймыгы, баатыр, айкөл, даанышман кан. «Манас» эпосунун борб. башкы каарманынын П-и катары аталган инсан гана кызмат

кылган деген жыйынтык да бир жактуулук кылат. Фольклористика илиминде П-тин төмөнкү чеги ж-а жогорку чеги деген түшүнүк бар. Элдик оозеки чыгармачылыктын өсүп-өнүгүү салтына ылайык ар кандай эпикалык чыгарма абалкы абалында өзгөрүүсүз калбайт. Ал жаңы мазмун, идеялар м-н байыйт, ар кандай жаңы толуктоолорго ээ болот. Ушуга ылайык көркөм чыгарманын алгачкы П-ине типтеш же ага аты уйкаш кийинки көрүнүктүү инсандардын тарыхый мааниси бар иш-аракеттери катмарланып кошулат. Натыйжада бир эле образдан П. катары тарыхый бир нече инсандын издерин табууга болот. Муну орус фольклорчулары басма булактарга таянып, Киев циклиндеги былиналардын каарманы эпикалык монарх Владимирдин мисалында далилдешкен. Анын образынын калыптанышына Киев мамлекетинин улуу князы Владимир Святославичтен тартып, Москва борбору болгон орус мамлекети түзүлгөнгө чейинки (10–15-к.) орус княздары ж-а кырктан ашуун Владимир аттуу көрүнүктүү тарыхый инсандар кызмат кылган. Мындай процесс Манастын образынын калыптанышында да жүргөнү шексиз (бул жерде Манас кара кытайлардын доорунан кечеки күндөргө чейинки тарыхый окуяларды чагылдырган чыгарманын башкы каарманы экенин эстен чыгарбоо керек). Анын образына кыргыздын көптөгөн алдынкы инсандары П. катары кызмат өтөгөнү шексиз. О. эле Манас аттуу көрүнүктүү инсандар ж-дөгү аңыз сөздөр же дастандар да кошулган болуу керек. Буга «Манас» эпосунун текстинде Жакыптын жаш уулу Манастан башка дагы Карадөңдүн карт Манас, Чоң Эшендин Жар Манас, Самаркандык сарт Манас ж. б. делип Манас деген ысымдын ар түрдүүчө айтылышы кепил боло алат. Мындан башка да казак элинде Карабас уулу Манас, Карамандын Манасы ж-дө да санжыра-уламыштар бар. Булар да кайсы бир деңгээлде Манастын образынын кеңейтилишине, кайсы бир тарыхый деталдарды өзүнө камтышына шарт түзгөн.

Р. Сарыпбеков

ПРОФЕССИОНАЛ КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ ЖАНА «МАНАС». Профессионал кыргыз адабиятынын калыптанышында, өнүгүшүндө, ушул баралына жетишине фольклордун, а. и. «Манас» эпосунун да ролу чоң. Мында биринчи кезекте эпостун жазма адабиятка маанилүү көркөм булактардын бири катары кызмат кылышы, жазуучуларга тийгизген таасири, эпостун салттарынын сакталышы ж-а өнүктүрүлүшү, аны корком өздөштүрүү маселелери жатат. Бул жагдайлар профессионал адабиятта ар түрдүү мезгилдерде ар башкача өттү. 20-жылдарда кыргыз жазуучулары эпосту жыйноо, анын айрым окуяларын өзүнчө бастырып чыгаруу иштерин гана жүргүзүшкөн. «Манасты» көркөм өздөштүрүү 1930-жылдары башталган. К. *Тыныстанов* «Академиялык кечелер» (1932) пьесалар циклинде эпостун айрым окуяларын, мотивдерин пайдаланган. Акындар Ж. *Бөкөнбаев* м-н *К. Маликов* «Айчүрөк» операсынын либреттосун жазган мезгилден жазма адабиятка эпостун драматургиялык булак катары таасири башталат. Буга чейин кыргыз адабиятынын тажрыйбасында мындай жанрда жазылган чыгарма болгон эмес. Авторлор эпостун «Семетей» бөлүмүндөгү Семетей м-н Айчүрөккө байланыштуу окуяларды тандап алып, операнын музыкалык өзгөчөлүгүнө ылайыкталган текст жаратышкан. Мындагы эпизоддор асыресе күчтүү драматизми, каармандардын ачык-айкын мүнөздөрү, патриоттук, сүйүү, достук сезимдеринин күчтүү чагылышы м-н айырмаланган. «Манас» эпосу ба-

рыдан мурда өзүнүн каармандык, баатырдык, көз каранды эместик идеяларды алып жүргөндүгү м-н баалуу. Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында жазуучулардын эпоско кайрылуусу да ушул жагдай м-н байланышкан. Согуш мезгилинде республиканын ж-а башка театрларда *Т. Сыдыкбеков* м-н К. *Рахматуллиндин «Манас жана Алмамбет»,* К. Маликовдун «Сейтек» пьесалары коюлган. Айрым мүчүлүштүктөрүнө карабастан бул чыгармалар кыргыз драматургиясында урунттуу жаңылык болуп калган. Авторлор эпостун сюжетине кайрылып, анын кызыктуу жерин эле албастан, асыресе эпостун текстиндеги драма үчүн материал боло турган окуяларды кылдат тандап алышкан. Бирок, эпостун айланасында түзүлгөн кырдаалга байланыштуу бул чыгармалар театрлардын репертуарынан алынып салынган. Согуш жылдарында А. *Токомбаев* «Манастын» обонуна салып, «28 баатыр» аттуу көлөмдүү ырын жазган. А. Токомбаев м-н К. Маликов биргелешип жазган *«Манас»* операсынын либреттосу (1946) кыргыз драматургиясында дагы жакшы саамалык болгон. Операнын экинчи редакциясында, бир топ жакшыртылып, мүчүлүштүктөрү четтетилген, натыйжада улуттук дагы бир жакшы баатырдык опера пайда болду.

«Манас» эпосу – мезгилдин чыгармасы. Убакыт улам арылаган сайын аны көркөм өздөштүрүүнүн улам жаңы жактары ачыла берет. Азыркы адабий процессте буга Ж. *Садыковдун* көркөм тажрыйбасы айкын күбө. Ал улуу эпостун сюжетинде *«Айкөл Манас», «Манастын уулу Семетей», «Сейтек»* драмаларын жаратты. Бул бир жагынан эпоско болгон кызыгуусунун чексиздигин айгинелесе, экинчи жагынан кыргыз адабиятынын арымынын кеңдигин ырастайт. «Манас» эпосу профессионал жазуучулар үчүн жеке эле драматургия жаатында гана эмес, прозада, поэзияда көркөм булак болуп келүүдө. Прозада биринчи кезекте Ч. *Айтматовдун* эстетикалык ишмердүүлүгү өзгөчөлөнүп турат. Атактуу жазуучу улуу эпосту изилдеп, пропагандалап гана тим болбостон, анын сюжетин, идеяларын, көркөм каражаттарын чыгармаларында өтө билгичтик, чеберчилик м-н пайдаланды. Ушул жагдайда «Кылым карытар бир күн» романындагы маңкурттун образын белгилеп көрсөтүү керек. «Манас» эпосунда кытай, калмактар кыргыздарды чаап, талап, тентитип гана турбастан, айрыкча жаш балдардын башына шири кийгизип, кул кылгандыгы айтылат. Ушул кичинекей эпизоддон Ч. Айтматов маңкурт ж-дө дүйнөгө тараган легенда жаратты. Мында жазуучу адамды айбандай болуп турган, акыл-эстен, аң-сезиминен ажыратып, мал катары пайдалануу антигуманизмдин эң жеткен чеги экендигин гана көрсөтпөстөн, азыркы карама-каршылыкка жык толгон доордо маңкуртчулуктан сак болууга чакырат, анын адамзат үчүн коркунуч экендигин белгилеп, «коңгуроо кагат».

«Манас» Ч. Айтматовдун «көркөм акыл-зээнинде кандайдыр бир айрым үзүндүлөрү, кээ бир белгилери менен эмес, барыдан мурда синкреттик искусствонун улуу туундусу катары, өзүнчө бир бүткөн система катары жашайт» (К. Асаналиев).

Кыргыз совет адабиятынын өнүгүүсү ырастап олтургандай, улуу чыгармага кызыгуу улам арбууда. Азыркы кезде бул багытта жазуучулар А. Жакыпбековдун, К. Жусуповдун, О. Айтымбетовдун тажрыйбалары бир топ алгылыктуу. Булар эпостун материалдарына таянуу м-н көптөгөн көркөм изилдөөлөрдү жана жалпылоолорду жүргүзүп, өздөрүнүн оригиналдуу чыгармаларды жаратышкан. «Манас» – акын-жазуучулар үчүн соолбос берекелүү булак. Бирок, аны

өздөштүрүү чоң чеберчиликти, зиректикти талап кылат. Эпостун сюжеттерин, образдарын, идеяларын, мотивдерин, көркөм каражаттарын, жалпы эле эпостун зор дүйнөсүн көркөм өздөштүрүү б-ча алдыда али зор милдеттер жатат. Профессионал адабият канчалык жетилбесин, кандай бийикке көтөрүлбөсүн, фольклор анын көркөм булактарынын бири болуп, өзүнүн жаңы «сырларын» улам ача бере тургандыгы айкын.

О. Ысмаилов

ПСИХОЛОГИЯ (гр. psyche – жан ж-а гр. logos – сөз, окуу) – адамдын ишмердигинде, жаныбарлардын жүрүм-турум процессинде чындыктын психикалык чагылышы ж-дөгү окуу. Кыргыз эпосторун, а. и. «Манас» П. б-ча аябагандай көп ж-а бай материалдарды камтый тургандыгы эчактан эле белгилүү. Эпосторду П-лык изилдөөлөр төрт багытта жүргүзүлүүдө: 1) көптөгөн ар түрдүү кейипкерлердин П-сы адамдар арасындагы өз ара мамилелерди кеңири баяндап бере алат, бул айрыкча тарыхый П. үчүн өтө маанилүү. Исландиялыктардын сагасы, байыркы гректердин эпикалык баяндары сыяктуу эле «Манас» эпосу да инсандардын П-сынын кандайча калыптангандыгын көргөзүүчү маалымат, даректердин булагы болуп эсептелет. «Манас» эпосу инсандын түзүлүшүнүн башкы өзгөчөлүгү тарыхый шартталгандыгын көрсөтүп турат. Ошону м-н бирге өткөн замандардын адамдары бизге замандаштарыбыз сыяктуу эле бизге жакын ж-а түшүнүктүү. Муну эпосту аңдап билүү, түшүнүү П-сынан көрүүгө болот; 2) «Манас» эпосунда баяндалган окуялар ж-а каармандар элдин П-сында адамдардын жекече касиеттеринин үлгүлөрү жүрүм-турум эталону ж-дө түшүнүк бере алат. Жүрүш-туруштун кайсынысы туура, кайсынысы туура эмес, идеал жол башчы кандай болуу керек, акылмандуулук деген эмне, бүлө мамилелеринин П-сы кандай болуу керек, адамдын сүйүүсү, кайраттуулугу, эрдиги ж. б. жекече үлгү болуучу касиеттери кандай болгондугун билүүгө мүмкүндүк берет; 3) эпосто конкреттүү турмуштук көрүнүштөр адамдардын жүрүм-туруму м-н байланыштуу баяндалат. Намыскөйлүк, айкөлдүк, туруктуулук, айтканынан кайтпоо, берилгендик, кайраттуулук, боорукерлик, коркоктукту, жүүнү боштукту ж-а чыккынчылыкты жек көрүү, акылман карыяларды урматтоо идеал катары көрсөтүлөт. Эпостор муундан-муунга өткөн сайын улам жаңы маанилүү окуялар м-н кошумчаланып олтурган. Ал акырындык м-н кыргыз элинин турмушунун ж-а башынан кечирген тарыхынын өзүнчө бир энциклопедиясына айланган. Байыркы мезгилдерде эле жазуусу болгон элде ушундай маалыматтардын энциклопедиялык булагынын пайда болушуна муктаждык келип чыгышы толук мүмкүн. Эпостун П-лык өзгөчөлүгү кыргыздардын ой жүгүртүү (менталитет) тамыры тереңде, эл башынан кечирген тарыхка барып такалат деген пикирдин келип чыгышына алып келет; 4) «Манас» эпосун жаратуучулар ж-а айтуучулар катары манасчылар П-лык жактан кызыгууну туудурат. Эпостор өзүнүн зор көлөмдүүлүгү м-н айырмаланат ж-а ушундан улам адамдын эске тутуу жөндөмдүүлүгү кандай экендигинен тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет. Манасчылык өнөргө эгедер болуу П-лык өзгөчө мүнөздөмөгө ээ: адатта манасчылар кереметтүү түш көргөндөрү, түшүндө эпостун каармандарына кезиккенден кийин «Манас» айтуу жөндөмүнө ээ болуп калгандыктарын айтышат. «Манас» айтуу чыгармачылык өнөр болгондуктан эпостун атактуу манасчылар жараткан варианттарында чыгармачылык П-ны изилдөө үчүн эбегейсиз көп материалдар бар.

Д. Брудный

Р

РАДЛОВ Василий Васильевич (Фридрих Вильгельм; 1837, Берлин –1918, Петроград) – орустун Чыгышты изилдөөчү илимпозу, илим дүйнөсүнө кеңири тааныmал түрколог, этнограф, археолог. Улуту немис. Берлин университетин бүтүргөн (1858). 1884-жылдан Петербург ИАнын академиги. Алтайда, Сибирде, О. Азияда бир нече жолу экспедицияда болуп, түрк элдеринин тили, оозеки чыгармачылыгы, этнографиясы б-ча материал жыйнаган. Анын 1862-ж. Текесте, 1869-ж. Ысык-Көлдүн батыш тараптарында ж-а Чүй өрөөнүндө жашаган кыргыз урууларынын арасынан жазып алган фольклордук материалдары «Түндүк түрк урууларынын элдик адабияттарынын үлгүлөрү» аттуу он томдон турган эмгегинин 5-томунда транскрипцияланган орус алфавитинин жардамы м-н кыргыз тилинде Санкт-Петербургда 1885-ж. басылып чыккан. Бул томдун котормосу немис тилинде 1885-ж. Лейпцигде жарык көргөн. Р. жазып алып жарыялаган материалдардын негизин ж-а көбүн «Манас» эпосу түзөт. Анда эпостун үч бөлүмү – «Манас», «Семетей», «Сейтек» камтылган, ар бир бөлүмдүн негизги окуялары бүгүнкү күндө белгилүү болгон нукка жакын үлгүдө берилген. Китептин кириш сөзүндө кыргыз эпосу, анын өзгөчөлүктөрү, айтуучулардын чыгармачылыгы ж. б. ж-дө окумуштуунун илимий байкоолору, ой-пикирлери баяндалган. Р. эң алгач кыргыздардын улуу мурасы «Манас» эпосунун салттык негизги окуяларын ирети м-н баштан аяк толук жазып алган, аны кыргыз тилинде китеп түрүндө жарыкка чыгарган, эпостун тексттерин башка элдин тилине которуп жарыялаган ж-а бул чыгарманы сактап ж-а өнүктүрүп келген айтуучулардын чыгармачылык өзгөчөлүктөрү ж-дө кеңири пландагы илимий пикирлерди айткан. Учурунда кыргыз элинин маданиятына, көркөм өнөрүнө жогору баа берген. Орхон-Енисей жазууларын биринчилерден болуп окуган ж-а бул жазуулар кыргыздарга таандык болуш керек деген жоромолду айткан. «Манастын» тилинин тактыгын, ыр саптарынын көркөмдүгүн, таасирдүүлүгүн, кыргыздардын көркөм сөз – ыр жаратууга жөндөмдүүлүгүн жогору баалаган. Ал кыргыздардан чогулткан материалдары жалаң эпикалык ырлардан турганын белгилеп, алардын мазмуну ж-а көркөмдүк касиети аны немис тилине ыр түрүндө которууга түрткү болгонун ж-а ошол себептен 1876-ж. эле даяр болгон материалдар кечигип жарык көргөнүн эскерет. Өзү кыргыз жергесине келген учурду кыргыздардын көркөм сөз өнөрүнүн «чыныгы эпикалык шарты» катары баалаган. Окумуштуу мындай учур Троян согушу ж-дөгү байыркы гректердин эпикалык ырлары али кагаз бетине түшүрүлбөй, эл арасында оозеки айтылып жүргөн шартка окшош экендигин, нукура таза абалында илимге дээрлик белгисиз, изилдөө жүргүзүлбөгөн ошол өзгөчө учурдун маанисине кенен токтолуп аны мүнөздөөгө аракеттенген. Мындай өзгөчө абалдын себептерин элдин көркөм сөзгө терең маани берип, ырды иск-вонун эң жогорку чеги катары эсептөө ж-а тарыхый шарттын өзгөчөлүгүнө (көркөм турмушта жашоо, сырттан келген баскынчыларга каршы көз каранды болбостук үчүн дайыма күрөшүүгө ж-а ушул күрөш аркылуу элдин биримдигин сактоого умтулуу) ылайык баатырдык салтты баалоо, аны акыркы учурларга чейин сактап келүү, элдик биримдүүлүктүн өсүшү сыяктуу белгилерден көргөн. Түрдүү мүнөздөгү поэтикалык көркөм

өзгөчөлүктөрүнө карабастан грек эпосу сыяктуу эле кыргыз эпостору да эл турмушун, жашоо шартын болгондой чагылдырарын ж-а баатырдык салттык көрүнүштөрүн көркөм бейнесинде камтый алгандыгы б-ча гректердин Ахиллеси м-н кыргыздардын Манасынын жакындыгын чыгарманын мазмунунда жек көрүү м-н сүйүү, кубаныч м-н кайгы, өчөштүк м-н достук сыяктуу түшүнүктөр орчундуу мааниге ээ экендигин белгилөө аркылуу изилдөөчү эки элдик көркөм өнөрдүн бирдей деңгээл шартында жашоосу ж-дөгү оюн жыйынтыктаган. Окумуштуунун пикири б-ча «Манас» – реалдуулукка негизделген чыгарма. Анткени, «кыргыз өз ырларында кандайдыр укмуштуу жана коркунучтуу, жөө жомоктук дүйнөнү баалабайт, тескерисинче, ал өзүнүн турмушун, өзүнүн сезимдерин жана умтулууларын, коомдун ар бир жеке мүчөсүнүн өзүндө жашаган идеалдарын даңазалап ырдайт» (Образцы..., «Түндүк түрк урууларынын элдик адабияттарынын үлгүлөрүнүн» 5-томунун баш сөзүндө «Манас» айтуучуларды «ырчы» (певец) деп атаган ж-а бул өнөр ээлеринин чыгармачылык өзгөчөлүгү ж-дөгү ойлорунда манасчыларды эле эмес деги эле ыр түрүндөгү чыгарма жараткан адамдарды жалпы мүнөздөөчү белгилер да бардыгына карабастан, эпостун жаралышына, сакталышына байланыштуу маселелер ж-дө кыраакы байкоолору, бүгүн да өз маанисин жоготпогон баалуу корутундулары бар. Мис., окумуштуунун эпикалык ырлардын ырчысы өз репертуарында даяр ыр саптарын пайдаланарын айтып, андай даяр саптар каармандардын туулушу, өсүшү, курал-жарагын сүрөттөө, кармашка даярдык, беттешүүнүн берилиши, каармандардын кармашуу алдындагы сөздөрү, кейипкерлерди, алардын минген аттарын сыпаттоо, белгилүү баатырларга мүнөздүү сапаттарды, колуктунун сулуулугун көрсөтүү, үй-жай, боз үй көрүнүштөрүн сүрөттөө, той, баатырдын өлүмү, өлгөнгө арналган кошоктор, жаратылыш көрүнүштөрүн, таңдын атышын, күндүн батышын сүрөттөө өңдүү үзүндүлөрдө болорун айткан. Көптөгөн манасчылардын варианттарын салыштыруунун натыйжасында Р-дун булл пикири толук далилденип, жалпы кабыл алынган теориялык жобого айланды. Изилдөөчүнүн «көрүнүштөрдүн даяр бөлүкчөлөрүнүн саны жана аларды бириктире алуунун чеберчилиги ырчынын деңгээлинин чен өлчөмү катары кызмат аткарат» («Образцы...», 16-б.) – деген корутунду ою да бүгүн талаш туудурбас чындык болуп калды.

Р. ырчы м-н аны угуп жаткан аудиториянын бири-бирине таасири, ырчынын өз репертуарын угуучулардын каалоосуна, кимдигине карата атайын ылайыктай тургандыгы ж-дөгү ойлорун өзү күбө болгон фактыга таянып, «Манастын» мисалы м-н көрсөткөн. Анткени, бул ой эпостун ар бир тарыхый шартка ылайыкташуу, жаңылануу касиетин белгилөөдөгү орчундуу таяныч катары милдет аткара алат. «Эпос элдин бардык турмушунун жана бардык умтулууларынын көркөм чагылышы. («Образцы...», 12-б.),– деген аныктамасын Р. жалпы мааниде бардык эле эпосторго тиешелүү ой катары айтса да, контексттик маңызы б-ча «Манаска» тике байланышкан жобо катары кабыл алынат.

Р-дун эмгектеринин ичинен окумуштуу өткөн кылымдын экинчи жарымында жазып алган ж-а оригиналдын өз нускасында илимий принциптерге ылайык жарыкка чыгарган «Манас» эпосунун негизги үч бөлүмүнүн эпостогу кеңири белгилүү салттык туруктуу окуялары дээрлик бүт камтылып, системалуу түрдө ырааты м-н берилген тексттер баа жеткис мааниге ээ. Анткени, кыргыз эпосун

изилдеп үйрөнүүдө, баа берүүдө, ага таандык өзгөчө белгилерди тактоодо көптөгөн ири илимий, проблемалар ушу тексттер, анын мазмуну ж-а чыгарманын формалык белгилери м-н тыгыз байланышта чечилет. Бул алгачкы тексттер болбогондо манас таануу илиминин көптөгөн чоң-чоң маселелери бүгүн жоопсуз калмак же аларды так чечүү, коюлган суроолорго ишенимдүү фактылар м-н бышыкталган так жооп алуу алда канча татаал болмок. Алсак, кыргыз эпосунун башкы темасын, негизги идеясын, окуяларынын өнүгүш жолун, чыгарманын түрдүү варианттарынын бирдигин айкындап турган уюткуну белгилөөдөгү орчундуу таяныч жомоктун мурдатан муундан-муунга өтүп келе жаткан салттык туруктуу окуялары болуп саналат. Бүгүн колдо болгон кеңири мүнөздөгү көптөгөн варианттарда камтылган маалыматтардын ичинен кайсыл окуялар, көркөм каражаттар м-н ыктар, элестүү ыр саптары м-н ыр түрмөктөр, үзүндүлөр эпосто мурдатан келе жаткан салттык туруктуу белгилерге жатарын айкындоодо изилдөөчүлөр үчүн эң негизги ж-а талаш туудурбай турган негиздүү фактылар ошол тексттерден табылат. Мындан башка да кыргыздардын улуу эстелигинин турпаты, маңызы мындан жүз жыл ашуун мурда кандай үлгүдө, мазмунда болгондугун билүүнүн өзү да – илимде зор кызыкчылык туудуруучу маселелердин бири. Р. илим дүйнөсүнө аты кеңири белгилүү болгон көрүнүктүү окумуштуу, түрк элдерди таануу илиминин улуу өкүлү катары бааланат. Буга белгилүү орус окумуштуусу, академик С. Ф. Ольденбургдун «Адамдар өтөт, бирок алардын жараткандары калат, ал эми өзүнүн узак өмүрүндө В. В. Радлов иштегендер ушунча көп жана маанилүү, ошон үчүн анын аты – эстелиги шексиз ыйык сакталат» – деген баасы да күбө.

Р-дун «Манас» эпосуна берген баасы, чыгарманын мазмуну, көркөмдүк касиеттери, жомокту айтуучулардын чыгармачылык өзгөчөлүктөрү ж-дөгү байкоолору, жоромолдору, илимий корутундулары маанисинин тереңдиги, тактыгы м-н айырмаланып, бүгүн да өз күчүн жоготпойт.

С. Мусаев

РАУХВЕРГЕР Михаил Рафаилович (1916, Одесса –1989, Фрунзе) – композитор, пианист. Кыргыз ССРинин эл артисти (1961). РСФСРдин иск-вого эмг. сиң. ишмери (1974). 1927-ж. П. И. Чайковский атн. Москва мамл. консерваториясын Ф. Блаумденделдден фортепиано классы б-ча бүтүргөн. 1928–34-ж. Москва консерваториясында ассистент, доцент, профессор ж-а фортепиано кафедрасына башчы. Чыгармачылыгын консерваторияда окуп жүргөндө баштап, балдар үчүн ыр, хорлорду жазган. 1940-ж. Кыргызстанга келип «Ой тобо», «Ак кептер» өңдүү элдик ырларды үн ж-а фортепиано, хор үчүн иштеп чыккан. Музыкалык спектаклдердин, кинофильмдер үчүн музыканын автору. Кыргыз элинин баатырдык эпосу «Манаска» кайрылып А. *Куттубаев* м-н бирдикте «Манас менен Алмамбет» (1944) драмасына музыка жазган. Ордендер ж-а медалдар м-н сыйланган.

РАХМАТУЛЛИН Калим Ахмедович (1903, Токмок – 1946, Фрунзе) – кыргыз совет адабиятчысы, коомдук ишмер. САКУнун экономика ф-тетин бүткөн (1931). 1925–27-ж. ВКП(б) БКнын О. Азия бюросунда, 1931–35-ж. «Кызыл Кыргызстан» газетасында, 1935-жылдан Кыргызстан мамл. басмасында, Кыргыз педагогика ин-тунда иштеген.

Адабий чыгармачылыгын сынчы катары 1927-ж. баштаган. Ал «Манас» эпосу, манасчылар, кыргыз акын-жазуучуларынын чыгармачылык жолу ж-дө мака-

лалар ж-а публицистикалык эмгектер жазган. *«Улуу патриот – укмуштуу Манас»* (1943) китебинин, *«Манас менен Алмамбет»* баатырдык драмасынын (Т. Сыдыкбеков м-н бирге жазган) автору. Эмгек Кызыл Туу ордени м-н сыйланган.

РЕДИФ (ар. артынан келүүчү) – ыр сабындагы уйкаштан кийин кайталанып келүүчү сөз (кыска Р.) же сөз айкашы (жайылма Р.). Бул көркөм ыкма көбүнчө араб-фарсы, жалпы эле чыгыш адабиятына мүнөздүү көрүнүш. Р. кыргыз поэзиясында, а. и. «Манас» эпосунда да көп жолугат. Р. ырдын эмоциялык таасирин күчөтүп, экспрессиялуулугун арттырат. Мис., Көзкамандардын жеңилгенин Манаска кабарлап келген Шууту м-н Манастын диалогу Р-түү ыр саптары м-н берилген;

Күйгөн бир жериң басылды Манас,
Күптүүнүн баары ачылды, Манас,
Кечүүгө качкын конуптур, Манас,
Сенин көксөгөн чагың болуптур, Манас!
...Калмактан келген тууганың, Манас,
Кырк чоро кырып коюптур, Манас.
...Антип бир кабак ачылса, Шуутум,
Өрттөнгөн жүрөк басылса, Шуутум,
Дүйнөмдү кылча карабайм, Шуутум,
Теги эчтемени аябайм, Шуутум.
Ушул бир кебиң чын болсо, Шуутум,
Өчкөн бир өттү тамыздың, Шуутум,
Өлгөн бир жанды тиргиздиң, Шуутум (КВ, 1. 293).

С. Төлөгөнова

РЕМИ ДОР (1946, Париж) – франциялык көрүнүктүү түрколог. Париждеги Түркологиялык изилдөөлөр ин-тунун директору, филология илимдеринин, этнография илимдеринин доктору. Анын илимий изилдөөлөрүнүн негизги багыты – оогандык кыргыздардын ж-а өзбектердин чыгармачылыгын ар тараптан иликтөө. Ушул тармактар б-ча көптөгөн макала, онго жакын китеп чыгарган. Алардын ичинен «Ооганстандын Памириндеги кыргыздар» (1975), «Ооганстандын Памириндеги кыргыздардын диалектиси» (1981), «Ооганстандын памирлик кыргыздарынын макал жана ылакаптары» (1982), «Ооганстандагы памирлик кыргыздардын табышмактары» (1982), «Манастын» Памирдеги үзүндүсү» (1982) ж. б. Кытай окумуштуусу Ху Чженхуа м-н бирге «Шиңжан кыргыздарынын «Манасы» аттуу очерк жарыялаган. Р. Д. Ооганстандагы Памирлик кыргыздардан – Ашым Афес деген манасчыдан үзүндү жазып алган. Ал чогулткан бай материалдарынын ичинен оогандык кыргыздардын элдик оозеки чыгармачылыгынын үлгүлөрүн латын арибинде кыргызча жарыялап, француз тилине которуп, комментарий, түшүндүрмөлөр м-н жабдып, изилдөөлөрү м-н кошо китепке чыгарган. Мис., «Дүйнө кыл чокусунун ырлары» (1982), «Кыргыз эл жомоктору» ж. б.

К. Ботояров

РЕСПУБЛИКАЛЫК БАЛДАР ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНЫН БИРИНЧИ КОНКУРСУ – «МАНАС» ЭПОСУ НА ИЛЛЮСТРАЦИЯЛАР (1991). Конкурстун максаты балдарды эпостун каармандарына ж-а темаларына тартып, ал

аркылуу жакшылык ж-а жамандык идеяларын ажырата билүүгө үйрөтүү болгон. Конкурска окуучулардын эстетикалык борборлорунун 5 жаштан 16 жашка чейинки 100дөй тарбияланууучусу катышкан. Кыргыз Республикасынын булуңбурчтарынан жиберилген 300гө жакын сүрөт балдардын эпоско болгон кызыгуусунун өтө жогору экендигин ырастап турат. Гуашь, пастель, акварель, карандаш, гравюра, туш техникасында аткарылган балдар чыгармалары живопистик жазуусунун таасындыгы, композициясынын курчтугу ж-а көркөмдүгү, техникалык жактан жаңычылдыгы м-н айырмаланат. Вова Мержицкий (5 жаш), Адыл Каримов (15 жаш), Алтынбек Жандавлетов (14 жаш), Назира Сатарова (12 жаш) ж. б-дын сүрөттөрү мыкты делип табылган. Конкурска келген мыкты иштер 1991-ж. Республикалык эстетикалык тарбия берүү борборунун көргөзмө залына коюлган.

РЕТЕРДАЦИЯ (лат reterdati о – кармалуу, чегинүү) – эпикалык баяндоонун жүрүшүндө ага кошумча каармандарды кийирүү, лирикалык чегинүү жасоо, табиятты, үй жасалгасын, адат-салт расмисин сүрөттөө ж. б. аркылуу окуянын өнүгүшүн акырындатуу. «Манас» эпосунда бул корком ыкма көп түрдүү ж-а кеңири колдонулат. Айрыкча Каныкейдин түшүнө, арманына байланышкан окуяларда мурдагы айтылып өткөн окуялар кайрадан кайталанып эскерилет да, ошол бойдон келки-келкиси м-н айтылып же бир айрым урунттуу маанилүү сюжеттик бирдиктер кайра бир жолу баяндалуу жолу м-н Р. түзүлө берет.

РЕЧИТАТИВ (лат. recitare, итал. recitatio – үн чыгарып окуу, кырааты м-н айтуу) – музыка өнөрүндөгү аваздык жанрларда колдонулуучу көркөм окууга жакын турган, эркин же так ритмдеги сабатмалуу речти обондоштуруу ыкмасынын бир түрү. «Музыкалаштырылган кеп» деген түшүнүк м-н да мүнөздөлүп жүрөт. Р-дин эң негизги мааниси – сүйлөнгөн сөздүн маңызын, андагы эмоцияны, сезимди үндүн кубулушу м-н ачып бере алгандыгы. Ошондуктан Р-ди «кырааттын искусствосу» («искусство интонаций») деп да коёт.

Дүйнөнүн көп элдеринин музыкалык фольклорунда Р. илгертен эле кеңири колдонулган. Айрыкча музыкалык эпосторду, балладаларды, былиналарды аткарууда Р. эң негизги көркөм каражат. Кийин профессионал музыкада «кантата», «оратория», «опера» жанрлары пайда болгондон Р. алардын да таасирдүү музыкалык каражаттарынын бири болуп калды.

Кыргыздын элдик көркөм өнөрүнүн чордонун музыкалык-поэтикалык синкреттик өнөр түзүп келгендиктен, Р. эң маанилүү ж-а кеңири колдонулуучу каражат, көркөм ыкманын бири болгон. «Кырааттуу сөз» – кыргыздын сөз өнөрүнүн (речь) өзгөчөлүгүн түзүп турган феномен. Бекеринен 19-к-да келип, кыргыздардын куюлуштура сүйлөгөнүн биринчи жолу уккан европалык окумуштуулар алардын «сөздөрүнүн ырааттуулугуна» таң калышкан эмес. Улуттук маданиятта Р. акындардын чыгармачылыгында, «Манас» баш болгон эпостордо эң бийик ж-а көп түрдүү өнүгүүгө жетишкен. Поэтикалык сөз негизинин, ритмикалык агымынын тактыгы, дааналыгы, өзгөчө обондуулугу, ыргактуулугу кыргыз Р-инин өзгөчөлүгү болуп эсептелет. Р-дин обондук турпаты ага өзөк болгон сөз тизмегике, чыгарманын мазмунуна гана эмес, көбүнесе манасчынын (акындын) талантына, аткаруучулук дареметине байланыштуу. Маселен, улуу манасчы Саякбай Карала уулунун аткаруусунда эпостон Р-дин «миң түркүн» кубулушун кезиктирүүгө болот.

Т. Саламатов

РИСОВ Жунуш Бейшембиевич (1904, Түп р-ну, Кара-Секи айлы –1937, Фрунзе) – «Манасты» жыйноочу. Р. айылдык диний мектепте ж-а Караколдогу орус-тузем мектебинде окуган, 1923–25-ж. Ташкендеги казак-кыргыз эл агартуу ин-тунда окуп, 1925–27-ж. «Эркин-Тоо» газетасында адабий кызматкер болуп иштеген. 1931–37-ж. манасчы Саякбай Карала уулунун оозунан «Манас» эпосунун «Семетей» бөлүмүн латын арибинде жазып алган. Ал жазып алган «Семетей» бөлүмү 48872 саптан турат (КФ, 104–107-инв.).

РИТМ, к. *Ыргак.*

РИТОРИКАЛЫК СУРОО (гр. phetop – оратор, Хгаечен) – эпикалык чыгармачылыкта көбүнчө каармандын жеке кайрылуусунда, эмоциялуу суроо ж-а кекетүү түрүндөгү кайрылуу аркылуу түзүлгөн поэтикалык стилистикалык фигуралардын бири. Бул учурда аныктама суроо түрүндө айтылат да, ага жооп берүү талап кылынбайт. Мис., Алмамбеттин жол талашкан Чубакка айткан сөзүндө:

Кан кылгын дедим кимиңди.
Кааладым келдим диниңди.
Каардансам шу жерде
Калабалуу Чубагым
Кагайынбы жиниңди?
Кезегиң келди бу күндө
Кесейинби тилиңди? (СО, 4. 204.).

Р. с. көбүнесе риторикалык кайрылууга жакын турат да, жогорку эмоциялык пафосто айтылат. Р. с. көлөмү жагынан эки-үч түрмөктөн тартып, кээде 80–90 сапка чейин жетет. Мис., Чоң казатка жөнөрдө Манастын элге кайрылуусу (СО, 4. 62).

Р. с. эпикалык баяндоодогу монологдук ж-а диалогдук речтерде колдонулуп, баяндоонун экспрессиялуулугун күчөтөт.

Атемирдин мазагы,
Абыдан өттү азабы.
Кыярды жыйып кызым деп,
Алдап жүрүш кандай кеп?
Балааны жыйып балам деп
Басып жүрүш кандай кеп?
Кайыпты жыйып карам деп
Карап жүрүш кандай кеп? (СО, 2. 434).

К. Баяндоо, Монолог, Диалог.

К. Ботояров

РИФМА, к. *Уйкаш.*

РОМОДИН Вадим Александрович (1912, Пишпек – 1984, Ленинград) – чыгыш элдерин изилдөөчү сов. илимпоз. Улуу Ата Мекендик согушка катышкан. 1948-ж. Москва ун-тинин тарых факультетин бүтүргөн. 1952-жылдан СССР ИАнын Чыгыш таануу ин-тунун Ленинграддагы бөлүмүндө иштеген. Элүүдөн ашуун эмгектин автору. 1973-ж. чыккан «Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы боюнча материалдар» («Материалы по истории киргизов и Киргизстанцев», М.) деген эмгектин жооптуу редактору болгон ж-а кириш сөзүн жазган. Р. Сейф ад-Дин Аксыкентинин (16-к.) *«Мажму ат-таварих»* аттуу эмгегинин Чыгыш

тааануу ин-тунун Ленинград бөлүмүндө сакталып турган кол жазмасын (№ 667) орус тилине которуп, ага кириш сөз ж-а түшүндүрмө жазган. Анда Манас баатыр ж-дө ж-а анын калмактар м-н согуштары баяндалат. Р-дин котормосунун бир нускасы Кыргыз ИАнын Кол жазмалар бөлүмүндө сакталып (КФ, 887-инв.) турат.

РЫСМЕНДЕЕВ Акмат, к. *Акмат* Рысменде уулу.

РЫСМЕНДЕЕВ Шапак, к. *Шапак* Рысменде уулу.

С

СААДАК – жаанын жебесин салуучу кабы, о. эле эпосто жаа маанисинде айтылат: «Саадагы тайдын белиндей Тартканын жазбас жыласы» (СО, 3. 111), «Саадакчандын артынан Мубакүлдүү сыр найза» (СО, 3. 112), «Мылтыкка андис мыкты бар, Саадакка андис ыктуу бар» (СО, 3. 164), «Саадактын огу жеткени, Бөркүнө таккан чогуну Үзгөн бойдон кеткени» (СО, 3. 171).

СААЛАЙ – эпизоддук кейипкер, датка, Сарт .уруусунан. Көкөтөйдүн сөөгүн койгондо көп элди баштап келгени айтылат (СО, 3. 54).

САБА – кыргыз элинин материалдык маданиятынын үлгүлөрүнүн бири. С. күнүмдүк турмуш-тиричиликте колдонуучу, териден (уйдун же төөнүн) ышталып жасалган идиш. Анда бээнин сүтү топтолуп кымыз ачытылат. С. формасы жагынан таманы жайык келип, жогору жагы ичкерип кетет. Ал керегеге таңылуу болот. Адегенде аны эт, майларынан тазалап, эки эндүү ж-а эки энсиз кылып бычат. Тери тоборсугандан кийин эндерди кылчык жүндөн чыйратылган жип м-н тигип чыгат. Мындан кийин ыштыкта бир нече күн ышталат. Андан кийин ачык калтырылган тигиштери жөрмөлүп, анын үстүнө туурасынан кыл бастырылып, дагы бир сыйра тигилет да ыштыкта бир нече күн ышталат. С. канчалык тыкан иштелип, жакшы ышталса (кийин да такай ыштап туруу керек) кымыз да даамдуу болуп жакшы ачыйт. С-нын ар кандай түрлөрү болот. Куралып тигилген 10–15 киши көтөрө аларлык зор С-лар (көбүнчө чоң аш-тойлорго даярдык көрүүдө бээнин сүтүн топтошкон), ал эми көп тараган формасы чаканыраак келип боз үйдүн кире беришинин оң жагына – эпчи жагына керегеге байлап коюшчу. С-га топтолгон сүттү бишкек м-н бат-бат бышып турган. Эпосто С. кымыз ж-дө ыр саптар көп учурайт. Мис., «Бир сабада кымызды, колуна берсе бир жутат» (СО, 1. 108),– деп Манастын алп мүчөсүн апырта сүрөттөгөндө айтылат.

А. Көчкүнов

САБАЙ БИЙ – эпизоддук кейипкер, кырк чоронун бири Атайдын атасы экендиги гана айтылат (СО, 4. 43). Атай бирде Ардалыктын (СО, 3. 49), бирде Шагыл бийдин (СО, 3. 175) уулу деп берилет.

САБАТАЙ – эпизоддук кейипкер. Жакыптын бир тууганы Ороздунун жетинчи уулу. С-дын акылсыздыгы, бир туугандары м-н ынтымаксыздыгы Жакыптын агасы Байдын баянында эскерилет (СО, 1. 190–193).

САГЫМБАЙ Орозбак уулу (1867, Ысык-Көлдүн күнгөйү, Кабырга деген жерде – 1930, Кочкор р-ну, Кара-Күңгөй айылы) – манасчы ж-а төкмө акын. С. түшүнүгү кенен, кат тааныган, араб арибинде жазылган материалдарды окуй

алган өз учурунун билимдүү адамы болгон. Анын атасы Орозбак кернейчи болгон. С. 12–13 жашка келгенде атасы дүйнөдөн кайтат. 1916-жылкы үркүндө С. эл м-н кошо Кытайга үркүп барып, кайра элине 1917-ж. келет. Ал жаш кезинде эле эл арасында айтылып, ырдалып жүргөн ырларга, кошокторго, жомокторго дилгирлик м-н кызыгып, аш-тойлордо ж. б. шаан-шөкөт өткөрүлүүчү жерлерде жамактатып ырдай коюп жүргөн. О. эле эпостон келки-келки үзүндүлөрдү да айта калчу. «Манас» айтууну С. 15–16 жашынан баштайт. С. бала кезинен эле ырга шыктуу болгондуктан «Манас» айтууга чейин лирикалык ж-а тамашалуу ырлар чыгаргандыгы үчүн эл арасында оозго алынган. Жалпы эле лирикалык мүнөздөгү ырлар м-н катар өлгөн адамдарга ылайык кошокторду түзүү, айрыкча аш-тойлордо жар чакыруу милдети С-га тапшырылчу. Мунун өзү келечектеги чоң манасчынын көркөм дүйнөгө кирүүнүн алгачкы жылдары майда жанрдагы чыгармаларды аткаруу аркылуу зор чыгармачыл мектепти басып өткөндүгүн айгинелейт. Кийин бара-бара таланттуу акын өзүн эпикалык мазмундагы жанрга багыттаган. Бардык манасчылардай эле С. да «Манас» айтууну түш көрүү м-н байланыштырат. Бирок С-дын манасчы болуп калыптануусуна Балык, Найманбай, Тыныбек, Акылбек, Дыйканбай ж. б. манасчылар зор таасир тийгизген. С. биринчи жолу «Манасты» толугу м-н Тыныбектин өз оозунан уккан. Улуу муундагы манасчылардан ал Балыкты көрүп, аны жаш кезинде угат. С-дын агасы Алишер да манасчы катары белгилүү болгон. С. «Манасты» эң алгач агасы Алишерден угуп айткан деп болжолдошко болот. Бирок, К. Рахматуллин: «Шапак манасчынын айтуусуна караганда, кадимки Тыныбек манасчынын мугалими Чоңбашты (Нармантайды) биринчи жолу уккан, Сагымбай абдан кызыгып, «Манасты» үйрөнүү үчүн Чоңбашты ээрчип кетмек да болгон» – деп жазат. Чынында Сагымбайдын «Манасты» биринчи жолу кимден угуусу, кимден эң алгач таалим алуусу анын чыгармачылык жолунда чоң мааниге ээ көрүнүш.

Өз учурунда көлөмдүү поэмаларды чыгарып, эл турмушуна байланыштырып айтып да жүргөн. Мындай көлөмдүү чыгармаларынан болуп, анын социалдык-философиялык поэмасы «Заман» эсептелинет. Поэманын идеялык мазмуну көрсөткөндөй мында элдин турмушун жеңилдетүүнүн жолун издегендиги көрүнүп турат.

С-ды жакшы билген адамдардын эскерүүсүндө ал ар дайым элдин абалына, турмуш шартына көңүл болуп, падышалык бийликти ж-а бай-манаптарды сынга алгандыгы айтылат.

К. Рахматуллин эскерүүсүндө улуу муундагы манасчылардын ичинен Сагымбай Орозбак уулу совет бийлигин кубанычтуулук м-н тосуп алган деген жыйынтыкка келет. С. талантынын толук жетилип, чоң манасчы атыгып, такшалып калган учурда, б. а. 1922-жылы 55 жаш курагында «Манасты» жаздырат. Бул иште демилгечи болгон ж-а жалпы кыргыз фольклорун жыйноодо эбегейсиз зор эмгек сиңирген Каюм Мифтаков С. м-н 1921-жылдын акырында азыркы Тоң р-нундагы Бөнөкбаев айылында жолугушат. Мугалим К. Мифтаков ал айткан «Манасты» угат да көңүлүнө өтө жаккандыктан кагаз бетине түшүрүүнү өтүнүп, бирок, С. жайында жолугушууга убадалашат. 1922-жылдын жайында К. Мифтаков С-ды Солтон-Сары жайлоосунан табат да, Нарынга ээрчитип барып жомокту жазуу ишин баштайт. «Манасты» жазуу иши 4 жылдан ашуун уба-

кытка созулат (1922-жылдын июнь, июль айларынан баштап 1926-жылдын августунда бүтөт). С-дан «Манасты» жазуу ишин К. Мифтаков баштап, негизинен бул вариантты кагаз бетине түшүргөн адам Ыбырайым Абдыракман уулу болгон. Булардан башка да Сапарбай Сооронбаев аттуу адам аралашып, манасчыдан жазылган материалдарды көчүрүп, экинчи нускасын даярдаган.

Өзгөчө кеңири тараган «Манас» сыяктуу эпикалык чыгарманын элге сиңирилиши эпосту жаратуучулардын айтуу манерасына, талантына, чыгармачылык мамилесине жараша кабыл алынат. Айтылып жаткан вариант элдин талкуусунан өтүп, ошол манасчынын өзүнө таандык өзгөчөлүгүнө ээ болгондо гана толук кандуу чыгарма экендигин көргөзө алат. Угуучу аудитория ар бир манасчыны сынга алганда мурдагы уккан «Манас» м-н салыштыра карап, айрым бир салттык мотивдерди, эпизоддорду берүү жолдорун ой редакциясынан өткөрүшүп, анан айтылып жаткан манасчынын вариантына баа беришет. Элдик сындан өтүп, толук кандуу баага ээ болгон варианттардын бири С-нын «Манасы» эсептелинет.

Эпикалык чыгарманы элдин купулуна толтура айтып ж-а аны баалай билген элдин редакциясынан өткөрүү жалгыз гана кыргыздын манасчыларына мүнөздүү көрүнүш болбостон, о. эле башка түрк-моңгол элдеринин айтуучуларына да таандык көрүнүш, Анткени, ар бир элде эпосту угуучу аудиторияга жеткирүү үчүн аны элдин талкуусунан, көпчүлүктүн сынынан өткөрөт. Айтуучулар өзүнүн репертуарын угуучу аудиторияга карата түзөт ж-а айтат. Калмак эпосун изилдөөчү Н. Б. Сангаджиева жангарчы М. Басанговдун чыгармачылыгын талдоого алганда, М. Басангов чыгарманы айтууда угуучулардын чөйрөсүнө карата мамиле жасаганын белгилейт. Өзгөчө укмуштуу окуяларды жакшы көргөн ж-а душман м-н кармашууда эрдик көрсөткөн баатыр м-н дагы бир жолу кездешүүнү көздөгөн балдар аудиториясы болсо, жангарчы жалпы, типтүү эпикалык орундарды таштап коюп, Хонгор, Савар, Салдардын урушуна көбүрөөк токтолуп, согуштук окуяларга көңүл бурган. Туруктуу ж-а сүйүктүү угуучулардан болуп эпосту жакшы түшүнгөн аймактын аксакалдары м-н эмгекчи эл болгон, о. эле алар жумуштан кийин жангарчынын тегерегине эпосту угуу үчүн чогулушкан. Ал эми айтуучу болсо ыр текстине алымча-кошумча киргизбестен эл үчүн тынымсыз ырдап берчү. Эпосту айтуу алты-жети саатка созулчу. Жалпы эле угуучу м-н айтуучунун ортосундагы байланышты көрсөткөн бул көрүнүштүн өзү кыргыз манасчыларына да мүнөздүү. Колдо болгон материалдарга караганда «Манас» айтуучуларды элдер атайын, алыс жерде жашаганына карабастан чакыртып алышып, кезеги м-н ар бирин айттырып угушкан. «Бир кыштын ичинде эң азында үч айттырса соопчулук болот экен, дешер эле... Чоң балдар илгери өлтүрүп алышып, мен улагада босогонун түбүндө керегеге сөөнүп отуруп калар элем. Түн ортосу жакындаганда уйкулары келишип чоң балдар тарап кетишкенде тулганын түбүнө келип отуруп, таңга жакын жомокту айтуу токтолуп, эт тартылгандан кийин кетер элем. Ошондой түндө кыштын көп күндөрү «Манас» айттыруу м-н өткөрүлөр эле» – дейт Ыбырайым Абдыракман уулу. «Манас» эпосунун таасирдүүлүгү ж-а көркөмдүүлүгү ж-дө «жомокчу айтып жаткан, кай бир мунду жерлерине келгенде ыйлашкан... Сайыш, чабыш, атыш, алышуу жерлеринде... кай бир кишилер кыйкырып, калгандары чуру-чуу түшкөн... «Семетей» жомогунда да ошондой абал...» болгондугун Ы. Абдыракманов дагы бир жолу эскерет.

«Манасты» угуучуларга жеткирүүдө анын айтуу формасы да негизги ролду ойнойт. Анткени, чогулган аудиториянын шартына ж-а алардын кабылдоосуна жараша айтылган учурлар да кездешкен. Негизинен манасчылар элдин чакырыгы б-ча келе турган болсо, айрымдары өздөрү эл аралап кетишчү.

Эпосту айтуу үчүн эл кыдырып, эл астына чыгуудан мурда манасчылар алды м-н кандайдыр бир даярдыктарды көрүшкөн. Эл алдына жаңы чыга турган манасчы башка манасчынын айтуусундагы эпосту укканда ошол эпостун мазмуну м-н көркөм ыктарын өздөштүрүшкөн ж-а үйрөнүшкөн. Манасчы ар дайым дилгирлик м-н көркөм чыгарманын негизин түзүүчү эпостун сюжетин, композициясын, жанрдык өзгөчөлүгүн, эпитеттерди, салыштырууларды ж. б. үйрөнө баштайт. Ушундай өткөрүлгөн чыгармачыл түйшүктөн кийин гана барып манасчылар өз вариантын эл алдына сунуш кылат да алардын талкуусуна коёт. Өз учурунда ушундай мектептен өткөн С. да «Манас» айтууну бир эле географиялык чөйрөдө, бир эле айылдын аймагында айтуу м-н чектелип калбастан, ал кыргыз жергесинин көптөгөн жерлеринде болгон. Ал «Манасты» кагаз бетине түшүрткөндө ар дайым эл кыдырып, жер көтөрүп жүрүп жаздырган. С. «Манасты» жаздырууда чыгармачыл шыктануу м-н киришип, бир эле жайдын ичинде эпостун биринчи ж-а экинчи бөлүмдөрүн, б. а. Манастын төрөлүшү, балалык чагы, кан көтөрүлүшүн айтууга үлгүрөт. Ар дайым эл м-н бирге жүрүп, бир чети элдин рухтук мүдөөсүн канагаттандырса, экинчи жагынан кагаз бетине түшүрүүгө дилгирленген.

«Манасты» аткаруу процесси көптөгөн угуучулардын катышуусу алдында, алардын кубаттоосу м-н бирдикте өтөт. С-дын аткаруусу ар дайым көпчүлүктүн арасында өткөрүлүп, берилгендик ж-а шаңкылдаган бийик үн м-н бирдикте анын кыймыл-аракети, обону, үнү, ымдоо-жаңдоосу да өзгөчөлөнгөн.

Манасчы канчалык такшалып өзүнүн мурдагы, өз мезгилиндеги манасчыларды угуп, алардын аткаруу чеберчилигинен үлгү, таалим алса да көпчүлүк учурда, алар чыгармасынын аткарылышын дагы бир жолу сындан өткөрүш үчүн өздөрүнүн жакын көргөн адамдарына кайрылышат. Ошолордун бири катары эле С. да ар дайым «Манасты» жазып жүргөн Ыбырайым Абдыракман уулу м-н «Манас» ж-дөгү оюн бөлүшчү. Андан окуянын же эпизоддун аткарылышы кандай болгондугун, мазмундук, көркөмдүк жактан мүчүлүштөрүн, окуянын байланышы жактан үзгүлтүктөрү ж-дө көп сурап, кайра аны калыбына келтирүүгө аракет жасаган. Мына ушундай аракетин С. кийин «Манасты» жаздыруу учурунда да иш жүзүнө ашырган. Ушунун негизинде манасчы айтып жаткан «Манастын» сюжетин узартып же кыскарта алган.

Бул айтылган пикирди жалгыз эле бир манасчынын чыгармачылык өнөрканасына гана жекече таандыкташтырууга болбойт. Анткени, ар бир манасчынын талантына, аткаруу манерасына, анын поэтикалык көркөмдүүлүгүнө жараша ар бири өз алдынча жекече баага ээ көркөм чыгармачылыктын чеберлери. «Манас» эпосун айтуу учурунда кунт коюп «манасчыдан угуп отуруп, ар бир сүрөттөө өз ордунда экенин көрүп, ар бир сүрөттөөнүн өзүнчө көркөмдүк системасы, көркөмдүк максаты бар экенин сезип, элдин көркөмдүк фантазиясына таң калбай койбойсуң» (Ч. Айтматов). Көркөм ой жүгүртүү жолу м-н эл турмушунун тарыхын түзгөн бай эпикалык материалды эч коромжусуз азыркы мезгилдин окуучусуна жеткирген кыргыз элинен чыккан көркөм ойлоонун чеберлери биздин колубузга дүйнөлүк эпиканын шедеври «Манас» эпосун сактап берди.

Эпосту жаратуучулар же аны айтуучулар ж-дө сөз болгондо албетте, алды м-н алардын чыгармачыл өнөрканасында негизги орунду ээлеген чыгармасын алып караганыбызда манасчылардын ири алдыда алардын жараткан варианттары ж-а орду ж-дө түшүнүк берилет. Бир нече кылымдын продуктусу болгон «Манас» сыяктуу залкар чыгарманы айтууда ошол манасчынын эпикалык салтка кошкон салымын, улантуу жолун ж-а поэтикалык көркөмдүүлүгүн негизги багыт катары кармайт. Башка варианттардай эле С-дын «Манасы» да ошол эле салттык үлгүдө берилген.

Жалпы эле «Манас» эпосунда окуялардын берилиши эки багытта жоокердик ж-а турмуштук болуп бөлүнөт. Бирок эпостун сюжеттик курулушунун ушундай бөлүнүшүнө карабастан негизги идеялык багыты бир бүтүндүктү түзөт. Окуя башкы каарман Манастын тегерегине топтоштурулуп, анын эл, жер үчүн күрөшү баяндалат. Эпостун мазмунун бир бүтүндүккө алып келүүдө, анын конструкциялык негизин түзгөн салттык окуялар башкы ролду ойнойт. С-дын варианты эпостун классикалык үлгүсү катары баалангандыктан, байыртадан айтылып келе жаткан окуялар толугу м-н камтылган. «Манас» эпосу бардык эле эпикалык чыгармаларга мүнөздүү болгон борбордук каармандын төрөлүшү ж-а балалык чагынан башталат. Сюжеттин ушул конструкциясы С-дын вариантына да мүнөздүү. Салттык түрдө айтылып келе жаткандай С. да Манастын дүйнөгө келишинен түздөн-түз эле баштабастан Манастын ата-бабасынын чыгыш тарыхына кайрылат да, андан кийин негизги окуянын өзүнө өтөт. Эгерде айрым манасчыларда бул окуя өзүнчө бир бүтүн сюжеттик канваны түзгөн эпизод катары айтылса С-да манастын ата-бабалары кара сөз түрүндө кыскача гана кимден ким тарагандыгы саналып өтөт. «Манас» эпосу дүйнөлүк эпикалык чыгармаларда салттык мотив катарында айтылган карыган ата-эненин бала үчүн болгон зарынан башталып, алардын карып калган кезде балалуу болушу, каармандын укмуштуудай төрөлүшү, ага байланыштуу ырым-жырымдар, шаан-шөкөтү ж. б. толугу м-н сюжетке киргизилген. О. эле эпикалык каармандын өспүрүм мезгилиндеги тарбияланышы, бойго жеткендеги баатырдык иштери, кылык-жоруктары дагы да толгон-токой окуяларды манасчы жергиликтүү каражаттар м-н сүрөттөп отурат. Манастын ушул учурда көрсөткөн алгачкы эрдиктери да (алтай калмактары менен болгон кармаш, Эсенкандын элчилеринин көргөн кордуктары, Нескара ж-а Нуукер дөөнүн аскерлери м-н болгон уруш ж. б.) баяндалат. Эскерилген окуялардын арасында эпостун табиятына мүнөздүү фантастикалык окуялар, б. а. Манасты колдогон кырк чилтен айтылат. Ал эми эпизоддун финалдык бөлүгү:

Казак, кыргыз камалып,
Калмак, маңгул жайылып,
Ак кийиздин үстүнө
Бай Жакыпты салганы,
Баласы Манас баатырды
Ак кийиздин үстүнө
Аны дагы биргелеш
Отургузуп алганы (СО, 1. 289),– деп кан көтөрүү салты м-н аякталат. Ошентип, кыргыздар да өз алдынча «кандуу журт болуп калдык деп», Манасты кан көтөрүшүп, чоң той өткөрүү м-н эпизод жыйынтыкталат.

Эпизоддун мазмунун негизинен кыргыз элинин байкерчилик турмушу түзүп, элдин жай турмуш-тиричилиги м-н катар эле, жоокерчилик окуялар да орун алат. Кийинки айтылуучу чоң эпизоддорду негизинен жоокерчилик окуялар түзөт. Алды Кошойдун Кашкарга жасаган жортуулу м-н башталып андан ары анын укмуштуудай күрөштөрү м-н улантылат. Манастын баатырдык күрөшүн көрсөткөн дагы бир окуяда Манжурия жеринен төрт жүз төөгө жүк артып, кытайга бара жаткан Жолойдун чайын Манас тартып алат. Манастан запкы көрүп, найза жеп жараланган Жолой араң дегенде качып кутулат да, болгон окуяны кытайдын башкы каны Эсенканга айтып барат.

Манасчы сюжеттин түйүндөлүшүндө кырдаалга карата улам окуяларды жаңыртып отурат. Мурда айтылган Кошойдун жортуулу улантылат. Бул эпизоддо көп жашаган, көптү көргөн касиеттүү Жаангер кожонун Билерик аттуу уулун Нескара колго түшүрүп, барымтага *(ак үйлүүгө)* кармап алат да Кырмус шаага бергендиги баяндалат. Кошойдун Жаангерге жардам берип көрсөткөн эрдиктери С-дын айтуусундагыдай башка варианттарда кеңири планда учурабайт. С. эл арасына кеңири тараган ар кыл маанидеги фантастикалык укмуштуу жомокторду көп угуп ж-а билгендиктен алардын сюжеттерин эпостун мазмунуна киргизе берген. Кийинки окуяда Манас м-н Кошойдун Дагалак шаарында кезигиши ж-дө баяндалат. Жортуулга бараткан жолунда каршылык көрсөткөн кандарды бүтүндөй багындырып жүрүп олтурушат. Бул окуялар кыргыз элинин басып алуучуларга каршы боштондук үчүн күрөшүнө байланыштуу айтылган. Жортуулдардын акыры Манастын жеңиши ж-а Карабөркө үйлөнүшү м-н аяктайт.

Баатырдык жортуулду баяндаган калган эпизоддор башкы каармандын эрдиктерине, өз мекенин басып алуучулардан бошотуу үчүн күрөшүнө ж-а ага келип кошулган кандардын жоокердик аракеттерине арналат.

«Манас» эпосунун негизги идеясы өз жеринен ажырап, чачылган, бүлүнгөн элди бириктирүү болгондуктан, ага ылайык окуялар Манастын сырттан келген душмандарга каршы күрөштөрүнө байланыштуу сүрөттөлөт. С-дын вариантындагы эпизоддор башка варианттарга караганда сан жагынан гана көптүк кылбастан, сапаттык ж-а көркөмдүк өзгөчөлүгү жагынан да өз артыкчылыгы м-н айырмаланып турат. Манастын жүрүшүнө байланыштуу айтылган бул эпизоддор аталышы жактан гана айырмаланбастан, согуш майданынын сүрөттөлүшү, окуялардын жүрүшү ж-а талкууланышы жагынан да бири биринен айырмачылыкка ээ, ал эми окуянын жүрүшү композициялык жактан бирдиктүү бир байланышта улантылат. Баяндалып жаткан баатырдык жортуулда баатырлардын кармашы, согуштун жүрүшү ж. б. эпикалык сүрөттөмөлөрдүн берилиши б-ча ар бир эпизод өз алдынча сюжеттик өзөккө ээ. Манастын Жолой м-н болгон кармашы, он бир Дуу-ду м-н болгон согуш. Текес канды чапканы, Акунбешимди жеңгени, Алтайдан Анжыянга көчүү, Манастын Кашкарды каратканы, Шоорук канды чаап, кызы Акылайды тартууга алганы сыяктуу согуштук окуялар «Манас» эпосундагы салттык эпизоддордон. Анткени, жогорку аталган эпизоддор байыркы замандан бери келе жаткандыгына ж-а ооздон оозго өтүп сакталып калгандыгына байланыштуу айтылып жатат. «Манас» эпосундагы согуштук окуялар Эсенкан, Коңурбай, Жолой, Нескара, о. эле Оогандын каны ж-а Айган кан м-н болгон согуштар да эпостогу негизги эпизоддорду түзүү м-н бардык варианттарга мүнөздүү С-дын айтуусунда зор эпикалык баяндамага ээ, өзүнчө сюжеттик өзөктү

түзгөн эпизоддордун бири Алмамбетке байланыштуу. Эпосто Алмамбет Манастын ишенимдүү чоролорунун бири. Жалпысынан алганда аталган эпизод эпикалык салтта айтылып келген туугандашуу мотивине жакындашат. Андагы экинчи негизги мотив душман жерине жол баштоочу, анын ачылбас сырын ачып берүүчү баатыр катарында сүрөттөлүшү. Жалпы эле башкы каармандын өмүр баянын түзгөн салттуу мотивдер Алмамбеттин да өмүр жолуна ылайыкташтырылып, эпикалык мотивдештирүүгө алынган. Манастын өмүр баянына таандык көрүнүштөр Алмамбетке да мүнөздүү. С. Алмамбеттин өмүрүн ж-а көрсөткөн эрдиктерин, жоокердик даанышмандыгын, магиялык касиетке ээ айлакер амалы ж-а баатырдык жортуулдарын жеткиликтүү сүрөттөй алган. Башка варианттардагыдай эле С-да да баатырдык үйлөнүү мотиви негизги орундарды ээлейт. Баатырдык үйлөнүүдө эпикалык каармандын колукту издөөсү анын баатырдык жортуулдарынын уландысы катары сүрөттөлөт. О. эле башкы каармандын өмүр баянын да толуктайт.

С-дын айтуусунда Манастын Каныкейге үйлөнгөнгө чейин эле эки аялы болгон. Каныкей м-н Манастын ортосундагы кармашта Манастын колуна канжар тиет. Жарадар болгон Манас Букарды чаап алуу үчүн колун жыйганда кечирим сурап Каныкей астына келгенде гана ал токтолот да, үйлөнүү шаан-шөкөтү башталат.

Салт катары башка эл, жерге барып баатырдык көрсөтүү м-н колуктууга ээ болуу кереметтүү жомоктордо ж-а эпикалык чыгармаларда кенири түрдө алгачкы формасында айтылат. Бул үлгү С-дын «Манасында» айтылганы м-н байыркы формасы толук бойдон сакталбаса да, анын алгачкы көрүнүштөрүнүн ичинен айрым гана чачырандыларынан учурайт. Баатырдык үйлөнүү мотиви тематиканын алган багытына жараша өзүнүн талкууланышына ээ ж-а баатырдык жүрүштүн баяндамасын улантат. С-дын «Манасында» салттык эпизоддордон Көзкамандар ж-дөгү окуя да эпикалык мазмундан орун алган. Башка түрк-моңгол элдеринин эпикалык чыгармаларында учуроочу туугандардын душмандык кылуу мотиви сыяктуу эле «Манас» эпосунда «Көзкамандардын окуясы» ушул салтты улантуунун негизинде өзүнчө эпизод катары эпостун сюжетине киргизилген. Башкы каарманга карата (Ороздунун он уулу ж-а Көзкамандын тукумдары) туугандардын каршы туруп, душмандык кылышы бийликке карата ички тардыктан ж-а көрө албастыктан чыккан көрүнүш катары бааланат. Туугандардын эпикалык каарманга карата жасаган касташуу мотиви С-дын вариантындагы «Көзкамандар окуясында» кеңири иштелип чыккан эпизоддордон. Манастын баатырдык жүрүшүндө негизги душман Коңурбай м-н беттешүүсү «Көкөтөйдүн ашына» чейин учурабайт. Манас тегерегиндеги кандарды каратып, өз жерин бошотууда калмак кандары м-н гана кармашат. Ал эми Түркстанды бошотууга келгенде Алооке качып кутулат да, Коңурбайдын Манаска каршы аттануусун токтотот. Ошентип, бул чоң жыйынга («Көкөтөйдүн ашына») дейре башкы эки каармандын (Манас м-н Коңурбайдын) баатырдык беттешүүсү болгон эмес.

«Манас» эпосунун сюжеттик курулушунда «Көкөтөйдүн ашы» баатырдык жүрүшкө негиз болгон башкы себепчи эпизоддордон болуп саналат. Анткени, Көкөтөйдүн сөөгүн коюуда ж-а ашты өткөрүүдө башында Манас болуп, Бокмурун бардык акыл-насаатты башкы каармандан алат. Көкөтөйдүн өлөр алдында-

гы Байжигитке табыштап, Бокмурунга карата айткан керээзи аштын өткөрүлүшүнө негиз болот. Дагы бир себеп Манас Ташкенди каратканда Көкөтөйдүн улгайып калгандыгын байкап, карыя дүйнөдөн кайтканда бир даңазалап ашын көтөрөйүн деген өйдө калат. Ушул мотивдердин натыйжасында келип ашты башкаруу Манаска ыйгарылат. «Көкөтөйдүн ашы» эпизодунда турмуштук окуялар м-н бирдей эле даражада аш өткөрүлүүчү ырым-жырымдар да ирээти м-н сүрөттөлүп отурат. Аш үстүндө чыккан чатактан эки колдун кармашы да кенен эпикалык баяндоого алынат. «Көкөтөйдүн ашындагы» эл турмушу реалдуу чындыктан ашып түшкөн эмес. Болуп өткөн эпикалык турмуш өз мезгилиндегидей баяндалып, эпикалык жалпылоого алынган. Эпизоддо кездешүүчү айрым гана окуялар (Жолойдун ач көздүгү ж-а соргоктугу, Кошой м-н Жолойдун күрөшү ж. б.) турмуш чындыгынан ашырылып, апыртылуу ыкмасында деталдаштырылып, эпостун кең масштабдуу мазмунуна ылайыкташтырылган.

Көкөтөйдүн ашында Манастын уруу башчы-кандарга көрсөткөн үстөмдүгү алардын арасында нааразылык туудурат. Буга социалдык ж-а турмуштук мотивдер негиз болот.

С-да түздөн-түз Чоң казатка кирүүдөн мурда мындай чоң майданга аттануугa даярдык катары «Жети кандын Манаска каршы кеңеши» деген чакан эпизод м-н ачылат. Бул окуя чындыгында эле жортуулга чыгууга карата экспозициялык милдет аткарып, алдыда болуучу чоң чабуулга карата даярдык көрүү бөлүмү болуп эсептелет. Эпизоддун негизги фабуласы Манаска келген кандардын арасында пайда болгон коро албастыктан убактылуу чыккан бөлүп-жарылууга арналган. Ушул эпизоддо жоого аттануу алдындагы өткөрүлүүчү шаан-шөкөттөр, камылгалар ж-дө баяндалып, өз ырааты м-н сүрөттөлүп отурат. Эпизоддун идеялык мазмунунда кандардын Манаска карата нааразылыгы социалдык мотив м-н гана түшүндүрүлбөстөн, турмуштук этнографиялык мотивдер да кошулуп, жалпы эпикалык салт сакталуу м-н сюжеттин курчушуна алып келет. Сюжеттин өөрчүтүлүшү жоого карата көрүлгөн камылгадан сырткары, ар кандай тойтамашаларды аралаштыруу м-н көңүл алаксытат. Эпизоддо эскерилген эпикалык жыйындан кийин гана «Чоң казат» эпизодуна өтөт. Эпизод жалпы эпикалык дүйнөдө жолугуучу баатырдын жоого аттануу алдында өз үй-бүлөсү м-н коштошуусун, жоо кийимдерин, курал-жарактарын алуу салтын камтыган. Жалпы камылга бүткөндөн кийин атайын колду башкаруучу кол башчы дайындалып, аскерлер топтоштурулуп жолго чыгуу шарты уюштурулат. Кол Бээжинге карай кырк күн жол жүргөндө көргөн кыйынчылыктар ж-а географиялык аттар, жол багыты ирээти м-н баяндалып, эпостун мыйзам ченемдүүлүгүнө ылайыкташтырылган. Колдун жүрүшүнөн сырткары бул эпизод согуш темасына байланыштуу бир нече окуяларды камтыйт Алар: Алмамбет менен Сыргактын чалгынга чыгышы, чалгынга жөнөр алдындагы ат тандоо, Чубактын чыгарган жаңжалы, жаңжалдын токтолушу, үч баатырдын Бээжинди чалгындоосу, Алмамбеттин эл, жерин көргөндөгү арманы, Макел дөөнүн өлүмү, жылкы тийүү, Коңурбайдын жеңилиши ж. б. Бул окуялар Манастын чоң жеңишке ээ болуп Бээжинге кан шайлангандыгы м-н жыйынтыкталган.

Эпостогу кульминациялык жыйынтыктын чечилиши салттуу түрдө улантылган «Кичи казат» эпизодунда чыгарылат. Бул эпизод ар бир манасчыда өзүнчө талкууга алынып, өзүнчө аспектиде чечилет. Манастын курман болушу-

на байланыштуу мотивди С. өзүнүн вариантында башка манасчыларга караганда окуяны жаңы мотивдердин негизинде баяндап, өз алдынча сүрөттөөгө аракеттенген. Бээжинге бир жыл кандык кылып, Манас алтымыш жашка келгенде Таласка көчүп келет. Мына ушул жашка келгенче ал баласыз болот. Балалуу болбогондугуна нааразы болгон Манас Меккеге барарын билгизип элин чогултат. Эпосто Манастын Меккеге кетишин С. Коңурбайдын кыргыздарга кол салуусуна түрткү берген себеп катары сүрөттөйт. Коңурбай берген убадасын бузуп, кыргыздарга экинчи ирет кол салат. Манастын каза болушу башка варианттардан өзгөчөрөөк айтылгандыгына карабастан, жарадар болушунун шарты ошол варианттарга окшош. Анткени, чыгармада башкы баатырды бетме-бет келип сайып же чаап өлтүрбөстөн, тескерисинче, сүрүнө даап келе албаган душман жашырынып, артынан келип айбалта м-н чаап жарадар кылат. Ушул жагынан алганда айрым варианттарда өз ара окшоштуктар бар. Бирок эпикалык жай ар башка мезгилде, шартта өтөт. Биринде согуш майданында өтсө (СО), экинчисинде (СК) кан сарайынын ичинде таңкы намазда олтурганында жүзөгө ашырылат. Ушул сыяктуу өзгөчөлүктөрүнө карабастан, Манастын курман болушу, кайсы гана варианттарда болбосун мыйзам ченемдүү катары бааланат. Анткени, бул мотив байыркы замандардан бери сакталып келе жаткан көрүнүштөрдөн.

С-дын «Манасынан» оозеки поэтиканын бай арсеналына мүнөздүү делинген эпикалык сүрөттөмөлөрдү, көркөм каражаттарды, элдик афоризмдерди, макал-лакаптарды, сөздүн образдуулук ж-а эмоциялуулук көркөмдүгүн арттыруучу поэтикалык көркөм үлгүлөрү кеңири кездешет.

К. Кырбашев

«САГЫМБАЙ МАНАСЧЫ ЖАНА АНЫН ВАРИАНТЫ ЖӨНҮНДӨ» – «Манас» эпосунун жарык көргөн 1-китебине С. Мусаевдин жазган баш макаласы («Манас», Ф., 1978). Макалада бул вариант мазмуну, идеясы, көркөмдүгү жагынан жогору деңгээлде иштелген, композициясы б-ча толук бүткөн монументтүү элдик көркөм чыгарманын бийик үлгүлөрүнөн экени белгиленет. Колдогу башка варианттардан Сагымбайдын варианты сюжетти курап турган эпикалык окуялардын толуктугу ж-а алардын жогорку көркөмдүктө баяндалышы м-н айырмаланат. Муну Сагымбайдын өзүнөн мурунку чоң манасчылардын айткандарын угуп, алардын тажрыйбаларын чыгармачылык м-н үйрөнгөнү, өткөн турмушка байланыштуу тарыхый, этнографиялык ж-а географиялык маалыматтарды, элдик оозеки чыгармачылыктын салттуу үлгүлөрүн өз вариантында арбын пайдаланганы камсыз кылган. Ошондуктан, Сагымбай Орозбак уулунун варианты ырынын кооздугу, түзгөн элестеринин тереңдиги ж-а байлыгы, эл турмушун кенен, таамай сүрөттөй алгандыгы м-н өзгөчөлөнгөн бизге белгилүү варианттардын эң мыктысы катары бааланат. «Манасты» изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде Сагымбай ж-а анын варианты ж-дө сөз болгондо адат катары ал варианттын мыкты касиеттери – терең элдик идеясы, көркөмдүгү, окуяларынын байлыгы ж. б. м-н кошо кемчиликтери да эске алынат. Сагымбай Орозбак уулу айткан «Манастын» кагаз бетине түшүрүү ишин 1922-ж. К. Мифтаков баштаган. Негизинен бул ишти жазып алган Ы. Абдыракман уулу болгон. Эпосту китеп түрүндө бастырып чыгаруунун принциптерин, текстти тандап алуунун, технологиялык иштерди жүргүзүүнүн ж-а жалпы эле текстти басмага даярдап,

көпчүлүккө сунуш кылуу иши биринчи жүзөгө ашырылып жаткандыгы ж-дө сөз болот. О. эле башталган иш мындан нары улантылары да көрсөтүлөт.

Ж. Сагынов

САДЫК АБЛИМИТ (1941, Кулжа ш., КЭР) – журналист, акын, сынчы, этнограф, котормочу, фольклор изилдөөчү, Кытай жазуучулар коомунун мүчөсү, Шинжаң фольклор коомунун төрагасы, «Мурас» журналынын баш редактору, илимий даражасы – эң жогорку редактор, профессор. С. А. курама вариант б-ча «Семетей» эпосу нан «Чынкожо, Толтой чатагы» эпизодун уйгур тилине которгон. О. эле Кызыл-Суулук кыргыз манасчы Жусуп Мамай айткан «Семетей» эпосунун айрым эпизоддорун уйгур тилине которуп, журналга жарыялаган.

САДЫКОВ Болотбек Жакыпбекович (1957, Ат-Башы р-ну, Кара-Булуң айылы) – «Манас» изилдөөчү. СССРдин 50 жылдыгы атн. КМУнун филология факультетин бүткөн (1982). Ат-Башы р-нундагы Кара-Булуң орто мектебинде мугалим болгон (1985-жылга чейин). Кыргыз ССР ИАнын аспирантурасын бүтүрүп (1988–91), «Манас» эпосунун көркөм составындагы фольклордук жанрлардын функциясы» деген темада кандидаттык диссертациясын (Алматы, 1992) коргогон. 1991-жылдан Кыргыз ССР ИАнын Адабият ж-а иск-во ин-тунун «Манас» бөлүмүнүн илимий кызматкери. «Манас» эпосу б-ча бир нече илимий макалалардын автору.

САДЫКОВ Жалил (1932, Кемин р-ну, Кичи-Кемин айылы – 2010, Бишкек) – Кыргыз эл акыны (1991). СССР жазуучулар Союзунун мүчөсү (1958). Кыргыз Республикасынын Токтогул атн. мамл. сыйл. лауреаты (1987) КМУнун филология факультетин бүткөн (1958). С-дун «Манастын уулу Семетей» (1982), «Сейтек» (1987), «Айкөл Манас» (1989) драмалары Кыргыз академиялык драма театрында коюлган. С. драмаларында эпостун сюжеттик нугун сактоо м-н өз мезгилинин ж-а коомунун актуалдуу проблемасына байланыштырууга, андагы социалдык-философиялык ойдун тереңдигин көрсөтүүгө аракеттенген. Драмалары ыр м-н жазылган. Чыгармалары түзүлүшү б-ча поэма катары сезилип, эпостун поэтикалык духу, стили сакталган. «Манас» үчилтигинин негизинде жазылган автордун бул драмалары кыргыз элинин руханий көркөм дүйнөсү катары дайыма жогору бааланууга татыктуу.

САДЫКОВ Жапар (1909, азыркы Аламүдүн р-ну, Орто-Алыш айылы – 1988, Фрунзе) – Кыргыз ССРинин эмгек сиңирген артисти, опералык ырчы, актёр, музыкалык ишмер. ГИТИСтин (Москва) актёрдук бөлүмүн бүтүргөн. Опера ж-а балет театрында солист. 1939-ж. В. Власов, А. Малдыбаев ж-а В. Ференин «Айчүрөк» операсында Семетейдин ролун эң алгач аткарган. Кийинчерээк ошол эле операдан Чынкожонун партиясын ырдаган. «Манас» операсынан да Манастын ролун эң алгачкы болуп аткарган. Улуттук театр сахнасында көптөгөн ролдорду аткарган. Ырчылыгы м-н катар көп жылдар кыргыз музыкалык өнөрүн уюштуруучулардын бири катары опера ж-а балет театрынын (1943–1952), филармониянын (1952–1962) директору болуп иштеген.

САДЫКОВ Тургунбай (1935, Баткен р-ну, Говсурар айылы) – кыргыз сов. скульптору, СССР эл сүрөтчүсү (1986), СССР САнын анык мүчөсү (1986). Лениндик сыйл. (1980), Кыргыз Республикасынын Токтогул атн. мамл. сыйл. (1981), Кыргызстан Ленин комсомолу сыйл. (1967) лауреаты. Кыргыз Республикасынын иск-вого эмг. сиң. ишмери (1972). Москвадагы жогорку сүрөт окуу

жайынын муруңку Строганов курсун бүтүргөн (1964). Чыгармачылыгын 1954-жылдан республикалык, бүткүл союздук, эл аралык сүрөт көргөзмөлөрүнө катышуу м-н баштаган. Портрет, чакан скульптуралык композиция, монумент-жасалга жанрларында чыгармалар жараткан. Манас ж-а манасчы С-дун чыгармачылыгындагы негизги темалардын бири. 70-жылдардын башынан тартып Манастын образын (Манастын эстелигинин долбоору, 1971) монументтүү формада түзүүдө көп изденип, 1981-ж. «Манас» архитектуралык-скульптуралык ансамблин (арх. А. Печёнкин) жаратат. Ансамбль Токтогул Сатылганов атн. Кыргыз мамл. филармониясынын алдындагы Совет аянтында (Бишкек ш.) орнотулган. Андагы эпостун каармандарынын (Манас, Каныкей, Бакай) бет маңдайынын эки жагында атактуу манасчылар Найманбай Балык уулу, Тыныбек Жапый уулу, Сагымбай Орозбак уулу, Саякбай Карала уулдарынын бюсттары коюлган. «Ардак Белгиси» ордени ж-а медалдар м-н сыйланган.

САЗАНОВ Багыш, к. *Багыш* Сазан уулу.

САЗАНШАҢ – топоним, этноним. Жакып м-н бир атанын балдары Үсөндү калмактар айдап кетип, Үсөн атын жоюп Көзкаман деп ат коюп, кой кайтарткан жер (СК, 1. 108). СОВдо:

Маңгуба деген жер деген,
Сазаншаң деген эл деген,
Сазаншаңдын улугу
Макел-Малгун эр деген (СО, 4. 223),– деп эл катары да айтылат.

САИД ЖАЛАЛ-АД-ДИН – *“Мажму ат-таварих»* чыгармасынын каарманы. Чыккынчы Тубай ууландырган Манасты дарылап айык-тырган адам. Бул чыгармада С. Ж.-а.-Д ууга каршы дарыны күнүгө Манастын оозуна бир тамчыдан куюп, дарылап, он күндөн кийин Манас көзүн ачканда С. Ж.-Д-ди көрүп, ага рахматын айтканы, эки жылдын ичинде Манастын териси жети жолу түлөп түшкөнү берилет.

САЙКАЛ, К ы з С а й к а л – кейипкер, «Манастагы» көөнө образдардын бири. СКВда нойгуттун каны Карачанын, СОВдо калмак Карачанын (к. *Каткалаң)* кызы. Манастын Сайкал м-н жекеме-жеке сайышка түшүп, жеңилип кала жаздаганы ж-дөгү эпизод негизинен бардык варианттарда кездешет. СОВдо Манас Текес канды жеңгенде Тейиш кан көтөрүлүп той берет. Тойдо эр сайышка Сайкал чыгат. Баатыр кызга эч ким даап чыга албай койгон соң Манас өзү чыгып, алдырып коё жаздайт. Акыры жеңет (КФ, 575-инв., 154–171-б.). Багыш Сазан уулунун айтуусунда Манас м-н Чубак нойгут кызы Сайкалдын жылкысын тийип алып кетип бара жатканда артынан кууп жетип уруш салат. Манас Чубактын жардамы м-н араң жеңишке ээ болот. Сайкал акыреттик жар болууга ант берет (КФ, 1080-инв., 280–281-б.). Молдобасан Мусулманкул уулунун вариантында да Сайкал Манастын акыреттик жары болуп калат (КФ. 72-инв., 892-б.). Саякбай Карала уулунда Манас өлүм алдында жатканда убадасы б-ча келип тулга отурганы, үйүнө баргандан кийин дүйнөдөн өтүп кыяматтык жары Манаска кошулуп кеткени айтылат (СК, 2. 241–254).

Манас м-н Сайкал күч сынашкан соң акыреттик жар болушу көөнө баатырдык эпосторго таандык байыркы мотивдин кыргыз эпосундагы чагылышы болуп саналат (к. *Көөнө эпос, Баатырдык үйлөнүү).*

Кыз Сайкал м-н Манастын окуясы өз алдынча эпос катары да айтылат (к. *«Кыз* Сайкал»).

С. Кайыпов

САЙРАМ – топоним. Эпосто «Олуя-Ата, Чымкентте, Орол менен Сайрамда, Арт жагы Аксы жайларда» (СО, 3. 47),– деп кыргыздар ж-а алар м-н жамаатташ элдер жашаган жерлердин катарында көп эскерилет.

САЙЫППУРУШ, з а й ы п б у р у ш (ар.-ир. «сахиб» – ээ, ээлөөчү; «хуруж» – чыгаан, баарына ээ болгон мыкты баатыр, чоң жүрүштүн ээси деген мааниде) – илгерки элдерде айрым кишилерге жоокердик эрдиги ж-а кызматы үчүн берилген атак, сыпат. Дүйнөнүн элдерине мыкты баатыр маанисинде белгилүү тарыхый адамдар арасында өзгөчө чыгаан үч адам: байыркы замандагы улуу кол башчы ж-а мамл. ишмер. Чыгыш элдеринде Искендер Зулкарнайн (Александр Македонский); бирдиктүү моңгол мамлекетин негиздөөчү, кол башчы, Чыңгызкан; О. Азиялык мамл. ишмер, кол башчы, эмир – Темир (Тамерлан, Аксак-Темир) С. (Сахиб хуруж) деген сыпатка ээ болгон. Мына ушул үч жаангердин гана сыпаты болгон С. эпитети жалпы эле кеп адамдын ар кандай уруулардын биримдигин сактап, эл мүдөөсүн коргоп, күрөшүп, жоокердик жүрүштөргө кол башчылык кылган Манас баатырга да колдонулган. Мис., «Калыйпадан кат алган Муну менен Сайыппуруш аталган» (СК, 1. 27) ж.б.

Баба дыйкандын сунушу б-ча эгин айдап анын түшүмүнө Аккуланы сатып алып, аттанып чыккан Манаска Кызыр жолугуп:

Балам Манас угуп тур,
Баба дыйкандан бата алдың,
Жер үстүндө адамга
Сайыппуруш аталдың (СК, 2. 176),– деп айтат. Мындан «Манастын» эволюциялык өнүгүшүнө байланыштуу анын стили да өзгөрүп, о. эле салттык көркөм каражаттары да шартка карата жаңыланып ж-а өнүгүп олтурарын байкайбыз. Анткени баатырдык эпостордогу салттык эпитет м-н салыштыруу башка элдердин тилдеринен өзүнө семантикалык жактан барабар келүүчү эквиваленттерди тез кабыл алып, синонимдерди байытууга жөндөмдүү болот. Ошондуктан, «Манас» эпосундагы «баатыр», «эр» деген эпитеттерге эквивалент келүүчү С.– «Сахиб хуруж» деген арабдын сөзүнөн синоним катарында кабыл алынганын жогоруда келтирилген факты материалдар айгинелеп турат.

САКЧЫ – кандарды, бийик даражалуу адамдарды же кан сарайын, дарбазаларды кайтаруучу, сактоочу жоокер, кароолчу. Эпосто: «Жарым кандын артынан Жүрө турган сакчысы» (СК, 2. 130); «Сакчылары сандан көп» (СК, «Семетей», 1. 152), «Жанындагы кырк сакчы» (СК, «Семетей», 1. 185),– деп алар ж-дө көп эскерилет.

САЛАГАЛ – эпизоддук кейипкер. Мунаркандын колу м-н Арсынын колу беттешкен согушта Арсыны өлтүрүп, минген аты Аңыр-башты олжолоп алган баатыр (СО, КФ, 576-инв., 51-б.).

САЛАМАТ – эпизоддук кейипкер. Алтайда Жакып м-н конушу бир Сарайман айылынын аксакалы, бай. Айнакулдун атасы. Айлындагы жыйындарда кеп-кеңештерин берип турат (СО, 1. 118, 121, 122, 250, 280).

САЛАР – топоним. Атасы Манас экенин уккан Семетей Таласка барып, Манаска куран окутмак болгондо Каныкей ага бара турган жолун тааныштырган учурда:

Сыр-Дайрадан кечээрсиң,
Ары карай өтөөрсүң
Чыйырчык, Салар эки өзөн
Эки өзөнгө жетээрсиң (СК, «Семетей», 1. 141),– деп эскерет.

САЛБЫРЫН (моңг. салбар – кыраан куш) – көп адамдардын атайын камданып алыс жерге куш м-н аң уулоого чыгуусу. Эпосто Манас Алтай тарапта туулуп, жигит болгон кураста өз жолдош-жоролору м-н шумкар салып ууга чыккан окуяда баяндалат. О. эле Алмамбет келер алдында Манас Самаркандан чыгып кырк чоросу м-н ууга чыгат. Кийинки кезде жалпы эле көп адамдын ар кандай аң уулоого чыгуусу «С» деп аталып калган.

САЛИЕВ Азиз Абдыкасымович (1925, Тоң р-ну, Күн-Чыгыш айылы – 2012, Бишкек, сөөгү Ысык-Көл обл., Тоң р-ну, Күн-Чыгыш айылына коюлган) – философ, адабий сынчы, публицист, коомдук ишмер. Кыргыз Республикасы ИАнын корреспондент мүчөсү (1954). Улуу Ата Мек. согуштун катышуучусу (1942– 45). Кыргыз мамл. педагогика ин-тунун орус тили ж-а адабияты факультетин бүтүргөн (1947).

С. – 7 илимий эмгектин, көптөгөн илимий ж-а илимий-популярдуу макалалардын автору. Ал өзүнүн эмгектеринде «Ма нас» эпосунун эстетикалык маселелерине көп көңүл бурат («Человеческая психология и искусство», Ф., 1981; «Акыл-эс дүйнөсү жана көркөм элес», Ф., 1981; «Человек входит в мир», Ф., 1983). «Манас» эпосу ж-а манасчылык өнөрдүн табияты ж-дөгү өзүнүн оригиналдуу илимий салмактуу ойлорун «Саякбай жана «Манас» («Ала-Тоо», 1988; № 8) аттуу макаласында чагылдырган. Анда манасчы Саякбайдын чыгармачылык өзгөчөлүктөрү, эстетикалык касиет ж-а эпостун улут маданиятындагы мааниси теория жүзүндө терең иликтелген. Айрыкча «Манас» эпосунун курама вариантын түзүү, жарыялоо, пропагандалоо багытында көп аракеттенип, анын редколлегия мүчөсү ж-а башкы редакторунун орун басарынын милдетин аткарып жемиштүү эмгектенет. О. эле «Манасчы», «Саякбай Каралаев» дарек фильмдерине илимий консультант болгон.

С. Жумаканов

САЛКАРА – калмак баатыры Будаңчаңдын байгеге чапкан тулпары. Көкөтөйдүн ашындагы ат чабышта Кошойдун Чоңсарысынан кийин келип, байгелүү орунга ээ болот (СО, 3. 267).

САЛКҮРӨҢ – Жоорунчунун байгеге чапкан күлүгү. Манас Каныкейге күйөөлөп баргандагы ат чаап жар тандоо расмисинде С. жыйырманчы болуп келген Жоорунчу тагдырына буюрган Мунусканга үйлөнөт (СО, 2. 425).

САЛКҮРӨҢ – Төртайдын байгеге чапкан күлүгү. Манас Каныкейге күйөөлөп барганындагы ат чаап жар тандоо расмисинде С. жыйырма биринчи келген Төртай тагдырына буюрган Сонобүбүгө үйлөнөт (СО, 2. 425).

САЛКЫЗЫЛ – Бакайдын байгеге чапкан күлүгү. Алмамбеттин келишинин урматына өткөрүлгөн тойдогу ат чабышта марага экинчи болуп келет (СО, 2. 327).

САЛКЫНДУУ, С а л к ы н д ы – топоним. Ал-тайда Жакып жайлаган өзөн. Туучунакты издеп кеткен Меңдибайды Жакып С. өзөнүнөн табат. Меңдибай туула элек Манастын ж-а кырк чоронун руху м-н С. суусунун боюнда таң аткынча ойношот (СО, 1. 35, 38 40).

САЛМАМБЕТ – эпизоддук кейипкер, ВЖЭде Манастын чоролорунун бири катары айтылат (ВЖЭ, «Ала-Тоо», 1979, № 7, 79, 91-6.).

САЛОР – эпизоддук кейипкер. Кытайда жашаган дуңган. Алмамбетти ымыркайында жашырып баккан Изаттын күйөөсү.

САЛЫШТЫРУУ – стилистика ж-а поэтиканын категориясы. С-да сүрөттөлүп жаткан нерсе кандайдыр бир жалпы белгиси, касиети окшош башка нерсеге салыштырылат. Кыргыздар байыртан эле уйкаштыкка, маанилүү сөздөргө, кыябы м-н сүйлөгөн чечендикке айрыкча маани берген. Ушул себептүү метафора, эпитет ж. б. элдик оозеки чыгармаларда, айрыкча эпостордо көбүрөөк кездешет. Эпикалык чыгармаларда элдин маданиятынын салттык өзгөчөлүгүнө ылайык турмуштагы көрүнүш, кубулуштарга же жан-жаныбарларга окшоштуруп салыштырат. С-да образдын өзү сакталат да, ар дайым мүнөздүк көрүнүшү, келбети ж-а сапаты сыпатталат. Мис., «Майлаган буудай жүздөнгөн Күүгүм туман көздөнгөн» (Манас); «Туурасы жоон, бою пас Тулку бою кара таш» (Чубак) – деп, Манастын, Чубактын кулк-мүнөзү сүрөттөлөт. С-да абстракттуу кубулуш конкреттүү, так предметтер аркылуу берилет ж-а анын элестөөчүлүк таасири күчтүү чыгат.

Манастын образын ачып берүүдө ар кыл маанидеги С-га: ай, күн, жылдыз же эр, бек, кан же канкор, ажыдаар, арстан, кабылан ж. б. эпикалык образга таандык мүнөздү берет. Муну Сагымбай Орозбак уулунун вариантынан көрүүгө болот:

Алтын менен күмүштүн
Ширөөсүнөн бүткөндөй,
Асман менен жериңдин
Тирөөсүнөн бүткөндөй.
Айың менен күнүңдүн
Бир өзүнөн бүткөндөй.
Алды калың кара жер
Жерлигинен түткөндөй.
Ай алдында дайранын
Толкунунан бүткөндөй.
Абадагы булуттун
Салкынынан бүткөндөй.
Асмандагы ай, күндүн
Жаркынынан бүткөндөй... (СО, 1. 283),– деп Манастын сымбатына карата айтылган С-нун эң элестүү үлгүлөрүн берген. Баатырлардын образдары күчтүү жырткыч жаныбарларга салыштырылып, эпостук образдар көз алдыга элестүү тартылат. «Аккула менен заңкайып, Ак кайыптай маңкайып» (СО, КФ, 584-инв., 72-б.). «Жүрөгү таш эрге окшойт, Жүнү тайкы шерге окшойт» (СО, КФ, 579-инв., 507-б.). Манасчылар жаратылыш кубулушуна, айбанаттар дүйнөсүнө кайрылып каармандын мүнөздүк жактан болгон бөтөнчөлүгүн ачат.

Стилистикалык каражаттар эпикалык каармандардын мүнөздүк өзгөчөлүгүн ж-а эпикалык баатырлардын психологиялык өзгөрүүсүнө ылайыктуу. Мис., Акбалтага берилген сүрөттөөдө: «Ак селдеси казандай, Айкырса үнү азандай, Чоң кисеси бир кучак» (СК, КФ, 537-инв., 597-б.). Бакай эпосто акыл-

мандыгы, билгичтиги, айла-амалды тапкычтыгы, көсөмдүгү м-н «Манастын алдында жүрсө акжолтой да, артында жүрсө сан колдой» жол башчылыгы идеалдаштырылат.

Эпостогу акылман карылардын бири Кошой баатырдын элеси төмөнкүчө салыштырылат:

Кер кабылан ат минип,
Кең ок өтпөс тон кийип,
Опол-Тоодой чалкайып
Чоң муруту калкайып (СК, 557-инв., 427-б.).

Же:

Кылымдын Кошой балбаны,
Агала сакал сеңселип,
Ак буурадай теңселип,
Алышууга белсенип,
Аста басып барганы (СО, КФ, 585-инв., 354-б.).

Мындай көркөм сүрөттөө образга жандуу элес киргизет.

«Манас» эпосунда оң каармандардын карама-каршысында турган душман тарабындагы дөөлөрдүн, баатырлардын да портреттик элестерине мүнөздүү келген салыштыруу каражаттары пайдаланылган.

Эки ийинине караса
Эки киши конгондой,
Эки бетин караса
Эки даңгыт тойгондой (СО, КФ, 583-инв., 265-б.).

Мисал көрсөткөндөй ар дайым эпосто душман баатырлары антипатиялык көрүнүштө айтылып, оң каармандарга карата контрасттык планда сүрөттөлөт.

Мурду тоонун сеңирдей,
Көзүн көрсөң капырай
Көп өгөгөн темирдей
Эриндери калбыйып,
Эки уурту балбайып,
Көкүрөктө эмчеги
Киндигине салбайып,
Элүү менен кыркыңдын
Ортосунда жашы бар (СО, КФ, 572-инв., 440–41-б.),– деп Ороңгунун портреттик элесине гротесктик салыштыруу аркылуу гиперболалык мүнөздөмө берип жатат. О. эле гротеск ыкмасы м-н Коңурбайдын портретине мүнөздөмө түзүлгөн.

Мурутунун бир талы,
Айбалтанын сабындай.
Мурду тоонун сеңирдей,
Булкушканды жегидей
Көзү көлдүн быткылдай,
Көрүнгөндү жуткандай. (СК, КФ, 541-инв., 39-б.).

Же:

Өзү бышкан өпкөдөй,
Сакалына караса
Сарапты тешип өткөндөй,
Көзү өгөгөн темирдей,
Мурду тоонун сеңирдей (СО, КФ, 585-инв., 282-б.).

Манас м-н тең тайлашып жүргөн душмандардын бири Коңурбайга берилген карикатуралык С. м-н чектелбестен анын психологиялык абалын да. С. аркылуу:

Кайра жаачу булуттай
Каары жүзүнө айланып,
Кытайча күрмө, сумбал тон
Кылычын ичтен байланып
Кырдан чыккан ызгаардай,
Кыялы бөлөк айланып (СО, КФ, 589-инв., 571-б.),– деп салыштырат. «Манас» эпосундагы аялдардын сырткы портреттик элестерине пайдаланылган С-лар салттык поэтикадан сырткары эпикага мүнөздүү эмес жаңы көркөм каражаттар аркылуу сүрөттөлөт. Жалаң гана сырткы форманын көркөмдүгүн эмес, о. эле психологиялык сезим күрөштөрүн да берүү м-н эпиканын мазмунуна лиризмдин боёгун кошо алат:

Өтүгүнүн такасы
Көк зумуруд асыл таш
Ааламда жок жан өңдүү,
Актыгы күзгү, кар өңдүү
Бетиндеги кызылы
Карга тамган кан өңдүү (СО, КФ, 1794-инв., 119-б.).

Жалпы эле аял затына мүнөздүү алынган сүрөттөмөнүн өзү да салттык каражаттар аркылуу этинин актыгы, тамагынын тунуктугу, келбетинин келишимдүүлүгү көркөм, таза нерселерге салыштырылып сүрөттөлөт. Эпостогу «саат салган топчудай», «колу күмүш зымындай», «зооттон чыккан чыныдай» сыяктуу жаңы лексикалык каражаттарды Сагымбай Орозбак уулу пайдалануу м-н сулуулуктун көркөм эстетикалык табиятын берип жатат.

Өзүнүн сарамжалдуулугу, акылдуулугу, ишмердиги, уздугу м-н эпоско катышкан башка аялзаттарынан айырмаланган Каныкейдин: «Күлсө тиши жарк этип, Күлүктөй үнү шаңк этип (СО, КФ, 581-инв., 170-б.) аялдык назик тигин, келбетин, сымбатын көрсөтүү үчүн бир штрих м-н алынган көркөм сөз каражаттары образга таандык болгон мүнөздүн өзгөчөлүгүнө байланыштуу эстетикалык таасирдин күчтүүлүгүн далилдеп жатат.

Жогоруда мисалга алынган С. мейли жаратылыш кубулуштары болсун, өңтүс өзгөчөлүктөрү болсун, мейли айбанаттар дүйнөсү болсун. С. эпикалык каармандардын портреттик элесин, мүнөзүн, өзгөчөлүгүн ж. б. жактарын ачууга көркөм сөз каражаттарын оң каармандын жигердүү эрдигин, мыкты сапаттык бөтөнчөлүгүн, сулуулук касиетин көрсөтөт. Терс каармандарды адамдын турпатына же оң каармандарга карама-каршы келген мүнөздүү элестерди таап жал-

пы угуучунун сезимин козгоо м-н ошол каарманга карата антипатия туудуруучу түстөгү боёктор аркылуу сүрөттөйт. Баатырдык эпостордо С-нун бардык түрлөрү пайдаланылат. Анда коомдун эң эски көз карашынан пайда болгон үлгүлөрүнөн тартып кийинки эле дооpлордун көз карашынан пайда болгон С-ларды кездештирдик. Эпосту жараткан эл бул же тигил нерсени экинчи бир нерсеге жакындаштырганда сөзсүз өзүлөрүнө тааныш, өзүлөрүнө жакын турган предметтер, көрүнүштөр м-н салыштырат. Алар баатырдык эпостордо эпостун рухуна ылайыкташтырылат, ар кандай максатта, ар кандай моменттерде колдонулат.

К. Кырбашев

САМАРКАН – топоним. Кыргыздар ж-а алар м-н жамаатташ жашаган элдер мекендеген жер катары эпостун көпчүлүк эпизоддорунда эскерилет. «Самаркандык сарт Манас» деп айрым варианттарда Манастын мекени катары да айтылат.

САМБЫЛ – топоним. Манас Шооруктун кызы Акылайга үйлөнгөндө той өткөргөн жер. Алтымыштан ашык жигитин кабарга жиберип элди С-га тойго чакырат (СО, 2. 222).

САМЫН АЯР – эпизоддук кейипкер. Култканын аяры. Орго канга жардамга барып, согушта жарадар болгон Култканы таап алып, аман алып калат (КФ, 576-инв., 512-б.).

САНАМАР – эпизоддук кейипкер. Араникте болгон согушта кыргыздарга каршы согушкан калмак кол башчыларынын бири (КВ, 1. 116).

САНАМКАН – эпизоддук кейипкер. Каныкейдин нөкөрү. Манас Каныкейге күйөөлөп баргандагы жар тандоо расмисинде ат чаап, аты он биринчи келген Чаликке турмушка чыгат (СО, 2. 418, 424).

САНАМКҮЛ – эпизоддук кейипкер. Оргонун аялы, Орго кан өлгөндөн кийин С. эки баласын ж-а Ыраман увазирин, ырчы баласы Каратай м-н ээрчитип, көп тартуу м-н Манаска барып эки уулунун канын сурайт. С-дүн акылдуулук жөн билгичин көргөн Манас анын өтүнүчүн кабыл алып, балдарынын күнөөсүн кечип бошотуп жиберет. Каратайдын акылдуулугун байкап өзүнө чоро кылып алат, кийин ал Ырчыуул деген ат м-н белгилүү болот (СО, 2. 92, 93).

САНАР – топоним. Эпосто алтайдагы калмактар мекендеген жер:

Кан-Тоосунун оюнда,
Санар талаа боюнда,
Алтай деген эл бар деп,
Алты зубун калмактын
Жердеп турган жер бар дейт (СО, 1 165).

САНАРБҮБҮ – эпизоддук кейипкер, Каныкейдин нөкөрү. Манас Каныкейге күйөөлөп барышындагы ат чаап, жар тандоодо аты отуз экинчи келген Бөгөл тагдырына буюрган С-га үйлөнөт (СО, 2. 418, 423).

САНДАЛ-БУЛАК – топоним. Ак куу кебин кийип, Семетейди издеп учуп чыккан Айчүрөк Кызыл-Кыяны жердеген Кырымдын, уулу Мурадылды С.-Б-ка ууга чыккан жеринен көрүп, сыяап өтөт (СК, «Семетей», 1. 363).

САНЖЫБЕК, С ы н ж ы б е к, С ы н ч ы б е к – каарман. Манаска талапташ белгилүү кандардын бири. Эпосто бирде Самаркандын, бирде Кокондун,

көпчүлүк учурда Анжыяндын каны делип, жалпысынан алганда өзбек элинин каны катары сүрөттөлөт. Көпчүлүк эпизоддордо башкалар м-н катар аты аталат. Чоң казатта өзүнчө кол баштап келип, Манаска кошулган кандардын бири. СКВда Анжыяндын Сынчыбек, Самаркандын Санжыбек (СК, 2. 15, 19) делип айтыла берет.

САНИРАБИЙГА – Каныкейдин кыз кезиндеги ысмы, к. *Каныкей.*

САН-ТАШ – топоним, эпосто кыргыздар жердеген жер катары айтылат. Географиялык реалияда Кыргызстандын түн.-чыгыш четиндеги, Каркыра м-н Түп өрөөндөрүнүн ортосундагы бир аз жончо жер. Аты ага жакын жаткан үймөк таштарга байланыштуу пайда болгон. Аларга удаа капчыгайда 10–12-к-дарга таандык шаар чалдыбары бар.

САҢКЕРИК – Макел дөөнүн минген унаасы: «Саңкерик деген мингени, Алда канча дайраны Арыкта суудай билбеди» (СО, 4. 230),– деп эпосто эпсиз зор жаныбар катары сүрөттөлөт, к. *Керик.*

САПАРБАЕВ Асанкан (1940, Кочкор р-ну, Ак-Чий айылы) – «Манас» изилдөөчү, филология илимдеринин кандидаты (1975). КМУну бүтүргөн (1969). 1969–71-ж. Ак-Талаа р-нунда мугалим. 1971–74-ж. КМУнун аспиранты. 1974-жылдан КМУда окутуучу, «Манас» эпосундагы метафоралар» деген темада кандидаттык диссертация (1975) жактаган. «Манас» эпосунун лексика маселелерине байланыштуу макалалардын автору.

САПАРБЕК Касмамбет уулу (1934, азыркы Ысык-Көл р-ну, Корумду айылы) – семетейчи. С-тен «Семетей» эпосунун «Кырк чоронун өлүмү» эпизоду (1600 сап ыр) жазылып алынган. Андан жазылып алынган бул эпизоддун кыскача сюжети төмөнкүчө. Атадан жаш калган Семетей Букардагы таятасынын колунда чоңоюп, жери Талас, атасы Манас экендигин энеси Каныкейден угуп, элжерине учурашып келүү үчүн Каракандын Актулпарын минип, Таласка аттанат. Семетейдин Таласка келе жатканын уккан кырк чоронун башчысы Кадыржан:

Энесине ок атып,
Баласына жагынсак,
Кырка байлап сойбойбу.
Укпайт какшап жалынсак,
Ашуу Музарт басабыз,
Суусамырды ашабыз.
Кырк чоро алсаң тилимди,
«Сагарт» калмак тагам бар,
Ысык-Көл жердин башында
Так ошону көздөй качабыз (КФ, 1269-инв., 44-б.),– деп кырк чорону көкүтөт. Анын тилин алган кырк чоро Кызарттын белин ашып, Ийри-Суунун төрүнө жеткенде кароол коюп, оргуп жатып калышат. Кырда турган кароол жигит Семетейдин келе жаткандыгын кабарлайт. Чоролор куралдарын колго алып, кырга чыгып келишет. Семетей кырк чорону таанып, аттан түшүп аларды көздөй басат. Кырк чоро кастык кылып, ок атып каршы чыкканда Семетей аларды кырып салат. Кыргыздан чыккан эрлерди кылымдан кылымга эстей жүрсүн деп, Семетей алардын сөөгүн коюп, кара ашы м-н кыркын өткөрүп, Ортоктун жайык төрүнө кырк күмбөз салдырат (КФ, 1269-инв., 76-б.).

С. Карагулов

САРАЛА – Алмамбеттин жоого минген ж-а байгеге чапкан тулпары. Эпосто тулпар м-н анын ээсинин ортосунда магиялык жагымдуу байланыш бар экени чагылдырылган. СКВ б-ча Алмамбет м-н С. бир күндө төрөлүп, экөө тагдырлаш болуп сүрөттөлөт. Азизкан баласына ат койдурган убакта анын жылкысынан Тору бээ С-ны тууйт. Эпосто бул ж-дө Алмамбеттин сөзү аркылуу:

Ошол кезде Тору бээ
Сараланы тууптур,
Кунан кезде куушкан,
Курдашым тулпар Сарала,
Мени менен бир күнү
Бу да бирге туушкан (СК, 2. 106),– деп С-нын эпикалык таржымалы берилет. Ал эми СОВдо Манастын аты Аккула м-н С. экөө бир энеден туулат дагы, Манас С-ны Алмамбетке тартуулайт. Манас м-н Алмамбет эмчектеш бир тууган болгондой эле алардын минген аттары да тууган болушу аркылуу бул баатырлардын тагдырлаш, бири үчүн бири жаралганына басым жасалат.

С-ны сыпаттаганда манасчылар анын өзгөчө чарчабас-чаалыкпастыгына айрыкча көңүл бөлүшөт. С. – Алмамбеттин чыныгы жолдошу. Саякбайда Аккуланы байгеге кошуп жиберген Манас С-ны минип Коңурбай м-н сайышканы чыгат. Сагымбайда Манас Алмамбетке чалгынга каалаган атыңды минип бар десе, С-дан ажырабайм деп болбой коёт. Ал адамдык касиетке ээ болгон же сүйлөй алган ат эмес. Манасчылар эпостун жалпы духуна байланыштуу С-ны ар кандай укмуштуу касиеттер м-н жабдышпайт. Болгону чаалыкпас кулук ат катары сыпатталат да, көркөм апыртуулар аркылуу образы элестүү ачылат. Мис., Кичи казатта окко учкан Алмамбеттин сөөгүн аманат кылып жүктөп бергени б-ча С. нечен кыйынчылык м-н Ат-Башыдагы Чеч-Дөбөгө алып келип Бакайга тапшырат. Бул С-нын образында сакталып калган магиялык касиеттин дагы бир элементи. Бирок, кээ бир баатырдык эпостордогу укмуштуу аттарга салыштырганда С. кийинки дооорлордогу кадимки эле реалдуу күлүк аттарды элестетет.

СКВ б-ча Алмамбеттин сөөгүн койгондо анын кара ашына С. союлат:

Чеч-Дөбө жонун ойду дейт,
Азизкандын жалгызын
Чеч-Дөбөгө койду дейт.
Ошондо Сараланы сойду эми (СК, 2. 227),– деп айтылат.

Байыркы мезгилде өлгөн адам м-н бирге курал-жарагын, жоого минген атын ж-а аялын өлтүрүп кошо көмүшкөн. Эпикалык аял каармандардын күйөөсүнүн артынан өлүшү эң байыркы мотивдердин бири. Түрк элдеринин көпчүлүгүнө белгилүү мотив «Манас» эпосунда жаңыча талкууланып, жумшартылган түрдө С-нын образына байланыштырылып берилген. Алмамбетти койгондо анын арбагына багышталып, С-нын союлушу өлгөн адамды коюу ж-дөгү байыркы мотивдин эпос чагылдырган кийинки дооорлордун үрп-адатына, каада-салтына ылайык трансформацияланган түрү болуп эсептелет.

К. Мукашева

САРАЛА – Саламаттын минген аты. Тейиш кандын тоюнда байгеге чабылат (СО, 2. 66).

САРБАН – эпизоддук кейипкер, Жакыптын төөчүсү. Жакып, Чыйырды, Бакдөөлөт үчөө түш көрүп, эл чакырганда меймандарга союлчу төөлөрдү айдап келет (СО, 1. 61).

САРБАН – эпизоддук кейипкер, Саламаттын иниси. Ошпурда козу кайтарып жүрүп Манас Кортукту өлтүрүп койгондо, айлын калмактар чапмакчы болуп жатканын Жакыпка айтып келет, Жакып С-га ат которуп мингизип, канатташ жашаган айылдардагы ишеничтүү адамдарына кабарга жөнөтөт (СО, 1. 145–146).

САРГЫЛ – эпизоддук кейипкер, бий. Сатайдын атасы. Баймырзанын айылын чаап алганы эскерилет (СО, 3. 49, 83).

САРИНЖИ Кожомберди уулу (1901, Алай өрөөнү Жыгач-Арт айылы, кийин Үч-Төбөдөгү Ак-Босого айлында жашаган – өлгөн жылы белгисиз) – манасчы, жомокчу, акын. Отуз уулдун калдай уруусунан. «Манас» эпосун кара сөз м-н ыр аралаштырып айткан. С-нин айтуусунда «Манас» эпосунан: Алмамбеттин Манаска келиши, Манастын Көкчөнүн жылкысына тийгени ж-а Чубактын Коңурбайга кат жазып Манаска кол салдырганы эпизоддору жазылып алынган. С-нин вариантынын мазмуну түштүк манасчылардын варианттарына жакын. Алмамбет Көкчөдөн жеме угуп таарынып кеткенде, Көкчө аялы Аруукенин кеңеши б-ча Алмамбетти кайрып келүү үчүн артынан жөнөйт. Муну сезген Алмамбет күндү жайлап Көкчөнү адаштырып, өзү Манастын кошунуна келет. Манас жакшылап тосуп алып, бир нече күн той берет, эс алдырат. Бир нече ай өткөн соң, Алмамбет Манаска кайрылып: «кырк чоро зеригип бүттү, башка элге чалгын чалалы, Көкчөнүн жылкысын тийип алалы» деген ойду айтат. Манас Көкчөнү чаап алууга камынат да аттанып чыгышат. Жолдун айрылышына келгенде экиге бөлүнүшөт. Манас өзү бир айрылыш м-н кетет да, экинчи жол м-н кеткен чоролорду күтүп калат. Кырк чоро келбегенде издеп чыкса алар аттарын уурдатып жөө калышкан болот. Манас из кубалап эки-үч белес ашканда эки этегин кайрып кармаган бир чоң киши кетип баратканын көрөт да аны кууп жетип ким экендигин сураганда, ал кырдуу мурун Коңурбай деген мен боломун дейт. Анда Манас кырдуу мурун Коңурбай болсоң, сен менин чоролорумдун атын уурдап алыпсың, таштап кеткин дегенде, ал Манас деген сен экенсиң, сени эми анык көрдүм дейт да эки этегин коё бергенде кырк чоронун аттары жайылып чыга келет. Мына ушундан кийин Манас Көкчөгө барып, жылкысын тийип алып, аны м-н кармашып жатып жарадар болот. Ал жараттан Каныкей айыктырат. Бул мотив түштүк манасчыларынын варианттарынан гана кезигет. С-нин вариантында Чубактын Манаска таарынып Коңурбайга кат жазып, Манаска кол салдырганы башка варианттардан айырмаланып турат. Чубак м-н Алмамбет араздаша кеткенде, Алмамбетти коргоп Манас Чубакты булдурсун м-н бир салат. Буга тарынган Чубак, Коңурбайга кат жазат. Чубактын бул жоругун атасы Акбалта жактырбастан аны үйүнө түнөтпөй кууп салат. Акырында Чубак Манаска кошулуп, кырк чоро м-н кошо аттанып Коңурбайдын колун кыргынга учуратат. Коңурбай м-н Кожожаш качып кутулушат. Негизинен С-нин эпизоддорунун өз алдынча өзгөчөлүктөрү бар. Ал Көкөтөйдүн ашын да кара сөз м-н айткан (КФ, 276-инв.).

К. Кырбашев

САРКАЗМ (гр. sarkasmos – кыйноо, чымчып алгандай жанын ачытуу, кейитүү мааниде) – куйкумдуу, ачуу сөөктөн өтүп, чучукка жеткен күйдүргү шылдың

сөздөр м-н адамдын ачуусуна тийүү. С-да шылдың кылган нерсеге адегенде оң маани берилип, анан терс кылык-жоруктарын атайын апыртып, какшык аркылуу ашкерелегени м-н айырмаланат. Мис., Күлчоро Айчүрөктүн кыздары м-н оюн куруп, Семетейге кайрылып кабар бербей жатып алганда «Тезек терген кыз болсо Теңтуш болуп аласың, Куурай терген кыз болсо курдаш болуп аласың» – деп Семетей кан кызы Айчүрөктү ж-а анын жөкөрлөрүн күндөргө теңеп күйдүргү сөз м-н Күлчорого ачууланат. Айчүрөк да ага жараша жооп айтат:

Чынкожо аттуу жээним бар,
Толтой аттуу эрим бар,
Жолоочуну тоскудай
Кандай менин эбим бар.

Эпосто Манастын өзүнө да жан ачыткан, ачуу чучукка жеткен, сөөктөн өткөн сөздөр м-н:

Манас, Манас деп койсо
Барбайып калат экенсиң,
Үйлөп койгон чаначтай
Дардайып калат экенсиң.
Эрдигиң бар, эсиң жок
Эчтеме менен ишиң жок...,– деп кээде кырк чоро да Манастын өзүн мазакташат. Бул С. ыкмасынын каражаты өзүнүн зарылдыгы, дүрмөттүүлүгү м-н күчтүү.

Х. Бапаев

САРКАН – топоним. Илгери кыргыздар жайлап турган жерлердин бири (СО, 1. 263). Аны Балкаш көлүнүн чөлкөмүндөгү Ак-Суу дайрасынын бир тармагынын өрөөнү деп кароого болот.

САРКЕР ир. – титул, аскер башчы, кошун башчы. Эпосто да ушул мааниде жолугат: «Саркерлерин сап кылып» (СО, 2. 215), «Саркерделүү кан менен Түмөн аскер алалы» (СК, 1. 38).

САРПАЙЫ (ир. – баштан аякка чейин толук кийгизген кийит) – кыргыз тилинде эки мааниси бар: 1) үйлөнүү же башка тойлордо ардактуу конокторго кийгизиле турган кийим, кыздын ата-энеси куда-кудагыйына ж-а анын жанындагыларга кийгизе турган кийим-кечек; 2) кымбат кездеменин аты.

«Манаста» С-нын эки мааниси тең учурайт. Мис, Канык ей куда түшүп келген Жакыпка ж-а анын жандоочторуна С. жапканы төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Кан баласы Канык ей
Чорого сарпай жабам деп
Ак куржунду оодарды
Кең Кашкардан алдырган,
Арабага салдырган,
Он экиден топчу кадаган,
Мылтык огу жадаган
Ак күрөөкө торгой көс,
Жакасы алтын жеңи жес, ,
Алып жапты сарпайды (РЖВ, 209).

САРТБАЕВА Кайыргүл (1936, Кемин р-ну, Кара-Булак айылы) – опера ырчысы, СССР эл артисти (1980). С. О. Азия м-н Казакстандын вокалисттеринин 2-

конкурсунун лауреаты (1966). П. И. Чайковский атн. Москва мамл. консерваторияны В. Ф. Рождественскаянын классы б-ча бүтүргөн (1962). 1963-жылдан Кыргыз опера ж-а балет театрында эмгектенет. Классикалык ж-а улуттук опералардагы негизги партияларды аткарат, алардын ичинен “Манас” операсында Каныкейдин, “Айчүрөктө” Айчүрөк, Калыйман, Келин ж. б-дын образдарын жогорку чеберчиликте аткарган.

САРЫ-АРКА – топоним. Казак каны Көкчөнүн мекендеген жери:

Сары-Арканы жайлаган,
Сан казагын айдаган
Келиштирип келмеге
Кер төбөлүн байлаган,
Кезенишкен душмандын
Кесип башын чайнаган (СО, 2, 127),– деп эпосто туруктуу сүрөттөлөт. Кийин Көкчөнүн уулу Үмөтай да ушул жерди мекендейт. Географиялык реалияда Борб. Казакстандагы дөңсө-тоолуу кеңири аймак.

САРЫ АЯР, С а р ы к ы я р а я р – эпизоддук кейипкер. Орго кандын аяры. Орго кан жеңилгенде Чүйдөгү Акунбешимге качып келип, Манас баатырдын айбат-сүрү ж-дө айтып, кыргыз кошуну жеңиле турган жоо эмес экенин кабарлайт (СО, 2. 96,99).

САРЫБАЙ, С а р ы б а й д ө ө – каарман, «Сейтектеги» белгилүү терс образ. С. катышкан окуялар Саякбай Карала уулунун вариантында кеңири баяндалат. «Сейтекте» С-дын образы баатырдык багытталышы эң жогорку бийиктикке чыгарып, чыгарманын бүткүл идеялык-көркөмдүк негизин жыйынтыктайт (К. Асаналиев).

Сарыбайдын портреттик мүнөздөмөсү (алп уйкусу, ага эч кимдин алы жетпестиги, денесине курал өтпөстүгү ж. б.) образдын нукура мифтик-жомоктук белгилерин айгинелейт. Ал Желмогуздун уулу, жашаган жери да жетээр-жетпес, Жет-кайт деген фантастикалуу чөлкөм. Анын ата-тегинен бери келаткан максаты Манастын тукумун курутуу. Атасы Желмогуз делгени м-н эпосто Жез-кемпир, жети баштуу желмогуз, ажыдаар өңдүү алгачкы баатырдык эпостордун терс каармандары сыяктуу иш-аракеттери ж-дө айтылбайт. Болгону С-дын образына көөнө касиет берип турат. Эпосто анын кебетеси төмөнкүдөй сүрөттөлөт:

Сакалы саадак кабындай,
Эки көзү капырдын
Талаалуу өрттүн жалындай,
Көркөмү кымбат, заары күч,
Көрсөң түрү момундай,
Желмогуздан туулган,
Ааламга салган чуулган.

Ал кезегинде Чубактын Көгала тулпарын тартып алам деп да далай убара салган. Кыскасы кыргыздар м-н С-дын ортосундагы чатактын негизи тереңде. С-дын өтө коркунучтуу жоо экенин далилдеш үчүн Саякбай Карала уулу аны Семетей, Сейтек, Күлчоро м-н беттештирет. С. Семетей кайыптан жаңы гана бошонуп келсе, Күлчоро жаратынан айыкканы м-н кадимки күч-кубатына али жете элек эле, ал эми Сейтек болсо жаш. Мына ушундай шартта Айчүрөк ак куу кейпин кийинип досу баатыр кыз Куялыга кайрылууга аргасыз болот. С-дын

жортуулдап келиши эпосто «эл башына түшө турган калың шор, курчап кала турган темир тор, казылган терең ор» катары баяндалып, аны «чөмөлө чөптөй» сайып түшүргөн Куялынын алптык образы аркылуу ар кандай баскынчылыктан жогору турган элдик асыл идеалдын элеси берилген.

А. Жайнакова

САРЫ-БЕЛ – топоним. ВЖЭде калмак каны Жолой мекендеген жерлердин бири. С.-Б-де Жолойдун кызы кызыл түлкү болуп кубулуп кыргыз баатырын жазгырып кеткени айтылат. СОВдо Чоң чабуулда «Көтөлөктүн Сары-Бел» деп эскерилет. Бул бел (К. С.– Б) өтө алыс, Чинге (байыркы Кытай) жакын тоолордун биринде ги ашуу окшойт.

САРЫБУУРУЛ – Керкөкүл, Аксаргыл – Тейиш кандын тоюнда Сайкалдын Манас м-н сайышканда минип чыккан аты. Сайкал Манасты эңип кетеринде Чубак жете келип С-ду башка чаап үркүтүп, Манасты жөлөп калат. Кайра сайышууга Сайкал чыкпай койгондо, Карачанын сунушу б-ча С-ду Манаска тартуу кылышат. Манас атты Карачага кайрып берет.

САРЫ-ДӨӨ – эпизоддук кейипкер. Сакалат уруусунун башчысы. Көкөтөйдүн ашына алты миң адам м-н келгени айтылат (СО, 3. 107).

САРЫ-ЖАЗ – топоним. Көкөтөйдүн ашындагы ат чабышта Коңурбай баштаган кытайлар Аккуланын алдын тороп, жыгыш үчүн өлчөгөн жер (СО, 3. 269). Географиялык реалияда С.-Ж. Казакстандын түш.-чыгыш бурчундагы (Алматы облусу, Кеген дарыясынын чөлкөмү) жайык өрөөн. Көкөтөйдүн ашынын чордону Каркырага жакын (аралыгы 40–50 чакырым) жер.

САРЫК – *Алымсарыктын* ысымынын ырдын ыргагына ылайык кыскартылып айтылганы (СО, 3. 244).

САРЫКАН – *Сарытаздын* Таласка келип, Семетей кан көтөргөндөн кийинки аты.

САРЫКОВ Жакшылык, к. *Жакшылык* Сарык уулу.

САРЫ-КОЛ, С а р к о л – топоним. Манас төрөлгөндөгү тойго С.-К-догу кыпчактар чакырылат. С.-К-ду Манастын чоң атасы Ногой, кийин Шыгайдын уулу Жапак да жайлаган. Көкөтөйдү койгондо С.-К-ду ашып жедигер уруусунун мыктысы Багыш да эки жарым миң колу м-н келет (СО, 3. 53). СКВ б-ча Нойгут эли жайлаган жер деп сүрөттөлөт. Кыргыздар Манасты кан көтөрүп, Алтайдан Таласка көчкөндө Акбалта:

Ардактуу Сары-Кол жерим бар,
Абийирдүү нойгут элим бар,
Биздин нойгут эл-журтта,
Кара эгинден күрүч көп,
Калайынан күмүш көп.
Боз коёндон түлкү көп,
Босого жайган мүлкү көп (СК, 1. 170, 174),– деп өз эл-жерине кетүүнү суранат. Географиялык реалияда Тажикстан м-н Кытайдын (Сары-Кол м-н Опол (Музтаг-Ата) тоолорунун) ортосундагы кеңири өрөөн.

САРЫ-КЫЯ – топоним. Алмамбет Сыргакты ээрчитип Бээжинге чалгынга баратып «Түйүндүн Сары-Кыяда, Аз аяңдап токтогон» (СО, 4. 200) жер.

САРЫ-НОГОЙ – этноним. Эпосто ногойлор м-н катар Кара ногой (к. *Кара ногой)* ж-а С.-Н өзүнчө ногой сыяктуу этноним катары «Кара ногой Жамгырчы,

Сары ногой Эр Манас» (РЖВ,7),– деп берилет. Кара ногой ж-а С.-Н же болбосо Ак ногой деп бөлүнүшү тарыхый чындык (к. *Ногой).*

САРЫ-ӨЗӨН, С а р ы - Ө з ө н - А т а – топоним. Манас баштаган кыргыздар Алтайдан Ала-Тоого көчүп келатканда жети күн өрүү болуп конгон жер.

Сары-Өзөн-Ата дээр экен,
Кең Иленин жээги экен,
Аккан суунун боюна,
Чогула журт конду дейт. (СК, 1. 167).

САРЫПБЕКОВ Райкул (1941, Кочкор р-ну, Чоң-Алыш айылы – 2004, Бишкек, сөөгү Нарын обл., Кочкор р-ну, Орток айылына коюлган) – «Манас» изилдөөчү, жыйноочу, түзүүчү. 1964-ж. Кыргыз мамл. университетинин филология факультетин бүтүргөн. 1966-жылдан Кыргыз ССР ИАнын Тил ж-а адабият ин-тунун илимий кызматкери. Ал «Алмамбеттин образынын эволюциялык өнүгүшү» (1977), «Манас эпосунун баатырдык мотивдеринин эволюциясы» (1988), монографиялардын, «Манас» эпосунун ар түрдүү проблемаларына арналган отуздай макаланын автору. «Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерктери» (Ф., 1988) деген коллективдүү эмгекте манасчылар Тыныбек Жапый уулу, Саякбай Карала уулу, Молдобасан Мусулманкул уулу, Багыш Сазан уулу, Ыбырайым Абдыракман уулу, Дункана Кочуке уулунун чыгармачылык портреттерин жазган. Мамбет, Дуңкана, Сейдана ж. б. манасчылардын өз оозунан «Манас» эпосунан эпизоддорду жазып алган. СОВ ж-а СКВ б-ча «Манас» үчилтигинин жергиликтүү ж-а борбордук басмалардан жарыкка чыккан басылыштарын түзүүгө катышкан, алардын айрымдарына баш сөз жазган. Кыргыз совет адабиятын изилдөөгө арналган 70тен ашык макалалардын ж-а «Мезгил жаңырыгы» китебинин автору.

С. Карагулов

САРЫ-СУУ, К ү р п ү л д ө к т ү н С а р ы - С у у – топоним. Бокмурун атасы Көкөтөйдүн ашына Коңурбайды чакыртып жаш Айдарды жөнөткөндө «Сары-Суу» деп «Күрпүлдөктүн Сары-Суу» (СК, 2.19) эскерилет. Кытайлар аны Хуанхэ, монголдор Шар мөрөн, кыргыздар «Сары-Суу« деп аташкан. Баарынын маңызы бир: ылайланып аккан чоң сары өзөн. Кытайда.

САРЫТАЗ, С а р ы к а н – каарман. « Семетейдеги» салттык туруктуу образ. Адатта бөтөн эл, бөтөн жерде өсүп, чоңойгон болочок баатырдын көзүн ачып, эли-жерин билгизе турган атайын эпикалык каарман болот. Семетейге ата-теги м-н эли-жерин билдирүү үчүн жаратылган салттык образ бардык варианттарда бар. Ырас, анын ысымы түпкү теги ар кандай варианттарда ар башка айтылат. Саякбай Карала уулунун Каныкейдин атасы Темиркандын бир тууганы, Тоголок Молдодо Байдын уулу Баймырза калыңга кошуп берген кул. Ыбырайым Абдыракман уулунда Каныкей Семетейди алып төркүнүнө качып кеткенде караан тутуп, Каныкейди ээрчип келген Манастын тууганы. Шапак Рысменде уулунда перилер жашаган Көйкаптын жанындагы Көрсөткөн деген шаардын Турумкан аттуу канынан бийлик, байлык үчүн куулуп-сүрүлүп жүргөн С. Бакайдын тапшырмасы м-н Семетейге ата-тегинин кабарын айтуу үчүн барат. Эпосто бул каармандын көмүрчү таз ж. б. азап тарткан бир байкуш катары берилиши, анын болочок баатыр м-н эмгекчи элди байланыштыра турган данакер

боло тургандыгы. Ал кандай да болбосун өз милдетин аткарууга тийиш. Көп элдердин эпостук чыгармаларында баатырга арка-жөлөк боло турган баатыр адамдын таз кебетесинде жүргөн образы көп кездешет. Жалпы эле таздар оң каарман, бирде чыныгы таз деп берилсе, бирде убактылуу таз кейпинде жашырынып жүргөн болот. «Семетейдеги» С. да көмүр өчүргүч таз болуп Семетейдин чоңоюшун күтүп жүрөт. Ал Семетей м-н Таласка кошо келип, Семетейдин душмандарынан өч алып атасынын ордун басышына көмөк көрсөтөт. Семетей аны кан көтөрөт. Ошондон баштап С. эмес, Сарыкан, Сары дөө атка конот. Аны Семетей өзү да Сары аба деп ардактайт. С. «Семетейдеги» патриархалдык-феодалдык мамилелерди алып жүргөн каармандардын бири. Анын образына байланышкан окуялардын салттуулугу анын образынын байыркылыгын белгилейт. О. эле С-дын жалгыз көзүндөгү калына ок тийгенде гана өлүшү элдик оозеки чыгармалардагы жандын башка жерде сакталышы мотивинин өзгөргөн түрү болуп эсептелет ж-а С-дын образынын көөнө образ экенин аныктап турат.

А. Жайнакова

САРЫ-ТАЛАА – топоним. Каныкей Тайторуну Семетейге төлгө катары чабуу үчүн «Кең Букардын Сары-Талаасында» (СК, «Семетей», 1. 79) таптайт. С.-Т. илгерки Букаранын тегерегиндеги ээн жер болушу мүмкүн.

САРЫ-ТОЛОГОЙ – топоним. Эпосто Көкөтөйдүн ашында чабылган аттарды тоскон жерлердин аттары м-н кошо эскерилет:

Аяк аттын байгесин,
Ала турган пайдасын,
Кызыл-Кыя белине,
Тологойдун жерине,
Сан кой солоп салыптыр:
Акыр заман журтуна
Аты Сары-Тологой
Атак болуп калыптыр (СО, 3. 272),– Ысык-Көлдөн түн.-чыгышта, Түп суусунун өрөөнүндө С.-Т. аттуу жер ж-а өзөн бар.

САРЫ-УЧУК – топоним. Манастын Текес кан м-н болгон урушунда Бакай кароолго баратып өткөн жер.

Сары-Учуктан айланып,
Кутусун тыгып койнуна,
Саадагын асып мойнуна,
Аңдап тургун Бакайдын
Азыр кылар ойнуна (СО, 2. 41).

САТАЙ – кейипкер, Саргыл бийдин уулу. Кырк чоронун бири катары саналат. Манас Каныкейге күйөөлөп барганда чоролордун арасында болот. Көкөтөйдүн сөөгүн койгондо да келет. Көкөтөйдүн ашында жамбы атууга катышат (СО, 2. 419, 3. 49, 175).

САТИРА (гр. satire – аралашма) – комедиялуулуктун, коомдук турмуштун кемчиликтерин, адамдардын терс жорук-жосунун күлкү м-н мыскылдаган, келекелеген түрү. С. адегенде элдик «күлкү» түрүндө пайда болуп, бара-бара иск-вонун башка түрлөрүнө (адабият, театр, сүрөт өнөрү ж. б.) да өткөн. Бүтүндөй чыгарма же чыгармадагы айрым образдар кырдаал, эпизоддор С-лык мүнөзгө ээ

болот. «Манас» эпосунда да С-нын элементтери арбын учурайт. Эпосто эл турмушунун ар кандай күлкүлүү учурлары, кырдаалдары сүрөттөлүп, эпостун ыр саптарынан С. м-н юморду, сарказм м-н иронияны жолуктурууга болот. Эпосто ар бир окуяда күлкүлүү көрүнүштөр, каармандардын кебете-кешпирлеринин С-лык маанайдагы сүрөттөлүштөрү бар. Баатырлар башынан кечирген оор сыноолор, коогалуу окуялар С-лык сүрөттөөлөр, күлкүлүү окуялар, көрүнүштөр м-н эриш-аркак баяндалат, же окуя күлкүлүү аяктайт ж.б. Мис., Чоң казатка аттанган жоокерлердин ичинен узак жол жүрүүдө чарчап кыйналган Кыргылчалдын абалы баштан-аяк С-лык планда сүрөттөлөт. Тоодой болгон Манасты унутуп коюп, өлүп кала жаздаган Тазбайматтын жоругуна бүт кыргыз колу күлөт.

Эпосто каармандардын, айрыкча терс кейипкерлердин кебете-кешпирлери, терс кыял-жоруктары гипербола, гротеск аркылуу С-лык мыскылга алынат. Мис., Сагымбай Орозбак уулунун вариантында Ороңгунун кебетеси (Ороңгу келет ороңдоп, арасынан чачынын отуз-кырк чычкан сороңдоп), Жолойдун кемегенин кашында очоюп отуруп, быша элек этти шишке сайып жеген опкоктугу, адепсиздиги. Эпостун «Манас» бөлүмүнө караганда «Семетей», «Сейтекте» С-лык көрүнүштөр, сүрөттөөлөр сейрегирээк учурайт. Эпостун бул бөлүмдөрүндө чагылдырылган окуялардын, ал окуялар болуп өткөн мезгилдин мүнөзүнө байланыштуу, «Манаста» жеңилбес Манас баатыр баштаган кыргыз элинин бекем баш кошуп, бакыбат турмушта, басташкан душманын кыйратып турган мезгили сүрөттөлсө, кийинки бөлүмдөрдө Абыке, Көбөш, Толтой, Чынкожо, Канчоро, Кыяс өңдүү чыккынчылардын эл биримдигин ыдыратып, эл башына азаптозок алып келгени баяндалат. Ушунун натыйжасында бул бөлүмдөрүндө трагедиялуулук, драматизм күч алып, комедиялуулук, С-лык маанай басаңдайт. Бирок, М. Борбугулов белгилегендей, жашоодо ый м-н күлкү эриш-аркак жүргөндөй эле бул бөлүмдөрдө да С-лык сүрөттөөлөр, күлкүлүү көрүнүштөр бир топ учурайт. Мис., Айчүрөктүн Семетейди издеп келип, Акшумкарын ала качып кеткендеги эпизоддо «Эрке катын Чачыкейдин» осол жорук-жосундары, «Сейтекте» Желмогуз уулу Сарыбайдын кебете-кешпиринин сүрөттөлүшү ж. б.

Х. Бапаев

САХНА ЖАСАЛГАЛАРЫ. Эпикалык ири көрүнүштөрдү эпостун негизинде коюлган драма, опера ж-а балет спектаклдериндеги театр жасалгалары аркылуу көрсөтүүгө болот. Кыргыз элинде театр жасалгалоо салты болбогондугуна байланыштуу «Манас» темасына ж. б. эпосторго кайрылышкан сүрөтчү-коюучулар тарыхый, этнографиялык, фольклордук ж. б. материалдарды талдап чыгышып, аны костюмдарды, бутафорияларды, программаларды, буклеттерди ж-а афишаларды жасоодо пайдаланышкан. Биринчи болуп эпос темасына В. Власов, В. Ференин, А. Малдыбаевдин «Айчүрөк» операсынын театрдык жасалгасынын эскиздерин түзүүгө байланыштуу 1939-ж. Я. Штоффер кайрылган. Ал Талас өрөөнүндө болуп, материал топтоп келген. Бул спектаклдин жасалгасында романтикалык маанай Семетей м-н Айчүрөк ж-дө баяндалып, реалисттик негиз м-н айкалыштырылган. Жарык динамикасынын принциби да ийгиликтүү колдонулган. Спектаклдеги окуянын ишенимдүү чыгышы үчүн сүрөтчү предметтерди ж-а жаныбарларды (ат, куш, бүркүт ж. б.) да пайдаланган. Согуш жылдарында Я. Штоффер «Айчүрөк» операсынын 250-жолу коюлушуна карата афиша жасаган.

1946-ж. В. Власов, В. Фере, А. Малдыбаевдин «Манас» операсын сүрөтчү-коюучу А. Арефьев монументтик-жалпыланган мүнөздө жасалгалаган. 1959–65-ж. А. Арефьев жасалгалаган спектаклдердин үчилтиги улуттук фольклордун түрдүү кырларын ачып көрсөткөн: «Айчүрөк», «Манас» операларынын (жаңыланган сахна жасалгасы). Эгерде «Айчүрөктө» эпикалык көрүнүш лиризмге сугарылса, «Манаста» баатырдык мотив чагылдырылган. Спектаклдердин монументтүүлүгүн кыргыз оймо-чиймелери м-н кооздолгон портал ж-а согуштук көрүнүш тартылган көшөгө көрсөтүп турат. «Айчүрөк» операсынын сахна жасалгасы көп вариантта болушу спектаклдерди Кыргызстандын бардык булуң-бурчтарында коюуга мүмкүнчүлүк түзгөн. Ар кайсы жылдарда сүрөтчүлөр Арефьев А., М. Сыдыкбаев, М. Исхаков, М. Бондаренко, Ю. Нурматов ж. б. эпоско, арналган театр плакаттардын өз варианттарын түзүүнүн үстүндө эмгектенишкен. Кыргыз драма театрында коюлган «Манастын уулу Семетей» (1982), «Сейтек» (1988), «Айкөл Манас» (1990) спектаклдери режиссёрдук изденүүнүн, актёрдук топтордун чеберчилигинин ж-а сахна жасалгасынын каражаттарынын туундусу.

«Манастын уулу Семетей» спектаклинин жасалгасындагы чеп борбору – ордонун образы (сүрөтчү М. Сыдыкбаев) өз өнүгүшүн «Сейтек» спектаклинде (сүрөтчү М. Исхаков) боз үйдүн ички көрүнүшү тартылган театралдык атмосферада улантат. «Айкөл Манас» спектаклинин сахна жасалгасынын чечилиши (сүрөтчүлөрү М. Сыдыкбаев, М. Исхаков) «Боз үй – бүт өмүр», андагы түндүк – өмүрдүн башталышы ж-а бүтүшү, эгерде түндүк куласа өмүрдүн бүтүшү деген метафорага негизделген.

А. Ярков

САШАҢ – топоним. Он жети жашында ата-энесинен айрылган Жакып калмактардан куугун жеп, С-дын боюндагы Бөйөндүн уулу Наянга барып баш калкалайт.

САЯКБАЙ Карала уулу (1894, Тоң р-ну, Ак-Өлөң айылы – 1971, Фрунзе) – 20-к-дагы улуу манасчы, Кыргыз ССРинин эл артисти (1939). Болочок манасчынын аталары кедей-кембагал, момун адамдар болгон. Оокаттары өтпөгөндөн кийин Ак-Өлөңдөн Жети-Өгүз тарапка көчүп барышат. Анын балалык чагы ушул жерде өтөт. Ата-энесинин мойнуна минген кедейчилик бул жерде деле түшө койбойт. Атасы Жыкы деген сүткөр соодагердин атынын күчүн минип жүрүп өлтүрүп алат да төрт асый төлөмөр болот. Анын үчөөн айылдаш тууандарынын жардамы м-н төлөйт да, бир асыйдын күнүн төлөш үчүн иниси Төлөбай м-н 12 жашар баласы Саякбайды ал сүткорго жалчылыкка берет. Алар үч жыл бою иштешсе да аттын кунунан кутула алышпайт. Айлалары кеткен Караланын үй-бүлөсү 1912-жылдары кайра өз жерине Семиз-Белге көчүп келишет. Замандаш айылдаштарынын эскерүүлөрүндө С-дын «Манас» айтууга аракет кыла баштоосу ушул жылдарга туура келет. Бүлөсү Семиз-Белге көчүп кеткенден кийин жалчылыкта кой кайтарып жүрүп «Манас» айтууну дегдеп талаптанып, Чоң-Сары-Ойго эжелерине качып барат. Андан Семиз-Белге келип эл астында айтууга далалаттанып, бирок эркин кете албай туталанып, психологиялык түйшөлүү абалында жүрөт. Саякбайдын талантынын эртелеп ойгонушуна чоң энеси Дакиш түрткү болгон. Ал киши элдик оозеки чыгармачылыктын, анын ичинде «Манастын» бал-шекер даамын кичинекей небересине таткандырып алтын шилекейин чачыратып олтурчу экен.

Беренжини жамынып
Береги Бээжин минер мал экен.
Карыпчыны салынып
Каңгай минер мал экен,
Дегениме көн бурут,
Мааникерди бербесең
Тарткан этиң жебеймин,
Андай-мындай дебеймин,
Ашыңа апаат кыламын,
Айдап жүрүп кырамын,– деп Суранчы сыяктуу чоң манасчылардан уккан «Манасынын» эсте калган ыр саптарын небересинин кулагына куя берет. С. «Манастын» кара сөз түрүндө баяндалган сюжетин да ошол чоң энесинен уккан.

Эл көзүнө манасчы катары толук таанылганга чейин:

Маралдай көзүң жылтылдап,
Пахтадай этиң былкылдап,
Бараанынды көргөндө
Барамын жүрөк зырпылдап – деген сыяктуу элдик күйгөн ырлардын үлгүлөрүндөгү лирикаларды чыгарып эл арасына таратууга аракеттенген.

Бизге белгилүү манасчылардын эч кими мен «Манасты» баланчадан үйрөнүп алып айтып жүрөм дебейт. В. В. Радловго жолуккан манасчы: «Мен бир ырымды бирөөлөрдөн үйрөнүп айтпайм. Анын баары менин ичимден өзүнөн-өзү куюлуп чыгып турат» дегендей жоопту дээрлик баарынан угууга болот. Чындыгында алардын минтип айтышка толук укугу бар. «Манасты» айтууда алар жеке эле үйрөнүп айтпастан, ошону м-н бирге өзүнүн талантына да милдеттүү. Ошол ички зор таланты көркөмдүк жагынан, көлөмү жагынан да, дүйнөдө теңдеши жок алп эпос «Манастын» эл ичинде мурунтан калыптанган зор казынасын өзүнчө толук өздөштүрүп айтууга мүмкүнчүлүк ачат. Ички таланттын элдик казына м-н акырындап жуурулушуп олтуруп өзүнүн апогейине жетип атылып чыгышы, өзүндө мурун болбогондой мүмкүнчүлүктөрдүн ачылышы таланттын ээсинин өзүнө да кереметтей туюлуп ичинен кандайдыр бир күч түрткү берип жаткандай өзүн эркин сездирет. Бул ишеним көбүнчө түш көрүү, галлюцинациялык абалда болуу м-н Манастын өзүнүн колдоосу, даарышы м-н байланыштырылат. Жеке биздин манасчылар эмес Гомердин заманынан бери карай төгөрөктүн төрт бурчундагы элдик таланттар акындык, музыканттык шыктарынын ойгонушун даарып кетүү м-н түшүндүрүп жүрүшү адаттагы көрүнүш.

Саякбай Карала уулу да өзүнүн манасчылык талантынын ачылышын түш көрүү м-н байланыштырган. 1916-жылдары жашаган жери Семиз-Белден Орто-Токойго келе жатып баштагы чоң кара таштын ордуна ак боз үй тигилип турганын көрүп таң калып, асмандан угулган кандайдыр укмуштуу добуштан эси ооп жатып калат. Ошондо үйгө кирип Каныкейдин колунан даам татат. Үйдөн чыкканда:

Кылымдын баары козголуп,
Кырк – элүү түмөн кол болуп,
Түнөрүп жаткан Бээжинге
Түз кирип найза сунганы

– кетип бараттык эле, казат болуп, кол кетип баратканда анын алдынан кезиккениң абдан жакшы болду. Караңгыда көз тапкан, капилеттен сөз тапкан Бакай деген менмин, Манас баатыр сага бере от деген күлазыгын берейин. Оозуңду ач дейт. Анан Манас, Алмамбет, Чубак, Сыргактарды бир бирден сыпаттап айтып таанышты рып чыгат. Ошол окуядан көп өтпөстөн 1916-ж. элдик көтөрүлүш чыгып, анын трагедиялуу аякташынын каардуу капшабы Саякбай Карала уулунун бүлөсүнө да тиет. Үркккөн эл м-н кошо алар да Кашкар тарапка качып жөнөшөт, бирок унаалары начар болгондуктан узак бара алышпай Сары-Жаздын Көөлүсүндө калышат. Саякбай ошол кезде Бычков деген актардын генералынын колуна түшүп аз жерден гана өлүмдөн кутулат. 1918-ж. кулакта малай болуп жүргөн жеринен Шихабутдинов деген большевик жетекчилик кылган Кызыл Армиянын бөлүгүнө кошулуп Совет бийлигинин душмандарына каршы аттанып чыгат. 1921-жылга чейин ыктыярдуу кызыл гвардиячылардын катарында актардын атамандары Аненков, Дутовго, Бухаранын эмирине ж. б. каршы күрөшүп Алматы, Бухара, Ашхабад, Жаркент ж. б. көп жерлерде болуп душмандарды сүрүп чыгарышат. С. Кызыл Армиянын катарында жүргөнүндө «Манаска» кызыгуусун уланткан.

1921–31-ж. элине кайтып келип Совет бийлигинин чыңалышына активдүү катышып, Маман, Ырдык айылдык Советтерине төрагалык милдет аткарат. Ушул жылдардан баштап анын манасчылык өнөрү өнүгүүгө бет алат. Эл алдында тынымсыз чыгып «Манас» айтат. Айрыкча, өз мезгилинде Көл айланасындагы манасчылардын эң таланттуусу эсептелген Чоюке Өмүр уулу м-н 1924-ж. таанышышы анын чыгармачылыгына зор таасир тийгизет. Чоюкени ээрчип жүрүп айткан «Манасын» үйрөнүү аны нагыз манасчылык деңгээлге көтөрөт.

С. бул жылдары экинчи бир манасчы Акылбекке да жолугуп андан да таалим-тарбия алат. 1930-ж. Фрунзе шаарына манасчы катары чакырылып, коомчулук тарабынан таланты жогору бааланат. Анын Фрунзе шаарына келип коомчулук м-н таанышышына жазуучу Жекшен Ашуубаев, белгилүү илимпоз Хусейин Карасаевдер көмөкчү болот. Ал «Манасты» эл алдында толук түрүндө 1925-жылдан тартып айта баштаган, 1935–54-ж. филармонияда артист болуп иштеп, негизги репертуарын «Манас» айтуу түзгөн.

1932-жылдан баштап белгилүү манасчы катары «Манастын» тексти жазылып, 1937-ж. үчилтиктин биринчи бөлүмү жазылып бүтөт. Тексттин көпчүлүк бөлүгүн кыргыз фольклорун, айрыкча «Манасты» көп жылдар бою элден жыйноого катышып, зор эмгек сиңирген Ыбырайым Абдыракман уулу кагаз бетине түшүргөн. Андан башка да жазуу ишине К. Жумабаев, Ж. Рисов, К. Кыдырбаевалар катышкан. С-дан жазылып алынган «Манас» бөлүгүнүн тексти 83830 ыр сапты түзөт. Мындан башка да «Семетей», «Сейтек» бөлүмдөрү, алардын уландысы катары Кенендин, анын уулдары Алымсарык, Кулансарыктын окуялары да толук жазылып алынган. С-дан жазылып алынган «Манастын» текстинин бардыгы 500553 сап ырдан турат да, колдо бар варианттардын эң көлөмдүүсү болуп эсептелет. Б. а. «Манас» дүйнөдөгү белгилүү эпостордон эң көлөмдүүсү болсо, С-дын варианты ошол «Манастын» эң көлөмдүүсү болуп саналат. С-дын

айтуусунда «Манас» эпосу 60-жылдардын ичинде бир нече жолу магнитофон плёнкасына жазылып алынган. «Манас» аткарып жаткан учурлары бир нече сапар киного тартылган. Бул уникалдуу материалдардын «Манасты» изилдөөчү кийинки муундар үчүн маани зор. Бул ж-дө Б. М. Юнусалиев мындай деп белгилеген эле: «Сакемден башка эч бир манасчыдан эпостун үч бөлүгү толук жазылып алынган эмес. Ошондуктан, ал вариант – уникалдык, жападан жалгыз вариант. Муну Саякбай карыянын өз элине, бүткүл адамзатка калтырган баа жеткис чоң тартуусу деп билиш керек» (Юнусалиев Б. М. Улуу эпос, укмуштуу жомокчу. «Ала-Тоо», 1967, № 1, 153-б.). С. Карала уулунан жазылып алынган «Манастын» жеке кыргыз адабиятында эмес, жалпы эле адамзат маданияты үчүн зор мааниси бар экенин кыргыз окумуштууларынан башка, калыс пикирдеги изилдөөчүлөр да белгилешкен.

«Бир калктын нечен кылымдар бою башынан кечирген турмушун, эрдик салтын, арманы менен мунун, патриоттук улуу идеясын, ынаным-ишенимин, этикалык түшүнүгүн толук камтыган жарым миллион жол элдик ырдын чыныгы мурасчысы болгон, совет дооруна, биздерге жеткирген жомокчу – Саякбай Каралаевге таң калбаска да, ага чын жүрөктөн алкыш айтып, аны чын көңүлдөн термеле сүйлөбөскө да мүмкүн эмес, «Колдо бар алтындын баркы жок» деген эл сөзүнүн мааниси зор. Саякбай дүйнө жүзүндө бир гана адам. Эч жер, эч элде жарым миллион жолдон турган 30 томдук асыл казнаны жатка айта турган экинчи Саякбай жок. Ал – феномен. Ал эзелки Гомерден берки эл ырчысынын тирүү айгагы, эң улуу өкүлү. Саякбай кыргыз элинин таланттуулугунун айкын далили»,– дейт Казак ССРинин Илимдер академиясынын корреспондент мүчөсү Кажым Жумалиев (Жумалиев К. «Манас» менен манасчы. – «Советтик Кыргызстан», 26-июль, 1964). С. Карала уулу м-н, анын «Манасы» м-н таанышкан белгилүү адамдар манасчынын укмуштуу талантына суктанып, буга окшогон баалларын ар дайым бере келишкен. Алардын ичинде чет элдик ири маданий ишмерлер да болушкан. Алар С. Карала уулунун талантын жеке анын өзүнө таандык кылбастан, кыргыз элинин улуттук сыймыгы, жалпы элдик ири көрүнүш катары карашкан. Алжирдин маданият министри, жазуучу Мурад Бурбунун: «Силер жазуу адабиятыбыз болгон эмес, китептерибиз болгон эмес дейсиңер, мынакей силердин улуттук китепканаңар ушул абышка» деген пикири буга типтүү мисалдардын бири боло алат. Ч. Айтматовдун «Каралаев жөнүндө ой жүгүртүү» («Советтик Кыргызстан», 11-май, 1971) деген макаласында. Муну меймандын сыпайкерчилик үчүн, көтөрө чалган пикири катары кароого болбойт. Ушундай ойлор олуттуу илимий изилдөөлөрдө да мурдатан айтылып келген. Мис., академик Б. М. Юнусалиев жалпы эле «Манас» эпосуна карата: «Жүздөгөн жылдар бою кыргыздар үчүн бул эпос таалим алуучу роман-китептин, таасирдүү сахнанын жана экрандын, өткөндү эске салуучу тарых китебинин милдетин аткарып келген» (Юнусалиев Б. М. Кириш сөз. КВ, 1. 1),– деп жазган. Бул пикир «Манас» эпосунун эң көрүнүктүү аткаруучуларынын бири С-дын вариантына да тиешелүү. Бир караганда С. кыргыз элинин улуттук китепканасынын гана эмес, улуттук театрынын да милдетин аткарганга окшошуп кетчү. Угуучуну бирде кубантып, бирде ыйлатып, өзүнүн артынан термелтип отурган анын «Манасчынын» күчүнүн бир чети аткаруучулук чеберчилигинде болгон. С. Каралаевдин «Манас» айтканын уккандар: «Маңдайыбызда анын өзү

эмес эле, ал айтып жаткан жомоктогу каармандар тургансыйт»,– дешчү. «Симфониялык оркестр сыяктанып, миң кубулуп, миң өзгөрүлүп, трагедиядан лирикага өтүп, лирикадан санатка өтүп, санаттан драмага өтүп, бир заматтын ортосунда бирде ыйлап, бирде күлүп, бирде үшкүрүп, бирде кайраттанып, бирде кылкылдаган сан колдой дүбүрттөп, бирде тып-тынч колдой тынып, бирде суу, бирде шамал болуп дайрадай ташып турган – Саякбай Каралаевди Ч. Айтматов акын гана эмес ал ошону менен артист да, композитор да. Анын ар түркүн пластикасы, кыймыл динамикасы, анын ар бир образга жараша тапкан обондору кара сөзгө канат берип, таасирин алда канча күчөтөт» (Айтматов Ч. Каралаев жөнүндө ой жүгүртүү. – «Советтик Кыргызстан», 11-май, 1971) деген. С-дын аткаруучулук зор таланты, ал айткан «Манасты» кыргыз тилин билбеген кишиге да түшүнүктүү кылган. Академик Козин карел-финн элдеринин атактуу эпосу «Калеваланын» басмадан чыккандыгынын жүз жылдык юбилейинде С-дын «Манас» айтканын угуп: «Мен көп элдин жомокчу, ырчылары, артисттеринин эпос аткарганын укканмын. Бирок, Каралаев сыяктуу укмуштай таланттуу аткаруучуну көргөн эмесмин. Мунун азыркы аткарган «Манасына» тил билбесек да түшүнүп, катуу таасирлендик»,– деп айткан. 1960-ж. чыгыш таануучулардын ж-а 1963-ж. этнографтар м-н антропологдордун Москвада өткөрүлгөн эл аралык конгресстерине катышкан окумуштуулар да ушундай эле катуу таасирленишкен. Ошол жыйындарга катышкан советтик адабиятчы Е. Лизунова М. Ауэзовго байланыштуу эскерүүсүндө минтип жазган: «Күрпүлдөп, ашып-ташып, тоо суусундай алга умтулган, миллион сап «Манас» эпосун жат билген, белине көрчөгөлөнгөн ак күмүш, жазы кемер кур курчанган, башына ак чокулуу Ала-Тоосу түспөлдөш кара кыюу ак калпак кийген, кыргыздын чыныгы улуу манасчысы С. Каралаев эпостун каармандарынын бири Семетей жөнүндөгү үзүндүнү кызуу аткарып жатты. Ал күчтүү, шаңкылдаган үн менен ырдап, бүркүттүн шаңшыганын да, тулпардын жүгүргөнүн да жаңсап туурай кетет, акын жана жоокердин артисттик колу тынымсыз кыймылда болуп, баатырлардын ач кыйкырыгы, кылычтардын шаңгыраганы, тулпарлардын дүбүртү аралаш угулган, душманга каршы чабуулдун, жан аяшпас беттешүүлөрдүн поэтикалык жандуу картинасын өзүн дал болуп тиктеген угуучулардын көз алдынан тартып өткөнсүйт.

Ырчы токтолгондо шаттыкка баткан элдин кыйкырык сүрөөнүнөн залдын ичи жаңырып чыкты. Өзү да жоо-жарагын шайланган байыркы баатырларга окшош С. Каралаевди япондор, арабдар, шведдер, америкалыктар, немецтер, француздар, түрктөр, индиялыктар кубанычтуу куттуктап жатышты. Карт досунун ийгилигине Мухтар Оморханович маңдайы жарыла кубанды» (Лизунова Е. В. Человек – легенда. – Мухтар Ауэзов в воспоминаниях современников. Алма-Ата, 1972, 283-б.).

Демек, жалаң кыймыл-аракети, обондун ыргагы аркылуу да каармандардын типтүү элесин көз алдыга келтирип, баяндалып жаткан окуяны кыргыз тилин билбеген адамга түшүнүктүү кылып таасирлентүү үчүн С. бүтүндөй бир чоң театрдын жүгүн көтөргөндүгүндө шек жок.

С-дын варианты кагаз бетине түшүрүлгөн «Манас» эпосунун бардык варианттарынын ичинен, ага таандык салттык окуяларды мүлдө камтышы м-н айырмаланат. Ырас, Шапак, Багыш, Молдобасан, Мамбет, Тоголок Молдо сыяктуу ага замандаш бир катар манасчылардан да трилогиянын үч бөлүмү тең жа-

зылып алынган. Бирок, алардын вариантарында эпостун бардык окуялары бир кылка эмес, бир эпизод кенен деталдаштырылып сүрөттөлсө, экинчи бир эпизод кыска айтылып, схема түрүндө берилип же айрым учурда таптакыр эскерилбейт. С-дын варианты «Манас» үчилтигинин бардык бөлүмдөрүнүн салттык окуяларын толук камтуу м-н бирге анын бардык эпизоддорун жетер чегине жеткире кенен деталдаштырып сүрөттөлгөнү м-н орошон айырмаланат. Ал турсун мурун эл ичинде белгилүү же анча белгисиз аңыз-уламыш түрүндө сакталып келген бир катар окуяларды өзүнчө көлөмдүү эпизод кылып, ырга айландырып, өнүктүрүп айткан. Айрыкча, мындай көрүнүш үчилтиктин экинчи, үчүнчү бөлүмдөрүндө мол кезигет. Мис., Кыястан жараланган Семетейдин кайып болуп кетиши ж-а кайра элге кошулушу («Семетей»), Желмогуз уулу Сарыбай м-н согуш, Семетей, Бакай, Каныкей, Айчүрөк, Күлчоронун кайып болушу, Сейтектин перинин кызы Берметке үйлөнүшү, Сейтектин Коңурбайдын тукумдары м-н болгон согушу ж. б. («Сейтек»). Жаңыдан киргизилген жогоркудай орчундуу окуялардан тышкары С-дын вариантынын ар бир эпизодунда башка варианттарда жолукпаган толгон мотивдер, көптөгөн кейипкерлер, алардын иш-аракетин, кулк-мүнөзүн, кимдигин сүрөттөгөн баяндардын орун алышы м-н да сюжети окуяга бай. С. элдик идеалды алып жүргөн башкы оң каармандар гана эмес, алардын негизги душмандары – терс каармандарга, ал түгүл экинчи пландагы кейипкерлердин да ар биринин сырткы портретине, сын-сыпатына, кулк-мүнөзүнө кеңири токтолуу м-н ар биринин өзүнө гана тиешелүү өзгөчөлүктөрүн ачат. Ал каармандарды толук сүрөттөө максатында минген атына, кийген кийимине, урунган курал-жарагына, көпчүлүк учурда ата-теги, эли-жерине кеңири токтолот. Каармандын курал-жарагынын сырткы көрүнүшү, укмуштуу сапатына гана эмес, аны ким кантип жасаганы, каарман ага кандайча ээ болгондугу толук баяндалат. Каармандын портреттик мүнөздөмөлөрү көпчүлүк учурда ондогон ыр саптар м-н кеңири сүрөттөлсө, керек учурда анын мүнөзүндөгү негизги белгини «отко салса күл болбос, жоого түшсө күң болбос кайран энең Каныкей»,– деген сыяктуу өтө таамай, так белгиленген афоризм түрүндөгү өтө кыска ыр саптары м-н да берет. Каармандардын жалпы портреттик мүнөздөмөсүнөн башка да, анын ар кыл психологиялык абалындагы көрүнүшү (каардангандагы, кайгыргандагы, кубангандагы, корккондогу) ар дайым элестүү, терең сүрөттөлөт. Мис., «Асты жагын караса, алты миң эрдин сүрү бар, артын сала бергенде ажыдаардын түрү бар» айкөл Манастын «бетине чыккан каары беш байпактык түк болуп», «өрттөй көзү бек жайнап, кан ичкиси бек кармап», «кара чаар кабылан капталында чамынып, чолок көк жал арстан жара тартчу немедей бөйрөгүндө камынып», «жоону качыра бергенде беттешип пенде келбеген» каарданышы анын чыныгы баатырдык сынын толук ачуу м-н, демейдеги төмөнкүдөй көрүнүшүнөн кескин айырмаланат:

Асман менен көгүндүн
Тирөөсүнөн бүткөндөй,
Асманда ай менен күнүндүн
Бир өзүнөн бүткөндөй,
Көктө мунар булуттун
Салкынынан бүткөндөй,

Аңырайган өзөндүн
Алкымынан бүткөндөй,
Он эки дайра бириксе
Шар жеринен бүткөндөй,
Адам барбас туу белдин
Чоң жеринен бүткөндөй.

Албетте СКВда каармандардын мүнөзүн ачуу, көркөм образын жаратуу жогоруда саналып өткөндөр м-н чектелбейт. «Делебени козгогон көркөм ырлар аркылуу сүрөттөлгөн жердин, суунун, тоонун, жаныбарлардын кызык сүрөттөрүн, кылымдар бою турмуштук тажрыйбадан такталган курч сөздөрдү, нечен түркүн укмуштуу мифтерди, адамдын кылдат сезимдерин баяндаган арман, керээз, кошокторду учуратууга болот. Ушулардын баары эпостогу каармандарды мүнөздөөгө, алардын образдарын дааналап ачууга чебердик м-н пайдаланылган» (Юнусалиев Б. М. Кириш сөз. КВ, 1. 4). СКВдагы каарман башка варианттардагы ошол эле каармандарга окшош, бирдей айтылуу м-н бирге мүнөздөрүнүн айрым Жактары жагынан жалгыз ушул вариантта берилген өзгөчөлүктөргө да ээ. Мис., Каныкей көпчүлүк варианттарда акылман, сарамжалдуу, уз сыяктуу сапаттарга ээ болсо, СКВда башына туулга кийип, колуна найза алып душманын беттеген баатыр дагы. Кыз кезинде жеке беттешүүдө Чубактын айласын кетирсе, Манаска келгенде да, нечен сапар эр кийимин кийинип, баатырдык иштерге аралашат, Манасты өлүмдөн сактап калат. Мындай эрдик сапатка Алмамбеттин энеси Алтынай, Манастын карындашы Карлыгач, «Сейтек» бөлүмүндө Айчүрөк да ээ. Жалпысынан алганда бул вариантта аялдар баатырдыгы жагынан эркектерден кем калышпайт, кээде алардан артыктык да кылат. Мис., Манасты жеңип коё таштаган Сайкал, эч кимдин алы жетпеген Сарыбайды жеңген Куялы, кытай чегин кайтарган Канышай, Манастын карындашы Карлыгач – ушул типтеги аял баатырлар. СКВнын эпикалык кең масштабдуулугу жеке каармандарды сүрөттөөдө гана эмес, жалпы турмушунун сүрөттөлүшүндө да айкын көрүнөт, б.а. «Манас» эпосу революцияга чейинки кыргыз элинин турмушунун бардык жагын камтыган энциклопедиялык чыгарма экендигин СКВ толук ынандырат. С. согуштук эпизоддорду эң күчтүү сүрөттөө м-н бирге элдин жай турмушунун бардык жагын кеңири камтыйт. Мында кой-козу (Манастын балалык чагында Ошпурда жүрүшү), жылкы (Күлчоронун Кыястын жылкычысы болушу), төө (Бакайдын Манас өлгөндөн кийин төө багышы) багуу; эгин эгүү (Манастын буудай эгип Аккуланы сатып алышы), устачылык (Бөлөкбайдын Манастын курал-жарагын жасашы), узчулук (Манастын кийимин даярдашы) сыяктуу элдин тиричилигинин негизги булагы эмгек ж-дөгү баяндардан тартып, медициналык (Момунжандын Күлчорону айыктырышы, жоодон жараланган баатырларды дарылоо), географиялык (жер-суу аттары, табигый байлыктары м-н жан-жаныбардын сүрөттөлүшү) түшүнүктөрүнө чейин берилет. Элдин эски үрп-адатын, каада-салтын камтыган этнографиялык материалдар да айрыкча мол. Ырас, булар башка варианттарга да мүнөздүү көрүнүш, бирок С. аларды кеңири, деталдаштырып сүрөттөйт. СКВда үчилтиктин биринчи бөлүмүнөн экинчи, үчүнчү бөлүмдөрү баяндоонун көркөм стили жагынан бир кыйла айырмачылыкка ээ. Биринчи бөлүмдө баатырдык тема же-

тектөөчү роль ойносо, «Семетей» бөлүмү лирика-эпикалык жанрдагы чыгарма катары эсептелип, лирикалык мотивдер орчундуу орун ээлеп, патетикага, баатырдык рухка азыраак көңүл бурулат, эпостун кийинки бөлүмдөрүнүн стилистикалык курулмалары өзгөрүп, диалогдорго, лирикалык маанайдагы монологдорго, өткөндөгү окуяларды кайра баштан эскерүүлөргө, армандарга кеңири жол берилет. СКВнын «Манас» үчилтигинин идеялык-көркөмдүк биримдиги анын гениологиялык принципте циклдештирилүүсүнөн да, ар түрдүү көркөм каражаттардын, образдар системасынын өтмө катмардуулугунан ар дайым көрүнүп турат. Бакай, Каныкей сыяктуу айрым каармандар үчилтиктин үч бөлүмүндө тең, ал эми айрым каармандар биринчи, экинчи же экинчи үчүнчү бөлүмдө активдүү катышып, бөлүмдөрдү өтмө катар чырмалыштырып, алардын ортосундагы биримдикти бекемдейт. Каармандардын образы дайыма эволюциялык өнүгүштө болуп, терең иштелген образ кийинки бөлүмдөгү тарыхый шартка, кырдаалга ылайык жаңы түс, сапаттарга ээ болот. Мис., Каныкей биринчи бөлүмдө элдик баатырдын өзүнө тете жары катары акылмандыгы, адамгерчилик ишмердиги, сарамжалдуулугу жерине жеткире сүрөттөлүп, образды мындан ары тереңдетүүгө, андан ары өнүктүрүүгө мүмкүн эместей деңгээлге жеткирилет. Бирок «Семетей» бөлүмүндө жаңы шарт, жаңы кырдаалга ылайык анын мүнөзүнүн жаңы жактары ачылат. Не бир трагедиялуу учурда да бел алдырбаган, мүңкүрөп калбаган кайраттуулугу, туруктуулугу, эң бир кыйын шарттардан арга таап чыгып кеткен акылман айлакерлиги, феодалдык-патриархалдык адеп-ахлактык жосунсуз салттарына каршы ачык күрөшкө чыккан имандык бийиктиги, баласына чексиз берилген энелик мээрими, көрөгөч тарбиячылыгы ушул бөлүмдө өзгөчө бир күчтүү көрүнөт. О. эле Каныкейдин ар кандай социалдык шарттагы абалы: кандын кызы, эл башчысынын сүйүктүү жарынан куу тагдырынын айынан баласын корголотуп, жер которуп баш калкалаган таалайсыз жесир аял, торпок баккан күңдүккө чейин башынан кечирип, өмүрүнүн ар кыл мезгили – секелек эрке кыздан чачы куудай кемпир болгонго чейинки өзгөрүүлөр үчилтиктин бөлүмүнөн бөлүмүнө ырааттуу эволюциялык өнүгүштө берилет. Каныкейдин ар тарабынан эң терең иштелген оригиналдуу образын жаратууда С. өзгөчө чыгармачылык сүйүү м-н зор эмгек эткен.

Үчилтикте каармандардын образы бөлүмдөн бөлүмгө өтүшү бирде түздөн-түз болсо (мис., Каныкейдин образындай ар бир бөлүмгө катышып), бирде жабык түрүндө да болот. Мис., Алмамбет, Чубак биринчи бөлүмдө гана катышканы м-н алардын ишин, жолун түздөн-түз улантышкан Семетей, Күлчоро, Канчоролордун кийинки бөлүмдөрдө катышышы, алардын образы жаңы кырдаалда, жаңы шартта, кандайдыр бир жаңыча көрүнүшү, чагылдырылышы катары таасир калтырат. Айталы, Семетейдин сырткы келбети, кийим-кечеси, куралжарагы, минген аты, салган кушу, ээрчиткен тайганы, ал турсун фантастикалуу мифтик колдоочулары Манастан оошуп келип, манасчынын сөзү м-н айтканда «Манас канды тирилтип» койгондой элес калтырат. Бул каармандардын кулкмүнөзү да, ой-максаттары да бирдей. Ошондуктан, бул образдар – бир эле учурда өздөрү жашаган доордун типтүү мүнөздөрүн чагылдырган өз алдынчалыкка ээ болуу м-н бирге эле бирин-бири толуктаган жаңы кырдаалда, шартта жаңыча жаралган образдар. Мындай учурда мурдагы образдын аягына чейин иштелбей мүнөзүнүн толук ачылбай калган жактары кийинки образдарда ишке ашыры-

лат, тереңдетилет. Ушул планда Күлчоро м-н Канчоронун образдарын аталары Алмамбет, Чубактардын образдарына салыштырып кароо кызыктуу. Күлчоро атасы Алмамбеттей эле достукка терең берилүүнүн, ак кызмат кылуунун үлгүсүн көрсөтөт. Ал ар кандай кырдаалда Семетейди таштап башын ала качпайт, бардык учурда анын кыйын иштерин (ал турсун Семетейдин өзү аткара албаган иштерин да) айлакердикке, ыктуулукка салып аткарат. Б. а. Алмамбетке жүктөлгөн элдик идеалды жаңы кырдаалда, шартта алып жүрүп, аны дагы тереңдетип, дагы ачык көрсөтөт. «Манас» бөлүмүндөгү Чубак «алышса адамдын күчү жетпеген, арстандын тиши өтпөгөн» баатыр, Манастын ишенимдүү тирегинин бири, бирок анын мүнөзүндөгү кара мүртөздүк, оюн кишиге бербеген өзүмчүлдүк бар экени эскерилет. Кээде мүнөзүндөгү ушул жактары жакын адамдары м-н конфликтке чейин алып барат (Чоң казат мезгилинде Алмамбет м-н жол талашканы, Манаска таарынып, аны чаап ал деп Коңурбайга кат жазганы). Атасы Чубактын жакшы жактары (баатырдыгы, балбандыгы) м-н бирге кемчиликтери да Канчорого мурасталып калат. Мүнөзүнүн ушул терс жагы жаңы шарт кырдаалга ылайык тереңдеп отуруп, акыры өз жакындарына ачык чыккынчылыкка чейин алып барат.

Дегинкисин айтканда айрым каармандардын «Манас» бөлүмүндө анча ачылбай, жашырынып астыртада жаткан терс мүнөздөрү «Семетейде» дааналанып, ачыкка чыга келет. Ага бул бөлүмдүн чагылдырган доору – таптык жиктелүү күч алган феодалдык-патриархалдык коом мүмкүнчүлүк берет. Коомдогу таптык жиктелүүдөн, феодалдык бытырандылыктан пайдаланган ач көз Жакып, бузуку Кыргылчал, өз уруусунун гана кызыкчылыгын көздөгөн Чынкожо, Толтой, мурда кимдиги ачык билинбеген Абыке, Көбөш ж. б. өзүмчүлдүк, мансапкорлук арам ойлорун ишке ашырыш үчүн жаңы күч м-н чыгышат. Ошондуктан, «Манас» бөлүмүндө чачылып-чабылып, ар кайда жашап жүргөн элдин башын кошуу, ата журттун көз карандысыздыгы үчүн сырткы баскынчы жоо м-н күрөшүү негизги сюжеттик өзөктү түзсө, «Семетейде» ал тема – экинчи планга жылдырылат. Анын ордуна элдин ыркын кетирип, биримдигин бузган ички душмандар, бийлик, байлык талашкан жакын туугандар, жамаатташ уруулардын башчылары м-н күрөшүү негизги теманын бирине айланып, чыгарманын негизги идеясы элдин биримдигин сактоого багытталат. Мындан «Семетей» бөлүмү кыргыз уруулары өздөрүнүн бир эл экенин алгач аңдап, өз ара баш кошууга умтулуусун чагылдырган «Манаска» салыштырганда коомдук өнүгүштүн алда канча кийинки этабында, феодалдык бытырандылыктын тушунда пайда болгонун көрүү кыйын эмес. Кыргыз коомчулугу 19-к-да эле феодалдык бытырандылык доордо жашап келишкендиктен, «Семетейде» баяндалган окуялар аларга түшүнүктүү болуп, анын ички биримдикти сактоо идеясы элдин жүрөгүнө өтө жакын болгон. «Манас» эпосунун башка варианттарындай эле СКВда чылк ырдан туруп, ыр куруунун түрдүү техникасы колдонулгандыктан формасы өтө бай. Анда кыргыз ыр түзүлүшүндөгү уйкаштыктын бардык түрлөрү (кайчы уйкаш, эгиз уйкаш, аттама уйкаш, аксак уйкаш, туташ уйкаш) учурайт. Ырдын техникалык жактан кооздугун, көркөмдүгүн түрмөктүн аягындагы уйкаштыктар м-н катар сап башындагы жыш кездешкен уйкаштык *аллитерация* да арттырып турат. Уйкашты чебер колдонуу «Жырык кара уй берип, Жыртык кара үй берип»,– деген сыяктуу укмуштуу уйкаштыктардын пайда болушуна алып кел-

ген. Уйкаштыруунун өтө татаал формалары строфанын башындагы уйкаштык (аллитерация) м-н строфанын аягындагы уйкаштык бир учурда колдонулушу гана эмес, строфанын ичинде уйкашпай калган бир да сөздүн жоктугу өзүн сактандырбай койбойт. С. «Манас» эпосунан башка да элдик оозеки чыгармалардын көптөгөн үлгүлөрүн жакшы билген. Ал айткан түрк тилдеринде сүйлөгөн элдердин бир тобуна ортоктош белгилүү «Төштүк» эпосу элге кеңири тарап, кыргызча бир нече жолу ж-а орусча жарык көргөн. «Төштүк» эпосунун түрк тилдеринде сүйлөгөн элдердин арасында сакталган варианттарынын, версияларынын ичинен С. айткан варианты окуяларды кеңири камтыган масштабдуулугу жагынан да, көркөмдүүлүк жагынан да эң мыкты үлгүсү катары таанылып, Парижде француз тилинде жарык көргөн. С-дын мындан тышкары «Азапты көп көргөн Кубат» (1958), «Бакытай балбан» (1961), «Делдеш баатыр» (1957), «Канаттуу куштар» (1959), «Кара молдо» (1962), «Томор мерген» (1965), «Унутулгус күндөр» (1967), «Эстен кетпейт» (1957), «Бүркүттөр» (1952) деген сыяктуу көркөмдүк жагынан жогору турган чыгармаларды жараткан. С. үч жолу Эмгек Кызыл Туу ж-а «Ардак Белгиси» ордендери, Ата Мекендик согуштагы каармандыгы үчүн медалы, грамоталары м-н сыйланган.

Р. Сарыпбеков

«САЯКБАЙ» – манасчы Саякбай Карала уулу ж-дөгү үч бөлүмдөн турган (722 *м*) даректүү эксперимент фильм. 1966-ж. «Кыргызфильм» киностудиясында тартылган. Сценарийдин автору ж-а режиссёру Мелис *Убукеев.* Фильмге Саякбай Карала уулунун «Манас» айтып жаткан учуру тартылып, башынан аягына чейин экранда Саякбай чоңойтулган, кичирейтилген, орто планда, бирде жакындатылып, бирде алыстатылып, кыймылда көрсөтүлөт. Саякбай тынымсыз «Манас» айтып, бирде толкуп ташкындайт, бирде акырындайт, бирде көбүрүп-жабырып, алакандарын чапкылап, отурган ордунан обдулуп, албууттанып, айтылып жаткан үзүндүдөгү окуяны сүрөйт, күчөтө ыкчамдайт. Саякбай айтып жаткан эпостун үзүндүсүнүн эмоциялык таасирин күчөтүп, аны комуздун күүсү коштойт. Айрым учурда манасчынын кыска-кыска ар кандай ракурста тартылган көрүнүштөрүн шоокум добуштар коштоп, окуянын жүрүшү экспрессиялуу берилет. Өзгөчө манасчынын жүзүнө чагылган жарык м-н караңгынын тез-тез алмашылышы режиссёрдун чыгармачылык максаты натыйжалуу жүзөгө ашышына көмөктөшөт. Фильмде манасчы Саякбай Карала уулунун өзгөчө зор таланты, адамды таң калтыраарлык эске тутуу касиетинин жардамы м-н эпостун окуяларын чыпчыргасын коротпой айтып бергени гана эмес анын аткаруучулук ыкмасынын бөтөнчөлүгү, экспрессиялуулугу ж-а тубаса актёрдук чеберчилиги да айкын көрсөтүлөт. «С.» фильми Саякбайдын «Манас» айтып жаткан учуру *«бир артисттин театры»* экендигин айгинелеп турат. Себеби фильмде манасчынын аткаруучулук таланты, артисттик кудурети ар тараптан айкын көрсөтүлгөн. Режиссёр М. Убукеев «С.» фильминде улуу манасчынын чыгармачылык турпатын экранда таасын чагылдыра алган.

К. Ашымов

САЯҢ-ЖАЙЛОО, С а я ң - Ж а й л а к – топоним. СОВдо жайлоонун аты. Адегенде:

Саяң-Жайлоо, Үч-Суу бар,
Саятта жаткан ушу бар.

Кулутка деген калдай бар,
Куралган эли далай бар (СО, 2. 72),– деп айтылат. Андан соң Манас кырк чоросу м-н ууга чыккан жерлердин ичинде:

Саяң-Жайлак, Ара-Көл,
Алардын аңын уулашып
Айгайлашып чуулашып,
Ара-Түз менен ылдыйлап,
Тоонун башын сакташып (СО, 2.289),– деп эскерилет. «Жайлак» деген сөз байыркы түрк тилинде «жайлоо» деген түшүнүктү билдирет. С.-Ж. м-н катар айтылган Ара-Көл Өзгөндөн жогору, Фергана кырка тоосунун этеги. Жазы суусунун боюндагы жер болсо, анда С.-Ж. Ара-Көлдөн алые эмес жайлоолордун бири болушу мүмкүн.

И. Молдобаев

САЯПКЕР (ир.) – күлүк, жорго таптоочу адам. Мурда сынчы (мис., Толубай сынчы) деп да аталган. С. атты таптаганда арыгын эттендирип, семизин арыктатып, жем-чөбү м-н сууну күндө ченеп берген. Атты улам алыстатып чаап, машыктырып, суутуп чыйралткан. Бир С. бир же бир нече атты таптаган. Ар бир аттын турпатына, өзгөчөлүгүнө жараша ат таптоонун ар кандай ыкмасы (басуу, суутуу, таң ашыруу ж. б.) болгон. «Манаста» С. тууралуу ат чабыш окуяларында айтылат. Мис., Чапкан аттардын келгенинде Көкчөнүн Көгаласын чаап бараткан чабандес баланын сөзүндө С. эскерилет:

Көкчөнүн аты Көгала
Көзүн жаштап үстүндө
Чаап жүргөн шум бала
Заяпкерсинип алыптыр...
Өткөрө байлап салдым деп
Көкчөнүн тилин алам деп
Убалына калдым деп (СО, 3. 268).

С. эпостун «Семетей» бөлүмүндө кеңири айтылат. «Каныкейдин Тайторуну чапканы» эпизодунда Каныкей Тайторуну кантип таптаганы толук айтылат. Ал Тайторунун «күндө терин», «айда терин», «ачуу терин», «сасык терин» алышы баяндалат (СК, «Семетей», 1. 79), к. *Ат таптоо.*

САЯС – топоним. Кытайга чалгынга бараткан жолдогу тоо. Манас, Алмамбет, Сыргак, Чубак төртөө Саястын кара сеңирден кытайдын жерин дүрбүдөн карайт (СО, 4. 213).

САЯТ – эпизоддук кейипкер, Абдырамандын атасы. Кабарыш элинин өкүлү. Көкөтөйдүн ашындагы балбан күрөштө аты эскерилет (СО, 3. 184).

СЕБЕП – эпос б-ча элдик медицинада жарадар болгон жоокерлерди дарылоого колдонулган дары. С. ж-а Медет дарылары кан токтотуу үчүн, катуу жаралуу болгондо ооруну баса турган дары катары ичирип же жарааткa сээп колдонулгандыгы айтылат. Мис., СКВда С. тууралуу мындайча маалымат бар:

Себеп деген дарыны
Сээп туруп салды эле,
Дарыны мынча салган соң,

Ичинде уусун алган соң,
Көк жал Манас султандын
Ооруган жери басылды,
Умачтай көзү ачылды (СК, 2. 173).

И. Молдобаев

СЕБИЛ – курал-жарак, ок өтпөс жоо кийимдин жалпы аталышы. Эпостогу «Себилдүүсү сексен төрт Серп салган жагы кызыл өрт» (СК, 1. 40), «Текөөрү болот темир дейт, Серпкени өлгөн себил дейт» (СО, 1. 29–46) деген саптар С-дин жоо куралы экендигин айгинелесе, «Чарайна деген себилди», «Аколпоктой себил тон» (ВЖЭ) деген саптар жоо кийим экендигин билгизип турат. С. кээде өнөргө үйрөнүү, ыкма алуу маанисинде да жолугат.

СЕЙДАКМАТОВА Жамал (1939, Ысык-Көл «р-ну, Темировка айылы) – кыргыз совет актёру, Кыргыз ССРинин эл артисти (1977). 1957-ж. Кыргыз академиялык театрында иштейт ж-а көптөгөн спектаклдерде башкы ролдорду аткарган. Бир нече көркөм фильмдерге да тартылган. 1982-ж. коюлган Ж. Садыковдун «Манастын уулу Семетей» спектаклинде Каныкейдин ролун ойногон. 1990-жылдан «Туңгуч» театр студиясынын көркөм жетекчиси.

СЕЙДЕ Дейди кызы (1881, Наманган уезди, Багыш болушу, Жампа-Салды айылы – 1946, ошол эле жерде) – манасчы. Сорув уруусунан. Атасы Аксы м-н Арпага атагы чыккан чечен, өнөрпоз адам болгон. С. жаш кезинен эрке өсүп, эркекче кийинип, атка минип жүрүүнү жакшы көрчү. Атасы да аны башкаларга «бул Сейит уулум» деп койчу экен. Дейди чечендикине Кыдыраалы манасчы тез-тез келип, «Манас», «Семетей», «Сейтек» айтуучу. Кийинчерээк Ныязаалы, Жеңижок, Токтогул келип турган. С-нин атасы да алардыкына барганда кызын кошо ээрчитип барчу. Кийин Тогуз-Торо, Жумгал, Кочкор, Көл, кээде Ташкент, Түркстан, Сайравун, Самаркан, Каракалпакстан тарапка барганда да С-ни кошо ала жүргөн. Барган жерлеринде Сейитке да кезек берип «Манас» айттырышкан. Ошентип, эл ичинде С-нин өнөрү кеңири тарап, көпчүлүккө белгилүү боло баштайт. Бирок, бул көпкө созулган эмес, ал он экиге келгенде уланча кийимин сыйрып салышып, кыз кийимин кийгизишкен, анткени анын кудалашып койгон кайын-журту болгон. Он бешке толгондо күйөөгө узатышат. С-нин динчил кайната-кайненеси аны «шайтаны бар экен» деп кагып-силкип, тыйдырууга аракеттенишет. Эрке өскөн жаш С-ге мындай мамиле катуу тийип, «бул набактан» кутулууну самайт. Мунусун билип калган күйөөсү тараптагылар С-ге уу берип өлтүрмөк болушат да, оокатына заар кошуп коюшат. Анысын кеч билген. С. ууну чала ичип калат, «өлдү» деп үйгө жалгыз таштап койгон жеринен качып кутулат. Атасынын колунда узак убакыт ооруп жүрөт. Кийинчерээк төкмө ырчы Устажолдош Үчкемпир уулуна күйөөгө чыгат. Төкмө ырчы м-н манасчы бир үйдө жашап, бири-биринен чыгармачылык таасир алышат, көп нерселерди үйрөнүшөт. Алардын үйү Миңжашар-Чанач сайынын оозундагы бекет-коргондо турган. Күйөөсү Устажолдош ата-бабаларынан бери ошол жерде бекетчилик кылышкан. Өйдө-төмөн өткөндө алардын үйүнө түнөп, С-нин «Манас» айтканын көрүшкөн дин кызматкерлери «...аял Манас айтса, аны арбак уруп кетет, ал түгүл үй-бүлөсүн, урук-туугандарын, коңшу-колоңдорун да арбак урат» деп коркутушкан. Сабур деген эшен С-ге эл ичинде ырдабоого касам ичирет. Бирок С. үйдө эч ким жокто коргондун дарбазасын бекем жаап, небереси Калмуратты

кароолго коюп, кечке дейре же түнү м-н «Манас» айтып чыкчу экен. Калмурат Рыскул уулунун айтканына караганда С. «Манас», «Семетей», «Сейтек», «Кенен», «Алымсарык» эпосторун жакшы айткан. С-ден 3 басма табак көлөмүндө «Манастын Париканага калаа курдурганы» деген үзүндү жазылып алынган (КФ, 770, 771-инв.).

Ү. Беркбаев

СЕЙДЕНЕ Молдоке кызы (1922, Кетмен-Төбө өрөөнү, Көтөрмө айылы – 2006, ошол эле жер) – семетейчи. Айылдык жети жылдык мектепти аяктаган. С. өтө жаш кезинен ырга, сөзгө үйүр болуп, өзү да кези келгенде жамактатып ырдай коюп жүргөн. Элде С. жаш кезинде Атай Огомбаев м-н айтышкан деген аңыз сөз бар. С. «Семетей» айтып калышын башка манасчылардай эле түш көрүү м-н байланыштырат. Анын түшүнө адеп улуу акын Токтогул кирип, «Манас» айт дейт. «Айланайын Токо! Аял киши болсом кантип айта алам?» – деп макул болбойт. Көп өтпөй С. катуу ооруйт, түшүнө Семетей кайра-кайра кирип, эпосту айтууну талап кылат. Ушул мезгилде С-нин баласы чарчап калат. Муну ал эпосту айтпаганы үчүн түшүнө кирген баатырлардын (Семетей ж. б.) арбактарынын жазалоосу катары түшүнөт да ээн калганда көбүнчө түн ичинде, өзүнчө «Семетейдин» ар кайсы эпизоддорун айта баштайт. Бара-бара такшалып кадимкидей айтууга жарап калганда коңшу аялдарды үйүнө чакырып алып аларга айтып берип жүрөт. Муну кайнатасы билип калып «Манасты» аял киши айткан эмес деп, С-нин эпосту айтуусуна катуу каршы болуп, таптакыр тыюу салат. Бирок, «Семетейди» эл арасында айтууга абдан ынтызарланган С. эл көп чогулган кайсы бир чоң майрамда үйүнөн качып чыгып, майрамга келген карыяларга барат да алардын уруксаты м-н алгач көп жыйындын астына чыгып өнөрүн көргөзөт. Анын «Семетейин» жактырган карыялар ак батасын беришет. Ушундан тартып үй-бүлөсүнүн тоскоолдугу токтоп, «Семетей» айтып калат. Эпосту тереңдетип айтуу максатында Таласка бир нече жолу барып «Манас» эпосуна байланышкан андагы легендарлуу жер-сууларды бүт, кыдырып, өз көзү м-н көрүп чыгат. 60-жылдардын орто ченинде Фрунзе шаарына келип эл акыны Алымкул Үсөнбаевдин үйүндө белгилүү артисттер, акындар, манасчылардын алдында «Семетей» айтат. Мында чогулгандар, айрыкча, «Манас» эпосунун көп варианттарын кагаз бетине түшүргөн белгилүү манасчы Ыбырайым Абдыракман уулу С-нин талантына жогору баа берет. С. эл чыгармачылыгынын көптөгөн кароо, конкурстарына катышып башкы байгелерди жеңип алган. Кыргыз Республикасынын Илимдер академиясынын Манас таануу бөлүмү С. айткан «Семетейдин» бардык эпизоддорун жазып алган. Анын вариантын жазып алууга илимий кызматкерлер Р. Сарыпбеков, О. Соороновдор катышкан. Эпостун айрым эпизоддорун семетейчи өзү да кагаз бетине түшүргөн. С-нин семетейчи болуп калыптанышына китептин, айрыкча, 1959-ж. жарык көргөн белгилүү семетейчилердин варианттары б-ча түзүлгөн курама варианттын таасири чоң. Китептин С-ге таасир этүүсүн күйөөсү Үркүн Сейитбеков мындайча эскерген. Айылда мугалим болуп иштеп жүргөн Үркүн китеп жаңы жарыкка чыкканда сатып алат да бош боло калганда үн чыгарып баштан аяк көп сапар окуп чыгат. Анын окугандарын С. ар дайым кунт коюу м-н угуп жүрөт. Демек, жаш кезинен ырга, көркөм сөзгө шыктуу С-нин ичинде бугуп келген жашырын таланты эпостун укмуштуу дүйнөсү м-н аралашып, ээ бербей сыртка атып чыкканы талашсыз. С-нин вариантынын китеп м-н жакындыгы көбүнесе сюжет курулушу жагынан байка-

лат. Бирок, ички көркөм касиети, мазмуну, айрым деталдары, мотивдери б-ча толук өзүнчөлүккө ээ. Сюжеттин курулушу жагынан да бүтүндөй эле китеп м-н окшош эмес. Ал турсун айрым эпизоддор белгилүү варианттардын эч бирине окшошпогон өзгөчөлүккө ээ. Көпчүлүк варианттарда Семетей өлгөндөн кийин Кыяс Айчүрөккө зордук м-н үйлөнөт да Сейтек анын колунда туулат. Ал он экиге чыкканча кыргызга Канчоро кандык кылат. Каныкей, Бакай, Күлчоро кулкүндүктө жашайт. Ал эми С-нин вариантында Кыяс Айчүрөккө үйлөнө албайт. Айчүрөк Таласта калып Сейтекти тороит. Семетейдин ордуна кан болгон Канчоро Айчүрөк, Күлчоро, Бакай, Каныкейге кордук көрсөтө баштаганы м-н элдин каргышына калган Канчоро көп узабай кайгы-касиретке учурайт. Канчорого тийгени жети күн боло электе Чачыкей айыкпас ооруга чалдыгат. Тогуз айга жеткирбей бала төрөп, өзү узабай өлөт, артынан жаңы төрөлгөн баласы да чарчайт. Алардын өлүмүнө кайгырган Канчоро ооруга чалдыгат. Аны адамгерчиликсиздиги, чыккынчылыгы үчүн жек көргөн Бекчоро дарыламыш болуп аракка чылап уу берет. Ичегиси эзилип, эси оогон Канчоронун жанына эч ким басып барбай жалгыздыкта жатып азап тартып өлөт (башка варианттарда Канчорону Сейтек эр жеткенде өлтүрөт). Канчоро өлгөндөн кийин эркиндикке чыккан Каныкей жаралуу Күлчорону (башка варианттардагыдай ал Кыястын колуна түшүп анын жылкычы-кулу болбой эле Таласта калат) өз колу м-н айыктырат. Айыккан Күлчоро Таласка кан болот. Каныкей, Бакай куда түшүп Айдарбектин кызын Күлчорого алып беришет. Эл Семетей бар кездегидей бейпил турмушта жашайт. С-нин вариантындагы мындай өзгөчөлүктөр сюжеттин ичиндеги көптөгөн мотивдерден да учурайт. Мис., Каныкейдин жомогу эпизодунда кыз Сайкал Манастын төртүнчү аялы болот. Ал Манас турган жерден алыс, кытайларга чектеш жашайт. Чапса кылыч, атса ок өтпөгөн Манасты жеңе албаган Коңурбай өлтүрүүнүн ар түрдүү амалын издейт. Өзүнүн аялын Сайкал м-н достоштуруп, астыртан сыр тарттырат. Коңурбайдын аялы амал м-н мас кылган Сайкал Манасты эртең м-н багымдат намазды окуп жаткан учурунда гана өлтүрүүгө болорун айтып коёт. Коңурбай Манасты жарадар кылганда күнөөлүү Сайкал Манастан бир күн мурун жарынып өлөт. Акылман Каныкей Манастын сөөгүн түн ичинде Эчкиликтин зоосуна жашыруун көмдүрүп, эртеси Сайкалдын сөөгүн Манастыкы деп күмбөзгө койдурат. Мындай өзгөчөлүктөрдү С. айткан ар бир эпизоддон табууга болот. С-нин айтуусунда Сарытаз алты айында ата-энесиз калган жетим бала болот. Аны таап алган Каныкей бапестеп өстүрүп, эр жеткенде Садырбектин кызына көп калың төлөп куда түшүп алып бергени жатканда Манас дүйнөдөн кайтып, тилеги ишке ашпай калат. Каныкей Букарга качканда Абыке, Көбөштөр Каныкейдин дайнын сурап Сарытазды кыйнашат да эч жооп ала албай аны өлтүрмөк болушат. Кыйды Кыргылчалдын кеңеши б-ча амал м-н аман калтырышып, Каныкей калыңын төлөп койгон Садырбектин кызын алып беришип, аялы экөөнү Жакыпка малай кылып коюшат. Аялы эркек төрөп атын Калык коёт. Сарыдан ар түрдүү шек санаган Жакып аны өлтүрмөк болгондо ал катын-баласын кайындарына жашыруун жеткирип, өзү Каныкейлердин артынан Букарга качып кетет.

Р. Сарыпбеков

СЕЙДИРАКМАНОВ Назаркул Эшенкул уулу (1951, Талас р-ну, Данбагар айылы) – манасчы, Т. Сатылганов атн. Кыргыз мамл. филармониясынын манасчы-

солисти. Ар түрдүү аймактык мектептердин ыкма-каражаттарын чыгармачылык электен өткөрүп, терең өздөштүрүүнүн натыйжасында синтездештирилген, өзүнчө речитативдүү обону бар ыкмага ээ болгон айтуучу катары белгилүү. «Манас» айтып калышын С. да түш көрүү салты м-н байланыштырат. «Манасты» бала кезинде эле айта баштаган. 1968-ж. кыргыз адабиятынын Өзбекстанда өткөн он күндүгүнө катышкан. 1973-ж. манасчылардын республикалык конкурсуна катышып, манасчылар Кабаны, Шаабайды көрөт, филармонияга кабыл алынат. Эки жарым жыл иштегенден кийин айылга кетип, 1981-ж. филармонияга кайтып келет. Өзүн көрбөгөнү, түздөн-түз анын таалимин албаганы м-н улуу манасчы Саякбайды насаатчым деп эсептейт. Назаркул «Манастын» үч бөлүмүн тең айтат. Анын варианты өзүнө таандык өзгөчөлүктөргө ээ болуу м-н негизинен манасчылардын көл мектебинин өкүлдөрү айткан варианттарга жакын. Эпостун «Манас» бөлүмүнүн негизги өзөк окуялары дээрлик бүт бар. Ал эми «Семетей» м-н «Сейтектин» окуялары негизинен Саякбайдын вариантына жакын. «Семетейдеги» негизги өзгөчөлүктөрдүн бири Манастын чоролорунун Семетей м-н жоолашпагандыгы. Семетей Коңурбайды Таласка чабуул коюп келгенде эмес, кун кууп барып жекеде өлтүрөт. «Сейтекте» Кайыпчал кызы Куялыга Сейтекти үйлөндүрүп, эл-журтту Сейтекке табыштап, Бакай, Канykей, Семетей, Айчүрөк, Күлчоро кайып болуп кетишет.

СЕЙИЛДИК – топоним. Ангычал кызы Ак Сайкал кырк боз бээ минген кырк кыз м-н сейилге чыккан жер (РЖВ, 394).

СЕЙИЛКАН – эпизоддук кейипкер, Канykейдин нөкөрү. Оторбийдин кызы. Манас Канykейге күйөөлөп баргандагы ат чаап жар тандоо расмисинде аты тогузунчу келген Чубак тагдырына буюрган С-га үйлөнөт (СО, 2. 418, 423).

СЕЙИТБАТТАЛ – эпизоддук кейипкер. СОВдо гана айтылып, бул варианттын ички өнүгүшүндө ага китептик таасирлерди көрсөтө турган фактылардын бири ж-а Сагымбай Орозбак уулу «Сейид-Баттал» аттуу түрктүн элдик чыгармасы м-н кабардар экендигин билгизет. Мис, «Сейитбаттал тушунда Чала болуп мусулман Жанган экен ушунда» (СО, КФ, 580-инв., 44-б.). Академик В. В. Бартольд «Түрктөр бул чыгарманы арабдардын диндик баатыры Баттал жөнүндөгү уламышын өздөштүрүүнүн негизинде жараткан. Бирок, Батталдын образын өзүнүн прототибинен кескин өзгөртүп түзгөн» (В. В. Бартольд соч., т. 6.– М., 1966, 194-б.) – дейт. Манасчы Сагымбай Орозбак уулу арабча окуй билгендиктен Коковинанын басмасынан чыккан «Сейид-Баттал» (1879, Казан) китебинин сюжети м-н тааныш болгондугу шексиз. Сагымбай Орозбак уулунун вариантында эл арасында оозеки айтылып, кийин гана жарыяланып (19-к-дын 2-жарымы – 20-к-дын башы), элге кеңири таралган фольклордук чыгармалардын үлгүлөрүнүн таасирлерин байкоого болот. Алардын стилистикалык каражаттары «Манас» эпосунун поэтикасына белгилүү даражада таасир тийгизүү м-н анын лексикасын, каармандар системасын байытып, салттык көрүнүштөрүн (сюжет, образ) кеңейтип сүрөттөөгө манасчыга мүмкүндүк берген. Эпостун башка варианттарынын тексттериндеги стилистикалык каражаттарда араб-иран тилдеринен өздөштүрүлгөн поэтикалык лексика анчейин гана кезиксе, Сагымбай Орозбак уулунун вариантында мол учурайт. Муну С-дын кейипкер катары эпостон орун алып калышы да айгинелейт.

С. Алиев

СЕЙТАЛИЕВ Токтонаалы (1937, Панфилов р-ну, Жайылма айылы) – кыргыз совет опера ырчысы (лирикалык тенор), СССР эл артисти (1984). Кыргыз опера ж-а балет театрынын студиясынан (1956) ж-а Курмангазы атн. Казак консерваториясын бүтүргөн (1969). С. кең диапазондуу үнү бар таланттуу ырчы. «Айчүрөк», «Манас» операларынан Сыргак, Күлчоронун партияларын аткарган.

СЕЙТЕК (Сеид Ахмад; ар. сеид – төрө, ахмед – мактарлык) – «Манас» эпосунун үчүнчү бөлүмү «Сейтектин» баш каарманы, Манастын небереси. С-тин ататеги: СКВ б-ча Түгөйкан – Акжолтой – Санколдой – Түмөнкан – Бөйөнкан – Чаянкан – Ногойкан – Каракан – Балакан – Жакып – Манас – Семетей. С. да мурунку муундагы баатырлардай эле элдин башына кыйынчылык түшүп турган шартта жарык дүйнөгө келет. Ал атасынын кас душманы Кыястын сарайында болочок баатырга таандык белгилери м-н (кереметтүү бул баланын карыштай кара жалы болгон, колуна кан чеңгелдеп, аягы м-н тик түшөт) төрөлгөн. Ошондо күндүр-түндүр түн түшүп, жер айрылып, тоо кулап, журт чуркурап, жаратылыш кубулат. Эки күндө эне деп, алты күндө ата деп (В. Радлов) өтө тез чоңоёт. Манас м-н Семетейдин жүргүзгөн иштерин аягына чыгаруучу С-тин бөтөн жерден аман-эсен тезирээк эр жетишин эли м-н тууган-уругу зарыгып күтсө, Кыяс, Канчоро, Жакып өңдүү ичтен бөлүнгөн туугандары тескерисинче, баланы башынан жок кылууну көздөшөт. С-тин жарыкка келишинин өзү душмандарына аябагандай коркунуч туудурат. Күлчоронун атасы Семетейдин эмне себептен, ким аркылуу дайынсыз жоголгонун укканда чечкиндүүлүккө өтөт:

Ачууланып түнөрүп,
Айбаттанып карарып,
Кара көзү кан болуп,
Кандуу бети кал болуп,
Ичи өрттөнүп чок болуп,
Оодарылса кутургур
Жалындап күйгөн от болуп,
Жай-жарагын шайланып,
Кыны жок кылыч байланып (СК, «Сейтек», 67).

С-тин эң биринчи эрдиги – Карагулга денекул болуп жүргөн Күлчорого болушуп, сөөк өчтү душманын жеңип, өзүнүн ж-а туугандарынын башын бошоткону. Ушул мезгилден баштап ал жетилген баатыр катары активдүү аракетке өтөт. Эл башына түшкөн оор турмушту жеңилдетиш жалгыз гана С-тин эр жетип, эрезеге толушуна байланыштуу каралат. Эпосто С. он экиге толгондо Жакып ж-а кас душмандары түрдүү символикалык түштөрдү көрүшкөнү айтылат. Кыяс жаман түш көрүп, өз өмүрүнөн чочуласа, Бакай, Күлчоролор жакшы түштөрдү көрүп, С-тин келечектеги адилет ишинен кабар алат. «Сейтек» эпосундагы башкы каарман кайрат-күчкө толгондон баштап, ички душмандардын бети ачылып, аларга каршы жүргүзүлгөн күрөштөр баскынчылык максатка багытталбастан, ата-бабасы туулуп-өскөн жерге жетүүгө, аны коргоого арналган. Андай маанилүү күрөштөрдүн бири С-тин Кыясты жок кылышы – бардык вариантта салттык түрдө баяндалат. Кыясты жок кылууда С. өзү жалгыз эмес, Күлчоро, Айчүрөктөрдүн жардамына таянат. Б. а. Кыястын жок кылынышы – бир максат, бир тилекти көздөгөн каармандардын бирдиктүү күрөшүнүн натыйжа-

сы. Айтуучулар С-ти салттык куракка (12 жаш) жеткиргенден баштап эле чыныгы баатыр катары сүрөттөшөт. «Канатың болуп учканды билгенден кийин Кыяска олжо болбой эле Каныкей м-н Бакайды алып, атаң Акундун шаарына кирип кетпепсиң» деп Айчүрөктү сөзгө жыгат. Таластын кабарын угары м-н ата-журтка сүйүү сезими козголуп: «Кетем Талас жериме, Баргым келет батыраак, Калың кыргыз элиме» – деп жөнөйт. С. элине алгач келгенде адам түгүл, жан-жаратылыш солкулдап, кубанычтын жашын төгөт, атасынан калган Тайбуурул да утурлап тосуп чыгат. С-тин ата-бабанын ишин улай турган чыныгы баатырдык ишаракети аны бардык жагынан атасы Семетейге окшоштурат. Семетей сыяктуу эле перизат тегиндеги Бермет кызга баш кошот.

С-ти жетилген баатыр катары көрсөткөн башкы окуя анын Желмогуз уулу Сарыбай м-н кармашканы. Ал Сарыбай м-н жекеме-жеке сайышка түшкөндө:

Кара чаар кабылан,
Капталында чамынып,
Чолок көк жал арстан
Туурасында камынып,
Эл алдында сур жолборс,
Калкымда мындай жан болбос,
Кошо согуш кылды эле (СК, КФ, 567-инв., 112-б.),– деп касиеттүү колдоочулары м-н бирге сүрөттөлүп, Манас, Семетей сыяктуу гиперболалык ченөлчөмгө ээ. Көргөндөр атасы Семетейди айныбай тарткан уул болгонун белгилешет. Манастан курал-жарагы С-ке мурас катары өтөт. Манастан калган Наркескен, Алмабашты алып, жоо кийимин кийинип, Олуя чалдын колунан алган Кулансур тулпарга мингенде Манастын өзүндөй баатыр болуп көрүнөт. Демек, Сейтектин алган куралы да, кийген жоо кийими да, тулпары да өзүнө ылайыктуу. Эпостогу кыргыздардын коркунучтуу душманы Чоң Билгич м-н беттешкенде башкы баатыр катары өтө монументалдуу сүрөттөлөт:

Бабасы көкжал, кайран шер,
Кыймыл кылып кылт этпейт,
Кыйшалактап былк этпейт.
Зыңгырады кенебей,
Сексенинин урушун
Бучкагына теңебей (СК, КФ, 965-инв., 185-б.).

Манастын урпактарына тең келе албаган коркунучтуу жоо жаңы күч топтоого, жаңы айла табууга аргасыз болот. Акыры, Сейтек Манастын небереси катары милдетин аткарып, «Ак калпак кыргыз уулуна Арка болоор Сейтек бар» (СК, «Сейтек», КФ, 569-инв., 92-б.) болуп, анын учурунда Манас, Семетейдин тушундагыдай эле эл жыргап, куунап, бейкапар жашап калышат.

Корутунду бөлүмдүн башкы каарманы катары С-тин образында Манас м-н Семетейдикине жакындык ж-а бөтөнчөлүк бар. Бул үч башкы каармандын образдарындагы жалпылык – үчөө тең кыргыз элинин кызыкчылыгы үчүн бүт өмүрлөрүн арнап, ички ж-а сырткы душмандан элди коргоону идеал тутканды-гы. Ошондон улам бул үч каарман бардык вариантта өз эли-жеринин көз каранды эместиги, биримдиги үчүн күрөштөрдүн башында турушат. Эл мүдөөсүн жанынан артык көрүп, бүт өмүрүн зор максатка арнаган элдик баатырлар – калың

журттун кадырлоосуна ээ. С. Манаска караганда Семетейге көбүрөөк жакын ж-а анын түздөн-түз уландысы. Жалпысынан карапайым элге жакын, жетим-жесирге кайрымдуу, адилеттүү башкаруучунун образы элдик оозеки чыгармаларда алмустактан бери эле жашап келген. Эл алардын аракети, күрөшү аркылуу өз мүдөөсүн, тилегин иш жүзүнө ашырган. Нечен тунук ойлорун, асыл максаттарын өзүнүн сүймөнчүлүгүнө бөлөнгөн баатырларынын тегерегине топтогон. Ошондон улам Манас, Семетей, С-пи башка эпостордун каармандары болобу, айтор жетим-жесирге боорукердиги, адамдык асыл сапаттары м-н өзгөчөлүү. Мындай каармандар бала күнүнөн тартып эле алсыздарга жан тартат. Адилеттүүлүктү көздөгөн ачык күрөштөрү м-н өз уруусун, жерин коргошот. Ата-эне, ага-тууган алдындагы, дегеле туулуп-өскөн Мекен алдындагы милдет, достук, сүйүү, өлүм, өмүрдүн бүтпөстүгү нукура элдик көз карашта берилет. «Сейтек» эпосунда эл милдетин аркалаган каарман Сейтектин элге кайрымдуулугу, адамкерчилиги колдоого алынып, жогору бааланат. Беттеген жоосун жеңген сайын душмандан олжолоп алган мал-мүлктү калыстык м-н бөлүп:

Тогуз күнү казына
Казына оозун ачыптыр,
Жетим-жесир, тул катын,
Мал билбеген бакырга
Зарп кылып чачтырып (СК, КФ, 567-инв., 248-б.)

таратып берген С-тин адилет мамилеси даңазаланат. Ошентип, Манастын небереси Сейтек – үчүнчү бөлүмдүн борборунда турат. Ал – генеалогиялык принциптин талабына ылайык түзүлгөн эпикалык жаңы каарман. Алдындагы милдети – ата-бабанын ишин улантуу, алардын ыйык ысымын, которгон идеясын сактоо үчүн талыкпай күрөшүү. Б. а. туугандардын арасынан чыккан душманга каршы күрөш ачуу, ыдыраган кыргыз урууларын ынтымакка келтирүү ж-а адамга каргаша болгон сырткы күчтөр м-н салгылашуу. С-ти милдеттендирген патриоттук сезим эпостун көтөргөн идеясы болуу м-н бирге С-тин ж-а анын тегерегиндеги каармандардын образдары аркылуу көркөм сүрөттөлгөн.

А. Жайнакова

«СЕЙТЕК» – «Манас» үчилтигинин «Сейтек» бөлүмүнүн негизинде жазылган эки бөлүмдүү эпикалык-баатырдык драма. Автору Ж. Садыков. Кыргыз мамл. Эмгек Кызыл Туу ордендүү академиялык драма театрында 1987-ж. коюлган. Режиссёру Б. Ибраев, жасалгасы сүрөтчү М. Исхаковдуку, музыкасы композитор К. Молдобасановдуку. Драмадагы массалык кагылыш, чабыштарды Каракалпак АССРинин эмгек сиң. артисти Ташкендеги А. Островский атн. театр ж-а сүрөт ин-тунун доценти А. Исмаилов койгон.

Спектаклдин негизги лейтмотиви Сейтектин ботон жерде чоңоюп, эр жетип, душмандарына каршы күрөшү, аларды жеңип, ата-бабасынын ордун баскандыгы ж-а элдин биримдиги үчүн иш-аракеттери түзөт. Драманын баш каарманы Сейтектин образын – Э. Бекболиев, Ч. Думанаев түзгөн. Негизги оң, терс каармандардын ролдорун аткаргандар: А. Осмонов – Семетей; Айчүрөк – Т. Абдыразаева, Ш. Алсеитова, Ж. Сыдыкбаева; Каныкей – С. Балкыбекова, Б. Кыдыкеева, Ж. Сейдакматова; Бакай – С. Жаманов; Күлчоро – З. Сооронбаев, А. Жолдошев; Канчоро – И. Эшимбеков, Т. Дулатов; Кыяс – К. Досумбаев; Карагул –

А. Чокубаев, К. Бекбатыров; Чачыкей – М. Далбаева, А. Сыдыгалиева, Ж. Жаманбаева ж. б.

Ж. Сагынов

«СЕЙТЕК» – «Манас» эпосунун 3-бөлүгү, курама варианттын жарык көргөн 4-китеби (Ф., 1960). «Манас» үчилтигин жыйынтыктаган корутунду бөлүм. Текст эки колонка м-н терилген, көлөмү 20 750 сап ыр, 265 беттен турат. «Сейтек» жомогу «Манас» м-н «Семетей» бөлүмдөрү сыяктуу бир нече варианттардан курулбастан Саякбай Карала уулунун вариантынын гана негизинде түзүлгөн. Түзүүчү Т. Сыдыкбеков, кириш сөзүн жазган К. Асаналиев.

Китептин аягына көөнө сөздөрдүн түшүндүрмөсү берилген.

«Сейтек» жомогунан китепке төмөнкү окуялар кирген: Күлчоро м-н Айчүрөктүн туткунга кетиши, Сейтектин төрөлүшү ж-а анын балалык чагы, Кыястын өлүмү, Сейтектин Таласка келиши, Чоң энеси м-н Бакайга жолугушу, Семетейдин элге кайра кошулушу, Желмогуз уулу Сарыбайдын урушу ж-а сөз аягы окуясы м-н аяктайт. Саякбай Карала уулунун таланттуулугу аркылуу өөрчүтүлгөн ж-а Т. Сыдыкбеков чебердик м-н кыскартып түзгөн эпостун «Сейтек» бөлүгүнүн көркөмдүк мааниси чоң, эмоционалдык таасири күчтүү. Бул таасир биринчи кезекте, эл сүйгөн оң каармандардын өтө аянычтуу шарттарда көрсөтүлүшү аркылуу жомоктун трагедиялык мүнөзгө айланышында, душмандар жеңилип, эл жыргалчылык заманга жетет деген оптимисттик жогорку идеяларга негизделгендигинде. О. эле кекчил Канчоронун элге ж-а элдин ишенген баатыры Семетейге карата чыккынчылыгы бул бөлүмдө кеңири көрсөтүлөт. Эпостун биринчи бөлүгүндөгү негизги оң каармандар Каныкей, Бакай, экинчи бөлүгүндөгү оң каармандар Семетей, Күлчоро, Айчүрөктөр да «Сейтектин» сюжетинин өнүгүшүнө маанилүү роль ойнойт. Китеп кыргыз окурмандарына «Сейтекти» жазма түрүндө тааныштыруунун алгачкы аракети болгон.

Ж. Сагынов

«СЕЙТЕК» – СКВнын «Манас» үчилтиги б-ча жарык көргөн 3-бөлүгү (Ф., 1991). Тексти эки колонка м-н терилип, 32634 сап ырдан турат. Баш сөзүн А. Жайнакова жазган. Сүрөтчү Т. Курманов көркөмдөгөн. Сөздүгү ж-а айрым сөздөрдүн түшүндүрмөсүн Р. З. Кыдырбаева, А. Жайнакова түзгөн. СКВнын бу китебине: Сейтектин төрөлүшү, Кыястын Сейтекке той бергени, Сейтекке ат коюлушу, Айчүрөктүн Сейтекти тарбиялашы, Карадөөнү Сейтекти издеп, ага ата-тегин айтышы, Сейтектин Карагулду өлтүрүшү, Айчүрөк м-н Күлчоронун Акбала м-н Каныкейди көрүшкөн», Карадөөнүн Тайбуурул минген Семетейди көрүшү, Желмогуз уулу Сарыбайдын казат башташы, Карадөөнүн өлүшү, Желмогуз уулу Сарыбайдын окуясы, Сейтек м-н Акжолтойдун перинин кыздарына үйлөнүшү, кытай каны Китенин жиберүүсү м-н Чоң-Билгичтин кыргыздардын жылкысын тийиши, Кенен, Кенендин төрөлүшү сыяктуу окуялар кирген.

«СЕЙТЕК» – «МАНАС» ТРИЛОГИЯСЫНЫН КОРУТУНДУ БӨЛҮГҮ» – А. Жайнакованын монографиясы (Ф., 1984). Эмгек манасчы Саякбай Карала уулунун вариантынын негизинде «Сейтек» эпосунун «Манас» үчилтигинде алган орду, мааниси, темасы, идеясы, образдардын түзүлүшү, салттык м-н жекече айтуучулуктун карым-катышы өндүү эпос изилдөө тарыхындагы маанилүү маселелерге арналган. Кириш сөздө «Сейтек» эпосунун жазылыш, басылыш ж-а изилдениш тарыхына экскурстан кийин түздөн-түз «Сейтектин» өзүнө бай-

ланышкан маселелер иликтенет. «Сейтек» «Семетейдин» түздөн-түз уландысы болуп туруп, бир нече вариантка ээ, өтө кеңири тараган эпикалык чыгарма катары анын белгилүү варианттарына жалпы мүнөздөмө берилет. «Сейтектин» «Манас» үчилтигиндеги орду ж-а маанисин талдап, автор төмөнкүдөй жыйынтыктарды жасайт: «Сейтек» эпосу деле – «Манас», «Семетей» сыяктуу байыркы кыргыздардын нечен кылымдар бою башынан кечирген тарыхый-социалдык турмушун чагылдырып, жалпы үчилтикти үчилтик абалына жеткирип турган көлөмдүү чыгарма. Бул эпос «Манастын» идеялык-көркөмдүк курамына зарылчылыгына жараша жаңылык киргизип, керектүү учурда толуктап, тереңдетип акыры аягына чыгарган. Ошону м-н бирге эле «Сейтек» эпосу «Семетейдин» логикалык уландысы, аны толуктап турган корутунду эле чыгарма эмес, өзүнчө белгилүү салттык сюжетке ээ, көп варианттуу чыгарма экендиги эмгекте ишенимдүү көрсөтүлгөн.

Ж. Төлөев

«СЕЙТЕКТИН» СЮЖЕТИ – «Сейтектин» варианттарынын (12) ичинен көлөмдүү ж-а мазмунду толук камтыгандары Саякбай Карала уулу, Жакшылык Сарык уулу, Мамбет Чокмор уулу, Ыбырайым Абдыракман уулдарынан жыйналгандар. Академик В. В. Радлов жазып кеткен варианттан баштап, бүгүн колдо тургандардын баарында тең, дээрлик «Сейтек» «Манасты» корутундулаган бөлүм катары салттык сюжеттик канвага ээ. Алардын чоң тобу төмөнкүдөй окуяларды камтыйт: Сейтектин төрөлүшү, эр жетиши; Кыяс, Канчоролордон өч алышы; Үйлөнүшү; Сырткы душмандарды жеңиши; Сейтектин өлүмү. Бардык варианттын окуясы негизинен Семетей согушта дайынсыз жоголуп, кош бойлуу Айчүрөк м-н Күлчоронун Кыяска олжо болуп кетишинен башталат. Сейтектин чет жерде төрөлүшү, аны Айчүрөктүн аман-эсен асырап чоңойтушу, Кыясты жок кылуу, Сейтек, Күлчоролордун Таласка көчүп келип, Канчородон кеткен кекти алышы – варианттардын негизги салттык мазмунун түзөт. Айрым окуялар ж-а каармандардын ысымдары б-ча гана айырмачылыктар кездешет. Мис., РЖВда Канчоронун чыккынчылыгы башкалардагыдай эле белгилүү үч себепке байланыштырылат да белок кырдаалда өөрчүтүлөт. Кийинчерээк жазылган материалдарда Канчоро Кыясты Семетейге каршы тукуруп, Семетейди алдап, курал-жараксыз ээрчитип чыкса, мында капыстан басып келген Кыястын колуна Семетейди салып берип, өзү душман тарапка өтүп кетет. Ошентип, Семетей өлтүрүлүп, ага байланышкан окуялар ушуну м-н токтойт. Андан кийинки Айчүрөк, Күлчоролордун тагдырлары да белгилүү сюжеттик чийинден чыкпайт. Композициялык курулушунун татаал ж-а кызыктуулугу м-н өзгөчөлөнгөн Саякбай Карала уулунун «Сейтегинин» сюжети төмөнкү окуялардан турат: Сейтектин Кыястын сарайында туулуп, өсүшү; Карадоо Сейтекти издеп келип, ага ата-тегин айтышы; Күлчорону калыбына келтирүү, Кызылсартты чакыртуу; Тооторуну дубалап, Кыясты өлтүрүү, Таласка көчүү; Тайбуурулдун Сейтекти тосуп чыгышы; Сейтектин Каныкейге учураганы; Күлчоронун Акбала, Каныкейлер м-н көрүшкөнү. Карадөөнүн Семетейди көрүшү, Семетейдин калыбына келиши; Желмогуз уулу Сарыбайдын согушу; Айчүрөктүн Куялыны алып келиши; Куялынын Сарыбайды жеңиши; Сейтектин кан көтөрүлүшү, тулпар, жарактарды Олуя чалдын тапшырышы; Сейтек м-н Акжолтойдун перинин кыздарына үйлөнүшү; Акберметтин түшү; Коңурбайдын баласы, Ките Ко-

жожаштын баласы Чоң Билгич м-н Сейтектин Таласта согушу; Сейтек м-н Акжолтойдун өлүмү.

Сейтектин төрөлүшү. Айчүрөк олжого кеткенде Сейтек үч айлык курсакта калат (СКВ).

Түшүнө Манас кирип, ичи болот, сабы алтын бир нерсе берип, курсактагы балаңа сак бол деп үйрөтөт (МЧВ). Шартка жараша, Айчүрөк Кыяс м-н Канчорого катуу каршылык көрсөтө албай, болгону Күлчорону Канчорого кор кылбай өзү м-н кошо ала кетүүнү Кыястан суранат. Кыяс көп олжо м-н Жедигерге келип түшүп, Айчүрөккө ника кыйдырат (ШДВ).

Сейтекти Айчүрөк он эки айдан ашык көтөрөт (МЧВ). Толгоо киргенден баштап, Кыяс элин жыйнап, төрөлө турган баланын кимдики экендигин эсептеп билгиле деп буюрат. Айды, күндү эсептеген көпчүлүк Кыястын баласы деп табышат, бирок Кыяс ишенбей, баланы төрөлөр замат жоготуу үчүн ууга сугарылган бирден устара берип, жети кемпирди жумшайт. Баланын көзүн ушунчасында тазалабасаңар, Манастын тукуму экен, чоңойсо бизге жакшылык кылбайт дейт Кыяс. Талабы аткарылса алдындагы Тоотору тулпарын баштатып каалагандарын берүүгө, ал турсун өлгөндө ар бирине алтындан күмбөз салдырарын убадалашат. Муну сезип калган Карачач (Кыястын денекүңү) Айчүрөккө кабар жеткизет. Айчүрөк дубалап кемпирлердин көздөрүн байлап, Карачач устараларды түбү жок кара кудукка салып жиберсе, уунун күчүнөн, суу астындагы кара таш как жарылат. Айчүрөк Канык ей берген чык этпес деген уу дарыдан кымызга кошуп ичирип, жети кемпирди жайлайт да коломтонун чекесине көөмп коёт. Жакшылык Сарык уулунда Айчүрөккө толгоо киргенде Кыяс Акжигитин баш кылып, беш жигитти беш жакка чаптырып, беш желмогуз кемпир алдырат. Кыз төрөсө тим коюп, эркек төрөлсө ичин жарууга буюрат. Аларга ишенбей, Кыяс өзү да Жойболотун камдап турат. Айчүрөк кыраакылык м-н жардамга өзүнүн Кой-Каптагы эжеси Көкмончокту чакыртат. Баланын киндигин Көкмончок кесмек болгондо Желмогуз кемпир бербейт. Айчүрөктүн өзгөчө касиетин белгилөө максатында Жакшылык Сарык уулу желмогуздун 40 амалы болсо, Айчүрөктүн 47 амалы бар эле дейт. Буга чейинки сүрөттөлгөн окуялардын бирдейлигине карабастан, бул вариантта баланын өмүрүнө кол салган коркунуч алда канча азайтылып берилет. Жакшылык Сарык уулунан айырмаланып Мамбет Чокмор уулу Сейтектин төрөлүшү, ат коюлушун кыскача баяндайт. Баланын Манас, Семетейге окшоштугу жедигер уруусун, Кыясты чочутат. Ушудан баштап Кыяс Сейтекти өлтүрүүгө көп аракеттенет.

Айчүрөк баласынын киндигин кесип, кирин жууп, Кыяска өзү көтөрүп келет. Кыяс каарданып баланы өлтүрөрдө Куту деген акылдуу адам ортого түшүп, «Канды кудай ураарда катыны менен кабышат, калкы менен чабышат» деп, Кыясты жоошутат. Айчүрөк кекенчү болсо, Акунканга учуп барып калың кол алып келип, баштан аяк баарыбызды кырбасын дейт. Кыяс кепке келип, жедигерди чогултуп, тоюна токсон сойдуруп, балалуу болгондугун аргасыздан жарыялайт. Айчүрөккө чейин Кайыпкандын кызы Акбермет м-н Кунжуттун Караканынын кызы Карачачка үйлөнүп бала көрбөй зарыгып жүргөнүнө карабастан Кыяс кандай да болбосун Айчүрөктөн төрөлгөн баланы өлтүрүүнү оюнан чыгарбайт. Кыяс балага жамандык ойлоп жүргөндө Айчүрөк Таластан ала келген Актинтени камдап, эгер баланы зыян кылса Кыясты жайламакка камданат.

Аккуу кебимди кийип, Акундун шаарынан аскер алып келип, шоруңду катырам деп коркутат. Айчүрөктүн айбатынан чочуган Кыяс калп эле күлгөн болуп, «сынап кантээр экен десем, балаңдан бетер тилдейсиң, Чүрөк, жалгызыма душмандык кылсам оңомбу! Андан көрө балага ылайыктуу ат койдуралы» – деп, алдап чоң той берип, уулума жакшы ат койсоңор көп сыйлык аласыңар дейт элге. Эч ким даап ат коё албай кысталып турганда түрү суук, кийгени жыртык бир думана (Кызыр) кайыптан пайда болот да Түгөйкан (Түмөнкан) – Акжолтой – Санколдой – Түмөнкан – Бөйөнкан – Жаянкан – Ногойкан – Каракан – Балакан – Жакыпкан – Манас деп, баланын ата-тегин бүт эскерип, аты Сейтек болсун деп көздөн кайым болот. В. В. Радловдо бул милдетти асмандан түшүп келген алтын сакал Айкожо аткарат. Ыбырайым Абдыракман уулунда кайыптан пайда болгон думана «Сайыт ак» деген ысым берет. Жакшылык Сарык уулунда балага ат коюуда аба бузулуп, жерди жөө туман басат. «Алтын асасы колунда, жакут таажысы башында, куу баштыгы ийининде» кызыл чийкил думана пайда болуп:

Түп атасы Бөйөнкан,
Бөйөнкандан Чаянкан,
Чаянкандан Каракан,
Каракандан төрөгөн,
Жакыпкандын баласы – (ЖСБ, КФ, 53-инв.).

Манастын уулу Семетей, анын баласынын аты Сейтек болсун дейт. Мында Сейтектин ата-бабасынын аты-жөнү Сагымбай Орозбак уулунукуна окшош. Мамбет Чокмор уулунун вариантында куудай аппак башы бар, токсон м-н сексендин ортосунда жашы бар карып калган чал (Бозбаланын атасы) баланын аты Сейтек болсун деп бата берет. Муну уккан Чачыкей аты Семетейге окшош болуп калыптыр башкача койдурсун деп киши жиберет. Айчүрөк кабарчыга болгон ишти түшүндүрүп, Каныкейге аман-эсен эркек төрөгөндүгүмдү айтып кой деп тапшырат.

В. В. Радлов жазган варианттагыдай эле Саякбай Карала уулунун вариантында Сейтек өтө тез ж-а тентек өсөт. Анын аман-эсен төрөлгөндүгүн Күлчоро ар башка вариантта ар кайсы кишиден угат, жакшылыктын жышааны бар түштөр көрөт. Ыбырайым Абдыракман уулунда түш да көрүп, Момунжандан да угат. Кыяс Сейтекти өлтүрүүгө ар дайым далалаттанат. Сүннөткө отургузуу үчүн той бергенде да Айчүрөктүн кыраакылыгы м-н Сейтек үчүнчү жолу өлүмдөн калат.

Айчүрөк баланы мыктылап багат, Сейтек он үчкө чыкканда эле:

Кирпиги жалын, көзү чок
Кишиден мындай балаа жок,
Жалаяк ооз, жар кабак
Жана эрдигин сынап бак,
Көзү жалын, кеби тик
Мурун борчук сеңирдей,
Бу карасат кутургур,
Булкушканды жеңгидей,
Чамынганы жолборстой,
Чалынган тирүү болбостой.

Эки көзү кыпкызыл
Табылгынын чогундай,
Шартылдашы баланын
Чагылгандын огундай,
Өткүрлүгү баланын
Сөксөлүнүн чогундай (СК, КФ, 954-инв., 89-б.) болуп, баатырдык сыны байкалып калат.

Карадөө Сейтекке талаадан издеп келип кезигип, ата-тегин айтышы. Сейтек бүркүт койдуруп аң уулап жүргөн жеринде «Кара кула ат минген, карагайдай айза алган, кыны жок кылыч байланган» бир сүрдүү адам кезигет. Ал Кыяста денекул болуп жүргөн Карадөө деген баатыр экен. Сейтекке ата-тегинин дайнын айтмакка атайылап издеп келиптир, Канчоро, Кыяс, Толтойдун кандай иш кылганын түшүндүрүп, Бакай, Каныкей, Күлчоронун жөнүн билгизет. Кыястан өч ал деп өтүнөт. Дарыгер чакыртып келип Күлчорону айыктырыш үчүн Момунжанды (Кызылсартты) издеп кетет. Олжого кеткен Зулпукорду, сур чепкенди, ок жетпеген Тооторуну Кыястан алдап алсын деп Айчүрөккө табыштайт. Ошо кезде кечири кесилип, кырк жылкычынын башчысы Карагулда кулчулукта жүргөн Күлчоро Сейтектин аман-эсен өсүп келе жаткандыгын жылкычы Бозбаладан угат да учурашмакка Айчүрөккө келет. Күлчорону көрүп Кыяс өлтүрө турган болгондо Айчүрөк дагы атасынан кол алып келээрин айтып аны сестендирет. Күлчоро эс алып, күчтөнүп, демденип алган соң Сейтекти өзү м-н кошо жылкыга ала кетүүнү өтүнөт. «Көк жалдын кара көзүндөй, Семетейдин өзүндөй», болуп жетилип калган Сейтек Канчоронун кастыгынан Семетейдин жаздым болгонун Күлчородон угуп, эмдигиче айтпаганың кандай деп энесине таарынат. Айчүрөк да Сейтекке негизги жоо Кыяс эмес, Канчоро деп түшүндүрөт. Каныкей, Бакайдын жайын угуп, Каныкей Манас өлүп төркүнүнө качканда кайненесин аркасына, баласын алдына көтөрүп ала кетиптир, сен болсо, кара эле жаныңды качырып кетипсиң, Каныкей, Бакайды Канчорого таштабай Акундун шаарына кирип кетпепсиң деп күнөөлөп, Таласка кетээрин билдирет Айчүрөк Кыястан суранып, Сейтекти Күлчорого кошуп жылкыга жиберсе, кечигип келесиң деп Карагул Күлчорону сабаганда Сейтек ага болушуп, жылкычыларга кол салат. Бул анын көрсөткөн биринчи эрдиги. Мамбет Чокмор уулунун айтымында Айчүрөк жылкычыларга барсын деп, Сейтекти Күлчорого кошуп жибергенде жолдо келатып Күлчоро Сейтектин өз атасы Семетей экендигин түшүндүрөт. Сейтек, Боз-бала экөө Абдырай кандын кербенчилерин алып келип, Күлчорого кырмызы деген дарыдан беришет. Башка варианттарда кашкарлык Кызылсарт, Карасарт деп берилчү Семетейдин достору мында ашхабаддык Абдырай кандын кербенчилери деп берилип, түбү Манастын досунун балдары катары айтылат. Жакшылык Сарык уулунда Сейтектин өз ата-тегин билиши бир аз башкачараак сүрөттөлөт. Ормок соккон кемпирден (баласын ыйлатып койгондугу үчүн жемелеп) ата-тегинин даректегин угуп, энесинен чындыкты билет. Ушундан баштап Сейтек Таласка кетүүгө шашылат. Бирок биринчи милдет өзүнө таяныч табуу болгондуктан, Сейтек дарыгер издеп, Күлчорону айыктырган эпизод «Кызылсарттын келиши» деп өзүнчө айтылат. Семетейдин досу Кызылсарт Күлчорого кайнатма кара дары, кырма кызыл дары сыйпап кечирин айыктырат. Саякбай Карала уулунда Карадөө Манастын досу, дарыгер Кызылсартты ээрчи-

тип келет. Ал Семетейден калган көк даңгыт иттин кечирин эптештирип дарылагандан кийин Күлчоро баатыр мурдагыдай каруу-күчкө толот. Кыяска барып өч алууну ойлогон Сейтек аны ар кандай сындан өткөрүп көрөт.

Айчүрөк жылкыдагы балаңа барып келейин деп, Тооторуну сураганда, Кыяс кыйылып туруп тулпарын берет. Ошондо Тооторуга тил бүтүп, Кыяска нааразыланып Айчүрөктү тоо-ташка уруп өлтүрө турган болгондо Айчүрөк сыйкырлык касиети м-н аттын учкаяктыгын жоготуп, койго жеткис кой күрөңгө айландырат. Жылкыга келип Кызылсарт, Күлчоро, Сейтекке жолугуп өткөн-кеткен армандар айтылып, Сейтек акыры Айчүрөктүн өз оозунан ата-тегинин дайнын толук угат. «Жеткилең бабаң зор Манас, Жердегени кең Талас,– деп Семетейдин дайынсыз жоголгонун, Күлчоро экөөнүн Кыяска олжо болгонун айтып, даярдап келген кийим-кечек, ок өтпөстү, кандагайды Күлчорого тапшырат. Калыбына келген Күлчоро Кыястан өч алууга бел байлайт. Жакшылык Сарык уулунда Айчүрөк Кыясты алдап, мас кылып, Тооторуну алып чыгат. Мында да касиеттүү Тоотору ээсинен мурун душманчылыкты сезет. Ошентип, башка күч келгенде тил сүйлөп, канат байлап уча турган тулпарды Айчүрөктүн адамдан артык сыйкырдуу касиети каалагандай өзгөртө алат. Эми Кыястын баяны башталат. Айчүрөк Тооторуну минип жылкыга кеткендин эртеси Кыяс элин чогултуп, Айчүрөк, Сейтектерден шектенгендигин билдирет. Түндө көргөн түшүн айтат: Тооторусу аргын, кыргыздын колуна түшүп, алтын боолуу Акшумкары айды көздөй сызыптыр, болот калканын дат басып, үстүндөгү көк күпөсүн Сейтек кийип алыптыр, Сырнайзасы сыныптыр. Бул жаман түштү жоруй албай, эл кыйналып тунжурайт. Башка вариантта эч жолукпаган каарман Кыястын энесинин түшүнө Манастын арбагы кирип, элди бөөдө кырдырбай, Кыяс жөн гана багынып берсин деген кеңеш берет. Бирок Кыяс бекер багынып бергиси келбей кызыл кыргын жүрүп, Күлчоро м-н Кыяс жекеме-жеке беттешет. Кыяс жеңилип баратканда Сейтекке кайрылып, Сейтек боору ооруп бошоттуруп жиберип, бирок кийин өзү жекеме-жекеде жеңет. Бозбаланы жедигерге кан көтөрүп, Таласка көчүшөт. Мында да Айчүрөктү Күлчорого алып берүү аракети бар (Мамбет Чокмор уулунда). Саякбай Карала уулунда Кыяс кол курап барып Күлчоро, Сейтектер м-н алты күнү кармашат. Алсыраган Кыяс «Балалыгын билгизсең, Тооторуну тийгизсең» деп Сейтектен жардам сураганда, Айчүрөк жыкпай туруп, Тооторуну Манастын арбагына атап мууздап жиберет. Сейтек Кыястын башын алат. Кутубийдин баласы Карадөө жедигерге кан шайланат. Мамбет Чокмор уулунун «Сейтегинде» Тооторунун жардамы м-н Кыяс жаш Сейтекти жеңе турган болгондо Бакай барып, балалык кылып атам деп аяп, алдатып койбосун деген ойдо Сейтектин оң бутунун тарамышын жара саят. Чочуп кеткен Сейтек Кыясты атынан тоголото коёт. Жакшылык Сарык уулунда Кыясты Күлчоро өлтүрөт. Кыяс м-н Күлчоро найзалашып, балталашып көпкө жеңише албайт. Акыры Күлчоро күч м-н жеңип, бирок Кыястын башын алууга Манастан калган Наркескен өтпөйт. Кыяс Күлчородон кыйнабай өлтүрүүсүн суранып, денесине өзүнүн гана албарсы өтөөрүн айтат. Ушул эпизоддо жалгыз гана Жакшылык Сарык уулунун вариантына таандык өзгөчөлүү жөө жомоктук мотив: Кыяс Күлчорого «Ичимди жарып, өтүмдү ал, жүрөгүмдү алып, жүрөгүңө бас, ичегимди алып, белине тез курчан, мындан да эр жүрөк болуп каласың» – дегени айтылат. Күлчоро Кыястын албарсы м-н башын кыя чаап, ичиндеги ичегисин алып терекке орой салса, терек кыйылып түшөт.

Эпостогу Кыясты өлтүргөндөн кийинки маселе элин табуу, тууган жерге көчүп кетүү. Ошондуктан мындан кийинки окуя Айчүрөктүн көчүнө арналып, Бакай Каныкейлерге учурашуу м-н уланат. Таласка көчүүдө көчтүн кооз көрүнүшү, теребелди козгогон шаан-шөкөт кеңири тартылат. Жигиттер ит агытып, куш салып чоң салтанат м-н жыргап-куунап келатканда алдыдан Семетейдин Тайбуурулу жолугат. Тайбуурул – Семетей м-н урушуп Үмөтай каза болгондо казактарга кунга кеткен тулпар. Кулагына коргошун куюлуп жазаланып, ал аз келгенсип кербенчи сартка сатылып кеткен б-ча арып-азган Тайбуурул көч үстүндө Айчүрөк. Сейтектерге кезигип, көзүнөн жашын иргилтип төгүп турганда Карасарт баштаган кырк кербенчи куугунчу келет. Сейтек ачуусу м-н куугунчуларды кырып салат. Тайбуурул кайып болот. Тайбуурулдун көз алдыда кайып болушу Сейтекти катуу толгонтот. Өткөн-кеткенден өч алып, кадимки жыргал турмушту калыбына келтирүүгө биротоло белсенет. Күлчоро да кошумча болуп, эки жакта душманың көп, элге барганда мени ала кет деп акыл салат. Сейтек так секирип, «Экөөбүз катар баргыдай, кыжылдап кытай жоо барбы, Маңдай тердеп, тил жооруп, Айтыша турган доо барбы» – деп конбой, Таласка жалгыз жөнөй турган болгондо Айчүрөк Таласты сүрөттөп, Бакай м-н Каныкейди бошотуп, атаңан калган түмөн мүлктү Аколпок, Аккелте, Зулпукор м-н кошуп Канчородон сурап ала кел деп тапшырат. Курал-жаракты Манас кантип тапканын, кийин Абыке, Көбөштүн колунда сынып-бүлүнүп, Каныкей, Бөлөкбай оңдогонун, акырында Семетей жоголгондо Айчүрөк алсыз болуп алдырып ийгенин тегиз баяндайт.

Сейтек Кылкүрөңдү минип Таласка келет. Таластын ажайып кооздугу анын кубанычын арттырат. Сейтектин алдынан Ойсул ата боз инген тосуп чыгат. Аны он эки жылдан бери Күлчоронун аялы Акбала (Аруuке – Шапак Рысменде уулу) багып келиптир. Айчүрөк табыштагандай Сейтек ингенди курмандыкка чалат, андан ары жүрүп, Каныкейге жолугат. Каныкей колу артына байланып, торпок кайтарып жүргөн абалда. Сейтекке өткөн турмушун баяндап, өзүн тааныштырат. Айчүрөктүн курсагында кеткен перзентимди күтүп жүрөм, келээр маалы болду эле дейт. Сейтектин ата-тегин, жөн-жайын сурамжылайт. Айчүрөк уул төрөп, атын Сейтек коюптур деп уктум эле десе Каныкей кубанат. Жакшылык Сарык уулунда Сейтек жедигерден келдим дегенде аны Семетейге окшотуп боолголоп, Каныкей Күлчоро м-н Айчүрөктүн кабарын сурайт. Сейтек сырын катып, Айчүрөк эркек төрөп, баласы чарчап калган деген жалган кабар айтат. Каныкейдин кайтарып жүргөн торпоктору сайгактап, аны сүйрөп жөнөгөндө Сейтек чыдай албай Ачалбарс м-н боло чабат, Канчородон корккон Каныкей Сейтекке ачууланат. Акыры Сейтек чынын айткандан кийин Каныкей, Акбалалар аны мерт болбосун деп, Канчорого каршы жалгыз барбоосун өтүнүшөт. Сейтек тил албайт.

Айчүрөк м-н Күлчоронун Акбала, Каныкейлер м-н көрүшкөнү. Сейтектин аркасынан Айчүрөк, Күлчоролор келип, Каныкей м-н көрүшөт. Булардын жолугушуусу психологизмге өтө терең сугарылган саптардан турат. Он эки жылдан бери качып карматпай жүргөн тоо атасы Бозбуура м-н Манастын Кумайыгы келет. Айчүрөк аларды көргөндө Семетейди көргөндөй, «Тарак тийбес кара чач, Тал-талынан жулунуп, Ай тийгендей кайран бет, Беш тырмак тийип булунуп» өткөн-кеткен турмушу көз алдынан өтүп, ичтеги капасы козголот.

Канчородон өч алууга келген Күлчоро, Сейтектерди эл кызуу кабыл алышат. Күлчоро ордого келсе Канчоронун «Жумулган көзү ачылбайт, Сунган буту тартылбайт». Күлчоро андан Семетейден калган Аколпок баштаган курал-жарак, мүлктү доолайт. Канчоронун аялы Чачыкей Күлчоронун тегинин кытайлыгына жетип, кыргызга эл болбосун айтып ачуусуна тийгенде, ал Чачыкейди өлтүрүп тынат (Мамбет Чокмор уулунда жез мамыга мингизет). Аңгычакты Айчүрөк, Каныкейлер келишет. Ушу жерде Канчоронун бала кезинде эле душмандыгы билинип, бирок Семетей бекерге аяп, өлтүртпөй койгондугу эскерилет. Канчорону Айчүрөк өз колу м-н жайлайт, Шапак Ырысменде уулунда Күлчоро өлтүрөт. Мамбет Чокмор уулунда Күлчоро Канчорону өлүмгө кыя албай аяп турганда Бозбала келип Канчоро сага эмне гана кордук кылбады эле деп урушуп, аны эки колун билегинен кестирип, кайнаган майга салдырат. Ыбырайым Абдыракман уулу да Канчородон өч алуунун жүрүшүн катаал баяндайт. Чыккынчылык м-н бийликке жетип жыргап жаткан Канчорону да Кыястай кыйнап, Чачыкей м-н бирге орго салышат. Кыяс, Карагул, Канчоро, Чачыкейлер ордо жатып өлүшөт. Бардык вариантта салттуу айтылган окуя – Канчородон өч алуу ушундайча аяктайт. Бакайды Карадөө (Кутубийдин баласы) табат. Бакай өзүнүн оор абалын баяндап, Күлчоро, Сейтектерди күтүп өлбөй жүргөндүгүн айтат. Карадөө Күлчоро калыбына келип айыкканын, Сейтек эр жетип элине көчүп келатканын сүйүнчүлөйт. Бакай алар м-н жолугушат. Сейтек кан көтөрүлөт да Күлчорону Айчүрөктү ал десе Күлчоро баш тартат (Жакшылык Сарык уулу). Шапак Ырысменде уулу Күлчорого тиешелүү окуяларды дагы кеңитип, асмандан Айчүрөктү Күлчоро алсын деген дабыш чыккандыгын кошумчалайт. Ошол себептүү Күлчоро м-н Айчүрөк баш кошууга милдеттүү эсептелип, Сейтек өзү кийлигишип жатып, энесин Күлчорого баш байлайт. Эки жылдын ичинде Айчүрөк Алымсарык, Кулансарык деген эки уул төрөйт. Мамбет Чокмор уулунда Күлчоро сыяктуу эле Айчүрөк да баш кошууга каршылык көрсөтөт. Муну м-н Айчүрөктүн Семетейге чыныгы туруктуу жар экендиги дагы бир жолу белгиленет. Айчүрөк Семетейдин өлүмүнө ишенбей, сөзсүз издеп табарын айтат. Билгизбей катып жүргөн Семетейдин жоо-жарагын Сейтекке тапшырып, аны Семетейдин баласы деп жедигерге жарыялайт.

Таласка көчүп чыгарда Нуркандын кызы Каракыз Сейтекке баш кошууга өз ыктыяры м-н келет. Эгерде кыздын түшүндө аян берген карыяны эскерсек, үйлөнүүнүн бул түрү байыркы коомдогу адат-салтты эске түшүрөт. Бул вариант б-ча башкы душман Канчородон өч алуу биринчи орунга коюлуп, Кыясты өлтүрүп, Айчүрөктүн Таласка көчүп келиши м-н Манастын орду анын тукумуна өтүп, аргын, ногой уруулары жыргап жатып калат.

Карадөө Тайбуурул минген Семетейди көрүшү. Карадөө көбүнчө жер чалып, эл кыдырып жүргөн баатыр. Ошентип жүрүп бир күнү Нарбуурулду (Тайбуурулду) минип бастырып жүргөн Семетейди көрүп калат. Дайынсыз жоголгон Семетей Акшумкарын кондуруп, Актайганын ээрчитип, Аккелтесин айдалыга асынып, кадимкисиндей сын-сыпатта кезигет, бирок ал эч кимди көрбөйт, эч нерсени укпайт, б. а. «кайып түрлүү» абалда. Карадөө канчалык Кыйкырса да Семетейден жооп жок. Эптеп элге алып кетүүгө аракеттенсе, Семетей Кайыпчынын кара үңкүрүнө кирип, чыкпайт. Карадөө капаланып, кара үңкүр м-н «ташыңды талкан кылбасам» деп урушуп алалбай, элге барып кабарлайт. Кар-

мап алып келүүгө Күлчоро гана жарайт дейт. Күлчоро Кылкүрөңдү токунуп, жай-жарагын алып, Карадөөнү ээрчитип Кайыпчынын кара үңкүргө келип карап турушса, атын алчактата бастырып, Семетей баягы үңкүрдү карай жөнөйт. Күлчоро Семетейдин атын тизгиндеп, катуу-катуу кыйкырганда гана Семетей Күлчорону боолголойт. Семетейди алып кеткен каарман Көкмончок Айчүрөктүн сиңдиси же эжеси катары берилиши бардык вариантта салттык мааниге ээ. СКВда Айчүрөктүн сиңдиси катары жедигер м-н согушта Тайбуурулдан ажырап жөө калган Семетейди жазгырып алып кетет. Көкмончок баштап сексен кыз кайыптан мынча зайыбым бар, эгер энемдин эмчегин ээмп уктасам көз-кулагым ачылат, ооруган жерим басылат. Сүт чыкса элге кошулганым, кан чыкса менден үмүтүңөрдү үзүп койгула дейт. Кара үңкүргө Бакай, Канықей, Айчүрөктөр келип ыйлап-сыктап, Семетей Канықейдин эмчегин соргондо сүт чыгат да умачтай көзү ачылып мурдагы калыбына келет. Бакай эбеп-себеп деген дарысынан берет. Дайынсыз кеткен Семетей элине кайтып Сейтек эл милдетин аркалаган кан болуп, Талас мурдагыдай гүлдөп-бүрдөп, бейкуттук орнойт. Мамбет Чокмор уулунун вариантында да Айчүрөктүн Семетейди издегени, таап келип, Канықейдин эмчегин эмизип калыбына келтириши тууралуу баяндалат. Бул вариант б-ча Семетейди Уркандын (Нуркен) кызы Көкмончок алып кеткен. Бирок башка айтуучулардан өзгөчөлөнүп Мамбет Чокмор уулу Семетейди Айчүрөк аккуу болуп кубулуп барып көп машакат м-н араң алып келгендигине чейин кеңири сүрөттөйт. Семетейдин укпай, сүйлөбөй калышы СКВдагыдай эле болгону м-н аны айыктырууда Манастын пирлери Канықейге келип:

Эмчегиңди эмизгин,
Эмчегиңден сүт чыкса
Анан сүйлөйт – деп айтат. Ушундан кийин Айчүрөк Көкмончок алып кеткен Семетейге барыш үчүн кайып болуп кеткен Тайбуурулду издетет. Көрсө, аны да Көкмончок алып кетиптир. Семетей Тайбуурулду минип, колуна шумкарын кондуруп, Көкмончок м-н Кара-Колго оюн куруп кетчү экен. Айчүрөк перинин кызы Чоң Сайкалды ала барып калыска түшүп, Семетейдин башын ачат. «Сейтектин» башка варианттарында учурабаган ушул Сайкал «Манас» бөлүгүндөгү балбан кыз Сайкалды эске салат. Анткени эки бөлүктө тең бул каармандын алптыгы, кайып тукумунан экендиги бирдей айтылат. Бул эпизодду айрыкча деталдаштыруу Мамбет Чокмор уулуна гана таандык. Анткени, башка варианттарда Семетейди элге кайтарууда Айчүрөктүн аракети жалпы гана берилчү. Ал эми Семетейди адам калыбына келтирүү машакаты болсо дагы эле касиеттүү эне сүтү м-н байланыштырылат. Бирок өлүп тирилүү мотивине негизделген бул эпизоддо Семетей уктап жаткан болуп, Канықейдин эмчегин үч имерип соргондо кадимкидей көзү ачылат. Семетей м-н кошо Тайбуурул да калыбына келет. Мурдагы варианттардагы сыяктанып Семетейди Көкмончок алып кетпестен, аны Манастын кара үңкүрүндө уктап жаткан жеринен табышат. Канықей, Айчүрөк, Күлчоро, Сейтектер келгенде Семетей козголуп, көзүн ачып, тигилерди көрөрү м-н жок болот.

Желмогуз уулу Сарыбай келип казат баштап, урушуп жүргөн жери. Бул окуя СКВга гана таандык. Карадөө мурдагы адаты м-н «Арстан атып, жолборс кууп, Аюу, марал, бугу кууп жүрүп», мурда адам барбаган бир жерге туш келет.

Ал жердин ээси – Желмогуз уулу Сарыбай дөө башынан Манастын тукумуна каршыгып калып, кимиси болбосун жок кылууну көздөп жүрөт. Ал да жерин чалып жүргөн кези экен. Карадөө «Манас» деген ураан м-н качырып сала берет. Ушу жерде Карадөө м-н Сарыбай дөөнүн ар кимисинин жеке сапаты кеңири сүрөттөлөт. Катуу кармаштын негизинде Карадөө Сарыбай колдуу каза табат. Сарыбайдын душманчылыгынын себеби Манастын тушунда анын карындашы Карлыгач Желпиниш жериндеги жаман деген элдеги Жарманаска турмушка чыгат. Алардын айлын Сарыбайдын атасы Желмогуз чапканда Жарманас өзүнүн кайындары Манас, Алмамбет, Сыргак, Чубактарды чакыртып алып, жети күндүк согушта Манас Желмогузду баштап кырат. Экинчиси, Сарыбай Чубактын Көгала тулпарын талашат. Сарыбайдын кыргызга кол салышынын маңызы ушуга такалат. Карадөөнүн өлтүрүлгөнүн Бозбаладан угуп, Күлчоро, Сейтектер Сарыбайга беттешип, бирок жеңише албайт. Бул Семетей, Күлчоролордун мурдагыдай ал-күчкө келбегенине, Сейтектин жаштыгына байланыштуу түшүндүрүлөт.

Айчүрөктүн Куялыны алып келиши. Күлчоро Сарыбайдан отуз күндүк мөөнөт сурап, бүтөрү м-н атаң Желмогуздун кунун төлөп беребиз деп согушту убактылуу токтотот. Муну уккан Айчүрөк Сарыбайды жеңип бере турган шер издеп, бир кезде достошкон курбусу Куялы деген баатыр кызга кайрылат.

Куялы кырк жигиттен кошчу алып, кырк балбаны жол чалып жерин көрүп жүргөн алп кыз. Шашкандай түрүң бар, башына кыйынчылык түшкөн го деп, иштин жөнүн түшүнөр замат жардамга шашылат. 30 күн мөөнөт бүтүп, баатырлардын кармашы кайрадан башталат. Сарыбай жети атамдын өчү бар, Канукей м-н Айчүрөктү, Буурулду бер, болбосо, «кыргын кылам баарыңды, кыйратамын шаарыңды» – деп опузалайт. Атасынын куну үчүн алты миң тоого жүк болгудай алтын-күмүш сурайт. Душмандын баскынчы талабына көнбөгөн кыргыз баатырлары Семетей, Күлчоро, Сейтек нечен күн кармашып, акыры Куялы кызга күн түшөт. Куялы Сарыбайды жеңерине көзү жетет, ошон үчүн Семетей мени аялдыкка алса гана кармашам дейт. Семетей көнбөйт. Көрсө, ал Чачыкейден кийин өзү жактырып Айчүрөккө үйлөнгөндө аркасынан токол албаска ант берген. Куялыны Күлчорого же Сейтекке тий деп үгүттөшсө, кулуңа же балаңа тийип шылдың боло албайм деп ынанбайт. Акыры элдин кызыкчылыгы үчүн Бакай м-н Айчүрөк арага түшүшүп, Семетейди көндүрүшөт да Семетей м-н Куялы тиги дүйнөлүк, кыяматтык жар болуштук деп, «Кылычтап чырпык кыйышып, Ак буудай данын чайнашып» шерттешишет. Куялы Кайыпчалдын кызы. Кайыпчал мазарга түнөп, кудайдан бала сурап, перинин кызы Көкмончок оюн куруп, көңүл ачкан жерден ымыркай Куялыны табат. Кызы алтыга чыкканда чоң той берип, баатырларча ат койдуруп жетиге келгенде «Кан шимирип катыгып, кыз арстан атыгып», он үчүндө атасы өлүп, чоң салтанат м-н көмөт. Ошондо Сарыбай кол жыйнап келип чаба турган болгондо Сарыбайдын колун кырып, өзүн качырып жиберет. Биротоло жоготуш үчүн Куялы ошондон бери издеп таппай келет. Эми кас душманы бет алдынан чыккан соң Бакай м-н Канукейден бата сурап согушка кирет. Ушу жерде Канукейдин илгерки көргөн түшү эскерилет: түшүндө кызыр көрүнүп, Семетейдин төрөлөөрү, анын Айчүрөк м-н Куялыга үйлөнөрү күн мурунтан белгилүү болот.

Куялынын согушка кириши. Сарыбайга каршы Күлчоро м-н Сейтекти жанына алып, Куялы аттанып чыгат. Сарыбайдын сырткы сүрү, баатырдык беде-

ли шумдук, эл-жерге мүшкүл салып турган учуру. Чачын төбөсүнө ороп түйүп, башына көк темир туулга кийип, Желжетпес тулпар минип жекеге чыккан алп кыздын көрүнүшү андан да ашып түшөт. Сейтек экөө Сарыбай м-н алмак-салмак кармашып, акыры ачууланган Куялы Сарыбайдын боорун жара саят. Өлүм алдында турса да Сарыбай кайратынан кайтпайт. Акыры Сейтек м-н Куялынын баатырлыгы аркасында эл коркунучтуу душманынан кутулуп жыргап жатып калат. Чоң той өткөрүлөт. Жарды-жалчыга казына чачылып, Сейтек кан шайланат. Санаа тынып, Куялы өзүнүн элине, Семетей, Бакай, Каныкей, Күлчоро, Айчүрөктөр элди душмандан коргоп алар ээси бар деп, кайып болуп кетишмек болот. Буга чейин алардын мурдагы иштеген адилет иштери жомоктолуп, түбөлүк коштошуу өтө оор сценада өтөт (Шапак Рысменде уулунда Каныкей ооруп өлөт). Шапак Рысменде уулу м-н Багыш Сазан уулунун вариантарында Куялы Коңурбайдын уулу болуп, Таласка чабуулдап келип Сейтектен жеңилет. Кыз Куялы деген ысым Кызыл-Суулук кыргыздардагы вариантарда да кезигип, Сейтек ага үйлөнөт. Кыскасы, Куялы деген аттын өзү бир кезде кандайдыр бир манасчылардын тобуна тааныш келип, бирок анын эпостогу аткарган милдети бирдей калыптанып үлгүрбөгөн сыяктуу. Биздин оюбузча СКВда Айчүрөктүн Куялыны Сейтекке баш кошууга үгүттөшү м-н жогорку аталган вариантагы Сейтек Куялыга үйлөнгөн сюжеттин ортосунда кандайдыр бир жалпылык бар.

Окуялары ырааттуу түзүлгөн Ыбырайым Абдракман уулунун вариантында мындан кийинки чоң эпизод – **«Карадөөнүн Таласка карай жасаган жүрүшү»**. Карадөө мурдагы эпикалык душмандардан айырмаланып, Индостандын алты шаарына жакын жерден келет. Манастын небереси Сейтек деген баатыр чыкты деп угуп, алты сан кара кол жыйып, Таласты беттейт. Бул чоң согуш баатырлардын жекеме-жеке чыгуулары аркылуу өөрчүйт. Жекеге чыккан Карадөөнү Күлчоро курунан алып жерге урганда баатырынан ажыраган анын кошуну багынууга аргасызданат. Мында сырттан келген баскынчы Карадөөнүн согушунан башка Коңурбайдын баласы Куялынын Таласка жасаган жүрүшү баяндалат. Жашы отузга келип, беттешкенди мертинтип турган Куялы Сейтектин кабарын угат. Коңурбайдын кунун кууйм деп кыргыздарга жөнөйт. Мында да адаттагыдай эле эки тарап тең согушка даярдык көрүшүп, баатырлардын жеке кармаштары аркылуу бүтөт. Өзү келип катылган Куялы качууга аргасыз, артынан түшкөн Күлчоро жетип башын алат. Жакшылык Сарык уулунун вариантындагы согуштук чоң окуя да «Карадөөнүн Таласка жасаган жүрүшү». Карадөө м-н Агалдай дөө эсепсиз кол алып Таласты каптайт. Кадимкисиндей күч-кубаттуу, кыргыз уулдары Карадөөнүн колуна аламан коёт. Эпикалык баатырлардын салты б-ча адегенде Сейтек м-н Карадөө жекеме-жеке салгылашат. Эки баатырдын кармашынын өтө катаалдыгы өзгөчө берилет. Сейтек Карадөөнү жеңип, сөөгүн өрттөтүп, күлүн көккө сапыртат. Бул көбүнчө кийинки эле жылдары жазылып алынган ысык-көлдүк манасчы Мамбет Чокмор уулунун вариантына жакындашат. Душман жеңилип, чоң той өтүп Сейтек казынасын карыптарга таратып, кан шайланып бейкут турмуш орнойт.

Сейтектин акылман кеңешчиси Акжолтой Манас Алтайда тургандагы калмактан чыккан Кутубий аттуу чоросунун баласы. Кутубий жетимиш түрлүү тил билген, Мисир м-н Багдаттан окуган билимдүү, кыраакы, калыс адам катары

айтылып, анын баласы Акжолтой да билимдүү, баатыр чыгып, жер чалгындап жүрөт. Чөбү, суусу жок Медиян чөлүн кыдырып чаалыгып, бир булакка келип эс алып олтурса алыстан коюу чаң чыгат. Караса, куйругу кылыч, көзү чок бир коркунучтуу нерседен Куралы деген жылкы качып келатат. «Бил менен керикти койдой жеген» Койбос-Тойбос аттуу ошол айбанды Акжолтой кырк чилтен, кызыр Илиястын жардамы м-н кылычтап өлтүрөт. Аңгыча ак селдечен бир адам (Олуя чал) пайда болуп, баатырга Кулунсур, Кулансур (Кунансур) деген эки тулпарды тартуулайт. Буларга кошуп асмандан түшкөн Наркескенди, Алмабаш аттуу жандуу мылтыкты, гүлдүү бадам көк купуну Манастын Сейтекке деген аманаты эле деп тапшырат. Сейтекке ылайык перинин кызы Акбермет аттуу сулуу бар, келип ошого үйлөнсүн деп, кыздын өзүнүн да аманатын айтат. Түшүндө бир думана чал көрүнүп, «Кадимки канкор эр Сейтек, каалап тиер күйөөң» деп нике кыйып, Акбермет алигиче Сейтекти күтүп жүрөт. Эркекче кийинип, миң балбанды жыйып алып, Сейтекти чабам деп токсон уруу суу кечип, Чын-Кап тоосун таянганда сыйкырчылардын жери экен ажыдаарга кезигип, кырылышып Акбермет араң кутулат. Ошол Акбермет эми Сейтекке өзүнүн каухар шакегин белекке берип жиберет. Акжолтой эки тулпар ат м-н Төрткүлдөгү кандын чеби капкага келип көргөнүн айтат. Сейтекке Олуя чалдын бергендерин тапшырат. Акжолтой алып келген Акберметтин кабары Сейтек эмес, жалпы элди кубандырат. Анын урматына алты жылы туу калган ак боз бээни алдырып, бутун буубай эле кулагы м-н көкүлүнөн кармап туруп Манастын арбагына багыштап мууздашат. Сейтек Акберметти карай жолго камданат. Кулансурга ак нокто каттырып, ок өтпөгөн суп жабуу жаптырат. Болот така, күмүш мык кактырат. Булгаары тердик, көк токум салдырып, Алмамбеттин Аккаңкысын токушат. Бөлөкбай уста кырк калчасы м-н бүтүргөн Аккаңкынын качанкы тарыхы айтылат. Мына ушундай сандыргалуу салтанат м-н көй баатырдан жолдош алып, Сейтек Кең-Өзөнгө келет. Кең-Өзөндүн табиятынын кооздугу Сейтекке өтө жагып, элимди биротоло көчүрүп келчү жер экен деп кызыгат. Дүрбүсүнөн алды тарапты караса алда немедей көркөм ак чатыр көзгө урунат. Акбермет Сейтектин издеп келерин сезип, чоң камылга м-н баатырдын сынсыпатын сынамакка түрдүү баатыр-балбандан сакчы коюп, күтүп жатат. Ал да эли-жерин жоодон коргой билген баатыр кыз. Он бир жашында атасы өлүп, он үчкө чыккандан бери эл милдетин моюндап, жаа тартып аң уулайт. Он бешке келгенде перилерге султан – кан болот. Сейтек келерде кереметтүү түш көрүп, жан-жөкөрү Күлайым түштү жакшылыкка жоруп, Сейтекти күтүшөт. Кыздар Кең-Өзөнгө оюн курушат.

Сейтек менен Акжолтойдун перинин кыздарына үйлөнүшү. Сейтек Акберметтин кабарын угуп тынч алалбастан Акжолтойдун артынан барып, экөө Кулансур м-н Кулунсурду ойнотуп, Акберметтин жасалгасын тебелетип-тепсетип келатканын сакчылар кабарлашат. Акбермет, Күлайым тосуп чыгып, Күлайым Акжолтойго сүйгөндүгүн билдирет. Акжолтой м-н Сейтек тулпарларды аса байлап коюшат, Акберметтин ордосунда эс алышат. Ошол убакта Алоокеден Коңурбай, андан Байконур, андан Ките деген бала жетим калып жетилип, «Туюкту бузуп жол кылып, Баатырдыгын, эрдигин, Ай-ааламга тең кылып», Сейтек күчкө келиптир деп угуп, кыргыздарды байкайлы, эгер алыбыз келсе бүтүн кырып коёлу деп камынат. Жанына сыйкырчылыктын окуусун он эки

жыл окуган, сексенден ашып калган Чоң Билгичти (Кожожаштын баласы) алып, «Талкалап Сейтек дөөсүн, Жолго жарып бээсин, Чыгарарбыз кээсин» – деп опурулуп отурган кези. Мындан кийин манасчы Сейтектин баянына өтөт. Анын сын-сыпаты м-н астындагы Кунансур тулпарынын учкаяктыгынан бери бир топ кеңири сүрөттөлөт. Сейтек Кунансурду аса байлап, Акберметтин ордосунда жатат. Акбермет да эпикалык аял катары «Кең көйнөктүн тазасы, кеп сүйлөсө сөз жетпейт, өзү ургаачынын паашасы». Мына ошол Акбермет түшүндө оң жагынан күн, сол жагынан ай көрөт. Эки болот кылыч табылып, алардын өткүрдүгүн Дөөтү көрүп жактырат. Бирок кыргыз журту бир торго түшүп калган сыяктанат. Акберметтин түшүн Акжолтой жакшылыкка жоруйт (Канчоронун каарынан он үчүндө качып кеткен Акжолтой Сейтек Таласка көчүп келгенден достошуп, кайда болсо чогуу жүрөт). Сейтекке баш кошуп, Кенен аттуу уул төрөйт экенсиң, жарым кытайлыкты алып, өткөн ата-бабанын өчүнө канат экенбиз дейт. Аңгычакты кабарчысы энтеңдеп жетип келип, белестен беш киши көрүп даай албай койдум, жоо келген сыяктуу дейт. Сейтек зыңгырап кенебей, Акжолтой м-н барып көрөйүн деп камынат, колуктусу Акбермет «Атышса мылтык өтпөгөн, Айзанын учу тешпеген» жоо кийим-көк күпө атамдан калды эле – деп, Ачалбарс берет. Сейтектин баатырдык сынын сыртынан көрүп эле душмандын тыңчысы Дөкөрчү – Маңгинин жүрөгү жарылып өлөт. Муну укkан Чоң Билгич ишенбей, айтып баргандардын башын алдырып «ок өтпөс опсуз тон кийип, ок жетпеген ат минип, карагайдай айза алып» Таластын жылкысын тиет.

Кытай каны Чоң Китенин жиберүүсү м-н Чоң Билгичтин кыргыздардын жылкысына тийгени. Кытай келип жылкы тийгени Сейтекке угулат. Чоң Билгичти кууп жөнөйт. Кыргыз, кытай баатырларынын бири-бириникинен калышпаган сын-сыпаты, эрдиги өзгөчө даңазалуу Чоң Билгич амалдуу, жайчылык өнөрү бар баатыр болгондуктан, Акжолтойду алаксытып Бээжинге алып барып жайламакчы болот. Сейтек из кууп келип Акжолтой жараланып алсырап турганда жардам берет. Акжолтой атына «мээр чөптөн чалдырып, өзү эбеп-себеп дарыдан эрикпей жутуп ичип, ооруган жерлери басылып, умачтай көздөрү ачылып» эс алат. Сейтек Чоң Билгичти жаралантат. Анын касиеттүү тулпары Ниянкор ээсинин оор абалын сезип, Каканды көздөй алып качат. Сейтек м-н Акжолтой аркасынан сүрө түшүшөт. Муну көрүп турган кытай каны Чоң Ките кыргыз баатырларына ого бетер өчөшүп калат. Сейтекти Акжолтой кайра кайтарат. «Кырма кызыл дарыны кырк жол сыйпап, кайнатма кара дарыны ичтен берип» Чоң Билгичти кытайлар эс алдырышат.

Чоң Билгич жети күндөн кийин Китеге барып, буруттарды жеңе албай койдук, Индия канынын (Чоң Керги) кызы Бурулду алсаңыз Чыңтемир аттуу уулдуу болосуз, ошол гана кыргыздарды жеңе алат дейт. Ките Бурулга үйлөнүп, Чыңтемир төрөлгөндө, оң колуна кара кан, сол колуна сары алтын кармап түшөт. Кытайдын Ылаңгыр деген чоң сынчысы көрүп баланы жактырып, он сегиз миң ааламды жеңе турган шер чыгарын айтат.Чыңтеңирди алпарып какандыктардын зуу кудук деген кудугуна салып сынашат. Анын түбүндө алтымыш баштуу ажыдаар болуп, ажыдаардын жытынан сандаган адам өлчү экен. Чыңтеңир чыдайт. Ал чыныгы баатырларча тез ж-а тентек өсөт. Он бирге чыкканда атасы Ките өлүп, чоң салтанат м-н көмөт. Сейтек Акберметке (Берметжан) үйлөнүп, анын боюна бүтүп, жолборстун этин күсөйт. Муну түшүнгөн Акжолтой салбы-

рынга чыгып, жети күнү кыдырып жүрүп жолборс таппайт. Кара-Кыя капка ташка келип, атын жайдактап жатып эс алып, таң сүрө чочуп ойгонсо, чагарак куйрук чаар жолборс Акжолтойду чалчудай тиктеп турат. Машаа тартып жиберсе, баягы жолборс адам баласына айланат. Ал Акжолтойду сынап, даарыганы жүргөн Кызыр экен. Колунда жетелеген быштысы бар. Берметке берип кой деп, бир тоголок жаңгак берет. «Жытын көрсө жаңгактын, кумары канат талгактын, Шер этинен анча өөдө, жолборсуңдан канча өөдө» бул жаңгак медияндын ажыдаар өлүп, уусу чачылган жеринде өнүп чыккан бир түп касиеттүү жаңгактын жемиши экен. Келечекте Кенен мине турган тулпар ушу деп, өзү жетелей жүргөн Кер тулпарды тапшырат. Акжолтой Акберметке Кызырдан укканын айтат. Сейтектин түшүндө Манас Зулпукор кылычын берип, Кенен төрөлгөнгө чейин эле чоң той өткөр дейт. Бул түштү Акжолтой жакшылыкка жоруп, мыкты уулдуу болот экенсиң – дейт. Тогуз ай, тогуз күндө Акбермет катуу толготуп, карыштай кара жалы бар касиеттүү бала төрөлөт. Анын сүрүнөн аялдар качып, кемпирлер каза табат. Аты Кенен коюлат. Ал тез эле чоңоюп, Кер тулпарды минип, келберсиген кан болуп чыга келет.

Жакшылык Сарык уулунда Сейтек Орускан дегендин кызы Күлнарга Семетей м-н Айчүрөк сыяктуу эле куда түшүп, көп калың берип үйлөнөт. Мамбет Чокмор уулунда Орускандын кызы Күлнар Күлчоронун ала турган колуктусу катары айтылат. Шапак Ырысменде уулунун вариантында Сейтектин колуктусу Нурперинин сиңдиси – Сейилкан. Анын бешиктеги чагында бир абышка-кемпир таап алып тарбиялашкан. Сейтек ага үйлөнгөндөн кийин Коңурбайдын баласы Куялы кыргыздарга каршы жүрүш жасайт.

Эзелтен бери кыргыздарга өчөшкөн Жанаалы, Карач дегендерден Эбегей, Көгөй деген эки дөө чыгып, аталарыбыздын өчүн алабыз деп кыргыздарга чабуулга камынышат.

Акжолтой уктап жатса байланууга турган тулпарынын тынчы кетип, аттанып жер чалса, Эбегей, Көгөйдүн көп колу кездешет. Чырдашпайлык, түбү тууганбыз деп өтүнөт.

Коёналынын Кайсар деген уулунун кызы Айканышты бир кемпир (Манастын карындашы Кардыгач – мүрөк суусун ичкендиктен өлбөй жүрүптүр) Кененге барып тий деп үгүттөйт. Айканыш Кенен көңүлүнө толсо тиерин, толбосо касташарын айтып, ок жетпеген Талкызылды минип, Болот деген баатырды кошчу алып, Кенен аттуу жоо чыкты деп аттанат. Алдынан Эбегей, Көгөйдүн аскери чыгат. Айканышка куда түшүүгө Акжолтой, Сейтек барат. Айканыштын тилеги орундалып Кененге ника кыйылат. Келин алып келатып Сейтек, Акжолтой бир мазардын түбүнө түшүп тамактанышат да «кабыргадан кагынып, как төбөдөн сезгенип, тарса-турса жөтөлүп», экөө тең көз жумушат. Экөөнүн тулпарлары Кулансур м-н Кулунсурду жабдыктатып токутуп, Ак эшенге мингизип, сөөктөрүн Чук мазардын түбүнө коюшат. Таштан обо көтөрүп, кадырлуу күмбөз салдырат. Элдин башында Кенен калат. Мындан кийинки окуялар Кенендин айланасында өөрчүтүлөт. Ал да ата-бабасындай баатыр чыгып, Таласта кан болуп турган чакта Кулансарык, Алымсарык деген балалуу болот.

А. Жайнакова

«СЕЙТЕК» ЭПОСУ – «Манас» үчилтигинин үчүнчү бөлүмү, өзүнүн идеялык-тематикалык жүгүн, композициялык тутумун, көркөм образдар галереясын жый-

нактай турган бөлүм. Бизге белгилүү толук варианттардын бардыгында «Манастагы» айрым окуяларды «Семетей» жөнгө салып, андан ары карай «С-те» улантылат. «С.» э-н кагаз бетине түшүрүү Совет бийлигинин мезгилинде, 20-жылдардын аягынан башталат. 1927–28-ж. семетейчи Жакшылык Сарык уулунан 27 миң ыр сап көлөмүндө «Сейтектин» толук делген варианттарынын бири жазылып алынган. «Сейтектин» ар башка мезгилдерде он үч варианты кагазга түшүрүлгөн (В. Радлов жазып калтырган версиясын кошо эсептегенде), 1936–38-ж. Тоголок Молдо өзү жазып берген «С.» э-нун көлөмү 2230 сап ырдан турса, Молдобасан Мусулманкул уулунан К. Кыдырбаева 1945-ж. жазып алган материал 4800 сап ыр. Ал эми Шапак Рысменде уулунан 1936-ж. жазылган вариант булардыкынан көлөмдүүрөөк (14718 сап), өзү 1948-ж. жазып тапшырган материал 7840 сап ырды түзөт. Булардан башка Багыш Сазан уулунан 1938–41-ж. 5580 сап ыр, Мамбет Чокмор уулунан 1972-ж. 23340 сап ыр жазылган. Саякбай Карала уулунан 84697 сап материал 1940–47-жылдарда К.Кыдырбаева тарабынан жазылып алынган. Кийинки аталган вариант жалпы эле үчилтикти толуктоо м-н бирге «С.» э-нун да көлөмдүү варианттарынын ичинде өзгөчө орунду ээлейт. Булардан башка Актан Тыныбек уулу, Алмабек Тойчубек уулу, Мамбеталы Ашымбай уулу, Шаабай Азиз уулунан жазылып алынган чакан материалдар бар. Кандай көлөмдө, канчалык көркөмдүк оош-кыйышта болбосун, бардык варианттарда «С.» э «Манас» үчилтигинин корутундулоочу бөлүгү катары эсептелип, чыгарма башкы каармандын ысмын алып жүрөт. «С.» э-нда элдин кийинки тарыхый турмушуна жакын, патриархалдык-феодалдык мамилеге таандык уруу ичиндеги жоолашуулар, өчөгүш, көк куу – салттык мотив катары терең орун алгандыктан, эпос атанын ишин уланта турган баатыр уулдун төрөлүшүн чыдамсыздык м-н күтүүдөн башталып, утурумдук оор абалда калган элдин келечекке бел байлоосу, бардык күч-аракети да Сейтектин аман-эсен туулуп, өсүшүн ишке ашырууга багытталат. Ички чыккынчылыкка байланыштуу берилген элдин оор тагдыры, анын көрүнүктүү өкүлдөрү Бакай, Каныкей, Күлчоро сыяктуу негизги каармандардын он эки жыл бою көргөн кордуктары өтө деталдаштырылып сүрөттөлөт да, оор турмуштун жеңилдеши жалгыз гана Сейтектин эрезеге жетишине байланыштуу берилиши элдик баатырдын кадыр-баркын жогорулатат. Башкы каарман кайрат-күчкө толгондон баштап эле ички душмандардын бети ачылып, аларга каршы жүргүзүлгөн күрөштөр баскынчылык максатта эмес, ата-бабасы туулуп өскөн жерге жетүүгө, аны коргоого арналган. «С.» э-нун негизги идеясы – ич арадан чыккан душмандарды жеңип, ыркы кеткен тууганларды бир ымалага келтирүү болсо да, сырткы баскынчыларга каршы жүргүзүлгөн согуштар мурунку бөлүмдөрдөн айырмаланып, анчалык салттуу сүрөттөлбөйт. Сейтектин эр жетип, Кыяс, Канчорону жок кылгандыгы туурасында дээрлик бардык вариантта айтылса, тышкы жоо Желмогуз уулу Сарыбай м-н болгон урушу (Саякбай Карала уулу), Жакшылык Сарык уулу, Шапак Рысменде уулу, Ыбырайым Абдракман уулунда окуянын мүнөзү, максаты бирдей болгону м-н башкы терс каармандын ысмы ар башка айтылат. «С.» э-н «Манас» үчилтигинин корутунду бөлүгү катары көрсөтө турган негизги окуянын бири – Сейтектин Коңурбайдын баласы Куялы м-н (Багыш Сазан уулу, Шапак Рысменде уулу, Ыбырайым Абдыракман уулу) же небереси Ките м-н (Саякбай Карала уулу) согуш болушу керек эле. Бирок айрым варианттарда буга чейин ка-

йып болгон Семетейдин элге кошулушу (Саякбай Карала уулу, Мамбет Чокмор уулу), Желмогуз уулу Сарыбайдын согушу (Саякбай Карала уулу), Карадөөнүн Таласка жүрүшү (Жакшылык Сарык уулу, Ыбырайым Абдыракман уулу) Сейтектин үйлөнүшү (Шапак Рысменде уулу, Жакшылык Сарык уулу, Саякбай Карала уулу ж. б.) өңдүү айрым оригиналдуу окуялар орун алган. СКВдагы кайып болгон Семетейдин элге кошулушу тууралуу эпизоддо Семетейдин кандайча кайып болуп кеткени эле эмес, ал кандай машакат м-н мурунку калыбына келип, элге кошулганы терип-тепчилип, өзгөчө ынтаа м-н сүрөттөлөт. Мифтик-жомоктук мүнөзүнө карабастан бул эпизод угуучулар тарабынан кадимки эле турмуштук окуянын жаңырыгындай кубатталат да эпикалык чыгармаларда түрдүү доорлорго таандык көз караш, мамилелердин, жомок м-н чындыктын бир идеяга кызмат этип, эриш-аркак жашоо мүмкүнчүлүгүнүн кеңирилиги дагы бир ирет далилденет. Манас согушкан дөө-перилерге караганда «Сейтектеги» фантастикалык кейипкер адамдай эле жол-жосунга ээ. Башка манасчыларда сакталбаган мындай жаңы окуялар бир караганда үчилтиктин идеялык-мазмунунда анча зарыл эмес сыяктанат. «С.» э. корутунду бөлүм катары «Манас» м-н «Семетейдеги» сюжеттерди улантуу м-н алардагы башкы ойду жыйынтыктоого тийиш эле. Бирок, Сейтек да өз алдынча эл күтүп, алардын сүйгүнчүгүнө алынган чыныгы эпикалык баатыр катары анын да өзүнчө согуштары кеңири көркөм полотнодо көрсөтүлүүгө муктаж. Себеби «С.» э. корутунду бөлүмү эле болбостон элдин эстетикалык табитин канааттандыра алган өз алдынча толук кандуу чыгарма дагы. Бул планда алып караганда Сарыбай дөө м-н Сейтектин согушу, андагы баатырлардын ролунун реалдуу талапка ылайык берилиши өтө орундуу. Саякбай бул өңдөнгөн жаңы согуштук эпизоддорду күчтөп-кыстап абстракттуу мүнөздө киргизбестен, мурдагы салттык эпикалык баатырлардын мамилеси, иш-аракети аркалаган идеялык жүгүнө баш ийдирет. Өтө каардуу душман Сарыбайды жеңе турган бирден бир баатыр катары Куялынын образы киргизилет. Ал эми Шапак Рысменде уулу м-н Багыш Сазан уулунун варианттарында Коңурбайдын уулу Куялы Таласка чабуулдап келип, Сейтектен жеңилет. Куялы деген ысым Кызыл-Суу аймагындагы манасчылардын варианттарында алп кыз катары айтылып, Сейтектин ага үйлөнгөнү баяндалат. «Куялы» деген ысым бир кезде салттык каарман катары айтылып, бирок эпостун өнүгүү процессинде образдын калыптанышы бир калыпта жүзөгө ашпаган өңдөнөт. Саякбай Карала уулунун вариантындагы Айчүрөктүн Куялыны Сейтекке баш кошуугa үгүттөшү, Сейтектин Куялыга үйлөнгөнү баяндалган сюжеттин ортосунда кандайдыр бир генетикалык байланыш болушу мүмкүн. СКВдагы өзгөчөлүк – ошол кыз Куялынын образын эпикалык монументтүүлүккө жеткире сүрөттөп, Семетей, Сейтек, Күлчоролорду майыштырган коркунучтуу душмандын каршысына чыныгы эр жүрөк алп катары алып чыккандыгында ж-а ушундан улам чыгармага баштан-аяк катышпаганы м-н баатыр кыз Куялынын образы эпостун идеялык негизги мазмунуна чоң таасир тийгизген образдардын бири болуп калган.

Элдик оозеки чыгармачылыктагы салттык темалардын бири баатырдык үйлөнүү «С.» э-нда да бар. Мурдагы бөлүмдөрдөн айырмаланып, Сейтектин колуктусунун теги перизаттан делип, үйлөнүү никенин байыркы түрү – кудалашуунун (белкуда) негизинде ишке ашат. Бирок баатырдын жарынын ысмы да

бардык варианттарда бирдей эмес. Жакшылык Сарык уулунда Күлнар, Мамбет Чокмор уулунда Каракөз, Шапак Рысменде уулунда Сейилкан, Саякбай Карала уулунда Акбермет ж. б. Албетте, үйлөнүү эпизодунун баяндалышы, көркөмдүк сапаты да ар кимде ар башкача. Саякбай Карала уулу Сейтектин үйлөнүшүнө кызыктуу жөө жомоктук мүнөз берет. Сейтек тууралуу Акберметтин мурдараак билиши, Сейтек, Акжолтойлордун Акберметтин айлына кыз көрүүгө келиши өңдүү турмуштук көрүнүштөр кандайдыр бир деңгээлде Семетей м-н Айчүрөктүн окуясын эске салганы м-н өзүнчө чыгарма катары «С.» э-нда ашыкча эпизод эмес. Теги перизат болгону м-н Акбермет да 13 жашынан баштап жаа тарткан жоокер кыз. Эпикалык касиеттүү аялдардай эле Акбермет боло турган жакшылык-жамандыкты алдын ала туят. Сейтекке «кыргыз журту бир торго түшүп калган сыяктанат» деп Бээжинден Чоң Билгичтин келатканын кабардап, адаттагыдай эле баатырга ат-тон, курал берип узатат.

«С.» э-ндагы чечүүчү окуялардын бири – Сейтек баатырдын Коңурбайдын небереси Ките м-н урушу. Демек, эпикалык кара кытайлар м-н кыргыздардын небактан бери келаткан кеги үчүнчү бөлүмдө кайрадан тутанып, эми өткөн баатырлардын (Манас, Коңурбайдын) небересери катышат. Бул согушта да мурдагы баатырдык салт, каармандардын эпикалык портреттеринин масштабы бир топ бийиктикке жеткире сүрөттөлөт. Бирок окуя муну м-н эле бүтпөйт. Саякбай Карала уулу өч алуу мотивин дагы күчөтүп өөрчүтүп отуруп, акыры Сейтектин уулу Кенен м-н Китенин баласы Чыңтемирдин жарыкка келишин, өсүшүн бирдей баяндап отуруп, аларды да салттык мотивдер м-н кармашка даярдайт.

«С.» э-нун чынында эле корутунду бөлүм экендигине көпчүлүк варианттарда бирдей орун алган идеялык-тематикалык жалпылык ж-а каармандын керт башына өмүр баяндык циклде жыйнакталган эпикалык салттуу окуялардын композициясы күбө. Манастын уулу Семетейден курсакта калган Сейтектин төрөлүшү, бөтөн эл, бөтөн жерде жетилип башын бошотушу, эли-жерине көчүп келиши, үйлөнүшү, атасынын өчүн алып, ички-тышкы душмандарды жеңиши – аны генеалогиялык принципте түзүлгөн оригиналдуу чыгарма деңгээлине көтөрүп турат. Ал үчилтиктин башынан бери келаткан негизги окуялардын логикалык корутундусу болуу м-н бирге айрым каармандардын тагдырларын аягына жеткире көркөм чечет. Ошондуктан, бөлүмдөрдүн бардыгына бирдей жалпы сюжет, кырдаалдар, ал тургай өтмө кейипкерлердин болушу мыйзамдуу көрүнүш. Биринчи (Канукей, Бакай), экинчи (Семетей, Айчүрөк, Күлчоро) муундагы каармандар «С.» э-на атайылап ар кимиси з милдеттери м-н чебер алынып өтүлгөн. Алар алдыларындагы асыл максаттары иш жүзүнө ашканда, б. а. эпикалык Таласты мекендеген кыргыз уруулары бейкуттукка жетишкенде гана турмуштун татаал жолун кийинки укум-тукумга, анын өкүлдөрү Сейтек, Акжолтойлорго тапшырып кулак уккус, көз көргүс жактарга түбөлүк жер кезип кетишет. Муну м-н өзү өлсө да, элге сиңирген эмгеги өлбөгөн элдик баатырларга урпактардын тизе бүгүп, башын ийген аруу сезимдери чагылдырылган.

Кыскасы «С.» э. – байыркы кыргыздардын нечен кылымдар бою башынан кечирген тарыхый-социалдык турмушун, бактылуу келечек, элдин биримдиги үчүн жүргүзгөн тынымсыз патриоттук күрөштөрүн көркөм иштеп, кийинки муундарга жеткирген эпикалык бөлүм. «С.» э. «Манас» эпосунун масштабын кеңитип, арымын арттырып, жалпы чыгарманын үчилтиктик абалына жетки-

рип, «Манас» эпосунун идеялык-көркөмдүк тутумун жаңылап, толуктап, тереңдетип турат.

А. Жайнакова

СЕЙФ-АД-ДИН АКСЫКЕНТИ (толук аты – Сейф-ад-Дин ибн дамулла шах Аббас Аксыкенти) – 16-к-дын башында жазылган (тажик тилинде) *«Мажму ат-таварихтин»* («Тарых-тардын жыйнагы») автору. Китеп эки бөлүктөн турат. Биринчи бөлүгү Сейф-ад-Дин тарабынан жазылган. Анын бүтпөй калган экинчи бөлүгүн уулу Нур (Навруз) Мухаммед ибн Сейф-ад-Дин Аксыкенти жазып бүтүргөн. Китепте негизинен Фергана өрөөнүндөгү Ширкент ж-а Касан шейхтеринин фантастикалык өмүрү сүрөттөлөт. Бирок чыгарманын башында Манас баатырдын Жолой башчылык кылган калмактар м-н болгон согуштары баяндалат. Андан кийин кыргыз, кыпчак, казак элдери ж-а калмак уруулары, о. эле жер, суу аттары ж-дө маалыматтар берилет.

Сейф-ад-Дин Фергана өрөөнүндөгү Аксыкент шаарында (азыркы Кыргыз Республикасынын Жаңы-Жол р-нундагы Аксыкент айылы) туулган. Өмүр баяны берилбейт.

СЕЛИМ, к. *Селимбай.*

СЕЛИМБАЙ, С е л и м – эпизоддук кейипкер, коңурат уруусунун мыктысы, Алмамбет м-н; Көкчөнү араздаштыргандардын бири. «Алмамбетти өлтүрө албайбыз. Андан көрө Көкчөгө Акеркеч экөө жакындашып алыптыр, экөөлөп сени өлтүрүп койбосун деп жамандай берели. Бизге ишенбей коюшу мүмкүн. Токолу Буудайбекти күбө кылып, чын дедирсек Көкчө ишенет» деген акылды С. айтат (СО, 2. 243, 247).

СЕМЕТЕЙ – «Манастын» экинчи бөлүгү «Семетей» эпосунун баш каарманы, Манастын баласы. Ысым моңг. «сенге» («чэнггэ», «ценгэ», «ценг») – «кубаныч», «шаттык» дегенден же Орхон-Енисей жазууларында кезиккен, ошол доордогу Борб. ж-а О. Азиядагы аскердик жог. башкаруучуну, аскер башчысын туюнткан сөздөн кыргыз тилине ылайыкташтырылган деген пикирлер бар. Ысымдын аягындагы «Семетей» бөлүгү түрк-моңгол элдеринин антропонимдеринде кеңири кездешип, адамды эркелетүүнү туюнтат.

Эпикалык салт б-ча Манас м-н Каныкей көпкө балалуу болбой, алп Кошойдун батасынан кийин гана Семетей бойго бүтөт. Эпикалык сюжеттин өнүгүш салттарына ылайык С-дин укмуштуу төрөлүшү, келечектеги баатырдык иштери да символдоштурулуп берилет:

Таманы менен тик тууган,
Оң колуна кара кан
Кармай түштү деп угам.
Кара кан кармай түшкөнү,
Катылышкан душманды,
Каарданып урушса
Канын төгөм дегени,
Сол колуна сары заар
Уучтай түшкөн себеби,
Сары заардай саргартып
Дүмүрүн казам дегени.

Эпикалык салт б-ча С-ге ылайыктуу ысым берүү да кыйынчылыкка турат. Балага ат коюуга эч ким даабай турганда ак боз атчан, ак сакал адам келип Семетей деп коёт (РЖВ). Семетейдин балалыгы Манастын өлүмүнө байланыштуу оор учурга туура келет. Атасынын көзү өткөндө Семетей алты айлык (Г. Алмаши, ММВ, СКВ) же үч жарым жашта болот да (СОВ), аны Канықей төркүнүнө алып барып, аман-эсен чоңойтот. Канықейдин иниси Ысмайыл Семетейге өзгөчө аяр мамиле жасап, жети жашка келгенче жер алдына бактырат. Алмабек, Тойчубек уулу м-н Актан Тыныбек уулунун варианттарында Семетей бала күнүнөн Манас сыяктуу кожо-молдого кас чыгат.

Базарда байды сабады,
Соодалап алган оокатын
Кедей менен кембагал
Ошолорго алперет.
Кожонун тапкан тыйынын
Койчуларга таратат,
Эшендин тапкан эмгегин,
Элден кайыр сураган
Эшекчиге таратат.
Байлардын тапкан тыйынын
Баарын тартып бул алат.
Жарым тыйын өзү албай
Жардыларга таратат (АТВ, «Семетей», КФ, 1993-инв., № 1 дептер, 125-б.). СКВ б-ча «Семетейде» баатырдын балалыгы, б. а. биринчи эрдигине чейинки өткөн аралык жомоктук мотивге караганда турмушка көбүрөөк окшошуп, эпостогу сүрөттөлгөн доор биздин күндөргө жакын. Сарытазга жолукканга чейин Семетей ата-тегин билбейт. Семетейдин тегин Сарытаз кырк кыздан баштап, андан Мансур – Түмөнкан – Санчыкан – Акжолтой – Санколдой – Эгизей – Жээрен – Бөйөнкан – Чаянкан – Балакан – Каракан – Жакып – Манас деп билгизет.

Эли-жерин, тегин эртелеп билдирүү м-н ал күчкө толо элек жаш баланы мертинтип албоону көздөгөн Канықей Семетейди он экиге чыкканча төркүндөрүнө бактырат. Баласы күчкө толуп келатканын байкап толго кылып Тайторуну байгеге чапканда Семетей оозуна биринчи жолу «кыргыз», «Манас» деген урааңды алып, ат сүрөйт. Намыс үчүн Төөбалбан м-н күрөшкө чыгып жеңет. Семетей Тайторуну сүрөгөндөн баштап ар дайым атасы Манастын колдоочулары жандайт. Семетейдин алгач Таласты көрүшү, Бакайга кезигип, Канықей берген тапшырмаларды аткарышы дээрлик бардык варианттарга мүнөздүү. Тууган жердин алгачкы таасири, табиятынын сулуулугу каармандын көтөрүңкү көңүлүнө, максатына шайкеш. Ал эми жолуккан Бакайдын, Манастын жандыктарынын арып-азган кебетелери – Семетейдин намысына тие турган зарыл компоненттер, Семетейдин келиши м-н Манастын иши, өмүр бою аркалаган максаты жанданат. Жаш баатырдын атасынын ордуна келүүсү эпосто атанын ишин улоо, андан калган мурасты биротоло ээлөө деп түшүнүлөт. С. – кан аталганы м-н атасы сыяктуу эле эң алды м-н элди-жерди коргогон элдик баатыр, элдин таламын көздөгөн адам.

Көөнө типтеги алгачкы баатырлык жомоктон жаралган баатырдык эпостордо башкы каарман чыныгы баатыр болуш үчүн мине турган тулпарга, жоо кийими м-н курал-жаракка, түрдүү магиялык жандыктарга ээ болушу зарыл. Манас баатыр да магиялык касиеттеги Аккула, Акшумкар, Желмаян, Кумайык өңдүү жандыктарды күткөн. Бул сыяктуу көрүнүштөр негизинен эпикалык башкы баатырлардын ата журт үчүн кызмат кылуусунда маанилүү милдеттерди аткарышат. Манас өлгөн м-н ордун жоктотпой турган баласы калды деген ишенимдеги элдик көз караш Семетейдин сырткы кебетеси, сыны эле турсун, фантастикалуу жандыктары м-н мифтик колдоочуларынын, курал-жарагынын Манастан оошкондугун көрсөтүү аркылуу Семетейдин образын тереңдетет. Фольклорчу В. Я. Пропп эпостордогу укмуштуу төрөлүү мотивинин келип чыгышын тарыхый аспектиде терең талдап карап, укмуштуу төрөлүү мотивинин өсүп чыккан булактары, ээлеген орду өтө байыркы мезгилдерге, байыркы түшүнүктөргө байланыштуу экенин белгилеген. Жаш баланын төрөлүшө – элдик оозеки чыгармаларда кеңири таралган мурунку көзү өткөн ата-бабанын кайтадан жаңыланып жарыкчылыкка келиши сыяктуу бааланган байыркы түшүнүк. Ушул көз караштын өзү генеалогиялык принциптин пайда болушунун маанилүү бир элементи катары «Манас» эпосунда да орун алган. Анткени, Манаска тулку-боюнун окшоштугу, кийим-кечеси, курал-жарагы, ээрчиткен жандыктарынын, акыры колдоочу чилтен-пирлеринин бирдейлиги м-н Семетей Манастын кайрадан тирилишиндей сезилет. Ошондуктан Семетейдин портрети да эпосто:

Ат арытып, жер чалып,
Ит агытып, куш салып,
Колдогону кожосан,
Кол бергени кырк чилтен.
Кырк чилтендин бирөөсү –
Кара чаар кабылан,
Капталынан чамынып,
Миң кишидей түрү бар,
Минтип колдоп алыптыр.
Оң жагына караса,
Чолок көк жал арыстан
Жандай салып чамынып,
Минтип колдоп алыптыр.
Ажыдаар ак жылан
Оозун ачып ышкырып,
Илеп тартып жарчудай,
Миң сан колдой түрү бар,
Артынан сойлоп калыптыр.
Алпкаракуш зымырык,
Азыр илип алчудай,
Бутун салып арбайып,
Үстүндө жүрүп калыптыр (СК, КФ, 552-инв., 107-б.),– деп сүрөттөлөт.

Семетейде да Манастыкынан калышпаган зор касиет, эпикалык сүр бар. Ачуусу келгенде Манаска окшоп «бетинен беш бейпактык жүн чыгып, жолборс-

той чамынып, каарына кара жер калыңынан араң туруштук берип көтөрүп тургандай» түргө келет. Алдын ала даярдалган каарман отко күйбөс, сууга чөкпөс өңдүү өзгөчө сапаттарга ээ. Семетей көпчүлүк учурда «Түгөнгөн сайын түтөгөн Түгөнгүрдүн тукуму, өлгөн сайын өөрчүгөн Өрттөнгүрдүн өз уулу» – деп мүнөздөлөт. Анын кереметтүү касиеттери атасынан калган Аколпокту, туулганы кийип, магиялык курал-жарактарга ээ болгондугуна байланыштырып, баатырлардын өлбөстүгү ж-дөгү мотивди өз дооруна ылайыкташтыргандыгы байкалат. «Манас» бөлүмүндөгүдөй эле «Семетейде» да баатыр жоо-жарагын алып, Тайбуурулга мингенде ок өтпөс, кылыч кеспес касиетке ээ болот. Семетейдин Айчүрөккө үйлөнүшү – эпостогу маанилүү окуялардын бири. Семетей таятасыныкынан Таласка көчөрдө Чачыкейге үйлөнсө да, сөзсүз түрдө атасы кудалап кеткен, маңдайына жазылган колуктусу Айчүрөккө үйлөнүүгө милдеттүү. Ошон үчүн:

Букардан катын алдым деп,
Ойлоп жүргөн экенмин.
Катын албай капырай,
Бойдок жүргөн экенмин – деп, Айчүрөктү алгач көргөндө эле баалап, буйруктуу колуктусун жетимдиктин айынан эмдигиче ала албай жүргөнүнө өкүнөт. «Манас» эпосундагы салтка айланган бир көрүнүш – негизги баатырлардын кимисинин болбосун өздөрүнө ылайык мыкты аялдары айрыкча даңазаланат. Манас Каныкейдин, Семетей Айчүрөктүн эмгегине жараша ыраазычылыгын билдирип, артынан токол албаска, атаң-апаң деп сөкпөскө ант беришет. Бирок согуш ишинде же бир кысталыш учурунда алардын өкүмдүгү, курчтугу жеңет. Айчүрөктүн жамандыкты алдын ала сезип кой, барба – дегенине болбой, Семетей атасынын күмбөзүнө келип, ич ара чыккынчылыктын курманы болот. Өзүн топурак басып келатканын сезген баатыр элин, энесин, аялы м-н төрөлө элек баласын ишеничтүү чоросу Күлчорого табыштайт. Элинин тагдыры үчүн санаасы санга бөлүнүп, мал-жандыкты жарды-жалчыга таратып бер, эл баягы мен бардагыдай жайбаракат жатпай бирге конуп, сакчыны тыңдап койсун деген осуят калтырат. СКВда Семетейди Манастын өчүн ала турган уулу, ишин улантуучу мыйзамдуу мурасчы катары таанытууда анын атасынан калышпаган алптыгына, ашкан эрдигине өзгөчө басым жасалат. Эпостун акырында Семетей өзүнүн алдына коюлган милдеттерин аткарып бүткөн каарман эсебинде ордун уулу Сейтекке берип, Бакай, Каныкей, Айчүрөк, Күлчорого кошулуп кайып болуп кетет. Мунун негизинде жашоо түгөнбөйт, күрөш эстафетасы муундан-муунга, атадан балага өтөт деген элдик көз караш, турмуштук философия жатат. Айтуучулар Семетейди кайыптардын катарында сүрөттөө м-н кандайдыр бир деңгээлде Манасты да тирүүдөй көрүшөт. Семетей кайып болгондо ордуна Сейтектин калышы жалпы элдик кыялга, үмүт-тилекке шайкеш. Дүйнө элдеринин оозеки чыгармаларындагы оптимисттик дух каармандын ордуна жаңысын жаратуу м-н гана чектелбестен, Семетей сыяктанып өлбөс каарманга кошот, же дагы бир түбөлүктүү нерсеге айланып кетти деген ишеним билдиришет. Маселен, орус элинин Дунай ж-дөгү былинасынын эпилогунда Дунайдын өлгөн жеринен агып чыккан Дунай дарыясы м-н анын аялынын өлгөн жеринен агып чыккан Настасья ж-дө айтылат. Бул эки дарыя соолбой, түбөлүккө ага берет. Анын себеби да «Семетейдегидей» эле сүйүктүү каармандарды өлүмгө кый-

боо мотивинин бир көрүнүшү болуп эсептелет. Кыскасы, элдик учкул кыял башкы каармандардын элесин кандай да болбосун сактап калуунун түрдүү жолдорун издейт ж-а табат.

А. Жайнакова

«СЕМЕТЕЙ» – кызыл-суулук (КЭР) манасчы Жусуп Мамайдын варианты б-ча кыргыз тилинде араб ариби м-н жарык көргөн «Семетей» эпосунун 1-китеби (Үрүмчү, 1984). Редакциялык коллегиянын жазган кириш сөзүндө «Семетей» эпосунун жалпы мазмуну, сюжеттик курулушу, композициялык түзүлүшү ж-а көркөмдүк өзгөчөлүгүнө мүнөздөмө берилген. Эпосто сюжеттик өзөктү түзгөн туруктуу эпизоддор м-н окуялар Семетейдин жарык дүйнөгө келгенинен тартып, Айчүрөктүн окуясы м-н китеп аяктайт. Алар төмөнкүлөр: Жомок башы, Абыке менен Көбөштүн Каныкейди чабышы, Каныкейдин Семетейди алып качышы, Семетейдин балалык чагы, Каныкейдин насааты, Семетейдин Таласка барышы, Семетейдин Абыке м-н Көбөшкө кезигиши, Семетейдин Тайбуурулду табышы, Семетейдин Чачыкейди алышы, Кырк чоронун кырылышы, Күлчоро м-н Канчоронун аңгемеси, Чынкожо м-н Толтойдун Акун канга кол салышы, Айчүрөктүн ак куу болуп учушу, Айчүрөктүн Семетейди сындашы, Айчүрөктүн ак шумкарды алып качышы, Семетейдин Айчүрөктү издеп жөнөшү, Айчүрөктүн Семетейди тосуп чыгышы, Күлчоронун кайгуулга барышы, Семетейдин Үргөнчтү кечиши, Семетей менен Айчүрөктүн тою. Бул эпизоддордо «Семетей» эпосунун бардык варианттарга мүнөздүү салттык окуялар сакталуу м-н бирге Жусуп Мамайдын чыгармачылык өнөрканасына мүнөздүү өзгөчөлүктөргө ээ.

К. Кырбашев

«СЕМЕТЕЙ» – кызыл-суулук (КЭР) манасчы Жусуп Мамайдын айтуусу б-ча кыргыз тилинде араб ариби м-н жарык көргөн «Семетей» эпосунун 2-китеби (Үрүмчү, 1990). Китепке төмөнкүдөй окуялар кирген: Күлчоро м-н Толтойдун алгачкы беттешүүсү, Чынкожо м-н Толтойдун өлүмү, Токтосарттын чыккынчылыгы, Коңурбайдын чабуулу, Күлчоронун чалгыны, Күлчоро м-н Канчоронун кайраты, кыргыздардын кол курашы, Кең-Колдогу кызыл-кыргын, Коңурбайдын атактуу баатырларынан ажырап кайра качышы, Керимбайдын чыккынчылыгы, Карагулдун өлүшү.

«СЕМЕТЕЙ» – кызыл-суулук (КЭР) манасчы Жусуп Мамайдын варианты б-ча жарык көргөн кыргыз тилинде араб арибинде басылып чыккан «Семетей» эпосунун 3-китеби (Үрүмчү, 1990). Эпостун үчүнчү китебине төмөндөгүдөй окуялар кирген: Баатырлардын кеңеши, Кызылуюк дөөнүн жер жазданышы, Күлчоро м-н Мадыкандын кармашуусу, Семетейдин жалгыз көздүү Мадыкөлдү сайышы, Коңурбайдын өлүшү, Уусаңгендин дүмөгү, Күлчоро м-н Жубатайдын кармашы, Үмөтөйдүн өзүнчө келип өлүшү, Семетейдин Тайбуурулду бериши, Канчоронун кастыгы, Семетейдин кайып болушу.

«Семетей» эпосунун негизин түзгөн бул үч китепте салттык өзөк окуялары туруктуу сакталат. Бирок, Жусуп Мамайдын таалим алуу мектебинин мүнөздүү өзгөчөлүктөрү кыргызстандык семетейчилердин варианттарынан айырмаланып турат.

«СЕМЕТЕЙ» – курама вариант (КВ) б-ча «Манас» үчилтигинин 2-бөлүгүнүн 3-китеби (Ф., 1959). Түзүүчүсү А. Токомбаев, кириш сөзүн Б. Керимжанова жаз-

ган. Китептин аягына көөнө сөздөрдүн түшүндүрмөсү кеңири берилген. Бул КВ эпостун I-бөлүгүнө караганда 2-бөлүгү – «Семетей» сюжеттик жагынан жыйынтыктуураак, тыканыраак болуп, окуялары бири-бирине уланып, тыгыз байланышкан. Тил, адабият ин-тунун кол жазмалар фондусундагы «Семетей» эпосунун 14 вариантынын ортосунда анча-мынча гана айырма бар, сюжеттик жагынан окшош. Ошол себептен бул китеп Саякбай Карала уулу м-н Тоголок Молдонун варианттарынын негизинде түзүлгөн. «Семетей» эпосунун сюжетинен китепке: Жетим калган Семетейди өлүмдөн сактоо үчүн Букарга алып качуу, Семетейдин балалык чагынын Букарда өтүшү ж-а өз атасын, өз элин билиши; Семетейдин Таласка келиши; Семетейдин Чынкожо, Толтой м-н согушу; Айчүрөктүн учушу ж-а ага Семетейдин үйлөнүшү; Семетейдин Коңурбай м-н согушу; Семетейдин кайып болушу окуялары кирген. Бул китеп кыргыз окурмандарына «Семетей» эпосунун текстин, жазма түрүндө толук тааныштырууга алгачкы аракет болуп эсептелет.

Ж. Сагынов

«СЕМЕТЕЙ» – «Манас» үчилтигинин экинчи бөлүмүнүн манасчы Саякбай Карала уулунун айтуусу б-ча чыккан 1-китеби (Ф., 1987). Эпостун бул бөлүгүн басмага даярдап, сөздүгүн түзгөндөр: К. Кырбашев, Р. Сарыпбеков, кириш сөзүн Р. Сарыпбеков жазган, көркөмдөгөн сүрөтчү Т. Курманов. Китептин аягына көөнө сөздөрдүн түшүндүрмөсү берилген. Китепте Көбөштүн Каныкейге арачы жибергенинен тартып, Каныкейдин Чыйырды м-н Семетейди алып Букарга качышы, Семетейдин Ысмайылдын колунда багылышы, Каныкейдин Тайторуну чапканы, Семетейдин Сарытазга жолукканы, Каныкейдин жомогу, Семетейдин Таласка келгени, Бакайга жолугуп атасынан калган мүлктөргө ээ болушу, Абыке, Көбөштүн кастыгы, кырк чоронун чыккынчылыгы, Семетей м-н Чынкожонун чатагы, Чынкожо, Толтойдун Акун канды камаганы, Айчүрөктүн Семетейди издеп, аккуу болуп учушу ж-дөгү окуялар кирген. Камтылган окуялар эч өзгөрүүсүз (арасындагы ашыкча кайталоолордун кыскартылганын эске албаганда) толук бойдон ушул 1-томго сыйгызылган.

Ж. Сагынов

«СЕМЕТЕЙ» – «Манас» үчилтигинин экинчи бөлүмүнүн манасчы Саякбай Карала уулунун айтуусу б-ча чыккан 2-китеби (Ф., 1989). Эпостун бул бөлүгүн басмага даярдап, сөздүгүн түзгөндөр: Э. Абдылдаев, Р. Сарыпбеков, С. Егембердиева. Сүрөтчү Т. Курманов көркөмдөгөн. Китептин аягына айрым түшүнүксүз сөздөрдүн түшүндүрмөсү берилген. Айчүрөктүн Семетейдин Акшумкарын алып кеткенин баяндаган эпизоддон баштап, төмөнкү окуялар киргизилген: Семетейдин Күлчоро м-н Канчорону ээрчитип Ооганга жөнөгөнү, Үргөнчтүн боюнда Семетейди күтүп жаткан Айчүрөккө жолукканы, Акундун шаарын камап жаткан Чынкожо, Толтойдун Семетейден жеңилиши, Семетейдин Айчүрөктү алып Таласка келиши, Коңурбайдын Таласка чабуулу, Коңурбай м-н Нескаранын өлүмү, Семетей м-н Үмөтөйдүн чатагы, Семетейдин өлүшү.

«СЕМЕТЕЙ» – Ош ш-ндагы кең экрандуу кинотеатр. 1976-ж. ачылган. Сов. ж-а чет өлкөлүк фильмдерди көрсөтөт. «Светофор», «Жаш укук таануучу», «Атеист» деген кинолекторийлер иштейт. 400 ж-а 200 орундуу эки залы бар. Кичи залы 1982-жылдан «Сейтек» балдар кино залы деп аталат.

«СЕМЕТЕЙ» – семетейчи Кенжекаранын айтуусунда Семетейдин Айчүрөккө үйлөнгөнүн баяндаган үзүндү. Ал Смирновдун китебинде (В степях Түркестана. М., 1914) жарыяланган. Сүрөтчү Б. Смирновдун «Семетейден» жазып алып которгон үзүндүсүнүн мазмуну төмөнкүчө: Агаяк деген бийик тоого Тайбуурулду минип Семетей чыгып баратты. Анын он эки жашар Күлчоро ж-а он эки жашар Канчоро деген эки жолдошу (чоролору) бар эле. Семетейдин өңүн кара туман каптады. Акункандын шаарын Шыгайдын уулу Чынкожо м-н Жедигердин уулу эр Толтой басып алып, канын өлтүрүп, бийлик жүргүзүп, кандын сулуу кызы Айчүрөктү туткундап жатты. Анын сулуулугу айдай болуп нур чалып, көзү жылдыз жымыңдагандай жымыңдап турду. Айчүрөктүн ашкан сулуулугу ж-дөгү кабар Семетейдин жүрөгүн толкутту. Бүркүттөй кыраан көзү м-н Семетей кең талааны карап алыстагы Акункан шаарынын жанынан кararган жоону көрдү. «Шыгайдын уулу Чынкожо м-н Жедигердин уулу Толтойду кармап аркан м-н байлап, кандын сулуу кызын туткундан бошотсун. Эгер алар менин айтканымды аткарбаса койдой соёмун» деп Акункандын калкына чоролору аркылуу буйрук берет. Он эки жашар Күлчоро м-н Канчоро Акункан шаарына жөнөштү. Алар кокту м-н жыландай сойлоп, тоонун үстүнөн бүркүттөй сызышты. Алардын жүрүшүнөн замбиректен ок аткандай жер титиреди, аттары аткан октой сызды. Аз жүрдүбү же көп жүрдүбү, аны ким билет? Алар Чоң-Үргөнчкө келишти. Үргөнч буркан-шаркан түшүп ташкындап, түбү м-н карагай, тал, үйдөй кара таштарды кумдай агызып жаткан экен. Аны даап эч ким кече албаган. Үргөнчтүн боюна корккonунан түлкү уялабаган, тереңдигинен аркан бойлобогон. Буга болбостон Күлчоро м-н Канчоро тайманбастан сууга киришип, көздөн кайым болушту. Кайсы жерден чыкканын эч ким көргөн жок. Алар минген аттары м-н жыландай сойлоп тиги өйүзгө чыгышты. Агасы Семетейдин тапшырганын Акункан шаарынын калкына айтышты. Алар Семетейден корккonунан Чынкожо, Толтойду аркан м-н байлашты. Ошол түнү Айчүрөк түш көрдү. Ал беш келин, 40 кызды чакырып: «мен түндө түш көрдүм, ким жакшылап жоруса, жүз бээлик баасы бар тон кийгизем. Түшүмдө ат башындай Акшумкар түлкүлөрдү ж-а түрдүү канаттууларды алып жатыптыр. Бул түшүмдү жоручу? Кара көзүм илинип кетсе, дагы түш көрдүм: ала чаар эки жолборс Акункан шаарынын көчөлөрүн, короолорун жойлоп жүрүптүр, ит үрбөдү. Кыздар бул эмине болуучу, бул түшүмдү жоручу? Тоонун түбүнө сонун боз үй тиктим, бул эмне деген түшүм? Үйдүн ортосунан төбөсү асманга жеткен бийик терек өсүп чыкты, бул эмне түш кыздар? Үйдүн жанында эки майлуу көл бар экен, анда бакалар чардады, бул эмне деген түш, муну кыздар жоручу?» – деп Айчүрөк кыздарга, келиндерге карап ботодой көзүн жайнатты. Кыздар келиндерди карады, келиндер жер карады. Алардын ичинен кедейдин кызы чыкты. Жакшы түш көрүпсүң! Мен жоруп берейин. Ат башындай Ак шумкар чоң карышкырларды, килейген түлкүлөрдү, түрдүү канаттууларды алса, Семетей келип сенин бардык душмандарыңды жок кылат экен. Эки ала чаар жолборс көчөлөрдү, короолорду аралап жүрсө бул – Семетейдин чоролору Күлчоро м-н Канчоро. Төбөсү көккө жеткен бийик терек өсүп чыкканы Акункандын кызы Айчүрөк сени Семетей алат экен. Бакалар чардаган эки көл Акункандын шаарына Семетей кандык кылып, эл бай ж-а тынч жашайт экен. Мына ушундай экен Айчүрөк сенин көргөн түшүң! Айчүрөктүн түшүн жакшы жоруган кедейдин кызы сый тон белекке

алды. Мына ошол учурда Күлчоро м-н Канчоро келип, Айчүрөк м-н таанышып, Семетейге жообун бер деп өтүнүшөт. Күмүш м-н сайган жоолугумду Семетейге алып барып бер деп Айчүрөк башынан жоолугун алып берди. Ошондо анын майда кара чачы далысына жайылды. Күлчоро м-н Канчоро октой учуп жөнөдү. Алар жүргөн жер замбиректен ок аткандай жер титиреди. Аз жүрдүбү, көп жүрдүбү ким билет?...

Айчүрөк ак өргөөнү Бугурчан деген атка, көк өргөөнү Көк-Бууданга жүктөтүп, келин-кыздардын коштоосу м-н Семетейдин жолун тосуп жөнөдү. Чоң-Үргөнчтүн боюна ак өргөө тиктирди. Боз үйдүн ичине алтындан жасалган керебет койдуруп, кымбат көшөгөнү тартты. Семетей келип Айчүрөккө үйлөндү, Акункандын шаарына кан болуп ошондо кандык кылып өлдү.

Мына ушуну м-н Кенжекарадан жазылып алынган «Семетейдин» үзүндүсү бүтөт. Сүрөтчү Смирнов кыргыз тилин жакшы билбегендиктен чыгармадагы эпикалык каармандардын аттарын туура эмес жазып алган. Маселен, Чынкожо – Чен-Коджо, Жедигер – Дедигер, Акункан – Акин-Ген, Чоң-Үргөнч – Чен-Оркоч болуп жазылган. Бул үзүндү азыркы күндөгү жыйналган «Семетейдин» вариантына көп жагынан окшош. Мында эпостогу негизги сюжеттик сызык сакталгандыгы көрүнөт. Бирок, ошондой болсо дагы Кенжекаранын айткандары азыркы семетейчилердин айткандарынан бир аз айырмаланат. Анын айтуусу б-ча Чынкожо, Толтой Акункандын шаарын басып алып, Акунканды өлтүрөт. Ал эми «Семетейдин» Саякбай, Жакшылык, Тоголок Молдонун айткан варианттарында Чынкожо, Толтойду жеңген Семетей Айчүрөккө үйлөнүп, Акункан өзү кан болгон бойдон калат. Айрым варианттарда Айчүрөктөн кабар алып келгин деп Семетей Күлчорону гана жиберет, кийин Семетей м-н бирге келген Канчоро коркуп Үргөнчтү кече албай койгондо аны атка таңып Үргөнчтү кечирет (Жакшылык Сарык уулу, Тоголок Молдо). Кенжекаранын айтуусунда Семетейдин тапшыруусу б-ча Айчүрөктөн кабар алганы Күлчоро м-н Канчоро экөө тең келип, Үргөнчтү кечишет. Мындан «Семетейдин» кийинки варианттарында Канчоронун ролу төмөндөтүлүп, анын коркоктук жагы айрыкча белгиленгендиги байкалат.

«Семетейдин» азыр колдо бар варианттарында Айчүрөктүн түшүн анын сиңдиси Калыйман жоруйт. Кенжекаранын айтканында түштү кан кызы эмес, кедейдин кызы жоруйт. Бул факт Семетейчинин кан, бектин кызына караганда карапайым кедейдин кызынын акылын, билгичтигин жогору койгонун ж-а анын айтканында демократтык ой-пикир орун алганын көрсөтөт.

Эпостун азыркы варианттарында Айчүрөк алып келген Акшумкарды издеп Семетей Айчүрөккө келсе, Кенжекаранын айтуусу б-ча Семетей Агаяк деген бийик тоого чыгып, Чынкожо, Толтой Акункандын шаарын чаап алып, Айчүрөктү туткундап алганын көрүп, баскынчы баатырларды аркан м-н байлап алгыла деп Акундун элине буйрук берет. Акшумкар ж-дө сөз болбойт. Мындай буйрук берүү кийинки материалдарда жок ж-а Чынкожо, Толтойду Семетей м-н Күлчоро катуу согушта өлтүрөт. Кенжекара айткандай Айчүрөк Семетейдин келер жолун тосуп жөнөбөстөн, кийинки варианттарда Үргөнчтүн боюнда кыз-келиндер м-н оюн куруп жаткан Айчүрөктү издеп келип таанышат. Ушул эле окуядан убакыт өткөн сайын эпостун сюжеттик сызыгы, кээ бир деталдар кандайча өзгөрөрүн байкоого болот. Сөз болуп жаткан варианттардын дагы бир

чоң өзгөчөлүгү катарында Семетей эч кандай жоо м-н урушпай эле Акункандын шаарына кан болуп калды ж-а ошондо кан болуп туруп өлдү деген мотивди көрсөтсөк болот. Ал эми азыркы варианттарда Семетей Акункандын шаарын Чынкожо м-н Толтойдон бошотот да анда Акункан өзү кандык кылып калат ж-а Семетей Акункандын шаарында өлбөстөн кытай каны Коңурбайды жеңип, акыры Канчоронун чыккынчылыгы аркасында Кыяс колдуу болуп өлөт. Мына ушинтип, сүрөтчү Б. Смирнов жазып алган Кенжекаранын «Семетейден» айткан үзүндүсү бул эпостун улам мезгил өткөн сайын кандайча өзгөрүп турганын ж-а кайсы окуялар кеңейтилгендигин байкоого мүмкүнчүлүк берет. Бул фактынын эпосту изилдөөдө чоң мааниси бар.

С. Алиев

«СЕМЕТЕЙДИН БАЛАЛЫК ЧАГЫ» – Саякбай Карала уулунун айтуусу б-ча балдарга арналган китепче (Ф., 1970). Иллюстрациялар м-н кооздолгон. Сүрөтүн Б. Кошоев тарткан. Мында Семетейдин балалык чагынан бир гана эпизод берилген. Семетейдин таятасыныкында өз эли, жерин, ата-энесин билбей чоңоюшу, ал он экиге толгондо «Билгенге Манастын ашы, билбегенге Семетейдин тою» деп Темиркан өзүнүн ордуна Букарга кан көтөргөндө төлгөгө чабылган Тайторунун чыгып келгендиги ж-дөгү окуялар камтылган.

«СЕМЕТЕЙДИН БУКАРДАН ТАЛАСКА КЕЛИШИ» – «Манас» сериясы деген жалпы ат м-н ТМВ б-ча латын ариби м-н жарык көргөн «Семетей» бөлүмүнөн үзүндү, китеп (Ф., 1941). Басмага даярдаган Ыбырайым Абдыракман уулу; жооптуу редактору Ж. Таласбаев. Семетейдин ата журтуна кайтып келип орун-очок алышы көп жагынан башка варианттар м-н үндөш, жакын окуялардан. Анткени, бул эл ичинде кеңири айтылган эпизод болгондуктан майда деталдарына чейин такталып, терең иштелгендиктен түзүүчү тарабынан тактоолорго көп муктаж болгон эмес.

«СЕМЕТЕЙДИН» СЮЖЕТИ. Кыргыз ИАнын Кол жазмалар ж-а жарыялоо бөлүмүнүн фондусунда «Семетей» эпосунун толук ж-а айрым эпизоддордон, үзүндүлөрдөн турган 30га жакын вариантынын кол жазмасы сакталып турат. Алардын ичинде Тоголок Молдо, Шапак, Жаңыбай, Багыш, Жакшылык, Молдобасан, Саякбай, Мамбет, Ыбырайым ж. б-лардан жазылып алынган салттык туруктуу окуяларды толук камтыган варианттарды эң негизгилери десек болот. Буларга В. В. Радлов жазып алып жарыялаган вариантты да кошууга болот. Ал тарыхый баалуулугу ж-а негизги окуялардын көбүн камтыганы м-н өзүнө олуттуу көңүл бурдурат. «Манас» үчилтигинин биринчи бөлүмүнө салыштырганда 2-бөлүмү – «Семетейдин» варианттарынын сюжет жагынан болгон айырмачылыктары анча чоң эмес. Негизги өзгөчөлүктөр айрым деталдардан (мис., экинчи пландагы каармандардын аттары Темиркандын ордуна Каракан, Сарытаздын ордуна Жекетаз, жер-суунун аттары, Букардын ордуна Кырым, бир кейипкерди экинчи бир кейипкер алмашышы (мис., жуучулук ролду Кыргылчалдын ордуна Меңдибай аткарат), мотивировкалардан (мис., Чынкожонун, о. эле Үмөтөйдүн Семетейге жоо болушу), кээ бир анча салттуу эмес кыска окуялардын тигил же бул варианттардан кездеше калышынан байкалат. Бирок бул өзгөчөлүктөр эпостун жалпы мазмунунда да, анын сюжетинин курулушуна да олуттуу өзгөртүү киргизе албайт. Ошондуктан «Семетейдин» варианттарынын эл арасында салт катары кеңири белгилүү окуяларынын бардыгын кенен баян-

дашы м-н өзгөчөлөнүп турган СКВнын сюжети берилди да, башка варианттардын андан айырмачылыктары өз кезеги м-н белгиленди. «Семетей» эпосунун сюжети бардык варианттарга орток төмөнкү окуялардан турат: 1) Абыке, Көбөштүн Манастын ордосун чабышы ж-а Каныкейдин Семетейди алып Букарга качышы; 2) Семетейдин балалык чагынын Букарда өтүшү ж-а өз тегин угуп, эл-жерин издеп Таласка келиши; 3) Таласка көчүп келип атасынын ордун ээлеген Семетейдин өз жакындары м-н чатагы; 4) Семетейдин Чынкожо м-н чатакташи ж-а Чынкожо, Толтойду жеңип Айчүрөккө үйлөнүшү; 5) Семетейдин атасы Манастын кунун Коңурбайдан куушу; 6) Өзү катылган Үмөтөйдүн Семетейден өлүшү; 7) Канчоронун чыккынчылыгы м-н Семетейдин Кыястан өлүшү. Ырас, аталган окуялар да өз ичинен бир нече эпизоддорго бөлүнөт. Мис., Семетейдин балалык чагынан тартып Таласка алгач келишине чейинки окуялар төмөнкү эпизоддордон турат: 1) Семетейдин Темиркандын (Ысмайылдын) колунда тарбияланып эрезеге жетиши ж-а Сарытаздан өзүнүн чыныгы тегин угушу; 2) Каныкейдин жомогу (Таласка алгач бараткан Семетейге Каныкейдин элжери, ата-теги ж-дө алдын ала таанышtырышы ж-а келечекте аткаруучу иштерине кеңеш бериши); 3) Семетейдин Букардан Таласка алгач келиши ж-а элжери м-н таанышып, атасы Манастын мураска калган мал-мүлктөрүнө ээ болушу. Мындан тышкары көпчүлүк варианттарда кезикпеген, бирок, Саякбай ж-а ага таандык болгон манасчылардын мектебинин өкүлдөрү аркылуу эл ичинде кеңири белгилүү болгон «Каныкейдин Тайторуну чабышы» сыяктуу окуялар ичине кирет. Ошондуктан, «Семетейдин» чоң-чоң окуяларынын арасына кескин чек коюу кыйын. Б. а. эпикалык сюжеттин баштагы ар бир бөлүкчөсү – мотиви улам жасалып, улам кеңейтилип олтуруп өз алдынча турган чоң эпизоддорго жеткен. Ошентип, «Семетей» эпосунун окуяларынын ырааттуу өнүгүш жолун төмөнкүдөй үч топко бөлүп көрсөтүүгө болот: 1) Семетейдин балалык чагы ж-а эр жетиши (жаш мураскор Семетейдин тең аталаш туугандарынан куугунтукка алынышы ж-а эр жетип алардан өч алышы); 2) Семетейдин баатырдык үйлөнүшү [атаандаштары Чынкожо, Толтойду жеңип, Айчүрөккө үйлөнүшү ж-а өзү алардын кунун кууган Кыястан каза (кайып) болушу]; 3) Семетей атасы Манастын кунун Коңурбайдан куушу. «Семетейдин» сюжети төмөндө бул тематикалык бөлүштүрүү б-ча эмес анын татаал композициялык түзүлүшүн бузбай, ар бир эпизод эпостун өзүндө кандай айтылса, так ошондой ырааттуу орду м-н берилди.

Абыке, Көбөштүн ж-а аларга кошулуп кеткен кырк чоронун Манастын ордосун чабышы, Каныкейдин Семетейди алып Букарга качышы. Манастын өлгөнүнө кырк күн толо элек эле, ак пейил туулган Абыке Бакайга барып: «Кан өлгөндө баары өлүп, өрт өчкөндөй болбойлук. Келгендерден кеп уктум, төмөнкү үч кан элинде эр өлтүрүшкөн кыргын болуптур. Манастан калган журт эле, кыйраштырбай кыйшыгы болсо түзөп, үзүр-мазыр кеп айтып, калыстык м-н элдештирип кайталык» – деди. Бакай: – «Жыйыныңм-н жылас бол, балам жыйынга кантип барамын, жыргалынан айрылган баягы жылмайган Бакай экен деп, өзөк сөзгө каламын. Кечээ Манас «Мен өлгөндө топко барбай жүр, кан өлгөндө карысы, төөгө жакын болуучу, жетимиңдин төөсүн кайтар» – деген. Абыке жан, тобуңузга барбаймын, Тоодайым Манас эрим жок, Абыке, тозогуна калбаймын. Жар конуштан кайрылбайм, кан өлгөндө карыга төөсү жа-

кын болуучу, кайтарган төөдөн айрылбайм» – деп өзүнүн мындан ары бийлик ишке катышпасын билдирди. Абыке Аргын кандын Ажыбайын ээрчитип, үч кандын элиндеги чатакты басканы кетти. Ошентип, Манас өлүп, Бакай бийликтен өзү баш тартып, эл-жерди башкаруу Көбөштүн колуна өтөт. Ал сүйүнгөнүнөн баабединге бата айтып, коросонго кой айтып, аргын м-н кыргызга султан болуп, арам кан соруп мантыккан мите – көк кенедей толуп, көбө баштады. Ошондо Жакып кичүү аялы Бакдөөлөттөн туулган алты арамын ж-а Манастан калган кырк чорону жыйып, арак-бозого ала деңгил мас кылып «Ат өлгөндө кесек ит, соору керек болуучу, ага өлгөндө иниге, кесек ит жеңе керек болуучу». Канықкей жесир жүрүп жээлигип, эр эңсеп калыптыр. Алты миң жамбы, миң кундуз пара жеген Бакай аны Текеченин Ормонбегине качырып берген жатыптыр. Манастан калган мурапың эле Канықкейди бириң алсаң болбойбу» – деп көкүттү. Көбөш Жакыптын тилине дароо көнүп: «тием десе жеңе эле, ника кыйын алалык тийбейм десе долуну жол үстүнө сүйрөтүп, даңгыттарга жаралык» – деп бүтүм чыгарып, Кыргылчал м-н Тазбайматты арачыга жибермек болот. Бирок, чоролордун бир тобу Манастын аларга кылган жакшылыктарын санап келип:

Эриң Манас султандын
Этегин кармап эр болдук,
Эр уулу менен тең болдук.
Тузу оор Манастын,
Тузу бизди сорбойбу.
Арбагы асыл Манастын
Арбагы бизди сорбойбу?
Кырктын башы Кыргыл чал.
Тузу ачуу Манастын
Тузуна кантип сиебиз?
Арбагы алтын Манастын
Айлына кантип киребиз?
Айтып турса артында
Асыл эркек бала бар,
Ага кантип тиебиз?! (СК, «Семетей», 1. 12) деп Көбөштүн

айтканынан баш тартмак болушат. Көбөш каарданганда, Тазбаймат м-н Кыргылчал арачылыкка жөнөйт. Өкүрүмүш болуп Канықкейдин ордосуна түшкөн ал экөө алтымыш катын кошокчу м-н тул түбүндө олтурган Акылайга жолугушуп, Көбөшкө тийүүгө анын макулдугун дароо эле алышат. Муну көргөн Канықкей «Кырктын башы Кыргылчал арага келчү сен белең? Көкбөрү болуп сүйрөтүп иттерге тийчү мен белем?! Сени ант урсун» деп каарданып, эки жагын караса алты торпок, төрт тайга сатып алган Актинтенин сабы ак сандыктан чыгып туруптур аны алып качырып калат. Канықкейдин сырын жакшы билишкен Тазбаймат, Кыргылчал, Акылай баш болгон алтымыш аял кошокчу качып жөнөштү. Кыргылчалды атка минерде түп этектен алган Канықкей куйругун шылый чапты, качып бараткан Тазбайматка Актинтени уруп калды эле оң далынын бөксөсүнө тийип, эки кабыргасын кыйратып кетти. Кызыл ала кан болгон Тазбаймат м-н Кыргыл чал силерге Канықкей өлсө да тийбейт, Ормонбекте ою бар,– деп Абыке, Көбөшкө айтып келишет. Ошондо алты арам Канықкей тил алса бирөө алганы, тил албаса таманын тилип туз салып, жыртык кара үй берип, жырык

кара уй берип, бадачыга саанчы кылып салганы, балтыр бешик Семетейди жол үстүнө сүйрөтүп даңгыттарга жарганы келеме шарып кармашып шерт кылышат. Каныкейди чаап алмак болуп кол камдаганда Ырамандын Ырчыуул бул жосунсуз жорукка нааразылыгын билдирип, кырк чорого Манастын өткөргөн жакшылыктарын дагы бир жолу баштан аяк эстерине салып айрыкча, Каныкей энедей кызмат кылганын унутушса ант урарын айтып:

Тилимди алсаң кырк чоро,
Жеңекеме баралык,
Катын да болсо жеңемди
Караан кылып алалык,
Семетей он экиге чыкканча
Жетимди эптеп багалык.
Бала он экиге келгенде
Белди бекем бууйлук,
Медер кылып жетимди,
Бээжиндеги Кытайдан
Берендин кунун кууйлук!
Белгилүү Манас баатырдын
Арбагын минтип сыйлайлык (СК, «Семетей», 1. 16) деди. Кырк чоро анын тилин албады. Көбөш Каныкейди чапканы камына баштады, кыркы кырк жерден кыдырып келген чоролор ага кошулушту. Ырамандын Ырчыуулу гана аларга кошулбай атасынын шаарына качып кутулду. Көбөштүн чапканы келе жатканын Каныкей ийниндеги жылаңач бала – колдоочусу аркылуу билет. Ошондо, Каныкей: – Манастын байбичеси (эң биринчи алган аялы) катары барктуу элең, арың жок экен, баатырдын арбагын сыйлабай өлгөнүнө кырк күн боло элек жатса эр издеп калыпсың, тийчү эриңе кет – деп Акылайды ордодон алтымыш катын кошокчусу м-н кууп чыкты. Каныкей көзүнүн жашы төгүлүп, Чыйырдыга жалынып: Энеке, аякка түштү темир тор, энеке маңдайга келди калың шор, уулуңдан калган ботоң Семетейди жазгырып көзгө көргөзбөй ала качпасаң алты арам келсе соо кылбайт – деди. Чыйырды: – Мен турганда алар балага тие албайт батынып – дегенде, Каныкей: – Алты арамдын башта батынып жанына келе албай жүргөнү Манастын бардыгынан эле. Эми ал күн өттү,– деп Чыйырдыны ишендирип, Семетейди көтөртүп качырып жиберди да өзү кара күңдүн баласын Семетейдин бешигине бөлөмөк болот. «Көбөшүм чукуйт көзүңдү, Абыке бузат айлыңды, Менин баладан көөнүм ток бекен»,– деп, күң Каныкейди кордоп баласын бербейт. Каныкей ачуусу м-н аны өлтүрүп, анын баласы Жообузарга Семетейдин кийимин кийгизет. Жообузар Семетей экөө бир күндө туулгандыктан, аны Семетейге арка-бел болот деп ага арнап Манас чоң той өткөргөн экен. Ошондуктан Каныкей тел эмизип балдарды Темирканга качып кетүүгө ой кылып турганда «Көбөштөп» ураан чакырып, жамгырдай кылып жаа тартып, мөндүрдөй кылып ок атып кырк чоро баш болгон алты арамдын калың колу каптап кирди. Манастын ордосун кайтарган Байчоро келген жоого «Манастап» ураан чакырып каршы чыгат да, Чыйбыт, Кочкор экөөнү катар сайып кулатат, бирок, өзү колго түшөт. Аны өлтүрүшмөк болгондо «Манастын арбагын сыйладым эле деп тайсалдап башын куткарат. Каптаган кол Манас-

тын тамынын баарын уратып, талынын баарын сулатып, андан калган сан дүйнөнү камчыга ченеп бөлүштү. Канукей тул түбүндө Жообузарды эмизип отурган да Көбөш келип: «Ат өлсө соору керек деп, ага өлсө жеңе керек деп» арачы салсак алтообуздун бирибизге тийбейсиң, мени кыйратып алуучу, балтыр бешик балаңбы деп наркескен м-н кундактагы баланы алты бөлө чаптырды. Бизге тийбесең мына деп, Канукейдин оң далысынын кечирин айбалта м-н жара чапты. Канукей төбөсү м-н тик түштү, өө дегенде оозунан ожок-ожок кан кетти. Жер кучактап жатып калган анын башын Көбөш алмадай кесмек болгондо, Манастын чоросу, Шууту арага түшө калып: «Көбөш, сен кан эмессиң бекерсиң Кан экениң чын болсо, канткенде катындын башын кесесиң» – деп жүйө сөз айтып, жанын аман алып калды. Күнү-түнү жатып араң эсин жыйган Канукей, башына түшкөн оор күнгө арман кылды. Аргасыздан таштап кетип баратканын ойлоп, көзүнө жаш алып эл-жери м-н коштошту. Ыйдан пайда болбосуна көзү жеткен Канукей кайратына келип, чачын төбөсүнө түйүп, Манастан калган эски бөрктү, жакасы алтын, жеңи жез, кош бадана торгой көз соот кийимди кийип, Манастын асмандан түшкөн боз кисеси м-н белин бекем курчанып, Алмамбеттин Сырбараңын таянып жолго чыкты. Кара-Кырдын тумшугунда кайкалап жаткан урчуктагы кан Манастын коргончосуна туш келгенде бетин тытып ыйлап, «Эсен бир жаткын Таласым, Аман бир жаткын Манасым» – деп коштошту. Манас, Алмамбет, Чубак, Серек. Сыргактардын арбактарынан Семетейди колдой көргүлө деп суранды. Денесинде жараты бар Канукей кыйналып араң дегенде Үч-Кошойго жетип, Чыйырды м-н Семетейге кошулду. Канукейдин кыйналганын көргөн Чыйырды акыл сөздөрүн айтып Канукейге төркүнүнө качууга кеңешин берди. Экөө Семетейди алмак-салмак көтөрүп качып жөнөштү.

Белести басып өтө албай,
Караган, бута, таш көрсө
Эки айым бекинген менен бата албай,
Жалганчы дүйнө оңбой кал,
Же жайдак жерге жата албай,
Чапчактын белин аша албай,
Эки айым, чарчап, ыйлап баса албай (СК, «Семетей», 1. 25), жолдо абдан кыйналышат. Ичерге суусу, жээрге татым тамактары жок болгондуктан Канукейдин эмчегинен сүт чыкпайт. Балтыр бешик Семетей алты күнү даам сызбай, ачкалыктан үнү чыкпай калат. Айласы түгөнгөн Канукей эки жору талашып жаткан өпкөнү ажыратып, Семетей м-н Чыйырдыга бышырып берип өзү тамак издеп чыгат. Эч жерден эч нерсе таба албай өкүл атасы Карынбайдын кер торпогун жолуктурат, аны кубалап жүрүп кармап алып келе жатканда астынан чыккан ач көз, адамгерчиликсиз Карынбай торпогун бербей тартып алып калат. Жолу болбой кайгырган Канукейге Манастын кою жайылчу адырда марча жалап калган кер борук өзү жүгүрүп келет. Аны кармап, союп азык кылды. Канукей кайрадан жолго чыкмак болгондо Чыйырды карыганда эми кайда барайын, убара болбой өзүң Семетейди алып кете бер, мен ушул жерде калайын деди, Канукей ага жалынып жатып, ыкка көндүрүп алып жөнөйт. Карыган Чыйырды шайы ооп баса албай калганда аны Семетейге кошуп көтөрүп алат. Казкалдак учса карыккан, безбелдек учуп жол тартса канат-башы талыккан таз

карга учуп так каткан, таңдайы куурап тим жаткан чөлдү жети күн уйку көрбөй басып өтүп, балтыр этин оорутуп, согончогун жоорутуп араң дегенде Сыр-Дайранын боюна жетет. Кирип турган зор дайрадан өтө албай айласы куруйт. Астыңа салса ак жолтой, аркасы бийик сан колдой, караңгыда көз тапкан, капилеттен сөз тапкан Олуят чалдын уулу Бакай кыямат кеткен Манас м-н биттейинде биригип, бармактайда баш кошуп, кылычтын мизин атташып, акыреттик дос болушуп, дөөнү бирге доолашып, жоону бирге жоолашып келишкен экен. Канатынан кайрылган, Канкору Манасынан айрылган Бакай беш жүз түтүнү м-н Беш-Таштын башы бек жайлоого чыгып кетип, алты арамга бой бербей жашап турат. Ошол Бакай уйкудан чочуп ойгонуп, Канукей м-н Семетейдин абалын билгени аттанып чыгат. Төрт-Күлдүн төмөн жагына, Төрө Манас сайган багына жетип келсе, талынын баарын сулатып, тамынын баарын уратып, такыр чаап кетиптир. Кук эткенден кузгун жок, как эткенден карга жок болгон бул жерди кытайдан кол келип чапкан экен, Семетей, Канукейлерди өлтүргөн экен деп болжоп, Манаска тете болот деп караан кылып олтурган баладан айрылганча өлүп тынайын деп Бакай шамшарын сууруп өзүнө урмак болот. Кайра эс токтотуп ойлонуп, Канукей өлсө, караан кылып олтурган бала өлсө, алардын артынан мен өлсөм ушу турган калайык өрт өчкөндөй болбосун. Отко салса кул болбос, жоого түшсө күң болбос Канукейдин ийниндеги жылаңач бала бар эле, ал алты айчылык азапты алдын ала кабар кылчу эле, Канукей андан душмандын келе жатканын билип, бой бекитип жашынып калдыбы издеп көрөйүн дейт. Таласты бүт тинтип Канукейлерди таппаганда Манастын коргончосуна келет. Ал жерден аза күтүп жаткан Кумайыкты жолуктуруп, Канукейлерди тап деп аны из кубалатат. Кумайык из кубалап жүрүп, Кайыпчынын кара үңкүрүнө келип, Канукейлер союп жеп кеткен кер боруктун сөөгүн табышат да Канукейлердин изине даана түшкөнүн сезишет. Басууга дарманы жетпей, айласы кеткен Канукей элде өлбөй, белде өлмөк болгонуна өкүнөт. Чыйырды кайрат берип, сүйүнө турган белги болгонун айтат. Боз-Дөбөгө чыгып караса Бакай көрүнөт. Канукей Манастын өлгөнүнө кырк күн толо элек каралуу башым м-н абам Бакайга кантип көрүнөм дейт. Антип салт күткөндөй Таласта жаткан чагыбыз жок,– деп Чыйырды шартка жараша болуу керектигин айтат, Канукейдин колунан Семетейди алып Бакайдын астынан тосуп чыгат. Семетейди аман көргөнүнө сүйүнгөн Бакай эт бышымдай эси ооп жатып калат. Бакай эсине келип, силерди мындай акыбалга ким алып келди же, Бээжинден келген жоо барбы? – дейт. Чыйырды түрмөктүү кептин түйүнүн түгөл айтып берет. Өзүн көрүп кайгырып ыйлаган Канукейге Бакай кайратына келтирер кебин айтат. Чыйырдыны атына мингизип, Семетейди койнуна катып Сыр-Дайраны кечмек болот. Мойнуна курун салып Манастын арбагына ж. б. пирлерге жалынып, колундагы мылтыгы м-н дайраны көздөй атып калат. Өйдө жагын карасаң акпай дайра токтолуп, ылдый жагын карасаң сайы чыгып жок болуп, Бакайлар дайрадан аман-эсен өтүп кетишет. Манастын тирүү чагында көп жерди көргөн Бакай Канукейлерди Кара-Кырдын кара үңкүрүнө алып келип, бетегеден жулуп алдыларын жумшактап жаткырып, өзү ууга кетет. Акжолтой киши тез эле алты аркар, төрт кулжа атып келип, качкындарды тоюндурат. Куу табылгы, куу ыргай түтүн чыкпас отунду жети күндүк кылып камдап берип, өзү Канукейлерге азык-түлүк, ат-тон камдап келгени жолго чыгат. Шаша жол жүргөн Бакай күүгүм кире, күн бата

Таласка жете келди. Текече кан, Шыгай кандын журтунан колуна эч нерсе илиндире албай, Эштектердин Жамгырчысына барса, ал Көбөштөргө кошулуп, Манастын жылкысына сыртынан ээлик кылып калыптыр. Бакай аны ат үстүнөн ыргыта сайып, башын кесмек болгондо Телкызыл атын тартуу кылып жан соогалайт. Анын кеңеши б-ча чылбырын үзүп, ээри м-н жылкыга качып келген, Жакып минип жүргөн Акборчукту, Кошой азага алып келген Тайторуну алат. Тайторуга Алмамбеттин Аккаңкы ээрин (Алмамбет Семетейге белекке берип кой деп Чоң казат маалында Жамгырчыга атайы тапшырган) токуйт. Бакай андан чыгып, Манастын казына каткан үңкүрүн сактаган төкөр уста Бөлөкбайга жолугуп анын кер боругун азыкка алат. Канык ей үңкүргө чыдап жаталбай үч күндөн кийин кайрадан жолго чыкты. Семетей м-н Чыйырдыны көтөрүп, нечен кыйын жол басып, чаалыгып-чарчап, күн кылкылдап батканда касиеттүү Байтерекке жетип, жардам сурап жалынды. Байтеректин жалбырагы жазылып, купта жак бетиндеги бир бутагынан булактай агып сүт кетти. Ачка болгон качкындар жан аякты тосушуп, ал сүттөн ичкенде ооруган жерлери басылып, кадимкидей дем-күч алышып ошол Байтеректин түбүнө жатып калышат. Түн ичинде атасынан баласына чейин колдоп жүргөн пир – он эки айры ак бугу келип, кундактагы баланы туягы м-н чапкылап ойготуп эмизет. Семетей кундагынан сууруулуп эмгектеп кетет. Аны туйбай калган Канык ей, баланы кундагынан таппай, кайгысынан өз жанын өзү кыймак болот. Чыйырды: – Манас дагы бала кезинде кээ бир түнү ушинтип кайып болуп кетүүчү изде дейт. Аңгыча таң атып жерге жарык түшүп, Семетей кеткен жактан изи көрүнөт. Анын эки колу тийген кир коломто сындуу оюлуп, эки тизе тийген жер кол арык болуп бөлүнүп калган экен. Изди кубалап чуркап барган Канык ей Семетейди ак марал эмизип турганын көрөт, ошол учурда ак марал кайып болуп кайда кеткени билинбейт. Семетейге арбак конуп, алты миң эрдин сүрү пайда болуп калган экен. Чыйырды м-н Канык ей Семетейди алмак-салмак көтөрүп жолго чыгышты. Бакай айткан убадасын аткарыш үчүн шашып-бушуп жетип келсе, Канык ейлер үңкүрдө жок. Алда эмне болгон деп из чалып, кеткен жагын билет да, артынан жөнөйт.

Мингизгени Чыйырды,
Көтөргөнү Семетей,
Айласы кетип чыркырап.
Таманы ташка тапталып,
Чекеси күнгө какталып.
Суусунга муздак суу таппай,
Жан кыюуга уу таппай,
Болбосо көлөкөлөп кетүүгө,
Серүүнүрөөк жер таппай.
Чарчабай өлүп алууга,
Ошондо, беленирээк көр таппай.
Оозуна гана каптап чаң толуп,
Туура булак, аккан суу
Канык ей, бир жутууга зар болуп.
Туйгунунан айрылып,
Туралбай жетим-жесириң
Так ошентип кор болуп (СК, «Семетей», 1. 55) турушканда Бакай жете барат. Алып келген азыгын берип, атына мингизип Канык ейге

болгон акыл-кеңешин айтып, Букарга бар дейт. Семетейди бир тууганың Ысмайылга бала кылып бер, он эки жашка келгенде Таласка келсе, өзүм тосуп алып алты арамдан өткөн өчтү алабыз дейт. Канықей: – Букарга барбайм, биринчиден тентиген катын атыгам, экинчиден өз атам Темиркандан көөнүм калган. Алмамбет баатыр жаңы келгенде, Манас ага тулпар ат энчилеп бербесе болбойт деп, жетимиш нарга алтын жүктөп, мени төркүлөтүп, атам Темиркандын Актулпарын сураткан, ал бербей коюп, көөнүм калган. Ошондуктан Семетейдин карын бөлөсү Үмөтөйгө же Кокон м-н Самаркандын бирине кирип кетейин – дейт. Бакай: – Манас тирүү кезинде Кокондуктар да, Самаркандыктар да кордук көрүп калган эле, Үмөтөйдүн да атамды Бээжинге алып барып өлтүргөн деген кеги бар. Аларга барып болбойт. Тилимди алып төркүнүңө эле бар – дейт. Канықей макул болот. Бакай Букарга барчу жолдун дайнын толук сүрөттөп айтып, Канықейлер м-н коштошуп Таласка кайра кетет. Чыйырды м-н Канықей күндүзүндө тынч албай, түн ичинде уйку албай, Тайтору м-н Акборчук кылт дегизип суу жутпай, кырк дегизип чөп чалбай арадан кыйла жол жүрүп Темиркандын чек арасы Ак-Чийге кирип барышты. Туулуп өскөн жерин көргөндө Канықейдин бала чагы эсине түшүп ал ж-дө Чыйырдыга баян курат. Канықейдин атасы Темиркан эркек балалуу болбой он эки кыз көрөт, он эки кызын оё бычып калың жеп, он эки канга берет. Он үчүнчү болуп Канықей, андан эки жылдан кийин Ысмайыл төрөлөт. Атасына эрке өскөн Канықей кыз кезинде өз билгенин кылып, оң жагында сексен кыз, сол жагында сексен кыз, желбеген жорго ат минип; желбегей торко тон кийип, Букардан алты күнчүлүк алыс жердеги Кең-Көлчүккө жыл маалында бир сапар сейил куруп келчү экен. Ошол Кең-Көлчүктү көрө кетели деп Канықей Чыйырдыга кайрылат. Келишсе көлчүк соолуп, тегерегиндеги чынар бак куурап, сарайы урап калыптыр. Канықей аны көрүп:

– О, кагылайын, энеке,
Эки күнү Букарга
Жатпай өлөт экенбиз,
Жер жүзүнө биз байкуш
Батпай өлөт экенбиз.
Семиз элек, жал кетип,
Арык болот экенбиз.
Серпилчү эл-журт мында жок,
Энеке, карып эле болот экенбиз (СК, «Семетей», 1. 62) деп

жаман белги катары кабыл алат. Чыйырды: – Кайгырбагын, Көлчүгүң соолуп калганы Манастын өлгөнү, талың куурап, сарайың кулаганы кулдардан (Абыке, Көбөштөн) кордук көрүп тентип келгениң. Көлчүктүн кайнар чыкчу орто жеринде кара чым бар экен төлгө кылып оодарчы,– деди. Канықей Манастын арбагына жалынып, андан калган найза м-н чымды аңтара сайганда, кайнардын көзү ачылып, Кең-Көлчүк толуп, айланасындагы чынарлар гүлдөп кадимки калыбына келди. Бул белгиден Чыйырды Семетей атасы Манастын ордун басарын билет. Бакай берип кеткен азыктан жарты жилик эт, жарым көөкөр сүт калыптыр, аны көлчүктүн толгонуна баабедин кылып ичип-жешет. Ошол кезде жашы жыйырма бешке келип, атасынын ордуна, эли-журтун былк эткизбей бийлеп калган Канықейдин иниси Ысмайыл алтымыш балбаны жанында ат ары-

тып куш салып чыгат. Алыстан Каныкейдин көлчүгү толуп, Чынары гүлдөгөнүн, ал жерде кош ат байланып турганын көрүп,– Коңурбайдан жараланып келген жездем Манас өлүп, анын дүйнөсүн аталаш инилери талап алып, эжем Каныкей балтыр бешик баласын аркалап Букарды көздөй качты деп уктум эле. Ошол эжем болуп жүрбөсүн, баралычы деп жигиттерине буюрду. Алтымыш балбандын келе жатканын көргөн Каныкейлер чочулайт. Аңгыча Ысмайыл каралуу турган Каныкейди тааный коюп, алтын жаак айбалтасын бөйрөгүнө таянып: «Арстаным, жездем өлбөй кал»,– деп өкүрүп кирди, алтымыш кошчу жигити кошо өкүрүштү. Каныкей башынан өткөргөн кордугун арман м-н баяндап келип:

Ук, Ысмайыл сөзүмдү
Найзага таккан желекти,
Айкөлдөн калган белекти,
Ала качып Кең-Колдон
Алып келдим өзүңө.
Береки жылма баскан Букарды
Талаам десем оңбоюн,
Ушу, жыргалдан калган чунакты
Ысмайыл, балам десем, оңбоюн!
Мойнуна тумар тагып ал,
Башы менен берейин
Ысмайыл, жетимиңи багып ал! (СК, «Семетей», 1. 71)

деп кыркып берип чыбыгын, ит аягын кечирип, кылычтын мизин аттатып кылып берди ырымын. Ысмайыл Каныкейди ээрчитип Букарга келип, Семетейге он сегиз күн той берип бала кылып багып алды. Темиркан: «Балам Каныкей касиеттүү жан эле, атайы келип калыптыр, капа кылбай сегиз жүз түтүн болуп берип, Букарга кан көтөрүп алалы. Баласы он экиге келгенде Манастын ашын берели, Семетей Кытайдан атасынын кунун кууйм десе тирек болуп берели»,– деди. Радлов жазып алган вариант б-ча Манас өлгөндө Каныкейдин жети айлык боюнда болот: Жакып: «Каныкей, Абыке, Көбөштүн бирине тийсин», деп Меңдибайды арачыга жиберет. Ал боюмдагы бала кыз болсо аны өлтүрүп тием, эркек болсо тийбейм деп жооп берет. Шооруктун кызы Акылай өз макулдугу м-н Абыкеге тиет. Мезгили жетип Каныкей төрөгөндө Акылай баланын киндигин кесем деп шылтоолоп өлтүрмөк болот. Бакдөөлөт баланы ага бербей аман сактап калат. Жакып, Абыке, Көбөш кол курап, Манастын ордосун чапмак болуп даярданып жатышканда Каныкей жаңы туулган баласын койнуна катып Бакдөөлөттү ээрчитип Алтыбайдын аралына жашынды. Алар Абыке, Көбөш Манастын ордосун талап кеткенден кийин өкүл ата Карынбайга баш калкалоого барышса ал жардам берүүдөн баш тартты. Бакай ат-тон, азык камдап, Каныкейлерди Караканга жөнөттү. Ачып-арып келе жаткан Каныкейлерге агасы Солтонкул жолдон жолугуп үйүнө алып келди. Каныкейдин баласын атасы Темиркан өзү багып алып, той берди. Тойдо балага эч ким ат коё албай турганда ак боз ат минген аксакал киши пайда болуп «Семетей» деп ат коюп кетти. Багыш Сазан уулунун вариантында Манастын өлгөнүнө он эки ай толо электе Көбөш м-н Акылай алдыртан сүйлөшүп, көңүлдөш болушуп акыры үйлөнүп тынышат. Жакып элди чогултуп Каныкейди Абыкеге алып бергиле деп кыйнады. Эл: «Манас менен Каныкей

кимибиз тирүү калсак төшөк жаңыртпайлы деген шерти бар, Канықей тилибизди албайт» дешет. Жакып Абыкенин кырк чоросун (Манастын кырк чоросу Кичи казатта курман болушат. Абыке Манас өлөрдүн астында кырк жаш бала чогултуп, Манастын кырк чоросунун ат-тонун, жарак-жабдыгын берип, ошол чоролордун аты м-н ар бирин атайт) арачыга жиберет. Жаш балдар Канықейге батына алышпайт, акыры Ажыбай, Сыргак (мурунку чоролордун аты коюлган жаш балдар) «кан жардыгы катуудан кайран жаны таттуудан» Жакыптын талабын айтышат. Канықей Манас м-н шерттешкенин айтып, Жакыптын талабын четке кагат. Жакып аргын м-н ногойдун колун каптатканда Канықей Манастын жоо кийимдерин кийип, Аккелте м-н аларды атып өзүнө жолотпойт. Ал кезде жайлоодо жүргөн Абыке келип калып, камап жаткан колду кубалап, өзү актыгымды билдирем деп Канықейге келет. Ал алдап алганы келди деп ойлоп, аны канжар м-н саят. Ачуусу келген Абыке Канықейге жан каттатпай тогуз күн камайт. Канықей Чыйырдыны жетелеп Семетейди көтөрүп качып чыгат. Бакай өзүнүн алтымыш нарынын башын кесип кумга көөмп, аларды жөө алып кетти деп Абыкеге даттанып барат. Абыке Бакайдын нарларын издеп Ооганга чейин барып он беш күндөн кийин келет. Бакай бул убакыттын ичинде Канықейди Караканга жеткирип кайтканга үлгүрөт.

Семетейдин балалык чагы. Канықейдин Тайторуну чабышы. Семетей Ысмайылдын колунда тарбияланып, а дүйнө кеткен Манастын ата экенин, жери Талас экенин билбей өстү. Атасы Манасты тарткан Семетей күйүп турган чок чыкты, күркүрөп турган ок чыкты, күрдөөлдүү Букар шаарында мындай тентек жок чыкты. Календер көрсө камады, думананы сабады, тентегине чыдабай бүткүл калаалуу Букар жадады. Ошондо, ак селдечен кожолор, дарс окуган молдолор Темиркандын астына келип арызга отурушуп: – Семетейдин тентектигин тыйыңыз, болбосо Букарга же ал турсун, же биз туралы»,– дешти. Темиркан кандыгына салып алар м-н урушуп, балага теги жайын билгизбегиле деди. Бирок өзү ойго батты: «Эл оозунда элек жок, эселек тууган жаман журттун бирөө балага эли бөлөк экенин айтып койсо, таятам тегимди жашырып бузуктук кылып жүргөн экен,– деп таарынып калар. А көрөкчө атагын уккан кишиге айкөл Манастын ашын берейин, акылсыз чабал адамга баламдын тою кылайын. Семетейге алтын таажы кийгизип, алтын такка мингизип кан көтөрөйүн. Журт атасы болгондо токтолор» – деп ойлоп, сегиз кан элге кабар бердирет. Көкчөнүн уулу Үмөтөй, Музбурчактын уулу Бурамбек, Чамбыл-Белден Жанаалы, Кокон кандан Козубек, Маргаландан Малабек, Анжыяндан айры сакал Сынчыбек, алты шаар Кашкардан Өзүбек тойдо ат чапканы келишет. Бул ж-дө келгендерден кеп уккан Канықей алтымыш асый Тайторуну Семетейге төлгө кылып чапмак болот. – Эгерде балам атасын тарткан эр болуп, Таласка кайра кондурса, чапкан атым чыгып келет, жок, чыкпай артта калса, балам атасын тартпай калганы,– деп ойлойт. Ошентип, Канықей чиймек болуп сызыкты, кылмак болуп кызыкты, каралуу жүрүп атын чаап, Букарга баштамак болуп бузукту, Тайторуга күрүчтөн күрмөк жем берип, күндө терин алып, арпадан аса жем берип, айда терин алып таптай баштады. Тулпардын сасык терин алуу үчүн күүгүм кире, күн бата, Букардын четиндеги Ак-Чийдин сары талаасына салып чапты. Сөөгүнөн чыккан тер туягы ылдый куюлуп, сасык тери төгүлгөн Тайторуну аса байлап, суутуп таңга жуук жетелеп жүрүп он бетеге, сексен чөп оро-оро чалдырып, оргуп

жаткан кара сууга сугарып, кайра алып келип сарайына байлап кыргы м-н кыргылап, ургу м-н ургулап терин артты. Кокустан Тайтору астыда келе атса көрө албаган бирөө жолун торгобосун. Атымды коргоюн – деп Канықей өлөңдөй болгон чачын төбөсүнө кынап түйүп, үстүнөн Семетейге арнап өзү жасаган суусар бөрктү баса кийди. Үстүнө кең күрмө, келишимдүү суп чепкенди кийип, сыртынан Манастан калган боз кисени курчанды. Алмамбеттен калган Сырбараңды айдалыга асынды, алтын жаак айбалтаны билегине илди, кыпкызыл болот Сырнайзаны колуна алды. Манастан калган Зулпукорду жанына байланды, шири куржунга толтура ок-дарыны Акборчукка артты. Кетмен туяк, кең соору, кенен жердин тулпары, чаба турган Тайторунун көкүлүн көк жибек м-н түйдү, куйругун куу шайы м-н шүйдү. Жолго чыгарда ак байбиче энеси Чыйырдынын батасын алды. Канықей Тайторуну жетелеп, касабасы калкылдап, жабдыгынын баарысы тула бойдо жаркылдап Букарга кирип барганда, тойго келген сегиз кан анын катындыгын билбестен эки колдорун боорлоруна алышып, чуркурап салам айтышты. «Кең көкүрөк, жайык төш, келберсиген шер экен, он эки мүчө тең экен, сөлөкөтү-сөөлөтү, атка минген келбети, Манас өңдүү көрүнөт. Же Манастын жээни, же Манастын тайы бейм! Кан көтөрүп алсакпы? – деп таңданышты. Канықейди тааныган Букардын билермандары Темирканга келип: «Тентип келген кызын, ат чабам деп, эркекче кийинип, жээлигип калыптыр. Чапкан аты артта калса сегиз кан элине шылдың болобуз, тыйыңыз»,– дешти. Темиркан кароолго чыгып караса, чын эле Канықей эркекче кийинип, ат чапканы келиптир. Аны көрүп Темиркан тардыгып: – Канықей бул жоругунду кой. Сенин атыңды сүрөөчү элиң жок. Ат чаап уят болбо, мал керек болсо, төрт тулпар чаап жатам, ошолордун байгесин ал,– деди. Канықей атасы жесир дегенге ардыгып, Тайторуну байге үчүн эмес, төлгөгө чаап жатканын айтып, жолун тоспоосун суранды да, каарданып, кара жаак ак камчы кармай калып имерип, каң дегисе Тайторуну такымга тартып жиберип, Букарга кирип чуратып, ат айда деп бакырды. Корккончунан сегиз кандын эли аттарын чубатууга салды. Канықейдин буйругу м-н чабылчу аттардын эсеби алынып, катка салынды, бардыгы алты жүз кырк үч ат болду. Канықей чабылчу аттарды сынап, Тайтору м-н алты күн тынбай, суу ичпей жарышчу күлүктөр келгенин байкады. Ат айдаган Эшен чал башында турган алтымыш балбанга Кең-Булак, Ак-Чийди басып өтүп, Ит-Торпунун белин ашканда Ит-Өлөрдүн чөлү келет, андан нары да кыйла жолдо жаткан Кара деңиз дарыядан аттарды коё бер, Тайтору чыгып келчү жер ошол. Бул айтканымды аткарбасаң кармап алып соёмун,– деди. Канықей айтканын аткарбай койбосуна көзү жеткен Эшен чал, ага сиз айтканды аткарам деп убадасын берди. Ысмайыл Канықейдин ат чапканын угуп ардыгып, Семетейди өзүнө чакырып алып Канықейди жамандап кирди:

– Ой, Семетей, кулунум,
Келгендерден кеп уктум,
Кесирэттүү эжекең
Жесир жүрүп жээлигип,
Ат чабам деп ээлигип,
Жерге гана кирди деп уктум!
Эри өлгөнгө сүйүнүп,

Эзелки долу ал бейбак,
Эркек кийим кийинип,
Бузулган жолду жөтөлөп,
Алтымыш асый бир атын
Чабамын деп жетелеп,
Эбин таап көйнөк кие албай,
Эптеп эрге тие албай,
Эл кыдырып чыр баштап,
Эсепсиз уят бир кылды,
Эжеси жесир дедиртип,
Балам баарыбызга чыр кылды.
Бу жорук кайдан көрөлүк,
Тентиген катын дедиртип,
Баарыга шылдың болгончо
Тирүү жүрбөй өлөлүк (СК, «Семетей», 1. 91),– деп аты чыкса «Манастап» ураан чакырып сүрөп кел, артта калса Канықейди курмандыкка чалып кел деп жетимиш балбан кошуп жиберди. Канықейдин ийниндеги жыланач бала Ысмайылдын көкүтүүсү м-н Семетейдин келе жатканын айтты. Ошондо Канықейдин көзүнүн жашы төгүлүп, көңүлү жаман бөлүнүп, эсилден калган жан ботом, эбин таап көйнөк кие элек, жолуман кармап алып, жалынсам болбой курмандыкка чалат, ээ! – деп кайгыга батты. Кайра туруп: – көп эле болсо, ажалым жетсе өлөрмүн. Мен эмес, бу дүйнөдөн кимдер өтпөгөн – деп бел байлап, кайраттанды. Акборчук оозун бурду эми, чыгырыгын имерип, чын көзүнө жиберип, Манастан калган дүрбүнү салып аттардан кабар алды. Оргуп-оргуп чаң чыгат, оргуган чаңды көргөндө Канықейден жан чыгат. Алды жагында атасынын Актулпар, андан удаа Чоңкашка, Чоңкүрөң, Каракашка – төрт тулпар келе жатат алардан башка аттардан дайын жок. Тайторуну көрө албай кайгыга батып, чыдай албаган Канықей кайра дүрбү салганда Кең-Мойноктун жонунда, Кең Кырымдын жолунда, башын жерге сала албай, аркардай арыш ала албай Тайтору үч жүз аттын соңунда келе жатат. Канықей Тайторунун чыкпасына ишене баштап: – Ай караңгы түн экен, бүгүн ажалым жетер күн экен, көөдөндөн чыккан баладан,– деп арман кыла баштады. Өз жанын өзү кыймак болуп, дагы бир сапар чабылган күлүктөрдү дүрбү салып көрдү. Ит-Торпунун жонунда. Кезең, кырдын боюнда алтымыш аттын соңунда келе жаткан Тайтору:

Аркардай арыш салыптыр,
Мойнун жерге салыптыр,
Болжоосуз арыш алыптыр,
Желгенине жел жетпей,
Жеткилең чуркап калыптыр,
Басканына мал жетпей
Башкача чуркап алыптыр (СК, «Семетей», 1, 96).

Сүйүнгөн Канықей ж-а да бир сапар дүрбү салып «Тайторунун отуз аттын соңунда келе жатканын көрөт. Дагы бир сапар дүрбү салса Кең Ак-Чийдин боюнда он эки тулпар соңунда келе жаткан Тайторуну Алмамбет, Чубак, Сыргак, Ажыбай, Бакай, Манастын арбактары сүрөп алыптыр. Манасты он эки жыл

көрбөгөн Канықей анын арбагын көргөндө өзүң м-н кошо ала жат деп чыңырып ыйлап дагы дүрбү салат. Ошондо Тайтору алты буудан соңунда келе жатыптыр, аны сүрөмөккө камынды. Таластан Букарга качканда Алмамбеттин Сырбараңын ала келген, ошол мылтыктын ичин тазалап, кур дүрмөт м-н дүрмөттөп, милтесине от коюп карап турду. Ошондо Тайтору Темиркандын үч тулпарынын соңунда келе жатыптыр. Канықей куру дүрмөттү атканда, очогордун огуна конуп калган Тайтору мылтык үнү чыкканда чындап жүгүрүп, Чоңкашка м-н Чоңкүрөңдөн ашып, Актулпарга жанашты. Эр адамча Тайторуга жетип барып чылбырдан алып сүрөп келди. Канықейге кошулуп кырк чилтен, Кызыр да кошо сүрөдү. Бир топко Актулпар м-н Тайтору тең жарышып келди, акыры Канықей Тайторуну жети бута астыга сүрөп чыкты. Аты астыга чыккан Канықей үстүндөгү жоо кийимдерин чечип, каралуу кейпине келип, эми Семетейдин көзүнө илинбейин деп үйүнө кетти. Башта Манастын ата экенин биле элек Семетейдин оозуна атасы Манас, жери Талас, эли кыргыз кирип калыптыр. Ал өзүн ээрчип келген балбандарды чакырып: – Астына келе жаткан аттардын баарын кабактан кармап кырып, Тайторуну сүрөп астыга чыгаралы. Манастап ураан чакырып, жездем тирилгендей кылалы, арманы күчтүү эжемди балалуудай кылалы. Ушуну аткарсаңар Тайторунун баш байгесин бүтүн үлөшүн силерге берем деди. Оролмо тоонун урчукта, оңурайган, тумшукта, чабылган аттарды күтүп туруп, астыда келе жаткан Тайторуну чылбырынан сүйрөп, «Манастап» ураан чакырып сүрөп калды. Семетейге кошулуп жолдогу жылкычы, койчу, уйчу, орокчу да «Манастап» ураан чакырып Тайторуну сүрөөгө алышып, ой-тоонун баары Манастын арбагын көтөргөн бакырыкка толду. Тайтору биринчи чыгып келип, Семетей убадасы б-ча баш байгенин үлөшүн өзү м-н жүргөн балбандарга бөлүп берди. Сегиз кан журту жыйылып Семетейди алтын таажы кийгизип, алтын такка мингизип кан көтөрүп алды. Темиркан Семетейдин такка олтурган урматына балбан күрөш уюштурду. Букардан Акбалбан, Кокондон Төөбалбан чыгып, алты күн күрөшүп акыры Букарлыктын балбаны жыгылып калды. Өзүнүн шаары Букардын балбаны жыгылганга намыстанган Семетей Төөбалбанды кайра күрөшкө чакырды. Ата болуп калган Ысмайыл боконо эти толо элек баланы Төөбалбан кокус кылып койбосун деп Семетейди күрөштүрбөй кармап калууга аракет кылды. Намыстанган Семетей ага болбой, өзү Букардын кандыгын сайып, ал эми Төөбалбанга жанын сайдырып, күрөшкө чыкты. Салт б-ча биринчи Семетей билегин сунуп, Төөбалбандын колунан дароо сууруп алды. Төөбалбан билегин сунганда аны коё бербей бычырата кармап, өзүн көтөрүп чаап, анын бир колун жулуп алды. Баланын балбандыгын көрүп андан чочулашкан сегиз кан жаштайынан жок кылуу амалы м-н Темиркандан аны ак үйлүүгө сурашты. Ала көөдөн Темиркан алардын алдоосуна көнүп Семетейди ак үйлүүгө бермек болду.

Чыйырды Семетей он экиге келгенче көрө элек эле, аны атасын тарткан эр болуп Букарга кан болду деп угуп «Баламды мага алып келип көрсөт»,– деп Канықейге айтып алты күн тамак ичпей жатып алат. Канықей: – Семетей келгенде ыйлап, тегин билгизип койсоң жашы он экиге толо элек бала ээлигип Таласка аттанып кокустан мерт болот – дегенде, Чыйырды эч шек алдырбаска убадасын берет. Канықей Семетейди шумкар салган жолунан тосуп чыгып, Букар шаарына султан болгонуна кут маарек айтып, эне экенин билгизбей, ини-

чек деп кайрылып, жесир эженди ал-акыбалын сурап, үйүнө кирип даам татып кет,– деп өз сарайына алып келип түшүрдү. Каныкейдин үй сарамжалын көрүп Семетей аябай маашырланды. Семетей тамактанып бүткөндөн кийин, Каныкей керегенин бер жагы, көшөгөнүн ар жагы тактанын үстүндө бөгүп жаткан Чыйырдыны тургузуп, кичине кудаң келиптир учураш деди. Чыйырды бул кабарды укканда дүпө-дүпө жөтөлүп, төшөктөн башын көтөрүп, алтын таяк колго алып, оңдонуп олтуруп; кадыры жетик куу көздү аарчып, эт бышымга баланы карап сагынган кумарын кандырып, сыр билгизбей Каныкейге кайрылып: – Бая биз Букарга келгенде жаңы төрөлүп, чоң той берилген сенин кичи иниң ушубу? Көрбөсөм да, билбесем, кагылайын кичине кудам аманбы? деп сый кары адамдын салты м-н Семетейди мойнунан орой кучактап, кекиртекке оозун билер-билбес тийгизип, шуркурата жыттап, жыттап алды да, айласы жоктон ачыгын айтып ыйлап жибере албай, бөгөсүнөн чөкчөйүп жатып калды. Семетейди аттандырарында Каныкей: «Кызырдуу кыргыз биздин эл өңчөй окшош кыпкызыл мындай көркү болуучу. Көк жал жездең Манастын бөркү мындай болуучу» – деп өз колу м-н жасаган суусар бөрктү кийгизди. Андан кийин атышка кирсе ок өтпөс, сайышка кирсе найза өтпөгөн чепкенди кийгизгенде Семетейдин сөлөкөтү-сөлбөтү кан Манастай даңкайып калды. Тегереги байлалуу, жоон сандан ылдый тегиз курч м-н саймалуу, алты теке терисин күдөрү ийлеткен, ичин торко ичтеген, аргын м-н ногойдун алтымыш кызы тиштеген, тартып алса шили болуп чоюлган, коё берсе желим болуп жыйылган, катуу кармаса кол кыйылган. Манастан калган кандагайды кийгизди. Пил терисинен жасалган булгаары өтүктү такасына кызыл алтын жакут салдырып кыргызча жасатыптыр аны кийгизди. Манастан калган Бозкисени белине чалды. Семетей атка мингенде Каныкей ж-а токтотуп: – Сени сегиз кан ак үйлүү сурап жатыптыр сак бол,– деп эскертти. Кандардын жоругуна кыжырланган Семетей Букарга жетип барды да, Темиркандын Акбараңын, зулпукорун тартып алып, алтын жаак айбалтаны билегине илип, сыр найзаны такымына кыстарып ордодо жаткан сегиз канга жөнөдү. Бийчилерди бийлетип, дутарларды чалдырып оюн куруп жаткан аларды жоолотуп кирип барды да, жүйөөлүү кептен салды: – Мени ак үйлүү алгыдай, эмне жамандык кылдым. Менде жети атаңдын өчү жок. Темиркандын акбараңы м-н барсылдакка салганда ак үйлүү алчу кандардын баары качып жөнөдү. Семетейдин балалык чагына таандык окуяларынын ичиндеги анын Төөбалбан м-н күрөшү Чыйырдыга алгач жолугушканы ж-а Каныкейдин колунан өзүнө даярдалган кийим-кечегин алышы, ак үйлүүгө алышмак болгон сегиз кан м-н чатагы сыяктуу эпизоддор башка варианттарда учурай бербейт. Алар Саякбай Карала уулунун эл ичиндеги аңыз сөздөрдүн негизинде эпосту кеңитип, тереңдетип айткан чыгармачылыгынын натыйжасында кошулган эпизоддор. Булардын ичинен Саякбайдын айтуусу м-н эл ичинде өтө кеңири белгилүү болгон эпизод «Каныкейдин Тайторуну чабышы» шарттуу түрдө манасчылардын Ысык-Көл мектеби аталган өкүлдөрүндө мурдатан айтылып келгени байкалат. Ошондуктан көпчүлүк варианттарда жолукпаган бул эпизод Саякбай м-н бир мектепке таандык Мамбеттин вариантында да кезигиши мыйзамченемдүү. Мамбет Чокморовдун варианты (МЧВ). Атасын тартып өз билгенин бербей шок чыккан Семетейди Каныкей кантип токтоторун билбей ойго батып жүргөндө анын жакшынакай келечегинен, баатырдык иштеринен кабар берген түш көрөт. Ушун-

дан кийин Канықей Манаска аш берип, Семетейдин келечегин билүү үчүн Тайторуну чабуу ж-дө атасы Караканга кеңеш салып макул кылат. Тайторуну Канықейдин таптоосу, иниси Ысмайылдын элдин ушак сөзүнө кирип ат чапмак болгон Канықейге каршы Семетейди жумшоосу, акыры Тайторунун чыгып келиши бул эпизоддогу туруктуу мотивдер катары МЧВда айтылат. Бирок, Ысмайыл Семетейдин Канықейге нааразылыгы СКВдагыдай курч мүнөздө өтпөстөн, жайынча болот.Тайторуну башка бала эмес, Семетейдин өзү чаап, эл көзүнө көрүнөт. Манаска аш берүү Тоголок Молдонун (Манастын өлүмүнө удаа), Ыбрай Абдыракман уулунун (Семетей Таласка келгенден кийин), Молдобасан Мусулманкул уулунун (Манастын кырк ашы) вариантарында да кезигет, бирок мында негизги ой аштын жүрүшүнө, андагы салтанатка бурулат да, Тайторунун төлгө кылып чабылышы ж-дө эч эскерилбейт.

Семетей өзүнүн чыныгы ата-тегин алгач угушу. Букардын каны Темиркандын үч инисинин эң кенжеси Сарытаз агалары м-н так талашып жеңилип, Күлөшендин Гүл-Токоюнда көмүрчү болуп, ай сайын Темирканга сексен төөгө көмүр артып алым берип туруучу. Ошол Сарытаз Семетей Гүл-Токойго келсе ата-тегин айтып, аны м-н кыргызга кетип, кордуктан кутулмакчы болуп жүрөт. Темиркан да Сарытаздан чочулап, Семетейди алдап, Гүл-Токойго жибербеске аракет кылат. Адамды чайнап таштоочу азуулуулар, соруп таштоочу ажыдаар, дагы кылыч тумшук пил сыяктуу укмуштуу жаныбарлар бар экенин айтып коркутмак болот. Тулаңдуу жерди тутанткан, өлөңдүү жерди өрттөгөн, кара сууга кан куйган Канкор Манастын уулу бул сөздү укканда коркуп калмак турсун кайра өрөпкүп, Гүл-Токойду Темиркан айткан жырткычтардан тазалаш үчүн ал жерге бармак болду. Жоо жарагын тыңданып, ат аябай жол жүрүп Гүл-Токойго жетип келди. Барса Күлөшендин Гүл-Токой күлүп-ойнор жер экен. Колундагы Акшумкарды салып кумардан чыгат. Бир убакта текөөрү темир, теги жез, канаты алтын эки кез, көнөчктөй көк бозтекке шумкарын салат, ал аны албай тескери учат. Кыргоол чөп алачыкка корголойт. Аны кубалап барган Семетей башы ылжыраган, маңдайында жалгыз көзү бар тазды көрөт. Ал таз заматта тоодой отун чогултуп, андан алтымыш төөгө жүк болчу көмүр даярдайт. Анын жоругуна таң калган Семетей ага салам айтса, алик албайт. Ачуусу келип аны сөз м-н кордойт. Сарытаз да ага жараша жооп берет: – «Көк койгуттун алчысы, Ысмайылдын куш салуучу жалчысы. Калаада элдин акчасы, Темиркандын куш салуучу бакмасы, Көмүр өчүргөн талаада көөлүгүмө жетесиң, көк жал болсоң сен жетим, элиңе качан кетесиң»,– деп кайрадан көмүр өчүрүп кирди. Ачуусу келген Семетей аны булдурсун м-н куйрукка тартып жиберди. Куйругун жара чаптырып, жаны ачыган Сарытаз мурдагыдан да катуу айтты: – Көчүгүм жара чапкандай жети атаңдын өчү жок. Атаң Манастын өпкөсүн жарып өлтүргөн Коңурбай кытай мен эмес, кыйын болсоң ошондон өчүң ал. Абыке, Көбөш атаңдан калган зор дүйнөнү камчыга ченеп бөлгөндө, энең Канықей качып келип, сени Ысмайылга асырап берди эле. Таласта кыргыз эл кандай? Кан атаңды тааныбай, Тентип жүргөн сен кандай? Тегин айтып берген Сарытазга абдан ыраазы болгон Семетей анын айтканы чын болсо Таласка барганда кан көтөрүп алам деп убадасын берип Букарга жөнөдү. Темиркан: – Бала Сарытаздан тегин укса бузулуп кайтат. Анын көңүлүн алаксытсын деп жолун жүз сулуу кызга шапар тептирип тостурду. Семетей аларга көңүл бурбастан, Ысмайылдын чынар ба-

гынын ортосундагы боз дөбөгө жатып алды. Аны тургузууга Темиркан, Ысмайыл, «чоң энеси» Алтынай, «өз энеси» Күмүшай жалынып келишти. Алардын бирине да көңүл бурбады. Ысмайылдын кызы Кишимжан Семетейди кичинесинде көтөрүп чоңойткон экен. Ал да келип, Семетейди кытыгылап эркелетип тургузайын деди эле, аны жаакка кагып калды. Ыза болгон Кишимжан бөлөк бөлөктүгүн кылат экен деп каргаган бойдон кетти. Ошо шаардын төрөсү Көлөй Семетей м-н сырдаш экен, а да келип аны сөзгө келтирмек болду. Семетей ага да козголуп сөз айтпады. Көлөй ала көөдөн, кырс киши эле, ачуусу келип: – «Букарлык барып сенин Таласыңды чаап алып, айыбыңа калган жок. Энеңдин кабыргасын кыйрата чаап жеринен качырган Абыке, Көбөш мен эмес. Кейитесиң таарынып, атаң Манастын өчү жок. Бөрүнүн баласын багып жүргөн Темирканда акыл жок»,– деп басып кетти. Кишимжан, Көлөйдөн да жери Талас, атасы Манас экенин угуп, Семетей Сарытаздын айткандары чын экенине ишенди да, энеси Каныкейге жөнөдү. Он эки күндөн бери Семетейди тамак ичпей жатат деп угуп келе жаткан Каныкей астынан чыкты. Семетей элден укканларын Каныкейге кайталап айтып ушул чынбы? – деди. Аргасы түгөнгөн Каныкей Таластан Букарга эмне үчүн ж-а кантип качып келгенин айтып берди. Энесинен кеп угуп, элиң кыргыз деп угуп Семетей ата журтуна барууну дегдеп калды. Таенеси Алтынай Темирканга кирип жерине бараткан жээниңе Актулпар м-н Бозкелтенди берегөр деп жалынды. Темиркан балага Актулпарды тартуу кылып: – Жаныңа кошуп кол берейин, анткени кең Талас сага жер эмес, Абыке, Көбөш эл эмес, Жакып сага ата эмес, колсуз барсаң, кокус кылып коёт дегенде, Семетей ага: кантип, өз элиме кол курап чапканы барамын, ажалым жетсе өлөмүн, о дүйнө кеткен атама куран окуп келемин деп Таласты көздөй жөнөп калды. Радлов жазган вариант (РЖВ). Семетей Каракандын баласы болуп чоңойду. Бир күнү той болуп, тойго барган Каракан ашык ойноп жүргөн Семетейди эстен чыгарып койду. Таарынган Семетейге Каракан жорго кунан токуп мингизип, жанына чөйчөктөй көздүү Сарытазды кошуп берди. Жолдо Семетей Сарытаздын колунан чылбырын булкуп алды, тизгинин жулуп алды да, Каракан өзү м-н ээрчиткен жок, менин атам эмес экен деп жүрүп кетти. Сарытаз болгон окуяны Караканга айтып келди. Каракан, Солтонкул ж. б. Семетейди токтотууга аракет кылды, бирок ал моюн бербей Каныкейге келип, атасы Манас экенин ж-а өз элжерине кетерин айтты. Каныкей атасынын ат-тонун Семетейге сурап берип, Таласка барганда Бакайдын тилинен чыкпа деп жолго чыгарды. Семетейдин ата-тегин адеп угушу ж-а Темиркандын ордосунан аттанып чыгышы башка варианттарда СКВдан өтө айырмачылыкка ээ эмес. Варианттар арасында өзгөчөлүктөр көбүнчө Сарытаздын тегине байланыштуу. Тоголок Молдонун вариантында Сарытаз Темирканга Баймырза калыңга берген кул, Ыбрай Абдыракмановдун вариантында Каныкейди караан тутуп, артынан ээрчий келген Манастын тууганы. Жакшылык Сарыковдун варианты (ЖСБ). Манастын чоролорунун бири. Шапак Рысмендеевдин вариантында Сарытаз Көйкаптын бери жагындагы Көрсөткөн деген шаардын Турумкан аттуу кандын жалгыз уулу болот. Атасы өлгөндө бийликти тартып алган увазири аны кубалап чыгат. Ал качып Таласка келип, Бакайга жолугуп, анын кеңеши б-ча Семетейдин артынан Букарга келет. Ал бала жетилгиче көмүр өчүргүчтөрдүн башчысы болуп турат.

Каныкейдин жомогу. СКВдагы эң жеткилең иштелген бөлүмдөрдүн бири «Каныкейдин жомогу». Букардын капкасынан чыгып Таласка бет алган Семетейди жолунан тосуп айткан бул баянында Каныкей ата журтунан четте өскөн аны өткөндөгү окуялар м-н толук кабардар кылып, анын эл-жерге болгон сүйүү сезимин ойготуп, келечекте аткарчу иштерине туура багыт бериш үчүн Манастын ж-а анын кырк чоросунун ар түрдүү эрдик иштери, Каныкей өзүнүн башынан кечирген окуялары, Манаска сиңирген эмгектери ж-дө кеңири айтат. Натыйжада, үчилтиктин биринчи бөлүмүндө баяндаган окуялардын көбү кайрадан кыскача эскерилет, ал турсун, биринчи бөлүмдү жазганда кирбей калган «Сайкал менен Манастын окуясы», «Көзкамандардын окуясы», «Чубактын Манаска таарынып кетип калышы ж-а Коңурбайдын капыстан Таласка кол салышы» сыяктуу бир катар окуялар ушул бөлүмдө айтылат. Каныкей өз жомогун Абыке, Көбөштүн кордугуна чыдабай Букарга качып келип, Манастын душмандары Семетейди баралына келтирбей өлтүрүп коёт деп, ата-тегин жашырып Ысмайылга бала кылып бергенинен баштайт. Семетейге чыныгы ата-теги ким экенин кеңири айтып келип, Таласка жаңыдан бара жаткан ага кандай жол м-н баруу, эмне иш кылуу, кимге кандай мамиле жасоо керектиги ж-дө энелик акылнасаатын айтат. Семетей Таласка жеткенде алдынан тосуп чыгуучу Кумайык, Акшумкар, Желмаян ж-а Бакайдын жайын кеңири баяндайт. Ошону м-н бирге Каныкей өзү салдырган Манастын күмбөзүнө, анын ичине тартылган Манастын ж-а анын эң жакын адамдары Бакай, Алмамбет, Чубак, Сыргак, Ажыбайлардын, алардын башкы душманы Коңурбайдын портреттерин ажайып көркөмдүктө сүрөттөп өтөт. Абыке, Көбөштүн колунда калган Манастын Сырнайза, Аколпок, Аккелте, Зулпукорунун жайын айтып, алардын жасалышына, кандайча жол м-н Манас аларга ээ болгонуна токтолот. Тайбуурулдун жайын айтып, аны Манаска Сайкал тартууга алып келгенине байланыштырылып, «Сайкалдын окуясы» баяндалат. Кыргылчал Каныкей м-н Чубакты көңүлү жакын деген ушак чыгарат. Муну уккан Манас Каныкейди салбар кылып таштайт да, кайрадан үйлөнмөк болуп, Лоб дайраны жердеген нойгут элинин кызы Сайкалга аттанат. Сайкал Манаска каршы чыгып, Алмамбеттен башка чоролорду бүтүн жеңет. Алтынай Манасты Каныкейчесинен тап м-н бакпай өтө семиртип жибергендиктен, ал тез кыймылдай албайт, ошондуктан Сайкал аны аттан эңип түшүрө турган болот, бирок кыргыздын бели эле деп аяйт. Сайкалды жеңе албай үйүнө кайткан Манасты Каныкей тап м-н багып, кадимки жоокерлик калыбына келтирет. Манас экинчи сапар Сайкалга аттанып аны оңой эле жеңип, олжо катын кылмак болот. Бирок, Сайкал кереметтүү Каныкейдин үстүнө күнү болуп баргысы келбей, Тайбуурулду тартууга берип акыреттик жары болуп убадалашат. Сайкал Тайбуурулду Манаска бергенде анын табылыш жайын айтат. Ала шалбырт мезгилде, Лоб дайранын боюнда жетимиш бээ кулундап жатканда Сайкал барса, бир жерде куюн ойноп жаткандай көрүнөт, а чынында куюн эмес, кулун экен. Ошентип, туудум деген эне жок, туудурдум деген ата жок Тайбуурул кайыбына кабылат. Тайбуурул Манаска келгенде жүдөгөн тай болот. Каныкей анын оозун ачтырып, ууру тиши бар экен аны алдырып, абайдан жабуу жаап, алтымыш бээни эмиздирип, бирөөнүн көзү тиет деп жан көргүс жерге бактырат. «Сайкалдын окуясына» удаа Каныкей өз башынан кечирген окуялардын бири катары Коңурбайдын капыстан Таласка кол салышын эскерет. Каныкей

м-н көңүлү жакын – деген Кыргылдын сөзүнө ишенген Манаска таарынган Чубак Коңурбайга Манасты чаап ал деп кат жазат. Анын тилин алып көп кол м-н каптап келген Коңурбай караңгыда Таласты басат. Капыстан жоого курчалып курал-жараксыз, Аккула атсыз калган Манасты мурунтан ушундай болорун билип, астыртан даярданып жүргөн Канықей анын аты-тонун, курал-жарагын кысталышта жеткирип, душмандын курчоосунан куткарат. Аңгыча, Акбалтанын кеңеши б-ча Манас М-н элдешүүгө келген Чубак чабуулга кирет. Чубакты таарынтып жибергенине капа болушкан кырк чоро да Манастан алыстап калышкан эле, Чубак келгенден кийин алар да чабуулга киришип жоону жеңип чыгышат. Ушул эле бөлүмдө Манастын жалгыз уялаш карындашы Карлыгач ж-а Сайкалдын окуясы эскерилет. Чубак Манаска таарынып кеткенде Сайкал м-н Карлыгач кырк чоронун ордуна Жылдыз деген жерде кароолдо турушат да Таласка чабуул жасап келе жаткан Коңурбайдын колу м-н беттешишет. Кыздар жоо м-н катуу салгылашып, жеңилбей койгондо Коңурбай Карлыгачтын минген аты Талкызылды атып, өзүн туткунга алат. Сайкал кайыптын кызы Куялы берген Суркызылды мингизип Карлыгачты туткундан бошотуп чыгат. Качып келе жаткан кыздарды Алмамбет, Бакай, Сыргактар жолунан чыгып жоодон куткарышат. Сайкал атасы Карачага кетет. Жоонун колуна түшүп чыкканынан улам, Манас элдин ушак-айың кебинен алыстатып, карындашы Карлыгачты жердин түбү Желпиништеги Жарманаска күйөөгө берет. Чубактын каты б-ча Таласка чабуул коюп, катуу жеңилген Коңурбай Манасты күч м-н жеңе албасына көзү жетет. Бээжиндин түпкү чоң каны Карыкан эми Манасты амал м-н жок кылмак болуп түбү кыргыз Көзкамандарды жиберет. Алар Манасты уулап өлтүрмөк болуп жатканда Канықей Акаярдын жардамы м-н куткарып чыгып, алты ай багып айыктырат. Кыргыздан качкан Көзкамандарды кырк чоро талкалайт. Мындан кийин Канықей өзүнүн кыз кезиндеги башынан өткөргөн окуяларын баяндап өтөт. Бала баатыр Чубак эрдигине чыдабай Букарды камайт. Темиркандын он эки кызынын кенжеси Канықей аны м-н беттешүүгө чыгып, Манаска кубалап келет. Чубактан Канықейдин кабарын угуп ж-а Бакайдын кеңеши м-н Манас Канықейге үйлөнмөк болуп, аны сынаш үчүн талаадан жаңы таап алган Кумайыкты багууга берет. Мына ушундай окуяларды баяндоо м-н Канықей баласын ата-бабанын басып өткөн каарман жолуна үндөп, сен ошондой баатырлардын тукумунансың, сен алардын күжүрмөн жолун жолдоп ишин улантууга ар качан милдеттүүсүң деген бийик чакырык таштайт. Ошону м-н бирге семетейчи Канықейдин эмгекчилдиги, көтөрүмдүүлүгү, акылмандыгы м-н Манаска жагып, ага татыктуу жар болгонун ачык белгилейт. Семетей Букардан Таласка алгач келишинде Канықей айткандардын көбүн өз башынан өткөрөт же өз көзү м-н көрөт, натыйжада эпикалык чыгармалардын салтына ылайык «Канықейдин жомогундагы» көптөгөн мотивдер кийинки эпизоддо кайталанган түрдө жолугат. Болочок баатырга өткөн тарыхты тааныштырып, келечек милдеттерди таккан маанилүү бул эпизод көпчүлүк варианттарда бирдей трактовкаланып, өз ара айырмачылыктары аз.

Семетейдин Букардан Таласка келиши. Энеси Канықейдин баянын угуп, эл-жеринен толук кабардар болгон Семетей чоң энеси Чыйырдынын ак батасын алып жолго чыкты. Астындагы мингени Темиркандын тулпары, колунда Ысмайылдын болоту. Семетей ат аябай жол жүрүп, алты күндө Ак-Чийге же-

тип, дагы кыйла жол жүрүп Күлешендин Гүл-Токоюна токтоп, бир кезде энеси Букарга келе жатып түнөп өткөн касиеттүү чынарга атын аса байлап, тыныгуу алды. Андан чыгып Аман-Жол ылдый жол жүрүп, адырмак ала жер басып, боз будурмак белди ашып, самсаалаган тоо басып, салынган нечен коо басып, Сыр-Дайраны кечип өттү. Ашуу ашып, таш басып, ашып-шашып жол басып, Ичке-Талды сыдырып, Чыйырчык, Салар эки суу бою м-н кыдырып, Актулпарды чалдырбай, жатып уйку кандырбай эски Ташкен, Чалдыбарды артка калтырды. Түз кара чөл, үйгөн кум, чымчып жээр чөбү жок, ээн талаа, күйгөн кум Казы-Куртту басып өткөндөн кийин Кайыпчынын Кара-Үңкүрүнө жетип, атын чөп чалдырып, өзү жатып эс алды. Олуя-Ата, кош Меркиден өткөндө оң кол жагын караса мунарыктуу чоң белес, өзөнчө кайкаң көрүнөт, ал Жоргонун бели экен, аны ашканда Таластын ичи көз алдыга тартылды:

Жылгындуу Кең-Кол, чоң Талас
Жер соорусу турбайбы.
Момуну жердеген киши тунбайбы.
Бөөт-бөөт бел келет,
Бөтөнчө жыргал жер келет,
Бөлүнгөн нечен төр келет,
Бөлөкчө бейиш жер келет.
Кең Таластын чоң өзөн,
Жаткан экен жайкалып,
Өзөнү чалкак кайкайып.
Адырдан аркар куюлуп,
Адырдын чөбү суюлуп (СК, «Семетей», 1. 214).

Семетей Үч-Кошойго келгенде, аны он эки жылдан бери күтүп жүргөн Кумайык айбан да болсо жаныбар көзүнүн жашын куюлтуп астынан тосуп чыкты. Кумайыкты көргөндө атасы Манасты көргөндөй Семетей да ыйлап көрүштү. Ал экөө ээрчишип жолго чыгышканда алдыларынан кула чолок кайып бээ кезикти. Карыш казысы бар ал бээни союп, мен келгиче жеп жаткын деп Кумайыкка таштады да өзү Кең-Колго келди. Анын быйыл келерин билген Манастын Акшумкары күтүп жүрүптүр. Ал Манастын баласына баламды энчилеп берем деп кышында жумурткасын тууп, тоңдурма салдырып коюптур, күн жылымдаганда отуз алты күн жумурткасын басып, балапанын чыгарыптыр. Акшумкар ал балапан шумкарын Семетейге тапшырды, Семетей кайыбынан көктөн түшкөн көк борукту союп, ырым кылып бутун майлады да жолун улап. Талас дайрасына кез келди. Таластын суусу ташыптыр, тал башынан ашыптыр, тоо өркөчтөнүп төгүлүп, төмөн жагын караса төрт дайрадай көрүнүп, карагай кулап сал агып, жардын боору туурулуп, жаш балаты карагай түбү м-н жулунуп, жарга барып урунуп, байкап турган пенденин заманасы куурулуп турган кези экен. Семетей Таласка аттанарда акыл айтып турган Канықей кирген сууга туш келсең, кечүү издебей туура киргин деген эле. Агын суу эмес, ажалдан кайра тартпаган атасы Манасты тарткан Семетей ташыган дайрага тартынбай кирди. Аны Манастын өзү ж-а анын кара чаар кабылан баштаган колдоочулары, Алмамбет, Сыргак, Бакай, Ажыбай ж. б. кырк чоросу колдоп суудан аман кечирип чыгышты. Кең Ак-Чийге келген Семетей Манастын күмбөзүн көрдү, алтын жаак айбалтаны ач бөйрөккө

таянып өкүрүп түштү. Коңурбай баш болгон кытай-калмак кандары м-н Манастын кармашы тартылган күмбөздөгү сүрөттөрдү көрүп таң калып, Каныкейдин чеберчилигине, сарамжалдуулугуна ыраазы болду, а дүйнө кеткен шерлердин арбагына атап куран окуп, андан ары жол жүрүп, Беш-Таштын башы Бек-Жайлоого туш келди. Бакай он эки жылдан бери багып жүргөн Манастын төөлөрү жети жүз болуптур. Желмаян, Бозбуура баш болуп чуркап келип, Семетейди курчап калышты. Токсон беш асый Желмаян Семетейди жыттап учурашып, Манастын күмбөзүн карай качып жөнөдү. Манастын күмбөзүнө келип, курмандыкка чалса деп, кутпа жакты баштанып чөгүп берген аны «жаның алда таалага, сообуң атам Манаска»,– деп курмандыкка чалып, башындагы ноктосун энем Каныкейге белек алып барайын деп шыпырып алды. Ошондо Желмаян караса көзгө илинбей, кайда экени билинбей кайып болду. Ошол күндөн ушул күн өркөчүнө жылаңач бала мингизген, жалпак өркөч кара нар жума сайын Манастын күмбөзүнө келип кетет дейт. Аңгыча төөлөрдү издеп келе жаткан бир адам көрүндү. Энеси Каныкей сүрөттөп айтканы б-ча анын Бакай экенин болжогон Семетей сынамак болуп, өзүнүн ким экендигин жашырып, сыр билгизбей салам айтты. Алик алган Бакай анын тегин сурады. Семетей өзүн Чамбыл-Белди жердеген Жанаалы, Карачтын уулумун деп тааныштырып, «Манасың тирүү кезинде менин элимди чаап, эжем Көрпаянды калыңсыз зордуктап тартып алыпсың, эми калыңына Көкчолок атыңды бер»,– деди. Ага Бакай: – «Ал айтканың чын, талап кылсаң, Көкчолок атымды карыган эжеңдин калыңына берейин. Менин Желмаяным жоголду, көрсөң айт, сүйүнчүңдү берейин» – деди. «Чалым кекээр м-н сүйлөйсүң» – деп шылтоолоп, Семетей сынамакка тап койду. Ошондо Бакай карысам да сенчелик алым бар деп, кырда турган кайыңды түбү м-н сууруп алып чокмор кылып Семетейди качырды. Анын шаштысы кетип: – «Жезде, мен Букардан сиз м-н саламдашканы келгенмин»,– деп жай сөз м-н ачуусун басты. Бакай андан: «Букардан чыксаң, Семетейдин жайын уктуңбу?» – деп сурады. Ал, Семетей көз тийип каза болду – деди. Эт бышым эси оогон Бакай өзүнө канжар уруп өлмөк болду. Аны токтоткон Семетей: – «Манасың кимге окшош эле? – деп сураганда, Манаска окшоштуруп аны тааныды. Экөө кучакташып ыйлашып, узакка көрүштү. Бакай Семетейди Каныкей Манастын сөөгүн душманга билгизбес үчүн жашырын койгон Эчкиликтин кара зоосуна ээрчитип жөнөдү. Алар Манастын кабырынын оозуна өзү келген бозбуураны курмандыкка чалышты. Семетей көтөрө албай койгон үңкүрдүн оозундагы ташты Бакай быякка алып койду да, менин кирүүгө жолум жок деп Семетейди киргизди. Ал Каныкей асем м-н койгон Манастын сөөгүн көрүп кайра чыкты. Бакай үңкүрдүн оозун бекиткенде анын турган жери караса көзгө илинбей, кайда экени билинбей калды. Манаска усталыгы менен жагып, анын ашы бирге жоролош, кою бирге короолош чоролорунун бири болгон Бөлөкбай, өзүнүн кырк мүңкүрү м-н Манастын казынасын да сактап келген. Алты арам Манас өлгөндө анын ордосун чаап, казынасын талаганда Бөлөкбай кырк мүңкүрү м-н аларга каршы салгылашып, бирок аздык кылышып, күчтөрү жетишпегенде, качып чыгышып, чоң зоого жашынышып, күн көрүшөт. Ошол Бөлөкбай Семетейдин Таласка келгенин түшүндө көрүп, кырк мүңкүрү м-н анын жолун тосуп чыгып, боз боругун курмандыкка чалат. Абыке, Көбөш жара чаап, талаага таштап кетишкен Манастын жез казанын оңдоп, төлгө кылып ага боз боруктун этин салды. Казан Манас-

тын тирүү кезиндегидей толуп ташып кайнап, берекеси жайнады. Мындан Семетей атасынын ордун толук ээлеп, береке-байлык кайрадан басарын билишти. Бакай Семетейди Жакыптыкына ээрчитип баратып: – «Мен чоң атаңдын сага болгон пейлин билейин»,– деп аны калтырып, өзү жөнөп кетти. Бакай салам айтып кирсе, Жакып алик албай, жок шылтоолор м-н күнөөлөп, өлтүрөм деп опурулду. Семетей келип теңдиги колго тийген Бакай эми ага баштагыдай кор болбосун айтты. Амалдуу Жакып дароо өзгөрүлүп, Семетейдин келгенине кубанган киши болуп аны тез алып келе көр деди. Бакай анын жоо же эл экенин ажырата албай аң-таң калды. Анын кимдигин дагы бир жолу сынап көрмөкчү болуп, аныкынан бастырып кетип калган киши болуп, кайра айланып боз үйүнүн капшытынан тыңшаса, Жакып Бакдөөлөткө кайрылып: – «Семетей келиптир, менин балдарымды соо койбойт, кемелине келтирбей жайлайын, ага уу чыла, Бакайга бал чыла» деди. Бакдөөлөт кантип өз балаңа жамандык кыласың деп каршы болду эле аны токмок м-н башка салып айтканына көндүрдү. Бакай Семетейге болгон окуяны айтып барды. Экөө Жакыптыкына келишкенде ал Семетейди калп ыйламыш болуп тосуп алды да, балама суусун куй – деп Бакдөөлөткө буюрду. Бакайга бал, Семетейге уу сунган Бакдөөлөт ичпегин деп астыртан ишарат кылды. Семетей атамдан мурун ичпейм деп уу куюлган аякты Жакыптын өзүнө сунду эле, ал: – «Манас өлгөндө ичпейм деп ант берип койгом, арак сендей жаштарга ылайык алып жибер»,– деп тайсалдады. – «Сен ичпесең ит ичсин»,– деп Семетей уу чыланган аракты улагага серпти эле аны жыттаган көк даңгыт тырп өлдү. Жакыптын арам ойлуулугуна толук көзү жеткен Семетей уу куюлган аякты анын башына кийгизгенде чачы, сакал-муруту куйкаланып жыдып түштү. «Ата» деген аты бар үчүн Семетей аны өлтүрбөй аман калтырды. Бакай Жакыптын жүгүнө жыйылган, ичинде баа жеткис асыл мүлк бар Манастын боз куржунун алып, казына сакталган үңкүргө жеткирип, Бөлөкбайга тапшырды. Семетейге туйбаганды туйгузуп, билбегенди билгизип ээрчитип, Манастан калган мурастарды жыйнап жүргөн Бакай Алмамбеттин зайыбы Бурулчанын турган жерине жакындап, анын жайын баяндады. Алмамбеттин жесири, Эсенкан кызы Бурулчаны Абыке алат, бирок ал аны койнуна жаткызбай, боюн салбай коёт. Ызаланган Абыке, Көбөш аны уруп-сабап, жырык кара уй берип, жыртык кара үй берип, бадачыга саанчы кылып коюшат. Бурулча намысынан өлмөк болот, бирок, Алмамбеттин биринчи аялы Аруке Күлчорону төрөгөндөн кийин бат эле каза болуп, ымыркай баланы Бурулча багып калат да, ошону демөөр кылып өлбөй жүрөт. Семетей Бурулчанын алачыгына Алмамбетти жоктоп өкүрүп түштү. Ал аяш энеси м-н таанышып, Канык ей берип жиберген кийимдерди ага тапшырды. Бурулча өзүнүн Алмамбетке сүйүшүп жүрүп кошулган тарыхын ж-а андан кийинки тагдырын айтып келип, Күлчоронун жайын кабарлады. Абыке, Көбөш алты жашар баланы жер карама кылып өстүрүү үчүн кызыл-ала кылып кыйнап сабашат. Алардан качкан Күлчоро кара үңкүргө корголоп, кайгы тартып жүргөндө көк бука минип думана болуп кубулган Кызыр кезигип, Семетейдин келерин айтып көздөн кайым болот. Аны уккан Күлчоро бадачынын айлын пааналап жүргөн экен, Семетейдин келгенин Бурулчанын алачыгынын жанында байланган тулпарды байкап жүгүрүп келип, Семетей м-н кучакташып ыйлап көрүштү. Бакай жети кара букачарды кескилетип, Күлчорого садага чаптырды. Канык ей берип жиберген кийимдерди кийип Күлчоро кул-

пунуп чыга келди. «Абыке, Көбөш абама учурашып келем, эл болсо элдигин, жоо болсо жоолугун көрөм»,– деп Семетей Бакай м-н бараткан жолдо, адамдан бөлөк түрү бар, ажыдаардай сүрү бар, келбеттүү бир адам көрүндү. Манастан туулган эр чиркин Семетей, сен кимсиң, жоо болсоң кармашууга камдан деп качырып калды. Найза сунган Семетейди ал адам бучкагына теңебей, атынын оозун буруп туруп берди. Аны сайган Семетейдин найзасы быркырап кетти, бала кайра тарткыча айбалта, кылыч м-н бир нече жолу чаап, айласын кетирип, найза м-н качырып кууп калды. Шаштысы кеткен Семетей Бакайды айлана качты. Ал адам жакындап келгенде Бакай жакшылап көзүн салса, Манастын карындашы Карлыгач экен. Ал жердин түбү Желпиништеги элдин Жарманасына турмушка чыккандан бери төркүндөрүнө каттабаптыр. Манас өлгөнү кордук көрүп, карып-арыган Бакайды араң таанып, ал-жайын сурады. Өзү Акдөө, Көкдөө м-н жоолашып, алы жетпей баратканда, Манас аман-эсен болсо, жардам береби деп келген экен. Бакай азыркы абалын түшүндүрүп, Семетей м-н тааныштырды. Манас ж-а анын жакын чоролору Алмамбет, Чубак, Сыргак ж. б. өлгөнүн укkан Карлыгач катуу кайгырып, бетин тытып ыйлады. Бакай кайрат айтып аны сооротту. Карлыгач Манастын үй-бүлөсүнө кордук көрсөткөн Абыке, Көбөштөн өч алмак болду эле, Семетей кыздын төркүндөрү м-н чырлашпай сый жүргөнү жакшы болорун айтып, Желпинишке кете берүүсүн суранды. Карлыгач анын тилин алып, өз жерине кетмек болду. Бирок, Абыке, Көбөш жаш Семетейди мертинтип коёбу деп күмөн санап көп алыс узап кетпей, ал аяктан кайтып чыкканча сыртынан акмалап жүрдү. Кыраакы Бакай: – Абыке, Көбөшкө кошулуп кеткен кырк чоро үйдө болсо шыр кирип барганыбыз болбойт, алар жокто ээндетип баралы,– деди да Семетейди жашыруун жерге калтырып, өзү байкап келүүгө жөнөдү. Жолунан Манастын арбагын унутпай сыйлап жүргөн, кырк чоронун мыктысы Шууту жолукту. Экөө саламдашып, сырдашкандан кийин, Шууту аракка алабуурул мас болуп жаткан кырк чорону азгырып, Көбөштүн үстүнөн алып кетмекке убадалашты. Шууту айтканын аткарып, Адыбай, Көлбай, Чыйбыт, Кочкор төртөөнү кошуп, кырк чорону кароол карап, жол тосолу деп алдап алып кетти. Семетей м-н Бакай келгенде ак көңүл туулган Абыке бир боордоштук ымала м-н жакшы тосуп алды. Акылай м-н жаткан көөлдөгөн көр Көбөш тоотмоксонго салды. Ага кыжыры келген Семетей атасы Манастан мураска калган мал-мүлкү: Кумайык, Акшумкар, Тайбуурул, Аколпок, Аккелте, асмандан түшкөн алты курч, Бозкисени доолады. Абыке анын талабын аткармак болгондо Көбөш кыялы жаман айгырдай торсулдаган кул экен, токойдогу камандай корсулдаган кул экен, ошол кезде элине алым-салык чачып, каяшаяк айтканды төбөсүнөн басып көөп турган чагы экен, ошол адатын карматып: – «Качкын кул жар жыгылса суу жөлөйт, жалгыз кул өлсө ким жөлөйт, сени өрт өчкөндөй кылайын деп кордоду. Семетей доолаган мал-мүлктү сенин атаңдыкы эмес, менин өзүмдүкү болуучу, бербейм,– деп караөзгөйлүк м-н док урунуп, кылычын ала жүгүрүп качырганда Семетей аны ээкке кагып жиберди. Жер кучактап жыгылган Көбөштүн башы керегенин көзүнө тыгылды. Ал башын көтөргөнчө Семетей бөйрөккө тепти эле оозунан кара кан кетти. Абыке Көбөшкө болушуп, Семетейге кол салганы обдулганда, Бакай аны кармап: – Абайлагын, сен Көбөшкө, мен балага болушсам, өсөк сөз кайдан арылат, абийир кайдан жабылат,– деп жүйө сөз м-н токтотту. Семетей Көбөш м-н чарпыша кеткенде кере-

геде илинип турган Аккелте өзүнөн өзү тарсылдап, Сырнайза капкара канга бөлөндү. Семетей аларды баш кылып, атасынан мураска калган мүлктөрдүн баарын тартып алды. Көбөш эсине келип, баш көтөргөндө, Шооруктун кызы Акылай эри Көбөшкө: – Кичи катын балдары экениңер чын экен, кымбат баа мүлкүмдү бир жетимге алдырдыңар, бул силердин иттигиңер, бу көрөкчө тирүү жүрбөй өлүп албайсыңарбы,– деп көкүттү. Анын сөзүнө ээликкен Көбөш боз чепкенди эндей этке кийип, желедеги токмок жандуу тору айгырды жайдак минип, майлуу кара бел баканды ийнине салып, жоо качтылап бакырып, «Көбөштөп» ураан чакырып, Семетей м-н Бакайдын артынан жөнөдү. Ал күүлөнгөн б-ча жете келип, опурулуп сүйлөп, Бакайды бакан м-н башка салып өтүп, Семетейге тап койду. Семетей анын баканын жулуп ыргытып, өзүн Зулпукор м-н жайлап саларда Бакай арага түшүп: – Айрылса баш таңылат, агайын кайдан табылат, найзалашып сайышса көңүл калбайт туугандан, кыйрына тийген оңобу, бизге кытай тууган болобу?! Тууганын жайлаган деп эртең душманга өсөк сөз болобуз,– деп Көбөштүн кашык канын сурап калды. Семетей Тору айгырдын башындагы Аккуланын ноктосун шыпырып алганда, ал үйрүн көздөй качып жөнөгөндө үстүндөгү Көбөш жыгылып, башы м-н барып ташка тийип, жети күнү тил-оозсуз эси ооп жатты. Аңгыча Шууту алдап ээрчитип кеткен кырк чоро кайтып келди. Акылай аларды Семетейге каршы сүрөдү эле, Ажыбай м-н Шууту: – «Уулуна кол салсак, Манастын арбагы бизди урбайбы»,– деп чороло рду тыйды. Абыкенин үйүнө барып арак ичишип, мас болушуп Семетей м-н иши жок жатып калышты. Манастан калган мүлктөрдү Көбөштөн тартып алып келе жатышкан Семетей м-н Бакайдын астынан, Манас өлгөндө кайып болуп Таластан качып кеткен Тайбуурул тосуп чыкты. Ага Аккуланын жүгөнүн катышты. Тайбуурул м-н кошо качкан сексен күлүктүн ичиндеги Камбар ата боз бээни Семетей Боз кисени мойнуна салынып, Манастын арбагына арнап курмандыкка чалды. Түлөөгө Манасты билгендердин баарысы келди. «Жарыктык Манас көк жалдын, жалгыз уулу келди деп, бизге, жараткан кудай берди» – деп эл бири-бирине сүйүнчүлөп, алдуусу бээ союп, алсызы кой союп той бериштти. Эртеси таңга жуук Кумайык м-н Акшумкар да келди. Алардын келген урматына Семетей Темиркандын Акшумкар курмандыкка чалмак болду эле,» Таятаңдын аманат атын сойгондо элге шылдың болобуз, эсен-соо алып барып бер»,– деп Бакай аны Букарды көздөй жөнөтүп коштошуп, өзү Бек-Жайлоого кетти. Семетей Букардан чыгарда чоң энеси Чыйырды ары барышың он күн, бери келишиң он күн, элде жүрүшүң он күн, бардыгы отуз күндө келбесең ажалдан мурун өлүп алам деген эле. Ошону эстеген Семетей Аколпокту кийип, Боз кисени курчанып, Зулпукорду сол жагына илип, Аккелтени асынып, Акшумкарды оң колуна кондуруп, Кумайыкты ээрчитип, ашып-шашып жөнөп калды. Болжогон отуз күн жетип, жетимим качан келет деп Чыйырды тамак ичпей, боздоп ыйлап жатып калыптыр. Канык ей Темиркандын мунарасына чыгып, дүрбү салып караса Семетей келе жаткан экен. Анын алыстан көрүнгөн шаңы Манаска окшоп көрүндү. Баланын караанын көргөндө эки энеси сүйүндү. Темиркандар окшош алты ак боз бээни, тогуз кара буканы садага чаптырды. Семетей Таласка көчүп кетерин айтты. Темиркан анын айтканын туура көрүп, жөнөтүүгө камынды. Өзүнүн Актулпарын баш кылып миң тулпарды чубатууга салып, каалаганыңды алгын деди. Канык ей кыз кезинде жоо м-н салгылашканда такай минип

жүрүүчү экен, Көлөйкандын Кара кашка аргымагын өзүнө тандап алды. Таласка Семетейлер м-н кошо кетмек болгон Сарытаз (Сарыкан) Агынайдын Туучунагын тандады. Темиркан Сарыканга казынадан алып көк күпү тонду кийгизди, өзүнүн Бозкелтесин, Ысмайылдын Наркескенин берди, о. эле Букарга жардык чакыртып, өркөчү өөдө көрүнгөн, чуудалары төгүлгөн кызыл куйрук сексен нарга алтын м-н күмүш арттырып Семетейге энчиледи. Он эки капка Букардын ар эшигине бээ баштаган беш тогуз сойдуруп он алтыдан төмөнкү он жаштан жогору кыздарды чубатууга салып Семетейге колукту тандаттырды. Көлөйкан туура пейил, көзү ачык киши экен, Шаатемирдин кызы Чачыкейди тандады. Он төрттөн жашы өтө элек Чачыкей бели тутам, бети айдай кыз экен. Анын атасы Шаатемир Темиркан м-н ага-ининин баласы экен. Ал Темирканга арызга олтурду: – Семетейге кызымды бергениме кубанам, бирок Жедигердин Багышы баласы Толтойго кудалап койгон эле, Чачыкейди Семетейге бергенде калың кара жедигер каптап кетсе айлабыз не болуучу,– деди. Темиркан Толтойго өзүм жооп берем,– деп каарданып койду. Тогуз кун Семетей м-н Чачыкейдин тою болуп, ак селдечен кожолор, дарс окуган молдолор никесин кыйышты. Семетей Букаралыктар м-н кош айтышып, таятасы тартуулаган сексен нарды кымбат баа мүлкү м-н сексен балбанга жетелетип, Таласка көчүп жөнөдү. Узак жол басып Таласка жетти. Кулун кармап, бээ байлап, турган жерин көргөндө кысыр эмди тай союп, тунган жерин көргөндө Каныкейдин бөдөнөдөй көзүнөн бөлөкбөлөк жаш кетип эртеги өткөн күндөрү эсине түштү. Төрт-Күлдүн төмөн жагына, төрө Манастын сайган багына көчүн түшүрүп ордосун тикти. Семетей Таласка келип конгондо, о дүйнө кеткен Манастын так өзүндөй болгондо, Ойтоонун баары бакырык, Манастап ураан чакырып, тирилип Манас келди деп, билгиликтүү кары ыйлап, аргын, кыргыз баары ыйлап баабедин айтышты. Кырк калчасы м-н Бөлөкбай, тере Бакай, Эсенкан кызы Бурулча, Айжаңжун кызы Бирмыскал, Алмамбеттин Күлчоро, Чубактын уулу Канчоролор келип, Каныкей, Чыйырды м-н көрүшүп, он эки жыл күткөн кусаларын жазышты. Эл Манастын уулу жетимди алтындан соккон зор килемге салып, алтын таажы кийгизип, алтын такка мингизип, кан көтөрүп алды. Кайран энең Каныкей казы кертип, жал берип, кымыз чайкап бал берип, жергелүү чапан кийгизбей, Күлчоро м-н Канчорону бага баштады. Оң эмчегин Күлчорого эмизсе адал ууз сүт чыкты, сол эмчегин Канчорого эмизсе кара кочкул кан чыкты. Бул белгини көргөндө Каныкей кыяматка жеткиче Күлчоронун Семетейге адал тууган болорун, Канчоро акыры жүрүп жоо болорун билди. Ошондуктан Канчорону эртелеп тындым кылуу керектигин Семетейге айтты. Ал аяш атам Чубактан калган туякты кантип өлүмгө кыям деп болбой койду. Радлов жазып алган вариантта (РЖВ). Семетей түнүн түндөй жүрүп, күнүн күндөй жүрүп Таластын башы Үч-Кошойго жетти. Таластын ичинде Сулпукордун башында төө кайтарып жүргөн Бакайга кезигип салам айтты. Бакай алик алып Каракандан чыксаң анын кызы Каныкейдин кабарын билесиңби? – деп сурады. Семетей: – Каныкейди билбейм, ал белекке жиберген Манастын уулу Семетейди Бакайга алып келдим,– деди. Бакай Семетейди кучактап жыгылды. Төө энеси чаар ингенди кудай жолуна мууздады. Семетейдин келгенин Жакыпка айтып, сыртка чыкканда үй тышынан тыңшаса Абыке, Көбөш, Жакып кеңешип, чынынын түбүнө уу сыйпап, жаккан отун өчүрөлү, Семетейди өлтүрөлү дешти. Семетей Жакыптыкына келип, бер-

ген ууну ичпей итке куйганда ал жыттап эле өлдү. Семетей такта олтурган Жакыпты төшкө тээп жыкты да, Абыке, Көбөштүкүнө жөнөдү. Бакай Семетейди жолго калтырып анын келе жатканын кабарлаганда көөдөк тууган Көбөш бакан м-н башын жара чапты. Семетейге муну айтпа деп акылман тууган Абыке, Бакайга кыл торко чапан жапты. Кайтып келген Бакайга Семетей: – тигилер сенин башыңды бакан м-н сомдосо, биз алардын башын акалбарс м-н оңдойбуз деди. Алар келип түшкөндө Абыке, Көбөш Семетейге арак алып келип, кошо ичишип мас болуп жатып калышты. Бакайдын көрсөтүүсү б-ча Семетей атасынан калган мүлктөрдү, Тайбуурулду алды. Бакай м-н коштошуп, күнүн күндөй, түнүн түндөй жол жүрүп энеси Каныкейге барып: «Абыке, Көбөш эки агам жарак-жабдыкты, Тайбуурулду берип, көчүп кел дешти, мен эли-журтума кетемин» – деди. Каракан алтымыш тоого пул жүктөп, жетимиш төөгө сеп жүктөп, алты канат ак өргө көтөрүп берип аны эл-жерине узатты. Таласка көчүп келген Семетей Манастын ордосу турган жерге ордосун тикти. Семетейдин Таласка келиши башка негизги варианттарда СКВдан анча көп өзгөчөлөнбөйт, негизги айырмачылыктар айрым мотивдерден, деталдардан байкалат. ТМВ, ММВда Семетей Таласка Кырымдан чыгып жөнөйт, ушуга ылайык анын басып өткөн жолу СКВдан башкача сүрөттөлөт. Мис., ТМВда Кырым, Самара, Орол, Казан-Орунбар, Ак-Дөбө, Мазар, Эдил, Жайык, Мангыш-Тоо, Сары-Арка, Торгой, Жети-Суу, Талас аркылуу өтөт. БСВда Семетей Урумдан аттанып чыгып Таласка келет. ТМВ, ММВда Манастын кырк чоросунун кырк баласы болот, Семетей Таласка келгенде Бакай алардын ар биринин аты-жөнүн айтып ага тааныштырат. Бул варианттарда Күлчоро Мажиктин, Канчоро Камбардын баласы болот. ММВ, БСВда Семетейдин келгенин сүйүнчүлөп барган Бакайдын башын Көбөш бакан м-н жара чапканда, Абыке бул ж-дө Семетейге айтпа деп өтүнөт. Бакай кечигип келбей, зарыккан Семетей өзүнүн атадан жалгыздыгына капа болуп олтурганда Акшумкар, Кумайык келет. Манастын арбагы көзгө көрүнүп, анын укмуштуу колдоочу жаныбарлары Семетейди тегеректейт. БСВ мындан башка да бир катар мотивдер м-н айырмаланат. Семетей адеп Бакайга жолукканда өзүн кайыптын баласы Жоодарбешиммин деп тааныштырат. Семетей Таласка барып кайра келгиче Каныкей: «Өлүп калсаң сага шерт, уктап кетсем мага шерт» – деп шамала жагып, анын жалынынан көз албай тиктеп олтурат. Мындай мотив түштүктүк семетейчи Мурат Көлбай уулунун вариантында жолугат. Анда Семетейди Таласка жөнөткөндөн кийин Каныкей м-н Чыйырды балабыздын эсендигин билип туралы деп шам жагып коюшат. Семетейдин башына кыйындык түшкөндө шам өчө жаздап, иши оңунда болгондо балбылдап күйүп турат. БСВда Семетей таятасы Темиркан кошуп берген миң үйлүү урумдук м-н көчүп келе жатып, калдайган калың кол каптап жаткан шаарга туш болушат. Сарытаз билип келгени барат. Ал шаар улук кандын (Темиркандын) чегиндеги Шаатемирдин шаары экен. Шаатемирдин кызы Чачыкейге бир кезекте казактын каны Көкчө уулу Үмөтөйдү кудалап кеткен болот. Чачыкей он бешке келип, Үмөтөй ага үйлөнгөнү жатыптыр. Семетей Сарытазды ээрчитип кыз оюнга барып, Чачыкейди көрүп аны алмак болот. Сарытаз Шаатемирге жуучу түшөт. Үмөтөй м-н сайышып, жеңсе алсын дейт ал. Семетей сайышта Үмөтөйдү качырып, Чачыкейди шаан-шөкөт м-н алат. АРВда Таластан Букарга бараткан жолунда Семетей бири ыйлап, бири ырдаган эки балага жолугат. Алардын жайын сураганда,

алар Көбөш кан болгондо калмакка олжого кеткен балдар экен, Семетейдин колуктусу Шаатемир кызы Чачыкейди калмактын кандары Шыгай, Төлөк зордуктап алганы жатыптыр, балдардын ошого ичтери күйүп жаткан экен. Семетей жоону качырып, Төлөктү жыга сайып, артын карабай кете берет. Темиркан Шаатемирге жуучу жиберип, кызыл куйрук нар берип, кызыл дилде зар берип кудалашып, кызы Чачыкейди Семетейге алып берет.

Семетей өздөрү чатак чыгарышкан Абыке, Көбөш, Жакыптарды ж-а аларга кошулуп кетишкен кырк чорону жеңиши. Ташкенди жердеген Баймырза токсон бешке чыгып каза болгондо Бакай, Сарыкан, Канукей, Чыйырды, Жамгырчы ж. б. жакын адамдарын Үйүрмөнүн сазына чогултуп Семетей кеңеш курду. Бакай – Абыке, Көбөшкө кабар жиберип чакырталы. Эпке көнүшсө, туугандык ынтымакка келип, Баймырзаны чогулуп салтанат м-н көмөлү – деди. Бузуку Кыргылчал өлмөйүн алты арам кепке келбесин Канукей айтып өттү. Семетей энесинин кеңешине көңүл бурбастан Сарыканды аттап-тондоп кабаргa жиберди. Абыке, Көбөштөр ал кезекте Эки-Кеминди жердеген Эйбит таздын Үрбүсүн, Сары-Арканы жердеген Көкчөнүн уулу Үмөтөйдү, Музбурчак уулу Буянбекти, Шыгайдын уулу Чынкожолорду көп колу м-н чогултуп, Семетейге каршы тукуруп жаткан экен. Кабарга барган Сарыкан ошол калың колдун үстүнөн чыкты. Астынан жолуккан Шууту бул жердеги абалды түшүндүрүп, аттан түшпө, кокус өлүм болосуң,– деп эскертип, өзү арак ичип күүлдөп жаткан кандардын үстүнө кирип, Байдын уулу Баймырза өлгөнүн, Семетейдин тапшыруусу б-ча Сарыкан кабарга келгенин айтты. Бул кабарды укканда тили шекер, ичи заар Үрбү ордодон чуркап чыгып, Сарыкандын башын кесүүгө камынды, анын артынан Үмөтөй, Буянбек ж-а Кыргыл баштаган кырк чоро да жөнөдү. Сарыкан элчи экенин, элчиге өлүм жок экенин айтса, тигилер угар эмес, ошондо Үрбүнү качырып, найза м-н жайлады. Тазбайматты аттан кулата сайып, башын кести, туш-туштан каптап кирген колдун ичинен Кыргылчалды алкымга сайып жыкты. Көбөш жыйган калың кол көптөп кармап алмак болгондо Сарыкан качып чыгып Бакайга келип көргөндөрүн баяндап турду: – Калың кытай, Каканга казат кылчу немедей Абыке, Көбөш баш болгон түмөн кол каптап келе жатат, аба Бакай мунун айласын кандай кылчубуз? – деп кеңеш сурады, Бакай! – Калың колдон коркпо, ажалдуу адам өлбөйбү, алда салган буйрукту пендеси чиркин көрбөйбү. Абыке, Көбөш м-н он эки жылы кармаштым, кана менин өлгөнүм. Түбү бирге туугандын өлчөөсүн көрүп турабыз, өлчөөсүнөн тайгылса, урушту анан кылабыз, урушсак кыргын кабылат, бизге ага-ини кайдан табылат,– деди да, Манастан калган доолбасты уруп, аргын м-н кыргызды жыйды. Абыке, Көбөштүн колу каптап келе жатканын көргөн Канукей Семетейдин аттонун, жоо-жарагын даяр кылып турду. Кочкор бозалалуу кызыл тууну кармап алдыга жүрүп, колдун артын Көбөш кылычтап айдап, Семетейдин ордосуна келди. Ырчыуул м-н Шууту «Манастын арбагын сыйлап, анын баласына кол салбайлы» – деп кырк чорого кайрылышса, алар тил алышпады. Эки чоро мындай жосунсуз жоруктан четте бололу дешип, өз жерлерине кетип калышты. Абыке, Көбөштүн колу Семетейдин ордосун камап киргенде, Канукей Алмамбеттин Сырбараңы м-н оңго ооп бир атып, он эчесин сулатып, солго ооп бир атып, солтондорун сулатып, аларды жакын жолотподу. Семетей келген жоону кенебей, түштө ойгонуп, жоо жарагын шайланып, Тайбуурулду минип жоого чы-

гып баратканда, Канықей м-н Чыйырды батасын беришип, атадан жалгыз жетимди колдой көргүлө деп арбактарга жалынышты. Абыке, Көбөштүн колу м-н бетме-бет келген Семетей: «Мага каршы чыккандай, мен силердин кытайдан келген жооңор эмесмин го. Түбүбүз бирге уялашпыз, кемчилик кетирсем кечиргиле, мал-башым тартуу, элге жаңы келгенде тентек чыкты дедиртип токонаалат келтирбегиле»,– деди. Анын жүйө сөзүн кулактарына илишпей, көптөп каптап кириштн. Семетей да каарданып качырып киргенде колдогону бир тогуз баланы колдоп, кара чаар кабылан капталында чамынып, чолок көк жал арстан бет алдында камынып, душманынын сезин алды. Астын сала бергенде ажыдаардын түрү бар, аркасынан караса миң адамдын сүрү бар Семетей жоого чабуул койгондо, энеси Канықей чачын төбөсүнө түйүп, ажалым жетсе өлөм деп, азабым болсо көрөм деп, айкөлдөн калган жетимге караан болуп берем деп, аттанып чыкты. Ага кошулуп Бакайдын уулу Байталак, Сарыкандын Калыгы, Жамгырчынын Шайымбети да урушка кириштн. Семетей м-н Канықейди көргөндө аргын, кыргыздын калың колу куралдарын ыргытышып, Көбөштүн зордугу м-н айдалып келишкенин айтышып, кечирим сурашты. Салгылашка чыккан Сарыканды көптөп кетишмек болгондо, Канықей кырк чорону кулата сайып, өздөрүн туткундап, аттарын айдап алды. Абыке, Көбөштү тирүү кармап алып, тууган кылып алайын деп ойлогон Семетей аларды коркутмакка Аккелте м-н оң жак, сол жактарына алыс мээлеп атып жатканда кокусунан огу Көбөштүн башын жулуп кетти. Аны көргөн Абыке алтымыш мергени м-н кол салганда Семетей качырып кирди, алар туш-тушка чилче чачырап качышканда, Абыке Анжыян көздөй качып жөнөдү. Артынан түшкөн Семетей коркутмакчы болуп өңүрүнүн четине жазгап сайды эле, бирок кокусунан найза өйдө көтөрүлүп кетип, өпкөсүн жарып, ажалын жеткирди. Семетей келгиче Жакыпты Канықей, Чыйырды экөөлөп өлтүрүшүптүр. Кырк чорону Канықей кырып салмак болгондо Бакай арага түшүп ажыратып калды. Кырк чоро м-н жалпы сөз табышып, жайланып жатып калган Семетей алардын жардамы м-н кытайдан атасы Манастын кунун кууну ойлоно баштады. Бирок кырк чоронун баарысы бирдей эмес, акылы, кайраты жагынан ар кыл эле. Ошол ар кыл адамдардан куралган чоролорду алты арамдын тирүү калгандары Чыйбыт, Кочкор, Адыбай, Көлбайлар: – Эрдигиңер Манастан кем эмес эле, ага кызмат кылганыңар аз келгенсип, эми анын уулуна чоро болгондон намыстанбайсыңарбы? – деп Семетейге каршы бузуп-жарып кирди. Алардын тилине алданган кырк чоро Ашмараны ашып, кыйла жол жүрүшүп, Иленин боюндагы Кызыл-Жийдеге жетишип, эс алганы жатышты. Артынан кууп барган Семетей атынан түшүп, чылбырын мойнуна салып, Таласка кайтып баргыла – деп суранды. Алардын ичиндеги мыктысы Байчоро: Манас баатыр барында кырк чоро ага кеңешпей туруп эле чалгын чалып, чабышып кирип, чампандан жылкы алуучу. Он эки жыл эрдик иш жасабай буулугуп калган кырк чоро өзүңдү белге таңуу кылып, Бээжинге казат кылыш үчүн, Каканга чалгын чалып, Коңурбайдан кабар алууга жөнөгөн элек,– деп өздөрүнүн жосунсуз жоруктарын жашырды. Аларга ишенген Семетей «Андай болсо Бакайга кеңешип, ат семиртип, өзүбүз сергип, көп кол чогултуп, анан Бээжинге аттаналы» – деди. Семетей Таласка келген чоролорду ээн-эркин койду. Канықей булардын эл болор түрү көрүнбөйт, туш-тушка тарат деген кеңешине Семетей макул болбоду. Ичи арам болуп калган кырк чоро кайрадан алты

арамдын азгыруусуна конуп качып жөнөштү. Суусамырды басып, Кызарттын белин ашып, Кочкорго түшкөн кырк чорону кууп жеткен Семетей: «Таласка кайткыла» – деп кайрадан жалынып суранды. Алты арамдын тукуруусуна көнгөн кырк чоро Семетейдин тилин алмак турсун, кайра анын өзүн өлтүрмөк болуп кол салып кириштн. Эч аргасы калбаган Семетей аларды кырууга мажбур болду. Артынан келген Жамгырчы, Сарыкан, Бакайлардын кеңеши б-ча Семетей кырк чоронун сөөгүн Кочкорго койдуруп, кербен башы Кызылсарт м-н дос болуп, анын жардамы м-н аларга арнап күмбөз салдырды. РЖВда Семетей Таласка көчүп келгенден үч-төрт күндөн кийин Абыке, Көбөш жети сан кол курап чапканы келди. Семетей Тайбуурулду минсе буту аксайт, көрсө Абыке, Көбөш Манастын ордосун чаап, чамгарагын чапканда, Түндүгүнүн кадоосу ошол жерде калган экен, ал Тайбуурулдун бутуна кириптир, аны Канықей искек м-н сууруп алды. Канықей баламды урушка жалгыз жибербейм деп аттанып чыкканда, Семетей аны керегеге таңды, чечип жибербесин деп чоң энеси Чыйырдыны кошо таңды. Урушка чыгып Абыке, Көбөш, Жакыпты колго түшүрүп, токойго камап койду. Канықей м-н Чыйырдыны керегеге таңган жеринен бошотқондо, алар Абыке, Көбөш, Жакыпты кескилеп өлтүрүштү. Семетей туубай жатып туйлады, туурга конбой ойноду, он үчүндө ок атты, он бешинде жоо сайды, кан атасынан калган кырк чорого баш болду. Ат семирип күз болуп, эр семирип түз болгондо, Семетей чоролорго жортуулга чыгалы деп кеңеш салды. Алар макул болушуп анын үйүнөн чыгып келе жатышкан жолдо өздөрүнчө кеңешип, «алтымышка чыкканча атасы Манастын атын токудук, жетимишке чыкканча баласы Семетейдин атын токудук, карылык каршы келгенде Семетей бизди ашуусу бийик тоого, агыны катуу сууга айдап жүрүп өлтүрөт, качалы» – дешти. Аларды артынан кууп жетип Семетей атын тартуу кылса, башын тартуу кылса болушпай качып жөнөгөндө баарын кырып салды. Үйгө келсе Ажыбай м-н Алмамбеттин аялдарынын боюнда бар экен, алар төрөгөндө күл уучтап түшкөнүнө Күлчоро, кан уучтап түшкөнүнө Канчоро деп ат койдуруп энеси Канықейдин эмчегин эмиздирип эмчектеш тууган кылып алды. Калган негизги варианттарда да Семетей Таласка көчүп келери м-н Абыке, Көбөш, Жакып кол курап келип согушуп өлүшү, кырк чоро Таластан качып Семетейден өлүм табышы негизинен жогорудагы варианттарга жакын сүрөттөлөт. БСВда гана Семетей колго түшкөн Абыкени, энеси Акдөөлөт м-н колуна мал-мүлкүн берип Меккеге көчүрүп жиберет.

Семетей менен Чынкожонун чыры. Чынкожонун Толтойго көчүп барып кошулушу. Семетей өзүнүн жакындары м-н кеңеш куруп олтурду. Кан атам Манас баш болуп, Каканчында он эки эрдин доосу бар. Коңурбайдан атамдын кунун кууйм. Чынкожо эпке келсе белге таңуу кыламын. Аба Бакай Ормонбекти, Күлчоро, Канчорону алып Чынкожого барып кел. Кечээ көчүп келгенимде өрүлүктөп келбеди, атам өлгөндө топурак салып кетпептир. Антпей туугандык ынтымакка келсин. Таласта бирге турсак бизге душман батынып кол сала албайт,– деди. Бакай чоролор м-н Масейилди ашып, кең Кашкарды басып, чоң Котонду жакалап, Кебез-Тоого барды. Чынкожонун кароолго койгон балбаны эшик ачып аларды үйгө киргизди. Бакай Чынкожого жүйө сөз айтып ынтымакка чакырды: – Манас өлгөндө түбү бирге эл элең, уучтап топурак салбадың, абакелеп турбадың. Кечээ, Манас кырк эки түмөн кол болуп, он эки түгөй кан

болуп Бээжинге казат кылганда калк катары барбадың. Мына ошондо, жетим калган Семетей эр жетип, атасынын ордун басып, түбү бирге тууган сени м-н биргелешип, Коңурбайдан баатырлардын кунун куусам дейт. Тилимди алып Таласка кайра барып кон,– деди. Ошондо Чынкожо күүлөнүп: – Бул тилиңди албаймын, Мен Таласка барбаймын, Таласың артык жер бекен, Семетей менден эр бекен? Эрдигим ашык күлкана, Манастын уулу жетимге, айыл конбойм букара,– деди. Чынкожо антип жатканда Күлчоро сыртка жылып чыгып анын кара атына ногойдун энин оё салып койду. Кара ат чылбырын сууруп качты. Күлчоро, Абыкенин Актелкисин минип артынан кууп жетпей кайра келсе, Чынкожо аңги суудай күпүлдөп, үйүр айгырдай дүпүлдөп, ач буурадай чамынып, бука сындуу бакырып, Бакайды камап жатыптыр. Ормонбек м-н Канчоро Чынкожонун каарынан коркуп, жер чукушуп, баш көтөрүшпөйт. Атасы Алмандан артыла туулган Күлчоронун кыжыры келип, Чынкожону беттеди. – Күрсүлдөп кожо күүлөнбө, кыйын болсоң бел байлаган белиң айт, бекинип качар жериңди айт, дегениме көнөсүң Манаска берген алымдын он эки жылдан беркисин эсептеп бүгүн бересиң, ал алымды бербесең, так төбөңдөн басамын, төрт түлүгүң чачамын, бакылдай берсең ушинтип курмандыкка чаламын,– деди. Экөө бири-бирине жулунушканда Бакай Чынкожону, Ормонбек Күлчорону арачалап кармады. Чынкожо арачага болбой ээлиге бергенде Күлчоро кара жаак камчы м-н чокуга тартып жиберди эле эт бышым эси ооп олтуруп калды. Ал эси ооп жатканда Күлчоро башын кесип алмак болгондо Бакай арага түшүп арачалап калды. Чоролор Чынкожонун жылкысын Таласка айдап жүрө беришти. Намыстанган Чынкожо жедигердин Толтою м-н достошуп, белге таңуу кылып, Семетейден өчүмү алайын деп элин көчүрүп жөнөдү. Чынкожо көчүп келгенде Жедигердин калың кара букарасы: – Толтой жоош эле, сурактуу кожо алат го, жеткилең момун эл элек, жекирип айдап олтуруп жеткизе кырып салат го,– дешип корко башташты. Чынкожо м-н Толтой, Төлөн м-н Төлөбай, Калча м-н Коңурбай алтоо жедигер элине бийлик кылышып, мылтыктын оозун өбүшүп, кылычтын мизин жалашып, токсон бээни ай туякка чалышып, жоодон качсак ушинтип өлөлү дешип канына колдорун малышып антташты. РЖВда бул окуя жазылып алынбаган негизги варианттарда Семетей м-н Чынкожонун араздашуусунун мотивировкаланышы бир кыйла айырмачылыкка ээ. ТМВда Чынкожо «Букардан тентип келген жетим» – деп Семетейди теңсинбей, аны басмырламак болуп, Эртиш, Токо – эки чоросунан Тайбуурулду суратат. Чынкожонун тапшыруусу м-н Тайбуурулду өкүм-зордук м-н сураган Эртиш, Токону Күлчоро м-н Канчоро сабап, айдап жиберишет. Чынкожо Семетейди чаап алыш үчүн Опол тоодогу жедигердин Толтоюна кошулат. ММВда Семетей Абыке, Көбөштү жок кылганда туш тараптагы кандар куттук айтып келишип, кан көтөрүп кетишет. Буга жакын тууганы Шыгай келбейт ж-а Семетейге куттук айтып келе жаткан Жалал деген жигиттин кырк тоодогу зарын тартып алат. Шыгайдын мунусуна ачуусу келген Семетей аны чаап, малын талап, Аксыдан кубалап Үч-Сейит жериндеги жедигер элине тентитип жиберет. Чынкожо бараңдын каны Балтаматтын күлүк аттары бар деп угуп, ага барып, кызматчы болуп орношуп, ишенимине кирип, канаттуу кара атын, алты атар мылтыгын уурдап качып келип, Семетейден өч алууну ойлоп, элин чогултуп, кеңешип, Эртиш, Токо, Жадыбай деген үч жигитин элчиликке жиберип Тайбуурул, Аколпок, Аккелтени суратат. Мак-

саты Семетейди жоо жарагынан ажыратып амал м-н жеңүү болот. Анын элчилерине Күлчоро, Канчоро жолдон кезигишип, максаттарын угушкандан кийин кордоп кууп жиберишет. БСВда Шыгайдын уулу Чынкожо Манас өлгөнү Абыкеге баш бербей, алты шаар Кашкарды башкарып алымын өзү алат, кадыры Урумга өтүп анын канынын кырк канаттуу атын суратып алат. Семетей «Атам Манас Чынкожону Жеркентти бийлеткен экен, келип саламдашып кетсин» – деп Күлчорону кырк бала м-н жиберет. Аларга Чынкожо уу берип кырмак болгондо, Канык мындай болорун күн мурун билип Күлчорого катып берген дарыны ичишип аман калышат. Чынкожо Жет-Кайттагы жедигер элинин баатыры Толтойго барып, «сенин атаң Багышты өлтүрдү, мага да тынчтык бербеди, биргелешип жок кылалы» – деди. Анткени Манастын жалгыз карындашы Кардыгач Караөлөң уулу карт Манаска турмушка чыгат. Ага жедигердин Багышы тынчтык бербей уруша бергенде Семетей жардамга барып аны жок кылат.

Семетейдин Чынкожо, Толтойду жеңип Айчүрөккө үйлөнүшү. Эл өөдөгө тартарда, ат кара тил мезгилде, Чынкожо жедигерди чогултуп жыйын кылып, Толтойду көкүттү: – Энеси м-н Букарга тентип барган жетим Семетей Таласка кайра көчкөндө сенин колуктуң Шаатемир кызы Чачыкейди Темиркан кошомат кылып тартуулаган. Катынын тарттырып Толтой сени кудай уруптур. Менин кара атымдын канаты бар аны минип чыкканымда он сегиз миң ааламды талкандай чаламын. Менин тилимди алсаң, душманыңдан өчүңү алып берем. Кечээ Каркыранын Кара-Сазында Көкөтөйдүн ашында кытай-калмак кыргыздарды талап киргенде Манас каарланып качырып аларды сүрүп чыкканда, капыр м-н мусулман карчылдашып кетпесин деп Кошой, Акункан арачыга түшүп ажыратат. Акункан Манастын ачуусун таратыш үчүн, кыяматтык дос элек, тилимди ал. Белгилүүнүн белинен, пери ойногон жеринен, ургаачыдан уз таптым, тийген айдай сулуусу, жаш төрөлгөн кыз таптым, ошону келин кылып алсын деп сага арнагам – дейт. Манас ага макул болуп кудалашып мал айдап, кулдук уруп май чайнашат. Семетей сенин зайыбың Чачыкейди алды эле. Сен анын зайыбы Айчүрөктү алсаң намысың кайра колго тийгени. Ошондуктан жедигердин элинен көп кол камдап барып Ооганды камап Акункан эпке көнсө кызын алалы, эпке көнбөсө шаарын талкалап, элине балаа салалы деди. Чынкожонун тилин алган Толтой жедигерди жыйып кол топтоду. Жедигердин билермандарынын бири кара сакал Толок каптап барсак орой иш, катылышсак жаман иш, катын үчүн урушуп, калың кол бөөдө кырылып, калайман түшкөн жакшы эмес. А көрөкчө Акунканга жуучу жиберип, Айчүрөктү жакшылык м-н алалы,– деди. Ушул кеңеш б-ча кара сакал Төлөк жуучулукка кетти. Анын артынан барган жедигердин колу Акундун капкасын камап жатышты. Акункандын ордосу бийиктиги токсон кулач, калыңдыгы тогуз төө катар жүргөндөй бекем чеп м-н курчалыптыр. Кызын алабыз деп нечен дөөлөр доо кылса да ошол чебине бекинип, Акун аман калчу. Жуучуга барган Төлөктү дарбазаны кайтарган балбандар Акун кандын алдына айдап барышты. Акундун сүрүнөн корккон Төлөк сүйлөй албай, кисесиндеги катты алып сунду. Чынкожо м-н Толтойдун сөз м-н жазган катына терең акыл ойлоп олтуруп, Чынкожонун Кара атын, Толтойдун Сур коёнун баш кылып калың алып сексен күндөн кийин Чүрөктү алсын деп жоop берди. Айчүрөк атам картаң, өзүм кыз, жедигер каптап кирсе эмне болот. Айааламдын баарысын учуп жүрүп кыдырып, бел байлаган белди таап, көңүлүм

сүйгөн шерди таап, камап жаткан Чынкожо, Толтойдон кегимди алайын,– деп ойлонуп, ак куу кебин кийип учуп чыкты. Оогандан чыккан ал Кашкарга туш келди. Аны бийлеп турган Каңшыбек түпөк сакал түксүйгөн түгөнгүрдүн бири экен, кербендерди башкарып жолдо жүргөн эме экен, качырын кекейтип чом минген эме экен, ачык көйнөк, жайдак төш ал белгилүү эмес, беренден ага ишенип тие турган эр эмес экен. Андан көөнү сууп, Эркеч-Тамды ашып Анжыянга келип, Сынжыбекти сынады. Көк кепичин тепейтип, аргымагын кекейтип, көзү кара кочкордой, корчоңдогон кул экен, эркек кара каргадай токчоңдогон кул экен, беттеше келсе Толтой аны чай кайнамга коёр эмес. Маргалан, Кокон, Ташкен бектерин да сындан өткөрдү, алардын Сынжыбектен өйдөлүгү жок экен. Кетмен-Төбөнү жердеген Айкожонун Билеригин да сынап көрдү. Кылтылдап жорголоп баскан, башынан селдеси түшпөгөн зайпана киши экен, Толтойго бетташе алар эмес. Кең Какшаалдын оюнда, Жаман-Суунун боюнда Сапарбайды жердеген, Кулансарык кыштаган Эр Төштүктү сынап өтүүгө кайрылды. Узун бойлуу, кең далы, ары балбан, ары шер Төштүккө жаш кезекте кезиксе тийип алчу эр экен. Азыр жигиттик курагы өтүп, алтымыштан ашып жетимишке жетип, ысыгы кетип койнунун, кубаты кетип ойнунун, карып калыптыр. Айчүрөк ага көңүлү доо тутпай, Чеч-Төбөгө келди. Байланып калган баатырдын багын ачкан, байланып калган базардын шаарын ачкан, батасы журтту байыткан, байкаса жанды жарыткан чын олуя карыя Кошойду сынады. Жашы жүзгө таяган абаң от башына бөгүптүр, өөдө болбой чөгүптүр. Картайган Кошой кан абам, чоң атам м-н тең экен, буга таңылганым болбос деп андан ары жөнөп Эки-Кеминге келсе Үрбү өлүптүр. Андан жолу болбой Сары-Аркага барганда алтымыш балбан жанында Көкчөнүн уулу Үмөтөй салбырынга чыгыптыр. Дүмбүл кыял көөдөнсүз торпок чалыш, бет алган жоого келгенде коркок чалыш Үмөтөйдүн эрдиги Толтойдон өөдө эместиги көрүндү. Андан көңүлү сууп, Ысык-Көлдү кыдырып, Кызыл-Кыяга барды. Кызыл-Кыя жердеген Кырымдын уулу Мурадыл өзү жайчы, эл четинде кароолчу баатыр экен. Алты солон, төрт манжу м-н ууга чыгып алты доңуз, төрт каман атып алып дардалактап келе жатыптыр ал дагы көөнүнө толбоду. Кечилдин каны Коңурбайдын дайнын аксакалдуу карылардан угуп жүргөн экен, ошону сынаганы Айчүрөк Күрпүлдөктүн сазына жетип барды. Бажыга жайган сан кара Коңурбайдын жылкысы кумурскадай быжылдап жаткан экен. Жылкысына келген Коңурбай кечүүдөн чыкты барбайып, Алгара атын жулкунтуп, алтындан чылбыр булкунтуп, келишимдүү жан экен. Чоң өтүгүн чойкойтуп, короздой мойнун койкойтуп, көз айнеги балкылдап, көөкөрдөй болгон шуру таш төбөсүндө жаркылдап, көк ала сакал чоң манжу Опол-Тоодой көрүнүп, буурул чалган муруту майлаган балта сабындай, мурунунун чоңдугу селебинин кабындай, эки көздүн кычыгы ачылып калган көргө окшош, ай маңдайын караса бай жайлаган төргө окшош баатырдыгы бир башка, балбандыгы бир канча Коңурбай алтын найлуу канжасына төрт кочуштап тамеки салып оттук м-н күйгүзүп, коркурата соруп, ууртундагы түтүндү оозун ачып коё бергенде кол ыштыктай буркурап, жөө туман түшүп жанындагы алтымыш кытай, кырк калдай бири-бирин көрө албай адашышты. Коңурбай аттан түшүп заара кылды. Ал жылкысына жөнөгөндө анын өтүгүнөн түшкөн изди Айчүрөк ченеп көрсө он эки сөөм сере болду. Анын алптыгына таң калган Айчүрөк токсон беште эмес, жыйырма беш м-н отуз бештин ортосунда болсо

кытайлыгына карабай тийип алчу эр экен,– деп көп жактырып, боз торгой болуп жакын учуп келгенде ары сынчы, ары эр, айлакер Коңурбай анын кайыптын кызы экенин билди да, атып түшүрүп колукту кылып алайын деп очогор м-н атып кууп жөнөдү. Капталында канаты бар Коңурбайдын кара атынын куугунду куткарбаган адаты бар эле. Ал күчөп жүгүрүп, Айчүрөктүн деңгээлине келип калды. Коңурбай атып аларына көзү жетип айласы кеткен Айчүрөк жайчылыгына салып, жөө туман түшүрүп, жердин үстүн көргөзбөй Коңурбайды адаштырып араң кутулду. Коңурбайдан кутулган Элкин-Тоо-Атага келип эс алды. Дүйнө жүзүнүн алптарын кыдырып көрүп, өзүнө тең таппаган Айчүрөк өз тагдырына кейип, кайрадан учуп чыкты. Суусамырды басып, Көтөрмөнү ашып, Талас ылдый учуп Кең-Колдогу Манастын күмбөзүнө келип, ага бата окуп, быяк жагын караса, келеңкер чачпак, кең соору келини сулуу кыргыздын, кызыл көйнөк кымча бел кыздары сулуу кыргыздын, кара чепкен ак калпак калкы сулуу кыргыздын, кара байыр казанат, калбыр өпкө жез билек тулпар минген, көк сүлөсүн кара бөрк кийген азаматынын баарысы тегиз кара көк. Алардын алты-жетөөсү барса эле Чынкожолук алы бар. Айчүрөк жылгындуу Кең-Кол, Таластын жерин көрүп кубанып, жыргап жаткан кыргыздын элин көрүп кубанып, кайнатамдын элиби, жылкысын көрүп өтөйүн – деп учуп жөнөдү. Сан түркүн жылкынын ичинен Манастын кызыл буурул, кара буурул жылкыларын көрө албай кайгырып, бешим ченде Бар-Көлдүн маңдайын кароолдоп конду. Төрт-Күлдүн төмөн жагынан, төрө Манастын сайган багынан, Каныкейдин ордодон Чачыкейдин коргондон ит агытып, куш салып, ат арытып, жер чалып кайткан Семетейди көрдү. Колдогону Кожосан, кол бергени кырк чилтен Семетейдин кара чаар кабылан капталында чамынып, чолок көк жал арыстан жандай салып чамынып колдоп алыптыр. Ажыдаар ак жылан оозун ачып ышкырып, илеп тартып жутчудай артынан сойлоп калыптыр. Алпкаракуш зымырык азыр илип алчудай бутун салып арбайып үстүнөн жүрүп калыптыр. Мингени Тайбуурул, колуна кондурганы Акшумкар, ээрчиткени Кумайык, Манастын уулу Семетей Опол-Тоодой көрүнүп, көрүнөө келсе Коңурбай сан колу м-н жуткандай, Шыгайдын уулу Чынкожо чындашып келсе сойгудай, Багыштын уулу Толтойду кыргын кылып койчудай. Семетейди көңүлүнө толтурган Айчүрөк: «Өзүм келип тийгенде жагынган атка коном го, жаман атты болом го»,– деп артынан аңдып аны тосуп чыккан аялы Чачыкейди көрдү. «Эбин таап аны менен сүйлөшүп көрөйүн»,– деп күттү. Элдин алды жатарда жыйырма кыз оң жагынан, жыйырма кыз сол жагынан жөлөгөн Чачыкей сыртка чыкканда астынан тосуп, өзүнүн жайын түшүндүрүп: «Семетейге кошсоңуз отуң менен кирип, кызматыңды кылайын, алты күнү саа жатсын, артпаган күнү маа жатсын»,– деп сабылды. Айчүрөктүн төмөнчүлүк м-н суранган өтүнүчүнө Чачыкей арылдап беттен алып кордоду. Ызаланган Айчүрөк: – Менин бул убакка чейин эрге тийбей жүргөнүм, кудалашып койгон Манастын арбагын сыйлап жүргөнүм. Семетейдин Акшумкарын ала качып кетип, сени салынды катын кылам,– деп жерден топурак алып, дубалап Чачыкейге чачты. Ал талма оорулуу болду. Молдолор дарс окуп аны жетинчи күнү тилге келтирди. Жинди болгон Чачыкейди Семетей көргүсү келбей, ат арытып, жер чалып, ит агытып, куш салып кетмек болду. Кушун колуна кондуруп, эки чоросуна ногойдон чыккан он төрт атты айдатып жолго чыкты. Чачыкей чылбырына оролуп жети күнү үйдө жат деп

жибербей турду. Ачуусу келген Семетей аны булдурсун м-н капталга тартып жиберип жөнөп кетти. Чачыкей Канчоро м-н Күлчорого жалынып: «Семетейдин кушун кууга салдырбагыла, жолдо жаткан ак була болсо алдырбагыла. Семетей менен Акшумкарды аман үйгө алып келсеңер кызыл көйнөк найча бел колукту алып беремин» – деди. Семетейлер Жаңырыктын Жар-Кыяга келгенде жолдо бир таңгак ак була жатат. Семетей чоролорун чакырып: «Ак буланы алгыла Аколпок Абыке, Көбөштүн колунда калганда булайт кийилип жыртылыптыр. Акбуланы энем Каныкейге алып барып берип, Аколпокту оңдотуп алалы»,– деди. Күлчоро акбуланы үңкүрдүн түбүнө салып оозун таш м-н бекитип салды. Семетей Ала-Колго келип, колундагы Акшумкарды андан салып илдирип, мындан салып илдирип, канжыганын баарысын каз өрдөккө билдирип кубанычка батты. Ала-Көлдүн четинен балыр оттоп, чөп тартып, кукулуктап унчукса, жез комуз үнү угулган, мойну кулач, боору түз алачыктай ак куу көрүндү. Аны алдырууга шумкарын салган жатса, Күлчоро, дайым эле шумкарды сиз салып жүрөсүз, бир жолу бизге бериңизчи деди. Кең пейил Семетей жок дебей бере салды. Шумкарды алган Күлчоро куу учуп кетсин деп көрүнөө чыгып, куш салуунун ыгын билбемиш болуп буйдалып турду. Аңгыча Семетей артынан жете келип шаштырганда: – Бул кууга кушту салбайлы беш баласы бар экен убалына калбайлы,– деди. Семетей анын тилин албай кушун кууга салды. Шукшурулуп сайылган Акшумкар ак кууну моюнга тээп алышып калды. Семетей аларды көздөй чу коюп, жетип барып жерге секирип түшүп колун сермеп кууну кармамак болду эле, ал тереңге жылып кетти да шумкардын чолок боосун кымырып колтугуна катып, ак куу болуп кубулган Айчүрөк жайчылыгы м-н жөө туман түшүрүп, көздөн кайым болду. Шумкарын ала качтырган Семетей катуу кайгыга батып, эки чорону Каныкей, Бакай, Сарыкан ж-а Чачыкейге жиберди. Бери чыгарда Чачыкей чылбырыма чырмалып жибербей турду эле, мүмкүн шумкардын жоголгон себебин билер. Эгер ушул сапар сырын ачса астына күнү албаска ант берейин деди. Өзү ак каңкыны жазданып, Аколпокту жамынып күйүт тартып жатып калды. Чачыкей мунарага чыгып, дүрбү салып, келе жаткан чоролорду көрүп, Семетей жоктугун байкады да, булкунган б-ча коргонуна кирип кетти. Сырттан кезиге алышпай калган чоролор каардуу Чачыкейдин үстүнө батынып кире алышпай турду. Канчоро мага караганда кепке уста элең сен кирип чыкчы,– деп Күлчорого кайрылды. Ал макул болуп Чачыкейдин үстүнө кирип, Семетей шумкардын жайын айтсын,– деп жибергенин айтты. «Талаадагы эркектин кушу м-н иши бар, үйдө жүргөн катындын ашы м-н иши бар, качырып ийген шумкарыңар м-н ишим канча? Көрүнбөй жогол көзүмө»,– деп ак тинтени ала жүгүрдү. Күлчоро кача бергенде тинте м-н уруп калды, ал каалгага тийгенде, каалганын бырын-чырыны чыкты. Эки чоро кеңешип, Үч-Кошойдогу Бакайга барышты да болгон окуяны айтышты. Бакай өзүнүн байбичеси Көрпөжанды, Сарыкандын байбичеси Тынымкан м-н, Жамгырчыны байбичеси Жайнаке м-н ээрчитип Каныкейге барды. Алар кеңешип туруп Көрпөжан, Тынымкан, Жайнаке – үч байбичени Чачыкейге жиберишти. Көрпөжан: – Шумкардын жоголгон себебин билет экенсиң, чын сырыңды айт. Айтпай койсоң Семетейдин ачуусу кыйын эле, саамай чачың кербесин, талак катын бербесин, кементайды кийгизип, кер байталды мингизип атаңды көздөй айдабасын, тилди ал,– деди Чачыкейге. Эселек Чачыкей оозуна келгенин оттоп, Бакай, Сары-

кан, Жамгырчыны тилдеп, үч байбичени ордосунан кууп чыкты. Жаш келин эмес, эч бир адамдан катуу кеп укпаган Бакай катуу капа «болду. Канықей үч канга үч жорго тартуу кылып кечирим сурады. Күлчоро м-н Канчорону чакырып: – Агасы жокто анын катынын иниси жинин тыюучу. Кандарды тилдеген каапырдын кашайтып көзүн оюп чык! Аны м-н мен тең тууганмын, жообун өзүм берем, деди Күлчоро кара жаак булдурсунду бүктөй кармап, Чачыкейдин ордого барды. Анын жөкөр кырк келини дарбазанын каалгасын бекитип, киргизбөөгө аракет кылды. Каалганы сындыра тээп, кирип барган Күлчоро Чачыкейди чачынан толгой кармап булдурсун м-н карсылдакка алды. Чачыкей аргасы жоктон Акшумкарды Айчүрөк алып кеткенин айтып берди. Күлчоро кубанган бойдон бул ж-дө Бакайларга айтып келди. Бакай Семетей аргын м-н ногойдон көп кол м-н мени, Сарыканды, Жамгырчыны алып барсын Ооганга. Анткени чыр салышкан доосу көп, чарпыша кеткен жоосу көп,– деди. Күлчоро Канчорого: Калыңга берчү немедей карыган кишилерди ээрчитип не кылалы. Катынын сабап таштадык үйгө кайра келсек мүшкүл иш болот, а көрөкчө абамды ошондон нары ээрчитип Ооганга жөнөп кетели,– деп, Каныкейдин ордодон ок-дары салынган куржунду алып, Акборчукка жүктөп Семетейге жөнөдү. Күлчоро м-н Канчоро Айчүрөктүн Акшумкарды ала качканын сүйүнчүлөп барышты. Шумкардын жайын укканда Семетей атасы Манас тирилип келгендей сүйүнүп, ак боз бээ алдырып, ай туякка чалдырды. Алтын боолуу чатырды аземдетип бүктөтүп Акборчукка жүктөтүп, союшка кызыр эмди тай алып, Манастан калган кызыл туу асмандата көтөртүп, Ак шумкардын дартынан, Айчүрөктүн артынан Ооганга жөнөп калды. Нечен күн, нечен татаал жол басып, Кара-Кыяга жетип, өргүү кылды. Эртеси таңда турган Семетей Агынектин белине чыгып барып Оогандын шаарын көрмөккө атасы Манастан калган чоң дүрбүнү салды. Жеткилең тиктеп караса жети күндүк алыстык жети аркан бою көрүнгөн дүрбүдөн Акундун шаарын көрдү, калайыгы кай түрдүү баарын көрдү. Андан бери Ополдун тоосуна, Ак-Кыянын оюна, чоң Үргөнчтүн боюна дүрбү салды эле отуз келин, отуз кыздын ортосунда оюн салып жаткан Айчүрөк көрүндү. Келиндерден келишимдүү узду алып, жаштардан артыкча сулуу кызды алып, алтын жээк чатырдын алтымышын бүктөтүп, ак буурага жүктөтүп, Айчүрөк Семетей келип калар деп тосо чыккан кези экен. Семетей Күлчоро м-н Канчорону чакырды. Эки үзөңгү кагышып, эки чоро жарышып, абасына ашып-шашып жетип барышты. Семетей аларга: – Өйдө чыксам өбөгүм, ылдый түшсөм жөлөгүм, эки бирдей эреним, мен көргөндү көрдүңбү, мен туйганды туйдуңбу? Чоң-Ополдун оюнда, чоң Үргөнчтүн боюнда дайра суунун четинде, кайып-терек ичинде асмандан түтүн бөлүнөт, агарып чатыр көрүнөт аюу көпчүк, ак желдик басмайылы басылуу, быштыны мыктап тартылуу азамат аты көрүнөт. Кырдан түтүн бөлүнөт, кызыл-тазыл куш баш ээр кыздын аты көрүнөт. Күлчоро м-н Канчоро кимиң барсаң аның бар, бир кишилик алың бар, кечикпей кечүү чалып бер, кечикпей кабар алып бер. Аңгеме кепти куруп кел, адашып калган шумкардын ал-абалын сурап кел! – деди эле, Канчоро кыз-келин м-н эбин таап сүйлөшө албаймын, барбаймын деп кесе айтты. Он экиде Күлчоро: – Бар десең аба барайын, качып кеткен шумкардын кабарын жетип алайын, калдайган бир сан кол чыкса качпастан колду салайын. Астымдагы Актелки туягы мукур эле, ашуусу бийик тоо келсе учуп өлбөйүн, агыны катуу суу келсе агып өлбөйүн, булумду

берчи кийейин, Буурулду берчи минейин,– деди. Семетей бербеймин деп айта албай берендин көөнүн кайтарбай, чечип берди буулумду, түшүп берди Буурулду. Күлчоро шапа-шупа ат токуп, буулумду кийип, Буурулду минип жөнөй бергенде, Семетей: – Тентек элең Күлчоро, бууданды катуу чаап, кокустан бутун ийинге салдырып аксатып ала көрбө,– деп эскертти. Күлчоро ана-мына дегиче Агынектин белин ашып, эрте жетип барууга эки көзү төрт болуп, кара жаак ак камчы м-н Буурулду томукка тартып жиберди эле, ал куландай кулак жапырып, куюндай жерди сапырып, баскан жери быркырап, жолум үйдөй даңканы жолу каткан баланын төбөсүндө чыркырап, таноосунан чыккан буу кол ыштыктай буркурап, аркардай арыш узартып, эти кызып алган соң учкан куш м-н жарышып, үстүндөгү Күлчоро оозу м-н алышып, тарталбай колу карышып, Ак-Кыянын оюна, Чоң-Үргөнчтүн боюна жетип келишти. Үргөнчтүн боюна келген Күлчоро дайранын агымына көз салса, тоо өркөч болуп күркүрөп, боз чамбыл болуп ылайлап, тегеренбей чогуу агып, деңизден канча чоң агып, ортосу опсуз шар агып, четинен үйөр кар агып, жаш балаты карагай түбү м-н суурулуп, жарга барып урунуп, жардын боору туурулуп, көктү, чап баары жошулуп, ат агызчу туура суу миң жеринен кошулуп, карагай м-н сал агып, кайың м-н тал агып, үстүнөн көбүк буу болуп түбү м-н үйдөй таш, түгөл агып калдырап, жер жарылып, жар кулап, суунун баары ылайлап, мөңгүнүн баары бузулуп, бөлөкчө агып алыптыр. Үргөнчтүн антип киргенине Айчүрөк себепчи экен. Семетейдин келерин билген Айчүрөк: – Эгер Чынкожо, Толтойду жеңе алчу баатыр болсо ушу суудан коркпой кечип өтсүн, кайраты жок болсо суудан коркуп кетсин,– деп күн жайлап, дайраны киргизген экен. Кирип турган дайраны карап турган Күлчоронун заманасы куурулуп: – Бул Үргөнчтү кечкен жан кыйноо тартып өлбөйбү, кыямат жайын көрбөйбү! – деп Семетейге кайтып бармакчы болду. Ошол кезде Айчүрөк отуз келин, отуз кыздын ортосунда селкинчек тээп оюн куруп жаткан эле. Акылай түндө көргөн түшүн айтып калды. Кара чаар кабылан калаанын ичин жойлоду, карс этип иттер койбоду. Чолок көк жал арстан Ооган келип чамынды, каршы алдынан чыгам деп катылган жоолор кыйрады. Бул эмине болуучу, кичүү сиңди, улуу эже, бул түшүмдү жоручу?! – дегенде Канымжан түштү жоруп, Семетейдин келе турганын айтты. Аңгыча сакчы койгон сары кыз, кароолдо турган кара кыз шашып кирип келишип, кызыл буурул ат минген, кыл куйругун чарт түйгөн, кызыл чырай, нур жүздүү жездекем келип калды,– деп сүйүнчүлөштү. Айчүрөк Семетей өзү кечүү чалбай турганын, бул анын чоросу экенин кыздарга айтты. Кыздар жарданып карап калышты. Күлчоро кыздарга шылдың болгуча, кыямат жүзүн көрөйүн,– деп кыдырып кечүү карабай, кылчалык жанын аябай, жардын башын уратып, кайып сындуу Буурулду капталга тартып жиберип, сууга кирди чуратып. Сууга адеп киргенде бала м-н ат көрүнбөй калды. Жээктеги кыз-келиндер алаканын шак коюшуп, өйдө-төмөн жүгүрүшүп, кызыл гүл экен өчтү деп, кызыл кырчын жаш бала, кыямат жүзүн көрдү деп капаланышты. Көл-дайраны көп кечип, көнүк болгон Буурул ат суунун киргенин көздөй маталып, өөдө-төмөн кетпестен туура сүздү. Үйдөй үйөр чогулуп келе жатканда Күлчоро найза м-н өзүнөн алыс түрттү. Суудагы баланы жылаңач кызыр, жаш Айдар жылоосунан алды. Айбандан эстүү Буурул ат Бугу-Кечүүдөн кашатка ыргып чыгып, түз эле Айчүрөктүн тушунан чыкты. Суудан чыккан Күлчорого Айчүрөк сынамакка какшык узатты: – Сенин ураның ким,

дайның ким, кооз кийинип алыпсың, куда болгон кайның ким? Өз атыңды мингенсип, өз тонуңду кийгенсип зыңгырай бербе жөнү жок! Жоготконуң эмине, жоолаганың ким эле? Чүрөк минтип турганда, чоро анын какшыгына жараша жооп айтып, Шумкарды бер кетемин жеңе. Айчүрөк да сыр бербей: Куру жалаа кылба сенин колуңдан шумкар алдым беле, жөндөн жөн эле жеңе дейсиң, мен сени тааныбайм, мени алуучу күйөөм Чынкожо, Толтой деди. Ары чечен, ары шер Күлчоро, «Бел байлаганың Толтой, Чынкожо болсо, аларыңды талкалап эбиңе келтиремин. Акшумкардын бутунда алтындан чалган боосу бар, жоготуп ийсең шумкарды сен өңдөнгөн кыздардан, токсон бир кыздын доосу бар»,– деди. Күлчорону купулуна толтуруп, Акшумкарды ала качып алганы чын экенин айтып, аттан түшүрдү. Кыз-келинге кошулуп оюн курган Күлчоро абасы Семетейди эстен чыгарып койду. Күлчоро кечиккенде Семетей дүрбү салып, анын кыздар м-н оюн куруп жатканын көрүп, ачуусу келип Канчорону чакырып жолго камындырып, жөнөп калды. Семетейдин келерин билген Айчүрөк кенебей Үргөнчтөн кечем деп бөөдө өлүм болбосун деп жайчылыгына салып кирген сууну тарттырды. Семетей Үргөнчтүн суусун кечкени он төрт атты сууга камады. Ошондо Канчоро Семетейге жалынды: «Астыбызда ушу суу, ашкере душман, агып кетип окустан, ажал жетип кокустан өлбөйлү, кыдырып кечүү издеп өтөлү». Семетей Канчорого сүйлөндү: – өлүмдөн корккон оңобу? Өлбөй жүргөн дүйнөдө темир өзөк болобу? Агын суудан коркосуң, найзанын учу кылкылдап, адамдын башы былкылдап, алтымыш миң жоо чыкса андан кантип коркпойсуң? Жебирейил периште беш колун салып барбайып, бычагын камдап туруптурбу? Күлчоро кечкен суудан биз кечпей, кечүү издесек, карап турган келин-кыз бизди шылдың кылбайбы,– деп сууга кирди, анын аркасынан аргасыздан Канчоро кирди. Суудан чыккан Семетей: «Жолдон чыккан кыз болсо, оюн куруп каласың,– деп Күлчорого сүйлөндү. Алдынан чыккан Айчүрөк Семетейдин эли-жеринин эсендигин сурап, көрүшө элек жатканыбызда чороң м-н урушпаңыз уят иш, бала м-н кабаттап бизге да тийди тилиңиз деди. Семетей ого бетер ороңдоду. – Сендей эр албаган эскиге, туурук таман кескиге эзиле берип нетейин, шумкарды берчи кетейин! Айчүрөк: – Бура тартпай Букарда, бурулбай жаткан сенденби? Бууданым качан келет деп, Буудай тиш атка көп конуп, бузулбай жүргөн менденби? Аталарыбыздын кудалашкан антын сыйлап, мен сени күтүп жүрдүм, болбосо дүйнө жүзүндө сенчелик баатыр жок бекен, алардын баарын кыдырып сындан өткөргөм. Тентек тууган күйөөгө телмирип жүрүп нетейин, албасаң алба, мен да теңимди таап кетейин деди. Канчоро м-н Күлчоро арага түшүп жүйө кеп айтышып, Айчүрөк м-н Семетейди ыкка келтиришип, элдештиришти. Семетейди асем м-н тосуп коноктогон Айчүрөк куугум кире күн бата Оогандын шаарына алып жөнөдү. Семетей эс ала электе, Чынкожо билип калса атыш кылбасын деп, Таластан келген он төрт аттын изин жашырып, өз сарайына шек билгизбей киргизип, аттарды жан кишиге көрсөтпөй катып салды.

Ажыбай м-н Түмөнбай Оогандын билермандары экен, Толтой м-н Чынкожонун келер учуру болуп калды го деп мунарга чыгып карашса чын эле жедигердин калың колу каптап келе жаткан экен. Эси чыккан экөө тартуу алып Чынкожо, Толтойдун астынан чыгышты. Чынкожо катуу кыстаганда жети күндөн кийин Айчүрөктү бермек болушуп, убадалашып кайтышты. Алар Айчүрөктү кармап алып Толтойго берүү үчүн анын сарайына барышып чакырышты.

Айчүрөк чыгып келгенде: «Сиз үчүн эл кырылбасын, Толтой деле атанын уулу ага барсаң кантет» дешти. Айчүрөк «Атам картаң, өзүм кыз, айлам барбы, Толтойго барайын, Эки агам арада элчи жүрүп жүдөдүңөр, эс алып алыңыздар деп, сарайына алып кирди. Семетейдин үстүнө алып киргенде аны Манаска окшоштуруп, Ажыбай таанып саламдашты. Ал-жай сурашып, Ажыбай мындагы абалды айтты. Жети күн мөөнөтү бүткөндө Ажыбай, Түмөнбай: Айчүрөктү алып кет»,– деп Толтойго кат жазышты. Он экиде Күлчоро чалгын чалып келүүгө Семетейдин ат-тонун сурады. Семетей жок дебей Аколпокту, Тайбуурулду, Сырнайза, Аккелте сыяктуу жоо куралдарын берип, жоо көрө элек балага атап ак боз бээни курмандыкка чалды. Күлчоро чалгын чалып кыйла жол басып тогуз жолдун тоомуна, Бөрү-Койдун чаркына келгенде таш өбөк салып уктап калды. Чынкожо кайрадан жедигердин колун чогултуп, берген убада күнү бүттү, Оогандыктар Айчүрөктү эрки м-н берсе алып келели, эрки м-н бербесе тартып келели деди. Толтой жаман түш көргөнүн, Айчүрөктү зордуктап алууга болбой турганын, анын Манастын уулу Семетейге кудалашып койгонун айтты. Чынкожо каарланып, эгер анын тилин албаса Семетейге барып астына түшүп, тууган-дашып кайра келип жедигерди чабарын айтты. Чынкожодон корккон Толтой чалгынга чыкты. Тогуз жолдун тоомуна келип тогуз жакка кеткен жолдон из таппады. Жаңырыктын Жар-Кыя Таласка кетчү жол эле ошого келгенде Айчүрөктүн дубасы м-н Толтойдун көзү тумандап жол көрүнбөй калды. Бул жорукка таң калган Толтой аттан түшө калып, жолду сыйпалап, аттын туягы тийген жерлер кол арыктай оюлган издерди тапты. Дөөнүн же желмогуздун изиби деп коркуп, кайра кайрат байлап бараткан жолун улантты. Толтой жакындаганда Тайбуурул жер чапчып Күлчорону ойгото албай, жерге сайган Сырнайзаны тегеренгенде үстүндөгү Чоро ооп түшүп кала жаздап ойгонду. Толтойдун келе жатканын көргөн Күлчоро Аккелте м-н атты эле анын огу башынан аша тийди. Мылтыктын үнүнөн чочуган Толтой күн күркүрөдүбү, алда неме болду деп кооптонду. Кайраттанып кыя жагын караса кызыл чийкил жаш бала Манастап ураан чакырып качырып калыптыр. – Он экиде бала экен жолунан тосуп алайын, курмандыкка чалайын,– деп күтүп турган Толтойго өз кирпиги жоо болуп көзүнө Манас кырк чоросу м-н качырып келе жаткандай көрүндү да качып жөнөдү. Күлчоро артынан кууп жетип, эки жолу сайып, эки жолу тең балалык кылып жаздым сайып, өлтүрө албады. Аңгыча чылбырын колдон түшүрүп, Тайбуурулдун бутун ороп бастырбай салып, жоого жетпей калды. Качкан жоону куткарып жибергенине Күлчоро катуу өкүндү. Жаралуу Толтой таң сүргөндө колуна барып эси ооп түштү. Зордуктап чалгынга жиберген Чынкожону тилдеп, сенин тилиңди алам деп адам көрбөс кордукту көргөнү келген экенмин, катынын ала койгун деп өлүмгө сүрөп келипсиң. Айчүрөк ааламдын баарын кыдырып жүрүп Семетейди ээрчитип келиптир, ажалым чындап жеткен экен,– деди. Табыптар Толтойдун жаратына картык салып, жаман канын сордуруп алып дары сыйпашты. Толтойдун жаратын көргөн Чынкожо, аны Семетей эмес, Күлчоро сайганын билип, жаш баладан жараланганына нааразы болду. Качкан жоосун өлтүрө сая албай күйүттө келе жаткан Күлчоронун астынан Семетей тосо чыгып, анын алгачкы эрдигине ыраазы болуп, Толтойду бүгүн жаралуу кылсаң, эртең жайлайсың,– деп сооротту.

Жаралуу Толтой табыптарынын жардамы м-н айыккандан кийин, Чынкожо жедигердин колун Ооганды каптатты. Доолбас кагылып, Акункандын аскери да чогулуп келе жаткан жоо м-н кармашууга камынды. Ажыбай Семетейге жоонун колу каптап келе жатканын кабарлады. Ал жарак-жабдыгын шайланып, Күлчоро м-н Канчорону ээрчитип, душманга каршы чыкты. Ортодо катуу кармаш болуп, акырында жедигердин карапайым элден куралган жоокерлери: – Зордукталып айдалып келген бизде не жазык, жазаласаң кандарды жазала, бизди кечиргин дешип, аттарынан түшүп, жоо-жарактарын жерге ташташып багынышты. Семетей аларга кечирим берип Чынкожонун жеке өзүн качырды. Экөө узакка салгылашып, бирин-бири алыша албай турганда, Семетей айбалта м-н төбөдөн ары чапканда Чынкожо атынан учуп түшө жаздап качып жөнөдү да күндү жайлап, туман түшүрүп, канаттуу кара аты м-н көккө эргип чыкты. Көк жорудай көктө айланып, мөндүрдөй кылып ок атып, жамгырдай кылып жаа тартып, Семетейдин айласын кетирди. Тумандын арасынан көрүнбөй учуп жүргөн аны болжолдоп атып жатып Семетейдин ок-дарысы бүт түгөндү. Чынкожонун ок-дарысы түгөнүп, казынасына кетти. Семетейди уруш талаасынан издеп чыккан Күлчоро ага жолугуп, ал-жайын сураганда ал: «Асмандан уруш салган Чынкожого тең келе ала турган эмеспиз, Аколпок, Тайбуурулду тартуу тартып, Айчүрөктү сен ал, түбүбүз бирге эле, элдешип жай-жайыбызга тарайлы деп айталы» – деди. Безге сайгандай чочуган Күлчоро тирүүсүндө Чынкожого багынбай турганын айтып, Аккелте, Аколпок, Тайбуурулду сурады. Семетей анын сурагандарын берип, өзү кара үңкүргө жашынды. Күлчоро Аколпокту Тайбуурулдун үстүнө жаап, анын чылбырын ээсиз калгандай астыга чубай таштады. Каныкей Аколпоктун жакасына тигип берген жалгыз ок м-н Аккелтени октоп, анын оозун өөп, аталбасам мени, огуң жетпей калса сени Манастын арбагы урсун! – деп шерттешип, Тайбуурулдун астына жашынып Чынкожону күттү. Жөө туманга жашынып кайра келген Чынкожо Тайбуурулду алыстан көрүп аткылай баштады. Бир кезде жакындап келип караса ал үстүндө адамы жок, чылбырын сүйрөп бош турат. Семетейди жайлап салыптырмын деп кубанып, атын олжолоп алайын деп жарым бута жакын түшүп келди. Даярданып турган Күлчоро Аккелте м-н мээлеп туруп атканда, анын огу Чынкожонун кара атынын бир канатын таарып түшүп, андан өпкөгө кирип талкалады. Ат-маты м-н кулап түшкөн Чынкожо Күлчоронун жакасына жармашып кармаша кетти. Аңгыча үңкүрдө жашынып отурган Семетей жүгүрүп келип: – Экөөлөп кетти дебесин, мага бер,– деди Күлчородон. Чынкожону коё берди, Семетей аны шыйрактан кармап ташка чаап, эки бөлүп таштады. Семетей м-н Күлчоро оогандыктар м-н Толтойдун колу кармашып жаткан жерге келишсе, Канчоро катуу кармаш кылып, жедигердин Төлөк баш болгон бир топ жоокерин кырыптыр. Ажыбай м-н Түмөнбай кармашта туруштук бере албай капкасына качып кирип, Толтой үстөмдүк кылып жаткан экен. Аны көргөн Күлчоро чабуул коюп, жоонун колун оогандын шаарынан айдап чыгып, Толтойду бет алды. Коркуп качып жөнөгөн аны качпалап кыйкырды. Качкан Толтой Акункандын шаарынын тушуна келгенде, мунарадан карап турган Айчүрөк анын намысына тийип айрөктөдү. Айчүрөктүн сөзүнөн ардыккан Толтой Күлчорого жекеге чыкты, экөө алыша албай турганда Семетей келип калды, эми экөөлөйт экен деп коркуп кеткен Толтой аттан кулап түштү. Күлчоро түшө калып, башын кести. Толтойдун

аты Суркоён жедигерлерди көздөй жөнөгөндө Семетей артынан кууп барып кармап келе жатканда Канчоро м-н Күлчоро астынан чыгышып соогат сурашат. Ал аттын чылбырын Күлчоро жакка жакын ыргытат. Күлчоро атты алып кеткенде Канчоро Семетейге ичинен көк түйүп калат. Акункан чоң салтанат м-н той өткөрүп, Айчүрөк м-н Семетейди үйлөндүрүп, Таласка узатат. РЖВда Айчүрөк Көкчөнүн уулу Үмөтөйдүн колуктусу болот. Семетей анын өчкөн отту тамызган өлгөн жанды тиргизген керемети бар экенин угуп, Канчоро, Күлчоро м-н кенешип, Айчүрөк отуз кызды кошчу алып, кырк жигитти башчы алып оюн баштап чыкканда ала качып алат. Бул башка варианттардагы Семетейдин, Көкчөнүн уулу Үмөтөйдүн колуктусу Чачыкейди тартып алып үйлөнгөнүн эске түшүрөт (бул вариантта Карычал кызы Чачыкей Күлчоронун аялы деп сүрөттөлөт). РЖВда Семетейдин Толтой, Чынкожо м-н урушу жок, бирок, Канчоро Толтойдун аты Суркоёнду Күлчорого берип койгону үчүн Семетейди кектеп жүргөнү эскерилгенге караганда бул эпизод ошол учурда деле кеңири белгилүү болгон. ММВ, БСВда Айчүрөктү Толтойдун жардамы м-н Чынкожо өзү алмак болот. БСВда катуу жамгыр жаадырганда Чынкожонун жыгачтан жасалган канаттуу атынын тетиктерине суу толуп, канаты тоңуп уча албай калганда Күлчоро атып түшүрүп, карагайдан жасалган денесин балта м-н жарып өлтүрөт.

Семетей Коңурбайдан атасы Манастын кунун куушу. Семетей Айчүрөктү алып Таласка келгенден кийин, күндөрдүн биринде түшүнөн чочуп ойгонду. Добулбасты урганда жылкыда жүрүшкөн Канчоро м-н Күлчоро бир жактан жоо келип калганбы дешип чочушуп Семетейдин үстүнө жетип келишти. Бакай, Канықей баш болгон жакындарын жыйнаган Семетей: «Белди бекем буусак дейм, Бээжиндеги калчадан атамдын кунун куусак дейм»,– деп кеңеш салды. Бакай «Быйыл жаңы үйлөнүп канды бут болуп калдың, келерки жылга чейин тынч эс алып, каныңды толтуруп анан бар» деди. Канықей Бээжинди багынтыш оңой эместигин, кол жыйып, катуу даярданыш керектигин айтты. Семетей калк кыйналтып, кол жыйнап бүлүк салбай эле эки чоросу м-н аттанарын билдирди. Ал айтканынан кайтпасын жакшы билишкен жакындары аны казатка камдашып коштошушту. Бөлөкбай Семетейге атайы арнап жасаган жоо куралдары: айбалта, сырнайза, актинтени тапшырды. Канықей Аколпок, Кандагайды кийгизди, Бакай, Күлчоро, Канчорого да арнап жасаган соот-чопкут кийимдерди берди. Чыйырды Канықейлерден бата алышып Семетей, Бакай, Күлчоро, Канчоро жолго чыгышты. Баатырлар жолго чыгышканда Айчүрөк Семетейдин чылбырына чырмалып, Бээжин алдыра койчу жер эмес, барба деп асылды. Семетей «Жети күндүн бири өлүм, ажал жетсе үйдө жатып да адам өлөт, Казат жолу улуу жол, катын жол тоскону оңобу? – деп чылбырын коё бербей турган Айчүрөктү бүлдүрсүн м-н капталга тартып жиберип жөнөп кетти. Эти ачынган Айчүрөк: «Барба десем болбойсуң, барганыңдан келбей кал, базар үйүң көрбөй кал»,– деп каргап калды. Таластан чыгышкан Семетейлер Суусамыр ылдый түшүшүп, Ысык-Көлгө жетишти. Ысык-Көлдүн аркы башындагы Кызыл-Кыяга жакын, жер ортосу Боз-Дөбөгө өргүү кылышмак болушту. Бакай чоролорго аттарды чидер салып баймактап, сак болгула, кытайдын чек кайтарган баатыры Мурадыл алып кетпесин,– деди. Чоролор Бакайдын кебине анча маани беришпей, чатыраш ойноп даңсалып, жатып калышты. Мурадылдын угар кулак, көрөр көз жөө желдети

жер чалып жүрүп, Семетейлердин келгенин көрүп, Мурадылга айтып барды. Артык жайчы Мурадыл күндү жайлап, мөндүр, кар жаадырып катуу суук түшүрдү. Бакайдын Көктулпары, Семетейдин Тайбуурулунан башка он төрт ат суукка чыдабай ноктолорун үзүп бошонуп кеткенде Мурадыл чаар жонго жашырып, Үч-Кашканы ашырып, Сары-Жазды бастырып алып кетти. Эртеси күн ачылып, чоролор аттардын жоголгонун билишип, кайгырды. Семетей көп жерлерди кыдырып аттардын кайда кеткенин таба албады. Атсыз калган чоролорду жетелесе баспады, учкаштырса батпады. Айлалары кеткен чоролор Кичи-Жылдыз ары жагы Чоң-Жылдыздын бери жагына оорукка калышып, Семетей м-н Бакай чалгынга кетишти. Алар Буурул-Түн, Тешик-Ташты басып өтүшүп, ары жагын кытайлар Тыңша дейт экен, ошонун бери жагында Коңурбайдын кароолчу түлкүсү жаткан белге келишти. Мурда Чоң казат мезгилинде Алмамбет, Сыргак да чалгын чалып, белде жаткан кароолчу түлкүнү өлтүрүшкөндө жаңы тууган бачиги аман калыптыр, ал чоңоюп энесинин ордуна кароолчу экен. Бакай жетелей жүргөн Кумайыкка ал түлкүнү тиштетип алып, андан нары жол жүрүштү. Коңурбайдын дагы бир кароолчусу Куу кулжа жаткан белге келишип оттоп чыккан аны көрүштү. Жарым бута жерден көрүнгөндө Семетей Аккелте м-н атып тийгизе албай калды. Ачуусу келген Бакай анын колунан мылтыкты жулуп алып, Кулжа белди ашып кутулуп кетеринде атып өлтүрдү. Ал жерден чыгышып, дагы алты күн жол жүрүшкөндө Ит-Ичпестин көлүнө жетишти. Коңурбайдын дагы бир кароолчусу Куу өрдөк ушул жерде экен. Аны алдырыш үчүн Бакай Семетейди: Акшумкарды ашыкпай сал деди. Семетей шумкарды катуу шилтеп салганда ал ташка тийип эси ооп калды. Кыйладан кийин эсине келип, өрдөктүн артынан кууп кетип, Карыкандын тагына жетип кабар берерде илип кайтты. Коңурбайдын укмуштуу кароолчуларын колго түшүрүп көңүлдөрү тынган Семетей м-н Бакай өргүү кылып эс алышты. Эртеси Бакай ошол жерде калып, Семетей чалгынга чыкты. Бакай жылкычы башы Карагулга алдатпай сак бол деп ага дайындады. Карагулдун жылкычыларынын ичинде эң жашы Бозбала эле. Ал эртең м-н турганда түндө түш көргөнүн, түшүндө Семетей келгенин айтты. Карагул калп айтасың деп каарданып, аны сабатып, камап салды. Ошол учурда жер чалып чыккан Коңурбай жылкычыларга келип, туш-туштан баарын кыдырдым, бардыгы тынч, сырттан келген жоо жок, чек кайтарган кароолчуларым түлкүм, өрдөгүм, кулжам аман жатат. Алгараны көп минип арытып-ачырып алдым, жылкыга кошуп семиртип алайын. Манастын уулу Семетейден коо-бум бар, сак бол келип калбасын деп, Алгараны жылкыга кошуп, өзү көк жоргону минип жолуна түштү. Коңурбай кеткенден кийин Карагул жылкычыларын чогултуп бүгүн чагандын күнү майрам, сексен бээ союп тамаша кургула деди. Алар арак ичип, бий бийлешип, эч капарсыз жатканда Семетей барды да жылкычылардын баарын кырып, төрдө олтурган Карагулдун төшүнө минип, сакал-мурутун жулду. Амалдуу Карагул: «Сен Манастын уулу Семетейсиңби? Мен сенин тууганың Байболдун баласы Жоодур болом. Атам кытайлар Каракандын сегиз уулун туш-тушка таратканда кытайга келген, ошол боюнча элге кете албай жүрөбүз. Мен сени келет го дегем, эчактан бери күтүп жүргөмүн,– деди. Ала көөдөн Семетей ага ишенип, сабап койгону үчүн кечирим сурады. Коңурбайдын жылкыларынан мингидей күлүк тандап бер,– деди. Ал Коңурбайдын Алгарасы ушул деп Кыйдыкара атты Семетейге көрсөттү. Семетей Тай-

буурулду агытып, жылкыга коё берди да ээрин Кыйдыкара атка токуп, аны минди. Тайбуурул жылкыны баштап, Күрпүлдөктүн Сары-Суусунун аркы өйүзүнө өттү. Семетей жылкынын артынан кечмек болгондо астындагы Кыйдыкара суу ортосуна жыгылды. Атынан ажыраган Семетей суудан агып олтуруп, дөмөрчөгө келип токтоп, Тайбуурулду чакырды. Семетейдин үнүн укkан ал келип куйругун карматып, аны жээкке чыгарды. Коңурбайдын Алгарасын өзү минген Карагул жылкысына барып сайкүлүктөрүн бөлүп алып Кыр-Кайыңдын оюна жашырып коюп, суу ичинен өлтүрмөк болуп, Семетейге келди да, суудан жаңы чыгып эси оогон аны укурук м-н чокуга тартып жиберип качып жөнөдү. Тайбуурулга жайдак секирип минген Семетей Карагулду кууп жүрүп өлтүрүп, Коңурбайдын дарбазасына жакындаганда, атын куйруктан алып сүйрөп жөнөдү. Карагул Алгараны камчы м-н чапканда ал алга умутулуп, куйругу чычаңынан үзүлдү. Күндү жайлап, туман түшүрүп, араң кутулган Карагул Коңурбайга кабар жеткирди. Алгаранын үзүлгөн куйругуна алтындан жасалма куйрук таккан Коңурбай жылкысын ажыратып алганы Семетейге жөнөдү. Сайкүлүктөрдүн Карагул бөлүп барып катып коюп, чабал-чубал жылкыларды айдап барган Семетейге Бакай капа болду. Жылкынын бир жагын Бакай айдап, асты жагын Семетей айдап келе жатып, Семетей Коңурбай келип калат деп кооп санап койбой ат үстүндө таш өбөк салып, уйкуга кирди. Арттан аңдып келген Семетейди уктап жатканын көрүп атынан түшүп чынарга байлап, өзү кара ташка жашынып, очогорун октоп атууга белендеди. Семетейди алыстан мээлеп, телегейи тең келген баатыр экенин көрүп, көпкө чейин атууга колу барбай турду. Акырында душмандын баласы эл болбосун ойлоп, атууга мажбур болду. Очогордун үнү кур эткенде Тайбуурул жалт берип, огу калпысыраак тийди. Аттан кулап түшкөн Семетейдин башын кескени барган Коңурбай аны өлтүрүүгө колу барбай турду. Аттарын Мурадылга алдырып ай талаада жөө калган Күлчоро, Семетей айдап келген жылкынын ичинен Көкчөнүн Көгаласын кармап минди (Көгала Чоң казатта Көкчө курман; болгондо кытайдын колуна түшүп кетип Коңурбайдын жылкысында экен). Көгаланы минген Күлчоро эки жагына абай салса Коңурбай Семетейдин башын алууга камынып жатыптыр. Кайыңдын түбү м-н жулуп чокмор кылган Күлчоро аны качырып келип чокусуна чаап айласын кетирди. Күлчородон качкан Коңурбайдын Алгарасы Көгалага жеткирбей кутулуп кетти. Күлчоро Семетейге кайтып келип, Каныкей берген эбеп, себеп деген дарыны кул азыкка кошуп сууга эзип ичирди. Семетей эс алды. Бакай келип: «Манас мындай жараттарга бой берчү эмес»,– деп Семетейди кайраттандырып, жылкыны элге айдап жеткирип, быйыл сергип алып эмдиги жылы кун кууйлу деп кеңеш айтты. Баатырлар жылкыны айдап келе жатышса Кырымдын уулу Мурадыл мурун колго түшүрүп алган он төрт атты – Коңурбайга тартууга алып жөнөп калган экен. Семетей, Күлчоро, Канчоро үчөө Мурадыл м-н беттешкени кетип, Бакай жылкыда калды. Мурадыл кокус жашынып качып Бээжинге кабар бербесин деп шек санаган Бакай жолду абайлап келе жатса Мурадылдын жөө желдети чын эле кабарга жөнөп калыптыр. Анын жолун тосо чыккан Бакай беттешип башын кесип, ал минип бараткан, колго түшүп кеткен он төрт аттын бири, Абыкенин Көктелкисин коштоп алып кармаш майданына келсе, Күлчоро минген Көгала чарчап калган экен, ага берди. Төрт баатыр Мурадылдын колун бүтүн кырып, Семетей анын өзүн кулата сайып, Күлчоро башын кесип кетти. Жоону

жеңип, эс алып жатышканда уруштун кызуусу м-н Семетей Коңурбай аткан жарасын унутуп калыптыр, эми кайра ооруп чыкты. Семетейдин оорусу жакшы болбой кыйнала бергенде Бакай Күлчорону ок аттап берсин деп Таластагы Айчүрөккө жиберди. Күндөп-түндөп жол жүргөн Күлчоро күн кылкылдап батканда, элдин асты жатканда Айчүрөктүн сарайына келип түшүп, ага болгон акыбалды айтты. Айчүрөк ак куу болуп учуп жаралуу Семетейге келди. Семетейден бөлөк жан этегин ачпаган, кең көйнөктүн тазасы, ургаачынын паашасы Айчүрөк Семетейди аттаганда анын жарасындагы ок түшүп калды. Каныкей Күлчородон берип жиберген дарыларды бергенде Семетейдин жараты бүтүп, кадимки абалына келди. Айчүрөктү кайра Таласка жиберишип, төрт баатыр кытайдан кандай кабар болор экен деп кайгуулга чыгып жол карап калышты. Алоокенин Коңурбай каарданып, колун чогултуп Мурадылдын өчүн алганы Таласка жөнөдү. Уйкудан чочуп ойгонгон Бакай Кароол-Ташына чыгып караса, оргуп-оргуп чаң чыгып, Коңурбайдын калың колу каптап келе жатат. Ал чоролорду чакырып душмандын жолун тосуп чыгышты. Жекеге Күлчоро чыгып, Түктүү камандын баласы Токшукер м-н сайышып аны жеңди. Кызыл камчы Шыпшайдардын уулу Орокбаш жекеге чыкты эле аны да жайлады. Орокбаш өлгөндө көп колун каптатып жиберди. Бакай майданга чыгып Күлчорого жардамга келди. Семетей Коңурбайга жекеге чыгып, кезегин берди. Коңурбай качырып келип сайган найзасын ал кенебеди, өз кезеги келгенде Коңурбайды сайды эле, анын эки кабыргасы быркырап, качып кутулду да алтымыш күн дарыланып күч жыйнады. Алтымыш күндөн кийин кайра колун жыйнап кыргыз м-н аргынды чаап алганы жөнөдү. Семетей кытайдан тийип келген жылкысынан жалгыз тайын да калтырбай бөлүп берип, эли жыргап жаткан эле. Карыя Бакай Жамгырчыны чакырып, Манастын уулу Семетей атасынын кунун кууйм деп Бээжиндиктерге катылдык, бейпайга минтип чатылдык, кол курап камынбасак Коңурбай быйыл бизди соо кылбайт деди. Ал эштектердин колун чогултту. Сарыкан Сары-Өзөнгө жер чалып барып Коңурбайдын колу каптап келе жатканын көрүп, Бакайга айтып келди. Семетей, Күлчоро, Канчоро, Сарыкан, анын баласы Калык, Бакайдын уулу Байтайлак, Жамгырчы эли эштектердин колу жоону тосо чыкты. Кытайлардан Кара-Жагал Боронч м-н Ороңгу элчиге келип, салышсаңар, салышкыла, эгер корксоңор Бакайдын Көкчологун, Семетейдин Тайбуурулун баш кылып, Семетей кытайдан тийип келген жылкыны бергиле деп талап кылды. Күлчоронун муну укканда каары келип, элчилердин башын кесип салды. Коңурбай колун каптатты. Кыргыз баатырлары да тартынбай кол салып, душмандардын көп жоокерлерин жок кылышты. Жекеге Канчоро м-н Карагул чыгып, найзалашып, андан айла болбогондо башка куралдарын колдонушту. Канчоро чоюн баш м-н Карагулду жанчып, кылычтап башын алды. Карагул өлгөндө Нескара калың колду каптатып, Канчорону тирүү байлап алгыла деп буюрду. Канчорого Күлчоро жардамга барып душманга байлатпай ажыратып чыкты. Кыргыз баатырлары кытайдын кыйласын кырып жибергенде Манжу каны Нескара, тыргооттун каны Ороңгу биригип күндү жайлап жайдын күнүн кыш кылып, малдарды суукка тоңдуруп кырды, кытай колу кыргызды Таласка айдап кирип, ичерине суу бербей, кырк бир күн сасык камал кылды. Бакай, Жамгырчы баш болуп, кеңеш курушуп, Күлчорону чалгынга жибериштн. Күлчоро байкап караса Коңурбай элинин көптүгүнө салып өзөндүн суусун тостуруп, Түктаман баш

болгон токсон балбанга кайтартып салыптыр. Ал Түктаманды кангурлуктун канымын деп алдап жакын келди. Кытайлыктын салты боюнча канды көргөндө букарасы келинче жүгүнгөн адаты бар эле, Түктаман ошол салт боюнча жүгүнгөндө Күлчоро шарт башын кесип, кийимин кийип, токсон балбанга барып Коңурбай кыргыздарды багындырган экен, олжо алууга чакырып жатат деп аларды да алдап жайлады. Коңурбай сууну буруп көл кылган тосмону бузуп, кытайдын колун каптатты эле, сууга агып көп адам кырылды. Буга каары келген Коңурбай колун кайрадан кыргыздарга каршы кыстап айдап ортодо көп кан төгүлүү, кайра-кайра беттешүүлөр болду.

Бет алышып турушуп,
Бек кыргын болуп урушуп,
Найза сынып, тоо түшүп,
Адам өлүп, боо түшүп,
Сезбей серпиш салышып,
Кытай, кыргыз кыжылдап,
Камалышып турушуп,
Эрендер качпай урушуп,
Жер көрүнбөй чаң болуп,
Эр былчыйып нан болуп,
Эсеби жок чоң жаңжал
Эрен Калча чоң балбан
Каканды айдап каптатып,
Түз киришип алышып,
Түгөнүшө салышып,
Эрен өлүп, кан өлүп,
Кез келгендин баары өлүп,
Таш сайынган таза өлүп,
Күрмө кийген күчтүү өлүп,
Найзакерден ыктуу өлүп,
Эренден мынча мыктуу өлүп
Алышкан жери коо болуп,
Адам өлүп тоо болуп,
Чапчышкан жери коо болуп,
Ат өлүгү тоо болуп,
Жаңжалды адам биле албай,
Кол кырылып өлгөн жер,
Ат булкучтап жүрө албай,
Эки чоро – эр болуп,
Эр Семетей шер болуп,
Айгайлатып кытайды
Кайра тийди сапырып (СК, «Семетей», 2. 247).

Туут качтылап кытайлар кача баштады, калың колу бузулган Коңурбай да аргасыздан Каканды көздөй качты. «Керишип кекти алганга кыргыздын колу аз экен, кытай-калмак чөптөн көп экен, Коңурбайды эбин таап жок кылбасак болбойт» – деди Семетей Күлчорого. Күлчоро Тайбуурулду минип, Аколпокту кийип, Аккелтени асынып, Коңурбайга арачылыкка жөнөдү. Көп колунан ай-

рылган Коңурбай да Семетей атасы Манастан өткөн эр экен чарпышып чама жетпеди, эбин кантип табабыз, элин кантип кырабыз, колдун көбүн кырдырып, Каканга кантип барабыз? – деп кеңеш салды. Нескара арага элчи салып элдешели, Манастын кунун берели – деди эле. Коңурбай намыстанып ал акылга макул болбоду. Аңгыча Күлчоро кытайдын чек арасындагы айры белеске келип токтоду. Кытайлар анын келбетин көрүп таң калышып, кимдигин билип келүүгө сынчылыгы күчтүү Нескараны жиберишти. Нескара Күлчорону алысыраак туруп сынап, сынына толтуруп, өзү батынып ага кол сала албай качып келди. Анын артынан удаа келген Күлчорону кытайлар дүргүп тосушту. «Түп атабыз бир киши – Чылаба экен. Кыргыздан сизге атайы качып келдим, тууган кылып алыңыз деди Күлчоро Коңурбайга. Коңурбай Күлчоронун жүйө м-н айткан сөздөрүнө ынанып, аны өз санап, Семетей м-н элдешсем деген сырын айтты. Күлчоро арага түшүп берүүгө макул болуп, Коңурбайга ээрчитип келгени Семетейге жөнөдү. Күлчоронун кеңеши боюнча Бакай, Сарыкан, Семетей, Канчоро аттан түшүшүп, Чоң-Каркырадагы Каралды-Дөбөгө келип олтурушту. Арага жүргөн Күлчоро Коңурбай м-н Нескаранын аттары Алгара, Чоңкүрөңдү алысыраак байлатып, өздөрүн жөө Семетейлер олтурган дөбөгө ээрчитип жөнөдү. Алгарадан алыстап басып барганда Коңурбай Күлчородон шек санап, артына тартмак болду. Күлчоро «бас, аба» деп аны согончоктой бастырып шаштырды. Коңурбай кайра тартып булкунуп, элин атка мингиле деп буюрду. Ачуусу келген Күлчоро айбалта м-н аны шилиге тартып жиберди. Ал кулап түшкөндө Нескараны да Зулпукор м-н бир салды, анын денесинен башы бөлүнүп түштү. Дөңдө олтурган Семетей жөө чуркап жетип келип, өлөр-өлбөс жан м-н жаткан Коңурбайдын башын кесип алды. Нескаранын Коңурбайдын кунун кууйлу деп кытай колу боз ала желек туу болуп, бойбойлогон чуу болуп жабылып киргенде кыргыздар да жан аябай салгылашты. Маңдай-тескей турушуп, мылтык атып, жаа тартып былчылдашып урушуп, кан төгүлүп, эр өлүп бузук согуш болду. Арстан көкжал Семетей эки чоросу м-н жоонун туу ортосун бузуп кыра баштады. Кытайдын кара курттай сансыз колу Коңурбайды бел тутуп келишкен эле, эми кайрат кыла алышпай качып жөнөштү. Ошентип кыргыз колу бөксө жол м-н кытайды желбегендей кылышты, кан доолашып кыргызга келбегендей кылышты, кун кубалап Таласты көрбөгөндөй кылышты, Мунарык тарткан Чоң-Бээжинге чейин сүрүп жеткиришти. РЖВда бул эпизод жазылбаган. Ал эми ММВ, ТМВ, БСВда бир катар майда эпизоддор, мотивдер, деталдар СКВдан айырмачылыктарга ээ. ММВда Семетей отуз жашка келип, аскери кырк миң болуп, Манастын кунун кууп Бээжинге барууну ой кылат да: «Он сегиз м-н кырк экинин ортосундагы адамдарынан кол курап жардамга келсин»,– деп туш-туштагы кандарга кат жаздырат. Катын молдолоруна окутуп, Бакайдан кеңеш сурайт. Ал кечээ Манас, Алмамбет, Чубак, Сыргак ж. б. бар чакта Бээжинге казат кылганбыз. Тогуз айлык жолу бар Бээжин оңой жер эмес, Коңурбай оңой жоо эмес. Эки чороң жаш, элдин баары сага кас, Манастын чагындай чама жок, тилимди алсаң барба. Эр Манастын барында бир атанын уулундай, бир бээнин кулунундай болуп ынтымак м-н барып Бээжинди алганбыз, эми элиңдин баары чогулуп айтканыңдай жүрөбү?» – деди. Айтканынан кайтпаган Семетей туш-тушка кабар жибергенде Баранды каны Балтамат («Канаттуу атты мингени, канча аскерди билгени») Кырымдын Кантемир, Букардын каны Шамурат, Эштектердин Жамгырчы, Урум-

дун каны Сейдалы, Көкчөнүн уулу Үмөтай, кара жаак эр Үрбү болуп токсон түмөн кол м-н жөнөшөт. Токсон күн жол жүрүшүп, Күрпүлдөктүн суусун кечип өтүшүп кытайдын чеги Дабаншанга жетишет. Бакай адамдын тилин билүүчү Коңурбайдын кабарчы жандыктарын жок кылалы дегенине Семетей: «Өрдөктөн киши коркобу? Чалгын чалбай эле барам, Далдаланып баргыдай ууру эмесмин»,– деди. Кол дагы жыйырма күн жол жүрүп Тал-Чокуга токтойт. Сыйкырдуу жаныбарлары Куу өрдөк м-н кулжа кабар жеткирген Коңурбай көп кол м-н урушка чыгат. Топуракка көмүлүп, аккан канга чөмүлүп, андан-мындан сороңдоп тирүү пенде көрүнүп, катуу кыргын болду. Салгылашта Семетей эки чоросу м-н, канаттуу ат минип асмандап уруш салган Бараңдын каны Балтамат эрдик көрсөтүштү. Үч ай согушкандан кийин кытайлар жеңилип, кача баштады. Коңурбай элдешүү үчүн элчи жиберет. Кытайдан төрт, кыргыздан төрт калыс чыгып, Коңурбай м-н Семетейди элдештирмек болушуп алардын куралдарын таштаттырып ортого алып келип жөөлөштүрөт. Күлчоро Тайбуурулду, Карагул Алгараны коштошуп, эки колдун арасында бастырып турушат да, бирин-бири кул деп кемсинтишип чабыша кетишет, калыстар арачалайт. Күлчоро колуна зулпукорду алып, Суркоён м-н Коңурбайды качырып башын алат. Карагул күндү бүркөлтүп, Алгара м-н Тору айгырды ала качат. Семетейге Канчоро Тайбуурулду мингизип кайрадан уруш башталып, кытайлар жеңилип кыргыздар көп олжо м-н жерине жөнөшөт. Семетей чоролору м-н жайма-жай колдун арт жагында келе жатканда астынан жашынып тосуп турган Карагул атып качат. Артынан Канчоро м-н Күлчоро кууп барып аны өлтүрүп кайтышат. Айчүрөк аттап, Семетейдин жаратындагы ок түшүп, ал айыгат. Элине келип тынч жашап балалуу болуп атын Сейтек коёт. БСВда Семетей атасынын кунун кууш үчүн жакын санаалаш кандарга кабар жиберет. Кол Талгардын жайык оюна чогулат. Кошой, Үрбү, Төштүктүн колу келет, Кыргыз колу Бээжинди камайт. Кытай колу м-н кыргыз колу көп сапар беттешет. Күлчоро, Канчоро, Төштүктүн уулу Суркоёндор эрдик көрсөтүшөт. Күлчоро м-н Коңурбай бирин-бири жарадар кылышып, дарыланып айыгышат. Коңурбай аткан октон Семетей Айчүрөктүн жардамы м-н айыгып, кийинки бир беттешүүдө Коңурбайды аттан кулата саят, артынан жүргөн көзөмөлчү Күлчоро жой болот м-н башын алды. Коңурбай өлгөндө Эсенкан Кангайга кабар берип кол чогултту. Дагы көптөгөн беттешүүлөр болду. Бир жолку беттешүүдө кытайдын темир торчондору Семетейди торго түшүрүштү. Семетей башын чулгаган торду кылыч м-н кесип сыртка чыкканда, Нескара анын атын куйруктан кармап коё бербей турду. Күлчоро Нескаранын башын алып Семетейди куткарды. Нескара өлгөндө Эсенкан капкасынын оозун жаптырып, коргошун уютуп куйдуруп бекиттирди. Эсенкандын капкасын буза албай кыргыз колу жерине кайтты. ТМВ жогорку эки вариантка сюжет жагынан жакын. Айрым айырмачылыктар булар кун кууган Манастын кырк чоросунун ар бирининн уулдары Семетейге чоро болуп катышат. Коңурбайдын чек кайтарган сыйкырдуу Куу өрдөгүнүн эти мүрөктүн суусуна тете касиетке ээ болот. Анын этин жеген Бакай, Канықей өлбөй ушул убакка чейин тирүү жүрөт имиш. Байкатпай Таласты басып кирген Коңурбай Тайбуурулду колго түшүрүп алат. Күлчоро кытайдын суу кайтарткан кароолун өлтүрүп, анын кейпинде Коңурбайдын чайчысы болуп Тайбуурулду куткартып Семетейге жеткирет. Урушта теңдеше албаган Коңурбай м-н Нескара Семетейге достошкону элчиликке келишет. Эки

жак сүйлөшүп жатканда Күлчоро ары-бери бастырып турат. Ошол учурда Тайбуурул Алгараны тээп жиберет. Ага ичи ачышкан Коңурбай Семетейге: «Тетиги кулуңду тыйсаңчы, аялуу ат майып болуп калса эмне болот, кул кутурса кузгунга жем» – дейт. Коңурбайдын кордоосуна ызаланган Күлчоро анын ж-а Нескаранын башын кылыч м-н шыпыра чабат.

Семетей менен Үмөтөйдүн чатагы. Сары-Арканы жердеген Көкчөнүн уулу Үмөтөй Семетей Манастын кунун кууп келгенин угуп, аны эс алып каны толгуча, төбөсүнөн басууга элин чогултат. Атамды атасы Бээжинге зордоп алып барып өлтүргөн, ошонун өчүн алам дейт. Эл анын айтканын туура көрүшпөй, Семетейден кытайча кирип кантип кун доолайбыз. Манас Көкчөнү өлтүргүлө деп кармап бериптирби? Кабарчы өлгөн, кан өлгөн, кармашкан жандын баары өлгөн. Өнбөс жерден доо доолап өлүп калар бекенбиз? – дешет. Көкчөнүн зайыбы Акеркеч Канукей м-н эже-синди экен. Ал Үмөтөйдүн ээликкенин көрүп, карын бөлөңө каршы чыкпай, кайра ынтымакта болсо тышкы жоо батынып, кире алгыс бел болорун айтты. Үмөтөй эл-журтунун, энесинин тилин укпай аттанып чыгат. Кароолчулар жоо келгенин сарайында жаткан Семетейге, Күлчорого кабарлайт. Жамгырчынын уулу Шайымбет Коңурбайдан кун кууп келди деп Күлчорого карындашы Акбаланы берип, эл жыргап жаткан кез эле. Акбаланын койнунда жаткан Күлчоро жоо келди деген кабарды угуп шашып-бушуп жарагын алып: «Бузулуп кетти көргөн түш, бир күнү тыным болбогон, аңдышып душман койбогон, о, ботом ушундай экен биздин иш» – деп, келген жоонун алдына барат. Алардын кимдигин сурап билип» Ак тулпардай сүрөөндөш, ак буудайдай үрөөндөш – бөлөсүң, туугандыкты бузбайлы»,– дейт. Үмөтөй жай айткан акылга көнбөй Манас Чоң казатка алып барып өлтүрткөн атам Көкчөнүн кунуна Тайбуурулга алтын-зар жүктөп ж-а «кара көзүң сатуу кыл, мага кан Бакай башын тартуу кыл»,– дейт. Күлчоро элдешели деп канча айтса да ала көөдөн Үмөтөй көнбөдү. Опурулган немеге каарым келип окус кылып койсом Канукей, Семетей нааразы болот, аларга кеңешейин деп Күлчоро кайра кайтты. Канукей: «Акеркечтин каргышы жаман катуу, кан төгүшпөй элдешкиле»,– деди. Семетей: «Сөзгө келсе келсин, келбесе жайлап сал»,– дейт. Күлчоро Үмөтөйгө кайра келип элдешели деп асылганына болбой ага кол салып кирди. Күлчоро казактардын сезин алып беш-алтоосун жыга сайды, алар бизде күнөө жок деп кечирим сурашат. Аларга кечирим кылып Үмөтөйдү туткундап Семетейге алып барат. Бакай, Канукей арачалап калгыча Семетей Үмөтөйдүн башын желдеттерге алдырат. Семетей жакындары м-н кеңешип:

Кең Сары-Арка, Ала-Тоо
Этектеш жаткан жер эле.
Казак-кыргыз кайран журт,
Койлору бирге короолош,
Аштары бирге жоролош,
Айылдаш жаткан эл эле.
Айткан сөзгө көнөлү.
Чатакташпай, чырлашпай
Үмөтөй кунун берели (СК, Семетей, 2.278),– дешип Тайбуурулга Үмөтөй сөөгүн жүктөп, көп дүйнө тартуу м-н казак колун узатат. Күлчоро Тайбуурулдун тартууга кеткенине катуу өкүнөт. РЖВда Семетей

Көкчөнүн уулу Үмөтөйдүн колуктусу Айчүрөктү аял кылып алгандан кийин жылкыда жүргөн Күлчоро Канчорого: «Мен калмакка барып согумга кой алып келейин, сен жылкыны көздө» деди. Жылкы да калган Канчоро уктап калганда Көкчөнүн уулу Үмөтөй желпилдеген туу м-н, жер майышкан кол м-н келип, такалуудан тай койбой, тамгалуудан ат койбой тийип кетти. Калмактан кайткан Күлчоро жылкы тийген жоонун артынан барып, карагай найза жапырып, Манастап ураан чакырып, качырып топту жарып кирип, Тайбуурулду коштоп алган кишини ыргыта сайып, чылбырын колунан жулуп алып кайра качып кутулду. Канчорого келип Тайбуурулду Семетейге жеткиргин деп тапшырып, өзү жоону токтотуп туруш үчүн кетти. Канчоро жеткирген Тайбуурулду минген Семетей майдан талаасына келгенде жоо м-н жети күн кармашып нечен кыргын кылган Күлчоронун аты Көкчебич чөп чалып, суу жутпаганга чарчап баспай калыптыр, ал атын эс алдырганы кетти, Семетей жоого кирди. Ал эңкейиште эр сайып экини катар бир сайып жоону кубалады. Астындагы Тайбуурулдун боору толо казы, мойну толо жал экен кара тер басып баса албай калды. Үмөтөй качырганда айласы кетти. Күлчоро Көкчебичке чөп чалдырып, суу ичирип тыныктырып алыптыр, аны жайдак минип, найза м-н Үмөтөйдү ыргыта сайып колго түшүрдү. Семетей, Канчоро, Күлчоро үчөө бириккенде жоо туруштук бере албай сүрүлдү. Үйгө келишип тынчышкандан кийин Семетей туткундагы Үмөтөйгө Күлчорону жиберди. «Ал таяке мен жээн элем, мен алып келген колуктусун кайра алам десе алсын, жок антпесе атым м-н тонум алсын,– деди. Үмөтөй ал алган катынды мен албайм. Аты-тонун берсин, таяке, жээн бололу»,– деди. Семетей Тайбуурулду атасы Манастан калган жакасы алтын, жеңи жез, чын бадана торгой көз тонун берди. ТМВ, ММВда Чачыкей Үмөтөйдүн колуктусу болот. Семетей аткан эки аркарды, Үмөтөйдүн жигиттери ала качканда анын айыбы үчүн Семетей Чачыкейди алат. Бирок бул варианттарда Тайбуурулдун тартууга кеткени айтылбайт. ЖСВда Үмөтөй Семетей м-н дос болуп өз колуктусу Чачыкейди алып берип, анын ордуна Тайбуурул, Аколпокту сурайт. Семетей аларды бербей чатак чыгып, Үмөтөй өлгөндөн кийин кунуна берет. БСВда Семетей биринчи жолу Үмөтөй м-н анын колуктусу Чачыкейди талашып чатакташат. (Бул окуя Семетей Букардан Таласка көчүп келердин астында болуп, Тайбуурулдун кунга кетиши м-н байланышы жок.) Экинчи жолу Коңурбайдан кун кууганга катышкан Үмөтөй төрт миң жылкы олжо алып, казатта өлгөн казактардын куну да төлөнгөн жок деп нааразы болуп чыр чыгарып, каза болот. Семетей жакын адамдарынын каршы болгонуна карабай Тайбуурул м-н Аколпокту анын кунуна казактарга берет.

Семетейдин Кыяс менен урушу ж-а каза болушу. Тайбуурул казактардын колуна барганда Акеркечтин кенеши б-ча он эки чылбыр катып, чидер салып, кулагына коргошун эритип куюп, төрт бутунун муунуна он эки ийне кагышып караңгы жайга багышат. Акеркеч Кыяска кат жиберип, Семетейге каршы тукурат. Семетейдин атсыз калганын уккан ал аны чабууга камынат. Кадырбай, Төлөнбай деген жөн билги адамдары тыйса болбойт. «Канчородон кат алдым. Семетейге таарынган ал мага болушат» деди. Канчоро Кыястын колун баштап келе жатканын угуп ичинен кубанып, Семетейге келип, Манастын арбагына тайына элекбиз, Түндө түшүмө кирип бизге нааразы болуп жатыптыр, арбактын каарына калгыча тайынып келели деп азгырды. Семетей анын айтканына

макул болуп жөнөгөнү жатканда, Айчүрөк жаман түш көргөнүн айтып, барбагын деп жолун торойт. Коё бербей койгондо каары келген Семетей аны булдурсун м-н капталга чабат. Жаны ачыган Айчүрөк аны барганыңдан келбе деп каргайт, бирок каргышы ката кетпеген ал өз жоругуна өкүнүп, каргышым кайтсын деп кара сууга түкөрсө, булак соолуйт, ташка түкүрсө таш бырын-чырын болот. Семетей токсон кысыр бээ алып, толуп жаткан төө алып Манастын күмбөзүнө барат. Канык ей Семетейге: «Өкүрүп барсаң күмбөз күңгүрөнөт, анда сени атаң колдоп алганы, эгер күңгүрөнбөсө колдобой калганы, тайынбай кайра бат кел»,– дейт. Семетей өкүрүп түшсө күмбөз жооп кылбады, ал жолу болбой калганын түшүнүп, кайгыланып жатып калат. Күлчоро Манастан калган кырк кулактуу жез казанга жетелеп барган токсон бээнин этин салып, от жакса: он эки күнгө чейин бышпай туруп алат. Бул жөнүндө ал Семетейге айтат. Анда ал менден айрыла турган учуруң келгени деп казанды бөлө чабат. Ошол учурда кароолдо турган Канчоро Кыястын келе жатканын кабарлап аны мактап: «кармашкан м-н күчүбүз жетпейт, а көрөкчө тартуу тартып, алдына түшүп, эки тизгин, бир чылбыр эми колго алгын деп, элди жөнгө салгын деп Таласка кан көтөрүп алалы» дейт. Күлчоро Канчоронун арам оюн ашкерелеп, наалат айтат. Семетей жоожарагын жайланып, Нарторуну минип, жоого каршы чыкты. Жедигер колу келип бирок Семетейге кол салбай токтоп турушат. Анткени ал аргын, кыргыз аз журтту бармактууну баткызбай, тырмактууга чектирбей, канаттууга кактырбай, кааарлууга чаптырбай багып турган шер эле. Ал жедигерге жамандык кылган эмес. Чынкожо, Толтой өздөрү барып катылышып, каза болушкан. Өзү катылып өлгөн адамдын кунун кууган тууган ичинде туура эмес. Ушуну ойлошуп токтоп калган калың элди Кыяс кыстап согушка салды. Күлчоро жедигердин колуна каршы чыгып, алардын мизин кайтарды. Эл Кыяска качып барып бөөдө кыргын болгуча, Семетей м-н жараш деп талап кылышты. Кыяс алардын тилин алмак болгондо бузуку Канчоро: «Эгер силер качсаңар мен кайра Семетейлерге кошулам да баарыңды кырам»,– деп коркутту. «Алты күн тынбай уруш кылсаңар, Семетейдин аты баспай жөө калат, мына ошондо Кыяс барып беттешсе болот»,– деди. Айласы кеткен жедигерлер Семетейге кайрадан кол салышты. Жоо м-н тынбай салышкан Семетейдин астындагы аты Нартору баспай калды. Күлчоро Семетейге Суркоёнду мингизди. Ал жоого кирди. Аккелтени атса, ок атылбады. Ошондо Сырнайзасын алып Кыясты качырды, астындагы Суркоён баспай туруп алды. Күлчоро Толтойду өлтүргөндө Суркоён жедигерди көздөй качып, Семетей убара болуп узакка кубалап кармайт да ачуусу келген боюнча кулагын кесип, ногойдун оюк энин салат. Суркоён ошону кектеп жүргөн экен, ошондуктан, баспай туруп алды. Ачуусу келген Семетей Суркоёндун башын кесип алды да чабуул койгон жедигерди бучкагына теңебей, Аккаңкыны баштанып, чоң тердикти жазданып, Аколпокту жамынып жатып алды. Жалгыз калган Күлчоро Семетейге келип: «Сенин көзүң өтсө каптап кетчү жоо көп экен, эл айласы не болот» – деп зар ыйлады. Семетей абасы Бакайды ардактап өз колу м-н көмбөй калганын, артында карыган энеси калганын ж. б. айтып арман кылды да, Айчүрөк өзүн-өзү өлтүрбөсүн, боюнда үч айлык күмөн бар, ошону аман өстүрсүн, эл туш-тушка сакчы коюп камдуу жатсын, сыртка сыр чыгарба, кытай келип кыргын кылбасын деп керээз кебин айтты. Жедигер колу кайрадан камап киргенде, жардамга келген Сарыкан аларды сүрүп чыкты. Канчоро аны кантип

өлтүрүүнүн жолун Кыяска үйрөттү, бирок коркок ал анын айтканын аткара албады. Сарыкан качкан жоону кубалап, жалгыз ат чубап өтчү Жаңырыктын жар кыяга кептелгенде аңдып жаткан арамза Канчоро анын маңдайындагы жалгыз көзүнө атып өлтүрдү. Күлчоро Сарыкандын сөөгүн Төрт-Күлдүн төмөн жагына жашырып, кайрадан салгылашка чыкты. Ортодо узак салгылаштар болуп, Күлчоронун өзүнө жеке беттешүүдө алы жетпеген жоо астындагы минген аты Актелкини атып өлтүрдү. Атсыз калган Күлчоро жоо м-н тең ата болуп салгылаша албай шайманы ооп, жетимиш жерден жара жеп, Эчкиликтин Кара-Зоого барып корголоду. Аты жок, жөлөгөн таянычы жок калган Семетей, ажалы жакындаганын сезип, Аккаңкыны жазданып Аколпокту жамынып кыймылдабай жатып алганда Кыяс өлтүрмөк болуп бир нече жолу камынып сүрүнөн батына албайт. Канчоро катуу кыстаганда аргасыздан макул болуп, Семетейдин артынан келип сайып качат. Семетей Зулпукор м-н жаскап калганда этегин эшип, астындагы аты Тооторунун томугунун жарымын жара чапты. Жат эмес, өздөн кордук көргөнүнө, белгилүү баатыр эмес, алсыз Кыястан жарадар болгонуна капа болгон Семетей: «кыдыр алла кудурет, кана алсаң жаным мына»,– деп чылгый ичи өрт болуп жатып калды. Аңгыча коктудан шамал табылып, тоо-тоодон туман табылып, жер силкинип бөлүнүп, көктөн көк кашка мөндүр төгүлүп, күн бузулуп, кыш болуп, колго келген жедигер кыңшылаган кыз болуп, караса көзгө илинбей, бу дүнүйө караңгы, кайсы экени билинбей, артык мүшкүл болду. Күндү мына ушундай жайлаган Айчүрөктүн сиңдиси Көкмончок бир жанга көрсөтпөй – Семетейди кайып кылып алып кетти, аны м-н бирге жаралуу жатканында иткушту жолотпой кайтарып турган Акшумкар м-н Кумайыкты да кошо ала кетти. Семетейди издеп Күлчоро анын жаткан жеринен, ал аманат таштап кеткен Бозкисени таап, абасын өз колу м-н кастарлап көмбөй, анын кайда кеткенин дайнын билбей калганына өкүнүп арман кылды. Канчоро, Кыяс баш болгон жедигерлер Семетейдин казынасын талады, аны кайтарган Бөлөкбайды кырк калчасы м-н каршылык кылгандыгы үчүн өлтүрүштү. Олжого тунган жедигерлерди Канчоро: «Күлчорону таап жок кылбасаңар өч алмайын тынбайт, издегиле» – деп буюрду. Жаралуу болуп алы кеткен, мылтыгында ок-дарысы жок Күлчоро Кара-Үңкүрдө корголоп жаткан эле, ага Канчоро жедигерлерди ээрчитип келди. Мылтык атып, жаа тартып каптаган жедигердин колуна Күлчоро жаралуу болсо да бой бербей жакын келгенин кылычтап, алысыраактарын найзалап турду. Айласы кеткен Кыяс: «Күлчоронун сырын жакшы билесиң, өзүң кармап бербесең болбойт» – деп Канчорого кайрылды. Ал жаралуу абалы м-н кармашып жатып шайы оогон Күлчорону айбалта м-н шилиге чапты. Ачуусу келген Күлчоро Канчорону кылыч м-н качырып калганда жедигерлер артынан көптөн келип басып калышып колу, бутун байлап, далысынын кечирин кесишти. Кыяс м-н Канчоро мындан кийин Семетейдин Таластагы ордосун чаап, талап, жакын адамдарына кордук көрсөтүп, кулдукка айландырды. Канчоро мурунтан алдыртан сүйлөшүп жүргөн Чачыкейге үйлөнүп, Таласка кан болду. Айчүрөктү Кыяс зордук м-н жерине алып кетти. РЖВда Семетей жаман түш көрүп, атасынын күмбөзүнө тайынып келүүгө жөнөйт. Айчүрөк астынан тосуп жаман түш көрдүм, бу сапар эмес, кийин бар, болбосо бир байталды аябай, Үмөтөйгө тартуу тартып, Тайбуурулду суратып алып анан бар»,– деди. Семетей аны булдурсун м-н капталга чаап жөнөп кетет. Айчүрөктөн кабар уккан Канықей да Семетейди

токтотууга аракет кылат. Анын да тилин албай күмбөзгө тайынууга барып казанга эт салганда кара кочкул кан чыгып жаман белги берет. Семетей, Күлчоро, Канчоро ал жерден аттанып жөнөшкөндө астыларынан жедигердин колу чыгат. Семетей эки чоросун эки жерден жоону тостуруп, өзү Боз-Сеңирден Кыясты тосот. Анын тосуп жатканын Кыястын Тоотору аты билип ээсине эскертти. Семетей Аккелте м-н атканда Тоотору так түйүлүп Кыясты куткарды. Семетей жоону кыра баштаганда астындагы аты Чоңбаш семизинен баса албай калды. Атсыз калган Семетейге Күлчоро өзүнүн минген Көкчебичин берип, үйдү көздөй кач дейт. Семетей сени таштап кете албайм дегенде экөө Көкчебичке учкашып минет. Жаңырыктын жалгыз жолго келгенде экөөнү катар көтөрө албай Көкчебич баспай калат. Душман курчап келгенде Күлчоро Көкчебич м-н качып кутулат. Анын астынан чыккан Канчоро Семетейден үч жолу көөнүм калган Кыяска качып кирели дейт. Күлчоро: «Өлсөм шейит, өлтүрсөм казымын, төрөмдөн кантип тирүү каламын»,– деп Кыясты качырып ыргыта сайганда Тоотору куткарып кетти. Күлчоро: «Төрөмдү жедигерлер жайлап салса керек, Көкчебичти эс алдырып, анын сөөгүн жанды тиргизген өчкөн отту тамызган Айчүрөккө алып барып тирилтейин»,– деди. Канчоро Кыяска барып: «Семетейди кармап берсем эмне жакшылык кыласың? – деди. Ал: «сени кан көтөрүп, Күлчоронун аялы Чачыкейди алып берем» деди, Канчоро Семетейдин артынан барып байлап бергенде, Кыяс айбалта м-н арка-моюн арасына бир салып жөнөйт. Канчоронун кеңеши м-н кайра келип сөөгүн өрттөдү. Күлчоро жедигер колу м-н кармашып, Көкчебич баспай калганда колго түштү. Канчоро Чачыкейди алды, Кыяс Айчүрөктү жерине алып кетти.

Р. Сарыпбеков

«СЕМЕТЕЙДИН» ФОНОЖАЗУУСУ – эпостун эң алгачкы үн жазуусу. Кыргыз элинин тарыхындагы биринчи үн жазууга түшкөн кыргыз сөзү. 1903-ж. сүрөтчү Б. Смирнов Пишпекте Кенжекара ырчынын аткаруусунда фонографка «Семетейден» үзүндү жазып алган. Бул жазуу ж-дө Б. Смирнов Москвадан 1914-ж. чыккан «Түркстан талааларында» («В степях Туркестана») деген китебинде айтып, фонографка жазылган жазуунун текстинин орусча котормосун берген. Фонографтагы үзүндүнүн тексти м-н китепке берилген котормонун ортосунда айырмачылыктар бар. Котормодо окуя Агаяктын тоосунан башталып чалгынга Күлчоро м-н Канчоро барып, Айчүрөктү туткундан бошотсо, фонографтагы текст б-ча окуя Олуянын белинен Ак бейиттин Ногой элинен башталат да, чалгынга он эки жашар Күлчоро барып аркы өйүздөгү кыздарга жолугат. Семетей Айчүрөккө үйлөнүп, Үргөнчтө кан болуп туруп дүйнөдөн кайтат. Бул үзүндүдө эпостун башка варианттарында учурабаган жаңы аталыштар, окуянын өнүгүшүндөгү айырмачылыктар «Семетейдин» бизге жетпей калган белгисиз бир вариантынан кабар берет. Фоножазуунун тексти анча чоң эмес. 18–20 мүнөттүк. Жоголгон нерсе катары гана белгилүү болгон бул жазууну Кыргыз ССРинин Борб. архивинин ил. кызматкери Л. А. Виноградова Москвадагы А. С. Пушкин үйүндөгү орус адабияты ин-тунун фоноархивинен тапкан. Фоножазуунун көчүрмөсү Кыргыз ССРинин Борб. архивинин фоно-фото бөлүмүндө сакталып турат.

К. Айдаркулов

«СЕМЕТЕЙ КҮҮ» – Актан Тыныбек уулунун дастан күүсү. «Семетейдин» сабатмалуу обонунун негизинде чыгарган. Анда Семетей баатырдын эрдиги, эли-

не, жерине болгон сүйүүсү, акылмандыгы, адамкерчилиги салтанаттуу марш түрүндөгү кайрыктар сыпатталат.

«СЕМЕТЕЙ МЕНЕН АЙЧҮРӨКТҮН ЖОЛУГУШУ» – орус саякатчы-сүрөтчү Б. В. Смирновдун Кенжекара ырчыдан жазып алган «Семетей» эпосунун негизинде тарткан калем сүрөтүнүн шарттуу аталышы. Сүрөттө Кенжекара ырчы айлана-чөйрөсүн унутуп, эпикалык каармандардын «башка» дүйнөсүнө аралашып, аларды көрүп тургандай элестүү кылып айтып жатканында, сүрөтчү, ырчынын сөзү ошол эпикалык дүйнөнү көз алдына элестетип, кагаз бетине түшүргөн. Ал тарткан сүрөттөн биз Семетей баатырдын Ак борчук аты м-н Үргөнчтөн өтүп, тигил жээкте үй тигип, күтүнүп жаткан Айчүрөккө келип, жолугушуп тургандыгын көрөбүз. Алдынкы планда жасалгалуу ээр-токум токулган ак боз атка минген Семетей колуна Сырнайза алып, кундуз бөркүн көйкөлтө кийип нары карап турат. Анын келгенине жетине албай, жанаша тигилген эки боз үйдүн биринчисинин түрүлүү эшигинен жаңы гана чуркап чыгып, токтой калган Айчүрөккө Семетей бир нерсе айтып жаткандай. Арткы пландагы боз үйдөн чыгып келе жатып, токтой калган ак элечектүү үч аялдын көрүнүшү, бири-бирин жактырышкан эки жардын сөздөрүнө тоскоол болбос үчүн атайын оолак турушкан Айчүрөктүн курбуларынын образын бергендей болот. В. Б. Смирновдун тарткан бул сүрөтү кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгындагы эпикалык каармандардын образын чагылдырган эң алгачкы сүрөт деп айтууга болот.

К. Айдаркулов

«СЕМЕТЕЙЧИ» – эпостун «Семетей» бөлүмүн гана айткан манасчы, к. *Манасчылар.*

«СЕМЕТЕЙ» ЭПОСУ – эпостун экинчи бөлүмү. «Манасты» түздөн-түз улантканбул эпос көп варианттуу, б. а. бүгүнкү күндө жыйырма беш адамдан жазылып алынган ар кандай көлөмдөгү материалдар Кыргыз Республикасынын Улуттук ИАсынын Кол жазмалар ж-а жарыялоо бөлүмүндө сакталып турат (С. Каралаев, 925–953-инв. 316157 ыр сап; М. Чокморов, 218, 221–223-инв. 71609 ыр сап; Ш. Ырысмендеев, 865–878-инв. 42338 ыр сап; Б. Абдырakманов (Тоголок Молдо), 838–841-инв. 1027 ыр сап; Б. Сазанов, 165–175-инв. 67704 ыр сап; Ы. Абдыракманов, 184–188-инв. 23584 ыр сап ж. б.) «С». э. сүрөттөгөн окуяларынын мазмуну катышкан каармандарынын иш-аракети б-ча «Манас» эпосунун генеалогиялык уландысы. «С.» э «Манас» бөлүмүнө караганда бизге бир топ жакынкы мезгилди, патриархалдык-феодалдык түзүлүш күч алган учурду чагылдырат. Эпостун негизги өзөгүн түзгөн салттуу окуялар (байыркы доорлорго таандык көрүнүштөр ж-а кийинки доорлорго мүнөздүү айрым элементтер) калыптанганга чейин эволюциялык түрдө өнүгүп, өзгөрүүлөргө учураган. «Манастын» монументалдуулугу ар дайым эле эпосту баштан аяк айтууга мүмкүнчүлүк берген эмес. Тигил же бул эпизоддор угуучулардын талабына ылайык аткарылып, эл арасында дайыма айтылып жүргөн үзүндүлөр жогорку көркөмдүк деңгээлде болсо, айрымдары кыскача мүнөздө баяндалган. Бирок, эл ичинде «С.» э-нун сюжети негизинен толук калыптанган. Анын өзөгүн түзгөн салттык туруктуу окуялар: атасы өлгөн жаш баатырдын качып барып таятасынын колунда өсүп, тарбияланышы; эр жеткен соң өз элин таап, атасынын ордун ээлеши; Айчүрөккө үйлөнүшү; атасынын өчүн алышы; Канчоронун кастыгы м-н

Кыястан жеңилиши. Саналган эпизоддор эпостун бизге белгилүү варианттарында дээрлик учурайт. Ырас, түрдүү варианттарда бул же тигил окуянын алда канча кеңейтилип берилиши (мис., СКВда Коңурбайдан кун куу) же схемалык түрдө кыскартылып айтылышы жолугат. Эпостогу башкы салттык туруктуу окуя – баатырдын төрөлүшү ж-а балалык чагы. Айрым деталдык майда көрүнүштөрдү эсепке албаганда эпизод варианттардын басымдуу көпчүлүгүндө негизинен бирдей. Ал эми айырмачылыкты түзгөн майда деталдар чыгармадагы окуялардын өнүгүшүндө, теманын багытында, идеянын ачылышында анчалык мааниге ээ эмес. Бул эпизод Саякбайдын, Тоголок Молдонун, Акмат Рысменде уулунун варианттарында ж-а РЖВда окшош. Бирок, РЖВда Манас өлгөндөн кийин Каныкейди алмакчы болуп Меңдибайды арага салган Абыке, Көбөштөргө Каныкей боюндагы бала кыз төрөлсө тиерин, эркек болсо тийбей тургандыгын билдирет. Демек, бул вариант б-ча Манас өлгөндө Семетей али төрөлө элек. Башка варианттардын баарында (Сагымбайдын «Манасында» да), Семетей Манастын көзү барда эле төрөлөт. Бардык учурда тең Абыке, Көбөштүн Каныкейди талап алышы, Семетейдин таятасынын үйүндө чоңоюшу баяндалат. Эпостун түшүнүгүндө атасынын көзү тирүүсүндө төрөлүп, өтө жаш жетим калган бала м-н али курсакта калган баланын принципиалдуу айырмасы жок. Бийлик үчүн аёосуз күрөш жүргөн феодалдык уруу түзүлүшүнүн учурунда андай балдардын экөөнүн тең өмүрүнө зор коркунучтун болушу адаттагы көрүнүш. Болгону – мурасчы балага уруулаш-туугандарына – анын атасынын мурасына акысы бар адамдарга караганда, энесинин төркүнү тарап алда канча жакын. Анткени, алардын балага туугандык байланышы болуу м-н бирге алар калыс, мураска кызыкчылыктары жок, тескерисинче, салт б-ча баланын эр жетишине көмөктөшүп, энчи берип жардамдашууга, ал турмак керек болсо үйлөндүрүүгө милдеттүү. Ошон үчүн алар жетимдин атадан калган мурасына көз артпайт, кайра ошол мурастын баланын өзүнө тийишине тилектеш. «С.» э. чагылдырган тарыхый шарттын талабы ушундай. Кыскасы, «С.» э-нда негизинен патриархалдык-феодалдык доордун типтүү салттары реалдуу мүнөздө чагылдырылып, түшүнүк, көз караштардын калдыктары, образдардын ичиндеги байыркылары (жөө жомоктук, мифологиялык-фантастикалык) да орун алган. Элдин эски учурлардагы көз караш, адат-салтынан кабар берген элементтер м-н бирге кийинки түшүнүктөр бар. Албетте, мындан улам эпос чагылдырылган доорду белгилөө мүмкүн эмес экен деген корутунду чыгарууга, же эпостун мазмунунда кандай учурлардын изи сакталса чыгарма чагылдырган мезгил деп ошолордун баарын эсептөө зарыл дешке болбойт. Эпостогу чагылдырылган негизги өзөк окуялар жаралган учур ошол чыгармадагы доор катары эсептелет. Ал башкы өзөккө түрдүү учурларда, түрдүү себептер м-н кошулган башка мезгилдерге таандык материалдар жардамчы милдетти аткарат. Мындай көрүнүш айрыкча эпостук чыгармага мүнөздүү. «С.» э. чагылдырган доордун мүнөзүн тактоодо чыгармада сөз болгон элдин маданий-материалдык байлыгы, өнөр кесиби ж. б. да чоң мааниге ээ. «С.» э-нда курал-жарактын ар кандай түрлөрү, чарбалык буюмдар кеңири колдонулат. Баалуу буюм, мүлк катары алтын, күмүш көп эскерилет. Элдин жашоо тиричилигинде натуралдык чарба негизги орунда. Бул абал В. И. Лениндин феодализмдин эң урунттуу белгилеринин бири катары натуралдык чарбаны көрсөткөн белгилүү пикирин ырастап турат. Кол өнөрчүлүк, айрыкча

аялдардын уздугу даңазаланат. Маселен, Аколпоктун жасалышынын сүрөттөлүшүнүн өзүнөн эле кол өнөрчүлүккө эпосто кандай орун берилгендиги даана байкалат. О. эле жоокерчиликке байланышкан курал-жарактар да канчалык эмгек м-н бүткөрүлгөндүгү кайра-кайра эскерилип, өзгөчө баяндалат. Бийлик, байлык бардыгынан жогору коюлуп, демилге ага арналып турган ошол коомдук шартта мурдагыдай уруулук-туугандык белги чечүүчү мааниге ээ эмес. Жеке кызыкчылык башкы ролду ойноп, жакындардын өз ара мамилеси да байлыкка, мансапка багытталган.

Семетей Таласка көчүп келгенден кийин Манастын түздөн-түз мурасчысы катары туугандары м-н атадан калган мал, мүлк, уруу ичиндеги укук үчүн күрөшсө, күрөштүн кийинки, экинчи этабы уруулар арасындагы таасир, укук үчүн жүргүзүлөт. Патриархалдык уруу түзүлүшүнүн калдыгы, көчмөн элдердин эпикалык чыгармалары жигит күтүү салты эпосто кийинки шартка жараша идеализациялангандыктан, Саякбай Карала уулу Семетейди кырк чорого дайыма эле жандата бербейт (Тоголок Молдо болсо Семетей алгачкы ирет элине келгенде эле Бакай асырап багып жүргөн мурдагы чоролордун балдары м-н жолуктурат). Манасчы кээде майда көрүнүштөргө көп көңүл бурбаганы м-н сюжетинин толуктугу, окуяларынын кызыктуулугу б-ча, баатырдык мотивдердин эпикалык арымда сүрөттөлүшү жагынан башкалардан өзгөчөлөнүп турат. Маселен, Семетейдин сырткы душманы Коңурбай м-н болгон согуштук эпизод эң жогорку көркөмдүк ык м-н сырттан келген душмандын коркунучтуулугун, күчтүүлүгүн, аны жеңген баатырдыкты, адептүүлүктү даңазалайт. Кыскасы, сүрөттөлүшү жагынан «Манастагы» «Чоң казатты» эске салган бул согуш ата-бабанын кунун куугандыкты далилдейт.

Эпикалык салт б-ча «С.» э-нун окуясы да «Манастагыдай» эле баатырдын өлүмү, элдин оор азапка түшүшү, бүлөсүнүн куулуп, сүрүлүп жоо колуна кетиши м-н бүтөт. Ошондуктан эл башына түшкөн оор кайгыны жеңилдетүү максатында Семетейден туяк калтырылат. Мындан Манас баатырды эл канчалык деңгээлде кадырласа, анын уулун да андан төмөн баалабагандыгы сезилип турат. Элдик оозеки чыгармачылыктын поэтикалык күчү Семетейди бир нече ирет өлүмдөн сактап, акырында аны өлбөс каарманга айландырып, түбөлүк өмүр тартуулайт. «Манас» эпосунун ар бир бөлүмү ар башка доордогу көз карашка, талапка, шартка карай жайгаштырылып, бир темага, бир идеяга баш ийдирилген көркөм оозеки чыгарманын сонун үлгүсү катарында бирдей кызыктырат. Алардагы айтылган ой, көтөрүлгөн идея генеалогиялык байланыштагы Манас, Семетей, Сейтек өңдөнгөн көркөм образдар аркылуу бекемделет. Адатта андай баатырлардын өмүр баянын, аракетин баяндоодо эпостогу мурдагы муунга таандык айрым окуялар улантылып, айрымдары жаңыдан киргизилет. Чыгарманын жалпы идеясы кийинки муундар жашаган доорго, мезгилге жараша жаңы түс алат. Элдик оозеки көркөм чыгармачылыктын жалпы мыйзамдарына ылайык ар бир эпос өз элинин басып өткөн түрдүү тарыхый дооорлорунун белгилерин өзүнө сиңирип, улам кийиндеген сайын жандуу организм катары ага жаңы катмарлар кошула берет. Андай жаңы «толуктоолор» эпосто элемент түрүндө болуп, чыгарманын салттуу окуялары чагылдырган доорду белгилөөдө, жалпы эле эпостун идеялык багытын, каармандардын образын тактоодо «С.» э-нун негизги өзөк окуялары чагылдырган тарыхый шарттан кийинки учурларда кошулган

толуктоолор ж-дө эскербей коюшка болбойт. Анын үстүнө бул чыгармадагы андай толуктоолор бир топ орчундуу. Алардын айрымдары эпостун жанрдык белгисине да таасирин тийгизип турат. Мис., «С.» э. жалпы салтка ылайык духу б-ча баатырдык эпос. Бирок анын мазмунунда элдин тарыхый чыгармачыл өсүшүнүн кийинки учурларынын талабына ылайык орун алган айрым турмуштук көрүнүштөр, түшүндүрмөлөрдөн кыргыз эпосторуна сейрек киргизилген жаңылыктын бар экендигин байкоого болот. Аны төмөнкүлөрдөн көрөбүз. Семетейдин керт башына, бүлөсүнө, уруусуна таандык мамилелер, туугандар арасындагы ык келишпестик биографиялык сызыкта улантылып, сүйүү мотиви кошулат. Семетей м-н анын кудалаган колуктусу Айчүрөктүн ортосундагы мамиле баатырдык-романтикалык мүнөздө берилип, жомоктук-фантастикалык мотив коштойт. Аны эпикалык өнүгүштүн кийинки жаңы баскычы катары феодалдык коомдун фонундагы каармандын баатырдык м-н жетишкен даңазалуу сүйүүсү ж-дөгү кызыктуу сюжет чыңдайт.

Кийинки эле доордун продуктусу эсептелип жүргөн батыш өлкөлөрдөгү рыцардык романдар сыяктуу эле романтикалык эпостордогу сүйүү маселесине арналган кеңири тараган сюжет О. Азия элдеринин эпосторунда да көп учурайт. Мына ушул сюжет «С.» э-на да таандыктыгы аны батыштагы романтикалык эпосторго, О. Азия элдериндеги баатырдык романтикалык эпосторго типологиялык жактан окшотуп турат. Ырас романтика байыркы баатырдык үйлөнүү темасынын андан аркы өнүгүшү эмес, көбүнчө эпоско өзүнчө жаңы тема, жаңы бир мотив катарында да ачылат. Өзбек эпосторундагы сыяктуу өз алдынча айрым бир чыгарма катарында жашайт.

Эпостун «Манас» бөлүмүнө караганда «С.» э. лирикалык мүнөздөгү чыгарма катарында, биринчи бөлүктөгү айрыкча баатырдыкты даңазалоодон айырмаланып, көбүнчө кадимки жай турмуштагы элдик үрп-адат, салт, сүйүү кырдаалдары баатырдык духка ширетилип, бир эле чыгармада кыналышып калыптанган. Бул айрыкча Семетей м-н Айчүрөктүн окуясы аркылуу далилденет.

А. Жайнакова

«СЕМЕТЕЙ» ЭПОСУ – «МАНАС» ТРИЛОГИЯСЫНЫН ЭКИНЧИ БӨЛҮГҮ» – *М. Мамыровдун* эмгеги (Ф., 1963). Эмгек Алгачкы сөз, «Семетей» эпосунун варианттарындагы окшош мотивдер ж-а өзгөчөлүктөр. Эпостун образдары жана стилдик курулмалары, Акыркы сөз бөлүмдөрүнөн турат. Алгачкы сөздө «Семетей» эпосу «Манас» үчилтигинин 2-бөлүгү катары сюжеттик композициялык курулушка, идеялык мазмунга ж-а стиль өзгөчөлүккө ээ болгон көркөм чыгарма экенин айтат, «Семетей» эпосунун варианттарындагы окшош мотивдер ж-а өзгөчөлүктөр деген бөлүктө анын сюжеттик мазмунуна кирген окуялардын жайгашын, өнүгүшүн ар түрдүү варианттарды бири бирине салыштырып алардын окшоштуктары м-н өзгөчөлүктөрүнө токтолот.

Эпостун образдары жана стилдик курулмалары деген бөлүктө «Семетей» эпосунун составдык бөлүктөрүнүн негизгилери – идеялык багыты, образ системасы, көркөм стили талдоого алынып, мүнөздүү өзгөчөлүктөрү, касиеттери белгиленет. Китеп акыркы сөз бөлүгү м-н жыйынтыкталат.

А. Абилов

«СЕМЕТЕЙ» ЭПОСУНУН ТАРЫХЫЙ-ГЕНЕАЛОГИЯЛЫК НЕГИЗИ – «Семетей» эпосундагы чагылдырылган эпикалык доордун мүнөзүн ж-а андагы генеалогиялык циклдешүү принцибинин өзгөчөлүгүн изилдөөгө арналган «Ма-

нас» иликтөөчү *А. Жайнакованын* эмгеги (Ф., 1982). Ушул багытта эпостогу түрдүү катмарлар каралып, жомоктук-мифологиялык элементтердин орун алышы тийиштүү фактылар м-н бекемделет. Автор салттык сюжеттик канваны талдоо м-н эпостогу чагылдырылган доор болжолдуу түрдө аныкталат. Автордун ою б-ча эпостун өзөгүн түзгөн салттуу окуялар – байыркы доорлорго таандык көрүнүштөрдөн. Алар кээде кийинки доорлорго жата турган элементтер м-н ширелишип да кетет. Эпостун окуялары салттык мүнөзгө ээ болуп калыптанганга чейин эволюциялык түрдө өнүгүү м-н көп өзгөрүүлөргө учурашкан. Демек «Семетей» эпосунун сюжеттик тутумунан ар кандай дооорлордун поэтикалык көркөм чагылышын көрүүгө болот. Поэма жеке эле тематикасы, идеясы б-ча гана эмес, өзүнүн көркөм статистикалык куралмалары жактан да «Манас» бөлүмүн улантат, бирок айрым учурда орун алган окуялардын, мотивдердин мүнөзүнө ылайык жаңы түс, формада да берилет. «Манас» үчилтигинде орун алган генеалогиялык принцип эпикалык баатырдын ордуна жаңы баатырды жаратып гана тим болбостон, мурунку салттуу сюжеттик схеманы керектүү учурда деталдык белгилерине чейин кайталап жаңыртып чыгат. «Манас» бөлүмүнө караганда үйлөнүү темасы м-н ички душмандарга каршы күрөштөрдүн күчтүү ж-а кеңири сүрөттөлүшү аркылуу оригиналдуулукка жетишкен «Семетей» – генеалогиялык планда да жеткиликтүү иштелүү м-н коомдук түзүлүштүн патриархалдык-феодалдык баскычындагы элементтерин көбүрөөк сактап калган деген жалпылоо, жыйынтык чыгарылат.

Ж. Төлөев

СЕМИЗ-БЕЛ – топоним. Кытай-калмактар башта басып алган жерлерин бошотуп ала баштаган кыргыздар С.-Б-де «Туңшаң калмак журтунун, даңзар кытай элинин» (КФ, 576-инв., 513-б.) аскерлери м-н беттешип, жеңип чыгышат. Географиялык реалияда Кочкор өрөөнүнүн чыгышындагы Кара-Тоо м-н Үкөк тоолорунун ортосундагы аймак.

СЕРЕ – өлгөн адамды коё турган жай, түркүктөргө орнотулган үстүңкү бети гана жабылып, туш жактары ачык бастырма. РЖВда:

Манасты табытына салды дейт,
Сарайга сере кылды дейт,
Алдыңкы жерден сызын өткөрбөй,
Үстүнү күндөн көсүн тийгизбей,
Сарайга серелеп койду дейт (РЖВ, 114).

С. тува, бакшылардын сөөгүн коюучу «сери» деп аталган төрт буттуу замбил сыяктуу жайга окшош. «Манаста» да С-ге сөөк коюлушу айтылат. Тувалыктардын серисинин үстү ачык болгон. Өлүк серинин үстүнө коюлган бойдон калчу.

СЕРЕК – кырк чоронун белгилүүлөрүнүн бири. Өз аты – Байсабай. С. – ылакап аты. Бардык варианттарда кырк чоронун катарында Сыргак м-н катар айтылат. С. өзүнүн баатырдыгынан тышкары ар дайым өз тапкычтыгы, билермандыгы, акылмандыгы м-н башка чоролордон өзгөчөлөнүп турат. Ар кандай татаал, кыйын кысталыш учурлардан С. билгичтиги, тапкычтыгы м-н жол таап чыгып кеткен учурлар эпосто өзгөчө белгиленип айтылат. Сагымбай Орозбак уулу С-ке төмөнкүдөй мүнөздөмө берет:

Сайкашка сөзүн билип ал,
Кырк баатырдын ичинде
Билгичилден бири бар.
Саясы салкын тереги,
Кысылса тиер кереги,
Кыйбат баа Сереги.
Таар ордуна бөз тапкан,
Тарылган жерде сөз тапкан.
Талкаланган сыныкка
Дары жагып, эп тапкан,
Такалган жерде кеп тапкан (СО, 2. 320).

Көп учурларда, айрыкча алабарман, ала көөдөн Манасты кыйчалыш учурларда билгичтик м-н сактап калат. Манас баатыр Алоокеге барып, анын сунушу б-ча конууга макул болот. Мындай учурларда «Саясы салкын терек бар, Сандыргалуу Манаста Салтанаттуу Серек бар». Билгич С. мында да Алоокенин берген тамагын жебестен, мал алдырып, өзүбүз союп, өзүбүз этин бышырганыбыз жөн дейт. Бакай Серектин сөзүн макул көрөт. Манасты сыйламыш болуп, уу бермекчи болгон Алоокенин ою ишке ашпай калат. Он башы болгон Тазбаймат Манасты унутуп шаштысы кеткенде да аны сактап калган С. болот. С-тин образы Ч. Валиханов жазып алган текстте Манастын жакын чоролорунун бири катары эскерилет. «Эми үйдө Серек от башым, чором», «өйдө Серек от башым» делип, өз кишиси, ой, сөз тапкыч башчысы экендиги айтылып жатат. СОВдо, СКВда да С-тин эрдигин, адамдык сапатын, иш-аракетин сүрөттөп С-тин көп кырдуу образын ачып турган мүнөздөмөлөр арбын:

Жапырагы алтын байтерек,
Сандыргалуу эр Серек,
Ал өнөрү болбосо
Серек деп айтуу не керек (СО, 3. 50),
«Серүүндөгөн Сереги,
Серпишкен жоого кереги» (СК, 2. 65) ж. б.

Белгилүү варианттардын дээрлик бардыгында С. кырк чоронун бири, Манас м-н аталаш тууган катары баяндалат. СКВда «Төмөнкү Кырымдан келген эр Серек» делет. Ал эми Кызыл-Суулук манасчы Жусуп Мамайдын вариантында С. Жакыптын Магдымдан төрөлгөн баласы, Манастын аталаш иниси болуп айтылат. Чоң казатта окко учкан он эки чоронун бири (СКВ).

К. Кырбашев

СЕРСАБАЙ – эпизоддук кейипкер, Каныкейдин нөкөрү. Кейип-пайдын кызы. Манас Каныкейге күйөөлөп баргандагы ат чаап жар тандоодо аты отузунчу келген Кербен тагдырына буюрган С-га үйлөнөт (СО, 2. 419, 426).

СЕРЧИ, С э э р ч и (ар. – сыйкырчы, дубалоочу, дубакөй) – эпосто да сыйкырчы, көз боочу деген мааниде жолугат. «Жол адашпас жерчиден, Көз байлоочу серчиден» (СО, 2. 27). «Аяры бар алтымыш. Сээрчиси жетимиш» (СО, 2. 34).

СЕТЕР КӨТӨРҮҮ (моңг. сетер – ыйык) – ыйык кылып эркин коё берилген мал. Жакшы көргөн бир малды сүйгөн баласына арнап, аны ыйык көтөрүп, балага шыйрагын карматып, ырымдап малга кошуп жиберет. Анын этин жебейт, жүнүн албайт. Көбүнчө серкени кыргыз эли ислам динине кире элек кезде кол-

донгон. Бирок, мусулман болгондон кийин деле бул ырым эл ичинде сакталып калган. Калмак-моңголдордо да ушул сыяктуу мааниде колдонулат. С. к. ж-дө эпосто көбүнчө кошокторго карата айтылат:

Кечилдин жайы мына бул
Өгүзү карып, өзү өлгөн,
Кечилдердин адети –
Өлгөндүн малын тең бөлгөн
Серкесин сетер көтөргөн (КВ, 2. 25) – деп Бокмурун ашка кабар бергенде жаш Айдарга Коңурбайдын элин сүрөттөйт.

СИЛЛАБИКАЛЫК ЫР ТҮЗҮЛҮШҮ – ыр түзүлүшүнүн муунга, муун өлчөмдөрүнө негизделген түрү, к. *Муунчул ыр түзүлүшү*.

СИМПОЗИУМ (1988) «Манас» эпосу боюнча союздук симпозиум – Бүткүл союздук V түркология конференциясынын чегинде «Манас» эпосуна арналып өткөрүлгөн атайын илимий жыйын. 1988-жылдын 9-сентябрында Фрунзе шаарында өткөн. Жетекчилери: Кыргыз ССР ИАнын академиги И. Т. Айтматов (төрага), СССР ИАнын корреспондент-мүчөсү Э. Р. Тенишев, Кыргыз ССР ИАнын вице-президенти Т. Койчуев, Кыргыз ССР ТАИнин директору А. Эркебаев ж-а филология илимдеринин кандидаты С. Кайыпов – катчы. С-га «Манас» эпосуна тиешелүү илимий докладдар ж-а билдирүүлөр м-н 44 окумуштуу катышкан. С-дун ачылышында республиканын булуң-бурчтарынан келген манасчылар улуу эпостон үзүндүлөр айтышып, Кыргыз мамл. академиялык драма театрынын артисттери кыргыздын кошок кошуу расмисин инсценировкалашкан. Пленардык кеңешмеде филологиялык илимдеринин кандидаты С. Мусаев («Манас» эпосун үйрөнүүнүн абалы жана келечеги), Р. З. Кыдырбаева («Манас» эпосунун түзүлүш-курулуш маселесине карата), тарых илимдеринин доктору Ө. Караев («Манас» эпосу жаралган доор), С. Кайыпов («Манаска» текстологиялык изилдөө жүргүзүү маселелери); Ж. Бөкөшев («Манас» эпосундагы аалам модели), тарых илимдеринин кандидаты И. Б. Молдобаевдердин («Манас» эпосун ар тараптуу изилдөө маселелери) докладдары угулуп, калган 38 доклад, билдирүүлөр тематикалык секцияларда угулган. Б и р и н ч и секция «Манас» эпосунун историзмы, поэтикалык жана «Манас» айтуу салты маселелери» деп аталып, анда филология илимдеринин докторлору Р. З. Кыдырбаева, М. Борбугулов, тарых илимдеринин доктору Ю. С. Худяков, илим кандидаттары, окумуштуулар Т. Абдыракунов, Э. Абдылдаев, М. Ч. Мамыров, Б. Кебекова, К. Кырбашев, А. Жайнакова, Р. Сарыпбеков, К. Ботояров, Д. М. Айдаровалар чыгып сүйлөгөн. Э к и н ч и секция «Манас» эпосу тарыхый-этнографиялык жана лингвистикалык булак» деп аталып, анда илимдин кандидаттары, окумуштуулар И. Б. Молдобаев, Ш. Б. Акмолдоева, М. Койгелдиев, Ш. Жапаров, К. Конкобаев, Р. Эгембердиев, И. Абдувалиев, Г. Жумакунова, А. Шериев, Р. А. Байбутова, Р. Көчөров, Г. Кушбековалар доклад, билдирүүлөр м-н чыгышкан. Үчүнчү секция «Манас» эпосу менен башка элдер эпосторунун байланышы» деп аталып, анда филология илимдеринин докторлору Р. Бердибаев, М. Мурадов, К. Максетов, илимдин кандидаттары, окумуштуулар Ф. В. Ахметова, К. Айдаркулов, А. Боронов, К. Садыковдор доклад, билдирүүлөр м-н чыгып сүйлөшкөн. Т ө р т ү н ч ү секция «Манас» эпосу жана азыркы маданият» аталып, анда илимдин кандидаттары, окумуштуулар С. Мусаев, Б. А. Бакиева, О. Козубаев,

А. П. Ярков, А. Керимбаева, А. Асанканов, К. Ибраимовдор чыгып сүйлөшкөн. С-га Казан, Москва, Новосибирск, Алматы, Нукус, Ош, Ташкен шаарларынан окумуштуулар катышкан. С-дун материалдары бүткүл союздук конференциянын материалдары м-н бирге «Түркология-88» аттуу китепке чыгарылган, к. *Бүткүл союздук V түркология конференциясы; «Түркология*-88».

И. Абдувалиев

СИМПОЗИУМ (1990) («Манас» эпосун комплекстүү изилдөө маселелери боюнча бүткүл союздук симпозиум) – «Манас» эпосун ар тараптан изилдөөгө арналып өткөрүлгөн илимий жыйын. 1990-жылдын 13–14-сентябрында Фрунзе шаарында өткөн. Кыргыз ССР ИАнын Тил ж-а адабият ин-ту уюштурган. Пленардык жыйынды Кыргыз ССР ИАнын вице-президенти, академик, Т. Койчуев ачып, кириш сөз сүйлөгөн. Анда негизги докладдар м-н Кыргыз ССР ИАнын корреспондент мүчөсү Р. З. Кыдырбаева («Манас» эпосунун архаикалык поэтикасы), СССР ИАнын корреспондент-мүчөсү, түркологдордун советтик комитетинин төрагасы Э. Р. Тенишев («Манастын» болжолдуу хронологиясы жөнүндө), Кыргыз ССР ИАнын корреспондент-мүчөсү А. А. Брудный («Манас» эпосун психологиялык талдоо жөнүндө), тарых илимдеринин доктору Ө. Караев («Манас» эпосунун жаралуу доору) чыгып сүйлөшкөн. Симпозиум тематикалык 4 секцияга бөлүнүп иштеп, 50 доклад угулган.

Биринчи секция – «“Манас” эпосун изилдөөнүн фольклористикалык аспектилери» деп аталып (жетекчиси Кыргыз ССР ИАнын корреспондент-мүчөсү Р. З. Кыдырбаева), анда окумуштуулар Э. Абдылдаев («Манас» эпосунун байыркы тарыхый негиздери жөнүндө), А. Рахманов (Байыркы түрк руникалык эстеликтери жана «Манас»), Т. Абдыракунов («Манас» эпосунун келип чыгуусу жөнүндөгү маселеге карата), Ш. Ибраев (этикалык мотивдерди системалаштыруу маселеси (кыргыз жана казак фольклорунун материалдарында), К. Омуркулов («Манас» эпосунда гиперболанын образ түзүүдөгү ролу), К. Осмонбетов («Манастагы» геологиялык кен байлыктар жөнүндө), С. Кайыпов («Манастын» илимий жарыялоо маселелери). Ш. Халмукамедов (Кыргыз жана түркмөн элдеринин эпикалык салттарындагы жомоктун элементтердин жалпылыгы), Р. Сарыпбеков («Манас» эпосунун эпикалык борбору жөнүндө) ж. б. доклад м-н чыгып сүйлөшкөн.

Экинчи секция – «Манас» эпосун изилдөөнүн лингвистикалык жана этнографиялык аспектилери» деп аталган (жетекчиси Кыргыз ССР ИАнын анык мүчөсү Б. О. Орузбаева). Анда окумуштуулар ж-а изилдөөчүлөр М. Мусаев, И. Кязимов , И. Молдобаев, К. Дыйканов, Ш. Жапаров, А. Шаршеналиева, Б. Алымбаева, К. Коңкобаев, А. Боронов, К. Сейдакматов, Ж. Орозобекова ж. б. доклад жасашкан.

Үчүнчү секция – «“Манас” эпосун изилдөөнүн философиялык жана эстетикалык аспектилери» деп аталып (жетекчиси философия илимдеринин доктору, Кыргыз ССР ИАнын корреспондент-мүчөсү А. И. Нарынбаев), анда окумуштуулар Ш. Акмолдоева, Т. Танаев, Т. Аскаров, К. Матиев, А. Бекбоев, Д. Айдарова ж. б. доклад м-н чыгышкан.

Төртүнчү секция – «“Манас” эпосун изилдөөнүн педагогикалык жана маданият таануучулук аспектилери» деп аталып (жетекчиси философия илимдеринин доктору, профессор А. Исмаилов), анда окумуштуулар ж-а

изилдөөчүлөр К. Асаналиев, А. Исмаилов, Б. Алагушов, Ж. Шериев, О. Шайымкулов, К. Дүйшалиев, А. Акматалиев, Р. Кармышакова ж. б. чыгып сүйлөшкөн. С-га Москва, Фрунзе, Ашхабад, Ташкен, Алматы, Бакы, Ош шаарларынын окумуштуулары катышкан. С-га манасчылар Каба Атабек уулу (Тоң району), семетейчи Сейдене эне (Токтогул р-ну), Уркаш Мамбеталы уулу (Фрунзе), Мейман Исраилов (Жумгал) да чакырылып, өнөрлөрүн тартуулашкан. Кинорежиссёр М. Убукеевдин «Улуу манасчы» деген илимий-популярдуу кино тасмасы көрсөтүлгөн. Кыргызстан Жазуучулар союзунда симпозиумдун катышуучулары жазуучулар м-н жолугушуп, ай тегерек маек уюштурулган. Корутунду пленардык жыйында филология илимдеринин доктору, профессор М. Борбугулов «Манас» энциклопедиясын түзүүнүн принциптери», М. Убукеев «“Манас” эпосун маданий таануу жагдайында шөкөттөө» деген докладдар м-н чыгып сүйлөп, секциялардын жетекчилеринин билдирүүлөрү угулган. Кыргыз ССР ИАнын Тил ж-а адабият ин-тунун директору А. Эркебаев корутунду сөз сүйлөгөн. С. «Манас» эпосунун 1000 жылдыгын белгилөөнү, Кыргыз ССР ИАда «Манас» ин-тун ачуу ж-дөгү сунуштарды киргизген.

Ы. Кадыров

СИНГАРМОНИЗМ (гр. sin – бирге ж-а gozmania – үндөштүк, уйкаштык) – бир сөздүн тутумундагы үндүү ж-а үнсүз тыбыштардын фонетикалык жактан окшош айтылышы ж-а угулушу. С-ге ылайык бир сөздөгү бардык үндүү тыбыштар ичке же жоон үндүүдөн турат. Ушуга жараша ал сөздүн тутумундагы үнсүздөр да же бүт түпчүл эринчил, же бүт таңдайчыл болуп ыңгайлаша айтылат. С. айрыкча эрин күүсү кыргыз тилинде (алтай тилин гана эске албаганда) башка түрк тилдеринин ичинен абдан айкын сакталган, б. а. сөздүн биринчи муунунда эринчил үндүү болсо, ага карап кийинки муундардагы үнсүздөр да эринчил мүнөз алат да бүт бойдон эринчил аллофондо айтылат.

С. кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгынын поэтикасында, айрыкча, уйкаштын ар кандай түрлөрүндө (аллитерация, ассонанс, үндөштүк кайталоолор ж. б.) ыр сабынын уккулуктуу болуп куюлуша курулушунда чоң роль ойнойт. Элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүндө, лирикада, эпикалык чыгармаларда, атүгүл прозалык жанрдын речитациялык жорго сөздөрүнө кеңири колдонулат. С. поэзияда бир гана сөз ичинде эле эмес жалпы ыр сабына, ыр түрмөгүнө чейин жайылып кеткен учурлары көп. «Калмактан коркуп калтырап, Кытайдан коркуп кылтылдап» (СО, 1. 169), «Жаң-жуңуна жарылдап, Калдайына каңкуулап, Доотайына добурап» (СО, 1. 149) Камбар, Камбар, Камбар кан, Камбар кандан Айдар кан, Айдар кандын баласы (ВЖЭ, «Ала-Тоо», 1979, № 7, 77-б.).

К. Ботояров

СИНОНИМДЕР, м а а н и л е ш с ө з д ө р – айтылышы, тыбыштык түзүлүшү ар башка, бирок мааниси бирдей же бири-бирине жакын сөздөр.

Маанилик жакындыгы б-ча өз ара толук маанилеш, толук эмес (жакын) маанилеш, алыс маанилеш (контексттик) С. деп бөлүнөт.

Толук маанилеш С. өз алдынча турганда да, сөз тизмегинде же сүйлөм тутумунда да бирин-бири алмаштыра алышат. Андай алмашуудан ой бузулбайт. Аларга төмөнкүдөй сөздөр кирет: акыл – эс, тууралуу – жөнүндө, тез – ылдам – бат, таалай – бакыт, эсепте – сана ж. б. Толук эмес (жакын) маанилеш сөздөр өз ара маани жактан жакындыгы болгону м-н аларды дайыма эле бирин экинчиси

м-н алмаштырууга мүмкүн эмес. Мис., өлүм – ажал, азап-запкы – кордук ж. б. Алыс маанилеш сөздөр өздөрү катышкан сүйлөмдүн курамында гана маанилери бири-бирине жакындашат. Контексттен тышкары, өз алдынча турганда С-дик мааниге ээ боло алышпайт. «Манас» эпосунда С-дердин бардык түрлөрү арбын учурайт. Мис., калк – эл, бүт – аяк, дат – муң – кайгы, түмөн – сансыз – кайнап жаткан – жер майышкан, бото – кулун – туяк – бала – перзент, алп – дөө, уруш – согуш ж. б.

С. «Манас» эпосунда көпчүлүк учурда атайын стилдик максатта колдонулат, параллелизмди түзүүдө бир эле сөздү, сөз айкашын улам кайталабоо үчүн пайдаланылат:

Байкаңарчы көбүңөр,
Балчык эмес көлүңөр.
Баш аягын бүт чачып,
Баамдап билип келиңер.
Аңдап жооп бериңер.
Алым келсе аламын
Ажалым жетсе арамдан,
Акыретке барамын.
Күчүм жетсе аламын,
Күнүм бүтсө арамдан,
Кыяматка барамын.
Кубатым ага жетпесе,
Өлүмдү андан табамын.

Бул саптардагы байка – баамда – аңда, ал – күч – кубат, ажал – күнү бүтүү – өлүм, акырет – кыямат деген сөздөр синонимдик катарлары м-н келип, бир эле түшүнүктү маанилеш ар башка сөздөр м-н берүү аракетинин натыйжасы болуп турат.

Эпосто каармандардын, айрыкча, Манастын баатырдык сапатын элестүү берүү үчүн колдонулган эпитеттерде да С. көп колдонулат. Адатта, бир синонимдик уяда турган С. удаалаш келип, каармандардын эрдигин, күчүн, кайратын абдан күчөтүп берүүчү көркөм каражат катары да кызмат кылат. Буга баатырлардын сырткы турпатын сыпаттоодо колдонулуучу кабылан, канкор, кыраан, оён, арстан, шер, жолборс, кайтпас, көк жал ж. б. эпитеттер мисал боло алат.

Эпосто толук маанилеш сөздөр м-н катар атайын стилдик максатта пайдаланылган толук эмес (жакын) маанилеш сөздөр да көп. Бут – аяк, өлүм – ажал, какшыган – куураган, бакыруу – окуруу – айгай салуу, тула (бою) – бүткүл (денеси) – кара (бою), катуу – күчтүү өңдүү сөздөрдү эпостогу жакын маанилеш (толук эмес) синонимдердин катарына кошууга болот. Мис.,

Канаттуудан сен жалгыз,
Какшыган жерге бүтүпсүң.
Куйруктуудан сен жалгыз,
Куураган жерге бүтүпсүң.
Бугудан атып буктайлык
Бутубуз чечпей уктайлык.
Аркардан атып буктайлык,
Аякты чечпей уктайлык.

«Манас» эпосунда о. эле контексттеги маанисине карай жакындашкан сөздөр да бар. Алар алыс маанилеш же контексттик С-дин тобуна кирет. Контексттик С. да негизинен маанини күчөтүү, кайталоолордон качуу, сөз болуп жаткан окуя, көрүнүш, каармандын элестүүлүгүн арттырып, угуучунун көңүлүн буруу максатын көздөйт. Мис.,

Тула бою тууш күч,
Кара бою катуу күч.
Алыңды билбей сен тийдиң,
Ажалдын тонун сен кийдиң.
Өзүңдү билбей сен тийдиң
Өлүмдүн тонун сен кийдиң.

Асты сызылган сөздөр контекст аркылуу гана бири-бирине маанилеш болуп отурат. Мындай ыкма м-н пайда болгон сөздөр эпосто аз эмес. Аларды көбүнчө «күзөт – черүү – кароол, теги – бабасы – түбү – уругу, корголо – кач – жогол – көзгө көрүнбө, катылбоо – батынбоо – жүз бакпоо сыяктуу сөздөрдөн түзүлөт.

Эпосто тике ж-а өтмө маанидеги сөздөрдүн да синонимдик бир уяга түшкөн учурлары көп учурайт. Аларга туяк – бала – бото – кулун, мол – бай – терең – дыйкан (акылга дыйкан), таяныч – жөлөк – бел – медер – аскар тоо, сүймөнчүгүм – көзүм – чырагым – эрмегим – перзентим, амалдуу – айлакер – куу – түлкү өңдүү сөздөрдүн катарын кошууга болот.

Эки же андан көп сөз айкаштарынын бир сөзгө синоним болуп түшкөн учурлары да бар. Мис., көп – кайнап жатат, баары – кары дебей, жаш дебей – түп көтөрүлө, жоголду – жылас болду ж. б.

«Манас» эпосунда фразеологизм С. да арбын учурайт. Алар өзүнүн маанилеш түгөйлөрү м-н бирдикте лексикалык С-дер сыяктуу эле стилдик максатта, көбүнчө параллелизмдерди түзүүдө колдонулат. Мис.,

Балтыр этиң толо элек,
Балбан чагың боло элек.
Жүрөк этиң толо элек,
Жүткүнөр кезиң боло элек.
Урунарга тоо таппай,
Урушарга жоо таппай.
Өчкөн отту тамызган,
Өлгөн жанды тиргизген.
Үзүлгөндү улаган,
Чачылганды жыйнаган.
Ана-мына дегенче,
Ачып көздү жумганча,
Айтып оозун жыйганча,
Ат даярдап алыптыр.

Бул саптардагы фразеологизм С. негизинен айтылуучу ойго угуучунун көңүлүн көбүрөөк буруу, каармандын образын ачып, өзгөчө бир сапатын бөлүп көрсөтүүдө пайдаланып, окуянын, көрүнүштүн экспрессиялуулугун, эмоциялуулугун күчөтүп турат.

«Манас» эпосундагы С. негизинен эпостун тилинин көркөмдүгүн, ийкемдүүлүгүн көрсөтүүчү тилдик көркөм каражаттардын бири катары кызмат кылат.

Р. Эгембердиев

«СКАЗИТЕЛЬСКОЕ МАСТЕРСТВО МАНАСЧИ» Р. З. *Кыдырбаеванын* манасчылардын аткаруучулук кесиби ж-дө жазылган эмгеги (Ф., 1984). Төрт бөлүмдөн ж-а тиркемеден турат. Анда манасчылардын айтуучулук чеберчилигине токтолгон. Улуу мурастын эл арасында калыптанып жашоосу, өрчүп-өнүгүшү, о. эле манасчыларды: чүйлүк, ысык-көлдүк, тянь-шандык ж-а түштүктүк айтуучулар мектебине (тобуна) бөлүштүрүп, алардын жеке чыгармачылык өзгөчөлүктөрүнө токтолгон. Ар бир манасчынын айтуучулук чеберчилигине салттык көрүнүштүн тийгизген таасиринин мааниси зор экендиги ж-а манасчынын импровизаторлугу салттык көрүнүштүн ажырагыс бирдиги илимий талдоого алынган. Эмгектин акырында Келдибек, Балык, Чоюке, Жаңыбай, Сагымбай, Шапак, Мамбет сыяктуу белгилүү манасчылардын түш көрүүсүнө тиркеме берилген.

СИЯБУШ, С ы я п у ш – эпизоддук кейипкер. СОВ б-ча кытай-калмак баатыры. С. чыгыш теги жагынан иран элдеринин мифологиясына таандык. Бул каарман иран элдеринин өтө байыркы эстелиги болгон «Авестада» Сияварши деген ат м-н белгилүү. Фирдоусинин «Шах-Намэсинде» Сиявуш деп аталып өтө сүймөнчүлүк м-н сүрөттөлөт. Чыгыш элдеринде, өзгөчө иран-түрк элдеринин фольклорунда С-тун атына байланышкан толгон түрдүү уламыш, мифтер бар. Образдын кеңири тарашына Фирдоусинин «Шах-Намэси» белгилүү роль ойногон. С-тун образы түрк элдеринин фольклоруна узак убакыт мурда киргендиги Кашкарлык Махмуддун «Түрк тилдеринин сөздүгүндө» анын атынын түрлүү уламыштар м-н байланышта эскерилиши аркылуу далилденет. Сагымбай Орозбак уулу Фирдоусинин «Шах-Намэси» м-н таанышкандан кийин эпоско киргизилген болуу керек.

Сиябуш, Сияпуш, Сиявуш эпониминин мааниси, изилдөөлөргө караганда «кара аттуу чавандес» дегенди билдирет.

А. Боронов

СМИРНОВ Б. В. (өмүр баяны белгисиз) – сүрөтчү. Кыргыз элинин рев-яга чейинки мад-тын, тарыхый этнографиясын окуп үйрөнүүгө салым кошкон маданий ишмер. Петербургдагы сүрөтчүлөр академиясын бүткөн. Живописчи академик А. Е. Дмитриев-Кавказскийдин жолдомосу м-н О. Азияга уюшулган экспедицияга сүрөтчү катары катышат. Экспедиция өз ишин 1903-ж. Чүй өрөөнүнөн баштайт. С-дун ошол кезде тарткан ондогон сүрөттөрүндө кыргыз элинин көчмөн турмушу элестүү чагылдырылган. Ал Пишпек шаарында Кенжекара ырчыга атайын жолугуп «Семетей» эпосунан үзүндү угат. Атайбек деген котормочунун жардамы м-н эпикалык тексттин кара сөз түрүндөгү орусча котормосун кагаз бетине түшүрөт. Эпостун каармандары Семетей м-н Айчүрөктүн Үргөнч жээгиндеги жолугушуусунун образдуу сүрөтүн да тартат. Ошондо эпосту айтып жаткан Кенжекаранын кыяк коштогон үнүн фоножазууга жазып алат. Айтуучунун сүрөтүн туш м-н кагазга түшүрөт. Ырчынын аткаруу чеберчилигин өтө кылдат байкап, ага мындайча баа берет: «Ырчынын үнүндө оор күрсүнүү ж-а төөнүн боздоосуна окшогон муңдуулук бар эле. Бул үндөн чөптөрдүн шы-

быртына же камыштын жибектей шуудурашына окшогон өзгөчө бир назиктик ж-а аны коштогон талаа шамалынан бөлүп алгыс биримдик сезилет. Жада калса акындын көмөкөйүнөн каргылданып чыккан үн да өзүнчө эле бир музыкага окшоп кетет». С-дун айтуучуга берген бул баасы ж-а жогоруда айтылган портреттик сүрөттөрү, фоножазуусу кыргыз фольклористикасындагы биринчи көрүнүш ж-а алгачкы саамалык.

К. Айдаркулов

СОГОРБАЙ – эпизоддук кейипкер. Алмамбет м-н Көкчөнүн ортосуна чагым салган казак уруу башчыларынын бири (СО, 2. 243).

СОК – топоним. Алооке Манасты конокко чакырып, ажайыпканасында багылган арстан, ажыдаар ж. б. жырткыч жаныбарларына кийирип жок кылууну ойлойт. Барган адамды оп тартып коюучу Алоокенин ажыдаарын Манас баатыр желкеден алып сыртка сүйрөп чыгарат. Ажыдаардын сойлоп барып токтогон жери эпосто мындайча чечмеленет:

Сойлогон жери коо болду,
Барганы Соктун тоо болду,
Тоого барып жоголду,
Ажыдаар сокту деп
Сок атагы шо болду (СО, 2. 192).

Ажыдаар сойлогон жерин коо кылып С. тоосуна барып жашынат (СО, 2. 192). Географиялык реалияда Алай кырка тоосунун бөлүгүнөн орун алып Сок атыккан тоо, өрөөн, өзөн.

СОКУЛУК – топоним. Эпосто кыргыз уруулары мекендеген жер катары көп эскерилет. Мис., Букардан Таласка келаткан жолдо Семетей «Олуя-Ата келгенде, Күн чыгышын караса, Кара-Балта, Сокулуктун» (СК, «Семетей», 1. 123) бүлбүлдөгөн караанын көрөт. Географиялык реалияда С. – Чүй өрөөнүнүн борбордук бөлүгүн ээлеген чөлкөм.

СОЛОБО – эпизоддук кейипкер. СОВ б-ча Соорондуктун атасы. Алмамбеттин чоң атасы (СО, 3. 22, 178, 26) экендиги гана айтылат.

СОЛОН, с о л о о н – этноним. «Манас» эпосунун көпчүлүк варианттарында кытайга караштуу эл катары берилет ж-а кыргыздын эпикалык душманы катарында сүрөттөлөт. С. этнонимин тарыхта тунгус элинин тутумунда «жогору жактын жашоочусу» катары түшүндүрүлөт. 13-к-дагы кытай маалыматтары б-ча С. тобу түндүк Манжурияда жашаган, «Мажму ат-таварихте» мындайча маалымат айтылат: «Жолой жеңилгенден кийин Манасты ууландырууну чечти ж-а ушул максатта чыккынчы Тувайды Манаска жиберет, ага кызын берип, калмактын солон-шивесинин башчылыгына шайлайт», Солон, шибээ уруулары кара кытайлардын курамында болуп, бир бөлүгү 11-к-да эле О. Азияга келишкен. 18-кдын 2-жарымында да Цин империясы тарабынан айрым бөлүктөрү кулжа аймагына согуштук күч катары көчүрүлүп келинген.

СОЛТОН-САРЫ – топоним, эпосто кыргыздар мекендеген жер катары айтылат. Географиялык реалияда Нарын чөлкөмүндөгү өрөөн. Кара-Жорго ж-а Байдулу тоолорунун аралыгында жайгашкан.

СОНОР-КӨЛ – топоним. Эпосто Жакып жердеген Алтайдагы жерлердин бири катары айтылат (СО, 1. 155).

СОНУНБҮБҮ – эпизоддук кейипкер, Каныкейдин нөкөрү. Манас Каныкейге күйөөлөп баргандагы ат чаап жар тандоо расмисинде аты жыйырма биринчи келген *Төртай* тагдырына буюрган С-гө үйлөнөт (СО, 2. 418, 425).

СОҢКӨЛ – топоним. Кыргыздар мекендеген жерлердин бири катары эпостун бир катар эпизоддорунда эскерилет. Географиялык реалияда С. – Нарын чөлкөмүнүн түндүк бөлүгүндөгү көл, тоо, өрөөн.

СООРОНДУК (ылакап аты Азизкан) – кейипкер. Кытай аскер башчы каны, Алмамбеттин атасы (СОВ). Көпкө балалуу болбой жүргөн С. элүү төрт жашка чыкканда аялы Экзер Алмамбетти төрөйт. Мусулман бололу деген баласы Алмамбеттин тилин албай аны өлтүрмөк болот. Алмамбет качып чыгып, ал чогулткан кытай колу м-н салгылашта аны артынан тааныбай өлтүрүп коё жаздайт (СО, 2. 231–232). СКВ б-ча «Кырк кан эли кытайда Соорондук деген кан экен» (СК, 2. 103–105). Бирок, бул вариантта С. Алмамбеттин таятасы, Алтынайдын атасы катарында сүрөттөлөт. О. эле нурдан төрөлгөн Алмамбетти үч ай жапырып баккан кейипкер катары да эпосто эскерилет.

СООРОНОВ Омор (1940, Базар-Коргон р-ну, Төлөгөн айылы) – акын ж-а адабиятчы. Кыргыз мамл. ун-тинин филология факультетин бүтүргөн (1967). 1967–69-ж. А. С. Пушкин атн. Жалал-Абад педагогика окуу жайында окутуучу, 1969-жылдан Кыргыз ССР ИАнын Тил ж-а адабият ин-тунда кенже, андан кийин улук илимий кызматкер болуп иштеп келатат. С. онго жакын поэтикалык жыйнактардын, эки монографиянын, көптөгөн илимий, сын макалалардын ж-а манасчы Тоголок Молдонун варианты б-ча жазылган *«Манас» трилогиясындагы эпикалык окуялардын сүрөттөлүш өзгөчөлүктөрү»* (Ф., 1981) аттуу монографиянын автору.

СООРУН – эпизоддук кейипкер. Калмак байы, калдай. Манастын Орго кан м-н болгон согушунда С. кырк миң кол баштап келген кытай баатыры катарында катышат (СО, 2. 72, 77, 82, 84).

СООРОНЧУ КАРА ДАЛЫЧЫ – РЖВда далы ачуучу, далы м-н төлгө ачкан, Көкөтөйдүн ашына келген далычы:

> Манасың өлгөн болсо,
> Ажу Байдай жакшың бар,
> Соорончу кара далычы,
> Ол чороң дагы бар (РЖВ, 116),– деп айтылат. к. *Далы көрүү*.

СООТ – жоокерлердин согуш кийими. Ал ок, найза, кылыч ж. б. согуш куралдарынан сактануу максатында болот шакекчелери бири-бирине чиркелиштирилип, көйнөк формасында согулган. С. алгач, Ассирияда пайда болгон. Байыркы римдиктер, сарматтар ж. б. колдонгон. О. кылымда чыгыш элдеринде да, (арабдарда, айрыкча Персияда, О. Азияда кеңири тараган. Кетмен-Төбө өрөөнүндөгү археологиялык табылгаларга караганда кыргыздардын ата-бабалары С-ту 5-к-га чейин эле пайдаланганды билишкен. Эпосто С. жоокерлер согушка кийген кийим катары жыш учурайт: «Ак күрөөкө соотун кынай кийип зыңкыйтып» (СО, 3. 114), «Соот, чарайна, кыягы, Кырк баатырды карасак Соо болбостой сыягы» (СО, 3. 138) ж. б. Эпосто С. сыяктуу чарайна, кыяк, бадана ж. б. жоо кийимдери да айтылат.

СӨӨК – топоним. Кытай-калмактар башта басып аяган ата журту Ала-Тоону бошотуу үчүн келген Манас баштаган кыргыздардын Үрбү, Мунаркан башчы-

лык кылган колу ушул жерде душмандын бир бөлүгү м-н беттешип жеңип чыгат. Кийин душман «Улуу тоонун оюна, Өзөн суунун боюна» өлүгүн үйүп салат, өзөндүн өйүз-бүйүзү сөөккө толуп калгандыктан ал жер С. аталып калган (СО, КФ, 576-инв., 539-б.). Географиялык реалияда Кочкор өрөөнүнүн батышындагы жайлоо ж-а өзөн.

СӨӨК КОЮУ – көз жумган инсандын сөөгүн ардактап жерге жашыруунун байыркы кыргыздарга таандык жөрөлгөсү. Эпосто С. к. тууралуу төмөнкүчө айтылат:

Менин көзүм өткөн соң,
Кылыч менен кырдырып
Кымыз менен жуудуруп,
Чарайна менен чаптатып,
Булгаары менен каптатып,
Ак казаным жастатып,
Кара макмал бүктөтүп,
Астыңкы жолдун үстүнө,
Үстүңкү жолдун астына,
Айга баккан ак сарай
Ак сарайлап коё көр,
Күнгө баккан көк сарай
Көк сарайлап коё көр (ВЖЭ, «Ала-Тоо», 1979, 7, 81-б.).

Мында Көкөтөйдүн жансыз денесинин сөөгүн этинен бөлүп алып, тазалап, табытка салып, анан жерге коюу тууралуу сөз болуп жатат. Бул элдик оозеки чыгармачылыкта гана эмес, жазма адабиятта да сейрек кездешүүчү өзгөчө маалымат. Адамдын сөөгүнөн этин ажыратып, сөөктү жерге коюу салты байыркы замандагы дүйнөлүк негизги диндердин бири болуп эсептелинген зороастризм динине таандык болгон. Илимпоздордун далилдөөсүнө караганда бул динди алып жүрүүчүлөр бир кезде (б. з. ч. 6-к.– б. з. 7-к-на чейин) Волганын Чыгыш тарабын мекендеген көчмөн элдерде пайда болуп, кийин Ирак ж-а Индия империяларына таркаган. Бул диндегилер маркумдун сөөгүн жөн гана жерге көөмп тим болушпастан, аларды атайын жасалган ассуарилерге (өзгөчө табыттарга) салып ата-бабасынын сөөктөрү сакталып турган ыйык ибадатканаларга (храм) алып барып коюшкан. Мындай ибадатканалар дөөлөтүнө жараша алтын, күмүштөлүнгөн оймо-чиймедеги өзгөчө кооздуктар м-н жабдылган. Мурунку кездерде мындай сөөктөр аска таштын бооруна атайын оюлуп жасалган үңкүрлөрдүн ичинде сакталган. Көпчүлүк учурда маркумдун сөөгү м-н кошо анын кейпи түшүрүлүп чоподон, жыгачтан, таштан, калайдан же алтын, күмүштөн (байлыгына жараша) жасалган чоң же кичине көлөмдөгү өзгөчө эстеликтер кошо коюлган. Ушундай ыкма м-н С. к. салты «Манас» эпосунда да жолугат. СКВда Манас өлгөндө анын өзүнө окшоштуруп теректен чаап адамдын сөлөкөтүн жасап табытка салып, Таластагы күмбөзүнө көмүшөт да, Манастын чыныгы денесине (сөөгүнө) алтын, күмүштөн жасалгалуу кийим кийгизип, курал-жарагы м-н кошо Эчкиликтин зоосундагы Кара Үңкүргө алып барып коюшат. Үңкүрдүн ичине бир канча үйүр жылкы кенен батат деп айтылат. Анын оозу таш м-н бекемделип жабылат, сыртынан дайыма көзөмөл жүргүзүлөт. Кийин ушул эле үңкүргө кайып болуп кеткен Семетей да кирип кетет. Андан мурун ал

атасына бата кылып келип, бул жерден Манастын сөөгүнөн башка да анын жакын адамдарынын сөөктөрүн, курал-жарактарын көргөндүгү эскерилет. Б. а. бул эпизоддордо аска боорунда оюлуп жасалган чоң үңкүргө зороастризм дининдеги бир уруу элдин өлгөндөрүнүн сөөгү коюлуучу көрүстөн ж-дө баяндалып жатат деп айтууга негиз бар.

Өлүүлөрдүн күмбөзү делинген ушул үңкүрлөрдө же атайын салынган сөөк сакталуучу «мүрзө үйлөрдө» ар бир адамдын сөөгү салынган «табыттарга» ылайыкталган бөлөк-бөлөк бөлмөлөр ж-а текчелер жасалып коюлат. Ушул текчелерге коюлуучу «ассуарилердин» көлөмү, кооздуктары, оймо-чиймелери да маркумдун тирүүлүктө ээлеген ордуна, тектүүлүгүнө жараша болгон. Көпчүлүк учурда маркумдун тирүү кезинде жашаган үйүнүн сырткы кебетеси кичирейтилген формада чагылдырып берүүгө аракет жасалган. Дегинкиси ар кандай көрүнүштөгү күмбөздөр деле бир учурдагы адамдар өздөрү керектеген турак-жайлардын өзгөртүлгөн көрүнүшү болгон. Мис., Чүй өрөөнүндөгү Кызыл-Суу чалдыбарынан табылган «ассуаринин» көрүнүшү кудум эле жасалгалуу «ак үйдүн» сырткы көрүнүшүн берип турат. Ошол эле жерге үйдүн керегесин, босогосун, туурдук боолорун чийин м-н чийип берип, эшик кайтарган эки сакчы курал-жарагы м-н көрсөтүлгөн. Б. а. бул «үйдүн» ичине коюлган сөөк атак-даңктуу адамдын сөөгү болгондугун айгинелеп турат. Ушуга байланыштуу Манастын күмбөзү да бир учурда Ак Ордо үйдүн көрүнүшүндө салынгандыгын эске алып кетүүгө болот. Бул маселе Көкөтөйдүн керээзинде мындайча айтылат.

Көкөтөйдү койгондо
Чакырган журттун далайын,
Аземин элге көргөзүп,
Алтындап салып сарайын (СО, 3. 43).

Бул саптардан күмбөз же өлүүлөрдүн сөөгүн сактаган ибадаткана ж-дө сөз болуп жаткандыгы байкалат. Демек, Көкөтөй канга окшогон барктуу адамдардын сөөгү урмат-сый м-н коюлгандыгы өзүнөн-өзү түшүнүктүү. Бирок, анын Бокмурунга айткан керээзинде:

Бүлдүргөн менен өлүктү
Тирилип келмек наркы жок,
Зөөкүрлүк кылбай тим көмсүн
Сөөгүмдү көмсүн баркы жок (СО, 3. 30),– деп айтылган камкордук ж-а аёо биринчиден зороастризм идеясындагы өзүнүн ж-а дүйнөлүк адамдардын кийинки тагдыры ж-дө көрүлгөн камкордукка жакындашса, экинчиден ошол зороастризм учурунда өлүктү бүлдүрүп, ал тирилип келбесин деп этин сөөгүнөн ажыратып, зөөкүрдүк кылбай жөн эле көмүү ж-дө айтылат. Б. а. зороастризм калдыктарын сынга алгандыгы байкалат. Бирок, Көкөтөй кандын өлгөнүн укkан эр Манас Бокмурунга кайрат айтып, Көкөтөйгө окшогон эл карысын өзгөчө нарк м-н көмүү керектигин айтат:

Карыябыз Көкөтөй
Кандын туусун аштагын,
Каркап кырк күн болгончо
Көмбөй үйгө таштагын!

Кан атакем өлдү деп
Калкка кабар салдырып,
Жетесин жерге токтотуп,
Ак жоолуктун баарына
Атакелеп жоктотуп,
Нарк болсун кийинки өлгөнгө,
Айтуу болсун көргөнгө,
Аянбайлык Бокмурун
Атаңды жакшы көмгөнгө (СО, 3. 40).

Мында зороастризм учурундагы өлүктү сактап этинен ажыратып сөөктү көмүү салтынын туруктуу экендигин, барктуулугун эске салып жатат. Өлүктү сактоо салты эпосто дагы бир жолу мындайча айтылат:

Бай Көкөтөй өткөнү
Отуз алты күн болду,
Отуз алты күнүндө
Оён Манас барыптыр,
Ар тарапка кабарын
Аябай Манас салыптыр (СО, 3. 46, 48–49).

Дегинкиси, «сөөктү сактап» барктап көмүү салтынын түрк тилдүү элдерде учурагандыгын өз учурунда И. Я. Бичурин да белгилеп кеткен. Этинен ажыраган сөөктү өрттөп жиберип, күлүн ардактап, бардык буюм-терим м-н кошо мүрзөгө коюу салты бир учурда 6–10-к-да кыргыздарда да кенен колдонулгандыгы белгилүү.

К. Айдаркулов

СТИЛЬ («Манас» эпосунун стили) – жекече чыгармачылыктын өсүп-өнүгүшүндөгү автордун өзүнө таандык почерктин бөтөнчөлүгүн көрсөтүүчү сөз өнөрү. Ар бир адамдын өз алдынча чыгармачылык өнөрдө турмушту образдуу жалпылаштырып, көркөм чындыкка айландырып, көркөм образ аркылуу ачып берүү өзгөчөлүгү мазмун м-н форманын негизги принциптерин өз ичине камтыган усулдук багыт. «Манас» эпосунун стилдик бөтөнчөлүгү, анын эпикалык сюжетиндеги композициялык курулушу, образдардын мүнөздүк өзгөчөлүктөрү, көркөм поэтикалык каражаттары ж-а ыр түзүлүш маселелеринин жыйындысы.

Эпостук чыгармалар алган багыты, композициялык курулушу, баяндоо жолу, тарыхый шарты, образдардын сүрөттөлүү ыктары, сюжеттин өнүгүшүөөрчүтүлүшү ж. б. көркөм компоненттеринин, окуялар өткөн мезгилдердин берилиши башка жанрдагы адабий чыгармалардан айырмаланып турат. «Манас» эпосунун сюжеттик өзөгүндө элдин тынчтык мезгилиндеги байкерчилик турмушу (к. *Идиллия*), каада-салты, этнографиясы, этикасы, эпостун байыркылыгын мүнөздөөчү мифтер, уламыштар, көөнө мотивдер бар. Укумдан тукумга өтүп, оозеки айтылып келген эпостун тутумунан орун алган «макал, ылакаптар, ар түрдүү лирикалык, какшык, санат ырлар, жөө жомоктор, поэтикалык узак жомоктор... элдин нечен кылымдардан берки чыгармачылык тажрыйбасынын натыйжасы болуп саналат» (Б. Юнусалиев). Борбордук каарман Манастын өмүрү, иш-аракети негизги сюжеттик өзөк болуп, улам жаңы окуяларды кошуп алып отурган. Эпостун стилдик мазмунун баатырдык мүнөзүндөгү окуялар түзөт.

Айтуучулар көп учурларда сүрөттөлүп жаткан окуянын сырткы элестик көрүнүшүнө көбүрөөк көңүл бурат. Бул айтылып жаткан окуянын кызыктуулугун, эпикалык предметтердин элестүүлүгүн арттыруу м-н угуучунун поэтикалык сезимин козгойт. Эпостун вариантарынын сюжеттик курулушундагы жалпылык ж-а айырмачылыктан сырткары поэтикалык ж-а стилистикалык мүнөздөгү өзгөчөлүктөр ж-а жалпылык да бар. О. эле аларда окуялардын өнүгүшү да ар кыл. Бир манасчыда айрым окуялар өзүнчө сюжеттик конструкцияга ээ эпизод катары айтылса, экинчи бир манасчыда композициялык жактан башкача курулат да, окуялар арасында сиңирилип, өзүнчө мүнөздөмө берилүү аркылуу баяндоо формасына ээ болот. Мис., Алмамбет, Чубак, Сайкалга байланыштуу окуялар, кыргыздардын чабылышы ж. б.

«Манас» эпосундагы каармандарды мүнөздөөдө ж-а образдарды ачып берүүдөгү башкы факторлордун бири болуп композиция эсептелинет. Анткени, эпикалык баяндоо, монолог, диалог, портрет, пейзажды сүрөттөө сыяктуу композициянын компоненттери каармандардын мүнөзүн, сапатын ачууга шарт түзүп, каармандардын ички монологдорунда, баатырдык күрөштөрүндө, алардын өз ара карым-катыштарында, оң каарман м-н терс каармандардын ортосундагы мамилелеринде, алардын ортосундагы карама-каршылыктарда каармандардын мүнөздөрү улам терең ачылып, инсандык сапаттары айкындалат. Драмалык коллизиялар, каармандын ички дүйнөсүн ачып берүүчү монолог, диалог психологиялык аспектиде берилет. Көркөм көрүнүш катары булардын бардыгы тең турмуштук ж-а көркөмдүк жактан мотивделип, эпостун композициясын түзгөн эпизоддорго, образдарга, темага, идеяга ж-а сюжетине баш ийдирилет.

«Манас» эпосу эзелтен келе жаткан салттуу стилистикалык каражаттарга бай. Каармандардын образдарын ачууда, портреттик элестерин тартууда, иш-аракеттерин, баатырдык жүрүштөрүн көрсөтүүдө, психологиялык абалдарын берүүдө эпосто салыштыруу, эпитет, метафора, гипербола, гротеск ж. б. поэтикалык каражаттардын алган орду чоң. Мындай көркөм каражаттарды кеңири пайдалануу м-н манасчы жүрүп жаткан окуядагы жалпы эпикалык орундарды ж-а клишелерди, баатырдын курал-жарагын, тулпарын, баатырдык жүрүшүн, жекемежеке карашын ж. б. эпикалык аракеттерин ачып берет.

Булардан сырткары эпикалык ыр системасынын формалары болгон ыр саптарынын муун түзүлүштөрү, строфа, параллелизм м-н ар кандай тыбыштык өзгөчөлүктөрдүн негизинде түзүлүүчү аллитерация, ассонанс, анафора да эпостук стилдин мүнөздүү белгилеринен болуп саналат. Бардык варианттарда жогоруда эскерилген көркөм компоненттердин бар экендигине ылайык эпостун ар бир варианты өзүнчө стилдик өзгөчөлүктөргө ээ.

К. Кырбашев

СТРОФА, к у п л е т – эки же андан артык ыр саптарынын уйкаштыкка же интонацияга, синтаксиске ж-а маанiге негизделген биримдиги. «Строфа биринчиден, ыр жолдорунун белгилүү бир маани берүүчү топторго биригишин ж-а ал топтордун белгилүү бир интонациялык ыкмада окулушун талап кылат, экинчиден, строфа ыр жолдорун өз ичине белгилүү уйкаштык системасында жайгаштырып, белгилүү тартипте кезектешип, кайталанып, ритмдин так, даана кабыл алынышына шарт түзөт. Демек, строфа дегенибиз ыр жолдорунун белгилүү санда, белгилүү уйкаштык ыкмасында бири-бирине тыгыз айкалышып,

чырмалышып, интонациялык жана ритмикалык жактан бир бүтүндүктү билдирүүчү көрүнүш» (К. Рысалиев. Кыргыз ырларынын түзүлүшү. Ф., 1965, 160-б.). «Манас» эпосунун С-лык түзүлүшү да кыргыз ырларынын С-лык өзгөчөлүгүнө дал келгени м-н эпостун оозеки жашашына, айтуучунун эпосту аткаруу мезгилиндеги психологиялык абалына, окуяларды көркөм баяндоо өзгөчөлүгүнө, чыгарманын обондуулугуна ылайык татаал С-лык түзүлүштөр келип чыккан. Эпостун С-ларын кээде эрежеге баш ийдириш да кыйын, алардын түзүлүшүндө эпостун өзгөчөлүктөрү м-н шартталган стихиялуулук да бар. Дүйнөлүк адабиятта С. негизинен эки саптан он алты сапка чейинки ыр жолдорунан куралса, «Маната» алтымыш саптан ашкан С-лар да бар.

Тексттин синтаксистик түзүлүшүндө сүйлөмдөр кандай кызмат аткарса, тексттин ритмикалык түзүлүшүндө С. о. эле роль ойнойт. С. синтаксистик жактан ыр жолдорунун белгилүү бир бүтүмүн түзөт да, ал көтөрүңкү интонация м-н башталып, С-нын соңуна жеткенде акырында үндүн илеби, деми, интонациясы бастайт. Ошондуктан, «Манастын» С-лык түзүлүшүн аныктоо китептен эмес «Манас» аткарылып жаткан учурда ишке ашырылса тагыраак болот. Себеби, С-лык курулушу биринчи кезекте айтуучунун темпине байланыштуу.

«Манастын» С-лык түзүлүшү ж-дө алгачкылардан болуп пикир айткан П. Фалев эпостун текстинин үзүндүсүнүн С-лык түзүлүшүн талдап андагы С-лардын өз алдынча өзгөчөлүгүн белгилеп, айрым строфикалык формалардын түрк элдеринин поэтикасында кездешпей турганын белгилеген.

Дүйнөлүк поэтикалык чыгармаларда С-лык туруктуу түзүлүштөгү өзгөрүлбөс формадагы ырлар бар. Он төрт ыр жолунан туруп, а – б – а – б – в – в – г – г – д – е–е – д– ж – ж – схемасында уйкашып, куплет түзүлүүчү онегиндик же чыгыштын классикалык поэзиясындагы а – а – а – б, б – б – б – в, в – в – в – а, г – г – г – а сыяктуу схемада уйкашкан төрт саптан турган мурабба формасы «Манас» эпосунун С-лык түзүлүшү анын оозеки айтылышына, көп варианттуулугуна, төкмөчүлүк өнөргө негизделишине, өзүнчө обондуулугуна, айтуучунун куюлуштуруу, созуу, ой жүгүртүү өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу өтө ар түрдүү ж-а дайыма туруктуу эмес. Эпостун айрым С-лык түзүлүштөрү:

1) Эки жолдуу С. (а – а)

Эми аны таштап салыңар,
Жакыптан кабар алыңар
Бата берип тарады,
Барар жолун карады.

Кош (же жуп) уйкаштан турган эки жолдуу С-ны көбүнчө бир окуядан экинчисине өтөрдө же бир баян тамам болгондо колдонулат.

2) Үч жолдуу С.

Чокон дөө келди күркүрөп,
Оозунан түтүн буркурап,
Маңгулдун баары чуркурап (СО, 1. 79).

Эпостогу үч жолдуу С. а – а – а, а – б –а, а – а – б тибинде уйкашат да, текстте өтө сейрек учурайт.

3) Төрт жолдуу С.

Айтпадымбы сага деп,
Эркек тууду катының,
Не бересиң мага деп
Акбалта айтып салганы (СО, 1. 67).

Дүйнөлүк адабиятта өтө көп учураган мындай төрт жолдуу С-лар «Манаста» сейрек кезигет да көбүнчө а – а – б – а, а – б – а – б, а – а – а – а, а – б – а – а, а – а – б – б формаларында уйкашат.

4) Беш жолдуу С.

– Барсыңбы, Ошпур бай деди.
Жатырсыңбы жай деди.
Ошпур бай күттүң далайды,
Алып келдим мен сизге көзү багар малайды (СО, 1. 92).

Бул С-да биринчи, экинчи ж-а үчүнчү, бешинчи саптар уйкашып, төртүнчү сап уйкашпай калууда.

5) Алты жолдуу С.

Коон деп барып кокустан,
Башты чечип алыптыр.
Көтөрө албай далк этип,
Жерге түшүп калыптыр.
Жерге түшүп далк этти,
Эрди-башы шалп этти (СО, 4. 247).

6) Жети жолдуу С.

Ошо кезде Манас кан
Өзүң көргөн Айбанбоз
Тартып оозун бурду эми,
Уңгусу болот оозу курч,
Мубакүлдүү сырнайза
Тобокел, калча качпа деп
Күркүрөтө сунду эми (СК, 2. 144–145).

7) Сегиз жолдуу С.

Колундагы сырнайза
Козголбой карап Алакең,
Саралага камчы уруп,
Жебеден мурун жетти эми
Кендир курдун чети деп,
Оң далынын бети деп,
Кыска кармап найзаны,
Алакең муштап келип өттү эми (СК, 1. 196) ж. б.

«Манастын» ыр түзүлүшүндө эки саптан тартып алтымыштан ашык саптан турган С. да бар. Эпостон дээрлик ар бир С-лык түзүлүшкө, уйкаштын С. түзгөн

ар кандай формаларын табууга болот. «Манас» эпосунун дагы уникалдуу жагы ушунда.

А. Муратов, Р. Кыдырбаева

СУГАЛАК – эпизоддук кейипкер. Үргөнчтүн боюнда Семетейди күтүп жаткандагы Айчүрөктүн нөкөрү (СК, «Семетей», 2. 47).

СУГУМ – топоним. Жакып Манастын төрөлүшүнө арнап той берерде: «Бай калды башкы Сугумда» (СО, 1. 75),– деп эскерет.

СУЗАК – топоним. Алооке кан душман келди деп калкына кабар салып, Маргаланга чейин кол жыйнаган жерлердин бири.

Кыштагы кырк беш болуптур,
Кылымга саны толуптур
Чоң Анжыян, Сузагы
Чогултkан экен ошону (СО, 2. 165).

Географиялык реалияда С. – азыркы Жалал-Абад обл-ндагы район ж-а кыштак.

СУЙПУ – эпизоддук кейипкер. Эсенкандын курдашы ж-а ал ишенген кытай аярларынын бири. Алтайдагы жаш Манасты жок кылуу үчүн жиберген көп балбан-баатырларынан ажыраганын уккан Эсенкан мурда Жарманасты Манас деп алып барган аярларына ачууланып кырганда С. да өлөт (СК, 1. 122).

СУКАЛ – эпизоддук кейипкер, калмак. Көкөтөйдүн ашында Коңурбай чыр баштап, уруш чыкса эл кырылып кетет деп, кан Жолойго адилеттүү акылын айтат (СО, 3. 261).

СУКАН – эпизоддук кейипкер «Сыйкан деген журту бар. Сукан аттуу дөөсү бар» (СО, 3. 21),– деп Көкөтөйдүн керээзинде эскерилет.

СУКСАК – эпизоддук кейипкер. Калмак баатыры. Араниктеги согушта Бакай м-н жекеге чыгып, ажал табат (КВ, 2. 118–119).

СУКУМБЕК – эпизоддук кейипкер. Көкөтөйдүн ашында чакырылган элди конок алуу үчүн бышырып жаткан этти сорунган соргок Жолойго тарттырып жиберген кемеге башындагы бала (СО, 3. 123).

СУЛАЙКА – эпизоддук кейипкер, Канykейдин нөкөрү. Манас Канykейге күйөөлөп баргандагы ат чаап, жар тандоодо аты отуз жетинчи келген Абыш тагдырына буюрган С-га үйлөнөт (СО, 2. 419, 427).

СУЛАЙКА – эпизоддук кейипкер. Акбалтанын аялы. Чыйырды Манасты төрөгөндө жардамдашып жүргөн аялдардын бири (СО, 1. 62–63).

СУЛАЙМАН – диний уламышта он сегиз миң ааламга падыша болгон легендарлуу пайгамбар. Жаратылыштагы жандуулардын бардыгы С-га багынган имиш. Библияда Соломон пайгамбар делет. «Манас» эпосунда С-дын образына эпикалык баатырлардын эрдиктерин, эр жүрөктүүлүгүн салыштыруу м-н аларды өзгөчө поэтикалык формада идеалдаштырат. Мис., «Ошол турган Бээжинден Сулайман сурак албаган» (СК, КФ, 919-инв., 1640-б.),– деп легендалуу С. ала албаган Бээжинди Манастын караткандыгы айтылып, баатырдыгы даңазаланат.

СУЛПУ-КОР – топоним. РЖВда Манастын сөөгү коюлган жер катары айтылат. «Бул Таластын боюнда, Сулпу-Кордун өзүндө Алып барып койду дейт» (РЖВ, 282). Бул жерди азыркы Каракол суусунун сол жээгинде жайгашкан Сулпукор күмбөзү деп божомолдоого болот.

СУЛТАКАН – эпизоддук кейипкер. Көкөтөйдүн ашындагы ат чабышта Тагар деген күлүгү байгелүү орунга ээ болгону эскерилет (СО, 3. 268).
СУЛТАН – эпизоддук кейипкер, Көкөтөйдүн ашында Манаска нааразы болгондордун бири. Эпикалык кандар Манаска каршы чыкмак болгондо Кошойдун тыйганына көнүп, кутумга катышпай кетет (СО, 4. 9).
СУЛТАН Акбори, к. *Акбори С.*
СУНДУҢ, зуңдуң (кыт. цзюнь-тунь – башкы, башкаруучу; өлкөнүн башчысы) – Цин империясынын (18-к-дын аягы – 19-к-дын башы) мезгилиндеги чыгыш Түркстандагы кытайдын башкы башкаруучусу. Эпосто кытайлардын мансаптык наамы катары учурайт:

Ала-Белге жайлаган
Алеңгир жаасын шайлаган,
Алачолок байлаган
Аяр суңдуң Дөрө бар (СО, 2. 101).

СУПА САДЫК, С у п а С а а д а к (ар. таң шооласы) – «Манаста» кездешүүчү убакытты белгилей турган түшүнүк. СКВда «супа саадак» түрүндө берилген: «Супа саадак салганда Таң дүмпүйүп калганда» (СК, 1. 32). Ал эми СОВдо мындай учурайт: «Супа садык чалганда, Таң саргарып калганда» (СО, 4. 79). Кыргыз тилинде «супа садык» формасы колдонулат. Бирок, жогоруда көрсөтүлгөн эки мисалда тең С. с. бир эле түшүнүктү билдирет. С. с. таң каракчысы же болбосо таң супа салган учурду билгизет.
СУРКАН (моңг. зурган – алты) – эпизоддук кейипкер, калмак чалы. СОВ б-ча Көкөтөйдүн ашында Манас м-н Коңурбай сайышка түшкөн эпизоддо эскерилет.
СУРКОЁН – Толтойдун тулпары. Эпикалык күлүктөргө мүнөздүү учкаяктык, адамдан калышпаган аң-сезимдүүлүккө ээ. Толтой Күлчоро колдуу каза болгондо душман колуна түшпөс үчүн чылбырын тиштеген б-ча элин (жедигерди) карай качат. Эмчектеш өскөн Канчоро м-н Күлчоронун ортосундагы ынтымак да ушул С-ду талашуудан бузулат.

Семетей душмандын курчоосунда атсыз калганда С. бир кезде олжо кылып басмырлап, ногойдун оюк энин салып койгонун кектеп баспай туруп алат. Семетей С-ду душман катары жок кылууга аргасыз болот.
СУРКУНАН, С у р к и й и к, С у р к о ё н – *Багыштын* тулпары. Манас төрөлгөндө өткөрүлгөн тойдо (СО, 1. 82), Көкөтөйдүн ашында байгеге чабылат: «Суркунандай күлүгү Албан күлүк мал эле Эр Багыштын жыландай болгон Суркоён» (ВЖЭ, «Ала-Тоо», 1979, № 7, 90-б.),– деп сүрөттөлөт.
СУРНАЙ, з у р н а (ир. сурна, сурнай, сөзмө-сөз – майрамдык флейта) – үйлөмө музыкалык аспап, Кавказ (азербайжан, грузин, армян ж. б.), О. Азия (тажик, өзбек, кыргыз) элдеринде кытай (сона), иран ж. б. элдерде колдонулат. С. камыштан жасалган мүштөк м-н ойнолот. «Маната» да улуттук байыркы музыкалык аспап катарында колдонулат. Эпосто С-дын кандай нерседен жасалганы, көлөмү ж-дө маалымат берилген эмес. Бирок, аш, тойлордо, жортуулдарда тартылганы айтылат. Анын үнү «Манас» эпосунда «Сурнайдын үнү такылдап» (СО, 2. 67),– деп абдан так, өтө ачык, үндүү аспап катары сүрөттөлөт. С. түрдүү музыкалык аспаптар м-н ансамблдешип аткарылуу м-н айрым учурда кан төгүлгөн согуштарда жеке да тартылган. Көпчүлүк учурда С. керней м-н бирдикте атка-

рылып жарчыга кабар айттыруучу, жоокерлерди, калкты чогултуучу аспап катарында да ойнолгон. Алсак эпосто «Керней, сурнай тарттырып, Жарчыга кабар айттырып» (СО, 2. 60),– деп баяндалат.

И. Рыспаев

СУУК-ДӨБӨ – топоним. Көкөтөйдүн ашындагы ат чабышта Коңурбай чабылган аттардын алдынан тосуп С.-Д-нүн оюнан ат сүрөөчүлөрдү көрөт (СО, 3. 269).

СУУК-КАПЧЫГАЙ – топоним. Жаш Манастын Каман алпты жеңгени деген эпизоддо Каман алптын шибээ деген эли жердеген жер катары айтылат:

Кытайдын аркы четинде,
Кыяңгер, Кайсаң тоосунда,
Суук-Капчыгай оозунда,
Суук-Төр деген төрүндө
Шибээ деген эл экен
Жери майдан жер экен (КВ, 1. 53).

СУУК-ТӨР – топоним. Кыргыздардын Какан-чынга каршы согушунда Төштүк баатыр манжунун миң балбанын бөлүп айдап алган жер (КВ, 2. 223). Кытайдын Дөңгө алпы сексен дөөнү кырган жер (СК, «Семетей», 1. 265).

СУУ КУДУК (моңг. зу – монастырь) – эпос б-ча Бээжиндеги касиеттүү кудук. Ага жуунган адамдын күчүнө күч кошулуп, баатырдыгы артат.

Желмогуздай Көзкаман
Жеткилең белин буунган
Каңгайга барып туулган,
Бээжиндеги суу кудук
Алты ай барып жуунган (КВ, 1. 288).

СУУК УКУРУК САЛУУ – жылкы тийип кетүү; баатырлардын мыкты аттарын зордук м-н тартып алуу. «Көбөш Каныкейди талап алганы» аттуу окуядагы «Сураса бербес тулпарың, Канчыгым, суук укурук салдымбы» (СК, «Семетей», 1. 20) деген саптар ушул мааниде, кээде жалпы эле зордук көрсөтүү, тартып кетүү маанисинде да айтыла берет:

Сураса бербес Көгала
Суук укурук салгамын,
Жалынса бербес Көгала
Жайдак коштоп алгамын (СК, 2. 121).

СУУСАМЫР – топоним. «Манаста» өрөөн катары сүрөттөлгөн. Кашкарлык Махмуддун «Дивани лугат ат-түрк» деген эмгегинде Сыгун самур деген ат м-н белгилүү болгон жер азыркы кезде С. деп аталат. Самур деген сөз иран тилинде кундуз, суусар дегенди билдиргендиктен, С. топонимин суу-самыры (суу кундузу) деген маанидеги сөз деп билүүгө болот.

СОВ б-ча Бокмурун Көкөтөйдүн ашын өткөрүүгө камынып «Суусамырды, Алайды журту жайлап далайды» (СО, 3. 70) малын семиртет. Көкөтөйдүн ашына Манас баатыр өз аскери м-н «Салкынга жолун салыптыр, Суусамырлап ашыптыр» (СО, 3. 110),– деп С. аркылуу келет. Саякбай Карала уулунун «Семетей» – вариантындагы

Каныкейдин жомогунда: «Кетчү жолу ушу деп, Көтөрмөнү ашты эле, Суусамырды басты эле» (СК, «Семетей», 1. 205),– деп бээжинге качкан кытай-калмактардын артынан кууп жөнөгөн кырк чоронун С. аркылуу өткөнү айтылат. Географиялык реалияда Кыргызстандагы өрөөн, тоо, ашуу, суу.

К. Сейдакматов

СУУШАҢ – топоним. Жакып Алтайда турган жер. «Жери Шыйкуу, Суушаңда, Калаасы Кара-Шаар болуп, Жердеген экен ошондо» (СО, 1. 155).

СҮЙҮНЧҮ – 1) сүйүнө турган, кубанычтуу, жакшылык кабарды билдиргенде айтылуучу сөз; 2) Ушундай кабарды угузуп, сүйүнчүлөп келген кишиге берилүүчү белек, сыйлык. Бул салт «Манас» эпосунда Манас төрөлгөндө Көкчолок м-н аттанган Акбалта Кара-Суунун боюнда кара жалдуу кула бээ тууган аксур эркек кулунду телчитип турган Жакыпка келип: байбичең эркек тууду! Балаң эки колуна кан чеңгелдеп түшүптүр,– деп сүйүнчүлөйт. Жакып камдап жүргөн алтынын сүйүнчүгө берип, көп мал айтат. С-лөө эпостун башка эпизоддорунда Алмамбеттин Манаска келгендигин С-лөп Жакып м-н Чыйырдыга барганда эскерилет.

К. Жумалиев

СҮМБӨ – топоним. Көкөтөйдүн ашында кытай-калмактар байгени тартып алып баратканда:

Сүмбөдө айлым баатыр деп,
Сүрдөөнүңдө жүрөмүн,
Азыркысын кытайды
Алганыңды сүйөрмүн (СО, 3. 279),– деп Будаңчаң, Ушаң Манастын колуна кошулуп, кытайларды кууп жөнөйт.

СҮҢГҮ – найзанын байыркы түрү. Байыркы түрк жазма эстеликтеринин текстинде sunug («сүңүг») формасында учурайт (Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. 28, 35-б.). Найзанын бул байыркы түрү кыргыз м-н казак эпосторунда гана сакталган. «Манас» эпосунда жоокер куралы катарында колдонулганы айтылат. «Карагай найза сүңгүнү, Карыга илип алганы» (СО, 1. 148) деген контексттеги терминдин маанисин карагайдан учтуу жасалган найза ж-дөгү түшүнүктү туюндуруп турат.

Казак эпосторунда «Толгамалы ак сүңгі, «Карагай сапты сүңгі», «Ыргай сапты сүңгі», «Көк сүңгі», формасында айтылат (Абдылдаев Э. «Манас» эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары. 186-б.). Бирок «Манас» эпосунда да, казактын эпикалык чыгармаларында да С. өтө сейрек учурап, архаизмге айлана баштагандыгын көрүүгө болот. «Сүңгү» деген сөзгө караганда иран тилинен өздөштүрүлгөн «найза» деген синонимдик формасы О. Азия элдеринин эпосторунун поэтикалык лексикасында активдүү колдонулат, к. *Найза.*

Ж. Саатов

СЫДЫКБАЕВ Макен (1937, Жети-Өгүз р-ну, Кытай айылы) – кыргыз театр сүрөтчүсү. Фрунзедеги сүрөтчүлөр окуу жайын (1958), Москвадагы В. И. Суриков атн. сүрөтчүлөр ин-тун (1964) бүтүргөн. Кыргыз Республикасынын иск-вого эмг. сиң. ишмери (1992). 1964–69-ж. Фрунзедеги Н. К. Крупская атн. Орус академиялык драма театрында, 1969–72-ж. ж-а 1979–85-ж. Кыргыз мамл. академиялык драма театрында 1972–79-ж. 1985-жылдан А. Малдыбаев атн. опера ж-а ба-

лет театрында башкы сүрөтчү. Элүүдөн ашык ири драмалык ж-а опералык спектаклдерди жасалгалаган. С-дын чыгармачылыгында «Манастын уулу Семетей» (1982), «Сейтек» (1987, М. Искаков м-н бирге), «Айкөл Манас» (1990, спектаклдеринин сүрөт жасалгалары көрүнүктүү орунду ээлейт. Бул жасалгаларында иллюстративдик канондон четтеп, шарттуулукка ж-а монументтик образдуулукка жетишкен. Айрым жомоктук образдарды реалисттик усулда берүүгө далалаттанган. С. СССР Сүрөтчүлөр союзунун, СССР театр ишмерлер союзунун мүчөсү.

СЫДЫКБЕКОВ Түгөлбай (1912, Түп р-ну, Кең-Суу айылы – 1997, Бишкек) – Кыргыз жазуучусу, кыргыз жазма адабиятынын баштоочуларынын бири. Кыргыз эл жазуучусу (1968), Кыргыз ССР ИАнын академиги (1954). СССР мамл. сыйл. лауреаты (1948). Кыргыздын реалисттик романынын башатында турган С. «Манас» эпосунун курама вариантын түзүп элге тааныштырууда ж-а пропагандалоодо салым кошкон. Жазуучунун «Манас» эпосунун элдүүлүгү, генезиси, аны тарыхый фактылар м-н салыштырып изилдөө ж-а элге жеткирүү тууралуу ойлору, пикирлери («Манас» эпосунун элдиги жөнүндө», «Тарых жана “Манас”, “Манас” эпосунун генезиси жөнүндө пикир») маанилүү болуп саналат. С. эпостогу эскирген же түшүнүксүз боло баштаган сөздөрдү, сөз айкаштарын иликтеп, алардын маанисин ачуу элибиздин өткөн тарыхын тактоого көмөкчү болорун көрсөткөн ж-а сөздөрдүн этимологиясы жаатында байкоолорун ортого салган. Жазуучу Улуу Ата мекендик согуш жылдарында элди патриоттукка үндөө максатында К. Рахматуллин м-н бирдикте «Манас жана Алмамбет» (1942) деген драма жазган. Ал 1952-ж. Фрунзе шаарында болуп өткөн «Манас» эпосуна байланыштуу Бүткүл Союздук илимий конференцияда сөз сүйлөгөн.

С. «Манастын» курама вариантынын «Сейтек» бөлүмүн түзүп жарыялаган. С. Ленин ордени, Эмгек Кызыл Туу, Элдердин достугу ордендери ж-а медалдар м-н сыйланган.

А. Абилов

СЫДЫКОВ Акбаралы (1932, Кара-Суу р-ну, Кыргыз-Чек айылы – 1983, ошол жерде) – «Манас» изилдөөчү, филология илиминин кандидаты (1972). Ош педагогика ин-тунун филология факультетинин кыргыз тил ж-а адабият бөлүмүн артыкчылык диплом м-н бүтүргөн (1955). 1955–68-ж. Кара-Суу р-нундагы мектептерде мугалим болуп эмгек жолун баштаган. 1969–72-ж. Москвадагы М. Горький атн. дүйнөлүк адабият ин-ттун аспирантурасында окуп, ««Манас» эпосундагы эрдиктин идеалдары» деген темада кандидаттык диссертация коргогон. 1972–83-ж. Ош педагогика ин-тунда улук окутуучу, доцент болуп иштеген. «Манас» эпосун изилдөө, үйрөнүү б-ча макалаларды, «“Манас” эпосундагы баатырдык мотивдер» (1982) аттуу монографиясын жарыялаган.

СЫЙКЫРЧЫЛЫК – кереметтүү күч м-н айлана-чөйрөгө таасир тийгизүүгө болот деген ишенимге байланышкан иш-аракет, ырым-жырым. С. байыркы адамдардын жаратылыш закондорун билбегенинен ж-а табият күчтөрүнө каршы күрөшө албаганынан пайда болгон. Ал бардык динде бар. С. индивидуалдык (адам өзүн сактоо үчүн С. кылат), топтук (аборигендердин ууга чыгуунун алдындагы бийлери), коллективдүү (мис., жаан тилөө), агрессивдүү ж-а коргонуучу, зыян ж-а пайда келтирүүчү болуп бөлүнөт. Сөз м-н сыйкырдоо да бар.

С. «Манас» эпосунда өтө кеңири орун алган. Анын көптөгөн түрлөрү айтылган. Эпосто С-ты аярлар арып, абсун окуу м-н жүзөгө ашырышат. Мис., Үч-Турпандын каны Текестин аяры Куястын арып окуп «мейли чий, мейли куурай, мейли чөп» баарысын аскерге, чынар теректерди дөөлөргө, бутактарын курал-жарактарга айландырганы айтылат. Ал эми кытайдын Бооң аяры абсун окуу м-н Чүйдү бошоткону келе жаткан кыргыз колунун астынан 90 жолдошун ажыдаар, жолборс, илбирс, бөрү кылып кубултуп тостурат (СО, 2. 208–111). Эпосто кеңири учураган С-тын бир түрү жайчылык (к. *Жайчы).* Жайчылар жай таштын магиялык күчү м-н аба ырайын өзгөртүп жиберүү кудуретине ээ киши. Эпостогу оң каармандардын ичинен күндү жайлоо Алмамбетке гана мүнөздүү. Алмамбет бала кезинде Аверден деген жомоктук-фантастикалык көлдөгү укмуштуу ажыдаардан жайчылыктын окуусун окугандыгы эпосто кеңири баяндалат. Ал жайчылыгы м-н агымы катуу суудан өзү тараптагы жоокерлерди аман өткөрүп, душмандарды суукка тоңдуруп, жеңишке жетишкен учурлары болгон. Алмамбет Сыргак м-н чалгынга чыкканда Кытайдын чегин кайтарган сыйкырдуу кароолчу жаныбарлар – куу түлкү, куу өрдөк, куу аркарга каршы дуба окуп, аларды сыйкырлап, алдыдагы тоскоолдуктарды жеңет. Эпосто чагылдырылган арбоо да (к. *Арбоо*) С-тын түрүнө жатат. Арбоо айрыкча «Семетей» бөлүмүнүн Айчүрөктүн образында таасын чагылдырылган. Айчүрөк арбоо м-н адамча сүйлөөчү, күлүк Тооторуну арбап тилин бууп салат ж-а «койго жеткис, «уйга жеткис» чобур кылып коёт. Эпосто С. оң каармандар тарабынан өтө кысталыш шарттарда гана пайдалангандыгы көрүнөт. С-ты колдонуу душман каармандар үчүн өтө мүнөздүү көрүнүш. Алардын башчылары атайы окуп келген көп сандаган сыйкырчы-аярларды кошо алып жүрүшөт. Эпостогу «Сыйкырчыдан кыркы бар, Тизе жерге бүгүлүп» (СК, 1. 41).

Жети жылдык азапты
Жети күндө билүү үчүн,
Жети аяры да бар.
Сыйкырчысы билиптир,
Эсенкандын алдына,
Калайман салып кириптир (СК, 1. 40),– деп Эсенкандын сыйкырчылары тууралуу баяндалат. Бул маалымат С. айрыкча кытайларда өнүккөндүгүнөн кабар берет.

А. Абилов

СЫЙМУН – топоним. Сулайман пайгамбардын тушунда журт бузулуп, кытайдан качып «жапан» атка конгон кыйла журттун мекени (СО, 3. 94). С-дун эли да Көкөтөйдүн ашына чакырылат.

СЫЙЫНУУ – айлана-чөйрөгө, жаратылыш кубулуштарына, жан-жаныбарларга, арбактарга ж. б. у. с. көрүнүштөргө карата аткарылуучу диний-мифологиялык маанайдагы ырым жырымдардын жыйындысы. С. ар түрдүү болгон. Мис., магиялык, анимисттик, тотемдик, фетиш, арбактарга, жаратылышка ж. б. Кыргыз элинин байыркы замандагы идеологиясында диний-мифологиялык көз караштар элдин турмуш-тиричилигинде зор орунду ээлеп келген.

«Манас» эпосунда жаратылыш кубулуштарына, арбактарга, касиеттүү жер-сууга, ж. б. у. с. С. өтө кеңири орун алган. Мис., «Көкөтөйдүн ашы» эпизодунда арбакка С. ага карата эл чогултуп, аш берүү ж. б. каймана аракеттер, же болбосо Жакыптын бала көрбөй зар какшап «Жараткан жапар кудайым» деп күн сайын С-ганы, же болбосо «Көк теңир, Умай энеге С.» ж. б. ыр саптары «Манас» эпосунда кеңири орун алгандыгын далилдейт. Ар бир С-нун өз ирети, ырым-жырымы калыптанган.

А. Көчкүнов

СЫНЧЫ. «Манас» эпосунда каармандарды, жаныбарларды, айрым көрүнүштөрдү сынап, сапатын көрсөтүүчү адамдардын бар экени айтылат. Эпос б-ча С. төмөндөгүдөй функцияны аткарат: 1) адамдардын жоокердик сапатын, жылкынын, тулпардын сапатын ж-а бүркүт м-н иттердин сапатын сынап билет; 2) салгылашуунун алдында согуш планын аскерлерди туура жайгаштыруу ыкмасын түзөт; 3) бирөөнүн келечек тагдырын алдын ала айтат; 4) чалгынчылык, тыңчылык кылат. С-нын универсалдуу сапаты ж-дө эпос:

Билгичтиги бир башка
Жадыгөйү бир башка,
Бээжинден чыккан көйкашка.
Артык сынчы, билгич кул,
Ары жагы Бакбурчун,
Уланды, Кентун, Дуңшаны
Нескара коргон мынчаны,
Эсебин билет ал элдин,
Эсебин билет бул элдин;
Зордугун билет ал элдин,
Көкөтөйдүн ашы деп,
Көрүнөө келип чогулган,
Аздыгын билет бул элдин (КБ, 2. 31).

С. ж-дөгү эпостун маалыматтары кол жазма булактар м-н да бышыкталат. Мис., 16-к-дын башталышында жазылган «Таварихи гузида – йи нуерат – Наме» аттуу түрк тилиндеги кол жазмада С. ж-дө мындай жазылган: «Акырында элдин арасындагы улуу кандардан калган сынчылар менен аксакал бектер ушул эки канзаада жакшы кишилер болот дешти. Анан алардын ошондой деп айткан ойлору эл ичине тарап кетти». Бул чыгарманы изилдөөчүлөр С-ны 15-к-дардагы феодалдык категорияга киргизишет. Мүмкүн алар казак м-н кыргыздардын кандарынын кеңешчиси ж-а согуш адиси катары, аскер ж-а ат тандап алууда кеңешчи болгон.

И. Молдобаев

СЫНЧЫБЕК, С ы н ж ы б е к – эпизоддук кейипкер, Анжыяндын беги. Өзбек элинин өкүлү катарында Көкөтөйдүн ашына чакырылат, ал өз аскерлери м-н келип, аштын бардык шаан-шөкөттөрүнө катышат. С. СКВда гана айтылып, дайыма туруктуу ыр сабы м-н: «Анжыяндын айры сакал Сынчыбек» (СК, 2. 15, 19, 26) деп мүнөздөлөт. Манаска каршы кутум уюштурган кандардын бири С. болот. Кыргыздардын эркиндиги, көз каранды болбостугу кытай, калмак баскынчыларына каршы жүргүзгөн уруштардын ичинен чечүүчү мааниге ээ бол-

гон Чоң казатка С. өз ыктыяры м-н, өз аскерлери м-н кол башчы баатыр катары катышат. Бири-бирине жакын турган танапташ, тилектеш, урааны бир эл өкүлү катары С. Манас баатыр м-н бирге аракеттенип, жардам берет (СК, 2. 64, 72).

СЫР, СЫР-ДАРЫЯ – топоним. Жакып Манаска кыз издеп, көөнүнө эч ким толбой, Ташкенге баратып кечип өткөн дайра (СО, 2. 359), Көкөтөйдүн малы жайылган жер (СО, 3. 47, 70). Каныкей Семетейди алып Букарга качып баратып кечип өткөн дайра (СК, «Семетей», 1. 138). Географиялык реалияда О. Азиядагы ири дарыя.

СЫРГАК, Б е р д и б е к – кырк чоронун белгилүүлөрүнүн бири, айтылуу чоң баатыр. Эпостун бардык варианттарында туруктуу айтылган салттык образ. СОВдо өз аты Бердибек, С. сын аты делет. Алмамбет, Чубактар м-н бир катар турган эпикалык баатырлардын бири. Эпостун ар башка негизги варианттарында С-тын ата-теги ар башка айтылат. СКВда Жакыптын бир тууганы *Улаккандын* баласы, СОВдо да Манастын жакын тууганы делет. «Капылетте сөз тапкан, кысталыштан жол тапкан», чындап келсе баатырлыгы Манаска барабар, шамдагай элпек, арыбаган, талбаган С. эч качан беттешкен жоодон кайра качпайт. Манасчылар С-ты сыпаттоодо анын баатырлыгын, сымбатын, жекече сапаттарын мүнөздөшөт:

Акыр заман журтуна
Аты калган Сыргак деп.
Сыны сыргак, өзү эр,
Сынын билген айткан эл,
Сырттандардын өзү дээр (СО, 2. 144.)
Атка жеңил, тайга чак,
Уйкусу жок, жолго сак,
Чыканактап калбаган,
Чырм этип уйку албаган,
Кара болот кыргагы
Кан Манастын Сыргагы (СК, 1. 197).

С-тын каармандыгы баатырдыгы өзгөчө Бээжинге чалгынга барганда, согуш учурларында көрүнөт. Колду мерчемдүү жерге жайгаштырган соң, Алмамбет – Бээжинге чалгын чалууга жолдош кылып жалгыз С-ты тандайт. Ага мүнөздөмө берип келип:

Бир өзүн миңге баалаймын,
Сырттан заада Сыргакты
Жолдоштукка каалаймын.
Болсун Сыргак жолдошум
Чоң Бээжинге жол болсун.
Иришип душман көптөсө
Ишенээрим – кудайым
Иштетээрим – бир Сыргак (СО, 4. 174–75)

деген Алмамбеттин баасы С-тын адамдык сапаттары м-н катар эле эрдигинин да күбөсү. Бээжинге чалгында С. чоң сыноодон өтүп, экөөлөп кытай чек арасын кайтарган куу кулжаны, куу түлкүнү, Малгунду, Канышайды жайлап, дагы нечен кыйын абалдардан жеңиш м-н чыгышат. Чоң казатта далай эрдик көрсөтүп, Айжаң-жуну баш болгон кытайдын белдүү баатырлары С-тын колунан набыт болушат, Коңур-

байды да Алгаранын үстүнөн ыргыта сайган учурлары болот. Коңурбай С-ты көздөй көр деп Кожожашка бекеринен жалынбайт:

Ушу Сыргак баладан,
Ээримен арт кетти,
Жүрөгүмө дарт кетти,
Боконо сөөгүм болк этти,
Таш сайынган кытайдын
Тазасы ыйлап солк этти (СК, 2. 188). Кыскасы, С-тын аты да С., заты да С. (Сыргак – кыраан бүркүттүн бир түрү).

Кызыл-суулук манасчы Жусуп Мамайдын вариантында Сыргак, Серек экөө Жакыптын Магдымдан төрөлгөн балдары, Манастын аталаш бир туугандары делет.

К. Кырбашев

СЫРНАЙЗА – Манастын найзасынын энчилүү аты. Ал ат үстүнөн сайышууга ылайыкталган атайын жасалган согуштук курал. С. алып жүргөн адамга карата ал «бийликтин» символдук милдетин аткарып калат. Ошондуктан, анын жасалышына, сыпатына, кооздугуна өзгөчө көңүл бурулган. СКВда Бөлөкбай уста жасаган учу ж-а мизи атайын тандалган курч болоттон ширетилип чыгарылат. Сабы «он эки түрдүү кырдалып, тарамыш м-н чырмалып, желим менен чапталып» жасалат. Бул болсо саптын бекемдүүлүгүн ж-а серпилгичтигин күчөткөн. Жортуул учурунда С. кошундун туусу м-н бирге жоокерлердин алдында алынып жүрүлгөн. Өлүм учурунда «аза туусу» байланып үй жанына коюлган. С. Манастан Семетейге мурас болуп калган.

СЫРТТАН – эпитет. С. жомокто төмөнкүчө сүрөттөлөт: жонун бүтүндөй тикирейген жал басып, кулагы тикчигий, башы чоң, тумшугу шуштугуйурак келип, башка жырткычтар жей албаган жиликтин башын талкалай чайнап, эт-мети м-н жутуп жиберет. Манас ж-а эпостогу баатырлар көк жал делип ушул жырткычка салыштырылган. Эпосто о. эле С. баатыр, эр жүрөк, чыгаан, мыкты маанисинде көп колдонулат. С. эпитети эпостогу баатырлардын атына синоним болуп көк жал, шер, кабылан ж. б. жырткыч айбандардын, шумкар, туйгун ж. б. кыраан куштардын аттары сыяктуу эле эпикалык каармандардын көркөм образдарынын түзүлүшүндө поэтикалык каражат салттуу түрдө туруктуу колдонулган. Мис., Манас ж-дө: «Сырттан көк жал кабылан» (СК, 2. 62), «Сырттан Манас башкарып» (СО, 3. 162); Алмамбет ж-дө: «Сырттандык кылса зыңкыйып, Ою терең эр болсо Олутун таап олтурар» (СО, 2. 305). Мына ушул сыяктуу эле эпостогу башка баатырлар да көбүнчө С. эпитети м-н айтылат: «Сырттан Кошой жолборсум!» (СО, 3. 196), «Сырттан Сыргак токтолду» (СО, 4. 259), «Андай болсо, Жоорунчу, Сырттандыгың билгизгин, Сыяпат менен киргизгин» (СО, 4. 23), «Сырттандардын баарысы Сырлуу бараң асынып» (СО, 4. 24) ж. б.

СЫЯБУШ – топоним. Эпосто калмактар жашаган жер катарында эскерилет.

Алардын улуктары:

Эмил, Бөкөн, Тагылык
Сыябушта калмак бар,
Күн жүрүмү жагында
Ит-Кечпестин көлү бар,
Баарында калмак эли бар (СО, 3. 260),– деп кеңешкенде айтылат.

СЫЯГҮЛ – эпизоддук кейипкер, Каныкейдин нөкөрү. Манас Каныкейге күйөөлөп баргандагы ат чаап жар тандоодо аты үчүнчү келген Сыргак тагдырына буюрган С-гө үйлөнөт (СО, 3. 418. 422).

СЫЯМУН, к. *Сыймун.*

СЮЖЕТ (фр. suiet – предмет, мазмун) – чыгармалардын мазмунун түзгөн окуялардын ырааты (системасы), ошол окуя-кырдаалдардын ичинде мүнөздөрдүн өсүш ж-а уюшулуш тарыхы, калыптанышы, көп пландуу, окуя, каармандарга өтө бай чыгарма болгондуктан «Манас» эпосу да көп тарамдуу, ошондуктан, жалпы үчилтиктин жалпыланган С-тинде, о. эле ар бир бөлүмдүн, же эпизоддун өзүнүн С-ин да белгилөөгө болот. С-ти курууда конфликтиге чоң роль таандык, ал С-тик сызыкты бузуп-жарат, өзгөртөт, тездетет *(к. Конфликт).* Эпостогу С. негизинен хронологиялык тартипте өнүгөт, б. а. окуялар убакыт, мезгил жагынан өз ара байланышып, бири-бирин түз багытта улап жүрүп отурат.

Көп варианттуу, татаал С-түү, зор көлөмгө ээ «Манас» эпосунда С-тин элементтеринин бардыгы – пролог, экспозиция, окуянын чиелениши, окуянын өнүгүшү, окуянын өсүп жеткен чеги (к. *Кульминация),* окуянын чечилиши, эпилог – дээрлик бүт бар. Окуя бир нече С-тик сызыкта өнүккөн учурлар кездешет. Эпостун С-ин түзгөн туруктуу салттык окуялар өзгөчө зор көлөмдүү чыгарманы оозеки аткаруу тажрыйбасынан пайда болгон зарылчылыкка ылайык чоң-чоң эпизоддорго бөлүнүп түзүлгөн. Ал эпизоддор көптөгөн майда окуялардан ж-а маалыматтардан куралат. Ушуга ылайык формалык курулушу жактан чоң эпизоддор өзүнчө эпоско таандык белгилерге ээ. Алардын ар биринин аталыш аты да бар. Мис., «Манастын төрөлүшү жана балалык чагы», «Көкөтөйдүн ашы», «Чоң казат» ж. б. Сюжеттин көп тарамдуулугу, кызыктуулугу «Манастын» негизги бөтөнчөлүктөрүнүн бири болуп саналат, к. *«Манастын» сюжети, «Семетейдин» сюжети,* «Сейтектин» сюжети.

Б. Кыдырбаева, А. Муратов

Т

ТААЖЫ – кандын, падышанын бийлик абалын күбөлөөчү баш кийим. Жогорку бийликтин белгиси катары ар кандай формада алтын, күмүш ж-а асыл таштар м-н кооздолуп жасалган. «Манас» эпосунда эл башкаруу, уюмдашуу, элди бириктирүү, атайын башкарылган топко биригүү ж-дөгү калк мүдөөсү б-ча Манас кан шайланат. «Кандуу журт болуп калдык деп, Кабылан Манас баланы Кан көтөрүп салдык деп» (СО, 1. 290) кубанган эл Манаска:

Кан өкүмүн тийгизди,
Кан таажысы ушу деп
Кан Манастын башына
Жыгалуу бөрктү кийгизди (СО, 1. 290).

ТААНЫШКАН – эпизоддук кейипкер, Зыяндаштын атасы, Көкөтөйдүн ашында Жолой м-н күрөшкө түшө турган киши издеп Кошой кыргыз, казак ж. б. союздаш түрк элдеринин алп балбандарына кайрылган учурда Т. эскерилет (СО, 3. 193).

ТАБУ (полинезия тилинде – тыюу) – алгачкы жамаат коомунун адамдарындагы айрым бир жорук-жосундарга коюлган чектөө, тыюу системасы, ыйык, колдонууга болбогон , айтууга тыюу салынган (тергөө) сөздөр, суроолор, ойлор ж. б. Алгачкы жарым-жапайы кишилер кээ бир нерселер м-н буюмдар адам сыяктуу эле сыйкырдуу жашыруун күчкө ээ деп ишенишкен, ошондуктан аларды күндөлүк боло турган иш катары карабай ыйык тутушкан. Ыйык туткан эрежелерди бузуу, кудай же сыйкыр күчтөр тарабынан сөзсүз түрдө жазаланат деп билишкен (ооруга чалдыгуу, өлүмгө кириптер болуу ж. б.).

Т. адамдын тиричиликте өмүр сүрүшүнүн эң олуттуу маселелерин теске салып, бир нукка калыптап бекемдеген. Маселен, үйлөнүү (нике) эрежелерин сактоо, аза күтүү, сөөк коюу расмиси ж. б. Күнөөгө батууга, жосунсуз жорук жасоого тыюу салуу, дүйнөдөгү диндердин баарына тең тиги дүйнөдө тозок отуна түшүп жазалануу м-н байланыштырылат. Т-нун белгилери эл турмушунда ж-а элдик чыгармачылыкта даана чагылдырылган. Айталы, жолдо баратып түн киргенде чалдыбарга түнөөгө болбойт. Анткени, элдик түшүнүк б-ча ал жерди жин-шайтандар мекендешет. Түрктөр өз тотеми «аюуну» тергеп «кара-оглан» деп аташат. Түрк тилинде сүйлөгөн элдердин бир тобу албарсты, азыткы сыяктуу жамандык кылчу рухтарды «атсыз» деп аташкан, алардын атынан айтса угуп келип калат деп коркушкан. Азербайжандар дөө, жин, пери деген сөздөрдү айтуудан чочулап «бизден жакшылар» деп тергеп айтып туюндурушкан.

«Манас» эпосунда да Т-нун айрым элементтери сакталган. Мис., СКВда балага ат кандайча коюлганы айтылбаганы м-н, баланын аты Манас болору, калмактарга Чоң Жинди деп угузулары бир нече жолу (Жакып көргөн түштө, сүйүнчүлөп барган Акбалтанын сөзүндө) эскертилет. «Баланын аты – Чоң Жинди, Ар жаккы атын ким билди!?» (СК, 1. 58), «Манастын атын бурмалап, Чоң Жинди деп ат коюп» (СК, 1. 56) чыныгы атын жашырат. Балага чыныгы ж-а жардамчы аттын берилиши байыртадан эле кеңири жайылган салт болгон. Эркек бала эрезеге жетип, өз алдынча эрдик иш иштөөгө жараганда (кан төгүп, баш кескенде) чыныгы ысымын ыйгаруу адаты м-н узак убакыт баласыз жүргөн, баласы токтобогон ата-эненин баланы ар кандай кырсыктардан сактоо үчүн чыныгы атын айтпай, угууга комсоо, кулакка жагымсыз башка ат м-н тергөө (Чоң Жинди, Бокмурун) атоо ырымынын калдык үлгүлөрү, өзгөргөн түрү «Манас» эпосунда сакталып калган.

Х. Короглы

ТАБЫП (ар. табиб – дарыгер) – «Манас» эпосунда эпикалык душман тарабынан ууланган башкы баатырды ж-а кыйнап, кордоп жазаланган оң каарманды элдик медицинанын ыкмалары м-н дарылоочу дарыгер. Эпосто Т-тар колдонгон элдик медицинанын көп түрдүү ыкмалары ж-дө айтылат, а. и. өсүмдүктөрдөн даярдалган дарылар, минералдар, эпикалык дарылар, айбанаттардын этинен, ички органдарынан жасалган ж. б. дары-дармектер; элдик хирургиялык аспаптар (аштар, тинтүүр), ар кандай хирургиялык ыкмалар кеңири пайдаланылгандыгы баяндалат. Баатырды жакын тууганы, кээде жолдошу, аялы ж. б. кастык кылып уулантышы ж-а андан укмуштуу түрдө аман калуу (кээде өлүп кайра тирилүү) жөө жомоктордо, эпостордо кеңири белгилүү сюжет. Мындай салттык сюжет «Манас» эпосунда Көзкамандар окуясына байланыштырылып берилген. Көзкамандар окуясына окшош окуя «Мажму ат-таварихте» да бар. Түпкү

аталары Манас м-н уруулаш чыккынчы Тубай Манасты ууландырып, эс-учун билбей жатканда ага уунун күчүн тарата турган дары беришет. Ал дарыны дарыгер Сайид Жалал-ад-Дин Манастын оозуна күнүнө бир тамчыдан куюп отуруп, он күн дегенде Манас көзүн ачат (КФ, 5114-инв., 65-б.). СКВда Көзкамандардан ууланган Манасты Бек-Жайлоодогу үңкүргө алып барып, Канықей дарылап айыктырат. Эпикалык ички чыккынчы душмандар тарабынан ууландырылган Манасты Т-тын айыктырышы (Сейид Жалал ад-Дин, Канықей ж. б.) – эпостогу көөнө сюжеттердин бири.

«Сейтек» эпосунда Манастын досу – Момунжан дарыгер Кыяс далысынын кечирин кестирип жазаланган Күлчорону дарылап айыктырат. Күчүнө-күч, кайратына кайрат кошуп, мурдагы абалына келтирет. О. эле «Манаста» өсүмдүктөрдөн, жаныбарлардын түрдүү органдарынан даярдалган дары-дармектер, аларды колдонуу ж-дөгү, элдик хирургиялык аспаптар, аларды Т-тар кандайча пайдаланышкандыктары туурасындагы маалыматтар да орун алган. Мис, эпосто согушта жарадар болгон жоокердин жарасын тилип тазалаганда аштар аттуу аспаптын колдонулгандыгы («Токтогон окту аштарлап, Тилип жаткан дагы бар»), денеде калган мылтыктын, жаанын огунун, башка темир куралдардын денеде токтоп калган сынығын табуу ж-а ордунан козгоп, копшутуп чыгаруу үчүн тинтүүрдүн колдонулгандыгы («Тинтүүр менен тинткилеп, ойногон окту табышты» да баяндалат), к. *Элдик медицина.*

А. Казакбаев

ТАБЫТ (ар.) – өлгөн адамдын сөөгүн салуучу, сөөгүн салып көтөрүүчү атайылап жасалган такта. «Манас» эпосунда Көкөтөйдү койгондо «Жаназасын окутуп, Табытка салып көтөрүп» (СО, 3. 54–55) барып сөөгүн койгондугу айтылат. О. эле Манастын сөөгү да Т-ка салынып коюлгандыгы эскерилет: «Супка салып оротуп, Табытына салды эми» (СК, 2.250).

ТАГАЙ Бекмурат уулу (1899, Чоң-Алай өрөө-нү, Чап айылы – 1973, ошол эле жер) – манасчы. Жомокчулукту чоң атасы Айдар Токтор уулунан (1835–1925) үйрөнгөн. Эпосту анын өз атасы Бекмурат да айткан. Оор турмуштун айынан Т. рев-яга чейин эпосту сейрек айткандыктан билгендеринин көбү эсинен чыгып калган. «Манастан»: Манастын балалык кези, Накылайга үйлөнүшү ж-а Талас баатырдын жылкысын тийип, аны м-н согушуп жарадар болгону ж-дөгү окуяларды 1947-ж. К. Мифтаков жазып алган (КФ, 1116-а инв.) Андан «Эр Кошой» деген эпикалык чыгарма да жазылган.

ТАГАРМА – топоним. «Куда болуп кайындап Кутулбадың карзымдан»,– деп Манас баатыр атасы Жакыпка айткан арманында:

Тагарманын калаадан
Шооруктун кызы Акылай
Шоодураган капырай
Карматып алдым камоодон (СО, 2. 36),– деп айтылат. Памирдин күн чыгышындагы реалдуу жердин аты м-н байланыштуу.

ТАГИРЖАНОВ Абдурахман Тагирович (1907–83) – белгилүү филолог, профессор. (1926). Ташкендеги рабфакты, 1941-ж. филология факультетин бүтүргөн. 1943–45-ж. СССР ИА Чыгыш таануу ин-тунун Ташкендеги бөлүмүндө аспирантурада окуган. 1945–46-ж. тажик мамл. ун-тинде окутуучу. 1946-жылдан Ле-

нинград мамл. ун-тинин Чыгыш таануу факультетинде окутуучу. 5 китептин ж-а 50дөн ашуун эмгектин автору. «Мажму ат-таварих» («Тарыхтардын жыйнагы») аттуу тажик тилинде жазылган кол жазма түрүндөгү чыгарманын Ленинград мамл. ун-тинин Чыгыш таануу факультетинин кол жазма фондусунда сакталып турган нускасын (963-инв.) таап, изилдеп, анын фото көчүрмөсүн өзүнчө китеп кылып чыгарган ж-а ага кириш сөз жазган. Кол жазмада башка тарыхый окуя, санжыра, уламыш м-н катар «Манас» эпосунан айрым эпизоддор камтылган. Т. бул чыгармага мүнөздөмө берген. «Манаска» тиешелүү бөлүмдөрдү да изилдей кеткен. Анын ою б-ча аталган кол жазма негизинен кыргыздын эпикалык чыгармаларынын таасиринде жазылган, к. *«Мажму ат-таварих».*

И. Молдобаев

ТАГЫЛЫК – эпизоддук кейипкер. Калмак баатыры. Орго кандын белдүү кол башчыларынан. Манастын Орго кан м-н болгон согушун баяндаган окуяда Т. жүз миң колу м-н Манастын жолун тосуп салгылашат. Манас баатыр м-н жекеге чыгып ажал табат (СО, 2. 121–123).

ТАЖИК – этноним. «Манас» эпосунда кыргыздарга канатташ жашаган эл катары баяндалат. Эпостун негизги каармандарынын бири Манастын жары Каныкей тажик каны Атемир кызы. Эпосто «Манастын Каныкейди алганы», «Манастын күйөөлөп барганы» эпизоддорунда (СО, 3. 438) кыргыздар м-н тажиктердин мамилелери кеңири сүрөттөлөт. «Семетей» эпосунда Семетейдин балалык чагы тажик элинде өтөт. Эпосто, о. эле Музбурчак деген каарман да «Тажиктен чыккан Музбурчак» (СО, КФ, 851-инв. 382-б.),– деп айтылат. Демек, Т-тер эпостун окуяларына активдүү катышкан эл катары сүрөттөлгөн. Т-тер азыркы учурда Тажик ССРинин негизги калкы. Тажик элинин калыптануу процесси б. з. ч. 2-миң жылдыктан башталып, б. з. 9–10-к-нда аяктаган.

ТАЗ, Т а з ч е ч е н – эпизоддук кейипкер, Үрбүнүн атасы. Кыпчак каны. Жакыптын кыйыр тууганы, акылдашы, сөзгө чечен адам. Эл чогулган аш-тойго, кеп-кеңешке дайыма катышат, Манастын жортуулдарына катышат. Кыргыздар Алтайдан Ала-Тоого көчөлү деп жыйын курганда Т. уулу Үрбү Кемен шаанын кызы Ойсалкынды алып, бул жерден кетер эмес, болбосо мен да көчөт элем деген шылтоону айтат (СО, 1. 44; 2. 39, 68, 153; СО, 3. 25).

ТАЗБАЙМАТ – кырк чоронун бири. Башка чоролордун катарында дайыма аты аталып гана өтпөстөн айрым окуяларга активдүү катышып, өзүнчө мүнөздөмөгө, баатырдык сапатка ээ каарман катары айтылат. СОВдо:

Ыраман уулу ыктуусу,
Эр Тазбаймат мыктуусу,
Казат десе камданып,
Каршы жоого чыкчуусу (СО, 2. 150)

делип жоого аттанганда алдыңкы катарда болот, о. эле асаба алып жүрүүчүнүн милдетин да аткарат (СО, 3. 50). Туу алып жүрүүчү чоро экендиги ВЖЭде да «Тегерек журтка далданым, Туу көтөргөн балбаным» (ВЖЭ, «Ала-Тоо», 1979, № 7, 185-б.) – деп эскерилет. Эпостун варианттарында Т. чоролордун кенжеси катары сүрөттөлүп, Манаска тамак бышыруучу чоролордон экендиги да айтылат. РЖВда чайчысы, ал эми ВЖЭ б-ча «Казы менен жал кайнаткан» ашчысы катары сүрөттөлөт. «Чоң казатка аттанганда Т. он башы болуп шайланат, анын карамагына Манас кирет. Кол болжолдуу жерине келгенде Алмамбет тактап эсебин

алат. Ошондо Т. бир кишисин таппайт. Көрсө ал Манасты унутуп калыптыр. Манасчы Т-тын жоругун юморлуу сүрөттөөлөр м-н берет ж-а бул сценада юмор өзүнүн жогорку нокотуна жетет:

Уруп кеткен Тазбаймат,
Улук киши сен болсоң,
Унуткан кишиң мен болсом,
Ушу жорук саа чала
Он башы ойрон сен болсоң,
Оюңда жогуң мен болсом (СО, 4. 170),– деп Манас күлгөндө элдин баары күлөт. Ушундан кийин эл арасында «Тазбаймат Манасты унуткандай» деген ылакап сөз айтылып калыптыр.

К. Кырбашев

ТАЗГАРА – Султанкандын байгеге чапкан күлүгү. Көкөтөйдүн ашындагы ат чабышта Калкамандын Назгарасынан кийин келет (СО, 3. 268).

ТАЙ-АШУУ – топоним. Кара кытайлардын Молтокан м-н Алооке кыргызды чаап Жакыпты Алтайды көздөй айдаганда «Өгүз-Ашуу, Тай-Ашуу», Кичи Жылдыз, Чоң Жылдызды» басып өткөн ашуу (СК, 1. 36). Манас баштаган кыргыздар Алтайдан Ала-Тоого көчүп келатканда ашат (СК, 1. 167). Шиңжаңдагы Жылдыз тоосунун ашуусу м-н байланыштуу.

ТАЙБАС – жомоктук-фантастикалык жаныбар. «Алооке кандын Манаска багынганы» деген окуяда алтымыш жигит кошчу алып? Манас ууга чыгат. Анжыян м-н Кашкардын арасы, андагы аты Ара-Түз, азыркысы Арпа деген жерде аң уулашат. Ал жерде: «Жабыр баян дагы бар, Кылыч куйрук тайбасы, Кыйындардын баары бар» (СО, 2. 169) экени баяндалат. Ошол эле окуяда Алооке кандын ажайыпканасында багылган көптөгөн укмуштуу айбанаттар ж-дө айтылат, а. и. Т. да болот. Т-тын сүрү ж-а кандай жаныбар экени «Бир тайбастын өзүндө, Токсон жолборс күчү бар» (СО, 2. 182),– деп сүрөттөлгөн.

ТАЙБУУРУЛ, Н а р б у у р у л, Н а р б у у д а н – СКВда Манастан Семетейге мураска өткөн тулпар. Т-дун тегин манасчылар жылкынын пири Желкайыптын өзү м-н байланыштырышат ж-а кыз Сайкал м-н Манас сайышып, жакшылыкча бүткөн беттешүүдөн кийин достуктун белгиси катары Сайкал Семетейге арнап тартуу кылат. Эпикалык салтка жараша Сайкалдан белекке келген кызыл буурул тай м-н Семетейдин жарыкка келиши бир мезгилге чамалаш айтылып, Манас өзү Т. деп ат коёт. ММВ б-ча Сайкал Манаска тартуулаган Т-дун алгачкы учурдагы көрүнүшү көзгө комсоо чолок тай болот да, жетилгенде арып-азбаган чыгаан тулпарга айланат. Башка аттарга караганда өтө зор, күлүк тулпар катары белгилеп, Саякбай Карала уулу Нарбуурул, Нарбуудан деп Т-га синоним катары колдоно берет. Анын кажыбас күлүктүгү башка тулпарлар м-н салыштырмалуу берилип, башка күч келген учурларда Т. ажат ачат. Т. Манастын көзү өткүчө ага кызмат кылат, кытай м-н болгон согушта жаралуу Манасты Т-га жүктөп келишет. Манас өлгөндө Ажыбай өзүнүн Карткүрөң тулпарына ишенбей Т-ду сурап минип чабаганга кетет. Т-дун мындай өзгөчө чыдамдуу күлүктүгү, айбан да болсо акылынын тунуктугу эпосто көп жолу далилденип:

Кумга туулуп, чөлгө өскөн,
Кулан менен бирге өскөн,

Карга туулуп, музга өскөн,
Кайып менен бирге өскөн, (АТ, «Семетей», 989-инв., 210-б.)

болуп түшүндүрүлөт. Манас өлгөндө анын башка айбандары сыяктуу эле Т. да безип кетип, Семетей эр жетип, элине келгенде алдынан тосуп чыгат. Ошондон баштап Семетейдин өмүрүнүн акырына чейин ага кызмат кылат. Эпосто Т-га өзгөчө маани берилген. Анткени, Семетей м-н анын чоролорунун ортосунда ишенимдүү ат жалгыз Т. ошон үчүн ар бир кооптуу жоого аттанарда улам бири минет. Т-дун бир нече баатырдын ортосундагы жалгыз ат болуп калышы кыргыздардын бөлүнүп, жарылып мурдагы күчтүү абалы жок экендигин символикалык түрдө белгилеген элес. Ушундай эле соот-чопкут, курал-жарак да баарынын ортосунда бир сыяктуу сүрөттөлөт. Т-га ким минсе ошол Манастан калган Аколпок, Сырнайза, Ачалбарсты пайдаланат. Элдик баатырлардын Манастын учурундагыдай өзүнө ылайык туруктуу ат минип, туруктуу курал-жарак пайдаланышпай, тескерисинче бир нече баатырдын ортосунда күчтүү жоого кирүүгө жарактуу, ишенимдүү бир эле ат, бир эле кийими, курал-жарак болушу да ушул доордун мүнөзү м-н шартталган. Эпикалык тулпарларга мүнөздүү магиялык касиеттеги салттык мотивдер Т-дун образында да сакталган. Мис., Күрпүлдөктүн суусуна аккан Семетейди куйругу м-н тосуп чыгарып өлүмдөн куткарат. Жоо келатканда Т-дун «Таманы жерге тарсылдап, Көкүлүнө шам күйүп, кулагынан жаркырап мунар чыгып» (МЧ, КФ, 222-инв., 18-б.) көрүнүшү апыртмалуу сүрөттөлөт. Касташкан душмандары Семетейди адегенде атынан ажыратууга аракеттенет. Ошол максат м-н Чынкожо Семетейден Т-ду суратат. Канчоро кастык м-н Т-ду Үмөтөйдүн кунуна бердирет. Т-га Үмөтөйдүн сөөгүн жүктөп Акеркечке жөнөтөрдө Семетейге жакындары адилет сөзүн айтат.

Канатыңдан кайрылба,
Тайбуурулдан айрылба,
Аколпок тонду чечинбе
Аманат жандан кечинбе (ЫА, КФ, 188-инв., 35-б.),– деп

Бакай Семетейдин өлүмгө баш байлап отурушун жактырбайт. «Тайбуурулдун тартуу кеткени Семетейдин ажалынын жеткени» дегендей жанга өлчөлүү аты – Т-дан ажырагандан кийин Семетей душманынан жеңилет. МЧВ б-ча Т. тартуугa барган жеринде кайып болуп кетет.

А. Жайнакова

ТАЙЛАК – эпизоддук кейипкер. Бакайдын иниси. Бай баянында адамдардын көңүлүн таба билген мыкты бала катары эскерилет (СО, 1. 190, 207).

ТАЙТОРУ – Кошойдун минген аты. Колго түшүп Кытайдын зынданында жаткан Билерик м-н Жарманасты бошотуп алуу үчүн Кошой Бээжинге минип барган ат (СК, 1. 147). Жакшылык Сарык уулунун вариантында Т. Семетейдин биринчи аялы Чачыкейдин себи м-н кошо келет. СКВ б-ча Т-ну Манас өлгөндө Кошой азага алып келет. Каралуу Канықей качып баратканда акылман Бакай карыя аларга жол азык, эки унаа – ат алып келип берет. Ошол эки аттын бири Т. болот. Ата журттан ажырап, таякеси Ысмайылдын колунда тарбияланган Семетей он эки жашка чыкканда таятасы Темиркан аны кан көтөрүп той берет. Тойдо Канықей Семетейдин келечегин билүү үчүн Т-ну төлгө кылып чабат:

Асыйын санап карасам
Алтымышка толду эле,
Ушу быйыл Тайторум
Алтымыш асый болду эле.
Кимдер сүйүп койчу экен
Мендей жесир катынды,
Төлгөгө чаап көрөйүн
Ушул Тайтору күлүк атымды (СК, «Семетей», 1. 78). Чабышта Т. биринчи чыгып келип, Каныкейге намыс эле алып бербестен, аны ажалдан куткарып калат. Саякбай Карала уулу эл алдында өтө белгилүү, чыгармачылык зор эргүү м-н аткарган «Каныкейдин Тайторуну чабышы» эпизодунда каармандардын психологиялык абалын терең ачып берүү м-н бирге алтымыш асый Т-нун чаалыкпаган тулпарлык касиетинин күчтүүлүгү, арып-азбаган күлүктүгү жогорку көркөмдүктө даңазаланат.

А. Жайнакова

«ТАЙТОРУ» – СКВ б-ча өспүрүмдөргө арналып жазылган китепче (Ф., 1963). Китептин сүрөттөрүн тартып, кооздогон Е. Соколов. Китепте «Манас» эпосундагы эң кызыктуу эпизоддордун бири Каныкейдин Тайторуну байгеге кошушу, атасы Каракандын, агасы Ысмайылдын ага каршы болушу, Семетейдин Т-ну сүрөп чыгарышы баяндалат.

«ТАЙТОРУ» – СКВ б-ча өспүрүмдөргө арналып жазылган китепче (Ф., 1963). Китептин сүрөттөрүн тартып, кооздогон Е. Соколов. Китепте «Манас» эпосундагы эң кызыктуу эпизоддордун бири Каныкейдин Тайторуну байгеге кошушу, атасы Каракандын, агасы Ысмайылдын ага каршы болушу, Семетейдин Т-ну сүрөп чыгарышы баяндалат.

ТАЛАА-БУЛАК – топоним. Манас Алтайдан аттанып чыгып, калмак-кытай башта басып алган ата журту Ала-Тоону бошотконду анын колунун Мунаркан башында турган бөлүгү душман м-н беттешкен жерлердин бири (СО, КФ, 576-инв., 532-б.). Географиялык реалияда Кочкор өрөөнүндөгү, Комсомол совхозунун аймагында.

ТАЛАА-ЧЕЛЕК – топоним. Айчүрөк ак куу болуп учуп, жер жүзүндөгү баатырларды сынап жүрүп өткөн жер.

Турса учуп Айчүрөк –
Турбай-тынбай эр издеп!
Талаа-Челек басты эми
Тоо-Челекти ашты эми (СК, «Семетей», 1. 363).

Географиялык реалияда Казакстандын Алматы обл-на караштуу капчыгай, өзөн ж-а өрөөн.

ТАЛАП – эпизоддук кейипкер. Каңгай баатыры, Араникте болгон согушта жекеге чыгып, кыпчактын Көчөк баатырын, кыргыз Талапбайды, казактын Соорун балбанын жайлап, өзү Бакай м-н болгон айкашта өлүм болот (КВ, 1. 116–117).

ТАЛАПБАЙ – эпизоддук кейипкер. Кыргыз баатыры. Жекеде кыпчак Көчөктү өлүм кылган каңгай баатыры Талапка каршы барып, Т. да жеңилип калат (КВ, 1. 117).

ТАЛАПБҮБҮ – эпизоддук кейипкер. Каныкейдин нөкөрү, Манас Каныкейге күйөөлөп баргандагы ат чаап жар тандоодо аты жыйырма үчүнчү келген Серек тагдырына буюрган Т-гө үйлөнөт (СО, 2. 418, 425).

ТАЛАС – топоним. «Манас» эпосундагы эпикалык борбор, Манас баатырдын ордосу, кыргыздардын Ата Мекени катары берилет.

Эпосто кандайдыр кыйын абалда болсун, элдин үмүт-тилеги, ой-пикири эргүү м-н даңазаланган өзгөчө ажайып кооз жер кыргыздардын өлкөсү – Т-ты сөзсүз түрдө киндик каны тамган жер деп айтылат.

Ошондуктан, Алтайда туулган Манас элин баштап Т-ка келет, атасы Манас, жери Т. экенин билери м-н Семетей Букардан кайтат, о. эле Кыястын колунда өскөн Сейтек Т. ж-дө укканда «Кетем Талас жериме, Баргым келет бадырек Калың кыргыз элиме» (СК, КФ, 956-инв.) деген бүтүмгө келет. Эпосто кыргыз урууларын баш коштуруп, бириктирүү, тышкы душмандарга каршы туруу идеясы, мекенди урматтап даңазалоо акырындан өнүгүп олтуруп, географиялык ат, конкреттүү географиялык территория – Т. калыптанат.

Т-тын табиятынын кооздугу, жаратылышынын сулуулугу Алтайга куулуп-сүрүлгөн кыргыз эли Манастын жетекчилиги м-н өз мекенине кайтып келгенде мындайча сүрөттөлөт:

Жылгындуу Кең-Кол, Кең-Талас,
Жаткан экен жайкалып,
Жердеген адам тунбайбы,
Жер соорусу турбайбы.
Өлкө түзүн караса
Токою бар, талы бар,
Ал токойдун ичинде
Жан бүткөндүн баары бар...
Жылгындуу Кең-Кол, Кең-Талас
Жери сонун ар кандай,
Өзөнчөдөн бөлүнүп
Аккан тунук булагы,
Ай жаныбар Кең-Талас
Бейиштен артык сыягы (СК, КФ, 537-инв., 465–467-б.).

Т. байыртадан кыргыздар отурукташкан, эң кооз жер, ал душмандар тарабынан бир нече жолу чабуулга дуушар болуп келген. Орус окумуштуусу П. Н. Берков өз убагында Т. жеринин сулуулугун эпос кандай көркөмдөп сүрөттөгөнү ж-дө минтип жазат: «Манаста» бир тууган өлкөнү сүрөттөп берүү, кыргыздын мекенин даңазалоо дүйнөдөгү эң улуу адабияттардын үлгүсү менен катар турууга татыктуу».

Эпостогу Т. дүйнөнү таанып-кабылдоодогу эстетикалык эң кооз өлкө катары сүрөттөлөт. Географиялык реалияда Т. – Кыргызстандын түн.-батышындагы дарыя, чоң өрөөн шаар.

Р. Кыдырбаева

ТАЛГАК – аял боюна бүткөндөн бир нече жумадан кийин көңүлү айнып, бардык эле тамакты бирдей сиңире албай калган абалы. Бул абал медицинада изилденип, аны дарылоонун жолдору иштелип чыккан. Ал эми элдик турмушта болсо, Т. болууга байланыштуу көптөгөн уламыштар, кызык окуялар айтылат.

Мындай окуялар эпосто көбүнесе болочок баатырлардын төрөлүшү м-н байланыштуу. Адатта, кош бойлуу аял кабылан, жолборс, илбирс ж. б. жаныбарлардын, аюунун жүрөгүнө, жыландын, куштун ж. б. жандыктардын этине Т. болот. Эпосто Чыйырды боюна бүткөндөн үч айдан кийин жолборстун жүрөгүнө Т. болуп калат.

Эр Манас бойго бүткөнү
Тамам үч ай жетиптир,
Байбиченин көңүлү
Башкага ооп кетиптир.
Өз тамагы эсте жок.
Же көрүнүүчү көзгө шок,
Бал, шекерге карабайт,
Башка тамак жарабайт,
Жесем деп жолборс жүрөгүн,
Мындан башка санабайт.
Жетпейт жолборс жүрөгү,
Жинди болуп байбиче
Жеригинен жүдөдү (СО, 1. 69).

Чыйырды Каңгайдын кара мергени Бадалбай жолборс атканын жылкычылардан угуп, ага кара кулак чоң жамбы берип, ошол жолборстун жүрөгүн алдырат. Аны (жылкынын жүрөгү м-н кошо) чала бышырып жегенден кийин гана Чыйырдынын талгагы канат: «Байбиченин талгагы Магдырап канып калганы» (СО, 1. 71). Боюнда бар аялдын тигил же бул тамакка Т. б-су табигый көрүнүш. Күндөлүк турмушта кош бойлуу аялдар кадимки эле жеп жаткан тамак-аштын кээ бир түрлөрүнө Т. болушат. Ал эми кабыландын же кыйынчылык м-н алынуучу башка жан-жаныбарлардын эттерине, сорпосуна Т. болуу көбүнчө эпикалык чыгармаларда жолугат (бирок, кыргыз элинин кечээ жакындагы турмушунда атагы чыккан кээ бир баатырлардын энелери кош бойлуу кезинде кабыландын жүрөгүнө Т. болгондугу тууралуу тарыхый маалыматтар жок эмес). Бул көрүнүш, сыягы, алгачкы коомдук түзүлүштүн мезгилиндеги идеологиялык көз караштар, б. а. тотемизм м-н байланыштуу.

А. Көчкүнов

ТАЛГАР – топоним. Кыргыздар эзелтен мекендеп келе жаткан жерлердин бири катары эпостун көп эпизоддорунда эскерилет. Географиялык реалияда түш.-чыгыш Казакстандагы Иле Алатоосунун бийик жери, тоо чокусу, андан куралган агын суу (өзөн) ж-а шаар бар.

ТАЛДЫ-СУУ – топоним. Манас баатыр чоролору м-н ууга чыккан жер. Ит агытып, куш салып жүргөн Манас «Жан-жакка көзүн салыптыр, Талды-Суу деген өзөндөн Жолдошун көрүп калыптыр» (СО, 1. 223). Географиялык реалияда түрк элдери жашаган жерлердеги жээгине тал өнгөн көптөгөн суулар ушундай аталат.

ТАЛКАН – топоним. Кыргыздардын катаган уруусу мекендеген жер (СО, 2. 199). Ооганстандын түндүгүндөгү шаар, өрөөн.

ТАЛМААРАМ – эпизоддук кейипкер. Каныкейдин нөкөрү. Манас Каныкейге күйөөлөп баргандагы ат чаап жар тандоодо аты отуз биринчи келген Дөрбөн тагдырына буюрган Т-га үйлөнөт (СО, 2. 419, 425).

ТАЛ-МАЗАР – топоним. Акбалтадан Кошой алптын кабарын уккан Манас аны издеп чыгып, Ат-Башыдагы Чеч-Дөбөдөн таап жолугат. Кошойдун кеңеши б-ча Алтайдан 40 үйлүү элин көчүрүп келмек болуп кайра кайтып бараткан жолдо Манас «Тал-Мазар жетип конду эле» (СК, 1. 121),– деп айтылат.

ТАЛ-ЧОКУ – топоним. «Манас» эпосунда тоонун эң бийик чокусу катары сүрөттөлөт. Ушул жерден элдик баатырлар эпикалык душмандын кайда экендигин аныкташкан. «Тал» деген сөз байыркы фарсы тилинен кыргыз тилине өтүп, «тал» – дөбө, бийиктик, чоку – деген маанисин жоготкон эмес. Б. а. «Тал-Чоку» – бийиктиктин бийиктиги, же чокунун-чокусу катары түшүндүрүлөт. Т.-Ч. ж-дө СКВда Чоң казаттын башталышында айтылган көркөм баяндама бар. Баатырлар чыккан Т.-Ч. эпостун поэтикалык текстинде:

Тоосунда кары бар,
Этек жагы өтөктө
Бийик чыккан талы бар.
Үстү аппак бурчтанат,
Тал-Чокуга барганда
Жыты жыпар жыттанат.
Таралган булак суусу бар,
Тегереги бек экен,
Ойлоп турса Тал-Чоку
Оорукка калар жер экен (СК, 2. 96) – деп сүрөттөлөт.

ВЖЭде да баатырлар Т.-Ч-да туруп эки жагын караганы эскерилет. «Такыядай Тал-Чоку Алчайып аган барган дейт» (ВЖЭ, «Ала-Тоо», 1979, № 7, 83-б.). Т.-Ч. БСВда «Талгардын Тал-Чокусу,– деп айтылат. Чындыгында эле түш.-чыгыш Казакстандагы Иле Ала-Тоосунун (Алматы облусунун аймагында) эң бийик чокусу «Талгар» деп аталат. «Манас» эпосунда сүрөттөлгөн эпикалык Т.-Ч-да Манас баатыр чалгынга жол талашып турган Чубакты Алмамбет м-н элдештирет. Т.-Ч-дан Манас Талас ж-а Бээжинге дүрбү салат. Таласта калган инилери Абыке, Көбөштүн дөбөгө чыгып дардактап, «Барса келбес Бээжинден Манас кайдан келсин деп» (СК, 2. 97) ич аласын сыртына чыгарып чатак чыгарганын, аны Канықей басканын көрөт. Т.-Ч-дан дүрбү м-н кытай жерин, элин көргөн Манас Алмамбеттен жөн-жайын сурайт. Т.-Ч-га келгенге чейин Алмамбет өзү туулуп өскөн эпикалык Бээжин калаасы тууралуу Манас баатырга эч билдирген эмес. Анын сыр жашырышынын себеби «кытайдын жолун билем десең» Манас алар м-н согушам дейт, андыктан ага айтпа деген Канықейдин сурооөтүнүчү б-ча айтпай жүргөн. Мурда бир нече жолу сурасам жолун билбеймин деп карганып койдуң эле деген Манастын таарынычынан улам Алмамбет кытай элинин көптүгүн, эрдигин, амалкөйлүгүн, ар өнөргө шыктуулугун ж. б. өзгөчөлүгүн кеңири мүнөздөйт. Душман жеринин байлыгы, чек арасынын бекемдиги борб. Бээжиндин өтө күчтүү чеп экенин билдирген кызык аңгеме ж-а өзүнүн таржымал-тарыхын айтып берет. Алмамбет кытайдан качып келе жатканда ушул Т.-Ч-га токтоп, кие чыккан атамдын жарым кандык чен тонун мобул жерге көөмп кеткемин деп көрсөтүп, аны казып алышат. Манас м-н Чубак Т.-Ч-да калып, Алмамбет м-н Сыргак кытай жерине чалгынга кетет. Т.-Ч-да Манас алп уйку м-н уктайт ж-а аны Чубак найза м-н санга эки эличе сайып

ойготот. Географиялык реалияда Кыргызстан м-н Казакстандын чектешиндеги чыг. Тянь-Шандын бийик тоо чокуларынын бири.

С. Алиев

ТАМГА – топоним. Көкөтөйдүн ашында байгеге чабылган күлүктөр айдалып өткөн жер. «Ысык-Көлдү кыдыратып, Тосор менен Тамганы Бир ашырып салды дейт» (РЖВ, 162),– деп айтылат. Географиялык реалияда Ысык-Көл обл-ндагы жер.

ТАНА – эпизоддук кейипкер. Тарак уруусунун бийи. Орго канга каршы аттанган колдун ичинде Т. бий да болот (СО, 2. 68).

ТАНОО – эпизоддук кейипкер. Басаңкулду өлтүргөн калмак жоокери (СО, 1. 196).

ТАҢДЫ МАКШАР, Таңгы макшар (ар. таңда жыйнала турган жер) – ислам дининин ишениминде бул жарык дүйнөнүн эң акыркы таңы. Ошондо бүткүл өлүктөр тирилип, чогулуп бул дүйнөдө жасаган иштери үчүн сурак беришет имиш. Эпостун оң каармандары достук анты-шертин, адамкерчилик парзын аткарбоону чоң күнөө эсептеп, Т. м. күнүндө уятка калбас үчүн өзүн курман кылса да аны аткарууга аракет кылышат. Манастын көрүн жашыруун казган балбандарды билгенин элге айтып коёт деп өлтүргөн күнөөсү ж-дө Каныкей «Таңды макшар күнүндө, беш балбандай момунга, кара эшек болор эбим бар» – дейт.

ТАҢШАҢ (кыт. Тянь-Шань) – топоним. – Келгин орустардан угуп, өз жеринин (Ала-Тоо) нукура наамын, заманга жараша, Т.-Ш. (Тянь-Шань) деп жат атка которо салган (СО, 2, 170). 19-к-дын ортосуна чейин бул ысым Ала-Тоо калкына белгисиз болуучу.

ТАҢШУТ – топоним, кытай калаасы. Манас Нескараны жеңгенден кийин маңгулдар м-н эл болуп, душмандарына биримдикте каршы туралы деп эзелки жоосу кытайлардын эли, жери ж-дө эскергенде Т. шаары да айтылат. Манас бала кезинде бошоткон алтынчы шаардын бири (СО, 1. 214).

ТАҢШУУ – топоним. Манасты байлап келүүгө он бир Дуу-дуу жиберген балбандардын биринин жери:

Жана бирин сурасаң
Дарыя Котон суусу бар
Таңшуу деген көлү бар
Далбага деген эли бар (СО, 1.219).

ТАР – топоним. Шоорукка каршы кол курап, кошун топтогондо айтылган аймактардын бири (СО, 2. 206). Географиялык реалияда азыркы Кара-Кулжа р-нундагы суу, өрөөн.

ТАРАГАЙ – топоним. Алтаң, Култаң доотайлар жайлаган жайлоо. Орго кан кол жыйноо үчүн:

Тарагайга жайлаган,
Жарашып күлүк байлаган
Сандатып малын айдаган
Алтаң, Култаң доотайлар
Азыр келсин ушулар (СО, 2. 73),– деп чакыртат. Географиялык реалияда Нарын өрөөнүнүн башатындагы суу, жайлоо.

ТАРАЗА ЖЫЛДЫЗ (ир.) – зодиак топ жылдызы. Кыш мезгилинин акырында, жазында ж-а жайдын башында көрүнөт. Кыргыздар Т. ж. б-ча жылдын жаңырышын (1-күнүн) белгилешип, анын жаанчыл же кургакчыл болушун аныктап келишкен. Жыл ичиндеги 365 күндү төрт мезгилге бөлгөндө 91 күндөн туура келет, бөлгөндөн ашып калган бир күндү жылдыз саноочулар Т. ж. деп түшүнүшкөн; бул күн 20-мартка туура келип, жылдын башталышы катары эсептелген. Жаз башталар маалда күн ушул үч жылдыздын ортосуна барып батат. Ушул учурда аба ырайы өзгөрүп кар же жаан жаайт. Кыргыздар күн ушул Т. ж-дын орто ченинен оң жагына өтүп батмайынча бир жерден экинчи жерге көчпөй, сак болушкан. Жылдыз саноочулардын эсеби б-ча күн Т. ж-дын оң жагына ооп батса 2–3 күнгө созулган жаан-чачын болгон ж-а ал жылы жаан-чачындуу келип, чөп-чар жакшы өсүп, түшүм мол болгон. Кыргыздар, бөтөнчө түнкү күзөтчүлөр Т. ж-дын чыгышы, жалгашы ж-а батышы б-ча түндүн кайсы маал экендигин же таңдын атышына канча убак (Тараза жылдыз батканда, Таң агарып атканда) калгандыгын аныкташкан:

Супа саадак чалыптыр,
Тараза жылдыз биринделп,
Бирөө калбай батыптыр.
Жакып ыргып турганда
Таң кашкайып атыптыр (СК, 1. 52).
Атка минип он күнү,
Аттанынсың чоң күнү,
Сапар кылып чоң күнү
Тараза-мыйзам он күнү (СО, КФ, 584-инв., 169-б.)

деген ыр саптары айгинелеп турат. «Манас» эпосун жараткан байыркы кыргыздар күндөрдү оңго ж-а солго бөлүп, ошого карата иш кылышкан. Мис., ишемби он күндүн катарына кирген, ошондуктан өтө маанилүү иштерди ишемби күнү башташкан (иштин башы ишемби). Жума сол күндөрдүн катарына кирип, оор күн деп эсептелген ж-а иш кылбай турган күн болгон.

С. Карагулов

ТАРБАГАТАЙ – топоним. Манас Алтайдан Ала-Тоого көчөрдө жыйын куруп «Тарбагатай, Ара-Тоо, Эдил суунун боюна» (СО, 2. 152) элди баштап баруу ж-дөгү оюн айтат. Нескара м-н болгон уруштан кийин Манас маңгулдарга жоо келсе кабарлашып кыргыз эли м-н бирге мекендеген жериңер «Тарабагатай», Кыңгырдан, Алтыбайдын Тармал-Саз» (СО, 1. 211) болсун деп Эсенкандын баскынчылыгына каршы күрөшүү үчүн даяр турууга чакырат. Географиялык реалияда Т. – Казакстандын күн чыгыш жагындагы Кытайга чектеш кырка тоо.

ТАРБЫН – эпизоддук кейипкер. Кортук м-н кошо жер коруп келген калмактардын бири. Кортуктун сөөгүн алганы келишкен алты калмак м-н кошо Т. дагы келет. Чыйырды м-н үйүн карай бараткан Манасты таанып, Кортукту ушул өлтүрдү дейт. Калмактар Манасты кармамакчы болуп жабылганда ал Т. м-н дагы бирөөнү эңип алып кагыштырып, Т-ды өлтүрүп коёт (СО, 1. 150–153).

ТАРГЫЛ – эпизоддук кейипкер, Тейиш кандын тоюнан кийин Оргону көздөй жөнөмөк болгон колдун ичинде Т. карыя да бар экени айтылат (СО, 2. 68).

ТАРЛАН – топоним. Манасты байлап келүүгө он бир Дуу-ду жиберген балбандардын биринин жери: «Бирибизди сурасаң, Тарлан аттуу жерибиз, Талкоо кытай элибиз» (СО, 1. 219).
ТАРЛАНБОЗ – Эдигенин тулпары. ВЖЭде: «Тайдан туулган Тарланбоз, Албан күлүк мал эле» (ВЖЭ, «Ала-Тоо», 1979, № 7, 77-б.) – деп сүрөттөлөт.
ТАРМАЛ-САЗ – топоним. Манас Алтайдан келип, калмак-кытай башта басып алган ата журтун бошотконду Манастын колунун Үрбү башында турган бөлүгү душман м-н беттешкен жерлердин бири (СО, КФ, 576-инв., 533-б.). Бул аймак Кыргызстандын Кочкор өрөөнүндөгү аты уйкаш жерди элестетет.
ТАРСА (ир. христиан) – этноним. Эпосто мындай айтылат:

Дүнүйө жүзү бузулган,–
Суудай акты кызыл кан.
Кыргыз, тарса кыйла эл
Кызыл кан агып, болду сел (КВ, 1. 157).

Мында Т-лар кыргыздарга максатташ эл катары берилген. СОВдо Т-лар Көкөтөйдүн ашына келген жөөт ж. б. элдер м-н катарлаш айтылып кетет:

Журттун баары чогулуп
Болжогон жерге барганы,
Тарса, жөөт, сакалат,
Аягы барып бул иштин
Ат келишке такалат (СО, 3. 263).

Т. деп Борбордук Азиядагы түрк-моңгол элдери христиан дининен бөлүнүп кеткен несториан дининдегилер Т. деп аталган. Б. з. 5-к. христиан дининин мазмунун башкача түшүндүрөм деген Нестоирий аттуу адам ж-а аны колдогондор христиан дининдеги өлкөлөрдөн куулушкан. Куулгандар көбүнчө Ирак, О. Азия ж-а Кытайга качып баш калкалашкан. Ошондон кийин христиан мамлекеттеринен куулган несториандыктар өз динин Азия мамлекеттеринде кеңири жайылта башташкан. Алардын көчүп турган кези Моңгол империясы алдуу-күчтүү болуп турган мезгилдерге туура келет. Мис, Батый кан несториан динин колдоп алардын өкүлдөрүн жанынан чыгарбай алып жүргөн. Т-лардын археологиялык эстеликтери Кыргызстандын түндүгүндө да, түштүгүндө да кездешет. Ошондой эстеликтердин бири 12–14-к-дарга таандык болгон турак жайлардын же шаарчанын урандылары Чүй өрөөнүндөгү Кара-Жыгач айлына жакын жерде Тарсакент деген ат м-н белгилүү. Т. термини эне-сайлык байыркы кыргыздар турушкан азыркы Хакасиянын топонимиясында чагылдырылган. Бул жерлерде Тарс же Тарсон аттуу суунун ж-а айылдын аты калган. Демек, Т. несториан динин кабыл алган же колдогон түрк-моңгол урууларынан турган элдердин бирикмесинин о. кылымдардагы аты болгон.

Т-ларга кыргыздардын бир бөлүгү да (о. кылымдарда) кириши мүмкүн. Эпостун төмөндөгү саптары Т. деген сөздүн динге байланыштуу келип чыкканын айгинелейт:

Калмак, кытай, тарса, жөөт,
Карап турган канча көп.
Өз дининче окунуп

Күн чыгышка бет алып
Көкө-теңир колдо деп
Батасын кылды чокунуп (СО, 3. 186).

Мында Көкө-теңир деп түрк-моңгол элдеринин кудайы айтылганы м-н, «Батасын кылды чокунуп» деп христиандардын чокунган расмисин айтып жатат.

И. Молдобаев

ТАРТУУ – бирөөгө арнап бериле турган белек; айыпка жыгылган учурда, жоого багынганда алдына түшүп, кулдук уруу: «Арбын дүйнө алыптыр Арстан эрдин астына Тартуу менен барыптыр (СО, 2. 93). Эпосто малды, кишини (көбүнчө кыздарды) Т-га берген учурлар көп учурайт. Мис., Жолой элди чаап алмакчы болгондо Акбалта м-н Жакып Жолойго кыздарды, малды Т. тартып багыналы деп кеңешет:

Кулунум, Манас, кебимди ук,
Баарысын тартуу кылып берели!..
Кызыл сулуу кыздарды
Тартуу кылып кытайга
Ошолорду берелик (СК, 1. 88) дегенге Манас болбой: «Согуш кылып окко учпай, Мен тартуу кантип берейин» (СК, 1. 88),– деп согушка кирет. Манас баатыр өзү катылган Шоорук канды жеңгенде, Шоорук кызы Акылайга:

Алсаң балам кебимди
Тартуу кылып барсам деп,
Таап турам эбиңди
Ат уяты сатуу деп,
Кыйладан угуп жүрөмүн
Кыз уяты тартуу деп (СО, 2. 217) кеңеш салат. Акылай ага макул болот. Ошентип, эпосто Акылай Манастын тартууга келген аялы катары айтылат.

Манас атасына таарынып, аштык айдап кетип калат. Ошол учурда Карача кандын эли ачарчылыкка туш болот. Ошондо Карача кан кайыптан бүткөн жаныбар Аккуланы жетелеп Манаска келет:

Журт курсагы катуу ачып
Жетелеп келдим сатууга
Бет алдыңа токтодум
Береним сага тартууга (СК, 1. 181).

Аккула Манастын тагдырына багышталган тулпар аты экендиги адегенде эле белгилүү болот:

Айбандан артык Аккула
Тартуу кылып берейин.
Аккула тартуу, мен сатуу.
Тартып турган Аккула
Тартуу тулпар ал эле,
Айкөл Манас өзүңө
Ылайыктуу мал эле (СК, 1. 181).

Анда Манас Аккула өзүнө гана ылайыктуу мал экендигин баамдап, Карачанын Т-сун алат да буудайды берет:

Кызылдаган ак буудай
Бул Аккула тулпардын
Тартуусуна берейин.
Оңжоңдогон Аккула
Бизге кыя салыңыз,
Аккуланын тартууга
Ак буудайдын баарысын
Бирөөнү койбой алыңыз (СК, 1. 181).

Ы. Кадыров

ТАСКЫЛ – топоним. «Манастын Орго кан менен болгон согушу» эпизодунда Манастын аскери турган жер катары сүрөттөлөт.

Туу, байрагы кошулуп
Кылкандай найза кылкылдап,
Таскылдын ара талаасы
Аскерге толуп былкылдап (СО, 2. 80).

ТАСКЫЛ – эпизоддук кейипкер, Кайыпкандын аяры. Сыйкырлык м-н кереметтүү сарайга айланып, капчыгайды бөгөп, Кайыпкандын колунун жолун тосуп турган Бадаң аярга Т. аяр каршы барып, экөө түрдүүчө кубулуп көпкө кармашат. Акыры Т-дын аярлык өнөрү күчтүүлүк кылып Бадаңды жеңет (СО, КФ, 576-инв., 501–511-б.).

ТАСМА – топоним. Манастын Орго кан м-н болгон согушунда «Урушкан жери ушу элдин, Эки суунун арасы, Тасманын сары талаасы» (СО, 2. 86),– деп айтылат. Географиялык реалияда Ысык-Көлдүн күн чыгышындагы жер.

ТАСМИЯ, д а с м ы я (ир. даст – кол, майе – акча) – анча-мынча оокат, азыраак пул, каражат. Болгон мүлк, алы, кудурети деген мааниде да айтыла берет. Эпосто мындай учурайт: «Аз тасмия мүлкүмдү Чачып кетип баратам» (КВ, 1. 269). Семетей Ысмайылдын колунда чоңоюп, он экиге келгенде өтө шок чыгып, кожомолдолорду сабаганда, алар Темирканга келип даттанганы мындай айтылат:

Тасмыясы жогунан,
Кыркып ийип чыбыгын,
Кылып берип ырымын,
Ысмайылга берди эле (СК, «Семетей», 1. 75).

ТАСТАР-АТА – топоним. Жер соорусу Ысык-көлдүн тескейи Тоң р-нунун аймагында. Тоң, Кажы-Сай, Көл-Сай, Көл-Бел өрөөндөрүнүн аралыгында. Тоонун бийиктиги деңиз деңгээлинен 3908 *м.* Эл оозунда тоонун туу чокусундагы тике турган таштарды Манастын кырк чоросу, ортосу чуңкур чоң ташты (анда жайкысын суу өксүбөйт, себеби жаан-чачындан таштын чуңкуруна толгон суу бууланып кургагыча күн кайрадан жаап суу толукталып турат) Манастын казаны, таш м-н тегерете курчалган үй ордундай жерди Манас отуруп, кароол салып Каркыра тарапты караган жери деп айтышат.

ТАТАР – этноним. Эпосто «маңгулга тууган татар бар» (СО, 3. 14),– деп душман эл катары айтылат. Т. ар кайсы мезгилде, ар кандай түшүнүктө, мааниде

колдонулуп келген элдин аты. Байыркы Орхон түрк жазууларында согушчан отуз-татар бирикмеси эскерилет. Даректеги «отуз» саны бириккен тууган уруулардын санын көргөзгөн. Отуз-татарлар түрк каганаттары м-н согуш абалында болуп, убагында бириккен кези дагы болгон. Эки түрк каганаттарынын кулашы отуз-татар бирикмесине өз таасирин тийгизбей койгон эмес. Уйгур кандыгын негиздөөчү Моюн-чурдун көрүстөн жазуусунда тогуз-татар ж-дө эскерилет. Ал эми Могилян кандын эстелигинде тогуз-татар уруулар бирикмеси тууралуу баяндалат. Ошентип, 8-к-дын жарымында тогуз-татарлар бирикмеси түзүлөт.

Кытай жазма даректеринде Т-лардын күчтүү ж-а эр жүрөк уруулар экенин баяндап, ушунча көп уруунун ортосунда биримдик болсо, аларга кытайдан бөлөк эл туруштук бере албастыгы маалымдалат. Кытайлыктар татарларды шу дадань – маданияттуу татарлар ж-а шэн дадань – жапайы татарлар деп эки топко бөлүшкөн. Мындай аныктама алардын жаралыш табиятына же саясий бирикмесине карата айтылбастан, алардын чарбачылык, маданий деңгээлине карата берилген. Маданияттуу татарлар, кээде аларды ак татарлар дешет, 9-к-дын башталышында түштүк тарапты карай Иньшань (Кытай мамлекетинин түн.-батыш чек арасы) тоолоруна чейин көчүшкөнү баяндалат. Алар Кытай мамлекети м-н соода жүргүзүшкөн. Кытай элчиси Бань Яньде 10-к-дын акырында Чыгыш Түркстандан Т. урууларын кездештирген. Чыгыш Түркстандагы Т. тобу м-н кыргыздардын түздөн-түз байланышы болгонун кытай даректери маалымдайт: «Кыргыздар генерал Табу-хэцзу жана бөлөктөрдү Тяньдэ воеводствосунун чебине жөнөтүштү жана дагы Уйгур мамлекетинин мурдагы жерине жашаш үчүн Хэло дарыясына көчүп келишерин билдиришти; дагы аларга беш уруу – Аньси (Куча), Бэйтин (Бешбалык), Дада (Татарлар) ж. б. баш ийишти».

Ал эми Т-лардын бөлөк тобу жапайы татарлар же моңгол уламыштары б-ча токой адамдары азыркы Моңголиянын түн. тарабында жашашкан. Рашид-ад-Дин кыязы, Чыңгыз кандын заманына чейинки Т. сөздөрүнүн колдонулушу ж-а таралышы тууралуу маалыматы жок болгондуктан Т-лар моңголдордон бөлөк эл болгондугу ж-дө маалымдап, алардын негизги жашаган жерин Буир-Нор колунун аймагына жайгаштырат. Андан бөлөк Рашид-ад-Дин Т-лардын кичине тобун жогорку Эне-Сайдын же Ангаранын төмөнкү агымына, б. а. Түш. Сибирь чөлкөмүнө жайгаштырат. Кээ бир окумуштуулардын пикири б-ча (9-к.) кыргыздар көчүргөн шивээ уруулары болсо керек. Т. этноним катары аталышы Чыңгыз кандан кийин Моңголия ж-а О. Азия чөлкөмүндө моңгол, могол, моңолдор сөздөрү м-н алмаштырылып колдонуудан чыккан. Демек, эпосто колдонгон Т. этниминин кыргыз тарыхына байланышы болгон. Ал эми «маңгул менен татар бар» деп, алардын көп сандаган душман эл катары сүрөттөлүшүн моңгол-татар баскынчылык заманында калыптанган тарыхый катмар катары кароого болот.

М. Кожобеков

ТАШ – аралыктын (узундукту) өлчөмүн билгизген термин «Манас» эпосунда мындай учурайт:

Добулбасы кагылып,
Тууга байрак тагылып,
Шоорук жолго салыптыр,

Он бир таш жерге жол басып,
Барган экен кошуну

Памир тоого таянып... (КВ, 1. 151). О. Азия элдеринде салмакты ж-а аралыкты билгизген өлчөм. Эпосто аралыкты билгизген гана өлчөм катары берилген. Бир таш 9000 кадамдан (6 *км)* 12000 кадамга чейин (8,5 *км)* О. Азиянын ар кандай жерлеринде ар кыл болгон. Мис., 1858–59-ж. бир орус туткунунун жазып кеткени б-ча эмирдин жер өлчөгүчтөрү бир таш аралыкта 9000 кадамдан кийин таш үйүп отуруп белгилешкен. Ошол бир аралыкты Т. м-н белгилегендиги үчүн өлчөмдүн өзү Т. деп аталган болуу керек. Т. сөзүнүн синонимдери – фереак, санг ж-а йигач. Т. түшүнүгү «Манаска» О. Азия чөйрөсүндө киргени шексиз.

И. Молдобаев

ТАШ-АКЫР – топоним. Семетей жол жүргөнү жатып чоролорунан «Таш-Акырдын куу талаа Аны көргөн барсыңбы?, Бүгүнкү күн жакшы күн» (РЖВ, 312),– деп сурайт.

ТАШ АКЫР – элдик уламыш б-ча Манас баатыр Алайды тажик каны Шоорук кандан бошотуу үчүн урушка бара жатып аты Аккулага жем жедирген түбү анчалык чуңкур эмес, акыр сыяктуу жалпагырак таш. Таштардын арасында жайгашкан Т. а. Өзгөн р-ну Жазы суусунун боюндагы Ана-Кызыл айлынан 5 *км* алыстыктагы жайлоо жерде. Эл арасында «Аккула таш акыр дан жем жеген, Ак-Башаттан суу ичкен» деген сөз айтылып калган.

ТАШБҮБҮ – эпизоддук кейипкер. Каныкейдин нөкөрү. Манас Каныкейге күйөөлөп баргандагы ат чаап жар тандоодо аты онунчу келген Калкаман тагдырына буюрган Т-гө үйлөнөт (СО, 2. 418, 423).

ТАШКЕН – топоним. СОВдо Көкөтөй Т. тараптагы кыргыздардын ичинде кадырлуу аксакал адам болгон. Т-дин каны Панусканга каршы Манас жортуулга аттанганда Көкөтөйдүн колу да ага келип кошулат. Панусканды жеңип, Көкөтөйдү Т-ге кан көтөрөт. Географиялык реалияда Өзбекстандын борбор шаары Б. з. 4–5-к. белгилүү, 11-к-дан Т. аталат.

ТАШ-КЕЧҮҮ – топоним. Алмамбет, Сыргак Коңурбайдын жылкысын тийип айдап келатканда жалгыз гана кечүүсү бар бир чоң өзөндөн кечип өтүшөт. Бул кечүү эпосто Т.-К. деп аталат (СО, 4. 287). Манастын кытай м-н болгон экинчи урушунда Жолой кечип өткөн кечүү (СК, 1. 152). Географиялык реалияда Синьцзяндагы Манас өзөнүнүн кечүүсү (Таш-Өткөөл, Шыта-Кечүү).

ТАШ-КОРГОН – топоним. БСВ б-ча Шооруктун кызы Акылайдын жери (БСВ, 1990-инв., 278–279-б.). Түштүктөн жазылып алынган айрым варианттардан Т.-К. Кайыпдаңдын кызы Карабөрк жердеген жер катары айтылат. Географиялык реалияда Шинжандагы Жаркен чөлкөмүндөгү тоолуу аймак, өрөөн.

ТАШ-КОТОН – топоним. Кыргыздардын катаган уруусу жердеп турган талаа (СО, 2. 199).

ТАШ-КӨПҮРӨ – топоним. Анжыяндагы Алооке кан Манас келатат дегенди угуп, кытайга көчө качып баратып колго түшкөндө ал: «Таш-Көпүрө шаарым бар, Таш-Көпүрө жеринде: Муну кошо берейин», (СК, 1. 211),– деп Манаска жансоогалайт.

ТАШ-КЫЯ – топоним. Чынкожо м-н Толтой Айчүрөктү бер деп Акун канды камаган окуясында: калың кара жедигерлер «Таш-Кыянын жээк жолун» (СК,

«Семетей», 1. 356) басып Ооганга келишет. Географиялык реалия катары Т.-К. О. Азия м-н Казакстандын топонимдеринде кезигет.

ТАШ ӨБӨК – ат үстүндө үңкүйүп (өңкөйүп, өбөктөп) уктоо. Эки колун боорына кайчылаштыра ээрдин кашын карай өбөктөп отурган абал да Т. ө. делген. Мис., Коңурбай Чоң-Бээжинге кире албай Манасты аңдып жүргөндө, ошол күнү кезеги келип Манасты кайтарган Ажыбай Т. ө. салып уктап калып Коңурбайды өткөрүп жибергени төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Ат үстүнөн найзасын
Кара жерге уруптур,
Таш өбөктү салыптыр,
Найзасына жөлөнүп
Карт күрөңдүн үстүндө
Катуу уктап калыптыр (СК, 2. 170).

ТАШ-ТУЛГА – тарыхый-археологиялык эстелик. Соңкөлдүн тескейиндеги «Жылдыз-Көл» аталган майда көлдөрдүн батыш тарабындагы «Мамы таш». «Аккуланын мамысы» ж. б. эстеликтерге жакын жаткан шакек сыяктуу тегерете тизилген таштар. Анда тогуз таш тегерек бар. Ар бир тегерекче 8 таштан турат да бардыгы 72 таш. Тегерекчелердин ар биринин аралыгы 5–6 *м*дей. Алар түндүктөн түштүккө карай (таш тегеректердин өз ара аралыгын кошо эсептегенде) 178 *м*ге созулат. Экинчи ж-а алтынчы тегеректеги таштардын ирети бир аз бузулган. Калгандары тегерек «тулга» сымал. Таш тулгалар меридиан багытында созулуп, төртүнчү ж-а бешинчи тегеректер жалпы түз сызыктан четтеп калган. Таштар жерден 30–40 *см* чыгып турат. Ар биринин диаметри 50–70 *см,* оордугу 100–150 *кг* келет.

Соңкөлдүн тегерегинде Т.-Т-дан башка да археологиялык эстеликтердин (коргондор) бир меридиан багытында ырааттуу жайгашышы кандайдыр бир закон ченемдүүлүккө баш ийген бекем тутулган байыркы расым, үрп-адат барбы деген ой туудурат. Таш тегеректерге илгерки замандан убакытты, мейкиндиктин багытын, сезондук мезгилдердин созулушун ж. б. аныктоочу астрономиялык өтө жөнөкөй аспап катары пайдаланышы да мүмкүн.

Археолог Д. Ф. Винник Таш-Тулга б. з. ч. курулуп, байыркы элдердин диний, ритуалдык-расым түшүнүктөрү болуу керек деп эсептейт (1989). Өткөн кылымдардын тарыхынан кабары жок элдер байыркы эстеликтер ж-дө көбүнчө жоромол, уламыш айтуу м-н чектелген. Тегерек коюлган таштарды да «Таш-тулга» деп атап, Манастын ысымына байланыштырышкан. Манас кырк чоросу м-н Соңкөлгө келип, таштардан тулга орноттуруп, тамак астырып, түнөп кеткен имиш.

Д. Ф. Винник, А. Жаманкараев, С. Өмүрзаков

ТЕАТР ЖАНА «МАНАС», к. *Кыргыз театры жана «Манас».*

ТЕЙИТ – этноним. Эпос б-ча Т-тер кыргыз урууларына кирет: «Кыпчак менен тейитти, Кыргызына кеткин деп Кыбылага сүрүп кейитти» (СО, 2. 165).

Т-тердин басымдуу көпчүлүгү илгертен бери эле Түш. Кыргызстанды жерден турушат. Алар ичкилик тобуна кирет. Эпосто кыпчак ж. б. урууларынын м-н бирге айтылат. СОВдо: «Катарлаш болуп Кошойго, Кара тейит, найманга Кабардаш болуп ошого» (СО, 2. 230),– деп кара тейит деген формасында да учу-

райт. Кара тейиттер Т-тин курамына кирет. Т. биздин республикабыздан тышкары Ооганстан (Кичи-Памир), Каратегинди (Тажикстан) да эчактан бери жердеп турушат. Мис., ал жердеги Т-тер Ош обл-нын Т-териндей эле кара тейит, сары тейит, бай тейит, арык тейит, кочкор тейит, чал тейит, чапан тейит, чыгытыр тейит болуп бөлүнүшөт.

И. Молдобаев

ТЕЙИШ – эпизоддук кейипкер. Темиркандын кенже уулу. Текес кандын иниси. Акылдуу, калыс баатыр катары сүрөттөлөт. Текес өлгөндөн кийин анын ордуна он сегиз жашында кан көтөрүлөт. Т-тин тоюнда эр сайышта Манас м-н Сайкал беттешет, ат чабыш болот, эки эл элдешет (СО, 2. 47, 50, 60, 63, 64).Т. кан 17-к-дагы тарыхый адам. Анын аты кыргыздын башка эпикалык чыгармаларында да («Сейитбек», «Жаңыл Мырза») учурайт. Ч. Валиханов 17-к-дагы казак кандары тууралуу минтип жазат: «Жангирдин уулу, Ишимдин (кыргызча Эр-Эшим небереси Тауке) (кыргызча Тооке) Тиес (Тейиш) бийдин жардамы м-н кыргыздарды бийлеп турган».

ТЕКЕС – топоним. Эпос б-ча кыргыздар ж-а ага жамаатташ элдер мекендеген жерлердин бири. Манас Акбалтанын кеңеши б-ча Кошой канга баруу үчүн Торучаар атты минип, Кутубий баштаган кырк баланы ээрчитип кыргызды көздөй келатканда басып өткөн жер. «Кыяс менен Текести Кыркындай басып келди эми, Жер соорусу турбайбы» (СК, 1. 109),– деп түркүн жаныбарлар, ар түрдүү сайраган кушу бар, ажайып кооз жер экендиги айтылат. Географиялык реалияда Т. Иле дарыясынын оң куймасы.

ТЕКЕС, Т е к е с к а н – кейипкер, калмак каны. Манасты кан көтөргөндөн кийин ата-бабасы жердеген жерди бошотуу үчүн Манас баштаган кыргыздардын кол курап келе жаткандыгын укkан Култаң Терс-Маёдо жаткан Т-ке кабар берет:

Манасты айтып майышып,
Кошойду айтып кайышып.
Коркуп Култаң турганы,
Каны Текес калтырап,
Коркуп кирди бу дагы (СО, 2. 34).

Т. күндүк жердеги Куяс аярды чакыртып, Манастын кабарын айтат. Куясы келип Манастын колу келчү жолдогу бак-шакты, чөп-чарды дубалап, эсеп жеткис жаракчан аскерге айлантып коёт. Сыйкыр дуба м-н жасалган аскерден Манастын колу өтө албайт деген ой м-н Т. даярдыксыз беймарал жата берет. Сыйкыр аскердин сырын Бакай байкап билип, аларды өрттөп жиберип, кыргыз колу Т-тин ордосуна кирип барышат. Каарданган Т. адегенде Куясты өлтүрөт, анан өзүн-өзү өлтүрөт. Манас Т-тин элин талатпай, алардын каалоосу б-ча Т-тин иниси Тейишти кан көтөрөт.

Ж. Сагынов

ТЕКЕЧИ КАН – эпизоддук кейипкер. Карыкандын уулу. СКВ б-ча «Манастын туула элегиндеги бабалары» ж-дөгү окуяда:

Кызыталак кытайга
Кыйрашалы журтум – деп,
Калкы тыргоот, манжуга

Бул көрөкчө өлөбүз деп, элди жоого каршы күрөшүүгө чакырат. Бирок, селдей каптаган душманга күчү жетпесин билген: «Текечи кан, Шыгай кан Ала-Тоо бойлоп качканы» эскерилет. Манас Алоокени жеңген окуяда да катышат.

ТЕКСТОЛОГИЯ (текст ж-а гр. logos – сөз, түшүнүк, илим) – филологиялык илимдердин бир тармагы; адабий чыгарманы сыноо, изилдөө максатында басмадан чыгарат. Ал адабий библиография, булак таануу, палеография, герменефтика, тарыхый поэтика, орфоэпия, стилистика сыяктуу тармактарды да камтыйт. Т-нын негизги максаты – оозеки же жазма түрүндөгү адабий чыгарманын адепки текстинин жаралуу, калыптануу ж-а өнүгүү тарыхын, анын башаттарын, эволюциясын иликтеп үйрөнүү, жеке өзүнө таандык белгилерин, касиеттерин аныктоо, б. а. тексттин «индивудуалдык жанын» диахрондук ыкмада аны жараткан кишиче окуп чыгуу, сурамжылоо аппаратын тактоо, канондук текст түзүп, жарыкка чыгаруу болуп эсептелет.

Т-нын башкы методу – адабияттын өз алдынчалыгын эске алып, аны өзүнчө тарыхый кубулуш ж-а иск-нун бир түрү катары илимий филологиялык талдоодон өткөрүү. Т. изилдөөнүн историзмин, тексттин адабий-тарыхый, маданий-тарыхый контекст м-н байланыштарын аныктоону, б. а. тексттеги баардык өзгөрүүлөрдү эске алууну, бир эле автордун башка чыгармалары, бир учурда же ар кайсы учурда жашаган жазуучулардын бири-бирине тийгизген таасирлерин айкын көрсөтүүнү талап кылат.

Т. практикалык ж-а теориялык түргө бөлүнөт. Кыргыз адабиятында практикалык Т. китеп чыгаруу, анын текстин редакциялоо иштери башталгандан бери жашоодо. Ал эми теориялык Т-нын методологиясы, методдору, принциптери толук иштеле элек, ал бүгүнкү күндө теориялык илим катары жашоого өзгөчө муктаж. Айталы, «Манас» эпосунун эбегейсиз көп текстин – анын редакцияларын, варианттарын толук изилдөөнү кандайча жүргүзүү керек? Анын канондук академиялык басылмасын кандай даярдап, кандай чыгаруу керек? Булар күн тартибинде турган маселелер.

Эпостун өткөндү ж-а азыркыны байланыштырып турган тутумдаш маанисин, мазмун-форма эволюциясын кеңири чечмелеш үчүн анда көрсөтүлгөн окуялардын, образдардын генезисине, дооруна, манасчылардын заманына, индивидуалдык талант өзгөчөлүктөрүнө кайрылуу зарыл. Ар кайсы убактарда туюнтуучу м-н туюнуучунун, айтуучу м-н угармандын, муундар м-н муундардын ортосунда биринен-бирине отуп келген рухий ачкычты тапмайынча эпосту толук түшүнүүгө мүмкүн эмес. Бул үчүн ар кандай илимдердин ыкмаларын комплекстүү колдонуу м-н кыргыз элинин рух кудуретинен жаралган мухит эпостун тагдырын жаңыча түшүнүүгө, түшүндүрүүгө болор эле. Демек, ишти анын текстинен баштаган дурус.

Латын тилинен которгондо текст – негиз, аралашма, кошунду, уютма, тундурма дегенди түшүндүрөт. Ал – айрым элементтердин курамынан турган руханий реалдуулук; айтуучуга, угуучуга ж-а окурманга багышталган кабар, маалымат. Жаңыча иликтөөнү тексттен баштагандын өзү андагы кирди-чыктылардын, органикалык кошундулардын изин, ордун, мезгилин, көлөмүн тактоого мүмкүндүк берет. Мисалы, Сагымбай м-н Саякбайдын варианттарындагы окшоштуктар, айырмачылыктар жалаң гана сюжеттик окуяларга, сызыктарга, фабулага, трагедиялык, драмалык пафоско, айтуучулардын рух сапаттарына, та-

лантына байланышканбы же дагы башка себептери, факторлору барбы? Бул оңой-олтоң маселе эмес. Мында тексттин сөзмө-сөз же тематикалык, лексикалык ж. б. жараткан таланттын кат-каттап кынаштырган саймалуу таштай ою, тарых таануусу, дүйнө арытуусу, түшүнүгү. Ушунун өзү эпостун башынан аягына чейин өзүнчө система экендигин далилдейт. Демек, ал системалык мамилени талап кылат.

Эпостогу образдарды, каражаттарды, сыпаттама-сүрөттөмөлөрдү катмар-катмары б-ча карап чыгып, анын мифологиялык данегиндеги идеогенездин, даректердин, маалыматтардын айкалышуу, органикалык түрдө синтездешүү эволюциясына акыл жүгүртүүгө болот. Албетте, эпостун жалпы контексти – өз алдынча турган эсеп жеткис тексттердин жыйындысы. Алардын ар биринин жазылуу, бири-бирине жугушуу, ымалашуу тенденциясын, процессии, бири-бирине тийгизип турган фактордук, факториалдык таасирин кандай кароо керек? Изилдөөнүн мындай жолунда майдадан чоңго, чоңдон майдага, аздан көпкө, көптөн азга ж. б. өтүүсү табигый нерсе. Ошондо тексттеги тарыхый, социалдык, психологиялык, практикалык, прагматикалык, ойчулдук, лингвистикалык, стилистикалык ж. б. катмарлардын, параметрлердин жашыл айдыңы чыга келет. Анткени «Манастагы» руханий бардык компоненттер, аспектилер түздөн-түз же кыйыр түрдө бири-бири м-н байланышкан, шартталышкан. Демек, тексттин ички рухуна, рух маанисине, маанайына үңүлүп кирүү көп тармактуу даярдыкты талап кылат. «Манас» эпосунун текст формасы анын курулуш материалынын, сөз түркүмүнүн, санжыргасынын, ыргагынын, уйкашынын эле формасы эмес, ал руханий мазмундун, рухтун көркөм чагылып көрүнүү формасы, эпостун ошончо замандан бери улам кулпуруп келген эстетикалык, мазмундук турпаты. Ошон үчүн тексттин кунары реалдуу турмушка, тарыхый кыймылга. Мис., башка кубулуштарга, окуяларга, инсандарга, рухтарга ж. б. болгон мамилеси аркылуу аныкталат. Ошондуктан эпостун тексти тыкан иликтөөнү гана эмес, ар башка учурларда ар түрдүү айтуучунун да, кабылдоочунун да чыгармачылык мамилесин, ышкысын талап кылат. Ошондо гана угармын (окурман) алып жаткан кабарды, образды өзү кошо жаратып же окуяга өзү кошо аралашып жаткандай кабылдайт.

Биз эпостун текстин төгүн жерден философиялык феномен деп жаткан жерибиз жок. Ооздон оозго өтүп келген бул эпостун тексти канчалык өзгөрүүлөргө, жоготууларга, толуктоолорго ж. б. дуушар болбосун ал элдин тарыхында көөнөрбөс, муңбас, туруктуу константа, руханий феномен катары сактала берет. Дал ошол эскирбес касиетинде көп кырдуу табият жатат. Толуп жаткан коомдук, руханий факторлордун ичинен өзгөчө эл рухунун ж-а тилинин өнүгүшү эпостун улам бийиктеп, тереңдеп өнүгүшүн шарттаган. Ошон үчүн эпостун текстин жаңыча изилдөө улут, маданиятынын, улут рухунун түркүн тармактарына таандык. Мунун өзү көптөгөн маселелерди жакындан сезүүгө, түшүнүүгө алып барары шексиз. Бул жерде айрым бир аспектилерге көңүл бура кетели. «Манастын» тексти: 1) тарыхты таанып-билүүнүн, тарыхый ой жүгүртүүнүн объектиси, булагы; 2) эпостун эволюциясын илимий негизде түшүнүүнүн, аныктоонун предмети; 3) улуттук рухтун өзүн-өзү таануусунун предмети, объектиси; 4) тарых м-н сүйлөшүүнүн субъектиси, тарыхый беш-бейне, эстелик, таберик; 5) өткөн тарых м-н азыркы учурда байланыштыруучу рух, данакери; 6) тарыхый, руха-

ний мазмундун семиотикалык, семантикалык, лингвистикалык, стилистикалык ж. б. туюнтмасы; 7) элдин эстетикалык-философиялык көз карашын, рух түшүнүгүн, адеп-ахлактык, аксеологиялык гедонисттик ж. б. маани-мазмунду чагылдырган рух дөөлөтү; 8) элдин рух кайратын, кубатын синтездеген, макалдаган, тастыктаган рухий константа, кылымдардын кийинкилерге багыштаган дилкаты; 9) элдин рух идеяларын, ой-мүдөөлөрүн, идеалдарын материалдаштырган тарыхый, табигый феномен, рухий идеология, философия...

Мына ушулардын бардыгын ар тараптан тактап, иликтеп, анан жалпылоодо жетишкен натыйжалар эпостун үргүлжү текстин, дүр-дүйнөсүн философиялык феномен, организм, система катары чечмелештин өзү ага карата болгон көз караштарды, концепцияларды тереңдетип, фундаменталдык изилдөөлөргө баруунун гносеологиялык, социалдык, психологиялык негиздерин түзөт. Ал океандай эпосто чагылдырылган эл рухунун көөнөрбөс көркүн көрсөтөт. Дал ошон үчүн «Манастын» текстин чечмелөө, анын рух философиясынын параметрлерин аныктоо, тактоо, микротекст, макротекст, контекст-подтекст элементтерин ажырагыс биримдикте кароо зарылдыгы пайда болду. Бул категориялардын, түшүнүктөрдүн ар бири өз алдынча мүнөздөлгөнү м-н түздөн-түз же кыйыр түрдө «текст» деген борбордук, өзөк кубулушка жамаатташ байланышкан, ошону м-н шартталган.

Кыскасы, элдин кайнар булактай, аалам чырактай рухунун чыккан «Манаста» түбөлүк дүйнөнүн өзүндөй дайым жацы, дайым жаш, дайым улуу идеал бар. Ал жамааттын жалкпас биримдик, ирегелештик, боордоштук, башка элдер м-н жакындашуу, тамырлашуу идеясы, эң негизгиси – эл рухунун өлбөстүгүн, албандыгын даңазалаган улуу идея м-н байланышкан.

К. Матиев, Т. Карымшаков

ТЕК-ТУРБАС – топоним. Манаска каршы кутум уюштурган кандардын колу Таласка жөнөгөндө Көкчөнүн колу басып өткөн жерлердин бири. Географиялык реалияда Талас кырка тоосунун түн.-батышындагы тумшук.

ТЕКШИ-АРШ – топоним. СОВ б-ча Нескара м-н Манастын урушунда айтылып, кытай тарапта жайгашкан жерлердин бири катары сүрөттөлөт.

ТЕКШИГЕР – топоним. Тейиш кандын тоюнда ат чабылган талаа СО, 2. 49).

ТЕЛКҮРӨҢ – Абыштын байгеге чапкан күлүгү. Манас Каныкейге күйөөлөп баргандагы ат чаап жар тандоодо аты байгелүү болгон Абыш тагдырына буюрган Сулайкага үйлөнөт.

ТЕЛКҮРӨҢ – Акбалтанын аты. Манас төрөлгөндө Жакыпка сүйүнчүлөп Акбалта минип барган ат (СК, 1. 54).

ТЕЛТОРУ – Төрөнүн байгеге чапкан күлүгү. Көкөтөйдүн кара ашындагы ат чабышта марага бирден кийин келгени айтылат (СО, 3. 58).

ТЕЛТОРУ – Элемандын байгеге чапкан күлүгү. Көкөтөйдүн кара ашындагы ат чабышта марага бирден кийин келгени айтылат (СО, 3. 58).

ТЕМА (гр thema – негиз болгон нерсе, негизги ой) – баяндоо, сүрөттөө, изилдөө ж. б. негиз болгон, чыгарманын аты, негизги багыты, кыскача мазмуну.

Ар кандай *баатырдык эпостун* башкы Т-сы ж-а ага ылайык түзүлгөн борбордук сюжети болот. Баатырдык эпостордун негизги Т-сынан идеялык мазмунуна аны толуктап, кеңитип турган башка зарыл көмөкчү Т-лар да кирип, эпостун сюжеттик сызыгын көркөмдүк жактан толуктап турат.

Кыргыз элинин оозеки поэтикалык чыгармаларынын ичинен негизги орунду ээлеген баатырдык эпостор тематикасы ж-а мүнөзү б-ча турмуштук эпостордон айырмаланып, өзгөчө классификациялык топту түзөт. Кыргыздын баатырдык эпосторунда элдин тарыхый өнүгүшүнүн ар кандай этаптарындагы доордун мүнөзү чагылдырылгандыктан тематика б-ча да өз ара бири-биринен айырмаланат. Маселен, «Эр Төштүк» эпосу негизинен алгачкы жамаат түзүлүшүнүн ыдыроо мезгилиндеги мифтик күчтөр (желмогуздар) м-н адамдардын баатырдык идеалынын күрөшүн чагылдырат.

Жунгар доорунда (15–18-к.) элдин көз карандысыздык ж-а ата журтту коргоо идеялары реалисттик планда «Курманбек», «Жаныш-Байыш», «Эр Табылды», «Жаңыл Мырза» эпосторунда чагылдырылган. Аларда тематикалык жактан бир эле коомдук түзүлүш чагылдырылганы м-н, анын ар кандай кырдаалдарын, ар түрдүү учурларын көрсөтөт.

Орус фольклористи, профессор В. Я. Пропп элдик эпикалык чыгармалардын эволюциялык өнүгүшүн тарыхый салыштырма ыкма м-н изилдеп, алгачкы баатырдык эпостор закон ченемдүү көрүнүш катары байыркы коомдук түзүлүштүн өнүгүшүнүн акыркы баскычтарында пайда болот деген жыйынтыкка келет. Алгачкы жамаат коомунун бузулуу мезгилинде эпикалык чыгармалардын борбордук Т-лары «баатырдык үйлөнүү» ж-а «мифтик күчтөр менен күрөшүү» болорун белгилейт (В. Я. Пропп, Русский героический эпос. М., 1958, изд. 2-ое, 32–58-б.), Е. М. Мелетинский бул негизги эки Т-га үчүнчү Т-ны «Уруулук өч алуу» Т-сын кошот (Е. М. Мелетинский. Происхождение героического эпоса. М., 1963. 258-б.). Көөнө типтеги алгачкы баатырдык эпосторго мүнөздүү бул Т-лар «Манас» үчилтигинен да орун алган.

«Манас» эпопеясынын композициялык курамында социалдык-турмуштук эпизоддор («Манастын Каныкейге үйлөнүшү», «Көзкамандар окуясы», «Көкөтөйдүн ашы») кенен масштабда сүрөттөлгөнүнө карабастан, жоокерчилик доордун күч алып турган мезгили (10–18-к.), «аскердик демократиянын» чагылышы эпостун башкы тематикасын түзөт да, чыгарма баштан аяк баатырдык мүнөзгө ээ. Эпостун идеялык пафосу Манас баатырдын мифтик кара күчтөргө ж-а кыргыз элинин чет жердик баскынчыларга каршы элдешкис күрөшүнө байланыштуу. Үчилтиктин биринчи бөлүгү Бээжинде баатырлардын окко учушу, Манастын өзү оор жарадар болуп келип, дүйнөдөн кайтышы м-н аяктап, эпопеянын андан ары уланышына шарт түзүлөт. Ошентип, биринчи бөлүк м-н идеялык ж-а сюжеттик жактан байланышкан экинчи бөлүктө «Манас» эпосунун каармандарынын өмүрлөрү трагедиялуу аякташына себепчи болгон Коңурбай кулоо, кыйроо процессинде көрсөтүлөт. «Семетей» эки теманы: Мекен үчүн ички ж-а сырты душмандарга каршы күрөштү ж-а турмуштук-лирикалык мамилелерди камтыйт. Ал эми үчилтиктин үчүнчү бөлүгү «Сейтек» эпосу сюжеттик жагынан «Манас», «Семетей» бөлүмдөрү м-н тыгыз байланышта болсо да, композициялык жагынан өз алдынча чыгарма. Анын негизги идеясы – мурунку эки бөлүмдөгүдөй эле ички ж-а тышкы душмандарды жок кылып, чабылып-чачылган элдин башын кошуу. Баш каарман Сейтек чоң атасы Манастын, атасы Семетейдин ишин улантып, алардын самап, күрөшүп, толук жете албай келген ой-максатын жүзөгө ашырат.

А. Муратов. Б. Кыдырбаева

ТЕМИРБЕКОВ Марлен (1933, Фрунзе – 2010, Бишкек) – опера ырчысы. Кыргыз ССРинин эл артисти (1976). 1958-ж. П. И. Чайковский атн. Москва мамл. консерваториясын бүтүргөндөн кийин Кыргыз мамл. академиялык опера ж-а балет театрында иштейт. 1967-жылдан Б. Бейшеналиева атн. иск-во ин-тунда мугалим. Ал дүйнөлүк ж-а кыргыз композиторлорунун операларынан көптөгөн партияларды аткарган. «Манас» операсынан Чубактын, «Айчүрөк» операсынан Канчоронун ролун жогорку чеберчилик м-н аткара алган.

ТЕМИРДИК-ТОО – топоним. Кыргыздар ж-а ага жамаатташ жашаган элдер мекендеген жер катары бир катар эпизоддордо эскерилет. Көкөтөйдүн уулу Бокмурун атасынын ашын өткөрүү үчүн жер тандаган учурда: «Темирдик тоону басамын, Мен Куулуктан ашамын» (РЖВ, 147),– деп айтылат. Темирдик – Алматы облусунун түш.-чыгышындагы тоо.

ТЕМИРКАН – Каныкейдин атасынын өз ысымы. СКВда Т. деп да, ылакап аты м-н Каракан деп да аталат, к. *Каракан.*

ТЕҢ АТАНЫН УУЛУ – туугандыгы жагынан жакын болуп, бирдей даражада, бирдей укута болуу. Бир атадан тараган балдардын балдары деген мааниде айтылат. Эпосто «Жети кан куралып, Манаска кылмак болуп кеңешкени» деген окуядагы:

Тең атанын уулубуз,
Теңиринин кулубуз,
Таягын жеп, тил угуп,
Тарап кетип тим болсок,
Теги болбос мунубуз (СО, 4. 10) деген саптардагы Т. а. у. жогоруда айтылган маанини билдирет.

ТЕҢИР – байыркы түрк-моңгол элдеринин эң жогорку кудайынын аты. Т. алтай тилинде – тенгри, тенгери; шор тилинде – тегри; хакас тилинде – тигер, тер; тува тилинде – дээр; чуваш тилинде тура; якут тилинде – тангара; монгол тилинде – тэнгэр; бурят тилинде – тэнэри; калмак тилинде – тэнгэр түрүндө айтылат. Илимий чөйрөдө Т. дин катары б. з. ч. 3-к. Борб. Азияда пайда болгон деп болжолдонот. Гунн тилинде ал «тенли» деп айтылып, «асман» деген маанини түшүндүргөн. Кийинки мезгилдерде изилдөөчүлөр анын тамырын байыркы «асманды» түшүндүргөн шумердик «дингир» м-н байланышта карашууда. Аны кытайлык «тянь» – «асман» м-н жарыш келтиришкен окумуштуулар да бар. Бул дин тууралуу кеп кылганда анимисттик ишенимге негизделген «асман ээси» ж-дөгү ойду түшүнөбүз. Асман анын жашоочу жайы гана эмес, анын өзүн да түшүндүрөт. Түш. Сибирь, Борб. Азияда жашаган кээ бир элдердин түшүнүгү б-ча 99 Т. бар, алардын башкы ээси болуп Көк-Теңир саналат. Байыркы түрк жазмаларында да Көк-Теңир адамдардын, элдердин ж-а мамлекеттердин тагдырын бийлеген кудай. Көкөтөйдүн ашында Жолой күрөшкө чыкканда, аны көргөн элдин баары Көк-Т-ге табынышат:

Калмак, кытай, тарса, жөөт
Карап турган канча көп,
Өз дининче окунуп,
Күн чыгышка бет алып,
Көкө-теңир колдо деп,
Батасын кылды чокунуп (СО, 3. 186).

Бул жерде эки тарап тең табынып, ар кими балбанын колдоону Көк-Теңирден өтүнөт. Ал эми башка бир жеринде кырк жигит ж-дө минтип айтылат: «Кийген тону көк темир, Сыйынганы бир теңир» (СО, 3. 138). Зороастризм динин тутунгандар сыяктуу эле Т-ге сыйынгандар да өздөрүнүн башкы кудайын Чыгыштан нурларын чачыратып чыгып келаткан күн кейпинде элестетишип, чыгып келаткан күнгө, алоолоп күйгөн отко табынышкан. Кийинки изилдөөчүлөрдө «теңиризм» – зороастризмдин чыгыш бутагы болгон болсо керек деген ойлор да бар. Кыргыз элинде «теңир колдонулат. Борб. Азиядагы «Теңир-Тоо», «Кан-Теңир» деген тоо, чокулардын аттары да түрк элдери ушул динди тутунуп турган замандарда коюлган.

А. Алимбаев

ТЕҢИР-НООР – топоним. Манас баштаган кыргыздар башка түрк уруулары м-н чогуу Нескарага каршы жөнөгөндө:

Көкө-Ноор көлү бар,
Губий-Шаму чөлү бар
Теңир-Ноор көлү бар
Текши-Арш деген чөлү бар (СО, 1. 214) – деп Кытай, Моңголиядагы жер-суу аттары м-н чогуу эскерилет. Географиялык реалияда Т.-Н. – Кытай Эл Республикасынын Тибет автоном р-нунун борбору Лхаса шаарынын түн.-батышында жайгашкан көл.

ТЕРЕКТҮҮ – топоним. Жакыптын кыштоосу, Манасты издеп чыккан он бир Дуу-дунун бири:

Ушул жерден аттансак
Арасы эки күнчүлүк
Теректүү деген жери бар
Кышка жакын конуучу
Кыштоосу шондо болуучу (СО, 1.219),– деп айтат.

ТЕРС-МАЙОО – топоним. Иле чөлкөмүндөгү жердин, суунун аты катары бир катар эпизоддордо эскерилет (СО, 3. 275).

ТЕРС-СУУ – топоним, Текес кандын жери. Манастын Орго кан м-н болгон согушунда «Аяр Култаң келиптир, Терс-Суудагы Текеске, Айтып кабар беріптир» (СО, 2. 70),– деп айтылат.

ТЕШИК-ТАШ – топоним, калмактардын жери. СКВ б-ча Алмамбет м-н Сыргак Бээжинге чалгынга жөнөп «Тешик-Таштын оюна, Агарган талаа боюна Жакын кирип барганы» (СК, 2. 125),– деп айтылат.

ТИБЕТ, Т е б и т – топоним. Кыргыздарга чектеш, карым-катнашы бар элдин жери катары бир катар эпизоддордо эскерилет. Мис., Манас туулганда берилген тойдо:

Бир чети Тибет чөл болсун,
Күн чыгыш жагы кытайдын
Камбылдын Кунар бел болсун,
Чакырарым тоюма
Шондон берки эл болсун (СО, 1. 76),– дейт Жакып. Эпостун башка окуяларында Тебит деп да айтылат:

Тебиттин аркы тушунда,
Тырп чыкпай калган ошондо.
Кылыптыр кытай өкүмдү,
Кыйрынан азып бай Жакып.
Кылмышы жоктон өкүндү,
Кыстоосун көрүп калмактын
Кыйналып Жакып өкүрдү.
Азган менен тозгондон,
Ата-энеден бозгондон,
Ар кайсысын бир жактан
Айдап келип кошкондон
Жетимиш болду түтүнү,
Жетип барып арыз айтып,
Жер алууга күтүндү (СО, 2. 50).

Эпосто келтирилген поэтикалык саптар чындыкка бир топ жакын. Кыргыз тарыхынын түпкү башатын изилдеген окумуштуулардын кай бирөөлөрүнүн кыргыздар Т-ке чейин тарап кеткен деген божомолдору бар. Жогоруда эпостон келтирилген мисалдарда Т. кытай м-н байланыштуу. Бул тарыхый чындык, акыркы мисалда айтылгандай Жакып ар кайсыны чогултуп 70 түтүн кылган экен. «Манастын» бул саптары Б. Солтоноевдин берген маалыматы м-н бышыкталып тургансыйт. Ал өзүнүн «Кызыл кыргыз тарыхында» мындай жазганы бар: «...1916-ж. Кытайга барган соодагер Кашкарлыктын айтуусунда Тибетте эң азында 30–40 миң түтүн кыргыз бар. Тили бузулбаган, таза, араб сөздү катыштырбаган, дини калмакча, мусулманча бата кылбастан өзүнчө бата кылат» (Б. Солтоноев, Казак-кыргыз тарыхы». КФ, 1057-инв., 179-б.).

Буряттын белгилүү окумуштуусу Г. Цыблковдун 1900–1902-ж. жашыруун изилдеп келгенден кийинки жазган «Буддист поломник у святых Тибета» деген китебинде ошол жердеги үйлөрдүн чатырын сүрөттөгөндө кыргыздардыкына окшош деген сүйлөмү бар.

Орустун улуу сүрөтчүсү Н. Рерихтин саякатында Кара-Корум тоо массивинен ылдый түшүп, (Индиядан Кытайга) келгенде биринчи чек арада 1925-ж. кыргыздарды көргөн. Андан кийинки биринчи эле айыл да кыргыздыкы болуп чыккан.

И. Молдобаев

ТИГИ ДҮЙНӨ. Диний-мифологиялык түшүнүктө Т. д. ишеними өзгөчө айырмаланып турат. Элдик ишеним б-ча адам өлгөндөн кийинки экинчи дүйнө, өзүнүн түбөлүк жайы. Ошол жерде өмүрү уланып, кадимкидей жашай берет имиш. Ошондуктан, эл жашап жаткан дүйнөсүн «жалган дүйнө», ал эми өлгөндөн кийинки дүйнөнү «чын дүйнө», же болбосо Т. д. деп болгон. Т. д. түшүнүгү кыргыздардын арасына ислам дини таркаганга чейин эле бар экендигин көптөгөн археологиялык, этнографиялык даректер далилдейт. Адам өлгөндө аны м-н жоого минчү атын, курал-жарактарын, тамак-аштарды кошо көмчү, ал эми адам бай, мартабалуу болсо кулдарын, күндөрүн, аялдарын кошо өлтүрүп койгон. Ислам дини кыргыздарга тарагандан кийин Т. д. түшүнүгү да татаалдаган.

ТИЗЕКАН – эпизоддук кейипкер. Каныкейдин нөкөрү. Манастын Каныкейге күйөөлөп баргандагы ат чаап жар тандоодо аты он алтынчы келген Бооке тагдырына буюрган Т-га үйлөнөт (СО, 2. 418, 424).

ТИЗЕЛИК – эпизоддук кейипкер. Калмак баатыры. Алооке кан Т-ти элүү киши кошчу м-н ата конушуна жаңы көчүп келген Манасты коркутуп чакырып келүүгө барган чабарман катары эскерилет. Алооке кан Т-ти элүү киши кошчу м-н Манаска жибергени эскерилет (СО, 2.166–168, 170. 172).

ТИКЕ СӨЗ. Оозеки же жазуу речинде, сүйлөө же айтуу процессинде башка бирөөнүн сөзүнүн эч кандай өзгөртүүсүз берилиши. Т. с. «Манас» эпосунун текстинде негизинен үч түрдүү жагдайда учурайт: биринчи, манасчы эпосту аткарып жатканда, каармандардын сөзүн ошол бойдон өзгөртпөй берет; экинчи, айтуучу өзүнүн же каармандардын сөзүн эмес, ойлогон оюн, ички абалын берет; үчүнчүсү, тексттеги окуянын жүрүшү мезгилинде, манасчынын же каармандын мурда айтылган сөзү келтирилет.

Төмөнкү Т. с-дө калмак баатыры Музбурчактын ички ою берилип жатат:

Эси ооп эндиреп,
Акылдан тайып зеңгиреп,
«Эми өлмөк болдум деп»
Унчугарга дарман жок,
Ат үстүндө чиренип,
Аманат жандан түңүлүп,
Карап турду түнөрүп (КВ 2. 250).

Контекстеги «эми өлмөк болдум» деген каармандын ички ою, капылет айтылган ички сөзү гана Т. с., ал эми башка саптары айтуучунун сөзү.

Эки учурга – каармандын башка бир каарманга кайрылгандагы айткан Т. с-үн аткаруучу төмөнкүчө берет: «Бала мындай деген соң, Баатыр Манас чамдады, Жаалы катуу кармады»,– деген айтуучунун речинен кийин Манастын Т. с-ү айтылат:

Атаңдын көрү, Жаш Айдар,
Бокмурун экөөң мас Айдар!
Элдигиң жок, кас Айдар!
Көкөтөй абам өлгөн соң,
Ал дүйнөнү көргөн соң,
Кабарды неге бербейсиң?!... (КБ, 2. 43).

А. Муратов, Р. Кыдырбаева

ТИЛЕКЕ – эпизоддук кейипкер. Каныкейдин нөкөрү, Көгүчкөндүн атасы экени гана айтылат (СО, 2. 418).

ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ Кыргыз Республикасынын ИАнын – республикадагы илимий мекемелердин бири. 1936-ж. май айында негизделген. Алгач Кыргыз тили м-н жазуусунун илим изилдөө ин-ту деп аталган, 1943–54-жылдарда Тил, адабият ж-а тарых ин-ту болгон. 1954-ж. Кыргыз ССР ИАнын ачылышы м-н Тарых ин-ту өзүнчө бөлүнүп кетип, Тил ж-а адабият ин-ту деп аталган, Ин-тта бир нече бөлүм, чет тилдер кафедрасы, эксперименттик лингвистикалык лабораториясы бар (1991). Ин-тта төмөнкүдөй проблемалар б-ча илимий изилдөөлөр жүргүзүлөт: кыргыз тилинин өнүгүшүнүн ж-а жашап турушунун мыйзам ченемдүүлүктөрү, анын фонетикалык ж-а грамматикалык түзүлүшү, сөз маданияты ж-а тилдин стилистикасы, кыргыз тилинин салыштырма ж-а тарыхый аспектилери, диалектология ж-а лексикография, кыргыз ада-

биятынын өсүш тарыхы, калыптанышы, улуттук адабияттын башка элдердин адабияттары м-н карым-катышы, байланышы, текстология, фольклордук чыгармаларды үйрөнүү ж-а жарыялоо, учурдагы кыргыз совет адабиятынын өнүгүш тенденциялары, көркөм котормонун маселелери, «Манас» эпосун изилдөө, үйрөнүү ж-а жарыялоо.

Ин-т уюшулгандан тартып эле улуу эпосту «Манасты» жыйноого активдүү киришкен. Ин-ттун тутумунда атайын сектор иштеп (к. *«Манас» бөлүмү),* эпос б-ча ар тараптуу илимий изилдөө иштери жүргүзүлгөн. Манастаануу илиминин калыптанышына ин-ттун кызматкерлери зор салым кошушкан (к. *Манастаануу, «Манасты» жыйноо, «Манасты» бастыруу, «Манасты» изилдөө).* «1992-жылдан Ин-т «Тил» ж-а *Адабият» жана Искусство»* болуп экиге бөлүнүп кеткен.

А. Муратов, Б. Кыдырбаева

ТИЛМЕЧ – котормочу, бир тилден экинчи тилге оозмо-ооз которуп берүүчү адам. Бирин-бири түшүнө албаган улуттардын өкүлдөрү Т. аркылуу сүйлөшүшөт. Эпостун окуяларына түрдүү катышкандыктан бул термин эпосто көп жолугат. Мис., «Тил билбеген журт болсо Тилмечи жооп берсин деп» (СО, 2. 148). Бокмурун атасына аш берүүгө камданып, кабарчыга тандаган жаш Айдарды Т-тиги төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Ар жумушка дилгирген,
Алтымыш түрдүү тил билген,
Ары тилмеч, ары акын,
Ар жакшыга көп жакын (СО, 3. 86).

Эпосто «алтымыш бурку тил билген» Ажыбай дайыма элчи болуп барат, Т-тик милдет аткарат. Алмамбеттин Манаска келип кошулушуна карата той өткөрүп, ат чапканда Мажиктин Төөсуру тогузунчу болуп келет. Ошондо: «Тилмеч белең атыңа, Так өзүңө Төөсуруң Таанып келди деп айтып» (СО, 2. 327),– деп аны Кыргыл, Бакайлар тамашалашат. Деги эле эпикалык тулпарлардын сүйлөөгө жөндөмдүүлүгү фольклордук чыгармаларда көп кездешет.

ТИЛСЫМАТ, Т и л с ы м (ар. сыйкыр, арып, дуба, арбоо, адам баргыс, адам тийгис) эпосто да арабча маанисине жакын колдонулат. «Акунбешим баашанын Адам уулун жүргүзбөс Тилсымат койгон жериби» (СО, 2. 110). «Чек арага чеп кылып, Тилсим койгон жери бар» (КВ, «Семетей», 245). ТМВда бул сөз бир орундан экинчи орунга кабар жеткирүүчү нерсени билдирет. Чоң казаттагы Алмамбет м-н Сыргактын чалгыны бардык варианттарда бар. Негизги варианттарда (СОВ, СКВ) келаткан душман ж-дөгү кабарды Коңурбайга куу өрдөк жеткирет. Ал эми ТМВда кароолдо турган куш, жаныбарлар кабарды тилсым м-н билдиришет. Мис., Коңурбай алты миң устага тилсым капкан жасаттырып, жолго коюп коёт. Ал капкан душмандын келатканын Т. аркылуу Бээжинге жеткирет. «Асылы жин Куу өрдөк Кан Коңурдун тилчиси. Сым менен кабар берчүсү» (ТМВ, КФ, 1071-инв., 416-б.). Демек, мында Т. телефон деген сөздүн синоними катары колдонулуп жатат. Аны манасчынын кийинки кездеги илим м-н техниканын жаңылыктарын эпоско киргизүүгө болгон аракети катары түшүнүүгө болот.

Ы. Кадыров

ТИНТЕ, а к т и н т е – бычактын бир түрү. «Манас» эпосунда канжар, шамшардын аталышы. Эпостун варианттарында Манас күйөөлөп барганда Каныкей Т. м-н Манасты билекке сайгандыгы ж-дө айтылат. РЖВда бул окуя күйөө м-н кыздын биринчи төшөктө жатканда тирешүүсү аркылуу берилет. Манастын кайын жеңелери Каныкейдин төшөгүнө жаткызганда Каныкей Манастын улуксатсыз келгенине теригет: «Темиркандын жылкычы, койчу кулдарынын аты Манас болчу, тарт колуңду төшөгүмдөн» – деп, Каныкей абалак саптуу ак Т. м-н Манасты колго саят. Ачуусу келген Манас кырк чоросун чакыртып, Темиркандын шаарын чабууга, жылкысын тийүүгө буйрук берет. Манастан кордук көрөрүн сезген Каныкей кырк кызды ээрчитип, кырк боз үй тиктирип, кыркына кырк кыз алып берем, өзүмдү Манаска тартуу кылам деп чоролордун алдынан тосуп чыгат. Өтө намыстанып калган Манас кырк кызды талап, Каныкейди кордомок болот. Каныкейдин Манастын алдынан чыгып: «Кара бетти көп сүйлөсө тилин кес» – деп, кечирим сураганы гана Манастын ачуусун басат, Акыры Манас Каныкейди, Алмамбет Темиркандын агасы Айыпкандын кызын, кырк чоро кырк кызды алат. Т. м-н Каныкейдин Манасты колго сайгандыгы ж-дөгү салттык мотив түштүктүк айтуучуларынын версиясында да айтылат. «Семетей» эпосунда да Каныкейдин Кыргылчалды Т. м-н сайгандыгы эскерилет.

А. Акматбеков

ТИНТҮҮР («тинт» деген этиш сөздөн) – элдик медицинада колдонулган аспап. «Манас» эпосунда чагылдырылган Т. көбүнчө уруш-салгылаштардан кийинки эпизоддорду сүрөттөгөндө учурайт. Мис., СОВдо Т. тууралуу төмөнкүдөй маалымат айтылат: «Сом жеринде ок бар деп Тинтүүр менен копшутуп» (СО, 2. 91). Жарааткa салып, адамдын денесине туруп калган жаанын огун, башка куралдардын сыныгын таап, канча тереңдикте жатканын билүү, ордунан копшуу үчүн пайдаланылган. Т. алтын, күмүш, темир зымдан ж-а эң айла кеткенде табылгыдан да жасалчу деген маалымат бар. Эпосто Т-дун коргошундан жасалганы эскерилет: «Сөөккө жакын ок бар деп коргошун тинтүүр салыптыр (СО, КФ, 572-инв., 516-б.).

Т. тууралуу эпостогу маалыматтарды археологиялык табылгалар аркылуу бышыктоого болот. Мындай «сырдуу» аспапты 1971-ж. Тувада Хеличин суусунун Эне-Сай дарыясына куйган жеринде археологиялык казуулардын негизинде А. Д. Грач тапкан. Бирок, 1979-жылга чейин бул буюмдун функциясы так аныкталган эмес. Муну аныктоодо «Манастын» ж. б. кыргыз эпосторунун материалдары зор жардамын тийгизген.

Ал археологиялык табылга темир зымдан жасалып, сөөк кынга салынган. Болжол м-н узундугу 14–15 *см* келет, зымдын жоондугу 0,5 *см.* Өзөгү (зым) кутудан 1–2 *см* чыгып турат. Башы иймек болуп кайрылган. Сөөк кындын сыртында кыргыздын көчөтүнө окшогон оюулар бар. Ал буюм 9–10-к-дарга туура келген эне-сайлык кыргыздын мүрзөсүнөн табылган. Бул азыркы кыргыз этносунун эне-сайлык кыргыздар м-н байланышы бар экенинин күбөсү болуп эсептелет. О. эле байыркы кыргыздарда элдик хирургия өнүккөндүгүн көрсөтөт.

И. Молдобаев

ТИП – көркөм өнөрдө белгилүү бир мезгилдеги бул же тигил коомдук топтордун, таптардын, катмарлардын, элдин жалпы белгилерин өзүндө сиңирип турган индивидумдун жалпыланган образы. Т. типтүүлүккө (к. *Типтүүлүк)* кара-

ганда тар түшүнүк болуп, ал образга (к. *Образ)* гана тиешелүү болот. Т. болгон образ чыгармада кайсыл топтун, таптын өкүлү болсо ошолордун көпчүлүгүнө мүнөздүү, жалпы белгилерди ичине камтыйт. Анын жекечелиги (индивидуалдуулугу) да, типтүүлүгү да биримдикте болуп, эриш-аркак көрүнүшү керек, ансыз көркөм образ бийик эстетикалык функциясын аткара албайт. Маселен, Манас – типтүү образ. Анын типтүүлүгү төмөнкүлөр м-н түшүндүрүлөт: биринчиден, ал жоокерчилик замандагы эл-жерин коргогон, бирдиктүү кандык түзүп, көптөгөн аскердик күчтөрдү өзүнүн айланасына топтогон, өмүрүн жеңилип-жеңип согуштар м-н өткөргөн ондогон, жүздөгөн баатырларга таржымалы, өмүр баяны, баскан жолу окшоп турат; экинчиден, ал ошол доордун өзгөчөлүктөрүнө, жалпы духуна, тенденциясына ылайык келет; үчүнчүдөн, мүнөзү, эр жүрөктүүлүк, кайраттуулук, эл, жерди сүйүү сыяктуу сапаттары, жүрүш-турушу, сырткы, ички сыпаттары м-н ал жалпы эле ошол кездеги баатырлардын бирдиктүү белгисин алып жүрөт. Ал эми Каныкейдин образы уздугу, акылмандыгы, баатыр жарына актыгы, туруктуулугу сыяктуу сапаттар жүздөгөн кыргыз аялдарынын сапаттарын өзүнө бириктирип турат. Демек манасчылар көптөгөн кишилерге жалпы мүнөздүү белгилерди алып, аларды типтештирип, белгилүү бир каармандардын айланасына жыйнайт. «Манаста» жүздөгөн каармандардын аты аталып, кирди-чыкты кейипкерлер да көп, бирок алардын баары Т. эмес. «Тип – белгилүү даражада типтүү мүнөз,– дейт адабият теориясы боюнча мударис Л. И. Тимофеев. – Бул мүнөздүн эң жогорку формасы, ири көркөм жалпылоо» (Тимофеев Л. И. Основы теории литературы. 5-бас. М.: 1976, 65-б.). Демек эпосто катышкан каармандар-кейипкер – мүнөз – тип деген жол м-н өсүп отурат, кээ бирлер кейипкер бойдон эле калат, айрымдары мүнөз (к. *Мүнөз)* деңгээлине жетет, бирок Т. болбойт, кээ бирлери гана Т-ке өсүп жетет. Т-түү образ оң образ ж-а терс образ болушу мүмкүн, кандай образ болсо да ошол доордун, мезгилдин, топтун жалпы өзгөчөлүктөрүн өзүнө сиңирет. Маселен, Коңурбайдын образы – баскынчынын, кара ниет, айлакер, баатыр душмандын Т-и. Демек Коңурбайды Т. даражасына жеткирүүдө манасчылар, душмандарга таандык, баскынчыларга тиешелүү «турмуштун бардык чындыгын кайра жаратып, элестүү көрсөтүү үчүн» (В. Г. Белинский) иштеп чыккан. Бул же тигил таптын, топтун, элдин өкүлдөрү ошол элдин, топтун, таптын идеал-мүдөөлөрүн алып жүрөт. Манастын ой-тилеги, негизги максаты – жерин бошотуу, элин жоодон коргоо. Бул элдик идеал м-н дал келет. Коңурбайдын, анын тегерегиндеги жакындарынын ою жер чегин кеңейтүү, кыргыз журтун басып алып, талап-тоноо, кул кылуу. Т-түү образдар Т. болуу м-н бирге, о. эле мезгилде өзүнчө индивид дагы, «Манастагы» Т-түү каармандар Т-түү болуу м-н бирге эле өздөрүнө гана таандык, башка эч кимде кайталанбаган индивидуалдуулукка да ээ (к. *Индивидуалдуулук).*

А. Муратов. Р. Кыдырбаева

ТИПТҮҮЛҮК – ар түрдүү мезгилдерде, дооорлордо ошол мезгил, доор үчүн ж-а белгилүү бир топтор, таптар үчүн мүнөздүү болгон жалпы көрүнүштөрдүн, белгилердин иск-водо чагылдырылышы «Манасты» биздин күндөргө жеткирген улуулугу ошол өткөн жоокерчилик дооорлордогу көрүнүштөрдү, окуяларды, адамдардын жалпы мүнөздөрүн типтештирип, жалпылаштырып бергендигинде. Типтештирүү аркылуу гана «Манас» бизге кыргыз эли басып өткөн тарыхый доор-

лор ж-дө кеңири түшүнүк берип, таанып-билүүбүздү арттырып, тарбиялык таалимин көрсөтүп турат. Жоокерчилик дооpлордун башкы өзгөчөлүгү эмнеде экенин, ошол мезгилдеги эл турмушун, уруш окуялары, согуштар кандайча өткөнүн манасчылар окуя-көрүнүштөрдү, образдарды типтештирүү аркылуу ачып берген. «Бул чексиз чоң эпопеяда кыргыздардын турмушу, салты, географиясы, диний жана медициналык түшүнүгү жана эл аралык мамилеси орун алган» (Валиханов Ч. 5 томдук чыгармалар жыйнагы. Алматы, 1961, 1-т. 367-б.) – деп жазат. Т. жалпылыктын ж-а жекеликтин карым-катышынан турат. Мис., «Манастагы» согуш окуяларынын бири Чоң казат ошол Манас жашаган доор үчүн мүнөздүү согуш, эгер азыркы согуштарды эпостогудай сүрөттөсө типтештирүүнүн мыйзамдары бузулат. Т. бузулган учурда эпизоддор (СОВдо, РЖВда Манастын орустар м-н алака-катышы, ажыга барышы ж. б.) чыгарманын жалпы кан-жанына сиңишпей калганын байкоого болот. Алгачкы доордо кишилер өздөрүнүн жөнөкөй, күнүмдүк турмушундагы типтүү көрүнүштөрүн чагылдырышкан. Аристотель көркөм сөздүн милдети жалпыга маанилүү, керектүү болгон кырдаалдарды ж-а мүнөздөрдү жаратуу экенин көрсөткөн. Ал эми Ф. Энгельс өзүнө чейинки бүткүл көркөм ж-а эстетикалык ойдун өнүгүшүн жыйынтыктап келип реализм: «...деталдардын акыйкаттуу болушунан тышкары типтүү мүнөздөрдү типтүү шарттарда чагылдыра турганын» (Маркс К., Энгельс Ф. Чыг. 2-бас.) белгилеген. Ар бир мезгил, көркөм метод ж-а стиль, агым Т. түшүнүгүн өзүнчө карашкан, бирок алардын арасында өтө олуттуу айырмачылыктар болгон эмес. Демек байыркы замандардан тартып эле Т. оозеки ж-а жазма адабияттын негизги принциптеринин бири болуп келген.

«Маната» Т. эпостун бардык компоненттери (тема, идея, мазмун, образ, тил) аркылуу көрүнөт ж-а манасчылардын көз карашына, алардын өткөн доорлордогу эл турмушун өздөштүрүүсүнө, тарыхты, санжыраны, элдин тилин терең сезе билишине байланыштуу.

А. Муратов, Р. Кыдырбаева

ТОБОТАЙ – эпизоддук кейипкер. *Ороздунун* ыркы жок он уулунун тогузунчусу (СО, 1. 176).

ТОБУРЧАК – Кейкубаттын байгеге чапкан күлүгү. Алмамбеттин келишине арнап өткөрүлгөн тойдогу ат чабышта жетинчи болуп келет (СО, 2. 341). Эпосто жылкы тукумунун бир түрү – күчтүү, чыдамдуу ат катары сүрөттөлөт.

ТОГОЛОК МОЛДО (Байымбет Абдыракман «Уулу, 1860, Нарын өрөөнү, азыркы Ак-Талаа р-ну, Куртка айылы – 1942, ошол эле жер) – кыргыз жазма акыны ж-а манасчы. Атасы Абдыракман элдик ырларды жакшы билген, жыйындарда ырдай коюп жүргөн киши болгон. Байымбет он төрт жашка чейин атасынан тарбиясында өсүп, айткан жомокторун, ырларын үйрөнгөн. Атасы дүйнөдөн кайткандан кийин аталаш чоң абасы Музооке ырчынын тарбиясында жүрүп эр жеткен. Молдодон кат тааныган. Т. М-нун поэтикалык дареметин көрсөтөр жалындаган жаштык учуру элдик оозеки чыгармачылыктын өркүндөп өсүп, гүлдөп турган дооруна туура келген. Байымбет өмүрүнүн 60–70 жылын эл аралап, оозеки көркөм чыгармаларды угуп, өзүнүн поэтикалык дүйнөсүн байыткан. Элдик ырлар, поэмалар, жомоктор, санжыралар, кошоктор анын бүткүл ой-сезимин ээлеп, чыгармаларына гүлазык болуп, түгөнгүс казынанын ролун аткарган. Элдик казынага кызыккан Байымбет бүткүл Кыргызстанды кыдырып, сөз чебер-

лери, белгилүү акын, жомокчулар м-н кездешип, алардан таалим алган. Жаш кезинде колунан кагаз, калем түшүрбөй, кайсы жерде болбосун өзүнчө күңгүрөнүп же бирөөдөн бир нерсе сурап, элден уккан окуялуу кызык сөздөрдү текке кетирбей, учурунда бүт жазып алуучу. Элдик оозеки чыгармачылыктын зор өкүлдөрүнүн бири Музоокенин колунда тарбияланышы ырга сезимдүү Байымбеттин көркөм дүйнөсүнүн эрте ойгонушуна шарт түзгөн. Өзүнүн поэтикалык жөндөмүн көрсөтүүгө жаш кезинен эле мүмкүнчүлүк түзүлүп, Т. М. ырчылык кесипке эрте киришкен. Он беш жашынан бирди бирге кошуп ырдап жүргөн болот. Байымбет ырларынын биринде: «Он сегиз жашка келгенде, акын болдум атанып, «Манасты» бүт үйрөндүм, Тыныбектен жат алып» – деп эскерет. Бала кезинде Байымбет майда ырларга караганда «Манасты» жогору коюп, аны берилүү м-н үйрөнгөн. Күндөрдүн биринде Байымбеттин айылына улуу манасчы Тыныбек келип, күнү-түнү «Манас» айтат. Кичинекей Байымбет ичине эл толгон үйдүн бир капшытынан орун алып, көзүн ирмебей күнү-түнү улуу жомокчунун «Манасын» угат. Тыныбек айткан жомоктун көркөм күчүнө арбалган жаш бала Тыныбекке илээшип, артынан калбагандан улам Тыныбек үйүнө ала кетет. Байымбет бир жылча Тыныбектин үйүндө жүрөт. Манасчы жаш баланын жомокко берилгенин байкап, «Манастын» кээ бир окуяларын жаттап алганын билип, «бул уйдун таскарынындай болгон томолонгон Тоголок Молдо ишке жарайт» – деп баалаган, Улуу жомокчунун ушул сөзүнөн кийин бала Байымбет Т. М. деген атка калат. Көркөм казынаны жаратуучулардын залкар өкүлү Тыныбектин назар салышы Байымбеттин поэтикалык жаш дүйнөсүндө чоң бурулуш жасап, алдындагы максатына айкын жол көрсөткөн. Байымбет 22–23 жаш курагында семетейчи деген атакка ээ болот; үчилтиктин «Семетей», «Сейтек» бөлүгүн айтып жүрөт. Жетишпеген жетимдик, айла кетирген көр турмуштун айынан Байымбет табигый поэтикалык мүмкүнчүлүктөрүн, убактысын манасчылыктан сырткары ар түрдүү жагдайларга жумшоого аргасыз болуп, оокат өткөрүүнүн айласынан жерден жер которуп, көчүп жүргөн ж-а түрдүү жумуштарды аткарган. Т. М. чыгармачыл дараметин майда ырларды жаратууга, элдик арман, кошок, болмуштарды иштеп чыгууга, санжыра жазууга көп жумшаган. Ал эл алдында жомок айтууга, ыр ырдоого караганда элдик оозеки чыгармалардын жогоруда аталган жанрларынын үлгүлөрүн кагазга түшүрүүгө көбүрөөк көңүл буруп кеткенин өзү да «жазуучулук жөнүнө түшүп, ашта, тойдо ырдаганым жок» – деп адилеттик м-н эскерет.

Байымбет жазып, жыйнап жүргөн бардык ырларын, «Манас» эпосунан эпизоддорду 1916-жылкы үркүндө жоготуп жиберген. 1936-жылдан баштап, кайра кагаз бетине түшүрүүгө чечкиндүү киришкен. Т. М. өмүрүнүн аягына чейин улуу жомоктон кол үзбөй, башка чыгармачылыгы м-н бирге манасчылыгын да өркүндөтүүгө, өөрчүтүүгө аракет кылган. Барган жеринде өзүнүн башынан өткөн түркүн татаал ж-а кызык окуяларды, эрдикке, эмгекке ж-а адилеттүүлүккө шыктандырган сонун чыгармаларынан аңгемелеп, кай бир учурларда «Семетей» айтып берип, угуучулардын көңүлүн ачып жүргөн. Т. М. жазгыч акын болгондуктан ал вариантын өзү жазып өткөргөн. Аны башка манасчылардын варианттары м-н салыштырып карап чыгуу өзүнчө кызык. Бирөөгө айтып берүү м-н өзү жазуунун ортосунда психологиялык ой жүгүртүү, импровизациялоо үчүн түзүлгөн шарт жагынан, жалпы эле оюн кагазга так түшүрүүдөгү субъективдүү

ж-а объективдүү маанилердин ортосунда айырма болушу мүмкүн. Адатта манасчылар «Манасты» кимден үйрөнгөндүгү ж-дө айтышпайт. Өзү айтып жүргөн вариантын табияттан сырткары «күчтүн», б. а. кудайдын амири м-н үйрөнгөн сыяктуу түшүндүрүшөт. Бардык эле манасчылар кереметтүү түш көрөт. Т. М. түш көрүү ж-дө эч нерсе айтпайт. Манасчылар кудайдын амири м-н түшүндө аян берилип, кокусунан эле жомокчу болуп калгандай түшүнүк беришсе, Байымбет түз эле кимден үйрөнгөнүн, кимден сабаты ачылганын, ал гана эмес, кагазга түшүрүү абалынан бери ачык айтат:

Баатыр Манас султандын,
Тарыхын айтып башынан,
Тыныбектен үйрөнгөн,
Сабаты чыгып жашынан.
Семетей менен Манаска,
Башынан ойлоп күтүнгөн,
Кагаз, сыя өзүнөн,
Калтырбай жазып бүтүргөн.

Эгерде ал башынан салт болуп келе жаткан түш көрүү, кудайдан аян келүү сыяктуу жөрөлгөлөрдү колдогусу келсе: «Манастан» башталып, кай-кайсы ордуна айтышып, кандай ырчы кошуп жамаганы баяндалат»,– аттуу ырын жазып, андан 31 манасчынын кимиси кимден үйрөнгөндүгүн сыпаттамак эмес. Т. М. өзү атаганы 31 манасчынын көпчүлүгү м-н замандаш болгон. Айтканын угуп, көпчүлүгүнөн үлгү алган. Ал 1937-ж. «Манас» үчилтигинин биринчи бөлүгү «Манастан» Манастын балалык чагы, 1934-ж. Көкөтөйдүн ашы («Семетей» бөлүгүндө айтылат), 1939-ж. Чоң казат, Кичи казат эпизоддорун ж-а жомокко салттуу болбогон Манастын ашы сыяктуу эпизоддорду жазып, ТАИнин кол жазмалар фондусуна өткөргөн (53830 сап ыр). Үчилтиктин бир бөлүгү толук жазылып калбаган м-н баатыр Манастын балалык чагы, ал эр жетип, элин бириктирип, сырткы душмандардан коргогондугуна байланышкан негизги окуялар, башкы эпизод болуп саналган Көкөтөйдүн ашы бар. Т. М. м-н Сагымбай Орозбак уулу залкар манасчы Тыныбектин шакирттери болгондуктан алардын варианттарында окшоштуктар болушу м-н катар Т. М-нун өзүнө гана мүнөздүү өзгөчөлүктөр да бар. Манастын отуз эки атасын түпкү атасы түрктөн бери саноо, кырк жигиттин ж-а кырк зардалдын (орун басарлары) ар биринин атына чейин атап чыгуу, ким канча кол м-н келгенине чейин аныктап жазуу сыяктуу санжырачылык, зерикпей зергерленген тактыктар бар. «Кичи казат, «Көкөтөйдүн ашы» СОВдон өзгөчөлөнүп турат.

Үчилтиктин «Семетей» бөлүгүн Т. М. 1923, 1928, 1934, 1940-ж. бөлүп-бөлүп жазып өткөргөн. Академиянын кол жазмалар фондусунда сакталып турган «Семетейлердин» ичинен Т. М-нуку эң толук варианттардан болуу м-н Саякбай Карала уулунун вариантына теңтайлашып турат. Ошондон улам 1959-ж. жарык көргөн курама вариантка Т. М-нуку экинин бири катары кирген. Бул аталган вариант көркөмдүк жактан бийик ж-а «Семетейге» салттуу болгон эпизоддору жеткилең иштелген дегенди түшүндүрөт. Үчилтиктин «Сейтек» бөлүгүн Т. М. өмүрүнүн аягында 1941-ж. 24-апрелде жазып өткөргөн. Бул бөлүм жүзгө жакын гана бетти түзгөнүнө карабастан, «Сейтекке» тиешелүү окуялардын бардыгын

камтып, башкы каармандын Кыяс м-н Канчорону жеңип, Таласка келип, кыргызга кан болгону м-н аяктайт. «Семетей» м-н «Сейтек» бөлүмдөрү биригип, 44873 сап ырдан турат. Т. М-нун варианты «Манас» үчилтигинин бардык бөлүктөрүн бириктиргенде 98703 сап ырды түзүп, көркөмдүгү жагынан да, көлөмү да залкар манасчылардын варианттарынан кем калышпайт. «Семетей», «Сейтек» бөлүмдөрү б-ча Т. М-нун варианты экинин бири катары белгилүү орунда турат.

О. Сооронов

ТОГОТОЙ ТЕРЕК – элдик уламыштарга караганда Манас Баатыр Шоорук канга каршы жортуулга келе жатып, Өзгөнгө, анын Чыгыш тарабындагы Тар ж-а Кара-Кулжа суулары кошулган жерге келип, ат чалдырып, суу боюндагы чынар теректин бир бутагын жерге сайып, ага аты Аккуланы байлаган экен. Аккулага казык болгон ошол чынардын бутагы өсүп, жоондугу беш адамдын кулачы жетпеген, узундугу отуз метрден ашкан чоң чынар терекке айланган. Ал жерде жашаган кыргыздар Т. т-ти Манас баатыр Аккуланы байлаган чынар терек деп эсептешип, мазар катары сыйынышат.

ТОГУЗ ЖОЛДУН ТООМУ – жолдордун ар «тараптан келип кошулган түйүнү. Эпосто Толтойдун Ооганга баратып, жол чалганы төмөнкүчө сүрөттөлөт: «Тогуз жолдун тоому Анжыян кеткен ара жол, Анын жолун чалды эми» СК, «Семетей», 2. 94). Мындан жөө жомокторго мүнөздүү болгон («тогуз тоомдун тоому», «үч айрылыш жол») мифологиялык элементти баамдоого болот.

ТОГУЗ КОРГООЛ. Кыргыз элинин байыртадан бери келе жаткан көөнөрбөс эстелиги, акыл-ой байлыгынын казынасы, көчмөн турмуштун, жоокердик мамилелердин сырдуу түйүнү ж-а көпчүлүктүн черин жазып эрмектөөчү ортолук оюну. Т. к. оюну «Маната» чагылдырылган негизги оюндардын бири катары төмөнкүчө айтылат:

Жалпак жыгач чаптырып,
Чараларын оюшуп,
Бир жагына бир тогуз,
Үй чыгарып коюшуп,
Ою менен олтуруп,
Ташын салып толтуруп,
Тогуз коргоол ойгону,
Ордо тогуз коргоол деп
Жаш Манас кылып койгону (СО, 1. 172).

Т. к-дун тактайындагы «уялар» м-н аймактык бөлүнүштөр, элдердин, айрым топтордун ээлеген орду белгиленип көрсөтүлгөн. Ушул максатта жөнөкөй тегерекчелерди, айлана сызыктарды байыркы географ-окумуштуулар да колдонушкандыгы белгилүү. Маселени ушул багытта караганда «уялардын» аталышы рельефтин, элдин, жоокерчиликтин, көчтүн талаптарына карата болуш керек. Ал оюндун жүрүшүнөн да даана байкалат. Бирок «уялардын» чыныгы аттары унутулгандыктан, кийинки учурда мал чарбачылыктын таасири м-н эч кандай маани бербеген жөн гана аталыштар айтылып калган (текилдек уй, жаман уй, бел уй, куйрук уй ж. б.) Ал эми тактайдагы «казына», «туз» деген аталыштар мурунтадан бери сакталгандыгы оюндун маанисинен даана байкалат. Ушу-

ну м-н бирге оюнду ойноо учурунда, анын эрежелеринде алдуусу алсызды талап турган замандагы көчмөн тиричилик, жоокерчилик турмуш чагылдырылып, көчүп конууда, чабуулга өтүүдө, коргонууда «так» болуп бөлүнбөй, «жупташып» жамаатташып, биргелешип аракеттенүүнүн өзгөчөлүктөрү Т. к-дө айкын көрсөтүлгөн. Айрыкча атаандаштардын «чабуулга» өтөр алдында бири-бирине берген суроо жоопторунда ж-а ойноо ыкмаларында жоокерчилик замандагы каршылаштардын чалгын чалуу, бөгөт коюу, алаксытуу ж. б. окшогон тактикалык сырлары чагылдырылган. Оюндун негизги максаты: жоокерчилик мезгилдеги каршылашкан эки жактын бири-биринин күчтүү жактарынан буйтап өтүп, экинчи жактын күчүн, айласын кетирип, жеңишке жетүүдөгү согуштук ийкемдүүлүк м-н анын жашырын табышмактуу сырларына негизделген.

Ушинтип жоокердик турмуштун көп жактарын өз ичине камтыган Т. к. оюну ар бир атаандаштан тактикалык чеберчиликти, логикалык туура ой жүгүртүүнү, так эсептөөнү, жыйнактуулукту, чыдамкайлыкты ж-а чечкиндүүлүктү талап кыла тургандыгы өзүнөн өзү түшүнүктүү. Т. к. оюну жоокерчилик турмуштун сырларына негизделинген, көчмөндөрдүн баш катырма кызыктуу оюну катары кароого болот. Т. к. ушул көрүнүшүндө элибиздин көөнөрбөс эстелиги болуп кала берет.

К. Айдаркулов

ТОГУЗ-ТОРО – топоним. Эпосто Кызыр Көзкамандар ууланган кырк чорону учуруп барып жашырган жер катары айтылат (СО, 2. 440). Географиялык реалияда Нарын дарыясынын чөлкөмүндөгү аймак, өрөөн. Молдо-Тоо, Көк-Ирим, Фергана, Ак-Шыйрак тоолору м-н курчалган.

ТОЗОК, д о з о к (ир. дузек – кыйноочу жай) – диний ишенимде тиги дүйнөдө өлгөн адамдардын күнөөлүүлөрүнүн жанын түбөлүк кыйноого алуучу жай. СОВ б-ча Т. төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Дозок деген оруну
Оттон экен болуму.
Оттон чаян, жылан бар
Оттон адам кылган бар,
Адам эмес бериште
Каар кылат ар ишке,
Башы миң кез жылан бар,
Башкача каар кылган бар,
Нардай, нардай чаян бар,
Аманат курган жаныңыз
Анда кантип жай алар.
Капыр бойдон сен өлсөң
Ошо болор жайыңыз (СО, КФ. 576-инв., 603-б.).

Т. кээде жалпы эле кыйноо, азап, жапа чегүү, кыйынчылык тартуу маанисинде да жолугат: «Тоодайым Манас эрим жок, Абыке, тозогуңа калбаймын!» (СК, «Семетей», 1. 11).

Ы. Кадыров

ТОЙ – кубанычтуу окуяларга арналып, салтанат м-н өткөрүлүүчү элдик ырым-жырым. Эпосто Т. кыргыздардын турмушунун ар кандай окуяларына байланыштуу өткөрүлгөн: жентек Т., тушоо Т., сүннөт Т., үйлөнүү Т. ж. б. Мындан

сырткары коомдук маанисн бар окуяларды Т. өткөрүп белгилешкен (кан көтөргөндө, жортуулдан ийгиликтүү кайтып келгенде); кээ бир убактарда жакшы иштин жөрөлгөсү үчүн да Т. беришкен. Т. тиги же бул жамаатты, топту, о. эле, элди же уруу ынтымагын бекем кармоо, ырк бузууларга жол бербей, элди бириктирүү үчүн да берилген. Ошол коллективдин же элдин бардык мүчөлөрү же өкүлдөрү Т-го сөзсүз чакырылган. Т-дун кылымдардан бери калыптанып келген өз ирети, конок алуу – узатуу тартиби болгон. Т. берип жаткан адамдын урук туугандары, жамаатташтары Т. ээси болуп эсептелишкен. Алар коноктор келип кеткенге чейин, бардык чыгымдарды чогуу көтөрүшкөн. Эпосто ар кандай кубанычтуу окуяларга карата берилген Т-лор ж-дө кеңири баяндалат. Алар – Манастын төрөлүшүнө, ага ат коюуда, кан көтөрүүдө, үйлөнүүсүнө, Алмамбеттин келишине арналып берилген ж. б. чоң, кичине Т-лор. Т. берүү салты тарыхый изилдөөлөргө караганда адам баласынын турмушундагы эмоциялуу окуялардан улам келип чыккан көрүнүш. Ийгиликтүү аңчылыктан, мергенчиликтен, жортуулдан кийин алгачкы адамдар тобу олжону бөлүшкөн. Бул окуя жөн гана эле эмес ар кандай ырым-жырымдар м-н коштолгон. Алар алгачкы диний көз караштар, ишенимдер (анимизм, магия ж. б.) м-н байланыштуу. Тарыхтын кийинки баскычтарында Т. берүү салты татаалдашып, жаңы элементтер пайда болгон. Кыргыздарда Т. балдар, улан, кыз, кыз-келиндер оюндары, ат чабыш, оодарыш, көкбөрү, күрөш, жамбы атмай, эр сайыш ж. б. оюндар м-н коштолгон.

А. Көчкүнов

ТОКО – эпизоддук кейипкер. Чынкожонун эки чоросунун бири. Тайбуурулду суратып Чынкожо Эртыш м-н Т-ну Семетейге жиберет. Күлчоро м-н Канчоро кастык м-н келген Эртиш м-н Т-ну сабап, беттерине тамга салып коё берет (КВ, «Семетей», 140–146).

ТОКОМБАЕВ Аалы (жашырын аты Балка; 1904, Кемин р-ну, Чоң-Кайыңды айылы – 1988, Фрунзе) – кыргыз совет акыны, кыргыз жазма адабиятынын баштоочуларынын бири. Кыргыз эл акыны (1945), Кыргыз ССР ИАнын академиги (1954), Соц. Эмг. Баатыры (1974). Кыргыз ССРинин Токтогул атн. мамл. сыйл. лауреаты (1967). Ата-энесинен эрте ажыраган. Т. 1922-ж. мал айдаган кишилер м-н Ташкентке барып, ал жерде окуп сабатсыздыгын жойгон. 1927-ж. Орто Азия коммунисттик университетин бүтүргөн. «Октябрдын келген кези» аттуу туңгуч ыры («Эркин-Тоо», № 1 1924) м-н чыгармачылык тушоосу кесилген. Эпостун экинчи бөлүгү «Семетейдин» курама вариантын түзүп, жарыялоо ишинде көп күч жумшап, аны Кыргыз ССР ИАнын Кол жазмалар фондусунда сакталып турган Жакшылык Сарык уулу, Шапак Рысменде уулу, Молдобасан Мусулманкул уулу, Жаңыбай Кожек уулу, Тоголок Молдо, Саякбай Карала уулунун варианттарынын мыкты деген эпизоддорунан кыскартып алган. Т. бөтөнчө Семетейдин образына кылдаттык м-н мамиле кылып, ал образды Саякбай Карала уулу, Тоголок Молдо, Шапак Рысменде уулу, Жаңыбай Кожек уулу, Тоголок Молдо, Саякбай Карала уулунун варианттарынын мыкты деген эпизоддорунан кыскартып алган. Т. бөтөнчө Семетейдин образына кылдаттык м-н мамиле кылып, ал образды Саякбай Карала уулу, Тоголок Молдо, Шапак Рысменде уулунун варианттары б-ча алган. О. эле Акмат Рысмендеевдин «Семетей» б-ча жазылган вариантын толук түрдө пайдаланган. Бул ишти элибиздин эстетикалык талабына ылайык жогорку пафосто, зор көркөмдүктө, элдик сюжеттен алыстат-

пай түзүүдө Т. айтууга арзырлык эмгектенген. «Манас» эпосун изилдөөгө арналган илимий конференцияда (1952) Т. «“Семетейдин” элдүүлүгү жөнүндөгү маселеге карата» деген темада чыгып сүйлөгөн. «Манас» б-ча жазган макалаларында «“Манас” үчилтик эпосунун элдүүлүгү ж-дөгү маселеге карата» «“Манас” кыргыз элинин эпосу») эпостун элдүүлүгү ж-дөгү маанилүү байкоолорун айткан.

Т. эки Ленин ордени, Үч Эмгек Кызыл Туу, «Ардак Белгиси» ордендери м-н сыйланган.

Ж. Сагынов

ТОКОН – эпизоддук кейипкер. Тоту уруусунун мыктысы. Тейиш кандын тоюнан кийин Орго канды көздөй жөнөмөк болгон колдун ичинде Т-дун да бар экени айтылат (СО, 2. 68).

ТОКОТОЙ, Т о к о т а й – кырк чоронун бири. Топ башы. Чоролордун катарында саналып, эпостогу жөн-жай турмуштук окуяларга, согуштарга катышат. Т-дун тору аты Алмамбетти тосуп алганда кан түшкөндөгү ат чабышта сегизинчи, Алмамбеттин келген урматына берилген тойдогу ат чабышта онунчу болуп келет. Манас Каныкейге күйөөлөп баргандагы ат чаап жар тандоодо аты жетинчи келген Т. тагдырына буюрган Бурунаска үйлөнөт (СО, 2.150, 327, 341, 419, 423,49,172; 4. 43, 177, 352).

ТОКТОБАЙ – эпизоддук кейипкер. Үсөндүн (Көзкамандын) балдарынын бири. Манасты ууландырууга катышып, кийин өз ара бычакташкан учурда өлөт (СО, 1. 119).

ТОКТОБИЙ – эпизоддук кейипкер. Манас кан шайланганда тоту уруусунан өкүл болуп катышат (СО, 1. 262).

ТОКТОГАЗЫ Жусуп уулу (1864, Талас өрөөнү, Таш-Арык айылы – 1933, ошол эле жер) – рев-яга чейин «Манас» эпосун кагаз бетине түшүргөн, Манастын күмбөзүнүн жазууларын изилдеген инсан. Кыргыз жергесинде Совет бийлигин орнотууга кол кабыш кылган сабаттуу адам болгон. Т. 1919-жылдан РКП(б)нын мүчөлүгүнө өтүп, Талас өрөөнүндө алгачкы партиялык ячейканы уюштурган. 1919-ж. Олуя-Ата (азыркы Жамбыл) шаарында өткөн кыргыз-казактын Союз кошчу съездине катышкан. Ал «Манас» эпосунун бир катар үзүндүлөрүн кагаз бетине түшүргөн. Алардын ичинен сакталып калганы *«Семетей кысса бу туруу»* Т-га таандык болушу мүмкүн. Бул кол жазма азыр КФда сакталып турат (КФ, 5183-инв.). Мындан тышкары анын 1910–29-жылдардын аралыгында Талас өрөөнүн ыр м-н сүрөттөгөн казакча ырлары да ушул эле фондуда (КФ, 1731-инв.) сакталуу.

О. эле Т. өз доорунда биринчилерден болуп Манастын күмбөзүн изилдеген адам. Бүгүн анын мурастарынын арасында Манастын күмбөзүнүн бетиндеги жазуунун көчүрмөсү ж-а аны чечмелегени сакталып калган. Окумуштуулардын арасында талаш туудурган бул жазууну Т. минтип чечмелеген: «Түркчөсү. Саал кадн буркенчекли бул ишти жаңылоочусу аласы менен экөө бир бурка болду. Ага атасы ачуу кылардан пайдасына өтмөдү. Ушуну бүткөргөн Рапаа кадн кайгылуу болду. Бу ой айя эмес. Кадндыкы түрк каднынан. Могер билги башек жоомарт кудай жоуй кадна кекешли тара бойлду көп кишилер саптүсөп жан кылган. Баатыр жигиттерге башчысы болгон өзүнүн оглудан эч адам намысын бербеген баатыр Манастын жайы»,– деп чечкен Токтогазы Жусупбек уулу, 1927-жыл».

Т. Токтогазиев

ТОКТОГУЛ Калмамат уулу (1854, Өзгөн өрөөнү Доңуз-Тоо аймагы – өлгөн жылы белгисиз) – «Манас» айтуучу, жомокчу. 13 жашында атасынан айрылган. Отузга чыкканча Токтомуш деген бийдин эки жоргосун багып, ал кайда барса кошо жүрүп, той-тамашаларда жомокчу, ырчы, комузчуларга жолугуп, көптөгөн жомокторду, ырларды уккан. «Манас» айтканды Келдибек, Тыныбек ж. б. жомокчулардан, ырчылардан, сөзгө чебер чечендерден үйрөнгөн. 1889-жылдан мергенчилик м-н оокат кыла баштайт. 1894-ж. Жазы суусун бойлоп Кара-Шоро, Чыттыга көчүп барып туруп калат. Чытты ашуусунан жайы-кышы ары-бери өткөндөр, мергенчилер м-н сүйлөшүп, алардан көптөгөн жомокторду, уламыштарды, дастандарды үйрөнгөн. Т. «Бостон», «Соболоң-Султан», «Көкөтөйдүн Алтын-Көкүл», «Кер-Көкүл», «Эр Чегиш» сыяктуу дастандарды да билген (КФ, 291-инв.). Анын жомокторунан, дастандарынан үзүндүлөр уулу Акматтын айтуусунда жазылып алынган.

ТОКТОГУЛ, Т о к т о г у л ы р ч ы – элдик уламыштар б-ча легендарлуу аңыз акын. Элде айтылып калган «Токтогулдай ырчы бол, Толубайдай сынчы бол» деген накыл кепке караганда Т. ырчы өтө таланттуу, элге кеңири белгилүү акын болгон. Жашаган мезгили б-ча Жаныбек кан, Жээренче чечен м-н доорлош делет. «Манас» эпосунун жаралышы ж-дөгү кыргыздарда кеңири таралган уламышта Манас баатыр каза болгондо анын каармандык иштерин, эрдиктерин ырчы чоросу Ырчы-уул кошок кошкон экен. Кийин ошол кошок түрүндө эл оозунда айтылып жүргөн ырларды Т. ырчы бириктирип, Манас баатыр ж-дө бир бүтүн чыгарма түзгөн делип айтылат.

ТОКТОКТУН-КАРА-ТООСУ – топоним. Орго кан ойроттун элин чогултуп «Алтайдагы кыргыздар... Токтоктун-Кара-Тоосунан, Толгон аскер алыптыр» (СО, 2. 74),– деп Култаңдан уккан кебин ортого салганда айтылат.

ТОКТОМУШ – Ак Ордонун ж-а Алтын Ордонун каны. 15-к-дын аяк чендеринде бийлик жүргүзгөн, «Мажму ат-Таварихте» калмактарга каршы союздаштардын жетекчиси ж-а Манас баатыр анын сардары делип айтылат.

ТОКТОМУШЕВ Марс (1937, Ысык-Көл р-ну, Аненьево айылы) – кыргыз котормочусу. Москвадагы Горький атн. адабий ин-тту бүткөн (1968). Негизинен көркөм адабий чыгармаларды которот. Ал Москвадан Чыгыш адабияты башкы редакциясында даярдалып «СССР элдеринин эпостору» сериясы м-н «Манас» эпосунун орусча которулушуна катышып, эпостун «Алмамбеттиң окуясы», «Көзкамандар окуясы», «Манастын Каныкейге үйлөнүшү», «Кошойдун окуясы», «Дөө-пери жомогу», «Кичи казат» ж. б. бөлүмдөрүн (80 миң сап) сапма-сап которгон. Т. азыркы учурда А. Жакыпбеков м-н К. Жусуповдун кара сөзгө айланткан «Манас» эпосун орусчага которуунун үстүндө эмгектенүүдө.

ТОКТОНАЛИЕВ Сейдакмат (1928, азыркы Аламүдүн р-ну, Төмөнкү Ала-Арча айылы – 2003, Бишкек) – опера ырчысы, Кыргыз ССРинин эл артисти (1964). 1952-ж. П. И. Чайковский атн. Москва мамл. консерваториясын бүтүргөндөн кийин Кыргыз мамл. академиялык опера ж-а балет театрында солист болуп иштеген. Т. дүйнөлүк ж-а кыргыз композиторлорунун операларынан көптөгөн партияларды аткарган. «Манас» операсынан Сыргактын, «Айчүрөк» операсынан Күлчоронун ролун жогорку чеберчилик м-н аткара алган. Т. «Ардак Белгиси» ордени м-н сыйланган.

ТОКТОР – эпизоддук кейипкер, Көкчөнүн жигити. Алмамбет м-н Көкчөнүн ортосуна чагым салгандар Буудайбектин өргөөсүнө чогулуп алып, Т. м-н Чаянды Алмамбетти чакырып келүүгө жиберишет (СО, 2. 255–256).

ТОКТОСУН Байбуура уулу (өмүр баяны белгисиз) – Семетейчи, Тянь-Шань р-нундагы «Эмгекчил» 7 жылдык мектебинин мугалими. «Манас» эпосунун «Семетей» бөлүгүнөн «Семетейдин Айчүрөктү издеп Үргөнчтү кечиши», «Семетейдин Үргөнчтү кечип, Айчүрөккө жолугушу» үзүндүлөрүн айткан. Андан 1808 сап ыр жазылып алынган. Т. Байбуура уулу айткан үзүндү Кыргыз ССР ИАнын Кол жазмаларды сактоо ж-а жарыялоо бөлүмүндө сакталып турат (КФ, 261-инв.).

ТОКТУК – эпизоддук кейипкер. СОВ б-ча душмандар м-н болгон акыркы таймашта (Кичи казат) Т. Манасты жаа м-н чекеге атканы эскерилет.

ТОКШУКЕР – эпизоддук кейипкер, кытай баатыры. Түктүүкамандын баласы. Коңурбай Таласка казат жасап келгендеги согушта Күлчородон өлөт (СК, «Семетей», 2. 216).

ТОЛОНО-БУЛАК – топоним. РЖВда «Көз-камандардын окуясына» байланыштуу төмөнкүчө эскерилет:

Көз Камандын балдары, төрөм,
Алмалы булак башынан, төрөм,
Алты сан жылкы алган бейм, төрөм,
Толоно-Булак башынан, төрөм,
Тогуз сан жылкы алган бейм, төрөм,
Айдай албай калган бейм, төрөм,
Соогат баарын алайын бейм, төрөм (РЖВ 273).

«ТОЛТОЙ» (Керме-Тоодогу) – кызыл-суулук (КЭР) кыргыздардын эпосу, «Манас» үчилтигинин кошумча бөлүгү. Бул эпос өзүнүн композициялык түзүлүшү ж-а сюжетинин өзгөчөлүгү б-ча «Семетей» эпосунун каарманы Толтойдун жигиттик курагынан өмүрүнүн акырына чейинки окуяны камтыйт. Эпостун композициялык курулушу өз алдынча сюжеттик өзөктү түзгөн бир канча эпизоддордон куралып, ал эпизоддордун мазмуну башкы каарман Толтойдун тегерегине топтоштурулган.

Баян негизинен Толтой баатырдын көрсөткөн эрдиктери, өмүрү ж-а баатырдык жүрүштөрү ж-дө толук айтылган. «Толтой» эпосу кызыл-суулук кыргыздарда айтылып, баатырдык баян катары кеңири тараган чыгармалардан болгон. Бул баатырдык баянды 1916–30-ж. манасчы Жусуп Мамайдын агасы Балбай жазып, кагазга түшүргөн. Кытайдагы «маданий төңкөрүш» жылдары Балбай абакка отургандан кийин элдик көптөгөн мурастар м-н кошо «Толтой» эпосу да жоголуп кеткен. Бирок, кол жазманы өз учурунда окуп калган Жусуп Мамай жатка сактап калган.

Толтой ж-дөгү баян бизде «Манас» үчилтигинин экинчи бөлүмү «Семетей» эпосунда өзүнчө эпизод болуп, «Чынкожо, Толтой чатагы» деп аталат. «Семетей» эпосунда бул эпизод варианттарда бир мазмундагы сюжеттик өзөктү берсе да айрым бир кырдаалдарда деталдык көрүнүштөрү, образдык сүрөттөмөлөрү, жүргүзгөн аракеттери, кыял-жоруктары жагынан айырмачылыкка ээ экендигин белгилей кетүүгө болот. Жусуп Мамайдын айтуусунда бул эпос Толтойдун балалык чагы, Толтойдун баатырдыктары, Чынкожонун Толтойду азгыра башта-

шы ж-а Толтойдун адашуусу деген төрт бөлүктөн турат. Ал бөлүктөр өз ичинен бир нечелеген эпизоддорго бөлүнүп, бир композициялык курулушту түзгөн баш каармандын өмүрүн ж-а баатырдык жортуулдарын баяндаган сюжеттик өзөккө ээ. Эпостун башталыш окуяларында Толтой кыргыз элинин бейкутчулугун сактаган адилет баатыр катары сүрөттөлөт. Эпостун мазмуну дүйнөлүк эпостордо салт катары көп колдонулуучу баатырдын аттанып чыгып башка баатырларды издөөсү же аңчылыкка жалгыз чыгып кетүүсү сыяктуу мотивдердин негизинде ар бир баатырдын өзүнө тең тайлашкан баатырларга кездешип, беттешкени м-н башталат. Толтой ж-дөгү баян ушул мотив аркылуу ачылып, ал эч кимге айтпастан, алгачкы кар жааганда тайганы м-н бүркүтүн алып сонорго аттанып кетет. Бир нече күндөн кийин жер чалып жүргөн кызылбаш элинин каны Контукчу баатырга келип кабылат. Эки баатырдын кездешүүсүндөгү кырдаал окуяны андан ары өөрчүтүп, чыйралта баштайт. Жер кыдырып, өз аймагынан алыстап кеткен айрым баатырларды же сапарда жүргөндөрдү Контукчу тоноп, чаап алып турган. Анын ой-максаты жамандык, баскынчылыкты көздөгөн. Контукчу Толтойго кездешкенде да аны өлтүрүп же кармап кетүүнү ойлоп, карасанатайлык жасоого аракеттенген. Бирок анын бул максаты ишке ашпай, тилеген ою таш кабат. Окуя андан нары өөрчүп олтуруп, барган сайын чыйралып курчуйт. Ар кандай баатыр өз жеринин ж-а элинин тынчтыгын сактоо үчүн кандай гана кырдаалда болбосун анын коопсуздугу үчүн кам көрөт. Бир жагынан өз элинин камын жесе да негизги ою олжо табуу болгондуктан Контукчу да, кийинки окуядагы түркмөндүн каны Кырымдын уулу Камангил да баскынчылык максатты көздөшкөн. Камангил Толтойдун ким экендигин билген соң айткан саламын алик албастан, аны кемсинтип жалгыз жедигер элин эмес, жалпы кыргызды баш ийдире тургандыгын айтып, жекеге чакырат. Манас баатырдын өлгөнүн уккан Камангил Толтойго өкүм сүйлөп:

Контукчу, Толтой сен тургай,
Айкөл Манас, Алмамбет,
Чубак, Сыргак каракөк,
Кыргылчал баштап кыркынын,
Чыгарып сыпсыйпылын,
Аралап кирип баргамын,
Атын айдап алгамын –

деп, көтөрүлөт. Бирок кармашып жоодон жеңилбеген элин кордоого бербей, өз намысын алдырбаган Толтой баатыр Камангилдин сөзүнө анча маани бербейт. Окуя андан нары чиеленишип отуруп, Камангил м-н Контукчунун чатагы башталат да, ал чатак акыры Камангилди Контукчу өлтүрүшү м-н аяктайт. Окуянын башталышында эле Толтойду колго түшүрүүнү ойлоп жүргөн Контукчу карөзгөй максатын ишке ашыруу аракетине өтөт. Мунун баарын байкап ж-а Контукчунун ким экендигин сезип, сактанып жүргөн Толтой кооптуу кырдаалга туруштук берип, жеңишке ээ болот. Толтойдун көрсөткөн эрдиги ушул эки баатыр м -н эле чектелип калбайт. Манас баатыр өлгөндөн кийин кыргыз эли м-н жерине көз арткан душмандардын баатырлары баш көтөрө баштайт. Семетейдин жаштыгынан пайдаланып, Жакып кан балдары Абыке, Көбөштү тукуруп Манастын ордосун талайт. Канык ей оор кырдаалга чыдабастан Семетей

м-н Чыйырдыны ала качып, Темир канга кетет. Кароосуз калган эл душманга оңой олжо болуп кетет. Коргоп калар Манас жок, Семетей Букарда жүргөндөн пайдаланып, душман баатырлары кыргызга өктөмдүк кылып, Жакыпты, балдары Абыке, Көбөштү баш кылып баш көтөртпөй басып, салык салып, өз бийлигин жүргүзө баштайт. Муну «Толтой» эпосунун кийинки бөлүмдөрүндө катышкан Коронкыр, Карезги, Керкимат ж-а бай Чакайдын иш-аракеттерине байланыштуу окуяларда толук болбосо да аталган баатырлардын сөздөрүндө эскерилет. Манастан кийин кыргызды душманга бастыра койбос баатыр бар экендиги: «Өлгөн менен эр Манас, Баатыры бар кыргыздын Элинин кунун издээрге» – деген саптардан көрүнөт. Бул ой жалгыз гана Толтойго таандык болбостон эпосто эскерилип жаткан Семетейге, о. эле Кошой баатырдын уулу Жалгызекке да карата айтылып жаткандыгы эпостун контекстинде ачык эле байкалат. Эпостун мазмунунда Семетей м-н Жалгызектин эпикалык душман баатырлары м-н түздөн-түз майданга чыгып көрсөткөн эрдиктери ачык айтылбаса да сөз арасында, өзгөчө Толтойдун атасы Багыштын сөзүндө баса айтылат. Ал эми Семетей ж-дө Чынкожо м-н Толтойго байланыштуу окуяда кенен баяндалат. Контукчу м-н Камангилге каршы кармашта жеңишке ээ болгон Толтой тынч жатып албастан жер кыдырып, эл көрүп, Кашкар каны Карезгинин кыргызга жасаган кордугун угат. Башынан кыргызга көз артып, кезегин келтире албай жүргөн Карезги капарсыз жаткан Ошко кол салып, элди бүлүндүрөт. Алым үстүнө алым кошуп, элди оор абалга салып, жакшылыктан үмүт үздүрөт. Буга чыдабаган оштук кыргыздар Абыке м-н Көбөшкө, Кыргылчал м-н Жакыпка жардам сурап кайрылышат. Алар элдин өтүнүчүн угуп ажат ачмак турсун өздөрү жан айласын кылышат. Карезги оштук кыргыздарды басып алгандан кийин Контукчу м-н Камангелдин кунун алыш үчүн жедигер элин чабууга даяр экендигин жарыя салат. Буга Толтой чыдап турбастан, Оштон чыгып кеткен Карезгинин артынан бир жигит м-н гана кууп келип, чөлдө өлтүрөт, олжону оштук кыргыздардын өзүнө кайрып берет. Керкимат таякеси Камангил, кайнагасы Контукчунун өчүн алууга келип, Толтойдон өлүмгө дуушар болсо, бай Чакай Толтойдун жары баатыр кыз Байторуну тартып алмакчы болуп, бир канча күн кармашууга чыдабай аягында сыйкырлап Толтой м-н Байторуну колго түшүрөт. Бирок Толтойдун адил күрөшүнүн натыйжасында бай Чакай жеңилет. Эпикалык чыгармалардагы баш каармандардын баатырдык жортуулдарына эриш-аркак жүргөн темалардын бири баатырдык үйлөнүү темасы. Мына ушундай мотивдердин бири Толтойдун Байторуга үйлөнүүсү. Элдик эпикалык чыгармалардын көбүндө баатыр кыз колуна курал алып, эл четине келген баскынчы душманга каршы күрөшүп, эл-журтунун коопсуздугун коргойт. Андай кыз өзүнө тең келип жеке кармашта жеңип чыккан баатырга жар болот. Мына ушундай кыздардын бири – Байтору. Байтору «Толтой» эпосунда кара кытай элинен чыккан Батай кандын жалгыз туягы. Ал жеке кармашта эч кимге алдырбаган, намыс үчүн күрөшкөн эр жүрөк кыз. Байторунун аты айланадагы кандыктарга бүтүндөй тарап, жуучулар келе баштайт. Батай кан м-н кызынын койгон шарты б-ча, жеңилип калганы экинчи жолу кайрылып келбеске убадасын берүүгө тийиш. Байторунун койгон шарты эпиканын табиятына мүнөздүү дүйнөлүк оозеки чыгармачылыкта кеңири тараган салттык көрүнүштөрдөн. Өктөмдүгү ж-а караөзгөйлүгү м-н атагы чыккан Коңурбай, бай Чакай сыяктуу ашкан зулум-зордукчу баатырлар келип, Байторудан

жеңилип, экинчи жолу кайрылып келбөөгө ант бергендиги эпосто айтылат. Байторунун даңкын уккан Толтой да сыноого түшүп, жеке кармашта аны жеңип, коюлган шарт б-ча ага үйлөнөт. Толтойдун баатырдык аброюнун төмөндөшүнө Чынкожо кезиккен кырдаал өзүнчө чоң роль ойнойт.

Чынкожо м-н Толтой ж-дө айтылган баян биздеги манасчылар да «Чынкожо, Толтой чатагы» деген эпизоддо «Семетей» эпосунда сүрөттөлөт. «Семетей» эпосунун варианттарында өзгөчө көңүл Чынкожого бөлүнөт да, ар бир манасчы өз алдынча Чынкожонун образын ар кыл мааниде талкууга алышат. Негизги варианттардан болгон С. Каралаевдин айтуусунда Семетей Чынкожону ага катарында эсептеп ага кеңеш салып, Коңурбайга аттануу ж-дө өз ара сүйлөшүүлөрдү жүргүзүшөт. Ш. Рысмендеевде Семетейдин сунушуна макул болуп, Чынкожо эли м-н Семетейге келе жатканда артынан келген чабармандан досу Толтойдун айлын кызылбаштар чаап жаткандыгын угуп, элин таштап, Толтойго жардамга кетет. Астынан тосуп чыккан Семетей Толтойду кызылбаштардан куткарууга Чынкожонун кеткенин укканда Семетей нааразы болот да элин кырып, кайра кетип калат. Мына ушундай абалга нааразы болгон Чынкожо чындап эле каршыга баштайт. Манасчылардын айтуусундагы Чынкожого байланыштуу окуяда Семетей м-н, о. эле айрымдарында Манастын ортосундагы араздашуу мотиви бирдейликти түзсө да алардын талкууланышы, окуянын жүйөлөнүшү ар кимисинде ар башка жагдайда чечилгендиги м-н айырмаланып турат. Мына ушундай жагдайдан караганда бирдейликти түзгөнү м-н айырмачылыктары ачык. Чынкожо тең аталык кылып, Семетейге бийликти бергиси келбей, ага каршылык көрсөтүп андан өч алуунун жолун издейт. Толтой м-н Байторуга жолугушуп, достошот. Анын арамдык оюн билбеген ж-а андай түшүнүк оюнда жок жаш Толтой Чынкожонун купулуна толуп, өзү каалагандай жолдош таап, достошконуна ыраазы болуп, айлына кетет. Ооруп төшөктө жаткан Багыш уулу Толтой м-н увазири Байтеке экөөнө калтырган керээзинде:

Биринчи айтар бул кебим,
Башка акылга кирбеген.
Ар кандай иш болсо да,
Арстан Манас айкөлдүн
Тукумуна тийбегин –

деп өтүнөт. Кыргыз эли Манастын үзүрүн көрүп, анын колдоосу м-н өз алдынча эл болуп жашагандыгын, Коңурбайдын кордугунан куткаргандыгын ж-а Таш-Кыянын белинде Семетейге оолукканын «байкап көрсөм мен аны, атасынан зал экен»,– деп эскерет да:

Арамдык кылса ким ага,
Акыры түбү кар экен.
Кебиме менин кулак сал,
Керээзди угар туяк кал.
Кан Манастын тукумга
Катышпагын билип ал,– деп, Багыш аталык керээзинде Манастын тукумуна каршы тургандын иши оңолбосун билгичтик м-н Толтойго кулакдар кылат. Семетейди көргөнү Таш-Кыяга барганда суукка алдырган Багыш, Толтой м-н Байтекеге керээзин айтып бүтөрү м-н дүйнөдөн кайтат. Ба-

гыштын өлүмү Чынкожонун Толтойго тезирээк жакындашына чоң түрткү берет. Багыштын сөөгү коюлгандан кийин, анын ашы ж-дө сөз болот. Толтой атасынын керээзин ортого салганда Чынкожо тууралан чыгып Багыштын кадыры үчүн аш бербесе элге уят боло турганын эскерип, дос катары ашка чыгымдала турган малдын жарымын төлөп, Толтойдун ишенимине кирет. Чынкожонун азгыруусуна кирген Толтой Семетей м-н Жалгызекке кабарлабай туруп, атасынын ашына элди чакырат. Ашка чакыруусуз келген Коңурбай күч м-н коркута баштаганда Чынкожо ачуусу келген Толтойду токтотуп, Коңурбайга тартуу берип куйтулук кылат. Чынкожо ашты башкарып, Толтой өз бийлигине ээ боло албай калат. Ашта Коңурбайдын зомбулугун көргөн жедигер эли бир топ жапа чегишет. Намыстанган Толтой, аялы Байтору Коңурбайга каршы чыгышат. Байторуга ок жаңылып, ажал табат. Толтойдун энөөлүгү, ак көңүл алабарманды-гын Чынкожо өзүнүн арам оюна пайдаланат. Аш берилип бүткөн соң Чынкожо Семетейге нааразы экендигин, аны кордоп, ала турган катыны Айчүрөктү тартып алып, Толтойго берээрин айтат. Бирок ага Толтой макул болбой атасынын керээзин эскерип:

Эми атамдын жолун тандаймын,
Айткан сөзүн аңдаймын,
Арстан уулу Семеңдин,
Ала турган катынын
Мен алам деп барбаймын.
Тийишсем шердин уулуна,
Түбүндө тирүү калбаймын,– дейт.

Толтойдун Семетейге каршы турайын деген ниети жок болсо да Чынкожонун арам саясатына акыры кошулууга аргасыз болот. Аны м-н бирге Акун кандын шаарын камоого мажбурланат. Толтойдун Семетей м-н беттешүүгө ниети болбосо да мурдагы Чынкожо м-н антташкан сөзүнөн кайта албай анын талабын аткарууга аргасыз болот. Акырында Толтой Чынкожого карата:

Дос оозанып башынан,
Торуңа сенин чалындым.
Ойлонсом, сен деп жүрүп,
Кутулгус чырга малындым,– деп чын сырын айтат.

Чынында эле Чынкожо аны нары калчап, бери калчап, ак көңүл немени азгырып, акыры экөө тең курман болушат. Эпосто Чынкожонун тилине кирген күндөн баштап, анын жүргүзгөн иш-аракеттери терс мааниде баяндалып турса да, элдик идеал катарында Толтой өзүнүн Чынкожого жасаган мамилелери м-н чындык үчүн күрөшкөн каарман экендиги ачык эле сүрөттөлөт.

«Семетейдин» мейли биздеги варианттарында болсун, мейли Ж. Мамайдын айтканында болсун Айчүрөккө байланыштуу айтылган окуя толук берилет. Айчүрөктүн баатырларды сынашы, Чачыкейге жолугушу, Акшумкарды алып качышы, Семетейдин Акшумкарды издеп чыгышы, Үргөнч суусунан өтүшү ж-а Айчүрөккө жолугушу сыяктуу окуялар тигил же бул өзгөчөлүктөрүнө карабастан «Толтой» эпосунда толук берилбестен, айрым бир маанилүү деталдык көрүнүштөрү алынып, калгандары схемалык жол м-н сүрөттөлөт да Семетейди Үргөнчкө келгенде Айчүрөк тосуп алат. «Семетей» эпосунда Толтойдун уулу

Кыяс ж-дө да кеңири баян бар. Ал эми «Толтой» эпосунда Толтойдон бала жок болуп, иниси Кыязды асырап багып жүргөндүктөн, эл аны баласы деп атап калышкан. Бирок эки эпостогу Толтой, Чынкожо, Айчүрөккө байланыштуу айтылган окуя сөзмө сөз бирин экинчиси кайталап калган деп айтууга болбойт. Ар бири өз алдынча сюжеттик курулмага, мотивдик кырдаалга образдык системага ж-а көркөм ыкмаларга ээ. Кызыл-суулук кыргыздардын «Толтой» эпосунда Толтой элдик баатыр катарында сүрөттөлөт. Ал өзүнүн баатырдык күчүн жалгыз гана жедигер элинин бейкутчулугу үчүн жумшабастан, о. эле ал жалпы кыргыз элинин тынчтыгын сактоого арнаган баатырлардан болгон. Анын башкы максаты жалпы кыргыз элинин кызыкчылыгы үчүн күрөшүп, элди ж-а жерди жат душмандардан коргоо үчүн күрөшкөн баатыр экендиги эпикалык фабуланы камтыган. «Толтой» эпосунун сюжеттик курулушу, мотивдердин жүйөлөнүшү, көркөм образдардын талкууланышы эпиканын мыйзам ченемине сырткары кетпестен, анын койгон проблемалык маселелерин толугу м-н чече алган.

К. Кырбашев

ТОҢ – топоним. Эпосто кыргыздар мекендеген жерлердин бири. Манас туулганга чейин кыргыздар Ала-Тоодон сүрүлгөндө аны калмактын Алтаң, Култаң доотайлары ээлеп калат (СО, 2. 73). Кийин Манас баштаган кыргыз колу душмандан бошотот. Географиялык реалияда Т. Ысык-Көлдүн тескейинин батыш бөлүгүндөгү тоолуу аймак, ашуу, өрөөн, суу.

ТООКАРА – Карачтын тулпары. ВЖЭ б-ча «Көкөтөйдүн ашында» «Тоо кара минген эр Карач, Тоо кара күлүк аты бар. Албан күлүк мал эле» (ВЖЭ, «Ала-Тоо», 1979, № 7),– деп сүрөттөлөт.

ТООКАРА – Төлөктүн байгеге чапкан күлүгү. Манас Каныкейге күйөөлөп баргандагы ат чаап жар тандоодо аты жыйырма экинчи келген Төлөк тагдырына буюрган Бурмажанга үйлөнөт (СО, 2. 425).

ТООРАК, Т о о р а к т у у – топоним. Кытайлар м-н болгон экинчи жолку урушта Манас м-н Жолойдун диалогунда эскерилет:

Кең Алтайда Тоорагы,
Тооратуунун жоргодо,
Он экиге толгондо,
Тозокту чогуу бир салдым.
Кечилдин кесип кекесин
Миң төөдө чайың бир алдым (СК, 1. 156).

ТООРУЛЧУ – кырк чоронун бири. Кырк чоро саналганда, дайыма Кайгыл, Бөгөлдөр м-н катар аты аталат. Кыргыз тилинде кайгыл, бөгөл, тоорул чалгын чалуунун түрлөрү. Демек, Т. чоронун асан чакырганда коюлган эмес, аткарган кызматы б-ча аты.

ТООТОРУ – Кыястын минген аты. Манасчылар тарабынан Т. ар дайым чоңдугу тоодой учкаяк эле эмес, адамча сүйлөй билген өтө кереметтүү мал катары көрсөтүлөт. Т-ну Кыяс боор эти м-н тең көрөт. Андан ажыраган күнү өлөрүн да сезет. СКВ б-ча Т. кээде Кыяс баатырдын өзүнөн да акылдуу, Кыяс аны Айчүрөккө аргасыздан бергенде:

Биттейибизде бириктик,
Бармактайда баш коштук,
Кенедей күндө кезиктик,
Эрдигиң бар, эсиң жок Кыяс –
Аялыңа алдаттың (СК, КФ, 956-инв., 84-б.),– деп нааразы болот. Башка бир вариантта да Т. «Катынга атын алдаткан Кан ичме Кыяс аман бол» (ЖСБ, КФ, 63-инв., 133-б.). Т. м-н Айчүрөктүн ортосунда кадимкидей карама-каршы көз караштардын күрөшү жүрөт. Айчүрөк Т-ну дубалап сүйлөтпөй койгондо Т. ага чындап өчөшүп, ала качып жүрүп тоо-ташка уруп өлтүрүүгө аракеттенет. Бирок, Т. канчалык касиеттүү, учкаяк болсо да адамдын акылына баш ийүүгө аргасыз болот. Айчүрөк анын тилин байлап, суук дуба м-н колу-бутун матап, бастырбай салат. Акыры Т. Айчүрөк тарабынан Манастын арбагына багышталып союлат.

А. Жайнакова

ТОО-ЧЕЛЕК – топоним. Айчүрөк ак куу кебин кийип, учуп чыгып Сары-Аркадан көргөн Көкчөнүн уулу Үмөтөй сынына толбой, андан ары:

Турбай-тынбай эр издеп,
Талаа-Челек басты эми
Тоо-Челекти ашты эми,
Ысык-Көлдү кыдырып,
Кызыл-Кыя барды эми (СК, «Семетей», 1. 363),– деп айтылат. Географиялык реалияла Алматы обл-ндагы капчыгай, өрөөн, суу.

ТОПОН СУУ (ар. туфан-ташкын, бороон) – кудайдын каары м-н жер жүзүн суу каптайт деген диний мифтик ишеним; дүйнө жүзүн каптаган сел, суу ташкыны. Миф б-ча жер жүзүн Т. с. каптап, жан-жаныбарлардын бардыгы кырылган. Ошондо Ной пайгамбар зор кеме жасап, ага адам, жаныбарлардан экиден, өсүмдүктөрдүн уруктарын салып тукум сактап калган. Курандагы Т. с. ж-дөгү уламыш Тооратган алынган. Ал эми Тоорат аны байыркы Ассирия уламыштарынан алган. Эпосто кытайлардын эпикалык борбору Бээжинди адам эмес Т. с. да алалбайт деген салыштыруу м-к айтылат. Бээжин ж-дө: «Топон суу тийбес Бээжинге» (СК, «Семетей», 1. 162), «Топон суу жүрсө тоздобос» (СК, «Семетей», 1. 268) деген маалыматтар учурайт. СОВдо Курандан алынган уламыш б-ча Т. с. ж-дө маалыматтар берилет.

ТОП ТАШ – кыргыз элинин эң байыркы оюндарынын бири. Эпостун «Жайылып алып жыйырмаң, Топ таш – чакмак алыңар» (СО, 2. 304) деген ыр саптарында Т. т. оюну тууралуу маалымат берилген. Оюн тегиз, түз жерде ойнолот. Биринчи баштаган оюнчу беш ташты ыргытып, колунун үстүнө токтотуп туруп, колдун үстүнө бир ташты калтырып, калган төрт ташты жерге түшүрүп, колдун үстүнө токтогон ташты кайра жогору ыргытып, тутуп алат. Калган жерге түшкөн төрт ташты, бирден кылдаттык м-н жерден ала турган бир таштан башка ташка колун тийгизбестен, колундагы бир ташты жогору ыргытып, кайра жерден бир ташты терип, жогору ыргыткан ташын кошо тосуп алат. Ошентип, жердеги төрт ташты терип алыш керек.

Оюндун жүрүшүндө, оюнчу колундагы ташты жогору ыргытып, жогору ыргыткан ташы жерге түшкөнчө жерден таш ала албай калса, же жерден таш алган убакта, оюнчунун колу башка ташка тийип кетсе, же ыргыткан ташын тута албай калса, оюнду ойноо кезеги атаандашына берилет. Т. т. оюнунун мындан башка да көптөгөн түрлөрү бар.

С. Токторбаев

ТОПУК АЯР – эпизоддук кейипкер. Калмак аяры. Араниктеги согушта Т. а-дын согуштук иш-аракети ж-дө кеңири айтылат (КВ, 1. 129).

ТОПУРАК-БЕЛ – топоним. Кыргыздар ж-а аларга жамаатташ уруулар мекендеген жерлердин бири. Алайда жаткан кыргызга Шооруктун кошуну кол салганда Манас:

Анжыяндын боорунан
Адам калбай келсин деп,
Топурак-Бел, Кара-Суу
Ортосу Оган дабаны,
Орчун шаар Анжыян,
Тез келсин деп аларды (СО, 2. 206) чакыртканда айтылат.

ТОР – кытай-калмак жоокерлеринин куралы. Жылкынын жал-куйрук кылына болот зым кошуп эшилип, узун-туурасы үч-төрт көз чарчы же сүйрү формада түйүлөт. Т-ду көбүнчө коргонуучу курал катары жөө аскерлер колдонушат. Душмандын саюу же чабуу үчүн шилтенген куралына каршы ыргытылып, Т-го жабышкан душмандын куралын анын колунан жулуп алуу же саюуга (чабууга) тоскоолдук кылуу үчүн ыңгайлуу. О. эле чаап келе жаткан атчан жоокердин атынын астына таштап коюп, бутунан Т-го илинген атты үстүндөгү ээси м-н кошо жыгып алууга болот; айбат көрсөткөн атчан же жөө куралдуу жоокерге ыргытып, аны туткундоого да ыңгайлуу. Эпосто калмак-кытайлардын Т. м-н куралданган жоокерлер тобу «Темир аркан торчону Каптап уруш салды эми» (СК, 1. 89),– деп сүрөттөлөт.

ТОРБО, д о р б о – баштык, жем баштык. Байыркы убактарда кийик, теке, эчки ж. б-дын терисинен иштелип жасалган. Көбүнчө согулган таардан жасалган. Адатта, тулпар аттын жем баштыгын, башка ээр-токум жасалгаларындай эле өзгөчө асем м-н кооздошкон. «Манаста» Аккула аттын башында, Торбосу алтын саймалуу» деп айтылат.

ТОРГОЙ – эпизоддук кейипкер. Акунбешим шаанын чабарманы. Оргонун Манастан жеңилгенин угуп, Акунбешим Т. м-н Улаңгыны кол башчыларына кабарга жибергени айтылат (СО, 2. 99).

ТОРКАШКА – Алтынкөкүлдүн аты. Көкөтөйдүн ашында Коңурбай м-н сайышка түшүү үчүн Манаска ат тандап чубатканда Кошой жаратпай койгон ат (СО, 3. 243).

ТОРОПОВ Акиндин Маркелович (1918, Казак ССРи, Семей обл., Таврический р-ну, Троицкий айылы) – белгилүү театр сүрөтчү-жасалгалоочу. 1939-ж. Самаркандагы көркөм сүрөт окуу жайын бүтүргөн. Ошол жерде жаш көрүүчүлөр театрында сүрөтчү-сценограф, көркөм сүрөт окуу жайында мугалим. Кыргызстанга келип, Н. К. Крупская атн. орус драма театрында сүрөтчү, 1947–78-жылдары Кыргыз академиялык драма театрында башкы сүрөтчү болуп иштеген. Ал «Манас» эпосуна кайрылып, 1980-жылдары «Чоң казат» полотносун жараткан. Сүрөтчү мында улуу эпостун эпикалык арымын өтө кылдаттык м-н даана берүүгө жетишкендиги ар түстөгү боёктордун тереңинде жаткан мезгил духунун таасын чагылдырылгандыгы аркылуу байкалат.

ТОРСУК – кол чанач. Кымыз ж. б. суусундук куюп жүрүү үчүн, эчкинин же кийиктин терисинен иштетилип жасалган чанач: «Канжыгада торсукту, Чечип алды Коңурбай». «Жаман атка жал бүтсө жанына торсук байлатпайт» (Эл макалы).

ТОРУ АЙГЫР – Коңурбайдын жылкычыларынын башчысы кытай Карагулдун минген аты. Чоң казатта Алмамбет м-н Сыргак Коңурбайдын жылкысын тийип, Карагул жараланып жатып калганда Т. кытай капкасына качып барат. Коңурбай жоо келгенин билет (СО, 4. 278–292).

ТОРУ-АЙГЫР – топоним. РЖВда бир катар географиялык аттардын арасында: «Тору-Айгырды ашам дейт, Сары-Кайкаң басам дейт» (РЖВ, 4),– деп айтылат. Географиялык реалияда Т.-А. Ысык-Көлдүн күңгөйүндөгү ж-а Иле аймагындагы жердин аты.

ТОРУМ КЫЗ – эпизоддук кейипкер. Көкөтөйдүн ашында Бокмурун Манасты «Кереге, уук сырдалуу, Чийи жибек чырмалуу, Аземдүү боо тактырган, Акманат менен жаптырган» (СО, 3. 117) Т. к-дын ак сарайына киргизгени айтылат. Алмамбет келгенде Манас той берип ат чаптырганда Т. к-дын Наркызыл күлүгү он төртүнчү келет (СО, 2. 341). Айрым варианттарда Т. кереметтүү кыз болуп сүрөттөлөт. Манаска колукту издеп жүргөн Жакыпка ээн талаадан жолугуп сыйкыры м-н коноктоп, ага Каныкейдин дайынын айтып узатат.

ТОРУЧААР – Манастын Аккулага чейинки минген аты. СКВ б-ча Манас төрөлгөн күнү Жакыптын жылкысынын ичиндеги Кула бээден туулган кулун. Ал жерге түшкөндө эле баатырга ылайык тулпардык сыны көзгө урунат:

Жерди чапчып Торучаар
Таптап турган кези экен,
Энесинин үстүнөн,
Ары-бери түйүлүп,
Аттап турган кези экен (СК, 1. 54).

Ошондон баштап Т. Манаска далай кызмат өтөйт. Он эки жашар Манас Т-ды минип кытайдын Кочку баштаган жети жүз колу м-н беттешет. Т-дын күлүктүгү аркасында жаш Манас нечен курдай өлүмдөн кутулат. Манастын кытай м-н болгон экинчи урушунда Каражой аттуу мерген колдуу окко учат.

А. Жайнакова

ТОСОР – топоним. Көкөтөйдүн ашында байгеге чабылган аттар айдалып өткөн жер. «Ысык-Көлдү кыдыртып, Тосор менен Тамганы Бир ашырып салды дейт» (РЖВ, 162),– деп айтылат. Географиялык реалияда Ысык-Көлдүн тескейиндеги жер ж-а көлгө куюучу суу.

ТОТУ – эпостогу уруулардын бири. Эл чогулган жыйындарда эң мыктылары, билермандары м-н кошо айтылат (СО, 1. 75, 262, 2. 68, 94).

ТОТУ – этноним. Эпосто Токтообий (СО, 1. 62.), Токон (СО, 2. 68), Саламат (СО, 2. 94) т. уруусунан делет. Манас төрөлгөндөгү тойго чакырылган эл м-н бирге саналып кетет:

Жетип келсин жергенттик,
Тойго келсин тотулук,
Калбай келсин кашкарлык,
Кошо келсин котондук (СО, 1. 75).

ТОТЕМИЗМ – уруучулук коомдогу диний ишенимдердин ж-а каадалардын жыйындысы, диндин байыркы формасы. Анын негизги өзгөчөлүгү катары адамдардын тигил же бул уруунун, жаныбарлардын пайда болушун, тегин айрым жаныбарлар, өсүмдүктөр м-н тикеден-тике байланыштуу түшүндүрүү, анын

ыйыктыгына, кереметтүүлүгүнө ишенүү болуп саналат. Тотемдик түшүнүктөр уруулук коом үчүн гана мүнөздүү болгон. Ошондуктан, Т. байыркы убакта дүйнөдөгү көп элдерге тарап, алардын материалдык ж-а маданий турмушуна өз таасирин тийгизген. Бир тотемдин тукуму делинип эсептелген уруу же топ өз ич ара кыз алып, кыз беришпейт. Кээ бир элдер тотем жандыктын этин жешпейт. Тескерисинче, айрым элдерде тотем жандыктын эти касиеттүү күч-кубат берет деген ишеним бар. Мына ушундай көз караштардын түрк, моңгол, иран урууларындагы чагылдырылышына жылкы, бука, ит, бөрү, төө, бугу, буура, короз ж. б. жаныбарлардын культу м-н тыгыз байланышкан. Байыркы чыгыш түрк – Орхон-Енисей жазууларында кыргыз ж. б. түрк элдери тарабынан тотем катарында урматталган жаныбар илбирс м-н карышкыр ж. б. жаныбарлар айтылат. Бөрү байыркы көк түрктөрдүн тотеми болгонун И. Бичурин белгилейт. Ал эми бул салттуу тотемдик түшүнүк «Манас» эпосунда да колдонулат. Эпостун башкы каарманы Манастын туруктуу эпитеттеринин бири «көк жал», «көк бөрү» болуп берилет. Кошойдун «кыргыздарды кырк уруу бөрү» сыпатында мүнөздөшү, Манастын көк бөрү болуп кубулган кырк чилтенге жолугушу, анын батасын алып, дамамат колдоого ээ болуп жүрүшү өңдөнгөн мотивдер байыркы тотемдик ишенимдин эпостун жалпы мазмунуна, көркөмдүк деңгээлине, образдык системасына белгилүү таасир тийгизгенин күбөлөйт. Түрк тилдеринде сүйлөгөн элдердин эпикалык эстеликтеринин баарында, а. и. «Манаста» оор акыбалда калган каармандарга ж. б. бардык эле баатырларга адамча сүйлөп, кепкеңешин айткан акылдуу аттын образы эң эле кенен тараган. Аттын куйрук-жалы, көкүлү, эти адамдарга күч-кубат, кайрат берчү касиетке эгедер тумар (көз тумар) катары кызмат өтөйт. Кыргыздардын түшүнүгүндө, көз карашында Т. туруктуу түрдө орун алып, фольклордук чыгармалардан эпос, жомок, санжыра, уламыш өңдүү жанрларында, алардын идеялык-тематикалык мазмунунда чагылган. Тотемдик ишеним, көз караштардын, образдардын өзүнчө бир катмары «Манас» эпосунда да жолугат. Бул өзгөчө эпикалык чыгарманын байыркылыгын, анын өсүп-өнүгүү кырдаалын аныктоого мүмкүндүк берет. Ошону м-н катар тотемдик ишенимдер м-н түшүнүктөр, образдык туюнтмалар СОВ ж-а СКВнын эпикалык жалпы мазмундуулугун, көркөмдүк даражасынын байышына да активдүү таасир тийгизет. Кыргыздардын тотемдик түшүнүгүндө кайберен эчки-теке, элик, аркар-кулжа, бугулардын пири, колдоочусу болуп саналат. Бул түшүнүктү манасчылардын эпостун лексикасында кеңири пайдаланышы, эпикалык каармандардын ууга чыгуу окуяларында кайталанышы анын фольклордук чыгарманын өзөгүндө Т-дин белгилүү түрдө орун алгандыгын аныктайт. Кайып же кайберендин кереметтүүлүгүн көрсөтүү мотиви ага садага чабуу, курмандык жасоо ырым-жырымдары м-н кошо коштолот. Маселен, Жакып кандын кыргыздарды топтоп, Алтайдан Ала-Тоого көчүүгө өз ара макулдашканын баяндаган окуяда алардын «кыбылага карашып, кол көтөрүп буркурап, Адил бааша тагы үчүн, Кайып Эрен бак үчүн» бата кылып мал союу жоролгосу аткарылат. Кыргыздардын кайберенге, кийиктердин пири кайыптын, колдоочулук мүмкүнчүлүгүнө ишенүүсү башкы каарман Манастын образында да колдонулат. Эпостун «Семетей» бөлүмүндө да кайыптын, кайберендин колдоочулук милдети өзүнчө бир чоң ынтаа, күчтүү пафос м-н берилет. Мында адам баласы м-н жаныбарлар дүйнөсүнүн ортосундагы биримдик, алака чоң философиялык

жалпылоого көтөрүлүп чыгат. Маселен, Семетей м-н Чыйырдыны алып Букарга качып бараткан жолдо ыйык Байтерекке токтогондо тотемдик даректын ж-а Бугунун колдоо көрсөткөн учуру эпосто мындайча сүрөттөлөт:

Атасынан баласын
Колдоп эле жүргөн пири экен,
Ошондо он эки айры ак бугу,
Чуркап жетип келди эле,
Бешиктеги беренин –
Семетейди көрдү эле.
Эмчегин берип ал бугу,
Мойнун гана бөлөк буруптур,
Бу баланын өзүнө
Эмчегин берип туруптур (СК, «Семетей», 1. 52).

Бугу ж-дөгү бул байыркы түшүнүк көп кылымдардан бери сакталып келаткан болууга тийиш. Кыргыздардын Ысык-Көлдө жашаган бугу уруусу өзүнүн чыгыш тегин бугудан алып, аны урматтап, ыйык эсептегени байыркы тотемдик түшүнүктүн калдыгы.

Эпикалык башкы каармандардын минген аттары, тулпарларынын күлүктүгү, чыдамкайлыгы, акылдуулугу, адамдын ишенимдүү жолдошу катарында сүрөттөлүш сапаттары, артыкчылыктары да дал ушул тотемдик нукта түшүндүрүлөт. Атап айтканда, эпостогу Манастын Аккула, Тайбуурул, Чубактын Көгала, тулпарларынын туулушу, артыкчылыгы кайып м-н тикеден-тике байланышта интерпретацияланат. Мындай мотив «Семетейде» да толук сакталат, б. а. баатырдын тулпары Тайбуурулдун туулушу, артыкчылыгы ушундайча түшүндүрүлөт. Мааникердин теги «энеси аркар жел кайып, атасы тулпар чөл кайып» катарында сүрөттөлсө, ал эми эпикалык баатыр Чубактын Көгала сындуу тулпарын Кызыр ата өзү келип тартуулайт. Аны атайын Чубак үчүн багып, даярдап жүргөндүгү баяндалат. Манас атасы Жакыпка тарынып кетип, ак сакалчан Кызыр м-н эгин айдаганда ал Манаска Карача кандын жылкысында баатырга ылайык тулпар туулганынан кабар берет. Тотемдик көз караштардын калдыктарынын бир көрүнүшү катары жылкы, тоонун пирлерин, алардын кыстаалыш учурда ээлерин коргоп жардам бергендигин көрсөтсө болот. Ошондуктан, эпикалык баатырлар Манас көчкөндө, душмандарды жеңгенде ырымдап жылкы атап, Камбарбозду курмандыкка чалышат. Демек, малчылык м-н оокат кылган адамдар үйүрдөгү мыкты жылкыларын Камбар ата, Камбар боз деп атоо салтка айланып калган. Мына ушундай эле түшүнүктү, тотемдик колдоочулукка ишенүү салты тоого, уйга, койго таандык кылып сүрөттөө мотиви эпостук окуялардын жүрүшүндө көп эле жолу жолугат. Эпосто Акбалтанын талаадагы жайылган төөлөрүн карап жүрүп, тол малы «Ойсул ата куу каймалдын өркөчүнөн Чубакты табышын» баяндаган эпизод ж-а Кызырдын атайы Манасты тосуп туруп, ага желгенине жел жетпеген, басканына мал жетпеген «булуттай учуп сыдырган, төгөрөктүн төрт бурчун, төрт күн койбой кыдырган», «кырк асый Желмаянды тартууга беришин чагылдырган окуялар баатырдын төрөлүшүн, негизги каармандардын башка каармандардан айырмаланган мүлккө, колдоочулукка ээ болушун фантастикалык маанайда сүрөттөө гана эмес, о. эле тотемдик ише-

нимдер м-н эпикалык каармандардын ортосундагы өтмө катар байланышты да чечмелөөгө мүмкүнчүлүк түзөт. Эпостогу терс каарман Эсенкандын Манас баатырдын колунун келе турган жолуна куу кулжа, куу түлкү ж-а куу өрдөктү каролл коюшу ж-а зоогонистикалык ж-а антропоморфтук касиеттердин эриш-аркак берилиши, алардын өзгөчөлүктөрү кандайдыр бир деңгээлде тотемдик ишенимдердин натыйжаларынын көркөм иштелиши катарында кабыл алынат.

Кумайыкты иттин пири, колдоочусу катары кабыл алуу ж-а анын кереметтүүлүгүнө, ыйыктыгына ишенүү салты кыргыздардын аң-сезиминде бекем орногон. Ошол себептен анын туулушу, өсүшү, жеке артыкчылыктары атайы фантастикалык ыкмада чечмеленет. Эпосто Манастын ууда жүрүп Желмаянды, эртеси «Жаңгактуунун керүүдөн, Кум-Булактын белинен кол башындай көзү ачылбаган сур күчүк таап алышы», анын ырым-жырымына ак боз бээ союшу өңдүү эпизоддор жолугат. Табылган күчүккө Бакайдын Кумайык деп ат коюшу ж-а аны багуунун жол-жоболорун кыргыздардын итке болгон тотемдик ишеними жатат. Байыркы кыргыздарда орун алган тотемдик ишеним б-ча «Кумайык иттен эмес жорудан туулат, ал үч күнгө чейин күчүк түрүндө жатат, үч күнгө чейин адам таап албаса, ал кушка айланып кетет» деген элдик түшүнүк ж-а аны багып, тарбиялап өстүрүү жөрөлгөлөрү ж-дөгү көз караштар поэтикалык формада эпостон орун алган. «Манас» бөлүмүндөгү мындай тотемдик түшүнүктөр «Семетейде» өз ыргагынан жанбайт. Өздөрүнүн тотемдик касиеттери, сапаттары, жеке өзгөчөлүктөрү м-н эпостун идеялык-көркөмдүк деңгээлинин артылышына көмөк көрсөтүшөт. Тотемдик ишенимдер эпостун «Манас» ж-а «Семетей» бөлүмдөрүндө окуянын жалпы өнүгүш ыргагын бузбастан, тескерисинче, эпикалык башкы баатырдын образынын монументалдуулугун көтөрүүдө айрыкча роль ойнойт. Архаикалык ой жүгүртүүнүн тотемдик түрүнүн мындай калдыктары ж-а элементтери «Сейтек» бөлүмүндө азыраак. Тайбуурул, Акшумкар, Кумайыктын Семетей м-н кошо кайып болушу, Куялынын атасынын Кайып ысмын алып жүрүшү Кыястын Тоотору атынын адамча ой жүгүртүүсү сыяктуу мисалдарды келтирсе болот. Себеби, «Сейтек» «Манас» ж-а «Семетей» бөлүмдөрүнө караганда трансформацияга көбүрөөк дуушар болгону, пайда болуш мезгили, сүрөттөө окуялары б-ча кийинки доордун натыйжаларына таасирленгени, архаикалык көз караштын таасирине аз чалдыкканы м-н түшүндүрүлөт. Тотемдик түшүнүктөр СОВго караганда СКВда кыйла кеңири колдонулуп, фольклордук чыгарманын идеялык, образдык негиздерине активдүү аракет кылып, өзүнчөлүктөргө ээ. Мына ушинтип илгертен айтылып жүргөн уламыштардагы, жомоктордогу урууну сактоочу ж-а уруу сыйынган тотемдер кийинчерээк эпостордо келечекте баатыр боло турган баланын төрөлөрүн алдын ала айта турган сыйкырдуу чалга айланган. Бул «Манас» эпосундагы Чыйырдынын түшүнө кирген чал айткандан түшкө кирген чал келечектеги баатырды сактоочу сыйкырдуу атасы (тотем) болуп саналат. Кийин тектеш түрк элдеринин арасына ислам дини таралышына байланыштуу мурунку сыйкырчы чал (тотем) Кызыр алейсаламга, Азиретаалыга, Шаймерденге айланып диндик мааниге ээ болуп кеткен. Мис., эпостун бардык варианттарында Манас кыйын шарттарга дуушар болгон кездерде көбүнчө шаймердендин ж-а кырк чилтендин колдоосу м-н аман калат. О. эле баатырдык эпостун эволюциялык өнүгүшүнүн кийинки этаптарында мурунку тотем – жырткыч айбандар м-н кыраан куштар-

дын аттары каармандардын кыймыл-аракеттерин туюндуруучу көркөм каражаттардын милдетин аткарып калган.

Х. Короглы, К. Байжигитов

ТӨКӨ БИЙ – эпизоддук кейипкер, Кулжандын атасы экени гана айтылат (СО, 2. 94).

ТӨКӨ – эпизоддук кейипкер, калмак байы. Текес Манастан жеңилгенден кийин анын ордуна эл кан бол десе Т. баш тартат (СО, 2. 46).

ТӨКӨР УСТА, к. *Бөлөкбай.*

ТӨЛГӨЧҮ – төлгө тартуучу адам. Т. айлана-чөйрөнү, жаратылышты, адамдардын кулк-мүнөзүн айрыкча билген, кандайдыр бир буюмдардын кубулуштарын ж. б. белгилердин жардамы аркылуу алдыда боло турган окуяны, анын мүнөзүн алдын-ала чечмелеп берүүчү адам. Т-лөр эркектен да, аялдан да чыккан. Кыргыз элинин турмушунда болуп келген Т-лөр фольклордук чыгармаларда да кеңири орун алган. «Манас» эпосунда Т. Төлөк, Агыдай ж-дө төмөндөгүдөй ыр саптары бар: «Төлгө билген Төлгөчү Кыжылдап кырк миң кол менен Кыраан эрге жөнөдү» (СО, 2. 31). «Агыдай далы көрүүчү, Ар кандай келер жумушун, Ашкере айтып берүүчү» (СО, 3. 175). Алар элдин турмуш-тиричилигинде, согуштук саясий окуяларда белгилүү роль ойношкон ж-а кандардын, бектердин кеңешчилеринин милдетин аткара алышкан. Т-лөр көбүнчө кырк бир таш, койдун далысын, ашыгын ж. б. буюмдар м-н, жылдыздардын асмандагы жайгашуусуна карай төлгө ачышкан. Адатта, Т-лөр жортуул алдында төлгө тартышкан, адам, мал жоголгондо ж. б. турмуштук кырдаалда төлгө салышкан. Төлгө, Т-лүк аң-сезимдин төмөн баскычында пайда болуп, бакшылык ж. б. идеологиялык түшүнүктөр м-н тыгыз байланышта келип чыккан. Ал эми Т-нүн кыймыл-аракеттери аңчылыкка, мергенчиликке, жортуулга чыгуу алдындагы ритуалдар м-н байланышта болгон.

А. Көчкүнов

ТӨЛӨБАЙ – эпизоддук кейипкер. Жедигер элинин баатыры. Т. м-н Кадырбай Семетейге каршы жөнөмөкчү болгон Кыяска аны м-н каршылашпайлы деген пикир айтышат (СК, «Семетей», 2. 283). Канчорону кан көтөргөндөгү килемди Кыяс, Т., Кадырбай үчөө көтөрөт.

ТӨЛӨК – эпизоддук кейипкер, Жедигердин белдүү баатыры. Чынкожо м-н Толтой Оогандын шаарын камап уруш кылганда Канчородон өлөт (СК, «Семетей», 2. 126).

ТӨЛӨК, К а р а Т ө л ө к – кырк чоронун бири, уруу башчысы, төлгөчү. Негизги варианттарда туруктуу кейипкер катары айтылып, Манас м-н бирге согуштук ж-а жай турмуштук окуяларга катышат. Т. (СОВдо) кара Т. (СКВ)да кыргыз жоокерлери казатка аттанганда, баатырлардын тагдыры, алардын күрөшүнүн жыйынтыгы ж-дө алдын ала «кабар» берген төлгөчү (төлгөнү 41 таштан же кумалактан тарткан). Анын өнөрү: «Төлгөчү кара Төлөгү төгүн эмес өнөрү»,– деп эскерилет. Манас Каныкейге күйөөлөп баргандагы ат чаап жар тандоодо аты жыйырма экинчи келген Т. тагдырына буюрган Бурмажанга үйлөнөт.

ТӨЛӨМӨН – эпизоддук кейипкер. Төлгөчүнүн атасы экени гана айтылат (КВ, 2. 41).

ТӨЛӨНБЕК – эпизоддук кейипкер. Манастын аскер башчы төрөлөрүнүн бири. Акунбешим м-н болгон согушка катышат (СО, 2. 94).

ТӨӨБАЛБАН – кейипкер. Кокондуктун балбаны. Темиркан Семетей он экиге келгенде кан шайлап, такка отургузган тойдо Букардыктын Акбалбаны м-н күрөшүп аны жеңет. Өз шаары Букарлыктын балбаны жеңилип, мөрөйдү алдырып жибергенине намыстанган Семетей күрөшкө өзү түшүп аны жыгып өлтүрөт. Эпикалык чыгармаларда жаш баатыр башкалар батына албаган кандайдыр эрдикти жасап, эл көзүнө дароо көрүнүшү салттык мотивдерден.

ТӨӨБАЛБАН – эпизоддук кейипкер. Канчоронун жанында жүрчү балбаны. Кыяска олжого кетеринде согушта Айчүрөк чыккынчы Канчорону соймокчу болгондо Т. м-н Эжибай Канчорону калкалап ортого тура калышат. Айчүрөк ал экөөнү кошуп, жети балбандын башын кылычтап алып салат (СК, «Семетей», 2. 337).

ТӨӨ ЧЕЧМЕЙ – кыргыздарда байыртан ойнолгон оюн. Чоң аш-тойлордо той же аш ээси төөгө кымбат баалуу ичик тон, чепкен жаап же баалуу буюм-кечектер салынган куржун асып, тегерете отурган элдин так ортосунан бир жерди кары бою казып, чуңкурдун түбүнө казык кагып, баягы төөнүн буйласын казыкка байлап коёт. Ал тоонун жанына жабуусу бар атты да кошо байлайт. Оюндун тартиби б-ча төөнү чечип алууга дырдай жылаңач аял чыгууга тийиш. Ал тоонун буйласын ордон эңкейип чечип алам деп аракеттенгенде, төөнүн жанындагы атты чечип алмакка келген дырдай жылаңач киши (көбүнчө таз) аны омуроолоп чечтирбей тоскоолдук кылат. Болгон тоскоолдукка карабай, шамдагайлык м-н төөнү чечип алса олжо ошонуку болот.

«Манас» эпосунда Т. ч. оюну Көкөтөйдүн ашында кеңири сүрөттөлөт. Андагы кытай аял Ороңгу чыгып, байгени алат.

Санжырада бул оюндун эң акыры Ормонкандын убагына чейин келип, Ормонкан аны уяттуу оюн катары койдурган экен. Кийин дагы Т. ч. кызык оюн деп эл кайрадан баштамак болгондо Шабдан, Чыныбай, Байтик, Курманжан даткалар аны токтоттурган деп айтылат.

Ж. Матенова

ТӨР-КӨЛ – Манас баатыр кырк чоросу м-н калмакка каршы аттанып бара жаткан жолдун боюндагы кол.

Бар-Көлдү басып өттү дейт,
Төр-Көлдү туура кечти дейт,
Козу башы, Кой маарек,
Аны басып өттү дейт (РЖВ, 212),– деп айтылат.

ТӨРӨ – титул, феодалдык ири башкаруучу, ак сөөк – уруу башчысы. Тарыхый термин Т. Чыңгызкандын баласы Чагатайдын хандык такка олтурбаган тукумдарынын титулу, 15–16-к-дарда ал султан деген термин м-н алмашылган. Казактардын бийлик башында көпчүлүк учурда Чыңгызкандын тукумдары тургандыктан бул термин аларда кийинки кездерге чейин кеңири кезиккен. СОВдо ал тарыхый факты кайсы бир деңгээлде чагылдырылган. Эл Манасты кан шайлаганда, салбыруунда бирге жүргөн балдарга атын союп берүүдөн аянып, сараңдык кылып, кан болбой калган Көкчөгө аталары Камбаркан, Айдаркан ачууланышат. Анда Көкчө элден өзүнө төрөлүктү сурайт. Чогулган эл: «Казак,

калмак алсын деп, Качан такка мингени Төрө атанып калсын деп» (СО, 1. 271) анын өтүнүчүн канааттандырышат. Т. канга тең тайлаш, даражасы ага чамалаш турган мансап экени чоң казатка жөнөрдө Манас м-н Төштүктүн учурашканынан да көрүнөт. Манаска каршы куралышкан алты кан ага келгенде, анын айбатынан коркушуп, аттарынан түшүп кол куушуруп салам беришет. Жалгыз гана төрө Төштүк тең ата катары атчан туруп саламдашат (СО, 4. 49). Эпосто Т. жогорку маанисинен башка да тандамал жоокерлер-чоролордун башчысы, эгеси катары айтылат. Т. мааниси жагынан моңголдордун тарыхый термини ноёнго жакын. Ноён өкүмдар, бийлөөчү, господин деген маанисинен тышкары, нөкөрлөрдүн (дружинниктин) башчысы, начальниги деген түшүнүктү билдирет. Чыгаан аскер башчысы – ноёндун тегерегине тандамал жоокерлер-нөкөрлөр топтолгондой, төрөнүн (Манастын) айланасына чоролор өз каалоосу м-н биригишет. Манас алгачкы эрдиктерине баш койгондон тартып, аны м-н бирге жүргөн балдар (келечектеги чоролору) аны өздөрүнүн төрөсү деп таанышат. Мис., Манас м-н Чегебай (Манастын кийин Кутубий деген атка конгон чоросу) көзү жайып жүрүшсө, айылдаш төрт бала өздөрүн кырдуу сынашып ызаламак болушат. Ошондо Чегебай өзүнүн ички сезими м-н Манасты төрөм деп тааныганы төмөнкүчө берилет: «Төрөм кантээр экен деп, Чегебай көзүн салганы, Төрө демек бир кыял оюна келип калганы» (СО, 1. 101). «Төрө мени дегин деп Козунун этин жегин деп» (СО, 1. 102) бала Манас да көзү кайтарышкан жолдошторунун башчысы, камкорчусу (төрөсү) катары көрүнүүгө аракеттенет. Эпостун андан аркы окуяларында Манастын көптөгөн титулдарынын ичинен чоролор м-н ымаласы ушул Т. деген титулу аркылуу көрүнөт: «төрөсү м-н чоросу», «ошондо төрө муну айтат, ой чоролор деп айтат» ж. б. Чоролор да Манаска көпчүлүк учурда төрөм деп кайрылат. Мис., Чоң казатка баратканда Алмамбет кыргыз колунун иретсиздигин көрүп ага минтип кайрылат:

Колуңду баштап нетемин, төрөм,
Колуңдун түрү бу болсо, төрөм,
Корктум кайра кетемин, төрөм,
Узун сөз айтсам суусаймын, төрөм,
Уруксаат берсең узаймын, төрөм,
Чатыраш ойнуң чачылсын, төрөм,
Уйкудан көзүң ачылсын төрөм,
Кумалак ойнуң курусун, төрөм,
Минткенде катар ырысың, төрөм.
Ушу кылган ишиңе,
Ушу жыйган кишиңе,
Ичим кантип жылысын төрөм! (СО, 4. 115).

«Манас» үчилтигинин экинчи бөлүмүндө Манастын мураскору Семетейге «Төрө» «бала төрө Семетей», «төрө бала Семетей» деп ушул титул арбын колдонулат. Өкүмдардык бийик даража, мансап катары бул титул душмандын эң жогорку бийлөөчүлөрүнө да колдонулат. Мис., Коңурбай көпчүлүк учурда Коңтөрө деген ат м-н аталат. «Кытайдан турат Коңтөрө, Кылымга маалым чоң төрө» (СО, 3. 230). Башка титулдук терминдердей эле Т. эпостогу оң-терс башкы каармандардын эпитети катары да, энчилүү атынын ордуна да колдонулат.

«Кабар айтмак болду эми, Кабылан төрө Манаска» (СК, 2. 30). «Алмамбет буйруп салганы, Төрөсү баштап төрт баатыр, Дөбөгө түшө калганы» (СО, 4. 214).

Р. Сарыпбеков

ТӨРӨН – эпизоддук кейипкер. Манастын түпкү аталарынын бири экендиги гана айтылат (СО, 1. 153).

ТӨРТАЙ – кырк чоронун бири. Дөрбөн уруусунан, кээде Дөрбөндүн уулу делет. Чоролордун катарында дайыма аты эскерилет. Манас Каныкейге күйөөлөп баргандагы ат чаап жар тандоодо аты Салкүрөң жыйырма биринчи келген Т. тагдырына буюрган Сонобүбүгө үйлөнөт (СО, 2. 149, 425, 3. 40, 172; 4. 4, 43).

ТӨРТ-КҮЛ (төрт булуң, төрт бурч) – топоним. Үчилтиктин экинчи, үчүнчү бөлүмдөрүндө алгач Манас мекендеп, андан кийин анын тукумдары ээлеп калган жер катары төмөнкүчө туруктуу эскерилет:

Кайнардын кара көзүндө, Как-Чынардын өзүндө, Төрт-Күлдүн төмөн жагында, Төрө Манастын оайган багында. Географиялык реалияда Кыргызстандын аймагында Т.-К. адтуу жерлер көп кездешет. Анткени төрт бурчтуу салынган сепили бар байыркы шаарлардын урандысынын нугу кыргыз тилинде ушундай аталат. Мындай илгерки шаардын урандысынын орду Таласта да бар.

ТӨТӨ – топоним. Манас Текес канды өлтүргөндөн кийин анын элин Т-нүн белине жыйнап, 18деги Тейишти кан шайлайт (СО, 2. 45, 65). Көкөтөйдүн ашына келген элдин бир тобу Т-нүн белине конот (СО, 3. 257).

ТӨШТҮК (түрк, тес – рух, дух; төштүк – рухтуу, духтуу), Э р Т ө ш т ү к – каарман. Манастагы эң көөнө образдарынын бири. Кыпчак уруусунун башчысы Элемандын тогуз уулунун эң кенжеси. Т-кө «Манас» эпосунун бардык варианттарында «Элемандын эркеси, Кудайдын сүйгөн бендеси», Тогуз уулдун кенжеси» деген туруктуу эпикалык формула кеңири колдонулат. Көкөтөйдүн ашына келгендердин арасында Т. кадыр-барктуу баатыр катары саналат. Калмактын алпы Жолойго «Жер астынан чыкканым жети күнчө боло элек, этим болду көк жашык, каным калды бир кашык» деп күрөшкө түшпөй коёт. Айрым варианттарда Көкөтөйдүн ашынан кийин Манаска аттанган алты кандын (жети кан) катарында айтылат. Негизги сюжет б-ча Т. Манас м-н алакалаш 12 кандын бири. Бир гана Анаркүл Тажибаевадан жазылган вариантта Төштүк (Дөштик) Манаска каршы баатыр катары сүрөттөлөт. Накылайдын каргышы тийип, Манас Дөштиктин огунан каза табат (КФ, 228-инв., 3-дептер), СКВда Манас өлөрүндө ишеничтүү адамы катары Кошой м-н кошо чакыртылып, Манастын сөөгүн жашырып коюуга катышат.

Төштүк – «Манас» м-н түздөн-түз байланышы бар «Эр Төштүк» (айтуучу Саякбай Карала уулу) эпосунун борбордук кейипкери. Бул эпостун сюжети Көкөтөйдүн ашындагы күрөштөн башталып, жети кандын Манаска аттануусу м-н аяктайт.

С. Кайыпов

ТРАГЕДИЯЛУУЛУК – философиялык-эстетикалык категория. Келишкис каршылаш күчтөрдүн кагылышууларына, алардын күрөшүнүн маңызын ачууга негизделет. Ал күрөш адам ишмердигинин, иш-аракетинин процессинде өсүп-өнүгүп отуруп, адамдын азап чегүүсү, өлүмү м-н коштолот. Дүйнөлүк көркөм маданияттын тарыхында Т. ар бир доордун мүнөзүнө жараша ар түрдүүчө түшүндүрүлүп келген. Мис., байыркы инди философиясында Т. өлүмдөн кийин

кайра жаңырып, кайра айланып жашоонун келиши, өлүм-өмүрдүн айлампасы («самсара» түшүнүгү) катары чагылдырган. Аристотель Т-тун көрүүчүгө тийгизген таасирин катарсис деп атаган да, трагедиядан адамдын ички дүйнөсү тазаланат деп эсептеген. Антикалык драмада Т-ка ушул аспектиден мамиле кылышкан. О. кылымдарда каармандын өлүмү ж-а ар кандай трагедиясы кудай талаанын бешенеге жазган жазуусу м-н байланыштырылган. Кайра Жаралуу доорунда трагедиялык каармандын активдүүлүгү ж-а эркүүлүгү алдыңкы планга чыгат. Деги эле дүйнөлүк адабияттын тарыхында трагедиялык мүнөзгө, образга активдүүлүк көбүрөөк мүнөздүү, анын трагедиясы ошол активдүүлүгүнөн, баатырдыгынан, чечкиндүүлүгүнөн келип чыгат.

«Манас» эпосундагы Т. да дүйнөлүк көркөм маданияттын башкы нугунан ажырабайт. Эпостогу Т. эл турмушу м-н, жоокерчилик замандын өзгөчөлүгү м-н тыгыз байланыштуу ж-а «кыргыз рухунун туу чокусу» (Ч. Айтматов) болгон «Манас» кыргыз элинин трагедиясынын да туу чокусу. Эпосто каармандардын жекече трагедиясы м-н эл массасынын трагедиясы биримдикте, эриш-аркак берилет. Т. чыгарманын кан-жанына ажыралгыс болуп сиңип кеткен, дээрлик ар бир каармандын, ар бир бөлүмдүн өзүнүн трагедиясы бар.

Баатырдык эпостун спецификасына ылайык «Манастагы» Т. да тарыхый зарыл талап менен аны иш жүзүндө турмушка ашырууга мүмкүн болбогондуктун ортосундагы» (К. Маркс, Ф. Энгельс Об искусстве, М., 1976, 1-т., 26-б.) карама-каршылык. Демек, баатырлардын өз элин, мекенин чет элдик баскынчылардан куткаруудагы өлүмү, кыйынчылыктары эпостун трагедиясынын негизги чордонун түзөт. Баатырлардын өлүмү, элдин таланып, тонолушу, душмандын (тышкы же ички) бийликке келиши, адилетсиздиктин өкүм сүрүшү, оң сапаттарды алып жүргөн каармандардын бөтөн эл, бөлөк жерде калышы, аялдардын сүйүктүү жарынан айрылып башка бирөөгө (көбүнчө душманына) баш байланышы сыяктуу жалпы эл-журтка ж-а жеке инсанга түшкөн кайгылар м-н бирге эле баатырды жоктогон тулпарынын, башка жаныбарларынын, кала берсе жаратылыштын терең трагедиясы да берилет. Жирмунскийдин сөзү м-н айтканда: «Баатырдык эпосто баатырдын өлүмү типтүү формада реалдуу тарыхый сюжетти жалпылаган эпикалык сюжеттин ажырагыс бөлүгү болушу мүмкүн, патриархалдык-уруучулук мамилелердин шартында баатыр ошол уруулук салттын курмандыгына айланат («Нибелунгдар тууралуу ырда» Зигфриддин өлтүрүлүшү, Гунтардын курман болушу), же кийинки феодалдык-уруучулук түзүлүштөгү (казак-ногой эпосунда Урак баатырды агасы Исмаилдин өлтүрүшү), элдин өзүн өзү аңдап билүүсү өсүп калган кезде ал мекендин коргоочусу катары кармашта курман болот (француздардын эски эпосторунда Роланд, түштүк славян ырларында Милош Кобилич ж. б. (Жирмунский В. М. Сравнительное литературоведение, Л., 1979, 216-б.). Булардан айырмаланып мифтерде, жомоктордо, баатырдык көөнө эпостордо формаларында элдик оптимизм, өлбөстүк идеясы күчтүү сакталат. Кыргыз оозеки адабиятында кийинки дооорлорду чагылдырган дастандар («Олжобай менен Кишимжан», «Карагул ботом», «Мырза уул менен Ак Саткын» ж. б.) каармандардын өлүмү, накта трагедия м-н тамам болсо, «Маната» бул мотив башкачараак чечилген. Элдик көөнө эпостордо аларды жаратуучулар, айтуучулар Т-тун эң жогорку формасы болгон өлүмгө каармандын кыйбайт, бул үчүн кандайдыр бир магиялык күчтөрдү же кайып болуу-

ну ойлоп табат, баатырларды же сүйүктүү каармандарын трагедиядан сактап калат. Алардын трагедиясы – күрөш майданынан кетиши, пассивдүүлүккө өтүшү ж. б. Бирок бул оптимисттик, жомоктук-мифтик трагедия, алар өлбөйт жөн гана кайып болот. Генеалогиялык циклдештирүү принцибинде түзүлгөн эпостун ар бир бөлүмү белгилүү даражада трагедия м-н аяктайт.

Алмамбет, Чубак, Сыргак баштаган белгилүү чоролорунан айрылып Таласка келип түшкөндөгү Манастын ат көтөргүс оор кайгысы бул бир гана баатырдын трагедиясы эмес, бүт кыргыз журтунун трагедиясы.

Алтын жаак айбалта
Алкымдан кармап имерип,
Баатыр бөйрөккө таяп жиберип,
Баатырың коңурап үндү салды эми,
Алмамбет, Чубак ордого
Баатырың өкүрүп жатып калды эми:
Аккула окко учурдум, аяш,
Алтын айдар, чок белбоо, аяш,
Азизкандын гана жалгызы, аяш,
Алмамбет шейит кечирдим, аяш!
Канатымдан кайрылдым, аяш,
Кара кылып отурган
Кан Чубактан айрылдым, аяш!
Мен Бээжинди чаптым, көп алдым, аяш,
Бээлесе жанга табылбас,
Мен Сыргагымды жеп алдым, аяш!
Мен канатым окко жулдурдум, аяш,
Кабыландан айрылып
Мен карангүн жанды тындырдым, аяш!
Мен канатым гана өрткө чалдырдым, аяш,
Кабыландын баарысын
Мен Каканчынга алдырдым, аяш!
Эгиз көзү түгөйүм, аяш,
Экөөнү катар жеп алып
Мен өлбөй гана кантип жүрөмүн, аяш!
Кара гана Бээжин, Каканчын, аяш,
Мен камаганда өлбөдүм, аяш,
Кара кан, шибээ, Ылама, аяш,
Ошону сабаганда өлбөдүм, аяш!
Ач арстан, ары шер
Жардыгында өлбөдүм, аяш,
Алмамбет, Чубак, Сыргак шер
Бардыгында өлбөдүм, аяш! (СК, 2. 223).

Манастын ушул ички трагедиясы билдирилип жатканда «кайың ыйлайт, тал ыйлайт, калайык журттун баары ыйлайт», бул жеке эле Манастын трагедиясы эмес, бүткүл элдик трагедия. Эпостогу курман болгон баатырлардын өлүмү жеке трагедиядан бүткүл журттук трагедияга көтөрүлөт. Т. мында тагдырдын жаз-

мышы ж-а ошол жазмыш-тагдырга каармандын мамилеси, буйрукка протести катары көрсөтүлөт. Демек каармандын өлүмү манасчылар тарабынан ири масштабдагы, жаамы журттун башына түшкөн кара түн катары каралат.

Токсон беште Кошойдун
Көзүнүн жашы он талаа:
Токсондо Кошой кары өлбөй,
Тоодоюм Манас эр өлүп,
Бел байлаган бел өлүп,
Мындай кудай урарбы белгилүү
Манас шер өлүп.
Өзөнгө бойлоп кондумбу,
Манасым өрт өчкөндөй болдуңбу?!
...Манасым, кара жаак айбалта
Кайкалатпай ким аштайт?
Алакандай журтумду,
Муну капа кылбай ким баштайт?
Долоно саптуу айбалта
Толгондурбай ким аштайт?
Тозок бир келсе кытайдан
Береки толкуп жаткан журтумду
Тополоң кылбай ким баштайт?... (СК, 2. 246).

Манастын өлүмүнө байланышкан Кошойдун трагедиясы анын жеке трагедиясы эмес, бүт кыргыз элинин трагедиясы. Жоготуунун, айрылуунун азабы экспрессиялуу поэтикалык каражаттар (өлүмдүн контрасттуулугу, армандуу риторикалык суроо ж. б.) аркылуу берилет. Эпостун трагедиялуу аякталышы негизинен белгилүү бир тарыхый кыйын кезең окуянын, «мамлекеттин кыйрашынын» (Б. Н. Путилов) чагылдырылышы болот.

Трагедиялык кырдаалдар бир топ чыңалган, оор ж-а татаал болот. Ал коркунучтуу сырткы күчтөр м-н кагылышуулардан гана келип чыкпастан, ар бир инсандын ички карама-каршылыктарынан, алардын турмуштук умтулууларынан да келип чыгат» (Поспелов Г. Н. Теория литературы. М., 1978, 201-б.). Алмамбеттин трагедиясы ушул өңүттөн караганда Мекенинен алыс калган ар бир атуулдун типтештирилген кайгысы, анын азабы эли-жерине болгон кусалыкка байланыштуу. Ошондуктан Алмамбеттин образы терең трагедиялык психологизмде ачылат.

Эпостогу Т. эл турмушунун ар тарабын камтыйт. «Ар кандай тарыхый шарттарда, ал эмес коом социалдык-нравалык прогресстин эң бир бийик баскычтарына көтөрүлгөн учурларда да искусство трагедиялуу кырдаалдар менен кагылышуулардан баш тартууга тийиш эмес,– деп жазат Ч. Айтматов. – Эгер көркөм ой трагедияга чейин өсүп жетпесе – ал өтө өкүнүчтүү (Айтматов Ч. Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат. Ф., 1988, 204–205-б.), «Манаста» эң башкысы көркөм ой чыныгы трагедияга өсүп жетет, өмүрү бүтүндөй трагедия м-н кошулган каармандар, угарманды кадимкидей ыйлаткан кайгылуу эпизоддор бар.

Эпостогу Т. – угармандардын көңүлүн чөгөрбөй, аларды пессимизмге алып барбай, тескерисинче адамдардын рухий сапатын ж-а ыймандык күчүн көтөргөн,

катарсис жараткан, асылдык сапаттардын салтанат курушу үчүн күрөшкө даяр турууга тарбияланган Т.

А. Муратов

ТРАНСЛИТЕРАЦИЯ (лат. trans – аркылуу ж-а lit(t)era – тамга, арип) – белгилүү бир жазмада жазылып калган текстти башка бир жазуу системасына салып кайрадан иштеп чыгуу. Ч. Валиханов 1856-ж. *«Көкөтөйдүн ашы»* эпизодун кадым (эски) формасында араб алфавитине салып жазып алган. Ал текстти А. Маргулан казак тилинде жарыялаган (Көкөтайдың эртерici, Алматы, 1989), Ошол эле текстте К. Ботояров м-н Ш. Ибраев араб алфавитинен азыркы кыргыз алфавитине салып Т-лап, «Ала-Тоо» журналына (1979, № 7) толук жарыялашкан. Ал эми ошол тексттин араб алфавитинен латын алфавитине да Т-ланган. А. Г. Хатто тарабынан ишке ашырылган. «Көкөтөйдүн ашы» деген ат м-н 1977-ж. Лондондо жарыяланган.

ТУБАЙ – “Мажму ат-таварихтеги” кейипкер. Калмактар тарабына өтүп, алардын динине кирген Т. (жеке уруусунан) деген адамга калмак каны Жолой өзүнүн кыздарынын бирин берет. Манасты ууландырып өлтүрүп келгенге Т-га беш калмактын тилин кесип байлап берип Манаска жиберет. Туткундан бошонуп келдим деп Т. Манасты ишендирет. Манастын алдында өзүн актап ишендириш үчүн беш калмактын башын алып салат. Манастын ишенимине киргенден кийин агасы Карнас (Карунас) даярдап келген тамакка Т. билгизбей уу салып коёт. Манас ууланып өлө турган болот. Карнас бул ишти кылган Т. экенин кыйнап сурап билет да, аны асып өлтүрөт. Ууланган Манасты Сейид Желал-ад-Дин шайык дарылап айыктырат.

Манастын ички чыккынчы душман Т. тарабынан ууландырылышы ж-а анын ар түрдүү магиялык каражаттар аркылуу сакайышы, душмандын жок кылынышы ж-дөгү мотив кийинки В. В. Радлов жазып алган эпостун текстинде, о. эле Совет бийлигинин мезгилинде жазып алынган негизги варианттарда “Көзкамандар окуясы” аркылуу берилген. Бул салттык окуянын каармандары (Көзкаман, Көкчөкөз ж. б.) Манастын калмакташып кеткен жакын туугандары катары айтылат, к. *Көзкамандар.*

ТУГАЛЫК – эпизоддук кейипкер. Калмак баатыры. Т. Манас м-н Акунбешимдин согушунда жекеге чыгып Көкчөдөн найза жеген, Т. колуна кире качып кутулат (СО, 2. 133–135).

ТУЛАҢ – топоним. Манас Ала-Тоону душмандан бошотуп келе жатканын угуп, ага каршы күрөшүү үчүн калмактын Орго каны өзүнө караштуу Кемен канга кабар жиберген элчилердин басып өткөн жерлеринин бири (СО, А 73).

ТУЛГА ОТУРУУ. Байыркы убактарда күйөөсү өлгөн аял, күйөөсүнүн кебетесин окшоштуруп сөлөкөт жасап, сөлөкөттүн үстүнө анын кийимин жаап, баш кийимин коюп, көшөгө тарткан да өзү, жыл маалына чейин өрүм чачын жазып, кара кийип, аза күтүп отурган. Т. о. «Манас» эпосунда «Алтымыш катын кошокчу, Тул салдырып берди эми» (СК, 2. 253) же «Тулум чачын жайышы Тулга отуруп калышы» делет. «Маната», баатырларды жоктоо дээрлик жыл маалына чейин созулган.

ТУЛУП – *«Мажму ат-таварихте»* Манастын союздаштары тарабында болуп, калмактар м-н согушат. Чын-чынына келгенде Т. Чыңгызкандын төртүнчү баласы – Тимур. Аталган эмгекте анын 1388–89-ж. Моголстан мамлекетинин улус башкаруучусу Кысыр кожого каршы жасаган жортуулу баяндалат.

ТУЛУС – эпизоддук кейипкер. Калмак баатыры. Акунбешимдин аталаш тууганы. Манастын Акунбешим м-н болгон согушунда жекеге чыккан Т. балбанга каршы эч ким даап барбай, Манас өзү чыгып, аны жеңип атын олжолоп алат (СО, 2. 129, 137). СОВ б-ча Талас-тын аты ушул Т-тун атынан аталган.

ТУҢША – топоним. Эпосто Кытайдын шаары катары айтылат. Т. (дуңша, дыңша түрүндө да учурайт) Гансу (КЭР) районунда жашаган моңгол тилиндеги элдин аты. Ошол элдин турган жери да эпосто Туңша (Дуңша, Дыңша) деп аталат.

ТУРГАНБАЙ Кылычбек (1940, Текес өрөөнү, Көк-Терек айылы) – Кытай Эл Республикасынын Шинжаң уйгур автоном р-нундагы кытайлык кыргыздардын белгилүү жазуучусу, акын ж-а драматург, «Манас» изилдөөчү. Атасын көрбөй, эненин курсагында калып өскөн Т. жетимдиктин, жокчулуктун айынан колунда бар адамдардын малын кайтарып күн өткөрдү. Дээринде бар, тирикарак Т. бала кезинен элдик оозеки адабиятка кызыгып, уккан жомокторун ж-а «Манасты» эртеси өзү теңдүү балдарга айтып берип жүрдү. Ошентип эл ичинде ал «бала манасчы», «бала жомокчу» аталат. Анын адабиятка болгон кызыгуусу 1962-ж. Шинжаң педагогикалык окуу жайын бүтүргөндөн кийин башталат. Басма сөздө иштөө м-н чыгармачылыгын улантып, өөрчүтүп, улам байытып отурат. Ал көркөм чыгарма жазуу м-н бирге «Манасты» изилдөө ишине да белсене киришет. Ал бул ж-дөгү эскерүүсүндө мындай деп жазат: «...Эшим колунда бар эл аксакалы болгондуктан эл ичиндеги ырчы, комузчу, манасчылар көп келе турган. Алар комуз чертип, жомок айтып, таңды таңга улай турган. Андай кезде мен такыр уктачу эмесмин. Ыр-күүсүнө кызыга бербей, жомок айтса экен, «Манас», «Семетейди» айтса экен деп турчумун. Айтылган ар бир ыр, жомок кирсиз көңүлүмө ошол бойдон орноп калчу. «Айчүрөктүн учушу» ошол кезде эсимде сакталып калган. Китептен келген эмес, Кийин чыккан «Семетейдин» ар түрдүү нускаларын окуп, өзүм жатка билчүү жерлерин салыштырып көрдүм. Мазмуну окшогон менен сөздөрү тегеле окшобойт. Ошол кезде уккан «Семетей» кандайдыр тунук, өзүнчө чебер аткарылган көркөм нуска болуп, туюла берет маа. «Жакшы ук, Тыныбек атаңдын жомогу» деген сөздөрдү бирге олтургандардан көп эле уккамын. Бирок, тектеп суроого чамам келбептир.

«Манасты» изилдөөгө кызыкканымдын бир себеби, элдик нускаларын бала кезимде көп угуп, кийин басылып чыккан ар түрдүү нускаларын окуп салыштыра караганымда болду. Мен укканда Кыяс калмак эле. Азыркы кээ бир нускаларда Толтойдун багып алган баласы делинип, акыры Семетейди жеңип чыгат. Толтой жедигер кыргызы. Мындай айтылуу айтор бир түрдүү, кулакка камсоо угулат. Мен манасчылардын оозеки айтышынан бүтүн жомокту өз кулагым менен уккамын. Ошол укканларымдан кай жерде кандай окуя бар экени маа анык, элдик жомоктун эбегейсиз көркөмдүк күчү менен жан жыргаткан окуялары маа ошол Эшимдин айылынан сиңген»,– деп жазат.

Т. өзү айткандай «Манас» эпосун изилдөөнү ортого койгон адамдардын бири. 1984-ж. Шиңжаң коомдук илимдер академиясынын илимий журналынын биринчи санында «Кыргыз эл ооз адабияты жөнүндө» деген темада уйгур тилинде жарыяланган. 1985-ж. ушул макаланы тереңдетип, кеңейтип «Ата Мекенибиздеги кыргыз адабияты жөнүндө жалпы жонунан баян» деген темада мамл. аз сандуу улуттардын адабиятын изилдөө чогулушунда доклад жасап, бир топ кызыгууларды туудуруп, 1986-ж. Шиңжаң чөлкөмү б-ча 2-даражадагы сыйлыкка

татыктуу болгон. Ошол эле жылы кыргыз коому жагынан ачылган «Манасты» талкуулоо жыйналышында «Кыргыз тил-адабият тарыхын изилдөө» аттуу макаласынын «Манас» эпосуна тиешелүү бөлүгү талкууланган. Бул «Кыргыз элдик адабиятынын шаңдуу үлгүсүн «Манас» деген ат м-н 1987-ж. Шиңжаң университетинин илимий журналынын 2-санында уйгур тилинде жарык көргөн.

Кыскасы калемгер кыргыз элинин маданий кенчи эсептелген «Манас» эпосу б-ча аздыр-көптүр ой чуркатып, изденүү иштерин алып барууда.

А. Карасартов

ТУРДУМАМБЕТ Акматалы уулу (1922, Ак-Талаа р-ну, Ак-Тал айылы) – «Манас» айтуучу. Негизинен Сагымбай Орозбак уулунун эл арасында кол жазма түрүндө тараган «Манас» эпосунан: Манастын бала чагы, Алты кандын чатагы, Алмамбет баатырдын Кытайдан келиши, Чоң казат (Алмамбет м-н Чубактын жол талашканы, Алмамбеттин Макел дөөнү жеңиши, Алмамбет м-н Сыргактын чалгынга барышы) эпизоддорун айтат (КФ, 266-инв.).

ТУР-КӨЛ – топоним. Кыргыздар Алтайдан Ала-Тоого көчкөндө Үрбү баштаган кыпчактар да кыйла жол жүрүп, Т.-К-дөн өтүшкөнү айтылат (СО, 2. 160).

ТУРНА – эпизоддук кейипкер. Кытай Дуу-дусунун кызы, СОВ, ММВ б-ча Алмамбеттин кытайда жүргөн жаш кезиндеги колуктусу. Бээжинге чалгынга келип атасынын сарайын, жер-суусун көргөн Алмамбет «Дуу-дунун кызы Турнаны Жаңдаган жерим ушул жер!»,– деп кытайда өткөн балалыгын эскерет (СО, 4. 274).

ТУРПАН, к. *Көөнө-Турпан.*

ТУРСУНАЙ – эпизоддук кейипкер, Каныкейдин нөкөрү. Манас Каныкейге күйөөлөп баргандагы ат чаап жар тандоодо аты кыркынчы болуп келген Кыясказы тагдырына буюрган Т-га үйлөнөт (СО, 2. 419, 427).

ТУРУСБЕКОВ Жусуп (1910, Тоң р-ну, Көк-Сай айылы – 1943, РСФСР, Калинин обл.) – кыргыз совет акыны ж-а драматургу. Ата-энесинен эрте жетим калат. 1921-ж. Түптөгү айыл чарба техникумда окуп жүргөн жеринен 1928-ж. Фрунзеге келип, «Эркин-Тоо» газетасына ишке орношкон. «Кызыл Кыргызстан» газетасында бөлүм башчы, Кыргыз мамл. драма театрынын директору болуп иштеген. Ал кыргыз элинин адабий бай мурастарын изилдеп, пропагандалоого зор күч жумшаган. Кыргыздын туңгуч улуттук операсы «Айчүрөктүн» либреттосун (Ж. Бөкөнбаев, К. Маликов м-н бирге) жазган. Бул эпикалык лирикалык опера кыргыз мамл. опера ж-а балет театрынын сахнасында бүгүнкү күнгө чейин коюлуп келе жатат. Т. «Ардак Белгиси» ордени м-н сыйланган.

ТУРУСБЕКОВА Лилия Жусуповна (1933, Фрунзе ш.) – кыргыз кино режиссёру. Кыргыз ССРинин иск-вого эмг. сиң. ишмери (1970). Москвадагы Бүткүл союздук мамл. кинематография ин-тунун режиссёрдук факультетин бүткөн (1956). 1956-жылдан «Кыргызфильм» киностудиясында хроникалык-дарек фильмдердин режиссёру болуп иштей баштаган. Т. жүздөн ашуун «Советтик Кыргызстан» мезгилдүү киножурналдарды, көптөгөн дарек фильмдерди тарткан. 1962-ж. «Улуу эпос» аттуу илимий-популярдык фильмин жараткан. Бул фильмде эпостогу негизги окуя өткөн жердин азыр уламыш болуп айтылып калган Каркыра өрөөнү, Саякбай Карала уулунун «Манасты» айтып жаткан учуру, Кыргыз Республикасынын ИАнын «Манас» секторунун кызматкерлери ж-а манасчы (семетейчи) Дункана Кочуке уулу тартылган.

ТУТКУНДОО – колго түшүрүү, туткун кылуу, жоо тараптын кишисин көз каранды абалга салуу. СКВда калмактар Манасты колго түшүрүүгө аракеттенсе, ТМВда Жакыптын туткундалышы «Мажму ат-таварихте» да эскерилет. СКВда кытайлар Билерик м-н Жарманасты туткундап алышат. Мындай мотивдер эпостун бардык варианттарында бар. Мындан эпостогу окуялардын тарыхый турмуш м-н байланышын, кытай-калмактардын басып алуусуна каршы жүргүзгөн кыргыздардын күрөшүн көрүүгө болот.

ТУУ – асаба, байрак, желек; мамл. аскер бөлүгүнүн ж. б. символу. Эпосто ар бир аскер бөлүгү, б. а. ондук, жүздүк, миңдиктердин өз өзүнчө желеги болуп, бардыгы бир Т-га бириккен. Ал ар кандай кездемеден жасалып, каскакка (жумуру ичке узун жыгачка) бекитилет. Байыркы Чыгыш, Индия, Кытай ж. б. өлкөлөрдөн келип чыккан. Кыргыздарда Т. ж-дө түшүнүк байыртадан эле белгилүү болгон. Т. бийик жерге илинип, аскерлерди чогултуу белгисин билдирген. Орто кылымда аттын куйругун узун шыргыйдын же найзанын учуна бекитип жасаган Т-лар да колдонулган. Т. кыргыздарда да ар кандай шартта түрдүүчө колдонулган. Жоого аттанганда Т. алып жүргөнгө эр жүрөк, ишеничтүү жоокер дайындалган. Салгылашуу учурунда кошунга дем, кубат берүү максаты м-н ал Т-ну көрүнө дөңсөө жерге кармап турган: «Ушул турган Кутубий туу түбүндө турарың» (СК, 1. 106), «Туу түбүндө көп колдун» (СК, 1. 136). Т-нун душмандын колуна түшкөнү, туунун жыгылганы жеңилгенге тете болгон. Ошондуктан, Т. ар дайым ыйык сакталган: «Туу түбүндө турушуп, Туубуз качпай турат деп Кубат кылып урушуп» (СО, 2. 140), «Туу жыгылды, кан өлдү, Тутушкандын баарысы Туш-тушка качып жөнөдү» (СО, 2. 89). Тынчтык мезгилинде көп эл чогулган жыйын, той-тамашаларда ар бир уруу, эл өз тууларынын айланасында топтолушкан. Эпосто ар бир элдин, этностун өз туусу болгону айтылат, ал муундан муунга өтүп келген. Мис.,

Бай Жакыптын кызыл туу,
Байкаганга сөзү бу:
Кыргыздын кыйла тобунан
Алыс жерден калган туу,
Башкы атасы Бабыркан,
Андан калган ушул туу (СО, 2. 28), «Ногойдон калган кызыл туу Оболотуп таштады» (СО, 1. 79). Эпостон ар бир аскердик топтун да өз туусу, желеги болгонун ж-а анын тусу да, өздөрүнө гана таандык экендигин баамдоого болот. «Алты жүз миң аскерибиз, Алты тууга бөлүндүк» (СО, 2. 40).

Ак асаба, кызыл туу
Айгайлаган ызы-чуу.
Көк асаба, кызыл туу
Көк жаңырган улу чуу (СО, 2. 31).

«Торала желек туу алып» (СК, 1. 129).
Кызыл байрак туу менен,
Кыйгылаган чуу менен,
Кытайдын зору эр Коңур (СО, 3. 104).

Адам каза болгондо да сөөк жаткан боз үйдүн жанына же түндүгүнө кара, көк Т. же өлгөн адамдын өз туусу сайылган. Көкөтөй каза болгондо көтөрүлгөн Т. төмөнкүчө сүрөттөлгөн:

Өкүрүп келген кишини
Аркы-терки тиккен үй,
Арасынан өткөрүп,
Көкөтөйдүн кызыл туу,
Көтөрүлгөн мына бу (СО, 3. 51):

Аш берилгенде да Т. көтөрүлгөнү Көкөтөйдүн ашында да айтылат:

Аш берүүчү жерине
Азырданып конгондо,
Көк ала байрак көк тууну
Көтөрүлттү бийиктеп,
Көргөн душман көөнүнө
Көрүнө түшсүн күйүт деп (СО, 3. 102).

Эл намысына жарап, элдин камын ойлогон эр азамат да тууга теңештирилген. Аны Манастын өзүнө карата айтылган төмөнкү саптардан баамдоого болот: «Бурутка бүткөн туу экен» (СК, 1. 137), «Тукумдан бирөө чыгар деп, Сени туу кылып жүргөмүн» (СК, 1. 114). Эпостон о. эле желек, байрактарды майда уруулар, кичине аскердик бөлүктөр пайдалангандыгы байкалат. Т-ну болсо алар бириккен чоң топтор, ири аскердик бөлүктөр көтөргөн. Аны төмөнкү саптардан баамдайбыз. «Желбиреп желек туу болуп» (СО, 2. 79).

Желеги туудан бөлүнбөй,
Жердин жүзү көрүнбөй,
Тозоңу тоодой созулуп,
Туу, байрагы кошулуп (СО, 2. 79),
Желек туудан бөлүнбөй,
Жердин жүзү көрүнбөй,
Асаба туудан бөлүнбөй
Асман чаңдан көрүнбөй (СО, 2. 67).

Ы. Кадыров

ТУУЛГА – жоокердин кылыч, ок ж. б. куралдардан коргонуу үчүн кийген баш кийими. Т. алгачкы коомдо эле пайда болгон (жыгач, чырпык, териден жасалган) ж-а коомдун өнүгүшүнүн кийинки баскычтарында ар кандай формада (чулу куюлган, майда-майда шакекче сыяктуу чынжырлардан жыш туташтырылган) коло, темирден жасалган. Ал жумшак болсун деп кездеме иштелип, ок өтпөс баш кийим экенин билдирбес үчүн (маскировкалап) булгаары сыртталган. О. кылымдарда Т-га бетти, моюнду калкалай турган бөлүктөр кошулуп, түзүлүшү татаалданган. Т. жасалгалуу баш кийимге айланган. Кыргыздын оозеки чыгармаларына караганда Т-ны кыргыздар байыркы замандардан эле жоокердик калканчы баш кийим катары колдонулуп келген. «Маната» да коргонуу үчүн кийилүүчү баш кийим катары айтылат. Алмамбеттин сансыз кол м-н жалгыз салгылашса да (мис., Бээжинден качып чыкканда жолун торогон кытай колу м-н) же-

ңилбей, өлбөстөн аман чыгышы анын денесинин «ажал жеткис» магиялык күчкө ээ болушуна байланыштуу. Ал магиялык күчтү ажыдаардан окуганда алат. Анын жападан жалгыз талуу жери бар. Эч качан, эч кимден жеңилбеген Алмамбеттин Кичи казатта Т-сы башынан ыргып кетип, Кожожаштын огунан каза табышы эл аралык эпостордогу ошол салттык мотивдин жумшартылган түрү. Т-нын магиялык касиетке ээлиги Орхон-Енисей жазма эстеликтеринен да байкалат. Мис., Култегиндин урматына арналган жазмада жоонун огу баатырга, соот-чопкутуна жүздөп тийсе да, анын жез Т. кийген башына бир дагы жаа огу (жебеси) жакындабаганы айтылат.

Ө. Бараталиев

ТУУЛУК – топоним. Көкөтөйдүн уулу Бокмурун атасынын кара ашын өткөрүүчү жер издеп олтуруп, ашып өткөн ашуу (РЖВ, 147).

ТУУШАҢ – эпизоддук кейипкер. Кытай кандарынын бири. Бай иниси Жакыпка келип жолукканда аларды Т. пааша туш-тушка бөлүп айдап жибергенин аңгемелеп айтып берет (СО, 1. 203).

ТУУШАҢ – эпизоддук кейипкер. Манас туулгандагы тойго келген ойрот төрөсү (СО, 1. 78).

ТҮБӨЙ – эпизоддук кейипкер. Манастын түпкү аталарынын бири. Бабыр кандын баласы, Көгөйдүн атасы экендиги санжыра саптарында айтылат (СО, 1. 33, 202, 270).

ТҮГӨЛБАЙ, Б а й т ү г ө л – эпизоддук кейипкер, кыргыз балбаны. Манас туулгандагы тойдо Чокон деген балбан м-н күрөшкө түшүп, аны жыгат (СО, 1. 97–98).

ТҮЙҮНДҮН САРЫ-КЫЯ, к. *Сары-Кыя.*

ТҮКТАМАН – эпизоддук кейипкер, кытай балбаны. Коңурбай тосмо курдуруп, Таластын суусун бурганда Т-ды Бээжинден атайы алдырып келип, аны Алтымыш балбанга башчы коюп, тосмону кайтартып коёт. Сынчы ж-а балбан Т. тосмого келген Күлчорону сынап көрүп, баатырлыгын купулуна толтуруп, ким экенин сурайт. Каңгурлуктун канымын, бурут м-н согушканы келгем дегенине ишенип, Күлчоронун колунан өлүм болгон (СК, «Семетей», 2. 238–240).

ТҮКТҮҮКАМАН – эпизоддук кейипкер. Кытай баатыры *Токшукердин* атасы экендиги гана айтылат (СК, «Семетей», 2. 216).

ТҮКҮБАЙ – эпизоддук кейипкер, кытай балбаны. Көкөтөйдүн ашындагы балбан күрөшкө:

Кытайлардын Түкүбай
Түктүү таман балбаны
Балбанга чыгып калганы.
Каканчындын шаарынан,
Бир кереги тиер деп,
Ала келген балбаны (СК, 2. 50)

майданга чыгып, чыканактай эр Агыштан жеңилет (СК, 2. 9, 19, 50, 53).

ТҮКҮРҮК – эпизоддук кейипкер. Алооке кандын кол башчы баатырларынан. Манас Алоокеге келгенде Т. бурут өзү келиптир, кармап алалы дейт. Алооке Т-кө адегенде Манасты көр, алың келсе байлап кел деп ага кызмат кылып жаткандарга кошуп жиберет. Манасты көргөн Т. коркконунан жүрөгү түшүп өлүп калат (КВ, 1. 143–145).

ТҮЛКҮ – эпизоддук кейипкер. Ооган каны Акундун агасы. Т. катаган м-н тейиттерди талап, көп кордуктарды көргөзөт, Кошойдун баласы Аликени өлтүрүп кетишет. Манас таланган кыргыздарга жардамга барат. Түлкү жеңилет. Бокмурун Т-нүн кызы Канышайды жактырып калып, куда түшүп, Акундун сунушу м-н уруш токтоп, жарашып тынышат (СО, 2. 439; 3. 9, 28).

ТҮЛӨӨ – курмандык чалып жогорку күчтөрдөн, кудайдан ырайым тилеген ырым-жырым. Т. берүү жакшылыкты тилөө – эл-журттун, бала чаканын аман-эсендигин, жаратылыш кырсыктарын болтурбоону, оору-сыркоодон сакайганда, жоголгон адамдын же малдын аман-эсен табылгандыгына, кырсыктан аман калганда, жаңы тууган (эмчектеш) күткөндө ж. б. жагдайларда берилген. Т. анимизм, шаманизм, тоо-таш, жер-суу, көк теңирге сыйынуу, тотемизм, магия сыяктуу диний ишенимдер м-н тыгыз байланыштуу. Т-гө мал союлган, тогуз токоч жасалган, боорсок бышырылган. Бирок, ар бир окуяга жараша Т-нун ар кандай мазмундары, жүрүш ирети болгон. Мис., Манас Алмамбет м-н эмчектеш тууган болгондо садагага сары улак соёт, Алмамбеттин башына кызыл алтын, дилдеден чачыла кылат, челек-челек май эритип, анын башынан айлантып тайган иттерге берет, кийин – койдун эттерин Алмамбеттин башынан айлантып, канаттууга чокутуп дагы садага кылат, аягында Алмамбеттин үстүндөгү кийимин бир сыйра жаңылатып, эскисин карыптар алат. Анан чоң той берет. Т. берүү салты бүткүл дүйнө элдеринин тарыхында орун алып келген көрүнүш.

А. Көчкүнов

ТҮЛӨӨ – Манастын кырк чоросунун бири. Чоролордун катарында саналып айтылат. Манас Каныкейге күйөөлөп баргандагы ат чаап жар тандоодо аты отуз бешинчи келген Т. тагдырына буюрган Калемкашка үйлөнөт (СО, 2. 426, 427).

ТҮЛӨӨБЕК – эпизоддук кейипкер. Атемирдин бектеринин бири. Жакып Атемирге куда түшүп, Манас Каныкейге күйөөлөп баргандагы шаан-шөкөттөрүнө катышат (СО, 2. 362, 372, 410).

ТҮЛӨӨБИЙ – эпизоддук кейипкер. Каныкейдин *Өкүмкан* деген нөкөр кызынын атасы экендиги гана айтылат (СО, 2. 419).

ТҮМӨН – кырк чоронун бири. Чоролордун катарында дайыма саналып өтүлөт. Манас Каныкейге күйөөлөп баргандагы ат чаап жар тандоодо аты жыйырма алтынчы келген Т. тагдырына буюрган Чынаятканга үйлөнөт (СО, 2. 150, 420, 425, 3. 49, 172).

ТҮМӨНБАЙ – эпизоддук кейипкер. Акун кандын агасы Түлкүнүн баласы. Оогандын белдүү адамдарынын бири. Ашкан чечен, айла тапкыч Ажыбайды жанына алып (КВда Кашканын уулу Каманбай үчөө), Айчүрөктү алабыз деп, ооганды камап жаткан Чынкожо м-н Толтойго элчиликке барып, белгилүү мөөнөт сурап, душманды токтотот. Семетей келбесе Айчүрөктү бермек болушканын Семетейге Т. жүйөкөр Ажыбай экөө айтат. КВ б-ча сураган төрт ай мөөнөт бүткөндөн кийин Айчүрөктү берем деп Чынкожонун канаты бар Кара атын алдап алам десе, Акункан болбой коёт. Семетей келгенден кийин аттарын алдап алайын десе Семетей да каршы болот (КБ, «Семетей», 195–206). Кийин Чынкожо, Толтойдун колу м-н болгон урушта баатырларча согушканы айтылат (СК, «Семетей», 2. 70–83).

ТҮМӨНБАЙ – эпизоддук кейипкер, Абдылданын атасы экендиги гана айтылат (СО, 1. 44).

ТҮНӨГӨР – эпизоддук кейипкер, калмак жылкычысы. Жок издеп жүрүп кароолчуга кабылып жарадар болгон Т. качып Орго канга келет да, жылкысын кыргыздар тийип кеткенин айтат (СО, 2. 75–76).
ТҮНӨГӨР – эпизоддук кейипкер, кыргыз балбаны. Манастын туулганына той берерде Т. балбанды баш кылып төрт жүз кишини төрт миң төө м-н мөмө-жемиш алып келүүгө жибергени айтылат (СО, 1. 74). Соодагер кылып Манасты кармоого жиберилген тыңчыларды өлтүрүп, алардын дүйнөсүн бөлүштүргөндө Т. да келет (СО, 1. 161).
ТҮП – топоним. Эпосто кыргыздар мекендеген жерлердин бири. Манастын ата-бабасынын жерин бошотуп келатканын уккан Орго кан дорголорун чакырып алып, калдайларына кабарга жибергенде «Түптөн өтүп келиңер Айтылган жердин баарына түгөл кабар бериңер!» (СО, 2. 73),– дейт. Манастын Оргого каршы аттанган колу Каркыра жактан чыгат:

Түптөн кечип жол менен
Түмөн аскер кол менен
Алтындан калкан жаркылдап,
Арстан Манас аскери
Бара турсун шартылдап (СО, 2. 73, 96).

Географиялык реалияда Т. Ысык-Көл ойдуңунун чыгыш тарабындагы өрөөн, суу.
ТҮПКҮ КАН – эпосто кытайдын императору, монархы. «Манас» эпосунун бардык варианттарында Түп-Бээжиндин, Чоң-Бээжиндин каны Эсенканга карата айтылат. ВЖЭ б-ча «Түпкү канга киремин Ошондо Көкөтөй ашын беремин» (ВЖЭ, «Ала-Тоо», 1979, № 7, 75-б.) дейт, Бокмурун. Т. к. моңгол тилиндеги Эсенкан (монарх, император, эл эгеси) деген сөз м-н синонимдеш.
ТҮРГӨН – топоним. Бокмурун атасы Көкөтөйгө аш берерде жер тандап бир топ жерлерди атап, «Түргөн Ак-Суу ашамын, Төөнүн комун алдырбай Төө чалдырып аламын» (ВЖЭ, «Ала-Тоо», 1979 № 7, 74-б.), «Эшик менен Түргөндү, Эгин салган жери экен» (СО, 3. 80),– деп айтылат. Иле Ала-Тоосунун чыгышындагы тоо, өзөн.
ТҮРК – эпизоддук кейипкер, Дамбылданын атасы экендиги гана айтылат (СО, 1. 44).
ТҮРКСТАН – топоним. Эпосто кыргыздар ж-а ага жамаатташ элдер мекендеп турган жер катары айтылат:

Кылым кыргыз эл деген,
Түп атасы булардын
Түркстанды жердеген,
Азып-тозуп ар жакка
Андан бери келбеген (СО, 2. 81–82).

Манас Т-ды душмандардан бошото баштаганы мындайча сүрөттөлөт:

Атамдын жерин бергин деп
Алтайлык келип калганы,
Алар түйшүк салганы,
Артыкча доолап асылып
Манас келип калганы (СО, 2. 227).

Географиялык реалияда эзелтен бери түрк элдери жашаган азыркы О. Азия, Түштүк Казакстан, Шинжан ж-а Ооганстандын түн. бөлүгүн камтыган тарыхый-географиялык аймак. ВЖЭ Казакстандын Чимкент обл-на караштуу шаар (Түркстан) ж-дө эскерилет: «Кече Түркстан карай чапканда» («Ала-Тоо», 1979, № 7, 75-б.).

А. Жаманкараев

ТҮРСӨ – топоним. Манастын Текес кан м-н болгон урушунда курчоодон кутула албай калган Текес кан өзүнө бычак сайып өлгөндөн кийин Манас: «Азыр баарын чакыр деп, Төтөнүн Түрсө белине» (СО, 2. 45) калмактарды жыйып каныңар өзү өлдү, эми кан шайлап алгыла деген оюн айткан жер.

ТЫЙТАЙ (кыт. титай – генерал). «Манас» эпосунда аскер башчы деген маанide СОВдо мындай айтылат: «Тыйтайын тыйпыл кырармын, Чын астын-үстүн кылармын» (СО, 3. 97).

ТЫНЫБЕК Жапый уулу (1846, Ысык-Көлдүн тескейи, Кайнар айылы – 1902, Нарын өрөөнү, Байдуул-Туюк айылы) – манасчы. Кыргыздар чыныгы эпикалык доорун башынан кыйгас өткөрүп (В. В. Радлов), натыйжада «Манас» айтуу өркүндөп, апогейине жетип турган мезгилде ошол өнөрдүн эң көрүнүктүү өкүлү катары чоң манасчы аталып, эл ичинде абдан зор кадыр-баркка ээ болгон адамдын бири. Өз учурунун улуу манасчысы катары ал көптөгөн таланттарга таасир тийгизген. Т-тин өзүнүн эскерүүсүнө караганда Сагымбай, Калыгул, Тоголок Молдо, Байбагыш, Дөңүзбай ж. б. улуу-кичүү манасчылар андан таалим алышкан. Т. өзүнөн кийин жашаган бир катар манасчыларга да кайсы бир деңгээлде таасир тийгизген. Мис., Т. өзү окуучуларым деп эсептеген Тоголок Молдо, Калыгулдан Молдобасан Мусулманкул уулу, Байбагыштан Багыш Сазан уулу, Дөңүзбайдан Мамбет Чокмор уулу таалим алышкан. Демек, кийин белгилүү манасчы, семетейчи болуп чыга келишкен Молдобасан, Багыш, Мамбеттер да өз устаттары аркылуу кыйыр түрдө Т-тен таасир алышкан. Колдо бар материалдарды салыштыра келгенде аталган манасчылардын варианттары да көп жагынан бири-бирине жакындык кылып, өзүнчө мектепти түзүшөт да, «анын негиздөөчүсү же эң эле бери болгондо» аны толуктап, өркүндөтүп өзүнөн кийинкилерге өткөрүп берген «эң көрүнүктүү өкүлү» деп Тыныбек Жапый уулун атоого мүмкүнчүлүк берет (С. Мусаев. Эпос «Манас», Ф. 1979, 83-б.). Т-тин өмүр жолу ж-дө так, кеңири маалыматтар аз. Манасчынын өз небереси Актан Тыныбек уулу ар кимден уккан эскерүүлөрүнүн негизинде 1938-ж. жазып тапшырган кол жазма азыр негизги маалымат катары эсептелинип жүрөт.

Атасы Жапый абдан кедей болгондуктан Т. балалык кезин көбүнчө мергенчилик м-н өткөрөт. 14 жашынан баштап «Манас» айта баштап, 25 жашка чыккан кезинде кыргыздын атактуу манасчыларынын катарына кошулуп, даңкы элге кеңири тарайт. Өз учурунда өтө даңазалуу манасчы болгонун Назар манасчы м-н болгон айтышы күбөлөйт. «Ошо кезде элдин бир бөлүгү Назар кыйын манасчы дешсе, экинчи тарабы Тыныбекке жетери жок дешип талашып калчу экен. Ушундан улам колдогу атактуу манап Чыныбай Назар м-н Тыныбекти айтыштырып көрөт. Буларга Манас баатырдын өлгөнүнөн тартып күмбөз салдыргынына чейин айткыла деп тапшырылат. Адегенде Назар айтып бир жарым күндө бүтөт. Ал күмбөздү Надыр деген устага салдырат. Анан Тыныбек да бир жарым күн айтат. Бирок, Тыныбек күмбөздү Анжыян, Наманган жактагы Арстан деген

эшенге салдырат. Буларды угуп олтурган мыктылар: Манастын күмбөзүн же олуя же Тыныбек айткандай эшен салбаса, мынча кылымдар бою ал күмбөз турат беле деп, Тыныбектин айтканын туура табышат. Тыныбек жеңип чыгып, жүз сом акча жана бир ат байге алат» (КФ, 222-инв., 12-б.).

Мына ушундан тартып Т-тин даңкы дагы көтөрүлүп, аны кыргыздын Шабдан, Байтик, Сооронбай, Өзбек өңдүү атактуу манаптары да чакыртып ырдатышат. Аталган манаптар бир жолу Токмоктун түштүк тарабындагы Сооронбайдын багы деген жерге чогулуп Т-ке 30 күн удаа «Манас» айттырышкан экен.

Өз доорунун улуу жомокчусу Т-ти чоң жыйынга чакыртылып, эл алдында «Манас» айткан бир учурун санжырачы Б. Солтоноев мындай мүнөздөйт: «1896-жылы күз айында болгон Каракол, Пишпек, Нарын, Токмокко караган бүткүл кыргыздарга Көтмалдыда съезд болуп, ошондо Тыныбектин «Манас», «Семетейди» айтканын үч күн чамасында уктум. Ошондо болжолу 45–48 чамасындагы семиз, толук денелүү, өзү кызыл чийкил, бети толук, сакал-муруту кичине, күрөң киши экен. Өзү бий экен. Съездде отурду. «Манас», «Семетейди» айттырууга уездден сурап алып, съездге жибербей айттырып турду. Эл съездге көп карабастан күндүр-түндүр анын үстүндө болду. Күн баткандан таң атканча айтканда 200–300 киши уктабастан карап олтурганын көрдүм» (КФ, 1057-инв., 511-б.),– деп жазат. Жогоруда айтылгандарга карап Т. «Манасты» жалаң бийлөөчү төбөлдөрдүн арасында айтып өткөн деген ой келүүгө тийиш эмес. Ал өзү кедей бүлөдөн өсүп чыккандыктан «Манасты» да алгач ошол чөйрөсүндө айтып жүрүп чоң манасчы катары калыптанган. Ошол калың элдин арасында таланты өтө даназалуу, кадырлуу болгондуктан бийлөөчүлөр ага кызыгышкан. Т. өзү айткан «Манасынын» аркасы м-н бийликке жетип, жогорку чөйрө м-н аралаша жүргөндө да, жатакчылардын айлына атайы келип, аларды сурандырбастан такай «Манас» айтып берип жүргөнү белгилүү.

Т-тин «Манас» айтуудан башка чыгармачылыгы ж-дө Кыргыз Илимдер академиясынын Тил ж-а адабият ин-тунун Кол жазмалар фондусунда сакталып турган маалыматтарга ж-а фольклор изилдөөчүсү К. Рахматуллиндин билдирүүлөрүнө караганда ал бала кезинен эле ырга шыктуу келип, «Манас» айтууга чейин ыр чыгарып, ырдап жүргөндүгү эскерилет. Жаш кезинде кийик уулап жан баккан Т. кээде жатакчылардын айлына барып калганда: «Кандай өнөрүң бар» деген элдин суроосуна: «Туяна» деген ырым бар. Баатырлар Туянаны таң атканча айтамын дечү экен. Ал чыгарма сакталып калбагандыктан эмне ж-дө баяндаганын ачык айтуу кыйын. Айрым болжолдоолорго караганда социалдык теңсиздикти чагылдырган лирикалык чыгарма болгон. Башка манасчылардай эле Т. да өзүнүн «Манас» айтып калышын түш көрүү кереметине байланыштырат. Он сегиз жашында Каракол шаарына бара жаткан жолдо Бир-Кулак деген жерде калган эки-үч түтүн жатакчылардын үйүнө түшөт. Ырдап берип, жатакчылардын көңүлүн ачып олтурган Т. тун ортосу ченде эшиктеги атынын жанына жатып уктап калат. Түшүндө «Бир-Кулактын күн батыш жагы көлдүн кашатындагы доболордо түрү башкача көрүнгөн, чоң-чоң ат минген, кылыч, мылтык, найза м-н куралданган, эң бир сүрдүү, айбаттуу көп адамдардын арасында болуп калганын көрүп, өзүнөн өзү коркуп калтаарып турат. Ал турган адамдардын ичинен түлкүдөй сур ат минген төөнүн жүнүнөн боз таар чепкен кийген,

көзүнөн от чыккан, маңдайы жазы, мурду кырдач, жаңыдан чыгып келе жаткан жээрде муруту бар, эрди жука, орто бойлуу сары чийкил жигит:

– Ой, Тыныбек, бери басып мындай кел,– деп жанына чакырып: – Турган элдин баарын тааныштырайын, жакшылап байкап, таанып ал,– деп алдындагы катарлаш элди карап, колун сунуп, бир-бирден көрсөтүп, ыр менен сүрөттөп тааныштырат. Бүткөн бою балкып карап турган Тыныбекке Колдун күңгөй жагын көрсөтүп:

– Тээтиги маңдайкы кararган калың эл Коңурбайдын колу. Бизди кууп келе жатат. Бирок, биз эми тосуп туруп алдынан кайра жапыра сайып, тымтыракайын чыгарып кетебиз. Алардан качкан бойдон кетпейбиз. Эми Тыныбек, эртең конгон жериңде бир кара кой союлат. Ошону Манас баатырдын арбагына атап койгун. Ошо кой союлган жердеги элге Манас баатырдан ырдап бер. Эгер баатырды айтып жүрбөсөң майып болуп каласың дегенде, Манас баатыр:

– Ой, Тыныбек, биздин ушул жүрүшүбүздү таштабай айтып жүр,– деп кылчая караганда Тыныбек аны тике бага албай:

– Макул, баатыр,– дейт.

– Жүргүлө, тигини тосуучу убак болуп калды,– деп күңгүрөнгөн айбаттуу каңырт угулуп, калың эл дүрбөп жөнөшөт. Жердин бети уюган чаң болуп, кайда кеткени билинбей, жер дүңгүрөгөнсүп калат».

Т. бир оокумда түшүнөн чочуп ойгонуп, мамыда байланып турган атынын жанына салынган төшөгүнүн үстүндө кара терге түшүп чарчагансып, жылаңайлак, жылаңбаш отуруп турганын сезет. Таң сүрө атын отко коюп, түшүндө өзү көргөн жерге барса, дөбөнүн тегерегинде орто кемегедей, табактын оозундай болгон жылкы издерин көрөт. Жылаңайлак кишинин изине таң калган Т. өтүгүн чечип, бутун ченегенде кудум өзүнүн баскан изиндей болуп көрүнөт. Кийинки күнү Шалбадагы жыйырма чакты үйлүү жатакчылардын айылына барып түшөт. Ал жердеги жатакчылар Т-тин өнөрүн угуу үчүн чогулуп бир кой союшат. Союлган кой чынында эле түшүндөгү сары чийкил жигит айткандай кара болот. Ал койду Т. ичинен Манастын арбагына багыштайт да, шакылдатып «Манас» айтып жатып, талып жыгылат. Бул анын эң алгач өз алдынча аткарган – бет ачар «Манасы» болучу. Ошондон кийин Караколго баратып да, кайра келе жаткан жолдо «Манасты» эки күн, бир түн айта берген. Үйүнө келгенден кийин да айтып жүрөт. Бирок, эл алдына чыгып ачык айтпастан, өзүнчө ээн жерде же түн ичинде алачыгына жатып алып айтып өзүнчө машыккан. Эки жыл өткөндө Тыныбек «Манасты» ырдайт экен деген сөздөр атасы Жапыйга угулат. Ал айылдаштарын чогултуп чыгармачыл таланты жаңыдан ойгонуп келе жаткан Т-ти «Манас» айттырып көрөт да:

– Бул баламды чоң манасчыларга жиберип, алардан үлгү алдырып, анан элге ырдагыдай кылайын деп, өз доорунун эң таланттуу жомокчусу Чоңбаш (Нармантай) манасчыга жиберет. Атактуу жомокчу Чоңбаш баланын сергектигин, зээндүүлүгүн байкап, жарым жылча жанына алып жүрүп, таалим берет. Т. анын аткаруусундагы артык үлгүлөрдү чыгармачылык м-н өздөштүрүп, өзүнө сиңирет. Үйүнө келген учурларда устатынан үйрөнгөнүн өөрчүтүп, эл арасында аткаруусун күчөтөт. Он, он беш күн аңчылыкта жүрүп тапкан олжосун ата-энесине таштап, кайра Чоңбашка барат. «Манасты» ырдаганда ырын угуп, ырдабаганда Манас баатырдын тарыхын сурап үйрөнгөн. Т. мындан кийин кол башын-

дагы Келдибек, Акылбек жомокчуларга барып, бир ай жүрүп, алардын «Манасын» угуп, мурдагы үйрөнгөндөрүн дагы толуктаган. О. эле айтылуу Балык манасчыга жолугуп, анын да таалим-тарбиясын алган ж-а Манастын тарыхын үйрөнүп келген, Т. аталган манасчылардан үлгү алуу м-н чектелип калбаган.

Эл Т-тен «Манасты» кантип үйрөндүңүз деп сураганда ал көп кишилерден сурап, көп адамдар м-н аңгемелешүү, үйрөнүү аркасында билдим ж-а толуктап айттым деп жооп берген. Сенден үйрөнүп жүргөн кишилер барбы деген суроолор болгондо, менден сурап, үйрөнүп, жазып алып жүргөндөр бар. Алар – Сагымбай, Калыгул, Тоголок Молдо, Байбагыш, Дөңүзбай ж. б. бар деп жооп берчү экен.

Т-тин чыгармачылыгын белгилегенде анын акындыгы өз кезегинде таланттуу манасчы Чоңбаштын таасиринде болгондугу талашсыз. Т. белгилүү манасчылар Балык, Келдибек, Назардын айтуусундагы жомокту да уккан. Айрым манасчыларга өзүнүн каалоолорун айткан учурлары да болуптур. Манасчылар Акылбек м-н Дыйканбайга «Манас» айттырып көрүп, «Дыйканбайды сен, балам жорого айт, Акылбек сен жыйылган топко, калың элге айт» (КФ, 1093-инв., 2-б.),– деп айткан экен. Анын айтуусуна караганда жогоруда аталган манасчылардын ичинен Чоңбаштын таланты жогору бааланып, андан өтөрү болгон эмес экен.

Т. өз тукумунан өзүнүн жолун улантуучу манасчы калса экен деген тилекте болгон. Ал өлөр алдында баласы Сооронбай м-н жээни Байбагышты ырдатып көрүп: «балам Сооронбай, сен көп арбыта албайт экенсиң, Байбагыш болсо дурус жомокчу болуп калган экен»,– деп ыраазы болот.

Айрым адамдардын өз демилгелерин эске албаганда, революцияга чейин элдик оозеки чыгармачылыкты кагаз бетине түшүрүп, чогултуп алууга атайы көңүл бурулбагандыктан, даңазалуу жомокчу Т-тин «Манасын» жазып алуу иши да тиешелүү деңгээлде колго алынбаган. Болгону «Семетей» бөлүмүнөн кичинекей бир эпизод жазылып калтырылган. Анын жазылыш тарыхы Т-тин өзүнүн эскерүүсүндө мындайча болгон: «1898-ж. Нарын участковою «Манас», «Семетейди» жазып бергин деп буйрук кылган. Аны жаздырып алуудагы максаты кандай экенин ачык билбегендиктен «Семетейден» айрым үзүндүлөрдү гана жазып толук бергеним жок»,– деп эскерген. Манасчы өзү, ошондо Т. кайсы эпизоддорду жазып бергени бизге белгисиз. Бирок, совет доорунда анын айтуусунда өзүнчө китеп болуп жарык көргөн «Семетейдин» үзүндүсү ошол материалдан болуу керек деп болжоого болот. Ал китеп «Семетейден бир бөлүм». Тыныбек жомокчунуку» деген ат м-н 1925-ж. Москвада СССР элдеринин борбордук басмасынан жарык көргөн. Аны басууга даярдаган Э. Арабаев болгон. 184 беттен турган жөнөкөй боз мукабалуу бул китеп кара-кыргыз илим комиссиясы тарабынан чыгарылып, араб тамгасы м-н басылган. Анын кыскача сюжети төмөнкүчө: Чынкожо, Толтой Акункандын шаарын камап, кызы Айчүрөктү зордоп алууга аракет кылышат. Олжо катын болууну каалабаган Айчүрөк өз сүйгөнүн таап, элин баскынчылардан бошотуу үчүн ак куу кебин кийип Семетейди издейт. «Семетейдин» вариантынын көпчүлүгүндө ак куу кебин кийип, асмандан учкан Айчүрөк капыр м-н мусулмандын бир нече баатырларын сынап өтсө, Т-те Коңурбай м-н Музбурчак экөөнү гана сынап өтүп, кудалашып койгон күйөөсү Семетейди купулуна толтуруп, анын ордосуна жакын жердеги секиге

келип түшөт. Ордодон чоюлуп чыккан Чачыкейге узун булак бакчага барган жеринен жолугат. Эпосто Чачыкейдин көйрөң мүнөзү, ага жараша көз карашы, жүрүм-туруму өзүнчө көркөм ыкта сүрөттөлүп, бирок кыска берилген. Айчүрөк каардуу жоонун курчоосунда калган эли-жерин ж-а өзүнүн башын бошотуу аргасы м-н «баатыр болсо Семетей, мени куткарып калабы, билип берчи эжеке» деп Чачыкейге жалынат. Чачыкей текеберлене:

Чачы куудай болгончо,
Тиши буудай болгончо,
Акункандын төрүндө
Көп отуруп зак болгон,
Саамайың куудай ак болгон,– деп Айчүрөктү кордогондо анын пейли кескин өзгөрүп, кайратына келет. Чачыкейдин сөзүнө арданган Айчүрөк ак куу кейпине келип учканы жатып: «баатыр үйдө калса сеники, талаага чыкса меники»,– деп Семетейди кантип алып кетери ж-дөгү үч шартын коюп, була болуп жолдон жолугарын, балык болуп көлдөн көрүнөрүн, ак куу болуп Өрдөк-Көлдө жатарын, акыры амал м-н алып кетерин айтат. Семетейдин ууга чыгышы, Чачыкей көргөн түшүн Канчоро м-н Күлчорого айтып, жолдон Семетейге була алдырбоону, балык карматпоону, ак кууга кушун салдырбоону өтүнгөнү, Айчүрөктүн амал м-н Акшумкарды алып кетиши сыяктуу окуялар «Семетейдин» азыркы колдо бар көптөгөн варианттарына окшош. Акшумкарды алып кеткен Айчүрөктү издеп Семетейдин барышы, Үргөнчтүн суусунан өтүү, Айчүрөктүн тосуп алышы ж-а Семетейдин Айчүрөккө үйлөнүшү м-н окуя бүтөт.

Жазуу учурунда айтуучу эл астында айтканындай кенен эмес, кыскартып чолуп жаздырган (Т. кийин бул ж-дө өзү эскерген), басуу учурунда мурунку жазылган тексттин кээ бир бактары жоголуп кетиши (басылып чыккан китепте жоголуп кеткен беттер атайы көрсөтүлгөн) сыяктуу кемчилигине карабастан бул үзүндү Т-тин чоң манасчылык дареметинен аздыр-көптүр кабар бере алат. Ырас, Семетейдин Айчүрөккө үйлөнүшү эл ичинде кеңири белгилүү болуп, анын сюжети өтө такталып, туруктуу бир канонго түшкөндүктөн Т-тен жазылып алынган үзүндү да сюжети жагынан башка варианттардан анча айырмаланбайт, ар бир мотивине чейин окшош. Бирок, ошол баарыга белгилүү окуяны көркөм бере билүү жагынан өзгөчөлүгү, чеберчилиги байкалбай койбойт. Мис., Айчүрөк Семетейди адеп көрүп сынаганда анын сын-сыпаты төмөнкүчө көрүнөт:

Эр Семетей баатырың,
Кара көздөн нур жанган,
Качырына кан тамган,
Сакалы саадак кабындай,
Жакшы чыккан муруту
Чоң балтанын сабындай,
Аркасында айдары
Аргымактын жалындай,
Муруту чөлдүн камыштай,
Мурду тоонун сеңирдей,
Көзү көлдүн буткулдай,

Тиктегенин жуткудай,
Чоңдугу тоонун нарындай,
Толкуну көлдүн шарындай,
Ысыгы жайдын аптадай,
Суугу сырттын шамалдай,
Качырганы жолборстой,
Кармаганы илбирстей,
Курчтугун көрсөң албарстай,
Кеңдигин көрсөң Таластай,
Эрдигине карасаң
Атасы өткөн Манастай,
Маңдайынан карасаң
Кара кашка тынардай (КФ, 222-инв., 34–35-б.).

Манасчы мында сырткы сын-сыпатын, келбетин табияттагы күчтүү, сүрдүү, шаңдуу көрүнүштөргө, жаныбарларга, буюмдарга салыштыруу м-н элдик баатырдын монументалдуу элесин – идеалдуу портретин жараткан. Ырас, ушул эле сүрөттөөнү ушул эле түрүндө же түрдүү вариацияда манасчылардын кийинки өкүлдөрүнүн көпчүлүгүнөн жолуктурабыз. Алардын көпчүлүгү Т-тин шакирттери болгон, демек бул сүрөттөөлөр аларга Т-тен оошкон деп айтышка негиз бар. Т. анын айрым саптарын өзү жаратса, айрымдарын өзүнөн мурунку улуу манасчылардан кабыл алуу м-н кийинки муундарга өткөргөн. Т. Семетейди гана эмес, «Манастагы» ар бир негизги каарманга жекече мүнөздөмө берип, жекече портретин жаратканын, анын түшүндө уккан «Манасы» катары эсептелген материал да ырастайт. Бул материал б-ча Т-тин түшүнө кирген Күлчоро: Манас, Алмамбет, Бакай, Чубак, Сыргак, Семетейдин ар бирин көрсөтүп, алардын өзөзүнчө сын-сыпатын айтып берет. Мис., анда Бакай мындайча сыпатталат:

Көкчолок сындуу ат минген,
Көк-Күбө сындуу тон кийген,
Ак сакалы чүчтөдөй,
Устуканы мистедей,
Күлүмсүрөп сүйлөгөн,
Күлдү журтту бийлеген,
Чырымталын жойбогон,
Чырайы кетип оңбогон,
Маңдайында тырыш жок,
Ак жүзүндө бырыш жок,
Сүлөөсүндөй керилген,
Сүйлөсө адам эриген,
Караңгыда жол тапкан,
Карыя Бакай, ак сакал
Как ошону таанып ал (КФ, 222-инв., 1–3-б.),– деп биринчи катарда турган беш баатырдын (Манас, Алмамбет, Бакай, Чубак, Сыргак) сүрдүү сымбаты салыштыруунун эң кооз, элестүү үлгүлөрү м-н тартылган.

Т-тин төкмөлүк өнөрү да күчтүү өнүккөнүн өлөр алдында өзү айтып жүргөн «Манасы» м-н коштошкон төмөнкү ыры буга күбө:

Ырдасам злим кубанган,
Даңкымды элге чыгарган,
Ырыскы болуп мен үчүн,
Дөөлөткө сыймык улаган.
Казандаган калың журт
Кануучу беле кумардан.
Баатырдын атын укканда,
Барлык эл сүйүп чакырган.
Тарыхы сөзүн угууга
Далайлар киши чаптырган.
Таштабай айттым сөзүңдү
Өзүмө-өзүң тапшырган.
Тагдырга жакын болгон бейм,
Танып барам акылдан.
Кыргызга нускам калбады
Кыраан Манас баатырдан,
Арманым ушул калайык
Арбактуу эрди таштабай
Айтса экен элим артымдан (КФ, 222-инв., 29–34-б.).

Т. каза болгон күнү ай тутулган. Улуу манасчынын талантын жогору баалап, ыйык туткан эл бул кубулушту анын өлүмү м-н байланыштырып, табиятын да аза күтүүсү катары аңыз сөз кылышкан.

Т. «Манасты» көпкө айтпай калган учурларында буулугуп кетчү экен. Ал эми аны аткарган учурда, өзү эпикалык каармандардын арасында жүргөндөй болуп, түрдүү окуяларды элестеп кетем дечү экен. Бул анын чыгармачылык шыктанышынын канчалык күчтүүлүгүн, поэтикалык дүйнөсүнүн кеңирилигинен кабар берет.

Р. Сарыпбеков

ТЫНЫБЕК – эпизоддук кейипкер. ВЖЭде Манастын кырк чоросунун бири (ВЖЭ, «Ала-Тоо», 1979, № 7, 91-б.).

ТЫНЫМКАН – эпизоддук кейипкер. Айчүрөктү жандап жүргөн нөкөрлөрүнүн бири экени гана айтылат (КВ, «Семетей», 185).

ТЫНЫМКАН – эпизоддук кейипкер, Сарыкандын байбичеси. Чачыкейден Акшумкардын дайынын сурап арага түшкөн үч байбиченин бири (СК, «Семетей», 2. 25–27).

ТЫНЫМСЕЙИТ – эпизоддук кейипкер, казак уруу башчыларынан. Алмамбет м-н Көкчөнү араздаштыргандардын бири (СО, 2. 243).

ТЫНЫСТАНОВ Касым (1901, азыркы Ысык-Көл р-ну, Чырпыкты айылы – 1938, Фрунзе, Чоң-Таш) – кыргыз тил илимин негиздөөчү, кыргыз фольклорун, а. и. «Манас» үчилтигин эл ичинен жыйноого ж-а илимий изилдөөгө багыттоочу, коомдук ишмер, профессор (1936). Кат-сабатка атасы үйрөткөн. Алгач айылдык диний мектептен (1909–1912), 1913–1914-ж. Байсоорун айылындагы өзбек мектебинен, 1914–1916-ж. Каракол шаарындагы жергиликтүү орус мектебинен билим алган. Ташкендеги казак-кыргыз эл агартуу ин-тунда (1924) окуган, инттун акыркы курстарында (1922–1924) «Ак-Жол» газетасынын, «Жаш кайрат», «Сана» журналдарынын редакциясында кызматкер, Кара кыргыз илимий ко-

миссиясына мүчө, ин-тту бүткөн жылы Түркстан респ-касынын Академиялык борборунун, Кыргыз обл. бөлүмүнүн секретеры, 1925-жылдын башында төрагасы. 1925-жылдан «Эркин-Тоо» газетасына редактор, 1926–30-ж. Кыргыз АССР эл агартуу комиссары. 1928-ж. «Жаңы маданият жолунда» журналын уюштурууга катышып, 1931-жылга чейин анын жооптуу редактору, 1930–37-ж. Кыргыз маданият курулуш ин-тунда илимий кызматкер ж-а директор, ошол эле учурда (1932–37) Кыргыз мамл. педин-тунда мугалим. 1932-жылдан доцент, 1936-жылдан профессор.

Т. кыргыздын улуттук жазуусун иштеп чыгууга, асыресе араб алфавитин кыргыз тилине ылайыкташтыруу, араб алфавитин латынча, латынчаны орус алфавити м-н алмаштыруу иштерине катышкан. Азыркы кыргыз адабий тилинин орфографиясынын негизги принциптеринин долбоорун (1934-ж.) иштеп чыккан. Кыргыз тилинде туңгуч окуу китептерин («Окуу китеби», 1924, «Чоңдор үчүн алиппе», 1926), кыргыз тилинин туңгуч норматив грамматикасын («Биздин тил», 1927), Кыргыз тилинин морфологиясын (1934), Кыргыз тилинин синтаксисин (1936) ж-а Кыргыз тилинин терминологиялык сөздүгүн (1933) биринчи түзгөн.

Т-дун адегенде казакча, 1922-жылдан баштап кыргызча жазган ырлары 1920-жылдарда Алматы ж-а Ташкенде казак тилинде чыгып турган «Ак-Жол», «Өрүс», «Тилчи» газеталарына) жарыяланып, 1925-жылы «Касым ырларынын жыйнагы» деген ат м-н Москвадагы СССР элдеринин Борб. басмаканасынан басылып чыккан. Т. туңгуч көркөм котормочу, ал «Интернационалды» ж-а И. А. Крыловдун «Ийнелик менен кумурскасын» кыргыз тилине которуп, 1924-жылы басылган «Окуу китебине» киргизген. 1925-жылы орустун революциячыл ырларын «Өзгөрүш ырлары» деген ат м-н которуп, кичине китепче кылып чыгарган. Мындан тышкары «Мариям менен кол боюнда» деген көлөмдүү аңгемеси жарыяланган (1924-ж.). Т. кыргыз элинин оозеки чыгармаларын, асыресе «Манас» эпосун жыйнооого зор көңүл бөлүп, бул темада атайын макалалар жазган, уюштуруу иштерин жүргүзгөн. Мис., улуу манасчы Саякбай Карала уулунун айтуусундагы «Манас» үчилтигин толук жазып алуунун демилгечиси ж-а уюштуруучусу болгон. Башка авторлор м-н биргелешип жазган «Академия кечелери» аттуу пьесалар циклинин биринчисине өзөк катары «Манас» эпосун алган. «Манас» эпосун орусчага которуу ишине катышкан (котормолорунун түп нускасы Кыргыз ИАнын КФда сакталып турат).

З. Бектенов

ТЫҢЧЫ – жашырынып, аңдып сөз угуучу; артынан көз салып жүрүүчү, шпион. Байыртадан эле белгилүү. Падыша, кандардын, о. эле жоолашкан эки тараптын Т-лары болуп, алар маанилүү сөздү, кеңешти, алдыда жасалуучу ишти ж. б. жашырын билип, өз жагына жеткирип турган. Согушта, байгелүү аштойдо Т-нын иш-аракети өтө маанилүү болгон. Эпосто мындай айтылат: «Айтса кепти шыбырап Алыстан уккан тыңчы бар» (СО, 3. 185). Эсенкан кызы Бурулча Алмамбеттин Бээжинге келгенин түшүнөн билип, буйрук берет:

Корголоп турган капкачы,
Бүгүн капканын оозун жаппачы.
Кайтарып турган тыңчылар,
Сакчың менен биригип
Жаныма бирөөң жатпачы (СК, 2. 140).

Мындан Т. жоо тарапта гана эмес, өз ичинде да жүрө тургандыгын баамдоого болот.

Ы. Кадыров

ТЫРГООТ – этноним. Эпостун негизги вариантарынын баарында душман тарабындагы элдин (уруунун) аты катары салттык түрдө айтылат: «Тыргоот-калмак элинен Эки жүз мин, он алты Эсен келди бар калкы» (СО, 2. 45). «Тыргоот деген эли бар, Кайнап жаткан кытайдын Канча түркүн жаны бар» (СК, 2. 19). Мында тарыхый турмушта болгон чындык чагылдырылган. Тарыхта 14-к-дын аягында Эртиштин башатынын чөлкөмүндө, «Дөрбөн ойрот» (Төрт ойрот) деген калмак урууларынын бирикмеси, б. а. төрт уруудан турган мамлекеттик бирикме түзүлгөн. Тарыхый маалыматтар б-ча калмактын ал төрт уруусу төмөнкүлөр: чорос, хошоут, торгоут, хойт экендиги маалым. Демек, эпостогу Т. деген этноним ошол 14-к-дын аягынан бери эпикалык душман катары сакталып, текстте айтылып калган. Эпосто: «Төрт арыштуу ойроттун, төрөсүнүн баласы» (РЖВ, 23) деген саптар түздөн-түз «Дөрбөн ойрот» (Төрт ойрот, төрт уруунун бирикмеси) ж-дө айтылып, салт б-ча сакталып келгендигин айгинелеп турат.

Э. Абдылдаев

ТЮРИН Виктор Степанович (1917, Башкырстан, Белебеев р-ну, Раево айылы – 2008, ошол эле жер) – сүрөтчү. 1929-ж. ата-энеси м-н Кыргызстанга (адегенде Ак-Суу кыштагына, андан кийин Бишкек шаарына) көчүп келген. 1936–40-ж. Москвадагы «1905-жылдын эстелиги» сүрөт окуу жайында билим алган. 1940–45-ж. Советтик Армиянын катарында кызмат өтөгөн. 1945–51-ж. В. И. Суриков атн. Москва мамл. сүрөт ин-тунда окуган. 1947-ж. Кыргызстанда Манастын миң жылдык мааракесин өткөрүү белгиленип, ал үчүн «Манас» сүрөт-өнөр искусствосунда» аттуу көргөзмө уюштурулмак. Бул көргөзмө үчүн Т. «Манастын күмбөзү» пейзажы ж-а күмбөздүн жанында куран окуп жаткан эки адам тартылган «Этюдун» жараткан. 1951-ж. В. Вейстан ж-а Г. Айтиев м-н бирдикте Кыргыз мамл. академиялык опера ж-а балет театрында жасалгалоого катышкан ж-а Айчүрөк ж. б. айкелин тарткан.

ТЮРКОЛОГИЯ – 88» – Фрунзе (азыркы Бишкек) шаарында 1988-ж. 7–9-сентябрда өткөн Бүткүл союздук V түркология конференциясынын докладдарынын ж-а билдирүүлөрүнүн тезистер жыйнагы (Ф., 1988). Бул жыйнакка 635 окумуштуу түркологдун 423 илимий докладдары м-н билдирүүлөрүнүн тезистери кирген. Китепке түркология маселесинен тышкары «Манас» эпосу б-ча Бүткүл союздук симпозиумдун материалдарынын тезистери жарыяланган. Анда «Манас» б-ча 39 окумуштуунун доклад тезиси жарыяланган, к. *Симпозиум (1988)* «Манас» эпосу б-ча боюнча союздук симпозиум, *Бүткүл союздук V* түркология конференциясы.

«ТЮРКСКИЙ ГЕРОИЧЕСКИЙ ЭПОС» – В. М. *Жирмунскийдин* тандалган эмгектер жыйнагы (Л., 1974). Китеп кириш сөз, библиографиялык очерк м-н башталып, «Манас» эпосун изилдөөгө киришүү, «Алпамыш жана баатырдык жомок жөнүндө аңыз», «Идиге жөнүндө аңыз» (Тарыхый булактардагы ногой баатырлары жөнүндөгү эпикалык аңыздар), Өгүздөрдүн баатырдык эпосу жана «Коркут китеби» деген чоң бөлүмдөн турат. Андан сырткары «Орто Азия элдеринин жомокчулары», «Түрк элдеринин элдик ырлары жөнүндө» деген макала-

лары да кирген. Китептин аягына пайдаланылган адабияттардын орус, СССР элдеринин тилдериндеги ж-а чет тилдеги тизмеси, китепте жолугуучу адам аттарынын көрсөткүчү берилген.

Кириш сөздө В. М. Жирмунскийдин илимий чыгармачылыгы ж-а илимий изилдөөсүнүн негизги багыттары ж-дө кыскача түшүнүк берилген. «Библиографиялык очерк» автордун 1969-ж. англис тилинде жарык көргөн китебинен алынган макаласынын котормосу. Очеркте түрк тилдүү элдердин баатырдык эпосторун ж-а фольклорун изилдеген В. В. Радлов, В. В. Бартольд, Г. Н. Потанин, П. Н. Мелиоранский, А. Н. Самайлович, И. А. Беляев, Герман (Арминий) Вамбери, Ч. Ч. Валиханов, Н. Ф. Катанов, А. Диваев, А. С. Орлов, М. Ауэзов, М. Богданова, К. Рахматуллин, Б. Юнусалиев, Х. Зарифов, В. И. Вербицкий өңдүү белгилүү илимпоздордун илимий изилдөөлөрү ж-дө баяндама берилген. О. эле В. В. Радловдун «Түндүк түрк урууларынын элдик адабияттарынын үлгүлөрү», В. В. Бартольддун «Коркут атанын китеби», каракалпак поэмалары «Едиге», «Кобланды» ж-а казак эпосу «Алпамыш баатыр», «Козу-Көрпөш, Баян-Сулуу», кыргыз эпосу «Манас» эпос-дастандардын келип чыгыш булактары, алгачкы жарыяланышы, айтуучулары ж-дө ж. б. маалыматтар камтылган.

Китептин биринчи бөлүмү бүтүндөй «Манас» эпосуна арналган (к. *Введение в изучение эпоса «Манас»).*

Китептин «Алпамыш жөнүндө аңыз» деген экинчи бөлүмү автордун тарыхый-салыштырма планда кеңири иштелип 1960-ж. Москвадан жарык көргөн капиталдык монографиясы. Бул эмгек эки бөлүктөн турат. Эмгектин биринчи бөлүмүндө «Алпамыш» жомогунун келип чыгышынын коңурат (куңгарт), өгүз, кыпчак, алтай версиялары каралат. Дастандын өзбек, каракалпак, казак, алтай тилдеринде жарык көргөн варианттары салыштырылат. Келип чыгыш теги изилденет. «Алпамыш» о. азиялык элдердин «Юсуп жана Ахмед», «Жаныш-Байыш», «Козу-Көрпөш, Баян-Сулуу», «Ядгар» ж. б. дастандарына тийгизген таасири иликтенет. Экинчи бөлүм дастандын сюжетин, окуяларын талдоого арналган. «Идиге» жөнүндө аңыз» бөлүмүндө түрк элдеринен (казак, каракалпак, өзбек, ногой, түркмөн, башкыр, сибирь татары, алтай) ар түрдүү учурда жазылып алынган ар кандай версиялары иликтенет. «Тарыхый булактардагы ногой баатырлары жөнүндөгү эпикалык аңыздар» бөлүмүндө казак эпосорундагы ногой баатырлары тарыхый өңүттөн каралып, изилденген. «Өгүз баатырдык эпосу жана «Коркут китеби» бөлүмүндө «Коркут атамдын китеби» дастанынын изилденүү тарыхын талдап, окумуштуу дастан тууралуу кеңири иликтөө жүргүзөт. Ал эми «Орто Азия элдеринин жомокчулары» макаласында Түркстандагы элдердин айтуучулары, алардын чыгармачылык өзгөчөлүктөрү ж-дө илимий пикир айтып, манасчылар, а. и. Сагымбай, Саякбай туурасында да сөз козгойт. «Түрк элдеринин ырлары жөнүндө» макаласы жалпы эле түрк ырларынын теориясына арналган. Негизинен түрк эпосторун системалуу салыштырып изилденген бул эмгектин түрк тилдүү элдердин эпосторун ж-а «Манас» эпосун изилдөөдө маани зор.

Ы. Кадыров

ТЯНЬ-ШАНЬ – топоним. Таң-Шаң түрүндө СОВдо (2. 170) гана кезигет. Т.-Ш. топониминин башаты уннуларга (хунну) тийиштүү. Уннулар б. з. ч. эле «Теңир-Тоо» (Кытай жылнаамасында – Цилянынань) деп атап келишкен. Ы-

тайлар өз тилине Т.-Ш. деп которуп, анын ар кайсы бөлүгүн (Т.-Ш., Богдошань, Байшань, Цунлин ж. б.) атаган. Кыргыздар илгертеден эле Ала-Тоо, Керме-Тоо атап келген. Т.-Ш. топонимии таркаткан (19-к. 30-ж.) европалык окумуштуулар болгон. Сагымбай «Манаста» Т.-Ш., Таң-Шаң деп берген. Мекенибиздеги нукура «Ала-Тоо» наамы жасалма Т.-Ш. атын биротоло жокко чыгарып, картада өзүнүн мыйзамдуу ордун ээлөө жолунда турат.

ТЭЭК-ТАШ – топоним. Көкөтөйдүн ашын берерде Бокмурун Ташкенден Каркырага көчкөндө басып өткөн жерлердин бири. Географиялык реалияда Алматы обл-ндагы тоо ж-а капчыгай (Чарын дарыясынын жээгинде).

У

УБАҢ – топоним. Көкөтөйдүн ашында ат чабыштын байгесин зордуктап талап алып кетип бараткан Коңурбайдын астынан тосуп, конок кылууга даяр турсун деп Жолой катыны Кыяшка Жумабекти кабарга жөнөтөт. Ал кабар б-ча Жолойдун айылы чанактан көчүп У. тоонун оюна түшүшөт.

УБУКЕЕВ Мелис (1935, Фрунзе – 1996, Бишкек) – кыргыз совет режиссёру. КМУну (1959), Бүткүл союздук мамл. кино ин-тун бүтүргөн (1964). Кыргыз Республикасынын эл артисти (1991). С. Герасимовдун өнөрканасынан таалим алган. У. кыргыз киносунун көрүнүктүү ишмерлеринин бири. Улуттук киноөнөрүнүн өсүш жолуна чыйыр салгандардан. Анын чыгармачылык кудуретин, багытын, өсүш процессин «Элеттик карыя» дарек фильми, «Тайгак кечүү» көркөм фильми, «Ак Мөөр» көркөм телефильми аныктаган. Аны элибиздин эпикалык маданияты кызыктырып, чейрек кылымдан бери, өзгөчө «Манас» эпосунун тегерегинде эмгектенген. 1966-ж. У. «Семетейди» бүт (кыскача) ж-а «Манас» эпосунун тандалган айрым эпизоддорун Саякбайдын айтуусунда тасмага (11000 *м)* түшүргөн. Кыргызфильмдин архивинде Саякбайдын айтуусунда тартылган беш сааттык материал сакталууда. О. эле У. үч бөлүктөн турган «Саякбай» дарек фильмин жараткан. «Манас» эпосунан маниси, мазмуну, көлөмү жагынан орчундуу материалды толук метраждуу «Түбөлүккө коюу» тасмасында пайдаланган.

1988-ж. манасчы Саякбай Карала уулуна арналган 7 бөлүктөн турган «Улуу манасчы» дарек фильмин жараткан. Бул фильм таланттуу Саякбай Карала уулунун манасчылык өнөрүндөгү өзгөчөлүккө арналып Саякбай Карала уулунун феноменин, чыгармачылык образын жараткан.

«Манас» эпосунун ар кыл бай аспектилерин, пласттарын ичине камтыган бир канча бөлүктүү ««Манас» – кыргыз элинин улуу дастаны» деген эссени тарткан. Алар бири м-н бири тыгыз карым-катышта болуп бир бүтүндүккө ээ болгон эпостун маңызын, маанисин ачып берген. «Манастын» купуя сырын ачып берүүдө режиссёр кыргыз элинин турмушу м-н тыгыз байланышта болгон залкар ойлорду, сюжеттик сызыгын, образдарды билгичтик м-н пайдаланган.

Бул чыгармасында «Манас» эпосунун бүгүнкү күндө изилдене турган орчундуу проблемаларынын түрмөгүн көтөрө алган. Ал гана турсун айрымдарын өз алдынча чечкен. Эпостун семантикалык маанисин, тарыхый тамырын, булактарын, образдарын, көркөм табиятын, манасчылык өнөрдүн купуя сырын кино

«тилине» которууда чыгармачылык м-н мамиле кылган. Бул деңгээлге жетүүдө режиссёрдун кыргыз элинин эпикалык маданиятын жакшы билгендигинде, изилдөөчү инсан катары эпостун мурда көтөрүлбөгөн чордонун козгой алган. 1991-ж. эки бөлүктөн турган «Миң жылдыктын пролого» аттуу дарек фильмин жараткан. Фильм Кыргыз Республикасынын ИАсында да болуп өткөн «Манаска» арналган симпозиумду тартуу м-н бирге эпосту изилдөөнүн тарыхын чагылдырат, аны тереңдетүүнүн проблемасын, миң жылдык юбилейин белгилөө маселесин козгойт.

К. Ашымов

УГАНАК – эпизоддук кейипкер. Калмак баатыры. Чоң казатта Алмамбет, Чубак, Сыргак окко учуп, өзү жалгыз калган Манас баатыр Чыйырды м-н Каныкей Аколпоктун жакасына «Алмадай болгон куу башка, Күч келгенде атсын деп тигип койгон «Касиеттүү болот окту» алып, Аккелтеге салып атканда У. баштаган сегиз аярдын башын жулуп кетет (КВ, 2. 275).

УГУЗ КАН – Манастын түпкү бабаларынын бири. У. к-дын ысымы түрк элдеринде кеңири тараган. Санжыра б-ча, түштүгү Мисирге (Египет), батышы бараңга чейинки аймакта жашаган элдерди баш ийдирип, зор империяны түзгөн улуу каган болгон. Кыргыздар «Ууз кан» деп айтышкан. Энесинин боюна нурдан бүтүп, төрөлгөндө эле анын баатырдык белгилери билинет. Энесинин эмчегин бир жолу оозуна алган б-ча эмбей коёт. Төрөлгөндөн кырк күндөн кийин басып, сүйлөп, өзүнөн улуу балдар м-н ойноп кетет. Санжырадагы маалыматтарга караганда, Угуз кагандан сырткы турпатынан байыркы түрк элдеринин тотемдик белгилери көрүнөт: «анын буттары буканын буттары сыяктуу, бели карышкырдыкындай ничке, ийиндери кундуздукундай көркөм, көкүрөгү аюунукундай бийик». Жортуулга чыкканда жол көрсөтүп, согушка киргенде жеңишке ээ кылып, адамча сүйлөгөн көк бөрү аны дайым колдоп жүрөт. Угуз кагандын биринчи аялы – асман кызынан Күн, Ай, Жылдыз деген үч бала төрөлөт. Экинчи аялы Жер, сулуусунан: Көк, Таг, Тенгиз деген үч уул көрөт. Байыркы огуздардын эки канат эли ушул эки аялдан төрөлгөн балдардан тарайт. Санжыраларда огуз элинин жыйырма төрт уруусу уугуз кагандын жыйырма төрт небересинин урпактары делет. Абулгазинин айтканы б-ча Кыргыз У. к-дын бир небереси. «Манас» эпосунда Угуз каган (У. к.) Манастын түпкү бабаларынан болору айтылат: «Мурункулардан калган сөз: Каракан, Угуз кандан кийин Аланча кан уругу нан Байгур, Уйгур дегендер (болгон) экен» (СО, 1. 15).

А. Алимбаев

УГУЗУУ, У г у з у у ы р л а р ы – салттык расмилер м-н коштолуп айтылуучу каада-салт ырынын байыркы түрү. Эл чыгармачылыгында кара сөз ж-а ыр, куу формасында кездешип, калк арасында кеңири таралган. Кыргыздарда адамдын өлгөнүн үй-бүлөсүнө, жакындарына У. зор адамкерчилик ж-а боорукерлик маанайда өткөн. У. милдети кез келген эле кишиге ыйгарыла бербеген. Адатта үйүнөн сырткары жүрүп каза тапкан адамды угузарда көптү көрүп, көп жашаган чечен же акын, кадырлуу кары сөздү баштап, бул дүйнөдө боору бүтүн, башы эсен адамдын жоктугун, эртеби, кечпи өлүм ар бир кишинин башына келе тургандыгын, мындай кайгыны, орду толбос оор жоготууну акыл токтотуп кайрат м-н көтөрүү зарыл экендигин, дүйнөдөн кайткан маркумга жакын адамдардын бардыгы кайгырып отургандыгын, бирок жазмыштын жазганынан сактап ка-

лар арга жок деген өңдүү мазмунда маселдетип салмактуу баяндай келип, анан өлгөн кишини угузат. Ушул У. салты элдин оозеки чыгармачылыгында каада-салт ырларынын атайын түрү катары калыптанган.

У-нун өзүнө таандык стили болуп, көбүнчө жорго сөз түрүндө маселдетип табышмактуу айтылат. Акылдуу, кыраакы адам сөздү аягына жеткирбей эле түшүнөт. Буга эл ичинде айтылып жүргөн Жээренче чеченге байбичесинин өлгөнүн У-су далил. Кайгылуу окуяны күү аркылуу билдирген учурлар да болгон. У. ырларын көбүнчө акындар аткарышкан. Мис., Токтогулга баласынын өлгөнүн Коргоол ырчы угузган. У-нун поэтикалык түрү түрк элдеринде 13-к-да эле белгилүү болгон.

У. ырларын «Манас» эпосунан да көп жолуктурууга болот. Чыгарманын өзгөчөлүгүнө, эпостогу окуяларга, каармандардын кыймыл-аракетине, кулкмүнөзүнө ылайык реалдуу жүктү көтөрөт. Айрыкча СКВда У. ырлары терең эмоциялуу, экспрессиялуулугу м-н айырмаланып, салттык нукта берилет. Ит-Өлбөстүн чөлүндөгү согушта Алмамбет, Чубак, Сыргактын, Музбурчак, Көкчөнүн окко учканын, кошундун көп жоготууга учураганын Манаска Ырчы-уул угузат. Кайгылуу кабарды Манаска жеткирүү м-н гана чектелбестен, «Баатырым, ким токтотот чебинди?»,– деп калкынын мындан аркы тагдырын ойлоп, кайгыга батат.

Жаралуу Манастын элине кайтып, Алмамбет м-н Чубактын жесир калган аяштары Арууке, Бурулча, Бирмыскалга угузуп турган жери күчтүү сезим, оор кайгы м-н айтылып, У. ырларынын жанрдык чегинен чыгып, арман, жоктоо ырларынын салттуу мотивдери м-н айкалыша берилет. Манас канчалык баатыр, кайраттуу болсо да, Алмамбет, Чубактын эшиктеш тигилген ордосун көргөндө «ителгидей кайран көз ирмебей көзгө жаш алып», «каңырыгы бек түтөп», окуруп, кыраандарынан айрылганын калайык-калкка жарыя салат:

Аккула окко учурдум, аяш,
Азизкандын гана жалгызы, аяш,
Алмамбет шейит кечирдим, аяш!
Канатымдан кайрылдым, аяш,
Кара кылып отурган
Кан Чубактан айрылдым, аяш!
Мен Бээжинди чаптым, көп алдым!, аяш!
Бээлесе жанга табылбас,
Мен Сыргагымды жеп алдым, аяш (СК, 2. 223).

Тулпарынан, ишенген баатырларынан, калың кошундан айрылып, «канатын өрткө чалдырган» журт атасынын чексиз кайгысы, түгөнгүс арманы, орду толбос жоготуусу ушул У-да берилет:

Эгиз көзү түгөйүм, аяш,
Экөөнү катар жеп алып,
Мен өлбөй кантип жүрөмүн, аяш!
Кара гана Бээжин, Каканчын, аяш,
Мен камаганда өлбөдүм аяш,
Ач арстан, ары шер

Жардыгында өлбөдүм, аяш,
Алмамбет, Чубак, Сыргак шер
Бардыгында өлбөдүм, аяш!

Кан Манас минтип кайышып турганда «кайың ыйлап, тал ыйлап» «калайык журттун баары ыйлап», кыздар кызылдан, катындар карадан кара кийип бүтүндөй журт аза күтөт. Эпостун сюжеттик өзөгүндө У. ырлары эстетикалык көркөмдүк мааниге да ээ.

Б. Кебекова

УДАЙЧЫ – канды (акимди төрөнү) ээрчип жүрүүчү жоокер, анын буйругун аткаруучу жан-жөкөрү. Эпосто: «Үйүнө бирин койбоңор, Удайчы менен датка деп» (СО, 2. 369) мансап ээлеринин катарында эскерилет.

УДАЙЧЫ – эпизоддук кейипкер. Каныкейдин нөкөрү. Чынайткандын атасы экени гана айтылат (СО, 2. 418).

УЙГУР – эпизоддук кейипкер. СОВдо кыргызга тектеш элдердин түп аталарынын бири. Аланча кан уруусунан. Байгурдун бир тууганы экендиги гана айтылат (СО, 1. 33).

УЙГУРЛАР – этноним. КЭРдин Синьцзян-Уйгур автономия р-нунун негизги калкы. СССР, Ооганстан, Пакистан, Индияда да жашайт. У. 840-жылдарга чейин Моңголияны мекендешкен. Алардын жетекчиси Моюн-Чур 745-ж. башка союздаш уруулардын жардамы м-н Борб. Азияда үстөмдүк кылган экинчи түрк кагандыгын талкалап, Уйгур мамлекетин түзгөн. Борбору Орхон дарыясынын боюндагы Орду-Балык (азыркы Хара-Балгас урандысы) болгон. Уйгур кагандыгына Саян-Алтай тоолорунда жашаган элдер да каратылган. Алардын ичинде Эне-Сай кыргыздары да баш ийдирилген. Бирок, алардын акимдери Уйгур кагандыгына каршы күрөш баштап, ал 820-жылдан баштап күч алган. 840-ж. Эне-Сай кыргыздарынын аскерлери жеңип, алардын борборун басып алган. Натыйжада Тарбагатай тоолоруна качып келген У-дын бир бөлүгү Чыгыш Тянь-Шанга сүрүлгөн. Эне-Сай кыргыздарынын аскерлери алардын артынан кууп барып, 843-ж. Куча ж-а Бешбалык шаарларын алган. Ал эми 843, 848-ж. кыргыздар түш.-чыгыш тарапка качкан У-дын экинчи бөлүгүн кубалап, Гоби чөлүнүн түш. ж-а Манжурияда жашаган шивэй уруусунун аймагына чейин барган. Эне-Сай кыргыздарынын 9-кылымда саясий жактан жогорулашы албан-албан дастандарды жарата турган окуя. Борб. Азияда ири мамлекетти түзүү учурундагы алардын согуш ийгиликтери «Манас» эпосунун алгачкы вариантына негиз болушу ыктымал. Бирок эпосто ошол мезгилдеги У. м-н болгон согуштардагы чагылдырылган окуялар бара-бара өзгөрүлүп, Эне-Сай кыргыздарынын 9-к-дагы саясий ийгиликтеринин жалпы фону, элеси гана сүрөттөлүп калгандыгы сезилип турат. Алардын ордуна Чыгыш Тянь-Шань, Жуңгария, Жети-Суу ж-а О. Азияда болуп өткөн тарыхый окуялардын сюжеттери кирген.

Ө. Караев

УЙКАШ, р и ф м а – эки же андан ашык саптын айрым тыбыштарынын же тыбыштык комплекстеринин кайталанышы, окшошуусу; ыргактык биримдиктеги тыбыштык кайталоолор. Уйкаштык болуш үчүн эки же андан артык сап керек, аларда тыбыштык окшоштук болушу зарыл. «Манас» эпосу ыр түрүндөгү чыгарма болгондуктан кыргыз ырынын мыйзам ченемине ылайык уйкаштыкка

негизделген. У. эпосто ыр түзүүнүн негизги каражаты катары кызмат кылат, б. а. «уйкаш ырды уюштурат, ырдагы сөздөрдү чачыратпай кармап турат, ыр саптарын эсте каларлык ж-а уккулуктуу кылат» (С. Жигитов, Көркөм сөз маселелери, Ф., 1982, 230-б.).

Кыргыз ырларынын уйкаштыгын классификациялоонун негизинде «Манастын» У-тык системасын төмөнкүдөй бөлүштүрүүгө болот.

1. **У-тардын саптагы ордуна карай бөлүнүшү.**

а) Б а ш к ы У. (саптын башындагы сөздөр уйкашат); Мис., Бөлөк өлүк дүйнөңдү, Бөлүккө салып жайнатып (СО, 3. 89).

б) И ч к и У. (саптардын ичиндеги сөздөр уйкашат.

в) А я к к ы У. (саптардын аягындагы сөздөр уйкашат), мис.,

Көкөтөйдүн көк туусу	а
Көтөрүлдү калкылдап.	б
Ырамандын Ырчыуулу	а
Жар чакырып баркылдап.	б

2. **Уйкаштыкты түзгөн сөздөрдүн ж-а сөз айкаштарынын түзүлүшүнө карай бөлүнүшү.**

а) Ж ө н ө к ө й У. (саптын аягындагы бирден гана сөздөр уйкашат); мис.,

Найзалашып жатканда,	а
Көөдөгүмдөн оолуктум.	б
Карачанын Сайкалдын,	в
Алдынан чыгып жолуктум.	б

б) Т а т а а л У. (эки же андан ашык сөздөрдөн, сөз айкаштарынан түзүлөт). Татаал У-ты өз ара экиге бөлсө болот.

Кош кабат татаал У.

Көңүлгө коркуу жык толуп,	а
Кайраты бойдо жок болуп.	а

Редифтүү татаал У. (акыркы сөздөрдүн кайра-кайра кайталанышы, б. а. редифтин жардамы м-н түзүлөт). Мис.,

Балтыр этиң толо элек,	а
Балбан күчүң боло элек.	а
Жүрөк этиң толо элек,	а
Жүткүнөр кезиң боло элек.	а

3. **У-ты түзгөн тыбыштардын сөздөгү катышына карай бөлүнүшү.**

а) Т о л у к У. (сөздөгү же сөз айкашындагы бардык тыбыштар үндөшөт); мис.,

Нар буурадай кеңгиреп,	а
Намыс үчүн зеңгиреп,	а
Турган экен Коң төрө,	б
Сайышты самап эңгиреп.	а

Т о л у к э м е с У. (айрым гана тыбыштар, көбүнчө сөз мүчөлөрү уйкашат да, уйкаштык жарым-жартылай, толук эмес болот); мис.,

Көп кыялды ким тыяр, а
Көп сүйлөбө жакшылар. а
Акдөө, Көкдөө, Кызылдөө, а
Ат көрбөгөн баары жөө. а

«Манастын» ыр түзүлүшүндө толук У. басымдуу болуп, чыгарманын укку-луктуулугун арттырып турат.

4. **Жасалыш ордуна карай,** б. а. строфадагы кайсы сап, кайсынысы м-н У-кандыгына карай да бир нечеге бөлүштүрүлөт. Адабиятчылар арасында У-ты мындай бөлүштүрүү б-ча ар кандай пикирлер бар. Г. Л. Абрамович туташ (а-а-б-б), кайчы (а-б-а-б), айланма (а-б-б-а); В. Гончаров жуп (туташ; а-а-б-б), кайчы (а-б-а-б), тегеректелген (курчалган, айланма; а-б-б-а); өзбек адабиятчылары А. Зуннунов, Н. Хатамов жуп (а-а-б-б), кесме (а-б-а-б), айланма (а-б-б-а); Л. И. Тимофеев туташ же (жуп; а-а), үчтүк (а-а-а), кайчы (а-б-а-б), курчалган (айланма, тегеректелген, а-б-а-ба), машакаттуу (а-а-б-а-а-б) ж. б. «Манас» эпосунда У-тын төмөнкүдөй түрлөрү бар.

а) Э г и з (ж у п) У. (саптар экиден жупташып уйкашат); мис.,

Топосу тоодо бөлүнгөн, а
Толук дүйнө көрүнгөн. а
Жети жүз миң жылкысы, б
Жети жүз экен жылкычы. б

б) А к с а к У. (биринчи, экинчи, төртүнчү саптар уйкашат да, үчүнчү саптан аксап өтөт). У-тын бул түрү эң көп колдонулат. Мис.,

Каарданса кармаган, а
Кармаганын чайнаган, а
Кара кытай манжуудан, б
Кармашаар жоосу калбаган, а

в) Ш ы д ы р У. (бардык саптар катары м-н шыдыр уйкашат), мис.,

Кара курттай быжылдап,
Найзанын учу жылтылдап,
Адамдын башы кылтылдап
Жер союлуп былкылдап.

г) А т т а м а (к а й ч ы) У. (саптар ортодо бирден сапты, кээде экиден сапты аттап уйкашат); мис.,

Каргышы ката кетпеген, а
Катындардын баарысын б
Калыңдык менен тепсеген, а
Каныштан каргыш албасын! б

д) О р о м о У. (биринчи сап м-н төртүнчү сап уйкашып, ортодогу өз ара уйкашкан эки сапты ороп турат). Эпосто сейрегирээк жолугат.

Намыстанып калыптыр,
Бокмурундун башына
Келип алып ашына б
Бейорун өкүм салыптыр. а

Эпосто У-тын мындан башка сейрек болсо да учураган түрлөрү бар. Чыгарманы аткаруу процессинде бир *строфада* У-тын бир нече түрү да колдонулган. Улам акыркы сөзгө карай У. кууп кете берген. Мис., жыйырма алты саптан турган бир строфадагы У. схемасы: а-а-б-в-б-г-г-д-д-ж-ж-з-ж-ж-и-к-и-л-м-н-ң-о-м-м-ө-ө

Кырк чоронун артынан,	а
Кызматы минтип артылган,	а
Баатыр жөнөп калганда,	б
Жерди басып аягы,	в
Жети кадам салганда	б
Токтой тургун баатыр деп,	г
Тозулган киймиң акыр деп.	
Катар киймиң зеки деп,	д
Кара торпок кескилеп,	д
Эски киймин талатып,	ж
Эгесине зар айтып,	ж
Басып үйдөн чыгаарда	з
Сары улактан таптырып,	ж
Садагасын чаптырып,	ж
Жеңеңдин иши ушундай,	и
Жетим бала башына	к
Бирден жамбы муштумдай.	и
Эси бары дүйнө деп	л
Колтугуна катышып,	м
Көөдөктүн ишин көрүп ал,	н
Көчөдөгү бакалга	ң
Жети-сегиз жаңгакка	о
Бир жамбыны сатышып,	м
Көчөгө салып атышып,	м
Жетим менен жесирди	ө
Жергесине келтирди.	ө

Көрүнүп тургандай строфанын уйкаштыгы өтө эркин, уйкашсыз калган саптар да көп (в-з-к-л-н-ң-о), ал түгүл уйкаштык бир топ саптан кийин кайталанат (м кайра төрт саптан кийин үндөшөт). «Манастын» ырларына айрыкча аралаш У. мүнөздүү, б. а. ыр тобу баштан аяк өзгөрүлүп У-а берет. Айрым окумуштуулар мындай ык эпикалык стилди сактоого мүмкүнчүлүк түзгөндүктөн аны эпостун ыр түзүлүшүндөгү туруктуу белги катары карашат (К. Кырбашев).

У-ты түзүү аябагандай татаал иш ж-а сөз корунун байлыгын, тапкычтыкты, ой жүгүртүүнүн ыкчамдыгын, кенендигин талап кылат. О. эле У. кууп кетүү чыгарманы мазмундук, көркөмдүк жагынан кемитип коюшу мүмкүн. «Манаска» «кеп айтат – деп айтат», «Чубак – чунак», жер эле – эл эле», «сөз жетпес – көз жетпес», «мунарык-тунарык», тоо барбы – жоо барбы» деген өңдүү туруктуу У-тар да бир топ учурайт.

«Манас» эпосунун ыр түзүлүшүндөгү У-тыкка мүнөздүү дагы бир көрүнүш – редиф. Редифти колдонуу м-н манасчылар өзгөчө басым түшө турган сөздү бөлүп көрсөтүшөт, тексттин ошол бөлүмүнүн өзөгү редиф м-н байланышат ж-а

ырдын эмоциялык-экспрессиялык таасирин күчөтүп, манасчынын аткаруу чеберчилигин ар тараптуу кылат.

А. Муратов, Б. Кыдырбаева

УКУРИЯ – эпизоддук кейипкер, калмак баатыры. Араникте болгон согушка катышат (КВ, 1. 116).

УЛААН, У л а н – топоним. Көкөтөйдүн ашында чабылган аттар басып өткөн жол:

Чабдардын белин ашырып,
Иленин боюн бастырып,
Улуу өзөн менен сыдыртып,
Уландын учун кыдыртып (СО, 3. 159).

Аталган жер-суу аттары Казакстандын түш.-чыгышында жайгашкан.

УЛАБАС – топоним. Бокмурун Көкөтөйдүн ашына келип түшкөн Манаска: «Күн батышын карасам Улабастын учунда, Кырга да аскер толуптур» (СО, 3. 120) – деп, ашка келген элдин көптүгүн айтканында эскерилет.

УЛАККАН – эпизоддук кейипкер. СКВ б-ча Каракандын сегиз уулунун бири, Жакыптын бир тууганы, Сыргактын атасы. Каракан өлгөндө анын уулдарынын жаштыгынан пайдаланып Молто, Алооке кыргызды чаап алганда «Балдардын эрени Жакып, Улаккан» (СК, 1. 28), Каракандын сегиз уул Башчысы Жакып, Улаккан (СК, 1. 31), Акбалта, Текечи, Шыгайлар м-н бирге душманга каршы күрөш жүргүзүшөт. Каракандын уулдарын туш-тушка бөлүп айдаганда У. Ала-Тоодо калганы белгилүү болот. Манас Алтайдан Таласка көчүп келгенден кийин У. да Таласка көчүп келип, уулдуу болот. Баласынын атын Сыргак коюп, кырк чоронун бирөө, «Багып алсаң мураапың, Башкалардан кыраакың» (СК, 1. 195),– деп Манаска алпарып берет. Көбүнчө Сыргактын атасы катары аты гана аталат.

УЛАМЫШ – элдик оозеки адабиятта кеңири тараган жанрлардын бири. У-тардын көркөм структурасында тарыхый негизи бар өндүү окуялар баяндалат, алардын сюжетиндеги сүрөттөөлөр турмушка жакыныраак болот да, У-тарда тарыхый инсандар, окуялар, көрүнүштөр тууралуу, жер-суу аттарынын келип чыгышы ж-а тарыхый баяндоо ишке ашырылат. Кыргыз уламыштары эки чоң тематикалык багытка – тарыхый (тарыхый окуялар, чыныгы жашап өткөн инсандар ж-дө) ж-а топонимикалык (жер-суу аттарынын келип чыгышы чечмеленген) болуп бөлүнөт.

«Манас» эпосунун тутумуна, сюжетине өтө көп элдик У-тар сиңип кеткен. Кандайдыр бир деңгээлде эпосту толук бойдон У. деп айтууга да, ошол эле кезде жүздөгөн У-тардан куралган У-тар жыйындысы катары эсептөөгө да болот. «Манаска» байланышкан жер-суу аттарынын көпчүлүгүнүн чечмелениши эпостун көркөм структурасынан орун алган. Бул же тигил тарыхый инсандардын көркөм бейнеси да, тарыхый болгон окуялар да эпопеяда чагылдырылган. «Манас» эпосу – бул кыргыз мифтеринин, жомокторунун, уламыштарынын бир мезгилге келтирилген, жеке бир адамдын – Манас баатырдын тегерегине топтолгон энциклопедиялык жыйнагы болуп саналат (Ч. Валиханов. Чыгармаларынын беш томдук жыйнагы. 1-т., Алматы, 1961., 367-б.). Демек, көптөгөн У-тары бир кишинин айланасына топтолуп, бир мезгилге алып келинген. «Манастын»

сюжетинде үч муундун (Манас, Семетей, Сейтек) мезгилиндеги У-тар гана эмес, бүтүндөй кыргыз тарыхында түзүлгөн, жаралган У-тар бар десе болот.

У-тардын «Манас» эпосу м-н байланышкан экинчи бир жагдайы азыркы учурда бир топ жер-суунун аттарынын келип чыгышы топонимикалык У. катары эпостун сюжети аркылуу чечилиши. Маселен, Ак-Сайдагы Какшаал тоосунда Кыз Сайкалдын ору деген жери бар, уламыш б-ча Сайкал жоону ушул жерге жатып күтүүчү экен. О. эле эпостун өзүнүн мазмунунда эле айрым жерлердин аталышы кандайдыр бир окуяга, каарманга байланыштуу чечмеленген учурлар бар. Мис., кулжанын көптүгүнөн Кара-Кулжа аталган жер, болбосо Күнөс баатыр курман болгон жердин Күнөс аталышы ж. б.

А. Муратов. Р. Кыдырбаева

УЛАҢГЫ – эпизоддук кейипкер. Акунбешимдин чабарманы. Манас Орго канды жеңгенин угуп, Акунбешим колбашчыларына У. м-н Торгойду кабарга жиберет (СО, 2. 99).

УЛАРБОЗ – кытай балбаны Даң-даңдын минген аты. Манастын Нескаранын колу м-н болгон согушунда Даң-даң У-ду минип жекеге чыгып, кыргыздын Күнөс балбанын өлтүрүп, өзү казак баатыры Айдаркандын колунан каза табат (СО, 1. 219–222).

УЛАР-ТАШ – топоним. Манас Алтайдан кол баштап келе жатканда, У.-Т-ты басып өткөнү эскерилет. Бээжинге Алмамбет м-н чалгынга барган Сыргак баатыр Коңурбайдан жараланып, кыргыздын колуна кабар берүү үчүн баратып, У.-Т-тын бетинде кароол карап жаткан Бакайга жолугуп, уруштун жайын билдирет (СО, 4. 319).

УЛУГАТ – эпизоддук кейипкер. Каныкейдин нөкөрү. Манас Каныкейге күйөөлөп баргандагы ат чаап жар тандоодо аты төртүнчү келген Ажыбай тагдырына буюрган У-ка үйлөнөт (СО, 2. 418, 422).

УЛУКМАН, Л у к м а н – мусулман ж-а байыркы араб мифологиясында орун алган адилет, акылман киши. Арабдарга ислам дини киргенге чейин өтө узак жашаган даанышман кары, акылман ж-а баатыр катары белгилүү болгон. Эпосто негизинен ушул мааниде учурайт:

Балтачаны, балбаны,
Улукманы, карысы
Жоо кайдалап токтобой,
Келип турду ал жерге
Улуу-кичүү баарысы (СК, «Семетей», 2. 225).

«Кыйла улукман карыңар, Кытайга элди бергенче Кырылгыла баарыңар!» (СК, «Семетей», 2. 245). О. Азия элдеринде У. белгилүү дарыгер, табыпчылыктын пири катары да саналат. Кыргыздар У. деп Абу али Ибн Синаны аташкан.

УЛУУ-БАШ – топоним. Семетей баатыр Толтойдун жылкысына «Улуу-Баштын тоосунда» (РЖВ, 348) тийгени айтылат.

УЛУУ ЖҮЗ – казак элинин бир бөлүгү. Эпостогу «Насили казак, улуу жүз, Ыраман деген увазир, Башчы кылып алганы» (СО, 1. 91),– деп айтылган. У. ж. казак элинин үч бөлүгүнүн бир бөлүгү, к. *Казактар.*

УЛУУ-КАМЫР – топоним. Көкөтөйдүн ашына кабар берип жүргөн чабарман Жайма Көкүл жаш уул чатыраш ойноп жаткан Манас м-н Алмамбетке жолуккан жер (РЖВ, 146).

УЛУУ-КУЛЖА – топоним. Бокмурун атасы Көкөтөйдүн ашын өткөрүү үчүн жер тандап:

Мен о жерден көчөмүн.
Бакты-Курай басамын,
Кушмурун тоосун ашамын,
Улуу-Кулжа чатынан,
Кичи-Кулжа башынын
Ортосуна кономун... (РЖВ, 147),– дейт.

Географиялык реалияда Синьцзяндагы ири шаар жайгашкан өрөөн.

«УЛУУ МАНАСЧЫ» – манасчы Саякбай Карала уулуна арналган толук метраждуу даректүү фильм. 1988-ж. «Кыргызфильм» киностудиясында тартылган. Фильмдин сценарийин жазган ж-а койгон режиссёр М. Убукеев. Илимий кеңешчилери: Ч. Айтматов, Р. З. Кыдырбаева. Фильмде «Манас» эпосунун Сагымбай Орозбак уулунун айтуусу б-ча чыккан китептерин Т. Герцен көркөмдөгөн сүрөттөр пайдаланылган. Фильмге М. Убукеев 1966-ж. тартып алган беш сааттык материал негиз болгон. Саякбайдын образын жаратууда режиссёр ал материалдар м-н бирге, кино, фото, фоно даректер архивинен табылган тиешелүү материалдарды да кеңири пайдаланган. Кошумча тартылган ж-а даректүү материалдар чыгармачылык м-н максатка ылайык монтаждалган. Тасманын башталышында Ч. Айтматов «Манас» ж-а манасчылар тууралуу философиялык ой жүгүртүүлөрүн, өзгөчө Саякбайдын манасчылык өнөрү ж-дөгү пикирлерин айтат. Ошондон улам Ч. Айтматов м-н байланышкан пландар фильмдин бет ачарлык кызматын аткарат. Режиссёр коюучу өзүнүн чыгармачылык максатын ишке ашырууда кино өнөрүнүн ар кыл ыкмаларын билгичтик м-н туура пайдаланат. Тасманын тулкусундагы акырындатылган ж-а тык токтотулган кадрларды «монтаждоо м-н манасчынын образын, чыгармачылык турпатын көрсөтүүдө «Семетейден» үзүндү айтып жаткан Саякбайды кунт коюп, зор ынтаа м-н угуп жаткан угуучулардын жалпы, орто, айрымдардын өзгөчө жакындаштырылып чоңойтулган көрүнүштөрү, айрым кошумча тартылган эпизоддор, бийик аскалуу тоолордун, Ысык-Көлдүн шарпылдаган толкундары, ж. б. пейзаждык көрүнүштөр м-н айкалыштыра берилген. Т. Герцендин динамикалуу сүрөттөрүнүн фильмде пайдаланылышы анын поэтикалык көркөмдүк маанайын көтөрөт ж-а кинематографиялык палитрасын байытып турат. Режиссёр М. Убукеев бул фильмде алп манасчынын ажайып образын жарата алган.

К. Ашымов

УЛУУ-ӨЗӨК – топоним. Көкөтөйдүн ашындагы байгени зордуктап алып кетип бараткан жолдо Коңурбайды Жолой коноктомок болгон жер (СО, 3. 292).

«УЛУУ ПАТРИОТ УКМУШТУУ “МАНАС” » – Калим Рахматуллиндин жазган эмгеги (Ф., 1942). Эмгекте кыргыз элинин улуу эпосу «Манас» ж-а анын бөштондук үчүн жооо аттанган азамат чоролорунун айбаты, салтанаты сүрөттөлөт. Байыркы кытайдын ж-а арабдардын тарыхчылары кыргыз эли бөштондукту сүйгөн, жоодон коркуусу өлүм м-н бирдей көргөн, каарман, баатыр эл деп белгилешкен. Байыркы кыргыздардын мыйзамы б-ча жоодон корккон аскердин башы алынган. Дүйнөнү титиреткен моңголдорго бой бербегендиги үчүн кыргыздарды «Могулстандын жапайы арстандары» деп аташкан. Ал эми Түрк кагандыгы «Биздин эң күчтүү душманыбыз кыргыздар эле» деп моюнга

алган. Автор Кыргыздардын ушул өткөн тарыхын «Манас» эпосу м-н байланыштырат. «Манас» эпосунун негизги мазмуну кыргыз элинин өткөн доордогу бөштондук үчүн күрөшүн сүрөттөйт. Эзилип, чаалыгып, бытырап кеткен кыргыз элинин баш кошкондугун ж-а өзүнө кол салган душмандарга каршы күрөшкөндүгүн айтат. Автор ««Манас» эпосу элдин чыгармасы, болгондо да өз ата мекенин ж-а бөштондукту сүйгөн элдин патриоттук чыгармасы. Демек, ал чыгарманын башкы баатыры Манас да кыргыз элинин улуу патриоту болот»,– деп жыйынтык чыгарат. Китептин андан аркы уландысында автор идеал образ катары Манастын портретинин берилишине токтолот. Эпостун өзүнөн үзүндүлөр келтирет.

Ж. Сагынов

УЛУУ-ТОО – топоним. Эпосто Кошой жайлаган жер катары эскерилет. Географиялык реалияда Араван, Төө-Моюн, Караван түздүктөрүн бөлүп, Алай кыркаларынын түркүмүнө кирген тоо. Кыргызстандын тоолору жалпысынан «Улуу-Тоо» деп да аталат.

УЛУУ-ЧАТ – топоним. Шыгай жайлаган жер. Карыя Шыгай бир топ колу м-н Көкөтөйдүн ашына келип түшөт (СО, 3. 54). Географиялык реалияда Кызыл-Суу (Шинжаң) өрөөнүндөгү жер.

УЛУУ-ЧЫНАР – топоним. РЖВ б-ча Көзкаман окуясында Камандын балдары көчүп келген жердин аты катары айтылат:

Жаңыдан келген тууганын
Өрүлүгүн берем деп,
Манас жүрдү жадырап,
Улуу-Чынар башынан
Казыл-Токой аягы
Көзкамандын балдары,
Алып келип түшүрдү (РЖВ, 237).

«УЛУУ ЭПОС» – кыска метраждуу илимий-популярдуу, түстүү документ фильм. 1962-ж. «Кыргызфильм» киностудиясы чыгарган. Бир бөлүктөн турат. Фильмдин сценарийинин автору М. Байжиев, кинорежиссёру Л. Турусбекова, кинооператору К. Кыдыралиев, үн оператору Т. Океев, композитору Т. Эрматов, художник коюучу С. Ишенов. Фильмдин негизги максаты «Манас» эпосун кеңири журтка пропагандалоо. «У. э.» фильминде киноөнөрүнүн көркөм каражаттары чыгармачылык м-н пайдаланылган.

УМАЙ ЭНЕ – балдардын төрөлүшүн ж-а алардын төрөлгөндөн кийинки убактарындагы ден соолугун сактаган мифтик эне. У. э. Манас төрөлгөндө жардам берет:

Умай эне – бериште
Урду келип баланы.
Урганына чыдабай
Ужутту көздөй барганы
«Ак амири, чык – деди,
Айтканымды ук» – деди,
Анда бала муну айтат:
«Ыгы менен айда – деп,–

Ырызгым менин кайда?» – деп.
Уруп кирди Умайың,
Ур деген улук кудайым.
(«Манас», М., 1984, 1. 45–46).

У. э. Борб. Азияда жаралган, Азыркы Түш. Сибирдеги Саян-Алтайдагы түрк ж-а моңгол тилинде сүйлөгөн элдердин диний түшүнүктөрүндө бүгүнкү күнгө чейин сакталып түндүктө якуттарга (сахаларга) чейин белгилүү. О. Азияда У. э. кыргыздар м-н өзбектердин диндик тушүнүктөрүндө мусулман динининэлементтери м-н аралашып кеткен. У. э. 7–13-к-да түрк рунн жазуу эстеликтеринде теңир, жер-суу м-н катарлаш кудай катары аталган. У. э. байыркы түрк тарыхында зор роль ойногон. Байыркы түрк тилинде умай деп курсактагы бала жаткан жайды, жатынды айтышчу. Тибет тилинде «ума» деп энени айтышат. Моңгол тилинде умай жатынды билгизет. Кыскасын айтканда У. э. бул элдерде жаш балдарды коргоочу ыйык эне.

Кыргыздарда У. э. да байыркыдан бери келе жаткан түшүнүк экенин, алардын оймо-чийме өнөрүндөгү «Умай» аттуу кештенин бизге келип жеткени. Мына ушундан улам байыркы түрктөр м-н азыркы кыргыз эпосунун тыгыз байланышта болгонун да билүүгө болот. У. э-нин образы «Манас» эпосуна кыргыздардын исламга чейинки Борб. Азияда турган мезгилиндеги диний түшүнүктөрдүн негизинде кирген. Анткени У. э. ж-дөгү маалымат жалаң гана «Манаста» эмес, фольклордун башка жанрларында ж-а эл оозунда сакталып келген.

И. Молдобаев

УМСУНАЙ – эпизоддук кейипкер. ВЖЭде Аккуланын байгесин алып кеткен калмактардын артынан бармак болуп Манас Көкчөнүн аскерин, тулпарын сурайт. Көкчө бере албайм, кааласаң Агеркечти, У. сулууну, Үмөтайды алып кет дейт (ВЖЭ, «Ала-Тоо», 1979 № 7, 93-б.).

УРАТОРУ – Жанаалынын тулпары. ВЖЭ б-ча: «Уратору күлүгү Албан күлүк мал эле» (ВЖЭ, «Ала-Тоо», 1979, №7, 77-б.),– деп айтылат.

УРКАСЫМ Бегаалы уулу (1924, Ысык-Көлдүн чыгышындагы Түргөндүн Ак-Булуң айылы –1990, ошол эле жер) – манасчы. У. эс тарткандан шыктуу келип, ыр чыгара коюп жүрөт. О. эле оозеки чыгармаларда эпостук арымдагы көлөмдүү чыгармаларга дит коюп, көңүл буруп, бара-бара «Манас» айтууга ынтызар боло баштайт. Буга чейин манасчынын укум-тукумунда «Манас» айткан же жамактатып ыр ырдаган ырчылар болгон эмес. Бегаалы бир жактан келатып ат үстүндө үргүлөп суунун кечмелигинен өткөндө атынан чакырган үндү угат. Көзү умачтай ачылып, артын караса ак сакалчан адам токтой туруусун өтүнөт. Кызуу неме чочуп кетип, ал чакырыкка токтомок турсун коркконунан атын камчыланып, качып жөнөйт да үйүнө келип эс-учунан танып жыгылат. Ошол күндөн баштап Бегаалыны баягы ак сакалчан адам «Манас» айтасың деп кыйнай берет. Бегаалы буга көнбөй коёт. Кийин ооруга чалдыгып көз жумат. Атасы ушундай сыйкырдуу окуяга жолуккан маалда У-дын бешиктеги кези экен. У. ушул сыйкырдуу күч кийин атасынан өзүнө оогон деп эсептейт. Негизги кесиби жыгач уста. Ал айылдагы зоок-кечелерге катышып, комуз чертип, ыр ырдап өз өнөрүн көрсөтүп жүрөт. Бир жолу талаада иштеп жүргөн учурунда эс-учун билбей жыгылып калат. Ошондо ал калың жылкынын дүбүртүн угуп, сыртка чыкса Бакай

кырк жигит м-н турган болот. Ал Чоң казатка аттанып баратканын эскертип, алар жеткенден кийин Манастын баатырлык жортуулун айтасың деп тапшырып, У-ды бир топ жерге чейин ээрчитип барат да калтырып кетишет. Чочуп ойгонуп кетсе түшү экен. Ошондон баштап күңгүрөнүп «Манас» айтууга өтөт. «Манасты» улантып айтуу максатында Манастын белгиси болгон анын ташына барып зыярат кылууну, Каркырадагы Көкөтөйдүн ашы өткөн жерди көрүүнү эңсейт. Эңсеген жерлерин көргөндөн кийин басса-турса «Манас» айткысы келип өзүнчө ичинен күбүрөп айтып жүрөт. «Манас» үчилтигинин үч бөлүмүн тең бирдей биле турганын эскерткен. Ал «Манас» үчилтигинен: Манастын балалык чагы, «Кыргыздардын Алтайдан көчүшү жана Манастын кан көтөрүлүшү, Көкөтөй кандын ашы, Алмамбет менен Чубактын жол талашы, Тал-Чокунун көрүнүшү, Алмамбет менен Сыргактын чалгынга барышы жана жылкы тийүү, Тайторуну чабышы сыяктуу белгилүү салттык эпизоддорду айтары ж-дө эскерет.

Манасчынын өзүндө жазылган «Алмамбет менен Сыргактын чалгынга барышы жана жылкы тийүү» деген эпизоддон чакан үзүндү бар. Анын мазмуну мындай: Коңурбайды тосоттоп кыргыздын колу Каспан-Тоонун оюна келип түшөт. Коңурбайдан кабар алууга ж-а жолду чалууга Манас Алмамбет м-н Сыргакты чалгынга жөнөтөт. Алмамбет м-н Сыргак күүгүм талаш Кашкардын Кара-Суусуна жетип келишет. Кирип турган сууну көргөн Сыргак бул суудан кантип кечерин сурап, Алмамбетке кайрылат. Алмамбет Сыргактын баатырлыгын сыноо максатында ал чыныгы баатыр болсо, анан каканчылуу Бээжинге кайра тартпай кирейин. Жок, суудан кайра тартса балаңдын эси жок экен деп ушул жерден кайтарып жиберейин дейт да, өзү суудан кечип кетет. Муну көргөн Сыргак чындап эле Алмамбеттен сестенип жадыгөй, амалдуу неме эле кечпей койсом башымды кесип салат ко деп, ойлонот да суудан кечүү издебестен Көктелки м-н Кара-Суудан өтүп, Алмамбетке келет. Ошондо Алмамбет Сыргакка кайрылып:

Аяр кылып тура тур,
Айтканымды уга тур.
Баатырдыгыңды билдим го,
Байкап сөзгө илдим го,– деп анын чексиз шердигине баа берет.

Суудан чыккан соң Алмамбет эми Бээжинге бара турган жөн-жайды айтып, Карткүрөңго жүктөгөн суп куржунду алып келгин деп жумшайт. Куржундан Каныкейдин даярдап койгон кийитин алып чыгып экөө кийет да калмакка окшошуп калышат. Сыргакты кириштин каны Жаргол болосуң, кулагың укпаган керең адамсың дейт. Аңгыча болбой Карагул келет. Ал экөөнү жанына жолотпой качып турат. Алмамбет Коңурбай абама тартуу алып келебиз, кайрылып, кетип баратканда ала кетейин дейт да, Карткүрөңдү жылкыга агытып жиберет. Карагул Алмамбетти таанып калат да качып жөнөйт. Алмамбет м-н Сыргак жылкыларды айдап суудан өткөрүп салат. Карагулга жибербей койдуң деп Алмамбетке Сыргак тарыныч кылып, артынан издеп барамын дейт. Ошондо Алмамбет ой кылып, Сыргакты таштап жер уусун билген неме өзү жөнөйт. Карагул болсо Коңурбайга жетип болгон окуяны айтканда, алар кол курап куугундап чыгат. Астын тосоттоп калган Алмамбет Коңурбай тушташ келгенде качырып сала берет. Экөө кубалашып, Сарала чарчап чаалыгат. Аны көргөн Коңурбай артынан ээрчитип олтурат. Муну көргөн Сыргак артынан жете келип Коңур-

байды жыга сайып анан Алмамбетке келип, ал эс-учун жыйгыча, Алгара Коңурбайга жонун тосуп, мингизет да, ала качып кетет. Ал жерден Алмамбет м-н Сыргак жылкыны айдап оорукта жаткан Манасты көздөй жөнөп калышат.

К. Кырбашев

УРКАШ Мамбеталы уулу (1935, Түп р-ну, Талды-Суу айылы – 2011, Бишкек) – манасчы. Кыргыз Республикасынын эмгек сиңирген артисти (1991). У. бала кезинен эле ырга шыктуу, эл шайырларынын аткарган чыгармаларына куштарланып, адабий көркөм чыгармаларды, өзгөчө «Манас» үчилтигин кызыгып окуган. Манас баатырдын жоокердик жүрүштөрү ж-дөгү баяндамаларды жаттап алып Саякбай Карала уулун туурап айтып жүргөн. Өзүнөн мурдакы манасчылардан таалим алып, түшүндө да аян берген күндөрү болгон. Айылдыктарга бала манасчы аталып, Сагымбай Орозбак уулунун вариантынан «Манас менен Аккуланын сымбаты», Саякбай Карала уулунун «Семетейдин чоң атасы Жакыпка жолукканы» эпизодунан жаттап алып айтып жүргөн. Манасчы болсом деп жүрүп, Саякбай Карала уулу м-н жолугушуп таанышат. Биринчи эле кезиккенде СОВдогу Манас баатырдын сымбатын төп келтире бардык аракетин үрөп, жандили м-н берилип айтат. Саякбай кунт коюп угуп олтуруп Сагымбайдын чоң акындыгына ж-а улуу манасчылык чеберчилигине «Манаска» кошкон баа жеткис салымына ыраазычылыгын билдирип: «Бали, балам, Сагымбай атаңдын арбагын жылоолосоң манасчы болот экенсиң»,– деп ак жол, чыгармачылык ийгилик тилеп батасын берет.

1950-ж. Фрунзеге келип М. Күрөңкеев атн. музыкалык окуу жайында окуган, өмүрүнүн акырына чейин Т. Сатылганов атн. Эмгек Кызыл Туу ордендүү кыргыз мамл. филармониясында эмгектенет. У-тын манасчылыкты кесип кылып алууга ж-а ага жан дүйнөсү м-н кирүүгө алгачкы таалимчиси Саякбай Карала уулу ж-а Сагымбай Орозбак уулунун вариантынын таасири болсо, кийин Ыбырайым Абдыракман уулунун түздөн-түз таасири чоң. Андан «Манастын» сюжет курулушу, «Манас» варианттарында салт катарында айтылып келе жаткан туруктуу өзөк окуялары м-н таанышат. О. эле ал Ыбырайымдан айтуучулуктун да чеберлигин үйрөнөт. Ыбырайымдын көзөмөлдөөсү астында «Кырк чоронун жабдылышы», «Колдун жолдо жүрүшү», «Тал-Чокунун көрүнүшү» сыяктуу эпизоддорду өз интерпретациясында иштеп чыгат. Бул ишгелип чыккан эпизоддор «Манас» б-ча адис делген адамдардын ж-а изилдөөчүлөрдүн кароосунан өтөт. Өзгөчө Кыргыз ССРинин эл акыны К. Маликов өзүнүн жогору баасын берип, Кыргыз ССР ИАнын Тил ж-а адабият ин-тунун Кол жазмалар фондусуна жолдомо жазып, У-тын «Манас» б-ча вариантынын кол жазмасын өткөрүүгө жардам көрсөтөт.

У. Манас баатырдын туулганынан тартып, Манаска күмбөз тургузганга чейинки эпизоддорду толугу м-н, көбүнчө баатырлардын кармаштары кеңири баяндалган «Чоң чабуулдан» узундуну ж-а «Каныкейдин Тайторуну чапканы» ж. б. окуяларды айтат. Айтылып жаткан окуя угуучуларга кандай таасир калтырарын ж-а кандай кабыл алып жаткандыгын байкаган манасчы ошого карата окуянын жүрүшүн улам курчутуп, элди кызуу кагылышка аралаштырып, ошол кандуу кагылыш майданына алып кирет. Мына ушундай көркөм ыкманын бардык туру У-тын чыгармачылык өнөрканасында кайнап, элге тартууланып келүүдө. У-тын варианты жалпысынан алганда көлдүк манасчыларга жакын.

Жакып калмак элинен конуш алып, аштык айдап бай болуп кетет. Жашы келип калса да бала көрбөйт. Буга арман кылып, күндөрдүн биринде мазарга барып сыйынып, ага жөлөнүп олтуруп:

Чырпык талга жаткырып,
Чымчыкка бала бергенде,
Чыркылдатып бактырып.
Бото берсең канетет, теңир,
Боздогон мендей пендеңе,
Ок жеген белден жыландай
Отурган жерден тура албай
Көкүрөк күйүп дем тартып,
Көз илинип жер тартып.
Жакыпты көрсөң нетиптир,
Таламандын тал түштө
Талыкшып уктап кетиптир.

Демек, У-тын айтуусундагы Жакыптын түшүн башка варианттарга салыштырганда Жакып үйдө эмес, сыйынуу үчүн барган мазардын түбүнө уктап, кереметтүү түш көрөт. Түшү оңунан чыгып, тилегин берип, жакшылык жышааны келет. Муну манасчы мындайча баяндайт:

Тиктегени келиптир,
Тилегин кудай бериптир.
Кырк атан нарга бергисиз,
Кызыгын түштүн көрүптүр.
Өргөөсү кардай көрүнүп,
Өрүгү гүлдөп төгүлүп.
Ак боз үй кардай көрүнүп,
Алмасы гүлдөп төгүлүп.
Он миң уста кошулуп,
Коргонун көрүп түзөтүп.
Сакчы ордуна кырк жолборс,
Дарбазасын күзөтүп.

Жакыптын көргөн түшүн баяндоодо алдын ала эле Манастын образына ылайыктуу анын келечегин көрсөткөн баатырдык жышааанды сүрөттөө м-н баштайт. Болочокто баатыр туула турган баланын элесин тартууда жалпы «Манас» эпосунун салтында айтылып келген туруктуу эпикалык мотивдерден четтеп кетпестен, аны толугу м-н пайдаланып, дагы тереңдетип, баатырдык пафос м-н өз алдынча талкуулайт:

Көз тунарып байланат,
Карап турсаң асманды
Кара бүркүт айланат.
Качырганын тырмакка,
Канжыгадай байланат.
Текөөрү болот көрүнөт,
Тээп өтсө кырааның
Тегирмендей кара таш,

Тегеренип бөлүнөт.
Серпкени кыйрап сөгүлөт,
Канатынын күүсүнөн
Көл чайпалып төгүлөт.

Ал эми СОВдо Жакып акшумкар, Чыйырды ажыдаар, Бакдөөлөт туйгун м-н эки кушту түшүндө коргону айтылат. СКВ б-ча Жакып бала барчын бүркүттү кармагандыгы баяндалат. Демек, бардык эле манасчыларда Жакыптын түш көрүүсүн ж-а Манастын батыр чыга тургандыгын мотивдештирүүсү бирдей эле даражада алгыр кушка келип такалат да ошол аркылуу ар бири өз алдынча түшүндүрүүгө алышат. Алгыр куштун кыраандыгын мүнөздөп берүү м-н манасчылар келечекте мекенди, элди коргоочу баатырдын эпикалык дүйнөсүнө келе тургандыгын баамдап, ага баатырдык сапат берип, баатырдан кабардар болуп жатышат. Ошентип бул мотив У-тын вариантынын өзүнчөлүк маниге ээ экендигин айгинелеп турат.

К. Кырбашев

УРКУН, к. *Оркун.*

УРМАТ – эпизоддук кейипкер, Катаган уруусунан. Манаска ат койгон дубана алган тонунун бирин У. байга берет (СО, 1. 106).

УРУМ (ар. Рум) – алыскы мамлекеттердин бири. Адепки маанисинде Византия мамлекетинин (395–1453-ж.) аты, кийинчерээк географиялык чөлкөм катары Кичи Азияны гана белгилеп калган. Византиянын негизги калкы (мамлекеттик тили – грек тили) өзүлөрүн «ромей» атаган. У. грек, түрк ж. б. Кичи Азиядагы калктардын жалпысынан туюндурган этноним болуп да эсептелет. Орто кылымда караханийлердин көрүнүктүү аалымы Махмуд Кашгари өзүнүн «Түркий тилдер сөздүгүндө» (1072–77) түрк элдери Румдан Мачинге (Кытайга) чейин кеңири аймакта таркалганын эскерет. «Манас» эпосунда У. учкай гана учурайт. Алмамбет Көкчөдөн чыгып Манаска келген түнү Манас түш көрүп, түшүн жорутуп жатып: «Түшүмдү бузук жоруса Уулу кетет Урумга, Кызы кетет Кырымга» РЖВ, 42.),– деп айтат. Багыш Сазан уулунун варианты б-ча У-дун каны болуп Тазбаймат көрсөтүлсө, Мамбет Чокмор уулунун айтуусунда Манастын чоң атасынын энеси Ханбүбү – Урум кандын кызы делет («Манас» кн. 1., М., 1984, с. 478, 484). СКВда «Урумда болбойт мындай иш» (СК, 1. 236) – укум-тукумдун салтында жок окуя деп «укум-тукумга өтүүчү», «канга сиңген жөрөлгө» катары берилет.

Т. Чороев

УРУМКАН – эпизоддук кейипкер. Көкбөрүнүн атасы экендиги гана айтылат (СК, 2. 15, 26, 235, 245, 253 – 254). РЖВда У. аттуу каарман калмак каны делет (РЖВ, 386, 417, 433).

УУЛАНДЫРУУ – баатырдык эпостордогу салттык туруктуу мотив. Эпикалык башкы каарманды тышкы же ички душмандары (туугандары, жолдоштору, кээде аялы, карындашы) чыккынчылык кылып, алдап ууландырып өлтүргөн фактылар көп учурайт. Убактылуу мерт болгон эпикалык баатыр өзүнүн магиялык колдоочуларынын (ат, шумкар, тайган же аялы ж. б.) жардамы аркылуу кайра тирилип, карасанаган душмандарынан өч алышы «Манас» эпосунда да туруктуу сакталып, өзүнчө эпостук окуя катары өнүктүрүлгөн. Эпостогу «Көзкамандар окуясы» эпизодунун негизги мотиви – башкы каарманды карасанатайлык

м-н У. ж-а анын ар кандай магиялык аракеттер м-н сакайышы. «Көзкамандар окуясы» эпизодун анын 16-к-дагы версиясы м-н айрым тиешелүү белгилерин салыштыруу аркылуу эпикалык окуя кандай мүнөздө өзгөрө тургандыгын ачык түшүнүүгө болот. Мис., башкы каармандын ууланышы туруктуу сакталган. Ал эми ууландырган кейипкердин ысымдары (Тубай-Көзкамандар) да, У. жагдайы да өзгөчөлүккө ээ. Көзкамандар Манасты үйүнө конокко чакырып уу кошулган ичимдик берет. Тубай Манаска даярдалып келген тамакка уу кошуп коёт. Коңурбай Бээжиндин Кары канына качып барат. Кары кан Манасты союп келгенге «Алтын таажы кийгизем, Алтын такка мингизем» деп жар чакырат. Ошондо түбү Манаска туугандык жайы бар Көкчөкөз м-н Көзкаман баш болгон бешөө Манастын башын кесип келүүгө убадалашып жөнөшөт. Алар Манаска келишип, «тууган деп тентип келдик» деп туруп калышат. Манас аларды тең тууган катары кабыл алып, Таласка көчүрүп келип айыл кондурат. Казына оозун ачтырып, каалагандарын берет. Акыры Көзкамандар Манасты алдап жалгыз конокко чакырып:

Кылт этсе өлүп кетүүчү,
Жыттаса ажал жетүүчү,
Кырк жылкы уудан коштуруп,
Ачыткысын келтирген,
Кас кылганды өлтүргөн,
Көөкөргө куюп таптаган,
Ала көөдөн кабылан
Кан Манаска сактаган (СК, «Семетей», 1. 196),– арак беришет. «Манас кан тартып жиберип, Ичкенде көк жал бүк түшүп, Төбөсү менен тик түшөт» (СК, «Семетей», 1. 196). Көзкамандар Манас көзүн жумса тегеректеп келип, көзүн ачса жабыла качып, сүрүнөн батынып башын кесе албай алек болуп турушат. Манас уунун күчүнө ала деңги мас болуп аялдарын ж-а чоролорун бирден санап эсептегенде Акаярдын да атын айтканда ал Манасты жаш баладай көтөрүп, өлөр-өлбөс жан м-н ала качып, көзү тарткан белги б-ча билип келип калган Каныкейге табыштайт. Каныкей Манасты Кайыпчынын зоосундагы үңкүргө багып, Желмаянды мингизип куюн көтөн Энтерини жиберип Багдаттан жашыл кара дары алдырып, дарылап, ууланган Манасты 60 күн дегенде адам катарына кошот. «Көзкамандар окуясынын» колдо болгон варианттарында 16-к-дагы версиясында катышкан каармандардан Манастан башкасы бүтүндөй алмашылган. Мис., Манасты У. үчүн жиберилген Тообай (Тубай), Манаска тамак даярдап берген Жакыптын бир тууганы Карнас (Карунас), ууланган Манасты дарылап айыктырган Сейид-ад-Дин кийинки варианттарда жок. Ал эми Манасты У-ну уюштурган Жолой кийинки варианттарда эч кандай роль аткарбайт, окуяга да катышпайт. Жогорудагы факты б-ча 16-к-дагы версиядагы Манастан башка каармандар кийинки варианттарда төмөнкүчө алмаштырылган: Жолой – Эсенкан (Кары кан), Тообай (Тубай) – Көзкамандар, Сайид-Желал-ад-Дин – Каныкей ж. б. Демек, 16-к-да жазылган версиядагы Манастын карасанатайлык м-н ууландырылышы ж-дөгү мотив м-н башкы каармандын ысымы гана туруктуу сакталып, эволюциялык өнүгүшүнүн кийинки баскычтарында бул эпикалык окуя маанилүү өзгөргөндүгүн айкын далилдеп турат. Эпостун сюжеттик курамындагы башкы каарманды У. ж-дөгү мотив мурунтан эле салт катарында

сакталып келе жаткандыгын айгинелейт. Семетей чоңоюп Таласка келгенде Жакып аны ууландырып өлтүрүүнүн аракетин кылат. Аны Бакай алдын ала билип:

Чоң атаң, ал чочконун үйүндө
Күпчөккө салган бозо бар,
Ичинде күйдүргөн уусу кошо бар.
Чапчакка салган бозо бар,
Чачама уусу кошо бар (СК, «Семетей», 1. 240),– деп Семетейге берген тамагын ичпе дейт. Чынында эле Бакай чыгары м-н Жакып Бакдөөлөткө: «Өрт өчкөндөй кылалык, Семетейге уу чыла» (СК, «Семетей», 1. 214),– дейт. Анда Бакдөөлөт:

Тулпардан калган туякка
Кантип уу бересиң
Туу казанат чунакка?!
Минтсең, какбаш, оңбойсуң.
Өз баланды өлтүрсөң
Эгерде эки болбойсуң (СК, «Семетей», 1. 245),– деп наалыйт. Жакып аны токмоктоп, аракка уу чылатат. Бакай сырттан тыңшап бул жагдайды угат да Семетейге кабарлайт. Семетей келгенде Жакып кубанган өңдөнүп, ага «уу чыланган ачуу ашты» сунгузат. Аны Семетей атакелеп «атадан мурун аш ичкен, Абийирдин баарын кошо ичкен бала оңорбу» – деп, кайра кан Жакыпка сунат. Манас өлгөндө каргыш кылып койдум эле деп Жакып ичпейт. Атам ичпеген ашты мен ичмек белем деп Семетей босогого серпет. Босогодо жаткан «көнөчөк баштуу көк даңгыт» жыттары м-н мүрт кетет. Аны көргөн Семетей уу чылаган аягын Жакыптын башына көмкөрүп салат. Уунун зардабынан Жакыптын чачы, сакал-муруту күйүп, эси оойт. Мындай тууган арасындагы карама-каршылык патриархалдык-феодалдык мамилелердин белгилүү деңгээлде өнүккөн учурундагы кырдаалга байланышкан тарыхый чындыкты туюндуруп жатат.

«Алмамбет тыргооттун каны Канышайды өлтүргөнү» деген окуяда Алмамбет Канышайдын суу алганы келген Эшек кулак балбанын өлтүрүп, анын кийимин кийип ордосуна кирет. Бийлемиш болуп жүрүп:

Камдай барган ууларды
Бийлемиш болуп билгизбей,
Көп кытайга көргөзбөй,
Көнөк менен көөкөргө
Куюп жүрөт Алмамбет (СК, 2. 134).

Уулангандар эпосто төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Ичкен жерде бүк түшүп,
Төбөсү менен тик түшүп,
Өлүп жаткан мындан көп.
Оозунан көбүк чубуруп,
Баса албастан тыбырап,
Араң жаны кыбырап,

Сулап жаткан андан көп.
Кусуктары басылбай
Кулап жаткан андан көп (СК, 2. 134).

Демек, белгилүү бир мотивдин көркөм формасы коомдун өсүү баскычтарына, элдин тарыхый тагдырына туура келген конкреттүү кырдаалдарга карата шартталган формада түзүлүп, эпикалык окуянын жагдайы, анын берилүү ыкмалары, эпикалык мотивдеринин системасы да алмашылып турушу мыйзам ченемдүү көрүнүш.

Ы. Кадыров

УУЛЖАН – элдик медицинада колдонулган дарынын бири. «Манас» эпосунда:

Кустурма берип кустуруп,
Күйүккөн экен ошо деп,
Уулжан берип ичинен
Эски дартын буздуруп,
Жазылып жаткан андан көп (КФ, 572-инв., 516-б.) – деп, сүрөттөлөт. У. же улжан дары чөп катары кыргыз элдик медицинасында кеңири колдонулуп келген. Ошол элдик медицинадагы У. ж-дөгү маалымат көркөм формада эпостон орун алган.

УЧКУЛ СӨЗДӨР «Манас» эпосунда – эпостун монументтүүлүгүн, көркөмдүк-эстетикалык баалуулугун, идеялык тереңдигин арттырып турган көркөм каражаттардын бири. У. с. көркөм сөз каражаты катары эпостун СОВ, СКВда өзгөчө жыш орун алган. Эпикалык чыгарманын системасында У. с. түрдүү формалар, туюнтмалар аркылуу чагылдырылат: макал, ылакап, санат-насыят, кыска ж-а таамай сөз айкашы же сүйлөм түрүндө. У. с. барыдан мурда эпикалык каармандардын образын, мүнөзүн, жеке өзгөчөлүктөрүн таамай аныктап, элестүү баяндоого, туюнтууга белгилүү милдетти аткарган. Эпостогу У. с. өзүнүн идеялык-тематикалык багыты б-ча ар кыл ж-а образдык туюнтмалары да өз алдынчалуу. Мындай өзгөчөлүк айрыкча СОВко мүнөздүү. Мис., «дүйнө ээси бала экен, артында бала жок болсо, дүнүйөсү курусун, бузулуп калган калаа экен», «мөмөсүз жыгач отундур, туубай турган болгон соң, тумшугу жок катындыр» деген Жакып м-н Чыйырдынын монологдорундагы ыр саптары баланын ж-а эненин адам турмушундагы ордун, бактысын, табиятын, мүнөзүн айкын туюндурган У. с. катары кабыл алууга болот. Ал эми Акбалтанын «жүгүргөн киши алабы, жүгүрбөгөн куру калабы? Булут минип учса да, буюрбаса калбайбы, буюрган киши албайбы, чапкандар куру калбайбы», «Тууганына сүйүнбөй, турарын тиле кудайдан», «Бала болсо шок болсун, шок болбосо жок болсун» өңдүү таамай туюнтмалар ошол каармандын мүнөзүндөгү даанышмандыкты, адамдык бийик сапатты таасын көрсөткөн.

Эпикалык башкы каарман Манастын монолог ж-а диалогдорунда кездешкен У. с. элдик идеалга шайкеш келип, кеңири планда колдонулат. «Дүнүйөм чачылат, тукумум кырылат» деп чочулаган атасы Жакыпка «кудай салган ажалдан, кутулган жүргөн экенсиң, куу дүйнөнүн түбүнө, куусаң кантип жетесиң» – деп, адам өмүрү бул жарыкчылыктан өтөрү мыйзам ченемдүү экендигин, көр оокаттын түбүнө эч ким жетпестигин, материалдык дөөлөт опа болбой тургандын туюндурат. «Түбүндө бадырaң темир курч болбойт, ушу башка өскөн арам

журт болбойт, курама темир курч болбойт, ушундай кутурган иттер журт болбойт». У. с-үндө Абыке, Көбөштөрдүн арамдыгы, мүнөз өзгөчөлүктөрү элестүү ж-а туура сыпатталып, образдарын бир топ таасын ачып берген. Эпосто башкы каармандардын У. с-ү кеңири ж-а активдүү пайдаланылат. У. с-дө түрдүү курч салыштыруулар, ассоциациялар, образдык таасын туюнтмалар, ритмдик ж-а рифмалык жактан ырааттуулук, композициялык бекемдик, сөздөрдүн туруктуу айкаштары негизги элементтер катары жашагандыгын көрүүгө болот. Мис., Алмамбет таарынып кетип баратканда Акеркечтин ага кайрылуусунда адам тиричилигинде, туугандар ортосунда ыйкы-тыйкылыктар боло бererлиги, бирок түпкүлүгүндө бири бирине күйөрлүгү ж-дө турмуштук нуска айтылса, ал эми экинчисинде бул жарыкчылыктын артыкчылыгын, кыялый ишенимдердин жараксыздыгын ачык ж-а элестүү баяндайт:

Аталуу-бала урушат,
Агалуу-ини жулушат,
Анткен менен кетеби,
Айланышып турушат.
Энчиге малын бөлүшөт,
Эки ага-ини өрүшөт,
Не түрлүү уруш болсо да
Эртеси өнүн көрүшөт,
Өлүп калса бир-бирин
Өкүрүп, ыйлап көмүшөт (СО, 2. 265).

Эпостун «Манас» бөлүмүнүн поэтикасында дамамат жолукчу «өзөктөн чыккан өрт жаман, өздөн чыккан жат жаман», «элинен азган кор экен» деген сыяктуу У. с. макалдын жанрдык формасын сактап, элдик философияны, терең мазмунду туюндурат.

«Семетей» бөлүмүндө да У. с. өтө активдүү колдонулуп, тематикасы бай. Адатта У. с. акылмандыкты, даанышмандыкты ж-а сөзмөрлүктү көрсөткөн Каныкей, Бакай, Чыйырды, Күлчоро сыяктуу каармандардын речтеринде, монологдорунда кеңири пайдаланылат. Кан Манас өлгөндөн кийин Бакай «кан өлгөндө карыга, тоосу жакын болучу», «эсине ал балам укканды, эл дебе жолдон чыкканды» десе, ал эми Чыйырды Каныкейге «сынбасты уста жаратпайт, өлбөстү кудай жаратпайт» – деп, кеңеш берет.

«Семетейде» тарбиялык мааниси күчтүү, философиялык жалпылоого ээ У. с. арбын:

Атадан мурда аш ичкен,
Абийирдин баарын кошо ичкен,
Ошенткен бала болобу
Ошону бала деген оңобу,

. . . . . .

Атан өлсө тайлак бар
Кому жерде калабы?
Атасы өлсө бала бар
Орду куру калабы?

Эр сактаган эр өлбөйт,
Элди баккан жер өлбөйт.
. . . . . .
Бешиктеги баланын
Бек болорун ким билет?
Карындагы баланын
Кан болорун ким билет? («Семетей») сыяктуу У. с-дө адам баласынын укум-тукуму үзүлбөй уланарлыгы, элдин өлбөстүгү, эрдин башкы сапаты карыларды сыйлоо, урматтоо өңдүү моралдык маселелердин көтөрүлгөндүгүн ж-а нускалуу формада чагылтылган. Ал эми бу дүйнөнүн оомалуу-төкмөлүүлүгү, өнөрдүн, акылдын маңызы соңку урпактардан чыга турганы, ынтымактын зарылдыгы, эл м-н баатырдын байланышы, биримдиги ж-дөгү «акыл жаштан, асыл таштан», «чатактын жа-йы кан чыгат, кагыштын жайы – жан чыгат», «кандай кыраан болсо да канаты менен учат го, куйругу менен конот го», «жаман тууган кагышат, жай билбестер чабышат» өңдүү У. с-дүн мазмунун түзөт. Бул сапаттар айрыкча «Сейтекке» мүнөздүү.

У. с. эпикалык чыгармадагы элдик идеалдын таасын берилишин, образдардын жугумдуулугун, поэтикалык речтин көркөмдүүлүгүн, экспрессивдүүлүгүн көтөрүү м-н айтуучулардын жеке талант, өзгөчөлүктөрүн, чеберчиликтерин да аныктайт. Бул жагынан алып караганда СОВдо ж-а СКВда У. с-дүн кеңири ж-а ар түрдүү берилиши, молдугу таланттуу манасчылардын акындык өнөрүнүн кереметин айгинелейт.

К. Байжигитов

УШАГАР – топоним. Мыйзам учкан күз маалында Манас жолдоштору м-н ууга чыга турган жер катары айтылат:

Баш жагы Коңко тоосуна,
Ушагар улуу суусуна,
Чыкмак болду калайык
Чаркастандын уусуна (СО, 1. 232).

УШАҢ – кейипкер. Калмак баатыры. Көкөтөй керээзинде «Мен өлсөм Ушаңга кабар бербесин»,– деп эскерет (СО, 3. 21). Бирок, Бокмурун Көкөтөйдүн ашына калмак дөөлөрү У. м-н Жолойду да чакыртат. У. эки миң кол м-н ашка келип түшөт (СО, 3. 95–96, 105). Ашта Мааникерди күч м-н зордуктап алам деген Коңурбай өзү тартуу берүүгө аргасыз болот. Ошондо У. баш болгон калмак баатырлары Алгаранын иниси, Кылкараны тартуу кылып Манастын ачуусун басат (СО, 3. 143). Аштагы ат чабышта, У. баш болгон калмактардын бир тобу «Ашына азап кылалык, Айтууга мазак кылалык» дешип, чыккан күлүктөрдүн астын кытайлар м-н бирдикте тосмок болуп кенешишет. У-дын айтканына болбой Жолой дөө: «менин тууганым кытай, Коңурбай эмне десе, ошону кылам» деп Кошой дөөдөн жыгылган кордугун эстеп намыстанат, Манас м-н сайышып ыза болгон Коңурбай да У-дын сөзүн укпай коёт (СО, 3. 260–262). Ошентип, У-дын тилин албай ашта чатак чыгарышып, байгени талап алышат (СО, 3. 270–271). У. Чоң казат маалында кытай, калмак кандарынын катарында активдүү аракет кылат.

Алгачкы айкашта Коңурбай Алмамбет, Сыргак тийип кеткен жылкыны кайырмак болуп жөнөгөндө, У. ага абайла жылкынын ичинде жоо болбосун дейт.

Коңурбай анын тилин албай жылкынын чаңына жашынып турган Алмамбеттен найза жеп кайра качканда У. аны табалайт. Ушул эле эпизоддо:

Аны таштап салынар
Ушаң менен Бороончу
Бакырыгы баш жарып
Айгай үнү таш жарып
Кыйгыл-кычкыл үндөрү
Алмамбетке бет алып
Ат коюшуп жүргөнү,
Андай жоону көргөндө
Алмамбет баатыр сүрдөдү.
Сүрдөбөсө неткени,
Аяттын Кара-Суусуна
Алакең качып жеткени (СО, 4. 303),– деп У. кытай-калмактардын кыйын баатырларынын бири катары сүрөттөлөт. Дагы бир кармашта Чубакты капыстан капталынан качырып келип аттан кулата саят.

УЮК – эпизоддук кейипкер, Багыштын атасы экендиги гана айтылат (СО, 3. 101).

Ү

ҮЙРҮЛМӨНҮН САЗЫ – топоним. Эпосто маанилүү маселелерди чечүү үчүн эл жыйылчу жер. Кытай-калмак кыргыздарды чапканда Алоокеден кордук көрүп кыйналган Каракандын сегиз уулу, Акбалта баш болуп, Ү. С-на жыйын курушу:

Үйрүлмөнүн сазына
Үйрүлүп жыйын салды эми.
Калк чогулган дөбөдө
Калдайып жыйын кылды эми (СК, 1. 29),– деп сүрөттөлөт. Кыргыздар Алтайдан Таласка көчүп келгенде Ү. с-на үч күн жыйын өткөрүп, Манасты кан көтөрүшөт (СК, 1. 169).

ҮЙШҮМБАЙ – эпизоддук кейипкер. Калмак байы. Манас Текес канды жеңгенден кийин, калкына кайрылып, өзүңөр кан көтөрүп алгыла дейт. Ү-ды эл кан бол десе ал макул болбойт (СО, 2. 46). Көкөтөйдүн ашында Жолойго балбанга түшкөн Кошой аны Ү-дын тоюнда жеңгенин эскерет (СО, 3. 218).

ҮКӨК – топоним. Мурда душман басып алган ата журту Ала-Тоону бошоткону Манастын башчылыгы м-н Алтайдан келген кыргыз колунун бир бөлүгү чабуул койгондо, калмактар Ү-кө жашынып калууга аракет кылышат (СО, КФ, 576-инв., 540–541-б.). Географиялык реалияда Кочкор, Кара-Кужур өрөөндөрүнүн аралыгындагы жайгашкан тоо.

ҮКҮРЧҮ – топоним, көпчүлүк варианттарда калмактар мекендеген жерлердин бири катары эскерилет:

Үкүрчүнүн оюнда,
Үч-Капкактын боюнда,
Үйшүнбайдын тоюнда,
Ушу күнү оюмда,

Өлтүрбөй сени тирүү алдым
Үйүндөн байлап бир алдым (СО, 3. 218),– деп Көкөтөйдүн ашында Кошой Жолойго балбанга түшүп бирин-бири алдын ала опузалашып айтышканда айтат. Акбалтадан алыста калган элинин ж-а Кошой баатырдын кабарын укkан Манас аны издеп чыгып Ү-нүн ою аркылуу Үч-Каркырага өтөт (СК, 1. 199). Географиялык реалияда түш.-чыгыш Казакстандагы Текес дарыясынын оң куймасы, өрөөн, тоолуу аймак. Илгери кыргыздар мекендеген, кийин бугу уругунун эли жайлап келген жер.

ҮМӨТ – кырк чоронун бири. Үйшүн уруусунан. Манас м-н бирге согуштарга, о. эле кеп-кеңешке катышат. Манас Каныкейге күйөөлөп барганда кошо жүрөт, Көкөтөйдү коюуга ж-а ашындагы жамбы атууга катышат (СО, 2. 129, 149, 394, 419; СО, 3. 48, 175).

ҮМӨТ – эпизоддук кейипкер. Кичи жүз уруусунун мыктысы. Алмамбет м-н Көкчөнүн ортосуна чагым салгандардын бири (СО, 2. 243).

ҮМӨТӨЙ – каарман. Көкчөнүн баласы, казактардын каны. СКВ б-ча Ү. м-н Семетей бир тууган бөлө болушат. Ала көөдөндүк кылып Ү. энеси Акеркечтин тилин албастан атамдын (Чоң казатта окко учкан Көкчөнү Манас Бээжинге ээрчитип барып өлтүрүп жок кылган деген шылтоону айтып) кунун аламын деп Семетейге келип, чатак салат. Коңурбайдан өч алуу үчүн мени чакыртпай өзүң кетип каласың деген жалааны да жабат. Ү-гө өз эли казактар да Семетейге каршы чыкпай туугандарыңды көздө десе ага да ынабайт. О. эле бул сунушту кыргыздын калайык-калкы да айтса, ага болбостон өзү катылат, акыры өз башынан ажырайт. Эпосто Ү-дүн куну үчүн Тайбуурулду баш кылып тартуу тартып, анын сөөгүн кастарлап Тайбуурулга жүктөтүп, Аколпокту жаап, дүнүйө-мүлк м-н узатып жиберет.

ҮНДӨШТҮК ЗАКОНУ, с и н г а р м о н и з м (гр. syn бирге ж-а harmonia – үндөштүк, уйкаштык) – сөз тутумундагы үндүү ж-а үнсүз тыбыштардын фонетикалык жактан окшош айтылышы ж-а угулушу. Ү. з-на ылайык бир сөздөгү бардык үндүү тыбыштар бүт бойдон ичке же бүт бойдон баштан аяк жоон үндүүдөн турат. Ушуга жараша ал сөздүн тутумундагы үнсүздөр да же бүт түпчүл, же бүт таңдайчыл болуп ыңгайлаша айтылат. Ү. з. айрыкча эрин күүсү кыргыз тилинде (алтай тилин гана эске албаганда) башка түрк тилдеринин ичинен абдан айкын сакталган, б. а. сөздүн биринчи муунунда эринчил үндүү болсо, ага карап кийинки муундардагы үнсүздөр да эринчил мүнөз алат да бүт бойдон эринчил аллофондо айтылат.

Ү. з. кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгынын поэтикасында, айрыкча уйкаштын ар түрлөрүндө, аллитерация, ассонанс, үндөштүк болуп куюлуша курулушунда чоң роль ойнойт. Элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүндө, лирикада, эпикалык чыгармаларда, атүгүл прозалык жанрдын речитациялык жорго сөздөрүндө кеңири колдонулат. Ү. з. поэзияда, анын ичинде «Манас» эпосунда да бир гана сөз ичинде эле эмес, жалпы ыр сабына, ыр түрмөгүнө чейин баштан аяк жайылып кеткен учурлары көп. «Калмактан коркуп калтырап, Кытайдан коркуп кылтырап» (СО, 1. 169).

ҮНДҮЧАК – эпизоддук кейипкер, Дөбөт элинин каны. Эпосто Көкөтөйдүн ашына чакырылганы гана айтылат (СО, 3. 100).

ҮПЧҮН (моңг. лупч) – эпостук баатырлардын жоо кийими (соот). Эпостогу «Үпчүн кийген эр келгин, Кара куйрук шер келгин» (СО, 4. 35),– деген саптар-

дан бул термин мурун эле эпикалык тексттерде болгондугун ж-а түпкү маанисиб-ча гана колдонулгандыгын туюндурат.

ҮРБҮ – каарман, белгилүү баатырлардын бири, уруу башчысы, тору (Торуайгыр) кыпчак каны. Ү. эпостун негизги варианттарынын бардыгында айтылып, кыргыз уруу кандарынын катарында дайыма аты аталат. Көпчүлүк манасчылар Ү-нү кара тилдүү, тилге жүйрүк, кара жаак өңдүү метафоралык салыштыруу м-н чечендигин баса белгилешет. СОВдо Үрбүнүн атасы Таз да чечен адам болот. Ү. Манаб м-н чогуу жүрүп, Чүйдү баскынчы душмандардан бошоткон согуштарга катышып, Акунбешим пааша м-н болгон урушта жекеге чыгып, кытайдын Мөңдү-Чебең аттуу балбанын жекеде жеңет. Кеминди бийлеп турган, Манастын колу м-н болгон согушта өлгөн Кеймен шаанын кызы Ойсалкынга үйлөнүп, «Тору кыпчак Үрбүсү» Кеминди жердеп калат (СО, 2. 127–137). СКВда Эйбит кандын уулу делип, Көкөтөйдүн ашынан баштап эпостун окуяларына активдүү катышат. Чоң казатта Ажыбай экөө элчи болуп Эсенкандын алдына барышат. Жети кан Манаска каршы чыкканда Үрбүнү көкүтүп Манастын камчысы башыңа ойногону эсиңден чыктыбы деп, Көкчө баш болгон кандар кыстаганда Ү. «Баштасаңар, башымды ала качып, сактана албайм, Баштасаңар, Манастын башын кесип берем деп мактана албайм» (СО, 4. 11),– деп чынын айтат.

Эпосто манасчылар ар дайым анын жакшы сапаттарын көрсөтүү м-н «кылымга чечен үлгүлүү, кыпчактардын Үрбүсү», «Эки Кемин жайлаган, эгиз кара ат байлаган» – деп, өзүнө гана таандык сапаттарын өзгөчө белгилеп оң баа берип сүрөттөшөт.

К. Кырбашев

ҮРБҮС – топоним. Баймырза өлгөндө Сары кан Абыке, Көбөш жердеген «Кең Үрбүстүн боюна» (СК, «Семетей», 1. 312) кабарга келет.

«ҮРГӨНЧ» – Акмат Рысменде уулунун айтуусу б-ча жарык көргөн китепче (Ф., 1941). Басмага даярдаган редактору – Ыбырайым Абдыракман уулу. Латын ариби м-н басылган. Китепченин аягында айрым көөнө сөздөрдүн түшүндүрмөсү берилген. Китепчеде Айчүрөк Семетейдин Акшумкарын амал м-н алып кеткенде Семетей чоролору – Канчоро, Күлчоро м-н шумкарын издеп Үргөнчкө барганда анын жалпы көрүнүшүнүн поэтикалуу ж-а кеңири пландагы эпикалык пейзажы баяндалат. Анда Семетей Ак-Инектин белинен дүрбү салып күргүштөнүп кирип жаткан Ү. дарыянын аркы бетинен жол тосуп келген Айчүрөктү көргөнү, Тайбуурулдун сыны, Күлчоронун Үргөнчтү кечер алдындагы дарыянын күргүштөп кирип жатканынын укмуштуу элеси көркөм баяндалып сүрөттөлөт

ҮРГӨНЧ – топоним. Эпос б-ча Ооганстандын чек арасындагы чоң дарыя. «Семетей» бөлүгүнө баатырдык рух берип турган эпикалык фондордун бири. Эпостун салттуу айтылган Айчүрөккө байланышкан окуяларда ажайып кооз, сүрдүү, жаратылыштын кол тие элек асыл учуру катары сүрөттөлөт. Эпостордогу байыркы сюжеттерден болгон Семетейдин үйлөнүшүндө Ү. баатырдын баатырдыгын сындан өткөргөн көп тоскоолдуктардын бири, ал тоскоолдукту жеңип өткөн Семетейдин өзү гана эмес, анын ат-тонунун аркасы м-н суудан кечип өткөн Күлчоро да баатыр. Түпкүлүгүндө Ү-төн өтүүнүн өзү баатырдын тагдырына багышталган колуктусун издеп табуунун көп коркунучтуу машакаттарынын бири. Ошон үчүн Семетейге Ү-төн өтөрдө Айчүрөктөй көөнө образ гана жар-

дамдаша алат. Анткени, ал адамдан башкача касиеттери м-н жаратылыштын кубулуштарын да каалагандай тейлей алат. Үч-түн көрүнүшүнүн, анын жээгинде өткөн ар кандай окуялардын эл арасына кеңири таралышынын өзү, колдонулган көркөм каражаттар м-н сүрөттөө манераларынын көп жагынан жакындыгы окуянын түпкү теги бир жерден, байыртан эле калыптанып тараганды-гын көрсөтөт. СКВда Үч-түн көрүнүшү мындайча сүрөттөлөт:

Имерилип оң агып,
Иледен канча чоң агып,
Тегеренип оң агып,
Теңизден канча чоң агып,
Тегирмендей кара таш
Тегеренип калдырттап,
Үстүндөгү көбүгү
От жаккандай жалбырттап,
Жаткан экен чоң Үргөнч
Өзүнөн өзү сүйлөнүп (СК, «Семетей», 2. 45).

Эски Үч. шаары Аму-Дарыясынын жээгинде болгондуктан анын аты б-ча ал дарыянын жогорку башатына (Ооганга чектеш жери да) чейин ушул эле ат м-н аталып калган деп эсептөөгө болот.

А. Жайнакова

ҮРКӨР, э л е к ж ы л д ы з – чачыранды жайгашкан топ жылдыз. Түнкү асманда «үркүп чыккандай болуп өзгөчөлөнүп турат; башка жылдыздар тобуна караганда асмандан жайдын ортосунан келерки жайдын башталышына чейин даана көрүнөт. Жай чилдесинде бул топ жылдыз горизонттон бир аз жогору таң атарда гана көрүнөт (Аяк оонада Үч. таң менен кошо чыгат); жайдын аягында Үч. таң алдында чыгып, шүүдүрүм түшүп, жер салкындайт; күзүндө Үч. горизонттон бийиктеп (Үч. төбөгө келип калыптыр), түн бир кыйла узарат; кыш ортологондо Үч. төбөгө келет. Жаз айларында Үч. батыш тараптан көрүнөт, жайында ж-а күзүндө Үч. чыгыштан чыгат. Кыргыздар Үч-дүн батыш тараптагы горизонтко жакындаганынан жаздын келгенин билишкен (Үркөр жерге түшпөй жер кызыбайт). Кыргыз эли Үч. м-н Айдын абалы б-ча жылдын гана эмес, айдын да кандай болорун аныкташкан. «Манас» эпосунда да айрым каармандар жакынкы арада алдыда боло турган окуялардын эмне м-н бүтөрүн жылдыздарга, алардын ичинен Үч-гө карап, так айта алышкан. Мис., Манас баатыр Бээжинге аттанып, кытай чегине жеткенде Алмамбетке:

Кечээги күнү кечинде,
Элим түшүп эсиме,
Эшикке чыгып карасам,
Жетиген кетти желкеге,
Үркөрдү көрдүм кутпудан
Үмүтүм үздүм журтуман (СО, 4. 207),– деп кайрылат.

С. Карагулов

ҮРКӨРБОО (моңг. ухер – өгүз, кыт. пао – мылтык) – замбиректин энчилүү аты. «Манас» эпосунда жоокердик курал катары айтылат. «Үркөрбоо деген замбирек, Он эки билге тарттырып» (СО, 2. 408), «Үркөрбоо деген замбирек

Үрпөңдөштү бадирек» (СО, КФ, 1787-инв., 368-б.). Бул термин моңгол тилинен кирген. Эпос б-ча өгузгө жүктөп алып жүрүүчү замбиректи түшүндүрөт. Контексттеги терминдин маанисн замбиректин энчилүү атын ж-а замбирек ж-дөгү түшүнүктү туюндуруп турат. Албетте, бул моңгол доорунан бери сакталып келаткан термин дешке болот.

ҮРКӨРБҮБҮ – эпизоддук кейипкер. Канықейдин нөкөрү. Манас Канықейге күйөөлөп баргандагы ат чаап жар тандоодо аты жыйырма жетинчи келген Кайгыл тагдырына буюрган Ү-гө үйлөнөт (СО, 2. 418, 426).

ҮРҮМЧҮ – топоним. Көпчүлүк варианттарда кыргыздар ж-а аларга жамаатташ элдер мекендеген жер катары айтылат. СОВдо уруу башчысы Үрбүнүн турган шаары катары баяндалат:

Кара кыргыз уругу,
Тору кыпчак улугу,
Атасынын аты Таз,
Шаары Үрүмчү, дөөлөт мас,
Манас менен ысышып
Дос болушкан ошол жаз (СО, 4. 11).

Географиялык реалияда Түн.-Батыш Кытайдагы Ү. суусунун өрөөнүндөгү шаар. Синь-цзян-Уйгур автоном р-нунун административдик борбору. 800 миң эл жашайт (1975). Шаардын аты Ү. суусунун атынан келип чыккан.

ҮРҮСТӨМ, Үрүстөм-Дастан – чыгыш элдерине кеңири белгилүү легендарлык баатыр; «Шах-Наме» дастанынын башкы каарманы. Эпосто Сулайман, Искендер Зулкарнайн, Азиретаалы, Үрүстөм сыяктуу легендарлык кейипкерлердин образдарына эпикалык баатырлардын эрдиктери, эр жүрөктүүлүгү салыштырылуу м-н алар өзгөчө поэтикалык формада идеалдаштырылат. Манас Ошпурда көзү кайтарып жүргөндө, оттугун бербей койгон Баянчорду аттан оодара тартып, оттугун тартып алганда «Үрпөйгөндө кайраты, Үрүстөмдөй бар экен» (СО, 1. 105) дегени аркылуу Манас бала кезинде эле Ү-гө салыштырылат. Көбүнесе Манасты, башка баатырларды анын душмандары Ү-гө теңеп, эрдигин-каармандыгын калыс баалашат. Мис., Эсенкан:

Үрүстөмдөй иш кылган,
Балбандык кылган жашынан
Манас деген бала деп,
Барып келгин ага деп (СО, 1. 160), Манастан башка көбүнчө Алмамбет Ү-гө теңештирилет: «Үлкөн Алма баатырдын Үрүстөмдөй сыягы» (КФ, 585-инв., 29-б.).

Эпостун Сагымбай Орозбак уулу айткан вариантынын сюжеттик өнүгүшүнө, мазмунуна китептик таасирдин, айрыкча «Шах-Наме дастанынын таасири тийгендигин, манасчынын бул дастан м-н тааныш экендигин Ү-дүн атына байланыштуу саптар далилдейт:

Башкы тарых Шаанама
Барып андан карачы (КФ, 575-инв., 49-б.).

Адам эмес, периби?
Эрендердин илгерки

Эр Үрүстөм эриби?
Дагы эле өлбөй тирүүбү?
Самнармандын бириби (КФ, 579-инв., 272-б.),

Үстүнө темир кийинген
Үрүстөмдөй сыягы,
Жамынганы сууга акпас,
Жабыр-баян териси (КФ, 1794-инв., 4-б.). ж. б.

Поэманын аты («Шаанама»), анын башкы каарманы Ү. Эрендер (Иран) экендигин ж-а чоң атасынын ысымы Самнарман (Сам-е Нариман), о. эле анын жоо кийими «жабыр-баяндын» (бабр-е бейан) «Шах-Намедеги» Үрүстөмдүн жоо кийими да (бабр-е бейан) Алмамбетке таандыкталып айтылып (кыргыз тилинин фонетикалык мыйзам ченемине ылайык тыбыштык жактан өзгөртүлгөн), Алмамбеттин образы да кеңири идеалдаштырылат. Ал эми СКВда:

Тал Чокуну ким ашкан?
Үрүстөм Дастан эр ашкан,
Андан кийин ким ашат?
Арстан Манас шер ашат (СК, КФ, 919-инв., 131–133-б.) делет.

Демек, эпостун тексти б-ча Манас Ү-дөн кийин чыккан баатыр болуп айтылат.

Ы. Кадыров

ҮСӨН – Көзкамандын энчилүү аты, к. *Көзкаман.*

ҮЧ-АЛМАТЫ – топоним. Көкөтөйдүн ашында чапкан аттарга байге койгон жер (СО, 3. 272). Географиялык реалияда Иле Алатоосунан агып түшүп Алматы шаарын аралап өткөн өзөндөр Ү.-А. аталат.

ҮЧ-АРАЛ – топоним. СКВ б-ча Алтайга сүрүлгөн кыргыздар кайра Ала-Тоого көчкөндө Өгүз-Ашуу, Тай-Ашууну ашып, Ү.-А. аркылуу өтөт. СОВ б-ча Алтайга сүрүлүп келген Жакып Ү.-А-ды жайлап туруп калат. Эки вариантта тең Ү.-А. Иленин башында деп сүрөттөлөт. Чынында да мындай малга жайыт жерлер ошол Иленин башы Күнөстүн жайык саздак өрөөнүнө мүнөздүү.

ҮЧ-АРТ – топоним. Шыгайдын уулу Жапак мекендеген жер (СО, 1. 119).

ҮЧ-БАШАТ – топоним. Көкөтөйдүн ашында эр эңиш өткөн жер. Эр эңиштен соң ашка келген элдин бир бөлүгү ушул жерде конокко алынып түнөшөт (СО, 3. 256).

ҮЧ-БУЛАК – топоним. Манас Көкөтөйдүн ашында чапкан аттардын баш байгесин байлатып, коюп кеткен жер (СО, 3. 273).

ҮЧ-ЖЫРГАЛАҢ – топоним. Манас баштаган кыргыздар Алтайдан Ала-Тоого көчүп келатканда басып өткөн жер (СК, 1. 167).

ҮЧИЛТИК – генеалогиялык принцип б-ча өнүккөн эпикалык чыгарманын түрмөгү. Кыргыздын баатырдык эпосторунун ичинен үч бөлүктөн түзүлгөн «Манас», «Семетей», «Сейтек» эпостору Ү-ке жатат. Ү. Манас баатырдын өмүр баяны м-н башталып, анын уулу Семетей, небереси Сейтектин эрдик иштери м-н бүтөт. Улуу манасчы Саякбай Карала уулунун вариантында эпос Манас баатырдын беш муунуна чейин баяндалат. Ал эми Кытай Эл Республикасында жашаган манасчы Жусуп Мамай «Манас» эпосун сегиз муунга жеткирет. Бирок эпос-

тун элге кеңири белгилүү үлгүсү – «Манас», «Семетей», «Сейтек» Үэпосу болуп саналат. Айрым-айрым алганда жекече өзгөчөлүктөрү бар Үэпосунун ичинен айрыкча терең ишгелгени – «Манас» бөлүгү, к. *«Манас» эпосу, «Семетей» эпосу, «Сейтек» эпосу.*

А. Карпеков

ҮЧ-КАПКАК – топоним. Кошой алпты издеп чыккан Манас Үэпосунда бойлоп жол жүрөт (СК, 1. 109). Текес дарыясынын боюндагы аскалуу өрөөн.

ҮЧ-КАРКЫРА, к. *Каркыра.*

ҮЧ-КАРООЛ – топоним. РЖВда Манас кырк чоросуна кайрылып:

Сагындык саргыл минели, чором,
Эриксек кулан аталы, чором,
Эрикпесе мөйрөгө аталы, чором,
Үч-Кароолго баралы, чором,
Айдаркан уулу Көкчөдөн, чором,
Көкала ат сурап берген жок, чором... (РЖВ, 190) дегени эскерилет.

ҮЧ-КОРУМДУ – топоним. Көкөтөйдүн уулу Бокмурун атасынын ашын өткөрүүгө жер тандаган учурда эскерилген ашуу. Эпосто: «Кара-Кол басып чыгамын, Үч-Корумду ашамын, Суусамырга түшөмүн» (РЖВ, 146),– деп айтылат.

ҮЧ-КОШОЙ – топоним. Эпостун көпчүлүк эпизоддорунда учураган Таластагы белгилүү жер. РЖВда Каныкей Бакайдан Семетейди көчүрүп келүүнү сурانат. Семетей көчүп келген жер Үэпосунда болот:

Ошо бир жерден көчтү дейт,
Таластын башы Үч-Кошой
Манастын ордо тиккен жерине
Манастын уулу Семетей
Ордосун тигип алды дейт (РЖВ, 309).

Үэпосогу көп окуяларда кезигет. Каныкейдин Букарга качканында Бакай «Үч-Кошойдун бөксө түзүнөн» (СК, «Семетей», 1. 36) Каныкей м-н Чыйырдыны үч күн бою издейт. Географиялык реалияда Үэпосу өрөөнү Талас Ала-Тоосунун түн.-чыгыш капталында, Талас дарыясынын башталышында жайгашкан. Өрөөндөн Талас дарыясынын сол куймасы агып өтүп ал да Үэпосу аталат.

М. Исаев, И. Молдобаев

ҮЧ-СУУ – топоним. Буркан калдай жайлаган жер. Манастын келе жатканын уккан Орго кан жардам сурап Үэпосундагы Буркан калдайга доргосун жиберет (СО, 2. 72).

ҮЧ-ТАШ, К е р г е н - Т а ш – Ысык-Көл обл-нын Тоң р-нундагы Бөкөнбаев кыштагынан (райондун борбору) 28 *км* чыгыш тарапта. Тастар-Ата тоосунун түн. этегиндеги Үэпосу деген жерде. Ал жердеги таштардын өз ара жайгашышы жылкынын чидерин кергендеги элести эске салат. Алардын тушташ жайгашкан эки ташы бири-биринен 11 *м,* ал эми үчүнчү таш экөөнөн 31 *м* аралыкта. Элдик уламыш б-ча бул Үэпосу-Т-ка Манас Аккуланын чидерин кердирткен экен. Бул таштардан ары жакта 20 *м* аралыкта дагы бир таш төртүнчүсү жатат. Ага Аккуланын чылбырын байлаган деп айтышат.

ҮЧ-ТАШ – топоним. Ала-Тоонун күн жүрүш жагына Манас баатыр кырк чоросу м-н ууга чыккан жер (СО, 2. 288).

Ф

ФАВОРСКИЙ Владимир Андреевич (1886, Москва – 1964, Москва) – сов. график ж-а живописчи, СССР эл сүрөтчүсү (1963). СССР Сүрөтчүлөр академиясынын аныкмүчөсү (1962). Москвадагы К. Ф. Юон студиясында (1903–05), Мюнхендеги Ш. Холлоши мектебинде (1906–07), Москва ун-тинин өнөр таануу бөлүмүндө (1907–13) окуган. 1907-жылдан китеп көркөмдөө, ксилография б-ча иштеген. Ф. китепти кооздоонун өзүнчө теориясын иштеп чыккан. Кийин чыгармаларында лирика-философиялык тереңдикке, таасын психологизмге умтулган. Линогравюра жанрларында да иштеген. Ф. монумент өнөрүнө, архитектура м-н живописти синтезине көңүл бурган. 1946-ж. Кыргызстанга келген. Манасчы Саякбай Карала уулунун портретинин үстүндө эмгектенген. Кийин «Манас» эпосунун серияларынын эскиздерин жараткан, а. и.: Жылкы тийген Алмамбет м-н Сыргак, упай ойногон Бакай, Кошой ж-а Бокмурун, Каарданган Манас ажыдаар м-н алышканы, Бокмурундун ата-энеси ж. б. Ф-дин Кыргызстандан тарткан сүрөттөрү «В. А. Фаворский в Киргизии» (Ф., 1977) деген китепке кирген.

Ж. Сагынов

ФАКСИМИЛЕ – фотография ж-а басма каражаттар аркылуу ар кандай графикалык түп нусканын (документ, кол жазма, коюлган кол ж. б.) дал өзүндөй жасалган көчүрмөсү. «Манас» эпосунун варианттарын жыйнап, иликтеп-тескөө үчүн да Ф. колдонулган. Мис., Ч. Валиханов жазып алган «Көкөтөйдүн ашы» эпизодунун факсимилесин А. Маргулан *«Шокан жане «Манас»»* деген монографиясына жарыялаган.

ФАЛЕВ Павел Андреевич (1888, Санкт-Петербург – 1922, Петербург) – советтик алгачкы түрколог дордун бири. 1900-ж. Санкт-Петербургдагы 15-Рожество башталгыч училищесин, 1907-ж. 3-реалдык училищени бүтүргөн. 1908–12-ж. Санкт-Петербург ун-тинин Чыгыш тилдери факультетинин араб, перс, түрк, татар тилдери бөлүмүндө окуган. Анын «Ногайские сказания об Едиге и Токтамыше» деген тема дагы дипломдук иши алтын медалга татыктуу болуп, ошол эле факультетте профессордукка даярдоо үчүн калтырылган. 1915-жылдан баштап түрк тили б-ча лекция окуган, Орус географиялык коомунун Чыгыш бөлүмүнүн ишине да активдүү катыша баштаган. 1919-ж. профессорлук наамга ээ болуп, 1920-ж. кыргыз (казак) тилинен сабак берүү үчүн түрк тилдеринин борбордук ин-туна чакырылат. 1921-ж. Түркстанга студенттик экспедицияны жетектөө үчүн жиберилет. Ошол эле жылы Орус географиялык коомунун Түркстан бөлүмүнүн аныкмүчөсү болуп шайланган. 1922-ж. Түркстан АССРинин Совнаркомунун чакыруусу б-ча келип, өмүрүн О. Азия ж-а Казахстан элдеринин тилин, фольклорун, этнографиясын, маданиятын изилдөөгө арноону чечкен. Бүлөсүн Ташкенге көчүрүп келүү үчүн Петроградга бара жатып, бөртмө келте оорусунан каза тапкан. «Манас» эпосун изилдөөнүн Улуу Октябрь революциясынан кийинки этабын баштаган илимпоз. Негизги эмгектери түрк элдеринин тилин, фольклорун, адабиятын изилдөөгө ж-а пропагандалоого арналган. «Как строится кара-киргизская былина» (1922), «О кара-киргизском эпосе» деген эмгектери түздөн-түз «Манас» эпосунун маселелерин талдоого арналган. Анын «Введение в изучение тюркских литератур и наречий» аттуу 1921-ж.

Түркстан Чыгыш ин-тунда окуган лекциясында да кыргыз эл оозеки чыгармачылыгына атайын орун берилген. Анда кыргыз эпосунун айрым образдары дүйнөлүк эпикалык мурастардын образдары м-н салыштырылган (Мис., Жалгыз көздүү дөө «Одиссеянын» 12-ырында баяндалган Полифемдин образы м-н), Ф-дин түркология багытындагы эмгектери азыр да өзүнүн илимий наркын жогото элек.

С. Кайыпов

ФАНТАЗИЯ (гр. phantasia – кыял) – чыгармачыл, кыялдануу, чындыктан четтеп кетүү, ойдон чыгаруу. Ф. адам баласынын ой жүгүртүү өзгөчөлүгүнө таандык касиет. Адам баласы табияттын сырларынын мыйзам ченемдерин үйрөнүп, өздөштүрүүнүн бийик деңгээлине жеткен кезде дүйнөнү так таанып, даана чагылдырууга өбөлгө түзөт. В. И. Ленин «эң бир так илимде да фантазиянын ролун тануу керек болбойт» деген да илимий ой жүгүртүү м-н фантазиянын баштапкы байланышынын ролун баса белгилеген. Ал эми адамзаттын өнүгүшүнүн эң алгачкы этабында Ф. чындыктан алыс турат да, табияттын ар кандай кубулушун туура түшүнүүгө кедерги болот. Ошонун натыйжасында дин, мистика, идеализм сыяктуу ар түрдүү түшүнүктөр жарала берет. Алгачкы доордун адамдарынын тотемизм, анимизм, ата-баба, табият культу, магиялык көз караш (ар кандай кудайларга, ыйык күчкө ишенүү ж. б.) сыяктуу түшүнүктөрүндө да Ф-нын ролу чоң. Элдик оозеки чыгармачылыкта Ф. сюжет куруучу элемент катары кызмат аткарат (жомоктор м-н эпостордо кереметтүү, сыйкырдуу фантастикалык сюжеттер м-н мотивдер), же көркөм мотив, деталь катары көрүнөт (мис., «Маната» партогенез – алма жегенден кийин Чыйырдынын боюна бүтүшү; «Эр Төштүктө» баатыр жер астынан Алпкаракушка минип жер үстүнө чыгышы; Кызыр келип Манастын чекесинен сылап бата берет).

Х. Короглы

ФЕРГАНА, Б а р г а н а – топоним. Эпосто кыргыздар ж-а ага жамаатташ элдер эзелтен мекендеген аймак. Калмак-кытайлар ногой өлгөндө кыргыздарды тушутушка таратып, жерин ээлегенде Алооке бийлик жүргүзөт. Манас аны кубалап чыгат. Ф. бардык жагынан бийик тоо кыркалары м-н курчалган О. Азиядагы өтө кеңири өрөөн, терең чуңкурдук. Тарыхы, маданияты бай өлкө. Эпос б-ча ал Нааман жергеси атыгып, Манастын бабаларынын мекени деп эсептелген.

ФЕРЕ Владимир Георгиевич (1902, азыркы Волгоград обл., Камышин ш. – 1971, Москва) – композитор. Кыргыз ССРинин эл артисти (1944), РСФСРдин ж-а Тажик ССРинин иск-вого эмг. сиң. ишмери. Кыргыз ССРинин Токтогул атн. мамл. сыйл. (1970) лауреаты. 1929-ж. Москва консерваториясын композитор катары Н. Я. Мясковскийдин классы ж-а пианист катары А. Б. Гольденвейзердин классы б-ча бүтүргөн. Андан кийин музыкалык техникумдун окутуучусу, Бүткүл союздук радионун ж-а музыкалык басманын редактору болуп иштеген. 1933–36-ж. Москва консерваториясында ж-а композиторлор Союзунда иштеген.

1936–44-ж. Кыргыз мамл. филармониянын көркөм жетекчиси, 1945–62-ж. Москва консерваториясынын композиция кафедрасында окутуучу ж-а бөлүм башчы. Кыргыздын көрүнүктүү композиторлору, а. и. А. Малдыбаев, М. Абдраев, А. Түлөев, А. Аманбаев, Т. Эрматов, Б. Глухов ж. б-ларды тарбиялап чыгарган.

Ф. В. Власов ж-а А. Малдыбаев м-н бирдикте «Айчүрөк» (1939), «Манас» (1946, экинчи редакциясы 1966) операларын жазган. Улуу эпостун сюжетинин

түйүндүү эпизоддору операнын либреттосуна өзөк кылып алынган. Эпостогу көркөм дүйнөнүн түпкү маңызын даана ачып берүү ж-а улуттук көркөм дүйнө туюунун стилдик айырмачылыгын жеткиликтүү көрсөтүү максатында композиторлор бул опералардын музыкасына кыргыз элинин обон-ыргактарынан, күүкайрыктарынан кеңири пайдаланган. Эки Эмгек Кызыл Туу, «Ардак Белгиси» ордендери ж-а медалдар м-н сыйланган.

Т. Саламатов

ФЕТИШИЗМ «Манас» эпосундагы (фр. fetiche – керемет) – адамдарга тиешелүү сапаттарды буюмдарга, нерселерге да таандык кылып, алардын кереметтүү күчүнө ишенген көз караш. Фетиш нерселердин (мис., тумар, крест) адам тагдырына таасир берүүчү кереметине ишенүүдөн көрүнөт. О. эле байыркы адамдардын дүйнө тааануу ж-а түшүнүү жаатындагы мифологиялык-фантастикалык ой жүгүртүүгө негизделген идеологиянын өзгөчө бир формасы болуп эсептелет. Ал адамдарга гана мүнөздүү сапаттарды тигил же бул буюмга, нерсеге таандык кылып, алардын адаттан тыш кереметі бар деген диний ишенимге таянган көз караш катары пайда болгон ж-а жашаган. Ф. көптөгөн элдердин коомдук аң-сезиминде туруктуу орун алып, алардын материалдык ж-а маданий өнүгүшүнө өз таасирин тийгизген. Диний-мифологиялык мындай түшүнүктөр м-н ишенимдер кыргыз элинде да жашап келген ж-а анын калдыктарын «Манас» эпосунан кеңири жолуктурууга болот.

Фетиштик көз караштар м-н ишенимдер СОВ м-н СКВда туруктуу орун алган, ошону м-н бирге эпостун байыркылык негиздерин бекемдейт. Байыркы адамдар буюмдун ж-а нерсенин керемет күчүнө табынышы ж-а ал ишенимдин бир айныксыз фактысы катарында эпикалык душмандардын бутка же бурканга (табына турган сүрөт же тулку, идол) сыйынгандыгын көрсөтүүгө болот. Эпостогу колдонулушу, маниси жагынан бүт бурканга жакын, бирок экөөнүн айырмасы бар. Контекст б-ча буркан чоң, ал эми бут көлөмү б-ча андан кичине. Ошондуктан, аны кээде жанга салып жүрүүгө болот. «Манаста» бүт ж-а буркан калмак-кытайлардын кудайынын сөлөкөтү катары сүрөттөлөт. Бул эпикалык душмандардын байыркы ишеними, көз карашын элестүү чагылдыруу м-н эпостун мазмунунун ар тараптуулугун, көп катмардуулугун, тарыхый деталдардын так берилишин көрсөтүү м-н архаикалык аң-сезими м-н бекем байланыштыгын аныктайт.

Бут же буркандын керемет касиетине ишенүү СОВдо кеңири орун алып, образдуу баяндалган. Атап айтканда, эпикалык башкы терс каарман Нескара арык каздырып жаткан эпизоддо бут ж-дө маалымдалат. Буттун көрүнүшүндө «анын бултуюп, эки уурту дулдуюп» турушу, келбетин ж-а башын алтындан, көзүн көөхардан, колдорун забар м-н зерден, тиштерин инжиден, эрди-мурду зумуруттан жасалгандыгы сыпатталат да, ага башын уруп, анын «айтканын» жасап турууга милдеттүү экендиги баяндалат. Ал эми аны жамандоо, ага терс мамиле жасоо адам баласына жамандык, кырсык алып келиши мүмкүн экендиги эскерилет. Адамдын башына келген түрдүү оор, кысталыш учурларда бут же буркан өз кереметі м-н аларды сактап кала тургандыгы ж-дө ишеним айтылат.

Бут м-н буркандын касиетине, колдоочулук кереметине ишенүү мотиви эпикалык душмандардын аракеттеринде, баталдык сценаларда конкреттүү окуялар м-н бекемделип жүрүп олтурат. Мис., Көкөтөйдүн ашында Кошой м-н күрөшөрдө

Жолой өзүнүн бурканына сыйынып, колдоо күтөт. О. эле Коңурбай Манас ж-а анын баатыр чоролору м-н кандуу кагылышка чыгардын алдында бутка же бурканга сыйынат. Бул фетиштик көз караш «Манас» баатырдын тегерегинде өткөн окуяларда активдүү пайдаланылат.

Эпостун «Семетей» бөлүмүндө фетиштик мындай буюмдар кеңири баяндалбаса да, «Каныкейдин жомогу» сыяктуу айрым бир эпизоддордо эскерилет. О. эле Коңурбай Семетей м-н беттешерде жеңишке жетишүү үчүн бурканына көмөк көрсөтүүнү сурап кайрылат.

Архаикалык ой жүгүртүүнүн фетишизм сыяктуу формасы «Манас» эпосунда активдүү жашаганын, ал эми кийинки бөлүмдөрүндө пассивдүү катышканын көрүүгө болот. Эгерде «Семетей» бөлүмүндө фетиштик ишенимдердин айрым калдыктары гана берилсе, «Сейтек» бөлүмүндө дээрлик жолукпайт.

Сырткы жасалышы, кооздолушу, формасы ж-а сымбаты жагынан алып караганда калмак-кытайлардын бут ж-а бурканына окшош келген фетиштик буюм, нерсе тул кыргыздарда да кеңири колдонулганын эпостон жолуктурууга болот. Бирок, ага болгон ишеним мазмуну ж-а идеялык багыты б-ча бут м-н буркандан кыйла айырмалуу. Тул байыркы кыргыздардын ишениминде туруктуу түрдө колдонулган ж-а кеңири тараган. Эри өлгөн аялдын эринин келбетине, кебетесине окшоштуруп жасап, өлгөн күйөөсүнүн кийимин жаап, көшөгө тартып, бурчка олтургузуп, анын чоң ашын бергиче сактоочу сөлөкөтү тул катарында эсептелип, анын арбагын сыйлоо кастарлоо түшүнүгүн билгизген. Анткени, жан денеден бөлүнгөндөн соң ал өлбөй, улам өз үйүнө келип тууган-туушкандары анын арбагын канчалык сыйлап, урматтап жатканын байкап турат ж-а анын жарыкчылыкта калган адамдарга өзүнүн оң ж-а терс таасирин тийгизет деген ишенимге негизделген түшүнүктүн натыйжасы катарында чыккан.

Байыркы кыргыздардын аң-сезиминде далынын, куттун кереметине ишенүү салты туруктуу орун алып келгендигин ж-а алар эпостун жалпы мазмунуна тиешелүү таасир тийгизгендигин белгилөөгө болот. Маселен, СОВдо кырк чородон Агыдай «далы көрүүчү, акыр заман оодарып, ашкере айтып берүүчү», Төлөк «төгүн айтпаган мыкты төлгөчү» катарында башкалардан айырмаланып турушат. Ал эми Алмамбеттин Манаска келип кошулганы, «кутман келип кут келип калгандай» кабыл алынат ж-а түшүндүрүлөт.

Жай таш фетиштик түшүнүк катарында Азия элдеринин диний аң-сезиминде кеңири учурайт. Анын эпостун идеялык, көркөм-эстетикалык мазмунуна тийгизген таасири кыйла ж-а туруктуу өзгөчөлүктөрдөн болуп саналат. СОВ м-н СКВда жайчылык өнөр Алмамбеттин негизги өзгөчөлүктөрүнүн бири катары көрсөтүлгөн. О. эле эпикалык терс каармандар Куястын (СОВ), Жолойдун, Нескаранын, Алоокенин да (СКВ) жай таштын керемет күчүн, кубаты устаттык м-н пайдалана алышын баяндаган окуялар кыйла. Жай таш кандай гана кырдаалда, окуяда колдонулбасын анын керемети окуянын жүрүшүнө, каармандардын мүнөзүнө таасир тийгизиши магиялык ырым-жырымдар м-н коштолот. Жай таш эпикалык каармандардын аракетине ар башка даражада таасир тийгизет. Терс каармандар жайчылык өнөрдүн аркасында (Нескара, Жолой) өлүмдөн аман калышат, ал оң каармандардын жеңишке жетишине, түрдүү тоскоолдуктардан өтүүгө, алардын элдик идеалдагы иш-аракеттеринин аткарылышына, максатынын ишке ашышына өбөлгө түзүп берет.

Сюжеттик окуянын ырааттуу түрдө өнүгүшүндө, элдик идеянын элестүү чагылышында Манастын жакын чоросу Алмамбеттин жайчылыгы өз алдынча мааниге ээ. Ал Көкөтөйдүн ашында тулпарларды чабууга жиберер алдында Манастын өтүнүчү б-ча «Аккуланын бир күндүк этин алып, табына келтирүү максатында жай таштын кереметин колдонот, баатырдын тулпарынын байге алышына кол кабыш этет. Кошой м-н Жолой күнү-түнү күрөшүп, чаң-тозоңун сапырып жатканда балбандарга ж-а карап турган көпчүлүккө ыңгайлуу болуу үчүн жай таш м-н жаан жаадырып абаны салкындатып, элди сергитет. Чоң казатка аттанганда албуут Уркун дарыясынан аскердин аман-эсен кечип өтүшүнө, Сыргак м-н чалгынга баратканда душмандардын койгон кароолуна байкалбаш үчүн (СОВдо) мүмкүнчүлүк түзөт.

СКВ б-ча тигил же бул окуяга, кырдаалга карата Алмамбеттин жайчылык өнөрүн көрсөтүү туруктуу орун алат. Бирок айрым деталдаштыруу жагынан, каармандардын жайчылыгын кырдаалга карата берилиши жагынан айырма болгону м-н эпостогу Алмамбеттин фетиштик кереметке ээ болгон туруктуу сапаттары сакталып кала берет. Коңурбайдын «ажыдаар, жолборс, кайберен, мергендеринен» койгон сыйкырдуу кароолчуларын жай таштын жардамы м-н жандыруу, Алмамбеттин «жайчылык өнөрдү, кереметти алтымыш баштуу ажыдаардан атайы окуп, үйрөнгөнү», Кытайдан чыкканда «кереги тиет деп Карыкандын сыр бараңы м-н жай таштарын ала чыгуусу» өңдөнгөн өзгөчөлүктөргө ээ.

Эпостогу жай таш ж-дөгү маалыматтардын мындайча интерпретацияланышы айтуучулардын жеке талантына, түшүнүгүнө ж-а чеберчилигине байланыштуу түшүндүрүлөт. Бирок эки варианттагы фетиштик түшүнүк жай таш элдик ишенимди толук ж-а элестүү чагылдырылгандыгы м-н анын табияты м-н функциялары туурасында диний-мифологиялык түшүндүрмөлөрдү бергендиги м-н жалпылыкка ээ. Эске ала турган жагдай: жай таш жылдын бардык мезгилин түрдүүчө өзгөртө алгандыгы ж-дө элдик ишенимдин, байыркы түшүнүктүн эпостун системасында толук сакталышын көрсөтүүгө болот. Жай таш жай мезгилин кыш мезгилине өткөрүүгө, ооштурууга гана мүмкүнчүлүгү бар. Ошол себептен жай мезгилинин кай учуру болбосун жай таштын керемети м-н бурганактаган алай-дүлөй бороон, күн көрүнбөгөн түнгө алмашып, суулар тоңуп, сасык туман каптап, алаамат түшөт.

Жай таш ж-дөгү фетиштик ишеним эпостун «Семетей» бөлүмүндө да кандайдыр бир деңгээлде улантылат. Ал эпостун фантастикалык-мифологиялык катмарын өзүнчө бир ажардантып, жандантып туруучу күчкө ээ. Эпикалык мындай көрүнүш эпостун структурасында байыркы аң-сезимдин айрым кубулуштары кыйла убакытка дейре жашай бере турганына, анын жалпы идеялык-эстетикалык багытына өзүнчө көмөк көрсөтө ала турганын ырастайт.

Жайчылык өнөр терс каармандардын бири Мурадылга мүнөздүү нерсе. Ал Коңурбайдын ж-а чекке койгон кароолчуларынын башчысы. Семетей өзүнүн чоролору м-н Коңурбайды көздөй жүрүш жасаганда Мурадыл жай ташынын кереметі м-н аларды бир кыйла кыйынчылыкка дуушар кылат:

Каш карарып түн кирип,
Көзүн жылдыз ачканда.
Кырымдын уулу Мурадыл
(Анык жайчы кул ушул).

Жай ташын сууга салганы
Жайлап туруп калганы.
. . . . . .
Жай ташты колго урду дейт,
Жай дубасын күбүрөп,
Жайлап карап турду дейт,
Кара сууну уютуп,
Кайра колун сунду, дейт
Туруканын тунук кол,
Ого бетер тунду дейт.

Фетиштик түшүнүк жай таштын керемети эпостун башкы идеясы м-н тикеден-тике байланышкан. Ал образдарды берүү, мүнөздөрдү түзүү, пейзаждык сүрөттөөлөрдө да көркөм-эстетикалык чоң кызмат аткарат.

Байыркы ой жүгүртүүнүн мындай элементтери «Манас» эпосунун «Сейтек» бөлүмүндө учурабайт. Буюмдун, тигил же бул предметтин адаттан тыш сыйкыр күчүнө, кереметине ишенүү мотиви «Сейтекте» трансформацияга дуушарланганын көрүүгө болот.

К. Байжигитов

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР «Манас» эпосунда, үчилтиктин идеялык мазмунун, андагы ар түрдүү окуяларды, каармандардын образдарын туюндурууда көптөгөн поэтикалык көркөм каражаттар колдонулган. Алардын бири Ф. Ф. сырткы формасы ж-а маани туюндуруучу өзгөчөлүгү б-ча тилдин башка бирдиктеринен айырмаланып турат. Тактап айтканда, эки же андан көп сыңарлардын (компоненттерден) турган туруктуу сөз тизмектери лексикалык бир бүтүндүккө айланып, семантикалык (маанилик) жактан бекем ширелишип, образдуу сапатка ээ болгон өзгөчө туюнтмалар Ф-дин курамын түзөт.

Ф. айтылуучу ойду угуучуга (окурманга) элестүү, таамай, образдуу кылып жеткирүүдө тилдик көркөм каражат катары кызмат аткарып, речке ар түрдүү түс берүүчү боёк катары пайдаланылат.

Тилдик көркөм каражаттардын бири болуп саналган мындай бирдиктер – Ф. «Манас» эпосунда кеңири колдонулган.

Эпосто колдонулган Ф. каармандардын ой-толгоосун, маанайын, кулкмүнөзүн, адамгерчилик сапатын, айлана-чөйрөгө ж-а бири бирине болгон мамилесин, д. у. с. көптөгөн түшүнүктөрдү сезимге жетерлик таасир м-н образдуу туюндурат:

Оң көзүнөн от чыгып,
Сол көзүнөн чок чыгып.
Оозунан ойрондун,
Ок жазайыл топ чыгып...

Бул саптардагы Ф. каармандын кандайдыр бир нерсеге (же бирөөгө) карата кыжыры кайнап, ачууланып жаткандыгын элестүү чагылдыруу м-н ага карата мамилесин туюндуруп турат. Тосуп чыгар туяк жок, Армандуу сөөк сыздады... контексттеги «сөөк сыздады» деген фразеологизм каармандын баласы жоктугуна арман кылып, катуу кайгырып, терең кыжаалатчылыкка батып, кыйын абалда турганын туюндурууда. Ал эми каармандын кыйын кезеңге туш болуп, арга-

сыз абалда калганын: «Жалгыздыгы билинди, Жар мойнуна илинди» же «Кашайып көңүл бөлүнүп Кабырга сөөгү сөгүлүп», «Кең дүнүйө тар болуп...» сыяктуу Ф. таамай, ары элестүү кылып чагылдырып турат. Каармандардын, бөтөнчө башкы каармандардын, анын ичинде Манастын маанайын (кубанычын, кайгысын, өкүнүчүн, албууттанганын же ачууланганын, сабырдуулугун, жактырбаганын д. у. с. жактарын) сүрөттөөдө Ф. кеңири колдонулуп, айтылуучу ойдо угуучунун же окурмандын сезимине түшүнүктүү, элестүү кылып жеткирүүдө ар түркүн боёк катары аткарат. Ойду кадимки сөз м-н түшүндүрүүгө караганда Ф-дин өзгөчө туюнтма экендигин төмөнкү ыр саптары ынандырарлык айгинелей алат. «Кан куюлду көзүнөн», «түтөп турган чагы бар», «ажыдаар түгүн салыптыр». Жогорку фразеологиялык айкаштарда каармандын ачуулангандыгы, душманга болгон каары, кайраты берилет. Ал эми «каңырыгы баш жарып, үшкүрүгү таш жарып, сыртым жалын, ичим чок» деген Ф. кайгыны, өкүнүчтү өзгөчө күч м-н туюндурат. Кээ бир Ф. көңүл көтөрүңкүлүгүн же кубанычты билдирүү үчүн колдонулат: «Алмамбеттин эрдиги, Төбөмү көккө жеткирди», «Жоругу жанды кубантат, Күлкүсү күндү чыгарат», «Көргөндө ишин Чубактын, Койнума батпайт кубанчым...» Бирөөнүн (адатта күч же бийлик ээсинин) каарына калуу же анын ачуусуна тийип алып, өзү кооптуу абалда калган учур төмөнкүчө сүрөттөлөт: «Көрдүңбү балээ шумдугун, Басып алган окшойбуз, Ажыдаардын куйругун...» Бул саптарда «ажыдаардын куйругун басып алуу» деген фразеологизм ыр түзүлүшүнө ылайыкталып колдонулган. Башкы каармандардын душман м-н кармашуу учурундагы жаалы, аларды толук талкалоо үчүн аёосуз мамилеси, качып кутулууга аракет кылгандарын колго түшүрүү үчүн артынан кууп, издөө салганы да көп учурларда Ф. аркылуу берилет: «талпагын ташка керели, чыканак жерге салбастан, чырым этип уйку албастан; бөрк ордуна баш алды» ж. б. Кабагына кар жаап, мурутуна муз туруп (ачууланууу, каардануу мааниде); төбө чачы тик туруу (коркуу, кээде ачууланууу маанисинде); коломтосун казуу, күлүн көккө сапыруу, чаңын асманга чыгаруу (талкалоо, кыйратуу); согончогу канабоо (төрөтсүз аял); көзүн тазалоо (жок кылуу, өлтүрүү); ат кара тил болгондо (жаз мезгили); жүрөгүнөн кап кетти (билегинен сап кетти, үзөңгүдөн бүт таюу), (ээрден көчүк кыйшаюу), (алдан-күчтөн таюу, чарчоо); кара жаак (сөзгө чечен); атка жеңил тайга чак (ылайыктуу) деген Ф. эпосто эң эле кеңири колдонулат.

Ф. адатта туруктуу формага ээ. Бирок, алар кээде айрыкча ыр түрүндөгү чыгармаларда өзгөрүүлөргө дуушар болот. Андай өзгөрүүлөр ыр сабынын муун өлчөмдөрүнө, уйкаштыкка байланыштуу зарылчылыктан улам келип чыгат. Алсак, жүрөгү оозуна тыгылды, кабыргасы кайышуу, ат соорусун салды, ажыдаардын куйругун басып алдыңар, бөрк ордуна баш алган дагы ушул сыяктуу Ф. ар түрдүү өзгөчөлүктөргө учурагандыгын төмөнкү ыр саптарынан көрүүгө болот: «Дукан тага журтунун Жүрөгү оозго тыгылды», «Кыргыздын журту ыйласа, Кабыргам жаман кайышкан», «Аңдыганга тамаша, Ат соорусун, аркасын Баары салып Манаска», «Сойлоп жаткан ажыдаар, Сонун иш кыйла бар, Куйругун басып алдыңар», «Бөрк ордуна бул бейбак, Аянбастан баш алган». Ф. ыр сабына камтылуу анын ритмикасын, саптардагы муун өлчөмдөрүн сактоо зарылчылыгына байланыштуу бирде форма жагынан өзгөрсө, кээде алардын компоненттеринин ортосуна сөз кыстарылып же бир сапка сыйбай калган учурда эки-үч

сапка бөлүштүрүлүп берилген учурларга далил болуп турат. Албетте, Ф-ди өзгөртүп колдонуунун мындай ыкмалары сөз чебери тарабынан атайын стилдик максатта ишке ашырылат да, фразеологизмдик мааниси бузулбастан сакталып калат.

«Манас» эпосунда Ф-ди стилдик максатта айрым өзгөрүүлөргө дуушар кылуудан башка ыкмалардын колдонулгандыгын көрөбүз. Алсак айрым каармандардын тигил же бул сапатын баса көрсөтүү үчүн синоним Ф-дин кабаттай айтылышы көп учурайт: «Үзүлгөндү улаган Өчкөн отту тамызган, Өлгөн жанды тирилткен, Ажыбай аман барсыңбы?», «Арыган атың семирди, Ачкан курсак тоюнду, Ачылган жерин, жабылды».

Элдин сүймөнчүгүнө ээ болуп, ооздон-оозго, муундан-муунга өтүп келе жаткан «Манас» эпосунун тили мезгилдин да, сөз кадырын барктай билген сөз зергерлеринин да сыноосунан өтүп келе жаткандыгын эпосто орундуу колдонулган Ф. да ырастап турат. Ал Ф. кандай формада, кандай ыкмада колдонулбасын, каармандын образын ачып берүүдө же объективдүү дүйнөнүн ар түрдүү жактарын чагылдырууда ойго тактык, кооздук, элестүүлүк киргизип, анын образдуулугун арттырып, тилдин көркөм каражаты катары кызмат аткарып турат.

Р. Эгембердиев

ФУЛАД, П у л а д - х а н – Ак-Ордонун каны. Махмуд ибн Валинин (17-к.) маалыматы б-ча 810-жылдардын аралыгында Жунгария кыргыздарына каршы жортуул жасаган. «Мажму ат-таварихте» Ф. мангыттардын башкаруучусу. Ал Йамгурчи м-н бирдикте Манасия шаарына жортуулга чыгат. Манас баатыр м-н жекеме-жекеде салгылашып, экөө тең жарадар болот. Андан кийин Жолой м-н бирге Манас ж-а анын союздаштарына каршы согушат.

Х, Ц

ХАТТО АРТУР ТОМАС (туулган жылы, жери, өмүр баяны бизге белгисиз) – «Манас» изилдөөчү англиялык окумуштуу, фольклорчу. Лондондогу Оксфорд ун-тинин профессору. «Манас» эпосу б-ча бир нече илимий макалалардын ж-а монографиянын автору. Алтымышынчы жылдардан «Манас» эпосун изилдей баштаган. Ч. Валиханов тарабынан жазылып алынган «Манастын» үзүндүсү тууралуу А. Маргуландын макаласы «Манас» эпосунун 885 саптан турган факсимилеси м-н бирге 1965-ж. Казак Илимдер Академиясынын «Кабарлары» журналына жарыяланган. 1969-ж. Х. ушул материалдардын негизинде «Манас» тууралуу алгачкы макаласын жазып, ал Лондон ун-тинин «Чыгыш ж-а Африка мектебинин бюллетениндеги» атайын бөлүмдөн басылып чыккан. Анда Ч. Валихановдун кыргыз жергесинен элдик фольклордун бай үлгүсүн жазып алгандыгын белгилеп, А. Маргуландын 1965-жылдагы ж-а 1968-ж. Фрунзеде (азыркы Бишкек) басылып чыккан макалалары ж-дө пикир айтат. Ошол мезгилде Ч. Валихановдун «Манас» эпосунун «Бокмурун» эпизоддун үзүндүсүн англисчеге которгондугу ж-а текст м-н кандайча иштегендиги ж-дө ал макаласында кеңири баяндайт. О. эле тексттеги айрым сөздөргө комментарий берип, анын англисче эквивалентин берген. Жалпы алып караганда Х-нун «Бокмурун», «Көзкамандардын окуясы», «Көкөтөйдүн ашы» макалаларынын изилдөө багы-

ты бирдей максат көздөгөн сыяктуу. Эпостун текстти м-н таанышып окумуштуу кыргыз, казак элдери жалпы түрк уруусунан экендиги ж-а өтө көп аймакка тараган уруктуу журт экендигин белгилейт.

Эпостун тарыхый катмарларын карап: «Түпкү атабыз бир келип, Түркүй канга киремин» – деп түрк уруусунан таралгандыгы тууралуу баяндайт. Бир кездерде калмактар Алтай, Кангайды ээлеп кыргыздар м-н канатташ жашап, карама-каршылыктар тез-тез болуп тургандыгын тексттин негизинде белгилейт.

Автордун экинчи макаласы 1971-ж. «Борбордук Азия» журналынын 15-сериясынын № 2 санына басылып чыгат. Макала В. Радловдун 1862-ж. жазып алган «Көз камандар» окуясынын мазмунуна токтолуп, ага төмөнкүдөй багытта анализ берет: 1) Семетейдин төрөлүшү; 2) Элдин каада-салты; 3) Чыгыш элдеринин байыртадан эле бир-бирине болгон байланышы ж-дө.

Текстте жолуккан айрым түшүнүксүз сөздөргө толук комментарийлер берилип, жөнөкөйлөтүп, кылымдар оозеки сакталып келген ыр түрүндөгү эпостун алтын казынасынан маалымат берүүнү көздөгөн. Тарыхый көз карашта автор кыргыздар аябагандай чоң аймакка таралып, чачыранды болуп жаралгандыгын чыгыш элдери м-н ата-бабаларынан бери байланышып, кыз алышып-беришип, тургандыгын баяндайт. Алтай чөйрөсү ж-дө сөз кылып, жер-суу аттарынын окшоштуктарына ж-а алардын этимологиясына тиешелүү айрым пикирлерин ортого салат. Мис., Бар-Көл, Төр-Көл, Талас, Алтай ж. б. жер-суу аттарына комментарийлер берилген.

«Көз камандар» ж-дөгү макаласы – эки бөлүмдөн турган көлөмдүү макала. Анда окумуштуу элдин социалдык абалы, каармандардын образы, ошол мезгилдеги тарыхый кырдаалдын чагылышы бир бүтүндүккө биригип, кандайдыр бир композицияны түзүп тургандыгын айтат. Вул макаланын экинчи бөлүгү «Борбордук Азия» журналынын 6-сериясынын 1972-ж-дагы № 4 санында жарык көргөн.

«Манас» ж-дөгү улам жаңы маалыматтар, кызыктуу үзүндүлөр Х-нун залкар элдик эпопеяны дагы тереңдеп изилдешине түрткү берген. 1977-ж. Х-нун Лондондогу Оксфорд ун-тинен «Көкөтөйдүн ашы» илимий монографиясы жарык көргөн. Окумуштуу монографиясында эпостун кыргызча текстин латын алфавити м-н жарыялап, аны англисчеге кара сөз түрүндө которгон. Ал эми эмгектин теңин атайын комментарийлер ээлейт. Кыргыздын көөнө сөздөрүнө, үрп-адатына, каада-салтына тиешелүү сөздөргө, жер-суу аттарына ж-а тулпарлардын сырткы өңдөрүнүн аталышына карата кеңири түшүндүрмө берилген. Монографияны жазууда ал А. Маргулан, Ч. Валиханов, В. Радлов, В. М. Жирмунский, В. Бертольд ж. б. бир катар фольклорчу чыгыш тануучулардын эмгектерин пайдаланган. Окумуштуунун эскерүүсү б-ча Борбордук Азия элдеринин чыгармалары м-н кызыккан Чыгыш ж-а Африка бөлүгүндө кызмат отогон профессорлор К. Р. Бавден, В. Леве, ушул бөлүм м-н тыгыз байланышта болуп турган бир катар ин-ттар, ун-тердин профессорлорунун пикирлерин угуп, эмгектерин пайдалангандыгын белгилейт. Х-нун изилдөөлөрү абдан кылдаттык м-н маңыздуу иштелгендиги, о. эле кыргыз эпосун чет элдерге таанытып жаткандыгы м-н баалуу.

«Манас» эпосу бүгүнкү күндө Венгрияда, Моңголияда, Америкада, Германияда, боордош О. Азия республикаларында толук болбосо да басылып чыккан,

бирок илимий багытта мындай монографиялык изилдөө ишке аша элек, ошол себептен Х-нун бул эмгеги илимий багыттагы биринчи көлөмдүү эмгек.

Ж. Орозобекова

ХУ ЧЖЭНЬ ХУА Мухамед (1931, Шаньдун провинциясы, Циндай ш.) – кытай түркологу (КЭР), Кытай Аз сандагы улуттар борб. ин-тунун профессору (1953). Пекиндеги Аз сандагы улуттар борб. ин-тун бүтүргөн. Профессор С. Сердюченконун аспиранты болгон. Аспирантураны аяктагандан кийин (1953) Х. Ч. Х. кыргыз таануунун маселелерин изилдөөгө киришкен. Кыргыз тилин үйрөнө баштаган ж-а кыргыз элинин турмуш-тиричилигин, каада-салттарын, тарыхын ж-а адабиятын иликтөөгө киришкен. Ал Синьцзяндагы кыргыз автоном округунда көп жолу болуп, кыргыз элинин баатырдык эпосу «Манас» м-н таанышкан ж-а бул элдик улуу кенчтин Кытайдагы алгачкы изилдөөчүсү болуп калган. Анын жетекчилиги астында «Манасты» изилдөө ж-а жыйноо б-ча атайы топ түзүп, Синьцзяндагы 70 манасчыдан эпостун он миңдеген сап ырлары жазылып алынган. Азыркы учурда атайы топ «Манас», «Семетей» бөлүктөрүн жарыкка чыгарган. «Сейтек» бөлүгү басууга даярдалууда. Х. Ч. Х. «Манас» мындан 700–800-жыл мурун Алтайда пайда болгон деп эсептейт. Ал эми Манас ж-а анын чоролору Кытай кандары м-н эмес Борб. Азиядагы көчмөн элдер м-н, б. а. Чыгыш Түркстандагы кара кытайлар м-н согушкан деген көз карашты айткан. Х. Ч. Х. «Манаска» байланыштуу Кытайда ж-а чет өлкөлөрдө жарык көргөн 25тен ашуун макалаларды жазган. Ал бул макалаларында «Манас» адабий мурас гана эмес, ал кыргыз тилин, тарыхын, элдин салттарын, динин, музыкасын камтыган энциклопедия болуп эсептелет, ошондуктан билим ж-а иск-во тармактарында чоң баалуулукка ээ деп жазат. 1990-ж. «Манас» эпосу б-ча изилдөөлөрү үчүн Кытай коомдук ИАнын Президиуму эң жогорку сыйлык м-н сыйлаган. Х. Ч. Х. 1989-ж. Кыргызстанда болуп ИАнын, жогорку окуу жайлардын аудиторияларында «Манас» эпосу б-ча лексияларды окуган.

М. Я. Сушанло

ЦЕЛИКОВСКИЙ Василий Васильевич (1900, Царицын, Пироговка айылы – 1958, Москва) – дирижёр. Кыргыз ССРинин (1944), РСФСРдин эл артисти (1955). 1924–30-ж. Москва консерваториясында окуган. 1930–34-ж. Кызыл Армиянын Борбордук үйүнүн симфониялык оркестрин жетектеген. 1937-жылдан Фрунзе шаарындагы музыкалуу драма театрынын башкы дирижёру, 1939–48-ж. Кыргыз мамл. опера ж-а балет театрынын башкы дирижёру, көркөм жетекчиси болуп иштеген. Ц. кыргыз театр репертуарын байытууда, музыка адистерин даярдоодо көп эмгектенген. «Айчүрөк» операсын сахнага коюуга катышып, анын башкы режиссёру болгон.

Ч

ЧААР АТ – Чалыбайдын байгеге чапкан күлүгү. Манас Каныкейге күйөөлөп баргандагы ат чаап жар тандоодо Ч. а. сегизинчи болуп келип Чалыбай тагдырына буюрган Сейилсамга үйлөнөт (СО, 2. 423).

ЧАБАК – эпизоддук кейипкер, Ала-Тоолук кыргыз. Отор башы. Эпосто «Манастын колунун Ала-Тоого келиши» окуясында Манастын алдынан чыккан кыргыздардын арасында болгону айтылат (КВ, 1. 103).

ЧАБАЛА – кейипкер, Какан шаарынын башчысы (Дуу-ду). СОВ б-ча Алмамбет баатыр Сыргакты ээрчитип Бээжинге чалгынга кирген окуясында айтылат. Кытайдын Ыраң Көөдөн аттуу аяр карысынын «Манаска азыр алыбыз жетпейт, тартуу берип урушту токтотолу» деген акылына көнбөй өзү барып катылып, Алмамбеттен ажал табат.

ЧАБАНДЕС – атка жүрүүгө абдан машыккан киши; мыкты улакчы, эңишке, оодарышка маш киши. «Атка болгон чабандес, Ат үстүнөн эңишип» (СО, 3. 25). «Мергендер жамбы атышып, Чабандес улак тартышып» (КВ, 1. 265),– деп эпосто Ч. ж-дө бардык варианттарда көп эскерилет.

ЧАБДАР – топоним. Манас Орго канга каршы аттанганда Көкчөнүн колу Ч. жолу аркылуу жөнөйт: «Чабдар, Чарын жол менен Бара турсун эр Көкчө Жүз элүү миң кол менен» (СО, 2. 95). Көкөтөйдүн ашында чабылган күлүктөр Ч-дын белин ашыра айдалат (СО, 3. 159). Географиялык реалияда Иле Алатоосунун күн чыгыш жагындагы ашуу.

ЧАГАЛДАЙ – эпизоддук кейипкер, Манастын аталаш туугандарынын бири, Үсөндүн (Көзкамандын) экинчи уулу. Эпосто Жакып Манасты Ошпурдан алып келе жаткан учурда ата-бабасы ж-а туугандары ж-дө аңгемесинде бир тууганы Үсөн калмактарга айдалып барып, калмакташып, Үсөн аты жоюлуп калмакча Көзкаман атка конгону, калмактан аял алып андан төрөлгөн экинчи уулу Ч. экени Жакыптын сөзүндө айтылып өтөт. Көзкамандар окуясында Манасты ууландырууга катышат ж-а алар бирин-бири бычакташып ажал табат.

ЧАГАН, Ч а г а а н (моңг. цаган – ак) – калмак, моңголдордун жаңы жылдагы биринчи айы. Ал мал төлдөп, ак көбөйгөн учурга туура келет. Ч. жаңы жыл майрамы:

Чаган аткан күнүндө,
Буурул түндүн түнүндө...
Чаган күнү тууду деп
Чаганбай коюп алыптыр (СО, 1. 213).

ЧАГАНБАЙ – Манастын кырк чоросунун бири, Күлдүрдүн уулу. Чалыбайдын бала кезиндеги ысымы.

Байыркы түрктөрдө, а. и. кыргыздарда да эр балага эки ысым берүү салты болгон. Биринчи ысым төрөлгөндө берилген да, ал ысымы м-н бала өзү эрезеге жетип биринчи эрдик көрсөткөнгө чейин жашаган. Кийин, бала биринчи эрдик көрсөтүп жоокер болгондон баштап, өзүнүн экинчи чыныгы ысымын алган. Бул салт түрк элдеринин көптөгөн эпосторунда, а. и. «Манаста» ж-а түрк руникалык жазма эстеликтеринде да сакталып калган. Чалыбайдын бала кезде Ч., кийин Чалыбай деп аталышы да ушул салттан болушу мүмкүн. Аталган салттын «Манаста» сакталышынын күбөсү эпосто Чубактын алгач Болот, Сыргактын Бердибек, Ырчыуулдун Каратай деп аталышынан көрүүгө болот.

Эпоним Ч. түрк-моңгол сөздөрү «чаган» монгол календарынын биринчи айынын аты, монгол элдеринин жазгы майрамынын аты ж-а бай деген эки сөздүн айкалышынан түзүлгөн. Эпонимдин мындай чечмелениши эпостогу Ч-дын чаган айында туулганы, ошол себептен Ч. деп аталышы.

А. Боронов

ЧАГАТАЙ – эпизоддук кейипкер, Манастын тууганы Ороздун он уулунун бири. Айрым эпизоддордо катышат. Мис., кыргыздар Ала-Тоону бошоткондо колдун ичинде болот. Каныкейдин калыңын төлөө кеңешине катышат. Түрк-моңгол элдеринде, Ч. деген ысым кеңири колдонулганы маалым. Ысым чыгыш теги жагынан моңголдорго таандык болуп «баатыр», «коркпос», «чынчыл» деген маанилерди түшүндүргөн.

ЧАГОО – эпизоддук кейипкер, Ногой уулунун аксакалы. Жакып элин чогултуп, Алтайдан Анжыянга көчөлү деген кеңешке, Каныкейге куда түшүп келгенден кийинки калың камдоо кеңеш-жыйынга катышат (СО, 2. 14, 383).

ЧАГЫРАЙ – эпизоддук кейипкер, Алоокенин сынчысы. СОВ б-ча Көкөтөйдүн ашында Манасты сынап көрүүнү самайт. Бирок, Ч. Манас баатырды сынамак түгүл сүрүнөн коркуп, жүрөгү түшүп өлөт.

ЧАЙИНГИ ТОН – материалынын (тери, кездеменин) сыртына металл (алтын, күмүш же болот) чайылган (жалатылган) тон, сырт кийим. Эпос б-ча баатырлардын согуштук сырт кийими, кээде кооздолгон соот түрүндө да айтыла берет. Төштүктүн ок өтпөс тонунун (соотунун) энчилүү аты. Эпосто Төштүктүн Көкөтөйдүн ашына келгени төмөнкүчө сүрөттөлөт.

Чайинги деген тон кийип,
Чалкуйрук сындуу ат минип,
Түпөгү жок найза алып,
Жалаң кылыч байланып (СК, 2. 12).

Түбү бу тонду Кенжеке Төштүккө бара жатканда атасы Сарыбайдан сурап жатып кийип келет. Кийин Төштүккө керек болорун билет. Төштүк жети баштуу желмогузга жөнөрдө:

Катын тону дебестен,
Чайынгини кийиңиз.
Катын аты дебестен,
Чалкуйрукту миниңиз,– деп көндүрөт.

ЧАКАНАЙ – эпизоддук кейипкер. Монгол тилдеринде Цакан (Чакан) Чаган деген антропонимдер кеңири колдонулат. Эпоним Чаганай ушул антропонимдер м-н өзөктөш. Эпонимдин негизин түзгөн моңголчо цаган «ак», «ак көңүл», «кайрымдуу» ж. б. маанини билгизет. «Манаста» жолуккан Ч. эпоними моңгол антропонимине түрк тилиндеги «ай» сөзү жалгануу аркылуу пайда болгон. «Ай» сөзү түрк элдеринин антропонимдеринин куралышында өтө кеңири учураган компонент.

ЧАКМАК – топоним. Манаска кастык кылмак болуп, жети кандын Таласка жөнөткөн элчилери басып өткөн жолдогу бел (СОВ, 4, 18). Эпос б-ча Кашгар м-н Чатыр-Көлдүн ортосунда жайгашкан.

ЧАКЧАЙЫШ – эпизоддук кейипкер. Эпос б-ча эргежээл элинин улугу, башчысы. СОВдо Көкөтөй өзүнүн керээзинде «Эргежээли улугу Чакчайышка айтпасын» дейт.

ЧАКЧЫ – РЖВда чагылдырылган социалдык термин. Эпос б-ча адамдардын жоокердик эрдигин ж-а жылкынын күлүктүк сапатын аныктай турган сынчы адам:

Күнү-түнү үч ай он жети күн болгуча,
Ат чубатып келди дейт.
Чакчы чактап келди дейт,
Сынчы сынап келди дейт (РЖВ, 159).

Бул жерде Ч-нын милдети сынчы м-н бирдей. Бирок, экоондо аз да болсо айырма бар. Сынчынын аткарган милдети кеңири. Ал ит-куш, ат ж. б. жаныбарлардан баштап, кыздарга чейин ж-а аскердик согуш тактикасын түзүүгө катышкан, тактап айтканда өзү сындап, өзү түзүп, уюштурган. Ал эми Ч-нын милдети жоокерлерди ж-а аттарды сыноо м-н чектелген.

ЧАЛАҢКӨК – Жайнактын байгеге чапкан күлүгү. Манас Каныкейге күйөөлөп баргандагы ат чабышта Ч. жыйырма бешинчи болуп келет.

ЧАЛБАР – тоо текенин, маралдын же башка жаныбардын терисинен тигилген шым, кандагайдын синоними. Мис., РЖВ б-ча мындай териден жасалган шымды Кошой Жолой м-н күрөшкө чыкканда киет. Алды м-н Кошой өзүнүн Ч-ын кийип чыкты эле Манас ага карап:

Акай Кошой кан аба
Бутуңдагы чалбарың
Тууган Марал териси
Жаска маал атыпсың,
Окурасы бар экен,
Ортон колун салбайбы?
Алааңдан айрып албайбы?
Абийириң журтка көрсөтүп,
Уят кылып койбойбу (РЖВ, 173),– деп жаратпай коёт да Каныкей жасаган Ч-ды кий дейт.

ЧАЛИК – кырк чоронун бири. Камбардын уулу. СОВдо эпостун негизги өзөк окуяларынын баарында катышат. Ч. жалпы элдик мүдөөнү көздөгөн, ата журтту жат душмандардан коргоо күрөшүнө катышкан баатыр чоролордун бири катары сүрөттөлөт: «Камбар уулу Чалиги Кармашаар жоого каныгы». Манас Каныкейге күйөөлөп баргандагы ат чаап жар тандоодо аты он биринчи келген Ч. тагдырына буюрган Санамканга үйлөнөт.

ЧАЛКУЙРУК – Төштүктүн жоого минген аты. Эпостун негизги варианттарында кездешет. Көкөтөйдүн ашында байгеге чабылып Аккуладан кийин «Жети жандуу Чалкуйрук Жел учкандай бурулуп» (СО, 3. 265) келип байгеге татыктуу болот. Жалпы түрк ж-а Сибирь элдеринин эпикалык көөнө чыгармаларында кездеше турган мифтик, сыйкырдуу (магиялык) касиеттерге ээ болгон тулпарлардын бири. Анын жер алдындагы кыйынчылыктарды жеңип чыгууда жин-пери, дөө, алп балбандардын түрдүү айла-амалдарынын ыгын табууда Төштүккө жардам берген, адамдан эстүү жаныбар экендиги ж. б. касиеттери «Төштүк» эпосунда кенен ачылат.

ЧАЛЫ – Чалыбайдын ысымынын ыргакка ылайык кыскарып айтылышы, к. *Чалыбай*.

ЧАЛЫБАЙ – кырк чоронун бири. СКВ б-ча Манас Акбалтанын кеңеши м-н Кошойго барып, Ажыбай, Бакайга жолукканда анын кырк жигитинин бири катары «Байчоро менен Чалыбай баатырындын жолдошу» делсе, башка бир учур-

да «Күлдүр, Камбар, Чалыбай бу да келди Таласка» деп эскерилип өтөт. СОВдо Манастын кырк чоросунун бири, Күлдүрдүн уулу делет.

ЧАЛЫЯР, ч а р ы я р (ир. чор – төрт, йар – жолдош; төрт жолдош) Мухаммед пайгамбардын төрт халифи (орун басары): Абубакир, Омор, Осмон, Аалыга берилген жалпы ат. Эпосто: «Чалыяр чактап кирбеген Какандан Бээжин шаар алып» (СК, «Семетей», 1. 162),– деп айтылат.

ЧАМБЫЛ-БЕЛ – топоним. Эпостун негизги варианттарында айтылат. СКВда «Чамбыл-Бел деген жер келет, Чамбыл-Белди жердеген Жанаалы, Карач эр деген» (СК, 2. 15),– деп Көкөтөйдүн ашына кабар бергенде башка элдер м-н катар кабар айтылат. БСВда Чубак Манаска таарынып ачууланган учурда төмөнкүчө сүйлөнөт:

Казам жетсе өлсөм деп,
Жон-Оюлда жошулдум,
Чамбыл-Белдин чатында,
Он үчүмдө кошулдум (БС, 1080-инв., 258-б.).

СОВдо элдин Көкөтөйдүн ашына келип түшкөн учурунда Музбурчактын жери катарында эскерилет:

Букарай шарып ары жагы,
Бузулган Чамбыл бери жагы,
Оодарып бенде жеңбеген,
Жарагы белде бир кучак,
Будайык уулу Музбурчак (СО, 3. 107). Чамбыл-Бел «Коруулу» дастанындагы Көруулунун жери. Эпоско дастандын таасири аркылуу кийин 19-к-дын 2-жарымында кирген.

Э. Абдылдаев

ЧАМПАҢ – кытайча тили түшүнүксүз эл деген маанидеги сөз. Алооке кан кыргыздарды чаап алып Каракандын балдарын туш-тушка сүргөндө, Жакыпты караан кылып келген Акбалтанын сөзүндө: «Чалгынды бирге чалсам деп, Чампаңдан жылкы алсам деп» (СК, 1. 28) айтылат.

Мында Цин империясынын мезгилиндеги Чыгыш Түркстандын О. Азияга чектеш жерине көчүрүлүп келген эл ж-дөгү түшүнүк айтылган. Эпостон ошол коңшу турган кытайдан жылкы тийүү ж-а олжого курал-жарактарды алып келүү м-н алардын жалпы кытайча аталышы б-ча Ч. деп атап жатат. Ч. Валиханов да жер оодарып чек арага айдалган кылмышкерлер м-н аскерлер Ч. деп аталганын белгилейт.

ЧАНАК – топоним. Көкөтөйдүн ашындагы байгени Коңурбай баштаган кытай-калмактар тартып алып келе жатканда, Жолой эми калмак жерине жеттик деп Жумабекти Ч-тагы айлымды тоодон түшүрүп, Коңурбайды конок, кылып тосууга камынсын деп аялына кабарга жиберет (СО, 3. 280).

ЧАНАЧ – топоним. Манас кырк жигити м-н ууга чыгып Ч. ашуусу аркылуу Көтөлөк жерине ашып түшөт (СО, 3. 289). Географиялык реалияда Чаткал кырка тоосунун орто бөлүгүндөгү ашуу. Фергана ж-а Чаткал өрөөндөрүн байланыштырат.

ЧАНГЕЛИ – эпизоддук кейипкер, Эсенкандын шаар башчысы. Манастын колу келе жатат деп кабар укканда Эсенкан Ч-нин айтуусу б-ча Макел-Малгун дөөнү жардамга чакырат (СО, 4. 222–223).

ЧАНТУ, Ч а н т у у (кыт. чань – ороо ж-а тоу – баш) – селдечендер, чалмачандар, мусулмандар дегенди түшүндүргөн сөз. Манжу-кытайлар жергиликтүү мусулман элдерин – уйгур, казак, кыргыздарды жалпысынан ушундай аташкан. Эпосто көбүнчө кыргыз деген сөздүн синоними катары айтылат. Мис., Манас төрөлгөндө бул акыры Чоң Бээжинге ок атар деп падышасы Эсенканга ою терең аярлары көзүн тазалоого буйрук сурап барышат. Ошондо Эсенкан: «Чантуудан катын туубайбы, Чантуудан катын тууду деп, Мен чаң салсам кудай урбайбы» (СО, 1. 156),– деп тыйып коёт.

ЧАНЫШ – эпизоддук кейипкер, калмак аяры. Ч. Араниктеги согуш окуясында:

Чаныш күнөм аярды
Аныктап арбак уруптур
Урбаганда неткени,
Апсун окуп дем салып
Арыстан боло кеткени (КВ, 1. 128),– деп сыйкыр-дубанын күчү м-н кубулуп алган учуру эскерилет.

ЧАНДУУ АЯК – кейипкер, Көзкамандардын бири. Манаска келе жатканда Ч. а. деген ат м-н айтылып, Манаска уу берген эпизоддон кийинки окуяларда Ч. а. айтылбайт, Желдейбоз деген ысым м-н катышат (СК, «Семетей», 1. 189–197).

ЧАҢТЫЙБАС – эпизоддук кейипкер, калмак элчиси. Кыргыз колу Бээжинди каратып алганда, кытай баатыры Коңурбай Ч-ты Манастан бурсат суратып элчиликке жибергени айтылат.

ЧАҢ-ЧАҢ – эпизоддук кейипкер. Калмак кол башчысы Нуукердин кошунундагы баатыр. Жолдоштору м-н салбырында жүргөн Манасты Нуукердин колу курчап алганда, Ч.-Ч. Манастын тегин сурайт (СО, 1. 252).

ЧАПЧАК – топоним. Чыйырды м-н Каныкей Караканды көздөй качканда: «Чапчактын белин ашалбай, Эки айым, чарчап, ыйлап баса албай» (СК, «Семетей», 1. 25) айлалары кетет. Талас, Чаткал тоолорундагы ашуулардын бири болуу керек.

ЧАПЫРАШТЫ (1862, Кетмен-Төбө өрөөнү – өлгөн жылы белгисиз) – манасчы. Шак-Көчөк, Айтике деген манасчылардын «Манас» айтканын уккан, Жаңыбай манасчы м-н жакшы тааныш болгон. Өзү «Манас», «Семетей», «Сейтек» үчилтигинин бүт сюжеттик мазмунун кара сөз м-н айткан.

ЧАРАЙНА – 1) ичтен (ич кийимдин сыртынан) кийиле турган, денеге кынаптап катуу металлдан (кээде калың териден, булгаарыдан) жасалган соот кийим; 2) баатырлардын төшүнө тартына турган атайын темирлер; 3) кээде сырттан капталуучу тери, булгаары (жабуу, ороо түрүндө). Ч-нын көрсөтүлгөн үч түрү тең «Манас» эпосунда белгилүү милдет аткарат. Ч-ны эпикалык согушка катышкан жоокерлер, эр сайышка түшкөн баатыр-балбандар ок, найзадан сактаныш үчүн кийишкен. Мис., Сыргак баатырдын Алмамбетке жолдош болуп чалгынга жөнөрдөгү согуштук кийими м-н көрүнүшү эпосто мындайча сүрөттөлөт:

Көлүктүн бели ийилип,
Көпкөк темир кийинип,
Соот, чарайна, кыягы
Жоодон качпас сыягы.

Бет алып Бээжин элине,
Белдемчи тартып белине,
Калкан жаап башына,
Камдап алып жарагын
Кан Сыргак келди кашына (СО, 4. 175).

Эпосто жоолашкан тараптардын аскерлери массалык салгылашкан учурда куралдын үстүнө куралды үстөккө-босток колдонушат. Ал учурдагы уруштун жүрүшүнүн бир көрүнүшү «Айбалта башка шак этип, Найза төшкө так этип» (СО, 2.140),– деп сүрөттөлүп, жоо куралынан коргонуу, сактануу үчүн баатырлар төшүнө тартынган Ч-га да айрыкча көңүл бурулат.

Ч. өлгөн адамдын сөөгүнө оролуучу же капталуучу тери, булгаары маанисинде да айтылат. Шаманчыл түрктөрдүн ж-а О. Азия элдеринин өлгөндү көмгөндө кылган расмиси ж-дө кабарды И. Бичурин өзүнүн материалдарында далилдейт.

Байыркы гунндарда өлгөндү көмгөнү ж-а «Өлгөндөрдү табытка көмөт; сырты жана ички табытты колдонушат; өлгөнгө алтын менен күмүштөн жасалган кымкап же аң терисинен кийим кийгизишет» – деген маалымат кытай тарыхында айтылат. «Манас» эпосундагы Ч. Валиханов жазып алган «Көкөтөйдүн ашында» Көкөтөйдүн сөөгүн кызыл макмалга (баркыт) ороп «чарайна менен чаптатып, булгаары менен каптатып» көмүлсө, СОВдо «чарайнага чаптатып, шайингиге каптатып» (СО, 3. 11) көмөт. Бул байыркы гунндардын өлүктү алтын м-н күмүштөн жасалган кымкап кийгизип же аң терисинен жасалган кийим кийгизгенине окшошот ж-а байыртан бери келе жаткан бул салт «Маната» сакталып калгандыгын көрсөтөт.

С. Алиев

ЧАРЖУЙ – топоним. Жакып Манаска колукту издеп кыдырган шаарлардын бири (СО, 2. 383). Географиялык реалияда Түркмөнстандагы Амударыянын жээгиндеги калаа.

ЧАРКАСТАН – топоним. Манас жолдоштору м-н Ч-га салбырынга барат (СО, 1. 232, 234). Ч. Монгол Алтайындагы аймак болуу керек.

ЧАРЫН – топоним. Кыргыз ж-а аларга жамаатташ эл мекендеген жерлердин бири катары эпостун ар кайсы эпизоддорунда кезиге берет. Мис., Манас м-н Көкчө Ала-Тоого көчмөк болуп жер чалып кайтканда Челек, Ч. дарыяларын жээктей жүрүшөт (СО, 2. 154). Географиялык реалияда Алматы обл-ндагы өзөн.

ЧАТАЛАК – топоним. Көкөтөйдүн ашында байгени Коңурбай баштаган кытай-калмактар зордуктап алып кетип баратканда кырк чоро кууп жетип чабуул койгон жер.

Бакай баштап карысы,
Кырк чоронун баарысы
Чаталакта Жолойго
Чабуул коюп барганы (СО, 3. 292).

ЧАТАҢАЙЫШ – эпизоддук кейипкер. Бараң элинин каны. Бокмурун атасы Көкөтөйдүн ашына чакырткан эпикалык элдин (уруунун) башчыларынын катарында:

Шордун бурчу Арал бар,
Шолордон өтүп ага бар,
Тогуз уруу бараң бар.
Качала атын байласын,
Чатаңайыш каны бар (СО, 3. 100),– деп эскерилет.

ЧАТКАЛ – топоним, эпосто кыргыздар мекендеген жер катары көп окуяларда айтылат. Каракандын уулдары кара кытайлар тарабынан туш тарапка сүрүлгөнгө чейин жайлаган жер. Алтайдан Ала-Тоого көчүп келген кыргыздардын бир тобу Ч-га конушат (СК, 1. 35, 171, 172). Бакай м-н Семетей Абыке, Көбөшкө жолукканда: Шуутудан кабар угуп, Жоо келип калган экен деп Манастын кырк чоросу «Барабанын бир коюп, Кара-Буура, Чаткалга Каптап баары чу коюп» (СК, «Семетей», 1. 276) жөнөшөт. Мажму ат-Таварих кол жазмасында да эскерилет. Географиялык реалия катары Ч. Ала-Тоонун түн.-батышындагы кеңири аймак, нечен тоо, суу, өрөөндөрдү камтыйт.

ЧАТЫР – кездеме м-н капталып, бурчтарынан керилип коюлуучу, көбүнчө жай мезгилинде пайдаланылуучу жеңил үй, алачык. Эпосто Алоокенин: «Чатыры сексен кубулган» (СО, 2. 182), «Алтын танап чатырды Аркы-терки бүктөтүп» (СК, «Семетей», 1. 180). Манастыкы «Төрт төбөлүү көк чатыр» (СО, 2. 308),– деп сүрөттөлөт. Эпосто Ч. кеңири колдонулуп, айрыкча жортуулга, салбырынга ж. б. чыкканда тигилгендигин, о. эле кандардын Ч-ы өзгөчө жасалгандыгын байкоого болот.

ЧАТЫРАШ – кыргыз элинде байыртадан бери ойнолуп келе жаткан шахмат оюнунун бир түрү. Бул оюн б-ча мелдеш уюштурулуп, оюнга жаш-кары дебей катышкан. Оюн ойноого ыңгайлуу ар кандай жерде калыңдыгы 2–5 *см,* узундугу 30–31 *см,* туурасы 20–21 *см* келген тактанын бетине эки оюнчу 32 таш м-н (бир оюнчу колунда 16 ак түстөгү, экинчисинин колунда башка түстөгү 16 ташы болот) ойнойт. Оюнду калыс башкарат. Кыргыз эли бул оюнду салтанаттуу тойлордо, бош убактыларында эс алып көңүл ачуу үчүн ойной тургандыгы «Манаста» сүрөттөлөт. Ч-ты элибиз байыркы доордон тартып азыркы күнгө чейин ойноп келе жатат. Ч-ты Манас баатырдын өзү, анын уулу Семетей, небереси Сейтек да абдан кызыгып ойношкондугу эпосто ачык айтылат. Кабылан турган эр Манас, Кан оюну чатыраш, Улуу-Камыр башында Алмамбет м-н ойноп жатты дейт (РЖВ. 146), «Эки жүзчө адамы, бакылдашып ордо атып, чатыраш оюн салыптыр» (СО, 2. 308).

ЧАТЫР-КӨЛ – топоним. Кыргыздар байыртан мекендеген жерлердин бири. Эпосто кара кытайлар кыргыздарды туш-тушка таратканда ал аймакты Орго кан ээлейт. Манас аны кайра бошотот. Географиялык реалияда Ала-Тоонун түштүгүндөгү чоң көл.

ЧАЧЫКЕЙ – каарман, Семетейдин аялы. Шаатемирдин кызы. Айчүрөккө карама-каршы турган образ. Ч-дин образы эпоско Айчүрөктүн элесин тереңдетүү, адамдык асыл сапаттарын терс жактары м-н карама-каршы коюу аркылуу дааналап ачып, Семетей үчүн тагдырына буюрган колуктусу Айчүрөктүн ролун белгилөө үчүн киргизилген. Ч. башкы баатырга ылайык жар эмес, эпостук салт б-ча баатырдын аялына коюлуучу талаптарга жооп бере албайт. Эпосто Семетей Айчүрөккө үйлөнгөнгө чейин анын жоо кийимин тигип, сарамжалын көрүү милдети аялы Ч-ге эмес, энеси Каныкейге жүктөлөт. Ч. эпосто өзү катышкан

окуялардын өнүгүшүндө ж-а чиеленишине ачык из калтырат. Жүрүш-турушу, мамилеси м-н угуучулардын жек көрүү сезимин пайда кылат. Ч-дин Семетейди издеп келген Айчүрөктү кордошу биринчиден анын адамгерчилиги жогун көргөзсө, экинчиден көп аял алуу салтына байланыштуу келип чыккан күнүчүлүктүн көрүнүшү. Ч-дин образы аркылуу эпосто колунан иш келбеген чоркок, эл тагдырына кош көңүл караган пассивдүү, оюн-күлкүдөн башканы ойлобогон жалкоо, өз кызыкчылыгы үчүн оңой эле чыккынчы болуп чыга келген аялдын элеси берилген. Ч-дин максатташы, жардамчысы, таянычы, тилектеши, сырдашы бар. Ал – бийлик, байлык үчүн бардыгын сатууга даяр турган мансапкор Канчоро. Ч. Канчоронун чыккынчыга айланышында активдүү роль ойнойт. Эпосто Канчоронун кастыгын тездеткен, анын активдүүлүгүнө дем берген Ч. болду деп түшүндүрөт. Башкы баатырдын тууганы же жакын адамынын чыккынчы аялдын тили м-н ага каршы чыгышы, баатырды экөөлөп алдап, мерт таптыруу эпостордо кеңири белгилүү. Бул мотивдин классикалык үлгүлөрү байыркы грек эпосторунда берилет (мис., грек баатыры Агамемнондун тагдыры). Ч. жүрүш-турушу, кылык-жоругу, иш-аракети таптык коомдогу канышанын элесине жакын сүрөттөлөт. Көбүнчө «эрке катын» деген туруктуу эпитет м-н айтылат. Ошого ылайык Ч. эң алды м-н жагымсыз начар сапаттары аркылуу көрүнөт (Акшумкардын даregин сурап келген үч байбичени тилдеп үйүнөн кууп чыкканы), чыккынчылыгы ошол терс сапаттарынын өнүгүшүнүн натыйжасы, анын образындагы тескериликтин жогорку чеги.

Ч. «Семетейден» «Сейтек» эпосуна өткөн терс образ. Ал Канчорону азгырып Семетейди өлүмгө кыюудан да кайра тартпайт. Эпостогу окуялардын улам өнүгүшү м-н Ч-дин мүнөзүндөгү терс сапаттар улам тереңдей баштайт. Анын чыккынчылыгы «Сейтекте» мыйзам ченемдүү финал м-н аяктайт. Эл Ч-ге өлүм жазасын ыйгарат. Бул адилет элдин калыс өкүмү. Эки эпостун (Семетей», «Сейтек») сюжеттик мазмунундагы ар кыл окуялардын өсүш процесси м-н даярдалган корутунду.

С. Алиев

ЧАЧЫКЕЙДИН ЧАТЫ – таштын бетиндеги аялдын изи. Кеңколдун куймасы, Очойдон түштүгүрөөк, туура суунун кечмелигинде салмагы эки-үч тоннадай сыйда кызгылтым, үстү жалпак таш жатат. Таштын бетин эчен кылымдан бери суу жалмап, суу киргенде таштардын жанчкандарына карабастан жаңыдан тоборсуган ак чопого жылаңайлак адамдын таманы жүлгөлөрүнө чейин даана түшкөндөй аялдын изи сакталып калган.

ЧАЯН – кейипкер, Жакыптын кайын атасы, калмак байы. Бөйөндүн уулу. СОВ б-ча жорго сөз түрүндө берилген кириш бөлүгүндө манасчынын баяндоосу аркылуу Манастын ата-бабалары саналган санжыра б-ча кытай мамлекети Ногойдун балдарын (Орозду, Үсөн, Бай, Жакып) бөлүп кеткен. Ч. эпосто Алтай жериндеги манжурия калкынын белгилүү байы, Жакып малай жүрүп алган Бакдөөлөттүн (Жакыптын экинчи аялы) атасы катары айтылат (СО, 1. 15; 2. 14).

ЧАЯН – эпизоддук кейипкер, Көкчөнүн жигити. Көкчөнүн тегерегиндеги бузукулар Алмамбетти чакырып келүүгө Ч. м-н Токторду жиберет (СО, 2.255, 256).

ЧАЯНКАН – эпизоддук кейипкер. СКВда Манастын экинчи түп атасы: «Түп атасы Бөйөн кан, Бөйөнкандан Чаянкан, Чаянкандан Ногойкан» (СК, 1. 27). Хакас мифологиясында Ч. башкы кудай-жаратуучу. Дүйнөлүк эпикалык чыгармалар-

дын көбүндө башкы оң каармандын теги кудайга байланыштуу болушу салттык мотивдерден. Демек, ала-тоолук кыргыздар мусулман динин кабыл алганга чейин Эне-Сайлык кыргыздардай (хакастардай) эле Ч-ды башкы кудай – жаратуучу катары эсептеп, эпикалык салтка ылайык аны өздөрүнүн эпосунун башкы каармanынын түп атасы кылып сүрөттөшкөн болуу керек.

ЧЕГЕБАЙ, Ч е г е – кейипкер. СОВ б-ча Кадообайдын баласынын кырк чилтен Кутубий деп атаганга чейинки ысымы (СО, 1. 111–115). к. *Кутубий.*

ЧЕГЕТАЙ – эпизоддук кейипкер, Ороздунун он уулунун экинчиси. Ыркы жок бир туугандар катары аталаш агасы Байдын баянында эскерилет (СО, 1. 171).

ЧЕГИШ – эпизоддук кейипкер, Жазира, Жемсинин каны. Алтайда Жакыпты пааналап жакын турган беш-алты түтүн каңгылардын баатыры. Нескаранын колу келатат деп Байдан уккан Жакып Ч-ке кабар жиберет. Көкөтөйдүн ашындагы ат чабышта Сараласын чабат. Жолой м-н балбан күрөшкө чыгасыңбы дегенде: «Жолобоймун Жолойго Жолу каткан капырга» (СО, 3. 100, 183, 264),– деп чыкпай коёт.

ЧЕКИЛДЕК – топоним. Кытай-калмактар башта басып алган ата журтун бошотуу үчүн кыргыздар калмактын Арсы жаң-жуңунун колу м-н беттешип, жеңген жерлердин бири (СО, КФ, 576-инв.). Географиялык реалияда Кочкор өрөөнүндөгу аймак.

ЧЕКСЕ (ир. ческ – баштыкча) – дары оролгон кагаз, орооч кагаз; дары салгыч, дары салынуучу баштыкча. «Маната» эпостун каармандары ууга чыкканда ж-а согуш учурунда атылма куралдарды атууда колдонулуучу тез тутангыч дары заттарын салып жүргөн баштык маанисинде колдонулат. Мис., «Акылмандын барысы Чекседе белен дарысы» (СО, 2. 43).

ЧЕЛЕК – топоним. Кыргыздар Алтайдан Ала-Тоого көчөрдө Көкчө Ч., Чарын дарыяларын жээктеп, жер чалып келип Жети-Суу тарапка көчөрүн айтат. Географиялык реалияда Күңгөй м-н Иле Алатоолорунун ортосундагы кеңири өрөөн, жайлоосу Челек, Дал-Челек деп аталат.

ЧЕРҮҮ (санскр. цериг) – аскер, кол, кошун; аскерлерден куралган согуштук күч. Эпосто кол, кошун сөздөрү м-н маанилеш айтыла берет:

Улуу черүү – кол болду,
Көптүгүнөн аскердин
Бет алган жери жок болду (СО, 2. 67),
Уйгурдан келген черүүгө
Кайып кан болгон баштыгы (СО, 2. 31).
Же кытайдан черүү келгендей (СО, 1. 41).

Ч. айрым учурда жортуул маанисинде да айтылат.

ЧЕТ-КАРКЫРА – топоним. Кыргыздардын эзелтен мекендеген жерлеринин бири. Кыргыздар душман тарабынан жеринен сүрүлгөндө калмак каны Орго ээлеп калган (СО, 2. 76). Географиялык реалияда Каркыра жайлоосунун бир бөлүгү.

ЧЕЧ-ДӨБӨ – топоним, эпостун мазмуну б-ча жердин ж-а суунун аты. Бул суунун боюнда Кара-Тоонун этегинде көргөн м-н курчалган Кошой балбандын ордосу жайгашкан. О. эле Ч.-Д-гө Чоң казатта окко учкан Алмамбеттин сөөгү коюлгандыгы ж-а ал жер «Алмамбет мазар» аталары эпостун өзүндө эскерилет. Чеч-Дөбө суусу Ат-Башы, ал эми Кошойдун ордосу азыркы күнгө чейин Кошой

көргөн деп аталат. Ат-Башы жердин, суунун, айрыкча чептин аты катарында 9–10-к-дан бери белгилүү. Кошойдун ордосу жайгашкан. Ат-Башы чеби Ферганадан Барсханга кеткен соода жолунан орун алган. Чыгыш тилдеринде жазылган китептерде Караханий, моңгол, Моголистан ж-а калмак доорунда Ат-Башы өрөөнүндө болгон көп тарыхый окуялар баяндалат.

ЧЕЧЕК (түрк – моңг. гүл) – топоним. Чет-Каркырада Орго кандын жылкысы жайлаган тоо (СО, 2. 76).

ЧЕЧЕН – «Манас» эпосунда чагылдырылган Социалдык термин:

Бир оокумда козголуп,
Кеп баштады жайма-жай
Кой оозунан чөп албас
Коңур чечен Ажыбай (КВ, 1. 228).

Бул саптарда Ч. деген термин сөзмөр дегенди туюндуруп турат.

Ч-дин функциясы (аткарган милдети) кенен, алар – бийлик башындагыларга акыл, кеңеш бере ала турган адамдар. Ч. тууралуу маалыматтар 13-к-дагы тарыхый булактардан кездешет. «Чечен» сөзү түрк тилине (ошондой эле кыргыздарга да) моңголдордон кирген. Моңгол тилинен «сечен» же «цецен» акылман деп которулат. Ал эми моңголдорго бул сөз убагында кытай тилинен кириши ыктымал. Анткени, кытай тилинде акылман деген сөз «сиэнжэнь» деп айтылат.

Ч. акылман, кеңешчи (советник), мамлекеттик адам катары монгол империясынын убагында кеңири белгилүү болгон. Мис., моңголдордун тарыхында Дайсечен, Жамуха-сечен ж. б. Ч-дердин ысымдары белгилүү. Моңгол мамлекетинде Ч-дер уруу башчылар болушкан. Б. Я. Владимирцов алардын уруу башчылыкка аксакалдыгы м-н эмес, күчтүүлүгү, байлыгы ж. б. артыкчылык сапаттарга ээ болгондугу үчүн шайланышканын белгилеген. Кыргыздар моңголдор м-н карым-катнашта болуп тургандыктан, бара-бара Ч. деген түшүнүк аларга да өткөн. Ошондуктан кыргыз феодалдык коомунда (о. кылымдарда) Ч. деп жөн эле сөзмөр адамды эмес, кандардын, бектердин акылман, колунан көп иш келе турган кеңешчисин айтышкан.

Ч. түшүнүгү моңголдордон кыргыздарга гана эмес, жалпы эле О. Азия чөйрөсүнө кеңири тараган. Алгачкы мезгилдерде Ч-дин функциясы кенен болгон. Кийинчерээк 18-к-дан баштап Ч. сөзмөр адам маанисине өтүп баратканын Хива каны ж-а тарыхчысы Абулгази (1643–63) так белгилеп кеткен: «Ойрот элинде Чамуха – чечен деген бир кезде жашап өткөн. Чечен деген эстүүлүк, арабдар чеченди акыл, ал эми тажиктер ба-хиред дешет. Моңголдор менен өзбектерде азыркы убакытта да чечен деп сөзгө бай кишини айтат. Чечен деген сөз ушу күндөргө чейин казак, кыргыз, өзбек, уйгур ж. б. тилдерде сакталып келе жатат».

Тарыхчы Рашид ад-Дин Ч. адамдын атына кошулган компонент сөз деп эсептеген. Ошентип, Ч. «Манас» эпосу б-ча, жалпы эле кыргыз фольклорунун материалдары б-ча о. кылымдарда даанышман, сөзгө чечен, согуш ишин билген акылдуу адамдын маанисин берет.

И. Молдобаев

ЧЕЧЕНДЕР – эпизоддук кейипкер, Шоорук кандын баатыры, СОВ б-ча Шоорук кан м-н болгон согушта Ч. Манас баатырга жекеге чыгып, беттешүүдө ажал табат.

ЧЕЧЕН СӨЗДӨР – кырдаалга жараша курч, таамай айтылып, ой таасын, мааниси терең берилип, куюлушкан ыргактуу сөздөр. Ч. с-ду айткан адамды эл *чечен* деп атаган. Ч. с. көбүнчө табышмак, суроо-жооп иретинде айтылып, бир чеченди экинчиси жеңүү максаты коюлат. Уйкаштырып, куюлуштуруп, учкул сөздөрдү кошуп, кыска, кепти чукугандай таап сүйлөө – чечендер өнөрүнүн башкы белгилеринин бири. Эпосто чечен атайылап көрсөтүлгөн каармандар да бар (Ажыбай, Үрбү ж. б.).

«Манас» эпосунда да толуп жаткан Ч. с. бар. Алар Бакай, Каныкей сыяктуу каармандардын речинде, манасчыларда ар кандай окуя-кырдаалга карата көркөм баяндоо ыкмаларында учурайт. Эпосто дидактикалык чыгармалардын тутумундагы Ч. с. накыл кептер, макал-ылакаптар, санаттар, насааттар, учкул сөздөр ж. б. учурап, чыгарманын поэтикалык көркөмдүгүн арттырып турат.

ЧИЛТЕН, к. *Кырк чилтен.*

ЧОБДОР ӨТҮК – каңылтыр темирлер м-н капталган өтүк. Чобдор – жүбадар («жүбө» – найза өткүс калак, темир, «дар» – бар) деген сөздөн алынган. Демек, темир бастырылган ок найза өткүс өтүк. Эпосто Алмамбеттин өтүгү: «туюк өтүк, кончу кең, чобдор өтүк такасыз» (СО, 4. 68),– деп сүрөттөлөт.

ЧОГООЛ МЫЛТЫК – согуштук мылтык. Эпосто казатта колдонулган мылтык катары айтылат: «Чогол мылтык чорт этсе, Чочуп кетпес берендей» (СК, «Семетей», 1. 257), «Чогол мылтык чорт этсе, Чочубастын өзү экен» (СК, «Семетей, 1. 343), к. *Мылтык.*

ЧОГУЛМАНЫН САЗЫ – топоним. Манас м-н Кошой Алтайдан Ала-Тоого көчүү ж-дө кеңеш курган жайык (СК, 1. 168).

ЧОДРОНОВ Кыдырбек (1920, Аламүдүн р-ну, Баш-Кара-Суу айылы) – опера ырчысы (баритон). Кыргыз ССР эл артисти (1958). Москва консерваториясынын улуттук студиясында окуган (1948–51). 1938-жылдан хор артисти, 1942-жылдан А. Малдыбаев атн. Кыргыз опера ж-а балет театрынын солисти.

Ч. Кыргыз опера ж-а балет театрында коюлган операларда ондогон ролдорду сахнага алып чыкты. «Айчүрөк» операсынан Семетейдин, Канчоронун, Түмөнбайдын, «Манас» операсынан Манастын партияларын чебер аткарууга жетишкен. Кыргыз адабияты м-н иск-восунун Москвада өткөн он күндүгүнө (1958) катышкан. Ч. Эмгек Кызыл Туу ордени ж-а медалдар м-н сыйланган.

ЧОКМОРОВ Мамбет, к. *Мамбет* Чокмор уулу.

ЧОКМОРОВ Сүймөнкул (1939, Аламүдүн р-ну, Чоң-Таш айылы – 1992, Бишкек) – кыргыз сүрөтчүсү, киноактёр. СССР эл артисти (1978). Бүткүл союздук Ленин комсомолу сыйл. (1972), Кыргыз Республикасынын Токтогул атн. мамл. сыйл. лауреаты (1978). 1958-ж. Фрунзе көркөм сүрөт окуу жайын, 1964-ж. И. Е. Репин атн. Ленинград живопись, скульптура ж-а архитектура ин-тун (Е. Е. Моисеенконун өнөрканасында) бүткөн. Фрунзе көркөм сүрөт окуу жайында окутуучу (1964–68), окуу бөлүмүнүн башчысы (1966–67) болгон. Чыгармачылыгын сүрөтчүлүктөн баштап, көбүнчө живопись ж-а портрет жанрында эмгектенген. Портретпи, пейзажбы же тематикалык композициябы – каарманды, жаратылышты ж-а белгилүү бир теманы ачуучу көрүнүштөрдү майда деталдарына чейин таасын көрсөтүү анын кыл калемине мүнөздүү. О. эле аны ички дүйнөсү бай, олуттуу ж-а чечкиндүү каармандар кызыктырат. Ал 20-к-дын Гомери, эпик-жомокчу Саякбай Карала уулунун образын жаратууга көп жолу кайрылган.

1971-ж. тарткан портретинде залкар манасчынын образы поэтикалуу маанайда монументалдуу чагылган. 1974-жылдары жараткан «Арноо», «Саякбай Каралаев» аттуу полотнолорунда Саякбайдын ички дүйнөсүн ачык түстүү, экспрессиялуу көркөм формалар аркылуу берген.

Анда эпостогу окуялардын фонунда манасчынын образын ынанымдуу ачып берүүдө живописти чебер шилтемдер өбөлгө болгон. Эпостук окуянын негизинде жаралган «Чоң Казат» полотносунда да көркөм өнөр чындыгын көркүнө чыгара турган шарттуулук м-н жалпылаштыруунун эриш-аркактыгын композицияны байытчу деталдардын ченемдүү киргизилиши, ага ылайык түстөрдүн тандалышы, ички ыргактардын алмаштырылышы орундуу пайдаланылган. Кыргыз ССР Жог. Советине (10-шайл.) депутат. «Ардак Белгиси» ордени м-н сыйланган.

С. Алиев

ЧОКОН – кейипкер, маңгулдардын дөөсү. Манас туулгандагы тойдо Түгөлбай м-н күрөшкө түшүп, жыгылат (СО, 1. 79).

ЧОК-ТАБЫЛГЫ – топоним. Эпосто:

Каспаңдын кара тоосунда,
Капкалуу Бээжин оозунда,
Чок-Табылгы жайлаган
Чоң кара атын байлаган
Жоо дегенде шайланган,
Алтымыш жайсаң иниси
Алоокенин кенжеси,– деп сүрөттөлүп, Чок-Табылгы Коңурбайдын мекендеген жери катары туруктуу айтылат. Иле өзөнүнүн баш жагындагы жердин аты.

ЧОЛПОН-АТА – топоним. Эпосто кыргыздар (мекендеген жерлердин бири. СОВдо Манас Көкөтөйдүн ашына бараткан жолдо Ч.-А-га түнөп өтөт.

Шамалдуу Кочкор жол менен,
Санды түмөн кол менен,
Чолпон-Ата боюна,
Чоң-Кой-Суунун оюна
Кечке жуук жатышып,
Ойноп ордо атышып,
Кол жакалай конуптур (СО, 3. 110).

Географиялык реалияда Ысык-Көлдүн күңгөй тарабындагы белгилүү өрөөн.

ЧОМО Асыран уулу (1879, Алай өрөөнү, Шалба айылы – 1924, Алай өрөөнүндөгү Моло-Бел жайлоосу, Кең-Кайкы конушу) – манасчы. Ч. жаш кезинен ырга, жомок айтууга ышкылуу болгон. 19–21 жаш курагында «Манас» айтууга абдан кызыгып, айта баштаган. Ал кытайлык кыргыздардын Чоң Багыш уруусуна барып, алардын манасчыларынан «Манасты», «Семетейди», «Сейтекти», «Чигитайды» ж. б. айтууну үйрөнгөн. «Манасты» сегиз муунуна чейин айткан. Ч «Манас» айткан убакта, үйдүн төрүндө олтурса, бир нече убак-тан кийин үйдүн босогосуна кандай барып калгандыгын өзү да байкабай калчу экен. Ч. Алай элиндеги атактуу манасчылардан болгон. Ал. өзүнүн жээни Айдар Жа-

ныбек уулун да манасчылык өнөргө тарбиялаган. Ч. басмачылар колдуу курман болгон.

ЧОНДОЛОЙ, к. *Жондолой.*

ЧОҢ АНЖЫЯН – топоним. Алооке кан Ма-наска каршы жоого аттанарда өзүнө караштуу.Ч. А-дан да кол жыйнайт (СО, 2, 165), к. *Анжыян.*

ЧОҢ АЯР – эпизоддук кейипкер, Эсенкандын чыгаан сынчысы. Ч. А. Нескара колго түшүрүп келген Билерикти көрүп сынап, ал ж-дө буруттарга (кыргызга) кабар берип, алардан көп сандаган белекти тартууга алабыз деген оюн кытайлардын башкы каны Эсенканга айтат. Ч. а-дын айтканы б-ча (Эсенкан Билерикти орго салдырат (СК, 1. 119).

ЧОҢ-БАРБАР – топоним. Букардан Таласка алгач келген Семетей Көбөштөн атасы Манастан калган мүлктөрүн доолаганда, ал караөзгөйлүк кылып, «Чоң-Барбардын бетинде, Лоп дарыя четинде» (СК, «Семетей», 1. 282) Карачанын Сайкалын сайып, Тайбуурулду тартууга алганмын дейт. Географиялык реалия катары Ч.-Б. Синьцзяндагы Лобнор көлүнө жакын жер.

ЧОҢ БИЛГИЧ, Б и л г и ч – каарман, Кожожаштын баласы. Саякбай Карала уулунун айтуусунда «Кенендеги» кытай баатырларынын бири. Ч. Б. атасы өңдүү эле кара күчү мол, өзүн душмандарынан артыкча өнөргө ээ каарман катары сүрөттөлөт. Чыңтемир өңдүү Ч. Б. да бабасынын ишин улантуучу. Атасы Кожожаш Коңурбайдын айтуусу б-ча улам бир кыргыз баатырын мелжесе, Ч. Б. Коңурбайдын небереси Чыңтемирдин ишенген адамы, кеңешчиси. Буруттун чамасын байкап көрүп, чамасы жете турган болсо алмак болуп, Ч. Б. жанына жүз аяр балбан алып Таласка келет да Сейтектин жылкысын тиет. Артынан кууй келген Акжолтой м-н Сейтек согушуп жүрүп отуруп жылкысын ажыратып алат. Балбандарынын баарын бүт кырдырып, кагуу жарадар болгон Ч. Б. эптеп кутулат.

ЧОҢ ЖИНДИ – Манастын бала кезиндеги жашырын аты, к. *Ат коюу.*

ЧОҢ-КАЙКАҢ – топоним. Манас Анжыян, Керме-Тоо, Алайды аралап, Ч.-К. өрөөнүндө Ополду мекендеген Олуя аттуу дөөкөргө келет. Махмуд Кашгаринин (11-к.) маалыматы б-ча Кайкаң өрөөнү экиге – Ч.-К., Кичи-Кайкаңга бөлүнүп, Иле өрөөнүнө туташ жайгашкан.

ЧОҢ-КАМЫШ – топоним. Чоң казаттагы ал-гачкы айкашта жылкы тийген Сыргак, Алмамбет артынан куугунга келген кытай-калмак баатырларына жашырынып сокку урган жер (СО, 4. 259).

ЧОҢ-КАШТЕК – топоним. Ак куу болуп кубулуп дүйнөдөгү алптарды сынаганда Айчүрөк «Чоң-Каштекти ашып» (СК, «Семетей», 1. 363), Илени басып өтүп, Сары-Аркага барат. Географиялык реалияда Алматы обл-ндагы өрөөн, суу, ашуу (Азыркы Жамбул р-ну).

ЧОҢ КИТЕ, К и т е – каарман. СКВы б-ча Коңурбайдын небереси. Атасы *Байконур* өлгөндө кырк уруу кытайга кан болуп турган Ч. К. Сейтектин кабарын угуп, ага каршы *Чоң Билгичти* жүз балбан м-н жортуулга жөнөтөт. Жаралуу болуп жалгыз өзү кутулуп келген Чоң Билгич Сейтекке алы жетпей турганын, Китенин Чыңтемир аттуу уулдуу болорун билдирип, Инди канынын кызын алууга кеңеш берет. Баласы он бирге келгенде Ч. К. кандыгын баласына берип, дүйнөдөн өтөт.

«ЧОҢ-КОШУН» – комузчу-акын Актан Тыныбек уулунун күүсү. «Манас» эпосунун сабатмалуу обонунун негизинде чыгарган. Күүдө жердин кооздугу, баш-

кы каармандын жана анын чоролорунун эрдиктерин сүрөттөө, сыпаттоо мүнөзүндөгү жаркын кайрыктар аркылуу көркөм баяндалат.

ЧОҢ-КУЧКА – топоним. Чалгынга барган Алмамбет жай ташын сууга салып, Коңурбайдын жылкысы жайлаган жерлерге күн жаадырып, алай-дүлөй түшүргөндө Карагул аяр жылкыларды Ч.-К-нын оюна жашырат (СО, 4. 263).

«ЧОҢ МАНАСЧЫ САЯКБАЙ ЖАНА АЛ АЙТКАН ВАРИАНТ» – «Манас» эпосунун Саякбай Карала уулунун варианты б-ча жарык көргөн 1-китебине С. *Мусаевдин* жазган баш макаласы (Ф., 1984). Кириш сөздө Саякбай Карала уулунун кандайча манасчы болгондугу ж-дө кеңири сөз козгойт. Манасчылардын көптөгөн муундарынын табылгаларын терең өздөштүрүү м-н зор таланттын, чыгармачылык шыгынын кошундусунан жаралган Саякбайдын варианты «Манастын» бүгүнкү колдо болгондорунун эң мыкты үлгүлөрүнүн бири. Бул вариант эпостун салттык туруктуу окуяларын толук камтыгандыгы, мазмунунун байлыгы, терең элдик идеясы, жогорку көркөмдүк деңгээли м-н айырмаланып турат. Саякбай «Манасты» жөнөкөй эле кайталап айтпастан, эпоско өз салымын кошуп, мазмунун кеңейтип, көркөмдүгүн арттырган чоң манасчы. Анын вариантында согуштук эпизоддор өзгөчө кеңири, таасирлүү айтылат. Жер-суу көрүнүштөрүнүн берилиши, баатырлардын кагылыш-кармаштарынын сүрөттөлүшү белгилүү манасчылардын айткандарынан, эң мыкты дегендеринен ашып түшпөсө, кем калышпайт. Баш макалада автор Саякбай Кара уулунан жазып алынган эпостун мазмунуна кеңири токтолгон. Эпостун салттык окуялары Саякбай Карала уулу айткан вариантта толук камтылгандыгы м-н бирге белгилүү болгон көп варианттардан айырмаланып турат. Ал эпостун «Семетей» м-н «Сейтекти» ж-а анын уландыларына негизинен «Манасты» өркүндөтүүгө өз салымын кандай кошсо, кийинки уландыларына деле так ошондой мамиле жасаган. Макалада С. Карала уулунун варианты б-ча бул басылышты жарыялоо принциптеринен да кабар берилет.

Ж. Сагынов

ЧОҢ ЭШЕН, э ш е н – эпизоддук кейипкер, Самаркандык касиеттүү динчил адам. Кытай кандары Карыкан, Эсенкан кыргыздан Манас аттуу эр туулуптур, жарым жаштан өйдөкү Манас деген уул болсо кармап келгиле деп балбан, аярларын жиберет. Акыры алар Самаркандан Ч. э-дин уулу Жарманас аттуу балага жолугушуп, аны байлап Бээжинге алып кетет (СК, 1. 42–43).

ЧООДАН (1835–1900) – манасчы. Белгилүү манасчылар Шаймардан, Матисак Акбай уулу, Калбек Жумагул уулу, Бөрүбай Султан уулу, Мурат Көлбай уулу ж. б. андан таалим-тарбия алган.

Ч-дан өз убагында эпос жазылып алынган эмес, андыктан биз анын жомок айтуучулук салтын, анын жолун уланткан шакирттеринин айтуулары аркылуу билебиз. Түштүк тобундагы белгилүү жомок айтуучулардын дээрлиги тигил же бул деңгээлде Ч-дык салттык ыкма м-н байланыштуу деп түшүнүү керек, анткени алар анын таасирин башынан өткөрүшкөн.

Ч-дык салттын дагы бир белгилей турган өзгөчөлүгү, Балык жомокчунун чыгармачылык салты м-н карым-катышта болгонунда. Анткени, Балык Таласта турганда Ч. жашап турган Кыргызстандын түштүгүнө такай барып турганы белгилүү, эки залкар манасчынын айтуучулук чеберчилик өнөрү бири-бирине таа-

сир эткен деп божомолдоого болот. Өз учурунда Ч. Кудаяр кандын манасчысы болгондугу ж-дө эл оозунда аңыз айтылып жүрөт.

«Манас» айтуунун тарыхында башкалардан айырмаланган бул маанилүү бөтөнчөлүк, жогоруда эскертилген түштүктүк жомок айтуучуларда кандайдыр бир деңгээлде баяндалгандыгы м-н өз убагында жазылып калбагандыгына өкүнүүгө туура келет.

Р. Кыдырбаева

ЧООР – кыргыздын үйлөмө музыкалык аспабы. 3–6 көзөнөктүү. Ч. чогойно, шилби, камыш, металл, ж. б. материалдардан жасалат. Узундугу 45–50 *см.* Ч-дун көзөнөктөрү манжа м-н басылып, акырын же катуу үйлөө аркылуу түрдүү добуштагы күү аткарылат. Музыка изилдөөчү Б. Алагушовдун маалыматы б-ча кыргыз Ч-у татар, башкырттардын курай, казактын сыбызгы, өзбектин най, кошнай, алтайлыктын чоор, азербайжандын тутек, тажиктин тутык, түркмөндүн тюйдугуна окшош. Эпосто Манас Каныкейди алганы күйөөлөп бараткан салтанатта комуз, Ч. баштаган калк аспаптарын ойногон өнөрпоздордун арасында чоорчулар да болгондугу айтылат:

Сары жыгач кыйдырган,
Саратан күнгө койдуруп,
Усталыктан кылдырган,
Отуз жети жигитте
Сыбызгы менен чоору бар (СО, 2. 390).

Контекстте Ч-дун эмнеден жасалганы тууралуу так түшүндүрмө берилген. Ал негизинен үйлөмө аспаптардын түркүмүнө кирип, ансамблдешип, чакан оркестрди түзүшүп, ар кандай кырдаалда, салтанаттарда аткарылган.

К. Ашымбаев

ЧОПКУТ – байыркы жоокер кийими. «Маната» Каныкей кырк чорого жоо кийимдерин даярдаганы баяндалат. Ал кийимдер ок өтпөс, «сайса найза тешпеген, чапса кылыч кеспеген» кийимдер.

Ичин буулум менен иштеген,
Тышын бурчтап тыштаган,
Аркагын асыл темир мадаткан,
Найзалашса этке өтпөй.
Алышкан жанды жадаткан...
Бет алышка жоо келсе
Бек муштаса жетер деп
Бей ажал өлүм жетер деп
Бейлебей койсом бекер деп
Кыркына кылган кырк чопкут (СК, КФ, 553-инв).

ЧОРО (ир. чухра – жан жигит, жолдош) – эпикалык баатырдын жакын жолдошу. Ойрот-калмак мифологиясында көптүк түрдө чорос, цорос деген дербет ж-а жунгар княздарынын байыркы ата-бабалары катары айтылат. Ойротчо – цор, ортоңку кыпчак тилинде – чора, шора. Ч. – баатыр деген маанини билдирген. Чыгыш теги б-ча байыркы түрктөрдөн титул болуп эсептелген чур (чор), (чура) чора деген сөзүнө барып такалат. Чур (чор), (чура) чора сөзү байыркы убактарда

байыркы перс тилинен түрк тилине кабыл алынганы, алгач байыркы перс тилинде «жоокер», «баатыр» деген түшүнүккө ээ экендиги, бирок кийин байыркы түрк тилинде титул катары (кан м-н бектин ортосундагы) мансаптык даражаны билдиргени маалым. Чур (чор), (чура) чора титулунун негизинде ошол байыркы түрк доорунан баштап эле көптөгөн адам аттары пайда болуп колдонулуп келген. Буга байыркы түрк руникалык жазмаларында учураган Агуш Чур, Бег чур, Ил чур, Чур өңдүү ысымдар күбө.

Ч. ысымы бир гана «Манас» эпосунда кездешпестен, башка түрк элдеринин фольклордук чыгармаларында, о. эле реалдуу антропонимдер системасында ушул мезгилге чейин колдонулуудан калбай сакталып келе жатат. Мис., кырым татарларында, башкырларында, каракалпактарда, ногойлордо, кыргыздарда «Шора (Чоро)» деген баатырдык поэма бар. Ал эми башкырларда, татарларда Чура, казактарда Шоро (Шора), калмактарда Шора деген ысымдар реалдуу адам аты катары азыр да колдонулат. Эпостук чыгармаларда негизги баатырдын согуштук иштерге бирге катышып, таяныч, жөлөк болгон эң жакын жоокери катары белгиленет. О. эле кандын сарай сакчылары, ишенимдүү жоокерлери да Ч. деп аталган. Бул кызматка жогорку катмарлардын балдары гана алынган. Эпосто Манастын кырк чоросунун көпчүлүгүнүн аталары да кандар болгону сүрөттөлөт.

Ч. термини кыргыз элинин оозеки поэтикалык чыгармаларынын ичинен «Манаста» гана салттуу түрдө туруктуу айтылат. Бул термин эпикалык чыгармалар үчүн гана мүнөздүү. Кыргыздын башка баатырдык кенже эпосторунда Ч. термини салттык түрдө учурабастан, негизинен ага синонимдик маанидеги «жигит», «жоро», «жөкөр» деген термин аркылуу берилет. Ошону м-н бирге Ч. кыргыз элинин тарыхында социалдык термин катарында да колдонулгандыгын белгилөө зарыл.

Ч. термини түрк тилдүү элдерде о. кылымда кеңири колдонулган. Мис., 11-к-да жазылган Ж. Баласагундун «Кутадгу билигинде» Ч. «Чагрыбек» түрүндө учурайт. Анда «Чагрыбек» ордо титулу, «чин» деген мааниде түшүндүрмө берилген. Ал эми түрк, моңгол элдериндеги алгачкы мамл. биригүү «ордо» деген элдик термин м-н аталган. Ошондуктан, Ч. титулу мамл. бирикме м-н да байланыштуу. Өзбек акыны Мухаммед Солихтин 15-к-да жазылган «Шайбани-Наме» аттуу тарыхый поэмасында «ички» деген термин м-н катар «чухра» деген термин да учурайт. В. В. Бартольд 17-к-дагы өзбек кандарынын сарай кызматкерлеринин титулдук наамдары м-н мансап абалдарын талдап, башка терминдер м-н катар «кырк-чохре», «көп-чохре», «чехре-агасы» деген терминдерди да келтирет. Ч. Валиханов «азаматтар», «чоролор» деген сөздөр казактын байыркы поэмаларында көп учурагандыгын белгилеп, чоро – азамат деген сөздүн синоними, бирок бул сөз бир аз эркин болуп, мурун азамат деген кошулбастан эле жеке өзүнчө колдонулган. Чоро-азамат – нукура жоокердик сөз ж-а аны орусча: товарищ, дружина деп которууга мүмкүн,– деп жазган. «Манас» эпосунда Ч. термини өзүнүн мааниси б-ча моңголдун «нөкөр» («жөкөр») арабдын «везир» («увазир») деген терминдери м-н бирдей милдетти аткарат. Ошондуктан эпосто «чоро», «нөкөр», «жөкөр» терминдери өтө жыш учурайт. Демек, Б. Я. Владимирцовдун белгилүү жобосу м-н караганда чоролор (вассалдык уруу башчылары) кыргыз уруулары өзүнчө эл болуп биригүү процессинде маанилүү роль ойногон деп эсептөөгө болот. Ч. тарыхый термини Караханийлердин мезгилинде

кыргыз элинин түзүлүү процессинин ургаалдуу жүрүү учурундагы биригүү тенденциясын туюндургандыгын белгилүү өлчөмдө аныктап турат. «Жоону сайса эр сайды, аты калды Манаска» деген ылакап да ушул чоролорго байланыштуу келип чыккан. Ч. ж-дө эпостон төмөнкүдөй көптөгөн мисалдарды келтирүүгө болот. «Аты чоро дебесең, Семетейден кем эмес», «Үйдө жүрсөң бир чоро, жоого чыксаң миң чоро», «Төрөсүнөн чоросу эр», «күн тийген жердин чоросу» ж. б. у. с. Манастын кырк чоросу төмөнкү саптарда өтө таасын сүрөттөлгөн.

Ал чоронун ичинде,
Найзакерден кабылан,
Ыктуу чоро дагы бар.
Акылга чечен иш билги
Мыкты чоро дагы бар.
Ай балтаны чабуучу
Баатыр чоро дагы бар.
Бир сырын киши билбеген
Капыр чоро дагы бар.
«Туйт» деген жакка басуучу
Жаман чоро дагы бар.
Түрсүлдөп сөздү билбеген
Наадан чоро дагы бар.
Кеп сүйлөбөс, тил айтпас
Чоркок чоро дагы бар.
Түндө эшикке чыга албас
Коркок чоро дагы бар.
Акыл-айла көп билген
Аалым чоро дагы бар.
Артын бузуп жөн жүрбөс
Залим чоро дагы бар.
Далайынан иш билген
Тунук чоро дагы бар.
Майда ушакты жүргүзгөн,
Бузук чоро дагы бар (СК, «Семетей», 1, 330), к. *Кырк чоро.*

А. Боронов, Ы. Кадыров

ЧОРО – эпизоддук кейипкер, найман уруусунан чыккан баатыр, Манастын душмандарга каршы алгачкы күрөшүндө жардамга келген баатырлардан.

ЧОТАЛА (ир. шотор – нал; шотор – төө; нал – мылтык) – тоого жүктөп алып жүрүүчү кичине замбирек (тоо мылтык). Эпосто жөнөкөй эле мылтык маанисинде колдонулат. Мис., РЖВда «Кийиз каптуу кылычы, Чотоладай мылтыгы» (РЖВ, 235).

СОВдо:

Чотала үнү чопулдап,
Асмандан түшкөн октору,
Көктөн түшкөн мөндүрдөй.
Көк коргошун топулдап (СО, 3. 165).

Көзкамандардын окуясында Ч. Көкчөкөздүн мылтыгы болуп эсептелет. Мис., «Асынган мылтык чотала» (СО, КФ, 581-инв., 423-б.).

ЧОЧМОР – эпизоддук кейипкер, кыргыз баатыры. Кыяз Айчүрөктү олжологону келгенде Акжолтой м-н кошо Айчүрөктүн капкасын коргоп жатып курман болот (СК, «Семетей», 1. 334).

ЧОЮКЕ Өмүр уулу (1863, Каракол у., Түргөн болушу, Түргөн айылы – 1925, ошол эле жер) – манасчы. Арык уруусунан. Саякбайдын устаты. Манасчылыкка өтө кызыгып, Манас баатырдын ж-а анын чоролорунун мекенин көрөм деп 1900-жылдары Таласка барып, эпосто чагылдырылган жерлер м-н таанышкан. Кытайдагы кыргыздар м-н казактарга барып, «Манас» айткан учурлары болгон. Ч-нин таржымалына, чыгармачылыгына байланыштуу айрым маалыматтар аны көрүп-билип, «Манасын» угуп калган кишилердин айтымында мындай эскерилет: «Чоюке кедей-кембагалдын бүлөсүндө туулуп, турмушу жупуну өткөн. Ал «Манасты» 17–18 жашынан айтып, 25–30 жаштар чамасында топко айтып чыккан. «Манас», «Семетей», «Сейтекти» айтуу жагынан акын алдына киши чыкпаган». Ушул кезде да Чоюкеден уккандар андай эч ким айта албайт деп тамшанышат. Ч. да «Манас» айтуусун башка манасчылар сыяктуу эле түш көрүү менен байланыштырган. Анын түшү төмөнкүдөй: Ч. жаш кезинде анча-мынча «Манас» айтып жүргөн учурунда Каркырадан келе жатып Кызыл-Кыянын Түргөнүндө уктап калып, түш көрөт. Түшүндө аксакал киши оозуна таруу куюп, бир кап тарууну үйүңө алып кет деп кошо берет да, Кызыл-Кыянын элинде мына ушундан баштап «Манасты» айта баштайсың деп айтып көздөн кайым болот. Ошо күндөн баштап «Манасты» жакшы айта баштадым»,– деп эскерген ал.

Ч-нин экинчи бир түрдөгү түшү мындайча айтылат: Каркырага жарманкеге барып келе жатып Кызыл-Кыяга келип талыкшып уктап калат. Бир оокумда бир аксакал киши келип: – Сен Чоюкесиңби? «Чоң казатты» айтасыңбы? (Ага чейин Ч. «Чоң казатты» чолуп-чолуп ар кайсы жеринен айтып жүргөн). – Айтамын дейт Чоюке. Андан соң ал аксакал адам: эми кыбыла жакты карап тур,– дейт. Кара жал ак сур ат минип, кара калпак, боз чепкен кийип, тиги алдыда кырк чорону ээрчитип келе жаткан Манас баатыр. Анын соңундагы кызыл буурул ат минген, кызыл чийкил жаш бала бу Семетей. Андан ары Кең-Колду бойлоп көч баштап, алтымыш тоого пул артып келе жаткан Кайыптын кызы Канукей, анын артынан Темиркан кызы Чачыкей келет. Анан Чоюкеге аксакал күн чыгыш жакты көргөзүп: – Эми жаадай кара ат минип кытайдын каны Коңурбай кырк кечилди ээрчитип келет. Мурда көргөнүң Манас, азыр көргөнүң Коңурбай, бирин мусулман, бирин капыр дебей, экөөн тең айтасыңбы? – дейт аксакал. Чоюке: – Экөөнү тең айтам,– деп жооп берет. – Быйыл Кең-Колго барасыңбы? Манас баатырдын күмбөзүнө барып, зыярат кыласыңбы? – деди Бакай. – Барамын,– дейт Чоюке (КФ, 233-инв., 5-б.).

Ч-нин уялаш бир тууган иниси Азиздин маалыматы б-ча Өмүр кыргыздын арык тукумунан. Ал өз оокатына тың кедей адам болгон. Ч-нин жээк-жергесинен элге таанылган ырчы-жомокчулар болбогон. Ч. сегиз бир тууган болуп, баарынан улуусу болгон. Атасы Өмүр гана жоо жомокторду, «Манас» эпосунун айрым үзүндүлөрүн айткан. Ч-нин колдун көкүрөгүндө «Манас» айтпаган айылы, эли калбаган. 1910-жылдары Ч. Таласка барып Манастын күмбөзүнө сыйынат. Үч жыл бою Талас, Чүй өрөөнүндө «Манас» айтып жүргөн. Текес тараптагы казактарга да айткан учурлары болгон. Ч. Канукейдин Тайторуну чапканын бир кыйла күчтүү айткан. Ч. 1924-ж. Бишкек калаасына чакырылып, элдик

өнөрпоздордун кароосуна катышат, 1925-ж. жаз айларында каза болгон. Ч-ден таалим алган шакирттеринин бири манасчы Мамбеталы Ашымбай уулу да мындай эскерет: «Чоюке «Манасты» айтууда өз учурунда кол башында алдына эч кимди чыгарбаган. «Манасты» айттырууга ким чакырса кете бере турган, бүлөсү, бала-бакырасына карабаган киши болгон. Чоюке «Манас», «Семетей», «Сейтек» бөлүктөрүн толук айткан». Ч. 1924-ж. Саякбайга жолугуп, манасчылыктан чоң таасир берген. Ч. ж-дө Саякбай төмөнкүдөй эскерет: Чоюке узун бойлуу, ак жүздүү, чокчо сакал киши болгон. Ал эпостун «Манас» бөлүгүн Чоң Казаттан баштап, Каныкейдин Букарга качышы м-н бүтүргөн. «Семетейди» бүт билген. «Сейтекти» мен андан уккан жокмун». Ч-нин өз оозунан «Манас» жазылып алынган эмес. Бирок, шакирттери Саякбай Карала уулу, Мамбеталы Ашымбай уулу, Шаабай Азиз уулдарынын варианттарына карап, Ч. «Манас» үчилтигин толук ж-а анын уландысы Кенен, Алымсарык, Кулансарык ж-дөгү окуяларды да айткан деп болжолдоого болот.

С. Алиев

ЧОЮН АЛП – эпизоддук кейипкер. Эпикалык кытай, калмак балбандарынын бири. Негизги варианттарда айтылат. СОВ б-ча Көкөтөйдүн ашына чакырылган меймандардын арасында даңгыт элинин балбаны аталат. Кыргыздар м-н кытайлардын согушунда душман балбаны катары «Темир алп менен Чоюн алп Кошо келип калыптыр» деп айтылса, Манастын Каныкейге айткан керээзинде Төштүк кармашкан алптардын бири Ч. а. экендиги эскерилет.

ЧОЮН БАШ – жоо куралы. Башына чоюн уютулуп жасалган чокмор: «Алачык үйдөй чоюн баш Алды күүлөп колуна» (СО, 2. 82), «Чоюн баш тийип мурдуна Былчыйганы дагы бар» (СО, 2. 88) ж. б.

ЧӨКМӨ-ТОО – топоним. Кытайлардын жылкычы башчысы Карагул токсон баштуу үй чечтирип, байтал атка жүктөтүп, тогуз жүз жылкычыга жылкы айдатып барган жер.

Чөңөрдүүнүн боюна
Чөкмө-Тоонун оюна
Жыйнашып жылкы салганы
Жайланып жатып алганы (СО, 4. 263).

ЧӨМҮЧ – топоним. Кыргыздар мекендеген аймактын бири катары эпостун айрым эпизоддорунда эскерилет. «Чоң казатта» Манастын колу аттанып өрүү болгон жер (СО, 4. 112). Географиялык реалияда Чүй суусунун оң жээгиндеги бийик тоо сеңири, аскалуу тумшук (зоока).

ЧӨҢӨР – топоним. Кыргыздар мекендеген аймактын бири катары эпостун айрым эпизоддорунда эскерилет. «Чоң казатта» Манастын колу аттанып өрүү болгон жер (СО, 4. 112). Географиялык реалияда Чүй суусунун оң жээгиндеги бийик тоо сеңири, аскалуу тумшук (зоока).

ЧУБАК (өз аты Болот) – негизги оң каармандардан. Белгилүү баатыр, кырк чоронун бири. Нойгут уруусунун башчысы, 12 жашында Манаска келип кошулган күнүнөн тартып, «Чоң казатта» Кожожаштын (Шыпшайдар) огуна учканга чейин эпостогу жоокердик иштеринин баарына катышып, анын оң колу болуп кызмат кылат. «Алышса адамдын алы жетпеген, арстандын тиши өтпөгөн» Ч. жеке кармашта эч бир жоого алдырбайт. Негизги варианттардын бардыгында Ч. кеңири баяндалат. Саякбай Карала уулунун Ч-тын төрөлүшүнөн Манаска ке-

лип кошулушуна чейинки тарыхы өзүнчө эпизод катары айтылат. Анын жарык дүйнөгө келиши, балалык чагы ж-а Манаска кандайча жолугуп, чоро болгону толук баяндалат. Саякбай Карала уулунун айтуусунда эпикалык салтка ылайык Ч. баласыз зарлап жүргөн Акбалтанын кайыптан бүткөн баласы. Кайыптан бүткөн Ч-тын талаадан табылышы башка варианттарда учурабайт. Бирок бул вариантта да Ч-тын кереметтүү бойго бүтүшү, укмуштуу төрөлүү шарты айтылбаганы м-н табияттан сырткары күчтүн таасиринде анын дүйнөгө келиши башкы эпикалык баатырдьгн төрөлүү салтын түздөн-түз болбосо да кайталайт. Ч-ка да түрк тилдеринде сүйлөгөн элдердин фольклорунда кездешүүчү салттык мотив б-ча ат коюлат. Балалуу болгон Акбалта чоң той берип, балама ат коюп бергиле деп элге кайрылат. Чогулган эл балага ат таппай турганда ак селдечен думана (кыдыр алей салам) келип, «Чубак» деп ат коюп көздөн кайым болот. Дүйнөлүк эпостордун салтында элдик баатыр эрдик иштерге алгач киришерде кандайдыр бир укмуш колдоочуга кезигип, кеп-кеңешин угуп, өзүнүн келечек баатырдык иштерине керектүү жарак-жабдык, тулпар ат ж. б. буюмдарды алгандыгы айтылат. СКВда эр жеткен Ч. өзүнө ылайык ат таппай, Манасты издеп чыгат. Булак боюндагы жалгыз мазарга түнөп калган Ч-ты Олуя чал ойготуп, ага атайы арналган Көгала тулпарды берип кетет. Ошондон тартып Ч-тын эрдик иштери баяндалат. Эрдигине чыдабай Кашкар м-н Коконду камап, өзүнө каратып, Букардын каны Караканга келип, аны камайт. Жекеде Каракандын кызы Каныкейден жеңилеринде Ч. качат.Ууда жүргөн Манаска келип качкандыгынын жайын айтат. Ч. баатырдык сапаты жагынан Манас м-н Алмамбеттен кем калышпаган каармандын бири. Ал өзүнө ылайык жүзү бар баатыр. Анын элеси эпосто мындайча сүрөттөлөт:

Туурасы жоон, бою пас,
Тулку бою кара таш.
Билеги жоон, таш жүрөк,
Пил мүчөлүү бадирек,
Алышса адамдын алы жетпеген,
Арстандын тиши өтпөгөн,
Акбалтанын Чубагы
Ай-ааламды буй кылган
Арстандын бири бу дагы.

Ч-тын образы өзүнө таандык сапаттары, мүнөзү м-н башка баатырлардан айырмаланып турат. Манасчылар Ч-тын мүнөзүн психологиялык сүрөттөөлөрдө ачык беришет. Ал чап-чаң, курч ж-а алабарман. Бирөөнүн тилине бат кирген ишенчээктиги бардык варианттарда айтылуучу Ч-тын Алмамбеттен чалгындын жолун талашканынан көрүнөт. Өзүнүн алп күчүнө ишенген, жоого биринчи ат коюп конгон Ч-ты Кыргылчалдын куйту сөзү көкүтүп, чалгынга Алмамбет м-н бирге барбай калышы ага катуу тийип, шагын сындырат. Эпосто анын чатагы психологиялык жактан негизделген жорук катары бааланат. Кой-айга болбой күүлөнүп алган Ч. «Элге кызмат кылдың деп эрегишиң кай үчүн» деген Алмамбеттин жүйөлүү сөзүнө жыгылып, каталыгын мойнуна алат. Анын бул сапатына башкалар эмес, Алмамбет өзү да ыраазы болот.

Ч-тагы негизги сапат – жалтанбас эрдик, түгөнгүс күч. Жалгыз көздүү Макел доо алыстан көргөн Алмамбетке түз жерден тоо пайда болгондой көрүнөт. Макел дөөнүн сүрүнөн, чоңдугунан чочуп, шашып калган Алмамбет Ч-ка, Манаска кабар салалы, эмне болсо да Манас өзү беттешип көрсүн дегенде:

Катыгүн Алмам не дейсиң?
Качуунун камын не жейсиң?
Атасынын көрү капырды,
Токтолуп уруш салалы,
Тобокел кылып алалы!
Качпай өлгөн эрлер деп,
Жакшы аттысы саа болсун.
Жолдошу Чубак экен деп,
Сооп чети маа болсун,– деп эпосто ажыдаардан көз ирмеп жалтанбаган Алмамбет алдастап калганда Ч-ка кайрат айттыруу аркылуу ага таандык баатырдык деңгээли, күчү, тобокелчил эрдиги, коркунуч деген эмне экенин билбегендиги көрсөтүлөт. Чоң казатта кытай, калмактардын Нескара баш болгон алтымыш доосун жеке байлап келет, атынан ажырап калганда сандаган душмандын курчоосунда калып, тогуз күн жоо согушат. Душмандын чоң мергени Кожожаш келип, ал чоролордун көбүн атып өлтүрөт да, Ч. да окко учат. Кыскасы, «Манас» варианттарында «Алышса адамдын алы жетпеген, арстандын тиши өтпөгөн», «Көк ырапыс тон кийген, Көгала сындуу ат минген», «Кан Балтанын Чубагы – арстандын бири бу дагы» өзүнүн артык сапаттары аркылуу Манас баатырдын образын толуктап, аны тереңдетип турат.

К. Кырбашев

ЧУЙКОВ Семён Афанасьевич (1902, Пишпек – 1980, Москва) – сов. живописчи, СССР эл сүрөтчүсү (1963). СССР САнын анык мүчөсү (1968). СССР мамл. сыйл. (1949, 1951), Токтогул атн. Кыргыз ССР мамл. сыйл. (1972) ж-а Индиянын Жавахарлал Неру атн. мамл. сыйл. лауреаты. Ч. Верный (азыркы Алматы) ш-нда Н. Г. Хлудовдон, Москвада Вхутемас – Вхутеинде (1924–30) окуган. 1930-жылдардын башында Кыргызстан сүрөтчүлөр союзун, Фрунзедеги Кыргыз мамл. сүрөт өнөр музейин уюштуруунун демилгечиси болгон. Орус реалисттик сүрөт өнөрүнүн алдыңкы салттарына таянып, Ч. кыргыз элинин турмушун, б. а. биринчи планга карапайым, эмгекчи адамдардын образын түзүүнү коюп, чыгармаларында турмуш көрүнүштөрүн көлөмдүү көркөм формалар (циклдер) аркылуу сүрөттөйт. Сүрөт циклдеринде, автордун сөзү м-н айтканда, «эркин эмгектин поэзиясы, кубанычы, карапайым совет эмгекчилеринин бактылуу турмушу» берилген. Ч. «Манас» эпосунун каармандарына да кайрылган. «Манастын сейилге чыгышы» аттуу полотносунда тулпарлар кыймылсыз туруп нык семирип, чоролор кылар иши жок зеригип каган тынч турмушта эпикалык баатырлардын куш салып, көңүл ачып жүргөн учурун даана көрсөтө алган. Анын бул чыгармасы тарыхта кыргыздардын шумкар салып, тайган агытып сөөлөт курган салтын көркөм жалпылаштырып, чебер сүрөткерлик фантазиясы аркылуу Манас ж-а анын жакын чоролорунун образын элестүү чагылдыргандыгы м-н баалуу. Ленин ордени ж. б. 4 орден, медалдар м-н сыйланган.

С. Алиев

ЧУК-ТЕРЕК – топоним. Манас Бээжинге жоого аттанганда колу Аягүздөгү Ч.-Т. аркылуу өтөт (СО, 4. 63, 130). СКВнын бир катар эпизоддорунда ыйык жерлердин бири катары эскерилет.

ЧУЛУ – эпизоддук кейипкер, амбал даражасына ээ калмак баатыры. Чууда аймакты башкарып турган Ч-ну Акунбешим Орго канга жардамга жиберип, Манастын колу м-н болгон согушта өлгөнү айтылат (СО, 2. 74, 96, 100).

ЧУЛУН – топоним. Алмамбет Бээжинге аттанган колдун эсебин алып тактаганда Тазбайматтын бир кишиси жетпейт, ал колду Ч. боюнда санап өткөрүп алганын айтат (СО, 4. 168). Географиялык реалияда Чүй өрөөнүндөгү жердин аты.

ЧУҢКУР-УЯ – топоним. «Чуңкур-Уя үстүндө, Алматынын оозунда жердеп жаткан Жакып кан» (РЖВ, 1).

ЧУУ – СОВ б-ча Чүйдүн баштагы аталышынын бири.

ЧҮЙ – топоним. Кыргыздардын байыртадан мекендеген жерлеринин бири катары эпостун көптөгөн эпизоддорунда эскерилет. Жакып Манас төрөлгөндөгү тойго Ч-дөгү элди да чакырат. Манас колу м-н келип бошотуп алганга чейин Ч-дү Акунбешим шаа басып алып, жердеп турган. Көкчөгө тарынган Алмамбет капаланып келе жатып Ч-дун аягында Манаска жолугат (СО, 1. 75; СО, 2. 94, 290). Географиялык реалияда Кыргызстан м-н Казакстандагы дарыя, өрөөн.

ЧҮКҮРҮК – эпизоддук кейипкер, калмак аяры. Араникте болгон согушта Ч-түн сыйкырчылыгы:

Чүкүрүк аяр үшкүрүп,
Үйдөй болгон туманы
(Үрмөтүн көргүн дуванын!)
Манастын калың колуна
Туман жылып жетиптир (КВ, 1. 129),– деп сүрөттөлөт.

ЧЫЙБЫТ – эпизоддук кейипкер, Манастын аталаш иниси, алты арамдын бири. Манас өлгөндө агаларына кошулуп, Манастын ордосун чаап, бүлөсүнө кордук көрсөтүүгө катышат. «алты арамдын» бардык иштерине катышып, Кочкор м-н бирдикте кырк чорону көкүтүп, экинчи жолу качышканда Семетейдин колунан өлөт (СК, «Семетей», 1. 276, 310, 319, 330, 336, 339).

ЧЫЙРАША – топоним. Эпос б-ча Багыштын мекендеген шаары. Көкөтөйдүн ашында Багыш уулу Толтой м-н Ч. шаарынан келгени эскерилет.

ЧЫЙТАЙ – кытай, моңголдордо кенже аскер кызматчысынын чини. Синьцзян чөлкөмүндө Цин империясынын үстөмдүк жүргүзө баштаган мезгилдеги административдик башкаруу системасына кирген: «Чыйтайың болсо чыгаргын, Чын урушка ыйгаргын» (СО, 2. 71), «Баңбаң менен чыйтайым, Бадышалык тыйтайым» (СО, 4. 344),– деп сүрөттөлгөндөй эпосто кытайлардын аскерлеринин башчыларынын бири катары көп эскерилет.

ЧЫЙЫР – кейипкер. СОВдо Жакыптын агасы. Ал өлгөндө Жакып левират мыйзамы б-ча анын аялы Шаканга үйлөнөт.

ЧЫЙЫРДЫ – каарман. Манастын энеси. СОВдо кытай-калмактар кыргыздарды чаап, туш-тушка таратканда *Чыйыр* деген өлгөн агасынын аялы *Шаканды* Жакып алат. Чыйырдын аялы делип жүрүп байбичесинин Шакан аты калып, Чыйырды аталып кеткен. Өзүнүн өмүрүн бүт бойдон элдин тагдырына багыштаган баатыр баланы ж-а неберени тарбиялоого жумшаган патриот эненин об-

разы эпосто «эл башына күн түшсө эл жараткан эр келет» деп эл самаган Манас баатырды тапкан кең пейил, акылман Ч-нын образы аркылуу берилет. Манаска дос болом, кыргыздар үчүн ак ниетим м-н адал кызмат өтөйм деп келген Алмамбетке Ч. эне эмчек сүтүн татытат. Баласы Манастын кайгысы сууй электе кичи аялынан төрөлгөн балдары Абыке, Көбөштү тукурган чалы Жакыпка, чыккынчы зөөкүрлөргө наалат айтып, балтыр бешик Семетейди жашырып алып качып чыгат. Ч. м-н Каныкей Семетейди эр жеткирүү максаты м-н Букарга, Каныкейдин төркүнүн көздөй качышат. Ар кандай кыйын кысталыш учурларда Каныкейди кайраттандырып, акылын айтат. Семетейди өстүрүүдө Каныкейдин активдүү жардамчысы болот. Тайторуну чабарда да Каныкей Ч. м-н кеңешет, анын батасын алгандан кийин гана атын байгеге кошот. Семетей эр жетип, атасы Манас, жери Талас экенин билгенден кийин энеси Каныкейди, чоң энеси Ч-ны алып элине келет да аларды эңсеп күткөн калкынын, акылман Бакайдын жардамы м-н душмандары Көбөш канды ж-а анын кошоматчыларын жеңет. Ч. «Семетейдеги» окуяларга аз катышса да, сюжеттин өнүгүшүндө ар дайым эске алынып айтылып турган жандуу образ. «Манас», «Семетей» бөлүмдөрүндө тең Ч-нын образы аркылуу өз эли-жерин сүйгөн, баатырды тарбиялоонун бардык кыйынчылыктарына чыдаган, дайыма адилеттик тарабында болгон патриот эненин элеси берилген.

С. Алиев

ЧЫЙЫРЧЫК – топоним. Кыргыздар ж-а ага жамаатташ элдер мекендеген жерлердин бири. Жакып Манаска колукту издеп жер кыдырганда Ч-тын кырынан өтүп, Ташкенге келет (СО, 1. 340). Каныкейдин жомогунда Букардан Таласка келаткан жолдо Семетей Сыр-Дайрадан өткөндөн кийин «Чыйырчык, Салар эки өзөнгө» (СК, «Семетей», 1. 146) туш келери айтылат. Географиялык реалияда Ч. (Чырчык) Ала-Тоонун күнбатыш кыркаларынан куралган дарыя, Сыр-Дарыянын оң куймасы.

ЧЫЛАБА – эпизоддук кейипкер, Алмамбеттин түпкү аталарынан. Көкчөдөн келген Алмамбетти Манас урматтап тосуп алат. Баатырдыгы ж-а акылы жагынан өзүнө теңдеш эр жүрөк, акылман дос издеп, өзүнө барабар жолдош күтүүнү мурунтан эле самап жүргөн Манастын атаңыз ким, атың ким деген суроосуна Алмамбет: «Аркы атам аты Чылаба» деп, ата-тегин ж-а өзүн тааныштырат.

ЧЫЛАНДЫ – топоним. Эпосто кытай-калмактар мекендеген жерлердин бири (СО, 4. 192) катары айтылат.

ЧЫЛБЫР – ноктого же жүгөндүн бир жагындагы ооздуктун чагарагына тагылуучу узун тилке кайыш же көбүнчө кыл кошулуп эшилген жип. Унааны байлоо, жетелөө үчүн колдонулат. Эпосто ушул эле мааниде колдонулат:

Минесиң атты кайда деп
Чылбырдан кармай калганы
Чымырканып Чыйырды
Чылбырын сууруп алганы (СО, 1. 126).

«Турбады атың токтолуп, Чылбырын сүйрөп бош басты, Чындап качып шыр ашты» (СО, 1. 37). Эпосто о. эле: «Аман жүрүп ат болсо, Чылбыры тутам калгыча Чындаган жоого алдырбайт» (СК, 1. 52),– деп Манас төрөлгөндөгү Кула бээ тууган Торучаар кулун сүрөттөлөт. Мындан ал кулун келечекте баатырдын жан

жолдош аты болору алдын-ала белгилүү болот. Ал эми: «Эки тизгин, бир чылбыр Эми колго алды дейт» (СК, 1. 104) деген саптардан бардык бийлик колуна тийди деген маани келип чыгары белгилүү.

ЧЫМКЕНТ, Ч ы м ы г е н т (түрк тилдеринде кент – шаар; калктуу пункт) – топоним. Көкөтөйдүн эли жайлаган жер. Ашты Үч-Каркырага өткөрмөккө аттанган Бокмурун Ч-ке өргүп, элинин эсебин алып өтөт (СО, 3. 31, 78, 80). Географиялык реалияда Казакстандын Чымкент обл-нын аймагына туура келет.

ЧЫМЫ – топоним. Өзү келип катылган Шоорук канга каршы аттанарда Манас Ч-дан да кол жыйнайт (СО, 2. 207).

ЧЫН, Ч и н (кыт. Цинь – кытай мамлекетинин перси тилдеринде аталышы) – топоним. Эпосто Алооке кандын шаары. Бокмурун жаш Айдарга Мааникерди мингизип:

Андан өтүп барып айт,
Чын калаанын боюнда,
Алоокедей карыга айт,
Чакырдым атам тоюна (СО, 3. 97),– деп Көкөтөйдүн ашына кабарга жиберерде айтылат.

ЧЫНАРСТАН – топоним. СОВ б-ча кырк чоронун бири Шаабек жердеген жер. Тейишкандын тою; Манастын кыз Сайкал м-н беттешүүсү болуп өткөн жер катары да айтылат.

ЧЫНАЯТКАН, Ч ы н а й т к а н – эпизоддук кейипкер, Удайчынын кызы, Каныкейдин нөкөрү. Манас Каныкейге күйөөлөп баргандагы ат чаап жар тандоодо аты байгелүү орунду ээлеген Түмөн тагдырына буюрган Ч-га үйлөнөт.

ЧЫҢГЫШ КАН – эпизоддук кейипкер, кытай-калмак элдерин башкарып турган башкы кан. Кызыл-суулук манасчы Жусуп Мамайдын варианты б-ча бүтүн кытай-калмак элин башкарып турган өкүмдар катары эпостун биринчи китебинде айтылат. Манастын төрөлөрү ж-дө кабарды аярлары Ыраң м-н Күдүктөн угары м-н: «Кимден туулат Манас деп, Түш көргөндөй маң болгон» Ч. к-дын буйругу м-н Алооке келген учурдан тартып кыргыздар кыйын абалга дуушар болушат. Бала Манасты издетүү ж-дөгү мотив СКВда да кеңири планда айтылат. Мында баатырдын Эсенкандын бичигине жазылып, Манасты издегендер Жарманасты алып кетет.

Аккулага байланыштуу айтылган окуяларда да Ч. к. туурасында кеңири баяндалат. Жакып Манастын айдаган буудайына жүдөгөн Кулатайды сатып алып, ал кийин Аккула тулпар болот.

ЧЫНКОЖО – каарман, жедигер уруусунун каны, Семетейдин ички душмандарынын бири, эпостогу салттык образ. Айрым варианттарда Шыгайдын баласы делсе (СКВ), айрымдарында Шыгайдын каны (МЧВ) катары айтылат. Ч-го байланыштуу окуя эпостогу көөнө окуялардан. Тууганчылыктан кетип, Семетейден бийлик талашып, чыныгы феодал баскынчы катары аракеттенет. *Толтойду* опузалап, баш ийдирип, өзүнө кошулууга аргасыздандырат. Ата-теги эпостун «Манас» бөлүмүнөн бери айтылып келип, «Семетейде» канаттуу кара аты бар коркунучтуу жоо болуп чыгат. Ч-нун Семетейге каршы чыгуусуна эки себеп: тегибиз бир, мен мындан кем эмесмин деген куру намыс. Мунун түбү бийлик үчүн болгон күрөш м-н шартташкан. Ч. ала көөдөн, оозун көптүрүп чарпып сүйлөгөн опурулма адам. Анын образы оор басырык, жон билги, сөзү м-н иши

бөлүнбөгөн баатыр Семетейдин элесинин карама-каршысы. Толтойду күүлөп көкүткөн, Айчүрөктү алалы деген ойду баштаган да ушул Ч. Бул эпизоддор Ч-нун бузуку, элди бөлүп-жарып бүлдүргөн куйту адам экендигин айгинелейт. Анын түпкү тегинин байыркылыгын көрсөткөн мифтик-фантастикалык касиети бар канаттуу тулпары м-н асманда учуп жүрүп Семетейге каршы согушат. Качан гана Күлчоро атын канатка атып, өлтүргөндө жеңилүүгө аргасыз болот. Демек, анын жаны астындагы тулпарынын канатына байланыштуу да, көздөгөн максаты, туткан идеалы – бийлик күтүү. Ошон үчүн Семетейге тийиштик кылып, анын кудалаган колуктусун талашып, Толтойго алып бермекчи болот. Кыздын эли-жерин камайт. Ал кыргыз урууларынын мансап талашкан патриархалдык-феодалдык доордун өкүлү катары Семетейге сөөк өчтү сырткы душмандарындай эле баскынчыл талаптарды коёт. Мындай көрүнүштөр В. Радлов жазып алган варианттан баштап дээрлик бардык варианттарда Ч. катышкан окуялар алда качан калыпка түшүп, эпостун сюжеттик композициялык түзүлүшүндө, салттык окуя катары берилип, образдары улам кийинки мезгилдердин талабына жараша тереңдетилип, татаалдашып отургандыгын көрсөтөт.

А. Жайнакова

ЧЫНМАЧЫН, Ч ы н м а ч ы н, Ч ы н жана М а ч ы н – жалпы эле Кытай мамлекетинин аты (Чын – Түн. Кытай, Мачын – Түш. Кытай). Терминдин түпкү теги Цинь империясынын (б. з. ч. 221–207-ж.) атынын негизинде санскрит тилинде Кытайды Син деп, аны жан жагы Махасин катары берилишинен улам келип чыккан. Иран тилдерине ал Чын ж-а Мачын түрүндө өткөн. Махмуд Кашгаринин «Түркий тилдер сөздүгүндө» (11-к.) Ч. (ар. Ас-Син) деп кытандар (кидандар) бийлеген Түн. Кытай аймагы ж-а ага коңшулаш жерлер, (ар. Ма-Син) деп Түш. Кытай чөлкөмү сыпатталган, Чыгыштагы кыргыздар Ч-га коңшу көрсөтүлгөн.

Ч. термини кыргыз сөз жыймына Ортоңку Чыгыштагы элдердин географиялык билиминин таасири иретинде кирген. Ал эми Орхон-Эне-Сай жазмаларынын маалыматтарына караганда, алгачкы феодализм доорундагы Эне-Сай кыргыздарды ж. б. түрктөр Кытайды (хан-зу элин) «табагач» деп атаган. Махмуд Кашгари да «тавгачлады» сөзүн «мачындык катары эсептеди» деп көтөрөт да, Табагачты, б. а. Ма-Синди «Жогорку-Син» деп, Син, б. а. кытандар өлкөсүн – «Ортоңку-Син» деп, Кашкарды «Төмөнкү-Син» деп коюшарын жазат. Демек түрк элдеринде «Кытай» сөзү алгач кытандардын Ляо империясынын (10–12-к. башы) аймагы – Түш. Кытай ж-а Чыгыш Моңголиянын, соңку феодализм доорунда жалпы эле Кытайды билдирип, орус лексикасына ушул мааниде өткөн. Санскрит-ирандык Ч. термини азыркы кыргыз фольклоруна байланыштуу 16-к. эле эскерилет. Аныктап айтканда, Сайф-ад-дин Ахсыкентинин «Мажму ат-таварих» эмгегинде ал Ак-Чын, Кара-Чын деген генеонимдери иретинде эскерилет. Мында Кара-Чын ысымы «кара-кытай» этнониминен келип чыгуусу мүмкүн.

Ч. «Манас» эпосунда кытай, калмак өлкөсүнүн ж-а калкынын аталышы катары берилет (СО, 1.150). Айрым жерлерде бул термин кытай шаарынын бири (топоним) катары да айтылат: «Шаарым менин Чынмачын» (СО, 4. 279). Ч. терминин биринчи компоненти эпосто өз алдынча топо,– антропоформат иретинде колдонулган. Каканчы (н), Чын-Бээжин, Чыңшаа топонимдери «Кытайлык шаар Какан», «Кытайдын баш калаасы Бээжин», «Кытай шаасы (шахы)» дегенди туюндурат.

Т. Чороев

ЧЫНООНЧУК – кейипкер. Дөбөт (Итаалы) элинин баатыр, балбаны. Негизги варианттарда кезигет. Көкөтөйдүн ашында өткөрүлгөн эр эңишке Дөбөт эли тараптан Ч. балбан, кытайлардан Шаңдөөгөр түшөт.

Астыңкы эрди албайып,
Үстүңкү эрди далбайып,
Эки ийинин жапкандай,
Эки кулак калдайып (СО, 3. 255, 256) көрүнгөн Ч. эңиште жеңишке ээ болгондугу айтылат.

ЧЫҢША – эпизоддук кейипкер, калмак байы, Илебиндин агасы. Айдаркан, Көкчө баштаган колго каршылык кыла албайт, кызы Буудайбекти тартуулап, жарашат. Буудайбекке Көкчө үйлөнөт (СО, 2. 127).

ЧЫҢШАА – топоним. Эпосто Чоң-Бээжиндин жанында деп сүрөттөлөт. Бээжинге жоого аттанган Манастын колу Ч. талаасы аркылуу өтөт (СО, 4. 215).

Ш

ШАА – эпостун каармандарынын титулдарынын бири. Мындай титул м-н Акун ша (кээде Акун пашаа деп аталат), Шамыңшаа, Алымшаа, Кейменшаа деген каармандар айтылат. Ш. деген титулдун этимологиясы көбүнчө иран тилиндеги «шах», «падыша» деген сөздөр м-н байланыштырылат.

ШААБАЙ Азиз уулу (1927, Ак-Суу р-ну, Кызыл Октябрь айылы) – манасчы. Ш. белгилүү манасчы Чоюкенин бир тууганы Азиздин уулу. Кезегинде Азиз да «Манас» айткан. Бирок, өзүнүн бул өнөрүн уулунун улантып кетерине көзү жеткен соң, манасчылыкты уулуна өткөрүп берип, өзү эпос айтууну токтоткон. Азыркы учурда Ш. Ысык-Көл обл-дагы Үч-Кайнар кыштагында жашайт. Ш. манасчылыкты атайын кесип кылбастан жөн гана өз чөйрөсүндө кызыкчылык үчүн, атасы м-н абасынын салтын улап, нускасын сыйлагандыктан кез-кезде айтып жүрөт. Ш-дын эпоско болгон кызыгуусу 7 жашынан башталган. Чоюкенин айткандын өз кулагы м-н укпаса да Ш-дын айтканы Чоюкеге өтө окшош экендигин эл арасында белгилеп жүрүшөт. Өзүнүн берген маалыматына караганда Ш. цикл-дешүү принцибинде курулган бүткүл үчилтикти («Манас», «Семетей», «Сейтек»), Манастын чебере-урпактары болгон Эр Сарык м-н Кулумсарыктар (Сейтектин баласы м-н небереси) ж-дө да айтат. Чоюкенин ж-а бир тууганы Азиз м-н анын уулу Шаабайдын варианты – салт катары атадан балага өтүп келаткан вариант. Ал бизге Ш-дын айтуусунда гана келип жетти. Вариант эпостун айтылып, жашап келишиндеги бүтүндөй бир тарыхый сызыкты өзүнө бириктирген, ошол эле учурда эпостун Ысык-Көлдө айтылып келген байыркы салттарын өзүнө сиңирип, сактай алган. Бактысына Чоюке туш болуп, анын «Манас» айтканын уккан, аны м-н көпкө бирге жүргөн Саякбай Карала уулу кийин бул салтты улантканы. Ш-дан 1959-ж. «Манастан» 8368 сап ыр көлөмүндө, 1971-ж. «Сейтек» эпосунан 3842 сап ыр көлөмүндө жазылып алынган. Кийинчерээк 1000 *м* магнитофондук лентага «Манастан» үзүндү («Тал Чокудагы окуя») түшүрүлгөн, жазылган убактысы көрсөтүлгөн эмес. Бардык материалдар Кыргыз ССРинин илимдер академиясынын Кол жазмалар фондусунда (244–3096, 246–5181, 246–4035-инв.) сакталып турат.

ШААБЕК – эпизоддук кейипкер, Алмамбет м-н Көкчөнүн ортосуна чагым салган казак уруу башчыларынын бири (СО, 2. 243).

ШААБЕК – кейипкер. Кырк чоронун бири. Эпос б-ча казактын абак уруусунан.

ШААНАМА, «Ш а х - Н а м е» («Падышалар жөнүндөгү китеп») – иран элдеринин мифтерин, эпикалык дастандарын ж-а тарыхый баяндарын (хроникаларын) камтыган проза же ыр түрүндөгү жыйнактардын СОВдо жалпы аталышы. Башка варианттарда эскерилбейт. Эпостун Сагымбай Орозбак уулу айткан вариантынын сюжеттик өнүгүшүнө чыгыш элдеринин жазма адабиятынын, айрыкча «Шах-Наме» дастанынын таасири тийген. Манасчынын бул дастан м-н тааныш экендигин эпостун төмөнкү ыр саптары да аныктайт:

Бабабызды бузду деп,
Басылбаса санаасы,
Башкы тарых Шаанама
Барып андан карачы (КФ, 575-инв., 49-б.).

СОВдо Ш-нын («Шах-Наме») аталышы гана эскерилбестен, поэманын баш каарманы Үрүстөм (Рустам) Эренден (Иран) экени, анын жоого минген аты Башын (Ракш), жоо кийими *Жабыр баян* (Бабр-е бейан) ж-а чоң атасы Самнарман (Сам-е Нариман), о. эле айрым каармандардын (Апарысыяп, Жемшид, Магпыр, Сиябуш) түп нускадагы ысымдары тыбыштык жактан бузулуп колдонулган. Мындан башка СОВдо «Шах-Наме» дастанында айтылган туруктуу географиялык ат Туран (О. Азиянын синоними) да кээ бир учурларда эскерилет. Сагымбай Орозбак уулу китеп ж-а аңыз түрүндө чыгыш элдерине кеңири таралган «Искендер – Зулкарнайн», «Көруулу», «Жусуп менен Зулайка», «Сейид-Баттал» м-н да тааныш болгону анын вариантынан даана байкалат. Мындай китептик таасир биринчиден, эпостун салттык окуяларын толуктап, анын кырдаалдарын кенен баяндоодо, эпикалык каармандардын образдарына мүнөздөмө берүүдө ж-а алардын өз ара мамилелерин сүрөттөөдө көрүнөт. Экинчиден, китептин стилистикалык каражаттары «Манас» эпосунун поэтикасына белгилүү даражада таасир тийгизүү м-н анын поэтикалык лексикасын байытып, салттык көрүнүштөрүн (сюжет, образ) өтө кеңейтип сүрөттөөгө мүмкүндүк берген.

А. Махмануров

ШААТЕМИР – каарман. Чачыкейдин атасы. СКВ б-ча Ш., Темиркан, Көгөй үчөө тууган ага-ининин балдары. Манасчынын айтуусу б-ча Семетей Таласка көчүп жатканда Темиркан элинен кыз тандатып, Ш-дин кызы Чачыкейге ника кыйышат. СОВдо Манастын кайын атасы Атемирдин эки бир тууганы болот да, анын кенжеси Ш. деп аталат.

ШАА-ШУҢГА – топоним. Манасты байлап келүүгө Эсенкан жиберген кербенчилердин шаары. Эпос б-ча Кумулга жакын жайгашкан уйгур шаарларынын бири (СО, 1. 163).

ШАБИЕТ – «Манас» эпосунда чагылдырылган элдик оюн, б. а. балдар оюну. Мис., Манастын кырк чоросу көңүл ачып, эс алуу убагында башка оюндар м-н катар Ш. да ойношот:

Кыябында кырк кыраан,
Толуп турган кезинде,
Шабиет оюн, оромпой
Болуп турган кезинде (КВ, 1. 271).

Эреже б-ча оюнчулар экиге бөлүнүп, тутум б-ча чабуулчулар тегерек сызыктын сыртында туруп жүрүшөт. Алар чийиндин ичиндегилерди колу м-н баштан бөлөк жерине чабыш керек. Чийиндин ичиндегилер болсо тизесине туруп, эки колу м-н жер таянып жүрүп (төрт аяктап) чийинден сырттагылар чапканы келе жатканда буйт берип, чаптырбай, өздөрү аларды тизеден ылдый бутка тебиши керек.

ШАГЫЛ – эпизоддук кейипкер. Анжыяндык боёкчу. Кошой Жолой м-н балбан күрөшкө түшкөндө кийген шымды Канықей Ш-га боётот (СО, 3. 208).

ШАГЫЛ БИЙ – кырк чоронун бири, Атайдын атасы деп айтылат (СО, 3. 175). Атай бирде Ардалыктын (СО, 3. 49), бирде Сабай бийдин (СО, 4. 43) уулу деп да берилет.

ШАЙМЕРДЕН (ир. шахи – шаа, колдоочу, «пир; мардан – жигит) – баатырлардын колдоочусу, жигиттин пири. Арабдардын төртүнчү калыйпасы Аалынын сыпаты. Ал бара-бара эпостук баатырлар кайрылуучу ж-а жардам суроочу «жогорку күч» деген мааниге өтүп кеткен. Эпосто Шай., Ш., «шай колдогон» деп айтыла берет. Көкөтөйдүн ашындагы «Манас менен Коңурбайдын сайышы» деген окуяда Манас «Жарагын белге чалынып, Шаймерденге жалынып» (СО, 3. 247) сайышка чыгат. Канықей Кошойго арнап тиккен суп чепкенди:

Колдоп жүргөн Кожосан,
Колтугунан жөлөсүн Кожо,
Кыдыр, Шаймерден,
Кара чаар кабылан
Капталынан көздөсүн (СК, 2. 81) деген тилек м-н кийгизет.

Эпосто о. эле «Колдой көр деп Шаймерден» (СО, 2. 104), «Шай колдогон бадырек» (СО, 2. 209) деген сыяктуу саптар өтө көп жолугат, к. *Пир.*

ШАЙЫК – эпизоддук кейипкер. Манас ооруп жатканда Канықей Ажыбайды кабарга жөнөтүп жатып, Ш. дөөгө да кабар бер дейт (СК, 2. 234).

ШАЙЫМБЕТ – кейипкер. Эштектердин Жамгырчысынын уулу. СКВда Семетей Таласка көчүп келгенден аны м-н талапташ, максатташ болуп, иш-аракетине дайыма колунан келген жардамын көрсөтөт. Семетей Коңурбайды жеңгенден кийин атасынын өчүн алды деп карындашы Акбаланы тартууга алып келет. Семетей Акбаланы Күлчорого алып берет.

ШАКАН – каарман. Чыйырдынын өз аты. Жакып агасы Чыйыр өлгөндөн кийин анын аялы Ш-ды алган. Кийин байбичесинин Ш. аты калып, мурдагы эринин аты м-н Чыйырды аталып кеткен (СО, 1. 58), к. *Чыйырды.*

ШАКУМ, Ш а к у н – каарман. Кортуктун уулу. Кырк чилтен Манжыбек атап, кийин кырк чоронун бири, к. *Мажик.*

ШАКУРША – эпизоддук кейипкер, калмак баатыры. КВ б-ча «Араниктеи согуш» окуясында:

Жаалданып Шакурша
Жалаң темир кийинип
Лайлама колдо деп,
Лаанатка сыйынып,
Майданга кирип алыптыр (СК, 1. 119),– деп айтылат.

ШАЛДЫРКАН КИСЕ – бел курга байлануучу темир, күмүш жасалгалары бар булгаарыдан жасалган баштыкча. Эпосто «Шалдыркан кисе байланып, жоо жарагын шайланып» – деп айтылат.

ШАЛПАҢКӨК – *Шаабектин* байгеге чапкан күлүгү. Манас Каныкейге күйөөлөп баргандагы ат чаап жар тандоодо аты он төртүнчү болуп келген Шаабек тагдырына буюрган Балкыя деген кызга үйлөнөт (СО, 2. 424).

ШАМ – үйдүн ичин, караңгы жайларды жарык кылуу үчүн колдонулган тиричилик буюму. Эпосто Ш-дын күндөлүк турмушта гана эмес, диндик жөрөлгөлөрдү аткарууда да пайдаланылганы эскерилет. БСВда Семетейди Букардан Таласка алгач жөнөткөн Каныкей – Ш. жагып шерт кылат: «Балам келгиче уктабай тиктейм, Өчүп калсаң сага шерт, Уктап калсам мага шерт».

ШАМАНИЗМ – дүйнөдөгү элдердин көбүнө кеңири тараган диндин байыркы формасынан. Ал байыркы адамдардын айлана-чөйрөдөгү, жаратылыштагы орун алган табигый көрүнүштөрдү ж-а кубулуштарды жетик аңдабоодон келип чыккан. Ошол себептен табигый көрүнүштөрдүн ээси бар, алар түрдүү кырсыктарды алып келет, айрым учурда алар адамдарды колдойт, кээ бир адамдар гана ал күчтөр м-н тил табыша алат да алардын аракеттерине чечкиндүү таасир тийгизет деген ишенимге негизделген. Ал О. Азия элдеринде да туруктуу орун алган. Демонологиялык күчтөр, кыялый кубулуштар м-н күрөшүүчүлөр шамандар болгон. Шамандар башкалардан айырмаланган кийим-кече, сыйкыр-керемет күчү бар деп таанылган курал-жарактарды ж-а аспаптарды алып жүргөн. Шамандык ишмердүүлүк кандайдыр бир ырым-жырымдар, бийлөө, музыкалык аспапта ойноо м-н коштолгон.

Шаманисттик түшүнүктөр ж-а ишенимдер кыргыздардын Октябрь рев-ясына чейинки коомдук аң-сезиминде, турмушта орун алып келген. О. эле элдик оозеки чыгармачылыктын бир кыйла жанрларында, айрыкча ырымдарым, бадик ырларында анын калдыктары даана сакталгандыгын көрүүгө болот. Мындай шамандык көз караштар «Манас» эпосунун идеялык мазмунунда ж-а образдык системасында белгилүү даражада чагылтылган.

Эзелки кыргыздардын шаманисттик түшүнүгү б-ча төрөп жаткан аялдарды сасык албарсты же мартуу басат имиш. Ал төрөгөн аялдын өмүрүнө коркунуч туудурган зыяндуу рух катарында антропоморфтук кебетеде мүнөздөлөт. Маселен, Чыйырдынын төрөттөн кыйналышын, эсин жоготушун «мартуу басты» м-н түшүндүрүү ж-а ага арнап кан Жакыптын «аксарбашыл кой, ай туяк мал атап союшу», курмандык ырымын жасашы шаманисттик ишенимдин тикелей чагылышы болуп эсептелет.

Эпостун поэтикасында дамамат кайталанган ажына, абсун, алаткак, кешмир өңдүү шаманисттик түшүнүктөрдүн айтуучулар тарабынан активдүү ж-а туруктуу түрдө кайталанышы эпикалык чыгарманын жалпы тулкусунда диндик ишенимдин калтырган изи болуп саналат. Шаманисттик ишенимдер, көз караштар, образдар СОВдо жыш орун алат. Ал эми СКВда бул ишенимдер айрым гана лексикалык туюнтмалар м-н берилсе да, ачык ж-а конкреттүү баяндоого дуушар болот.

Эпостун «Семетей» ж-а «Сейтек» бөлүмдөрүндөгү айрым окуяларда, эпизоддордо ж-а каармандардын өзгөчөлүгүн белгилеп, туюнтууда шаманисттик айрым көз караштар м-н түшүнүктөр орун алганын байкоо анчалык кыйын эмес.

Анткени «Семетей» бөлүмүндөгү сюжеттик окуяларда башкы каармандар өздөрүнүн максатынын ишке натыйжалуу ашышына карата Коросонго дайыма зыярат жасашат, ага арнап атайын курмандык чалышат ж-а Баабедин айтышат.

«Семетейде» Каныкейдин кереметтүүлүгү, анын даанышмандыгын, айлакерлигин айкындоочу сапат катары чыга келет. Мис., Манас өлгөндөн кийин Абыке, Көбөштөр баштаган кырк чоронун өз айылын чаап, тонорун Каныкей адегенде эле билет:

Алты айчылык азапты,
Азыр айтып берүүчү,
Каныкейдин жанында
Жылаңач гана бала бар эле.
Ийниндеги баласы
Көнчөктөн тартып кыбырап,
Кулагына жеңеңдин
Айтып койду шыбырап.

Мындай шамандык рух, Каныкей Тайторуну чапканда ага нааразы болгон элдердин көкүтүүсү м-н Семетей Каныкейдин аты чыкпаса аны өлтүргөнү, жазалаганы жатканын баяндаган эпизоддон да учурайт.

К. Байжигитов

ШАМШИЕВ Болот Төлөнович (1941, Фрунзе) – кыргыз совет режиссёру, Кыргыз ССРинин эл артисти (1975), СССР эл арт. (1991), СССР мамл. сыйл. (1977), Кыргызстан Ленин комсомолу сыйл. (1969) лауреаты. Москвадагы Бүткүл союздук мамл. кино ин-тун бүтүргөн (1965). Ш. режиссёр катары 1965-ж. Саякбай Карала уулу ж-дө эки бөлүктөн турган «Манасчы» фильмин тарткан, Бул Ш-дин ин-тту аяктарда тарткан дипломдук иши. Эпикалык чыгарманы илимий көз карашта талдай ж-а баалай билүү аркылуу манасчы Саякбайдын образын ишеничтүү ачкан. «Манасчы» фильми Оберхаузендеги кыска метраждуу даректүү фильмдеринин Бүткүл дүйнөлүк кинофестивалында (1965), Москвадагы Бүткүл дүйнөлүк кинофестивалда (1966) башкы байгеге татыктуу болгон. «Ардак Белгиси» ордени ж-а медалдар м-н сыйланган.

ШАМЫҢ ШАА – эпизоддук кейипкер, кытай-калмак кандарынын бири. Акунбешим паашанын кол башчыларынан. Манаска каршы аттанып, анын сүр-айбат, каарын көрүп, «Калбады коркуп жаным деп» (СО, 2. 101–102) Ш. ш. кайра качып Акунбешимге келет. Эпосто Чүй өрөөнүндөгү Шамшы аттуу жер анын ысымынан аталып калган делет.

ШАҢДӨӨГӨР – эпизоддук кейипкер, Түп-Бээжиндик туңша-кытай балбаны. Көкөтөйдүн ашында күн батыш калкынын балбаны. Чыноончук м-н эр эңишке түшөт. Булар алтымыш жолу беттешип, бири-бирин аттан ала албай коюшат. Ошондо кытай карыясы Күшөң «Ш. балам болду, койгун!» деп анын атын коштоп бура тартканда Чыноончук Ш-дү оодарып салат (СО, 3. 255, 256).

ШАҢМУСАРЫ – эпизоддук кейипкер, калмак баатыры. СОВ б-ча Манас м-н Нескаранын урушун баяндаган окуяда жекеге чыккан Ш. Манастан жеңилип, аты олжого кетет.

ШАҢШУУР – уютулган алтын. Эпосто «Шаңшуурдан санап онду алып, Жамбыдан отуз чоңду алып»,– деп баатырлар көп колдонгон асыл мүлк катары көп эскерилет.

ШАПАК Рысменде уулу (1863, Кочкор өрөөнү, Шамшы айылы – 1956, Кара-Суу айылы) – манасчы. Ш. бала кезинен ырга, көркөм сөзгө кызыгып, аны жатка айтып берүүгө абдан шыктуу болгон. Ш-тын «Манас» айтып калуусуна Кочкорго көчүп келип Рысмендеге айылдаш конгон залкар манасчы Балыктын таасири тийген. Балык көчүп келген жылдары Ш. он үч жашта болгон. Кийин жыйырма жаш курагында Балыктын уулу Найманбай м-н жакшы жолдош болуп, «Манас» айтууну үйрөнө баштайт. 26 жашынан «Манас» айта баштаганда Сагымбай Орозбак уулуна жолугуп, аны м-н көп жылдар бирге жүрүп таалим алган. Айтуучулук чеберчилиги ж-а чыгармачылыгы төшөлө баштаган кезде Нарында жүрүп, Акылбек манасчыга жолугуп, «Манастын» негизги эпизоддорунан болгон «Чоң казатты», о. эле үчилтиктин акыркы бөлүмү «Сейтекти» үйрөнөт. 1916-жылкы үркүндө Ш. эл м-н кошо качып Турпанга барып бир жыл чамасындай туруп калат. Бул жерде да «Манас» айтууну уланта берген. 1917-ж. эл м-н кайра өз жерине кайтып келгенден кийин гана Ш. белгилүү манасчылардын бири катары эл арасында кадыр-баркка ээ болгон. Ш. Манас» айтууну Балык, Найманбай, Акылбек, Сагымбай сыяктуу чоң манасчылардан үйрөнгөндүгүн эскерсе да, жалпы салт катары айтылып келе жаткан түш көрүү салты бул манасчынын чыгармачылыгына да мүнөздүү. Ал адеп «Манас» айта баштаган учурунда (26 жашында) агасынын койлорун Анжыян базарына айдашып барат. Соодасын бүтүп, кайра келе жатып Нарындан Соң-көлгө аша турган белге жеткенде кечдигер болуп, Ш-тын минип келе жаткан бээси кашаңдап жолдошторунан артта калат. Ш. белди ашып жолдошторун кууп жеткенче караңгы кирип кетет. Күңгөйү бодур таш, тескейи карагай «Кой жол» деген жолго жеткенде, минген бээси бирде кулагын шалпыйтып, бирде тикирейтип эки жакты карай берет. Таштын ар кайсы жеринен ырылдап чөөлөр чыгып, Ш-ты тегеректеп убара кыла баштайт. Анын ширеңке чакканына болбойт. Ошондой коркунучтуу учурда кырдан катуу кыйкырык үн чыгат. Ш-ты тегеректеген чөөлөр төмөн карай качып жөнөшөт. «Жарк-журк» этип таштар кулайт. Чөөлөр качкандан кийин Ш. бир аз эс ала түшөт. Тар капчыгайдан жайыкка чыгып, ат чалдырып эс алып олтурат. Ошол замат келе жаткан аттардын дүбүртү чыгат, бирок Ш-ка эч нерсе көрүнбөйт. Ал Соңкөл тарапка ашып түшкөндө иттердин үнү угулуп, от жылтылдап араң эсине келет. Үйүнө аман-эсен жетип, арадан 15 күн өткөндө баягы белдеги аттардын дүбүртү кайрадан дагы угулат. Уйкудан чочуп тура калса, эки киши үйгө кирип келет. Үйдүн ичи күндүзгүдөй жапжарык боло түшөт. Алар токтолбостон, «жүр, сени баатыр чакырып жатат» – деп буйрук кылышат. Ш. Шабдан баатыр чакырткан экен го деген ой м-н тигилердин алдына түшөт. Алар Ш-ты кашаттагы көп элге алып келет. Көп элдин ичинен 40–50дөй киши аны ортого алганда ичинен «отур» деген бирөөлөрдүн үнү угулат. Угулган үн баягы Соңкөлдүн белиндеги катуу чыккан үнгө окшоп кетет. Ошондон кийин башында узун тебетейи бар, узун бойлуу аксакал киши сен «Манасты» айт деп туура эле буйрук берет. Мурда эптеп-септеп жети кандын окуясын тамтуң айткан Ш. аз эле билчү элем дегенде «Көбөйтөсүң, айт»,– дейт аксакал киши. Ш. «Чоң Казаттын» башынан түшүп көбөйтүп айта баштайт. Олтурган кишилер тыңшап калышат. Бир оокумда аксакал киши колун жайып,– «оомийин» деп бата кылат. Бардыгы колдорун көтөргөндө жарк этип таң атып кетет. Ш. түшүнөн ойгонот. Анын кулагына алыстаган аттардын баягы тааныш дүбүртү

угулат. Ш. жомокту кызып айтканда, жанагы аттардын дүбүртү кулагына угулуп жүрөт. Бул дүбүрттөр Ш. Турпандан кайтып келгенден кийин гана басылган. Ш-тын көргөн түшү башка манасчылардыкынан анча деле айырмаланып, өзгөчөлөнбөйт. Айрым гана айтуу композициясы ж-а деталдык жагынан айырмаланбаса негизинен бардыгы тең эле бирдей мазмундагы айтылган көрүнүштөрдөн. 1935–48-ж. Ш-тан «Манас» эпосунун үч бөлүмү жазылып алынган. Анын варианты композициялык жактан чеберчилик м-н тыкан иштелген варианттардын бири болуп эсептелет. «Манас» бөлүмүнөн: «Манастын төрөлүшү жана балалык чагы», «Манастын өспүрүм чагы», «Көкөтөйдүн ашы», «Чоң казат» эпизоддору ж-а үчилтиктин экинчи бөлүмү «Семетей» м-н үчүнчү бөлүмү болгон «Сейтек» жазылган. Майда тематикалык бөлүнүштөрүнө карабастан салттык түрдө айтылган эпизоддор көлөмүнө жараша бири узак баяндалса, айрымдары кыска айтылып көлөмү жагынан аз болгон. Эпикалык баян көлөмдү узартып же кыскартып айтууну шарттайт. Мунун бардыгы манасчынын талантына, анын алган таалимине байланыштуу, ошондуктан Ш-тын айтуусунда «Манас» үчилтигинин ичинен көлөмдүүрөгү «Семетей» бөлүмү. Башка бөлүмдөрү өзүнүн көлөмүнүн чакандыгы, окуянын кыскалыгы ж-а тактыгы м-н айырмаланат. Башка манасчыларга караганда Ш. салттык эпизоддорду кыскача кылып берүүгө аракеттенгендиги байкалат. Мунун өзү Ш. «Манас» үчилтигинин кыскача гана схемасын түзүп койгон дегендикке жатпайт. Бул вариантта да окуялардын өөрчүү процесси, образдардын ачылышы, сүрөттөө ыкмалары, эпостун композициялык курулушу эпостордун мыйзам ченемдүүлүгүнө баш иет. Ш-тын айтуусунда Манастын дүйнөгө келишине чейин эпостун салттык эрежеси бузулбастан түпкү аталары ж-дө кеңири планда айтылган «Манастын аталары» деген эпизод м-н ачылат. Аталган эпизоддо Манастын түп аталарынын баатырдыгы эскерилип, кимден кимиси тарагандыгы саналат.

Түп атасы Түбөй кан,
Түбүнөн кыдыр даарыган,
Душманын отто каарыган,
Түбөй кандан Тогой кан,
Тогойдон Шыгай, Ногойкан,
Ногой кандын балдары
Бай, Жакып, Ороз, Үсөндү
Ушулардын тушунда
Ногойдун эли түзөлдү (КФ, 49-инв., 1-б.).

Ногойдун тушунда жыргап-куунап жаткан кыргыздарды, ал дүйнөдөн кайткандан кийин Алооке баш болгон кытай-калмак башчылары туш тарапка айдашат. Айдоонун алдында Ногойдун балдары Алоокенин аярларынын сынынан өтөт. Сынчылардын сынынан өткөн учурда эле Көзкамандын түбүндө тууганга каршы болорлугу баса белгиленип, ага терс мүнөздөмө берилет:

Эми болсун Көзкаман,
Аңдасак түрү эң жаман.
Акыркысы түбүндө
Укумунан тукуму
Тууганга тиет чатагы (КФ, 49-инв., 6-б.).

Баскынчы душман Ногойдун төрт уулун ар тарапка айдаганда алар кулак угуп, көз көрбөгөн жерлерге кабылышат. Үсөндү калмактардын арасына, Шыгай Индустанга, Бай Кашкар тарапка, Орозду Алайга, Жакып Алтайга сүрүлөт. Манастын ата-бабаларынан кабар берүү башка Манасчыларда да кездешет. Ш-тын вариантында бул схема түрүндө кыска айтылса да, окуянын жүрүшүнө жараша өзүнүн сюжеттик өзөгүн сактай алган. Жалпы эле эпостун салтында учуроочу кары ата-эненин бала үчүн болгон арманы бул варианттан да орун алган. Мында окуянын түйүндөлүшү атанын түшү м-н башталат. Жакып баласы жоктугуна арман кылып, уктап калып, түшүнө куш, кылыч кирет. Ошентип эпостун мыйзамына ылайыктуу келген түштү жорутуу, той өткөрүү сыяктуу шаншөкөттөр, ырым-жырымдар баяндалат. Бул ырым-жырымдардан кийин элүү жашка келген Чыйырды кош бойлуу болуп, жолборстун жүрөгүнө талгак болот. Манас төрөлгөндөн кийин аны тарбиялоо үчүн койчулукка бергени сүрөттөлөт. Манас алгачкы эрдикти калмактарга каршы кармашта көрсөтөт. Аталган кармаштан тартып анын баатырдык жортуулдарды көрсөткөн эрдиктери уланып айтыла берет. Ш-тын баяндоосунда биринчи бөлүм, б. а. Манастын балалык чагы, анын кан көтөрүлүшү ж-а Айкожодон пайгамбар берген аманат Аккелте м-н Ачалбарсты алышы м-н аяктайт. Бул эпизод салттуу деп эсептелинген окуялардын бардыгын камтыган. Ш-тын айтуусунда «Манастын» өспүрүм чагы» бөлүмүнө Манастын Самарканга көчкөнү, Алмамбеттин окуясы, Манастын Каныкейге үйлөнүшү, чоролордун келиши ж-а Көзкамандардын окуясы сыяктуу эпизоддор кирген. О. эле Манастын баатырдык жүрүштөрү, б. а. алгачкы айкаштары сыяктуу согуштук окуялар айтылат. Аларда Манастын Кайып кан м-н болгон согушу, кызы Карабөрктү тартууга алганы. Билериктин окуясы, Манастын Шоорук канды жеңгени ж. б. ушул маанидеги согуш аракеттерин чагылдырган окуялар баяндалат. Манастын баатырдык жүрүштөрү анын тынчын алган Кайып канга жасаган жортуулунан башталат. Бул жортуулда Нескара, Жолой ж. б. м-н болгон кагылыш көрсөтүлбөстөн, тескерисинче, Манастын келишин Кайып тосуп, элчи жибергени айтылат. Мында Кайып кан кызы Карабөркkө кошуп, миң кыз тартуу берип, өздөрү жай гана кошулуп калат. Айрым манасчыларда Карабөркkө байланыштуу окуялар баатырдык үйлөнүү салтынын негизинде чечилсе, Ш-та бул мотив жөнөкөйлөштүрүлгөн. Ушундай эле шартта өзү катылган Шоорук да кызы Акылайга беш жүз кыз кошуп тартууга берип кутулат. Көкчө м-н Манастын согушу башка варианттарда (негизгилеринде) учурабайт. Бул окуя Ш-тын «Манасында» Алмамбеттин окуясына байланыштуу айтылган эпизоддо камтылган. Анын кыскача мазмунун төмөнкүчө: Алмамбет Көкчөгө тарынып, Манаска келет. Манас аны кадырлап тосуп алат. Алмамбет Чыйырдынын эмчегин эмгенден кийин Манаска эмчектеш тууган болуп калат. Кыргыздарга келип жайланышкан Алмамбет Көкчөдөн кандайча кеткендигин, ага болгон таарынычын айтат. Муну уккан Манас Көкчөнүн жылкысын тийип алууга жигиттерин жиберет. Көкчө жылкыны куткарып алууга келгенде Кыргылчал аттан түшүрө чабат. Арага Акеркеч түшүп, Көкчөнүн аты Көкала м-н жылкынын жарымын алып калат.

Баатырдык үйлөнүү темасы негизги варианттарга жакын айтылат. Манастын мурун алган аялдары купулуна толбогон Алмамбет ага мындай дейт:

Ой, ой Манас жолборсум,
Мындан ары карата
Ишиңди кудай оңдосун,
Тегеренип кеткеним,
Теги жаман киши экен,
Кылчайбай карап турганым,
Кыялы жаман ит экен.
Мага алып бергенче,
Өзүң катын алсаңчы,
Өзүң алып баатырым
Андан кийин алсамчы (КФ, 50-инв., 89-б.).

Бул вариантта деле колукту боло турган кызды издөө Жакыпка жүктөлөт да кудалашуу шарты баяндалат. Жалпы баатырдык үйлөнүү мотивине байланыштуу бардык жөрөлгөлөр ж-а ырым-жырымдар колдонулат. Көзкамандардын окуясына байланыштуу эпизоддо окуянын баяндалышы ж-а өрчүшү б-ча СОВдон эч айырмаланбайт. Окуя эки манасчыда тең бирдей эле планда өөрчүп отурат. Негизги варианттарда (Сагымбай, Саякбай) Ногойдун балдарын Алооке туш тарапка бөлүп айдоонун алдында сыноо ж-дө сөз болбойт. Ал эми Ш-тын вариантында Манастын аталары ж-дөгү эпизодунда алардын балдары атайын сынга түшүп, айрыкча Үсөнгө баа берилип, ага калмакка бара электе эле Көзкаман деп ат коюлат. Көкөтөйдүн ашынын өтүшүн баяндоо ж-а окуяны өөрчүтүүдө негизинен салттык өзөк мотивдер сакталган. Окуянын ачылышы ашка элди чакыруудан башталат да, андан нары сюжет өөрчүтүлүп окуя байыртадан келе жаткан мотивдердин негизинде курулат. Негизинен бул эпизод ашка элдин келиши, Коңурбайдын Мааникерди суратканы, ат чубатуу, жамбы атуу, күрөш оюндары, Манас м-н Коңурбайдын сайышы, байгеден чыккан чатак ж-а эки колдун беттешүүсү сыяктуу окуяларды камтыйт. Ш-тын вариантында Көкөтөйдүн ашы «Семетей» бөлүмүндө айтылбастан, «Манаста» берилет да мурдагы чырчатактын аягы ушул ашта уланып, чоң казаттын чыгышына себеп болот. Көкөтөйдүн ашында ыза болгон кандар кийинки жылы Манаска каршы бүтүм уюштурушу Ш-ын вариантына да мүнөздүү көрүнүш. Кыргыздын жети каны: Жедигердин Багышы, Жетим чалдын Агышы, Эштектин уулу Жамгырчы, кара жаак эр Үрбү, кандын уулу Жүгөрү, казактардын Көкчөсү, Элемандын Төштүгү баштап Манасты чаап алмак болуп аттанышат. Бирок Манаска келгенде ага даап сөз айта албай, Бээжинге казат кылалы деп келдик дешет. Колдун топтолушу, казатка аттануучу чоролордун жабдылышы, колдун жолдо жүрүшү сыяктуу окуялардын негизинде Бээжинге аттануунун алгачкы этабы өтөт. Сюжеттин курчушу м-н окуянын өөрчүтүлүшүндө Алмамбет м-н Сыргактын чалгынга шайланышы, ат тандоо, Чубактын жаңжалы, Мадыгел дөө м-н болгон беттешүү, жылкы тийүү сыяктуу мерчемдүү окуялар эпикалык жүрүштүн экинчи этабын камтыйт. Ал эми «Чоң казат» эпизодунун үчүнчү этабы Манастын жеңиши, Коңурбайдын Манасты алдашы, Манас менен Коңурбайдын акыркы беттешүүсү, Манастын өлүмү, Каныкейдин Манаска күмбөз салдырганы, Көбөштүн кан болушу м-н аяктайт. Башка варианттарда кездешүүчү салттык мүнөз Ш-тын «Манасында» сакталганы м-н «Чоң казат» эпизоду өзүнүн композициялык курулушу жагынан кыска ж-а схема түрүндө айтылган. Анткени, жети кандын кеңеши,

колдун жөнөшү, Каныкейдин чоролорду жабдышы, айрым согуштук окуялар өзүнүн эпикалык фабуласында тереңдетилип, курч кырдаалдар аркылуу ачылбастан, үстүртөн гана саналып өтөт. Ш-тын айтуусунда дастандын «Семетей» бөлүмү туугандар арасында ырк келишпегендиктен, бийлик талашып чатак чыгат. Мунун өзү бир вариантка гана мүнөздүү көрүнүш болбостон, көпчүлүк «Семетей» айтуучулардын варианттарына да мүнөздүү. Жогоруда эскерилгендей ич ара бузукулук Манаска күмбөз салдыруу учурунда эле башталат. Кыргылчал баш болуп, Бакай м-н Каныкейге каршы чыгып, Бакайдан бийликти алуу жолун издешет. Көз көрүнө чыккан бузукулукка чыдамдуулук м-н бек турушуп, күмбөз бүтүп, Манастын сөөгү коюлгандан кийин гана Бакай кандыгын Көбөшкө өткөрүп берет. Окуянын мындай өнүгүшүнө карабастан туугандар арасындагы нааразылыктан келип чыккан кандуу кагылыш окуялары бул вариантта кезикпейт. Мындай көрүнүш өз ара таарыныч иретинде айтылып, бийликти өткөрүп берүү жолу жөнөкөйлөштүрүп берилген. Анткени, Бакай Каныкей м-н Семетейге оорчулук тийбесин деген ой м-н бийлигин өткөрүп, өзү айылдан көчүп кетет. Ушул окуядан кийин «Манас» бөлүмү жыйынтыкталат да, «Семетей» эпосунун мазмуну башталат. Башка варианттардагыдай эле Кыргыл м-н Көбөштүн зомбулугунан Каныкей кайненеси Чыйырды м-н баласы Семетейди алып Манастын ак ордосунан качып чыгат. Мындан сырткары башка семетейчилерде кездешүүчү жолдогу оор кыйынчылык, Каныкей м-н Чыйырдынын тарткан түйшүктөрү Ш-тын айтуусунда учурабайт. Бул вариантта Каныкей жол азабын тартып, кыйналбастан атасыныкына Бакайдын жардамы м-н жетип алат. Жалпы эле «Семетей» эпосунда баатырдык пафосто сүрөттөлүүчү эпикалык кармаштар баяндалбастан, эпостун алгачкы бөлүгү жай турмушта учуроочу шарттардын негизинде чечилип калгандыгы байкалат. Семетейдин өспүрүм чагы башка варианттардай эле Букарда өтөт. Бул варианттагы өзгөчөлүк Семетей таякеси Ысмайылдын тарбиясында болбостон, таятасы Темиркандын колунда өсөт. Сары ж-дөгү окуя Ш-тын айтуусунда өзүнчө эпизод катары баяндалып, кыскача болсо да өмүр баянына көңүл бөлүнөт. Анын кандай жагдайда Букарга келүүсү да ишенимдүү мотивдердин негизинде сюжетке байланыштуу чечмеленет. Семетей м-н Сарынын кездешүүсү бардык варианттарга мүнөздүү мотивдердин негизинде куш салып сейил куруп жүргөн жеринде болот. Ушул учурдан тартып Семетейде туулуп өскөн жери Таласты көрүү, элин сагынуу сезими ойгонот. Ш-тын айтуусунда эл, жерди эңсөө, өз мекенине умтулуу анчалык терең эпикалык планда болбосо да штрих мүнөзүндөгү деталдар м-н берилген. Негизги окуянын багыты ушул бурулуштан баштап Талас м-н байланышта Семетейдин жүргүзгөн эрдиктери кеңири масштабдуу баяндоо аркылуу айтылып олтурат. Негизги окуялардан болгон Семетейдин Букардан Таласка келиши, чоң атасы Жакып, агалары Абыке м-н Көбөшкө кездешип алардан атасынын мүлкүн алышы, Семетейдин кайра Букарга жөнөшү, Букардан Таласка көчкөнү, Чачыкейге үйлөнүшү, Абыке, Көбөш м-н согушта Семетейдин жеңиши, анын эр жетип эрөөлгө чыгып, өз күчүн көрсөтө ала турган баатыр болуп калгандыгын көрсөткөн эпизоддор өзүнчө бир этапты түзөт. Эпостун сюжетинин чордонун ээлеген негизги окуялардын галереясын түзгөн бөлүгү катары Семетей м-н Чынкожо, Толтойдун согушу Айчүрөккө байланыштуу айтылат. Эпостун жыйынтыктоочу бөлүгү Семетейдин Коңурбайга аттанышы, Канчоро м-н Чачы-

кейдин чыккынчылыгы, Семетейдин өлүмү сыяктуу эпизоддордон турат. Элдик идеалда сакталгандай эле башкы каармандын ишин улантуучу анын артында тукумдун калышы закондуу көрүнүш катары бааланат. Ошондуктан, аталган идея кыргыздын баатырдык эпосу «Манаста» да бул үлгү уланткандыгы байкалат. Эпос эпикалык циклизацияны сактоо м-н Семетейдин ишин улантуучу катары уулу Сейтек да эл, жерин коргоп, элдин көздөгөн максатын иш жүзүнө ашырат. Эпостун «Сейтек» бөлүмү да туугандар арасындагы ич ара араздашуу туудуруп, Семетей курман болот, ордо таланып, Айчүрөктү Кыяс аялдыкка алып кетет. Ата-бабалары сыяктуу эле Сейтек да башка эл, башка жерде өсүп чоңоёт. Анын эр жетип, эл таануусуна негизинен энеси Айчүрөктүн акыл-насааты, көргөзгөн жардамы чоң таасир берет. Сейтек Айчүрөктүн сөзү м-н Күлчорону таап, аны жаратынан айыктырат да экөөлөп Кыясты өлтүрүшөт. Кийин Таласка көчүп келген соң Күлчоро Канчорону өлтүрөт. Бакайдын уулу Байтайлакты кан көтөрүшөт, Сейтек» эпосунун жыйынтыгы Сейтектин үйлөнүшү ж-а Коңурбайдын уулу Куялынын өлүмү м-н аяктайт. Башка варианттардай эле Ш-тын айтуусунда эпостун башкы идеясы патриархалдык-феодалдык турмуштун чагылышы түзөт. Анткени, «Семетейде» же «Сейтекте» болсун ич арадан чыккан душмандардын көздөгөн максаты бийлик ж-дөгү күрөштүн айланасындагы окуяга байланыштуу.

Башка варианттардан тышкары Ш-тын варианты айрым бир өзүнүн чыгармачыл мектебине мүнөздүү көрүнүштөрдү камтуу м-н кээ бир окуялар же деталдык көрүнүштөр б-ча башка варианттарга салыштырганда өзүнчөлүк мааниге ээ. Мурда эскертилгендей Абыке, Көбөштүн Кыргылчалдын түрткүсү м-н Манастын ордосун талкалашы анчалык кандуу кармашка алып келбейт. О. эле Каныкейдин Букарга качканда жолдогу көргөн кыйынчылыктардын сүрөттөлүшү да жокко эсе. Ал эми Сары кан ж-дөгү окуя өзүнчө эпизод катары сүрөттөлгөнү м-н Ш-тын айтуусу б-ча ал башка элден чыккан болуп айтылат. СКВда Сары кан Темиркандын инилеринен болуп баяндалат. Эпосто Чачыкейдин Семетейге баш байлагандыгы колго түшкөн Калкамандын уулу Токамандын сөзү м-н берилип, Чачыкей м-н Үмөтай ж-дөгү окуя орун алган. Башкы окуялардын бири Айчүрөктүн баатырларды сынашы вариантта кеңири планда баяндалган эмес. Кыска түрүндө манасчы тарабынан схемалык планда баяндалган. Булардан сырткары да майда деталдык мүнөздөгү өзгөчөлүктөр кездеше калат.

К. Кырбашев

ШАРПЫЛДАК – топоним, кыргыздардын малы жайлаган жер. Манастын колу Чоң-Бээжинге казатка аттанганда Ш. аркылуу өтөт (СО, 4. 87).

ШАЯ – топоним. Кыргыздар Алтайдан Ала-Тоого көчүп келе жатканда:

Марал-Башы, Долонду,
Кечип Аксы, Шаяны,
Басып өтүп олорду
Өзөндү бойлоп салыптыр (СО, 1. 161),– деп айтылат.

ШЕЛКЫМ – эпизоддук кейипкер. Көкөтөйдүн ашында Коңурбай Мааникер тулпарды зордук м-н тартып алмакка ой кылып, Бокмурунду чакырп келүүгө жиберген алты жайсаңдын бири (СО, 2. 129, 130).

ШЕМЕЙ, С е м е й – топоним. Эпосто кыргыздар ж-а алар м-н жамаатташ жа-

шаган элдер мекендеген жерлердин бири. Географиялык реалияда Чыгыш Казакстандын Семей аймагы.

ШЕР (перс, шер – артан) – Манасты колдоочу укмуштуу (тотемдик) жаныбарлардын бири; «арстан» терминин толук эквиваленти катары негизги эпитеттердин, салыштыруулардын бири. «Арстан» терминин ордуна кеңири колдонулат (к. *Арстан).* Мис., башка варианттарда арстан деп айтыла бере турган учурларда СОВдо төмөнкүчө айтылат:

Кабылан болуп бакырып,
Шер болуп бирөө күркүрөп,
Алпкаракуш арбайып,
Асмандан буту сарбайып,
Манаска жолдош болуптур (СО, КФ, 571-инв., 238-б.).

Түштүк Сибирдин, Борбордук Азиянын байыркы элдерине Ш-дин образы б. з. ч. 7–2-к-да алдыңкы Азиянын элдери аркылуу белгилүү болгонун археологиялык эстеликтер кабар берет (Мис., Пазырык дөбөсүнөн табылган эстеликтерде). Ш. (арстан) Борбордук Азиядагы байыркы түрктөрдүн этнографиясында, тарыхында терең орун алганын тарыхый булактар ырастайт. Көк түрктөр кагандыгын башкы акылман кеңешчиси (кагандан кийинки башкы адам) Тонукөккө арналган таштагы жазуудагы «түрк сир будун» деген этнонимдик аталыштын курамында учурайт. Мында «сир» (шердин байыркы түркчө фонетикалык варианты) көк түрктөрдүн «арстан» деген уруулук аталышынын табу катары жашырылып айтылган персиче эквиваленти. Ушул эле түрк кагандыгынын бийлөөчү уруусу Ашинден кийинки, көрүнүктүү башкы уруу кытай иероглифи м-н «Ашиде» деп жазылып келген. Аны транскрипциялап, кайра түркчө калыбына келтиргенде «арстан» болуп чыгат. Ошондой эле Ашиданын уруулук тамгасы арстандын (Ш-дин) стилдештирилген символикалык иероглифи түрүндө берилген. Демек, ал уруунун аталышы өзүнүн тотемдик жаныбары арстандын аты м-н байланышкан.

Көк түрктөр сыяктуу эле алардын жакын кошунасы байыркы эне-сайлык кыргыздар «шер» деген термин м-н тааныш болушкандыгынын айрым фактылары «Манас» эпосунда бүгүнкү күнгө чейин сакталган. Тоголок Молдонун, М. Мусулманкуловдун ж-а түштүктөн жазылып алынган варианттарда эпостун башкы каарманы (туулганда коюлган өз аты Ашырбек (фонетикалык варианттары Аширбек). Манас эр жеткенден кийинки мансап аты же жогорку күчтөр тарабынан асмандан коюлган ыйык ысымы. Мындагы «Ашыр» деген терминди байыркы түрк кагандыгынын бийлик башында туруп келген «Ашын» уруусунун тибинде этимологияласа болот (илимде талашсыз чечмеленген): «А» – кытайча «эң мыкты», б. а. эң жогорку нравалуу; моңг. «шин» («чин») – «бөрү» тотем жаныбар. Мында көк түрктөрдүн тотеми катары (түпкү теги) эсептелген көк бөрүнүн аты табу катары жашырылып, тергөө үчүн жогорудагыдай башка тилдеги сөз атайы колдонулган. Буга салыштырганда «Ашырдагы» «А» – кытайдын жогоруда биз токтолгон сөзү, «шыр» («шер», «шир», «ыр», «шир», «шыр») арстандын перси тилиндеги калькалык эквиваленти. Демек, Ашыр – бек, кыргызчалатып түшүнгөндө «эң мыкты, жогорку нравалуу, Арстан – бек б. а. Манастын тотем-арстан м-н байланышкан аты. Байыркы эне-сайлык кыргыздар-

дын каганы тотемдик атты алып жүрүшү салт болгон. Мис., 8-к-дагы кыргыздын эң күчтүү каганынын толук аты Ынанчу Алп Билге – Барс – бек. Мындагы Ынанчу Алп Билге кагандын такка мингендеги аты (түрк-моңгол элдеринде такка минген хан атын жаңыртарын Темучиндин Чыңгызкан атка конушунун мисалынан талашсыз көрүнүп турат).

Р. Сарыпбеков

ШЕРНЕ, ш е р и н е – алдын ала макулдашуу б-ча бир нече бүлөнүн кезек м-н тамак берүү салты. Ш. негизинен эл жайлоого чыкканда жеген. Сый тамак үчүн көзү (кээде тай) союлган. О. Азия, казак, моңгол ж. б. элдерде эзелтен тараган. Ш. берүү салты эпосто да учурайт: «Сүт бото менен тайлардан Шеринени бергиле» (КВ, «Семетей», 296).

ШИБЕН – эпизоддук кейипкер, калмак улуктарынын бири. Манас м-н согушуу үчүн Орго кан аскер жыйнап келгин деп Ш-ге да кабар жиберет (СО, 2. 73).

ШИБЕР – топоним. Кыргыздар Алтайда турганда жайлап турушкан жер. Манастын кан шайланышы ж-а ал баштаган кыргыздардын Алтайдан Ала-Тоого көчкөнүн баяндаган окуяда учурайт (СО, 1. 263; 2. 152).

ШИБИ КЕНТ – топоним. Көкөтөйдүн уулу Бокмурун атасынын кара ашын өткөрүүгө жер тандаган учурда эскерилген калаа (РЖВ, 146). Географиялык жактан Казакстандын Чымкент шаарына ж-а анын аймагына туура келет.

ШИБЭЭН, Ш и б э э – этноним, эпосто Манастын душманы тарабындагы өзүнчө эл (уруу) катары айтылат. СОВдо: «Калмактан тыргоот, шибээн бар» (СО, 3. 15),– деп кээде калмактын бир уруусу болуп айтылат. СКВда да баскынчылык мүнөздө сүрөттөлөт.

Таш-Көпүрө жердеген,
Атагы шибээ эл экен.
Шибээнин кыйын балбаны
Чоң Ылама дээр экен,
Шибээ элдин ырымы,
Жаңы катын төрөсө
Киндигин кескен камыштан.
Уругун шибээ деп койгон
Күүгүмгө калса кокустан
Карышкыр талап жеп койгон (СК, 2. 18).

Үрп-адаты өзүнчө, душман эл катарында баян-далышы эпостун көпчүлүк варианттарында салттык түрдө сакталган.

16-к-да Мулла Сайф ад-Дин ибн дулма Шах Аббас Аксыкенти ж-а анын уулу Нур Мухаммед ибн Мула Сайф ад-Дин Аксыкенти тарабынан жазылган «Мажму ат-таварих» жазма дарегиндеги «Манас» эпосунун версиясында Жолой калмактардын Солон-шивалардын башында туруп, Кара-Кыштактагы Манаска жана Манасияга чабуул жасаган деген маалыматтар бар. Эпостогу маалыматтар б-ча караганда шибээ деген элдин аты кара-кытай доорунда эле чагылган дешке болот. Себеби, шибей (шибээ), солон уруулары этникалык жактан каракытайлар м-н бир тектеш болгондугу ж-а Кидан (Ляо) империясынын курамына (10-к.) киргендиги тарыхта белгилүү. Каракытайлар м-н бирге О. Азияга келгендигн «Мажму ат-таварих» б-ча болжолдоп айтууга болот. Ошондуктан, Жолойдун аскеринин курамында шибе м-н солон эскерилет. О. эле солон-шибээ уруула-

рынын айрым бөлүктөрү 18-к-дын 2-жарымында Цин империясы тарабынан чек арага аскердик күч катары көчүрүлүп келинген. Эпостун варианттарында ал уруулардын адат-салты тууралуу так маалыматтар берилгендигине караганда кийинки келген солон-шибе уруулары ж-дө да чагылгандыгын белгилөөгө болот. Эпосто солон-шибээ уруулары салттык душмандардын бири катары 10-к-дан бери сакталып отурган дешке болот.

Ы. Кожобеков

ШИЛЕҢ – эпизоддук кейипкер, кытай балбаны. Эсенкан Жолойду баш кылып Манаска каршы кол аткарганда Кутубий м-н сайышка түшүп о лот (СК, 1. 134).

ШИРЕТҮҮ – ыр сабынын акыркы тыбышынын же сөзүнүн кийинки сап башында кайталанышы. Ыр кубулушундагы мындай ык түрк тилдерине өзгөчө мүнөздүү. «Манас» эпосунда окуяны, окуя болгон жерди, же кайсы бир каарманды баса белгилөө, маанисин күчөтүүчү көптөгөн Ш-лор бар: «Ашып-шашып Каныкей... Беш-Таштын башы Бек-Жайлоо, Бек-Жайлоо көздөй качты эли» (КВ, 1. 279); «Опсуз күлүк Мааникер, Мааникер тулпар бар экен» (СК, 2. 27). Дээрлик бардык манасчыларда Ш. ыгы окуяга, каарманга угуучулардын ынтаасын бурдуруу, көңүлүн айтылып жаткан окуяларга, эпизодго топтоо үчүн колдонулуп, эпоско кошумча көркөмдүк берип турат.

«ШОКАН ЖАНЕ «“МАНАС”» – *А. Маргуландын* казак тилинде жазылган монографиясы (Алматы, 1971). Эмгек эки бөлүктөн: «Манас» эпосу ж-дөгү илимий иликтөөдөн ж-а Чокон араб графикасы м-н жаздыртып алган «Көкөтөйдүн эртегиси» (жомогу) деген кол жазманын факсимилесинен турат. Биринчи бөлүктө «Манасты» жазып алуунун тарыхы мүнөздөлүп, Петебург, Казан, Омск шаарларынын архивдеринде эпоско тиешелүү материалдар (мис., «Коңурбай», «Карабас уулу Манас» ж. б.) бар экендигине ж-а эпостун мазмунуна, сюжеттик курулушуна, баатырдык окуяларына тарыхый салыштырма багытында кеңири талданат. Көбүнчө казак элинин тарыхына, алардын уруулары м-н байланыштырып карап, бир беткейликке, калпыстыкка жол берилген учурлар кезигет. Анткени, иликтөөчү эпостун кийин жазылган толук варианттары м-н тааныш болбогондуктан көп учурда фактыларды чаташтырып, калпыс корутундуларды айтууга дуушар болгон.

«Манас» эпосунун чыгышы ж-дөгү маселеге токтолуп, М. Ауэзов м-н А. Н. Бернштамдын концепциясын (9–10-к.) туура деп эсептеп, кыргыздар уйгур кандыгын жеңип, Бейжинди (Бээжин) алышы негиз болгон деп карайт. Бир катар тарыхый фактыларды келтирип, бул концепцияны бекемдөө үчүн өзүнүн далилдерин кошумчалайт.

Экинчи бөлүмдө 1965-ж. А. Маргулан тарабынан табылган 1856-ж. Ч. Валихановдун кыргыздардан жаздырып кеткен Манастын бир окуясынын («Көкөтөйдүн эртегиси») фото-көчүрмөсү (факсимиле) жарыяланган.

Э. Абдылдаев

ШОҢГО БИЙ – эпизоддук кейипкер. Кырк чоронун бири Кербендин атасы. СОВ б-ча Манас Каныкейге күйөөлөп барганда мал айдашып барган Кербендин атасы катары эскерилет (СО, 2. 394).

ШООРУК – каарман, Оогандын каны, *Акылайдын* атасы, Манастын кайын атасы. «Манас« эпосунун негизги варианттарында Оогандын каны Ш. Манас м-н

согушуп жеңилип, кызы Акылайды тартууга бериши өзүнчө эпизод катары баяндалат. СОВ б-ча Ш. к. Маймун (Маймене) калаасында жашаган калча-тажик деген тоолук тажиктердин, б. а. бадакшандык элдин падышасы. Манастан кем калбаган колбашчы, баатыр катары сүрөттөлөт. Анын эрдиги даңазаланат, баатырдык сапаты урматталат. Менменсинген Ш. к. жаңы көчүп келген Манастын элин чаап алууга, колун топтоп аттанып чыгат. Ш. к-дын Манаска каршы чыгуусуна негизги себеп: «Алтайга батпай тентип келген Манас жеримди тарытып жиберди» деген куру намыс. Урушта жеңилип, өзү колго түшөт. Ш. к. Акылайды Манаска тартуулайт. СКВ б-ча Ш. к. атактуу кандардан. Бакай Манаска кеңеш берип Ш-ту чаап алууга аттанып чыгышат. Бакай баш болгон аскер Ш. к-дын шаарын чабат. Бакайдын тапшыруусу м-н Ажыбай м-н Ш. к-га элчиликке барганда ал багынганын билдирип кызы Акылайды тартууга берет.

ШӨКҮЛӨ – үйлөнүү той үлпөтүндө колукту кийүүчү баш кийим. Ал келин болгондон 2–3 күн өткөндөн кийин ата-энесиникине кайта кайтарылып берилген (салт б-ча кийинки сиңдилерине сакталган). Ш. конус формасында тигилип, кулакчыны же жаагы узундугу 18–22×8–10 *см*че, тобосу (бийиктиги 22–30 *см*ге), арты же желкеси (узундугу 33–45 *см*че*)* болгон. Ш. алгач ак кийизден, кийин ортосуна жүн салынып шырылып, сырты кызыл же кызыл кочкул манат, нооту, баркыттан, ичи ар кыл матадан (же кийизден), кулакчыны кундуз, суусар терилеринен жасалган. Кээ бирөөнүн төбө алкагы күмүш, шуру ж. б. м-н кооздолуп, төбөсүнө же каптал жактарына тоту куш, каркыра, үкү канаты тагылган. Маңдайы маржан, бермет, алтын, күмүш ж. б. м-н көркөмдөлгөн. Ш. казак, кара калпак ж. б. элдерде да бар. Эпосто Семетей Букардан Таласка көчүп келе жаткандагы эпизоддо «Төбөсүнө чачыңдын, Шөкүлөнү кийгизип, Шөкүлөнүн жээги кызыл алтын көрүнүп» (СК, «Семетей», 1. 303),– деп Чачыкейдин Ш-сү сүрөттөлөт.

ШУЙКУЧУ (дуңганча – үй кызматчысы) – эпизоддук кейипкер, Коңурбайдын тыңчысы. Манастын ашпозчусу катары кызмат кылат. Кытай тарап жеңилип Эсенкан Чет Бээжинди Манаска өткөрүп бергенде тартууга кеткендердин арасында Ш. төрө да болот. Ал мусулман динин кабыл алат. Манастын бардык жагдайын байкап жүрүп, аларды катка түшүрүп, Коңурбайдын атайы жиберген дубанасы аркылуу нанга кошуп кат берет. Ш. эпосто тагдырына Манастын жарадар болушуна түздөн-түз себепкер кейипкердин бири катарында сүрөттөлөт.

ШУМКАР ТАШ – элдин уламыш б-ча Манастын Ак шумкары байыр алган таш. Ат-Башы р-нундагы Ат-Башы тоосунун Баш-Келтебек ашуусунда. Манас дүйнөдөн кайткандан кийин, Каныкей Ак шумкардын боосун алып, коё берген. Ак шумкар Таластан чыгыш тарапты кыдыра учуп, акыры Ак-Сай, Арпадагы агала зоого байыр алат да, Куу Кумпай деген кыраан куш м-н тебишип ойноп жүрөт. Семетей ат жалын тартып мингенче, шумкар ушул зоого тукумдап жүргөн. Ошондон ушул күнгө чейин эл аны «Шумкар таш» аташат.

ШУМКАР-УЯ – Талас өрөөнүнүн Үч-Кошой, Жаргарт суусу агып түшкөн тарабында Сандык тоосунун тушунда күңгөй тарапта турган тик аскалуу чокунун аты. Чоку азыркы учурда 113-жылкы заводу турган совхоздун төмөн жагында, Чкалов атн. колхоздун чыгыш жагында турат. Элдик уламыш б-ча Манас, Семетейдин Ак шумкары ушул Ш.-Удан алынган экен.

ШУҢГУР – эпизоддук кейипкер. Манас колу м-н келе жатат деген кабарды угуп Текестин буйругу м-н Куяс сээр окуп, сыйкырлап адам кебетесине келтирген карагай, кайың ж. б-ны сынап көрмөккө бирөөнү найза м-н саям деп өзү найза жейт (СО, 2. 38).

ШУУТУ – кырк чоронун бири. Манаска чоро болуп келгендердин алгачкыларынан. Ш. белгиленген жолдон, багыттан адашпаган, ар нерсени өз учурунда туура түшүнгөн жөн билги чоронун бири катары «Карсактын изин жаңылбас, Кадыр, Жайнак, Шууту бар» деп көпчүлүк чоролор м-н бирге саналат. СКВ б-ча окуянын жүрүшүнө жараша Ш-га ар кандай мүнөздөгү тапшырмалар берилет. Алмамбеттин келишинде ага анын жолун тостуруп Алмамбетти алып келүү милдети тапшырылат. Манас Бээжинди каратканда Бакай Таласка кабарга Ш-ну жиберет. Канықей жаман түш көрүп, Ш-ну кайра Бээжинге жөнөтөт. Ш-нун Манаска кат алып келатканын билген Коңурбай аны кармап алууга аракеттенет. Ш. качып Алмамбеттин жардамы м-н кутулат. Ш. да Бээжиндеги салгылашта окко учуп, курман болот. Эпостун экинчи бир жеринде ал өлбөй тирүү калып, «Семетей» бөлүмүндө Манаска берилген чоролордун бири катары Абыке, Көбөшкө каршылык көрсөтүп, Канықей, Семетейге болушат. «Манас» эпосунда Ш-ну башкалардан айырмалап бөлүп, өзүнчөлүгүн атайын белгилеп көрсөтүү үчүн «үзүктөй калпак эр Шууту» деген туруктуу эпитет колдонулат.

К. Кырбашев

ШҮКҮР – кырк чоронун бири. СОВдо айтылат. Кырк чоросу айтылганда ар дайым алардын катарында «Жайсаң, Бообек, Шүкүр бар» деп саналып өтөт. Манас м-н бирге көптөгөн согуштук ж-а турмуштук окуяларга катышат. Манас Канықейге күйөөлөп баргандагы ат чаап жар тандоодо аты он жетинчи келген Ш. тагдырына буюрган Маарамканга үйлөнөт.

ШЫГАЙ – каарман. Манастын аталаш туугандарынан. «Семетей» эпосундагы ички душмандардын бири Чынкожонун атасы. СОВ б-ча Көкөтөйдүн ашына: «Улуу-Чатка жайлаган Урматтап күлүк байлаган Карыя Шыгай бу келди» (СО, 3. 54),– деп эскерилет.

ШЫЙКУУ – топоним. Жакыптын төрт түлүк малы жайлаган жерлердин бири. Манас төрөлгөндөгү тойдо, Манас Эсенкан жиберген тынчыларын жайлаган ж-а Жакыптын агасы Байдын баяны сыяктуу окуяларда айтылат (СО, 1. 74, 155, 174).

ШЫҢГЫ – эпизоддук кейипкер. СОВдо кырк чоро ж-дө сөз болгондо дайыма Кербендин атасы экендиги гана айтылат.

ШЫҢГЫНАЙ – эпизоддук кейипкер, Канықейдин нөкөрү. Манас Канықейге күйөөлөп баргандагы ат чаап жар тандоодо аты кырк экинчи келген Акпай тагдырына буюрган Ш-га үйлөнөт (СО, 2. 419, 427).

ШЫПШАЙДАР – каарман. Шапак Рысменде уулунун ж-а КВ б-ча кытайдын көзгө атар аяр мергени. Башка варианттарда бул кейипкер Кожожаш деген ысым м-н айтылат.

ШЫТА (кыт. шы – таш) – топоним. Алооке кытайды көздөй качкандагы окуяда Ш. кечүүсү аркылуу качат (СК, 1. 204). СОВдо Алмамбет м-н Сыргак жылкы тийип, Шыта-Кечүү (Таш-Кечүү) аркылуу өтүшөт. Таш-Кеч Манас өзөнүндөгү жалгыз кечүү.

Ы

ЫБЫРАЙЫМ Абдыракман уулу (1888, азыркы Жети-Өгүз р-ну, Чырак айылы –1967, Ат-Башы р-ну, Пограничник айылы) – манасчы, белгилүү «Манас» жыйноочу ж-а фольклорчу. СССР Жазуучулар союзунун мүчөсү (1948). 1905-ж. Караколдогу «Жаңы тартип» мектебин бүтүрүп, Жети-Өгүздө мугалим болуп иштейт. Алматы, Фрунзе шаарында мугалимдик курста окуган. 1939-ж. Фрунзедеги педагогика ин-тунун 2 жылдык адабий факультетин бүтүргөн. «Манас» эпосунан тартып элдин тарыхый, маданий көркөм мурастарын мыкты билген жыйноочу катары 1935–60-ж. Тил ж-а адабият илим изилдөө ин-тунда илимий кызматкер болуп иштеген агартуучулук ишинен улам эл ичинде «Ак Молдо», «Молдоке» деген ылакап атка конгон. Ы-дын элдик оозеки чыгармачылыкка болгон шыгы эрте ойгонгон. Ал ж-дө өзү минтип эскерген: «7–8 жаштарга чыгып айылдагы балдар окуткан молдолордон окуп жүргөм. Эл кыштоого кongондо айылдагы кары, жаштар чогулуп, «Манас» жомогун айттыруу тууралуу кеңешип, жомок айтуучу кишини атайы чакыртып алып, кезек менен ар күнү айттырышар эле. Күүгүм киргенде кары-жаш аралаш «Манас» айттырган үйгө жык толуп, чоң балдар илгери отуруп, мен улагада босогонун түбүндө керегеге сөөнүп отуруп калар элем. Түн ортосу жакындаганда уйкулары келип чоң балдар тарап кеткенде тулганын түбүнө мине келип отуруп, таңга жакын жомок айтуу токтолуп, эт тартылгандан кийин кетер элем. Ошондой түрдө кыштын көп күндөрү «Манас» айттыруу менен өткөрүлөр эле. Жомокчу айтып жатканда кай бир муңдуу жерлерине келгенде ыйлашкан кишилер... сайыш, чабыш, атыш, атышуу жерлерине келгенде кай бир кишилер кыйкырып, калгандары чуручуу түшкөндөрү болот. «Семетей» жомогунда да ошондой абал... Түндө айтылган жомоктон көңүлүмө кай бир эпизоддорун өздөштүрүп калып, эртеси айтып бере алгандыгымдан келечекте менин да жомокчу болорума эл ишенер эле». Анын «Манаска» шыктуу болушу көптөгөн манасчылар м-н таанышып, алардан таалим алууга түрткөн. Бул ж-дө өзү минтип эскерет: «Мен Ысык-Көлдөгү жомокчулардын жетөөнү көрдүм. Манас айтуу б-ча эң чыгаан Акылбекти 13 жашымда биринчи көрүп, 28 жашыма дейре үздүксүз айткандарын угуп жүрдүм». Акылбектен башка да ошол кезде кол айланасына белгилүү манасчылар Дыйканбай, Жандаке, Байжан, Отунчу, Калча, Жакшылык (Кара ырчы) м-н жолугушуп алардын айткан «Манасын» көп сапар уккан. Мунун баары табигый шыгы бар Ы-га таасирин тийгизбей койгон жок. Бара-бара ошол манасчылардан үйрөнгөн жомогунун айрым эпизоддорун ал өзү да эл астына чыгып аткара баштаган. Кийин үчилтиктин үч бөлүмү б-ча өз вариантын түзгөн.

Ы-дын ошол доордогу сабаттуу тың адамдардан болушу ж-а «Манаска» бөтөнчө ышкыбоздугу эпосту узак жылдар талыкпай жыйноого жардам берген. Анын элдик мурасты жыйноого белсене киришүүсү 1922-ж. улуу манасчы Сагымбай Орозбак уулунун «Манасын» кагаз бетине түшүрүү м-н башталган. Тоң болушунда уюштурулган «Кара кыргыз эл адабиятын жыйноо ийриминин» жетекчиси Каюм Мифтаков ж-а ал ийримдин мүчөсү Сапарбай Сооронбай уулу экөө Нарын уездине – Теңир-Тоого командировкага барышат. Ал жерден аларга дагы эки адам – Ыбырайым Абдыракман уулу м-н Чаки Каптагай уулу кошулат. Ошентип, ушул төрт кишиден турган фольклор жыйноочулардын тобуна

жетекчилик кылган К. Мифтаков Сагымбайдын «Манасын» жазуу ишин баштаган. Бирок, ал бир аз гана жазып токтотқондон кийин Ы. анын демилгесин улантып аягына чыгарган. Ал кезде элдик оозеки чыгарманы кагаз бетине түшүрүп жыйнап алуу иши өтө ыңгайсыз татаал шартта өткөн. Ушундай татаал шартта «Манасты» жазып алууга бирден-бир татыктуу адам Ы. болгондугу ж-дө К. Мифтаков минтип жазат: «...тизеге жаздык алып, үстүнө батнос коюп жаза баштадым. Бир нече бет жазгандан кийин калем сапты, жаздык, батносту Ыбырайга берип, өзүм Ыбырайдын бир нече бет жазганын карап отурдум. Анын колу, каты (каллиграфиясы) мага абдан жакты». «Манасты» кагаз бетине түшүрүү ишинин алгач демилгечиси Түркстан илим комиссиясы кийинчерээк иштин жүрүшүнө салкын мамиле жасап, аны унуткарып кетишкендиктен, тийиштүү жардам ала алышпай Сагымбай м-н Ы. көп кыйынчылыктарга дуушар болушкан. Бул ж-дө Сагымбай Орозбак уулу мындайча баяндаган:

Арстан Манас жомогу
Жазылып, болду тамамы.
Көз салбастан дурустап
Кетирдиңер чамамы.
Жазган молдо Ыбырай
Калем тартып жадады.
Айткан акын Сагымбай
Жүдөп бала-бакырам
Жүздөрүн үйрүп карады.
Жазган молдо Ыбырай
Жаш акты эки көзүнөн,
Айткан акын Сагымбай
Адашты акыл-эсинен,
Өзгөчө кылдык эмгекти
Көпчүлүктүн ишинен.

Манасчы Сагымбай м-н Ы-дын эч жактан тыңгылыктуу жардам албай, Кочкор м-н Ат-Башыда көчүп-конуп жүрүп, төрт жылдын ичинде «Манастын» көлөмдүү биринчи бөлүмүн жазып бүтүрүшкөндүгү чындыгында чыгармачылык эрдик болгон. Сагымбай Орозбак уулунан Ы. жазып алган «Манастын» 1-тому жарык көргөндө бул ж-дө минтип ачык белгиленген: «Ушул түрдөгү оор шартка жана анын айрым зээн кейирлик жыйынтыктарына карабастан Сагымбай Орозбак уулунун оозунан 1922–1926-жылдары «Манас» эпосунун эң сонун варианттарынын бири жазылып калынган. Бул иште демилгечи болгон Каюм Мифтаков сыяктуу энтузиасттердин, жомокчу менен бир катар бардык оордуктарга чыдап, ишти аягына жеткирген Ыбырайым Абдыракманов сыяктуу адамдардын эмгегине баа жетпейт». Ы. Тил, адабият ин-туна илимий кызматкер болуп иштеген мезгилинен баштап, жыйноочу катары Саякбай Карала уулунан «Манасты» жаза баштайт. Саякбайдан жазылып алынган «Манас», «Семетей», «Сейтек» бөлүктөрүнүн айрым эпизоддору, «Төштүк» эпосу 150 басма табакты түзгөн. Ы. «Манас» эпосун жыйноо м-н гана чектелбестен, аны айтуучу жомокчу-акындардын өмүр баянын, алар ж-дөгү эл оозунда айтылган уламыштарды да топтогон. Улуу мурас м-н элди кеңири тааныштыруу максатында «Манас»

сериялары» деген ат м-н Сагымбай Орозбак уулунун вариантынан «Манастын балалык чагы» (1940), «Алооке кан» (1941), «Макел дөө» (1941), «Биринчи казат» (1944), манасчы Саякбай Карала уулунун вариантынан «Каныкейдин жомогу» (1941), Акмат Рысменде уулунан «Ургенч» (1941), Тоголок Молдонун «Семетейдин Букардан Таласка келиши» (1941) деген эпизоддорду басмага даярдаган. Ал «Манас» үчилтигинин курама вариантынын төрт томун түзүп басмадан чыгарууда түзүүчүлөргө да көп жардам берген. «Манас» үчилтигинин бардык варианттарын, алардын өзгөчөлүктөрүн мыкты билген адам катары текстти тандап алууда ж-а комментарийлөөдө өз үлүшүн кошкон. Жалаң гана «Манасты» жыйноо ж-а өзүнүн вариантын түзүү м-н гана чектелбестен элдик оозеки чыгармачылыктын башка түрлөрүн элден чогултуп алууга активдүү катышкан. Кыргыз эл акындарынын мурастарын, жөө жомок, майда лирикалык ырларын, макал-лакап, чечендердин учкул сөз, табышмак, кошокторун жыйнаган ж-а өзү билген оозеки чыгармалардын үлгүлөрүн жазып калтырган. Ы-дын «Бугу, сарбагыш манаптарынын кагылышы», «Манаптардын зулумдугу, мыкаачылыгы», «Кыргыздардын урууларга бөлүнүшү», «Кыргыздын үрп-адаттары» өңдүү кол жазмалары элибиздин өткөндөгү тарыхын, каада-салтын үйрөнүүдө этнографиялык баалуу мурас болуп саналат. Ы. элден уккан санжыра, уламыштарын ырга айландырып, өзүнчө оригиналдуу чыгарма жаратууга да далалаттанган. «Казак кайың сааганда, кыргыз Ысар киргенде» деген жалпы атка бириктирилген тарыхый ырларынын цикли ушул багыттагы чыгармаларына жатат. Чыгарманын негизги сюжетин 17–18-к-дарда кыргыз элинин башынан өткөн тарыхый окуялар түзөт. Жунгар баскынчыларынын жортуулдары, кыргыздын Кудаян сыяктуу айрым феодалдарынын эл башкарууга жөндөмсүздүгү, адилетсиздиги, элдин өкүлү Сансыз сынчынын аны чечкиндүү айыптап, сындап чыгышы сыяктуу окуялар бир кыйла көркөмдүктө ишенимдүү сүрөттөлгөн. Акындын элден уккан санжыралуу уламыштарынын негизинде түзүлгөн чыгармаларынын ичинен «Жаңыл Мырза» поэмасы эң көрүнүктүүсү. Ы. «Манас» эпосунун айрым эпизоддорун эл алдында аткаруу м-н бирге үчилтиктин үч бөлүмү б-ча өз вариантын түзүп, өз колу м-н жазып Кыргыз Республикасынын Илимдер академиясынын Кол жазмалар фондусуна тапшырган. Анын варианты «Манас» эпосунун башка варианттары м-н салыштырганда бир кыйла уникалдуу мүнөзгө, өзгөчөлүккө ээ. Ы-дын башка манасчылардан айырмаланып толук сабаттуу болушу, көп жылдар бою илимий чөйрөгө аралаш жашап, «Манас» б-ча ар кандай талкууларга катышуусу ж-а экинчи жактан Кол жазмалар фондусунда сакталып турган эпостун бардык варианттары м-н жакшы тааныш болушу, ал турсун феноменалдуу эске тутуу жөндөмдүүлүгүнө ээ болуп, өзү кагаз бетине түшүргөн варианттардын көпчүлүк тексттерин сөзмө-сөз жатка билиши өзүнүн вариантына аң-сезимдүү мамиле жасоого шарт түзгөн. Ал өз вариантын жаратууда өзүнөн мурунку манасчылардан айырмаланып, жалаң гана эл алдына айтып чыгууну эмес, китеп кылып жарыкка чыгарууну көздөгөн. Ы. өзүнүн вариантын басма үчүн даярдагандыгын «Сейтек» эпосуна жазган баш сөзүндө ачык эле эскерип өткөн. Ал ушул максатта эл ичинде үзүндү-үзүндү түрүндө айтылып келген «Калевала» эпосун системалаштырып, бир сюжеттик өзөккө топтоштуруп жыйынтыктуу чыгармага айландырган фин окумуштуусу Ленроттун жолун жолдоого кайсы бир деңгээлде далалаттанган. Бирок, «Манас» эпосу баш-

тан аяк эбак калыптанган, жыйынтыктуу эпопея болгондуктан тыштан мындай жасалма кийлигишүү анча муктаж эмес эле. Ошондуктан Ы-дын ал аракети эпостун жалпы системасына олуттуу өзгөрүү алып келген эмес. Анын вариантында эпостун мурунтан калыптанган сюжеттин түзүлүшү өзгөрүүсүз толук сакталган. Ы. көбүн эсе тигил же бул манасчыдан өзүнө жаккан, бүгүнкү көз карашка жакын айрым мотивдерди, кээ бир көркөм сүрөттөөлөрдү алымча, кошумчасы м-н өз вариантына киргизүү м-н чектелген; о. эле өз вариантында ар кандай тарыхый себептердин натыйжасында эпосто мурдатан орун алып келе жаткан кээ бир идеялык карама-каршылыктарды четтетип, бүгүнкү күндөгү көз караштарга ылайыкташтырууга аракет кылган. «Манастын» минтип идеялык жактан «таза» вариантын түзүүгө ошол кездеги вульгардык-социологиялык позициядагы адабиятчылардын эпостун элдүүлүгүн танып, реакциячыл, феодалдык, элге жат чыгарма деп чуу көтөрүп, аны азыркы талапка жооп бербеген чыгарма катары архивге өткөрүүнү сунуш кылышы көбүн эсе түрткү болгон. Элдик улуу чыгарма катары «Манас» эпосун терең сүйүп, кастарлап, ага бүт чыгармачылык өмүрүн арнап келген Ы. эпосту сындан сактап калуу максатында жогоркудай жолго аң-сезимдүү түрдө атайы барган. Алмамбеттин кытай жеринен кетишин баяндаган Ы-дын эпизоду окуянын жалпы жүрүшү жагынан Сагымбай Орозбак уулунукуна жакын, бирок тиги вариантта бир кыйла терең орун алган диндик мотивдер кыскартылып же жооткотулуп, бүгүнкү көз караштардын таламына жакындаштырылып берилген. Алмамбеттин өз жеринен кетиши көпчүлүк варианттардагыдай мусулман дини м-н байланыштырылып мотив делбестен, анын кытай кандары м-н кагылышы көбүнчө социалдык теңсиздиктен келип чыккандай мүнөзгө ээ. Бул үчүн Ы. Сагымбайда жок, бирок Саякбайда бар кээ бир мотивдерди өз вариантына пайдаланган. Мис., Алмамбеттин атасынын Кан-Жайлак жайлоосун тартып алган Коңурбай м-н урушу, адил сурак жүргүзбөгөн Эсенкан м-н кагылышы сыяктуу социалдык мүнөзгө ээ мотивдер бар. Албетте, Ы-дын вариантын баштан аяк комплятивдүү мүнөздөгү чыгарма деп атоо жаңылыш. Эпостун бардык эпизоддорунда жогоркудай кураштыруу бирдей деңгээлде эмес. 1952-ж. «Манас» эпосунун элдүүлүгүн аныктоого арналган конференция мезгилинде ж-а андан мурунку талкууларда сын көбүрөөк тийген «Алмамбеттин аңгемеси», «Чоң казат» эпизоддорунда айтуучунун алымча-кошумчалары сезилерлик байкалса, башка бөлүмдөрдө мындай көрүнүштөр сейрек учурайт. Мис., «Сейтек» бөлүмүнө жазган «Башкы сөзүндө» айтуучу өзү минтип эскертет: «Сейтектин» 5 вариантын тандап басмага даярдоо мага тапшырылган болуучу. Тоголок Молдо, Рысмендеев Шапак, Сарыков Жакшылык үч жомокчунун вариантын талдап окуп, алардан бардыгы 300 сап гана ыр алдым, калгандары менин вариантым болду» (Абдыракманов Ы. «Сейтек», КФ, 670-инв., 1-б.).

Экинчиден, Ы-дын «Манаска» карата жогоркудай аракетин жекелик көрүнүш катары эсептөөгө болбойт. Эл ичинде жазуу-сызуу иши кеңири тарай баштаганда «китептик таасир» элдик оозеки чыгармачылыкка тийип, аны өзүнө сиңирип алууга аракет кылары тарыхый көрүнүш. Европа элдеринин биздин күндөргө жеткен айрым эпосторунан бул процесс ачык сезилет. Немец элинин «Нибелунг жөнүндөгү ыр», француздардын «Роланды жөнүндө ыр» эпостору, атап айтканда сабаттуу адамдар элдик оозеки чыгармачылыктан кайра иштеп

чыккан формасында бул күндөргө жетти. Финдердин «Калевала» эпосун Ленрот кайта иштеп, системага салганын эскерип өткөнбүз. Ыбырайым Абдыракман уулунун варианты көркөм адабияттагы жалпыга орток тарыхый процесстин биздин эпостогу өзүнчө бир көрүнүшү, кызык фактысы катары да көңүл бурууга татыктуу.

Ы-дын варианты баарыдан мурда «Манас» үчилтигинин үч бөлүмүнүн тең ичинде айтылып келе жаткан салттык окуяларын бүтүн камтышы, ошол окуяларды артык баш кайталоолорсуз жыйынтыктуу так бериши м-н баалуу. Ы. о. эле көркөм каражаттарды ыктуу пайдалана билген. Ал каармандардын портретин, кыял-жоругун, курал-жарак, ат-тонун, согуш учурун, пейзажды сүрөттөөдө өзүнөн мурда салт катары айтылып келе жаткан ыр саптарынын жеткилең иштелген, орошон көркөм жерлерин кылдат тандап колдонгон. Ы. жазып тапшырган үчилтиктин биринчи, экинчи бөлүктөрү калк ичинде эреже катары бир калыпка түшкөн негизги окуяларды сактоо м-н сюжет жагынан башка варианттардан анча айырмаланбайт. Мындагы негизги өзгөчөлүктөр айрым окуя, мотив, образдардын өз алдынча талкууланышынан байкалат. Ал эми анын жазып тапшырган «Сейтеги» «Манас» эпосунун бул бөлүмүнө таандык окуялардын дээрлик баарын камтышы, сюжетинин татаалдыгы, жеткилең иштелиши м-н колдо бар варианттардын көпчүлүгүнөн айырмаланып турат. Ы-дын «Сейтеги» бардык варианттардагыдай эле Айчүрөктүн Кыястын колуна түшүп кетиши ж-а анда жүрүп Семетейден үч айлык боюнда калган Сейтекти төрөшү, аны Кыястын кастыгынан ар түрдүү амал-айла м-н сактап, аман өстүрүшү м-н башталат. Эр жеткен Сейтек ата-тегин угуп, кулдукта жүргөн Күлчорого кошулуп, аны дарыгер Кызылсарттын жардамы м-н айыктырып, Айчүрөк Тоотору атын алдап сурап алып, жөө калган Кыясты жеңип, атасы Семетейдин өчүн алышы, андан Таласка келип, Канчоро, Чачыкейди олтуруп, атасынын ордун ээлеп, эл-жерине бейпил турмушту орнотушу да айрым бир мотивдердеги, деталдардагы айырмачылыктарды эске албаганда башка варианттарга окшош. Мунун өзү «Сейтектин» аталган эпизоддору эл ичинде узак мезгилдер бою айтылып, улам такталып, туруктуу бир нукка ээ болгонун көрсөтөт. Жалпы эле элдик эпостордо – «Сейтекте» сүрөттөлгөнгө жакын, окшош окуялардын орун алышы салттык көрүнүш. Ал учурдагы абал канчалык оор болсо да келечекке оптимисттик м-н караган, зордукчул күчтөр убактылуу үстөмдүк кылса да акыры жүрүп адилеттик кайра ордуна келип, салтанат курарына ишенишкен. Ошондуктан, элдин оозеки чыгармачылыгынын көптөгөн үлгүлөрүндө оң каарманга каршы турган тескери күчтөрдүн бардыгы жеңилип, окуя бактылуу аяктайт ж-а жыйынтыкталат. Натыйжада, чыгарманы мындан нары улантуунун зарылдыгы жок. Жалпы эпосторго мүнөздүү ушул салт б-ча «Манас» үчилтиги да Сейтектин Канчоро, Кыясты өлтүрүшү, баштатан келе жаткан сөөк өчтү тышкы, ички душмандар бүтүндөй жок болуп, эл тынч, бейпил турмушта жашай башташы м-н чыгарма жыйынтыкталып, акырына чыккан катары токтолууга тийиш эле. Чындыгында «Манас» эпосун так ушул жерден бүтүргөнү «Сейтектин» ушуга чейинки окуялары туруктуу эрежеге айланып, сюжети бардык варианттарда бирдей мүнөзгө ээ болушу ж-а кээ бир варианттарда окуянын, атап айтканда дал ушул жерде бүтүшү көрсөтүп турат. Ырас, бир катар варианттарда окуя андан нары улантылып айтылат.

Ы. варианттар ортосундагы мындай айырмачылыкты жоюп, бир нукка салууга аракеттенген. Анын вариантында Жакшылык Сарык уулунукундай Карадөөнүн окуясы, Шапак м-н Багыштыкындай Коңурбайдын уулу Куялынын Сейтекке каршы урушу айтылат, бирок окуя баяндоо манерасы, каармандардын мүнөзүн, согуш учурун сүрөттөөсү Саякбайдын вариантына жакындашып кетет.

Ы-дын вариантында бул окуялардын кыскача сюжети төмөнкүчө: Индистандын Жаркен жаккы бетинде Карадөө жашайт. Ал «чайнарына таш таппай, кесерине баш таппай, уруша турган эр таппай, барарына жер таппай, дөөгүрсүп, өзүнө жан теңебеген баскынчы болот. Мына ошол өзүнө ашкере ишенген Карадөө Семетейдин уулу Сейтек баатыр чыгып, элин жоого алдырбай эркин жатканын угуп, анын атагына ичи тарып, барып чаап, олжо алууга камынат. Ал көп кол чогултуп Кашкарга келип андан Анжыянды басып өтүп, Чаткалга келип токтойт. Карыя Бакай күндөрдүн биринде өзүнөн өзү чочунуп, үйгө жата албай Үч-Кошойдун бийик тоосуна чыгып барып дүрбү м-н айланасын карап отуруп, Чаткалды басып жаткан калың колду көрөт да элге кабар жеткирет. Күлчоро, Сейтек кол баштап Карадөөнү капыстан басып калууга жөнөшөт. Эки кол беттешип, салгылаш башталат. Күлчорого Көңгөй, Сейтекке Тоотай деген душман баатырлары жекеге чыгып өлүмгө учурайт. Күлчоро м-н Даңгыл беттешип, узакка кармашып Күлчоро жеңеринде Карадөө жардамга калың колун каптатат. Уруш кызыйт, кыргыздар жоонун колун жеңе баштайт. Күлчоро капыстан Карадөө м-н бет келишип, аттан эңип түшүрүп өлтүрөт. Башчысы өлгөн душман колу багынып, кечирим сурашат. «Оболтодон сунган моюнду, суурган кылыч кечпейт, булардын күнөөсүн кечели» деген Бакайдын кеңеши б-ча аларга эркиндик берилет. Мурун Карадөөгө мал-мүлкү м-н туткунга түшкөн Кашкар, Анжыян эли да азаттыкка чыгышат.

Ы. Сейтектин Коңурбайдын уулу Куялы м-н урушун бир кыйла кенен деталдуу сүрөттөйт. Сейтектин атагын укkан Куялы буруттардан (кыргыздардан) өлгөн атасы Коңурбайдын өчүн алам деп элин чогултуп кеңеш салат. Эл ичинен мүрөктүн суусун ичип төрт жүз жыл жашаган Ыраң-Көөдөн карыя чыгып, буруттар башынан бери бизге жеңилген эмес, Манас баатыр Бээжинди алып, атаң Коңурбайды багынткан, анын тукуму оңой жоо эмес, тил алып барба дейт. Куялы анын айткан кеңешине көнбөй алты түмөн кол алып Таласка жөнөйт. Үч ай дегенде Ысык-Көлдү бойлоп, Чүйгө түшөт.

Карыя Бакайдын кеңеши м-н Сейтек туш-тушка күзөттү койгон болот. Ошол күзөтчүлөр жоонун каптап келе жатканын кабар кылат. Аргын, ногой колу жоо жарагын шайланып душманды тосуп чыгышат. Бакай алыстан дүрбү салып, жоонун кайдан келгенин тааныйт, анын теңи ит жээр, бит жээрлер бака, жылан, коңузду терип жеп, ар кайсы тоону ордоп кеткенин көрөт да аларды кайра колго кошула электе ошол жакта жалгыздатып кырууга кеңеш берет. Ал кеңеш кабыл алынат. Тоого тентип кеткен ит жээр, бит жээрлерди жок кылгандан кийин Куялы баш болуп жаткан солоон, шибээ, тыргоотторго каршы аттанышат. Эки кол беттешип, жекеге киши чыгарышат. Душман тараптан кадимки мерген Кожожаштын чөбөрөсү Соорун Сейтекти жекеге чакырып чыгат. Анын чоң атасы Чаңдаяк, атасы Чабалдай мурун Семетей м-н Күлчородон өлгөн экен.

Эки баатыр бардык жоо куралдарды кесек м-н колдонуп, узакка салгылашып, акыры куралсыз ат үстүндө кармашышат. Сейтек душманын жакадан

муунта кармап, аттан алып түшүп өлтүрөт. Жекеге чыккан Дөңгөнү Сейтек жеңе турган болгондо кара кытайлар көптөп кирет. Кармаш маалында Күлчоро Куялыны жыга саят, аны ат оюнчу жөө күлүктөр куткарып кетет. Дөңгө сайып кеткен Күлчорону Сейтек куткарат. Дөңгө жер бетине кара туман түшүрүп, өзү көрүнбөй жамгыр кылып жаа тартып, мөндүр кылып ок атып колду жүдөтөт. Күлчоро аңдып олтуруп Алмабаш м-н атып өлтүрөт. Дароо күн ачылып, туман тарайт. Кыргыздар жоосун жеңип кирет. Куялы качып жөнөйт. Артынан Күлчоро кубалап, Кең-Каркырадан жетип олтуруп, анын Чаар тулпарын кармап минип кайра кайтып келет. Жоо жеңилет, анын бир кыйласы:

Топ-топ болуп алышып,
Качырдын башын алышып,
Жарактарын кыйратып,
Кийимдерин жыйнашып,
Отко салып өрттөшүп,
Кырка отуруп беришип,
Өлүмдү макул көрүшүп,
Кылыч менен баштарын
Кыя чаап өлүшүп (КФ, 670а-инв., 339-б.) жок болот. Жоо жеңилип Сейтек эли м-н бейкут турмушта жашап калат.

Р. Сарыпбеков

ЫБЫШ – кырк чоронун бири. СОВ б-ча ар кандай окуянын мүнөзүнө ылайык дайыма кырк чоро саналат. Сөз болгон чоролордун ичинде Ы. кош башкарган чоро экендиги айтылат.

ЫДЫРАҢ – эпизоддук кейипкер. Калмак аяры. Эпосто «Өзү келип катылган Шоорук кандын кыргыздардан жеңилиши» деген окуяда терс каарман катарында эскерилет (КВ, 1. 162).

ЫЖЫК, и ж ы к т а р – өлүктү узакка сакташ үчүн үстү калканчтуу атайы жасалган салкын жай, сере. Ал дөбө жерге курулуп, туш-тушунан жел согуп тургандай жасалган:

Чарайнага чаптатып
Чайингиге каптатып,
Ырчыларга мактатып,
Ыжыктарга сактатып (СО, 3. 11).

ЫЙБАНКУП – эпизоддук кейипкер. СОВдо Көкөтөйдүн ашына келгени айтылат.

ЫЙМАН, Ы й м а н к у л – эпизоддук кейипкер. СОВдо Ы. Жакыптын жылкычы башчысы катары сүрөттөлөт, айрым учурда чабарман катары сүрөттөлөт.

ЫЙЫК АТ, Ы й ы к с е р к е – ыйык кылып эркин коё берилген мал. Эпосто ырым катары колдонулган диний түшүнүк катары көп жолугат. Мис., Коңурбай Кулансурду олжолоп алып, ыйык көтөрүп жылкысына кошот:

Тай чагында мен муну
Талоондон алган малым деп,
Мойнуна калмакча бурчак чалыптыр,
Ырымы экен чочконун

Ыйык ат кылып алыптыр,
Көп жылкынын ичине
Сетер коюп салыптыр (СК, «Семетей», 1. 196).

Коңурбайды сүрөттөөдө «Серкесин сетер көтөргөн, Мингени ыйык ат болгон» (СК, «Семетей», 1. 364),– деп айтылат, к. *Сетер көтөрүү*.

ЫЛАМА (тибетче лама – ламаизмдин кечили) – кейипкер, Эсенкандын баатыры. Манаска каршы согуштарга катышат.

Ы. эпоними эпоско моңгол тилдеринен кирген. Моңгол тилдеринин реалдуу антропонимдер системасында Лама деген адам атынын кыргыз тилине кирип өзгөргөн түрү. Кыргыз тилинде «л» тыбышы м-н башталган сөзгө үндүү тыбыш кошулуп айтылгандыктан «лама» сөзү Ы. болуп кеткен.

Тарыхта кыргыздарга каршы көп согушкан Жунгар мамл-нин тушунда Лама (Ылама) деген ысым м-н жашаган Лама Доржи же Эрдени Лама Батур Хунтайчи деген адам белгилүү.

ЫЛАШКЕР (ир. лашкер – кол, черүү, кошун) – аскер. Эпостогу «Ылашкер он миң кол алып, Эсенкандан эсепсиз буйрук жооп алып» (СК, 1. 82) деген саптар Ы-дин аскер экенин айгинелейт.

ЫНДЫСТАН – топоним. Кыргыздардан кыйла алыс жаткан өлкө катары эпостун бир катар эпизоддорунда эскерилет. Манасты байлап кетмекке Каканчын каны жиберген жигиттердин бири Ы-дын бер жагы Коңгу деген жерден болот. Кошойдун Кырмусшааны багынтышы, Айгандын окуясы Ы-га караштуу же ага жакын жерлерде өтөт. Алмамбеттин келгенине арнап Манас той берген окуяда учурайт:

Күн жүрүш жакка бет алсаң
Ысбахан менен Ындыстан,
Кандай барсаң андай бар,
Ар керегиң камдай бар (СО, 1. 319: 2. 322).

Географиялык реалияда Азиянын түштүгүндөгү Индостан жарым аралы. Батышын Араб деңизи, чыгышын Бенгал булуңу чулгайт. Индостанда Индиянын көп бөлүгү, Пакистан м-н Бангладештин айрым жерлери жайгашкан.

ЫРАМАН – эпизоддук кейипкер. СОВ б-ча казактын улуу жүзүнөн. Каратайдын (Ырчыуулдун) атасы. Орго кандын увазири. Манастын Орго кан м-н болгон согушу, Манас баштаган кыргыздардын Алтайдан Ала-Тоого көчкөнү, Бокмурун элге кабар жибергени, Көкөтөйдү койгону, Көкөтөйдүн ашы окуяларда айтылат. СКВда Ырчыуул орус каны Ы-дын (Романовдордун сулалесине байланыштырылып) уулу делет.

ЫРАҢ – эпизоддук кейипкер, кытай мергени. СОВ б-ча Чоң казаттагы эки колдун урушунда баатыр мерген катары «Кытайдын Ыраң мергени» – деп айтылат.

ЫРАҢДЫ – топоним. Орозду ж-а анын он уулу жайлаган жайлоо.

Опол-Тоонун ар жагы,
Орчун Даң-дуң бер жагы,
Ыраңдыны жайлаган,
Атасы Ороз баш болуп
Алтымыш бээ байлаган.

Эпосто «Жакыптын агасы Байдын баяны» окуясында да айтылат (СО, 1. 172). Кашкар, Жаркен дарыяларынын баш жагындагы жер.

ЫРАҢ-САЗ – топоним. «Манастын Кошой дөөгө келиши» деген эпизоддо: «Ыраң сазга сойлошуп, Ырас акыл ойлошуп» (КВ, 1. 79),– деп башка географиялык аттар м-н бирге эскерилет.

ЫРАҢШОО – эпизоддук кейипкер, кытай-калмак балбаны. СОВ б-ча «Нескара менен Манастын урушу» аттуу окуяда Манас м-н жекеге чыгып ажал табат:

Ыраңшоо балбаны
Ыргай найза алганы,
Ага каршы эр Манас
Аккула атын чуратты,
Бир урганда найзаны
Ыраңшоону кулатты.

ЫРГАЙТЫ – топоним. Көкөтөйдүн уулу Бокмурун атасынын ашын өткөрүү үчүн бараткан жолдо «Ыргайтыны ашамын» (РЖВ, 147),– деп айтылат.

ЫРГАК, Р и т м – кандайдыр бир кыймылдын иш-аракеттин бир убакытта, белгилүү өлчөмдө, кайра-кайра кайталанып турушу. «Манас» айтуунун да өзүнчө Ы-ы бар, манасчынын үндү чыгаруу; кайталоо, үндү созуу, обондотуу процесстеринин, эпосту аткаруу учурундагы кыймыл-аракети да, өзүнчө бир Ы-ка ээ. Булар Ы. түшүнүгүнүн кеңири мааниде колдонулушу. Ал эми термин тар маанисинде Ы. ырдын уюштуруу каражаты. Ырды ыр катары көрсөткөн нерсе – Ы. «Кыргыз ырларында ритмдин жаралышы үчүн эки ритмикалык бирдиктердин катар колдонулушундагы эң төмөнкү чеги, ошону м-н бирге конкреттүү ритмдин жаралышына мүмкүндүк түзүүчү эң алгачкы зарыл базасы.

... ритм – бул түрдүү окшош көрүнүштөрдүн катарынан кайталанышы. Окшош көрүнүштөр белгилүү тартипте, белгилүү көлөмдө кезектешип кайталанмайынча ритм да чыкпайт» (К. Рысалиев, Кыргыз ырларынын түзүлүшү. Ф., 1965, 14-б.). Демек, «Манастын ыр Ы-ын түзүүчү каражат эки же андан ашык ыр жолдорунун катар келиши ж-а биринчи сап канча муундан, канча муунактан (муун топтору Ы-тык бөлүк) турса кийинки саптарда да ага дал келген муун ж-а муунак болууга тийиш.

3 2 3

Мис., Катындар ыйлап чуркурап, деген сапта сегиз муун, үч муунак, биринчи муунакта (катындар) –3 муун, экинчи муунакта (ыйлап) –2 муун, үчүнчү муунакта (чуркурап) –3 муун бар.

Текстеги кийинки сап да ошончо муундан, муунактан турат:

3 2 3
катындар ыйлап чуркурап, (3–2–3–8).
3 2 3

Балдары ыйлап чыркырап (3–2–3=8). Мында Ы-ты түзгөн каражат муундун ж-а муунактардын санынын бирдейлиги (3–2–3=8). Эгерде муун сандары туура келбеген, муунактардагы муундардын топтолушу да башкача болгон саптарда Ы-туулук бузулат, «Манастын» Ы-ы башынан аягына чейин бирдей тартипте болбойт, муун саны ж-а муунак өзгөрүп турат, б. а. манасчы бир Ы-тан экинчи Ы-ка өтөт. Бардык тилдеги ырларга Ы. мүнөздүү ар бир тилдин фонетикалык,

грамматикалык мыйзамдарына ылайык түзүлүп, анын түзүлүш каражаттары бирдей эмес.

Кыргыз ырлары муунчул ыр түзүлүшү «Манас» эпосунун Ы-ы да муун санынын, муунактардын бирдейлигинен ж-а эки же андан ашык саптардын катар келишинен жаралат.

А. Муратов, Б. Кыдырбаева

ЫРДЫК – эпизоддук кейипкер, Оргонун аяры. СОВдогу «Манастын Орго кан менен согушу» окуясында эскерилет да, ал Бооң аярды анын дуба м-н жасаган аскерин кырып жоготкондугу баяндалат.

ЫРЧЫ – ырды шыдыр жараткан төкмө, жамакчы, акын. Кыргыздарда акын маанисинде гана айтылат. Манастын «топ жаруучу ырчысы» (СК, 1. 194) Ырамандын ырчы уулу Көкөтөйдүн ашында жарчы болгон. Ы-лар жар чакырууда, көңүл ачууда, бирөөлөрдүн жакшы-жаман сапаттарын сүрөттөөдө кеңири пайдаланылган: «Ырчыларга мактатып» (СО, 3. 11), «Сурнайды суулап тартышып, ырчылар ырын айтышат» (СО, 1. 78) ж. б. Ал эми: «Жайсаң ырчы дегени Жалаң үйдүн борумун Жарым күнчө ырдаган» (СО, 2. 11). М. Ауэзов «Манасты» алгач ыр түрүндө жараткан ушул Жайсаң ырчы болуу керек деген божомолду айткан, к. *Акын.*

ЫРЧЫУУЛ, К а р а т а й – кырк чоронун бири. «Манас» эпосунун варианттарынын бардыгында кырк чоронун катарында «Ырамандын ырчы уул» деген ылакап аты м-н аталат да өз ысымы эскерилбейт.

СОВдо Манастын Орго кан м-н болгон согушунда Оргонун аялы Санамкүл өзүнүн эки баласын ж-а увазир Ырамандын баласы Каратайды алып, Манаска көп тартуу м-н келип жан соога сурайт. Каратайдын ишке жөндөмдүү, өзү сөзмөр, шок, ар нерсеге ыктуулугун байкаган Манас аны Санамкүлдөн жигиттикке сурап алат. Кийин Каратай аты калып Ы. деген ылакап аты м-н белгилүү болот.

Айтканынан баар таап,
Талабына жеткен кул,
Ырамандын Ырчыуул,
Ычкыры бапик, кырк муун,
Тебетейи чоктуу кул
Айтаарга сөзү шоктуу кул,
Кылабына толгондо
Кырк чоронун бири бул (СО, 2. 93).

СОВдо адегенде Ы. «Насили казак улуу жүз» деп эскерилсе, кийин ал өзүн тейитмин дейт. СКВда Ы. атайылап Манасты издеп чыгып, ага жолугуп чоро болот. Манаска адил кызмат өтөө м-н бирге, ал өлгөндө анын уулу Семетейге башка чоролордой чыккынчылык кылбайт, ага колдон келген көмөгүн көрсөтөт. Ы. чоң ырчы катары эл көп чогулган жыйындарда, тойлордо жарчылык милдет аткарат. Элде «Манасты» алгачкы айткан акын ушу Ырчыуул болгон деген аңыз сөз калган. Манас өлгөндө анын баатырдык иштерин Ы. кошок кылып айткан. Эл ичинде сакталып калган ошол кошокторду кийин Токтогул ырчы бир чыгармага бириктирген экен деп айтылат.

К. Кырбашев

ЫСА Жумабек уулу (1900, азыркы Тянь-Шань р-ну, Тогуз-Булак айылы – өлгөн жылы белгисиз) – семетейчи. Сарыбагыш уруусунан. Бардык манасчылардай эле Ы. да «Манас» айтып калуусун түш көрүү м-н байланыштырат. 18 жашында жылкы кайтарып жүргөндө уктап калса түшүндө ак боз ат минген киши келип «Семетей», «Манас» айт дептир. Кийин дагы бир жолу түшүндө ыргыта сайып кетиптир. Ошондон баштап «Семетей» айтып калган. Жаш кезинен Бекботонун, кийин Шапак Рысменде уулунун «Семетей», Сагымбайдын «Манас» «Семетей» айтканын угуп жүргөн. Андан «Айчүрөктүн кандарды сынаганы», «Сарытаз» эпизоддору (6650 сап ыр жазылып алынган (КФ, 240-инв.).

ЫСАР, Г и с с а р, Х а с а р, Х и с а р – топоним. Түрк, араб, иран, О. Азия өлкөлөрүндө түздүктөрдөгү чеп, сепил; шаарды айланта курулган чеп сымал коргон деген маанини билдирет. Алтайдан көчүп келген кыргыздардын бир тобу Алайдан өтүп Ы. тоосун таянып туруп калышат (СО, 2. 200). Көкөтөйдүн ашында Ы-га да кабар жиберилип, Салай датка, Санжыбек баштаган эл келет (СО, 3. 42, 54, 70). Көкөтөйдүн ашына байланыштуу эпизоддо мындай деп айтылат:

Аркасынан эр Манас
Аскерин жыйнап калыптыр,
Башын Арсы, Жөлөктөн,
Аягын Ысар, Көлөптөн,
Аскер жыйбай кошуна
Кыргызынан бөлөктөн,
Жүрсүн Манас дүңгүрөп (СО, 3. 110).

Ы. «Аягы Ысар, Көлөптө» деп эпикалык кайталоолор м-н берилген. Анткени, кыргыздар бир кездерде ошол жерлерге чейин барган. О. Азия окумуштуусу Махмуд Ибн Валинин «Бахр ал-асрар» аттуу чыгармасында 1636-жылдын башында, кыштын күнү он эки миң кыргыз түтүнү Кара-Корум м-н Керуленден Каратегин аркылуу, Гиссардын жанына келишти деген маалымат берилген. Тарыхый булактар б-ча кыргыздын бир бөлүгүнүн Гиссар, Кулябка жакын Каратегинде пайда болуш мезгилин 1551–1556-жылдар деп белгилесе болот. Ы. (Гиссар) Куляб (Көлөп), Балык (Балх), Каратегин ж. б. Ооган м-н Тажикстандагы жерлер кыргыздардын ошол мезгилдерден бери жердеп турган жерлери болгон. Географиялык реалияда О. Азия, Памир-Алай тоо системасынын батыш бөлүгүндөгү (Өзбек ж-а Тажик республикаларында) кырка тоо, өрөөн.

И. Молдобаев

ЫСБАКАН – топоним. СОВдо мындай айтылат:

Күн жүрүш жакка бет алсаң
Ысбакан менен Ындыстан
Кандай барсаң андай бар
Ар керегиң камдай бар (СО, 2. 322).

Алмамбет Көкчөдөн чыгып жаңы келгенде Манас анын жайын сурап, бул жерге турбай кетем десең дагы ушундай жерлер бар деп атаган учурда айтылат. Кээде кыскартылган түрдө «Ыспаны» деп да айтылат:

Кошмок кара нарларга
Коңгуроону тактырып,

Ырастап көчтүн борумун
Ыспаны килем жаптырып (СО, 2. 159),– деп Манас Алтайдан Ала-Тоого көчкөндө көчтү баяндаган кезде айтылат.

Мындан тышкары «Ыспаны кылыч» Кошойдун кылычынын эпитети, «түбү ыспан» деп Аккелтеге айтылган сыпаттама. Аккелте түбү Исфакан шаарынан чыккан деген маанини туюндурат. Исфакан шаарынан жасалып чыккан курал-жарак, кездеме, ж. б. буюмдар өтө баалуу, сапаттуу болгондуктан соода-сатык м-н тараган элдерде ал шаардын аты да кеңири белгилүү болуп, оозеки чыгармаларга да киргизилген. Географиялык реалияда Ирандын борбордук бөлүгүндө, Зайендеруд дарыясынын жээгиндеги шаар ж-а ага караган аймак.

Э. Абдылдаев, Б. Мурзабекова

ЫСМАЙЫЛ – каарман, Темиркандын уулу, Семетейдин таякеси. Он эки жашка чыкканча ата катары Семетейди Ы. багып өстүрөт. Манас өлгөндөн кийин Каныкей уулунун өмүрүн сактап калуу үчүн Семетейди алып төркүнүнө качып баргандан эпостун окуяларына Каныкейдин иниси Ы. аралашат. «Былк эткизбей эл-журтун билип калган» Ы-га Каныкей Манастын керээзи б-ча уулу Семетейди бала кылып берет. Семетей «а дүйнө кеткен Манастын ата экенин түк билбей» он экиге келгенче Ы-дын колунда тарбияланат. Ы-дын Каныкейдин иниси экендиги ж-а Семетейди багып өстүргөндүгү бардык варианттарда негизинен бирдей эле айтылат. РЖВда гана Семетейди Каныкейдин агасы Солтонкул багат. Семетей он экиге толгондо таятасы Темиркан аны кан көтөрүп той берет. Тойдо Каныкей Семетейдин келечегине Тайторуну толго кылып чаап, ал чыгып келет. Ы. атасы эмес, өз атасы Манас, жери Талас, эли кыргыз экенин билген Семетейди эли-жерине таятасы Темиркан, таякеси Ы. ак батасын берип узатышат.

Ы. Кадыров

ЫСПАРА, И с п а р а – топоним. Манастын кыз Сайкал м-н беттешкенин сүрөттөгөн эпизоддо «Окчу кыргыз уругу, Ыспаранын уругу (СО, 2. 51) – деп эскерилет. Ал эми СКВ да Алооке кандын Манастан коркуп качышы деген эпизоддо мындай берилген

Атамдан калган жер экен,
Намысты кыргыз санайбы,
Ынтызар болдум алууга
Ыспара менен Алайды (КСК, 1. 137).

Географиялык реалияда Ы. – Баткен р-нуна чектеш Тажикстандагы шаар ж-а өзөн.

ЫСЫК-КӨЛ – топоним. Эпосто кыргыздардын байыртадан мекендеген жерлеринин бири катары көп эскерилет. Манас Ата журтун баскынчы жоодон бошотмок болуп Алтайдан аттанып чыгып, Кошойго жолукканы келе жатып, Ы.-К-гө туш келип, суктанат:

Береке экен, бел экен,
Бенде көрчү жер экен,
Жердегенде адамды
Кан кылуучу жер экен.
Жээк-жерге баарысы

Бай кылуучу жер экен,
Ортосу көпкөк көл экен,
Суусунда миңдей төр экен
Жердеген адам бай болчу,
Көлүндө ырыс бар экен.
Боз мойнокчо, дөбөчө
Түшүп Манас жер чукуйт
Касиеттүү жер экен,
Эки эли жерин оодарса
Түгөнгүз алтын бар экен.
Жаныбарым Ысык-Көл
Жер соорусу турбайбы,
Жердеген киши тунбайбы!
Мындай кызык жер болбос,
Мындай кызык көл болбос,
Будур-будур бел экен,
Будурмак аттуу жер экен,
Будурмак келип турулуп,
Будурдан бугу куюлуп,
Жаткан экен жаныбар
Будурдун чөбү суюлуп,
Ар коктудан жаркырап,
Миңден булак куюлуп,
Өйүз-бүйүз жери тар
Ортосунда жайнаган
Сонун көпкөк көлү бар.

Геграфиялык реалияда көл ж-а жер катары республиканын түн.-чыгышында жайгашкан. Күңгөй ж-а Тескей Ала-Тоолору м-н курчалган кеңдик багыттагы кенен ойдуңдун таманын ээлеп жатат. Көлдүн азыркы аты байыркы түрк тилиндеги ысык //ызык сөзүнө байланыштырып, ал ыйык, керемет, азиз, курман фетиш деген маанини берет. (СК, 1. 110).

М. Исаев. Р. Сарыпбеков

ЫЧКЫРДЫК – топоним. Эпосто Шоорук кандын кыргыздар м-н болгон урушун сүрөттөгөн эпизоддо эскерилет:

Кыргыздардын канчасы,
Ычкырдык деген бел менен,
Алмалуу деген жер менен,
Атышууда чыдабай,
Арбын кошуун эл менен,
Кылчайбай кырга чыгыптыр,
Кыргыздын адис мергендер
Кыйласын атып жыгыптыр (КВ, 1. 152).

Э

ЭБЕГЕЙ – каарман. Саякбай Карала уулунун айтуусундагы «Кенен» эпосунда Жанаалы Карачтын балдары, Э., Көгөй Кенендин баатыр чыкканын угуп, атайылап кол курап келишет. Аларды тосо чыккан Акжолтой «түбүбүз бирге тууганбыз, касташпайлы» деп, минип жүргөн тулпары Кулунсурду тартуу тартат. Э. Көгөй Кенен м-н эл болуп, Таласка көчүп келишет. Сейтек м-н Акжолтой дүйнөдөн өткөндөн кийин экөө Кенендин ишенген баатырлары, таянычы, насаатчысы, кеңешчиси болуп калышат. Эки баатыр тең Чыңтемир м-н болгон теңдешсиз согушта набыт болушат.

ЭГЕЙ-ШЫГАЙ – баатырдык күч жагынан бири-биринен кем калбаган, төп келген, баары бирдей, орой көз-чарай, жалпы, бардык деген маанилерди туюндуруучу сөз. Эпосто да ушул мааниде жолугат. «Эл жыйылып калганы, Эгей-шыгай көй төрө Манасты ортого алганы» (СО, 3. 155). «Эгей-шыгай кандарга Кагазын сунду булайтып (СО, 4. 35), «Эгей-шыгай көй баатыр Эр Көкчө жыйып алган го» (СО, 2. 256).

ЭГЕМБЕРДИЕВ Раимжан (1940, Өзгөн р-ну, Ак-Терек айылы) – Манас изилдөөчү. Токмоктогу республикалык маданий агартуу окуу жайын (1961), КМУнун филология ф-тетин бүткөн (1970).

Кыргыз радиосунда, «Кыргызстан» басмасында редактор болуп иштеген. 1975-ж-дан КМУнун филология ф-тетинде улук окутуучу. КМУнун аспирантурасын бүтүп, ««Манас» эпосундагы фразеологизмдер» деген темада кандидаттык диссертация жактаган (1980).

Эпостогу фразеологизмдер жагдайындагы макалалардын автору.

ЭГИЗЕЙ – эпизоддук кейипкер, кыргыз баатыры. Айчүрөктү олжологону келген Кыястын колу м-н салгылашып курман болот (СК, «Семетей», 1. 334).

ЭГИЗЕКТИН КАРА-САЗ – топоним. Кыргыздар ж-а аларга жамаатташ жашаган элдер мекендеген жерлердин бири катары эпостун бир нече эпизоддорунда эскерилет. Географиялык реалияда Чыгыш Казакстандагы жер.

ЭГИЗ-КАРА (байыркы түрк тилдеринде эгиз – бийик, кара – кар жатпаган жер, б. а. кар жатпаган бийик чоку, дөбө) – топоним. Эпосто: «Эгиз-Кара, Былкылдак, Эгизектин Кара-Саз, Муну көргөн барсыңбы? (СО, 4. 63),– деп Манас Чоң казатка аттанарда Бээжинге баруучу жолдогу жерлердин бири катары эскерет. Чыгыш Казакстандагы жердин аты.

ЭДИГЕ, Е д и г е – эпизоддук кейипкер. ВЖЭде Көкөтөйдүн ашына келген кыргыз баатырларынын бири. «Тайдан туулган Тарланбоз» тулпары бар «эчкиден туулган Едиге» деген туруктуу саптар м-н сыпатталат.

ЭДИЛ – топоним. Кыргызга жамаатташ айрым уруулар байыртан мекендеген жерлердин бири катары эпостун айрым эпизоддорунда эскерилет. Мис., «Жакып элди чогултуп, Алтайдан Анжыянга көчөлү деп айтканы» аттуу эпизоддо кеңешке катышкан Байжигит мындай дейт:

Эдил, Нура суусу бар,
Эсен-аман ушу бар.
Оролдун узун тоосу бар,
Ошого жакын барсак деп

Бир кыйла элдин оозу бар.
Эдил, Жайык жери бар,
Эне-атабыз өскөн деп
Бир кыйла элдин кеби бар (СО, 2. 15–16).

Э. Волга дарыясынын мурунку учурларда түркчө аталышы. Э. же Итиль деп анын боюнда жашаган башкыр, татар, чуваш ж. б. түрк тилинде сүйлөгөн элдер азыр да айтышат.

ЭЖИБАЙ – эпизоддук кейипкер, Канчоронун жанында жүргөн балбаны. Айчүрөктү олжологону келген Кыяска карты согушта Айчүрөк Канчорону өлтүрмөк болгондо Э. м-н Төөбалбан Канчорону калкалап ортого тура калышат. Айчүрөк экөөнү кошуп жети балбанды жайлайт (СК, «Семетей», 2. 337).

ЭЙБИТ КАН – эпизоддук кейипкер, Үрбүнүн атасы. СКВ б-ча «Жети кандын чатагы» ж-дөгү окуяда: «Эйбит кандын эр Үрбү Ошол тойго да келип» (СК, 2. 72),– деп айтылат.

ЭКИ-БАШ – топоним. Алтайлык кыргыздар Текести чаап алды, эми Манастын колу сага келет деп Култаң калмак Орго канга кабар айтып келет.

Эки-Баштан эл жыйсын,
Эл жыйса да эр жыйсын
Эмгекке башын салбасын,
Эркектен эме калбасын (СО, 2. 72),– деп Орго кан ар тарапка киши чаптырып кабар бергенде айтылат.

ЭКИ-КЕМИН – топоним. Кыргыздар байыртадан мекендеген жерлердин бири. Эпос б-ча Манас душман басып алган жерлерди бошотконду, бул жерди Таздын уулу эр Үрбүнүн эли мекендеп калат. Географиялык реалияда Кыргызстандын түндүгүндөгү өрөөн (Кичи ж-а Чоң Кемин өрөөндөрү).

ЭКИ-ЧАТ – топоним. Бакай баштаган кол Каканды көздөй качкан Көзкаманды кууп келе жатып Э.-Ч-ка токтойт.

Камбыл Бакай абаңыз
Өзү баштап мол жүрүп,
Эчки-Өлбөстүн Эки-Чат,
Ошого ашып кирип жатты эми (КВ, 1. 283).

Географиялык реалияда Ысык-Көлдүн Тескей Ала-Тоосунун түндүк тармагында – Караколдун чыгыш тарабындагы өрөөн.

ЭЛДИК МЕДИЦИНА – адамды ар түрдүү дарылар, дары өсүмдүктөр (көбүнчө чөптөр), минералдык заттар, айрым жаныбарлардын эти ж-а ички органдары ж. б. дарылык касиети бар заттар м-н айыктыруу ж-дөгү элде чогулган маалыматтар, эмпирикалык түшүнүктөр. Кыргыз Э. м-сында суу берүү, териге алуу, жылуу сууга салуу (арашан), ысыктоо, ушалатуу, кан алуу, сүлүк салуу, тамыр кармоо ж. б. ыкмалар колдонулуп келген. Кыргыздардын илгерки көчмөн турмушунда элдик хирургия болгондугу да белгилүү. Мис., сынган сөөктү сакайтуу, жөнөкөй операцияларды жасай билүү ж-а жөнөкөй хирургиялык аспаптардын биздин күндөргө чейин келип жетиши мунун далили. Бул маалыматтар азыркы мезгилге чейин оозеки түрүндө жетти.

«Манас» эпосунда жогоруда айтылган дары заттар ж-а элдик дарылык ыкмалардын көпчүлүгү анын бардык варианттарынан ж-а версияларынан кездешет.

Кыргыздын Э. м-сында ар кандай өсүмдүктөр, көбүнчө чөптөр дары катары колдонулуп келгендиги белгилүү. «Манаста» алардын айрымдарынын аттары эскерилип кетет. Мис., *мээр чөп.* Организмге жагымдуу жыттуу дары чөп экендиги айтылат. Эпосто чар дары деген да чөптөрдөн жасалган дары кездешет.

Алты-жети жанаяк
Чар дары кылып жуткузса,
Казактардын эр Көкчө
Умачтай көзү ачылды,
Ооруган жери басылды (КВ, 2. 250).

Чар дары бир нече дары чөптүн кайнатмасынан жасалган. О. эле дары болчу 4–5 бөлөк тамырларды майда ийлеп аралаштырып чар дары жасашкан.

Дары чөптөрдөн «Манаста» уулжан аттуу чөптүн: «Уулжан берип ичинен Эски дартын буздуруп» – деп, кайсы учурда пайдаланыла тургандыгы айтылып кеткен. СОВдо ушул эле дарынын улжемил деген форма да айтылары кездешет. «Улжемил деген дарысын Жутуп алды барысын. Аккан каны басылып» (СО, КФ, 575-инв., 160-б.).

Эпосто апийим тууралуу да кабар бар. Мис, «Мажму ат-таварихтеги» Манаска уу берип, эс-учун билбей өлгөнү жатканда ага уунун күчүн тарата турган дарыны беришет. Ал дарыны Сейид Жалал ад-Дин аттуу адам Манастын оозуна бир күндө бир тамчыдан куюп отуруп, 10 күн дегенде Манас көзүн ачат (Мажму ат-таварих КФ, 5114-инв., 65-б.). Эмгекти орусчага которгон В. А. Ромодиндин түшүндүрмөсүндө ал дары тирьяк деп аталат да, эки маанини билгизет: 1) уунун күчүн тарата турган дары; 2) апийим. Бул эпизоддо апийим катары түшүндүрүлөт.

СОВдо иисен, жуушаң аттуу дары чөптөрдүн аттары кездешет.

Ийсең, жуушаң чөбү бар,
Издегендин көбү бар.
Орол тоонун учу бар
Ойлонсоң сонун ушулар (КФ, 575-инв., 435-б.). Жуушаң кыргыз тилине иран тилдеринен кирген сөз. Эрмендин бир түрү болуп саналат. Кыргыз Э. м-сында колдонулган.

«Манастын» саптарынан өсүмдүк чөптөрдөн тышкары башка заттардан, мис., минералдардан алынган дарылар ж-дө да кабарлар бар. Ошолордун бири *кантемир дары.* Муну метеориттерден жаралган дары деп болжолдоого болот.

Эпостун саптары жаныбарлардын этинен ж-а ички органдарынан даярдалган дарылар тууралуу да баяндама берет. «Мажму ат-таварихте» эт, бал, *арак* дары катары колдонулганы сүрөттөлөт.

Бир эпизоддо Манас оор жарадар болот. Ошондо Кара кожо деген адам күнүгө кийиктин баласын алып келип, этин бышырып, бал м-н кошо берип жатып Манасты сакайтат («Мажму ат-таварих» 67-б.).

РЖВ б-ча кашкулак өтү, арак, бал дары катары колдонула тургандыгы айтылат.

«Манаста» кашкулак өтү м-н бирге кажырдын өтү да Э. м-да колдонулуп келгени эскерилет:

Кажырдын өтү барбы деп,
Чуулаганы андан көп,
Кумия дары момия,
Бар бекен деп кошундан.
Сурап жүргөн андан көп (СО, КФ, 575-инв.).

Мында кажырдын өтү м-н бирге *момия* ж-дө да айтылат. Момия же мумия деле жаныбарлардын, атап айтканда чычкандын бир түрү бөлүп чыгарган затка кирет. Ошентип «Манаста» жаныбарлардын продукциясынан даярдалган бир топ дарылар тууралуу маалыматтар чагылдырылган.

«Манастын» саптарынан арбыныраак кездешкен дарылардын тобун эпикалык дарылар түзөт. Алар кайсы чөптөн же кайсы заттан жасалганы белгисиз. Мис., *апы* же үпү. Ал жалаң гана «Манаста» эле эмес, башка кенже баатырдык эпостордун саптарынан да кездешет. Демек, бул дарылар эл арасында кеңири колдонулса керек.

Булардан тышкары «Манаста» *кырма кызыл дары, кайнатма кара дары* же кара дары же *кашкардын кара дарысы, Медет, себеп,* жот дары, искеме дары, ак дары, *Барпы* ж. б. дарылар да бар.

«Манастагы» Э. м-нын экинчи тобуна элдик хирургия ж-а ошого байланышкан жөнөкөй хирургиялык аспаптар, сынган сөөктү айыктыруу ыкмалары тууралуу маалыматтар кирет. Кыргыз дарыгери колдонгон аспаптардан эпосто жараны тиле турган скальпель формасындагы курч бычак аштар ж-дө маалымат кездешет. Денеде калган жаанын огунун ж. б. темир куралдардын сынынын канчалык тереңдикте жатканын билүү үчүн ж-а да окту ордунан козгоп, копшутуш үчүн колдонулган тинтүүр аттуу жөнөкөй аспаптардын «Манастагы» билдирүүлөрү бул буюмдун өзүнүн археологиялык казуулардын негизинде Тувадан табылганы м-н бышыкталган. Бузулган канды сордуруп алуу үчүн колдонулган картык деген аспап да «Манастын» саптарынан кездешет.

СОВдо шимшүүр деген да бир аспаптын аты эскерилет:

Ок жуткуруп окшутуп,
Сом эттеги октору,
Шимшүүр менен копшошуп,
Тилип жаткан дагы бар (КФ, 573-инв., 235-б.).

Элдик хирургияда колдонула турган ыкмалар туурасында эпосто маалымат бар. Мис., «Мажму ат-таварих» б-ча Манас кансырап оор абалда калганда Канбай бакадур деген киши согуш майданынан атка мингизип алып чыгып кетет. Аны Кара кожо деген адам дарылап, денесинен бир топ жаанын огун чыгарат («Мажму ат-таварих», 69-б.).

«Манаста» жөнөкөй «хирургиялык» ыкмалар ж-дө да кабар бар. Мис.,

Колу-буту сынганын,
Шак-шактарын жонушуп,
Соорунуна шапа-шуп,
Коюп жаткан дагы бар (КФ, 573-инв., 236-б.).

Кай бир учурда эпосто шак-шактын кандай формада, кайсы жыгачтан жасалышы айтылат:

Буту сынган мунун деп,
Теректерден табышып,
Челек кылып чабышып,
Оюп жүргөн андан көп (КФ, 572-инв., 291-б.).

Булардан тышкары дагы бир катар дарыгерчилик ыкмалар «Манастын» саптарында чагылдырылган. Мис., Э. м-да кеңири белгилүү болгон Аккан канды ысык кийиз м-н басып токтотуу ж-а териге отургузуу тууралуу Валиханов жазып алган текстте мындайча баяндалат:

Капырдын каны Жолойдун
Жаагынан каны жыйылбай,
Кызыл суу болуп акты эле,
Жолом үйдөн кийизди
Кыйып келип жапшырды,
Аган эле болбоду
Жолум үйдөй кол алып
Тагы келип жапшырды
Ошондо гана тыйылып калды дейт.
Токсон өгүз терисин
Каптап эле кийди дейт (КФ, 5187-инв., 99-б.).

«Манастын» ар кандай варианттарында жаанын огун денеден чыгаруу ыкмалары тууралуу учкай түрүндө болсо да кездешет. Мис., СОВдо Кытайдын Кулутка дегенине жаанын огу тийгенде төмөндөгүдөй сүрөттөлөт:

Алты илегер барганы
Дары сыйпай салганы.
Сыйпаган болуп дарыны,
Окту тартып алганы.
Тартканында ок чыкты
Окко кошо көк чыкты.
Көк аралаш кан чыкты (КФ, 573-инв., 194-б.).

Эпосто Э. м-нын өкүлдөрү болгон дарыгерлер же дарыгерлик функцияларды аткарган өзүнчө бир адамдардын социалдык тобу тууралуу да маалыматтар чагылдырылган. Биринчи ирет буларга дарыгерлер, табыптар, илегерлер (орустун лекарь деген сөзүнөн) кирет. Табыпчылык кылгандарга «Манас» б-ча дагы бакшыларды, бүбүлөрдү, ошондой эле ар кандай төлгөчүлөрдү (негизинен далычыларды) киргизсе болот.

Кыргыз Э. м-на тиешелүү болгон жаратылыш объекттери ж-дө да «Манаста» эскерүүлөр бар. Мис., мазар жерлерге баруунун максаттарынын бири дарылануу болгон.

Корутундулап айтканда «Манас» эпосунда Э. м-га байланыштуу бир топ маалыматтар камтылган. Мында чагылдырылган ар кандай дарылар: (өсүмдүк чөптөрдөн, минералдардан, жаныбарлардын продукцияларынан) кыргыз элинин илгерки турмушунда пайдаланылып келгени этнографиялык материалдар

м-н бышыкталып турат. Кыргыз элинин көчмөн турмушунда сынган сөөк-сааkты сакайтуу, айрым башка ооруларды айыктыра билүү кадыресе көрүнүш болгон. Мына ушул илгертен берки келе жаткан Э. м. тууралуу кыргыз элинин эмпирикалык тажрыйбасы «Манас» эпосунда чагылдырылган.

И. Молдобаев

ЭЛДИК МУЗЫКАЛЫК АСПАПТАР «Маната». «Манас» үчилтигинде элдик музыкалык аспаптар кеңири баяндалат. Манасчы Сагымбай Орозбак уулунун вариантында комуз, жез комуз, чоор, сурнай, керней, добулбас, доол (добул) дап, жезнай, жекесан, наама, нагыра, сыбызгы, чилмардан, чымылдак, баңдалуу, жылаажын ж. б. музыкалык аспаптар кандай учурларда ойнолгондору ж-дө кеңири айтылат. Аталган музыкалык аспаптардын кыргыздарга белгилүү болгондугун эпос айгинелейт. «Манас» эпосунда кан Жакып Манастай уулдуу болгондо тойдо айтылуу шайырлар «дутар менен комузун колдоруна алып чертишип», «сурнайларын суулап тартышып, ырчылары ырларын айтышат».

Эпосто баяндалган ар кандай эпизоддо музыкалык аспаптар тойлордо, өзгөчө жортуулдарга аттанышканда, душмандын үшүн алууда жеңиштерге жетишип, желектерин (тууларын) көтөргөндө (илгенде) пайдаланган. Алар негизинен үйлөмө түркүмдөрүндөгү аспаптардан ансамблдешип, чакан оркестрди түзүшкөн. Эпосто ар бир аспаптын добушуна, тартылышына, кагылышына жараша так аныктама, сыпаттоо берилген. «Күлөөчүгү күлдүргөн. Доолбасты бир салып, Жоо келерин билдирген» (СО, 2. 45),– деп душмандын келеринен кабар алса, бирде жоокерлерди чогултууга, бирде жоого, жүрүшкө аттанганда, бирде жеңишти салтанаттаганда кагылган, бирде «добулбас кагылып, тууга байрак тагылган». «Манас» эпосунун варианттарында добулбастын, доол, добул түрлөрү бар. Алар бири-биринен көлөмү, жасалышы жагынан айырмаланса да, добулбастай эле милдетти аткарышкан:

Кол канжыга башына
Бирден доол байлатып,
Билериги – баары алтын
Чагарагы – сары алтын (СО, 2. 45).

Манас баштаган кыргыздар Алтайдан Ала-Тоого көчкөндө «алтын ооз кернейди арылдата тарттырып, алтын доолду кактырып» жөнөшкөн. Ал такай согушту да, көчтү да коштоого алган. Доол, добулбастын дагы бир түрү добул. Ал да жоокерлер жоого жүрүшкө аттанганда кабар берүүчү, жар салуучу аспап катарында колдонгон.

«Манас» эпосунда урма аспаптардын ичинен барабан да бар. Ал да башка аспаптардай эле жоокерчиликтин ар кандай көрүнүштөрүндө кагылган. Мис., Орго кан чабуулга аттанарда:

Урушка сокчу барабан,
Дүңгүрөтө кагыптыр.
Үч жүз миң экен аскери,
Үргүлөп атка мингени,
Чоң уруштун кернейин
Кернейчи тартып ийгени,

Оргодон бөлөк жан калбай
Кара түгүл, кан калбай
Баары урушка киргени (СО, 2. 85),– деп барабан кагылып, керней тартылганда жапырт жоого аттанышып, душмандар м-н салгылашкан. «Керней тартты бапылдап, Сурнай үнү такылдап»,– деп барабан, керней, сурнай үндөрү ансамблдешип да аткарылган.

Элдик музыкабыздагы байыркы аспаптын бири сурнай. Абалтан эле ал дагы аш, тойлордо, жортуулдарда тартылган. Сурнай жеке, башка аспаптардын коштоосунда ансамблдешип, өзүнө чакан оркестрди түзгөн. Көпчүлүк учурда сурнай, керней м-н бирдикте аткарылып: «Керней, сурнай тарттырып Жарчыга кабар айттырып» (СО, 2. 60). Кабар айттыруучу, жоокерлерди, калкты чогултуучу аспап катарында тартылган. Какма музыкалык аспаптардын түркүмүндөгү «чилмарданды кагып шакылдап, көпчүлүктүн баарын кечкен кытай калкылдап» сан колдуу жоокерлер, калайык калың калктын баары чогултулган. Эпосто жезнай, сыбызгы аспаптары дагы сүрөттөлөт. Алар да ар кандай шарттарда тартылган. Мис., элдик салтанатта жезнай м-н сыбызгынын добушу «Жезнай үнү ызылдап, Сыбызгы үнү тызылдап» (СО, 2. 391),– деп айтылат. Башка аспаптардай жезнай да чоң согуштарда, жортуулдарда, чабыштарда кол салууда тартылган.

Эпосто баяндалган аспаптын дагы бири – *дап.* Ал түркүмү жагынан урма аспаптардын тобуна кирет. Дап негизинен какма, үйлөмө, урма аспаптар м-н ансамблдешип аткарылган. Ал добушу жагынан да алар м-н ажарлана айкалышкан. Эпосто дап ж-дө: «Керней тартып бапылдап, Дап согулуп дапылдап» (СО, 2. 391),– деп айтылат. Ошентип, дап, керней, сурнай тартылып, чилмардан ж-а алтын купалуу добулбас кагылган. Эпосто үйлөмө аспаптардан чыңыроон жолугат. Ал дагы башка музыкалык аспаптардай эле көпчүлүк учурда душмандарга чабуул коюуга аттанарда ж-а кан төгүлгөн кармаштарда тартылган. Буга: «Чыңыроон үнү такылдап Сыр баран, үнү жаңырып» деген ыр саптары күбө. Ал добулбас м-н кайымдаша үн алыша кагылып, сыр бараңдарды коштоого алган. Душмандардын үшүн алып, жүрөктөрүн түшүрүүгө да көмөк берген. Эпосто байыркы урма аспаптардын бири – баңдуулу жоого аттанарда жоокерлерди чогултууда, калкка кабар берип жыйноодо кагылган. «Баңдуулусун уруптур, Каңгыраган добушун, Бир күндүк жер угуптур». Баңдуулу да добул, кернейлер м-н кошо кагылып жар чакырууда колдонулган. Эпосто кездешүүчү аспаптардай нагыра да айтылат. Аны «Тойго какчу нагыра, Атемир азыр чалдырды» деген саптары ырастайт. Манас жомогунда жекесан, жылаажын өңдүү музыкалык аспаптардын түрлөрүнө, түркүмдөрүнө кирген ар түрдүү көлөмдөгү, добуштагы коңгуроолор да болгону айтылат. Алар да жортуулдарда кагылган. Мис., жекесан Бокмурундун Көкөтөйдүн ашын бергенде «Жебилгеси жер чийип, Жекесан үнү баш жарып» – деп, сүрөттөлөт. Бул саптар жекесандын добушунун бийиктигин ж-а анын кандай учурда кагыларынан да кабардар кылат. Ал эми жылаажын, жекесандын добушунун назиктиги, көлөмүнүн кичинелиги, кагылышы, жасалышы м-н айырмаланат.

Эпосто наама, дутар өңдүү музыкалык аспаптар да кездешет. Көкөтөйдүн ашына Кокон кандын Козубек, Маргалаңдан Малабек, Алты шаардан Алабек, Букардын каны Темиркандар алтымыштай жигитке ырларын ырдаттырып: «Көчүгү кучак чоң комуз, Дутарларын тарттырып» келишкени айтылат. Ал эми

Нескара ашта каарын төгө: «Бура тартып боор атып, Боз жезден кылган чоор тартып» Коңурбай м-н Жолойго кошулат.

Эпосто эбак музыкалык маданиятыбыздын пайдаланууусунан чыгып калган жекесан, дап, баңдулу (баңдуулу), добулбас, жезнай, чыңыроон, сыбызгы, доол, дутар, добул, жылаажын, най, нагыра, наама, чымылдак, барабан, чилмардан сыяктуу аспаптардай кабар бериши музыкабыздын тарыхынын изилденишине да баалуу салымын кошмокчу.

Б. Алагушов

ЭЛДИК ПЕДАГОГИКА «Манас» эпосунда. Кыргыз элинде жаш муундарга тарбия берүү тажрыйбасынын тамыры тереңде жатат. Педагогика илимдин тармагы катары өз алдынча өнүктүрүлбөгөнү м-н улам кийинки урпактарды тарбиялоо, калктын турмуш-тиричилигинин ажырагыс бөлүгү болгон. Элдин бул багыттагы көз караш, идеялары оозеки чыгармачылыктын мыкты үлгүлөрүндө жогорку көркөмдүктө чагылдырылган. «Манас» эпосу көркөмдүгү жогору, мазмуну терең эң көрүнүктүү чыгарма, элдин өзүн-өзү аңдап билүү каражаты катары кыргыз калкынын педагогикалык көз карашынын кылымдар бою өнүгүшүн жандуу чагылдырып, таалим-тарбия берүү процесси, жаштарга мурунку муундун турмуштук тажрыйбасын өткөрүп берүү практикасы тууралуу кеңири маалымат берет. О. эле эпостун энциклопедиялык мазмуну тарых, география, биология, астрономия, медицина илимдин ж. б. тармактары б-ча угуучуларга билим берүү, дүйнө таанытуу милдетин аткарып, калктын калың катмарына чыгарманын кеңири белгилүү болуп, өзгөчө сүймөнчүлүккө ээ болушу, этикага ж-а моралга байланыштуу элдик түшүнүктөр «Манастын» образдарынын мисалдарында түшүндүрүлүп, жаштарга тарбия берүүнүн эң бир натыйжалуу каражатына айланышына шарт түзгөн.

Тарбия берүү бул аң-сезимдүү процесс, түпкү максаты айкын болгондо гана натыйжалуу болот. Кыргыз эли кандай адамды өстүрүү ж-дө тилек кылган, эмнеге умтулган? Мыкты адам ж-дөгү элдик түшүнүктүн алып жүрүүчүсү Манас баштаган эпостун көптөгөн оң каармандары экенин эске алсак аларга коюлган талап да эң олуттуу. Эл эптеп эле тукумду уланта турган урпак ж-дө ойлобостон, телегейи тегиздикке умтулганын байкоого болот. Ошондуктан эпостогу көптөгөн образдар болуп өткөн ж-а болуп жаткан турмуш чындыгынан, андагы реалдуу адамдардын жорук-жосун, мүнөздөрүнөн гана куралган эмес, ага элдин кыял-тилеги, ой-мүдөөсү да ширетилген. Чыгармада сүрөттөлгөн согуштук демократия доорунун мүнөзү, анын керектөөлөрү жоокердик сапатка басым жасалышын шарттаган. Эл көп кылымдар бою көз каранды эместик, эркиндик үчүн сырткы ж-а ички душмандар м-н күрөшүп келген шартта адам баарынан мурун жоокер катары бааланган. Бул талап жеке эле эр бүлөгө тиешелүү болбостон, кары-жаш, аял-эркек дебей уруу, уруктун бардык мүчөлөрү үчүн баарынан жогору турган милдет болгон. Жогоруда айтылгандарды эл кара күчкө, баатырдыкка гана маани берген экен деп түшүнүүгө болбойт. Адамдын күчү, тунук акылы, бийик адамгерчилиги, адептүү жүрүм-туруму, кылдат өнөрү м-н айкалышып турууга тийиш болгон. Кыргыз элинин идеалы эл-жеринин эркиндигин, көз каранды эместигин бардыгынан жогору койгон патриот, башка элдин өкүлдөрүн сыйлай, урматтай, татыктуусунан дос күтө билген адилет, эмгекти сүйгөн, өнөрдү баалаган эмгекчил ж-а чебер, улууга урмат, кичүүгө ызаат

көрсөткөн адептүү, сулуулукту түшүнгөн сезимтал адам болуп саналган. Идеал каармандар жалаң гана оң сапаттардан түзүлгөн, кенедей кемчилиги жок адамдар болуш керек деп эсептелбейт. Бардык эле тирүү жан сыяктуу алардын кылык-жоруктарында, кылган иштеринде калпыстыктар кезигип, мүнөздөрүндө айрым кемчиликтер учурашына жол берилет. Ал түгүл Манастын өзүндө байкабастык, кенебестик сапаттар бар. Себеби ал – тирүү адамдын жандуу образы катары таасирдүү. Муну м-н чыгарма адамдын жетилүүсү, жеткиленддикке умтулуусу бүтпөй турган түбөлүктүү процесс экендиги ж-дөгү элдин акылман оюн ырастайт.

Балдарды чоңойтуп өстүрүүнүн, аларды эл арасында калыптанган түшүнүккө ылайык тарбиялоонун натыйжалуу каражаты катары кыргыз элинде эмгек, түрдүү оюн-зооктор, сөздүн сыйкырдуу күчү, жакшы адамдардын үлгүсү пайдаланылганын эпостун материалдары ырастайт. Эмгектин адамдын калыптанышындагы ролун жогору баалашып, келечек жоокерлерди анын оор, бирок керектүү мектебинен өткөрүп келгендиги Манасты бала чагында Ошпурга койчулукка бергенинен көрүнөт. Ал эми аскердик оюндарды ойнотуу, кылыч чабуу, найза саюу, жаа тартууга кичинесинен машыктыруу балдарды жоокер катары тарбиялоонун маанилүү шарты болгон.

Кыргыз эли сөздүн күчүнө чоң маани берип «өнөр алды кызыл тил» деп сөзмөрдүктү жогору баалап келген. Ошондуктан, сөздүн касиети кыргыз элинде балага гана эмес чоң кишилерге да таасир этүүгө, аларды оң жолго багыттоого кеңири пайдаланылып, натыйжалуу каражаттардан болгондугун эпостун материалдары далилдейт. Шарт-кырдаалга жараша акыл-насаат, каалоо, ачык же кыйытып айтуу, ант, бата, каргыш, алкыш сыяктуу адамдын акыл-эсине таасир этүүчү сөздүн түрлөрү чыгарманын каармандарынын сүйлөгөн сөздөрүндө көп жолугат. Ал түгүл бир караганда салттык мааниге гана ээ сыяктуу көрүнгөн өлүм алдындагы адамдын керээзи ж-а дүйнөдөн кайткан адам тууралуу кошок да терең тарбиялык мааниге ээ. Манастын керээзинин мазмунунун тереңдиги, таасир этүү күчү атанын балага болгон сүйүүсү, келечеги үчүн тынчсыздануусу, алдын ала камкордук көрүүсү жеке Семетей эле эмес келечек муун үчүн аталардын жасаган иш-аракети катары көрүнгөн. Манастын керээзи – кыргыз элинде баланын тагдыры үчүн атанын зор жоопкерчилигинин күбөсү. Ал эми баланы аман-эсен чоңойтуп, эрезеге жеткирүүдө, коомдун керектөөсүнө ылайык адам кылып тарбиялоодо эненин баа жеткис ролу чыгармада Каныкей, Айчүрөк, Алтынай сыяктуу энелердин образдарынын мисалдарында айгинелейт. Мындан тышкары көптү көргөн аксакалдардын турмуштук бай тажрыйбасына, элдик акылмандыкка ширетилген сөздөрүндө омоктуу маани жатат.

Чыгармада муундардын байланышы, турмуштук тажрыйба, салт-санаа, үрпадат жагдайында топтолгон байлыктардын чыпчыргасын коротпой кийинки муунга өткөрүү маселесине көп көңүл бурулган. Маселенин практикалык чечилишинин эң сонун мисалдарын чыгармадан бир нече ирет жолуктурабыз. Мис., «Семетей» бөлүмүндөгү «Каныкейдин жомогу» эпизодунда акылман эне кенедейинен мекенинен кетүүгө аргасыз болгон уулуна кыргыз жеринин кооздугу, элинин меймандос, баатырдыгы, атасы Манас ж-а анын эр жүрөк чоролорунун каармандыктары, ал түгүл дос-душманы ж-дө бекеринен терип-тепчип айтып олтурбайт. Муну м-н ал Семетейди ошол кооз жердин, баатыр элдин бөлүкчөсү,

баатыр атасынын эрдик иштеринин улантуучусу, бабаларынын руханий байлыгынын мураскору экендигине ынандырат. Бул эпизод – бир чети терең тарбиялык маани бар иш-чара болуп эсептелсе, экинчи жагынан ата мурасын балага тапшыруунун, муундар арасындагы байланыштын жандуу мисалы.

Чыгарманын каармандары өздөрүн тамырсыз камгак катары эмес, өткөн м-н азыркы, азыркы м-н келечектин ортосундагы көпүрө катары сезишет. Ошондуктан алар ата-бабалары жасап кеткен иштери үчүн да жоопкер. Бул сезим аларды укум-тукумун уят кыла турган кылык-жоруктардан качууга аргасыз кылат, алар сыймыктана турган иштерди жасоого, эрдиктерди көрсөтүүгө шыктандырат.

Жыйынтыктап айтканда, «Манас» элдин тарбия жагдайындагы түшүнүк, көз караш, идеяларын чагылдырган, о. эле зор таалим-тарбия берүүчү касиетке ээ педагогикалык кенч болуп саналат. Анда бала, аны өстүрүү, тарбиялоо, турмуштук тажрыйбага үйрөтүү, муундар ортосундагы байланыш сыяктуу маселелер чыгарманын каармандарынын иш-аракеттери, кылык-жоруктары, карымкатнаштары, кагылыштары аркылуу жандуу чагылдырылган. Коюлган маселелердин көркөм чечилишинен элдин бул проблемага зор маани бергендигин, бийик максатты алдыга коюп, аңы турмушка ашыруунун натыйжалуу каражаттарын иштеп чыгып, системалуу пайдаланып ж-а кылымдар бою өркүндөтүп келгендигин байкоого болот.

Д. Саалиева

ЭЛЕМАН – кейипкер, кыпчак уруусунун башчысы, Төштүктүн атасы. СОВ б-ча «Кыргыздардын Алтайдан Ала-Тоого көчкөнү», «Манастын Каныкейге күйөөлөп барганы», «Бокмурундун элге кабар жибергени», «Көкөтөйдү койгону», «Бокмурун Мааникерди мингизип, Айдарга эл чакыртканы», «Коңурбай Бокмурундан Мааникерди өкүм менен сураганы», «Манас менен Коңурбайдын сайышы» окуяларында айтылат.

ЭЛЕМАН – кейипкер, кырк чоронун бири. «Эл башкарган Элеман» деп дайыма «калк башкарган Калкаман» м-н катар эскерилет.

ЭЛИК СҮТҮН БЕРҮҮ – өзү төрөбөсө да, эмчегин эмизбесе да, өз баласындай асыроо, балам деп саноо, өздөй кылып багып өстүрүү. Эпосто Кыргылчал Чубак м-н Каныкей көңүлү жакын деп ушактаганда, Каныкей Чубакты чакырып төмөнкүнү айтат:

Бала бир болуп сен калдың,
Чубак, Эне бир болуп мен калдым,
Чубак, Нойгуттан качып сен келдиң, Чубак,
Эликтей сүтүм мен бердим, Чубак (СК, «Семетей», 1. 169). Мындан Э. с. б-нун мааниси толук айкын болуп турат.

ЭЛИМ, к. *Элимбай.*

ЭЛИМБАЙ, Э л и м – эпизоддук кейипкер, казактын найман уруусунун билерманы. Алмамбет м-н Көкчөнү араздаштыргандардын бири (СО, 2. 243, 247).

ЭЛКИН-ТОО – топоним. Айчүрөк ак куу болуп учуп, дүйнөдөгү алптарды сынап жүргөндө кечилдин каны Коңурбай жолугуп «Азапты мыкты салайын, Аткылап колго түшүрүп, Колукту кылып алайын» (СК, «Семетей», 1. 365),– деп жаа тартып, каран түндү саларда Айчүрөк качып барып кудайга муңун айткан жер.

Кыйын шашып Айчүрөк
Ала-Көлдү басты эми,
Эс жыя албай Айчүрөк
Элкин-Тоо чыгып жатты эми (СК, «Семетей», 1. 367).

ЭЛЧИ – топтун, уруунун, тайпанын, элдин кызыкчылыгын башка элдин алдында коргоп арада жүрүүчү адам. Э-ни дайыма сөз билги, акылман, токтоо, сабырдуу адамдардан дайындашкан. Э-нин, элчиликтин укуктук статустары болгон. Элде «элчи менен жуучуга өлүм жок», «элчинин куну согуш» деген сөздөр бар. Көчмөн элдердин тарыхында Э-лерди өтө сыйлап, өзгөчө урмат көрсөтүшчү. Муну м-н Э-нин элин сыйлагандыкты, өз ара жылуу мамилелерди сактоого кылган аракетти көрсөтүшкөн. Кокусунан Э-ни ойдогудай тоспой же болбосо өлтүрүп коюшса, анда мындай мамилелер сөзсүз түрдө эки элдин кагылышуусуна алып келген.

«Манас» эпосунда Э. дайындоо, аны кабыл алуу, узатуу, жети кандын чатагы эпизодунда таасын көрүнөт. Жети кан Манаска Э. жибергенде Манасты сестентүү үчүн Э-ге ат үстүнөн салам бергиниң, үйдө отурса камчы сүйрөп киргиниң, чогоол сүйлөгүн деп кеңеш айтышат. Ар бир кыймылдын өзүнүн символдору болгон, билген адам аларды айттырбай эле түшүнгөн. Эпосто бир тараптын экинчи бир тарап м-н жарашуу, элдешүү, сүйлөшүү ж. б. иштерди жүргүзүүчү ишенимдүү өкүл катарында кыргыздардан өткүр чечен Ажыбай, эпикалык душман тараптан Нескара Э-лик милдет аткарат. Мис., СКВ б-ча Чоң казаттын соңунда Чубак колго түшүрүп алган Нескаранын сунушу б-ча Эсенканга Ажыбай м-н Үрбүнү Э-ге жиберишет. Эсенкан билермандары м-н кеңешип, жарашууга макул болуп, Манаска Чет-Бээжиндин кандыгын берет.

А. Көчкүнов

ЭМГЕК темасы «Манаста». Адамдардын аң-сезимдүү максатка ылайык иши, аракети, жумушу, о. эле алардын жигердүүлүк сапатынын белгиси. «Манас» эпосунда ак калпак элибиздин бейкутчулукта жашаган турмушундагы кен эритүүчү көөрүкчүлүгү, уста узануучу, төрт түлүк малды багуу аны аман асыроо, жер иштетип дыйканчылык м-н эмгектенүүсү кеңири, ары таамай, таасын чагылдырылган.

Басып алган эл м-н уруунун башчысы өзү күч м-н каратып алган элдер м-н урууларды кылычтын мизине салып, зордоп иштетүү м-н, алардан түшкөн олжону бүт ээлеп алган. Алсак, эл атасы, журт эгеси Каракан дүйнөдөн кайткында, сөөк өчтү душмандар Молто, Алооке, Эсенкан көп кол м-н капарсыз жаткан кыргыз элин чаап алышып, уюткулуу элдин бирин тереңге, бирин Эренге, бирин Каңгайга, бирин Алтайга тентитип, айдап жиберет.

Манастын атасы Жакып кан м-н Акбалта кырк үйлүүсү м-н Алтай деген жерге айдалат. Эрксизден айдалгандар бөтөн эл, бөтөн жерде эмне кылар айласын таппай карайлап тургандарга Акбалта: «Эмгек кыл балдар, эмгек кыл, Арыганың семирет, ачкан курсак тоюнат» (СК, 1. 84),– деп азып-тозгондорду эртеңки жакшылыктын болорунан күдөр үзбөөгө чакырып, өзгөчө жаштарды эмгек кылууга үндөйт. Жакып баш болуп сүрүлүп баргандар ак эмгектин аркасында алтын кенин казышып, эгин айдашып, алардын көчүшүн койго, табагын тайга сатышып, сандыгын сары алтын мүлккө толтуруп, төрт түлүк малынын түмөнү түрүлгөн атагы ай-ааламга тараган эсепсиз бай болот.

Эмгектин бөлүнүшү б-ча да байыркы учурларда эле болгондугун «Манас» эпосу да ырастайт. Маселен, койчу башчысы Ошпур, жылкычысы Ыйман, төөчүсү Сарбан, уйчусу Байбол, төлгөчү Кара Төлөгү, Агыдай далы көрүүчү, Ырамандын ырчысы, кабарчысы Жаш Айдар м-н эр Шууту, кароолчусу Сереги м-н Жоорунчу, тилмечи алтымыш буруу тил билген Ажыбай, кара тилин кайраган чечен, элчиси Үрбү, балбаны алп Кошой, Акаяр, чыканактай эр Агыш, жоокерчиликтеги чалгынчысы Алмамбет, Сыргак, алдыда болуучу жакшылык м-н жамандыкты жаңылбай билген акылман – көз ачыгы Бакай, Канықей, чайчысы Тазбаймат, дарыгери Канықей, Момунжан болуп берилишинен эле «Манас» үчилтигинде эмгекти бөлүнүшүнүн бардык түрүн, б. а. акыл эмгеги м-н күч эмгегинин жиктелишин көрүүгө болот. Ал эми «Капка кармап турчусу, Он эки күзөт бир малай» (СО, КФ, 584-инв., 27-б.),– деп үй кызматына жараша бөлүштүрүү да ачык байкалат.

Эпос дыйканчылык тууралуу да аздыр-көптүр кабар берет. Жаш Манас Алтайдан Ала-Тоого көчүп келгенде, атасынын малкорлугуна, ач көздүгүнө таарынып үйүнөн кетип калып, жолдон Баба дыйканга жолугуп, анын кеңеши б-ча экөөлөп жер айдашат. Манас өзүнүн маңдай тери, ак эмгеги м-н тапкан эгиндин мол түшүмүнө Аккуланы сатып алат.

Темир узануучулар эл-жерди коргогон баатырлар м-н эр азаматтарды «шиберге койсо өрт, шилтегени мүрт кеткен кылычтар, сайганын тешип өткөн сыр найзалар, чапса кылыч кеспеген, ок жаңылып кетпеген соот, чопкуттар, ат жабдуулар м-н камсыз кылып турушкан.

Эпосто эркектердин эмгегине караганда аялдардын эмгеги бөтөнчө даңазаланат.

Канықей баш болгон аялдар өмүрлүк жолдошторунун жоосун жеңип, аман-эсен жеңиш м-н кайтып келүүсүн тилешип: «Керишке кийсе ок өтпөс, Найзанын учу тешпеген. Нар кескен огу кеспеген» (СК 2. 59) согуштук кийим-кечектер м-н камсыз кылып, айлап-жылдап ичсе түгөнбөс гүл азыктарды даярдап беришет.

Акылман Канықей Манас дүйнөдөн кайтканда бир адамга билгизбей, бир адамга туйгузбай, кара зоо бетин ойдуруп, ооз жагынан бир киши баткандай, төр жагына алты миң кой жаткандай жай каздырып, айкөлүнүн сөөгүн коёт. Ичи жарык болсун деп жакут желек каухарды катар-катар койдурат, үстү түшүп кетпесин үчүн алтындан түркүк орноттурат. Салкын болсун үчүн, ичи ылдый суу жүргүзүп, асты жумшак болсун деп арчанын күлүн төктүрүп, кырк жылы сууга чыласа, кылк этип оңуп койбогон алтындан соккон килемди салдырат. Айкөлүнүн эл-жерине кылган эмгеги, көрсөткөн баатырдык эрдиктери, иштери эч унутулбас үчүн:

Жети миң эркеч бир кырып,
Кыш кайнатып бек салдым
Жети кылым өткүчө
Жетигимдин күмбөзү (СК, «Семетей», 1. 155) бузулбай турсун

деп көргөн адамды таң калтырган күмбөз салдырат.

Эпос ак ниети, адал эмгеги м-н жасаган иш эч качан өлбөйт, унутулбайт деген идеяны даңазалайт.

Бүгүнкү күндө келечектин ээлери болгон жаш муундарыбызды эмгекке тарбиялоодо «Манас» эпосунун таасири өтө күчтүү.

М. Дүйшөнбеков, К. Жумалиев

ЭМИЛ – эпизоддук кейипкер, кыргыз баатыры. Айчүрөктү олжологону келген Кыястын колу м-н урушта курман болот (СК, «Семетей», 1. 334).

ЭМИЛ – эпизоддук кейипкер. Эжибайдын атасы экендиги гана айтылат (КВ, «Сейтек», 38).

ЭМИЛ – топоним. Эпостун айрым эпизоддорунда кыргыздар мекендеген жер. Көкөтөйдүн керээзинде Э. суусу аркылуу Бээжинди көздөй жол м-н кеткени айтылат (СО, 3. 22). Географиялык реалияда Борб. Жунгариядагы суу ж-а анын боюндагы шаар.

ЭМЧЕКТЕШ ТУУГАН – башка уруунун өкүлүн асырап алууда колдонулуучу ырым, урууга жаңы кабыл алынган баланы, аны багып алуучу эмчегин эмизүү аркылуу аны өз балдары м-н тең укукта, өз баласы катары эсептейт. Изилдөөлөргө караганда Э. т. бөлүү коомдун баштапкы баскычтарынын биринде аскердик демократия шарттарында пайда болгон. Кандайдыр бир себептерден өз журтунан, ата-энесинен, туугандарынан ажырап калган адам башка уруунун өкүлдөрү м-н туугандык байланышты түзүүгө аракеттенет. Дүйнөнүн элдеринде туугандашуунун ар кандай жолдору, инициациялары болуп келген. Түрк-моңгол элдеринде, алардын ичинде кыргыздарда да туугандашуунун таралган түрү эмчек эмүү болуп эсептелген. Бул процесс эпостун Алмамбетке байланыштуу эпизоддо таасын көрсөтүлгөн:

Оң эмчегин алганы,
Оозуна Манас алганы,
Сол эмчегин алганы,
Алмамбет ээлеп калганы (СО, 2. 337).

Бул ырым көпчүлүк элдин алдында өткөн. Эмчекти эмгенден кийин чоочун адам жаңы коллективдин курамына толук укуктуу мүчө катары кирген. Эпосто «Энеден экөө болдум деп, Эр Манас айтып мындай кеп» деген ыр сабы буга далил. Мындан кийин Манас элине сүйүнчүлөп, Алмамбеттин урматына той берет.

Э. т. ата-эненин өз балдары кандай мамиле кылса ошондой мамиле кылган. Ата-эне да ага өз балдарындай мамиле кылып үйлөнтүп-жайлантып, энчи болуп, бүлөнүн толук мүчөсү катары карашкан.

А. Көчкүнов

ЭНГЕ-ТӨРӨ – «Мажму ат-таварихте» Токтомуштун аталаш бир тууганы, монгол урууларынын башкаруучусу, Манас баатырдын союздашы. Уулу Мухамедбекти он миң могол м-н калмакка каршы жиберген. Ал эми тарыхый булактар б-ча ал Моголистан мамлекетинин улук башкаруучуларынын бири болгон. 1387–88-ж. Тимурга каршы Токтомуш м-н союз түзүп, Ташкен, Самаркан ж-а Бухара айланасына чабуулга катышкан. Тимур 1389-ж. ж-а 1390-ж. Моголстанга жасаган жортуулдарында Э. т-нү Тарбагатайда ж-а Каратал дарыясынын боюнда жеңген.

ЭНЕ-САЙ, Е н и с е й (хант, эвенк, иондесси – Чоң-Суу, Чоң-Өзөн) – топоним. Айрым айтуучулардын (Ы. Абдыракман уулу, Жусуп Мамай) варианттарында

гана кыргыздардын жашаган жери, алгачкы ата мекени катары эскерилет. Мис., «Аяк жагы кыргыздын Үч-Аралга жай алып, Баш жагы кыргыздын Энесей тоосун таянып» (ЫА, КФ, 142-инв., 2-б.). «Орозду баатыр ал кезде Эне-Сайды жердеди, Төкөөрүн салган душманга теги эле моюн бербеди» (ЖМ, 1. 20-б.). Э.-С. деген географиялык атты кыргыздар совет бийлигинин мезгилинде гана кабыл алган. Академик В. В. Бартольддун «Киргизы» (Кыргыздар, тарыхый очерк) деген эмгеги 1927-ж. Фрунзе шаарынан чыккан соң, кыргыз интеллигенттеринин чөйрөсүнө белгилүү болуп, андан жалпы элге тарала баштаган.

19-к-дын ортосунда Ч. Валиханов кыргыздарга келгенде эл өздөрүнүн тарыхы ж-дө: түпкү ата мекени Анжыян тоолору экендигин, Эртыштын жогорку агымын, Алтай, Каңгай тоолорунун батыш тарабына чейинки жерлерде көчүп-конуп мекендеп жүргөндүгүн жазып калтырган. Энесей ж-дө эч кандай маалыматтарды учураткан эмес. О. эле совет дооруна чейин жыйналган эпостун материалдарында да жок. Белгилүү этнограф-тарыхчы С. М. Абрамзон да Э.-С. деген топоним кийин кыргыздарга китептик таасир аркылуу киргендигин белгилеген.

Орусия 16-к-дын аягынан тартып Сибирди каратып, 17-к-да топографиялык чиймеге түшүрүү иштерин жүргүзгөн мезгилде «Энесей» деген топоним да тарыхый этнографиялык адабияттарда пайда боло баштаган. Кийинчерээк Сибирдин географиялык картасын түзгөн кезде азыркы Енисей (Эне-Сай) деген улуу өзөн агып чыккан башатынан (Тува) тартып, куйган жерине (Түндүк Муз океаны) чейин жалпысынан ушул ат м-н аталып калган. Енисей өзөнүнүн бойлорунда туруктуу жашаган жергиликтүү элдердин ар бири өздөрүнчө атап келишкен, азыр да ошол элдик ат м-н аташат. Мис., тувалыктар – Улуг-Хем (Бий-Хем м-н Ха-Хемдин кошулган жеринен баштап), хакастар – Ким дешет.

Э. Абдылдаев

ЭНТЕРИ – эпизоддук кейипкер. Көзкамандар Манасты уулаганда Каныкей «куюн көтөн Энтерини» жиберип, Меккеден, Мисирден, Багдаттан дары алдырып, Манасты дарылаганын Семетейге айтат (СК, «Семетей», 1. 201).

ЭНЧИ – кыргыз элинин мүлктүк мамилелериндеги категория. Патриархалдык мамилелер бузулуп, чоң бүлө жамааттарынын ордуна моногамдуу бүлөлөрдүн келип чыгышы м-н пайда болгон. Баласы үйлөнгөндөн бир аз убакыт өткөндөн кийин атасы ага Э. катары жалпы оокаттан утурумдук оокат үчүн буюм-тайым (боз үй, жууркан-төшөк, идиш-аяк), мал ж-а өндүрүш куралдарынан бөлүп берген. Бирок, көпчүлүк убактарда баласынын чарбасы чоң үй м-н бирдиктүү болгон (мал, тамак-аш чогуу болгон). Э. бөлүүнүн өзүнүн жөрөлгөсү болгон. Э. үйлөнгөн балдарды бөлүү, чоң үй м-н баласынын үйүнүн ортосундагы мамилелерди жөнгө салуу б-ча атайын милдет ж-а укуктар каралган. Эпосто Манас м-н эмчектеш Алмамбетке беш жүз кара, бир миң кой Э. берилгени айтылат.

ЭПИЗОД – сюжеттүү чыгармалардагы өзүнчө башталышы ж-а аякталышы бар, ошол эле кезде башка окуялар м-н бирдикте, сюжетти түзгөн майда бөлүкчө, чыгармадагы бир учур. Э-дордун көптүгү, жыштыгы б-ча «Манас» дүйнөлүк көркөм маданиятта уникалдуу көрүнүш. Э-дордун арбындыгы чыгарманын көлөмдүүлүгү м-н гана аныкталбайт, биринчи кезекте окуя-кырдаалдардын алмашуусу, биримдиги, байланышы зарыл. Э. негизинен жардамчы ж-а негизги Э-го ажырымдалат. Мис., «Чоң казат» бөлүмү СОВ б-ча «Жети кан куралып,

Манаска кылмак болуп кеңешкени», «Элчилердин Манаска барып учураганы» деген сыяктуу негизги Э-дордон турат да, алардын ичинде да майда, жардамчы Э-дор болот. Манасчылар эл арасына чыгып, «Манас» айтканда мына ушундай негизги Э-дорду айтып, баштап, аны соңуна жеткире айтышкан.

ЭПИКАЛЫК ЖАНРДЫН ЭВОЛЮЦИЯСЫ, к. *Баатырдык эпос.*

ЭПИКАЛЫК ЦИКЛДЕШТИРҮҮ – ар түрдүү темадагы эпикалык окуялардын бир борборго же бир каарманга байланыштырып тизмектелиши. «Манастын» азыркы классикалык абалга жетишинде өтө узак ж-а татаал эволюциялык процесс болгон Э. ц-нүн ролу зор.

Эпостун Э. ц. маселесин эпикалык окуялардын механикалык түрдө бириктирилген жыйындысы катары эмес, кыргыз элинин тарыхынын белгилүү бир кырдаалында, ошол учурдагы негизги идеологиялык талапка ылайык турмуштук тарыхый зарылдык келип чыккан закон ченемдүү кубулуш катары кароо керек. Фольклор изилдөөчү В. Я. Владимирцов «Манас» м-н «Жангар» эпосторуу өнүгүүнүн бирдей баскычтарынан өтүп, бир канча поэмалардын эпикалык циклдешүүсүнүн натыйжасында түзүлгөнүн белгилеп, мындай татаал түзүлүштөгү эпопеялардын жаралышына ошол доордогу баскынчылык согуштардын күчөшү, элдин саясий биримдигинин, аң-сезиминин өнүгүшү сыяктуу тарыхый факторлор м-н шартталгандыгын көрсөтөт. «Манас» эпосунун окуяларынын Э. ц. принцибинде бир каармандын айланасына топтоштурула башталышы да кыргыз элинин тарыхындагы конкреттүү учурдагы коомдук башкы идеология м-н жалпы элдик бир борборлоштурулган бийликке умтулуу идеясынын көркөм туюндурулушу м-н байланышат; б. а. Э. ц. бул биригүү идеясынын туюндурулушунун көркөм формасы. Баатырдык эпостор алгачкы абалында типтеш поэтикалык схемадан башталган өмүр баяндык мүнөздөгү баяндама болуп эсептелгени м-н Э. ц. процессинде ар бир эпос өзүнчө жаңы эпизоддор, жаңы окуялар м-н толукталып ошого жараша кеңейип жүрүп олтурат. Эпикалык чыгармалар өнүгүү жолунда жөнөкөйдөн татаалга өтөт, б. а. жомоктук-мифтик эпостон тарыхый-баатырдык эпоско айланат. Ушундан улам эпостор өнүгүшүнүн улам кийинки баскычтарында реалдуу турмуш чындыгы көбүрөөк чагылдырылат да, көөнө үлгүдөгү баатырдык жомоктордон айырмаланып, тарыхый эпостордо турмуштук көрүнүштөрдүн бири болгон трагедиялуулукка жол берилет. Буга «Манастын» Алымсарык, Кулансарык ж-дөгү эң акыркы бөлүмдөрү күбө болот.

А. Жайнакова

ЭПИТЕТ (гр. epitheton) – жалгануу, кошумча сүрөттөлүп жаткан нерсенин сапатын, мүнөздүү белгисин баса көрсөтүп, аныктап, ага көркөм элес, поэтикалык кооздук берүүчү көркөм сөз каражаттарынын бири. Айрым окумуштуулар аны жалаң стилистикалык ыкма деп гана эсептешсе (көркөм аныктоочторду, толуктоочторду ж-а алардын экспрессиялуулук касиеттерин гана Э-ке киргизишет), башка бир тобу кеңири планда карашат. Маселен, Л. И. Тимофеев сөздүн кең маанисине ар кандай эле түшүнүктөрдү толуктап, анын ар түрдүү мүнөздөрүн, сапат, абалдарын аныктап турган сөздөрдү түшүнөт. Мындай болгондо сын атоочтун баары тең Э-ке жатат. «Манас» эпосунда Э. көп түрдүү ж-а арбын. Жайылма чоң формаларынан тартып эң кыска ж-а так аныктама түрүндөгү Э-ке чейин учурайт. Колдонулушу жагынан ал *салыштыруу, гипербола* сыяк-

туу эле эпосто кеңири жолуккан көркөм сөз каражаты болуп эсептелет. Эпостогу Э-тер түзүлүшү жагынан бир нече түргө бөлүнөт: туруктуу (индивидуалдуу) Э., мүнөздөмө Э., жайылма (развернутый) Э. туруктуу Э. – эпосто каармандын, тулпарлардын же заттын, кубулуштун жеке өзүнө гана таандык касиетин айгинелеп, дайыма өзгөрбөй айтылган Э. Мис., Жайма Көкүл Айдар, Төкөр уста Бөлөкбай, Катагандын кан Кошой, Айкөл Манас, Кабылан Манас, Кан жыттанган эр Жолой, Дан жыттанган эр Жолой, ж. б. Туруктуу Э. бинардык конструкцияда да, көп компоненттүү ж-а жайылма Э. тутумунда да учурай берет. Мис.:

Эки Кемин жайлаган,
Эгиз кара ат байлаган,
Кара токой мал эткен,
Кара үңкүрдү үй эткен,
Кара тилин кайраган
Кан алдында сайраган
Эйбит таздын эр Үрбү
Жетимиш эки тил билген
Жеткилең чечен эр эле.

Үрбүнүн ушул мүнөздөмөсү 1862-ж. В. В. Радлов жазып алган вариантта да, Ч. Валиханов жазып алган үзүндүдө да, СОВдо да ж. б. материалдарда ошол бойдон же азыноолак гана өзгөрүүсү м-н айтылат. Бул Э-ти көп компоненттүү, индивидуалдуу, жайылма ж-а Үрбүнүн туруктуу мүнөздөмө Э-и десек болот. Эпосто мындай Э. жүздөп саналат.

Конструкциялык курулушу жагынан Э. бинардык же кошмок компоненттүү Э. (аныкталгыч зат атооч ж-а аныктагыч сын атооч), үч компоненттүү, төрт ж-а көп компоненттүү болуп бөлүнөт. Бинардык кошмок компоненттүү Э. эпосто Э-тин эң жөнөкөй түрүнө жатат. Мис., Эр Манас, Шер Манас, Кабылан Кошой, Кан Кошой ж. б. Эпосто көптөгөн каармандардын ысымдары м-н тулпарларынын аталыштарынын өзүлөрү эле кандайдыр бир даражада бинардык конструкцияга жатат. Мис., Айгожо (Ай+Кожо), Жаш Айдар, Кыргылчал же Кыргынчал (кыргын, кыргыл+чал), Айчүрөк (ай+чүрөк), Коңурбай (хонгр+бай), Ажыбай (ажы+бай), Бозуул (боз+уул) ж. б. Булардан башка Кан Кожо, Ак Сайкал, Кыз Сайкал, Кара Төлөк сыяктуу ажырап турган аныктамалар бар. Үч компоненттүү конструкцияларга төмөнкүдөй түзүлүштөр кирет: катагандын кан Кошой, төлгөчү кара Толок, кыяматтык кыз Сайкал, кырктын башы Кыргылчал ж. б. Ал эми жайылма конструкция же көп компоненттүү Э. системасына жогоруда Үрбүнүн мүнөздөмөсү өндүү Э-ттер кирет.

Мазмуну жагынан да эпостогу Э-ти бир канча түргө бөлүүгө болот: Каармандарды мүнөздөгөн Э. (жогоруда келтирилген мисалдар). Эпостогу тулпарларды, унааларды мүнөздөгөн Э.: Аккула (ак+кула), Сарала (сары+ала), Аксаргыл (ак+саргыл), Алгара (ала+кара), Кокбука (көк+бука) ж. б. Баатырлардын Э-ти сыңары эле тулпарлардын, унаалардын Э-тери да бинардык конструкциядан жайылма Э-ге чейин көптөгөн түрлөрдө учурай берет.

Курал-жарак, эмерек-шаймандардын Э-тери жоо куралдарын (сырнайза, айбалта, ак болот кылыч ж. б.), жоо кийимдерин (туулга, чопкут, ак күбө тон, көк күбө тон, соот, калкан ж. б.), ат жабдыктарын (алтын ээр, абайы жабуу, калы

килем, кара жаак булдурсун ж. б.), ошондой эле турмуш-тиричиликтеги ар түрдүү эмерек-шаймандардын Э-терин камтыйт. Эпостогу табият кубулуштарына, убакыт, мезгил, чен бирдиктерине карата айтылган Э. тобун да бөлүп кароого болот (ызгаар кыш, саратан жай, кеч күз, кара бурут, караңгы түн ж. б.). Эпосто топонимдик (жер ортосу Боз-Дөбө, Ысык-Көл, Кара-Тоо, Ала-Тоо, Эки-Кемин, Козу-Башы, Копо, Үйрүлмөнүн Кара-Саз ж. б.) ж-а этнонимдик (Сары Ногой, Калың кара көп манжуу, калың кыргыз, ойрот, алтайлык кара кан эли *ж.* б.) Э-тер да кеңири чагылдырылган. Булардын көпчүлүгү бири-бирине өтмө катар жуурулушуп кеткен учурда кезиктирүүгө болот.

Э-ти сын-сыпатты аныктоо функциясы жагынан да бөлүп кароого болот. Сандык аныктамалар: кырк чоро, тогуз кабат асман, жердин жети бурчу, кырк чилтен, миң сан кол; о. эле сакраменталдык сандар да бар: (3, 7, 9, 12, 30, 40). Түстүк аныктамаларды: ак, кара, сары, кызыл, көк, жашыл өңдүү сын атооч сөздөр түзөт. Тутумунда «ак» сөзү бар Э-тер Ч. Т. Валиханов жазып алган 3319 саптан турган *«Көкөтөйдүн ашында»* эле алардын саны отузга жетет да, кайталоолору м-н жүздөн ашат: ак казан, ак сарай, ак көбө (тон), ак тикен, ак шумкар, ак кагаз (кат), ак чатыр, ак ээр, ак болот, ак бата, ак келте, ак тинте, ак олпок (тон), ак Жол, ак боз ат, ак коён ж. б. В. В. Радлов жазып алган варианттагы «Бокмурун» эпизодунда ушундай эле пропорция сакталган. Эпостун баш каармаңы Манастын Э-тери эле ушул гана «Көкөтөйдүн ашында» өтө көп түрдүү экендигин көрсөтүүгө болот. Манас: эр, баатыр, падыша, эңчегер бойлуу эр Манас, Жакып кан уулу Манас кан, Жакып кан уулу жаш Манас, Жакыптын уулу жаш Манас, сайын таажы Манас, Самарканда сарт Манас, сары кулак ит Манас (ситуативдик Э. – бир гана жолу учурайт), баатыр туулган эр Манас ж. б. болуп жыйырмадай аныктамага жетет. Эпостогу Э-тер функциялык ж-а структуралык түзүлүшү бир топ татаал ж-а көп кырдуу. Э-тин поэтикалык көркөм тилдин өзүнчө бир катмары катары калыптанып, жалпы курулушу, негизги белгилери жагынан көпчүлүк элдерге бирдей таандык белгилери болгону м-н анын ички маани-маңызында, конкреттүү ар бир чыгармада же белгилүү бир жанрлардын тобунда аткарган функцияларында өзгөчөлүк байкалат. «Манас» эпосунун Э-тери ж-дө бирин-эки жалпы маанидеги пикирлер бар (Б. Керимжанова, С. Бегалиев, Р. Кыдырбаева, С. Закиров ж. б.). Эпостун Э-тери атайын ж-а ар тараптан изилдөөгө муктаж.

К. Ботояров

ЭПОПЕЯ, к. *Эпос.*

ЭПОС (гр. epos – сөз, кеп, баян) – элдин башынан өткөргөн баатырдык иштерин даңазалаган ыр түрүндөгү эпикалык чыгарма. Э-то элдин, улуттун, өлкөнүн тагдырын чече турган зор окуялар көркөм сүрөттөлөт. Эпопея тарыхый бөтөнчө шартта жаралат. Ал тарыхый шартта адам өзүн коомдон болуп карабайт, өзүнүн жеке кызыкчылыгын коомдун кызыкчылыгынан ажыратпайт. Э-тун мазмунун улуттун тарыхындагы баатырдык окуялар түзөт. Алгачкы баатырдык эпосто элдин мифтик түшүнүктөрү кеңири орун алган. Кыргыздарда мифтик көөнө баатырдык эпостор да бар. Алардын мыкты үлгүлөрү – «Эр Төштүк», «Кожожаш». Буларда мифтик баатырдык эпостун мүнөздүү белгилери кеңири сакталган. К. Маркс байыркы гректердин баатырдык эпосторунун арсеналы гана эмес, негизин да байыркы грек мифтери түзгөнүн баса белгилеген. «Илиада», «Одис-

сея» өңдүү эпостор «адамзаттын балалык доорунда» гана жаралышы мүмкүн. Ал мезгилде турмуш «поэзия жана проза» болуп бөлүнө элек, социалдык карама-каршылыктар анча ачык билине элек болот. Ошондуктан, аңгемечи, жомокчу чыгармасын өзүнүн атынан гана эмес, мекендештеринин атынан баяндайт. «Элдүүлүк – эпикалык поэманын бирден бир негизги шарты» (В. Г. Белинский). Баатырдык Э-то жомокчу жалпы элдик, улуттук ой-сезимдерди билдирген адам катары аракеттенет. Э-ко турмушту кеңири, ар тараптан көркөм сүрөттөп берүү мүнөздүү. Байыркы Грециянын бүт турмушу (үрп-адаты, салты, ишеними, рухий түшүнүктөрү ж. б.) Гомердин чыгармачылыгында кандай көркөм чагылса, кыргыздардын «Манас» Э-унда да кеңири масштабда сүрөттөлөт. Байыркы гректер, о. эле кыргыздар өзүлөрүнүн баатырдык Э-торунан өздөрүн кызыктырган бардык суроолорго жооп алышкан. «Манас», «Илиада» өңдүү Э-тордо улуттук аң-сезимдин бардык олуттуу жактары көркөм баяндалган. Демек, «Манас», «Илиада» өңдүү эпопеялар чыныгы кайраткердик, эрдик, баатырдык жогору бааланып, айрыкча көркөм даңкталат. Мына ушуга байланыштуу «Манас», «Илиада», «Одиссея» ж. б. Э-тордун негизги мазмунун согуштук окуялар түзгөндүгү бекер эмес. Согуштук конфликт, согуштук кагылыштар баатырдык доордо жашашкан элдердин кулк-мүнөзүн бөтөнчө ачып, алардын жашоо турмушундагы олуттуу өзгөчөлүктөрдү кеңири көркөм баяндоого шарт түзгөндүгүн көрөбүз. Э-то коомдун ж-а улуттук мүнөздүн олуттуу белгилери сөзсүз орун алат.

Баатырдык Э-тун сюжеттик курулушу, композициялык түзүлүшү, образдар системасы, көркөм формасы да бир катар мүнөздүү өзгөчөлүктөргө ээ. Дүйнөгө белгилүү «Манас», «Шах-Намэ» өңдүү чыгармалар кеңири сюжеттүү, окуяларга бай, көп каармандуу, ар түрдүү көркөм каражаттарга өтө бай. Мис., «Манас» эпосу – генеалогиялык циклдештирүү принциби б-ча өнүккөн чыгарма. Эпос Манас баатырдын эрдиги м-н башталып, анын уулу Семетей, небереси Сейтектин эрдиги м-н бүтөт. Улуу манасчы Саякбайдын варианты б-ча Манас баатырдын беш муунуна чейин баяндалат. Ал эми Кытай жеринде жашаган Жусуп Мамай «Манас» эпосун сегиз муунга чейин жеткирет. «Манас» эпосунун ар бир бөлүгү – өзүнчө жеке мүнөздүү өзгөчөлүктөргө ээ болгон бир бүтүн чыгарма. Чыгарманын ар бир бөлүгү *биографиялык циклдештирүү* принциби б-ча өнүгөт. Эпостун сюжети Манас баатырдын – өмүрүнө байланыштуу негизги өзөк окуялардын айланасында өнүгөт. Башка кошумча окуялар мына ушул негизги окуяларга баш ийип, аларды толуктап турат. «Манас» эпосундагы эпикалык борбор – Манас баатырдын образы, калган образдар ушул негизги, башкы образдын тегерегине топтолот.

Коомдук турмуштун өзгөрүшү м-н Э-тун мүнөзү, мазмуну өзгөрөт. «Манас», «Илиада» өңдүү эпостордо белгилүү бир доордо элдик чыгармалар катары бааланып, баркталып, муундан муунга өтүп келе жатат. Баатырдык Э-то элдин мүнөзүндө бөтөнчө белгилер: жашаган элдердин турмушка, дүйнөгө болгон көз караштары, мамилелери, көз карандысыздык үчүн күрөшү эпикалык планда көркөм чагылдырылгандыктан ар бири өзгөчө кайталангыс мүнөзгө, өзгөчөлүккө ээ. Анткени, ушул чыгармалар жаралган ошол мезгил, доор, байыркы адамдардын жашоо турмушу да кайталангыс.

Коомдук турмуштун өзгөрүшү м-н Э-тун мазмуну да өзгөрөт, ар түрдүү темадагы чыгармалар жаралат. Өнүккөн жазма адабияты болбогон көчмөн элдер-

де негизинен баатырдык мазмундагы Э-тор өнүгүп келген. Кыргыздарда «Манас» эпосунан тышкары «кенже баатырдык эпос» деген ат м-н белгилүү болгон «Курманбек», «Жаныш-Байыш», «Эр Солтоной» сыяктуу чыгармалар бар. Бул эпостордо кыргыз элинин жашоосундагы кийинки тарыхый доорлор көркөм баяндалган. Булардагы негизги тема да элдин сырттан басып кирген душмандарга каршы күрөшү. «Манаста» мифтик, фантастикалык сюжеттер, образдар арбын учураса, кенже баатырдык Э-то негизинен реалдуу тарыхый окуялар көркөм сүрөттөлөт.

Э. элдердин коомдук турмушунда бөтөнчө олуттуу көркөм мааниге ээ кеңири тараган эпикалык чыгармалардын бири. Коомдук турмуштун өнүгүшү м-н бирге социалдык карама-каршылыктардын күч алышы «Манас», «Илиада» өндүү чыгармалардын жаралышына объективдүү шарттар түзүлө баштайт.

Кийин улуттук-боштондук согуштарды, пролетариаттын боштондук кыймылдарынын таасири м-н эпостун жаңы үлгүлөрү пайда болот.

Ошентип, эпостун эң негизги белгиси – анда сүрөттөлгөн окуя мекендин, элдин, улуттун тагдырын чечет, анын башкы каарманы өзүнүн бүт өмүрүн, күч-кубатын патриоттук идеяны ишке ашырууга жумшайт (к. *Патриоттуулук).* Башкы каармандын бүт кызыкчылыгы эл-жердин кызыкчылыгы м-н дал келет. Ошондуктан, образ жеке мүнөзгө ээ болуу м-н бирге элдин мүнөзүндөгү бардык жакшы сапаттарды өзүнө алып, чыныгы типтүү образ болуп калат (к. *Тип, Типтүүлүк).*

Эпос бир эле доордун көркөм дүйнөсү болбостон анда көптөгөн доорлорго мүнөздүү касиеттери орун алат. Э-тун эстетикалык, тарыхый, философиялык мааниси өтө зор.

С. Бегалиев

«ЭПОС “МАНАС” КАК ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЫ КИРГИЗСКОГО НАРОДА» (**“**Манас” эпосу кыргыз элинин рухтук байлыгын изилдөөдөгү булак катары») – Я. *Молдобаевдин* эмгеги (Ф., 1989). Киришүү, 6 бап ж-а корутундудан турат. Эмгекте «Манас» эпосун кыргыз элинин рухтук мад-тын изилдөөдөгү булак катары атайы кароого аракет жасалган (мифология, дин, каада-салт, элдик түшүнүктөр, музыка аспаптары ж. б.). Монографияда эпостун революцияга чейин ж-а советтик мезгилде жазылып, басмадан чыккан варианттары объектиге алынган. О. эле кыргыз фольклорунун башка жанрларынан да маалыматтар берилген. Далилдөөчү материал катары тарыхтын, этнографиянын, археологиянын ж. б. тармактардын жазма булактары пайдаланылган.

ЭПОСТУН ГЕОГРАФИЯЛЫК ТАРАЛЫШЫ. «Манас» эпосунун өзгөчөлүктөрүнүн бири анын кыргыз элинде гана оозеки айтылып, нечен кылымдар бою ыйык мурас катары сакталып келгендиги болуп эсептелет. Кыргыз элинин башынан өткөн тарыхый тагдыры м-н ажырагыс байланышта жашап, тагдырлаш болуп келген улуу рухий маданий эстелик. «Манас» эпосу 14–15-к-дарда эле жалпы кыргыздарда кеңири таралып, эл арасында өтө таасирдүү болгондуктан 16-к-дын башында жазылган «Мажму ат-таварихтен» анын айрым сюжеттери (согуштук окуялары) орун алган.

Азыркы учурда Кыргыз ИАнын Кол жазмалар фондусунда сакталуу турган эпостун материалдарын изилдеп көргөндө ал жалпы кыргызга таандык, эл ичин-

де өтө кеңири таралган чыгарма болгондугун айгинелейт. Жазылып алынган эпостун материалдары бардык жерлерден бирдей деңгээлде жыйналып алынган эмес. Ошондой болсо да атайын жыйноочулар тарабынан жазылган эпостун варианттарынан башка да көп жылдар бою жүргүзүлүп келген фольклордук-диалектологиялык экспедициялардын ар кандай жерлерден жыйнаган материалдарындагы маалыматтар – «Манас» кыргыздар жашаган бардык жерлерде айтылып келгендигин кабарлайт. «Манас» эпосу кыргыздардын арасында оозеки жашап, элдин ар кандай тарыхый тагдырына дуушарланып, ар башка географиялык райондордо, ар кандай тарыхый окуялар өткөн, ар башка турмуштук тажрыйбаларга ээ болгон чөйрөлөрдө оозеки аткарылып келгендиктен, ар башка деңгээлде сакталып, көп варианттуу чыгарма катары бизге жетти. Бирок, кайсы жерде, кандай чөйрөдө айтылып келсе да жалпы кыргыз урууларын бириктирүүчү, тышкы душмандарга биримдикте каршы туруучу борбордук фигура катары Манас баатырды эпикалык идеалдаштыруу тенденциясы – чыгарманын магистралдык идеясы болуп сакталып отурган.

Э. Абдылдаев

ЭРГЕШ Ташимбет уулу (туулган ж-а олгон жылы белгисиз) – манасчы. Жору уруусунан. Сабатсыз. Атасы Ташимбет «Манас» айткан адам болгон. Атасынан «Көкчөнүн казатын» үйрөнүп, «Манастын» калган эпизоддорун түш көргөндөн кийин айтып калган. Э. түшүндө он аксакалга жолугат. Каякка барасыңар деп сураса алар Манаска барабыз дешет. Э. ойлонуп туруп мен да барайын деп сураНат, алар макул болуп, ээрчитип алышат. Жүрүп олтуруп калың токойго жетишет. Анын ичиндеги чоң жол м-н Манас жүргөн тоону бет алып жөнөшөт. Манас турган тоого бир шаты жол м-н чыгып барса үч адам турган экен. Четки экөөнүн бири кызыл, бири ак тууну кармап алган. Салам айтып, мен Манаска учурашканы келип калдым десе, а болуптур деп колун сунганда Э. анын көзүнүн чоңдугунан чочуп жер карап кетет. Кайра өйдө болуп кол берейин десе шаты тайып кетип кол бере албай калат. Чочуп бакырып ойгонот. Беш-алты күн табы жок болуп калыбына келет. Э. «Манас» эпосун кара сөз м-н айткан. Дастан «Манас» эпосунда такай айтылып келген Манастын ата-бабасынан башталат. Э-тин айтуусунда да салттык мотивдер сакталып, Манастын чоң аталары Бөйөн кан, андан Чаян кан төрөлөт. Чаян кандын балдары Жакып ж-а Көзкаман болот. Чаян кандан кийин кандыкты Жакып алып, ал ногой элинен чыккан Караман деген байдын кызы Чыйырдыны алат. Карамандын кара Толтой деген уулу болот. Ал карасанатайлык кылып Жакыптын кандыгы м-н байлыгын тартып алат да, Жакып м-н Чыйырдыга бир чатыр, он беш эчки калтырат. Жакып Опол тоону жайлап калат. Чыйырдынын боюнда болот, бирок өзү билбейт. Күндөрдүн биринде Жакып кайнагасы кара Толтой той берип ошол жакка кетип, кеч калат. Чыйырды боорго жайылып кеткен эчкилерди чатырга айдап түшүрөт. Чатырга келгенде андан баланын добушу угулат. «О эне, секин бас, мен бир уул тууламын, жалаң жерге туубагын. Жыгачтын узуну карагай болот. Кызылы табылгы, камчы сап болот... Жалаң жерге бир аргамжы бою узак кетип каламын. Искөөч тайган көрүп калса жеп кетет. Андыктан, жалаң жерге туубагын. Токойлуу, карагайлуу жерге туугун. Мен өтөнөй өткүр чыгамын. Адамга, кийинкилерге, соңкуларга айтып жүрүшкө ылакап, жомок боломун. Колумдагы жарак үйдө калып калса, карагайдын бутагын сууруп алып келе жаткан душмандын башын

майдалай чабам» деген добушту Чыйырды угат. Жакып келгенде болгон окуяны айтканда ал аябай кубанып, Опол тоодон көчүп токойлуу, карагайлуу жерге келип конуш алат. Манас төрөлгөндө өзү айткандай ыргып кетип карагайга илинип калат. Жакып таап келип киндигин кесет. Манас жигит болгондо жылкы тийүүгө камынып, Бээжин жолун энесинен сурайт. Андан ары Алмамбеттин ж-а Көкчөнүн окуясы айтылат. Манас Көкчөдөн жарат алат. Э-тен жазылып алынган «Манас» эпосунун үзүндү эпизоддору Кыргыз ССР ИАнын Кол жазмалар фондусунда сакталып турат.

К. Кырбашев

ЭРЕН, И р е н – топоним. «Алооке кандын кыргыздарды чабышы» деген эпизоддон кыргыздар сүрүлүп барган жерлердин бири катары айтылат:

Кайран Балта, Жакыпты
Кырк үйлүү кыргыз баш кылып,
Алтай көздөй айдады.
Бирөө айдалды Иренге,
Бирөө түшүп кетти тереңге (СК, 1. 35).

Географиялык жактан Иран өлкөсүн туюндуруп жатат.

ЭРЕШЕН – эр жетүү, бой тартуу, өспүрүм курак. Эпосто көбүнчө эр жетүү маанисинде жолугат. Мис., «Эрешен тартып эр болду, Эр уулу менен тең болду» (СК, «Семетей», 1. 227, 231, 298) деген саптар эпосто жыш учурайт. Эпосто о. эле чыгаан чыкты деген мааниси да колдонулат.

ЭРИМЕ (калм. Эрем-Чөл) – топоним. Манастын кошуну Бээжинге аттанаардын алдында Алмамбеттин айткан сөздөрүндө чөл катары эскерилет:

Уркун улуу дайрадан
Кечип өтсөк таптаза,
Эрименин боз чөлгө,
Быткыл-быткыл көп колго,
Жатып алып кол кыштап (СО, 4. 109).

Эпосто кол катары айтылганы да кездешет:

Ылаңүндүн чөлүнө
Лыкылдап биздер келгенде,
Эрименин көлүнө
Эндээлеп биздер келгенде (СО, 4. 209).

Географиялык жактан мурунку Жунгариянын аймагындагы чөл.

ЭРКЕБОЗ – Бокмурундун энесинин минген аты. ВЖЭде гана эскерилет (ВЖЭ, «Ала-Тоо», 1979, № 7, 87-б.).

ЭРКЕЧ-ТАМ – топоним. Алооке Манастан качып бараткан жолун сүрөттөгөндө айтылат:

Арбак урган Алооке
Аянбай качып калыптыр.
Эркеч-Тамды ашыптыр,
Кашкардын каны Алабек
Төбөсүнөн басыптыр (КВ, 1. 146–147).

Географиялык реалияда Алай өрөөнүндөгү тоо ж-а бел. Э.-Т. тоосундагы эчки, серке, эркечтерди жайытта багып келгенден кийин короо катары пайдаланылган чоң, кең үңкүр. Ушул үңкүрдүн атынан жердин аты «Эркеч-Там» делип аталып калган.

ЭРМАТОВ Таштан (1928, Сузак р-ну, Ак-Баш айылы – 1997, Бишкек) – кыргыз композитору. Кыргыз ССРинин иск-восуна эмг. сиң. ишмер (1974). 1934-жылдан Каракол шаарында балдар үйүндө тарбияланган. 1944-жылдан Кыргыз филармониясынын хордо ырдоону үйрөткөн студияда ж-а М. Күрөңкеев атн. музыкалык окуу жайында контрабастан, музыкалык теориядан сабак алган. Москва консерваториясынын улуттук студиясын бүтүргөн (1953). Бир нече кинофильмдердин, а. и. *«Улуу эпос»* илимий-популярдуу фильминин да музыкасын жазган.

ЭРӨӨЛ – 1) жекеме-жеке чыгып салгылашуу, күч сынашуу, сайыш, чабыш. Эпосто «Эрөөлгө чыгып сайышса эрдигине чара жок», «Эрөөлгө чыгып эрендер Эки-экиден урушту»,– деп айтылат; 2) чалгын, чалгындоо иши. «Эрөөлгө чапты эрендер, Буудан минген берендер, Мен баатырмын дегендер». «Эрөөлгө чыккан Карадөө, Белге чейин барды эми» («Семетей»).

ЭР САЙЫШ – жоокерчилик замандан бери аш-тойлордо ойнолуучу оюн-зоок, баатырлардын жекеме-жеке ат үстүндөгү эрөөлү. Аскердик демократия мезгилинде согуш маселеси негизги орундардын бирин ээлеп, ар кандай пикир келишпеген маселелердин көбү куралдын күчү м-н гана чечилген. Натыйжада, аскердик дене тарбия берүү жоокерчилик коомунун негизги талабы болгон. Баатырлардын Э. с-ы согуш мезгилинде гана эмес, атайын эрежеси иштелип чыгып аскердик оюн катары да аш-тойлордо өткөрүлгөн:

Күлүктөн тандап минишип,
Күрөөкө тондон кийишип,
Күчү м-н тийишип,
Айтканына көнүшсүн
Ажалдуусу өлүшсүн,
Найза колго алышсын,
Арага сайыш салышсын (СО, 3. 229, 290),–

деп эпосто сүрөттөлгөндөй аш-тойлордун шаан-шөкөттөрүнүн бири болгон. Э. с-тын жүрүшүн Көкөтөйдүн ашындагы Манас м-н Коңурбайдын сайышынан көрүүгө болот.

ЭР ЭҢИШ – эки балбандын ат үстүндөгү алышуусу. Бул оюн-зооктун келип чыгуусу ат үстүндөгү салгылашуусунда куралынан тигил, же бул себеп м-н ажырап калган жоокерлердин ат үстүндөгү кармашуусуна шартталган. Жоокерчилик заман үчүн бул алышуу өтө зарыл болгондуктан, бара-бара каршылаштардын бул алышуусу аскердик-прикладдык оюндардын катарына кирип, бүгүнкү күнгө чейин ойнолуп калган. Көкөтөйдүн ашындагы Чыноончу м-н Шаңдөөгөрдүн эңиши мунун далили;

Алар эңиш салсын деп,
Чабендеси жеңсин деп,
Көкбөрү кылган улактай
Көрүнө аттан эңсин деп (СО, 3. 254–255).

ЭРТИШ – эпизоддук кейипкер. Чынкожонун эки чоросунун бири. Токо м-н Э-ти Чынкожо Тайбуурулду суратып Семетейге жиберет. Экөөнүн кастык м-н келгенин билген Күлчоро м-н Канчоро аларды сабап, беттерине тамга салып коё берет (КВ, «Семетей», 140–146).

ЭРТИШ – топоним. Эпостун түрдүү окуяларында салттык түрдө айтылат. Манас төрөлгөндөгү тойго Э. дарыясынын боюндагы элди да чакыртат (СО, 1. 75). Көкчөгө келип туруп калган Алмамбет кытай-калмактан энчисин бөлүп алуу үчүн казактардан кол курап жолго чыгат. Кол Э-ти бойлоп жөнөйт (СО, 2. 238). Уркун, Эртиш эки суу, Калмактын жайы мына бу» (СО, 3. 260),– деп калмактар жашаган жер катары да эскерилет. Географиялык реалияда Эртиш Казакстан м-н Кытайдан агып өткөн Обдун сол куймасы. Зайсан көлүнө куйганга чейин Кара Иртыш деп аталат. Негизинен Батыш Сибирь түздүгү аркылуу агат.

ЭСЕНКАН – кааарман, эпосто душмандардын башкы каны. Э. кол баштабаса да эпикалык душмандарды, алардын жоокер – баатыр уруу башчыларын башкарып турган каны (кандардын каны). «Эзен» («ээ») таптык коомго чейин колдоочу рух маанисинде колдонулган (Мис., суунун ээси, тоонун ээси ж. б.). Таптык коом пайда болгондон кийин социалдык мааниде («башкаруучу», «бийлөөчү») колдонулуп, феодалдык башкаруучулардын титулу катарында айтылган («элдин ээси», «мамлекеттин ээси», б. а. «элдин же мамлекеттин бийлөөчүсү, башкаруучусу» деген мааниде колдонулган). Кийинчерээк «Эсенкан» титулу моңгол тилинин айтылыш формасы (эсен-каан) б-ча «монарх», «император» деген мааниде да колдонулган. «Эзен» титулдук наамы мыйзам ченемдүүлүк б-ча моңгол элдеринин эпикалык чыгармаларынын (айрыкча баатырдык эпосторунун) башкы каармандарына титулдук эпитет катарында колдонула баштаган. Мис., Эзен Жангар, Эзен-богдо Жангар, Эзен-баатыр-ноён Жангар ж. б. Бирок моңголдор «эзен», «богдо» деген титулдук наамдарды эпикалык каармандарга титулдук эпитет катарында колдонушканы м-н алар «Эзенкан» же «Богдо-кан» деп негизинен Кытай императорлорун айтышкандыгы тарыхый маалыматтардан белгилүү. Ч Валиханов О. Азия элдери (кыргыз, б.). Кытай императорун «Эсен кан» («Эжен-кан», «Ижен-кан») деп аташкандыгын ж-а бул терминди моңголдун «богдо-эзен» деген сөзүнөн өздөштүрүп алгандыгын белгилейт. Тувалыктар да Кытай императорун «Эзен-кан» дешкен.

Казак элинин оозеки чыгармаларында Э. кытай императорунун синоними катарында айтылат. «Аркалык баатыр» аттуу тарыхый поэмада Аркалык баатыр Иртыш тарапта душмандын колуна түшүп калып, кытай императору Эженканга жөнөтүлгөндүгү баяндалат. «Манас» эпосунда да (СОВдо) Эсенкан титул маанисинде колдонулат ж-а Кытай императоруна карата айтылат:

Башалуу журт болгон соң,
Бар дөөлөтү толгон соң
Эркин жерди алгансып,
«Эсен кан» деп бирөөнү
Кан көтөрүп алгансып (КФ, 1787-инв., 150-б.).

Э. «Манас» эпосунун бардык варианттарында туруктуу түрдө Бээжиндин (Түп-Бээжиндин, Чоң-Бээжиндин) каны деп аталат. ВЖЭ-нин текстинде «Түпкү кан» деген термин деле Э-га (Кытай императору) карата синонимдик мааниде

«Түп-Бээжиндин каны» деген түшүнүктө колдонулган. «Манас» эпосунда Э. салт катары феодалдык доордогу монарх тибинде чагылдырылат, бул типтеги каармандар салт катары жоого аттанбайт. Мис., Түп-Бээжинде («Түп» – негизинен «ордо», «борбор» деген мааниде колдонулат) туруп, бардык иштерге буйрук берип турган жогорку башкаруучунун (монарх, император) ролун аткарат. Эпос б-ча Алтай жериндеги алгачкы казаттардын чыгышына ж-а татаалданып курчушуна түздөн-түз Э. себепчи болот. Анын буйругу м-н бала Манасты кармап келүү үчүн бир нече жолу кол жөнөтүлөт. Алмамбет Бээжиндин кырк кандыгынын бирин берүүнү сурап Э-га кайрылат. Э. кол башчылардан Коңурбайды жактырып чекке (эпикалык Чет-Бээжин) кароол кылып дайындайт; негизги терс каармандар: Жолой, Коңурбай, Нескара ж. б. бардык учурда согуштун жайын, болуп жаткан абал ж-дө Э-га кабар (куштан кат, чабарман) берип турат; Чоң казатта жеңишке ээ болуп, Ажыбайды Э-га элчиге жиберет. Э. Манастын койгон талабына аргасыз макул болуп, аны Бээжинге (Чет-Бээжин) кан көтөрөт. Эпостогу Э. катышкан эпикалык кырдаалдар, анын жогорку бийликтеги (монарх) ролун көрсөтөт. «Кандардын каны» аталган Э-дын эпикалык образы эл массасын каалагандай эзүүгө багытталган деспоттун образы. Э-дын карапайым элге зулумдук жасоосу, наадандык иш-аракети, адамдык моралга сыйбаган, чектен ашкан мыкаачы кандардын кыял-жоругу мүнөздүү. Анын деспоттугу жаш балдарды курмандыкка чалып, өзү үчүн дарыгерлерге өлбөстүн дарысын жасатышы аркылуу берилет. Э. өзү атайы жортуулга чыкпаганы м-н аны уюштуруучу катары эпосто көрүнүктүү роль ойнойт. Бала Манасты издетүүдө, тыңчылар жиберүүдөн тартып, Жолой м-н байланыш түзүп, аны атайын күүлөп, Манаска карты жөнөтүү иштеринин баарын Э. уюштурат. Эпостун кийинки окуяларында, айрыкча, «Чоң казатта» Э-дын негизги ролу сакталат, б. а. эпостун алгачкы окуяларынан тартып, аягына чейин ал башкы кан, баскынчылык согуштардын негизги уюштуруучусу.

М. Мукасов, С. Алиев

ЭСЕТ – этноним. Эпос б-ча казактардын бир уруусу. Мис., Көкчөнүн тегерегиндеги казак бийлери бузукулук кылып, чагым салып, Алмамбетти Көкчөгө ушактаган учурда:

Эсине албай эчтеме
Эр Алмамбет кириптир,
Эшиктеги ак таяк
Эсеттердин бөкөсү,
Эшик ачып ийиптир (СО, 2. 257),– деп эскерилет.

ЭСИЛ – топоним. 14 жашка толгон бала баатыр Манас теңтуштары м-н салбырынга Э-дин башы Боз-Дөбөгө барат (СО, 1. 216). Алмамбет баатыр Көкчөдө турган кезинде Алтайлык тыргоот калмактардын «Эсил менен Жалбыска» (СО, 2. 236) жайылган жылкысын тийип алып казактарды байытат. Айтылып жаткан Э. Жунгария м-н Моңгол Алтайындагы жайлоолордун бири болуу керек.

ЭСТЕТИКАЛЫК ТҮШҮНҮКТӨР «Манас» эпосунда. «Манас» эпосунда элдин көп кылымдык дүйнөнү туюу, таанып-билүү тажрыйбаларынан келип чыккан эстетикалык түшүнүктөр чагылдырылган. Кыргыз эли көп кылымдык тарыхый жолунда түрдүү турмуштук шарттарды башынан кечирип, албан түркүн

тарыхый кырдаалдарга дуушар болуп, өзү дүйнөнү кабылдоосу, күлүк кыялдарын, мифологиялык түшүнүктөрүн жаратылышка ж-а турмушка болгон көз караштарын ушул улуу эпосунда сактап келген.

Ар бир тарыхында, эркиндик, көз карандысыздык үчүн күрөш элдин жаркын турмушка, жаркыраган келечекке умтулуусунун белгиси болгон. Бул тема «Манас» эпосунда эпосту баштан аяк тепчип өтөт. Ч. Айтматов: «Байыркы доордо, дүйнөлүк маданияттын кербен жолунан алыста, обочодо» айрыкча тарыхый шарттар менен, өзүнчө бир аймак менен чектелген кырдаалда жаралган бул эпос бизге эмнеси менен кандай асыл заты менен баалуу? Ириде айтылуучу сөз мындай: эпостун эң негизги идеясы, анын бүткүл «кан тамырын» аралап өткөн идея – адамзаттын жаралышынан бери адамды аздырып-тоздуруп, кубантып-сүйүнтүп, издентип, улам алдыңкы максаттарга умтултуп, адам чаалыгып, чарчап баратканда канат байлап, күч берип, дем берип келген өлбөс, карыбас идея. Эпостун бүткүл көркөмдүк түзүлүшү, пафосу эң негизги бир идеяны баштан аяк улап, өөрчүтүп-өнүктүрүп олтурат, ал эркиндик идеясы, көз каранды эместиктин идеясы. «Манас» эпосунун өлбөс-өчпөстүгү, түбөлүктүүлүгү, дүйнөлүк баа жеткис маданий эстеликтердин катарынан орун алышы да ушул идеялык-эстетикалык касиетине байланыштуу» (Ч. Айтматов. Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу. СО, 1. 9). Эпосто Жер, Ата журт, Мекен ж-дөгү асыл, бийик сезимдер да дал ушул идея м-н бекем байланышкан. Жалпы эле чыгарманын мазмунунан, каармандардын аракетинен ачык байкалган баатырдык, эрдик, элге, жерге деген сүйүү, достук, бирде каармандык, бирде асылдык катары сүрөттөлөт. Мындай көрүнүштөр, түшүнүктөр асыресе негизги каармандарды – Манас, Семетей, Сейтекти ж. б. сыпаттоодо даана байкалат. Маселен, Манаска карата колдонулган «айкөл», «кабылан», «арстан», «асыл» деген сыяктуу сыпаттардан анын асыл баатырдык сапаттары ачык көрүнүп турат. Ошол жоокерчилик заманда жоо м-н тынымсыз кармашуулар мезгилинде Манасты ушундайча сүрөттөө жоокер элдин идеалын чагылдырган.

О. Исмаилов

ЭТНОГРАФИЯ (байыркы гр. этнос – эл ж-а графия – жазам) – элдердин этникалык өнүгүшүн, алардын келип чыгышын, каада-салтын, турмуш-тиричилигиндеги ж-а тарыхый-маданияттарындагы мамилелерин изилдей турган коомдук илим.

Э. илиминин изилдөө предметинин негизин – ар бир элге, өзүнө гана тиешелүү мүнөз бере турган, күнүмдүк турмушундагы салттык маданияты түзөт. Э-лык изилдөөлөрдүн башкы булагы – элдердин жашоо-тиричилигин түздөн-түз байкоо (стационардык ж-а экспедициялык жолу м-н алынган маалыматтар) болуп саналат. Э. тарых ж-а археология илимдери м-н байланышта элдердин этникалык тарыхын, алгачкы жамааттык коомун (азыркы элдердин арасында сакталып калган калдыктарды изилдөө б-ча) изилдейт. Экономикалык илимдер ж-а социология м-н бирдикте элдердин чарбалык турмушун, социалдык түзүлүшүн, ал эми тил илими м-н бирдикте тилдик байланыштарын, окшоштуктарын, карым-катнаштарын ж. б. иликтейт. Э-нын дагы бир маанилүү булагы катары, элдердин байыркы мезгилдердеги турмуш-тиричиликтерин, маданияттарынын келип чыгуулары тууралуу материалдарды чагылдырган элдик оозеки чыгармачылык эсептелинет.

Э-лык илимий көз карашта кыргыз элинин улуу чыгармасы «Манас» эпосу баа жеткис Э-лык булак катары кызмат кылат. «Манас» эпосунун баалуу Э-лык булактыгынын маани баарынан мурда андагы кыргыз маданиятынын ар түрдүү мезгилдериндеги өнүгүшү ж-дөгү маалыматтардын болушунда турат. Албетте, этнограф-тарыхчылар, фольклорчулар же адабиятчылар сыяктуу эле эпостогу бардык окуялар же Э-лык маалыматтар чыгармачылык м-н кайра иштелип чыккандыгын, көркөмдөлүп ырга кошулгандыгын, кээде башка бир формага өтүп кеткендигин эске алышы керек. Бирок, ушул жагдайды эске алуу м-н бирдикте эпостогу маалыматтар жалаң эле кыргыз элинин маданиятынын тарыхындагы жаңы барактарды ачып бербестен, ошону м-н катар этнографтар үчүн жалпы адамзаттын маданиятындагы байыркы элементтерди түшүндүрүүчү өзгөчө маанилүү материалдарды берет» (Абрамзон С. М. Киргизы...).

Кыргыз элинин башка элдер м-н жүргүзгөн карым-катнаштары, этникалык байланыштары ж-дө эпосто көптөгөн материалдар берилет. Мында байыркы О. Азия, Волга-Урал боюндагы ж-а Түш. Сибирь элдери м-н болгон карым-катнаштары тууралуу айрым даректер чагылдырылат. Мис., эпосто төмөнкүдөй ыр саптары кезигет:

Кыргыздын байы Бактыгул
Жакын тууган мына бул
Казактан Үйшүн карыя
Алчын менен абагы,
Ата уулдан калганы.
Кыргыздардан Байжигит,
Кыпчактардан Таз чечен,
Нойгуттардан Акбалта,
Ногойлордон Эр Эштек,
Түрктүн уулу Дамбылда,
Түмөнбайдан Абдылда... (СО, 1. 44).

Бул жерде кыргыздардын негизинен түрк урууларына кирген элдер м-н (казак, кыпчак, ногой ж. б.) болгон байланыштары сүрөттөлүп жатат ж-а алардын негизинен этногенездик жакындыктары ж-дө айтылат: «Казак, кыргыз, катаган, Жедигер, нойгут, думара – Баарыбыз бир атадан» (СО, 3. 14).

Байыркы кыргыздардын өздөрүнө кошуна жашаган элдер ж-дө ж-а алар м-н болгон байланыштары тууралуу мындайча айтылат:

Калмактан тыргоот, шибээн бар,
Жегени бака, жылан – мар.
Кыргызга калба салбасын,
Кыжылдап жаткан кытайды
Чакырып ашка албасын (СО, 3. 15), же «Коңшу болуп мангулга Кор болду ногой уругу» (СО, 1. 75).

Эпостогу Э-лык маанилүү маалыматтардын бири – байыркы кыргыз элинин дүйнөгө болгон көз караштарын, түшүнүктөрүн, жаныбарлар дүйнөсү, адам коому, аалам ж. б. ж-дөгү ой-толгоолорун чагылдырып турган мифтик түшүнүктөр арбын кездешет (к. *Миф, Мифология)*.

Эпосто кыргыз элинин байыркы кездеги диний түшүнүктөрүнө тиешелүү

даректер да бар. Көчмөнчүлүк м-н кесип кылган элдерде коомдук өнүгүү жай болуп, алардын арасында алгачкы жамааттык коомго таандык болгон диний ишенимдер көптөгөн кылымдар бою сакталып калган. Негизинен көчмөндөрдөгү мындай ишенүүлөр жаныбарларга ж-а жаратылышка сыйынуу болуп эсептелинет. Байыркы көчмөн түрк урууларынын алгачкы диний ишенүүлөрүн изилдөөдө «Манас» эпосу өзгөчө кызмат кылат, бирок кыргыз эли ислам динин мындан жүздөгөн жылдар мурун эле таанышкан, ошондуктан кийинки манасчылардын айтуусу б-ча бизге жеткен эпостун варианттарында ислам дини үстөмдүк кылат. Эпостогу айрым сүрөттөөлөрдө ислам динине чейинки диндик түшүнүктөрдү чагылдырган маалыматтар да кездешет:

Кайып эрен-кырк чилтен
Канкор эрдин жолдошу,
Кырк чилтендин бирөөбү
Ажыдаар болуп сойлошу,
Кабылан бири, бири шер,
Кашында бар сексен төрт,
Бири миңге тийген эр (СО, 2. 186–187).

Бул ыр саптарында кыргыздардын «кырк чилтенге» байланышкан байыркы диндик түшүнүктөрү көрүнүп турат. Эпосто тотемизмдин калдыктары ачык байкалат. Аларга «Манастагы» жаныбарлардын колдоочулары Ойсул-Ата (Желмаян), Камбар-Ата (Камбар боз) же болбосо баатырларды колдоп жүргөн кабылан, шер, алпкаракуш ж. б. у. с. кирет. Ушундай эле эпостогу тотемдик түшүнүктөрдүн бири – жапайы жаныбарлардын ээси – кайберен:

Аска бийик зоосу көп,
Тар капчыгай коосу көп,
Курбусунда кулжа бар
Кайыптын баары мында бар (СО, 2. 169).

Кыргыздардын ислам динине чейинки диний ишенимдеринде ата-бабаларынын арбагына сыйынуу (анимизм) дагы өтө күчтүү болгондугун «Манас» эпосу далилдеп турат. Мындан арбакка ишенүү жөрөлгөлөрү эпосто кеңири кездешет. Манастын төрөлүшүндө, анын ата-энесинин түшүндө, алар уулдуу болорун ж-а аны арбак колдоп жүрө тургандыгы ж-дө аян берилиши же Каныкейдин Тайторуну чапканда, атты Манастын өзүнүн ж-а анын чоролорунун арбактары сүрөгөндүгү ж. б. у. с. көптөгөн мисалдарды көрсөтсө болот.

Мындан тышкары алгачкы жамааттык коомго тиешелүү диний ишенимдердин дагы бир формасы сыйкырчылыкка, кереметтүүлүккө ишенүү (магия) да эпостун ыр саптарында бар. Мис., эпостогу кээ бир согуштук эпизоддордо Аяш, Күйөш аярлардын (сыйкырчылардын) ар түрдүү айла-амалдар м-н кубулуп кетиши же Айчүрөктүн перинин кызы болушу же эпостогу негизги каармандардын бири Алмамбет баатырдын күндү жайлашы сыяктуу окуялар буга мисал боло алат. Эпосто Алмамбеттин күн жайлашы мындайча сүрөттөлөт:

Сандыргалуу Алмамбет
Жай ташын сууга байлады.
. . . . . .

Алакең жайы мына бул:
Жаканын баары жамгырлап,
Бөксөнүн баары мөндүрлөп,
Туурадан туман дүркүрөп,
Кыбыладан караса
Кызыл мунар күркүрөп,
Аязына чыдабай,
Адамдын баары зиркиреп... (СО, 4. 158).

Эпосто кыргыз элинин байыркы мезгилдериндеги материалдык маданиятын чагылдырган көркөм сүрөттөөлөр да арбын. Аларга кыргыз элинин жашоотурмушунда пайдаланышкан боз үйлөрүн ж-а алардын жасалгаларын, ат-жабдыктарын, кийим-кечектерин, эмгек куралдарын, тамак-аштарын, о. эле согуштук куралдарын ж. б. чагылдырган сүрөттөөлөрдү кошууга болот.

Эпос кыргыз элинин байыркы кездердеги каада-салттарын изилдөөдө да көрүнүктүү орунда турат. Манастын төрөлүшү, Манастын Каныкейге үйлөнүшү, Көкөтөйдүн ашы сыяктуу эпизоддордо кыргыз элинин каада-салттарын даана ж-а так чагылдырат. Эпосто кыргыздарда байыртадан эле «сүйүнчүлөө» салты болгондугу кездешет. Манастын төрөлүшүнө байланыштуу «бала тою» кеңири чагылдырылат. Каныкейге үйлөнүүдө кудалашуу, калың берүү, үйлөнүү тою сыяктуу байыркы каада-салттардын элементтери кездешет. Эпосто өлүк коюу, аш берүү же болбосо кан көтөрүү салттары да бар. Кыргыз элине таандык эски салттардын бири «эмчектеш тууган» болуу эпосто мындайча берилет:

Кубанып Алмаң титиреп,
Байбиченин эмчеги
Чийдей болуп зиркиреп,
Тамырынын баарысы
Ташып кетти диркиреп.
Балам, Манас, келгин деп,
Бала күндө эмдиң деп,
Сен эмгенсиң мурун да,
Баштап ээмп бергин деп
Байбиче айтып салганы,
Мамаңды эне, бергин деп
Алмамбет чуркап барганы (СО, 2. 336–337).

Эпос элдик оюндар ж-дөгү Э. үчүн эң маанилүү көптөгөн материалдарды камтыйт. Андагы кездешкен оюндардын көпчүлүгү азыркы мезгилде да сакталып калган. Мис., «Көкөтөйдүн ашы» эпизодунда байыркы мезгилдерде эле кыргыз эли «ат чабыш», «найза сайыш», «күрөш», «жамбы атыш» сыяктуу элдик оюндарды өткөргөндүгү белгиленет. Мындан сырткары эпосто кеңири кездешкен элдик оюндун бир түрү – ордо болуп эсептелинет:

Калабалуу Кыргылчал
Ордодон оюн салганы,
Оёндордун баарысын
Чакырып жыйып алганы.

. . . . . .

Тозулган болсо ойнуңар,
Томпойду жерге коюңар.
Апылдап жүрүп баарыңар,
Аңдабай таштап салдыңар
Атылбай калды каныңар (СО, 4. 180–181),– деп сүрөттөлүп, мында «Ордо» оюнунун ойноо тартиби ж-дө да, эң кылдаттык м-н майда-чүйдөсүнө чейин даана берилет. Ушундай эле элдик оюндардын башка бир түрлөрү «чакмак таш» («топ таш»), «тогуз коргоол» («тогуз кумалак») ж-а бизге жетпей калган «чатыраш» (байыркы шахмат оюну) оюндарын да ойношкондору кездешет:

Кыркың кызык ойнотуп,
Чатыраш ойнун салыңар,
Тогуз, онуң биригип
Тогуз коргоол алыңар.
Жыйылып алып жыйырмаң,
Топ таш – чакмак алыңар (СО, 2. 304).

«Эр эңиш», «көк бөрү» («улак тартыш») сыяктуу ат үстүндө ойнолуучу оюндар байыркы көчмөн урууларында эзелтен бери эле ойнолору «Манас» эпосунан көрүнөт.

«Манас» эпосунда кездеше турган дагы бир Э-лык тема элдик билимдик түшүнүктөр болуп эсептелинет. Кыргыз элинин илгерки замандарда эле табиятка ж-а андагы кубулуштарга, жаныбарлар дүйнөсүнө ж. б. у. с. болгон өздөрүнүн түшүнүктөрү, ой жүгүртүүлөрү, билими болгондугуна «Манас» эпосу күбө болот.

Кыргыз элинин тарыхын изилдөөдө «Манас» эпосу этнографиялык булак катары маанилүү орунда турат.

Р. Жолдошев

ЭЧКИЛИК – топоним. Көкөтөйдүн ашында кытай-калмак байгеге зордук кылып, уруш чыгып кеткен эпизодду баяндаганда эскерилет:

Четине чыгып кеткенче,
Терс-Маёодон өткөнчө,
Эчкиликтин эки чат
Эптеп ошо жеткенче (СО, 3. 276).

Географиялык жактан караганда Иленин чөлкөмүндөгү тоолуу аймак.

ЭЧКИЛИКТИН КАРА-ЗОО – топоним. Канукей Манас баатырдын керээзи б-ча сөөгүн көмгөнүн душман көрүп ачып албасын деп Урум элинен жетимиш балбан алдырып эч адамга көрсөтпөй ооз жагына жалгыз киши гана баткыдай кылып, асты чирип кетет деп арчанын күлүн төктүрүп Манаска жай каздырган жер (СК, «Семетей», 2. 240). Географиялык реалияда Талас өрөөнүнүн түн.-батышында. Кыргыз Ала-Тоосунун батыш учуна жарыша жаткан бөксө тоо.

ЭЧКИ-ӨЛБӨС – топоним. Манасты дарылап, Суусамыр бойлоп келе жаткан Канукей басып өткөн тоо (КВ, 1. 281). Текес кан жигиттерин жоонун келер жолун карап келүү үчүн Э.-Ө-түн тоосуна чалгынга жиберет (СО, 2. 35). Молто,

Алооке баш болгон кара кытай баскынчылары Жакыпты кырк үйлүү кыргыз м-н Алтайга айдаганда, алар Э.-Ө-тү ашып өтүшөт (СК, 1. 36).

ЭШИМБЕКОВ Имаш [1939, Чүй р-нундагы Кегети (Чапаев) айылы –1992, Бишкек ш.] – кыргыз совет артисти. Кыргыз ССРинин эмг. сиң. артисти (1988). Ташкендеги Островский атн. театр өнөр ин-тун бүткөн (1962). 1962-жылдан Кыргыз мамл. академиялык драма театрында иштейт. Эмгек жолун Ч. Айтматовдун «Биринчи мугалим» спектаклинен Дүйшөндүн ролун аткаруудан баштаган. Ж. Садыковдун «Манастын уулу Семетей» (1982) спектаклинен Көбөштүн, «Сейтек» (1987) спектаклинен Канчоронун, «Айкөл Манас» (1990) спектаклинен Алмамбеттин ролдорун аткарган.

ЭШТЕК – этноним. Көкөтөйдүн ашында Э-тер бир канча жолу эскерилип кетет. Көпчүлүк учурда «Эштектердин Жамгырчы» деп уруу (эл) катары айтылат, кай бирде «Эштектин уулу Жамгырчы» деп, анын атасынын аты катары да учурайт. «Манас» эпосунун негизги варианттарында элдин аты болуп айтылат: «Кыпчактан келди Элеман, Эштектен келген Жамгырчы» (СО, 3. 61). Э-тер көбүнчө катаган, казак, кыпчак м-н катарлаш аталат. Жамгырчы болсо ошол өзүнчө элдин каны катары көрсөтүлөт.

ЭШТЕК – каарман, Жамгырчынын атасы. Ногой уруусунун карысы. Эпостогу элдин жай турмушун баяндаган окуяларда дайыма айтылат. СОВдо Манастын таятасы.

Ю

ЮДАХИН Константин Кузьмич (1890, Орск ш. – 1975, Фрунзе) – сов. түрколог, лексикограф, түрк лексикографиясына негиз салгандардын бири. Кыргыз ССРинин илимге эмг. сиң. ишмери (1940), Кыргыз ССР ИАнын академиги (1954), Өзбек ССР ИАнын корреспондент мүчөсү (1952), филология илиминин доктору (1948), профессор (1940). Ташкендеги Түркстан мугалимдер семинариясын (1910), Түркстан чыгыш ин-тунун түрк ж-а иран филология факультетин бүткөн (1925). В. В. Бартольд, Е. Д. Поливанов, П. А. Фалев, Е. Е. Маловдон таалим алган. 1944-ж. Кыргыз ССРинин чакыруусу б-ча Фрунзеге келип, өмүрүнүн акырына чейин илимий-педагогикалык ишин ошол жерде өткөргөн. Ю. түрк тилдеринин кыйласынын лексика, диалектология, грамматикасын, жазмасын изилдеген, сөздүктөрүн түзгөн ж-а редакциялаган. Булардын ичинен Юдин кыргыз лексикасын жыйнап, сөздүктөрүн түзүүгө, тилин изилдөөгө кошкон салымы орчундуу орунду ээлейт: «Кыргызча-орусча сөздүк» (1940, 1965), «Орусча-кыргызча сөздүк» (1940, 1956) түзгөн. Анын 1965-ж. чыккан «Кыргызча-орусча сөздүгү» улуттук оригиналдуу түзүлгөн бирден-бир мыкты лексикографиялык эмгек катары бааланат. Ю. «Манас» эпосунун миңдеген сап ырынын орусча котормосун редакциялаган, «Манастын» курама вариантынын төрт китебине (1958–60) этимологиялык комментарий ж-а эскертме жазган. О. эле тил б-ча изилдөөлөрүндө «Манас» эпосун булак катары кеңири пайдаланган.

А. Абилов

ЮМОР (лат. humor – тамашка, азил маанисинде) – жеңил, жайдары күлкүлүү мыскыл м-н сүрөттөө ыктарынын бир түрү. Ю. сатира, ирониядан көңүл ачар

күлкү чыгарып, кишиге жагымдуу таасир эткени м-н айырмаланат. Ю-дун элементтери манасчылардын бардыгында бар, өзгөчө Сагымбай Орозбак уулунун айтуусунда арбын. Мис., Карабөрккө көзү түшүп калган Манас аны ала элек жатканда эле атасына күйөө бала сыяктуу ызаат көрсөткөндүгү үчүн Бакай шакаба кылат. Каныкейге куда түшкөндөгү ат чабышта Манас Аккула м-н эң акырында келет. Ошондо Каныкей Манаска утурлай чыгып күлкү м-н какшык мүнөздө тамаша жөнөтүп: «Күлүк экен атыңыз»,– деп аттан түшүрүп алат. Эпосто кала берсе Манастын өзүн күлкү кылууга да жол берген. Манастын кырк чоросу кээде Манастын өзүн да мыскылдайт. Мындай мыскыл Семетей эпосунда да бар. Зордук м-н Айчүрөктү алам деп келген Толтой Семетей эмес Күлчородон качып бара жатканда Айчүрөк мунаранын үстүнөн жайдары күлүп айрөктөп:

Тогуздагы баладан
Томпулдап качып алгыча,
Тоодой Толтой өлсөңчү!
Кыямат жүзүн көрсөңчү!
Баатыр сендей болобу
Бапылдаган бадирек
Сени баатыр деген оңобу?! – деп мыскылдайт. Ю. эпосто Манастын, анын чоролорунун же душмандарынын кулк-мүнөзүнө, иш-аракетине жараша берилет. Жакып куда түшүп Караканга барганда Жакыпты качыруу үчүн Каракан эсеп жеткис мал, дүйнө, ал гана эмес «жолборстон берсин жетини», «шерден берсин экини» деп калың салат. Манас батыр тоо-таштагы жапайы жандыктарды Букарга сүрүп барат. Жырткыч жаныбарлар шаарды тебелеп кете турган болгондо айласы кеткен Каракан кайра жалына:

Коркуп калдым жанымдан,
Өлтүрөт деп тебелеп
Айдап келген малыңды,
Айдап кеткин аныңды,
Кагылайын бай Жакып
Коё көргүн жанымды (СО, 2. 261-б.).

Күрөшкө түшөр алдында Кошой боюмдун курушканын жазып бергиле деп жатып берет. Анын жонуна а дегенде эле алты, анан тогуз, анан он алты киши чыгып белин тебелейт. Аны көргөн Каманбек калмактарга мындай деп барат:

Күжүңдөгөн бурутту,
Дүнүйөдө көрбөдүм,
Мындай арсыз журутту.
Чалынын шору катты деп
Өзүлөрү тепкилеп
Өлтүргөнү жатыр деп (СО, 3. 217).

Ю. эпосто каармандардын, алардын иш-аракети, кулк-мүнөзүнө жараша берилет. Алар Ороңгунун опсуздугуна, ачкөздүгүнө жараша же Кыргылчалдын жолдо жүрө албай калганы, он башы Тазбайматтын он адамдын ичинен Манасты унутуп калганы жумшак Ю. м-н баяндалып күлкүгө алынат.

Х. Бапаев

ЮНУСАЛИЕВ (Жунушалиев) Болот Мураталиевич [1913, азыркы Кемин р-ну, Кичи-Кемин (Үч-Урук) айылы – 1970, Фрунзе] – кыргыз тил илимин негиздөөчүлөрдүн бири, түрколог, «Манасты» изилдөөчү, коомдук ишмер. Кыргыз ИАнын академиги (1954), филология илиминин доктору (1954), профессор (1954), Кыргыз ССРинин илимге эмг. сиң. ишмери (1963). 1945–51-ж. Кыргыз ССРинин элге билим берүү министри, 1954–60-ж. КМУнун ректору. 1965–70-ж. Кыргыз ИАнын «Манас» секторунда улук илимий кызматкер. 109 илимий эмгектин автору.

«Манас» эпосунун орчундуу проблемаларын изилдөө ишине эпоско байланыштуу талаш-тартыштар кызуу жүрүп жаткан мезгилде – элүүнчү жылдардын баш чендеринде киришкен. Окумуштуу бул мезгилдеги изилдөөлөрүндө негизги көңүлдү «Манас» эпосунун келип чыгышы ж-а анын мазмуну чагылдырган доордун мүнөзү сыяктуу маселесине буруп, чыгармага бааны ал пайда болгон доордун мүнөзүнө карата берүү зарыл деген талапты койгон. Ушул ойду «Манаска» арналган биринчи эмгеги «“Манас” эпосунун доору жана келип чыгышы жөнүндө маселеге карата» деген макаласында («Кызыл Кыргызстан», 1952, 12-май) чагылдырган. Ушул эле макала «К вопросу об эпохе и возникновении эпоса “Манас”» – деген ат м-н «Советская Киргизия» газетасына да (1952, 23-май) жарыяланган.

Ю. «Манас» эпосун изилдеп үйрөнүүгө арналып 1952-ж. Фрунзе шаарында өткөрүлгөн илимий конференцияда «Манастын» элдүүлүгүн тануу аракетин көргөн айрым докладчыларга, жарыш сөзгө чыгып сүйлөгөндөргө катуу каршы чыккан (к. *Конференция),* эпос б-ча өзүнүн мурда жарык көргөн макалалардагы ойлорун тактап, кеңейтип баяндаган.

«Манас» конференциясынын чечимдерине ылайык эпостун курама вариантын түзүп, басмага даярдоого жетекчилик кылып, анын башкы редактору болгон.

Ю-дин «Манас» эпосунун доору, келип чыгышы ж-дөгү иликтөөлөрү кеңейтилген түрдө эпостун курама вариантынын кириш сөзүндө берилген. Кириш сөздө автор тарыхый лингвистикалык ж. б. маалыматтарга таянып, «Манастын» чыгышына себеп болгон шарттар деп кыргыздарга каршы кара кытайлардын – кидандардын баскынчылык чабуулун 9–11-к-дын арасындагы окуяларды эсептейт.

«Манастын» курама вариантын түзүүнүн тажрыйбасынын урунттуу учурлары Ю-дин «“Манас” эпосунун кошмо вариантын түзүүнүн тажрыйбасы жөнүндө» (Об опыте создания сводного варианта эпоса «Манас») деген Кыргыздын баатырдык эпосу «Манас» («Кыргызский героический эпос “Манас”», 1961) аттуу жыйнакта жарык көргөн көлөмдүү илимий макаласында баяндалган.

Ю-дин орус тилинде Фрунзе шаарында 1968-ж. жарык көргөн «“Манас” кыргыз элинин баатырдык эпосу» («“Манас” героический эпос кыргызского народа», Ф., 1968) аттуу жыйнакка кирген көлөмдүү макаласы «Кыргыздын баатырдык эпосу «Манас» («Киргизский героический эпос “Манас”) деп аталат. Бул эмгегинде автор кыргыздардын ар түркүн оозеки чыгармачылыкка бай экендигин белгилеп, ошол бай мурастын ичинде өзгөчө орун ээлеген зор көлөмдүү «Манастын» жалаң ыр түрүндө түзүлгөндүгүнө көңүл буруп, бул көрүнүш эли-

биздин көркөм сөзгө, айрыкча ырга бөтөнчө көңүл бөлүп, чоң маани бергенинин далили экендигин белгилейт. «Манастын» дүйнө элдеринин бул чыгармаларынын арасында көлөм жактан теңдеши жоктугун фактылар м-н көрсөтө келип, мындай абалдын сыры эмнеде экендигине кенен токтолот. Эпостун көөнө мүнөзүн ачып, ал адегенде көлөмү чакан, кара сөз түрүндөгү чыгарма болушу ыктымал деген божомолду айтып, ошол баяндын бара-бара кеңейтилип, бутактанып, көптөгөн башка чыгармаларды ичине сиңирип, көптөгөн доор, мезгилдердин изин камтып, маалыматтары м-н байып, циклдештирилип, уландылары пайда болуп отуруп бүгүнкү көлөмдүк, көркөмдүк деңгээлине жеткен жолун белгилейт. Эпостун үч бөлүмүнүн сюжеттик схемасын ирети м-н баяндап, талдоо жүргүзөт, окуялардын түрдүү варианттарындагы айырмачылыктарына көңүл бурат, эпостун башкы темасы м-н идеясына, каармандардын образдарына мүнөздөмө берет, чыгарманын көркөмдүк касиеттерине, тилине байланышкан ойлорун айтат. Ю. 1966-жылдан тартып «Манас» секторунда илимий консультант милдетин өтөп жаткан мезгилде «Манасты» кыргыз ж-а орус тилдеринде Москвадан илимий негизде бастырып чыгаруу, Сагымбайдын, Саякбайдын варианттарын жарыялоо иштерине активдүү аралашкан, сектордун бул багыттагы аракеттерине колдоо көрсөтүп, өз илимий аброю м-н таяныч болгон, ал иштердин ийгиликтүү жүзөгө ашырылышын түздөн-түз Ю-дин атына байланыштырууга болот. Ю. «Манасты» илимий принциптерге ылайык бастыруунун негизги жоболорун иштеп чыгууда, эпостун орусча-кыргызча тексттерин бастыруу үчүн түрдүү варианттардан окуяларды тандап алууда консультант гана болбостон активдүү аткаруучулардын биринен да болгон. Ушуга ылайык сектордун чечими б-ча ал адамдын ысымы эпостун орусча-кыргызча басылыштарынын бардык китептеринде түзүүчүлөрдүн бири катары көрсөтүлүп келе жатат.

«Манастын» тексттерин басмага даярдоодо Ю. мурда жарык көргөн курама вариантта кетирилген илимдик принциптерге туура келбөөчү кемчиликтерди кайталабоо б-ча көрүлгөн сектордун далалатын толук колдогон ж-а өзү баш болуп бул багытта активдүү аракеттенген.

С. Мусаев

ЮСУПОВ Султан (1918, Сокулук р-ну, Таш-Булак айылы – 2004, ошол эле жер) – хор дирижёру, педагог. Кыргыз ССР эл артисти (1967). Кыргыз ССРинин иск-восуна эмг. сиң. ишмер (1958), профессор (1977). Москва консерваториясынын хор дирижёру бөлүмүн бүтүргөн (1950, профессорлор

А. Свешников, Г. Соколов, А. Хасановдун класстары б-ча). 1938–45-ж. Кыргыз мамл. опера ж-а балет театрында хор артисти, 1952-ж. башкы хормейстер, 1970-ж. дирижёр. Бир топ операларды коюуга катышкан. Алардын башкысы «Айчүрөк» (1939), «Манас» (1946) операларынын хорлорун да даярдаган. «Айчүрөк» операсына увертюра, кириш бөлүм катары оркестр пьесасын жазган. Мында операнын идеялык мазмунун, сюжеттик багытын, драмалык чечилишин, образдардын эмоциялык сезимин угуучуларга жыйынтыктуу жеткирет. Бул увертюра «Айчүрөк» операсынын негизги лейтмотивин түзөт. «Айчүрөк» операсы хордук аткарууга өтө бай. Акункандын ордосу, анда «Душманга толду жерибиз» деген элдик ырдын мотивинде жазылган хор м-н көшөгө ачылып, «Эркиндик эже асманда» деген элдик ырдын мотивиндеги хор м-н опера аяктайт. «Манас» операсынын экинчи редакциясы да бир топ элдик обон, күүлөр

м-н толукталган хорлорго бай. Мында Ю. А. Огонбаевдин «Күйдүм чок» ырынын обонун операнын увертюрасына, андагы хорлорго пайдаланган.

Ю. бул опералардан тышкары бир топ хордук чыгармалардын автору. 1958–70-жылдары В. В. Маяковский атн. Кыргыз кыз-келиндер педагогика ин-тунда иштеген. 1967-жылдан Кыргыз мамл. иск-во ин-тунда хормейстрлерди даярдап эмгектенген. Эмгек Кызыл Туу ордени ж-а медалдар м-н сыйланган.

Ж. Сагынов

Я

ЯГЛАКАР – 1940-жылдардын башында тарыхчы А. Н. Бернштам Манастын прототиби катары көрсөткөн ысым. Суджи деген жерден (Чыгыш Моңголия) табылган байыркы кыргыз жазмасындагы тексте: «Уйгур жерине Йаглакар кан ата келдим. Кыргыз уулумун. Мен, Бойла, даражалуу сотмун» (Орхон-Енисей тексттери, 1982, 190-б.) деп жазылган. А. Н. Бернштам ушул тексттеги «Йаглакар кан» деген ысымды байыркы кыргыздардын жол-башчысы деп эсептеп, эпикалык Манастын прототиби катары карайт. «Эпикалык «Манастын» негизинде жүргүзгөн согуштук күрөштөрү бөштондук ж-а прогрессивдүү мүнөздө болгон 820–847-жылдардагы кыргыздардын жол башчысынын конкреттүү-тарыхый образы турат. Шексиз, мындай көрүнүктүү тарыхый фигура (биз Яглакар деп эсептеген) элдин эсинен өчүп жок болуп кетиши мүмкүн эмес,– деп белгилеп келип, төмөнкүдөй корутунду чыгарат. Ушул 820–847-жылдардагы кыргыз уруулларынын эркиндик үчүн жүргүзгөн күрөштөрүнүн байыркы этабы – эстеликтин юбилейлик датасын аныктайт». 1940-жылдардын башында ушул сыяктуу көз караштардын негизинде «Манас» эпосунун 1100 жылдык мааракесин 1947-ж. өткөрүү маселеси көтөрүлгөн. М. Ауэзов да бул пикирди кубаттап: «Уйгур кандыгын басып алуучу жөнүндө болсо, ал 847-ж. өлгөндүгү гана белгилүү. Биз Манасты Бей-Тинди басып алган аскер башчы же ажо болгон деп эсептейбиз»,– деп жазган.

Белгилүү түрколог С. Е. Маловдун А. Н.Бернштам Суджи жазмасынын текстин которуу м-н аны бурмалап, туура эмес түшүнүк берген деп көрсөткөн рецензиясынан (Известия АН СССР, отд. Языка и литературы, т. VI. вып. 2. 1947. 15-б.) кийин мааракe өткөрүү маселеси токтотулуп калган.

Э. Абдылдаев

ЯКУБ-БЕК – кейипкер. «Мажму ат-таварихте» («Тарыхтар жыйнагы») Талас чөлкөмүндө жашаган Каркара (Каркыра) уруусунун (кээде Каркара адамдын аты катары да айтылат) башчысы ж-а Манастын атасы. Кол жазмада Каркара Кара-Кышлакка барганы, бир уулдуу болуп, ага «Якуб-бек» деген ысым беришкени, Якуб-бектен төрөлгөн уулдун ысымын Манас коюшканы (38-б.) айтылат.

Манас Таластын баш жагында жүргөн кезде, калмактардын башчысы Жолой аскери м-н Кара-Кышлакка келип «Я.-б-тин элин талкалап, өзүн туткундап көлдү карай жөнөйт. Я.-б-тин бир тууганы Карнас (Карунас, Карунас Кара) качып кутулуп, Манаска кабар берет. Манас кырк жигити м-н төрт күндө кууп жетип, Жолойду өлтүрүп атасы Я.-б-ти куткарып алып, кайра Таласка келет.

Бул «Манас» эпосуна тиешелүү 16-к-дын башында жазылып калган материалды тарыхый жактан иликтей келгенде Караханийлердин доорундагы окуяларга (10–11-к.) байланыштуу экендиги ачык көрүнөт. Анткени, эпикалык Манастын атасы Я.-б., анын бир тууганы Карнас 11-к-дын башындагы жашаган тарыхый реалдуу адамдар болгон. Мис, араб тарыхчысы ибн-ал-Асирдин жазган маалыматтарында Караханийлердин доорунда Ат-Башынын акими Иакуб (Иакуб-Тегин) м-н Кашкардын башкаруучусу Харун Буурахан бир тууган адамдар болушкан (Материалы по истории киргизов и Киргизии, вып. 1. 1973, 62–63-б.). Айрым «Манас» иликтөөчүлөр (А. Тагиржанов, Э. Абдылдаев) ушул тарыхый маалыматтарга таянып, эпостун алгачкы тарыхый негизи Караханийлер доорунда (10–12-к.) пайда болгон деген көз карашты айтышат.

Э. Абдылдаев

ЯРУПА (Европанын кыргыз тилинин өзгчөлүгүнө ылайык айтылышы) – топоним. Эпос б-ча кыргыздардан алыста жаткан өлкөлөрдүн бири. СОВдо «Манас баатырдын Ярупага барган жетинчи казаты» деген өзүнчө эпизод бар (СО, КФ, 582-инв., 647–803-б.). Манас бул казатында англис, параң, голландия ж. б. бир катар элдер м-н беттешет. Сагымбай сабаттуу адамдардан уккан кабарлары б-ча Европадагы белгилүү элдерди катыштырып, бул эпизодду оюнан чыгарып, эпоско кошкон.

КОШУМЧА

АККУЛАНЫН БУЛАГЫ – Кара-Кулжа р-нунун Ажике айылынын Ак-Башат жайлоосундагы булак. Элдин айтымына караганда Манас кырк чоросу м-н казатта жүрүп, Алайдан Кара-Кулжага ашып келе жатканда абдан суусайт. Аттары да суу ичпегени көп болот. Манас кайсы жерде булак бар болду экен деп дүрбү салып жатканда минген тулпары Аккула жерди жыттап туруп чалгып-чалгып алган экен. Ал жерден оргуштап билектей суу атып, чыгат. Ошондон улам ал булак – «Аккуланын булагы» аталып калган имиш.

АНДАКЕН – «Манас» эпосунда Алооке кан Анжиянды ээлеп турганда кыргыздарды Андакенге сүргөндүгү ж-а Андакен темир иштетил-ген жер катары айтылат. Азыркы күндө Андакен Баткен р-нундагы кенен жайлоо, мезгилиide айыл-кыштактар болгон. Рават кыштагынын чыгыш жагында.

АСТИ ДӨҮТ – «Асти» – негиздөөчү, башаты деген мааниде. Элдик уламышта темир усталардын пайгамбары Асти-Дөүт деп айтылат. «Асти-Дөүт» мазары Лейлек р-нунун Козу-Беглан суусунун боюнда, Андакендеги Ак-Тумшук кени, Болот кудуктун күн батышында бир тилкеде жайгашкан.

БААТЫРЛАР КҮМБӨЗҮ – Кара-Кулжа р-нунун Тар дарыясынын оң жээгиндеги Тастар-Ата борук жарынын түбүндө жайгашкан күмбөздөр тобунун аты. Бул күмбөздөргө казатта курман болгон баатырлар – Чубак, Сыргак, Серек коюлгандыгы ж-дө эл ичинде уламыш бар.

БАЙТАК – Баткен р-нундагы Бужум кыштагынан түштүгүнөн 5 *км.* «Байдын тагы» деген маанини берет. Жакыптын агасы Байдын жайгашкан конушу деп божомолдонот. Жакып-Конушу күн чыгыш тарабында.

БАКАЙ-ДӨБӨ – Кара-Кулжа р-нунун Кара-Кулжа, Ылай-Талаа айылдарынын ортосундагы белде турган чоң дөбөнүн аты. Бакай ушу дөбөгө чыгып Алайкуу, Кара-Кулжа өрөөндөрүн, Ажыке, Алтын-Күрөк жайлоолорун кароолдоп, карап турчу экен деп айтышат эл.

БАКАЙ-КОРГОН – Баткен р-нундагы Ак-Сай айыл чарба кооперативинин Гаробшан жайлоосунда, Гаробшан дарыясынын боюнда. Узун-туурасы 80×70 *м*, калыңдыгы 2 *м* келген таш коргон. Ак-Сай кыштагынын түштүгүндө.

БАКАЙ-САЙ – Баткен р-нундагы Андакен жайлоосунун күн чыгышында. Б.-С. м-н Кароол-Дөбөнү Жол-Таңги деген жол, сай туташтырат. (1958-ж. Кыргызпроект картасы, 1:10000).

ДАИРБЕК (Жалал-Абад обл., Сузак р-ну, Ак-Тоок айылы, 19-к-дын 2-жарымы, 20-к-дын башы) – манасчы. Анын айткан «Манасы» жазылып калбаган.

Эл оозунда айтылып жүргөнүнө караганда Д. чоң манасчы болгон өңдөнөт. Ал мурду м-н сүйлөгөн адам экен. «Манасты» узартып айтканда добушу кадимкидей шаңкылдап ачылып кетер эле»,– дешет анын айтканын уламалап укkандар. Баатырбек датка жанына алып отуруп, 7 күн айттырып, «Манасың» түгөндүбү?» – десе. «Ээ датка, 40 күн, 40 түнү айтсам да түгөнбөйт»,– деп жооп берет. Ошол жыйынга Мавлан аксакал катышкан. Д. өзү ат жалында ойногон чабандес ж-а баатыр болгон. Ар кандай азоого ыргып минип кетсе жыгылбаган. Аркандын учуна муштай таш байлап жылкыны жандап чаап баратып ыргытканда мойнуна оролуп, жетеленип кете берчү экен. Кулмурзанын чоң токоюнан Күрөбөс м-н Чал-Жайлоонун ортосундагы Алыкулдун Жакшынасы 150 чакырымдай. Алыкулдун Жакшынасында

кечке маал ажынын да араты на суу даярдайт. Ажы намаз окуп, уктагандан кийин Д. Сары-Камыштан бир үйүр жылкы тийип келип, Кулмурзанын Чер токоюна бекитет. Эртең м-н ажынын да араты на суу куят, намаз бүткөн кезде доочу-куугунчулар келип: «Ажы аке, жылкынын изин кууп келип, ушерге такалдык. Жылкыбызды кайтарыңыз»,– дейт. Ажы: «– Ушул Даирбек алса, мен жанымды берейин»,– деп жибергенде Д. секин белги берип, «карганбаңыз»,– дегендей ишаарат кылат. «Кокуй», бу жаманда бир кеп бар окшойт»,– деп, үйгө киргизип сураса: «Жылкыны Кулмурзанын токоюна бекиткемин, менин чокой боомду алып бериңиз»,– деген өтүнүчүн айтат.

Алыкул ажы аны жоопсуз калтырып, доочуларды ак өргөөгө баштайт. Чай сунулуп, кымыз куюлганда Д-ти жанына отургузуп, «Башта!» дегендей белги берет. Кеч бешимге дейре «Чоң казатты» үзүндүлөп айтып, майдандын соңуна чыгат.

Дагы бир саам жылкы тийип келатып, колго түшөт. Эки колун аркасына байлап, эки бутуна кишен салып, кырга жаткырып койгон жеринен «Манас» айта баштайт. «Бу кудай урган, ким болду экен дарылдап ырдаган?» – деп сурайт боз үйдө отурган манап. «Ууру «Манас» айтып жатат!»,– деп жооп беришет сырттагылар. Манап үйгө апкелтип, «Манас» айттырат. 3 күн айткандан кийин колун чечтирет, шашке ченде эл чогулуп «Манас» тыңшап турушат. Д-тин эки көзү байланууу күлүктө. Эргип айтып отуруп, эргилчекке жетет. Акырын бутун бошотот, аттын чылбырын кесип жиберип, ыргып минет да, чаап жөнөйт. Артында куугун. Нарын дайрасына кез келип, сууга аты м-н бой таштайт. Ат берки өйүзгө, өзү наркы өйүзгө сүзүп өтүп, «жакшы калгыла!» – деп кол булгап коюп кете бериптир. Бул сөз алиге чейин эл ичинде айтылып жүрөт.

М. Мамыралиев

ЖУМАНАЛИЕВ Асанкан (1947, Талас обл., Манас р-ну, Арал айылы) – «Манас» айтуучу, эл агартуунун отличниги (1992). КМУнун филология ф-тетин бүтүргөн (1972). А. Үсөнбаев атн. мектепте «Манасы» жана Ыйман» сабагын окутуучу мугалим. 1962-жылдан «Манас» айтуучу катары белгилүү. Манасчылыкты айылдык манасчы Кумаш уулу Ынаш манасчыдан үйрөнгөн. Он беш жашынан баштап «Манас» айтып жүрөт.

«Студент жазы» фестивалынын лауреаты, Алматыдагы Бүткүл дүйнөлүк эпос айтуучулардын жеңүүчүсү (1982), Бүткүл дүйнөлүк улуттар аралык элдик эпосту айтуучулардын катышуучусу (Финляндиянын Томпере шаары, 1988), Талас областындагы «Мурас» адабий-фольклордук ансамблдин чыгармачылык тобу м-н гастролго барып, ал өлкөдө «Манас» айткан.

«Манас», «Семетей» эпосторун толук айтат. Башка манасчылардай эле Ж. да «Манас» айтып калуу өнөрүн кереметтүү түш көрүү м-н байланыштырат. Айтуу чеберчилиги Сагымбайга жакын. Улуу манасчы Саякбайдан (1966) ж-а Сагымбайдын 125 жылдык мааракесине Кытай Эл Республикасынан келген кыргыз манасчы Жусуп Мамайдан (1992) бата алган. Анын айтуучулук өзгөчөлүгү катары – Алмамбет баатырдын кайыптан туулушун, Манастын атайы чөп катары жер тандап Таласты ылайык көрүп калышы, Манас м-н бир убакта Айбанбостун туулушун, о. эле Манас Алтайдан Таласка көчүп келип, кан шайланганда Аккуланын туулушун көрсөтүүгө болот.

Ж. Кыргыз Улуттук ИАнын КФна «Манас» эпосунан «Алмамбеттин окуясын» толук ж-а «Ажыбек датка», «Нурпери» ж. б. поэмаларды жазып өткөргөн.

К. Акматалиев

КОШОЙ-КОНУШ – Баткен р-нундагы Андакен жайлоосунун төрүндөгү конуш. Болот эритилген Ак-Тумшук, Ак-Эчки мазары, андан ары Болот-Кудук жайгашкан. Асти-Дөүт мазарынын күн чыгыш тарабында.

КУРА САЛУУ – астрологияда асмандын жарык чачууларынын (ай, жылдыз, күн ж-а негизги планеталардын) жайгашканына ылайыкташтырылып тартылган сырдуу чийимдин (гороскоптун) жардамы м-н келечекте болуучу тарыхый окуяларды ж-а алардын жыйынтыгын, жеке адамдардын, ал турсун бүтүндөй элдин тагдырын алдын ала айтуу. К. с. алгач байыркы Ассирия, Вавилон, Египетте пайда болгон да, андан байыркы Греция, Рим, Византияга, о. эле араб өлкөлөрүнө тараган. Кытай, Индия өлкөлөрүндө да өтө байыркы мезгилдерде эле өз алдынча өнүккөн. Алгач байыркы адамдар асман телолорунун жаратылышын, кубулуштарынын себептерин билбегендиктен ж-а аларды жердеги табигый кубулуштарга, тарыхый окуяларга, элдин, жеке адамдардын тагдырына түздөн-түз таасир этүүчү кудуреттүү күч (кудай) деп тааныган ишенимдеринен пайда болгон. Ушуга байланыштуу К. с. коомдун саясий турмушунда да орчундуу роль ойноп келген. Көпчүлүк учурда падышалар мамл. саясий маселелерди, аскер башчылары согуштук аракеттерди курачылардын (астрологдордун) алдын ала айтууларын эсепке алуу м-н чечишкен. Адам жаңы төрөлгөндө анын келечегин алдын ала билүү үчүн да кура салынган. К. с-нун бул түрү кытайлар тарабынан Манас, Алмамбет жаңыдан төрөлүп жатканда да колдонулуп, алардын эр жеткендеги баатырлык иштери кытайга каршы багытталары алдын ала айтылганы «Манастын» бир катар варианттарында учурайт. Дегинкисин айтканда, «Манас» эпосунда К. с. негизинен кыргыздардын душмандары (мис, укмуштуу өнөр-билимге ээ кытайлар) тарабынан гана колдонулат. Бирок асман телолорына карап келечекти жоруп билүүнүн айрым элементтерин кыргыздар да пайдаланганы шексиз. Мис., баатырлар «жылдызы оң туулган күнү» сапарга аттанышат.

Р. Сарыпбеков.

«МАНАС» – академик Тургунбай Садыковдун скульптурасынын көчүрмөсү. Баткен р-нундагы Базар-Башы кыштагынын түндүгүндө 2 *км,* Өзбек, Тажик Республикаларына кеткен магистралдардын кесилишиндеги тоонун үстүнө орнотулган. Узундугу 13 *м,* бийиктиги 16,5 *м,* туурасы 3,5 *м,* салмагы 360 тоннанын айланасында. Скульптура 1989–91-жылдары р-ндук маданият кызматкелеринин (жетекчиси Г. Абдрахманов) күчү м-н бүтүрүлгөн.

МАНАС АККЕЛТЕНИ СЫНАГАН ЖЕРИ – Алайкуу айылынын Карагатты өрөөнүн Орто-Төр жайлоосундагы киши жеткис жалама асканын боорундагы ок көзөгөн сымал үңкүрдөй болгон оюктун аты. Элдин айтымына караганда Манас Аккелтени сынап, ошол зооканы атып көрөт. Ошондо Аккелтенин огу зооканын бетин көзөп, үңкүрдөй оюк жасаганы Манастын көөнүнө толот. Азыр да мергенчилер ууга чыгарда ырым кылып, Манас Аккелтесин сынаган жерге барып сыйынат экен.

«МАНАС-1000» МАМЛЕКЕТГИК ДИРЕКЦИЯСЫ – Кыргыз Республикасынын «Манас» эпосунун 1000 жылдыгына даярдануу жана аны өткөрүү

жөнүндөгү» 1992-жылдын 26-июнундагы Указынын негизинде уюштурулган мекеме. Кыргыз Республикасынын Улуттук уюштуруу комитетинин жумушчу органы. Дирекция төмөндөгү ишкер долбоорлорду турмушка ашырууну уюштурат ж-а көзөмөлдөйт:

«Манас» күмбөзү». Таластагы күмбөздүн жанына мейманкана, музей, мечит ж. б. маданий, туристтик курулуштар курулуу м-н кыргыз элин улут катары бириктирчү өзгөчө бир борбор болуп калмакчы.

«Манас» айылы». Бишкектин түштүк тарабына байыркы кыргыз каада-салты м-н үрп-адатын, кол өнөрчүлүгүн ж-а жалпы эле маданиятын чагылдырган этнографиялык очок түзүлөт. Алардын курулушу эл аралык ар түркүн фестивалдарды, майрамдарды өткөрүүгө, чет элдик меймандарды, саякат топторун күтүүгө ыңгайланмакчы. Анын негизинде ар облуста туристтик базалардын филиалдары ачылат.

«Мурас». «Манас» ж. б. эпосторго, кыргыз элинин ж-а Кыргызстандын тарыхына байланышкан изилдөөлөрдү, этнографиялык ж-а археологиялык экспедицияларды уюштуруу, кыргыздар м-н канатташ, карым-катышта жашаган элдердин тарыхын чагылдырган окуу китептерин, «Манастын», о. эле кенже эпостордун жарыялана элек варианттарын, түстүү сүрөттүү китептерди, календарларды ж. б. тийиштүү басылмаларды чыгаруу, ар кандай кинотасмаларды тартуу милдетин аткарат. Мындан тышкары «Кыргызстан Улуу Жибек жолунда» республикалык фондусу м-н биргелешип тарых, маданий эстеликтерин коргоо ж-а пайдалануу, туристтик жаңы багыттарды уюштуруу б-ча иштерди жүргүзөт.

«Манас дүбүртү». 1993-жылдын мартынан баштап, эпостун мааракесине карата ай сайын чыгуучу гезит. Уюштуруучулары «Рустам-Дастан» чакан ишканасы м-н гезит жамааты. Алгачкы нускасы 5000. Дареги: Талас шаары, Карл Маркс көчөсү – үй № 37–8. Редактору Асылбек Меңдибеков.

П. Казыбаев

МАНАСТЫН АЖЫДААР ӨЛТҮРГӨН ЖЕРИ – Кара Кулжа р-нунун Алайкуу айылынан 2 *км* түн.-чыгыш тарапта От-Жалпак жайлоосундагы көдөөлүү жондон ылдый көздөй түшкөн нук. Эл оозунда Манас баатыр өлтүргөн ажыдаар сойлоп түшкөн учурда ошол нук калган экен деп айтылат.

МАНАСТЫН ЖОЛУ – Кара-Кулжа р-ну аркылуу өтүүчү Улуу Жибек жолунун Кашгар-Өзгөн-Анжыян-Кокон-Хожент-Жизак багытындагы Манас баштаган кыргыз элинин Алтайдан Ала-Тоого көчкөндө баскан жолдун аты. Ушул жолдо «Манас» эпосу б-ча ж-а Махмуд Кашгари 1072–73-ж. жазып калтырган «Өзгөн, Кавак-Арт, Арык-Турук, Кап-Учту, Урунма-Кыя» д. у. с. тарыхый топонимдер азыркы мезгилде да аталып келет. О. эле 466-ж. (доордун 1061–62-ж.) жазылган асканын бетиндеги жазуулар учурайт («КМ», 19.06.1990).

Капчыгайдын жол менен
Артыштан ашып бел менен,
Ат жүргүс кыйын жер менен,
Айдап жылкы сугарып,
Кара-Кулжа сайына (СО, 2.163) –

деп Манастын көч жолунда көрсөтүлгөн Кара-Кулжа – Капчыгайдын жолун жергиликтүү эл М. ж. маанисинде түшүнөт. Азыркы учурда бул кан жолго чүкөдөй

таш койбой, аяр мамиле жасап, сапар жүргөндө ыйман сактап, таза, пакиза болуп, Манас жолунда көч у лап келет.

Кара-Кулжа – Капчыгай жолу мамл. мааниге ээ.

Ч. Аттокуров

МАНАСТЫН НАЙЗАСЫ – Кара-Кулжа р-нунун Ажыке айылынын Кыз-Эмчек жайлоосундагы тигинен найзага окшогон учтуу шиш таш. Эл аны Манастын найзасы деп ыйык көрөт.

МАНАСТЫН ТАГЫ – Кара-Кулжа р-нунун Адыр, Жийде, Тоготой айылдарынын ортосунда, Кара дарыянын оң жээгинде, Төрт-Күл жериндеги айланасы коргон м-н курчалган төрт тарабында мунаралары болгон эски ордо – Шахрстандын аты. Элдин айтымына караганда Манастын ушу жерде ордо тагы болуптур. Бул ордо тагынан Манас баатыр Кара шаарга, Бээжинге аттанчу экен же кайра кайткан мезгилде токтоочу имиш.

«МУРАС» – Баткен р-нундагы уюм (1989, февраль). Р-ндун маданият бөлүмүнүн башчысы Гыламидин Абдрахмановдун демилгеси б-ча ынтызарлар тобу катарында негизделип, 1993-жылдын 15-сентябрынан атайын статус алып, уюмга айландырылган. Уюм «Сан-Сарай» тарыхый-этнографиялык өзүн-өзү каржылоочу музейдин эсебинен пайдаланып, спонсорлордун колдоосу м-н аракеттенет. Программасы: кыргыз элинин маданий казыналарын, тарыхый эстеликтерин, санжырасын, үрп-адат, каада-салтын, топонимикасын, этнографиясын, оозеки чыгармаларын, тилин, о. эле улуу инсандарынын тарыхый байлыктарын жыйноого ж-а аларды кайра иштеп чыгып, элге тартуулоого багытталган. «Манас» эпосунда чагылдырылган топонимикалык аттар б-ча, ал жерлердин жайгашкан ордулары иликтенүүдө. О. эле Манас баатырга байланышкан уламыштар, ырлар, санжыралар эл арасынан топтолууда. Аймактагы иликтенүүчү тарыхый жерлерди окумуштууларга (археологдорго, антропологдорго, тарыхчыларга, тилчилерге, фольклорчуларга, географтарга...) сунуш кылышып, алардын изилдөө иштерине көмөктөшөт.

Уюмдун ишкерлер тобу иликтөөчү ынтызарлардан ж-а изилдөөчү илимпоздордон туруп, уюмдун Кеңешинин ж-а спонсорлорунун алдында аткарган иштери б-ча отчёт берип турушат. Ишкер тобу топтолгон материалдар б-ча атайын фонддорду толуктоо м-н, көргөзмөлөрдү, кароолорду, симпозиумдарды, жолугушууларды уюштуруп, аткарылган иштерди басма сөздө жарыялап, китептерди чыгарып турат. Бардык табылгалар «Сан-Сарай» этнографиялык музейинин мүлкү болуп калат. «Мурас» уюмунун мүчөлүгүнө, кыргыз элинин, жеринин тарыхына кызыккан ж-а аны иликтеген, изилдеген, же болбосо материалдык көмөк көрсөтө турган атуулдар кабыл алынат.

Г. Абдрахманов

РАБАТ ЖАКЫП – Жакып конуш жайлоосунун байланышы. «Рават» – дарбаза деген мааниде. Жакып конуш тоолор м-н курчалып, анын чыгуучу жери кууш таш дарбаза сымал. Баткен р-нунун Төрт-Күл суу сактагычынын түштүгүндө.

САЙКАЛ КЫЗ МАЗАРЫ – Кара-Кулжа р-нунун Кара-Туз айылындагы Тар дарыясынын сол жээгиндеги таштардын бетинде эски түркчө, арабча, фарсча, Орхон-Эне-Сай тамгасында жазуусу бар эски күмбөз мазардын аты. Сайкал кыз ушу жерге коюлган имиш. Аны эл мазар тутуп сыйынып турат.

СУЛТАН, С о л т о н – Манаска, кээде Алмамбет, Чубак, Сыргак ж. б. өңдүү

каармандарга айтылуучу титулдук туруктуу эпитеттердин бири. Ислам дини аркылуу семит тилдеринен кирген термин, байыркы арамей тилинде түз маанисинде «бийлик», өтмө маанисинде «башкаруучу» дегенди билдирген. Кийин ислам динининн кеңири таралышы м-н Чыгыштагы бир катар империяларда (селжуктар, осмон түрктөрү) сөздүн мааниси кеңип, перси тилдериндеги «шахиншах», түрк тилдериндеги «хакан» деген титулдар м-н синонимдеш болуп, европалык чен м-н алганда «император» дегенди туюндурган. Алтын ордонун кандары да ислам динин кабыл алышкандан кийин өздөрүн султан атай башташкан. Көчмөн уруулардын (өзбек, казак) башкы өкүмдарлары «кан» ж-а «улуу султан» деген титулдук алып жүрүшкөн, алардын балдары жөн гана С. аталышкан. Акырындап жүрүп, «Султан» термини м-н Каспийден Балхашка чейинки талаа элдери Чынгызкандын укум-тукумдарын атап калышкан. О. Азия, Казакстандагы түрк элдерине С. эң жогорку баскычтагы титулдардын бири болуп эсептелген. Бул термин элдик оозеки чыгармачылыкта да кеңири колдонулган.

Р. Сарыпбеков

ТУЛПАР КАЗЫК – Кара-Кулжа р-нунун Тоготой айылынын четинде Манастын тагына жанаша турган «Тулпар казык» деп аталган кырктан ашык казык катар тигилген чынардын аты. Элдин айтымына караганда Манастын кырк чоросу тулпарларын ошо казыктарга байлоочу экен. Кийин элдин айтканына карабай теректерди кыйганда ал теректерден кан аккан имиш. Тулпар казыкка тийгени жазаланып, соо калбаптыр.

ШАКҮШ – фарс тилинде «Ша» – падыша, «күш» – өлтүрүлдү деген мааниде. Баткен р-нундагы Самарканда айылынын батыш жагында. Манастын чоросу, Таз чечендин баласы Үрбү баатыр тарабынан калмактын каны Ш-тү өлтүргөн жер деп айтылат. Бул аймакта Манастын аты батпай калган эки таштын аралыгы да бар.

ЫНАШ Кумаш уулу (1889, Талас обл., Манас р-ну, Арал айылы –1971, ошол эле жер) – манасчы. Манасчылыкты Эркебайдан 12 жашынан баштап үйрөнгөн. «Манас» эпосунун дээрлик баарын биле турган. Бул киши «Манас», «Семетей», «Сейтек», андан кийинки бөлүмдөрүн да жакшы эле билчү. Өзүнүн айтымында мындай дечү: «Эркебай манасчыдан Алымкул ырчы экөөбүз тең үйрөнгөнбүз, бирок Алымкул эл аралап ырчы болуп кетип, «Манасты» көп айтпай кетти. Эгер айткан болсо чоң манасчы болмок дээр эле». Ы-тын айткан «Манасы» Сагымбай манасчынын айтканына жакын. Бул киши өзгөчө элдик анекдотторду ж-а жомокторду көп биле турган. Бир нече жомогу жазылып алынган.

ЭРКЕБАЙ Бердибай уулу (1876, Талас обл., Манас р-ну, Арал айылы – 1930, Фрунзе шаарында атылган) – манасчы. Э. манасчылыкты Мейман ж-а Кудайменди деген кишиден үйрөнгөн. 18 жашка келгенде казак-кыргыздын ортосунда жайлоо талашып уруш болуп калып, эки элди элдештирет. Ошондон баштап бий болуп калат. Ал жалаң гана «Манас» айтпастан төкмө акын да экен. 1923-ж. 12-августтан 18-августка чейин Каюм Мифтаков Арал айылында болуп, бул кишинин оозунан «Манас» эпосунан айрым үзүндүлөрдү жазып алган. Андан тышкары элдик ырларды, накыл кептерди, макал-лакаптарды, табышмактарды жазып алган экен. 1929-ж. бийсиң деген жалаа м-н кармалып, 1930-ж. атылып кеткен.

БИБЛИОГРАФИЯ

Бүгүнкү күндө кыргыз элинин ж-а ага канатташ жаткан элдердин тарыхын, маданиятын, адабиятын окуп үйрөнүүдө «Манас» эпосу ж-дөгү адабияттардын ретроспективдүү библиографиялык көрсөткүчүнүн баа жеткис маани бар. Көрсөткүч 150 жылдан ашык мезгилде эпос жөнүндө жарык көргөн материалдарды өз ичине топтоду.

Бул библиографиялык көрсөткүчкө материалдарды топтоо 1993-жылдын башталышында аякталды да көрсөткүчкө 2 200дөн ашык документтер камтылды.

Материалдарды топтоодо Кыргыз Республикасынын Улуттук китепканасынын, Кыргыз Улуттук Илимдер Академиясынын тиешелүү каталогдору ж-а картотекалары, Республикалык китеп палатасынын мамлекеттик каттоо библиографиялык көрсөткүчтөрү, о. эле П. Н. Берков ж-а Э. К. Сагидова тарабынан орус тилинде түзүлгөн адабияттардын библиографиялык көрсөткүчү (Киргизский героический эпос «Манас», М.; 1961), Кыргыз Республикасынын Улуттук китепканасы чыгарган «Манас» – кыргыз элинин улуу мурасы» (1986) библиографиялык көрсөткүчү, «Манас» эпосун изилдөөчү окумуштуулар С. Мусаев м-н Р. Сарыпбековдун өздүк карточкалары пайдаланылды. Бул окумуштууларга түзүүчү чоң ыраазычылыгын билдирет.

«Манас» эпосуна тиешелүү бардык материалдарды камтууда түзүүчү мүмкүн болгон аракетин жумшады. Бирок, чет тилдерде (англис, немец, француз ж. б. тилдерде басылган кээ бир материалдарды баяндап жазууда кабыл алынган библиографиялык стандарт сакталбай калышы мүмкүн) жарык көргөн бир топ документтер маалымат берүүчү кабарлардын жетишсиздигинен көрсөткүчкө кирбей калышы ыктымал. Ошондуктан библиографиялык көрсөткүчтө «бардык материалдар толук камтылды» деп айтуудан алыспыс.

Библиографиялык көрсөткүчтөгү материалдар кайсы тилде ж-а кайда басылгандыктарына (китептеби, журналдабы, гезиттеби) карабастан хронологиялык тартипте жайгаштырылды. Ар бир жылдагы китептер хронологиялык алкактын ичинде алфавит тартибинде, ал эми журналдар м-н гезитте жарык көргөн материалдар чыккан күнүнө ж-а журналдардын номерлеринин өсүш тартибинде берилди. Кээ бир, анчалык керектүү маалыматты өзүндө чагылдырбаган материалдар көрсөткүчкө киргизилген жок. Өз мазмунунун багытын ача албаган материалдарга кыргыз тилинде аннотация кыскача берилди.

Библиографиялык көрсөткүчтүн аягында Кыргыз Улуттук Илимдер Академиясынын Кол жазмалар фондусунда сакталып турган «Манастын» библиографиялык тизмеси да бар.

Библиографиялык көрсөткүчтө документтерди баяндап жазуу эң кийинки кабыл алынган 7.1–84. Мамлекеттик стандарттын негизинде жүргүзүлдү.

1851. **[Воронин Е. П., Нифантьев Т. Ф.].** Сведения о дикокаменных киргизах (доставлены от г. генерал-губернатора Западной Сибири) //Записки имп. Русск. геогр. общ-ва. – СПб.; 1851. – Кн. V.– С. 140–153-б. Уламышта ногой аксакалдарынын, Манас ж-а анын баласы Семетейдин кысым көрсөтүүсүнөн тоолук кыргыздардын башчысы Кыргызбай эки баласы – Адыгене, Тагай ж-а өзүнө баш ийген уруулары м-н Или дарыясынын боюнан түштүк тараптагы тоолорду көздөй сүрүлгөндүгү баяндалат.

1852. **Nachrichten** über die sogenannten schwarzen Kirgizen – //«Archiv für Wissenscheftliche Kunde von Russland»,– 1852. – Бд. XI. – H.3.– S. 400–414. Уламышта Манас ж-а Семетей ж-дө окуя айтылат.

1861. **Валиханов Ч. Ч.** Очерки Джунгарии//Записки имп. Русск. геогр. общ-ва. – 1861. – Кн. II. – С. 35–58. Кыргыз эпосу «Манас», «Талаа Илиадасы» ж-а «Семетей» – бурут Одиссеясы» ж-дө 1856-ж. тоолук кыргыздардын ордосуна жасаган саякатында жазылып алынган текстин сюжети б-ча «Манасты» кайрадан айтып берген. (Переиздано а Записки имп. Русск. геогр. общ-ва по отд. этн., т. XXIX. СПб.: 1904. **Валиханов Ч.** Дикокаменная орда//Северная пчела. – 1861. – 31 авг. Орус география коомунун жыйынтыктарында чагылдырылган Ч. Валихановдун Жунгария ж-дөгү макаласынан алынган. **Венюков М. И**. Очерки Заилийского края и Причуйской страны //Записки имп. Русск. геогр. общ-ва. – 1861. – Кн. IV. – Отд. 2.–С. 79 –130. 1860-ж. М. И. Венюковдун отрядында жүргөн сарыбагыш акынынын (манасчысы) аткаруучулук чеберчилиги ж-дө сөз болот.

1863. **Radloff W.** Kurzer Bericht über eine im Sommer 1862 unternommene Reise in die östliche Kirgizen – Steppe//Bulletin de L«Academie imperiale des Suences de St. – Petersbourg»,– 1863 – t. VI. – p. 415–420. 80 бет көлөмдө Манас ж-дө баатырдык ырдын жазылгандыгы айтылган. **Radloff W.** Observations sur les Kirghis//«Iournal asiatique»,– 1863. – Octobre. – P. 309–328. 1862-ж. жасалган экспедицияда «Манастын» жазылышы ж-дө билдирүү бар.

1864. **Radloff W.** Beobachtungen über Kirgizen//Mittheilungen aus Iustus Perthes Geographischer Anstalt, 1. –1864.– N-V.– P. 163.

1865. **Семенов П.** Киргизы//Географическо-статистический словарь Российской империи. – СПб.: 1865. – Т. II. – С. 593–596. «Алардын өзүлөрүнүн элдик эпикалык «Манас» поэмасы ж-а бир канча башка поэмалары бар». Бул «Манас» ж-дөгү орустун энциклопедиялык адабиятында биринчи жолу эскертилет.

1867. **Казанцев И.** Описание киргиз-кайсаков. СПб.: 1867. – 231 с. Моңгол басып алуучуларынын аскер башчысы Калчанын кыргыз талаасынан өтүшү ж-дө уламыш. Калча – «Манастагы» кытай баатыры Коңурбайдын дагы бир лакап аты. **Струве К., Потанин Г.** Поездка по Восточному Тарбагатаю, летом 1864 г. //Записки имп. Русск. геогр. общ-ва. – СПб.: 1867. Т. I. **Тарбагатайдагы ашуунун «Манастын ашуусу»** деп кандайча аталып калгандыгы ж-дө кыргыз уламышында баяндалат. **Смирнов П.** Повесть о Кангатае, сыне Тенгрия (духа): Из соч. «Уликгерын далай» («Море притч») / Пер. с монг. яз.//Современный листок. – 1867. – № 87. Теңирдин уулу Көкөтөй ж-дө баяндама бар.

1868. **Венюков М. И.** Путешествия по окраинам Русской Азии и записки о них. – СПб.: 1868. – 526. (2) с. Каракыргыздар ж-а алардын маданий деңгээли ж-дө баяндалат. **Красовский** (подполковник). Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба: Область Сибирских киргизов, ч. I,– СПб.: 1868. – III. – 428 с. Манас – каракесек тукумундагы тобукту уруусунун бөлүнүшү ж-дө.

1870. **Радлов В. В.** Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в южной Сибири и Джунгарской степи. Часть III: Киргизское наречие. – СПб.: 1870. – 712 с. Эр Көкчө, Манас, Кошой, Жамгырчы, Камбар, Ак-Кула ж-дө баяндалат. **Радлов В. В.** Краткий отчет о поездке в Семиреченскую область и на Иссык-Куль летом 1869 года//Изв. имп. Русск. геогр. общ-ва. – СПб.: 1870. – Т. VI. – № 3. Кара-

кыргыздардын эпикалык бай чыгармаларынын жазылгандыгы ж-дө берилген. Мифтер м-н элдик поэзияны изилдөөчүлөр өтө кызыккан мазмундуу материалдардын бар экендиги айтылган.

1872. **Radloff W.** Kurzer Bericht über eine im Sommer 1862 unternommene Reise in die östliche Kirgisen – Steppe//Melanges russes tires du Bulletin de L«Academie imperiale des Sciences de St. – Peterbourg»; 1859–1872. – t. IV. Манас ж-дөгү көлөмү 80 беттен турган баатырдык ырдын жазылгандыгы ж-дө сөз болот.

1879. **Смирнов П.** Повесть о Кангатае, сыне Тенгрия (духа): Из соч. «Уликгерын далай» («Море притч») / Пер. с монг. яз.//Астрах. епарх. ведомости. – 1879. – № 45–47. Теңирдин уулу Көкөтай ж-дөгү баяндама.

1881. **Потанин Г. Н.** Очерки северо-западной Монголии: Результаты путешествия, исполненного в 1876–1877 годах. – Вып. II: Материалы этнографические. – СПб.: 1881.–90 с. – XXVI л. табл. Ногойлордун ыстарчыны Манастын ж-а анын баласы Семетейдин кыргыздардын уруу башчысы Кыргызбайды ж-а анын эки баласы – Адыгене м-н Тагайды Или дарыясынын боюнан кууп чыгышы ж-дө маалымат бар.

1883. **Потанин Г. Н.** Очерки северо-западной Монголии: Результаты путешествия, исполненного в 1879 году... Г. Н. Потанным. – Вып. IV: Материалы этнографические. – СПб.: 1883. – 1026 с., XXVI л. табл. 205–206-б. Көкөтөй, «Когудей, Когодей, Когодей» ж-дө сөз болот.

1884. **Radloff W.** Aus Sibirien. – SPb., 1884.– Bd. I. 258-б. Каракыргыздардын черик уруусундагы Ак-Чубак ж-а Бай-Чубак «сөөктөр» (үй-бүлөлөр) ж-дө.

1885. **Radloff W.** Die Sprachen der nqrdlichen türkischen Stämme. 1. Abt. Proben der volksliteratur. Übersetzung. –St. Petersburg, 1885. – XXVIII. – 603 s. «Манас» эпосу м-н «Жолой-хан» поэмасынын немец тилине которулушу, кыргыз эпосуна мүнөздөмө берилген. **Radloff W.** Proben der volksliteratur der nördlichen turkichen Stämme, Theil. V. Der Dialect der Karakirgisen.– SPb., 1885. –XXVIII. –603 S. S. 1–371: Manas; S. 372–529: Joloi-Kan; S. 530–593: Er Töschtük; S. 554–603 Iieder. «Эр Төштүк», «Манас» немис тилинде ыр түрүндө басылган. **Радлов В. В.** Образцы народной литературы северных тюркских племён: ч. V. Наречие дикокаменных киргизов. – СПб.: 1885 (6). – XXVI, 599 с. I –XXVI-б. Кириш сөз. 1–368-б. «Манас» (Манастын туулганы, Алмамбеттин бусурман болуп, Көкчөдөн чыгып Манаска келиши, Манас м-н Көкчөнүн согушканы, Каныкейди алганы, Манас өлгөндөн соң тирилгени, Бокмурун, Көзкаман, Семетейдин туулганы, Семетей); 369–589-б. Жолой, Эр Төштүк ж-дө баяндамалар бар. **Радлов В. В.** Член Академии наук и его ученые труды//Восточное обозрение. –1885. – 10 янв. В. В. Радлов «Манас» аттуу эпикалык көлөмдүү чыгарманы жыйноочу ж-а басып чыгаруучу болуп эсептелет.

1887. **Pavet de Courteille.** La question des Kirghizveirs.//Journal Asiatique.– Paris, 1887, Sep – oct**.,** p. 350–362. Barbier de Meynard, C. B. Examen des Proben. t. V. de Radlov.//Comptes rendus de L,Academie des Inseriptions et des Belles leures. – Paris, 1887.– t. XV – p. 318.

1888. **Вышнегорский А.** Предания из калмыцкого времени у современных каракиргизов Аулиеатинского уезда//Тр. Сыр-Дарьинского обл. стат. комит. в 1887–88 гг. – Ташкент: 1888.– С. 119–211, особ. пач. Манастын мүрзөсү ж-дөгү уламыштан кабар берет.

1891. Потанин Г. Н. Отрывки из киргизского сказания о Идыге: Из записей

Ч. Валиханова//Живая старина. – 1891. – Вып. IV. – С. 156–163. Ч. Валихановдун көптөгөн кол жазмаларынын ичинен каракыргыздардын Манас ж-дөгү поэмасында «Көкөтөй хандын өлүшү жана анын ашы» ж-дөгү эпизод табылгандыгы баяндалат.

1893. **Вербицкий В. И.** Алтайские инородцы. – М.: 1893. – XIV, 221 с. 148–149, 162–165-б. Ай-Маныс ж-дө баяндалат. **Потанин Г. Н.** Тангутско-тибетская окраина Китая и Центральная Монголия: Путешествие Г. Н. Потанина: 1884–1886. – СПб.: 1893. – Т. II. – XII, 437, XIX с. 120-б. Көкөтай ж-дө сөз болот. **Radloff W.** Aus Sibirien. 2. Aufl., Bd. I. – Jeipzig, 1893.– VII. 536 s.

1894. **Аристов Н. А.** Опыт выяснения этнического состава киргиз-казаков Большой Орды и каракиргизов на основании родословных сказаний и сведений о существующих родовых делениях и о родовых тамгах, а также исторических данных и начинающихся антропологических исследований//Живая старина. – 1894. –III–IV. Калча (Калча-Кадыр): Монгуш (Мангас – Манас): Каракыргыздардын черик уруусундагы Ак-Чубак ж-а Бай-Чубак ж-дө.

1895. **Я[новский] А. Е.** Каракиргизы//Энциклопедический словарь. – Изд. Брокгауз и Ефрон. – СПб.: 1895. – Полутом 29 (т. XV). 106-б. «Манастын» В. Радлов жазгандай кыскача мүнөздөмөсү.

1896. **Аристов Н. А.** Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности//Живая старина. – 1896. – III–IV, – с. 277–456. Иологе (Джолой); Монгуш (Манас); Мады (ср. Мадыхан); Мурун (Бок Мурун); Бакай; Ер Көкчө; Чубактар (Чубак); Алмамбет (Альмамбет); Манас, Косай (Кошой); Сайтек (Сейтек); Көкчө ж-дө сөз болот. Булардын аты «Манастагы» негизги каармандардын аттары м-н окшоштугу ж-дө. **Мелиоранский] П. О.** О составе и общем характере киргизских былин//Тургайская газета. –1896. –17 апр. Каракыргыздардын жөө жомоктору ж-дө.

1897. **Бартольд В. В.** Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью 1893–94 гг.//Записки Акад. наук историко-филолог. отд: VIII серия. – 1897. – Т. I. – Вып. IV. – 151 с., XVII л. табл. Акырташ шаарындагы ж-а Кошой-Коргон ж-дөгү, «Манаска» байланыштуу болгон жомоктор ж-дө.

1898. **Тыныбек манасчы.** Отрывок из «Семетея». – Казань.: 1898. Араб шрифти м-н терилген.

1899. **Бартольд В. В.** Сообщение о чтении надписи на мазаре Манаса//Записки Вост. отд. Русск. археолог. общ-ва. – **Т.** XII. – Вып. I. (протоколы). Манастын күмбөзүндөгү каалгада жазылган жазуунун В. В. Каллаур тарабынан анчалык так окулбагандыгы ж-дө сөз болот. **Потанин Г. Н.** Восточные мотивы в средневековом эпосе//Издание геогр. отд. имп. общ-ва любителей естествознания, антропологии и этнографии. – М.: 1899. – 893 с., 10 с. рисунками в тексте. Гокче (Көкчө), Козай (Кошой) сыяктуу окшош аттарды бул материалдан жолуктурууга болот.

1902. **Крымский А.** Турецкие наречия и литература//Энциклопедический словарь, / изд. Брокгауз и Еврон. – СПб.: 1902. – Полутом 67 (т. XXXIV). 164-б. «Манас» кыскача баяндалат. Отчет о докладе проф. Н. И. Веселовского в Вост. отд. Русск. археолог. общ-ва, 21 марта 1902 г., о переводе Ч. Ч. Валихановым отрывка из «Манаса»//Изв. Археолог. комиссии. – 1902. – Прибавление к вып. – II. Бул материал төмөнкү чыгарылыштардан да орун алган: 1) Новое время. – 1902. – 23 марта. – № 9357; 2) Правительственный вестник. – 1902. – 23 марта. – № 67; 3) Санкт-Петербургские ведомости. – 1902. – 23 марта. – № 80.

1903. **Алибий.** По верховью Таласа//Туркест. ведомости. – 1903. – № 98, 98, 101, 102-б. Манастын күмбөзү, анын ички көрүнүшү сүрөттөлөт. «Манас» эпосунун көлөмү ж-а көркөмдүк даражасы ж-дө маалымат берилет. **Бравин Н. [З.], Беляев И. [А.]** Указатель племенных имен к статье Н. И. [правильно: Н. А.] Аристова: Заметки об этническом составе тюркских племен и сведения об их численности. / Издано под. ред. проф. П. М. Мелиоранского//Записки имп. Русск. геогр. общ-ва по отд. этнографии. – СПб.: 1903. –Т. XXVIII. – Вып. II. – С. 1–32. Мында Алмамбет, Бакай, Ер-Көкчө. Иологэ (Джолой), Косай (Кошой), Кокче, Моды, Манас, Монгуш (Мангас – Манас,) Мурун (Бок Мурун), Сейтек (Сейтек), Чубан (Чубак) ж. б. бар. **Каллаур В. В.** Рассказ о четырёх братьях Тюралибековых: Протоколы заседаний и сообщения Туркестанского кружка любителей археологии. – Ташкент: 1903. 28–30-б. Кара ханда кызмат өтөгөн жигит – Манас ж-дө жомок. Курулуш куруп, эстелик тургузган Манас ж-дө уламыш айтылат.

1904. **Валиханов Ч. Ч.** Из черновых бумаг: Записки № 1. Сочинение Ч. Ч. Валиханова. – СПб.: 1904. – Т. 22. – С. 179–194. (Записки имп. Русск. геогр. общ-ва). 188-б. Майор Франкелдин «Манас» ж-дө айткан маалыматы бар. **Валиханов Ч. Ч.** Очерки Джунгарии. Сочинения Ч. Ч. Валиханова. – СПб.: 1904. (Записки имп. Русск. геогр. общ-ва, Т. XXIX). – С. 41–78. Кыргыз эпосу «Манас», «Талаа Илиадасы» ж-а «Семетей» эпосу – «Буруттардын «Одиссеясы» басылган. «Манастын» мазмуну «Записки имп. Русск. геогр. общ-ва» 1861. – II китептин 35–58-б. алынган. **Валиханов Ч. Ч.** Следы шаманства у киргизов. Сочинения Ч. Ч. Валиханова. – СПб.: 1904. (Записки имп. Русск. геогр, общ-ва, Т. XXIX). «Манас» эпосунда чагылдырылган магиялык окуялар ж-дө. **Валиханов Ч. Ч.** Смерть Кокотай хана и его поминки: (Отрывок из героической саги дикокаменных киргизов «Манас»). Сочинения Ч. Ч. Валиханов. – СПб.: 1904. – Т. XXIX. – С. 208–222. **Валиханов Ч. Ч.** Тенкри (бог). Сочинения Ч. Ч. Валиханова. – СПб.: 1904. – Т. XXIX. – С. 274 – 282 (Записки имп. Русск. геогр. общ-ва) Жез тумшук, Жез тырмак, Көз камандар ж-дө. **Веселовский Н. И.** Отрывок из киргизской поэмы «Манас»: (Смерть Кукотай хана и его поминки) в переводе Ч. Ч. Валиханова//Записки Вост. отд. имп. Русск. археолог, общ-ва. – 1904. – Т. С. VIII – XVI (протоколы). «Манас» эпосунун которулганы, анын тексти, ал ж-дө чыгып сүйлөгөндөр. **О докладе А. К. Кларе** в Туркестанском кружке любителей археологии о древностиях г. Отрар (Акырташ) / / Тургайская газета. – 1904. – II дек. 17-к. Алоокенин кол башчылыгы астында калмактардын Отрар шаарын басып кириши ж-дө маалымат бар. **Пантусов Н. Н.** Заметки о древностях Семиреченской области: Кошой-Курган//Изв. имп. археолог, комиссии. 1904. – Вып. XII. Аляке (Алооке) ж-дөгү уламыш, Олуя-Аталык кан Манаста кызмат кылган баатыр Кошой ж-дө, Кошой-Коргон чебин Жолой м-н Коңурбайдын алышы ж-дө баян айтылат. **Потанин Г. Н.** Биографические сведения о Чокане Валиханова// Записки имп. Русск. геогр. общ-ва. – 1904. – Т. XXIX. – С. IV – XXXIV. «Манас» эпосунун Валихановдун чогултушу, анын архиви ж-дө. **Смерть Кокотай хана и его поминки**//Зап. Вост. отд. Русск. археолог, общ-ва. – СПб.: 1904. – Т. XV. – С. VIII – XVI. – Н. И. Веселовскнй тарабынан окулган бул үзүндү Ч. Ч. Валихановдун кол жазмаларынан табылган. Ал кагаздардын ичинде кыргызча текст жок болуп чыккан. «Манас» эпосунан П. М. Мелиоранскийдин которгон үзүндүсү ж-дө бир канча сын айтылган.

1905. **Мелиоранский П. М.** Сказание об Едиге и Токтомуше (Киргизский текст по рукописи, принадлежавщей Ч. Ч. Валиханову): Приложение к тому XXIX //За-

писки имп. Русск. геогр. общ-ва по отд. этн. – СПб.: 1905. Аналогия между Кабантын-Алыпом и Манасом в отношении количества караванных слуг. **О докладе А. К. Кларе**//Изв. имп. археолог, комиссии. – 1905. – Прибавление к вып. XIV.

1907. **Radloff, W.** Proben der volksliteratur der tiirkischen stamme Sudsibiriens. German vorsion. – St. Petersburg, 1866–1907. Кыргыз элинин эпосу «Манас» ж-дө. Немец тилинде.

1908. **Хангалов М. Н.** Балаганский сборник: сказки, поверья и некоторые обряды у северных бурят / Под редакцией Г. Н. Потанина//Тр. Вост.-Сибирского отд. имп. Русск. геогр. общ-ва. – Томск, 1908. – Т. V. 289 с. 260–278-б. Ер Кокче (Эр Көкчө), Эр Төштүк ж-дө кабар берет.

1909. **Корш Ф. Е.** Древнейший народный стих турецких племен//Записки Вост. отд. имп. Русск. археолог, общ-ва, 1909. т. XIX. – Вып. II–III. – С. 139–167. Жолой ж-дөгү эпизоддо «Манастын» ыр саптарына иликтөө бар.

1911. **Almasy G.** Der Abschied dea Helden Manas von seinem Sohn Semetej (Aus dem Karakirgisischen Epos «Manasdin-kisasi»). – «Keleti Szemle Revue oricntale pour les etndes ouralo – altaigucs». – Budapest, – 1911. – 1912. – С. 216–223. Манастын уулу Семетей менен коштошкону. Тексти жана комментариясы венгер этнографы Г. Алмашиники.

1912. **Дмитриев С. Е.** Известия Русского географического общества, 1912. – Т. XVIII. – Вып. VI–X.

1913. **Масальский В. И.** Туркестанский край – Россия: Полное географическое описание нашего отечества: Настольная и дорожная книга /Под ред. В. П. Семенова-Тянь-Шаньского и под общим руководством П. П. Семенова-Тянь-Шаньского и акад. В. И. Ламанского. – СПб.: 1913. – Т. IX–X. – 861 с. Манас тоосу, Манас ашуусу ж-дө маалымат бар ж-а «Манастын» (Радлов б-ча) кыскача мүнөздөмөсү берилген. Ramstedt G. I. Jwei uigirsche Runenin schritten in der Norol – Mongolei, aufget – unden und mit Iransskriptlon, Ubersetzung und Bemerkungen Verögttentlicht...// Siomalais-ugrilais seuran aikaskauskirja. Iournal de la Societe tinnoougrienne. XXX. M. A. Castrenin Satavuotismuisto. 2. XII. – 1913. – Helsinki, 1913–1918. – Art. 3. – p. 1–63. Суджин-давадагы жазуу (Яглыкар-хан атанын жазганы). Эльманович С. Д. Закону Ману / Пер. с санскритского. – СПб.: 1913. – VII, 285. VII с. – (Тр. русских ориенталистов, № 1). Манастын ички сезими, акыл байлыгы ж-дө сөз болот.

1914. **Яновский А. Е.** Каракиргизы (киргизы)//Новый энциклопедический словарь изд. Брокгауз и Ефрон. – СПб.: 1914. – т. XXI. – Стлб. 601–614. «Манаска» кыскача мүнөздөмө берилген. A. Manasz – eposz ügyc – Etnnographia, – Budapest, 1914. – p. 57–58. Кыргыз эпосу «Манас» ж-дө.

1917. **Потанин Г. Н.** Казак-киргизские и алтайские народные легенды и сказки: С примечаниями автора к указателям. – Пг. 1917. – 152 с. Потанин Г. Н. Казак-киргизские и алтайский народные легенды и сказки Живая старина. – 1917. – Вып. / /Живая старина. – 1917. – Вып. II – III. Кран – Каракчы (Көкөтай), Эр Манас, Эр Көкчөнүн баласы ж-а анын Көк-куласы, Эр Төштүк, Алооке баатыр, анын баласы, Кошой ж-дө айтылган маалыматтар бар. Фалев П. А. Ногойская сказка об Ак-Көбөке: Отдельный оттиск из V тома. Сборника музея Антропологии и этнографи при Российской академи наук. – Пг.: 1917. Ак-Көбөк ж-дөгү уламыштын бир нече вариант-тары ж-дө кыскача мүнөздөмө бар. Ак-Көбөктүн башкы душманы Көдөкөнүн баласы Магыш (Магыс, Мангыш – Султан) ж-дө кабар бар.

1919. **Бартольд В. В.** Память В. В. Радлова (1837–1919)//Изв. русск. геогр. общ-ва. – Т. IV. 1918. – Вып. I. – 1919.

1922. **Фалев П. А.** Введение в изучении тюркских литератур и наречий: Лекции читаны проф. П. А. Фалевын 1921 г. в Туркестанском Восточном институте. – Ташкент: 1922, – 40 с. Кыргыздардын эпикалык чыгармалары ж-а алардын казак эпосунан айырмасы ж-дө. О. эле В. Радлов жазып алган «Манастын» үзүндүсү, анын сөздөрүнүн сыйкырдуу касиети ж-дө кабарлайт. Фалев П. А. Как строится каракиргизская былина//Наука и просвещение. – Ташкент.: 1922. – № 1. Көкчө м-н Манастын кармашынан үзүндү ж-а Кул-Тегиндин эстеликтери «Манастагы» драмалык искусвонун элементтери ж-дө сөз болот. **Фалев П. А.** Каракиргиз достоининг тузилиши/ /Билим учаги. Как строится каракиргизская былина. – Ташкент.: 1922. – № 1. Өзбек тилинде да жогорку макала жарык көргөн, араб шрифти м-н басылган.

1923. **Владимирцов Б. Я.** Предисловие: Монголо-ойротский героический эпос / Пер. вступит, статья и примеч. Б. Я. Владимирцов а. – Пг. – М.: 1923. (Всемирная литература). Калмактын баатырдык эпосу м-н салыштырылат. **Жумабаев М.** Кыргыздын оозеки адабияты//Акжол. – 1923. – 23-июнь. Ван И. О народном творчестве кара-киргизов (Особому вниманию Туркгосиздата)//Туркестанская правда. – 1923. – 19 сент. Кара-кыргыздардын элдик чыгармаларын чогулткан К. Мифтаковдун арызы б-ча жазылган. Ал редакцияга кайрылып, өзү чогулткан элдик чыгармалардын тизмесин жарыялап коюну өтүнгөн.

1924. **Ван И.** Каракиргизская народная литература//Туркестанская правда. – 1924. – 30 янв. «Манас» эпосу, анын мазмуну, эпосту айтуучулар нарындык Сагымбай Орозбаков ж-а таластык Бекмурат (Балык) ж-дө кабардар кылат.

1925. **Тыныбек жомокчу.** «Семетей»: 1-бөлүм. Бастыруучу кыргыз билим комиссиясы. – М.: 1925. – 184 б.

1926. **Малов С. Е.** Образцы древнетюрецкой письменности с предисловием и словарем. – Ташкент: 1926. – 84 с, Стеклограф. Суджидеги (Монголия) жазуу – Яглакар-хан атанын жазуусу.

1927. **Бартольд В. В.** Киргизы: Исторический очерк. – Ф.: 1927. Денике Б. П. Об одном домонгольском памятнике Средней Азии//Тр. этнографо.-археолог, музея 1го МГУ. – М.: 1927. Манастын мазары, анын көрүнүшү ж-дө сөз болот. Денике Б. П. Искусство Средней Азии. – М.: 1927. – 55 с. 24–25-б. Манастын мазары ж-дө маалымат берилет. **Абрамзон С. М.** Следы исчезнувших культур в Киргизии//Сов. Киргизия. – 1927. – 30 янв. **Мифтаков К.** Эл адабиятын жыйноочуларга карата (Эл адабиятынын түрлөрү)//Эркин-Тоо. – 1927. – 26-май. **Рихтер З.** Ярмарка в Каркаре/ /Известия. – 1927. – 29 дек. Манас менен Жолойдун кармашканы, Кошойдун кармашка катышканы жөнүндө сөз болот.

1928. **Засьшкин Б. Н.** Памятники архитектуры Средней Азии и их реставрации. – М.: 1928. – 180 с. Манастын күмбөзүндөгү жазуулар ж-дө. Массой М. Е. Памятники архитектуры Средней Азии и их реставрация//Изв. общ-ва для изучения Таджикстана и Иранских народностей за его пределами. – 1928. – № 1. Манастын күмбөзүндөгү жазуулар ж-дө. Первые шаги//Семь дней. – 1928. – № 48. «Манас» ж-дө эскерүү бар. Собрание народного творчества//Сов. Киргизия. – 1928. – 26 апр. Макалада сапаты ж-а саны жагынан баалуу болгон материал ж-дө сөз болот, а. и. «Семетей» эпосу б-ча иликтөө бар.

1929. **Кушнер (Кнышев).** Горная Киргизия: (социологическая разведка). – М.:

1929. – 135 с. «Манас» эпосун этнографиялык булак катары баалаган аты аталбаган манасчы м-н жолугушканы, ат минип турган манасчыны сүрөткө түшүргөндүгү ж-дө сөз болот. **Умняков И. И.** Архитектурные памятники Средней Азии: Исследование (Ремонт. Реставрация. 1920–28 гг.). – Ташкент: 1929. – 40 с. 29–30, 32-б. Манастын мазары ж-дө сөз болот. Казына басылып жатат//Кызыл Кыргызстан. – 1929. – 21-июнь. Манастын кыскача мазмунун жазып алуу тарыхы ж-а аны толук басып чыгаруунун маани ж-дө баяндалат. Казына басылып жатат//Кызыл Кыргызстан. – 1929. – 20-окт. «Манас» должен увидеть свет//Сов. Киргизия. – 1929. – 20 окт. Макалада 21-июндагы мазмун чагылдырылган.

1930. **«Манас» должен увидеть свет**//Сов. Киргизия. – 1930. – 20 март. «Манас» ж-а анын маани, көлөмү, илим изилдөө ин-тунун басмага даярдашы ж-дө. **Карасаев Х.** «Манас»//Кызыл Кыргызстан. – 1930. – 27-май. «Манасты» басып чыгаруунун принциби ж-а С. Орозбаковдун варианты ж-дө.

1931. **Кримський А.** Турки то іх мови, Т. I – II. – Киёв.: 1931. Түрк уруулары-нын, а. и. кыргыз фольклорунун да толук библиографиясы берилген. **Тойчинов И.** Киргизская литература//Лит. энциклопедия. – 1931. – Т. 5. – стлб. 206 – 212. «Манас» феодалдык идеологияны чагылдырган поэма катары бааланат. – **«Манас» будет издан** //Сов. Киргизия. – 1931, 27 – февр. Илим изилдөө ин-ту тарабынан «Манастын» академиялык басылышынын даярдалышы ж-дө. **Алексеев Г.** Заметки о киргизской литературе: Первый национальный эпос //Новый мир. – 1931 – № 12.

1932. **Пятницкий В.** Киргизы//Землеведение. – 1932. – Т. XXXIV. – Вып. 3–4. «Манас» ж-дө кыскача этнографиялык мүнөздөмө берилген. Bonkolo Sandor a Iuranföld legszeff eposza. – a. p. Hirl Vasarnapja, 1932, Bd. 3. «Манас» эпосу ж-дө.

1934. **Затаевич А.** 250 киргизских инструментальных пьес и напевов. – М.: 1934. – 197 с. Кыргыздардын музыкалык аспаптарынын коштоосу м-н аткарылуучу 250 чыгармада «Манас» ж-а «Семетей» ж-дө мүнөздөмөлөр бар. **Иванов П. К.** К вопросу о древностях в верховьях Таласа: Сб. статей (Сергею Федоровичу Ольденбургу). К 50-летию научно-общественной деятельности (1882–1932). – М.: 1934. – 241–251-б. Манастын Таластагы мазары ж-дө. **Abdül-kadir loan** ‘Kirgiz Dil Vädigarlarindan Manas Destant,» Azerbeycan vurt Bilgisi Mecmnasi, Sayi: 31–32, Temmur – Agustos 1934, 257–260. Saziye Berin, Halk Edebiyati Numuneleri: Manas Destani, (W. Radlofftan Terctime), Istanbul, 1934 (Basilmamig Lisans tezi). **Токомбаев А.** (О киргизской литературе) Первый Всесоюзный съезд советских писателей: Стенографический отчёт. – М.: 1934. «Манас» ж-дө кыскача мүнөздөмө бар. **Токомбаев А.** Кыргызстандагы совет адабияты ж-дө: Жалпы Кыргызстандын IV сыйазындагы жол. А. Токомбаевдин (Балканын) сөзү//Кыргыз совет адабияты. – 1934. – № 1–4-май–авг. **Лавров Л.** Хорошей работы, товарищи//Сов. Киргизия. – 1934. – 8 апр. **Тойчинов И.** Этапы роста//Сов. Киргизия. – 1934. – 20 апр. Кыргыз адабиятынын өсүшү: «Манас» м-н «Семетей» феодалдык доордогу эстелик экендиги ж-дө кыскача мүнөздөлөт. **Тойчинов И.** О фольклоре//Сов. Киргизия. – 1934–24 окт. Кыргыз тарыхы м-н маданиятында «Манастын» маани, орду, аны терең иликтөөнүн, басып чыгаруунун керектиги ж-а Совет доорундагы элдик чыгармалардын үлгүлөрүн жыйноо, «Манастагы» Семетей, Сейтек, Үмөтөй, Жигитек сыяктуу каармандар ж-а кийинки жылдары эки гана манасчынын калганы ж-дө.

1935. **Алтайский эпос «Когутэй»** / Сказитель М. Ютканахов; Пер. Г. Токмашова; Ред. В. Зазубрина. Коммент. Н. Дмитриева. – М. – Л.: 1935. – 203 с. Когутэй

деген аттын семантикасы ж-дө сөз болот. **Ауэзов М. О.** Ценные памятники киргизского и казахского научно-исследовательского института национальной культуры. – 1935. – Т. I. Кыргыздын элдик оозеки чыгармачылыгында «Манас» өтө баалуу эстелик экендигин айкындайт. **Mehrure Rahmi,** Dede Korkut ve Manastá Bazi Benzerlikler, Istanbul, 1935 (Basilmamis Lisans tezi) – **Ощакевич Ф.** Большая задача //Сов. Киргизия. – 1935. – 10 фев. Орус тилинде «Манастын» сын комментарийлер м-н басылышы совет элин кыргыз элинин чыгармалары м-н таанышторууда мааниси зор экендигин баса белгилейт. **Подготовка к изданию «Манас»** //Сов. Киргизия. – 1935. – 16 фев. Кыргыз АССРинин Эл комиссарлар Советинин чечими м-н ал үчүн 80 миң сом бөлгөнү ж-дө маалымат берет. **Ставров С.** «Чолпон» (или записная книжка неудачного краеведа)//Сов. Киргизия. – 1935 – 27 март. «Чолпон» колхозуна жакын жерден орун алган «Манас» тоосу ж-а анын чоң таштарын Манастын чүкө кылып ойногону ж-дө уламышты күлкүлүү фельетон м-н коштойт. **Ощакевич Ф.** Эпос «Манас»//Сов. Киргизия. – 1935. – 10 май. Кыргыздын маданият курулушунун илим изилдөө ин-тунда «Манас» эпосу Сагымбай Орозбаковдун варианты б-ча бастыруу-га карата даярдыгы ж-дө маалымат бар ж-а Бекарол м-н автордун котормосунда үзүндү берилген. **Камнева Г.** Об издании киргизского эпоса «Манас»//Сов. Киргизия. 1935. – 20 май. **Ощакевич Ф.** О сказателях (к изданию эпоса «Манаса»)//Сов. Киргизия. – 1935. – 8 июнь. Казак жазуучусу Мухтар Ауэзов «Манас» айтуучулардын поэтикалык жөндөмдүүлүгү ж-а Тыныбек м-н Сагымбайдын талантынын жаралышы ж-дө сөз кылат. **Борисов С.** «Манас» //Известия. – 1935. – 27 авг. Кыскача очерк. Сагымбайдын айтуусу б-ча «Манастан» үзүндү берилген. Муратаалы Күрөңкөев тарабынан «Манасты» музыкага түшүргөндүгү ж-дө. **Наказ Алмамбета Манасу:** Отрывок из киргизской народной эпопеи «Манас» (из эпизода «Великий поход») / Вольный пер. проф. Е. Поливанова// Сов. Киргизия. – 1935. – 30 сент. Котормодон кийин котормочунун эскертүүсү берилет да орусча которууда пайдаланылган ыкма ж-дө сөз болот**. Об окончании записи «Манаса»**//Лит. газета. – 1935. – 20 нояб. «Манас» эпосун жазууну аяктаганын билдирет. **Киргизский народный эпос «Манас»:** Начало «Великого похода» (поход богатыря Манас на Пекин Великий) / Пер. и лит. отработка проф. Е. Поливанова//Сов. Киргизия. – 1935. – 24 дек. **Постановление ЦИК Кирг. АССР** о присвоение звания Народного артиста Киргизской республики манасчы Молдобасану Мусулманкулову за 35-летию творческую деятельность в качестве сказателя киргизского народного эпоса и поэм, и как выдающемуся певцу – исполнителю киргизских народных песен и мелодии// Сов. Киргизия. – 1935. – 28 дек. **Заседание редколлегии «Манас»**//Сов. Киргизия. – 1935. – 29 дек. Бул кеңешмеде «Манас» кеңири талкууга алынат. Доклад м-н М. Ауэзов, Жумабаев, К. Тыныстанов чыгып сүйлөшүп эпостун көркөмдүк даражасын ж-а аны которуунун принциптерине токтолушат.

1936. **Великий поход** / Пер. с кирг. Миртемира //Лит. Узбекстан. – 1936., № 2. **Клычков С.** Алмамбет и Алтынай: Поэма / Вольная обработка киргизского эпоса «Манас» С. Клычкова. – М.: Худ. лит., 1936. – 168 с. **Рахматуллин К., Джакишев О.** Киргизская литература//Большая Советская Энциклопедия. – 1-изд. – 1936. – Т. 32. – Стлб. 382 – 384. «Манас» ж-дө. **Малов С. Е.** Новые памятники с турецкими рунами// Язык и мышление. – 1936. – Вып. VI–VII. **Abdülkadir Inan**, «Kirgiz Dil Vadigarlarindan Marias Destani,» Çiĝir Mecmuasi, Sayl: 35, Subat 1936. **Abdülkadir Inan**, «Manas Destanill», Çigir Mecmuasi, Sayl: 36, Mart 1936. **Abdülkadir Inan**, «Manas

Destani», Çigir Mecmuasi, Sayl: 37. Nisan 1936. **Ауэзов М. Кыргыз дастаны – «Манас»**//Казак адебиети. – 1936. – 30-янв. «Манас»: 1) Из рассказа Алмамбета о своем происхождении; 2) Наказ Алмамбета Манасу; 3) Самое начало «Великого похода» Пер. Е. Поливанова//Лит. Узбекстан – 1936. – № 2. **Поливанов Е. Д.** Фрагменты киргизского народного эпоса «Манас» (Из «Великого похода» или «Похода богатыря Манаса на Пекин Великий»)//Лит. Узбекстан. – 1936. – № 2. **Токомбаев А. Адамдын адамы**//Кыргыз совет адабияты. – 1936. – № 3. **«Манас»**: «Великий поход» (Начальный отрывок «Великого похода»: Заговор семи ханов против Манаса) / Пер. Е. Поливанова//Лит. Узбекстан. – 1936. – № 4. **Киргизский народный эпос**/ /Правда. – 19336. – 5 май. **Рахматуллин К.** Киргизская литература//Сов. Киргизия. – 1936. – 5 май. «Манас» кыскача мүнөздөлөт. **Молдобасан** – народный артист республики – получил возможность выступать перед народом//Сов. Киргизия. – 1936. – 2 июнь. **Ощакевич Ф.** Сказители киргизского эпоса//Лит. газета. – 1936. – 5 июнь. Манасчылар – Тыныбек, Сагымбай ж-дө. **Рассказ Алмамбета о своем происхождении**: (Отрывок из народного эпоса «Манас»)/ Вольная литературная обработка проф. Е. Поливанова//Сов. Киргизия. – 1936. – 6 июнь. **Жеңиштен жеңишке**/ / Кыргыз Совет адабияты. – 1936. – № 6 – 7. **Поливанов Е.** Киргизская литература/ /Узбекстан. – 1936 – № 7. **Чуйков С**. В стране «Небесных гор»//Известия. – 1936. – 2 июль. **Римский И**. Музыкальное творчество народов СССР//Революция национальности. – 1936. – №8. **Чеканинский И.** «Манас»//Сов. Киргизия. – 1936. – 9 сент. «Манастын» мазарынын тарыхый маалыматтары ж-а анын тышкы көрүнүшү ж-дө. **Ефремов П.** Некоторые исторические параллели//Сов. Киргизия. – 1936. 10 сент. **Ауэзов М.** «Манас»: (Героическая поэма киргизского народа)//Казакстанская правда. – 1936. – 28 сент. Эпоско мүнөздөмө берилип, аны жазуунун тарыхы, С. Орозбаков ж-а С. Каралаевдин варианты, дагы башка манасчылар ж-дө сөз болот. **Киргизский народный эпос**//Правда. – 1936. – 28 сент. «Манас» эпосун кыргызча ж-а орусча басып чыгарууга даярдалганы ж-дө. **«Алмамбет и Алтынай»**: Отрывок из поэмы / Пер. С. Клычева//Октябрь – 1936. – № 11. **Краткая информация** //Революция и национальность. – 1936. – № 11. **Мозольков Е.** Киргизский эпос «Манас»//Лит. газета. – 1936. – 20 нояб. **Токомбаев А.** Молодые творческие силы/ /Лит. газета. – 1936. – 20 нояб. **Из поэмы «Алмамбет и Алтынай»** /Пер. С. Клычева//Красная новь. – 1936. – № 11. **Издание части киргизской национальной поэмы «Манас»**//Сов. Киргизия. – 1936. – 15 дек. Мамлекеттик адабият басмасы тарабынан 1937-ж. «Чоң казаттын» орусча чыгарылууга даярдалышы ж-дө.

1937. **Ауэзов М**. «Манас»: Киргизская народная героическая поэма, – Алма-Ата, 1937. – 107 с. **Abdılkadir Inan**, «Türkolag Radloff,» Varlik Mecmuasi**,** Cilt: 4, Sayl: 96, Temmur, 1937. – 344–345. **Мозольков Е.** Киргизский эпос «Манас»//Творчество народов СССР: Альманах: 1. – М.: 1937. «Манас» эпосунун көлөмү, анын мүнөздөлүшү, Манас баатырдын элдин турмушундагы ролу, эпосту жыйноонун ж-а жазуунун революциядан кийинки тарыхы ж-дө. **Рассказ Алмамбета** / Пер. Л. Пеньковского//Творчество народов СССР: Альманах: 1. – М.: 1937. **Заговор ханов против Манаса** /Пер. М. Тарловского//Творчество народов СССР: Альманах: 1. – М., 1937. **Рахматуллин [К], Джакишев [У].** Киргизская литература//Малая Советская Энциклопедия. – 2-изд. – 1937. – Т. 5. – Столб. 452. «Манас» ж-дө. **Рахматуллин К., Геффербер Э. Г.** Обзор этнографических работ по Советскому Союзу за 1936 год по газетным сообщениям//Сов. этнография. – 1937. – № 1. **Киргизский эпос**

«Манас»//Сов. Киргизия. – 1937. – 20 янв. «Манас» эпосу ж-дө жалпы маалымат берилет, орус ж-а кыргыз тилинде басмага даярдап жаткан комиссиянын составы ж-дө, С. Орозбаков м-н С. Каралаевдин варианттарынын негизинде даярдалып жаткан «Манастын» текстинин канчалык толуктугу ж-дө сөз болот. **«Манас»**: Эпизод «Великий поход»: Глава «Заговор ханов» / Пер. М. Тарловского//Сов. Киргизия. – 1937. – 20 янв., 5 фев., 1 март. **Киргизский эпос «Манас»**//Сов. Киргизия. – 1937. – 16 февр. М. Тарловский «Манас» эпосун которгондугу ж-дө баяндайт. **Dict Kirghiz**. Traduit par B. Bolislavskaia et Roland Malraux Киргизский эпос / Пер. Б. Болиславский и Ролана Мальро. – «Europe. Revue mensuell.» Paris. – 1937. – 15 Mars. – Ms 171. «Чоң казаттан» үзүндү берилген. **«Манас»:** Эпизод «Великий поход»: Глава «Встреча послов с Манасом» / Пер. М. Тарловского//Сов. Киргизия**.** – 1937. – 6 март. **«Манас»:** Эпизод «Великий поход»: Глава «Рассказ Алмамбета» / Пер. Л. Пеньковского//Сов. Киргизия. – 1937 – 12 март., 22 май., 3 авг. **В братских республиках**: Киргизия//Лит. Казахстан. – 1937. – № 4. **Бөкөмбаев Ж.** «Айчүрөк»//Кыргыз совет адабияты. – 1937. – апр.–май. – № 3–4. «Семетей» эпосунун мазмуну, «Айчүрөк» пьесасынан үзүндү берилген. **Киргизская поэзия во французском журнале**//Интернациональная литература. – 1937. – №5. **«Манас»**: Эпизод «Великий поход**»:** Глава «Рассказ Алмамбета» /Пер. Л. Пеньковского//Сов. Киргизия. – 1937. – 12 май, 3 авг. **Заканчивается запись киргизского эпоса «Манас»**//Сов. Киргизия. – 1937. – 14 май. **Пеньковскнй Л.** Как я работаю над переводом «Манаса»// Сов. Киргизия. – 1937. – 17 май. **Похомов В.** Издание «Манаса» на русском языке/ /Сов. Киргизия. – 1937. – 23 май. «Художественная литература» басмасынан «Манас эпосун басып чыгарууда даярдык көрүүнүн абалы ж-дө. **Каралаев С.** (айткан). Алмамбет Манаска Бээжинди көрсөтүп турганы//Кыргыз совет адабияты. – 1937. – № 5–6. **Бейджин**//Пер. Э. Беккера//Народное творчество. – 1937. – № 6. **Заговор ханов против Манаса** / Пер. М. Тарловского//Творчество народов СССР. – Альманах: – М.: 1937. – № 1. **Каныкей** (Из эпизода «Возвращение Манаса к Каныкей») / Вольная обработка **Ф. Ощакевича**//Народное творчество. – 1937. – № 6. **«Манас»**: Алтынай – золотая луна / Пер. Э. Беккера//Народное творчество. – 1937. – №6. **«Манас»**: Заговор ханов против Манаса / Пер. М. Тарловского/./Творчество народов СССР. – Альманах. – М.: 1937. – № 1. **«Манас»**: Прекрасная земля Таласа (из эпизода «Семетей» / Пер. Э. Беккера//Народное творчество. – 1937. – № 6. **Рассказ Алмамбета** / Пер. Л. Пеньковского//Творчество народов СССР. Альманах: – М.: 1937. – № 1. **«Манас»**: Рассказ Алмамбета**.** / Пер. Ф. Ощакевича//Народное Творчество. – 1937. – №6. **«Манас»**: Рассказ Алмамбета / Пер. Л. Пеньковского//Творчество народов СССР. – Альманах. – М.: 1937. – № 11. **Песня Манаса из эпизода** «Возвращение Манаса к Каныкей» / Вольная обработка Ф. Ощакевича//Народное творчество. – 1937. – № 6. **Ощакевич Ф.** Киргизский эпос//Народное творчество. – 1937. – № 6. **Прекрасная земля Талас**: (Из эпизода «Семетей») / Пер. Э. Беккера// Народное творчество. – 1937. – №6. **Винников В.** Киргизские сказители//Народное творчество. – 1937. – №7. **«Манас» на русском языке**//Лит. газета. – 1937. – 26 июль**.** «Манас» эпосунун 1-томунун чыга тургандыгы ж-дө. Историко-археологическая экспедиция комитета наук СНК Киргизии//Сов. Киргизия. – 1937. – 23 июль. **Алмамбет в ловушке**: (Отрывок из киргизского эпоса «Манас»: Из главы «Рассказ Алмамбета»)/Пер. Л. Пеньковского//Сов. Киргизия. – 8 авг. **Искусство киргизского народа** //Сов. Киргизия. – 1937. – 3 авг. Кыргызстан КП(б)нын I съездинин «Ма-

насты» басып чыгаруу ж-дөгү токтому ж-а улутчулдар тарабынан «Манас» эпосун басууну кечиктирип жаткандыктары ж-дө. **Кирбашев М.** Могильники киргизского фольклора//Сов. Киргизия – 1937. – 10 авг. «Манас» эпосунун текстин улутчулдардын бурмалашканы, фольклорду, анын ичинде «Манас» фондусунан кол жазманы уурдап жоготушканы ж-дө**. Каралаев С.** Алмамбет Манаска Бежиндин жайын айтып турган жери//Кызыл Кыргызстан. – 1937. – 12 авг. **Обследование памятников древности**//Сов. Киргизия. – 1937. – 12 авг. Кыргыз Мамл. пед. ин-тунун мугалими В. М. Зима тарабынан Манастын мазарын казып караганда жыгачтан (теректен) жасалган эки ящиктин ичинен жаш кишилердин сөөктөрү, о. эле мазардын түбүндөгү кирпичтен жасалган табытта кишинин сөөктөрү (башы жок) табылгандыгы баяндалат. **«Манас»:** Чоң казатка жөнөгөнү жатканда Каныкейдин чоролорду жабдып жаткан кези / Сагымбайдын айткандарынан //Кызыл Кыргызстан. – 1937. – 24 авг. **Ак-Еркеч:** Отрывок из «Манаса» / Пер. Л. Пеньковского//Известия. – 1937. – 6 сент. **Пеньковский Л**. «Манас» //Известия. – 1937. – 6 сент. **Закончена работа над первым полутомом «Манаса»:** Беседа с переводчиком «Манаса» Л. Пеньковским. //Известия. – 1937. – 26 дек. **Джакишев У.** Два богатыря//Известия. – 1937. – 26 дек. «Манас» ж-а «Жолборс терисиң кийген баатыр» ж-дө. **«Манас»**//Кызыл Кыргызстан. – 1937. – 26 дек. Илимий изилдөө иштер ж-дө.

1938. **Вельтман С.** Устное творчество народов СССР. – М.: 1938. – 78–79-б. «Манастын» кыскача библиографиясы берилет. **Виткович В.** Киргизия. – М.: 1938. – 100 с. «Манас» ж-а «Семетей» эпосторунун кыскача мүнөздөлүшү. **«Манас»**// Большая Советская Энциклопедия. – 1938. – т. 38. – стлб. 8–9. Эпоско кыскача мүнөздөмө бар. **«Манас»:** Киргизский эпос / Пер. М. Тарловского//Творчество народов СССР. – Альманах: 1. – М.: 1938. **Вечер «Манаса» в Москве**//Сов. Киргизия. – 1938. – 12 февр. Советтик жазуучулар үйүндө кыргыз элинин «Манас» эпосу б-ча кече болуп өткөндүгү ж-дө. **Совещание о «Манасе»** в Союзе советских писателей СССР//Сов. Киргизия. – 1938. – 16 февр. Кецешмеде «Манас» эпосун басып чыгаруу ж-дө маселе каралган. **Ильясов С.** Кыргыз элинин байыркы эстелиги//Кызыл Кыргызстан. – 1938. – 22-февр. Манастын мазары ж-дө. **Рассказ Алмамбета** /Пер. Л. Пеньковского//Новый мир. – 1938. – № 3. **Отрывок на эпоса «Манас»:** Рассказ Алмамбета / Пер. Л. Пеньковского//Новый мир. – 1938. – № 8. **Джакишев** У. «Манас»//Сов. Киргизия. – 1938. – 24 март. «Манасты» жазуунун тарыхы, бай-манаптар тарабынан анын мазмунунун бурмаланып келгендиги ж-дө. Орозбаков С. «Манас»: Алмамбеттин чалгыны//Кызыл Кыргызстан. – 1938. – 6-апр. Чоң казаттан үзүндү берилген. **Флеер** М. Укмуштуу чалгын: («Манастын» басмага даярдалган бөлүмүнө карата)//Кызыл Кыргызстан. – 1938. – 10-апр. **«Манас»**//Ленинчил жаш. – 1938. – 10–11-апр., 18-апр., 27-апр. «Чоң казаттан» үзүндү берилген. «Манас»: Алмамбет менен Сыргактын жылкы тийгени: («Чоң казаттан» үзүндү)//Ленинчил жаш. – 1938. – 10 – Напр., 15-апр., 18-апр., 27-апр**. Флеер М.**//Комс. Киргизии. – 1938. – 15 мая. **«Манас»**//Лит. обозрение. – 1938. – 5 июнь № 11. «Манас» эпосунун таралыш тарыхы ж-а Манас баатыр ж-дө. **Сазанов Б.** «Манас»: Манастын түшү ж-а Алмамбеттин келиши.//Ленинчил жаш. – 1938. – 16–17-июн. **Манасчы Акмат Рысмендеев**//Ленинчил жаш. – 1938. – 28-июнь. Са**гынбаев А.** Алмамбеттин Сыргакка айткан арманы //Ленинчил жаш. – 1938. – 2-сент. **Борзуков В.** Что найдено в «мазаре Манаса»//**Сов.** Киргизия. – 1938. – 6 окт. Академия экспедициясынын археологиялык казууларынын жыйынтыктары ж-дө. **Джакишев** У., **Мозольков М.** Вели-

кое творение киргизского народа («Манас»)//Сов. Киргизия. – 1938. – 23 окт., Абдырахманов Б. (Тоголок Молдо). Алмамбет м-н Чубактын жол талашканы//Ленинчил жаш. – 1938. – 8-окт., 10-окт., 22-окт. **Алмамбет и Сыргак** отправляется на разведку / Пер. Липкина С.//Наша страна. – 1938. – № 10. **«Манас»:** Алмамбет и Сыргак отправляется на разведку / Пер. С. Липкина//Наша страна. – 1938. – № 10. **Мозольков** Е. Киргизский эпос//Наша страна. – 1938. – № 10. «Манаска» жалпы мүнөздөмө берилген. **Мозольков Е.** Киргизский эпос «Манас»//Книжные новости. – 1938. – № 21. «Манас» ж-дө жалпы маалымат берилет. **Үмөталиев Т.** Кыргыздын адабияттык фольклору жөнүндө//Ала-Тоо. – 1939. – окт. – № 1. **«Манас»**//Лит. обозрение. – 1938. – № 11. **Первый том эпоса «Манас»**//Комс. Киргизии. – 1938. – 17 дек.

1939. **Agâh** Sirri Jevent, Edebiyat Tarihi Dersleri / Tanzimata Kadar, Kanaat Kitapevi, Istanbul 1939, –4516. Not: Manasla ilgili bilgiler. **Виноградов В. С.** Музыка Советской Киргизии. Искусство. – М.: 1939. – 136 с. Китептин 63–73-б. «Мана эпосу ж-а манасчылар ж-дө жалпы маалымат, Саякбай Каралаевдин ж-а М. Мусулманкуловдун өмүрү берилип**,** эпостун музыкалык жагы анализденет. **Граф А., Кучияк П.** Алтайские сказки. – М.: 1939. – 96 с. 73–87-б. Алп-Манас ж-дө жомокчу тарабынан кайра айтылышы бар. **Денике Б. Н.** Архитектурный орнамент Средней Азии. – М. – Л.: 1939. – 227 с. 102-б. Манастын мазары ж-дө сөз болот. **Каталог выставки изобразительного искусства Киргизской ССР.** – М. – Л.: 1939. – 46 с. Бул каталогдун төртүнчү бетинде «Манаска» кыскача мүнөздөмө берилген. **Киргизский музыкальный фольклор.** – М. – Л.: 1939. – 46 с. Саякбай Каралаев аткарган «Манастын» музыкалык жагы каралган. Текстин Х. Карасаев которгон. **Киргизский эпос «Манас»:** Глава «Алмамбет и Чубак». По варианту Сагымбая Орозбакова / Пер. Л. Пеньковского. – М.: 1939. – 76 с. (на обл: «Манас». Библиотека «Огонёк» – № 51 – 52. М.: 1939. Предисловие). **Манаска Тал-Чокунун көрүнүшү:** (Үзүндү) / Айткан С. Каралаев//Адабият хрестоматиясы: Толук эмес орто ж-а орто мектептердин 7-класстары үчүн. – Ф.: 1939. **Культуры и искусство народа** / Под ред. И. С. Лобанова, Б. Г. Михайлова. – Ф.: 1939. – 24 с. 18-б. «Манасты» кайра калыбына келтирүү б-ча иштеген иштер баяндалат. «**Манас» киргизский эпос.** Глава «Чубак и Алмамбет». По варианту. Сагымбая Орозбакова / Пер. Л. Пеньковского. – М.: Правда, 1939. – 78 с. **Надель Х.** Художественная литература фольклор народов СРСР. – Вып. 1. Аннотирований библиографичний покажчик. – Київ; 1939. – 87 с. 64–65-б. Кыргыз адабиятынын ж-а фольклорунун кыскача библиографиясы бар. **Штоффер Я.** Оформление «Ай-Чүрөк»//Искусство Советской Киргизии. – М. -Л.: 1939. «Манас», «Ай-Чүрөк» операларын жасалгалоо ж-дө. **Ниалло** А. и др. Киргизская архитектура//Искусство Советской Киргизии / Сутяги н Г. А., Шейх С. Я. – М.-Л.: 1939. Талас өрөөнүндегү Манастын мазарынын пайда болуу тарыхы ж-дө. **Первый том «Манаса»**//Сов. Киргизия. – 1939. – 22-янв. «Манас» эпосунун бир эле учурда кыргызча ж-а орусча басылып чыгып жатканы ж-дө. **Джакишев У., Мозольков Е.** История записи «Манас» и его сказатели//Сов. Киргизия. – 1930 – 8-февр. «Манас» эпосун Ч. Валиханов, В. Радлов тарабынан революцияга чейинки жазуунун тарыхы**.** Революциядан кийин Ы. Абдрахмановдун манасчы С. Орозбаковдон жазганы, Келдибек, Балык ж-а Сагымбай м-н Саякбай ж-дө маалыматтар бар. **Жакишев Ө.** «Манас»//Кызыл Кыргызстан. – 1939. – 11-февр., 12-февр., 12-февр., 14-февр**.,** 15-февр. «Манас» эпосу, анын тарыхы, манасчылар ж-дө жалпы мүнөздөмө берилген. **Еме-**

льянов Б. На вечере Киргизского искусства//Лит. газета. – 1939. – 20-февр. Москвалык жазуучулардын клубунда 1931-ж. 17-февр. С. Каралаевдин «Манасты» айтканы ж-дө. **Праздник киргизской литературы и искусства**//Сов. Киргизия. – 1939. – 24-февр. Жогорку макала бул гезитте кайталанып басылган. **«Манас»**//Рабочая Москва. – 1939. – 27-февр. «Манасты» басып чыгарууга арналган макала. **Үмөталиев Т.** Октябрдын XXI жылдыгы жана кыргыз көркөм адабияты// Ала-Тоо. – 1939. – № 2. «Манас» эпосу ж-дө кыскача айтылат. **Холфин Н.** Возрождение киргизского танца//Сов. Киргизия**.** – 1939. – 6 март. «Манас» эпосунда да кыргыз бийи ж-дө сөз болот. **Пеньковский Л.** От «Манаса» до наших дней //Сов. Киргизия. – 1939. – 11 март. «Манас» ж-дө жалпы мүнөздөмө. **Каралаев С.** Алмамбет Манаска Бээжинди көрсөтүп турганынан бир үзүндү//Советтик адабият ж-а искусство. – 1939. – № 3. **Власов В., Фере В.** О творческом пути киргизского государственного театра//Сов. Киргизия. – 1939. – 4 апр. **Бурлаков** А. Молдобасан Мусулманкулов//Сов. Киргизия. – 1939. – 21 апр. «Манасты» айтканы ж-дө. **Ткаченко** К. Знаменитый манасчы/ /Сов. Киргизия. 1939. – 21 апр. С. Каралаевдин өмүр жолундагы баалуу маалыматтар ж-дө сөз болот. **На родине Манаса**//Сов. Киргизия. – 1939. – 24 апр. Манас жашаган Талас жери, Манастын жылкылары турган жылга, аскерлеринин кароол караган чокулары, Кең-Кол жылгасы, Ай-Чүрөк аталган башат ж. б. ж-дө баяндалат. **На родине Манаса**// Комс. Киргизии. – 1939. – 5 май. «Сов. Киргизия». (1939, 24 апр. № 96). газетасынан кайталанып басылган. **Древняя каменная колонна**// Сов. Киргизия. – 1939. – 9 май. Кыргыз ТАГдын билдирүүсүндө Таластан Бишкекке Манаска тиешелүү байыркы таш түркүктүн алынып келингени ж-дө сөз болот. **Маликов К.** Саякбай//Кызыл Кыргызстан. – 1939. – 9-май. **Соколовская М.** Накануне декады киргизского искусства//Сов. искусство. – 1939. – 11 май. **Новые труды института языка, литературы и письменности**//Сов. Киргизия. – 1939. – 14 май. Ин-ттун «Манасты» ж-а фольклорду изилдеген иштери ж-дө баяндалат. **Вершилов В.** Искусство киргизского народа//Лит. газета. – 1939. – 15 май. «Манас» эпосу кыргыз иск-восунун өркүндөшүнө, ал эми манасчылардын кыргыз театрынын түзүлүшүнө тийгизген таасирлери ж-дө. **Джакишев У.** Эпос народа//Известия. – 1939. – 18 май. Кыргыз иск-восунун Москвадагы декадасына карата сөз болот да, «Манаска» кыскача мүнөздөмө берилет. Манасчылар Келдибек, Балык, Сагымбай ж-дө маалымат бар. **Шубин П. Ф.** Певцы и музыканты Киргизии//Комс. правда. – 1939. – 20 май. Макалада М. Мусулманкуловдун «Манасты» 35 күн айтканда бүтпөй калганы баса көрсөтүлөт. **Декада киргизского искусства**//Известия. – 1939. – 22 май. «Манас» эпосу ж-а кыргыз адабияты м-н иск-восунун өркүндөшүнө, кыргыз театрына тийгизген таасири баяндалат. **Ситников Н.** Манасчы//Сов. Киргизия. – 1939. – 26 май. С. Каралаев ж-а М. Мусулманкулов ж-дө. **Праздник советского искусства**//Правда. – 1939. – 26 май. «Манас» эпосунун элдүүлүгүнө баа берилет. Бул макала «Сов. Киргизия» (1939. – 28 мая.) ж-а «Комс. Киргизия» газеталарына (1939. – 30 мая.) кайталанып басылган. **Холфин Н.** Возрожденный танец//Сов. Киргизия. – 1939. – 26 май. «Манас» эпосунда кыргыз элинин бийи бар экендигин көрсөтөт. **Пахомов В.** «Манас» и манасчи//Лит. газета. – 1939. – 26 май. «Манас» эпосун Ч. Валиханов, В. Радлов ж. б. тарабынан изилденишинин тарыхы, манасчы Сагымбай Орозбаков ж-дө баяндалат. «Манастын» кыргыз элинин турмушундагы мааниси, Москвадагы жазуучулардын клубунда С. Каралаевдин «Манасты» айтканы ж-дө. **Искусство освобождённого народа**//Комс. правда. – 1939. – 26 май.

«Манас» эпосуна кыскача мүнөздөмө берилет. **Джаналиев К.** Искусство киргизского народа//Сов. Киргизия. – 1939. – 26 май. «Манас» эпосу кыскача мүнөздөлөт. Портрет Саякбая Каралаева / По фото В. Минкевича//Вечерняя Москва. – 1939. – 28 мая. Русский перевод «Манаса» / Беседа с поэтом Л. Пеньковским//Вечерняя Москва. – 1939. 26 май. Триумф «Ай-Чурек»//Сов. Киргизия. – 1939. – 28 май., Смелин А., Ячник Е. Вечера киргизской литературы//Сов. Киргизия. – 1939. – 4 июнь. Москвадагы эс алуу ж-а маданият багынын театрында С. Каралаев м-н Л. Пеньковскийдин чыгып сүйлөгөндөрү («Манас» айтуу ж-а которуп берүү ж-дө). **Корев С.** Киргизское народное искусство//Вечерняя Москва – 1939. – 5 июнь. Манасчылар С. Каралаев м-н М. Мусулманкуловго берилген жогорку баалар. **Заключительный концерт** декады киргизского искусства и литературы / / Сов. Киргизия. 1939. – 5 июнь. «Комс. правда», – 1939. – 5 июня. С. Каралаев м-н М. Мусулманкуловдун концертине кызыгуулар ж-дө. **Кривоносов В.** Народные музыканты//Сов. Киргизия. – 1939. – 6 июнь. Кыргыз элинин музыкалык фольклорунда «Манас» эпосунун орду, манасчылар С. Каралаев м-н М. Мусулманкулов ж-дө сөз болот. **Еленина Г.** Праздник киргизского народа//Сов. искусства. – 1939. – 6 июнь. Манасчылар С. Каралаев ж-а М. Мусулманкулов ж-дө кыскача эскерүүлөр бар. **Сообщение о заключительном концерте декады киргизского искусства в Москве**//Сов. Киргизия. – 1939, – 6 июнь. **Портрет М. Мусулманкулова,** С. **Каралаева и акынов**// Известия. – 1939. – 6 июнь. **Ситиков Н.** В большом театре//Сов. Киргизия. – 1939. – 6 июнь. М. Мусулманкуловдун «Манасты» айтканы ж-дө. **Победы советской культуры**//Сов. искусство. – 1939. – 6 июнь. Манасчылар ж-дөгү кызыктуу мүнөздөмөлөр. **Таланты киргизского народа**//Правда. – 1939. – 8 июнь. С. Каралаев ж-а М. Мусулманкуловдун манасчылык чоң таланты ж-дө. **Народные акыны Саякбай Каралаев и Байымбет Абдрахманов рассказывают «Манас»:** Записывает «Манас» Ибрагим Абдрахманов: Фото//Лит. газета. – 1939. – 20 июнь. **Беляев В.** Киргизская народная музыка//Со-музыка. – 1939. – № 6. 19–20-б. «Манасты» С. Каралаев м-н М. Мусулманкуловдун музыка м-н аткарганы, орус котормочулары музыканы туура эмес бергендиги ж-дө эскертүүлөр бар. **«Манас»:** отрывок из главы «Ссора Чубака с Алмамбетом» / Пер. Л. Н. Пеньковского// Улан-Пуг, Элиста: 1939. – №6. **Кривоносов В.** О напевах киргизского эпоса «Манаса»//Сов. музыка. – 1939. – № 6. «Манас» эпосун изилдөөнүн тарыхы, С. Каралаевдин аткаруусунда, эпостун музыкалык жагын изилдөө б-ча материалдар бар. **Эттигер П.** Народный эпос в иллюстрированных изданиях Гослитиздата//Сов. книжник. – 1939. – № 15. «Давид Сасунский», «Манас», «Джангар» эпостору ж-дө баяндалат. **Эпические герои народов СССР** / Рис. М. Федорова//Лит. газета. – 15 сент. Джангар, Добрыня Никитич, Давид Сосунский, Тариэль, Манастын сүрөттөрү берилген. **Беязов А.** «Манас» эпосунун юбилейи өткөрүлөт//Кызыл Кыргызстан. – 1939. – 14-дек.

1940. **Ауэзов М.** Соображение по поводу уточнения даты «Манаса». – Алма-Ата: 1940. – 107 с. (машинопись) 840-ж. Кыргыз канынын уйгурлардын шаары, Бей-Тинге жасаган «Чоң Казаты» ж-дө кол жазма Кыргыз Республикасынын Илимдер Академиясында сакталып турат. **Батманов И. А.** Грамматика киргизского языка. – Вып. Ш. – Ф.: 1940. – 72 с. «Манас» эпосунан көп мисалдар келтирилген. **Бинкевич Е. Р.** Устное творчество народов СССР. – М.: 1940. Кыргыз фольклорунун библиографиясы басылган. **«Калевала»:** Карело-Финский народный эпос / Пер. Л. П. Вельского; Вступ. статья и прим. проф. Е. Г. Кагарова. – Петрозаводск.: – 1940. –

380 с. Проф. Е. Г. Кагаров тарабынан жазылган бул китептин кириш сөзүндө «Манас» эпосунун фантазиясынын мүнөзү ж-дө сөз болот. Каныкейдин жомогу: «Манас» сериялары. / С. Каралаевдин айтуусу б-ча; Басмага даярдаган Ы. Абдрахманов. – Ф.: 1940. – (из обл.: 1941) 108 б. «Семетейден» үзүндү **Лунин Б. А.** Киргизская ССР: (Краткий краеведческий очерк). – Фрунзе – Казань: 1940. – 115 с. 110–111-б. «Манас» эпосу кыска мүнөздөлөт. **Chadwick H. M., Chadwick N. K.** The growth of literature. – Cambridge, 1940, – VIII. Кыргыз эпосу ж-дө. Англис тилинде. **Chadwick H.** Munro and Chadwick. N. Kershaw. The growth of literature by H. Munro Chadwick and N. Kershaw Chadwick, vol. III. – Cambridge, 1940.В. В. Радловдун жазганы б-ча Манаска анализ жүргүзөт. **Манастын балалык чагы:** «Манас» сериялары / Сагымбай Орозбаковдун айтуусу б-ча; Басмага даярдаган Ы. Абдрахманов. – Ф. 1940. – 132 б. **Манастын өлүмү:** «Манас» сериялары (С. Каралаевдин айтуусу б-ча; Басмага даярдаган Ы. Абдырахманов: – 1940. – 64 б. **Улагашев Н.** Алып Манаш Юлгерлеп П. Кучияк бичиген. – Ойрот-Тура: 1940. – 94 с. 41–94-б. Алып Манаш алтай тилинде, **Трегуб С.** Илиада киргизского народа//Правда. – 1940. – 13 янв. «Манас» ж-а аны айтуучу С. Каралаев ж-дө. **Борзуков В. Б.** Архитектурные памятники страны//Сов. Киргизия. – 1940. – 22 янв. Манастын мазарындагы ат акыр ж-дө. **Джакишев У., Мозольков Е.** Эпос «Манас»//Киргизстан. – 1940. – № 1. «Манас» эпосун жазуунун ж-а изилдөөнүн тарыхы, эпостун кыскача мазмуну, чоң манасчылар, «Манастын» варианттары, ырлардын циклдерге бөлүнүшү ж-дө баяндайт. **Свидание Алмамбета с Бурулчой** / Пер. С. Липкина//Киргизстан. – 1940. – № 1. **Соколов-Микитов И.** Сердце певца//Киргизстан. – 1940. – № 2. **Тоголок Молдо**//Киргизстан. – 1940. – № 2. Тоголок Молдонун юбилей күнү ж-а манасчылыгы ж-дө кабар берет. Ситников Н. С. О киргизской литературе и литераторах//Сов. Киргизия. – 1940. – 5 март. «Манас» ж-дө кыскача маалымат бар. **Абдрахманов Ы.** «Манастын» кайсы кылымдарда болгондугу тууралуу (талкуу иретинде)//Сов. адабият ж-а иск-во – 1940. – № 3. **Абрамзон С. М.** Творчество киргизского народа//Сов. этнография. – 1940. – № 3. «**Манас» эпосу этнографиялык жактан мүнөздөлөт. Манасчы ж-а семетейчилер ж-дө кабарлар бар. Юбилей старейшего сказителя**// Сов. Киргизия. – 1940. – 24 апр. Тоголок Молдонун алдыда боло турган-80 жылдыгынан кабар кылат. **Сикир Е.** «Манас»//Что читать. – 1940. – № 4 – 5. «Манас» эпосу ж-дө библиографиялык маалымат берет. Манасчи//Комс. Киргизии. – 1940. – 3 июнь. Сагымбай Орозбаковдун 16 жаштагы манасчы баласы баяндалат. **Юный манасчы Аманкул Сагымбаев**//Сов. Киргизия. – 1940. – 3 июнь. Сагымбай Орозбаковдун 16 жаштагы манасчы баласы ж-дө. **Абдукаимов У**. Тоголок Молдо//Сов. Киргизия. – 1940. – 10 июнь. Тоголок Молдонун чыгармачылык жолуна мүнөздөмө берилет. Семетейчи катарында макалада баса белгиленген. **Союз советских писателей Киргизии Баимбету Абдрахманову** (Тоголок Молдо) //Сов. Киргизия. – 1940. – 10 июнь. 80 жылдыгына карата куттуктоо. Акын-манасчы катары бааланып чыгармачылыгы кеңири белгиленген. Тоголок Молдого Кыргызстандын эл артисти деген наам берилген. Кыргыз өкмөтүнүн указы бар. **Беккер Э.** Народный акын-сказитель (К 80-летию со дня рождения Баимбета Абдрахманова)//Комс. Киргизии. – 1940. – 10 июнь. Тоголок Молдонун өмүр жолу. Анын айтуусундагы «Манас» варианты ж-дө маалымат, юбилярдын сүрөтү бар. **Беккер Э.** Смотр юных дарований (во Фрунзенской области)//Сов. Киргизия. – 1940. – 29 июнь. Үмөталиев деген жаш манасчы ж-дө. **Волков Е**. Республиканская олимпиада детского твор-

чества//Сов. Киргизия. – 1940. – 29 июнь. Аманкул Сагымбаев деген бала манасчы ж-дө. **Ткаченко К.** Талантливые дети//Сов. Киргизия. – 1940. – 29 июнь-манасчы Алмамбековдун Каракол шаардык олимпиадада айткан Манасы ж-дө. **Таланты пяти областей**//Комс. Киргизии. – 1940. – 29 июнь. Жаш манасчы Аманкул Сагымбаев ж-дө. **На областной олимпиаде** (детского творчества Фрунзенской обл.)//Комс. Киргизии. – 1940. – 29 июнь. Республикалык олимпиаданын жеңүүчүлөрү, а. и. жаш манасчы Үмөталиев ж-дө маалымат берилген. **Юный манасчы Турдубай Керимбаев** (фото)//Комс. Киргизии. – 1940. – 29 июнь. **Декастро Е.** Республиканская олимпиада детского творчества: Второй день//Сов. Киргизия. – 1940. – 2 июль. Алмамбековдун «Манас» айтуусу ж-дө. **Декастро Е.** Республиканская олимпиада детского творчества: Заключительный концерт//Сов. Киргизия. – 1940. – 3 июль. Жаш манасчылар Турдубай Керимбаев, Аманкул Сагымбаев ж-а Уметалиев ж-дө. **Чернов В. И.** Дорога в искусство//Комс. Киргизии. – 1940. – 5 июль. Республикалык олимпиаданын жыйынтыгы, жаш манасчылар Уметалиев, Турдубай Керимбаев ж-дө. **Работа над иллюстрациями к «Манасу»**//Сов. Киргизия. – 1940. – 9 авг. «Манас» эпосуна сүрөт тартуу үчүн Г. Петров ж-а И. Костылев деген мамл. басманын сүрөтчүлөрүнүн Кыргызстанга келгендиги ж-дө. **Литературная хроника**//Сов. Киргизия. – 1940. – 25 авг. Кыргыз акындары К. Маликов, А. Токомбаев «Манас» ж-а «Семетей» эпосторунун кыскартылып бириктирилген варианттарынын үстүндө иштегендери ж-дө. **Токомбаев А.** Улуу Горький жөнүндөгү эстеликтен//Сов. адабият ж-а искусство. – 1940. – №8 (11). Автор «Манас» ж-дө А. М. Горькийге кыскача баяндаган. **«Манас»**: Манастын туулушу ж-а балалык чагы// Сов. адабият ж-а искусство. – 1940. – № 8. **Нанаев К., Бектенов З.** «Манас»: Үзүндү//Сов. адабият ж-а искусство. – 1940. – № 7. **Таласбаев Д.** Письмо в редакцию// Комс. Киргизии. – 1940. – 4 сент. «Манас» эпосунун материалдарын ин-ттун администрациясынын уруксатысыз пайдалангандыгы ж-дө. **Этнографическая экспедиция в Центральную часть Тянь-Шаня**//Сов. Киргизия. – 1940. – 11 сент. «Манас» эпосундагы уламыштар б-ча маалыматтар каралган. **Ильясов С. И.** Тянь-Шань областындагы тарыхый эстеликтер//Кызыл Кыргызстан. – 1940. – 27-сент. Кошой коргон ж-дө. **Манастын биринчи казаты**//Сов. адабият ж-а искусство. – 1940. – №9. **Убукеев А.** Ордендүү карыянын эмгектери//Сов. адабият ж-а искусство. – 1940. – №9 (16). Тоголок Молдонун айткан «Манас» эпосу, Тыныбектин үйрөнүшү ж-дө. **Токтомушев А.** Манастын Дүбүрө хан менен урушуусу//Сов. адабият ж-а искусство. – 1940. – № 10 – 11. **Соколов – Микитов И.** Сердца певца//Ленинград. – 1940. – № 21–22. **Флеер М.** Манасчи//Комс. Киргизии. – 1940. – 27-дек. О. Джакишев ж-а М. Мозольков орусча чыга турган «Манас» эпосуна жазган баш сөзү, манасчылар С. Каралаев, М. Мусулманкулов ж-дө сөз болот.

1941. **Алооке хан**: «Манас» сериялары / С. Орозбаковдун айтуусу боюнча; Басмага даярдаган Ы. Абдрахманов. – Ф.: 1941. – 56 б. **Бернштам А. Н.** Археологический очерк Северной Киргизии. – Ф.: 1941. – III с., 31 табл. Манастын күмбөзүндөгү жазуулар ж-дө баяндалат. **Каныкейдин жомогу**: «Манас» сериялары/ С. Каралаевдин айтуусу б-ча; Басмага даярдаган Ы. Абдрахманов. – Ф.: 1941. – 108 б. **Каныкейдин Тайторуну чапканы**: «Манас» сериялары/ С. Каралаевдин айтуусу б-ча; Редакциялап басмага даярдаган Ө. Жакишев. – Ф.: 1941. – 156 б. **Куранов Г. Г. и др.** XV лет Киргизской ССР / Лобанов И. С., Плишкин В. П. – Ф.: 1941. – 196 (1). 181 – 182-б. Кыргыз тили ж-а илимий-изилдөө ин-тунун «Манас»

б-ча иши баяндалат. **Макел дөө**: «Манас» сериялары / С. Орозбаковдун айтуусу б-ча; Басмага даярдаган Ы. Абдрахманов. – Ф.: 1941. – 64 б. **«Манас»**: Киргизский народный эпос: гл. из «Великого похода» по варианту Сагымбая Орозбакова) / Пер. С. Липкина и М. Тарловского; ред. и вступит, статья Е. Мозолькова и У. Джакишева. – М.: Гослитиздат, 1941. – 160 с. **Манастагы элестер**: Мектеп жашындагы балдар үчүн / Түзүүчү: К. Маликов. – Ф.: 1941. – 39 б. **Манастын өлүмү**: «Манас» сериялары / С. Каралаевдин айтуусу б-ча; Басмага даярдаган Ы. Абдрахманов. Ф.: 1941. – 64 б. **XV лет Киргизской ССР**: Материалы для докладчиков и пропагандистов. – Ф.: 1941. – 56 с. «Манас» эпосун жазуу ж-дө кыскача баяндалган. **Ромм А.** Очерк истории изобразительного искусства Киргизской ССР. – М. – Л.: 1941. – 91 с. Манастын мазары, эпосто чатырлардын сүрөттөлүшү ж-дө материал бар. **Семетейдин Букардан Таласка келиши**: «Манас» сериялары / Байымбет Абдрахмановдун (Тоголок Молдонун) айтуусу б-ча; Басмага даярдаган Ы. Абдрахманов. – Ф.: 1941. – 56 б. **Үргөнч**: «Семетейден» үзүндү, «Манас» сериялары / Акмат Рысмендеевдин айтуусу б-ча; Басмага даярдаган Ы. Абдрахманов. – Ф.: 1941. – 64 б. **Abdülkadir Inan**, «Manas Destanina Dair Notlor» varlik Mecmuasi Cilt; 11, Vil: 8, sayi: 183, 1941. Abdьlkadir Inan «Manasida Ideoloji ve Kahramanlar,» Varlik Mecmuasi, Cilt: 11, vil: 8, Sayi 184, 1941. **Abdülkadir Inan**, «Manas Destaninda Görölen Muhtelif Tabakalar,» Varlik Mecmuasi, Cilt: 11, vil: 8, Sayi: 188, 1941. **Abdülkadir Inan**, «Manas Destaninda As-yod Merasimi» Varlik Mecmuasi, Cilt: 11, Vil: 8, Sayi: 190, 1941. **Творческие замыслы**//Сов. Киргизия. – 1941 – 1 янв. К. Маликов м-н А. Токомбаевдин «Манастын» ж-а «Семетейдин» кыскартылып бириктирилген варианттарын даярдашканы ж-дө. XV лет Киргизской ССР: Материалы докладчиков и пропагандистов, одобренные отделом пропаганды и агитации ЦК КП(б) Киргизии//Сов. Киргизия. – 1941. – 12 янв. «Манас» эпосу ж-дө кыскача маалымат берилген. **Праздник киргизского народа**//Правда. – 1941. – 1 февр. «Манас» эпосу ж-дө кыскача маалымат бар. Праздник киргизского народа //Сов. Киргизия. – 1941 – 4 февр. «Правда» (1941, 1 февр.) газетасынан алынып, кайталанып басылган. **Новые книги**: Главы из «Манаса»//Сов. Киргизия. – 1941. – 22 февр. Кыргыз тилинде басылган «Манастын» үзүндүсү ж-дө. **Второй полутом эпоса «Манас»**//Сов. Киргизия. – 1941. – 25 февр. СССР Илимдер Академиясынын Кыргыз филиалынын Кыргыз тили ж-а жазуусу илим-изилдөө ин-тунун «Чоң-Казаттын» бириктирилген вариантын С. Каралаевдин ж-а С. Орозбаковдун тексти б-ча даярдалганын баяндайт. **Жакишев Ө.** Кыргызстандын адабияты жана искусствосу//Сов. адабият ж-а искусство. – 1941. – № 1–2 (15–16). С. Орозбаковдун, С. Каралаевдин варианттары б-ча «Манастын» жазылуу тарыхы, эпостун 1-томунун басууга даярдалышы ж-дө сөз болот. **Джакишев У.** Искусство и литература Советского Киргизстана//Киргизстан. – 1941. – № 3. «Манас» эпосунун кыргыз адабиятындагы мааниси, С. Каралаевден «Манас» жазылып бүткөрүлгөндүгү ж-дө сөз болот. **Орозбаков С.** Манас баатырдын сыпаты// Сов. адабият ж-а искусство. – 1941. – № 1–2. **Байжиев Т.** «Манас»//Сов. адабият ж-а искусство. – 1941. – № 1–2 (15–16). «Манас» эпосу жалпы мүнөздөлүп, анын жаралышы, кыргыз адабиятындагы эпостун орду ж-дө сөз кылат. **Интересная лекция**//Сов. Киргизия. – 1941. – 15 март. Нарын шаарында «Манас» эпосу ж-дө болуп өткөн лекция билдирилген. **Рябцев Н.** Мазар Манаса//Комс. Киргизии. – 1941. – 19 март. 1938-ж. А. Н. Бернштамдын жетекчилиги астында мазардагы казуу иштери ж-а А. М. Беленицкийдин мазардагы жазууну окугандыгы ж-дө маалымат бар. **Абд-**

рахманов Ы. «Манастын» кайсы кылымдарда болгондугу тууралуу: (Талкуу иретинде)//Сов. адабият ж-а искусство. – 1941. – № 3 (17). **Токомбаев А.** «Жолборс терисин кийген баатыр»//Сов. адабият ж-а искусство. – 1941. – № 3 (17). Грузин элинин «Жолборс терисин кийген баатыр» деген поэмасы «Манас» эпосу м-н салыштырылат. **Хроникалар**: Кыргызмамбаста//Сов. адабият ж-а искусство. – 1941. – № 3 (17). **Макел дөө**: «Манас» сериялары / С. Орозбаковдун айтуусу б-ча; Басмага даярдаган Ы. Абдрахманов. **Мамбетов Ж.** Манастын балалык чагы//Ленинчил жаш. – 1941. – 20-апр. **«Манас»**//Сов. Киргизия. – 1941. – 27 апр. Чоң-Казаттын орусча чыгышына байланыштуу «Манас» эпосу ж-дө маалымат берилген. **«Манас»**: Поражение Конурбая: Борьба с Мадыханом из «Великого похода» //Сов. Киргизия. – 1941. – 27 апр. **Саманчин Т.** Колониялык доордогу биздин адабият//Сов. адабият ж-а искусство. – 1941. – №5 (19). Кыргыз адабиятындагы «Манастын» ролу ж-дө сөз кылат. **Бернштам А. Н.** О создании труда по истории культуры киргизского народа//Сов. Киргизия. – 1941. – 12 июнь. «Манас» эпосундагы этнографиялык материал ж-а эпостун айрым бөлүктөрүнө дата коюу үчүн этнографиянын мааниси ж-дө баяндайт. **«Манас»**: Манастын туулушу ж-а балалык чагы / Түзүүчүлөр: 3. Бектенов, К. Нанаев//Сов. адабият ж-а искусство. – 1941. – № 8. **Токомбаев А.** Улуу Горький жөнүндөгү эстеликтен//Сов. адабият ж-а искусство. –1941. – № 8 (22). «Манаска» М. Горькийдин кызыккандыгы ж-а кыргыз адабиятын түзүүгө берген кеңеши ж-дө айтылат. **Манастын биринчи казаты** / Түзүүчүлөр: 3. Бектенов, К. Нанаев//Сов. адабият ж-а искусство. – 1941. – № 9. **Манастын Дүбүрө хан менен урушуусу** / Түзүүчү. А. Токтомушев//Сов. адабият ж-а искусство. – 1941. – № 10 – 11.

1942. **Бернштам А. Н.** Историческое прошлое киргизского народа. – Ф.: 1942. – 27 с. Кыргыз элинин тарыхый өткөндөгүсүнө токтолуу м-н «Манас» эпосу ж-дө учкай айтылган ойлор бар. **Бернштам А. Н**. Культура древнего Киргизстана. – Ф.: 1942. – 22 с. «Манас» эпосу ж-дө маанилүү маалыматтар бар**. Abdülkadir Inan**, «Manas Destaninin Veni Toplanmis Metinle rinden Bir Parcanin Rusca Tercumesinden,» Türk Vurdu Mecmuasi, Cilt: 26, Sayi: 8, 1942. **Nihat Sami Banarli** – Hifzi Tevfik Gonensoy, Baslangictan Tanzimata Türk Edebiyati Tarihi, (2. Baski), Gönen Basimevi, Istanbul 1942, Not: Manasla ilgibi bilgiler 70 – 72. Slardadir. **Рахматуллин К.** Манас – улуу патриот//Сов. Кыргызстан. – 1942. – № 8. **Алгачкы айкаш**: «Чоң казаттан» үзүндү, «Манас» сериялары / Айтуучу Орозбаков Сагымбай. – Ф.: 1942. – 98 б. **Алгашкы айкас**: «Улы жорыктан» үзинді / Аударган Джеми. – Алма-Ата.: 1942. – 80 б. **Майдан**: («Семетейден») / Айтуучу Абдырахманов Байымбет (Тоголок Молдо). Ф.: 1942 (на обл.: 1943). – 63 б. **Рахматуллин К.** Манасчылар: Биографиялык материалдар – Сказители «Манаса»: Биографические материалы. – Ф.: 1942. – 124 б. 19–20-к. белгилүү манасчылардын өмүр баяндары ж-а чыгармачылыгы б-ча материалдар бар. **Рахматуллин К.** Улуу патриот, укмуштуу Манас (Великий легендарный Манас). – Ф.: 1942. – 33 б. **Байтаманов. И., Уметалиева Б.** Из идеалов Кыргызского народа//Иссык-Кульская правда. – 1942. – 24 апр. **Пасынков Л.** Неумирающее, вечно живое//Лит. и искусство. – 1942. – 25 апр. «Семетей» эпосу ж-а семетейчилер ж-дө. **Тоголок Молдо** (Абдрахманов Б.): Некролог (ум. 4 янв. 1942 г.)/ /Сов. Киргизия. – 1942. – 5 янв. Манасчы, жазгыч акын дүйнөдөн кайткандыгын баяндайт.

1943. **Бартольд В. В.** Киргизы (Исторический очерк). – Ф.: 1943. – 80 с. Бул китептин акыркы бетинде «Манас» эпосунда ногойлорго тийешелүү элементтер бар

деген пикир айтылат. **Manas**. («Manas» dastaninin ulandisi «Semetei» den bir bölüm / Cisnavci: S. Bet – alman; Cigaruvci ve basredaktor: Velikajum – Chan. Millij Turkistan komitetinin janindagi odebij – ilimii bölümünin tarapinan cigarigan. 2. Kitap – Berlin, 1943. – 47 с. Жомокчу Тыныбектин айтуусундагы «Семетейден бир бөлүм» деген үзүндү Э. Арабаевдин редакциялоосу б-ча Берлинден басылып чыккан. **Бет-Алман**: «Манас» («Манас» дастанынын уландысы «Семетейден» бир бөлүм / Чыгаруучу ж-а башкы редактор: Вели Кайым хан: Китеп 2. – (Бет-Алман: «Манас») Одна глава из «Семетея» – продолжение эпоса «Манас» / Выпускающий и главный редактор Вели Кайым хан: Книга 2. – Берлин, 1943. – 47 с. **Богданова М. М.** Кыргыз фольклору / М. И. Богданова, О. Жакишев, Т. Саманчин, К. А. Рахматуллин. Кыргыз адабиятынын очерктери. – Ф.: 1943. Китептин 9 – 11-б. «Манастын» изилдениши, 28–29-б. ырым-жырымдарды «Манас» поэзиясында чагылдырылышы ж-дө кабар берилет. **Богданова М. И.** Некоторые данные по классификации киргизского фольклора//Тр. Кирг. ФАН СССР. – 1943. – Вып. – 1. – 147 – 149-б. «Манасты» изилдөө иштери ж-а анын баатырдык баяндама экендиги көрсөтүлөт. **Жакишев Ө.** Эпостук поэмалар: «Манас», «Семетей», «Сейтек» (Джакишев О. Эпические поэмы «Манас», «Семетей», «Сейтек»)/М. И. Богданова, Т. Саманчин, К. А. Рахматуллин//Кыргыз адабиятынын очерктери: (Очерки киргизской литературы). – Ф.: 1943. – 107–124-б. «Манас» үчилтигине кыскача маалымат берилген. **Киргизская ССР:** Литература, искусство, музыка//Краткая Советская Энциклопедия. – М.: 1943. – Стлб. 632. «Манас» эпосу кыскача баяндалат. **Киргизский филиал Академии наук СССР.** – Ф.: 1943. – 43 с, 1 табл. 39–47-б. «Манас» эпосун изилдөө б-ча жалпы мүнөздөгү материалдар бар. **«Манас»**//Краткая Советская Энциклопедия. – М.: 1943. – Стлб. 811. Эпос ж-дө кыскача мүнөздөмө берилет. **Рахматуллин К.** Великий патриот – легендарный Манас / Пер. (с киргизского) автора; Литературная редакция и стихотворная обработка цитат Георгия Шенгели**.** – Ф.: 1943. – 80 с. **Рецензии:** 1) Апушкин Я.//Сов. Киргизия. – 1943. – 14 апр.; 2) Бернштам А. Н.//Тр. Ин-та истории, языка и литературы Кирг. ФАН СССР**.** – 1944. – Вып. 1; 3) Бернштам А. Н. Великий патриот – легендарный Манас//Сов. этнография. – 1947. – № VI – VIII. **Рахматуллин К.** Эр жигит көркү эл менен: Кыргыз адабиятындагы патриотизм//Сов. Кыргызстан. – 1943. – № 2. «Манас» эпосундагы патриоттуулук сүрөттөлөт. **Бернштам А. Н**. Героические традиции киргизского народа//Сов. Киргизия. – 1943. – 11 апр. Макалада Яглакар-хан Манаска окшоштурулат. «Манастан» үзүндү (Манастын анты) А. А. Валитованын котормосунда берилген. **Бернштам А. Н.** Кыргыз элинин тарыхындагы үч адам//Сов. Кыргызстан. – 1943. – № 4. Яглахар-хан Манас деп кабыл алынгандыгын бир топ тарыхый маалыматтар м-н кабарлайт. **Научная сессия, посвященная «Манасу»**//Сов. Киргизия. – 28 май. Кыргыз мамл. пед. ин-тунда болуп өткөн илимий сессияда проф. П. Н. Берковдун «Тарых ж-а «Манасты» изилдөөнүн проблемалары», доц. И. А. Батмановдун «Кыргыздардын Тянь-Шаньга келиши ж-дө маселе», аспирант Б. Үмөталиеванын «Семетей», студент П. Межинскийдин «Манастын ж-а анын аялы Каныкейдин образдары» деген докладдары угулуп, талкууланган. **Научная сессия, посвященная «Манасу»**//Сов. Киргизия. – 1943. – 23 июнь. Пржевальск (Кара-Кол) шаарындагы пединститта өткөн илимий сессия ж-дө кабарлайт. **Бернштам А. Н.** Очерки по истории киргизского народа: 1) Гордые и стойкие//Сов. Киргизия. – 1943. – 30 июнь. Яглакар-ханды Манаска окшоштурат. **Бернштам А. Н.** Очерки по истории киргизского народа: 2) Великий поход//Сов.

Киргизия. – 1943. – 4 июль. «Манас» эпосундагы кыргыздардын моңголдук басып алуучуларга каршы күрөшүн баяндаган. **Колчина Э.** Молодые научные работники//Сов. Киргизия. – 1943. – 6 сент. А. А. Валитова тарабынан «Манас» эпосунун мазмунун орус тилинде кара сөз түрүндө кайра айтылгандыгы баяндалат. **Великий поход**//Сов. Киргизия. – 1943. – 19 окт. СССР Илимдер Академиясынын Кыргыз филиалынын Тил, адабият ж-а тарых ин-ту тарабынан Чоң казаттын текстин басмага даярдоо иши аяктагандыгы ж-дө маалымдайт. **Токомбаев А.** Тил, адабият жана тарых институтунун иштери жөнүндө//Сов. Кыргызстан. – 1943. – № 10. «Манасты» изилдөө иштери айтылат.

1944. **Жирмунский В. М.** «Алпамыш»//Юлдаш Фазыл. «Алпамыш»: Узбекский народный эпос. – Ташкент: 1944. – «Манас» эпосу ж-дө да сөз болот. **Орозбаков С.** Биринчи казат. – Ф.: 1944. – 108 б. **Абрамзон С. М.** Черты военной организации и техники у киргизов: (по историко – этнографическим данным и материалам эпоса «Манас» //Тр. Ин-та яз. лит-ры и истории Кирг. ФАН СССР. – 1944. – Вып. 1. «Манас» эпосу кыргыз элинин коомдук ж-а аскердик түзүлүшүн изилдөөдө түгөнгүс булак катары кызмат кыларын айтат. **Богданова М. И.** К вопросу о происхождении жанров киргизского фольклора//Тр. Ин-та яз., лит-ры и истории Кирг. ФАН СССР**.** – 1944. – Вып. 1. «Манас» эпосунун калыптанып түзүлө баштаган мезгили ж-дө, кыргыздардын тарыхый турмуш тиричилигинин, эл чыгармачылыгынын «Манас» эпосунда чагылдырылгандыгы ж-дө сөз болот. **Берков П. Н.** К вопросу о принципах построения антологии киргизской литературы//Тр. Ин-та яз., лит-ры и истории Кирг. ФАН СССР**.** – 1944. – Вып. 1. Кыргыз адабиятынын антологиясында «Манас» эпосу ж-а анын үзүндүлөрүнүн чагылдырылышы ж-дө сөз болот. **Научные заседания Института языка, литературы и истории Кирг. ФАН СССР:** Хроника//Тр. Ин-та яз., лит-ры и истории Кирг. ФАН СССР**.** – 1944. – Вып. I. «Манас» эпосун изилдөөнүн маселелери б-ча 1944-ж. болуп өткөн Тил, адабият ж-а тарых ин-тундагы докладдар ж-дө баяндалат. **Берков П. Н.** Работа филологических кафедр Киргизского государственного педагогического института в дни Великой Отечественной войны (1941 – 1944 гг.)//Тр. Ин-та яз., лит-ры и истории Кирг. ФАН СССР**.** – 1944. – Вып. I. «Манас» эпосун изилдөө иштери ж-дө айтылат. **Среднеазиатская конференция по этнографии и фольклору**//Тр. Ин-та яз., лит-ры и истории Кирг. ФАН СССР**.** – 1944. – Вып. I. Тарыхчылар, этнографтар, фольклористтердин биргелешип байланышта иштешип «Манас» эпосунун толук текстин басып чыгаруунун зарылдыгы көрсөтүлгөн. Резолюция среднеазиатской конференции по секции фольклора//Тр. Ин-та яз., лит-ры и истории Кир. ФАН СССР**.** – 1944. – Вып. I. С. Орозбаков м-н С. Каралаевдин айтуусундагы «Манас» эпосунун толук варианттарынын жазылышы баяндалат. **Валитова А.** Айсулу: Фото//Сов. Киргизия. 1944. – 9 янв. «Манастын кара сөз түрүндөгү котормосу даяр болгонуна карата сөз болот. **Дискуссия о происхождении «Манаса»**//Лит. и искусство. – 1944. – 12 февр. Тарых илимдеринин доктору А. Н. Бернштамдын доклады ж-дө**. Интерес зарубежных учёных и истории киргизского народа**//Сов. Киргизия. – 1944. – 16 февр. Америкалык окумуштуу Ричард Фрайга А. Н. Бернштамдын ооган кыргыздарында «Манас» эпосунун бар экендигик сураган жооп каты. **Закрылась конференция по этнографии и фольклору народов Средней Азии** //Правда Востока. – 1944. – 16 апр. Конференцияда «Манас» ж-дө болгон докладдарга токтолот. **Бернштам А. Н.** Среднеазиатское совещание по фольклору и этнографии//Сов. Киргизия. – 1944. –

30 апр. Т. Саманчиндин «Манас» эпосунун сюжети ж-а варианттары», К. Рахматуллиндин «Манасчылар», А. А. Валитованын «Джангар Ходжа эпосто ж-а тарыхта», А. Н. Бернштамдын «Кыргыздын баатырдык эпосу «Манастын» жаралыш мезгили» деген докладдары ж-а конференциянын «Манас» эпосу б-ча чечими ж-дө баяндалат. **Десять лет изучения Семиречья**//Сов. Киргизия. – 1944. – 30 апр. Жети-Суунун тарыхый-этнографиялык жактан изилдоеде, Кошой-Коргонду казганда эмнелер табылгандыгы айтылат. **Народный сказитель С. Урузбакова** / Портрет работы Г. Петрова: Выставка работ художников Московской области//Лит. и искусство. – 1944. – 6 май. Сагымбай Орозбаковдун портрети берилген. **Прытков Н.** Семетей – сын Манаса//Сов. Киргизия. – 1944. – 19 май. «Манастын уулу – Семетей» аттуу кинотасманы тартууга Алма-Ата киностудиясынын даярдануусу ж-дө сөз болот. **Лекторий при публичной библиотеке**//Лит. и искусство. – 1944. – 10 июнь. Калк китепканасында «Манас» ж-дө боло турган лекциялардын мааниси айтылат. **В союзе писателей Киргизии** //Лит. и искусство. – 1944. – 25 июнь. «Манас» ж-дө боло турган докладды кабарлайт. **Памятники старины в Киргизии**//Лит. и искусство – 1944. – 2 июль. Архитектор Гринбергдин жетекчилиги м-н Манастын мазарына жүргүзүлгөн реставрациялык иштер баяндалат. **Шукуров Дж.** Год работы Киргизского филиала Академии наук//Лит. и искусствоо. – 1944. – 13 авг. «Манас» эпосун изилдөө иштери ж-дө сөз болот. **Берков П. Н.** Киргизская литература в школе// Лит. и искусство. 1944. – 19 авг. Орто мектептерде «Манас» эпосун окутуу маселеси каралган. **Линщиц И.** Национальные виды физической подготовки по эпосу «Манас» //Лит. и искусство. – 1944. – 27 авг. «Манас» эпосунда күчтүүлүккө даярдоонун улуттук түрлөрүнүн сүрөттөлүшү ж-дө сөз болот. **Ильясов А.** Чыгармачылык коллективдердин иши//Кызыл Кыргызстан. – 1944. – 3-сент. «Манасты» изилдөө б-ча Тил, адабият ж-а тарых ин-тунун коллективинин аткарган иштери ж-дө. **Шүкүрбеков Р.** Сөз жалпы адабият жөнүндө// Кызыл Кыргызстан 1944. – 3-сент. Тыныбектин айтуусундагы Манастын келбетинин сүрөттөлүшү ж-дө. **Берков П. А.** Любовь к родине в эпосе «Манас»//Сов. Киргизия. – 1944. – 1 окт. «Манас» эпосунун негизги идеясы Ата Мекенин сүйүү экенин автор баса белгилейт. **Липкин С.** Манас и Алмамбет//Сов. Киргизия. – 1944. – 12 нояб. К. Рахматуллин м-н Т. Сыдыкбековдун «Манас менен Алмамбет» деген пьесасына рецензия. **Новые главы эпоса «Манас» на русском языке**//Сов. Киргизия. – 1944. – 2 дек. Акын С. Липкиндин «Манастын» жаңы котормолору СССР Илимдер Академиясынын кыргыз филиалында талкуулангандыгы ж-дө. «Манас»: Великий поход: Ч. II (Отрывок из главы «Восстание китайццев») / Пер. С. Липкина//Сов. Киргизия. – 1944. – 10 дек.

1945. **Айдарова Х.** Чокон Валиханов. – Алма-Ата.: 1945. – 201 с. «Манас» эпосуна мүнөздөмө берилет, **Бернштам А. Н.** Великое наследие киргизского народа// Изв. Кирг. ФАН СССР. – 1945. – Вып. I. Яглакар-ханды Манастын прототиби катары карайт. Кыргыз элинин өз эркиндиги үчүн күрөшү, «Манастын» О. Азия элдеринин эпикалык чыгармаларынан алган орду ж-дө сөз болот. **Бернштам А. Н.** Из истории международных и военных отношений киргизского народа//Изв. Кирг. ФАН СССР. – 1945. – Вып. I. «Манастагы» кыргыз элинин тарыхый өткөндөгүсүнүн эл аралык ж-а жоокерчилик мамилелери баяндалат. **Джакишев У.** Киргизский героический эпос «Манас»//Изв. Кирг. ФАН СССР. – Ф.: 1945. – Вып. I. Эпостун кыскача мазмуну ж-а аны жазып алуунун тарыхы баяндалат. **Кулаков А. П.** Наука и лите-

ратура Киргизии в дни Великой Отечественной войны//Изв. Кирг. ФАН. – 1945. – Вып. I. **Массон Е. М.** Методика исследования гумбеза Манаса в 1945 году//Тезисы докладов научной сессии, посвященной 25 летию «САГУ» – Ташкент: 1945. Манастын күмбөзүн изилдөөдөгү археологдордун методун баян кылат. **Рахматуллин К.** Идея патриотизма в киргизской литературе//Изв. Кирг. ФАН. – 1945. – Вып. I. **Самарин Г. А.** Институт языка, литературы и истории//Изв. Кирг. ФАН СССР. – 1945. – Вып. V. Ин-ттун «Манас» изилдөө иштери, эл чыгармачылыгынын ж-а этнография б-ча Ташкент шаарында 1944-ж. өткөн конференция ж-дө билдирүүлөр. **Самарин Г. А.** О работе Киргизского филиала Академии наук СССР в годы Великой Отечественной войны//Изв. Кирг. ФАН СССР. – 1945. – Вып. 2 – 3. «Манасты» изилдөө б-ча кыскача билдирүү. **Токомбаев А.** Деятельность Института языка, литературы и истории и его дальнейшие задачи//Изв. Кирг. ФАН СССР. – 1945. – Вып. I. Ин-ттун чыгармачылык ишмерлиги ж-а анын алдыдагы милдеттери ж-дө билдирүү. Шүкүров Д. Наука в Киргизии и перспективы ее развития//Изв. Кирг. ФАН СССР. – 1945. – Вып. I. «Манас» ж-дө учкай сөз айтылган. **«Манас»**: Великий поход. Ч. II. (Отрывок из главы «Восстание китайцев») / Пер. С. Липкина//Сов. Киргизия. – 1945. – 1 янв. **Антология киргизской литературы**//Лит. газета. – 1945. – 6 янв. **Бернштам А. Н.** Освоить наследство киргизской национальной культуры//Сов. Киргизия. – 1945. – 12 янв. **Семетей сын Манаса**//Сов. Киргизия – 1945. – 23 фев. Манастын уулу Семетей кинофильмин коючулардын Фрунзе шаарына келиши ж-дө. **Ильясов С.** Археологическое изучение Киргизской ССР //Сов. Киргизия. – 1945. – 18 март. В национальной комиссии ССП//Лит. газета. – 1945. – 14 апр. «Чоң Казаттын» орусча которулушу ж-дө. **Обсуждение пьесы «Манас и Алмамбет»**: Вечер в Кирг. ФАН СССР //Сов. Киргизия. – 1945. – 29 апр. **Эшмамбетов К.** Киргизские народные акыны//Сов. Киргизия. – 1945. – 6-июль. Республиканский смотр художественной самодеятельности//Сов. Киргизия. – 1945. – 10-июль «Манас» //Сов. Киргизия. – 1945. – 18 авг. **Мусулманкулов Молдобасан**: Фото//Кызыл Кыргызстан. – 1945. – 5 сент. **Богданова М.** Фольклорное наследство киргизского народа//Сов. Киргизия. – 1945. – 8 сент. **Жантөшев К.** Манастын уулу Семетей//Ленинчил жаш. – 1945. – 8-сент. Ушул аталыштагы кино ж-дө сөз кылат. **Баялинов К.** Долг писателей Киргизии// Сов. Киргизия. – 1945. – 30-сент. «Манас» эпосу ж-дө да баяндалат. **Бернштам А. Н.** Даңктуу дата//Кызыл Кыргызстан. – 1945. – 30-сент. Орусчадан которулуп басылган. **Бернштам А. Н.** Знаменательная дата//Сов. Киргизия. – 1945. – 30 сент. «Манас» эпосунун 1100 жылдыгын белгилөө ж-а Манас баатырга окшоштурулган Яглакар-хан ж-дө баяндалат. **1947-жылы кыргыздын баатырдык «Манас» эпосунун юбилейин өткөрүү жөнүндө Кыргызстан КП (б) БКда**//Кызыл Кыргызстан. – 1945. – 30-сент. Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин «Манастын» юбилейин өткөрүү ж-дөгү чечими. **Бернштам А. Н.** Даңктуу дата: («Манастын» 1100 жылдыгына карата)//Кызыл Кыргызстан. – 1945. – 30-сент. В ЦК КП(б) Киргизии: О проведении в 1947 году юбилея Киргизского героического эпоса «Манас» //Сов. Киргизия. – 1945. – 30 сент. ««Манас» эпосунун юбилейин 1947-ж. өткөзүү ж-дө. **Величественный народный эпос**//Сов. Киргизия. – 1945. – 30 сент. «Манас» эпосунун маани си, аны мындан ары изилдөөнүн керектиги, 1100 жылдыгын өткөрүүгө карата көрүлгөн даярдыктар ж-дө. **Каралаев С.**//Сов. Киргизия. – 1945. – 30 сент. Кремлде «Манас» айткандыгы ж-дө. **К юбилею эпоса «Манас»**// Сов. Киргизия. – 1945. – 30 сент. «Манас» эпосунун 1100 жылдыгын өткөрүүгө

көрүлгөн камылгалар ж-дө баяндалат. «Манастын юбилейине мыкты даярдык көрөлү (об основательной подготовке к юбилею «Манаса»)//Кызыл Кыргызстан. – 1945. – 30-сент. Баш макалада эпостун 1100 жылдыгын белгилөөгө көрүлгөн даярдыктар ж-а алдыдагы милдеттер ж-дө сөз болот. **«Манас»**: Отрывок из главы 2го тома – Великого похода//Сов. Киргизия – 1945. – 30 сент. **Подготовка к юбилею киргизского народного эпоса «Манас»**: (Хроника)//Сов. Киргизия. – 1945. – 30 сент. **Рахматуллин К.** «Манас»//Кызыл Кыргызстан. – 1945. – 30-сент. «Манас», ал чагылдырган тарыхый доор, эпостун маниси ж-дө баяндалат. **Рахматуллин К.** Праздник национальной культуры//Сов. Киргизия. – 1945. – 30 сент. Жогорку материал орус тилинде жарык көргөн. **Семетейдин Букардан Таласка келиши**: (Үзүндү).// **Кызыл Кыргызстан**. – 30-сент. **Скрябин К. Н.** «Манасты» үйрөнүү жагынан илимий жумуштар//Кызыл Кыргызстан. – 1945. – 30 сент. Кандай жумуш бүткөрүлүп жаткандыгына токтолгон. **Скрябин К. Н.** Научная работа над изучением «Манаса» //Сов. Киргизия, – 1945. – 30 сент. «Манастын» 1100 жылдыгына байланыштуу мындан ары изилдөө иштерин күчөтүү ж-дө. **Токомбаев А.** «Манас» поэзиянын деңизи//Кызыл Кыргызстан. – 1945. – 30-сент. «Манастын» маанисин даңазалайт. **Липкин С.** Заметки переводчика «Манас»//Сов. Киргизия. – 1945. – 9 окт. Чоң казатты которуунун тарыхы, эпостогу чындык турмуш ж-дө. **Ардактуу манасчы**/ /Кыргызстан пионери. – 1945. – 14-окт. СССР Илимдер Академиясынын Кыргызстандагы филиалынын Президиумунун председатели, Сталиндик сыйлыктын лауреаты, академик К. Н. Скрябин менен ацгеме//Кызыл Кыргызстан. – 1945. – 21-окт. «Манас» эпосун изилдөө б-ча жүргүзүлгөн иштерге токтолот. **Киргизский филиал АН СССР на новом этапе**: (Беседа с председателем Президиума Кирг. ФАН СССР, лауреатом Сталинской премии, академиком К. Н. Скрябиным)//Сов. Киргизия. – 1945. – 24 окт. Жогорку макала орусча басылган. **«Манас» эпосунун юбилейин өткөрүү боюнча республикалык комитетте**//Кызыл Кыргызстан. – 1945. – 28-окт. **К юбилею эпоса «Манас»**//Сов. Киргизия, – 1945. – 30 окт. «Манас» эпосунун 1100 жылдыгын откөрүү б-ча түзүлгөн комитеттин чогулушу. **Семетей сын Манаса**// Комс. правда. – 1945. – 14 нояб. Алма-Ата киностудиясы чыгарган Манастын уулу Семетей эпикалык фильм ж-дө. **1100 летие киргизского эпоса**//Изв. – 1945. – 15 нояб. «Манастын» 1100 жылдыгын өткөрүүгө карата комитеттин чогулушунда юбилейдин иш чаралары талкууланган. **Юбилей «Манаса»**//Лит. газета. – 1945. – 1 дек. Юбилейге арналган макала.

1946. **Абрамзон С. М.** Очерки культуры киргизского народа. – Ф.: 1946. – 123 с. Китептин 54–58. 87–88-беттеринде манасчылар, «Манас» ж-а аны башка тилдерге которуу ж-дө сөз болот. **Батманов И. А.** Фонетическая система современного киргизского языка. – Ф.: 1946. – 175 с. **Бернштам А. Н.** Мазар Манаса. – Ф.: 1946. – 12 с. Мазарга археологиялык ж-а тарыхый-адабий жагынан маалымат берилген. **Бернштам А. Н.** Социально-экономический строй орхоно-енисейских турок VI – VIII вв. – М. – Л.: 1946. – 208 с, 2 л. карт. – (Тр. Ин-та востоковедения АН СССР, т. 45.) **Рецензиялар**: 1) Абрамзон С. М.//Изв. Кирг. ФАН СССР. – 1947. – Вып. IV – V; 2) Кисилев С. В.//Вестник древней истории. – 1947. – № 1 (19); 3) Малов С. Е.//Изв. АН СССР, отделение литературы и языка. – 1947. – т. VI. – Вып. 2. **Бернштам А. Н.** Эпоха возникновение великого киргизского героического эпоса «Манас»//Киргизстан. – 1946. **Рецензия**: Иофанов Д.//Сов. Киргизия. – 1946. – 31 март. **Багданова М. И.** Киргизские акыны XIV и начала XX вв.//Киргизстан. – 1946. Тыныбектин

шакирти Тоголок Молдонун «Манас» айтуучулук чеберчилиги ж-дө. **Джамгерчинов Б.** Из генеалогии киргизов// «Белек»: Сб. статей С. Е. Малову. – Ф.: 1946. «Манас» эпосунда чагылдырылган кыргыз уруулары ж-дө. **«Манас» киргизский эпос**: Великий поход / Пер. С. Липкина, Л. Пеньковского, М. Тарловского; Под ред. У Джакишева, Е. Мозолькова, И. Сельвинского, проф. К. К. Юдахина; Вступ. статья Е. Мозолькова, У. Джакишева. – М.: Гослитиздат. 1946. – 372 с; вкл. илл. **Рецензиялар**: 1) Абрамзон С.//Сов. этнография. – 1947. – № 1. – №8; Айым//Кызыл Кыргызстан. – 1946. – 29-июнь; 3) Деркембаев А. Киргизский эпос «Манас»//Лит. газета. – 1946. – 18-май; 4) Климович Л.//Сов. книга – 1946 – № 12; 5) Малов С.//Изв. АН СССР. Отд. литературы и языка. – 1947. т. VI. – Вып, 2; 6) Попов Ю. «Манас»//Изв. Кирг. ФАН СССР. – 1947. – Вып. 4–5; 7) Попов Ю. «Манас»//Сов. Киргизия. – 1946. – 31-май; 8) Маштыкович Э. Великий поход//Большевистское знамя. – 1946. – 26-окт.; 9) Скосырев П. Великий поход//Изв. Кирг. ФАН СССР. – 1946. – Вып. 2. **Рахматуллин К.** Киргизская литература и литературоведение за 20 лет.: Сб. Наука в Киргизии за 20 лет: 1926. – 1946 / Под ред. акад. К. И. Скрябина. – Ф.: 1946. **Рахматуллин К., Липкин С.** Ырдан романга чейин //Кыргызстан. – (лит. худ. альманах). – Ф75 1946. **Рязанцев С. Н.** Киргизия: экономико-географическая характеристика. – М.: 1946. – 192 с. Китептин 52-бетинде «Манаска» кыскача мүнөздөмө берилип, манасчылар: Келдибек, Балык, Найманбай, Тыныбек, Акылбек, Дыйканбай, Чоюке, Сагымбай ж-дө сөз болот. **Скрябин К. И.** Развитие научно-исследовательской работы в Киргизии: Наука в Киргизии за 20 лет (1926 – 1946). – Ф.: 1946. **Юдахин К. Н.** Лингвистика в Киргизии: (Наука в Киргизии за 20 лет: 1926 – 1946) / Под ред. акад. К. И. Скрябина. – Ф.: 1946. Тил, адабият ж-а тарых институтунун илимий советинде (на ученом совете института языка, литературы и истории)//Кызыл Кыргызстан. – 1946. – 1-янв. Ин-ттун окумуштуулар советинде «Манастын» юбилейине карата көрүлгөн даярдыктар ж-дө баяндалат. **Шукуров Дж.** За дальнейший подъем науки//Сов. Киргизия. – 1946. – 1 янв. «Манастын» 1100 жылдыгына көрүлгөн даярдыктар чагылдырылган. **СССР Илимдер академиясынын Кыргызстандагы филиалынын советинде** (На совете Киргизского филиала АН СССР)//Кызыл Кыргызстан. – 1946. – 21-янв. «Манастын» юбилейлик басылышынын даярдыгы ж-дө сөз болот. **Рахматуллин К.** «Манас»: 1100 жылдык мүчөлүнө карата//Коммунист. – 1946. – № 1. **Sklintauskas J.** Kirgizi literature [Киргизская литература] – «Pergale» (Победа): – 1946. – № 1. «Манас» эпосу ж-дө литва тилинде жарык көргөн макалада эпосту изилдөөнүн маселелери каралат. **Книга о легендарном богатыре киргизского народа**// Лен. правда. – 1946. – 24 февр. Кыргыз ССРинин 25 жылдыгына карата орус тилинде жарык көргөн «Манас» эпосунун үзүндүлөрү чогултулуп, бир жыйнакка топтолуп, мамлекеттик адабий басмасынан басылгандыгы ж-дө. **Шүкүров Ж.** Советтик Кыргызстанда илим-билимдин салтанаттуу өсүшү//Кызыл Кыргызстан. – 1946. – 24-февр. **Калякина Т.** «Манас»//Сов. студенчество. – 1946. – № 2 – 3. Москва университетинин студенткасы Кыргызстанда практикада болуп, эпосту илимий жактан изилдөөгө катышкандыгы ж-дө. **Бернштам А. Н.** «Манас»// Вечерний Ленинград. – 1946. – 2 март. «Манас» ж-а ал камтыган тарыхый доор мүнөздөлөт. **Бернштам А. Н.** Историческая наука в Киргизии//Сов. Киргизия. – 1946. – 28 март. Манастын мазарын тарыхый археологиялык жактан П. И. Иванов ж-а М. Е. Массондун изилдегендиги ж-дө. **Абрамзон С. М.** Героический эпос «Манас» – памятник киргизской культуры//Сов. Киргизия. – 1946. – 31 март. Кыргыз

элинин маданиятынын тарыхын ж-а этнографиясын изилдөөдө «Манас» эпосу түгөнгүс байлык экендиги баяндалат. **Абрамзон С. М.** К семантике киргизских этнонимов//Сов. этнография. – 1946. – № 8. «Манас» эпосунун баатырларынын ысымдары этнонимдердин материалдары м-н салыштырылат. **Ильясов С.** Илимий кызматкерлердин сыймыктуу иши//Кызыл Кыргызстан. – 1946. – 13-апр. Манастын академиялык басылышы, анын вариантарынын мааниси ж-дө. **Страна моя – Киргизстан**: (отрывок из народного эпоса «Манас») / Пер. с киргизского З. Якубова//Комс. Киргизии. – 1946. – 27-апр**. Калим Рахматуллин**: (Некролог)// Сов. Киргизия – 1946. – 14 май. «Манас» эпосун изилдөөчү катары эскерилет. **Калим Рахматуллин**: (Некролог)//Кызыл Кыргызстан. – 1946. – 14-май. Жогорку макала кыргыз тилинде басылган. **Липкин С.** «Манас и Алмамбет» (К. Рахматуллин м-н Т. Сыдыкбековдун пьесасы ж-дө)//Сов. Киргизия. – 1946. – 14 май. **Деркембаев А.** Киргизский эпос «Манас»//Лит. газета. – 1946. – 18 май. «Манас» эпосунун орус тилине которулуп чыгышына карата. **Калим Рахматуллин**: (Некролог)//Лит. газета. – 1946. – 18 май. «Манасты» изилдөөчү катары эскерилет. **Скосырев П.** Великий поход// Лит. газета. – 1946. – 18 май. Подготовка к 1100 летию «Манаса» //Сов. Киргизия. – 1946. – 29 май. «Манас» эпосунун текстгеринин ж-а котормолорунун басууга даярдалгандыгы ж-дө. **К. Рахматуллин**: (Некролог)// Изв. Кирг. ФАН СССР. – 1946. – Вып. 4 – 5. «Манас» эпосун изилдөөчү катары чагылдырылган. **О деятельности Кир. ФАН СССР**. – Ф.: 1946. – Вып. 4 – 5. Ин-ттун отчёту басылган ж-а «Манас» эпосун изилдөө б-ча иштер көрсөтүлгөн. **Лекции** чл.-корр. В. М. Жирмунского// Сов. Киргизия. – 1946. – 8 июнь. СССР Илимдер Академиясынын мүчө-корр. В. М. Жирмунскийдин О. Азия элдеринин фольклоруна арналган лекциясы ж-дө. Анда «Манас» эпосу тууралуу да токтолот. **Извещение о предстоящем заседании Учёного Совета Ин-та языка, литературы и истории Кирг. ФАН СССР**, где будет заслушаны доклады С. М. Абрамзона. «К характеристике этнографических сюжетов в эпосе «Манаса»//Сов. Киргизия. – 1946. – 19 июнь. (Фото. Ст. научный сотрудник манасовед Ташим Байджиев записывает варианты 3-части эпоса «Манас» со слов знаменитого сказителя-манасчы народного артиста Киргизской Республики, орденоносца Саякбая Каралаева//Сов. Киргизия. – 1946. – 19 июнь. **Ливанов Н.** Кыргыз элинин адабиятына жана искусствосуна Москва коомчулугунун көңүл бурушу//Кызыл Кыргызстан. – 1946. – 5-июль. **Кыргызстан жазуучулар союзуна меймандардын келиши** (Приезд гостей в союз писателей Киргизии)//Кызыл Кыргызстан. – 1946. – 23-июль. Башка республикаларда «Манастын» үзүндүлөрүнүн басылышы ж-а эпостун кол жазмалары м-н таанышкандыктары ж-дө. **В институте языка, литературы и истории**//Сов. Киргизия. – 1946. – 24 июль. Окумуштуулардын «Манаска» арналган чогулушу ж-дө. Юный манасчы//Сов. Киргизия. – 1946. – 26 июль. Жаш манасчы Темир Ташматов ж-дө. **Богданова М.** Фольклорно-лингвистическая экспедиция//Сов. Киргизия. – 1946. – 4 авг. Фольклордук-лингвистикалык экспедициянын Жалал-Абад дубанына барууга даярданышы көрсөтүлгөн. **Самохвалов Г. Н.** Республикабыздагы илимдин борбору СССР ИАнын Кыргызстандагы филиалынын үч жылдыгына карата//Кызыл Кыргызстан. – 1946. – 13-авг. «Манасты» изилдөө иштери ж-дө. Самохвалов Г. Н. Три года работы Киргизского филиала Академии наук СССР//Сов. Киргизия. – 1946. – 13 авг. Жогорку макала орусча басылган. **Байджиев Т.** 30 томов «Манаса»//Известия. – 1946. – 23 авг. «Манаска» мүнөздөмө берилет, изилдөөнүн ж-а эпосту жазып алуунун тарыхы кыскача баяндалат. **Керимжанова Б.** Кыргыз элинин эл мурастары ж-дө//Сов. Кыргызстан. –

1946. – № 7–8 «Манас» ж-дө сөз козгойт. **Склютаускас И.** Вечера Киргизской поэзии в Вильнюсе (Письмо из Литвы)//Сов. Киргизия. – 1946. – 15 сент. Вильнюста өткөрүлгөн кечелерде «Манас» ж-дөгү макалалар окулуп угулган. **Степанов Н.** В стороне от современных проблем// Сов. Киргизия, – 1946. – 15 окт. **Кайназаров М.** В парторганизации Киргизского филиала Академи наук зажимают критику//Сов. Киргизия. – 1946. – 18 окт. «Манас» эпосун басууга каралган акча ж-дө. **Манас күмбөзү калыбына келтирилет**//Кызыл Кыргызстан. – 1946. – 18-окт. Күмбөздү калыбына келтирүү иштеринин башталганы баяндалат. **Осмоналиев** (Фотография юного манасчи Осмоналиева, ученика 6 класса, Куланакской средней школы, Тянь-Шанской области). Фото сделано С. Харченко в момент исполнения Осмоналиевым отрывка из «Манаса»//Сов. Кыргызстан. – 1946. – 18 окт. **Маштыкович Э.** Великий поход//Большевистское знамя. – 1946. – 25 окт. **Кыргыздын «Манас» эпосунун 1-томун басып чыгарууга активдүү катышкан жазуучуларды, художниктерди жана басма сөз кызматкерлерин сыйлоо жөнүндө** Кыргыз ССР Жог. Советинин Президиумунун Указы//Кызыл Кыргызстан. – 1946. – 27-окт.

1947. **Батманов И. А.** Краткое введение в изучение киргизского языка. – Ф.: 1947. – 116 с. 54, 107–108-б. «Манас» эпосу ж-дө сөз болот. **Бернштам А. Н.** Социально-экономический строй орхоно-енисейский тюрок VI – VII вв. – М. – Л.: 1946. – 208 с. 2 л. карт. – (Тр. Ин-та востоковедения АН СССР, Т. 45). 52-б. Ягла-хар-хандын жазуусу ж-дө маалымат бар. **Рецензия**: 1) Абрамзон С. //Изв. Кирг. ФАН СССР. – 1947. – IV – V. **Богданова М.** Киргизская литература: Очерк. – М.: 1947. – 289 с. 29 – 76-б. «Манас» эпосу ж-дө баяндалат. **Рецензиялар**: 1) Саманчин Т. Новая книга о киргизской литературе и вопросы Киргизского литературоведения// Сов. Киргизия. – 1948. – 16 май.//Тр. Ин-та языка, литературы и истории Кирг. ФАН СССР. – 1948. – Вып. 2. (с. 46– 47. о «Манасе» в освещении М. И. Богдановой); 2) Берков П. И. Вестник Ленин, ун-та. – 1949. – № 8. **Валиханов Ч. Ч.** Статьи: Переписка / Составление, вступ. статья и прим. Х. Айдаровой. – Алма-Ата: – 1947. – 151 с. 93–95-б. «Манас» эпосу ж-дө баяндалат. **Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т.** Узбекский народный героический эпос. – М.: 1947. – 520 с. Китептин 18-б. Чокон Валиханов ж-а В. В. Радлов тарабынан «Манас» эпосунун жазылышы, кыргыз манасчыларынын «Манас» айтып (26-б.) калышы, «Манас» эпосун башка эпосторго салыштыруу берилген. **Климович Л. И.** Киргизская литература: Краткий очерк// Хрестоматия по литературе народов СССР: Литература таджикская, азербайджанская, узбекская, туркменская, киргизская, казахская. – 1947. – 931 с. Бул китептин 688–689; 694–710-б. «Манас» эпосу, Чубак ж-а Алмамбет ж. б. ж-дө материал бар. **Липкин С.** Манас великодушный: Повесть. – М.: Сов. писатель, 1947. **«Манас»**: Эпос / По варианту Сагымбая Орозбакова: (Отрывки. Чубак и Алмамбет)//Хрестоматия по литературе народов СССР. – М.: Учпедгиз, 1947. **«Манас»**: Киргизский народный эпос на венгерском языке. – Будапешт: 1947. – 303 с. **Токомбаев А.** «Манас»: 4 көшөгөлүү, 8 сүрөттүү либретто. – Ф.: 1947. – 85 б. **Sarjy**, **Sandor**. Manasz a Kirgiz пер hösi eposza, – Jövendo, 1947, – № 3. «Манас» ж-дө Венгер тилинде. Абрамзон С. М. Этнографические сюжеты в эпосе «Манас».//Сов. этнография. – 1947. – №2. **Жирмунский В. И.** К вопросу о литературных отношениях Востока и Запада //Вестник Ленингр. ун-та. – 1947. – № 4. «Манас» эпосу ж-дө кыска маалымат бар. **Жирмунский В. М.** Среднеазиатские народные сказители//Изв. Всесоюзн.

геогр. общ-ва. – 1947. – №4. «Манас» эпосун аткаруу ж-а кыргыз манасчылары ж-дө. **Боровков А. К.** Востоковедения в СССР за 30 лет//Изв. Академии наук СССР. Отд. литературы и языка. – 1947. – Т 6. – Вып. 5. Кыргыз эпосу «Манас» ж-дө баяндалып, Кыргыастандын лексикологиясы багытында пикир айтылат. **Деятельности Кирг. ФАН. СССР.** – 1947. – Вып. 6. С. А. Самарин ж-а З. Бектеновдун «Манастын» академиялык басылышын, В. М. Жирмунскийдин лекцияларын («Манас» эпосу ж-дө) кабарлайт. **Реставрация старинных памятников**//Сов. Киргизия. – 1947. – 12 июль. Манастын күмбөзүн калыбына келтирүү иштери баяндалган. **Батманов И. А.** Пути развития и источники формирования киргизского языка//Изв. Кирг. ФАН. СССР. – 1947. – Вып. 7. **Нанаев К.** Семетейдин балалык жана жигиттик чагы //Мугалимдерге жардам. – 1947. – № 5; № 8. **Хроника важнейших событий научной жизни Советской Киргизии**//Изв. Кирг. ФАН СССР. – 1947. – Вып. 7. «Манасты» 25 жылдык изилдөө иши ж-дө. **Орозалиев К.** Кыргызстанда тарыхый илимдин ж-а адабиятты өнүктүрүүнүн кезектеги маанилүү милдеттери//Кызыл Кыргызстан. – 1947. 12-окт. **Орозалиев К.** Очередные задачи в развитии исторической науки и литературоведении в Киргизии//Сов. Киргизия. – 1947. – 14 окт. «Манасты» изилдөөдө кетирилген каталыктар ж-дө. **Кыргызстан совет бийлигинии отуз жылдыгына:** Пропагандисттерге ж-а агитаторлорго жардам//Кызыл Кыргызстан. – 1947. – 31-окт. «Манас» кыргыз элинин тарыхын чагылдырган эпос экендиги белгиленген. **Орозалиев К.** Кыргызстанда тарыхый илимди жана адабият таануну өнүктүрүүнүн кезектеги милдеттери//Сов. Кыргызстан. – 1947. – № 10. Автор макаласында тарыхый илимди ж-а адабиятты өнүктүрүүнүн милдеттерине токтолуу м-н А. Н. Бернштамдын жаңылыштык көз караштарын сындаган. **Боголюбов Г.** Гүлдөп өсүүнүн жаңы жолунда//Кызыл Кыргызстан. – 1947. – 1-нояб. «Манас» эпосун изилдөө, аны кыргыз ж-а орус тилдеринде басып чыгаруу ж-дө.

1948. **Жирмунский В. М.** Введение в изучение «Манаса». – Ф.: 1948. – 56 с. **Киргизская ССР**// Краткая Советская Энциклопедия. – М.: 1948. – стлб. 780 – 783. – стлб. 780. «Манас» эпосу ж-а манасчылар ж-дө макала бар. **Липкин С.** Манас великодушный: Повесть о древних киргизских богатырях. – М. – Л.: 1948. – 200 с. **Рецензнялар**: 1)//Ленинские искры. – 1948. – 26 июнь; 2) Степанов Н. Повесть о народном герое Манас//Сов. Киргизия. – 1948. – 28 нояб.; 3) Пеньковский Л.//Огонёк. – 1948. – № 85; 4) Лебединский Ю. Повесть-пересказы//Лит. газета. – 1948. – 27 март; 5) Смирнов-Кутачевский А. И. //Пролетарская правда. – 1948. – 27 окт.; 6) Чуковский Н. Книга довнишних лет//Знамя. – 1948. – № 6. **«Манас»** //Краткая Советская Энциклопедия. – М.: 1948. – стлб. 988. **Хроника деятельности Киргизской ФАН СССР 1947 год**//Изв. Ин-та языка, литературы и истории Кирг. ФАН СССР. – 1948. – Вып. 1(8). «Манас» үчилтигинин басмага даярдалышы, В. М. Жирмунскийдин «Манас» эпосу б-ча монографиясынын даяр болушу, эпостун кара сөз м-н жазылышы (түзүүчүлөр З. Бектенов, К. Нанаев) ж-дө маалыматтар бар. **Абрамзон С. М.** Об обычае усыновлении у киргизов (по материалам эпоса «Манас»)//Тр. Ин-та языка, литературы и истории Кирг. филиал Академии наук. – 1948. – Вып. 2. Кыргыздарда бала багып алуунун бардык шаан-шөкөттөрү берилгенин баяндайт. **Пугаченкова Г. А.** О народной традиции в орнаментации «Гумбеза Манаса»//Тр. Ин-та языка, литературы и истории Кирг. ФАН. СССР. – 1948. – Вып. 2. **Соронбаев К.** О работе Института языка, литературы и истории Киргизской ФАН СССР/ /Изв. Кирг. ФАН СССР. – 1948. – Вып. I. (8). «Манас» эпосунун биринчи томунун

биринчи бөлүмү болгон «Чоң казат» ж-а «Семетей», «Сейтектин» биринчи томун басууга даяр экендиги баяндалган. **Мухтар Ауэзов во Фрунзе**//Сов. Киргизия. – 1948. – 28 янв. «Манасты» изилдөө иштери ж-дө маалымат бар. **Муратов Ж**. «Манас» жөнүндө илимий доклад//Кызыл Кыргызстан. – 1948. 30-янв. М. Ауэзовдун доклады ж-дө жазылган. **Научные сборники Института языка, литературы и истории**//Сов. Киргизия. – 1948. – 31 янв. «Манас» эпосу б-ча 25 басма табактан турган илимий эмгектин бүткөнүн кабарлайт. **Мазар манас**//Сов. Киргизия. – 1948. – 18 февр. **Красочная монография «Күмбөз Манас»**//Сов. Киргизия. – 1948. 5 март. **«Манас» эпосунун 1100 жылдык юбилейине карата**//Кызыл Кыргызстан. – 1948. – 9-март. **Нуров Г.** Серьезные ошибки в работах о Советском патриотизме// Сов. Киргизия. – 1948. – 25 май. Ө. Жакишевдин «Кыргыздын баатырдык эпосу «Манас» деген макаласы ж-дө. **Самаганов Ж.** Тар жол, тайкы багыт//Кызыл Кыргызстан. – 1948. – 30-май. Манастын доорун идеалдаштырган К. Маликовдун чыгармачылыгы ж-дө. **Новые главы эпоса «Манас» в русском переводе** / / Сов. Киргизия. – 1948. – 1 июнь. **На сессии Киргизского филиала Академии наук СССР**/ /Сов. Киргизия. – 1948. – 9 окт. Тил, адабият ж-а тарых институнун кийинки беш жылда даярдаган илимий иши, «Манас» эпосун даярдоодогу эмгектери, эпостун даяр болгон 14 тому ж-дө сөз болот. **Соронбаев К.** Тил, адабият жана тарых институту беш жыл ичинде//Кызыл Кыргызстан. – 1948, – 12-окт. Ин-ттун «Манас» эпосун изилдео иштери чагылдырылган. **Беленицкий А. М.** Из мусулманской эпиграфики: В Таласской долине//Эпиграфика Востока. – 1948. – № 11.

1949. **Киселев С. В.** Древняя истории Южной Сибири. – М. – Л.: 1949. – 364 с. с илл. и карт (Материалы и исследования по археологии СССР). 317, 333-б. Яглакар-хан кыргыздардын жол башчысы катары белгиленет. Томсон Дж. Исследования по истории древногреческого общества. Доисторический: Эгейский мир. – Лондон.: 1949. **Нусов В.** Реставрация памятников архитектуры Киргизии//Сов. Киргизия. – 1949. – 8 февр. Кыргызстанда архитектуралык эстеликтерди калыбына келтирүү, а. и. Манастын күмбөзүн калыбына келтирүү б-ча иштер чагылдырылган. В обществе по распространению политических и научных знаний Киргизской ССР// Сов. Киргизия. – 1949. – 8 март. 3. Бектеновдун 4-мартта боло турган «Манас» эпосу ж-дөгү лекциясын кабарлайт. **То же**// Кызыл Кыргызстан. – 1949. – 25-март. Мында да жогорку лекция ж-дө кабар берет. **Указ Президиума Верховного Совета Киргизской ССР** о награждении старейщего собирателя киргизского фольклора тов. Абдрахманова Ибрая Почетной грамотой Президиума Верховного Совета Киргизской ССР//Сов. Киргизия. – 1949. – 27 март. **Массон М. Е.** Время и история сооружения «Гумбеза Манаса». (по данным анализа надписей на памятнике)//Эпиграфика Востока. – 1949. – № 1 II. – 4 л. илл. П. П. Иванов, И. Чеканинский, А. Н. Бернштам м-н болгон талаш-тартыштар. **Соколов И.** Сердце поэта//Киргизстан. – 1949. – № 3. Манасчы ж-дө очерк. «Манасты» ж-а манасчыны элдин кадырлап сүйүүсү ж-дө. **Самарин Г.** Против буржуазного космополитизма в манасоведения//Сов. Киргизия. – 1949. – 5 апр. «Манас» эпосу изилдөөдөгү калпыс көз караштар ж-дө. **За высокий идейный уровень киргизской советской литературы**: (С. Пленума союза советских писателей Киргизии) //Сов. Киргизия. – 1949. – 8 апр. «Манасты» изилдөөдөгү А. Н. Бернштамдын каталыктары ж-дө. То же//Кызыл Кыргызстан. – 1949. – 8-апр. Мында да автордун калпыс көз карашы сындалат. **Нуров Г., Балтин П. и Самаганов Ж.** Космополитизм и рецидивы буржуазного национализ-

ма в работах Т. Саманчина//Сов. Киргизия – 1949. – 10 апр. Т. Саманчиндин эмгектеринде буржуазиялык улутчулдук көз карашы ж-дө ж-а В. М. Жирмунскийдин «Манасты» изилдөөсүнө карата кыстырма бар. **То же**//Кызыл Кыргызстан. – 1949. – 10-апр. Жогорку макала кыргызча которулуп берилген. **До конца вытравить проявлении безродного космополитизма и буржуазного национализма в литературе и искусстве**: С собрания интеллигенции г. Фрунзе//Сов. Киргизия. – 1949. – 15 апр. «Манас» эпосунун улуттук мүнөзүн кээ бир окумуштуулардын түшүнгүсү келбегендиги ашкереленет. То же //Кызыл Кыргызстан. – 1949. – 15-апр. Жогорку макала кыргызча которулуп берилген. **Саманчин Т.** «Кызыл Кыргызстан» газетасынын редакциясына//Кызыл Кыргызстан. – 1949. – 17-апр. Өз каталарын мойнуна алгандыгы ж-дө баяндалат. **В обществе но распространению политических и научных знаний Киргизской ССР**: (О предстоящей 24-апреля публичной лекции Киргизского эпоса «Манас» (на киргизском языке) З. Бектенова, при участии тт. С. Каралаева, А. Рысмендеева и др.)//Сов. Киргизия. – 1949. – 23 апр. То же//Кызыл Кыргызстан. – 1949. – 23–24-апр. Жогорку лекция ж-дө. **Маликов К.** Письмо в редакцию газеты «Советская Киргизия».//Сов. Киргизия. – 1949. – 10 май, «Манас» эпосундагы сүрөттөлгөн баатырларды идеализация кылган өзүнүн жаңылыштыктарын мойнуна алат. **То же**//Кызыл Кыргызстан. – 1949. – 10-май. Мында да ошол жаңылыштыкты мойнуна алгандыгы ж-дө. **Нуров Г.** За марксистское освещение вопросов истории и культуры киргизского народа// Сов. Киргизия. – 1949. – 6 авг. С. Абрамзондун «Кыргыз элинин маданиятынын очерки» деген китебиндеги «Манас» эпосунун тарыхый мүнөзүн чечмелеген жаңылыш пикири ашкереленет. **Издание киргизского эпоса «Манас»** //Московский большевик. – 1949. – 20 авг. «Манастын» 1100 жылдыгына карата 14 том чыгарыла тургандыгы белгиленген. **Фрунзе**// Лит. газета. – 1949. – 31 авг. «Манастын» юбилейине даярдык ж-дө. **Сурков В.** Сказители и акыны Киргизии//Известия. – 1949. – 16 нояб.

1950. **Ripkins Manasas Kilnasirdis** Apysaka apie Kirgizi Senoves Kazzuqing. Verte E. Matuzevieius («Манас великодушный» Повесть о древних киргизских богатырях Пер. на литовский язык Э. Матузявичус). – Вильнюс: 1950. – 235 с, с илл. **Бернштам А. Н.** Архитектурные памятники Киргизии. – М. – Л.: – 146 с. 96–108-б. Манастын күмбөзү, Кенизектин мавзолойи ж-дө сөз болот. **Хроника деятельности Киргизской ФАН СССР за 1949 г.**//Изв. Кирг. ФАН СССР. – 1950. – Вып. I – IV. Ин-ттун «Манас» апосун изилдеген иштери баяндалган. **Массон М. Е., Пугаченкова Г. А.** Гумбез Манаса. – М.: – 1950. – 144 с, 2 л. илл. Абыке эмирдин кызы Кенизектин күмбөзү ж-а анын 14-к. курулганы ж-дө маалымат бар. **Рецензиялар**: 1) Нуров Г., Бахтанова А. Правда о Гумбезе Манаса//Сов. Киргизия. – 1951. – 6 янв.; 2) То же//Кызыл Кыргызстан. – 1951. – 6-янв.; 3) Нуров Г.//Сов. книга. – 1951. – Вып. 1; 4) Эпиграфика Востока. – 1952. – VI. **За боевую, высокоидейную литературную критику**//Киргизстан. – 1950. – № 1 (9). «Манас» эпосуна кыскача мүнөздөмө берилүү м-н аны изилдөөдө кетирилген каталар ж-а туура түшүнүктөр ж-дө. **Баялинов К.** Кыргыз адабияты жаңы этапта//Кызыл Кыргызстан. – 1950. – 13-авг. «Манас» эпосун изилдөөдөгү кетирилген каталар ж-дө. **Povést** o Manasovi Velikodušném. Z ruskeho originasu «Manas velikodušnji ppel. Krištah Bem. – Praha: Mir, 1950. – 271 s. Семён Липкиндин «Айкөл Манас» деген кара сөз м-н жазылган китеби Прагадан чех тилинде чыккан. **Нуров Г.** Богдановнын китеби ж-дө: Сын ж-а библиография//Сов. Кыргызстан. – 1950. – № 9. Автор М. Богдановны «Кыргыз адабияты» (М.:

1947) деген китеби үчүн сындайт. Өзгөчө «Манас» эпосу ж-дөгү көз караштарын туура эмес деп табат. **Склютаучкас И.** По пути творческой дружбы: Письмо из Литвы//Сов. Киргизия. – 1950. – 23 дек. Э. Матузявичюстун котормосунда Л. Липкиндин «Манас» деген повести литва тилинде чыкканын кабарлайт.

1951. **Жакишев Ө.** Тоголок Молдонун чыгармалары тууралуу//Кыргыз адабияты ж-дөгү макалалар жыйнагы. – Ф.: 1951. – 113–122-б. **Киселев С. В.** Древняя история Сибири. – 2-е изд. – М.: 1951. – 642 с. 563–664-б. Яглакар-хан кыргыздардын жол башчысы катарында айтылат. 592-б. Яглакар-хан (Ажо) ж-дө эскерткен жери бар. **Малов С. Е.** Памятники древнетюркской письменности: Тексты и исследования. – М. – Л.: 1951. – 451 с. Байыркы түрк жазуусунан калган эстеликтер, алардын тексттери ж-а иликтөөлөр келтирилген. **Рязанцев С. Н.** Киргизия. – Изд. 2. – М.: 1951. – 188 с. Китепте Манастын мүрзөсү ж-дө да сөз болот. **Нуров Г.** Манастын күмбөзү жөнүндөгү чындык//Кызыл Кыргызстан. – 1951. – б-янв. **Skliutauskas J.** Apysaka apie Kirgizu Liandies epa. – «Komjaunimo tiesa» (Повесть о народном эпосе Киргизии)//Комс. правда. – 1951. – 15 сент.

1952. **Bowra C. M.** Heroic poetry, – London. – 1952. – 590 с. Китепте автор «Манасты» антика, батыш Европа, славян, түрк ж. б. элдердин эпикалык чыгармаларына салыштыруу м-н көптөгөн иликтөөлөрдү келтирет. Ал орус тилин билгендиктен В. В. Радловдун Образцы... ж-а 1946-ж. орус тилинде чыккан «Манасты» кеңири пайдаланган. **Богданова М.** О некоторых вопросах истории киргизской литературы XIX и начала XX века//Тр. Ин-та языка, литературы и истории Кирг. ФАН СССР. – Ф.: 1952. – Вып. III. «Манасты окуп изилдөө ж-а анын ичине буржуазиялык улутчулдар тарабынан элге каршы элементтердин киргизилиши ж-дө. **Виноградов В.** Токтогул Сатылганов и киргизские акыны. – М. – Л.: 1952. – 215 с. Бир топ беттерде «Манастын» аткарылышындагы музыкалуулук ж-дө пикир айтылган. **Джакишев О.** Поэт-демократ//Сов. Киргизия. – 1952. – 4 янв. Тоголок Молдонун (Байымбет Абдрахманов) өмүрү ж-а чыгармачылыгы, кыргыз элинин фольклорун, а. и. «Манасты жакшы билген инсан катары бааланат. **Ильясов С, Нуров Г.** О некоторых вопросах истории киргизского народа дооктябрьского периода//Тр. Ин-та языка, литературы и истории Кирг. ФАН СССР. – Ф.: 1952. – Вып. Ш. «Манасты» изилдөөдө кетирилген каталар көрсөтүлгөн. **Малов С. Е.** Енисейская письменность тюрков. – Тексты и переводы. – М. – Л.: 1952. – 116 с, 8 л. табл. Түрктөрдүн Эне-Сайдагы жазуулары, ал тексттер ж-а алардын котормолору, кыргыздын Суджиндеги уулу, Яглакар-хан ж-дө А. Н. Бернштам м-н болгон талаш-тартыш б-ча маалымат берилет. **«Манас» эпосун изилдөөгө арналган бүткүл союздук илимий конференция**: Докладдардын ж-а кошумча докладдардын тезистери: 1952-ж. 6 – 10-июнда. Фрунзе ш. СССР Илимдер Академиясы, Кыргыз филиалы – Научная конференция, посвященная изучению эпоса «Манас»: Тезисы докладов и содокладов. 6–10-июня 1952 г., г. Фрунзе (Академия Наук СССР, Киргизский филиал). – Ф.: 1952. – 31 с. М. И. Богданова, А. Давлеткелдиев, А. К. Боровков: «Манас» эпосунун элдүүлүк проблемасына, Ө. Жакишев «Манас» эпосунун негизги варианттарына; А. А. Валитова «Манастын» алгачкы жазылгандары; Б. Керимжанова Ы. Абдрахмановдун вариантына; А. Токомбаев «Семетейдин» элдүүлүк маселесине; Т. Сыдыкбеков «Сейтек» эпосу «Манас» үчилтигинин ажырагыс бөлүгү экенднгине; Л. И. Климович «Манасты» изилдөөнүн абалына, кезектеги милдеттерине» токтолгон. **Нуров Г.** Архитектурные памятники Киргизии //Тр. Ин-та языка, литературы и истории Кирг.

ФАН СССР. – Ф.: 1952. – Вып. III. Манастын күмбөзү ж-а анын курулган мезгили ж-дө. **Таштемиров Ж.** Кыргыз элинин демократ акыны//Кызыл Кыргызстан. 1952. – 4-янв. Тоголок Молдонун өмүрү ж-а чыгармачылык жолу, кыргыздын мыкты фольклорчусу, тактап айтканда «Манас» айтуучулардын бири экендигин баса белгилейт. **Нуров Г.** «Чоң Казат» деген китеп ж-дө//Кызыл Кыргызстан. 1952. – 2-февр. **Нуров Г., Батаханова А.** Манастын күмбөзү жөнүндө чындык//Кызыл Кыргызстан. – 1952. – 6-янв. **Нуров Г.** О книге «Великий поход»: (эпос «Манас»)//Сов. Киргизия. – 1952. – 2 февр. **Научная конференция, посвященная изучению эпоса «Манас»**//Киргизстан. – 1952. – № 2 (14). Кыскача отчет берилген. **Шерстюк И.** О народности эпоса «Манас»: В порядке обсуждения//Сов. Киргизия. – 1952. – 19 март. 1952-ж. 2-февр. «Советская Киргизия» газетасында басылган Г. Нуровдун «Чоң Казат» ж-дөгү макаласына байланыштуу талаш-тартыштуу макала. Автор «Манас» эпосуна Г. Нуров туура эмес мүнөздөмө бергендигин көрсөтөт. **Токомбаев А.** «Манас» – кыргыз элинин эпосу //Кызыл Кыргызстан. – 1952. 28-март. «Манастын» элдүүлүгү ж-дө. **Токомбаев А.** «Манас» – эпос киргизского народа//Сов. Киргизия. – 1952. – 28-март. Жогорку макала орус тилинде жарык көргөн. **Даронян С.** К вопросу о народности эпоса «Манас»//Сов. Киргизия. – 1952. – 13-февр. **Мусаев С.** Элдик эпостун туура бааланышы зарыл. (Народному эпосу нужно дать правильную оценку)//Кызыл Кыргызстан. – 1952. – 13-апр. **Богданова М.** Очистить эпос «Манас» от антинародных наслоений//Сов. Киргизия. – 1952. – 18-апр. **Богданова М.** «Манас» эпосунун элдиги жөнүндө (О народности эпоса «Манас») //Кызыл Кыргызстан. – 1952. – 11-май. **Зимогляд В.** «Великий поход» – (реакционная) антинародная книга //Сов. Киргизия. – 1952. – 16-май. **Балтин П.** Против фальсивикации устных произведений//Сов. Киргизия. – 1952. – 16-май. «Манас» эпосунун элдүүлүгү ж-а анын варианттары сөз болот. **Таштемиров Ж.** Сырткы басып алуучуларга каршы кыргыз элинин жүргүзгөн күрөшү м-н «Манас» эпосунун байланыштуулугу тууралуу (Борьба киргизского народа против внешних поработителей в эпосе «Манас»//Кызыл Кыргызстан. – 1952. – 17 май. **Жакишев Ө.** «Манас» эпосунун негизги варианттары жөнүндө (Об основных вариантах эпоса «Манас»)//Кызыл Кыргызстан. – 1952. – 18-май. **Джакишев У.** Об основных вариантах эпоса «Манас»//Сов. Киргизия. 1952. – 20 май. **Батманов И. А.** «Манас» эпосу жөнүндө (Об эпосе «Манас»)//Кызыл Кыргызстан. – 19952. – 21 -май. Эпостун элдүүлүгү ж-а анын варианттары ж-дө. **Юнусалиев Б. К.** К вопросу об эпохе и возникновении эпоса «Манас»//Сов. Киргизия. – 1952. – 23-май. «Манас» эпосунун эң негизги идеясы бытыранды кыргыз урууларын бириктирүү ж-а тышкы басып алуучуларга каршы күрөшүү экендигин автор макаласында далилдейт. Ошону м-н бирге кыргыз элинин тарыхы, мамлекети, эпостун элдүүлүгү ж-а эпосту мурдагы формасында кайра түзүп, басып чыгаруу ж-дө сөз кылат. **Баялинов К.** «Манас» эпосу жөнүндө (Об эпосе «Манас»)//Кызыл Кыргызстан. – 1952. – 25-май. «Манас» эпосунун варианттарына сын берет. **Баялинов К.** Киргизский эпос «Манас»//Сов. Киргизия. – 1952. – 27 май. Жогорку макала орусча басылган. **Богданова М.** Об эпосе «Манас»//Лит. газета. – 1952. – 27 май. «Манас» эпосунун элдүүлүгү, мүнөзү ж-дө сөз болот. **Жунушалиев Б.** «Манас» эпосунун доору ж-а келип чыгышы ж-дөгү маселеге карата (К вопросу о возникновении и эпоха эпоса «Манас»)//Кызыл Кыргызстан, – 1952. – 28-май. **Сыдыкбеков Т.** «Манас» эпосунун элдиги жөнүндө (О народности эпоса «Манас»)//Кызыл Кыргызстан. – 1952. – 29-май. **Сыдыкбеков Т.** О народности

эпоса «Манас» //Сов. Киргизия. – 1952. – 29 май. Жогорку макала орусча чыккан. **Боровков А. К.** О народности киргизского эпоса «Манас» //Дружба народов. – 1952. – № 5. **К вопросу об эпосе «Манас»**: От редакции//Дружба народов: Альманах. – 1952. – № 5. **Климович Л.** Об изучении эпоса «Манас»//Дружба народов. – 1952. – № 5. **Керимжанова Б.** «Манас» эпосунун элдүүлүгү туура чечилүүгө тийиш (Вопрос о народности эпоса «Манас» должен разрешиться правильно)//Кызыл Кыргызстан. – 1952. – 5-июнь. «Манас» эпосун талкуулоого арналган илимий конференция (Научная конференция, посвященная эпосу «Манас»)//Кызыл Кыргызстан. – 1952. 5-июнь. «Манас» эпосу б-ча илимий конференция 6-июнда ачыла тургандыгы ж-дө. **Таштемиров Дж.** Очистить эпос «Манас» от антинародных наслоений. В порядке обсуждений//Сов. Киргизия. – 1952. – 5 июнь. «Манас» эпосу боюнча **Илимий конференция** (Научная конференция по эпосу «Манас»)//Кызыл Кыргызстан. – 1952. – 7-июнь. «Манас» эпосун изилдөөгө арналган конференциянын улантылып жатканы, анда окулган докладдар ж-дө маалымат бар. **Научная конференция по эпосу «Манас»**//Сов. Киргизия. – 1952. – 7–8 июнь. **Лукин И.** Пленум ЦК КП(б) Киргизии: Партийная жизнь//Правда. – 1952. – 8 июнь. 1946-ж. Москвадан чыккан «Манастын» «Чоң Казат» деген үзүндүсүн туура эмес деп эскертет. **«Манас» эпосу боюнча илимий конференция** (Научная конференция по эпосу «Манас»)//Кызыл Кыргызстан. – 1952. – 8-июнь. **Научная конференция по эпосу «Манас»**//Сов. Киргизия. – 1952. – 8 июнь. «Манас» эпосун изилдөөгө арналган илимий конференциянын улантылып жатышы, андагы докладдар ж-дө сөз болот. **«Манас» эпосу боюнча илимий конференция** (Научная конференция по эпосу «Манас»)//Кызыл Кыргызстан. – 1952. – 10-июнь. **Научная конференция по эпосу «Манас»**//Сов. Киргизия. – 1952. – 10 июнь. **Раззаков И. Р.** О состоянии и мерах улучшения идеологической работы в республике: Доклад на XI Пленуме ЦК КП(б) Киргизии//Кызыл Кыргызстан. – 1952. – 11-июнь. Пленумдагы доклад «Чоң Казаттын» басылып чыгышын туура эмес деп таап, кээ бир адабиятчыларды «Манасты» идеялизациялашкан деп эсептеген. **«Манас» эпосу боюнча илимий конференция** (Научная конференция по эпосу «Манас»)//Кызыл Кыргызстан. – 1952. – 12-июнь. **Научная конференция по эпосу «Манас»**//Сов. Киргизия. – 1952. – 12 июнь. **Дискуссия по эпосу «Манас»**//Большевистский путь (Джалал-Абад). – 1952. – 22 июнь. **«Манас» эпосун текшерип кароого арналган илимий конференциянын жыйыктыктарына карата** (К итогам научной конференции, посвященной изучению эпоса «Манас»)//Кызыл Кыргызстан. – 1952. – 28-июнь. **К итогам научной конференции, посвященной изучению эпоса «Манас»**//Сов. Киргизия. – 1952. – 28 июнь. **Самаганов Ж. М.** Горькийдин советтик кыргыз адабиятындагы традициялары//Сов. Кыргызстан. – (Самаганов Дж. Традиция М. Горького в советской киргизской литературе)//Сов. Киргизстан. – 1952. – № 6. «Семетей», «Сейтек» эпосторунда кыргыздардын феодалдык бытырандылыгынын чагылдырылышы ж-дө. **Глубже изучать народный эпос**//Лит. газета. – 1952. – 1 июль. «Манасты» изилдөөнүн милдеттери ж-дө баш макала. **Элдик эпос терең үйрөнүлсүн**//Кызыл Кыргызстан. – 1952. – 4 июнь. «Манас» эпосу ж-дө «Литературная газетасынын» баш макаласы. **Об изучении эпоса «Манас»** (В Президиуме Академии наук СССР)//Лит. газета. – 1952. – 9 авг. «Манас» эпосуна арналган конференциянын жыйынтыгы ж-дө. **«Манас» эпосу боюнча дискуссиянын жыйынтыктары**//Мугалимдерге жардам. – 1952. – № 10**. Об итогах конференции**, посвященной эпосу «Манас», и о мерах

помощи Институту языка, литературы и истории Кирг. ФАН СССР//Вестник Академии наук СССР. – 1952. – № 10. **Чигаров В. И.** Вопросы изучения творчества народов СССР// Вестник Академии наук СССР. – 1952. – № 12. «Манас» эпосун талкуулоого арналган дискуссия. (1952 ж., июнь).

1953. **Джакишев О.** Киргизская Советская Социалистическая Республика. XIII. Литература//Большая Советская Энциклопедия. – 2-е изд. – 1953. – Т. 21. – Кинестезия – коллизия. Феодалдык көз караштардын илдети м-н элдик эпостун туура эмес чагылдырылып калганы ж-дө. **Ахунбаев И.** и др. В редакцию «Литературной газеты»//Лит. газета. – 1953. – 3 янв. **Шетинин С**. Порочная позиция профессора А. Н. Бернштама//Сов. Киргизия. – 1953. – 2 апр. Проф. А. Н. Бернштамдын «Манас» эпосун туура эмес түшүнүүсү ж-а анын эпосту идеализациялаштырганы ж-дө. **То же**//Кызыл Кыргызстан. – 1953. – 2-апр. **Давлеткелдиев А.** К новому подъему научной работы в республике: К 10-летию Института языка, литературы и истории Киргизской ФАН СССР//Сов. Киргизия. – 1953. – 30 сент. Эпоско арналган конференция ж-а илимий жактан туура деп эсептелген тексттин даярдалышы ж-дө.

1954. **Будянский М. Х.** Опыт историко-литературной характеристики киргизского героического эпоса «Манас»; Автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. филол. наук. – Алма-Ата: 1954. – 24 с. **Всеобщий взгляд на тюркские дастаны**: Ежегодник исследований по турецкому языку. – Анкара: – 1954. «Манас» (эпос)/ /ВСЭ. – 2-е изд. – 1954. – Т. 26. **«Манас»**//Энциклопедический словарь. – М.: 1954. – Т. 2. – К. – Праща. «Манаска» кыскача мүнөздөмө берилген. **Манасчи**//БСЭ. – 2-е изд. – М.: 1954. – Т. 26. Магнитка – Медуза. **Даронян С.** Молодые исследователи киргизской литературы//Сов. Киргизия. – 1954. – 24 янв. Ж. Таштемиров м-н К. Иманалиевдин кандидаттык диссертациялары ж-дө. «Манас» эпосун изилдөөдөгү каталар ж-дө. **II съезд писателей Киргизии**: Заседание 14 сентября//Сов. Киргизия. – 1954. – 15 сент. Адабиятчы Б. Керимжанованын ж. б. кыргыз жазуучуларынын съездинде сүйлөгөн сөздөрү ж-а «Манас» эпосунун кыскартып бириктирилген вариантын түзүү ж-дө. **Ахунбаев И. К.** Крупное событие в жизни киргизского народа: Перед открытием Академии наук Киргизской ССР. – Там же, – 1954. – 3 окт. Кыргыз Илимдер Академиясынын ин-ттарынын келечектеги иштери, «Манас» эпосунун кыскартылып бириктирилип түзүлген варианты ж-дө. **Ахунбаев И. К.** X лет Киргизского филиала Академии наук СССР//Изв. Кирг. ФАН СССР. – 1954. – Вып. II (XII). «Манас» эпосу ж-дө сөз болот. **Абрамзон С. М.** К вопросам изучения истории этнографии Киргизии. – Там же. – 1954. – Вып. Ill (XIII). Автор «Манас» эпосун изилдөөдөгү өзүнүн каталарын мойнуна алат. **Грибачев Н.** Кыргыз адабиятынын мындан ары гүлдөп өсүшү үчүн (Кыргыз совет жазуучуларынын II съездинде сүйлөгөн сөзү)//Сов. Кыргызстан. – 1954. – № 10. «Манас» эпосунун кыргыз адабиятынын өнүгүүсүндөгү зор салымына да токтолот.

1955. Батманов И. А. Состояние и задачи киргизского языкознание//Первая научная сессия. Академия наук Киргизской ССР. – Ф.: 1955. В. Радлов тарабынан жааылган «Манас» эпосу кыргыз тилиндегн биринчи илимий эмгек экендигин белгилейт. **Ильясов С.** Состояние и задачи разработки истории Киргизии. – Там же **Керимжанова Б. К.** К проблеме изучения истории киргизской литературы. – Там же. **Левитус Б.** Рождение Академии//Сов. Кыргызстан. – 1955. – № 1 (22). «Манасты» изилдөөдөгү кыргыз адабиятчыларынын иштери ж-дө азын-оолак сөз болот. **Токомбаев А.** «Манас» эмне деген сөз//Кызыл Кыргызстан. – 1955. – 30-нояб.

1956. **Истории Киргизии:** Т. 1. / Редколлегия: д-р ист. наук проф. М. П. Вяткин, д-р ист. наук проф. Б. Д. Жамгирчинов и д-р ист. наук проф. А. П. Окладников. – Ф.: 1956. – 426 с. – (Академия наук Кирг. ССР). 284–238-б. «Манас» эпосу ж-дө кыскача мүнөздөмө ж-а эпостун идеялык мазмуну тууралуу сөз болот. 342-б. эпоско реакциялык идеялардын кирип кеткени ж-дө да учкай сөз айтылат. **Сказки и повести древнего Египта** / Пер. с древне-египетского М. С. Кацпельского и Ф. А. Мендельсона. – М.: – 1956. – 59 с. **Сводный вариант эпоса «Манас»**//Сов. Киргизия. – 1956. – 23 март. «Манастын» кыскартылып бириктирилип түзүлгөн вариантын талкуулоо үчүн Кыргыз Илимдер Академиясынын коомдук илимдер бөлүмү тарабынан чакырылган жыйналышы ж-дө. Земляк Я. Казахский учёный Чокан Валиханов (К 100 летию Исык-Кульской экспедиции)// Киргизстан. – 1956. – № 3 (30).

1957. **Антология киргизской поэзии** / Сост.: К. Рахматуллин., Т. Сыдыкбеков; Вступ. статьи М. Богдановой и А. Салиева. – М.: – 1957. – 443 с. с илл. «Манастан» үзүндү (87–96-б.) берилген. **Рецензия**: Земляк Я. Кыргыз поэзиясынын антологиясы //Ала-Тоо. – 1958. – № 10. **Богданова М.** От фольклора к письменной литературе//Вопросы литературы. – 1957. – №1. «Манас» эпосу ж-дө сөз болот. **Зелинский К.** Литературы народов СССР: Статьи, – М.: 1957. – 407 с, 8 вкл. л. илл. 99-б. «Манасты» изилдөө ж-а элдүүлүгү ж-дө сөз болот. **История Казахской ССР**: Т. 1. / Редколлегия: М. О. Ауэзов, С. Б. Баишев, И. С. Горохводатский и др. – Алма-Ата.: 1957. – 610 с, с илл. и карт. 206-б. «Манас» эпосу ж-дө сөз болот да, андагы башкы баатырдын Ер-Көкчөнүн улуту казак экендиги көрсөтүлгөн. 447-б. Ч. Валиханов тарабынан жазылган «Манастын» үзүндүлөрү ж-дө сөз козголот. **Культурное строительство в Киргизии** (1918–1929): Сб. документов и материалов. – Ф.; 1957. – Т. 1. – 409 с. 246-б. Академиянын отчету бар. **Культурное строительство в Киргизии** (1918–1929 гг.): Сборник документов и материалов. – Ф-: 1957. Т. 2. – 411 с. 240-б. «Манас» поэмасын, о. эле «Семетейди» басуу ж-дө айтылат. **Маликов К.** «Манас»//Пионерская правда. – 1957. – 24 сент. **«Манас»**: Сборы в поход / Пер. С. Липкина//Пионерская правда. – 1957. – 24 сент. **Усенбаев К.** Прогрессивное значение присоединения Киргизии к России: К 40-летию Советской власти. – Ф.: 1957. – 32 с. 24-б. В. В. Радлов тарабынан «Манастын» жазылып алынышы ж-дө сөз болот. **Уметалиев Ш.** Кыргыз адабияты кырк жылда//Ала-Тоо. – 1957. – № 11.

1958. **Антология казахской поэзии** / Сост. К. Джармагамбетов и др.; Вступит, статья М. Ауэзова и Т. Алимкулова. – М.; 1958. «Манастын» казакча вариантын Жамбылдын аткарганы ж-дө. **Боровков А. К.** Вопросы изучения тюркоязычного эпоса народов Средней Азии и Казахстана//Вопросы изучения эпоса народов СССР (Сб.). – М.: 1958. – С. 66–100. Жыйнактын бул беттеринде «Манас» башка элдердин эпостору м-н салыштыруу иретинде каралып, Манастын мүрзөсү, манасчы С. Каралаев ж-дө маалыматтар берилген. **Валиханов Ч. Ч**. Избранные произведения / Под ред. и с предисловием (С. 7 – 79) акад. А. Х. Маргулана. – Алма-Ата: Казгослитиздат. – 1958. – 643 с. 1 л. порт. Тандалган чыгармаларында «Манас» эпосу ж-дө материалдар да берилген. **Виноградов В. С.** Киргизская народная музыка. – Ф.: Киргосиздат – 1958. – 334 с. с нот. Кыргыздын элдик музыкаларынын ичинде эпикалык каармандар – Манас, Семетей, Айчүрөк ж-дө музыкалык чыгармалар бар. **Давлетов К. С.** В координационной комиссии по народному творчеству при отделении литературы и языка АН СССР: Хроника//Изв. АН СССР, Отд. литературы и языка. – 1958. – т. 17. – Вып. 3. «Манас» ж-дө айтылат. Жирмунский В. М. Некото-

рые итоги изучения героического эпоса народов Средней Азии//Вопросы изучения эпоса народов СССР: (сб). – М.: 1958. – 25–65-б. «Манас», аны айтуучулар ж-а изилдөөчүлөр, эпостун каарманы Манас ж-дө маалымат берилген. **Жирмунский В. М.** Эпическое творчество славянских народов и проблемы сравнительного изучения эпоса: Доклады на IX Международном съезде славистов. – М.: 1958. – 145 с. Китептин 36–39, 43–45, 54, 59, 72, 89, 120-б. «Манас» эпосу м-н славяндардын баатырдык жомокторунун сюжеттери салыштырмалуу каралат. **Земляк Я.** Кыргыз поэзиясынын антологиясы//Ала-Тоо. – 1958. – № 10. Рецензия: жогорку китепке берилген. Китеп Москвадан 1957-ж. чыккан. 112-б. «Манас» эпосу ж-дө сөз болот. **Кыргызстандын адабияты:** Био-библиографиялык көрсөткүч / Түзүүчү Р. Токтобаева. Литература Киргизии: Био-библиографический указатель / Сост. Р. Токтобаева. – Ф.: 1958. – 176-б. Көрсөткүчтүн 28–29-б. Саякбай Каралаев (библиография); 141–143-б. Кыргыз фольклорунун бнблиографиясы, а. и. «Манас» үчилтиги бар. **«Манас»**: Кыскартылып бириктирилген вариант / Жалпы ред. проф. Б. М. Юнусалиев. – Ф.: Кыргызмамбас, 1958. – l-бөлүк. – 303 б. **«Манас»**: Кыскартылып бириктирилген вариант. / Жалпы ред. проф. Б. М. Юнусалиев. – Ф.: Кыргызмамбас, 1958. – l-бөлүк. – 2-китеп. – 318 б. **Липкин С.** Манас Великодушный: Повесть о древних киргизских богатырях//Илл. Л. Фейнберга. – 2-е переработанное изд. – М.: Детгиз, 1958. – 256 с. С илл. «Манас» кара сөз м-н жазылган. **Лосев Д. С, Морозов О. Д.** Литература Киргизии: Био-библиографический указатель. – Ф.: 1958. – С 17–18, **Молдобасан Мусулманкулов**//Писатель Советского Киргизстана / Сост. Дж. Самаганов. – Ф.: Киргосиздат, 1958. – с порт. **Мусулманкулов Молдобасан**//Искусство Киргизской ССР: Аннотированный указатель литературы / Сост. Новиченко Е. и. и Сальникова О. И. – Ф.: 1958 (Государственная республиканская библиотека Киргизской ССР им. Н. Г. Чернышевского. Библиографический отдел). М. Мусулманкуловдун таржымалынан кыскача маалымат берилген. **Самаганов Дж.** М. Горький и Киргизская литература. – Ф.: 1958. – 173 с. 18-б. «Манас» эпосу, 59-б. В. В. Радлов м-н Ч. Ч. Валихановдун «Манасты» жаагандары ж-дө айтылат. **Саякбай Каралаев**//Писатели Советского Киргизстана / Сост. Дж. Самаганов. – Ф.: Киргосиздат, 1958, с порт. **«Эр-Төштүк»**: Киргизский народный эпос. / Сказитель С. Каралаев; Пер. С. Сомовой. – Ф.: 1958. – 210 с. илл. **Тыналиева М.** Саякбай Каралаев: Кыргызстандын искусствосу: Сунуш кылынган адабияттардын көрсөткүчү. – Ф.: 1958. – 16 б. **Юнусалиев Б.** Кириш сөз//«Манас»: Кыскартылып бириктирилген вариант / Жалпы ред. проф. Б. М. Юнусалиевдики. – Ф.: 1958. – I-бөлүк. – I-китеп. Ill – XXXIX-б. Макала «Манас» эпосунун эң орчундуу маселесине арналган. Эпосту ар тараптан изилдөөнүн негизинде анын идеясы, мазмуну, чыгышынын (таралышынын) себеби, кайсыл мезгилдерде жарала баштаганы аныкталган. Манасчылар ж-дө көптөгөн илимий ой-пикирлер айтылат, «Манастын» варианттары, сюжети, көркөмдүк өзгөчөлүктөрү иликтенет. **Лосев Д. С, Морозов О. Д.** Литература Киргизии: Био-библиографический указатель / Под ред. канд. филол. наук Е. К. Озмителя. – Ф.: 1958. – 186 с. – (Гос. библ. Кирг. ССР им. Н. Г. Чернышевского. Библиограф, отдел). 17 – 18-б. «Манас» эпосунун библиографиясы берилген. 149–151-б. «Манас» эпосун таануу, 151 – 152-б. Эпосту талкуулоо, 36–37-б. Саякбай Каралаев, 30–31-б. Тоголок Молдо. 167–168-б. Өмүркул Жакишевдин биографиясы ж-а библиография берилген. **Очерк истории Казахской Советской литературы.** – Алма-Ата: 1958. – 485 с. 290–326-б. Мухтар Ауэзовдун «Манас» эпосун мыкты

билгендиги ж-дө баяндалат. **Томсон Дж.** Исследования по истории древнегреческого общества. Доисторический Эгейский мир / Пер. с английского М. Б. Граковой-Свиридовой, и В. С. Соколова; Под редакцией М. О. Косвена. – М.: Издательство «Иностранной литературы», 1958. – 659 с. 532–534, 544, 580-б. Манасчынын поэтикалык искусствосу ж-дө сөз болот. **Чичеров В. И.** Вопросы изучения эпоса народов СССР//Вопросы изучения эпоса народов СССР. – М.: 1958. – с. 5 – 23. – (Академия наук СССР. Ин-т. Мировой литературы им. А. М. Горького). 7, 20, 22 – 23 «Манас» эпосун изилдөөнүн тарыхы ж-дө айтылат. **Багыш Сазан уулу** (Некролог)//Сов. Кыргызстан. – 1958. – 19-февр. Манасчынын кайтыш болушу ж-дө. **Даронян С. К** вопросу о народности эпоса «Манас»//Лит. Киргизстан. – 1958. – № 2. «Манас» эпосунун элдүүлүгү ж-дөгү маселеге карата. **Декадага даярдыкты күчөтүү орчундуу милдет**: Кыргыз адабиятынын ж-а искусствосунун декадасына карата// Ала-Тоо, – 1958. – № 2. «Манас», «Семетей», «Сейтек», үчилтигинин орус тилине которулгандыгы ж-дө маалымат бар. **Шейшенов Б.** Кызыктуу кече: (КМУдагы «Манас» эпосуна арналган кече)//Ленинчил жаш. – 1959. – 3-апр. **Мылтыкбаев Р.** Боордош эки адабияттын байланышы//Ала-Тоо. – 1958. – № 4. Ч. Валиханов ж-а «Манас» ж-дө маалымат берилген. **Павлихан Е.** К вопросу о социалистическом и национальном//Лит. Киргизстан. – 1958. – №4. «Манас» эпосунун тили ж-дө айтуу м-н анын негизинде кыргыз жазуучулары көптөгөн романдарды жаратканын баяндайт. **Султанбеков И.** Киргизское государственное издательство к декаде литературы и искусства в Москве //Коммунист. – 1958. – №9. «Манастын» кыскартылып бириктирилген вариантын басып чыгаруу ж-дө. **Кыдырбаева Р. З.** Наше литературоведение: Над чем работают учёные//Сов. Киргизия. – 1958. – 20 июнь. Кыргызстандын Илимдер Академиясынын Тил ж-а адабият ин-ту 1956–57-ж. кандай иштерди аткаргандыгы, а. и. «Манас» впосунун кыскартылып бириктирилген вариантынын жаралышы, дагы башка фольклор б-ча иштер баяндалат. **Мамыров М.** Певец народной жизни (Аалы Токомбаев)//Сов. Киргизия. – 1958. – 29 июнь. Аалы Токомбаевдин чыгармачылыгы ж-дө. О. эле Т. Сыдыкбеков ж-а К. Маликов м-н бирдикте «Манастын» кыскартылып бириктирилген вариантын түзгөндүгүн баяндайт. **Феноменальная память** //Сов. Киргизия. – 1958. – 2 июль. 400 миң ыр сабынан турган «Манас» эпосунун Кыргызстандын Илимдер Академиясынын окумуштууларына манасчы Саякбай Каралаевдин жат айткан укмуштуудай таланты ж-дө баяндалат. **Хасанов А. Х.** Отражение в эпосе «Манас» и в фольклоре исторической связи киргизов с Россией//Уч. записки Историч. ф-та Киргосуниверситета. – 1958. – Вып. 5. Кыргыздардын «Манас» эпосу жаралгандан бери эле Россия м-н тарыхый байланышынын бар экендиги ж-дө. **Антипина К.** Элдик искусствону өрчүтүү зарыл милдет//Ала-Тоо. – 1958. – № 7. «Манас» ж-дө эскерет. **Раззаков И.** Ленинская национальная политика и дружба пародов//Коммунист. – 1958. – Nfc 13. «Манас» эпосуна мүнөздөмө берип, анын төрт томдон турган басылышынын даярдалышы ж-дө сөз болот. **Мамыров М.** Таланттуу манасчы: Кыргыз искусствосунун ж-а адабиятынын Москвада болуучу декадасына карата//Сов. Кыргызстан. – 1958. – 1-авг. **О манасчы Саякбае Каралаеве**: его портрет. Саякбай Каралаев айткан «Манас» эпосу ж-дө. Манасчынын портрети берилген. Une memoire prodigieuse. – France – URSS, 1958, № 156. Манасчы С. Каралаев ж-дө француз тилинде. **Мамбетов И.** «Манас» эпосу жөнүндө илимий кенешме//Тянь-Шань правдасы. – 1958. – 18-сент. **Аксаков М.** Путь развития Киргизской литературы//Правда Востока. –

1958. – 21 сент. «Манас» эпосун кыскача мүнөздеп, аны «Илиада» ж-а «Одиссея» м-н салыштырат. **То же**// Сов. Киргизия. – 1958. – 27 сент. **Шүкүрбеков Р.** Кубанычбек Маликов: (Участники предостоящей декады//Сов. Киргизия. – 1958. – 24 сент. К. Маликовдун чыгармачылыгы ж-дө. Өзгөчө «Манас» эпосунун кыскартылып бириктирилген вариантын түзүүгө активдүү катышкандыгы ж-а «Манас» операсына либретто жазгандыгы баяндалат. **Березин В.** Касымбек Эшмамбетов: (Участники предстоящей декады). – Там же – 1958. – 2 окт. «Манас» эпосу ж-дө учкай сөз болуп, К. Эшмамбетовдун Саякбай Каралаев м-н бирдикте бир канча иштерди чогуу аткарышкандыктарына токтолгон. **Жангазиев М.** Манасчы//Жаш Ленинчи, – 1958. – №9. Саякбай Каралаев ж-дө кыска сөз бар ж-а манасчыга арналган ыры чагылдырылган. **Карпов И.** Киргизский эпос «Манас»//Кронштадская правда. – 1958. – 27 сент. «Манас» ж-дө кыска макала. **Дикамбаев К.** Праздник культуры возрожденного народа // Известия. – 1958. – 12 окт. Жалпы эле кыргыз элинин маданияты, айкөл эпосу ж-дө сөз болот. **Казакбаев А.** Смотр нашей культуры//Лит. газета. – 1958. – 14 окт. Кыргыз элинин маданияты, «Манас» эпосу ж-дө сөз болот. **Малдыбаев А.** Расцветает музыкальное искусство. – Там же, «Манас» эпосунун эл арасында музыкалык чыгарма катарында кеңири белгилүүлүгү ж-дө баяндалат. **Салиев А.** Литература и жизнь//Сов. Киргизия. – 1958. – 14 окт. Кыргыз адабиятынын тарыхы б-ча жазылган очеркте «Манас» эпосу ж-дө кеңири токтолот. **Үмөталиев Т.** Канаттуу поэзия//Сов. Кыргызстан. – 1958. – 14-окт. Кыргыздын «Манас», «Сейтек», «Семетей» ж. б. эпикалык чыгармаларын көз алдыга тартат. **Издание эпоса «Манас»** //Сов. Киргизия. – 1958. – 17 окт. «Манастын басылып чыкканын кабарлайт. **Карпов И.** Киргизский эпос «Манас»: (К декаде киргизского искусства и литературы в Москве)//Кронштадская правда. – 1958. – 18 окт. Кыргыз адабияты ж-а искусствосунун Москва шаарындагы декадасы ж-дө айтуу м-н «Манас» эпосуна кеңири токтолгон. **Шумская Н.** На верном пути: (Декада киргизского искусства и литературы) //Правда – 1958. – 20 окт. «Манас» эпосу ж-дө сөз бар. **Грибачев Н.** От устного эпоса к современному творчеству//Моск. Правда. – 1958. – 25 окт. «Манасты» айтуу м-н бүгүнкүдөй таланттуу чыгармаларга чейин өсүп-өнүккөн кыргыз адабиятына токтолот. **Раззаков И.** Ленинская национальная политика и дружба народов//Сов. Киргизия. – 1958. – 25 окт. «Манас» эпосу мүнөздөлүп, анын төрт томдук басылышынын даярдыгы ж-дө сөз болот. **Завещание Манаса**: (Отрывки из кодифицированного текста эпоса «Манас» опубликованное впервые / Пер. с кирг. и предисл. С. Липкина)//Дружба народов. – 1958. – № 10. **Юнусалиев Б. М.** Сводный вариант «Манаса»//Дружба народов. 1958. – № 10. Макалада «Манас» эпосунун кыскартылып бириктирилген варианты даярдалып жатканы баяндалат. **О награждении орденами и медалями СССР работников искусства и литературы Киргизской ССР**: Указ Президиума Верховного Совета СССР//Сов. Киргизия. – 1958. – 4–5 нояб. **Кочнев Д.** В мире книг: (С выставки «Печать Советского Киргизстана»)/ /Сов. Киргизия. – 1958. – 14 нояб. Академик В. Радлов тарабынан «Манас» эпосунун биринчи жолу орус тилинде басылышы ж-дө. **Уметалиев Т.** О поэтическом мастерстве: (Навстречу Республиканскому съезду писателей). – Там же, – 1958. – 3-дек. Кыргыз поэзиясынын уйкаштыгына, а. и. «Манас» эпосунун уйкаштыгына да токтолот. **Журавлев В.** Пути киргизской поэзии: (Навстречу съезду писателей). – Там же, – 1958. – 28 дек. Кыргыз поэзиясындагы эки топко бөлүнгөн акындар ж-дө сөз козгойт. Атап айтканда «Манас» эпосунун жолундагы ж-а эл акындар жолунда-

гы топтор ж-дө ой толгоосун айтат. **Бобулов К.** Кыргыз адабияты жөнүндө пикирлер: Кыргыз искусствосу менен адабиятынын Москвада өткөн декадасы//Ала-Тоо. – 1958. – № 11. «Манас» эпосу ж-дө да бар. **Уметалиев Т.** О поэтическом мастерстве//Сов. Кирг. – 1958. – 3 дек.

1959. **Abdılkadir I.** Manas destani üzerine notlar. – Türk dili arastirmalari yilliei belleten. 1959. Müdür Agah Sirri le vend. – Анкара, 1959. – 5. 125–159. На турецком языке. «Манас» дастаны ж-дө жалпы мүнөздөмө, эпосту иликтөө ж-а иликтөөнүн тарыхы б-ча маалымат бар. «Манасты» жыйноочу катары Франельдин фамилиясы көрсөтүлгөн. Макаланын акырында кыска библиография берилген. **Ауэзов М.** Киргизский героический эпос «Манас»//Мысли разных лет: Исследования, статьи на казахском и русском языках. – Алма-Ата: 1959. Китептин 479–555-б. «Манас» айтуучуларга токтолот, эпостун мазмуну ж-а формасына иликтөө жүргүзөт. Аш берүү ж-а баатырдын үйлөнүшү, «Манастын» жаралышы, баатырдын сын-сыпаты кеңири баяндалат. Акырында Фрунзе шаарында (8-июль, 1952-ж.) болуп өткөн илимий конференцияда «Манасты» изилдөөгө карата чыгып сүйлөгөн сөзү келтирилген. **Богданова М. И.** О некоторых художественных особенностьях эпоса «Алпамыш». – Ташкент: Издательство Академии наук Узбекской ССР, – 1959. 98–116-б. «Алпамыш» эпосуна токтолуу м-н автор «Манас» эпосунун феод. доордо элден алысташын баса белгилейт. **Брудный Д.** Театральное искусство Киргизии. – М.: Искусство, 1959. – 32 с. «Манасты» манасчылардын кандай чыгармачылык м-н аткарышы ж-дө. **Вопросы изучения эпоса народов СССР:** (Методические указания): На правах рукописи. – (М.: 1959). – 70 с. «Манас» эпосун изилдөөнүн багыты 1958-ж. нояб. айында Москвада болгон Бүткүл союздук кецешменин материалдарынын негизинде жүргүзүү зарылдыгы эскерилет. **Керимжанова Б.** Кириш сөз//«Семетей» (КБВ). – Ф.: 1959. **«Манас»**: Стрельба в джамбу (отрывки) / Пер. Л. Пеньковского; Сост. Л. И. Климович//Хрестоматия по литературе народов СССР. – М.: Учпедгиз, 1959. – 807–817-б. «Манас» эпосу кыскача мүнөздөлөт ж-а эпостогу «Жамбы атуу» орус тилине которулуп берилген. **«Манас»**: 2-китеп / Сагымбай Орозбак уулунун варианты б-ча. – Ф.: Кыргызмамбас, 1959. – 316-б. **Пеньковский Л. М.** Некоторые стилистические особенности эпоса «Алпамыш» и принципы его перевода //Об эпосе «Алпамыш». – Ташкент.: Издательство Академии наук Узбекской ССР. – 1959. 129–143-б. «Манас» эпосун которуудагы ыкмаларын ортого салат. **Петросян А. А.** Изучение проблемы национальной литературы и фольклора народов СССР: (Материалы и сообщения)//Изв. АН СССР. Отд. литературы и языка, 1959. – Т. XVIII. – Вып. 2. «Манас» эпосу ж-дө сөз болот. **Проблемы изучения народно-поэтического творчества**: (Материалы к изучению проблемы) / Записка составлена бригадой ученых в составе И. А. Орбели (руков.), В. М. Жирмунский, П. Г. Богатырев, В. Я. Богданова, В. Е. Гусев, Е. М. Мелетинский, Б. Н. Путилов, К. С. Давлетов. – Там же, 1959. – Т. XVIII. – Вып. 6. «Манас» эпосу ж-дө сөз болот. **«Семетей»**: «Манас» эпосунун экинчи бөлүгү: кыскартылып бириктирилген вариант, 3-китеп. – Ф.: Кыргызмамбас, 1959. – 324 б. **Стрельба в джамбу**: Киргизский народный эпос «Манас»: (Отрывок из эпизода «Тризна по Кокетаю») / Пер. Л. Пеньковского//Избранные стихотворные переводы. – М.: 1959. 118–108-б. Жамбы атуу эпизоду Л. Пеньковскийдин котормосунда берилген. **Чичеров В. И.** Русское народное творчество. – М.: Изд-во Московского университета, 1959. – 522 с. 8-б. 1952-ж. «Манас» эпосу б-ча болгон талкуу эскерилет. **Manasz**: Kirgiz hüśenek. / ford. Bede Anna. – Budapest:

– ра, 1979. «Манас» эпосунун 1958-ж. жарык көргөн китебинин венгер тилине которулгандыгы ж-дө. **Un barde kirghize**. – France – URSS, – 1959, – № 160. «Манас» айтуучу С. Каралаев ж-дө. Француз тилинде. **Gilbert Morhande**. Kirghizstan, Pays des montagnes celestes.//France – URSS, 1959, – Ms 160. «Манас» эпосуна жалпы мүнөздөмө берилет. **Джакишев У.** Народному творчеству – постоянное внимание/ /Сов. Киргизия. – 1959. – 22 янв. СССР Илимдер Академиясы тарабынан өткөрүлгөн фольклористтердин кецешмеси, анда талкууга алынган «Манас» эпосун изилдөө ж-а басып чыгаруу маселелери ж-дө сөз болот. **Маленов Б.** Фольклорист, манасчы, илимпоз: (Ы. Абдрахмановдун 70 жашка толгондугуна байланыштуу)//Ленинчил жаш. – 1959. – 3-фев. **Уметалиев Т.** Еще раз о рифме//Сов. Киргизия. – 1959. – 21-февр. «Манастын» ыр саптарынын уйкаштыгына суктанып, андан үлгү алуу керектигин айтат. **Шейшенов Б.** Кызыктуу кече: (КМУдагы «Манас» эпосуна арналган кече)//Ленинчил жаш. – 1959. – 3-апр. **Аскаров Т.** У истоков киргизской прозы// Лит. Кыргызстан. – 1959. – № 4. «Манас» эпосу ж-дө сөз болот. **Мамыров М.** Памирдик кыргыздарда//Ала-Тоо. – 1959. – № 4. «Манас» эпосунун памирдик кыргыздардагы варианттары ж-дө токтолот. **Брудный Дм.** Традиции литературы: К вопросу о русско-киргизских литературных связах// Сов. Киргизия. – 1959. – 22 май. «Манас» эпосу «Игордун кошуну жөнүндө баян» м-н катар каралат. **Манасчы**//Ленинчил жаш. – 1959. – 27-май. Кыргыз филармониясында (23–24-май, 1959-ж.) Саякбай Каралаевге арналган кече ж-а ал аткарган «Манастан» үч үзүндү манасчынын сүрөттөрү м-н берилген. **Жумабек К.** «Манас»: (Китеп текчеси)//Жаш ленинчи. – 1959. – № 5. **«Манас» эпосунун 2-китеби жарыкка чыкты**.//Сов. Кыргызстан. – 1959. – 26-июль. **Токтомамбетов Т.** Кичинекей манасчы: (Аңгеме)//Жаш ленинчи. – 1959. – № 7. Кичинекей манасчы Сарыгул Курманбаев ж-дө аңгеме. **Мамбетов И.** «Манас» эпосу жөнүндө илимий кеңешме//Тянь-Шань правдасы. – 1959. – 18-сент. **Үмөталиев Т.** Халк талаби//Киргизстон хакикати. – 1959. – 20-сент. (өзбек тилинде). Автор бул макаласында «Манастын» кыскартылып бириктирилген вариантын басып чыгарууда (Ф.: 1958. – 1-китеп) көптөгөн каталар кеткенин, айрым түшүнүксүз жерлери бар экенин белгилейт. **Жазуучулар эл арасында**/ /Ленинчил жаш. – 1959. – 25-сент. Акын-жазуучулар А. Токомбаев, К. Маликов, К. Жантөшев, Ш. Бейшеналиев, манасчы С. Каралаев, Тянь-Шань обл. барып, «Манас» эпосуна материал топтошкону ж-дө. **Жалпетеков А.** Кыздарыбызга чоң тарбия эле... (Кочкор р-нунан келген өкүл А. Жалпетековдун сөзүнөн)//Ленинчил жаш. – 1959. – 25-сент. Канукейдин образынын тарбиялык маанисине кайрылат. **Жаштар эмнелерди иштөө керек?**//Ленинчил жаш. – 1959. – 25-сент. «Манас» эпосун изилдео ж-дө. **Мен кайсыларды билгим келет?**//Ленинчил жаш. – 1959. – 25-сент. Манастын жашаган жылын ж. б. белгисиз нерселерди тактоо ж-дө, **Сыдыков.** Издебесе, тездебесе иш бүтпөйт//Ленинчил жаш. – 1959. – 25-сент. **Улуу патриот – укмуштуу «Манас»**//Ленинчил жаш. – 1959. – 25-сент. **Шадыбеков Ч.** Ушуну да байкашса.//Ленинчил жаш. – 1959. – 25-сент. «Манасты» басууда сөздөрдү кыскартуу, өзгөртүү болбосо деген пикир айтат. **Шералиев Ж.** Артист таарынганда... // Ленинчил жаш. – 1959. – 25-сент. Манас ж-дө кино тартуу ж-а спектакль коюу ж-дө. **Юнусалиев Б. М.** Эпос жана аны илимий жактан изилдөө: (Кыргыз ССРинин Илимдер Академиясынын акад. Б. М. Юнусалиевдин докладынан)//Ленинчил жаш. – 1959. – 25-сент. **Кыдырбаева Р.** Над чем работают литературоведы Киргизской ССР: (Хроника)//Вопросы литературы. – 1959. – №9. Кыргыз Илимдер Академия-

сынын Тил ж-а адабият ин-тунун элдик оозеки чыгармаларды изилдөө иштери, Ө. Жакишевдин «Манас» эпосуна арналган илимий конференциянын жыйынтыгы» деген эмгеги ж-дө ж-а эпостун курама вариантын түзүү принциптери ж-дө сөз болот. **Интересное открытие**//Смена. – 1959. – 13 окт. **(Сообщение).** Ленинграддан 16-кылымга таандык кол жазманын табылганы ж-а анда кызыктуу тарыхый-этнографиялык, а. и. кыргыз уруулары ж-дө маалыматтардын чагылдырылгандыгы ж-а Манаска байланыштуу бир канча эпизоддун бар экендиги ж-дө кабар. **Новые сведения о киргизах**//Сов. Киргизия. – 1959. – 18 окт. Жогорку материал «Сов. Киргизия» газетасына басылган. **Манастын бала чагы**//Киргизстон хакикати. – 1959. – 19-окт. (өзбек тилинде). Манастын балалык чагы сүрөттөлгөн үзүндү өзбек тилинде басылган. **«Манас»**//Киргизстон хакикати. – 1959. – 20-окт. (өзбек тилинде). Эпостун «Жомок башы» 1-главасынан (96 сап) которулган. Адегенде «Манас» эпосу ж-дө кыска маалымат ж-а эпосту которуп жаткандар: М. Хакимов, К. Баратов, Х. Нурий жөнүндө билдирилген. **Джакишев У.** Замечательное творение киргизского народа/ /Комс. Киргизии. – 1959. – 7 нояб. «Манас» эпосун жазуунун ж-а изилдөөнүн тарыхы ж-дө.

1960. **Abdülkadir Inan,** Türk Destanlarina Genel Bir Bakis, Türk Dili Arastirmalari villigi – Belle ten 1954, Türk Tarih Kurumu Basimevi. – Ankara, 1960. – 125–129. **Abdülkadir Inan**, «Manas Destani Üzerine Notlar,» Türk Dili Arastirmalari villi-гт – Belleten. 1959, Türk Tarih Kurumu Basimevi. – Ankara, 1960. **Асаналиев К.** Кириш сөз//«Сейтек»: КБВ. – Ф.: 1960. – Ill – XVI-б. **Богданова Б. И.** Об эпосе народов советского Востока: (XXV Международный конгресс востоковедов: Доклады делегации СССР). – М.: 1960. – 22 с. «Манастын» тарыхый негизи ж-а жаралган мезгили ж-дө 13–14-б сөз болот. **Жирмунский В. М.** Новые материалы о киргизском эпосе «Манас»//Изв. АН СССР. Отд. литературы и языка. – 1960. – Т. 19. – Вып. 2. **Жирмунский В. М.** Сравнительное изучение героического эпоса народов Средней Азии: (XXV Международный конгресс востоковедов: Доклады делегации СССР). – М.: 1960. – 22 с. Автор «Манаска» кыска мүнөздөмө берип эпосту айтуучулар Сагымбай Орозбаков ж-а Саякбай Каралаев ж-дө айтат. **Закиров С.** «Кожожаш» эпосунун кээ бир маселелери. – Ф.: Кыргызмамбас, 1960. – 65 б. Китепте «Кожожаш» м-н катар «Манас» эпосуна да токтолуп, анын идеялык мазмуну, варианттары ж-а өзгөчөлүктөрү, жаралуу мезгили ж-дө сөз болот. **Закиров С.** «Эр Төштүк» эпосунун варианттары жана идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрү. – Ф.: Кыргызмамбас, 1960. – 63 б. Китепте автор «Эр Төштүк» м-н «Манастын» байланыштуулугу ж-дө айтат. **Богданова М.** Киргизская литература//История литературы народов Средней Азии и Казахстана: Учебное пособие для университетов и пед. институтов / Под ред. М. И. Богдановой. – М.: 1960. 320–489-б. «Манас» эпосун биринчилерден болуп жазып алган Чокон Валиханов ж-дө ж-а «Манас», анын уландылары «Семетей», «Сейтек» ж-дө кеңири токтолуп, алардын мазмундарына, жаралуу мезгилине, көркөмдүк өзгөчөлүктөрүнө иликтөө жүргүзөт; драматургияда «Манастын» сюжетин пайдалануу ж-дө айтып, элдик оозеки чыгармалардын акын-жазуучулардын чыгармачылыгына тийгизген таасири ж-дө сөз болот. **«Манас»**: Эпизоды из киргизского народного эпоса / Пер. С. Липкина и Л. Пеньковского; Под ред. С. Дароняна и С. Липкина; Худож. Г. Фишер. – М.: Гослитиздат, 1960. – 311 с. илл. Эпостон үзүндүлөр, берилген. **Ромадин В. А.** Некоторые источники по истории Ферганы и Кокандского ханства (XVI – XIX вв.) в рукописных собраниях Ленинграда. – М.: 1960. –

15 с. Китепченин 7–11-б. «Мажму-ат Таварих» кол жазмасы ж-дө ж-а кол жазмадагы «Манас» эпосуна байланыштуу маалыматтар: «Манастын» башка эпостор м-н байланышы ж-дөгү божомолдор, кыргыз урууларынын тарыхы б-ча маалымат берилет. **«Сейтек»**: «Манас» эпосунун үчүнчү бөлүгү: 4-китеп. – Ф.: Кыргызмамбас, 1960. – 265 б. **Собрание историй** («Маджму-ат Таварих»): Фоторепродукция отрывков рукописного текста, введение, указатели / Подг. к изд. А. Т. Тагирджанов. – (Вост. фак-т Ленингр. гос. ун-та. Иранская филология, вып. II). – Л.: Ротапринт, 1960. – 97; 252 с, встреч, паг. Шах Аббас Аксыкенти Сайф-ад-Дин ибн дамулла жазган 16-к-дагы тажик кол жазмасы, анын мазмуну ж-дө «Тарыхтар жыйнагында» («Мажму-ат Таварих») «Манас» эпосунун версиясы, Манас ж-дөгү тексттин тилдик ж. б. өзгөчөлүктөрү, эпостогу ысымдар, алардын тарыхый окуялар ж-а тарыхый адамдар м-н байланышы иликтенген. **Мамыров М.** «Манас» эпосунун 2-китеби// Сов. Кыргызстан. – 1960. – 17-янв. **Хроника**: (ЛО ИВАН СССР) Проблемы востоковедения. – 1960. – № 2. 16-к. тажик тилинде жазылган «Мажму-ат Таварих» кол жазмасында кыргыз уруулары ж-дө тарыхый-этнографиялык маалымат ж-а баатыр Манаска байланыштуу бир канча окуялар бар. **Мылтыкбаев Р.** Братские связи// Сов. Киргизия. – 1960. – 6 март. «Манас» эпосунун Ч. Валиханов ж-а М. Ауэзов тарабынан изилдениши ж-дө. **Поляков А.** На всех языках//Сов. Киргизия. – 1960. – 6 март. «Манас» эпосун чет элдик китепканалар сурашкандыктары ж-дө. **Юнусходжаев А., Хакимов Х.** Киргиз халкининг комуси//Узбекстон маданияты – Юнусходжаев А., Хакимов Х. Энциклопедия киргизского народа//Культура Узбекстана. – 1960. – 11 май (өзбек тилинде). «Манас» эпосунун дүйнөлүк мааниси ж-а андагы окуялардын баяндалышы ж-дө. **Березный Л.** Научно-исследовательская работа на Восточном факультете Ленингр. гос. ун-та в 1959 г. и начале 1960 г.: Научная жизнь/ /Проблемы Востоковедения. – 1960. – №4. «Манас» эпосу деп божомолдонгон 16-к. таандык тажик тилиндеги «Мажму-ат Таварих» кол жазмасынын бир бөлүгү А. Т. Тагиржанов тарабынан басмага даярдалганы ж-дө сөз болот. **Петросян А.** Изучение народного эпоса//Вопросы литературы. – 1960. – № 4. **Ромадин В. А.** Новое о «Манасе»//Лит. Киргизстана – 1960. – №4. **Алиева Р.** Литература киргизского народа//Туркменская искра. – 1960. – 15 июнь. «Манаска» мүнөздөмө берилип, түркмөн эпосу «Көроглы» м-н салыштырылат. **Тоголок Молдо.** Күлчоронун Үргөнч суусунан кечип, Айчүрөккө барышы: («Семетей» эпосунан үзүндү)//Тянь-Шань правдасы. – 1960. – 1-июнь. **Гусев В. Е.** Актуальные вопросы изучения фольклора (по «Манасу»)//Вестник АН СССР. – 1960. – № 7. **Маликов К.** «Манас» эпосунун кыскартылып бириктирилген варианты тууралуу//Сов. Кыргызстан, – 1960. – 18-сент. **Маликов К.** «Манас» эпосунун кыскартылып бириктирилген варианты тууралуу//Сов. Кыргызстан. – 1960. – 19-сент. **Мамыров М.** «Семетей» эпосу//Сов. Кыргызстан. – 1960. – 23-сент. **Маликов К.** Дос сөзү//Ала-Тоо. – 1960. – № 10. «Манас» эпосун өзбек тилине которуп жаткан акын Миртемир ж-а анын Кыргызстанга келиши ж-дө.

1961. **Абрамзон С. М.** Киргизы китайской народной республики//Изв. АН Кирг. ССР. – Ф.: 1961. – Т. 3. – Вып. 2. (Серия общественных наук). **Ауэзов М.** Киргизский героический эпос «Манас»: Мысли разных лет. //По литературным тропам. – Алма-Ата: 1961. 458–540-б. Эпостун айтуучулары ж-дө баяндайт, эпостун мазмунуна ж-а формасына кыскача иликтөө жүргүзүп; «Казат», «Аш берүү», «Үйлөнүү» ж. б. темаларга кайрылат. Эпостун жаралуу мезгили ж-дө ой жүгүртүп, каармандар-

дын образына, чыгармадагы тилдик-поэтикалык ыкмаларга токтолот. Эпостун элдик вариантын басууну сунуш кылат. **Ауэзов М.** Киргизская народная героическая поэма «Манас»//Киргизский героический эпос «Манас». – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 15 – 84. Бул китепте да негизинен жогорку китептеги маселелер каралган. **Берков П. Н.** Алтайский эпос и «Манас». – Там же. Автор бул макаласында кыргыз эпосу «Манас» м-н алтайлыктардын фольклорунун байланышы туурасында жаңы илимий көз караштарды ортого салып, алтайлыктардын «Алып-Манаш» эпосу кыргыз эпосунун байыркы вариантынын калдыгы болуп жүрбөсүн деген ойду айтат. **Берков П. Н., Сагидова Э. К.** Библиографический указатель о «Манасе»// «Киргизский героический эпос «Манас». – М.: Изд-во АН СССР, 1961. **Богданова М.** Об особенностях киргизского героического эпоса «Манас». – Там же. **Байджиев М.** Стихотворный ритм и музыкальная метрика народных песен и речитативов//Изв. АН Кирг. ССР. – Серия общ. наук. – Ф.: 1961. – Т. 3. – Вып. 1. **Джакишев У.** Замечательное творение киргизского народа. – Ф.: 1961. – 14 с. «Манас» эпосу ж-дө кыскача баян. **Жирмунский В. М.** Введение в изучение эпоса «Манас»//Киргизский героический эпос «Манас». – М.: Изд-во АН СССР, 1961. Автордун бул эмгеги 1947-ж. аз нускада жарык көргөн. Кийин автор Бүткүл дүйнөлүк адабият интунун суроосу м-н жыйнакка киргизүү үчүн эмгегин карап чыгып, толуктаган. Эмгекте эпостогу салттар, идеялар ж-а образдар иликтенген. **Керимжанова Б.** «Семетей» и «Сейтек». – Ф.: 1961. – 59 с. «Семетейди» ж-а «Сейтекти» окуп-үйрөнүүнүн тарыхы, алардын «Манас» эпосу м-н тутумдаштыгы ж-дө. **Мамытбеков З. Ч.** Литературное наследие и его изучение (Выступление): Материалы научно-теоретической конференции, посвященной основным проблемам казахской литературы в Алма-Ате 15 – 19 июня 1959 г. – Алма-Ата: Изд-во АН Каз. ССР. – 1961. 331-бетте «Манас» эпосунун дүйнөлүк эпостордун ичинен өзгөчө чыгарма экендиги баяндалат. **«Манас»**: Биринши китеп: Кыргыз халкынын батырлык дастаны (Алгы сөзүн жазган М. Ауэзов. Аударгандар: Г. Орманов, Т. Жароков, К. Бекхожин). – Алматы.: 1961. – 274 б. Кыргыздын батырлык эпосы «Манастын» казак тилинде чыккан биринчи китеби. Кириш сөзүн М. Ауэзов жазган. Китепке төмөнкү бөлүмдөр кирген: «Манастын бала чагы», «Кыргыздардын Алтайдан Ала-Тоого келиши», «Манастын Алооке менен Шоруту жеңиши», «Аккула атка ээ болушу», «Алмамбет баатырдын аңгемеси», «Баатырдын жары». **Маргулан А. Х.** Очерк жизни и деятельности Ч. Ч. Валиханова//Валиханов Ч. Ч. Собр. соч., в 5 т. – Алма-Ата: 1961. – Т. 1. Чокон Валихановдун кыргыздардан «Манасты» жазып алгандыгы ж-дө маалымат берилет. **Очерки истории киргизской советской литературы** / Редколлегия: акад. Т. Сыдыкбеков и др. – Ф.: Изд-во АН Кирг. ССР, 1961. – 520 с. с илл. – (Академия наук Кирг. ССР. Библиография. 8–9-б.) «Манас» үчилтигинин кыргыздын оозеки чыгармачылыгындагы мааниси ж-дө баяндалат. Орто мектептердин хрестоматиясында «Манастан» үзүндү берилгендиги айтылат. **Петров К. И**. Киргизско-кыпчакские отношения: (К вопросу об этногенезе и переселении киргизов)//Изв. АН Кирг. ССР. – Серия общественных наук. – Ф.: 1961. – Т. 3. – Вып. 2. 14-кылымдын башында жазылган «Мажму-ат Таварихте» кыргыз уруулары «Кыпчактар» деген ат м-н берилгендиги, баатыр Манастын атасы Якуб-бек (Жакып кан Каркарыдан туулган) кыпчактардын башчысы экендиги баяндалат. Куйлюктун балясы, моңгол каны Кошой «Манастагы» Кошой баатырга окшоштурулат. **Петросян А. А.** К вопросу о народности эпоса «Манас»: (Вместо введения)//Киргизский героический эпос «Манас»: Вопро-

сы изучения эпоса народов СССР / Редколлегия: М. И. Богданов, В. М. Жирмунский, А. А. Петросян. – М.: 1961. (Академия наук СССР. Ин-т мировой литературы им. А. М. Горького. Академия наук Кирг. ССР. Ин-т языка и литературы). **Сыдыкбеков Т.** О народности поэмы «Сейтек» – третьей части трилогии эпоса «Манас»// Киргизский героический эпос «Манас». – М.: Изд-во АН СССР, 1961. 269–281-б. «Сейтек» эпосунун С. Каралаев айткан варианты б-ча кыскача мазмуну ж-а негизги идеясы баяндалат. **Токомбаев А.** К вопросу о народности трилогии эпоса «Манас»//Киргизский героический эпос «Манас». – М.: Изд-во АН СССР, 1961. 257–268-б. «Манастын» негизги идеясы ж-а кыргыз жазуучуларынын «Манас» эпосунун курама вариантын түзүүдөгү иштери ж-дө. **Юнусалиев Б. М.** Об опыте создания сводного варианта эпоса «Манас»//Киргизский героический эпос «Манас». – М.: Изд-во АН СССР, 1961. **Manas.** – В kn.: Meyers neues Lexikon in 8 Bd. leipzig, Bibliographisches Inst., 1961, Bd. 5. «Манас» эпосунун библиографиясы ж-дө. Немис тилинде. **Маликов К.** Героический эпос: К выходу в свет сокращённого сводного варианта «Манас» //Сов. Киргизия. – 1961. – 20 янв. **Биялиев А.** «Манас» эпосундагы түшүнүксүз сөздөр//Мугалимдер газетасы. – (Учительская газета). – 1961. – 7-февр. Эпостогу көөнө сөздөр ж-а алардын келип чыгышы ж-дө. **Идрисов А.** Терең изилдейли: («Манас» эпосун изилдөө жөнүндө//Сов. Кыргызстан. – 1961. – 18 июнь. **Брагинский И. С.** Ученый – поэт: К. характеристике научной деятельности М. Ауэзова//Народы Азии и Африки. – 1961. – № 6. Мухтар Ауэаовдун «Манас» эпосун изилдегени ж-дө материал бар. **Мамыров М.** Карыя педагог, манасчы жана фольклорист: (Ыбрай Абдрахманов) (Старый педагог, манасчи и фольклорист): (Ибрай Абдрахманов)//Мугалимдер газетасы. – (Учительская газета). – 1961. – 25-авг. **Мамыров М.** «Манас» («Манастын» мазмуну, идеясы ж. б. ж-дө)//Кыргызстан пионери. – 1961. – 9-сент. **Семетейчи Сейдене** (Токтогулдук таланттуу жамакчы С. Молдокеева тууралуу)//Кыргызстан аялдары. – 1961. – № 11.

1962. **Асаналиев К.** Соңку сөз//«Сейтек»: «Манас» эпосунун 3-бөлүгү: 4-к. – Алма-Ата.: 1962. (казакча). **Рецензия**: Амитин-Шапиро З., Шейман Л. Вклад в изучение «Манаса» //Сов. Киргизия – 1962. – 9-июнь. **Биранов С. Ф.** Русское народное поэтическое творчество: Пособие для студентов историко-филологических факультетов педагогических институтов. – М.: Учпедгиз, – 1962. Орус эпосун кыргыз элинин жогорку идеялуу эпосу «Манас» м-н салыштырган жери бар. **Богданов М. И.** К вопросу о взаимодействии фольклора и литературы (из истории киргизской литературы)//Социалистический реализм в литературах народов СССР. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. Фольклор м-н бүгүнкү күндөгү кыргыз адабиятынын өз ара байланыштары ж-дө. **Джакишев У.** Учёные России и «Манас»//Родная Россия, ты наш утренний век. – Ф.: 1962. **Жирмунский В. М.** «Манас»: Становление и развитие эпопеи//Народный героический эпос: Сравнительно-исторические очерки. – М. – Л.: – 1962. **Жирмунский В. М.** Литературные отношения Востока и Запада и развитие эпоса//Народный героический эпос: Сравнительно-исторические очерки. – М. – Л.: 1962. Чыгыш м-н Батыштын адабий байланыштары ж-а эпостун өнүгүшү, чагылдырылат. **Жирмунский В. М**. Народный героический эпос: Сравнительно-исторические очерки. – М. – Л.: 1962. – 335 с. **Рецензиялар**: 1) Хамраев М. К. и Садырбаев. Новый вклад в Советскую фольклористику//Вестник АН Каз. ССР. – 1962. – № 11; 2) Мелетинский Е. Проблемы изучения народного эпоса//Вопросы литературы. – 1963. – № 4. Бул эмгекте эпос төмөнкү жагдайларда иликтенген: Чы-

гыш м-н Батыштын адабий мамилелери ж-а эпостун өнүгүшү; славян элдеринин эпосторун тарыхый салыштырып изилдөө; О. Азия элдеринин эпикалык чыгармалары ж-а аны айтуучулар, о. эле Чыгыш м-н Батыштын элдеринин эпосторун салыштырып иликтөөдө «Манас» эпосунан көптөгөн мисалдар алынган. **Мамыров М.** С. Каралаевдин «Манас» эпосунун идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүгү. – Ф.: Илим, 1962. – 143 б. «Манас»: 1-китеп (төрт китап). – Алматы.: Казмамбас, 1962. – 284 б. **«Манас»**: 2-китеп (Торт китап). – Алматы.: Казмамбас, 1962. – 278 б. **«Манас»**//Украинская Радянська Енциклопедия. – Том 8. – Киев, 1962. – стяб 447. **«Семетей»**: «Манас» эпосынын 3-белиги: (Төрт китап). – Алматы.: Казмамбас, 1962. – 283 б. **«Сейтек»**: «Манас» эпосынын 3-белиги: 4-китап. – Алматы.: 1962. – 228 б. **Баялиев А.** «Семетей» жана «Сейтек» эпосторундагы түшүнүксүз сөздөр//Мугалимдер газетасы. – 1962. – 16-янв. **Мамыров М.** «Манас» – кыргыз элинин баатырдык улуу эпосу//Ала-Тоо. – 1962. – № 1. **«Манас» кытай тилинде**// Сов. Кыргызстан. – 1962. – 25-февр. **Киргизский народный эпос «Манас»**//Молодой целинник. – 1962. – 6 март. **«Манас» кытай тилинде:** («Гуан-Мин-Жи-био» газетасында эпос кытай тилине которулгандыгы ж-дө макала жарыяланган)//Ала-Тоо. – 1962. – № 3. **Богданова Медине**: (Некролог). Көрүнүктүү адабиятчы, «Манас» эпосун изилдөөчү, МГУнун доценти. 1908 – 1962-ж.//Сов. Кыргызстан. – 1962. – 12-май. **Мамыров М.** Алп Манасты айткан адам//Ленинчил жаш. – 1962. – 1-авг. **Анухтин К.** «Манас» в Узбекистане: («Манас» переведен на узбекский язык)//Сов. Киргизия. – 1962. – 30 окт. **Маликов К.** «Манас» казак тилинде: («Манас» кыргыз калкынын баатырдык дастаны)//Сов. Кыргызстан. – 1962. – 4-нояб. **Мамыров М.** «Манас» эпосу чагылдырган доордун мүнөзү жөнүндө.//Ала-Тоо. – 1962. – № 11. **Машипэй**. «Манас» в Китае// Сов. Киргизия. – 1962. – 16 дек. «Манас» эпосун изилдөө, окуп үйрөнүү үчүн кытай окумуштууларынан уюшулган топ ж-дө. **Государственное литературное издательство Узбекистана** выпускает первое издание на узбекском языке эпос «Манас» в переводе Миртемира//Вопросы литературы. – 1962. – № 12.

1963. **Abdülkadir Inan,** «Milli Destahlarimiz Üzerine Inseleme ve Arastirmalar,» Türk kültürü, Mayis 1963, Sayi: 7, 24 – 27. s. **Амитин-Шапиро З. Л.** Литература о Киргизии (1918–1920): Аннотированный указатель. – Ф.: 1963. – Т. 1. (Библиография Киргизии в 4-х т.). **Бартольд В. В.** Сочинения: В 9ти т. / Редколлегия... Б. П. Гафуров (пред.) и др. Общие работы по истории Средней Азии: Работы по истории Средней Азии: Работы по истории Кавказа и Восточной Европы. – М.: Изд-во вост. лит., 1963. – Т. 2. – Ч. 1. – 1020 с. Библиография бар. 541–542-б. Ногой элинин эпосунун кыргыз да рдын «Манас» эпосуна тийгизген таасири ж-дө божомол, «Жети-Суу» деген топонимге байланыштуу «Манас» эпосунун эскерилиши бар. **История Киргизии.** – Ф.: Киргизгосиздат, 1963. – Т. 1. 468–469-б. «Манас» ж-дө кыска маалымат бар. **Каралаев С.** Тайтору: («Манас» эпосунан үзүндү). – Ф.: Кыргызмамбас, 1963. – 120 б. Le cycle medieval des chansons de geste Kirghize comporte un demi – million de vers. – «France – VRSS», – 1963, – № 209, p. 4. Орто кылымдагы кыргыз эпосу – жарым миллион сап ырдан турары айтылат. Француз тилинде. **Липкин С. И.** О богатырях, умельцах и волшебниках: Три повести. – (Для среднего школьного возраста). – М.: Детгиз, 1963. – 492 с. «Манас» эпосунун кара сөз м-н С. Липкин тарабынан жазылган бөлүгү. **Мамыров М.** «Семетей» эпосу – «Манас» үчилтигинин экинчи бөлүгү. – Ф.: Илим, 1963. – 120 б. **Мелетинский Е. М.** Происхождение героического эпоса: Ранние формы и архаические памятники. – М.: 1963. –

462 с. Эпостун түрдүү проблемаларына байланыштуу «Манас» эпосу эскерилет. Эпикалык көөнө формаларды баатырдык эпостун кийинки формалары м-н салыштырууда «Манас» эпосу ж-дө кыскача маалымат берилет. **Суванбеков Ж.** Кыргыз элинин баатырдык кенже эпосу. – Ф.: Кыргызмамбас, 1963. – 204 б. «Манас» эпосу ж-дө пикирлер айтылат. **Суванбеков Ж.** «Эр-Төштюк» – героический эпос киргизского народа. – Ф.: 1963. – 24 с. – (Кирг. гос. ун-т). – Список работ, авт.: с. 24. Автореферат. «Манас» эпосу ж-дө жалпы маалымат бар.

1964. **Vasfi Mahir Kocatürk**, Türk Edebiyatinin Tarihi – Tahlili ve Tenkidi, Edebiyat Vayinevi, Ayyildiz Matbaasi, Ankara, 1964, XVI + 856 s, **Жакишев У.** Ученые России и «Маңас»//Родная Россия, ты наш утренний век. – Ф.: Киргосиздат, 1964. – 58–62-б. «Манас» ж-дө айтылат. **Киргизский народный эпос:** Ч. 1, кн. 1 (Пер. Миртемира. – Ташкент.: 1964. – 422 с. (на узб. яз.) **Рецензия**: Каримов М. «Манас» на узбекском языке//Узбекстан маданияты. – 1966. – 3 авг. **Мамыров М. Ч.** «Манас» – героический эпос киргизского народа (По варианту С. Каралаева): Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филолог, наук. – Ф.: 1964. – 23 с. **Мамыров М.** Орус окумуштуулары «Манас» эпосу жөнүндө. – Ф.: Кыргызстан, 1964. – 43 б. **Диваев А. А.** Материалы по казаховедению – Казахская народная поэзия. (Из образцов, собранных, записанных А. А. Диваевым). – Алма-Ата: 1964. – 154–156-б. Түркстан Республикасынын кыргыз илимий экспедициясынын Мамлекеттик илимий советке кыргыз турмушу б-ча этнографиялык материал бергендиги ж-дө маалымат. А. и. 8 томдон турган (2000 бетке жакын) «Манас» эпосунан кол жазма бар экендиги айтылат. **Первое письмо Хусаина Фаизханова Чокану.** 7 апр. 1963 г. Там же. Каттын ээси «Көкөтөй-хан» ж-дөгү жомокко кызыкканын билдирип, аны жазуунун тарыхы ж-дө айтып берүүнү өтүнгөн. **Потанин Г. Н.** Биографические сведения о Чокане Валиханове. Там же. – С. 303–327. Ч. Валихановдун өмүрү ж-дө ж-а кыргыздын «Манас» жомогун жазуу б-ча Чокон Валихановдун Г. Н. Потанинге айтып бергендери. **Березин Н. Н.** Продолжить изыскания, начатые Ч. Ч. Валихановым (Наставление кандидату Катанову). Там же. – С. 478–480. Манас – каракыргыздардын эң сүйүктүү баатыры экендиги эскерилет. **Потанин Г. Н.** Отрывки из киргизского сказание о Идыге. Ч. Валихановдун кол жазмаларында каракыргыздардын «Манас» ж-дөгү дастанынан Көкөтөй-хандын өлүшү ж-а ага берилген аш ж-дөгү эпизод бар. **Веселовский Н. И.** О поэме «Манас» в записи и переводе Ч. Ч. Валиханова: (Доложено на заседании Восточного отдела Русского археологического общества 21 марта 1902 г.). Ал Валихановдун чыгармалар жыйнагын редакциялап жаткан Н. И. Веселовскийдин кол жазмадагы Көкөтөй-хандын өлүшү ж-а анын ашы Ч. Валиханов тарабынан которулуп берилген эпизодунун орусча тексти ж-дө билдирүүсү. Бул китепте о. эле Ч. Валихановдун котормосунда эпостон үзүндүлөр ж-а билдирүүгө байланыштуу П. М. Мелиоранскийдин айткандары берилген. **Мамыров М.** «Манас» – кыргыз элинин баатырдык эпосу. – Ф.: 1964. – 23 б. **Рецензия**: Иманалиев К., Орунтаева Ж. Улуу эпоско арналган илимий эмгек//Мугалимдер газетасы. – 1964. – 30-июнь. **Мамыров М. Ч.** «Манас» – героический эпос киргизского народа (по варианту Саякбая Каралаева). – Ф.: 1964. – (АН Кирг. ССР. ИЯЛ) – Список работы авт: с. 23 (4 назв.) «Манас»: киргиз халк эпоси. Миртемир торж. 1 китеп («Манас» / Пер.: Миртемира. Илл. М. Рейха). – Ташкент.: 1964. – 442 с. илл. 12 л. **Рецензиялар**: 1) Каримов М. «Манас» на узбекском языке//Узбекстон маданияты. – 1966. – 3 авг.; 2) Мамыров М. «Манас» эпосу өзбек тилинде//Узбекстон маданияты. – 1964. –

10 июня; 3) Мамыров М. «Манас» эпосу өзбек тилинде.//Узбекстон маданияты. – 1965. – 10-дек. **Манасчи** – киргизский народный сказитель, исполнитель национального эпоса **«Манас»**//Театральная энциклопедия – т. 3. – М.: 1964. **Юнусалиев Б.** «Манас» эпоси хакида//«Манас». – Ташкент.: 1964. Бул макала «Манас»» ж-дөгү көптөгөн маалыматтардан тышкары «Манас» эпосу өзбек эпосу «Алпамыш» м-н салыштырылат. **Мусаев С.** Образ Канукей: (Из проблем народности эпоса «Манас»). – Ф.: 1964. – 37 с. (Кирг. гос. ун-та). – Список работ авт.: с 37 (8 назв.) Автореферат. Канукейдин образы ж-дө. **Трегуб С.** Илиада киргизского народа: (Эпос «Манас »)//Спутники сердца. – М.: Сов. писатель, 1964 Манасчы Саякбай Каралаев ж-дө. Макала 1940-ж. эле жазылгандыгы айтылат. **Убрятова Е. Н., С. Е. Малов**: (К 80 летию со дня рождения)//Проблемы тюркологии и истории востоковедении. – Казань.: 1964. **Чокан Валиханов в воспоминаниях современников.** – Алма-Ата: 1964. – 209 с. **Айтматов Ч.** Он знает миллион строк океаноподобного «Манас»: (Сказитель С. Каралаев)//Сов. Союз. – 1964. – № 1. **Aitmatov C.** He knows one millon lines of folk epos by heart. – «Soviet Union» – 1964, – № 167. – p. 17 Манасчы С. Каралаев ж-дө. Англис тилинде. Ajtma-tov C. Millon versu: Stary hrdinsky epos «Manas» a jeho pevec Sajakbaj Karalajev. – Cteni o Sovet. Svazu, – 1964, – r. 13, – c. 4, – s. 68–69, – 1 obr. 4. Айтматов. «Манас» эпосу жана аны айтуучу С. Каралаев ж-дө. Чех тилинде. **Айтматов Ч.** Он знает миллион строк океаноподобного «Манаса»: (О сказителе-манасчи С. Каралаева)//Сов. Киргизия. – 1964. – 7 февр. **Айтматов Ч.** Океандай болгон «Манастын» миллион сабын айта алат: (Манасчы Саякбай Каралаев жөнүндө.)//Кыргызстан пионери. – 1964. – 28-февр. Жогорку макаланын кыргызча котормосу. **Абдылдаев Э.** Манасчы Багыш Сазанов жана анын варианттарынын өзгөчөлүгү//Кырг. ССР ИАнын кабарлары. – (Коомдук илимдер сериясы. Адабият таануу) – 2 чыгышы. – 1964. – IV т. – ...б. **Мусаев С.** «Манас» эпосундагы аялдардын образы проблемасына карата (Канукейдин образы ж-дө)//Кыргыз ССР ИАнын кабарлары. – (Коомдук илимдер сериясы. Адабият таануу) – 2-чыгышы 1964. – IV т. **Маликов К.** Биздин «Айчүрөк». (Операнын коюлушуна 25 жыл толушуна карата)//Сов. Кыргызстан. – 1964. – 12-апр. «Манас» на узбекском языке//Сов. Киргизия. – 1964. – 31 май. **Крапченко М.** Литературоведение в 1963 году//Вопросы литературы. – 1964 – № 5. Э. Абдылдаевдин «Манас» эпосу ж-дөгү изилдөөсүнө токтолот. **Мамыров М.** «Манас» эпосу өзбек тилинде//Сов. Кыргызстан. – 1964. – 10-июнь. «Манастын» I томунун өзбек тилинде чыгышы ж-дө. **Иманалиев К.** Улуу эпоско арналган илимий эмгек//Мугалимдер газетасы. – 1964. – 30-июнь. М. Мамыровдун илимий эмгегинин маанисине, маңызына токтолот. **Жумалиев К.** «Манас» мен манасшы//Казак эдабиети. – 1964. – 17-июль. Автор «Манас» эпосунун идеялык-көркөмдүк жетишкендиктерине токтолот, сюжети, стили ж-дө сөз козгойт. Эпостогу башкы каарман Канукейдин образын толук ачып берүүгө далалаттанат. Саякбай Каралаевдин чыгармачылыгына кеңири токтолот. **Жумалиев К.** «Манас» менен манасчы//Сов. Кыргызстан. – 1964. – 26-июль. Жогорку макаланын казакчадан которулуп, кыргызча басылышы. **Мамыров М.** Карыя педагог, манасчы жана фольклорист: Ыбрай Абдрахманов//Мугалимдер газетасы. – 1964. – 25-авг. **Кереметтүү жомокторду сактоочу**//Сов. Кыргызстан. – 1964. – 10-сент. **Кинорежиссёр Б. Шамшиевдин Каралаев тууралуу дарек фильми ж-дө. Кудайбергенов К.** Карыкпас талант, картайбас өмүр//Ленинчил жаш. – 1964. – 25-окт. Манасчы С. Каралаев ж-дө. **Алагушов Б.** Өчпөс элестер: (Манасчы С. Каралаевдин 70 жашка толушуна

карата.)//Мугалимдер газетасы. – 1964. – 27-окт. **Мамыров М.** Хранитель народной мудрости: (К 70 летию манасчи С. Каралаева)//Сов. Киргизия. – 1964. – 27 окт. **Сыдыкбеков Т.** Асыл мурасты уланткан залкар манасчы//Сов. Кыргызстан. – 1964. – 27-окт. Ыбыкеев С. «Манас» эпосундагы эмгек жөнүндөгү идеялар//Мугалимдер газетасы. – 1964. – 27-окт. **Каралаев С.** Тулпардын сыны: «Манас» эпосунан//Ала-Тоо. – 1964. – № 10. Эпостон үзүндү. **Мамыров М.** Манасчы Мамбетаалы: Адам, мезгил, талант: (Мамбетаалы Ашымбаев)//Ленинчил жаш. – 1964. – 4-нояб. **Мамыров М.** Даңктуу манасчы// Ала-Тоо. – 1964. – № 11. **«Манас» жана манасчы**: Саякбай Каралаев жөнүндө ойлор//Ала-Тоо – 1964. – № 11. **Сыдыкбеков Т.** Улуу манасчы С. Каралаевге алкыш//Ала-Тоо. – 1964. – № 11. **Ыбыкеев С.** «Манас» эпосундагы динге каршы идеялар//Ленинчил жаш. – 1964. – 4-дек. **Мамыров М.** Чокон Валиханов жазып алган «Манас» эпосунун кол жазмасы табылды//Сов. Кыргызстан. – 1964. – 8-дек. **Ыбыкеев С.** «Манас» эпосундагы эмгек жөнүндөгү идеялар//Мугалимдер газетасы. – 1964. – 27-дек. **Айтматов Ч.** Каралаев жөнүндө ой жүгүртүү//Ала-Тоо. – 1964. – № 12. С. Каралаевдин чыгармачылык портрети.

1965. **Амитин-Шапиро З. Л.** Литература о Киргизии (1925–1936): Аннотированный указатель. – Ф.: 1965. – Т. 2. – Вып. 1. (Библиография Киргизии в 4х т.). Ahmet Kabakli, Türk Edebiyatinin Cilt: 1, Türkiye Basimevi. – Istanbul, 1965, – IX+ 591 + (3) s. Not: Satuk Bugra Han Menkibesinin Manas Destanina zeminhazirladigi 27. Sd'a soz edieiyor. **Boratav P., Bazin J.** Er-Töshtük: Intraduction. – In: Aventures merveillenses sous terre et ailleure de Er-Töshtük le geant des ateppes. – Paris, 1965. «Манас» баатырдык эпосунун кыргыз, казак ж-а татарча варианттарынын жарыяланышы, алардын аткаруучулары ж-дө. **Жакишев Ө.** Россиянын окумуштуулары жана «Манас» (Ученые России и «Манас»)//Боордош Россия – таң жарган заманыбыз. – Ф.: Кыргызстан, 1965. Орус окумуштууларынын «Манас» эпосу б-ча изилдөөлөрү ж-дө. **Каралаев С.** Тулпарлар: Бөбөктөр жана мектеп жашындагы балдар үчүн. – Ф.: Мектеп, 1965. – 59 б. илл. **Маргулан А.** Шокан жазып алган «Манас» ыры// Вестник АН Казахской ССР. – 1965. – № 1. Ч. Валиханов жазып алган «Манас» эпосу ж-дө. **Сидельников В.** Основные проблемы современной науки о поэтическом творчестве народов СССР//Фольклор народов Сибири: (Сб. статей). – Улан-Удэ.: Бурят, кн изд-во, 1965. **Ыбыкеев С.** Из истории свободного киргизского народа. – М.: 1965. – 21 с. (АН СССР. Ин-т философии). **Жээнчороев Ж.** Убагында урматтайлы (Эскерүүлөрдү да эске алсак)//Ленинчил жаш. – 1965. – 24-янв. **Нуруллo А.** «Манас» тажик тилинде//Ала-Тоо. – 1965. – № 1. Бегалиев С. Поэтика эпоса «Манас»: заметки литературоведа//Лит. Кыргызстан. – 1965. – №2. **Маргулан А.** «Манастын» Шокан жазып алган нускасы табылды//Казак адабиети. – 1965. – 9-апр. (Макала казак тилинде). **Маргулан А.** «Манас» эпосун изилдөөдөгү жаңы табылга//Сов. Кыргызстан. – 1965. – 15-апр. **Абдылдаев Э., Сарыпбеков Р.** «Манас» эпосунун илимий басылышы. (Москвадан орус жана кыргыз тилинде басылышы жөнүндө)//Кыргызстан маданияты. – 1965. – 27-июнь. **Сабиров Б.** Манасчы эне// Кыргызстан пионери. – 1965. – 10-июль. Семетейчи Сейдене Молдокееванын чыгармачылыгы ж-дө. **Манасчы жөнүндө киноповесть.**// Сов. Кыргызстан. – 1965. – 1-авг. С. Каралаевге арналган дарек фильм ж-дө. **Атактуу манасчы**//Кыргызстан пионери. – 1965. – 14-окт. Каралаев С. ж-дө. **Абдракунов Т.** «Манас» жана «Алып-Манаш»: (Окшоштугу/айырмасы)//Ала-Тоо. – 1965. – № 10. **Мамыров М.** «Манас» эпосу өзбек тилинде//Сов. Кыргызстан. – 1965. – 10-дек.

1966. **Абдылдаев Э.** «Манас» эпосу менен алтайлыктардын баатырдык поэмаларынын эпикалык байланышы//«Манас» эпосун изилдөөнүн кээ бир маселелери. – Ф.: 1966. **Рецензия**: Илипаев А. «Манас» боюнча жаңы эмгек//Кыргызстан маданияты. – 1966. – 10-янв. **Жумалиев К.** «Манас» жайлы бірер сөз – Стиль – өнөр ерөкшелігі. (Джумалиев К. Несколько слов о «Манасе» – Стиль – особенное искусство). – Алма-Ата.: 1966. Автор кыргыз элинин баатырдык эпосу «Манаска» чоң баа берүү м-н бирге Каныкейдин образына токтолуп, андагы бийик патриоттуулукту белгилейт. Эпостун идеялык-көркөмдүк даражасын, сюжетин, композициясын талдайт. **Кыдырбаева Р.** История изучения эпоса «Манас» в послереволюционные годы: Объединенная науч. сессия, посвящ. 40 летию Кирг. ССР и коммунистической партии Киргизии: Тезисы докладов. – Ф.: 1966. Эпостун революциядан кийинки мезгилде изилденишине токтолгон. **Мамытбеков З., Абдылдаев Э.** «Манас» эпосун изилдөөнүн кээ бир маселелери Ф.: Илим, 1966. – 245 б. – (Кыргыз ССР ИАнын Тил ж-а адабият ин-ту). **Мамытбеков З.** Октябрь революциясына чейин «Манас» эпосун жыйноонун жана изилдөөнүн тарыхы//«Манас» эпосун изилдөөнүн кээ бир маселелери. – Ф.: 1966. **Prof. Dr. M.** Fuad Köprülü, Edebiyat Arastirmalari, Türk Tarih Kurumu Basimevi, Ankara, 1966. – XIV-f-472. Кыргыздын улуттук эпосу «Манас» ж-дө. **«Манас»** гэдэг туульсын нэгэн булгээс Б. Энэбиш монголчлов. Цтга захиол урлаг, – 1966. – № 44. Манастын туулушу монгол тилинде. **Manass.** der Brief Kapu kens: Episode ausdem kirgisischen Nationalepos, – Sinn und Form, Berlin. – 1966. – № 2. – S. 457 – 467. Каныкейдин каты. «Манас» эпосунун эпизоду. **«Манас» эпосу чет өлкөлөрдө**//Сов. Кыргызстан. – 1966. – 6-февр. **«Манас» шагает за границу**// Сов. Киргизия. – 1966. – 6 февр. «Манас» эпосунун француз тилине которулгандыгы ж-а Берлин радиосунан «Манас» эпосу ж-дө немис тилинде уктуруу берилгендиги маалымдалат, «Манас» шагает за границу//Мугалимдер газетасы – 1966. – 15-февр. Түрк жазуучусу француз тилинде жарык көргөн «Манас» эпосун Ч. Айтматовго эстеликке бергендиги ж-дө. **En bref**: Frounze. «Manastchi.» – Oeuvres etopinions, 1966, – № – 1. С. Каралаевге арналган. «Манасчы» документ фильми ж-дө. Француз тилинде. **Бегалиев С.** К вопросу о поэтике эпоса «Манас»//Изв. Акад. наук Кирг. ССР. – 1966. – № 3. Эпостун поэтикалык чыйырлары жөнүндө. **Шеина Д.** Древнее эхо Тянь-Шаня//Коме, правда. – 1966. – 7 апр. «Манас» ж-а аны айтуучу Ы. Абдрахманов ж-дө көлөмдүү макала. **Pörzgen. H**. Manass ist aufgeschrieben. Ein Heldenepos in der Kirgiszensteppe. FAZ, 1966, 3/1, № 1, 5, 14. «Манас» эпосу ж-дө маалымат берилет. Немис тилинде. Goldstein W. Wochend am Issyk-Kul. – Nenes Deutschland, 1966, Beilage № 6 zu № 43. С. Каралаев м-н кездешүү ж-дө. Немец тилинде. **Weise, Klaus.** Ein Manastschik erzahlt. – Berliner Zeitund, – 1966, – № 126. С. Каралаев ж-дө немец тилинде. 1966. – 8 мая. – 3.4. Манасчи рассказывает о киргизском народном эпосе «Манас», о С. Каралаеве о современной Киргизии. **Сабиров Б.** Эмгеги сиңген карыя//Кыргызстан пионери. – 1966. – 12-май. «Манас» айтуучу ж-а жыйноочу И. Абдрахманов ж-дө. **Куранбаев Х.** Халк талантининг юксак чуккиси//Узбекистон маданияти. – 1966. – 6-июль. Автор «Манас» эпосунун дүйнөлүк маанисине баа берип, аны өзбек тилине которгон жазуучу Миртемирге чоң рахмат айтат. **Куранбаев Х.** Высокий образец народного творчества (О переводе Миртемиром нар. эпоса «Манас» на узб. языке)//Еш ленинчи. – 1966. – 6-июль. **Каримов М.** «Манас» өзбек тилинде//Узбекистон маданияты. – 1966. – 26 авг. Эпостун өзбек тилине мыкты которулгандыгы ж-а котормонун айрым бир кемчиликте-

ри көрсөтүлгөн. **«Манас» жаңы досторго ээ болду**//Лениндик туу (Талас). – 1966. – 27-авг. «Манастын» боордош элдердин тилдерине которулуп жатканы тууралуу. **Каралаев С.** Сулуулар//Ала-Тоо. – 1966. – № 7. «Манас» эпосундагы аял каармандардын портреттери ж-дө. **Ауэзов М.** Манасчылар//Ленинчил жаш. – 1966. – 11, 13, 16-сент. Манасчылар С. Орозбаков, С. Каралаев ж. б. ж-дө.

1967. **Абдылдаев М.** Синкретизм пережитков доисламских и исламских верований киргизов (на материала Кирг. ССР). – Ф.: 1967. – 22 с. – (АН Кирг. ССР. Отдние обществ, наук). Ислам динине чейин ж-а андан кийин да кыргыздардын динге ишениминин бөлүнбөстүгү, бир бүтүндүгү ж-дө. Оозеки чыгармачылыгынан, а. и. «Манастан» мисалдарды келтирет. **Абдылдаев Э.** Об эволюционном развитии эпоса «Манас»: Автореферат канд. дисс. – Ф.: 1967. – 28 с. **Бегалиев С.** Вопросы поэтики эпоса «Манас». Автореферат канд. дисс. – Ф.: 1967. – 26 с. **Гусев В. Е.** Эстетика фольклора. – Л.: Наука, 1967. – 319 с. (АН СССР. Ин-т русской литературы (Пушкинский дом). 46, 131, 135, 237, 288-б. «Манас» эпосу иликтенет. **Каралаев С.** Баатырлар. Айымдар: Тестиер балдар үчүн / Сүротчү Б. Жумабаев. – Мектеп. – 1967. – 107 б. **Кыдырбаева Р. З.** К проблеме традиционного и индивидуального в эпосе «Манас». – Ф.: Илим, 1967. – 112 с. **Кудайбергенов К.** Шокан, Муктар жанэ «Манас»//Казак адэбиети. – 1967. – 13-янв. **Маликов К.** Абай, Муктар жеринде: Жол сөзү//Кыргызстан маданияты. – 1968. – 17 январь. **Юнусалиев Б. М.** Улуу эпос, укмуштуу жомокчу//Ала-Тоо. – 1967. – № 1. **Кудайбергенов К.** Чокон, Муктар жана «Манас»//Кыргызстан маданияты. – 1967. – 24-февр. Борисов Л. «Манас» известен с XIV века ...//Лит. Киргизстан. – 1967. – № 3. **Mehmet isa Aral**, «Sovyetler Birligin'de Manas Destaninln 1000. Yilini Kutlama Mesclesb Türk Dünyasi Tarih Dergisi, Sayi: 6, Haziran. – 1967. – 10 – 12. **Урматтуу редактор** //Кыргызстан маданияты. – 1967. – 23-июнь. Кыргыз Илимдер Академиясынын «Манас» секторунун окурмандарга «Манас» эпосунун жаңы варианттарын жыйнооо жардамдашуусун суранып кайрылуусу. **Сыдыкбеков Т.** Ата мурасы жөнүндө сөз.// Кыргызстан маданияты. – 1967. – № 6 – 7. **Мамытбеков З**. Кыргыздын байыркы тарыхы менен жазуулары жана «Манас»//Ала-Тоо. – 1967. – № 6. **Медетбеков А.** Манасчы жөнүндө баян// Кыргызстан маданияты. – 1967. – 28-июль. **Татур С.** «Манас» в «Библиотеке мировой литературы».//Сов. Киргизия. – 1967. – 18-авг. «Манас» эпосунун «Дүйнөлүк адабияттын китепканасы» сериясына басууга даярдалып жатканы ж-дө. **«Манас»** – народная энциклопедия//Огонек. – 1967. – № 38. **Manas.** – In: Riteraturen der Volker der Sowjetunion. – Lelpsig, – 1967. «Манас» эпосу ж-дө статья көрсөткүчтө берилген. **The focus of literature**. – In: Allworth E. Central Asia. A century of Russian rule. – New York and London, 1967. Кыргыз элинин улуттук «Манас» эпосу ж-дө. Элдик оозеки чыгармаларды айтуучулар – манасчылар ж-а ырчылар ж-дө эскерилет. Англис тилинде. **Lipkine, S. et Daronian, S.** «Manass,» fiert du peuple Kirghize. – «Oeuvres et opinions,» – 1967, – № 8. «Манас» – кыргыз элинин сыймыгы. Поляк тилинде. **Kolesnikowa N.** Nowy adres mistrozow. – Ekran, W – wa, – 1967, – № 9. «Манасчы» кинотасмасына рецензия жазылган. Поляк тилинде. Enos – rzeka: Manas. – Przyjaza, Wara-sawa, – 1968. – № 20. «Манас» эпосунун жазылышы ж-дө. Поляк тилинде. **Мамытбеков З.** Турецкие ученые о киргизской литературе//Сов. Киргизия. – 1967. – 12 дек. Түрк окумуштууларынын «Манас» эпосун изилдеп үйрөнүп жаткандыгы ж-дө. **Мамытбеков З.** Мухтар Ауэзов – исследователь эпоса «Манас».//Сов. Киргизия. – 1967. – 16 дек. М. Ауээовдун «Манас» эпосун изилдегени ж-дө. **Ауэзов В. Н.**

Окуу, изденүү жылдарында//Кыргызстан маданияты. – 1967. – 20-дек. **Мылтыкбаев Р.** Мухтар Ауэзов жана кыргыз адабияты//Кыргызстан маданияты. – 1967. – 27-дек. М. Ауэзовдун «Манас» эпосун изилдегени ж-дө. **Мамытбеков З.** Кыргыз эпосу француз тилинде//Сов. Кыргызстан. – 1967. – 28-дек. Француз тилинде чыккан «Эр Төштүк» эпосу ж-дө сөз болот. Ошону м-н бирге «Манас» ж-дө да учкай сөз бар.

1968. **Abdülkadir Inan**, Makaleler ve Incelemeler, Türk Tarih Kurumu Vayinlari Seri VII. No: 51, Türk Tarih Kurumu Basimevi, Ankara, 1968. – XXXVIII + 714. **Абрамзон С. М.** Киргизский героический эпос «Манас» как этнографический источник (к постановке проблемы изучения)// «Манас» – героический эпос киргизского народа. – Ф.: Илим, 1968. **Абрамзон С. М.** Киргизы в их этногенетических и историко-культурных связах с народами определьных стран. – Л.: 1968. – 39 с. (АН СССР. Ин-т этнографии им. Н. Н. Михлухо-Маклая). – Список работ авт., (37 назв.). Ушул эле тема б-ча 1967-ж. автореферatты жарыялаган. **Алмаши Г.** Прощание героя Манаса с сыном Семетеем: Из каракиргизского эпоса «Смерт Манаса»//«Манас» – героический эпос киргизского народа. – Ф.: Илим, 1968. **Бегалиев С.** О поэтике эпоса «Манас» – Ф.: Илим, 1968. **Берков П. Н.** Идея родины в «Манасе»// «Манас» – героический эпос киргизского народа. – Ф.: 1968. **Бернштам А. Н.** Эпохи возникновения киргизского эпоса «Манас»//«Манас» – героический эпос киргизского народа. – Ф.: Илим, 1968. **Валиханов Ч. Ч.** Очерки Джунгарии//«Манас» – героический эпос киргизского народа. – Ф.: Илим, 1968. **История Киргизской ССР**: В 2х т. / Редколлегия: Б. Д. Джамгерчинов (глав, ред.) и др. – Ф.: Кыргызстан, 1968. – Т. 1. с илл.: 13 л. илл. «Манас» эпосунда 16-к-га чейинки тарыхый окуялардын ж-а кыргыз-ойрот мамилелеринин чагылдырылышы ж-дө айтылат. **«Манас»** – героический эпос киргизского народа: Сб. статей. – Ф.: Илим, 1968. **Маргулан А.** Предисловие//Ч. Ч. Валиханов. Собрание сочинений в пяти томах. – Алма-Ата.: Наука, 1968. – т. IV. – (Академия наук Казахской ССР. Ин-тт истории, археологии и этнографии им. Ч. Ч. Валиханова) – т. IV. Ч. Валихановдун «Жапайы талаа кыргыздарынын аш берүүсү» (Көкөтөй хандын ашы) деген эмгеги ж-дө айтылат. **Медетбеков А.** «Манас» эпосунун жаралышынын маселесине карата//Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын кабарлары. – 1968. **Меньшиков М**. Рассказы о Киргизии. – М.: Дет. лит., – 1968. 18–22-б. Манасчы Саякбай ж-дө. **Мусаев С.** От редактора//«Манас» – героический эпос киргизского народа. – Ф.: Илим, 1968. **Осмонкул**. Менин өмүрүм: (Эскертүүлөр). – Ф.: Кыргызстан, 1968. – 175–176-б. Манасчы Сагымбай Орозбаков м-н жолукканы, анын айткан «Манасы», аткаруучулук өнөрү ж-дө. Манасчы Акат Рысмендеев ж-дө да кыскача маалымат бар. **Паливанов Е. Д.** О принципах русского перевода эпоса «Манас»//«Манас» – героический эпос киргизского народа. – Ф.: Илим, 1968. – **Радлов В.** Предисловие//«Манас» – героический эпос киргизского народа Ф.: Илим, 1968.: **Рахматуллин К.** Творчество манасчи//«Манас» – героический эпос киргизского народа. – Ф.: Илим, 1968. **Советское литературоведение за 50 лет / Редколлегия: В. Г. Базанов (гл. ред.) и др. – Л.: Наука, 1968. Фрунзе (азыркы Бишкек) шаарында «Манас» эпосу б-ча өткөн чоң жыйындагы пикир алмашуулар ж-дө. Фалев П.** Как строится каракиргизская былина/ /«Манас» – героический эпос киргизского народа. – Ф.: Илим, 1968. **Юнусалиев Б. М.** Киргизский героический эпос «Манас»//«Манас» – героический эпос киргизского народа. – Ф.: Илим, 1968. **Юнусалиев Б. М.** Киргизский героический эпос «Манас» //История Киргизской ССР. – Ф.: 1968. – Т. 1. **Илипаев А.** «Манас» боюн-

ча жаңы эмгек//Кыргызстан маданияты. – 1968. – 10-янв. **Сейитказиева Н.** Элдик турмуштун күзгүсү//Кыргызстан маданияты. – 1968. – 10-янв. Кыргыз мамлекеттик тарых музейинин директору жол. Сейитказиеванын билдирүүсү. Манастын мавзолейинин монетасы музейдин экспонаты болот эле деген пикирди айтат. **Маликов К.** Абай, Мухтар жеринде: Жол сөзү//Кыргызстан маданияты. – 1968. – 17-янв. № 6–7. **Касымбеков Т.** Назармат сактаган казына//Кыргызстан маданияты. – 1968. – 24-янв. «Мажу муаил-ат Таберик» кол жазмасы ж-дө очерк. Аны көп жылдардан бери аруу тутуп сактаган киши ж-дө баяндайт. **Бреус Ф.** «Манас» жана манасчылар//Ленин жолу. – 1968. – 2-февр. **Бреус Ф.** Корни и листья «Манаса»//Комс. Киргизия. – 1968. – 6 февр. Мамыров М. «Манас» жана жомокчулар.//Жаш ленинчи. – 1968. – № 2. **Бектуров Ж.** Агайым академик//Ленинчил жаш. – 1968. – 26-март. Б. М. Юнусалиевдин ишмердиги ж-дө. **«Манас»**//Культура и жизнь. – 1968. – № 3. **Кащук Ю.** Гомер в краю небесных гор (Гомер в краю небесных гор)//Украша. – 1968. – № 4. С. Каралаевдин чыгармачылыгы, анын «Манасынын» дүйнөлүк маданият казнасында алган орду ж-дө. **Henry Bordage.** Voyage en kirghizie. L Iliade des steppes.//Humanite, – 1968. – № 18. Очеркте автор «Манасты» «Талаа Илиадасы» деп атоо м-н ага кеңири мүнөздөмө берет. **Жумаев М.** Манасчы Каба//Кыргызстан маданияты., – 1968. – 4-сент. **Карпенко В.** «Манас» включен в серию «Эпосы народов СССР»//Сов. Киргизия. – 1968. – 20 сент. Абдуль. Манастын күмбөзү калыбына келет (Мавзолей Манаса будет реставрирован)//Кыргызстан маданияты. – 1968. – 1-окт **Абдыракунов Т.** Енисейлик кыргыздардын кылычы эмне үчүн курч болгон.// Кыргызстан маданияты – 1968. – 29-окт. уландысы: – 1968. **Айтмамбетов Д.** Дагы да Манастын күмбөзү жөнүндө//Кыргызстан маданияты. – 1968. – 29-окт. Автор бул макалада Манастын күмбөзүнүн сырткы жагы гана эмес, ичи да калыбына келтирилиши керек деп жазат. **Бетлугин М.** Манасчы ушинтип болот: (Очерк) (А. Жуманалиев)//Кыргызстан маданияты. – 1968. – 6-нояб. **Сыдыкбеков Т.** Тарых жана «Манас»//Ала-Тоо. – 1968. – № 11. (тарых баракчасы). Сыдыков С. Эстеликтерге кыскача түшүнүктөр//Ала-Тоо. – № 11. **Жепель В.** Жемчужина устного творчества/ /Правда. – 1968. – 8 дек. «Манас» эпосунун текстинин «СССР элдеринин эпостору» деген академиялык басылышка даярдалып жатышы ж-дө. **Усманов А.** Сейдана – сказительница «Манаса»//Комс. Киргизии. – 1968. – 14 дек. Айтуучу С. Молдокеева ж-дө. **Осмонов А.** Сейдене – манасчы (Молдокеева// Ленин жолу. – 1968. – 18-дек. **Три миллиона строк «Манаса»**//Ежемесячный информационный бюллетень союза писателей. – 1968. – № 12. «СССР элдеринин эпостору» деген серияда «Манас» эпосунун даярдалып жатышы ж-дө.

1969. **Абрамзон С. М.** Киргизский героический эпос «Манас» как этнографический источник (к постановке проблемы изучения)//«Манас» – героический эпос киргизского народа. – Ф.: Илим, 1969. Мурда жазылган макала бир катар толуктоолор м-н бул жыйнакка киргизилген. **Айтмамбетов Д.** Культуры киргизского народа и основные направления ее развития во второй половине XIX – начале XX вв. – Алма-Ата.: 1969. – 55 с. – (АН Каз. ССР. Ин-т истории, археологии и этнографии им. Ч. Ч. Валиханова). Список работ, авт.: (27 назв.). **Алмаши Г.** Прощание героя Манаса с сыном Семетеем: (Из каракиргизского эпоса «Смерт Манаса»)//«Манас» – героический эпос киргизского народа. – Ф.: Илим, 1969. **Берков П. Н.** Идея родины в «Манасе»//«Манас» – героический эпос киргизского народа. – Илим, 1969. 192–202-б. Мурда жарыяланган макала бир катар өзгөртүүлөр м-н жыйнактан орун

алган. **Бернштам А. Н.** К происхождению имени Манас//«Манас» – героический эпос киргизского народа. – Ф.: Илим, 1969. **Бернштам А. Н.** Эпоха возникновения киргизского эпоса «Манас»//«Манас» – героический эпос киргизского народа. – Ф.: Илим, 1969. **Валиханов Ч. Ч.** Очерки Джунгарии: (Соч. Ч. Ч. Валиханова. – СПб.: 1904)// «Манас» – героический эпос киргизского народа. – Ф.: Илим, 1969. **Ауэзов М.** Киргизская героическая народная поэма «Манас»//Киргизский героический эпос «Манас». – М.: 1969. **Мухтар Ауэзов**//Писатели Казахстана: 1917–1967: (Справочник). – Алма-Ата.: Жазушы, 1969. 41–43-б. Мухтар Ауэзов кыргыздардын «Манас» эпосун изилдөөчү катары эскерилет. **Ормонов Т.** «Манас» эпосунун мектептеги тарбиялык мааниси//Окутуу жана тарбиялоо процессинин кээ бир маселелери. – Ф.: Мектеп, 1969. **Поливанов Е. Д.** О принципах русского перевода эпоса «Манас» (тезисы доклада)// «Манас» – героический эпос киргизского народа. – Ф.: Илим, 1969. **Радлов В. В.** Предисловие//«Манас» – героический эпос киргизского народа. – Ф.: Илим, 1969. **Рахматуллин К. А.** Творчество манасчи//«Манас» – героический эпос киргизского народа. – Ф.: Илим, 1969. **Фалев Г. А.** Как строится каракыргызская былина//«Манас» – героический эпос киргизского народа. – Ф.: Илим, 1969. **Hatto A. T**. «Almambet, Er Kökcö and Ak Егкеč.» – Central Asiatic Iournal, XIII, 1969. «Манас» эпосунун каармандары – Алмамбет, Эр Кокча ж-а Ак Эркеч ж-дө. Англис тилинде. **Хатто А. Т.** Алмамбет, Ер Кökчö и Ак Аркеч: Эпизод из киргизского героического цикла «Манас»//Висбаден (1969). **Hatto A. T.** Kukltay and Bok Murun: A compazison of two related heroic poema of the Kirghiz, Pt 1, 2. – BSOAS. 1969. – vol. 32 – № 2 – p. 344 – 378; – 1969. – vol 32 – № 3–p541 – 570. «Манас» эпосунун Көкөтай м-н Бокмурун поэмасын салыштырат. **Хатто А. Т.** Кокетай и Бокмурун: Сравнение двух родственных героический поэм киргизов – I – II. Издан Лондонским университетом, 1969. – Т. XXXII. – Часть II – III. **Hatto A. T.** The birth of Manas. – Asia major XIV, London, 2. 1969. Манастын төрөлүшү («Манас» эпосунан үзүндү). Англис тилинде. **Хатто А. Т.** Рождение Манаса: Сравнение двух ветвей героического эпоса на киргизском языке//Центральная Азия. – Лондон.: 1969. – Т. XIV – Часть. 2. **Chadwick N. K., Zhirmunsky V.** Oral epics of Central Asia – Camdridge: Vniv. Press, 1969. – VII, 366 p. Орто Азия элдеринин эпикалык чыгармалары. Кыргыздын баатырдык эпосу «Манас» ж-дө. Англис тилинде. **Orozbakov Sagimbai**, ruorder of «Manas». – B. Кн.: Chadwick, N. K. Oral epics of Central Asia. – Cambridge, – 1969. Манасчы С. Орозбаков ж-дө. Англис тилинде. Karalaev, Saiakbai. – B. Кн.: Chadwick N. K. Oral epics of Central Asia. – Cambridge, 1969. Англис тилинде. Манасчы С. Каралаев ж-дө. **Керимбаев Б.** Устаты Чойке экен: (манасчы М. Алымбаев)//Кыргызстан маданияты. – 1969. – 29-июнь. **Жигитов С.** Бир жыйнакты окуган соң//Кыргызстан маданияты. – 1969. – 26-февр. **Соперничая с «Илиадой»** – // Комс. Киргизии. – 1969. – 27 февр. Кыргыз Илимдер Академиясынын «Манас» сектору «Манасты» «СССР элдеринин эпостору» сериясында басылышын даярдап жаткандыгы ж-дө маалымат. **Абдыракунов Т.** VII–VIII кылымдардагы Енисей кыргыздары жөнүндө этнографиялык маалыматтар жана элдик оозеки чыгармачылык//Ала-Тоо. – 1969. – №8. **Панорама недели**//Неделя. – 1969. Кыргыз Илимдер Академиясынын окумуштуулары «Манас» эпосунун башкы каарманынын кейипкерин аныкташкандыгы ж-дө. **Сыдыкбеков Т**. Улуу сөз жөнүндө ой//Кыргызстан маданияты. – 1969. – 28-май. «Манас» эпосунун генезиси ж-а анын түрк элдеринин маданияты, тарыхы м-н байланышы ж-дө. **Табалдиев А.** Гомер жана Гомерлер//Ала-Тоо. –

1969. – № 6. Зарубежное издание «Манаса» //.Сов. Киргизия. – 1969. – 3 июль. «Манас» эпосунун Берлинде немец тилинде чыгышы ж-дө маалымат. **Зарубежное издание «Манаса»**//Мугалимдер газетасы. – 1969. – 3 авг. Эпостун немец тилинде басылышынан үзүндүлөр берилген. **Айтматов Ч.** Золотые ворота//Известия. – 1969. – 1 авг. Элибиздин алтын дарбазасы – улуу эпос «Манас» ж-дө. **Айтматов Ч.** Алтын дарбаза//**Кыргызстан маданияты. – 1969. – 6-авг. Жогорку макаланын кыргызчасы. Айтматов Ч.** Золотые ворота//Сов. Киргизия. – 1969. – 3 авг. Жогорудагы макаланын орус тилинде Кыргызстанда басылышы. **Иногомов Р.** Кардошлигмиз тимсоли//Узбекистон маданияты. – 1969. – 26-авг. «Манас» эпосу тууралуу эскерилет. **Кардошлягмиз асарлари узбек тилинде**// Узбекистон маданияты. – 1969. – 5-сент. Усмонов Э. Инкилобда тутилган с а ньет//Узбекистон маданияти. – 1969. – 5-сент. «Манас» эпосу эскерилет. **Мирзо Енгин**. Юрт Фидокори//Узбекистон маданияты. – Янгин. – 1969. – 12-сент. «Манас» эпосу ж-а «Манас» операсы ж-дө. **Ормонов Т**. Элдик мурастар жана тарбия иши. Окуучуларды согуштук патриоттук тарбиялоодо «Манас» эпосунун тийгизген таасири)//Мугалимдер газетасы. – 1969. – 20-сент. **Айтматов Ч.** «Манас» – эпос океан. – Циня. – 1969. – 21 сент. (на латыш, яз.). **Керимбаев К.** «Семетей» айткан Сейдене//Ленин жолу. – 1969. – 12-нояб. Юнусалиев Б. М. Пол миллиона эпических строк//Сов. Киргизия. – 1969. – 16 нояб.

1970. **Ali Çiçekli,** Islamliktan Önceki Turk Edebiyati ve Eski Metinler, May Vayinlari Genel Kultur Kitaplari: 1 Edebiyat Dizisi: 1, Hasmet Matbaasi, – Istanbul, 1970. – 152. **История киргизской советской литературы**//Редколлегия: Ч. Айтматов и др. Ответственный редактор З. Г. Осмонова. – М.: 1970. (Академия наук СССР. Ин-т мировой литературы им. А. М. Горького; Академия наук Кирг. ССР, Ин-т языка и литературы). 16–59-б. «Манасты» изилдөө ж-а жарыялоо тарыхы ж-дө айтылат ж-а үчилтикке жалпы мүнөздөмө берилет. **Каралаев С.** Семетейдин балалык чагы: Тестиер балдар үчүн. – Ф.: Кыргызстан, 1970. – 67 б., сүрөт м-н. **Керимжанов Б.** Художественное наследие киргизского народа.//История киргизской сов. литературы. – М.: Наука, 1970. 16–23, 39–52-б. «Манас» ж-дө айтылат. **Кудайбергенов К.** Акын/ /Китепте: Эл дастандары жана акын. – Ф.: Мектеп, 1970. **Кудайбергенов К.** Кыргыз эпосторунун негизги типтери//Китепте: Эл дастандары жана акын. – Ф.: Мектеп, 1970. Кудайбергенов К. Эпикалык салт жана импровизация//Китепте: Эл дастандары жана акын. – Ф.: Мектеп, 1970. **Millatatt E. Manas**: Versuch einer Aufhellung. – Sinn und Form, Berlin, – 1970 – H. 5. – s. 1242–124-б. «Манас» эпосунун ГДРде басылышы ж-дө. **Мусинов А.** Казахские ученые о киргизском эпосе «Манас»//Межнациональные связи казахской литературы. – Алма-Ата.: 1970. 138–148-б. Казак окумуштуулары Ч. Валиханов, М. Ауэзов, А. Маргулан, К. Джумалиев, Е. Исмаиловдун «Манас» эпосун изилдөөлөрү ж-дө. **Суванбеков Ж.** Героический эпос киргизского народа: Автореферат дисс. на соискание учен, степени доктора филол. наук (648 – фольклористика). – Ф.: 1970. – 62 с. **Художниктин иштеринен**/ /Кыргызстан маданияты. – 1970. – 7-янв. Б. Жума баевдин «Манас» эпосу б-ча сүрөттөрү, ж-дө. **Академик Б. М. Юнусалиев** (некролог)//Сов. Киргизия. – 1970. – 20 февр. Карацыз: Сов. Кыргызстан. – 1970, – 20-февр., Кыргызстан маданияты. – 1970, – 25-февр. Мугалимдер газетасы, – 1970. – 23-февр; Изв. АН Кирг. ССР. – 1970. – № 2. Академик Юнусалиевдин «Манас» изилдөөсү ж-а редакторлогону ж-дө. **Абдылдаев Э.** ж. 6. Илимий эмгектердин жыйнагы: (Рецензия) С. Бегалиев, М. Ма-

мыров//Кыргызстан маданияты. – 1970. – 18-март. **Чоробаев Ж.** Манасчы кыз// Кыргызстан маданияты. – 1970. – 24-июнь. Манасчы кыз Токон Мамытбекова ж-дө. **Бектенов З.** «Манас» жана Ысык-Көл» //Кыргызстан маданияты. – 1970. 29-июль. – 5-авг. «Манас» эпосунун 1100 жылдык юбилейине карата даярдык ж-дө баяндалат. **Кулубеков А.** Колдоого алынса (Манасчы С. Орозбаковго)//Кыргызстан маданияты. – 1970. – 12-авг. **Кыдырбаева Р.** Кылымдарды аралап: (Эпосту жыйноочу Ы. Абдрахманов)//Кыргызстан пионери. –1970. –14-авг. **«Манас»** – кыргыз эли жараткан укмуш эпос//Кыргызстан пионери. –1970. – 14-авг. **Семетейдин Таласка биринчи жолу келиши**//Кыргызстан маданияты. – 1970. – 14-авг. **Семетейдин Таласка биринчи келиши**//Кыргызстан пионери. – 1970. – 14-авг. **Манастын күмбөзү калыбына келтирилди**//Сов Кыргызстан. – 1970. – 16-авг. **Айтматов Ч.** Из дальних странствий//Сов. Киргизия. – 1970. – 18 авг. **Мусаев С.** Манастын күмбөзү жөнүндө чындык//Сов. Кыргызстан. – 1970. – 30-авг. Окурмандардын Манастын күмбөзү ж-дө суроосуна толук жооп берилет бул макалада. **Сыдыков А.** Ата журттун келбети//Кыргызстан маданияты. – 1970. – 2-сент «Манас» үчилтигинде туулган-өскөн жерибиздин көркөмдүгүнүн сүрөттөлүшү ж-дө. **Эралиев С.** Кеңколдун бери жагында: («Манастан»)//Кыргызстан маданияты. – 1970. – 23-сент. **Сооронов О.** Семетейчи Сейдене//Кыргызстан маданияты. – 1970. – 30-сент. **Айтматов Ч.** Истоки//Сов. Киргизия. – 1970. – 6 окт. **Сыдыков А.** «Манас» эпоосундагы эрдиктердин идеалдары//Ала-Тоо. – 1970. – № 10. Автор аталган эмгегинде баатырдык мотивдердин эволюциялык өнүгүшүн ачуу м-н бирге «Манас» эпосунун алгачкы баатырдык жомоктордон монументалдуу тарыхый эпоско айланышын көрсөткөн.

1971. **Абрамзон С. М.** Киргизы и их этногенетические и историко-культурное связи. – Л.: Наука. – 1971. – 403 с. – (АН СССР. Ин-т этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая). **Рецензия:** Юдахин К. К., Кляшторный С. Г. Устное поэтическое творчество: Анализ сюжета «Манаса» в историко-этнографическом аспекте//Сов. тюркология. – 1973. – № 1. **Prof. Dr. Bahaeddin Ogel,** Turk Mitolojisi, Cilt: 1, Selcuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitiisii Vayini No: 1, Thik Tarih Kurumu Ba-zimevi, – Ankara, 1971. – XI + 644. **Сейдакматов К.** «Манаска» канча жыл?//Ленинчил жаш. – 1971. – 30-янв. **Бегишев** Т. «Манат.//Затаевич А, В. Киргизские инструментальные пьесы и напевы. – М.; 1971. Эпос ж-дө кыскача маалымат. **Ирисов П.** Жанровые особенности киргизских айтышей (10.648. – фольклористика): Автореферат дисс. на соискание учен, степени канд. филол. наук. – Ф.: 1971. – 19 с. – (Киргизский государственный университет). – Список работы авт.: (4 назв.) «Манас» эпосуна кыскача мүнөздөмө берилет. **История киргизского искусства:** Краткий очерк / Под. ред. чл.-корр. АН Кирг. ССР А. Салиева. – Ф.: Илим, 1971. – 407 с. с илл. – АН Кирг. ССР. Ин-т философии и права. Сектор эстетики и искусствоведения). **Кокетей ханның ертегісі:** Факсимиле//Шакан жэне «Манас». – Алматы.: Гылым, 1971. **Литература народов СССР:** Хрестоматия для высших учебных заведений / Составил, комментировал и снабдил очерками Л. И. Климович. – 3-е издание, переработанное. – Часть – 2 я. – М.: Книга, 1971. «Манастан» кыска үзүндү ж-а эпос ж-дө маалымат бар. **Маргулан** Э. Шокан жэне «Манас». – Алматы.: 1971. – 164 б. **Медетбеков А.** К проблеме прекрасного в эпосе «Манас» (Специальность № 623): Автореферат дисс. на соискание учен, степени канд. философ, наук. – Ф.: 1971. – 23 с. **Никипорец Н. Е.** Новые зарубежные издания эпоса народов СССР: Текстологическое изучение эпоса. – М.; Наука, 1972. 206–210-б. Эпос ж-дө сөз болот. **Ормонов Т.** Идеи

военно-патриотического воспитания в эпосе «Манас»//Проблемы воспитания: Матер. XIII респ. пед. чтений). – Ф.: 1971. **Сыдыков А.** Идеалы героические в эпосе «Манас»: Канд. дисс. – М.: 1971. – 26 с. – (АН СССР. Ин-т мировой литературы им. Горького). **Тыныбеков А.** Семетей-күү / Затаевич А. В. Киргизские инструментальные пьесы и напевы. – М.: 1971. **Hatto A. T.** The Kirgiz original of «Kukotay» found. – BSOAS. – 1971. – vol. 34. – pt. 2. – p. 379–386. «Көкөтөй хандын өлүмү ж-а анын ашы» ж-дө илимий коментариясы м-н берилген. **Юсупов С.** Семетей //Затаевич А. В. Киргизские инструментальные пьесы и напевы. – М.: 1971. **Шооруков К.** «Манас»//**Затаевич А. В.** Инструментальные пьесы и напевы. – М.: 1971. **Вольков Г.** Письмо о «Манасе»//Лит. Киргизстан. – 1971. – № 1. «Манас» эпосунун тарбиялык мааниси ж-дө. **Күмүшалиев К.** 43 жылдык эмгек//Кыргызстан маданияты. – 1971. – 3-февр. Сүрөтчү А. Петровдун кыргыздын эпосу «Манас» б-ча графикалык эмгеги ж-дө. **Жакыпбеков А.** Изилдөөнү талап кылган маселе//Кыргызстан маданияты. – 1971. – 24-февр. К. Сейдакматовдун «Манастын» пайда болушу ж-дөгү макаласы б-ча талаш ойлор айтылат. (К. Сейдакматов. «Манаска» канча жыл?//Ленинчил жаш. – 1971. – 30-янв. **Медетбеков А.** «Манастагы» поэтикалык күч.//Кыргызстан маданияты. – 1971. – 7-февр. **Искусство чабытындагы маек:** Кыргызстан компартиясынын XV съездинин делегаты//Кыргызстан маданияты. – 1971. – 3-март. «Манас» эпосу ж-а анын дүйнөлүк маданияттагы орду ж-дө. **Ормонов Т.** Кладезь мудрости и красоты//Сов. Киргизия. – 1971. – 11 март. Эпостун тарбиялык маанисине токтолот. **Артюхов С.** Манасчи//Комс. Киргизия. – 1971. – 30 март. Б. Шамшиевдин «Манасчы» кинофильми ж-дө. **Виноградов В.** Молдобасан Мусулманкулов//Кыргызстан маданияты. – 1971. – 31-март. Автордун манасчы ж-дөгү толук эскерүүсү берилген. **Саякбай Каралаев:** (Некролог)//Сов. Кыргызстан. – 1971. – 9-май. **Айтматов Ч.** Замандаштар, агаин-туугандар: (Современники, братья). – Ошол эле гезитте Ч. Айтматовдун манасчы С. Каралаевди акыркы сапарга узатуу расмисинде сүйлөгөн сөзү берилген. **Айтматов Ч.** Он знал миллион строк океаноподобного «Маная»: Памяти Саякбая Каралаева//Сов. Киргизия. – 1971. – 11-май. С. Каралаевдин дүйнөдөн кайткандыгына байланыштуу «Советский Союз» журналынан алынып басылган. **Саякбай Каралаев:** (Некролог) //Кыргызстан маданияты. – 1971. – 12-май. **Манасчы:** (Ш. Азизов)//Сов. Кыргызстан. – 1971. – 12-июнь. **Маликов К.** Здравствуй Шаабай//Сов. Киргизия. – 1971. – 13 июнь. Манасчы Шаабай м-н кездешүү ж-дө. **Сарыпбеков Р.** «Манас» деген аттын келип чыгышы жөнүндө.//Кыргызстан маданияты. – 1971. – 14-июль. **Исмаилов С.** Манасчынын небереси: (Ш. Азизов)// Ысык-Көл правдасы. – 1971. – 4-авг. **Мамыров М.** Манасчылар//Ала-Тоо. – 1971. – №8. **Хатто А. Т.** Коз-Каман//Центр. Азиатский журнал. – 1971, – Часть 1. **Hatto A. T.** Koz-Kaman, part 1: (Reprint from «Central Asiatic Journal,» – 1971, vol. 15, – № 2 p. 81 – 101). – Wiesbaden: Otto Harassowitz, 1971. Кыргыз эпосу ж-дө. **Hatto A. T.** Kos-Kaman, part 2: (Reprint form «Central Asiatic Journal,» – 1971, – vol 15, – fi 4, p. 241–283). Wiesbaden : Otto Harrassowitz, 1972. Кыргыз эпосу ж-дө. **Хатто А. Т.** Находка киргизского оригинала Кукетая: Бюлл. отдел, восточн. и африканск. исследований. – Лондон.: Лондонский университет, 1971. **Hatto A. T.** The Kirgiz original of «Kukotay» found. – Bulletin of the School of Oriental and African Studies, Vniv. of London, – 1971, – vol. 34, part 2, Көкөтай хандын өлүмү ж-а анын ашы» ж-дө. **Кудайбергенов К.** Манас жана акын: (К. Махесон)//Кыргызстан маданияты. – 1971. – 6-окт. **Кулубеков А.** Сагымбайды эскерсек: Редакцияга кат//Кыргызстан маданияты. – 1971. – 13-окт. **Сыдыков А.** Манасчы: Кыргызстан маданияты. – 1971. – 20

ты. – 1971. – 27-окт. Автор Сагымбай Орозбаковду эскерүү ж-дө окурмандар м-н ой бөлүшөт. **Байжиев М.** Элдик поэзиянын кайнар булагы//Кыргызстан маданияты. – 1971. – 24-нояб. Ш. Азизов манасчынын чыгармачылыгы ж-дө. **Beishenaliev Ch.** The Akyns and their songs. – Culture and life, – 1971, – 6 5. Кыргыз акын-аткаруучулары ж-дө. Француз тилинде.

1972. **Abdülkadir Inan,** Manas Dastani, J. Baski Baioakanlik Kültür Miistesarligi Vayinlari Milli Egitim Basimevi – Istanbul, – 1972. – IV + 267. s. **Abdülkadir Inan,** Tarihte ve Bugum Samanizm – Materyaller Arastirmalar, 2. Baski, Turk Tarih Kurumu Vayinlari Seri VII. No: 249, Türk Tarih Kurumu Basimevi. – Ankara, – 1972. – VII – 239. s. **Азимов Н.** Оид ба раво бити адабий халкои тазик ва Киргиз / Паёми бородарй [Азимов Н. К вопросу литературных связей таджикского и киргизского народа//Вестник братства]. – Душанбе.: Дониш, 1972. **Виноградов В. С.** Киргизские народные музыканты и певцы. – М.: Сов. Композитор, 1972, – 96 с, 2 л. илл. **Казахский фольклор в собрании Г. Н. Потанина** (Архивные материалы и публикации). – Алма-Ата.:Наука, 1972. – 380 с. Бул китепте Эр Көкчө, Кошой, Манас, Камбар, Эр Төштүк, Кенжеке, Чалкуйрук, Ак Кула, Тай Буурул ж-дөгү эл оозунан жыйналган материалдар берилген. «Манас» эпосундагы каармандар ж-а алардын минген аттары сүрөттөлөт. **Культурное строительство в Киргизии:** 1930 – 1941 гг.: Сборник документов и материалов. – Ф.: 1972. – Т. 1. Бул документтердин жыйнагына «Ай-Чүрөк» пьесасын жарыкка чыгаруу ж-дөгү кыргыз обкомунун токтому киргизилген. **Культурное строительство в Киргизии:** 1930 – 1941 гг.: Сборник документов и материалов. – Ф.: 1972. – Т. II. Бул жыйнакта олимпиадада «Манас» эпосун айткан 8 киши, «Семетей» эпосунан үзүндү айткан 2 киши ж-дө маалымат бар. **«Манас»**//Беларусская Савецкая Энцыклапедыя.) (на белорусском языке). – Минск.: 1972. – Т. 6. – стлб. 603. «Манас» эпосуна кыска мүнөздөмө берилет. **Ормонов Т.** Педагогические воззрение древних киргизов: (По эпосу «Манас»). – Казань.: 1972. – 25 с. – (Казанский гос. пед. ин-т). **Дергачев А., Джангазиев М.** Киргизский гомер/ /Верхний этаж планеты. Ф.: 1972. 33–34-б. манасчы С. Каралаев ж-дө айтылат. **Ауэзов Мухтар в воспоминаниях современников:** Сб: статьей. – Алма-Ата.: Жазушы, 1972. – 360 с. «Манас» эпосу ж-а аны изилдөөчүлөрдүн бири Мухтар Ауэзов ж-дө. **Плоских В. М.** У истоков дружбы (о Ч. Валиханове). – Ф.: 1972. **Сыдыков А.** Героические мотивы в эпосе «Манас». – Ф.: Илим, 1972. – 135 с. Китепте «Манас» эпосундагы баатырдык мотивдер иликтөөгө алынган. **Миллион строк**//Комс. Киргизии. – 1972. – 29 янв. «Манас» эпосунун көп томдуу болуп Москвадан кыргыз ж-а орус тилдеринде чыга тургандыгы ж-дө кабар. **Петросян А.** Эпос народов Советского Союза: 50-летие Советского Союза//Наука и жизнь. – 1972. – № 2. «Манас» эпосун «СССР элдеринин эпостору» деген серияда чыгарууга даярдоо ж-дө. **Кречетова Л.** О подвигах Манаса//Известия. – 1972. – 15 март. Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын Тил ж-а адабият институту «Манас» эпосунун толук текстин басууга даярдагандыгы ж-дө. **Записи «Манаса»** – более века (Отрывок из киргизского эпоса «Поминки Кокетая», записанный арабским шрифтом. Заметка)//Сов. Киргизия. – 1972–15 апр. **Закиров С.** «Жаңыл» – элдик эпос//Кыргызстан маданияты. – 1972. – 18-май. «Манас» ж-дө да учкай сөз айтылган. **Маликов К.** «Жаңыл» – элдик эпоспу?//Кыргызстан маданияты. – 1972. – 18-май. **Абдылдаев Э.** Маргуландын «Манас» эпосу жөнүндөгү эмгегине карата//Кыргызстан маданияты. – 1972. – 15-июнь» **Айтматов Ч.** Биздин интернационалдык милдетибиз (Наш интернациональ-

ный долг)//Кыргызстан маданияты. – 1972. – 10-авг. «Манас» эпосу элдик идеалды чагылдырган чыгарма экендиги белгиленген. Анын жакында орус тилинде басмадан чыга тургандыгын кабарлайт. **Айтматов Ч.** Баатруудан эх орон. Орч. М. Цэдэндорж «Ах дуугийн барилдлагаааны ном» гэдэг эмхтгэл. – Улан Батор – М., 1972, – 505 – 506 б. Ч. Айтматов «Манас» эпосу жана анын айтуучу С. Каралаев ж-дө, о. эле советтик артиеттердин Монголиядагы гастролу ж-дө. **Күмүшалиев К.** Молдобасан: (Манасчы М. Мусулманкулов)//Ала-Тоо. – 1972. – № 8. **Өмүрбеков Э.** Памир тоолорун аралап (жол күндөлүктөрү)//Ленинчил жаш. – 1972. – 28-сент. Манасчы аял Алима ж-дө. **Большак В.** Салам, Гюлхстане! (Привет, стране Цветков)// Литературна Украина. – 1972. – 24-окт. Украин тилиндеги макалада «Манас» эпосу элдик акылдуулуктун эпосу экендиги белгиленет. **Лосев Д.** «Манас» эпосу басма сөздөрдө//Кыргызстан маданияты. – 1972. – 16-нояб. «Манас» эпосу б-ча библиографиялык маалыматтар берилген. **Кащук Н.** Люді гори: СРСР – 50 рокі в (люди и горы. «50 лет СССР»)//Знания та праця (Знания и труд). – 1972. – № 11. Украин тилиндеги бул макалада «Манас» эпосу кыскача эскерилет. **Кащук Н.** Моя Киргизия (Моя Киргизия). – **Там же.** – Кыргыз Илимдер Академиясынын Тил ж-а адабият ин-ту тарабынан «Манас» эпосу басмага даярдалгандыгын билдирет. Украин тилине которомун деген өз каалоосун автор кабарлайт. **Хатто А. Т.** Коз-Каман//Центр. Азиатский журнал. – Часть I, XV (1971). Часть II, XV (1972) – Koz-Kaman//Centra Asiatic journal. – (1971) part I; (1972) part II, XV. **«Manas»** ou «I,llade des steppes». – France nou-velle (Paris), 1972, – № 1415. «Манас» эпосу – кыргыздардын талаа «Илиадасы». Француз тилинде.

1973. **Алагушов Б., Каплан А.** «Манас»//Алагушов Б., Каплан А. Кыргыз операсы. – Ф.: 1973. – 135–147-б. «Манас» эпосунун музыкасы ж-дө айтылат. **Ауэзов Мухтар Оморхан улы**//Казак Совет Энциклопедиясы. – Алматы.: 1973. – 2-т. Э – венгрлер. 54–57-б. Биографиялык маалыматтар м-н кошо анын «Манас» эпосун изилдегени баса көрсөтүлгөн. **Ahmet Kabakli**//Türk Edebiyati, Cilt: 2, Otag Matbaasi. – Istanbul, 1973. – (з. Baski). – 276. Not: Manas,la ilgili bilgiler 39–42 – s,larda ve 77–83. **Көкэтайдин ертегиси.** «Манас» жырының Шокон жазып алган белиги / Кыргызчадан аударган Элкей Маргулан. – Алма-Ата.: Гылым, 1973. – 117 б. Казак тилинде. **Маджму-ат Таварих** / Пер. с таджикского; Примечание, предисловие А. В. Ромодина//Материалы по истории киргизов и Киргизии. – М.: Наука, 1973. – Вып. I. (АН СССР. Ин-т востоковедения, АН Кирг. ССР. Ин-т истории). Бул китепте кыргыздын «Манас» эпосунан бир канча үзүндүлөрдүн берилгендигин ж-а анын «Манас» эпосуна байланышы бар экендиги А. Тагиржанов тарабынан изилден-ендиги айтылат. **«Манас»** (Порча аз эпосе Тарчуман Аслам Адхам. («Манас» – маленький отрывок из эпоса / Пер. Аслама Адхама)//Пионери Точикистон. – 1973. – 2-июнь. Тажик тилинде балдар үчүн «Манастан» кыска үзүндү берилген. **Молдогазнев Т.** Изучение устного народного творчества в IV – V классах киргизской школы (13.00.12.). – Ф.: 1973. – 22 с. – (Кирг. гос. ун-т им. 50 летия СССР). Список работ авт. (9 назв.). «Манас» эпосу ж-дө учкай сөз бар. **Мусаев С.** Общечеловеческие идеи в эпосе «Манас»//Национальное интернациональное в искусстве. – Ф.: Кыргызстан, 1973. Библиогр. в подстроч. примеч. 172–186-б. «Манас» эпосуна жалпы мүнөздөмө берилген. **Мусинов А.** Художественные особенности освоение и национальной тематики на примере казахской и киргизской литератур//Казахская литература и ее интернациональные связи. – Алма-Ата.: 1973. (АН Казахской ССР.

Ин-т литературы и искусства им. М. О. Ауэзова). Кыргыздын «Манас» эпосу менен казактын «Эр-Көкчө» эпосунун өз ара байланыштыгы ж-дө. **Ромодин В. А.** Введение//Материалы по истории киргизов и Киргизии. – М.: Наука, 1973. – Вып. – I. (АН СССР. Ин-т востоковедения АН Кирг. ССР. Ин-т истории). Кириш сөздө Каркара кыпчактары «Манаска» баш ийген эл катары сүрөттөлөт. **Русские путешественники исследователи о киргизах** / Под редакцией доктора исторических наук Б. В. Лунина. – Ф.: Илим, 1973. – 220 с. – (АН Кирг. ССР. Ин-т истории). Ч. Валиханов, В. В. Радлов ж-а «Манас» эпосу ж-дө маалыматтар бар. **Юнусалиев Б.** Кыргыз элинин баатырдык эпосу «Манас» //Кыргыз ССРинин тарыхы. – Ф.: 1973. – 1-т. 436-б. «Манас» эпосуна жалпы мүнөздөмө берилген.

1974. **Хатто А. А.** «Семетей»//Центральная Азия**.** – Часть I, XVIII (1973) часть II, XIX (1974). Semetej//Acia Major. – part I, XVIII (1973); part II, XIX (1974). **Hatto A. T.** Semetey. Pt. 1. – Asia Maior, 1973, Dec, vol. 18; Pt. 2. – Asia Ma-ior, 1974, Ian, vol. 19. «Семетей» поэмасы ж-дө. Англис тилинде. **Артыкбаев К.** Айтуучубу же жаратуучубу?//Артыкбаев К. Чыгармалар жана ойлор. – Ф.: Кыргызстан, 1974. – 236 б. Китепте Манасчы ж-дө да айтылат. **Артюхов О. Б.** Тайна манасчи//Артюхов О. Б. На крыльях кино. – Ф.: Кыргызстан, 1974. 66–89-б. Манасчынын сырын билгизиси келет. **Гринцер П. А.** Древнеиндийский эпос: Генезис и типология. – М.: 1974. – 419 с. Байыркы Индостан элинин «Махабкарат» эпосу, башка элдердин эпикалык эпостору «Манас» эпосу м-н салыштырылат. **Dr. Hamit Zübeyr** Kosay: Makaleler ve Inselemeler, Ayyildiz Matbaasi. – Ankara, 1974. – 358. s. Not: Manasla ilgili bildiler 124. Sd'adir. **Жирмунский В. М.** Введение в изучения эпоса «Манас»/ /Тюркский героический эпос. – Л.: Наука, 1974. Автор бул китепте – Эпикалык традицияларга», «Манас» эпосунун сюжетине, «Идея жана образга». «Эпопеянын жаралышына ж-а өнүгүүсүнө», «Семетей» жана «Сейтек» эпосторуна токтолот. **Жирмунский В. М.** Тюркский героический эпос: Избр. труды. – Л.: Наука, 1974. – 727 с. **Жирмунский В. М.** Сказание об Алпамыше и богатырская сказка. – Там же. 117–348-б. «Манас» эпосундагы каармандар Алмамбет, Алооке, Бакдөөлөт, Жакып, Жолой, Каныкей, Коңурбай, Көбөш, Кошой, Манас, Семетей, Чыйырды «Алпамыш» эпосундагы каармандар м-н салыштырылып каралат. О. эле Ногой элинин жокомторундагы Огуздардын баатырдык эпосуторундагы каармандар ж-дө да салыштыруулар бар. «Манас» эпосундагы кошокторго токтолот. **Жирмунский В. М.** Среднеазиатские народные сказители. – Там же. О. Азия элдеринин эпос айтуучуларына, «Манас», эпосун жазып алгандарга, аны изилдегендерге, «Манастын» варианттарына, манасчылардын чыгармачылыгына, түрктөрдүн элдик ырларына, «Манас» эпосунун ыр түзүлүшүнө иликтөөлөрдү жүргүзөт. **Кулматов Т.** Манастын күмбөзүн изилдөөнүн тарыхы//Кыргызстандын эстеликтери. – 2-чыгарылышы. – Ф.: 1974. **Manas** der Hocherzige: Kirgisisches Helde-nepos//Nacherxahlt Von Scmjon Linkin. Die Prosa Ubersetrte Leo Hornung. Die Nachdictungen Ichuft E. Millstatt. Verlag. Volk und Welt, – Berlin, 1974. – 191 c. mit III. Немец тилинде чыккан. **Мусаев С.** «Манас» – кыргыз элинин баа жеткис маданий эстелиги//Кыргызстандын эстеликтери. – Ф.: Кыргызстан, 1974. **Мусаев С**. «Манас» – уникальный памятник культуры киргизского народа//Памятники Киргизстана: Научно попул. сборник. – Вып. 2 – Ф.: 1974. – С. 45 – 54, с фото. «Манас» эпосуна жалпы мүнөздөмө берилет. **Мусинов А.** Казакско-киргизские литературные связи. – Алма-Ата.: Наука, 1974. 15–49, 116–154-б. «Манас» эпосуна жалпы мүнөздөмө берилет. **Помаскиу Б.** Манастын

күмбөзүн калыбына келтирүү//Кыргызстандын эстеликтери: 82-чыгарылышы. – Ф.: 1974. **«Манас»** эпосун басып чыгаруу: (Манас эпосун басып чыгаруу боюнча редколлегиянын кеңири заседанииеси) //Сов. Кыргызстан. – 1974. – 17-февр. **Издание эпоса «Манас»** (Кирг. ТАГ) //Сов. Киргизия. – 1974. – 17 февр. **Абдыракматов К.** Көкүрөктөгү казына: (Манасчы Ш. Азизов//Ысык-Көл правдасы. – 1974. – 2-март. **Джамгерчинов Б. Д.** Вклад русских ученых в изучении истории киргизского народа//Изв. Академия наук Киргизской ССР. – 1974. – № 3. «Манас» эпосун биринчи болуп изилдегендер ж-дө сөз болот. **Сыдыков А.** Традиционные формулы в творчестве киргизских народных сказителей: Вопросы литературоведения//Сов. тюркология – 1974. – № 4. «Манас» эпосун айтуучулардын туруктуу формулалары ж-дө сөз кылат. **Маликов К**. Молдобасан: Өткөнгө ой жүгүртүү//Кыргызстан маданияты. – 1974. – 16-май. Макала Молдобасан манасчыны эскерүү катарында берилет. **Мамыров М.** Эпикалык салттын таланттуу мурасчысы: Кыргыз искусствосунун адамдары//Кыргызстан маданияты. – 1974. – 25-июль. Очеркте С. Каралаевдин чыгармачылыгы сүрөттөлүү м-н берилген. **Кыргыз музыкасынын антологиясы**// Кыргызстан маданияты. – 1974. – 22-авг. Кыргыз музыкасынын антологиясын түзүүчү интервью берип. «Манас» эпосунан Мусулманкуловдун ж-а Каралаевдин айтуусунда үзүндүлөр жазылгандыгын кабарлайт. **Бектенов З.** Саякбай «Калевала» жеринде: Эскерүү//Ала-Тоо. – 1974. – № 8. Саякбай Каралаев м-н автор Карелфин жеринде болуп, «Калевала» юбилейине катышкан. Ал жерде С. Каралаев «Манас» айткан. **Сапарбаев А.** «Манас» эпосундагы метафоралардын стилдик максатта колдонулушу//Эл агартуу. – 1974. – №9. **Айтматов Ч.** Думы на взлетной полосе//Известия. – 1974. – 13-окт. Еще//Сов. Киргизия. – 1974. – 31 окт. **Маликов К.** Акындык өнөр – акындык өмүр//Ала-Тоо. – 1974. – № 10. Акын өзүнүн өмүрү ж-а чыгармачылыгы, «Манас» эпосунун кыргыз адабиятындагы мааниси ж-дө кеп кылат. **Петросян А. А.** Эпические памятники устной поэзии народов СССР//Вестник АН СССР. – 1974. – № 11. «Манас» эпосу ж-дө учкай сөз бар. **Абдылдаев Э.** Залкар манасчы: С. Каралаевдин туулганына 80 жыл толушуна карата//Сов. Кыргызстан. – 1974. – 17-дек. **Кыдырбаева Р.** Выдающийся сказитель современности: К 80 летию Саякбая Каралаева//Сов. Киргизия. – 1974. – 17-дек. **Мусаев С.** Манасчылардын дарканы: (манасчы Саякбай Каралаевдин туулганына 80 жыл)//Кыргызстан маданияты. – 1974. – 10-дек. **Көрүнүктүү манасчынын эстелигине**: (Кыргыз ТАГдын кабарчысы)//Сов. Кыргызстан. – 1974. – 19-дек. С. Каралаевге арналган В. Г. Чернышевский атн. китепканада өткөрүлгөн кече ж-дө. **Мамыров М.** Кыргыз элинин чолпон жылдызы: (Саякбай Каралаевдин туулган күнүнүн 80 жылдыгына карата)//Мугалимдер газетасы. – 1974. – 18-дек. Айтматов Ч. Каралаев жөнүндө ой жүгүртүү//Кыргызстан маданияты. – 1974. – 19-дек. **Каралаев С.** Тулпарлар сыны: («Манас» эпосунан)//Кыргызстан маданияты. – 1974. – 19-дек. **Сарыпбеков Р**. Залкар манасчы: Саякбай Каралаевдин туулган күнүнө 80 жыл//Ленинчил жаш. – 1974. – 17-дек. **Shoolbraid. G. M.** The oral epic of Sibiria and Central Asia. – Bloomington, 1975. «Манас» эпосуна жалпы мүнөздөмө ж-а анын пайда болушу ж-дө маалымат берилет.

1975. **Виноградов В. С.** Кыргыздын элдик речитативи: («Манас» эпосу ж-дө) / Которгон С. Карымшаков//Кыргыздын музыкалык маданияты. – Ф.: 1975. **Кыргыз Советтік Социалисттік Неспубликасы**//Казак Совет Энциклопедиясы. – Алма-Ата,: – 1975; – 7-т., космагыл-метат в. – 647-б. «Манас» эпосу кыргыз фольклорунун туу чокусу экендиги, кыргыз ж-а казак элдеринин адабияттык байланыштары,

«Манасты» изилдөөдөгү карым- катнаштары ж-дө чагылдырылат. **Мамытбеков З**. Идеи гуманизма, дружбы и труда в эпосе «Манас»//Тр. Киргосун-та. – Филолог, науки. Вып. 21. Серия «Вопросы поэтики» – № 3. – Ф.: 1975. **Manas**. In.: Meyers neues Lexikon in 18 Bd. Leipzid, Bibliographislnat., 1975, Bd. 9. «Манас» – кыргыздардын улуттук эпосу. Немис тилинде. **«Манас»**: Киргизский народный эпос: Рождение богатыря/Пер. С. Липкина//Героический эпос народов СССР. – М.: Худож. лит., 1975. – Т. – 2., С илл. Манас кумбезі Кыргызстандагы (Талас өрөнін бойында) 14-г-да тургызылган архит. ескерткіш.//Казак Совет Энциклопедиясы. – 1975. 7-т. – 441-б. **«Манас»**: Кыргыздын баатырлык эпосу//Казак Совет Энциклопедиясы. – 1975. – 7-т. «Манас» эпосуна кыскача мүнөздөмө берилет. **Манасшылар**: «Манас» эпосын жырлаушылар//Казак Совет Энциклопедиясы. – 1975. – 7-т., «Манас»: – Киргиз халк эпоси//Узбек Совет Энциклопедиясы. – 1975. – 6-т. – 577–578-б. **Манас маңбарасы**: Урта Осиё меъморлигининг ноёбедгорлиги//Уз. Сов. Энц. – 1975. – 6-т. – 578-б. **Nihat Sami Banarli**. Resimli Türk Edebiyati Tarihi / Baslangictan Cunumuze Kadar, Milli Egitim Basimevi. – Istanbul, 1975. – 1369 s. Not: Manasla ilgili bilgiler 34, 263. ve 402 Slar da bulunuyor. **Seyit Kemal Karaatioglu**. Edebiyat Terimleri Klavizu, Inkilap ve Ake Basimevi. – Istanbul. 1975, – 478 s. Not: Manasla ilgili aciklama maddesi 76, 77 Slarda, Manas Dastani 6 Sd'a bilinuyor. **Petrosjan Arfo**. Zum Hel-denepos der Vdlker der Sowjetunion. Auz dem Russ. Ubers. von g. Hartmann. – Weimarer Beit rage, – Berlin, 1975, fi 2. Көп улуттуу Советтер Союзунун элдеринин эпостору, а. и. «Манас» ж-дө да айтылат. Немис тилинде. **Удалов Н.** Среди друзей: Саякбай Каралаев//Лит. портреты. – Ф.: Кыргызстан, 1975. **Мамыров М.** Улуу манасчы: Саякбай Каралаевдин туулганына 80 жыл//Ала-Тоо. – 1975. – № 1. **Мамыров М.** Поэзиядагы элдердин достугу//Ленинчил жаш. – 1975. – 15-март. «Манас» эпосунда элдердин достугунун чагылдырылышы ж-дө. **Иванов Ю.** «Манас» эпосу немец тилинде//Сов. Кыргызстан. – 1975. – 13-апр. **Айтматов Ч.** Манас-Атанын ак кар, көк музу//Кыргызстан маданияты. – 1975. – 1-май. **Айтматов Ч.** Снегана Манас-Ата//Огонек. – 1975. – № 19. **Айтматов Ч.** Жемчужина мировой культуры//Сов. Киргизия. – 1975. – 8 июнь. (Интервью) «Манастын» немец тилинде чыгышы ж-дө маек болот. **Апылов М.** Муундардын мурасы//Кыргызстан маданияты. – 1975. – 12-июнь. Манасчы, комузчу Асанаалы ж-дө очерк. **Удалов Н.** Саякбай//Кыргызстан маданияты. – 1975. – 15-сент. Саякбай Каралаевдин кыргыз адабияты м-н иск-восунун Москвадагы экинчи декадасында «Манас» айтканы ж-дө**. Жапаров Ш.** Окумуштууну эскерип//Эл агартуу. – 1975. – № 12. – «Манас» эпосун изилдөөчү Б. М. Юнусалиевдин эмгеги учкай көрсөтүлгөн.

1976. **Abdülkadir Inan**, «Türк Dastanlari, Türk Dunyasi El kitabi. II. Türk Edebiyati, Türk Kültürünü Arastirma Ensti-**tii»** Vayin: 45 Seri 1 – Sayi A 5. – Ankara, 1976. – 377 – 389. 8. A sund poem replaces a history textbook. – B kn.: Wald a, D. The nearest neighbour is 170 km. away. – M., Progress, 1976. Кыргыз ИАнын «Манас» эпосу б-ча эмгектери ж-дө англис тилинде. **Абдрахманов Ыбырайым**//Кыргыз Совет Энциклопедиясы / Башкы редактор А. Табалдиев. – 1-т. – А-Бюст. – Ф.: 1976. Абдрахманов Ы. «Манас» эпосун жыйноочу ж-а манасчы катары көрсөтүлгөн. **Ауэзов Мухтар Оморханович**//Кыргыз Совет Энциклопедиясы / Башкы редактор А. Табалдиев. 1-т. – А-Бюст. – Ф.: 1976. Ауэзов М. О. Та-ланттуу жазуучу, коомдук ишмер, «Манас» эпосун толук изилдегендердин бири катарында белгиленген. **Мамытбеков З. Ч.** Патриотические идеи эпоса «Манас» //Тр. Киргосун-та им. 50 летня СССР – Сер.

филол. наук. – Ф.: 1976. – Вып. 20. Туулуп өскөн жерди коргоодогу, кыргыз элин бириктирүүдөгү идеяларды чагылдырат. **Манасчи:** Киргизский народный сказитель, исполнитель крупнейшего национального эпоса «Манас» (о подвигах богатыря Манаса, его сына Семетея и внука Сейтека)//Муз. энциклопедия. – М.: 1976. – Т. – 3. Манасчы деген ким боло тургандыгы, кылган кесиби, Манас баатырдын, Семетей, Сейтектин эрдиктери даңазаланат. **Rado. Gydrgy**, a szovjctunio urali es turk nepeinek irodalma magyarorszagon – Budapest. Akademiai Kiado, 1976. (modern Filologiai Fuzetek). Элдик эпос «Манас» ж-дө. Румын тилинде. **Садырбаев С.** Фольклор жене эстетика: эпосты эертеудин кээ бир маселелери. – Алматы.: Жазушы, 1976. – 152 б. Монография көп маселелерди өз ичине камтыйт. Анда казак ж-а кыргыз эпосторунун көркөмдүк, эстетикалык сапаттары, бирдиктүү генетикалык сюжети, каармандын образдары ж. б. сүрөттөлөт. **Бердибаев Р.** Чокон жана оозеки адабият//Кыргызстан маданияты. – 1976. – 15-янв. Ч. Валихановдун жыйноочулук ж-а изилдөөчүлүк эмгектери баяндалат. **Бектенов З.** Профессор Х. К. Карасаев//Эл агартуу. – 1976. – № 2. Проф. ж-дө баяндоо м-н С. Каралаев ж-дө Х. **К.** Карасаевдин айткандарына учкай токтолот. **Сарыпбеков Р.** Сейтектин атынын чыгышы жана ага байланыштуу айрым тарыхый маалыматтар// Кыргызстан маданияты. – 1976. – 18 март. Сейтектин ысмынын чыгышына кеңири токтолуп, ага байланыштуу тарыхый маалыматтарды келтирет. **Сооронов О.** Акындын ачыла элек казынасы//Кыргызстан маданияты. – 1976. – 18-март. Тоголок Молдо айткан «Манас» эпосунун вариантын басып чыгаруу ж-дө маселе коёт. **Сарыпбеков** Р. Алмамбет баатырдын кытайдан кетиши//Кыргызстан маданияты. – 1976. – 8-апр. **Удалов Н.** Саякбай: Адабий портрет//Ала-Тоо. – 1976. – № 4. **Жайнакова А.** Эпос – тарых эмес, бирок...//Кыргызстан маданияты. – 1976. – 10-июнь. Кыргыздарды кырам деген Коңурбай м-н Семетейдин согушу, «Семетей» эпосунун патриоттук идеялары ж-дө баяндалат. **Кыргызстан жазуучуларынын XI съезди** / С. Мусаевдин сөзү//Кыргызстан маданияты. – 1976. – 24-нюнь. «Манас» эпосундагы патриоттук ж-а интернационалдык идеялар ж-дө. **«Манас» (Бари из достон): Ошик мудани Хоникей ба Манас Тарчуман Аслан Адхам – «Манас.: (Отрывок нз эпоса) Любовь Каныкей к Манасу** / Пер. Аслама Аухама//Салой Шарк (Голос Востока). – 1976. – №8. Тажнк тилинде «Каныкейдин Манасты сүйүүсү» (үзүндү). **Кузнецов Н.** Манасчи: Встреча для вас// Комс. Киргизия. – 1976. – 4 сент. Манасчы Уркаш Мамбеталиевдин чыгармачылыгы ж-дө. **Маликов К.** «Манас» эпосун изилдөөнүн кайсы бир маселелери//Кыргызстан маданияты. – 1976. – 21-окт. **Мураталиев М.** Эл тарыхын үйрөнүүдө эпостордун тили//Кыргызстан маданияты. – 1976. – 4-нояб. **Ведель Я.** Манасчи//Комс. Киргизии. – 1976. – 20 нояб.

1977. **Валиханов Чокан Чынгызович**//Кыргыз Совет Энциклопедиясы / Башкы редактор Б. О. Орузбаева. – Ф.: 1977. – 2-т. – В – Иридий. Ч. Ч. Валиханов «Манас» эпосун жыйноочу ж-а изилдөөчү катары берилет. **Brentjes Burchard.** Mittelasien. Eine Kulturgeschichte der Volker zwischen Kaspischen Meer und Tien – Schan. Leipzig, Kochler Sc Amelang, – 1977, – 255 s. «Манас» эпосу ж-а аны аткаруучу С. Каралаев ж-дө. Немец тилинде. **Жаңыбай Кожек уулу**//Кыргыз Совет Энциклопедиясы / Башкы редактор Б. О. Орузбаева. – Ф.: 1977. – 2-т. – Иридий. Кожеков Ж. «Манас» эпосун айтуучу катары берилген. **Каракеев К**. Великий Октябрь и наука Киргизстана. – Ф.: Кыргызстан, 1977. – 230 с. «Манас» эпосу ж-дө учкай сөз бар. **Мокеев А.** Эпос «Манас» как источник по этнической истории киргизов:

Письменные памятники и проблемы истории народов Востока: XIII годичная научная сессия ЛО ИВАН СССР (крайние сообщения). – М.: 1977. «Манас» эпосунун этнонимн тарыхый хроника м-н салыштырылып берилген. «Манас» эпосундагы маалыматтар кыргыздардын гана эмес, кыргыздар м-н достук ж. б. мамиледе болгон элдердин да этника б-ча тарыхын изилдөөгө бай булак болоору көрсөтүлгөн. **Мусаев С. М.** Проблемы научной публикации текстов «Манаса»: Фольклор: Издания эпоса. – М.: Наука, 1977. (АН СССР. Ин-т мировой литературы им. А. М. Горького). **Сарыпбеков Р.** Алмамбеттин образынын эволюциялык өнүгүшү. – Ф.: Илим, 1977. – 174 б. **Сарыпбеков** Р. Эволюционное развитие образа Алмамбета. – Ф.: Илим, 1977. – 175 с. **Султанов Т. И.** Опыт анализа традиционных стихов 92 «племен илатийа» //Средняя Азия цв древности и средневековье». – М.: Наука, 1977. **Валиханов Шокан Шыңгыс улы**//Казак Совет Энциклопедиясы. – Алматы.: 1977. – 11-т. – Тегеран – Хикая. Ч. Валихановдун өмүрү ж-а чыгармачылыгы ж-дө чоң макалада ал эпосту жыйноочу ж-а изилдөөчү («Манасты») катары сүрөттөлөт. **Хатто А. Т.** Памятное праздненство в честь Кокетая хана: Киргизская эпическая поэма изданная впервые с фотокопии уникальной рукописи с переводом и комментариями А. Т. Хатто. – Лондон.: Издание Оксфордского университета, 1977. «Көкөтөйдүн ашы» англис тилинде Лондондо басылып чыккан. **The memorial** feast for Kokotay khan (Kökötäy – ouin asi) A. Kirgiz Epic Poem. Editcol for of firsttime fromaphofocopy ol tne wdgte manuscript with transmtion ano\ commentary *by* A. T. Hatto. Oxford Iniversity Press. – London. Көкөтөй хандын ашы. Англис тилинде. **Абдылдаев С.** Адабий-этнографиялык музей ачылат//Сов. Кыргызстан. – 1977. – 29-янв. **По следу легенды**//Известия. – 1977. – 6 апр. «Манас» эпосуна арналган адабияттык-этнографиялык комплекстин Талас өрөөнүндө ачыла тургандыгы ж-дө. **Симаков Г. Н.** Киргизские национальные развлечения: (Конец XIX – начало XX века) //Сов. этнография. – 1977. – № 4. «Манас» эпосунда баатыр аялдардын ж-а баатырлар минген тулпарлардын сүрөттөлүшү ж-дө. **Мусаев С.** «Манас» жөнүндөгү илим 60-жылда// Сов. Кыргызстан. – 1977. – 24-июль. **Сыдыков А.** Развитие киргизского литературоведения//Сов. түркология. – 1977. – № 6. «Манас» секторунун илимий иштери ж-дө баяндалат. **Лазарев А.** Стихотворная энциклопедия: Неизвестное об известном/ /Известия. – 1977. – 13 июль. «Манас» эпосу обзор түрүндө кабарланган. **Садыков А.** Кыргыз адабиятынын чоң досу: М. О. Ауэзовдун туулган күнүнө 80 жыл//Сов. Кыргызстан. – 1977. – 27-сент. М. О. Ауэзовдун «Манас» эпосу ж-дөгү илимий эмгектери ж-а анын кыргыз адабиятынын өнүгүшүнө тийгизген таасири ж-дө. **Мамыров М.** Ырамандын ырчы уулу жана Жайсаң жөнүндө//Кыргызстан маданияты. – 1977. – 1-дек. «Манас» эпосун биринчи болуп айтуучу ж-дө. **Айтматов Ч.** Думы на взлетной полосе//Айтматов Ч. В соавторстве с землею и водою... Очерки статьи и беседы, интервью. – Ф.: Кыргызстан, 1978. «Манас» эпосунун кыргыз элинин маданий турмушундагы мааниси ж-дө ж-а Фрунзе шаарынын аэропортунун «Манас» аталышы затына аты төп келишкендигин белгилеп көрсөтөт. **Айтматов Ч.** Равная среди равных. – Там же. Кыргыз элинин тең укукка жетиши кылым карыткан улуу чыгармаларына байланыштуу. **Айтматов Ч.** Он знал миллион строк океаноподобного «Манаса». Там же. Саякбай Каралаевдин чыгармачылык портрети тартылган. Айтматов Ч. Слово об Ауэзове. – Там же. М. Ауэзовдун кыргыз адабиятына ж-а «Манас» эпосуна сиңирген эмгеги ж-дө сөз болот. Айтматов Ч. Кирпичное мироздание или энергия мифа: (Беседа с Владимиром Коркиным). – Там же. «Манас» эпо-

сунун бийик идеясы ж-а кыргыз адабиятынын бүгүнкү учурда тийгизген таасири ж-дө.

1978. **A wonderful birth.** (Short excerptq from «Manas») Trad, by A. Vasilchikov. – Soviet land (Moscow) – 1978. – JA 20. Манастан үзүндү – Манастын укмуштай төрөлүшү. Англис тилинде. **Айтматов Ч.** Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу// «Манас» – Сагымбай Орозбак уулунун варианты б-ча; Басмага даярдап, сөздүгүн түзүүчү: С. Мусаев; Редколл. Ч. Айтматов (башкы редактор) ж. б. – Ф.: Кыргызстан, 1978. – 1-китеп. – 7–10-б. Кыргыздын рухий дүйнөсүнүн уюткусу «Манас» эпосу ж-дөгү кириш сөз бар. **Мусаев С.** Сагымбай манасчы жана анын варианты жөнүндө – Ошондо. – 278–295-б. С. Орозбаковдун өмүр баяны, ал айткан «Манастын» жазылуу тарыхы ж-а анын идеялык көркөмдүк өзгөчөлүктөрү ж-дө. **Каралаев С.** Тулпарлар: Тестиер балдар үчүн. – Ф.: Мектеп, 1978. – 59 б. **Кыдырбаева Р. З.** К вопросу о связях древних пластов киргизского эпоса с якутским олонхо (Эпическое творчество народов Сибири и Дальнего Востока); (Материалы Всесоюзной конференции фольклористов). – Якутск.: 1978. – 63–66-б. Автор кыргыз элинин «Манас» эпосу м-н якуттардын олонхосун салыштырып келип, алардын сюжетинде ж-а поэтикасында бир топ жалпы мотивдердин бар экенин аныктаган. **Кыдырбаева Р. З.** Вопросы генетико-типологических взаимосвязей эпоса «Манас» с тюрко-монгольским эпическим наследием// Взаимосвязи и взаимодействия художественных культур народов СССР и киргизская литература: Тез. докл. и сообщ. Респ. науч. конф. Фрунзе, 20–22 сент. – 1978. – 31–33-б. Автор «Манас» эпосу м-н түрк-моңгол эпикалык чыгармаларынын генетикалык-типологиялык өз ара байланышы ж-дө билдирет. **Манас жана манасчылар. – В кн.: Галина, Лада. Високите звезди на Киргизия. – София, 1978. «Манас» эпосу ж-а анын айтуучулары – манасчылар ж-дө. Болгар тилинде. «Манас»**: 1-китеп / Сагымбай Орозбак уулунун варианты б-ча; Басмага даярдап, сөздүгүн түзүүчү С. Мусаев. Ф.: Кыргызстан, 1978. – 296 б. «Манас» киргизский эпос// Героический эпос народов СССР. – Л.: 1979. **Медетбеков А.** Улуу чыгарма / Медетбеков А. Асылдык проблемасы: Макалалар жыйнагы. – Ф.: Кыргызстан, 1978. **Мусаев С.** Общечеловеческие идеи в эпосе «Манас»//Национальное и интернациональное в искусстве. – Ф.: 1978. Iankowski, Bogdan Marian. Epozu «Manas» ciad dalszy. Kirgiska tradycja i wspotczesnoss: Korespondencja. – Trybuna ludu, 1978, № 134. Кыргызстандын адабияты, «Манас» эпосу ж-дө. Поляк тилинде. **Сейданов Колдибек**. Адабий хамкорлик. – Ташкент.: 1978. – 32 б. Кыргыз – өзбек адабий байланыштарына арналган бул китепчеде «Манас» эпосу м-н «Алпамыш» эпосунун кэз бир окшоштуктарына токтолот. **Шарипов Ш.** «Манас» на узбекском языке: (Проблемы мастерства художественного. перевода)//Взаимосвязи и взаимодействия художественных культур народов СССР и киргизская литература: Тез. докл. и сообщ. Респ. науч. конф. Фрунзе, 20 – 22 сент. 1978. **Сабаева К**, «Манас» эпосун окутуунун ыкмалары//Кыргызстан маданияты. – 1978. – 1-янв. «Манас» эпосун орто мектепте окутуу ж-дө. **Бейшеналиев Ш.** Улуу манасчынын урматына//Кыргызстан маданияты. – 1978. – 26-янв. Автордун «Болот калем» романынан берилген үзүндүлөр таланттуу манасчы Тыныбектин эл алдында «Манас» айтканы сүрөттөлөт. **Абдылдаев Э.** «Манас» эпосу басылып чыгууда//Сов. Кыргызстан. – 1978. – 31-янв. С. Орозбаковдун айтуусунда «Манас» эпосунун экинчи томун тестине Ч. Айтматовдун редакциясы астында басууга кол коюлган. **Мамытбеков З. Ч**. Патриотические идеи эпоса «Манас»//Изв. Академии наук Киргизской

ССР. – 1978. – № 1. Автор «Манас» эпосундагы патриоттук идеяга токтолуп, аны иликтөөгө алат. **Ормонов Т. О.** Педагогическая философия киргизского народа: Воспитательная роль эпоса «Манас»//Сов. педагогика. – 1978. № 1. «Манас» эпосун бастырып чыгаруу жөнүндө//Кыргызстан маданияты. – 1978. – 2-февр; Издание эпоса «Манас» //Сов. Киргизия. – 1978. – 24 фев. **«Манас»** англис тилинде (Кыргыз ТАГ)//Кыргызстан маданияты. – 1978. – 8-март. **Чернович В.** «Манас» говорит по-английски//Заря коммунизма (Рыбачье). – 1978. – 10 март. (Отрывок из эпоса «Манас» тризна по Кокетей – Хана – издан в Лондоне Оксфордским ун-том). **Omurkulov K.** Manas and the manaschi. – Soviet rand (Moscov), – 1978, – № 20. Манасчы С. Каралаев ж-а С. Мойюнтов ж-дө. Англис тилинде. **Айтматов Ч.** Кирпичное мироздание или энергия мифа?//Лит. газета. – 1978. – 29 марта. «Манас» эпосунун бийик идеясы ж-дө сөз бар. **Мухаметжанов Н.** «Манас» – улуу жазуучунун изилдөөлөрүндө: бир тууган республикалардын басма сөздөрүндө//**Кыргызстан маданияты. – 1978. – 27-апр. Перепечатан с газеты «Казак адэбиети» («Казахская литература») М. Ауэзовдун «Манас» эпосу ж-дөгү илимий эмгектери ж-дө. Маликов. К.** «Манас» эпосун кенен жайылтуу маселесине карата//Кыргызстан маданияты. – 1978. – 10-авг. **Ботояров К., Ибраимов Ш.** Көкөтөйдүн ашы: **Виноградова Л.** Голос прошлого//Вечерний Фрунзе. – 1978. – 30 сент. 1903-ж. манасчы Кенжекарадан Петербург көркөм өнөр Академиясынын студенти Б. В. Смирнов тарабынан жазылган грамзапистин табылгандыгы ж-дө. **Hatto, Arthur T.** «Ak Saraylap, kök saraylar» In Kirghiz epis poetry of the mid – nineteenth century. – W kn.: Quand le crible etait dans la paille / Hommage a Pertev Naili Boratav. Pres, par Remy Dor et Michele Nicolas, Paris, Maisonneuve et Iarose, 1978. 4. Валихановдун 1856 жылы жазган «Көкөтай хандын ашы» поэмасынан «ак-сарайлап», «көк-сарайлап» деген сөздүн мимикалык айтылышынын маанисин ачып берүүгө аракеттенет. **Шедевр киргизской культуры** (ТАСС): «Манас» выходит в 3 х т.//Известия. – 1978. – 27 дек. Кыргыз поэзиясынын акагы (Кыргыз ТАГдын кабарчысы)//Сов. Кыргызстан. – 1978. – 28-дек. «Манас» эпосунун 1-китеби чыккандыгын кабарлайт.

1979. **Айдаркулов К.** К вопросу об изображениях «Звериного стиля» на одежде и украшениях в эпосе «Семетей»: Тезисы докладов Всесоюзной археологической конференции «Проблемы скифо-сибирскогокультурно-исторического единства. – Кемерово.: 1979. **Артыкбаев К.** Кыргыз фольклору жөнүндө эмгек//Артыкбаев К. Мезгил элестери. – Ф.: Кыргызстан, 1979. **Auezov, Muhtar.** A Kirgizek nepi hoskol temenye, a «Manasz»; Hurangay, Peder. Kortarsan, rokonldkek. – Helikon Vilagiralmj Figyelo, 1979, – № 1–2, 1. 236 – 245. Кыргыз элинин «Манас» эпосу ж-дө, Венгер тилинде. **Борбугулов М.** От «Манаса» к Толстому//Единство национального и интернационального. – М.: Сов. писатель, 1979., **«Манас»**: 1-китеп// Сагымбай Орозбак уулунун варианты б-ча. – Ф.: Кыргызстан, 1979. – 295 б. «Манас»: Киргизский народный эпос//Героические эпосы народов СССР. – Л.: Лениздат, 1979. **Мокеев А.** Политическая и этническая история северо-восточной части Средней Азии в XVII – первой половине XVIII вв. (07.00.02. – История СССР): Автореферат дисс. на соискание учен, степени канд. ист. наук. – Ташкент.: 1979. – 25 с. – (Ташкентский ордена Трудового Красного Знамени Государственный университет им. В. И. Ленина. Исторический факультет). «Манас» эпосу ж-дө учкай сөз бар. **Молдобаев И. Б.** Эпос «Жаныш и Байыш» как историко-этнический источник. Исторические науки 07.00.07. – этнография: Автореферат дисс. на соискание учен, степе-

ни канд. ист. наук. – Л.: 1979. – 17 с. (АН СССР. Ин-т этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая Ленинградская часть). «Манас» эпосун эске салган бир канча беттерде ой-пикирлер бар. **Молдобасан Мусулманкулов**//Кыргыз Совет Энциклопедиясы / Башкы редактору Б. Ө. Орузбаева. – Ф.: 1979. – 4-т. – Лактация-Пиролл. Мусулманкулов М. «Манастын» өзүнчө вариантын аЙткандыгы белгиленген. **Мусаев С.** Эпос «Манас». – Ф.: Илим, 1979. – 205 с. **Айтматов Ч.** Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу//Кыргызстан маданияты. – 1979. – 11-янв. Манас» эпосунун бийик идеясын көрсөтөт. **Бегалиев С.** Зор көркөм эстелик//Кыргызстан маданияты. – 1979. – 11-янв. **«Манас» эпосунун жаңы варианты жарыкка чыкты**//Кыргызстан маданияты. – 1979. – 11-янв. **Омуркулов К.** Эпос, созданный народом: О киргизском эпосе «Манас»//Комс. Туркменстана. – 1979. – 13 янв. Копытов Н. И снова читая «Манас»//Вечерний Фрунзе. – 1979. – 23-янв. **Мамытов М.** Алмамбеттин образы// Кыргызстан маданияты. – 1979. «Манас» //Вечерний Фрунзе. – 1979. – 23-янв. **Мамытов М.** Алмамбеттин образы//Кыргызстан маданияты. – 1979. – 25-янв. **Үмөталиев Ш.** Кыргыз фольклору жөнүндөгү проблемага карата//Ала-Тоо. 1979. – № 1. **Молдобаев И.** Киргизский эпос как источник по истории одежды//Сов. этнография. – 1979. – № 2. **Prasek Cesary.** Kolej na trzecie pokolenie. – Przyjazn, 1979. – № 15. С. Каралаев ж-дө поляк тилинде. **Рысакова Р.** Скульптуры природы//Сов. Киргизия. – 1979. – 5 март. «Манас» эпосуна байланыштуу скульптуралар ж-дө. **Алагушов Б.** Кадырлуу карыя музыковед: Музыковед В. С. Виноградовдун туулган күнүнүн 80 жылдыгына карата//Кыргызстан маданияты. – 1979. – 8-март. Музыка изилдөочү В. С. Виноградовдун чыгармачылыгына токтолуу м-н «Манас» эпосунун музыкалык жагын биринчи болуп изилдегендиги ж-дө көрсөтүлөт. **Күмүшалиев К.** Улуу манасчынын элеси//Кыргызстан маданияты. – 1979. – 22-март. **Борбугулов М.** Элдик сатира. Кыргыз фольклористикасынын маселелери//Кыргызстан маданияты. – 1979. – 29-март. «Манас» эпосундагы күлкүлүү ж-а комедиялуу окуялардын мааниси ж-дө. **Алыкулов Б.** Улуу мурас жөнүндө ой//Кыргыз маданияты. – 1979. – 12-апр. «Манас» ж-дө. **По следам народного эпоса** (ТАСС)// Сов. Киргизия. – 1979. – 13 апр. «Манас» ж-дө. **Апылов Ш.** Ачылбаган туюк сыр: (Манасчы Уркасым Бегалы уулу тууралуу)//Кыргызстан маданияты. – 1979. – 21-июнь. **Ботояров К., Ибраев Ш.** Эпикалык мурастын бир тамчысы: Ч. Валихановдун казакча түшүргөн «Манас» эпосунун үзүндүсү ж-дө//Ала-Тоо. – 1979. – № 7. **Валиханов Ч.** Көкөтөйдүн ашы: Казак илимпозунун кагазга түшүрүп алган «Манас» эпосунан үзүндү//Ала-Тоо. – 1979. – № 7. **Маликов К.** «Манас» эпосун кенен жайылтуу маселесине карата: Кыргыз фольклористикасынын маселелери//Кыргызстан маданияты. – 1979. – 10-авг. **Кырбашев К.** «Манастын» 3-тому//Сов. Кыргызстан. – 1979. – 7-окт. **Токомбаев А.** Эпос жөнүндө эки ооз сөз//Ленинчил жаш. – 1979. – 13-окт. «Манас» эпосу ж-дө. **Epic** created by people. – W kn.: Soviet Kirghiztan today. – Frunze, 1979. «Манас» эпосу ж-дө. Англис тилинде. **Мамытов М.** «Манас» эпосу жана байыркы сүрөт өнөрү//Кыргызстан маданияты. – 1979. – 18-окт. **Николаев Е.** О Киргизии прочитают в Польше//Вечерний Фрунзе. – 1979. – 5 нояб. **Токомбаев А.** Пою мое отечество//Коме, правда. – 1979. – 6 нояб. «Манас» эпосу кеңири окулуп, үйрөтүлүп жаткан чыгарма экендиги белгиленет. **Астафьев А.** «Манас» на венгерском языке//Вечерний Фрунзе. – 1979. – 24 нояб. **Абдыракунов Т.** Тарыхчынын табылгасы: (Очерк)//Ленинчил жаш. – 1979. – 27-нояб. Тарыхчы А. Мокеев «Манас» эпосун тарыхый планда изилдегенин баяндайт.

1980. **Айдаркулов К.** О некоторых аспектах «звериного стиля» в эпосе «Семетей» //Скифо-сибирское культурно-историческое единство. – Кемерово.: 1980. **Айтматов Ч.** Манасдай забардает ижодкор (Миртемир хотирасига). – Таржима саньати – Айтматов Ч. Творитель могучий, как Манас: (К памяти Миртемира). – Ташкент.: 1980. – 180–184-б. Өзбек акыны Миртемирдин кыргыз адабиятына болгон мамилеси, «Манас» эпосун которгону ж-а котормонун сапаты ж-дө сөз болот. **Алгачкы айкаш**. «Манас» эпосунан үзүндү / Сагымбай Орозбак уулунун айтуусу боюнча//Кыргыз поэзиясынын антологиясы: Т. 1. Фольклор ж-а эл акындарынын ырлары; Түзүүчүлөр: 3. Закиров, Ж. Таштемиров; Редколл. Т. Аскаров ж. 6. Ф.: 1980. **Ургөнч**: «Семетей» эпосунан үзүндү / Акмат Рысмендеевдин айтуусу б-ча//Кыргыз поэзиясынын антологиясы: Т. 1. Фольклор жана эл акындарынын ырлары / Түзүүчүлөр: С. Закиров, Ж. Таштемиров; Редколл. Т. Аскаров ж. б. (жогорку китепте). **Сейтектин чоң энесине кезиккени**: «Сейтек» эпосунан үзүндү / Саякбай Каралаеыдин айтуусу б-ча//Кыргыз поэзиясынын антологиясы: Т. 1. Фольклор жана эл акындарынын ырлары / Түзүүчүлөр: С. Закиров, Ж. Таштемиров, Редколл. Т. Аскаров ж. б. – Ф.: 1980. (бул дагы жогорку китепте). **Алтымышбаев А.** Октябрь и развитие общественного сознания киргизского народа / Предисл. А. Э. Измайлова. – Ф.: Илим, 1980. **Аскаров Т.** Эл даанышмандыгынын соолубас булагы//Кыргыз поэзиясынын антологиясы. – Ф.: Кыргызстан, 1-т. **Ахметов З. А.** Изучение литературы и фольклора туркоязычных народов СССР: Состояние и задачи //Сов. тюркология. – 1980. – № 1. «Манас» эпосунун басылыштары ж-дө. **Бобулов К.** Поэзия киргизского народа: (Вступ. статья)//Поэты Киргизии. – М.: Сов. писатель, 1980. – 8–12-б. «Манас» жөнүндө учкай сөз бар. **Виноградов В**. Эпос «Манас», его стиль и напев//Музыка народов Азии и Африки. – М.: 1980. **Гацак В. М.** – Введение// Типология и взаимосвязи фольклора народов СССР: Поэтика и стилистика. – М.: Наука, 1980. – (Академия наук СССР. Ин-т мировой литературы им. Горького). Ушул китептин мазмунуна кирген А. Садыковдун «Манас» эпосундагы жортуулдар ж-дөгү мака ласын кыскача мүнөздөйт. **Кидайш-Покровская Н. В.** Перевод тюркоязычного эпоса в Академической серии//Литературоведение и история: Тезисы докладов и сообщений. – Ташкент., 10–12 сентября, – 1980. – Ташкент.: 1980. – 77–79-б. СССР Илимдер академиясынын адабият ж-а тил бөлүмү, тарых бөлүмү, адабият ж-а тил бөлүмүнүн алдындагы советтик тюркология комитети, Өзбек ССРинин Илимдер Академиясы, СССР Илимдер Академиясынын Бүткүл дүйнөлүк адабият институту «Манас» эпосунун адабияттык-адекваттык которулушу ж-дө. **Бердибаев Р.** Мухтар Ауэзов – фольклорист. – Там же. 91–92-б. М. Ауэзов «Манас» эпосун чоң изилдөөчү ж-а билүүчү катары белгиленет. **Меремкулов В. Н.** Кавказско-тюркские фольклорные связи. – Там же. 108–109-б. «Манас» эпосунун эпикалык традициялары ж-дө. **Кыдырбаева Р. З.** Генезис эпоса «Манас». – Ф.: Илим, 1980. – 278 с. Рецензиялар: Вадимов В. «Манас» : Истоки и развитие//Вечерний Фрунзе. – Владислав В. «Манас». Истоки и развитие//Вечерний Фрунзе. – 1980. – 15 сент. **Мамыров М.** Кыргыздын Фомейи жана Демодогу //Мамыров М. Кыргыз адабиятынын тарыхынан. – Ф.: 1980. **Мамыров М**. «Манас» эпосун биринчи айтуучулар// Мамыров М. – Кыргыз адабиятынын тарыхынан. – Ф.: Кыргызстан, 1980. **Мамыров М.** Элдик мурастарды, тарыхый-маданий эстеликтерди жыйноо жана сактоо//**Мамыров М.** Кыргыз адабиятынын тарыхынан. – Ф.: Кыргызстан, 1980. **Мамыров М.** Эпоско тарыхый мамиле жасайлык//Мамыров М. Кыргыз адабиятынын

тарыхынан. – Ф.: Кыргызстан, 1980. **R. Dor.** «Si tu me dis: «Chante! Chante!...» Paris, 1980 (thise de doctozat dEtat). «Манас» / С. Орозбаковдун варианты б-ча; Ред. Ч. Айтматов – Ф.: Кыргызстан, 1980. – 2-китеп. **«Манас» эпосу**: «Алгачкы айкаштан» үзүндү / Сагымбай Орозбак уулунун айтуусу б-ча// Кыргыз поэзиясынын антологиясы: Фольклор жана эл акындарынын ырлары. – Ф.: Кыргызстан, 1980. – 1-т. **Молдобаев И. Б.** Узбеко-киргизские этнокультурные связи в свете эпоса «Манас»//Литературоведение и история АН СССР: Тез. докл. и сообщ. в Ташкенте, – 10–12 сент. – 1980. – Ташкент.: ФАН, 1980. – 170–171-б. «Манас» эпосунда өзбек ж-а башка түрк тилинде сүйлөгөн элдер м-н кыргыздардын көп этникалык маданий байланыш жактары чагылдырылгандыгы ж-дө сөз болот. **Озмитель Е. К.** Наследие классиков и киргизская литература. – Ф.: Кыргызстан, 1980. **Орузбаева Б. О.** О собственных именах в эпосе «Манас»//Ономастика Средней Азии. – Ф.: 1980. **Рысмендеев Акмат**//Кыргыз Совет Энциклопедиясы / Башкы редактору Б. Ө. Орузбаева. – Ф.: 1980. – 5-т. – Пирс – Тоокана, 211-б. А. Рысмендеев – манасчынын кыскача өмүр баяны бар. **Шапак Рысмендеев**//Кыргыз Совет Энциклопедиясы / Башкы редактору Б. О. Орузбаева. – Ф.: 1980. – 6-т. – Тоо климаты – Яшма, 444-б. Шапак Рысмендеев – манасчынын кыскача өмүр баяны берилген. **Буудайбек Сабыр уулу.** Эл шайырлары. – Ф.: Мектеп, 1980. Китепте манасчылар: Молдобасан, Ыбырайым, Мамбет, Мамбетаалы, Орок, Сейдене, Уркаш ж-дө баяндалат. **Сагымбай Орозбак уулу**//Кыргыз Совет Энциклопедиясы. – Ф.: 1980. – 5-т. 218-б. Сагымбай Орозбак уулунун таржымалы ж-а чыгармачылыгы ж-дө маалымат берилген. **Саляметов Л. М.** Имя и легенда//Ономастика Средней Азии. – 2. – Ф.: 1980. (Географическое общество Киргизской ССР). 112–119-б. Күлчоро ж-а Канчоро деген аттардын келип чыгышы ж-дө айтылат. **Сарыпбеков Р.** Эволюционное развитие образа Алмамбета. – Ф.: 1977. **Абдылдаев Э., Бегалиев С.** «Манас» эпосуна арналган эмгек// Ленинчил жаш. – 1980. – 3-июнь. Монография ж-дө баяндалат. **Саякбай Каралаев**//Кыргыз Совет Энциклопедиясы Ф.: 1980. – 5-т. – 262-б. Саякбай Карала уулунун таржымалы ж-а чыгармачылыгы ж-дө маалымат берилген. **Саякбай Каралаев**/ /Поэты Киргизии. – М.: Сов. писатель, 1980. **Үргөнч**: «Семетей» эпосунан үзүндү / Акмат Рысмендеевдин айтуусу б-ча//Кыргыз поэзиясынын антологиясы. – Ф.: Кыргызстан, 1980. 1-т. **Сейтектин чоң энесине кезиккени**: «Сейтек» эпосунан үзүндү / Саякбай Каралаевдин айтуусу б-ча//Кыргыз поэзиясынын антологиясы. – Ф.: Кыргызстан, 1980. – 1-т. **Стрельбы по джамбу**: Поминка Кокотая: Отрывок//Поэты Киргизии – М.: Сов. писатель, 1980. **Садыков А.** Традиционная композиция описаний похода в эпосе «Манас»//Типология и взаимосвязь фольклора народов СССР: Поэтика и стилистика. – М.: 1980. **Урманчеев Ф. И**. Эпические сказания татарского народа: Сравнительно-исторические очерки. – Казань.: Изд-во Казанского университета, 1980. – 120 с. «Манас» эпосунан мисал келтирилип, башка элдердин эпикалык чыгармалары тарыхый аспекте салыштырылат. **Чоюке Өмүр уулу**//Кыргыз Совет Энциклопедиясы / Башкы редактору Б. Ө. Орузбаева. – Ф. 1980 – 6-т. – Тоо климаты – Яшма, 409-б. Чоюке Өмүр уулу: Манасчынын кыскача өмүр баяны берилген. **Юдахин К. К.**//Кыргыз Совет Энциклопедиясы / Башкы редактору Б. Ө. Орузбаева. – Ф.: 1980. – 6-т. – Тоо климаты – Яшма, 625-б. Юдахин К. К. «Манас» эпосун нзилдеген жана эпостун орусча котормосун редакциялаган. **Айдаркулов К.** Кенжекара ырчы//Кыргызстан маданияты. – 1980. – 3-янв. **Малаев К.** «Шокан жана Манас» жөнүндө бир-эки сөз//Кыргызстан маданияты. – 1980. – 17-янв. **Мусаев С.**

«Манастын» биринчи китеби//Сов. Кыргызстан. – 1980. – 21-янв. «Манас» эпосунун I томунун чыгышы ж-дө. **Рудов М.** Плач манасчи Сагымбая//Сов. Киргизия 1980. – 5 февр. **Айдаркулов К.** Ордо оюнунун сырлары («Семетей» эпосунун материалдары б-ча)//Кыргызстан маданияты. – 1980. – 20-февр. **Копытов Н.** Все об эпосе «Манас» //Вечерний Фрунзе. – 1980. – 8-февр. С. Каралаевдин варианты б-ча чыга турган «Манас» эпосунун беш томдугу ж-дө. **«Манастын» экинчи тому**// Сов. Кыргызстан. – 1980. – 11-апр. **Кахкарий Т.** «Манас» дастанинин йана варианты //Коммунизм туйи. – Кахкарий Т. Еще один вариант эпоса «Манас» //Знамя коммунизма. – 1980. – 23-апр. Уйгур тилинде басылган макалада «Манас» эпосунун бир бөлүгү «Семетей» эпосу ж-дө сөз болот да андан үзүндү берилген. **Мураталиев М.** «Манас» на венгерском языке//Сов. Киргизия. – 1980. – 30 апр. **Прохоров Б.** (Соб. корр. «Известия» Кирг. ССР). **Прижение легенды**: Из блокнота репортера//Известия. – 1980. – 30 апр. «Соң-Көл» жайлоосундагы чоң сандыкча таштарды «Манастын ашканасы» деп атап жүрүшкөндүгү ж-дө. «**Манас» на венгерском языке**//Информационный бюллетень секретариата правления Союза писателей СССР (Москва). – 1980. – № 5, (161). **Абдылдаев Э.** «Манас» эпосуна арналган эмгек//Ленинчил жаш. – 1980. – 3–4-июнь. **Сарыпбеков Р.** Эпикалык Бакайдын ысмынын чыгышы//Кыргызстан маданияты. – 1980. – 3-июль. **Большак В.** Бизде – «Манас», силерде «Тарас»//Кыргызстан маданияты. – 1980. – 24-июль. **Айдаркулов К.** «Семетей» эпосунун жаңы кол жазмасы//Кыргызстан маданияты. – 1980. – 7-авг. **Жаманкараев А. Б., Айдаркулов К.** «Семетей» эпосунун жаңы кол жазмасы табылган//Кыргызстан маданияты. – 1980. – 7-авг. **Касымалиев З.** Манасчы менен маек//Ысык-Көл правдасы. – 1980. – 20-авг. **Комаров А.** Американын энциклопедия Чыңгыз Айтматов жөнүндө//Сов. Кыргызстан. – 1980. – 7-сент. Айова университетинин өтүнүчү б-ча Ч. Айтматов АКШнын филология факультеттеринин окуу программасына киргизиле турган «Манас» эпосу ж-дө чоң лекция даярдады. **Ташкенбаев К.** Болочок адамзат//Ленинчил жаш. – 1980. – 13-сент. Сагымбай м-н Саякбайдын чыгармачылык өзгөчөлүгү ж-дө. **Сарыпбеков Р.** «Манас» эпосу өзбек тилинде//Ленинчил жаш. – 1980. – 23-сент. **Таштемиров Ж., Молдобаев И.** Жалпы союздук түркологиялык конференция//Кыргызстан маданияты. – 1980. – 2-окт. Б. О. Орузбаеванын, Р. З. Кыдырбаеванын, И. Б. Молдобаевдин «Манас» эпосу б-ча Ташкент шаарында болуп өткөн Бүткүл Союздук конференцияда жасаган докладдары ж-дө билдирүү. **Көөнөрбос мурас**//Кыргызстан маданияты. – 1980. – 16-окт. «Манастын» 2-томунун чыгышына байланыштуу. **Бекниязов Ж**. «Манас» //Ленинчил жаш. – 1980. – 18-окт. **Акматалиев А.** Рухий байлыгыбыз орток// Кыргызстан маданияты. – 1980. – 23-окт. Кыргыз-казак адабияттпрынын з ара байланышы, «Манас» эпосу менен казак эпосу «Эр-Көкөчөнүн» байланыштуулугу, «Манасты» биринчи изилдеген Ч. Валиханова ж-а Жамбул ж-дө. **Легкий А.** Что мы знаем о «Манасе» //Вечерний Фрунзе. – 1980. – 13 дек. **A. T. Hatto.** The marriage, death and retern to the life of Manas (A Kirghiz epic poem of the mid – nineteenth Centurg). – Turcica, t. XII, I, 1980, t. XV, II 1982.

1981. **Абдылдаев Э.** «Манас» эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары. – Ф.: Илим, 1981. – 264 б. **Рецензия**: Караев Ө. «Манас» эпосун изилдөөгө арналган//Мугалимдер газетасы. – 1981. – 18-нояб. **Asylbek Sajdanov**... – Mlady svet, – Praha, – 1981, – 6 21. Алты жашар Асылбек Шайданов ж-дө кыскача кабар. Чех тилинде. «Манас» / Сагымбай Орозбак уулунун варианты б-ча; Басмага даярдап,

сөздүгүн түзүүчү С. Мусаев. – Ф.: Кыргызстан, – 1981. – III китеп. – 348 б. **Молдобаев И. В.** Вклад В. В. Бартольда в использовании фольклора киргизского народа как историко-этнографического источника / Тезисы конференции аспирантов и молодых научных сотрудников: Вопросы истории, идеологии, философии, культуры народов Востока. Источниковедение, историография. – М.: 1981. «Манас» эпосу б-ча академик В. В. Бартольддун эмгектери ж-дө. **Dr. Necla Pekolcay**, Islami Turk Edebiyati, Ciltl, Dergah Vayinlari No: Inceleme Dizisi: 10, Istanbul, 1981. – 525 s. **Сооронов О.** «Манас» трилогиясындагы эпикалык окуялардын сүрөттөлүш өзгөчөлүктөрү (Тоголок Молдо). – Ф.: Илим, 1981. – 120 б. **Айтматов Ч.** ККПнын XVII съездинде сүйлөгөн сөзү//Сов. Кыргызстан. – 1981. – 23-янв. «Манас» ж-дө токтолгон жери бар. **Айтматов Ч.** Речь на XVII съезде КП Киргизии//Сов. Киргизия. – 1981. – 23 янв. «Манас» эпосу ж-дө токтолгон жери бар. **Бобулов К**. «Манас» на венгерском языке//Сов. Киргизия, – 1981. – 8 февр. **Кидайш-Покровская Н. В.** Перевод тюркоязычного эпоса в академической серии//Сов. тюркология (Баку). – 1981. – № 2. **Мирбадалева А. С.** Некоторые вопросы критической оценки текстов эпоса тюркоязычных народов//Сов. тюркология (Баку). – 1981. – № 2. **Петросян А. А.** Публикация памятников эпической поэзии тюркоязычных народов в академической серии «Эпос народов СССР»//Советская тюркология (Баку). – 1981. – №2. **Бегалиев С.** Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу: «Манас» эпосу ж-дө//Мугалимдер газетасы. – 1981. – 18-март. **Исамиддинов З.** «Манас» типологиясы хакида//Узбек тили ва адабияти. – 1981. – № 4. Өзбек тилинде макала да автор «Манас» эпосун кээ бир окумуштуулардын «Алпамыш» эпосуна жакын ж-а окшош деп айтканын жокко чыгарат. Караңыз: Киргизский героический эпос «Манас». – М.: 1961. **Керимжанова Б.** Генезис народной поэмы: (Новое в исследовании эпоса «Манас»)//Сов. Киргизия. – 1981. – 6 май. **Копытов Н.** «Манас» на русском языке//Сов. Киргизия. – 1981 – 13 май. «Манас» эпосунун биринчи томунун орус тилинде басмага даяр болгондугу ж-дө. **Левченко В.** Айтыш//Лит. газета. – 1981. 27 май. **Плоских В**. Кыргыэстандын окумуштуулары – эл аралык аренада//Коммунист. – 1981. – № 5. «Манасты» чет элдерде изилдөө, жарыялоо ж-дө айрым маалымат бар. **Сооронов О.** «Кыргызстан» басм асы – съездге// Ленинчил жаш газетасы. – 1981. – 11-июнь «Манас» эпосунун 1–2-томунун жарык көрүшү ж-дө. **Мамедязов Б.** Кыргыз эпосун олуттуу изилдөө//Кыргызстан маданияты. – 1981. – 18-июнь. **Асылбеков Б.** Немец уулу – манасчы//Ленинчил жаш. – 1981. – 20-июнь. Тогуз-Торо р-нундагы немец уулу Саша Эбермандын манасчылык шыгы ж-дө. **Аскаров Т.** Партиянын, элдин мүдөөсүн көздөп: (Кыргызстан жазуучуларынын VII съездинде жасалган доклад)// Кыргызстан маданияты. – 1981. – 25 июнь. «Манас» ж-дө да айтылат. **Садыков А.** Ырасталсын турмуш чындыгы (Кыргызстан жазуучуларынын VII съездинде сүйлөгөн сөзү)//Кыргызстан маданияты – 1981. – 25-июнь. – «Манас» эпосу ж-дө кабар бар. Садыков А. Народная сокровищница//Комсомолец Киргизии, – 1981. – 30 июнь (Интервью). Кыргыз Илимдер Академиясынын Тил ж-а адабият ин-тунун директору «Манас» эпосун изилдөө ж-а басмадан чыгаруу ж-дө (Интервью алган Н. Петров). Айн Каалеп. «Манасты» которсок деп ойлойм//Ленинчил жаш. – 1981. – 21-июль. **Бейшеналиев Ш.** Баалуу мурасты барктаган иликтөө//Кыргызстан маданияты. – 1981. – 20-авг. **Бобулов К.** На языке дружбы//Сов. Киргизия, – 1981. – 27 авг. «Манас» эпосу венгер тилинде чыккандыгы ж-дө. **Жирков А.** Боорлош адабияттардын өз ара байланышы//Коммунист. – 1981. – № 8. «Манас» эпосунан үзүндү

жарыяланган. **Жаркынбаев Н.** Чыгармачыл санаалаштык // Кыргызстан маданияты. – 1981. – 3-сент. **Мамбетсеитова З.** Манасчы Шапак Рысмендеев//Нарын правдасы. – 1981. – 2-сент. **Кыдырбаева Р. З.** Конгресс тюркологов//Сов. Киргизия. – 1981. – 2 сент. «Манас» эпосунун түрк элдеринин эпостору м-н байланышы ж-дө. **Абдыракунов Т., Мокеев А.** «Аналхак» деген ким?//Кыргызстан маданияты. – 1981. – 17-сент. **Мусаев С.** Эпос – океан «Манас» //Украинка. – 1981. – № 33. **Бектенов З**. «Манас» жөнүндө сөз// Ала-Тоо. – 1981. – № 9. **Десницкая А. В.** Об историкотипологической теории эпоса: к 90 летию со дня рождения В. М. Жирмунского//**Вестник АН СССР – 1981. – № 9.** В. М. Жирмунский тарабынан «Манас» эпосунун изилдегени ж-дө. Ронкии М. До последний строки//Сов. Киргизия. – 1981. – 14 окт. **Исаков Б. М.** «Манас» эпосун окутуу//Мугалимдер газетасы. – 1981. – 16-окт. **Алыкулов Б.** Сөздүктү окугандан кийинки ой//Кыргызстан маданияты. – 1981. – 22-окт. **Паязов А.** «Манас» айткан жигит// Ленинчил жаш. – 1981. – 29-окт. Курманбек Жумалиев «Манас» эпосунан үзүндү айтып жатат. **Байбосунов А.** Жер жөнүндө түшүнүк эпикалык чыгармаларда// Кыргызстан маданияты. – 1981. – 12-нояб. **Караев О.** «Манас» эпосун изилдөөгө арналган//Мугалимдер газетасы. – 1981. – 18-нояб. **Чернович В.** Рукопись, найденная в Ак-Тале//Вечерная Фрунзе. – 1981. – 21 нояб. **Мамыров М.** Ырамандын ырчысы жана Мингиан: («Манас» эпосундагы Ыраман ырчы ж-а калмактын «Жангир» эпосундагы Мингиан ырчы)//Ленинчил жаш. – 1981. – 26-нояб. **Мамытбеков З.** Зарубежные ученые о «Манасе»// Сов. Киргизия. – 1981. – 20 дек.

1982. **Айдаркулов К.** Географические названия эпоса «Семетей». История и современность. – Ф.: Илим, 1982. **Arünykart.** – Budapest: Kozmosz Konyvek, – 1982 «Манас» эпосунан үзүндү, Токтогул, Арстанбектнн ырларынан да берилген. Венгер тилинде. Ботояров К. Английское издание эпоса «Манас». Фольклор: поэтика и традиция. – М.: Наука, 1982. Doc. Dr. Dursun Vildirim, «Pamirde Bin Kirgiz Destani,» II. Milletlerarasi Turk Folklor Kongresi Bildirleri, Kultur (ve Turizm) Bakanligi Milli Folklor Arastirma Dairesi vayinlari: 38, Basbakanlik Basimevi. – Ankara, 1982. – 487 s. Not: Bildiri 477 – 487 slar arasindadir. Manasla ilgili bilgiler bulunmaktadir. **Dor, Remy**. Un fragment pamirien de Manas. I. Gexte. – Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1982. (Extrait de Central asiatic Journal, vol. 26, № 1–2). Памирде айтылган. «Манастан» фрагмент. Француз тилинде. **Жайнакова А.** «Семетей» эпосунун тарыхый генеалогиялык негизи (С. Каралаевдин варианты б-ча). – Ф.: Илим, 1982. – 175 б. **Dr. Raisa** Kidirbayeva, «Türk Destanindaki Karsilikli Iliskiler (Manas, Murgen Batur, Alip Manas)». II. Milletlerarasi Turk Folklor Kongrasi Bildirileri, Kultur (ve Turizm) Bakanligi Millt Folklor Arastirma Dairesi Vayinlari: 38, Basbakanlik Basimevi, – Ankara, 1982. – 478 s. Not: Bildiri 275 – 282. Slardadir. **Восток в творчестве народного художника СССР Владимира Андреевича Фаворского**: Сборник материалов и католог выставки. – М.: Сов. художник, 1982. – с, илл., Графические работы Фаворского по «Манасу». Липец Р. С. Проблемы взаимосвязей тюрко-монгольского эпоса с изобразительным искусством кочевников Евразии: (Тр. Советских археологов 40–50-х годов) **Очерки истории русской этнографии, фольклористики и антропологии.** – М.: Наука, 1982. – Вып. IX. (Тр. АН СССР, Ин-та им. Н. Н. Михлухо-Маклая. Новая серия т. 110). Эпосту тарыхый планда изилдөөгө аракеттенип Кыргызстандагы эски доболор, таштар, географиялык аталыштар: жер аттары, суулар, бактар ж. б. уламыштар «Манас» эпосундагы образдар м-н салыштырылат. **«Манас»** / Сагымбай Ороз-

бак уулунун варианты б-ча; Басмага даярдаган ж-а сөздүгүн түзгөн Э. Абдылдаев. – Ф.: Кыргызстан, 1982 IV китеп, – 368-б. Manasz. – Su: Aranykert. – Budapest, 1982. «Манас» эпосунан үзүндү Венгер тилинде басылган. **«Манас»:** Эпос / По варианту Орозбак уулу Сагымбай. – Ф.: Кыргызстан, 1982. – 336. с. – № 2. **«Манас»**: Киргизский народный эпос / Пер. А. Адхама. – Душанбе: Ирфон, 1982. – 368 с. Тажик тилинде эпостун чыккандыгы ж-дө. **«Манас»**: Киргизский эпос//Мифы народов мира: Энциклопедия. – М.: Сов. Энциклопедия, 1982. – т. 2. **Семетейдин Таласка жөнөшү**: «Манас» эпосунан//Жеңижок: Ырлар (Чогулткан ж-а түзгөн А. Жусупбеков; Баш сөзүн жазган академик, Кыргыз эл жазуучусу Ч. Айтматов. – Ф.: Кыргызстан, 1982. **Сооронов О.** «Манас» трилогиясында эпикалык окуялардын сүрөттөлүш өзгөчөлүктөрү. – Ф.: Илим,1982. **Эпос «Манас»**//Киргизская ССР: Энциклопедия (спецтом) – Ф.: 1982. **Масаулов И.** По следам легенд.//Сельская жизнь. – 1982. – 5 янв. Талас өрөөнүндөгү «Манастын» ысмына байланыштуу болгон жерлер ж-дө. **Юрлов К.** Первооткрыватель «Манаса» //Вечерний Фрунзе. – 1982. – 9 янв. **Milovskij, Alexandr.** Jurta pro Manase. – 100+1 Zahranicni zajimavost, 19, 1982, 6. 11. «Манас» ж-дө Чех тилинде. **Мукасов М.** Манасчы карыя: (М. Шапаков)//Кыргызстан маданияты. – 1982. – 14-янв. **Шарипова Ш., Эгемов Х.** Фольклордук чыгармалардагы типологиялык окшоштуктар: «Манас» эпосу менен «Алпамыс» эпосунун окшоштуктары//Кыргызстан маданияты. – 1982. – 11-февр. Юрлов К. Снова «Манас» //Вечерний Фрунзе. – 1982. – 11 февр. **Конорчок айлынан чыккан манасчы**: (Кыргыз ТАГдын кабарчысы)//Сов. Кыргызстан. – 1982. – 21-февр. **Мамыров М.** «Манастын» эпос болуп калыптанышынын маселелери//Ала-Тоо. – 1982. – № 2. **Кыдырбаева Р. З**. Генезис эпоса «Манаса//Сов. Киргизия. – 1982. – 20 июнь. **Закиров С.** Жайсаң ырчы (Үмөт уулу): Бабалар мурасы//Жаш ленинчи. – 1982. – 1982. – № 2. **Бектенов З**. «Манастагы» тулпар аттар//Эл агартуу. – 1982. – №2. **Мамыров М.** «Манас» эпосундагы диний ишенимдерге карата: Конкурска//Кыргызстан маданияты. – 1982. – 4-март. Манастын уулу Семетей//Кыргызстан маданияты. – 1982. – 18-март. Семетей драмасы ж-дө. **«Манас» – үчүнчү китеп**//Сов. Кыргызстан. – 1982. – 20-март. **Мамыров М.** Манас – Манас болгондо: Илимий ой толгоо//Ленинчил жаш. – 1982. – 15-май. Suchar Z. Sladami stepowej epopei: Potomek Czyngiz-Chana; Kirgiski mitrydates i Konowal Krolewca; Obysmysie stali ofiarami twego glosu (Epos klrgiski «Manas»), – Fakty, – 1982. – № 2, – № 3, – № 4. Манас ж-дө Венгер тилинде. Сарбаков К. Музей Манаса//Сов. Киргизия. – 1982. – 20 июнь. Закиров С. Жайсаң ырчы (Үмөт уулу): Бабалар мурасы//Жаш ленинчи. – 1982. – № 6. Алиев С. Фольклорчу Ыбрайым//Сов. Кыргызстан. – 1982. – 5-сент. **Эпос продолжает жить**//Правда. – 1982. – 22 сент. Сүрөттер//Сов. Киргизия. – 1982. – 22 окт. А. Жайнакова., С. Мусаев, К. Кырбашевдердин сүрөтү, Сагымбайдын үч тому басмадан чыкканы, Саякбайдын 5 тому даярдалганы ж-дө маалымат бар. **Hatto, Arthur.** The marriage, death and return to life of Manas: A Kirghiz epic poem of the mid – nineteenth century. – Turcica, Iouvain a. o., 1982, t. XIV. Манастын үйлөнүшү ж-а өлүп, кайра тирилиши ж-дө айтылат. Англис тилинде. **Френц Буда.** Максатым «Манасты» которуу//Кыргызстан маданияты. – 1982. – 28-окт. **Океаноподобный**//Известия. – 1982. – 1 нояб.,//Вечерний Фрунзе. – 5 нояб. **Кыдырбаева Р. З.** Героический эпос //Вечерний Фрунзе. – 1982. – 12 нояб. Абдылдаев Э. Основные этапы исторического развития эпоса «Манас». – Ф.: 1981. – 264 с. **«Манас» звучит на таджикском** (КирТАГ)//Сов. Киргизия. – 1982. – 10 дек. **Баршай А.** «Манас» та-

жик тилинде// Сов. Кыргызстан. – 1982. – 14-дек. **Чернович Б.** Найден вариант «Манаса» //Вечерний Фрунзе. – 1982. – 20 дек. **Копытов Н.** Эпос ждет читателя// Комс. Киргизии. – 1982. – 21 дек. **Айтматов Ч.** Единение миллионов: (Трибуна публициста)//Лит. газета. – 1982. – 29 дек. «Манас» эпосунун советтик доордо өзүнүн тийиштүү ордун тапкандыгы ж-дө. **Кырбашев К.** Манасчы Чоюке//Жаш ленинчи. – 1982. – № 12. **Будайчиев Б.** Манас: (О творчестве киргизского скульптора **Т. Садыкова**)//Творчество. – 1982. – № 12. R. Dor. Un fragment Pamirien de «Manas-» – Central Asiatic Journal, vol. 26, 1982.

1983. **Абакиров А. А., Бобылев В. М.** «Манас» в перспективе//Океан знаний. – Ф.: Кыргызстан, 1983. **Абдылдаев Э.** Кыргыз фольклорунун тарыхынан: Сын-макалалар. – Ф.: Кыргызстан, 1983. – 96 б. **Айдаркулов К.** Архаичные пласты сюжетов трилогии эпоса «Манас»//2-е научн. чтения, посвящ. памяти академиков И. А. Батманова, К. К. Юдахина, Б. М. Юнусалиева. – Ф.: Илим, 1983. **Айдаркулов К.** К вопросу с погребельном обряде киргизов в скальных склепах (по эпосу«Семетей»). Сверяя по Марксу и Ленину шаг. – Ф.: Илим, 1983. **Айдаркулов К.** Некоторые виды вооружения киргизов в эпосе «Семетей» //Тезисы докладов Всесоюзной научной конференции «Культура и искусство Киргизии». – Л.: 1983. **Айдаркулов К.** Этнические связи киргизов с народами Центральной Азии (по материалам эпоса «Семетей»)//Историко-культурные связи народов Центральной Азии. – Улан-Удэ.: 1983. **Боронов А.** «Манас» эпосундагы байыркы салттардын чагылышы//Научные чтения, посвященные памяти академиков И. А. Батманова, К. К. Юдахина, Б. М. Юнусалиева: Тезисы докладов и сообщений, 18–19 окт. 1983 г. – Ф.: 1983. **Караев О.** История караханидского каганата. – Ф.: Илим, 1983. **Кыдырбаева Р. З**. Киргизский героический эпос «Манас».: (10.01.09). – Ташкент, 1983. – 42 с. – В над за г,: АН Уз. ССР. Ин-т языка и литературы им А. С. Пушкина. Библиогр.: с. 41 – 42 (7 назв.) – (Автореферат дисс. на учен, степень доктора филол. наук. **Кырбашев К.** «Манас» эпосунун стили. – Ф.: Илим, 1983. – 174 б. Ali Öztürk, Türk Anonim Edebiyati, Wayrak Vayincilik. – Erzurum, – 1983. – 414 s. Not: Manasla ilgili bilgiler 178. Sdadir. **Мамытбеков З.** Зарубежные ученые о «Манасе»//Сов. Киргизстан сегодня: информ. сб. кирг. общ-ва дружбы и культ, связей с заруб, странами. – Ф-: 1983. – Вып. 2. **Копытов Н.** Трилогия «Манаса»//Вечерний Фрунзе. – 1983. – 17 февр. **Молдобаев И. Б.** Историко-культурная общность киргизов с народами центральной Азии (по материалам эпоса «Манас»)//Историко-культурные связи народов центральной Азии. – Улан-Удэ.: БФ СО АН СССР, 1983. **Керимбаев Б.** «Манас»//Кыргызстан маданияты. – 1983. – 3-март. Манастын 4-тому жарыкка чыгышы ж-дө. **Мусаев С.** «Манастын» IV тому чыкты//Сов. Кыргызтан. – 1983. – 5-март. **Закиров С.** Балык (Бекмурат) Кумар уулу//Жаш ленинчи. – 1983. – № 4., № 5., № 6. Балык манасчы ж-дө айтылат. **Байбосунов А.** Аалам түзүлүшү туурасындагы түшүнүктөр//Кыргызстан маданияты. – 1983. – 26-май. **Байбосунов А.** Астрологиялык түшүнүк жана анын кыргыз элинин аң-сезиминде чагылышы//Эл агартуу. – 1983. – №6. «Манас» ж-а «Семетей» эпостору жаралган мезгилдердеги кыргыздардын түшүнүктөрү ж-дө. **Алагушов Б.** Элдик музыкалык аспаптардын «Маната» баяндалышы//Кыргызстан маданияты. – 1983. – 21-июль. **Холкин Г.** «Манастын» күмбөзүндөгү музей//Сов. Кыргызстан. – 1983. – 7-авг. **Кырбашев К.** «Семетей» эпосуна арналган эмгек//Кыргызстан маданияты – 1983. – 27-окт. **Хатунцев В.** У очага: Об изучении эпоса «Манас»// Коме, правда. – 1983. – 25 дек.

1984. **Айдаркулов К.** Ранние формы брака у киргизов: По материалам трилогии эпоса «Манас»//Молодые обществоведы – 60 летнему юбилею Сов. Киргизстана. – Ф.: Илим, 1984. **Айтматов Ч.** Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу//«Манас» / Сагымбай Орозбак уулунун варианты б-ча. – Ф.: 1984. – 1-китеп. **Акунов А.** Некоторые вопросы эволюции семейно-брачных отношений у киргизов в эпосе «Манас»//Молодые обществоведы – 60 летнему юбилею Сов. Киргизстана. – Ф.: 1984. **Будайчиев Б.** «Манас»//Истоки: Сб. статей. – Ф.: 1984. **Виноградов В. С.** Напевы «Манаса»//«Манас»: Эпос народов СССР. – М.: 1984. - – Кн. 1. **Djen – Hua, Ни Dor, Remy.** «Маназ» chez Leg kirghiz du Xinjiang: Bret apercu. – Turcica, 1984, t. XVI. Пекиндеги улуттук азчылык борбордук ин-тутунун проф. Ху Чень-Хуа ж-а Француз окумуштуусу Реми Дордун кыргыздардын «Манас» эпосунун синьцзяндык варианты ж-дөгү макаласы. **Laude – Curtau-tas, Use. f ragen der Manas**. – Porschung: Das Epos in Forschung und gesang bei den Kazaken. – CAI, 1984, – № 3–4. Кыргыз ж-а Казак окумуштуулары «Манас» эпосун изилдөө маселесине карата. Поляк тилинде **Жайнакова А.** «Сейтек» – «Манас» трилогиясынын бүткөн бөлүмү. – Ф.: Илим, 1984. – 120 б. **Күмүшалиев К.** Улуу манасчы//Күмүшалиев К. Октябрда жаралган искусство. – Ф.: 1984. **Кыдырбаева Р. З.** Сказительское мастерство манасчи. – Ф.: Илим, 1984. – 117 с. **Липец Р. С.** Образы батыра и его коня в турко-монгольском эпосе. – М.: Наука, 1984. – 263 с. Рецензия: Молдобаев И. Б. О Манасе и его богатырском коне//Вечерний Фрунзе. – 1985. – 14 февр. **Жусуп Мамай.** Алгы сөз//«Манас»: I-бөлүк. – 1-том, Үрүмчү: Шинжан эл басмасы, 1984. «Манас»: 1 китеп: Киргизский героический эпос. – М.: Наука, 1984. – 544 с. илл. (Эпос народов СССР). Эпостун текстти кыргызча жана орусча эки тилде берилген. «Манас»: Эпос / Саякбай Каралаевдин варианты б-ча; Редколл. Ч. Айтматов ж. б., Түзүүчүлөр: Р. З. Кыдырбаева, А. Жайнакова – Ф.: Кыргызстан, 1984. – 1-китеп, – 248 б. **«Манас»:** Эпос / Сагымбай Орозбак уулунун варианты б-ча; Басмага даярдап, сөздүгүн түзгөн С. Мусаев; Редколл. Ч. Т. Айтматов (башкы ред.) ж. б., – 2-басылышы. – Ф.: Кыргызстан, 1984. – 1-китеп. – 294 б. (Кырг. ССР ИА Тил ж-а адабият ин-ту). Мирбадалаева А. С, Кидайш-Покровская Н. В. О принципах перевода и комментирование текста// «**Манас**»: Эпос народов СССР. – М.: кн. I. **Мирбадалаева А. С. Кидайш-Покровская Н. В., Мусаев С. М.** Обзор записи варианта эпоса «Манас»//«**Манас**»: Эпос народов СССР. – М.: 1984. – Кн. I. **Молдобаев И. Б.** Узбекско-киргизские этнокультурные связи и в свете эпоса «Манас»//Фольклор, литература и история Востока: Материалы III Всесоюзной тюркологической конференции. – Ташкент.: ФАН, 1984. **Мусаев С. М.** Киргизский народный эпос «Манас»//«Манас»: Эпос народов СССР. – М.: 1984. – Кн. I. **Мусаев С.** Сагымбай манасчы жана анын варианты жөнүндө//«Манас»: / С. Орозбаковдун варианты б-ча. – Ф.: 1984. **Мусаев С.** Чоң манасчы Саякбай жана ал айткан вариант// «Манас»: / С. Каралаевдин варианты б-ча. – Ф.: 1984. – I китеп. Мусаев С. М. Эпос: «Манас»: Науч.-попул. очерк. – Ф.: Илим, 1984. – 263 с. **Осташев А**. Иллюстрации н четырехтомному изданию эпоса «Манас»//Истоки. – Ф.: 1984. **Таштемиров Дж.** Сходные мотивы эпосов киргизского, узбекского и казахского народов//Фольклор, литература и история Востока: Материалы III Всесоюзн. тюркол. конф. – Ташкент.: 1984. Иманалиев М. Ата конушта: Президент тааныштырат: «Манас» эпосун изилдөөчүлөрдүн бири Р. Сарыпбеков//Ленинчил жаш. – 1984. – 3-янв**. Хатунцев А.** Ата конушта//Ленинчил жаш. – 1984. – 3-янв. «Манасты» изилдөөчү Р. Сарыпбеков ж-дө. **Сейитбеков Т.**

Манасчылар//Сов. Кыргызстан. – 1984. – 18-февр. **Мусаев С.** «Манас» поэзиянын океаны//Ленинчил жаш. – 1984. – 2-февр. **Мирбадалаева А. С. Кидайш-Покровская Н. В.** Новое издание киргизского героического эпоса «Манас» //Сов. тюркология. – 1984. – №2. **Мамыров М.** «Манас» эпосундагы диний ишенимдерге карата: Конкурска//Кыргызстан маданияты. – 1984. – 4-март. **Кулмамбетов Ж.** «Манас» – эпический театр киргизского народа//Лит. Кыргызстан. – 1984. – № 3. **Вадимов В.** Новое издание «Манас»//Сов. Киргизия. – 1984. – 20 апр. **Керимбаев Б.** Манасчы//Кыргызстан маданияты. – 1984. – 24-май. Манасчы Уркаш ж-дө. **Мүлкүбатов Т.** Манастын балбан ташы//Кыргызстан маданияты. – 1984. – 24-май. **Екшембаева Л.** Некоторые особенности развития эпического образ женщины в туркоязыческом эпосе: (Упоминание об образе Канукей из киргизского эпоса «Манас»)//Сов. тюркология. – 1984. – №5. **Садыков А. С.** Состояние исследований по киргизскому языку, литературе и фольклору//Сов. тюркология. – 1984. – № 6. **Кенешбеков А.** Манас музейи жана патриотиэмге тарбиялоо//Сов. Кыргызстан. – 1984. – 13-июль. **Мамыров М.** К. Маркс, Ф. Энгельс эпос жөнүндө//Кыргызстан маданияты. – 1984. – 23-авг. **Ыбыкеев С., Алиев К.** Идеи патриотизма в эпосе «Манас» //Учитель Киргизстана. – 1984. – 24 авг. **Чевелев В.** Эпос киргизского народа: О трилогии эпоса «Манас» //Учитель Киргизстана. – 1984. – 31 авг. **Сыдыков С.** Байыркы эстеликтин жаңырышы//Кыргызстан маданияты. – 1984. – 6-сент. **Баршай А.** Эпостун көөнөрбөс ажары: «Манас» эпосунун 1-томунун кыргыз жана орус тилинде чыгарылышы ж-дө//Сов. Киргизстан. – 1984. – 19-сент. **Нетленной обояния эпоса**: (Кирг ТАГ)//Сов. Киргизия. – 1984. – 19 сент. «Наука» басмасынан (Москва) «Манастын» 1-томунун чыгышы ж-дө **Баршай А.** Эпостун көөнөрбөс ажары//Кыргызстан маданияты. – 1984. – 27-сент. «Манас» эпосунун орусча 4 томдугу чыгышы ж-дө. **Юлина Б.** Издается в Москве и Фрунзе//Вечерний Фрунзе. – 1984. – 12 окт. **Мусаев С.** Саякбай айткан «Манастын» биринчи китеби//Сов. Кыргызстан. – 1984. – 18-окт. **Сарыпбеков Р.** Залкар манасчы//Кыргызстан маданияты. – 1984. – 13-дек. Саякбай ж-дө. **Мамытбеков З.** Певец народного эпоса//Сов. Киргизия. – 23 дек. **Мусаев С.** Улуу манасчы: С. Каралаевдин туулган күнүнө 90 жыл//Сов. Кыргызстан. – 1984. – 23-дек. **R. Dor.** Le chant dans Iorature Kirghiz. – Cahers de poitiue comparie. – Paris, 1984**. Djen-Hua Hu – Remy Dor**. Manas chez les Kirghiz du Xinjang: bref apergu. Turcica, 16, 1984. **Дүйшеев Ш.** Залкар манасчыга таазим//Ленинчил жаш. – 1984. – 27-дек.

1985. **Abdülkadir Inan,** Manas Destani, 2. Baski, Kültür (ve Turizm) Bakanligi Vayinlari: 611. – Ankara, 1985. – 218. **Айдаркулов К.** Об этимологии топониме «Талас» (на основе сюжетов трилогии эпоса «Манас»//Материалы VII межреспубликанской научной конференции молодых ученых, посвященный 60-летию образования Кирг. ССР и Компартии Киргизии. – Ф.: Илим, 1985. **Айдаркулов К.** Ранние рукописи эпоса «Семетей»//Сов. Киргизстан: Страницы истории и современности. – Ф.: Илим, 1984. **Айдаркулов К.** Эпический гумбез Манаса в эпосе «Семетей»//Страницы из истории дореволюционной Киргизии. – Ф.: Илим, 1985. **Aitych,** Sommet de l'art de 1' improvisation – Zettres Sorietignu, – 1985, – № 314, p. 170 – 171. Кыргыз фольклору – айтыш жана аткаруу чеберчилиги жөнүндө француз тилинде. **Алтымышбаев А.** Очерк истории развития общественно-политической и философской иысли в дореволюционной Киргизии. – Ф.: Илии, 1985. **Ahmet Kabakli,** Türk Destanlari,» Türk Edebiyati Dergisi (Turk Destanlari Ozcl Sayisi), Sayi: 145; Kasim, 1985. **Botoyarov Kambarly. «Manas» – an encyclopedia of Kirghiz lite – Soviet literature**, – 1985, –

№2, – p 141–144. Кыргыз эпосу «Манас» ж-а анын азыркы этаптагы изилдениши. **Botojarow Kambaraly**. «**Manas**» – Enzyklopadie der Kirgizen. – SowjetUteratur, – 1985, – № 2. – s. 157–160. Кыргыз эпосу «Манас» ж-дө, аны изилдөөлөр ж-дө. **Botoiarov Kambaraly**. «Manas», lenzyclopedie des kirghiz – Zettres Sovietigies, – 1985, – № 314. – p 166–169. «Манас» – кыргыз турмушунун энциклопедиясы ж-дө. Француз тилинде. **Киргизский эпос о «Манасе»** / История всемирной литературы. – М.: 1985. – т. 3. **Козубаев О.** Актуальность изучения этического наследия прошлого на примере, изучения киргизского эпоса «Манас»//Материалы VII межреспубликанской научной конференции молодых ученых, посвященный 60-летию образование Кирг. ССР и Компартии Киргизии. – Ф.: 1985. «**Манас**»: Киргизский героический эпос: книга I – «Манас»: 1-китеп, Кыргыз элинин баатырдык эпосу. Рецензия: **Р. С. Липец.** //Сов. тюркология. – 1985. – №4. **Manas**: The Tale of how Almambet, disappointed in his people and wandering in seareh oj new companions, Met Manas, and how Manas received him (Transe. by Diana Russell//Soviet literature, – 1985, – № 2. «Манастан» үзүндү. Француз тилинде. **Молдобаев И. Б.** Кыргыздардын этникалык алакаларынын «Манас» эпосунда чагылдырылышы. – Ф.: Илим, 1985. **Молдобаев И. Б.** Отражение этнических связей киргизов в эпосе «Манас». – Ф.: Илим. 1985. **Мусаева Дж.** Религиозные мотивы в эпосе «Манас»: III научные чтения, посвященные памяти академиков И. А. Батманова, К. К. Юдахина, Б. М. Юнусалиева: Тезисы докл. и сообщ. 19 – 20 сент. 1985 г. – Ош.: 1985. **Dr. Hasan Koksal,** Destanlarimiz ve Turk Edebiyati, U Dal Nasriyat, Tasvir MatbaasL – Istanbul, 1985. – 336. s. **Орузбаева Б., Мусабаева З.** «Манас» источник для изучения лексики киргизского языка в историческом плане / Тюркское языкознание: Материалы III Всесоюз. тюркол. конф. литературы и языка АН СССР, Сов. Ком. Тюркологов при ОЛЯ АН СССР, Отд. истории, языкознания и литературоведения АН Уз. ССР; Редколл. **Г. А. Абдурахманов** и др. – Ташкент.: ФАН, 1985. Редколл. Г. А. Абдурахманов и др. – Ташкент.: ФАН, 1985. **Proben der Volksleratur der Turkishen Stamme** / gesamm und Ubers. Von Radloff Dr W. – v. Theil: Der Dialect der Kara-Kirgisen. – St Petersburg: Eggers Cu'nd Hasunow Z. и. a., – 1885. – 603 в. «Манас» эпосу – немец тилинде. **Radloff,** W. Die Sprachen der nordlichen turkischen Stamme. 1. Abteilung. Proben der volkslitearatur. Ubersetzung. – St. Petersburg. – 1885, – XXVIII – 603 s. Кыргыз эпосу «Манаска» кыскача мүнөздөмө берилген. Кыргызчадан немец тилине которулган. **Алагушов Б.** Актан//Кыргызстан маданияты. – 1985. – 17-янв. Актан Тыныбеков ж-дө. **Вадченко В.** Поэтическое отражение жизни//Вечерний Фрунзе. – 1985. – 29 янв. «Манас» эпосу ж-дө. **Молдобаев И. Б. О Манасе и его богатырском коне**: о книге Липец Р. С. Образы батыра и его коня в тюрко-монтольском эпосе// Вечерний Фрунзе. – 1985. – 14 февр. **Тенишев Э. Р. «Манас»**: Киргизский героический эпос: Кн. 1. Рецензия: Тенишев Э. Р.//Изв. АН СССР. Серия литературы и языка. – 1985. – № 4., – № 5. **Мүлкүбатов Т.** Тарых далилден бузулбайт//Кыргызстан маданияты. – 1985. – 20-июнь. **Строилов Л.** О чем пекуться буржуазные «защитники» национальной культуры//Сов. Киргизия. – 1985. – 25 июнь. **Абдылдаев Э., Сарыпбеков Р.** «Манас» эпосунун илимий басылышы//Кыргызстан маданияты. – 1985. – 27-июнь. **Тенишев Э. Р.** Көркөм ойдун соолубас дайрасынан. («Манас» эпосунун эки тилде басылышы),//Сов. Кыргызстан. – 1985. – 28-июнь. **Тенишев Э. Р.** Из реки по имени «Манас» //Сов. Киргизия. – 1985. – 28-июнь. **Айтматов Ч.** От «Манаса» до наших дней: Бесед а с кирг. писателем Ч. Айтматовым о месте театров современном куль-

турном процессе: Записал А. Ефремов//Театр. – 1985. – № 6. **Абдыракунов Т.** Манастын үйлөнүшү жана тарых маселелери//Кыргызстан маданияты. – 1985. – 4-июль. **Эралиев С., Ботояров К.** Новая встреча с «Манасом»//Вечерний Фрунзе. – 1985. – 25 июль. **Жакыпбеков А., Жусупов К.** «Манас» //Кыргызстан маданияты. – 1985. – 15-авг., 22-авг., 29-авг., 5-сент. **Склютаускас И.** Киргизский Гомер, степная Илиада: О национальном киргизском эпосе «Манас» / Илл. Т. Геруна//Нямунас. – 1985 – № 8. С. Каралаев ж-а «Манас» эпосу ж-дө. **Бегалиев С.** Эпос – элдин сыймыгы: «Манас» эпосун басмадан чыгаруу иши//Сов. Кыргызстан. – 1985. – 1-сент. **Сыдыков К.** Чеберлердин таасири улансын: (Манасчы С. Орозбак уулу)//Кыргызстан маданияты. – 1985. – № 37. – 12-сент. Манасчылар: Дыйканбай, Сагымбай, ЫбрайымЖ. б. ж-дө. **Тойбаев М.**«Манас»//Кыргызстан маданияты. – 1985. – 19 сент. «Манас» операсы ж-дө. **Беделбаев А.** Первооткрыватель «Манаса»//Комс. Киргизии. – 1985. – 10 окт. **Акматалиев А.** Фольклордун экинчи өмүрү//Ленинчил жаш. – 1985. – 30-окт. **Молдобаев И.** «Манасты» изилдеген эмгек// Ленинчил жаш. – 1985. – 31-окт. **Абдыракунов Т.** «Манас» жана «Алып-Манаси»//Ала-Тоо. – 1985. – № 10. **Мусаев С**. Ойдон чыгарылган ой жоруулар//Кыргызстан маданияты. – 1985. – 12-дек. **Молдобаев И. Б.** Немеркнующее сказание (100 лет первой публикации эпоса «Манас»//Учитель Киргизстана. – 1985. – 18 дек. Мусаев С. Башаттын ачылышынан («Манас» жүз жыл мурда)//Кыргызстан маданияты. – 1985. – 26-дек.

1986. **Ismail Asikoglu,** Ansiklapedik Tiirkce – Edebiyat,» Imece Vayincilik No: 12, Erlem Matbaacilik. – Ankara, – 1986. – 174. Not: Manas Dastani 95 Slarda veriliyar. **Байбосунов А.** Жаратылыш жана адам: Монография. – Ф.: Кыргызстан, 1986. 32–33, 44: 47, 48, 97-б. «Манас» үчилтиги жарала баштаган мезгилинде эле адам м-н жаратылыштын байланышы бар экендиги көрсөтүлөт. **Байтур Анвар.** Кыргыз тарыхы лекцийалары. – Артыш, Кызылсуу кыргыз басмасы (КЭР), 1986. «**Манас**»: 2-китеп / С. Каралаевдин варианты б-ча. – Ф.: Кыргызстан, 1986. – 296 б. «Манас»: Кара сөз түрүндө баяндама / Кыргыз ССР ИА, Тил ж-а адабият ин-ту; Түзүүчү: С. Мусаев; Жооптуу ред. Э. Абдылдаев. – Ф.: Илим, 1986. – 284 б. «Манас» – кыргыз элинин улуу мурасы: Сунуш кылынган библиогр. Көрсөткүч. Эпос «Манас» – великое наследия киргизского народа: Рек. библиогр. указ. Кыргыз ССРинин маданият Министерствосу, Кыргыз ССРинин В. И. Ленин атн. мамл. китепканасы; Түзүүчүлөр: С. Кубатова, О. С. Сухомлинова. – Ф.: 1986. – 40 б. **Молдобаев И. Б.** Название музыкальных инструментов в эпосе «Манас»//Вопросы кыргызской терминологии – Ф.: 1986. Kamil Toygar, «Manaaci Iueuf Mamayla,» Turk Folkloru Dergisi, Sayi: 89, Aralik, 1986. – 23–24. Prof. Dr. Sukrti M. Elcin, Halk Edebiya-tina Ciris, (2. Basim), Kultur (ve Turizm) Bakanligi Vayinlari: 365 Kultur Eserleri Dizisi: 52, Sevinc Matbaasi. – Ankara, 1985. – 760. **Жакыпбеков А., Жусупов К.** Улуу сөздөн чыккан сөз: («Манас» эпосунун кара сөз түрүндөгү вариантынын авторлору А. Жакыпбеков, К. Жусуповдун чыгармачылык изденүүлөрү ж-дө. Маектешкен А. Токтомушев)/ /Кыргызстан маданияты. – 1986. – 13 февр. **Айдаркулов К.** Тогуз коргоол байыркы көчмөндөрдүн көөнөрбөс эстелиги («Семетей» эпосунун материалдарынын негишинде)//Кыргызстан маданияты. – 1986. – 18-февр. **Шафрова И.** Киргизская энциклопедия: Сегодня и завтра//Вечерний Фрунзе. – 1986. – 27 февр**. Апасов Ж.** Манасчы кыз: (З. Садыкова. Пржевальск ш.)//Ысык-Көл правдасы. – 1986. – 28-февр. **Скоблев С.** Хакас табылгалары//Кыргызстан маданияты. – 1986. – 22-май. **Кырбашев К.** Манасчынын көркөм дүйнөсү//Мугалимдер газетасы. – 1986. – 11-

июнь. **Касымжанов А.** Рухий маданияттын башатында//Кыргызстан маданияты. – 1986. – 7-авг. **Садырбаев Д.** Манастын намысы//Кыргызстан пионера. – 1986. – 13-авг. **Кулмамбетов Ж.** Эпостун экинчи өмүрү: (Ж. Садыковдун «Манастын уулу Семетей» эпикалык драмасы ж-дө)//Кыргызстан маданияты. – 1986. – 14-авг. **Мамыров М.** Эпостун биринчи айтуучулары//Кыргызстан маданияты. – 1986. – 14-авг. «Манас» айтуучулар ж-дө. **Эшенкулов Т.** Чыгыштын таланттуу саякатчысы// Ленинчил жаш. – 1986. – 16-авг. Ч. Валихановдун Ысык-Көлгө саякаты ж-дө. **Бектурганова К.** Термелсин өнөр бешиги//Ленин туусу. – 1986. – 20-авг. «Манас» айтуучуларды да чагылдыра кеткен. **Калдаров Э.** Улуу мурастын учугун таап... (Драматург Ж. Садыковдун «Манастын уулу Семетей» эпикалык драмасы ж-дө//Мугалимдер газетасы. – 1986. – 27-авг. **Жакыпбеков А., Жусупов К.** Көкөтайдын ашынан: (Кара сөз менен)//Кыргызстан маданияты. – 1986. – 11-сент., 18-сент., 25-сент., 2-окт. **Мамбетбакиев А.** Кыргыз элинин тарыхый эпосу «Манас»: (Кытайдагы синьцзяндык кыргыздарр тарабынан жарык көргөн. «Манас» эпосу жөнүндө//Кыргызстан маданияты. – 1986. – 18-сент. **Медетбеков А.** Улуу манасчы жөнүндө баян // Ленин туусу. – 1986. – 20-сент. **Жумалиев К.** «Манас» эпосунда аялдар улуу патриот//Кыргызстан аялдары. – 1986. – № 9. **Ажимудинов К.** Уламадан уккан кеп, урпактарга жеткен кеп//Кыргызстан маданияты. – 1986. – 2-окт. **Калмамбетов М.** Өнөрлөр өр алып...//Мугалимдер газетасы. – 1986. – 22-окт. **Кырбашев К.** Соңку сөз ордуна: (Манасчы Жусуп Мамай жөнүндө. Кытай Эл Республикасы)//Кыргызстан маданияты. – 1986. – 23-окт. **Манастын төрөлүшү:** (Жусуп Мамайдын айтуусундагы эпостун жаңы варианты)//Кыргызстан маданияты. – 1986. – 23-окт. **Толомушев М.** На секции «Манас» //Вечерний Фрунзе. – 1986. – 31-окт. **Бердибаев Р.** Эпикалык дэстур туысты// Жылдыз. – 1986. – № 11. **Ферени Буда.** Максатым «Манасты» которуу: Венгер акыны Ф. Буда менен маек / Жазып алган Э. Кылычев) // Кыргызстан маданияты. – 1986. – 11-дек. **Жумалиев К.** Манасчы Сагымбай Орозбак уулунун өмүр баяны//Мугалимдер газетасы. – 1986. – 26-дек. **Саралаев М.** «Манастагы» элдик оюндар//Сов. Кыргызстан. – 1986. – 31-дек. Берднбаев Р. Эпостун нурлы мүраты//Білім жэне еңбек. – 1986. – № 12.

1987. **Абдылдаев Э.** «Манас» эпосунун историзми. – Ф.: Илим, 1987. – 157 б. **Ибраимов К.** Ыбырайым Абдрахманов. – Ф.: 1987. – 140 б. **Молдобаев И. Б.** Некоторые проблемы историко-этнографического и лингивистического изучения эпоса «Манас»//Исследования по киргизскому языкознанию. – Ф.: Илим, 1987. **Сарыпбеков Р.** «Манас» эпосундагы баатырдык мотивдердин эволюциясы. – Ф.: Илим, 1987. – 152 б. **Борбугулов М.** «Манас» эпосунун байыркы башаттары//Кыргызстан маданияты. – 1987. – 15-янв., 22-янв. **Кыдырбаева Р.** «Манас» кара сөз түрүндө//Ленинчил жаш. – 1987. – 24-янв. «Манастын» мазмуну//Казак эдебиети – 1987. – 30-янв. **Мамыров М.** Эпостун байыркы версия сы//Ала-Тоо. – 1987. – № 1. **Никсдорф В.** Первый исследователь «Манаса» //Вечерний Фрунзе. – 1987. – 19 февр. **Бектенов З**. «Манастагы» тулпар аттар// Эл агартуу. – 1987. – № 2. Шарапаттуу талапка таазим (Академик В. В. Радловдун туулган күнүнүн 150 жылдыгына карата)//Сов. Кыргызстан. – 1987. – 18 март. **Абдракунов Т.** Кайыптан туулган Аккула//Кыргызстан маданияты. – 1987. – 26-март. **Лауде-Циртаутас И**. Киргизский поэт-сказитель Сагымбай Орозбаков (1867–1930) и эпос «Манас»//Сов. тюркология. – 1987. – № 3. **Hayrettin Ivigin,** «Vygur Ozerk Bolgesi ile Manas Dastani ve Dlnan – 1 Lugat-it Tiirk,» Size Dergisi Sayi: 161, Mart – 1987. – 9–10 s. **Hayrettin Ivgin**, «Manas Destani,»

Erciyes Dergisi, Sayi: 112, Nisan, 1987. – 10 ve 12 s. **Мирбадалева А. С.** О художественной структуре двух классических вариантов киргизского героического эпоса «Манас», записанных от манасчи С. Орозбакова и С. Каралаева. Там же. **Жакыпбеков А., Жусупов К.** «Манас»: Кара сөз//Кыргызстан маданияты. – 1987. – 3-апр., 16-апр., уландысы 23-апр. **Самойленко А.** Видеть главное//Лит. газета. – 1987. – 27-май. Кыргызстан КП БКнын мүчөлөрүнүн жазуучулар м-н болгон жолугушуусунда «Манас» эпосу ж-дө талкуу болгон. **Короглы Х.** Вопросы тюркской фольклористики: Также материалы о киргизском эпосе «Манас»//Сов. тюркология. – 1987. – № 5. **Жумалиев К.** Залкар манасчынын өмүр таржымалы//Мугалимдер газетасы. – 1987. – 10-июнь. **Бобылев В.** Живая вода «Манаса»: (О сказителях эпоса)// Ленинский путь. – 1987. – 20 июнь. **Керимбаев Б.** Манасчы Уркаш (Мамбеталиев) //Ленинчил жаш. – 1987. – 25-июнь. **Адахам А.** Аслам Адахам: «Манасты» сүйүп которгон: (Тажик котормочусу менен маек / Аңгемелешкен М. Каримов//Кыргызстан маданияты. – 1987. – 9-июнь. **Бобылев В.** Песня о мужестве: (Об эпосе «Манас»)// Иссык-Кульская правда. – 1987. – 23 июль. Токомбаев А. Кыргызстан КП БКнын пленумунда «Манас» жөнүндө сүйлөгөн сөзү//Сов. Кыргызстан. – 1987 – 11-авг. Орусчасы ушул эле числодогу «Сов. Киргизия» газетасында. **Чороев Т.** «Манасты» изилдөөдөгү саамалык//Сов. Кыргызстан. – 1987. – 16-авг. **Сарыпбеков Р.** «Манас» эпосундагы адам аттары//Кыргызстан маданияты. – 1987. – 27-авг. **Мусаев С.** Эмгеги элдик окумуштуу//Эл агартуу. – 1987. – № 8. В. Радлов ж-а «Манас» эпосу ж-дө. **Никсдорф В.** «Манастын» алгачкы изилдөөчүсү: (В. В. Радлов жөнүндө)/ /Ала-Тоо. – 1987. – № 8. **Бектенов З.** Академик Жирмунский менен бирге: (Кыргыз мамлекеттик университетинин мугалими З. Бектенов жана академик В. М. Жирмунскийдин «Манас» эпосуна байланыштуу фольклордук изилдөөлөрү жөнүндө)//Ленинчил жаш. – 1987. – 17-сент. **Кырбашев К.** Сейрек талант: (Манасчы С. Орозбаковдун туулган күнүнүн 120 жылдыгына карата)//Ленинчил жаш. – 1987. – 22-сент. **Асаналиев К.** «Манас» эпосунун тегерегиндеги чайкоочулук же бир көз караштын он кубулушу: (А. Токомбаевдин «Манаска» каршы негизсиз айыптарына карата ачык пикир)//Кыргызстан маданияты. – 1987. – 24-сент. **Асаналиев К.** Спекуляция вокруг «Манаса» или метаморфоза одного взгляда: (Продолжение разговора об «антиманасовских» действий А. Токомбаева)//Кыргызстан маданияты. – 1987. – 24 сент. Акбари С. Жалпы элдик кенчибиз...» (Өзбек акыны С Акбари менен «Манас» эпосу тууралуу маек (Аңгемелешкен М. Төлөмүшев)//Кыгызстан маданияты. – 1987. – 22-окт. **Борбугулов М.** Вспомним древний эпос «Манас»//Пионер Киргизии: 1987. – 21 окт. **Тентмишев М.** «Манастын» экинчи китеби: (Өзбек тилинде чыккан «Манас» эпосу жөнүндө)//Ленинчил жаш. – 1987. – 22-окт. **Мамбеталиев У.** Залкар Манасчы: (Сагымбай Орозбак уулунун туулган күнүнө 120 жыл)//Сов. Кыргызстан. – 1987. – 24-окт. **Ибраимов К.** «Манастын» жыйноочусу: (Ы. Абдырахманов)//Ала-Тоо. – 1987. – № 10. **Исмаилов С.** Внук Чоюке: (О манасчи Ш. Азизове)//Иссык-Кульская правда. – 1987. – 14 нояб. «Манас» туралы зерттеулер, «Семетейдиң жаңа басылымы: Жаңылык жалпыга ортак//Казак адебиети – 1987. – 20-нояб. Все держится на правде...: (Интервью А. Токомбаева)//Комс. правда. – 1987. – 29-нояб. **Жумалиев К.** Баатырдык гана эмес: («Манас» эпосу жөнүндө)//Сов. Кыргызстан. – 1987. – 3-дек. **Айдаркулов К.** Кылымдардын жаңырыгы. – Ф.: Илим, 1987. – 108 б.

1988. **Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерктери.** – Ф.: Илим, 1988. – 654 б. Манасчылар ж-дө. **Бегалиев С.** «Манас» эпосунун көркөм каражат-

тары: Окуу куралы / Кыргыз ССРинин элге билим берүү Министрлиги. СССРдин 50 жылдыгы атн. Кыргыз мамлекеттик университета. – Ф.: КМУ. – 1988. – 78 б. Библиогр. (21 ысым). – 60-т. **Боронов А. А.** Антропонимы в киргизском героическом эпосе «Манас»: Автореферат на соискание учен, степени канд. филол. наук. – Ф.: Илим, 1988. – 24 с. **Дыйканов К.** «Манас» эпосунун алфавиттүү жиги сөздүгү: 1-бөлүк / Кыргыз ССРинин жогорку жана атайын орто билим берүү Министерствосу, СССРдин 50 жылдыгы атн. Кыргыз мамлекеттик университети. – Ф.: КМУ, 1988. – 142 б. Библиогр. **Дыйканов К.** «Манас» эпосунун жиги алфавиттүү лугаты: ll-бөлүк / Кыргыз ССРинин жогорку жана атайын орто билим берүү Министрлиги. СССРдин 50 жылдыгы атн. Кыргыз мамлекеттик университети. – Ф.: КМУ. – 1988. **Исмаилов О.** Эстетикалык түшүнүм. Эпикалык каармандын асыл сапаттарынын сүрөттөлүшү /Измайлов О. Кыргыз адабиятынын эстетикалык маселелери. – Ф.: Кыргызстан, 1988. **Кыдырбаева Р., Кырбашев К., Жайнакова А.** Варианты эпоса «Манас». – Ф.: 1988. – 160 с. «Манас»: Мифо-эпический герой киргизского эпоса// Мифы народов мира: Энциклопедия / Гл. ред. С. А. Токарев. – М.: Сов. Энциклопедия. 1988. – Т. 2. «Манас»: (Эпос народов СССР). – М.: 1988. – Кн. 2. – 296 с. **Молдобаев И. Б.** Изучение истории духовной культуры кыргызского народа / Чокан Валиханов и современность: Сб. материалов Всесоюзной научной конференции, посвященной 150 летию со дня рождения Ч. Ч. Валиханова. – Алма-Ата: Наука, 1988. **Молдобаев И. Б.** Проблемы комплексного изучения эпоса «Манас» //Тюркология: Тезисы докладов и сообщений на V Всесоюзной тюркологической конференции 7–9 сентября 1988 г. – Ф.: Илим, 1988. **Молдобаев И. Б.** Эпос «Манас» как историко-этнографический источник//Тюркология: Тезисы докладов и сообщений на V Всесоюзной тюркологической конференции 7 – 9 сентября 1988 г. – Ф.: Илим, 1988. **Абдиев Ч.** Бүгүнкү манасчылар жөнүндө//Кыргызстан маданияты. – 1988. – 1-янв. **Абдувалиев И.** «Манастын» бир парча эрте заманкы кол жазмасы / Ханаучадак Амантур Абдрасул которгон: Кытайдагы кызыл-суулук кыргыз//«Тил жана котормо» (1986-ж., № 2) журналына басылганын басмага өзгөрүүсүз даярдаган И. Абдувалиев//Кыргызстан маданияты. – 1988. – 1-янв., 7-янв. **Жакыпбеков А., Жусупов К.** Алмамбет: «Манастан» (Кара сөздө)//Кыргызстан маданияты. – 1988. – 1-янв., 7-янв. **Калдаров Э.** «Сейтек»//Сов. Кыргызстан. – 1988. – 19-янв. **Кырбашев К.** Манасчы Сагымбай Орозбаков//Кыргыз ССР илимдер академиясынын кабарлары. – 1988. – № 1. **Жуманалиев А.** «Манасты» кыргыз жараткан: Дастанды айтуучулар жөнүндө//Кыргызстан маданияты. – 1988. – 4-февр. **Апылов Ш.** Баатырлар менен кездешип..,: Ак-Суулук манасчы Уркасым Бегаалы уулуна арналган баяндама//Ысык-Көл правдасы. – 1988. – 17-февр. **Өскөналиев Н.** Залкар фольклорчу: «Манас» эпосун жаратуучулардын бири Ы. А. Абдырахманов жөнүндө// Ленинчил жаш. – 1988. – 1-март. Манастын күмбөзүн кастарлай билсек//Сов. Кыргызстан. – 1988. – б-апр. **Акматалиев Т.** Манас күмбөзүндөгү ажайыпкана//Кыргызстан маданияты. – 1988. – 28-апр. **Айдаркулов К., Мокеев А.** «Семетей» эпосунун араб кол жазмасы («Кысса Семетейбу-тур»)// Ала-Тоо. – 1988. – №4. **Мусаев С.** Казынаны кастарлоо//Кыргызстан маданияты. – 1988. – 5-май. **Исамидинов З.** «Манас» по узбекски: О киргизском эпосе «Манас»//Узбекистон адабиети ва саньяти. – 1988. – 24-нюнь. – Өзбекче. **Борбугулов М.** Токомбаевге тийишкен ким?//Кыргызстан маданияты. – 1988. – 30-июнь. **Борбугулов М.** Кто обидел Токомбаева? О дисскуссионных материалах, связанный с эпосом «Манас»//Кыргызстан маданияты. – 1988. –

30-июнь. **Токомбаев А.** Мунун пайдасы книге? – Кому это выгодно?//Кыргызстан маданияты. – 1988. – 30-июнь. **Токомбаев А.** Кому это выгодно? Возвращаясь к напечатанному: О дискуссионных материалах, связи с эпосом «Манас»//Кыргызстан маданияты. – 1988. – 30-июнь. **Кырбашев К.** Кызыл-Суулук кыргыздардын «Манасы»//Ала-Тоо. – 1988. – № 6. **Жумалиев К.** «Манас» эпосунун атеисттик жагы//Мугалимдер газетасы. – 1988. – 6-июль. **Кырбашев К.** Эпос «Манас»: Единство вариантов//Учитель Кыргызстана. – 1988. – 24 авг. **Мухаметханов Н.** «Феникс» – «Манас» жана Муктар Ауэзов: Элдик эпос жана казак жаауучусу жөнүндө//Ала-Тоо. – 1988. – № 8. **Салиев А.** «Манас» жана Саякбай Каралаев//Ала-Тоо. – 1988, – № 8. **Караев Ө.** «Манас» эпосунун жаралышы жана анын доору//Кыргызстан маданияты. – 1988. – 18-авг., 1-сент. **Макашева А.** Семетейчи Сейдене//Кыргызстан маданияты. – 1988. – 1-сент. **Абдыракунов Т.** Бээжин, Кангай кайда болгон: «Манас» эпосундагы топоним, этнонимдер тууралуу//Кыргызстан маданияты. – 1988. – 8-сент. «Манас» түркологнянын күзгүсүндө: Түркологдордун V Бүткүл союздук конференциясы. «Манас» эпосу боюнча симпозиуму//Сов. Кыргызстан. – 1988. – 14-сент.//Ленин туусу. – 15-сент. **Абдыракунов Т.** «Манас» эпосундагы «Көзкамандар окуясы» жана тарых чындыгы//Ала-Тоо. – 1988. – № 9. **Жакыпбеков А., Жусупов К.** Чоң казаттан: («Манас» кара сөздө)//Ала-Тоо. – 1988. – № 9. **Матенова Ж.** Кыргыздардын турак жайынын «Манас» эпосундагы чагылышы//Ала-Тоо. – 1988. – №9. **Бердибаев Р.** Эденитер элемінде//Алматы актами. – 1988. – 6-окт. **Омурбай Макелек.** Жусуп Мамай: Кытайлык кыргыз манасчысы ж-дө: Араб арибинен которгон И. Абдувалиев//Кыргызстан маданияты. – 1988. – 6-окт. **Кулиев Ю.** Бакулук манасчы бала//Аңгемелешкен Т. Сейитбеков//Сов. Кыргызстан. – 1988. – 20-дек. Баку ш. № 56 мектебинин 8-классынын окуучусу Ю. Кулиев м-н «Манас» эпосу м-н таанышкандыгы ж-дө кат аркылуу маек. **Сейитбеков Т.** Бакулук манасчы бала//Сов. Кыргызстан. – 1988. – 29-дек. **Асаналиев К.** «Манастан» – азыркы эпоско//Ала-Тоо. – 1988. – № 12. **Айдаркулов К.** Сведения о Баласагуне и других городах Чуйской долины в эпосе «Манас» (Красная речка и Бурана). – Ф.: Илим, 1988. **Hatto A. T.** Tradition and change in the Kirghiz Manas – epic in « Papers of Central Asia Conference, school of Oriental and African Stadies. – London, 1988.

1989. **Айдаркулов К.** Социальная структура «военной демократии» у киргизов по эпосу «Манас»//Исторические чтения: Тезисы, доклады и сообщений научной конференции, посвященный 75-летию академика Б. Дисамч., чл.-корр А. Г. Зимы. – Ф.: Илим, 1989. **Молдобаев И. Б.** «Манас» – эпосу тарыхый этнографиялык эстелик//Ала-Тоо. – 1989. – № 11. **Молдобаев И. Б.** Эпос «Манас» как источник изучения духовной культуры киргизского народа. – Ф.: Илим, 1989. – 152 с. **Молдобаев И. Б.** Эпос «Манас» как историко-этнографический источник//Сов. тюркология. (Баку). – 1989. – № 3. **Молдобаев И. Б.** Эпос «Манас» о монголоязычных народах//Цыбиковские чтения: Тезисы докладов и сообщений к Всесоюзной конференции. «Цыбиковские чтения 5». – Улан-Удэ.: 1989. **Молдобаев И. Б.** Эпос «Манас» о некоторых вопросах военной организации киргизов (гипотеза о применении отдельных животных в боях)//Актуальные вопросы археологии и этнографии Киргизии: Сб. статьей, – Ф.: 1989. **Каныкейдин Семетейге айткан насааты**: (үзүндү)//Ленинчил жаш. – 1989. – 29-апр. **Жусуп Мамай.** «Манас»: 1-китеп: «Семетей». – 2-бөлүм. – Шинжан эл басмасы, 1989. **Матикеев К.** Кыргыздардын Ала-Тоодон Алтайга сүрүлүшү//Кыргызстан маданияты. – 1989. – 17-авг. «**Семетей**»: Эпос / Саяк-

бай Каралаевдин варианты б-ча; Редколл. Ч. Айтматов ж. б., Сүрөтчүсү Т. Курманов. – Ф.: Адабият, 1989. – 2-китеп. – 342 б., 2 б.: ил. **Койгелдиев М.** (Казак мамлекет ун-тинин доценти) «Манас» жана эгиз элдин тарыхы//Кыргызстан маданияты. – 1989. – 5-янв. **Айдаров Ч.** Сагымбай залкар: Манасчы Орозбаков жөнүндө/ /Сов. Кыргызстан. – 1989. – 15-янв. Алиев С. «Манас» энциклопедиясы чыгат//Ленинчил жаш. – 1989. – 12-янв. **Токтогазиев Т.** Күмбөздөгү табышмактар//Кыргызстан маданияты. – 1989. – 19-янв. **Липкин С. Бухарин.** Сталин и «Манас»: Воспоминания переводчика эпоса «Манас» о полит, гонениях за перевод эпоса в 30-е годы//Огонек. – 1989. – № 2. **Адашбаев Т.** «Манас»: О киргизском эпосе «Манас»/ /Гулхан. – 1989. – № 1. Озбек тилинде. «Манас»: Отрывок из эпоса / Пер. с киргизского В. Солоухин//Лит. Кыргызстан. – 1989. – № 1. **Акматалиев А.** «Манас» монгол тилинде//Сов. Кыргызстан. – 1989. – 5-февр. **Болсуналиев Ч.** Манасчы жөнүндө укканым: С. Орозбаков жөнүндө//Кыргызстан маданияты. – 1989. – 23-февр. **Алиев С.** «Манастагы» мифтик түшүнүктөр//Ала-Тоо. – 1989. – №2. **Жумалиев К.** «Манас» эпосу аркылуу жаштарга атеисттик тарбия берүү//Мугалимдер газетасы. – 1989. – 29-март. **Сулайманов Т.** Алптарга айкел курулса: Манасчылар Сагымбай Орозбак уулу жана Саякбай Карала уулу жөнүндө//Кыргызстан маданияты. – 1989. – 6-апр. **Жунушев К.** Улуу манасчы Сагымбай Орозбак уулу жөнүндө сөз//Ысык-Көл правдасы. – 1989. – 12-апр. **Мурадымов Н.** Увлеченные «Манасом»: Об участниках перевода эпоса//Ленинский путь. – 1989. – 13 апр. **Ыбыкеев С.** Ч. Валиханов жазып алган «Манас» эпосундагы «Көкөтайдын ашы» варианты тууралуу айрым ойлор//Ысык-Көл правдасы. – 1989. – 27-апр. **Токтогазиев Т.** Манас атанын мазары// Ленинчил жаш. – 1989. – 29-апр. **Тургунбай Кылычбек**. Кыргыз адабиятындагы атактуу дастан: «Манас» эпосу жөнүндө / Уйгур тилинен которгон А. Каралаев// Ленинчил жаш. – 1989. – 1-май. **Жүндүбаева Н.** Залкарды залкар тааныган: Манасчы Сагымбай Орозбак уулу жөнүндө//Сов. Кыргызстан. – 1989. – 5-май. **Дор Реми**. «Манастын» Памирдеги үзүндүсү / Француз тилинен которгон Л. Строилов//Ала-Тоо. – 1989. – № 5. Лауде-Цнртаутас И. Кыргыз акын-ырчысы Сагымбай Орозбаков (1867 – 1930) жана «Манас» эпосу// Ала-Тоо. – 1989. – № 5. **Жусуп Мамай.** Куш келипсиз, манасчы ата!: Кытайдагы залкар манасчы Жусуп Мамай менен маек //Аңгемелешкен Т. Токтогазиев//Ленинчил жаш. – 1989. – 6-июнь. **Жусуп Мамай.** Алоокенин кыргыздарды чабышы: «Манас» эпосунан үзүндү / Араб арибинен көчүргөн А. Жакыпбеков//Кыргызстан маданияты. – 1989. – 8-июнь. **Сергеев В.** Чек арасы жок «Манас»//Фрунзе шамы. – 1989. – 8-июнь. Кытайдын Синьцзян университетинин доценти Чень-Сю-Синь (Чын-Шотун) м-н Жусуп Мамайдын Кыргызстанда болушу тууралуу маалымат кабар. **Жусуп Мамай**. «Манас» – баарыбызга бир ата...: Кытайлык белгилүү манасчы менен маек / Жазып алган Н. Жаркынбаев// Сов. Кыргызстан. – 1989. – 9-июнь. **Бобылев В**. «Манас» в ретроспективе: О киргизском народном эпосе//Комс. Киргизии. – 1989. – 14-июнь. **Момунов Н.** Манасчы из Китая: О сказителе киргизском народном эпосе// Комс. Киргизии – 1989. – 14 июнь. **Момунов Н.** Манасчы из Китая: О сказителе киргизского народного эпоса «Манас» Жусуп Мамай//Вечерний Фрунзе. – 1989. – 23-июнь;//Заря Ала-Тоо. – 1989. – 21 июнь. **Карасартов А.** Манасчы Жусуп Мамай//Кыргызстан пионери. – 1989. – 23 июнь. **Шаабай Азиз уулу**. Кытайлык манасчы ата Жусуп Мамай//Ала-Тоо таңы. – 1989. – 24-июнь**. Радлов В. В.** Бокмурун: Көкөтайдын ашы: Эпостон үзүндү / Басмага даярдаган К. Ботояров//Кыргызстан маданияты, – 1989. – 7-авг. **Саякбай**. Манастын туулушу: Эпостон үзүндү//Кыргызстан маданияты, – 1989. – 7-авг. **Ху**

Чжен Хуа, Реми Дор. Синьцзянь кыргыздарынын «Манасы»: Жусуп Мамайдан жазылып алынган эпостун кыскача мазмуну жөнүндө. //Француз тилинен которгон Л. Строилов//Ленинчил жаш. – 1989. – 12-авг. **Абдырахмаиов** Ыбрайым//Кыргызстан маданияты. – 1989. – 17-авг. Кыскача өмүр таржымалы берилген. **Алиев С.** Жаңы энциклопедия//Кыргызстан маданияты. – 1989. – 17-авг. Бектенов З. Эл оозунан жыйналган: «Манас» эпосу жөнүяде//Кыргызстан маданияты. – 1989. – 17-авг. **Бокмурун**: Көкөтөйдүн ашы: (Үзүндү) В. В. Радлов жазып алган «Манас» эпосунун вариантынан үзүндү; Басмага даярдаган К. Ботояров//Кыргызстан маданияты. – 1989. – 17-авг. **Жакыпбеков А., Жусупов К.** Чоң казаттан үзүндү: «Манас»: (Кара сөздө)//Кыргызстан маданияты. – 1989. – 17-авг. **Жапаров Ш.** Манас – Манас болгону//Кыргызстан маданияты. – 1989. – 17-авг. **Жусуп Мамай**. Манастын төрөлүшү: Эпостон үзүндү / Араб арибинен одарган А. Жакыпбеков//Кыргызстан маданияты. – 1989. – 17-авг. Кайыпов С. Кытай түркологу Ху Чжень Хуа «Манас» жөнүндө.// Кыргызстан маданияты. – 1989. – 17-авг. Келдибек Барыбоз уулу//Кыргызстан маданияты. – 1989. – 17-авг. Кыскача өмүр таржымалы ж-дө. **Осмонов А.** Сагымбай Орозбаков: Манасчы жөнүндө эскерүү//Кыргызстан маданияты. – 1989. – 17-авг. **Оторбаев Т.** Тарых жана мурас: «Манас» эпосунун жаралыш доору тууралуу пикир//Кыргызстан маданияты. – 1989. – 17-авг. **Сагымбай**. Манастын туулганы: Эпостон үзүндү//Кыргызстан маданияты. – 1989. – 17-авг. **Садыков Ж**. «Айкөл Манас»: (Драмадан үзүндү)//Кыргызстан маданияты. – 1989. – 17-авг. Тыныбек Жапы уулу//Кыргызстан маданияты. – 1989. – 17-авг. Кыскача өмүр таржымалы берилген. **Ху Чжень Хуа**. Кытайдагы кыргыздардын «Манасы» жөнүндө//Кыргызстан маданияты. – 1989. – 17-авг. **Шапак Рысмендеев**//Кыргызстан маданияты. – 1989. – 17-авг. Кыскача өмүр таржымалы ж-дө. **Чоюке Өмүр уулу**//Кыргызстан маданияты. – 1989. – 17-авг. Кыскача өмүр таржымалы ж-дө. **Тентимишев М.** Улуу манасчыга урматыбыз кандай?: С. Каралаевди эскерүү//Ленинчил жаш – 1989. – 24-окт. Молдобаев И. «Манас» эпосу – тарыхый-этнографиялык эстелик//Ала-Тоо. – 1989. – № 11.

1990. **Байбосунов А.** Донаучные представления о природе. – Ф.: Мектеп, 1990. «Манас» жана «Семетей» эпосторунун жаралуу мезгилиндеги кыргыздардын жаратылыш ж-дөгү түшүнүгү айтылат. «**Сейтек**»: Эпос /С. Каралаевдин варианты б-ча; Редколл. Ч. Айтматов ж. б. Сүрөтчүсү Т. Курманов; Түзүүчүлөр: Р. З. Кыдырбаева, А. Жайнакова. – Ф.: Адабият 1990. – 352 б. **Карасай уулу Х.** Саякбай уулунан «Манастын» жазылышы//Сов. Кыргызстан. – 1990. – 12-янв. **Ыбыкеев С.** «Манас» эпосундагы коомдук социалдык көз караш: Сагымбайдын варианты б-ча//Ала-Тоо таңы. – 1990. – 27-янв. Садыков Б. «Манас» эпосундагы кошок//Кыргызстан маданияты. – 1990. – 8-февр. **Жусуп Мамай:** Бар бололу, агайын журт!: Кытайлык манасчы Жусуп Мамай менен маек//Ала-Тоо. – 1990. – № 3. **Артыкбаев К.** Улуу эпостун экинчи өмүрү: «Сейтек» драмасы жөнүндө: Адабий сын//Ала-Тоо. – 1990. – № 3. **Айтымбетов О.** Улуу баатыр баяны: («Манас» эпосуна жаңыча көз караш// Ала-Тоо. – 1990. – № 3. – Уландысы бар. **Айтымбетов О.** Улуу баатыр баяны: «Манас» эпосуна жаңыча көз караш//Ала-Тоо. – 1990. – №4. – Уландысы бар. **Убукеев М.** Свет божественного вдохновения: Об сказителе эпоса «Манас» С. Каралаева//Вечерний Фрунзе. – 1990. – 1-май. «Манас» энциклопедиясы//Кыргызстан маданияты. – 1990. – 3-май. **Мекмет Иса Арал.** Советтер бирлигинде «Манас» дастанынын 1000 жылдыгын майрамдоо маселеси: «Түрк дүйнөсү тарыхы» журналы, 1987-ж. Журналдын № 6 санынан которгон И. Абдувалиев//Кыргызстан маданияты. – 1990. – 3-май. **Айтымбетов О.** Улуу баатыр баяны: («Манас» эпосуна жаңыча көз караш)//Ала-Тоо. – 1990. – № 5. **Жакыпбеков А.** «Манас»: Кара сөздө//Кыргызстан маданияты. – 1990. – 7-июнь. **Мамбеталиев У.** Айкөл аян берген: Манасчы Н. Сей-

драхман уулу жөнүндө//Ленинчил жаш. – 1990. – 12-июнь. Мамыров М. «Манасты» Валиханов жазганбы?//Фрунзе шамы. – 1990. – 13-июнь. **Алмамбеттин ата-теги:** «Манас» эпосу боюнча Бүткүл союздук симпозиумду утурлап / Абдыракунов филол. илимдеринин кандидаты//Фрунзе шамы. – 1990. – 16-июнь. **Жакыпбеков А.** «**Манас**»: Кара сөздө//Кыргызстан маданияты. 1990. – 7, 14, 17, 21-июнь. **Айтымбетов О.** «Манас» жана тарых//Кыргызстан маданияты. – 1990. – 28-июнь. **Алмамбет Оторбай уулу.** Баатырдык эпос «Манас» жөнүндө кыскача түшүнүк (Кытайчадан которулган)//Фрунзе шамы. – 1990. – 29-июнь. **Айтымбетов О.** Улуу баатыр баяны: «Манас» эпосуна жаңыча көз караш//Ала-Тоо. – 1990. – № 6. **Тыныбеков Актан.** Тыныбектин тарыхы: (Манасчы жөнүндө)//Ала-Тоо. – 1990. – № 6. Киргизский фольклор во Франции//Сов. Киргизия. – 1990. – 5 июль. «Манас» эпосу ж-а анын айтуучулары ж-дө. **Айтымбетов О.** «Манас» жана тарых// Кыргызстан маданияты. – 1990. – 5, 12-июль. **Абдыракунов Т.** Алмамбеттин ата-теги: «Манас» эпосу боюнча Бүткүл союздук симпозиумга карата//Фрунзе шамы. – 1990. – 16, 17, 18, 19, 20-июль. **Айтымбетов О.** «Манас» жана байыркы жазма санжыралар//Мугалимдер газетасы. – 1990. – 20-июль. **Жунушев К.** Улуу манасчы Сагымбай//Ала-Тоо. – 1990. – № 7. **Садыков Б.** «Манас» эпосундагы арман//Эл агартуу. – 1990. – № 7. **Айтымбетов О.** «Манас» жана тарых//Ленинчил жаш. – 1990. – 2-авг. **Акматалиев А.** Элимдин кош канаты: «Манас» эпосу жөнүндө//Фрунзе шамы. – 1990. – 30-авг. **Абдылдаев Э.** Эпостун алгачкы тарыхый негиздери: «Манас» эпосу жөнүндө//Фрунзе шамы. – 1990. – 10-сент. **Акбаров А.** Бээжин кайда?: «Манас эпосу жөнүндө// Фрунзе шамы. – 1990. – 11-сент. **Жакып Ж.** Ар тараптан изилдөө керек: «Манас» эпосун изилдөө жөнүндө//Сов. Кыргызстан. – 1990. – 12-сент. **Исмаилов О.** Башканы коюп «Манасты» айт...// Сов. Кыргызстан. – 1990. – 12-сент. **Садыков Б.** «Манастагы» каргыш//Фрунзе шамы. – 1990. – 12-сент. **Садыков Б.** «Манастын» архаикалык жанры//Сов. Кыргызстан. – 1990. – 12-сент. **Абыкан Ырысбек.** Атактуу дастан «Манас»//Фрунзе шамы. – 1990. – 13-сент. **Борбугулов М., Алиев С.** Рухий байлыгыбыздын энциклопедиясы: («Манас» энциклопедиясын чыгаруу жөнүндө)//Кыргызстан маданияты. – 1990. – 13-сент. **Караев Ө.** Илимий башат: «Манасты» изилдөө//Кыргызстан маданияты. – 1990. – 13-сент. **Кыдырбаева Р.** Окумуштуулар баш кошот... Тил жана адабият институтундагы «Манас» бөлүмүнүн башчысы Р. Кыдырбаева менен маек / Алып барган К. Калчакеев//Кыргызстан маданияты. – 1990. – 13-сент. **Мамыров М.** Байыркынын жомогу...: («Манас» эпосу жөнүндө)//Кыргызстан маданияты. – 1990. – 13-сент. **Тенишев Э.** «Манас» эпосунун жаралыш хронологиясы//Фрунзе шамы. – 1990. – 14-сент. **Убукеев М.** Исследуя «Манас»//Вечерний Фрунзе. – 1990. – 17-сент. **Ырысбек А.** Атактуу дастан «Манас»: Илимий изилдөө / Уйгур тилинен которгон А. Карасартов//Фрунзе шамы. – 1990. – 17-сент. **Исмаилов О.** «Манас» эпосунун муктаждыктары//Кыргызстан маданияты. – 1990. – 11-окт. **Мамытов С.** Бир кол жазманын тагдыры: Татар илимпозу Х. Фаизхановдун «Манас» эпосун изилдеген эмгектери жөнүндө//Фрунзе шамы. – 1990. – 16-окт. **Сардарбеков Б.** Семетейчи Сейдене эне: Токтогул району, Кара-Тектир айылы//Ленинчил жаш. – 1990. – 16-окт. **Тенишев Э.** Мера точности – столетие: По поводу тысячилетия эпоса «Манас» //Сов. Киргизия. – 1990. – 25окт. Иманкулов К. Туубузду туудай туталы: Манастын миң жылдык тоюн өткөрүүгө карата пикир//Фрунзе шамы. – 1990. – 2-нояб. **Момунов К.** «Манас» музейи кандай болууга тийиш?: Адабий-этнографиялык музей уюштуруу жөнүндө//Сов. Кыргызстан. – 1990. – 13-нояб. Абакиров Б. Манаска корук керекпи: Адабий-этнографиялык музейди уюштуруу проблемасы жөнүндө//Кыргызстан маданияты. – 1990. – 15-нояб. **Оторбаев Т.** «Манас» жана тарых//Кыргызстан маданияты. – 1990. – 13-дек. **Бегалиев С.** «Манас» эпосу көркөм чыгармабы же тарыхбы?//Мугалимдер га-

зетасы. – 1990. – 21-дек. **Нурбеков К.** Манастын күмбөзү жөнүндө учкай ой//Кыргызстан маданияты. – 1990. – 27-дек. **Hatto. A. T.** The Kirghiz and the Surrounding peaplez in mid – vinetheenth – Centery Kirghiz eric in «R. Dor. LAsie Central et aes voisins. – Paris, 1990.

1991. **Найманбай уулу Мукаш.** Каныкейдин Манаска аш бериши//Фрунзе шамы. – 1991. – 9-янв. Найманбай уулу М. Манастын ашы берилгенби?//Сов. Кыргызстан. 1991. – 17-янв. **Айкөл Манас жомогу:** Кара өзгө айландырып жазган К. Мамбетакунов// Жаш ленинчи. – 1991. – № 1. Уландысы бар. Манастын бабалары, Манастын туулушу ж-а бала чагы ж-дө. Айкөл Манас жомогуна да токтолгон. **Нурмамбетов Т.** Акындын аманаты: Акын К. Мамбетакуновдун //Айкөл Манас жомогуна жазган баш сөзү жөнүндө//Жаш ленинчил. – 1991. – № 1. **Үкүбаева Л.** Ашы берилген: Манастын ашы жөнүндө//Сов. Кыргызстан. – 1991. – 2 – 3-февр. **Кырбашев К.** Манасчы Уркаш Мамбеталиев// Кыргызстан маданияты. – 1991. – 14-февр. **Шериев А.** «Манас» эпосу жана титулдар//Мугалимдер газетасы. – 1991. – 18-февр. **Мурза Гапаров**. Манастын Кара-Тоого келиши: (Баткен айтышы)//Сов. Кыргызстан. – 1991. – 15, 19-февр. **Бейшеналиев Ш. Манастын ашы:** («Советтик Кыргызстан» газетасына жарыяланган макалаларга карата тактоо)//Сов. Кыргызстан. – 1991. – 9 – 10-февр. **Айкөл Манас жомогу**// Жаш ленинчи. – 1991. – №2. Уландысы бар. Башталышы журналдын № 1-санында. **Жакыпбеков А**. Балыкооз//Мурас. – 1991. – №2. **Калчакеев К.** «Манас» эпосунун түштүк варианттарынан: (Манасчы Д. Ташмат уулунун айтуусунун өзгөчөлүгү жөнүндө).//Эл агартуу. – 1991. – № 2. **Айкөл Манас жомогу**// Кырчын. – 1991. – № 3. Уландысы бар. Башталышы журналдын № 1, 2-сандарында. Манастын төрөлүшү / Уркаш Мамбеталиевдин айтуусунда; Басууга даярдаган Р. Сарыпбеков//Мурас. – 1991. – № 3. **Амантур Абдырасул**. «Манас» Кытайда, «Манас» – кыргыз сыймыгы: «Манастын» эки бөлүгүнүн басмадан чыккандыгына карата: Кытайлык авторлордун «Манас» жөнүндө жазгандары//Бишкек шамы. – 1991. – 4-апр. **Жакыпбеков** А. «Манас» – менин ыйыгым...» (Жазуучу менен маек//Алып барган Ө. Төлөбеков)//Кыргыз туусу. – 1991. – 6-апр. **Асаналиев Ү.** Күмбөзгө күйгөн жан барбы, же «Манас» корук музейи кандай абалда?//Жаштык жарчысы. – 1991. – 9-апр. **Жуманаалы А.** Баатырдын арбагы жылоолосун: (Манастын 1000 жылдыгына карата)//Жаштык жарчысы. – 1991. – 20-апр. **Сайнап байбиче**: Сагымбай улуу адам эле: Эскерүү / Кадыркулова К.//Мурас. – 1991. – № 4. **Базарбаев Ч., Уйлубаева А. Айкөл Манас:** (Кыргыз драма театрында коюлган спектакль жөнүндө)//Кыргызстан маданияты. – 1991. – 2-май. **Керималиев К.** Кумга сиңген издер же Келдибек манасчы жөнүндө учкай кеп//Жаштык жарчысы. – 1991. – 26-дек.

1992. **Боронов А.** «Манас» эпосундагы салттар//Мурас. – 1992. – № 1. Закиров С. Кыргыздар колдонгон жазуулар// Мурас. – 1992. – № 1. (Уландысы келерки санда). **Токторбаев М.** Тообо, экинчисин да жолуктурдум («Манас» реалдуу киши эмес» деген макалага пикир)//Бишкек шамы. – 1992. – 10-янв. **Тыныстанов К.** 1935-жылы «Манас» эпосу боюнча өткөрүлгөн конференцияда жасалган доклад//Кыргыз маданияты. – 1992. – 16-янв. **Болжурова И.** Страсти вокруг «Манаса»//Лит. Кыргызстан. – 1992. – № 1. **Арып Жеңишбек.** Азырынча Америка ачуубу? же Абдыкадыровго ачык кат: / газетанын № 14 санына жарыяланган «Манас» токмоктуктарга да таандык деген макаласына карата//Кыргыз туусу. – 1992. – 17-март. **Айтымбет Орозбек.** «Манас» – 2000! («Манастын» юбилейин өткөрүүгө карата пикир айтылат)//Эркин Тоо. – 1992. – 31-март. **Тойчубек тегин. Каяшага менин жообум («Манас» эпосунун тегерегиндеги талаш-тартыш маселе)**//Кыргыз Туусу. – 1992. – 10-апр. **Айтымбет О.** Яростно утверждаю: «Манасу» – 2000 лет! (О доводах писателя об эпосе «Манас»)//Свободные горы. – 1992. – 18-апр. **Айтымбет Орозбек.**

Дастан жайын казган билет (Манастын 1000 жылдыгын өткөрүүгө карата жазуучунун ой-пикири)//Эркин Тоо. – 1992. – 25-апр. **Жирков А. В.** Е. В. Поливанов – «Манасты» орусчага которгон//Кыргыз Туусу – 1992. – 5-май. **Айдарова Д.** Манастын мааракеси качан?// Кыргыз руху. – 1992. – 13-май. Кыргыз Республикасынын президенти А. Акаевге, Кыргыз Мамлекетинин Жогорку Кеңешинин Төрагасы М. Шеримкуловго, Кыргыз Республикасынын Премьер-министри Т. Чынгышевге (Манастын 1000 жылдыгына карата даярдык көрүүгө Талас областынын эмгекчилеринин сунушу)//Кыргыз Туусу. – 1992. – 16-май. **Кадырбек Култай**. Летопись кыргызского народа: Навстречу 1000 летию Манаса//Таласский вестник. – 1992. – 22-май. **Акматов Б.** «Манас» кыргыздын улуттук дини //Асаба. – 1992. – 18-июнь. **Боркеев Б. К.** Манастан аянба, калайык! («Манас» эпосунун 1000 жылдыгын белгилөө боюнча телемарофон өткөрүү боюнча чыгармачыл топтун жетекчисинин маеги)//Эркин Тоо. – 1992. – 20-июнь. **Год «Манаса»** – 1995-й: / Информация//Веч. Бишкек. – 1992. – 24 июнь. Кадырбек Култай. Рождение и детство Манаса: К 1000 летию «Манаса»//Таласский вестник. – 1992. – 26 июнь. О подготовке и проведении 1000 летия эпоса «Манас»: Указ Президента Республики Кыргызстан. 26 июня 1992 г. //Слово Кыргызстана. – 1992. – 30 июнь. **Состав национального организационного комитета** по подготовке и проведении 1000 летия эпоса «Манас»//Слово Кыргызстана. – 1992. – 30 июнь. **Тажиева Г.** Мудрость для жизни: (Об устном народном творчестве кыргызов) //Адам жана табият (Экология). – 1992. – № 6 – 7. **Түрк тууларынын белгилери:** «Манас» эпосунун 1000 жылдык мааракесине карата//Нур. – 1992. – № 3. **Баалуу китеп:**/«Ала-Тоо» журналы өз сериясынан баалуу салым катары «Улуу манасчы Сагымбай» китебин жарыкка чыгарды//Эркин Тоо. – 1992. – 9-июль. **Жакыпбеков А. Манас мааракеси**: Алгы сөз//Кыргыз маданияты. – 1992. – 9-июль. «**Манас**» эпосунун 1000 жылдыгына даярдык көрүү жана өткөрүү тууралуу Кыргыз Республикасынын Президентинин Указы//Кыргыз маданияты. – 1992. – 9-июль. **Кадырбек Култай**. Детство баатыра: К 1000 летию «Манас» // Таласский вестник – 1992. – 3, 10 июль. Залкар манасчы Сагымбай Орозбак уулунун 125 жылдык мааракесине карата манасчылардын республикалык кароо-сынагынын жобосу//7 күн- – 1992. – 11-июль. **Сарыпбеков Р.** Залкарлардын залкары: (Сагымбай Орозбаковдун туулган күнүнүн 125 жылдыгына карата)//Бишкек шамы. – 1992. – 15-июль. **Жолдошбек уулу Абдыкерим.** Инди элинин «Манасы» барбы?: Манас мааракесине//Кыргыз маданияты. – 1992. – 16-июль. Отметить скромно, но достойно: (О подготовке Юбилейных торжеств, посвящ. 125 летию С. Орозбакова)/ /Слово Кыргызстана. – 1992. – 17 июль. **Кадырбек Култай.** Как Бай брата Жакыпа искал?: К 1000 летию «Манаса»//Таласский вестник – 1992. – 18 июль. **Помаскин Б.** Где ты был батыр? Тысячу лет...: (О опере вокруг тысячилетия эпоса «Манас»)/ /Вечерний Бишкек. – 1992. – 22 июль. **Залкар манасчы Сагымбай Орозбак уулунун** 125 жылдык мааракесине карата манасчылардын республикалык кароо-сынагынын жобосу//Кыргыз Туусу. – 1992. – 28-июль. **Токторбаев С.** Чоң казат: (Манастын 1000 жылдыгына карата)//Ош жаңырыгы. – 1992. – 28-июль. **Кадырбек Култай**. Поражение Нескары: К 1000 летию «Манаса»//Таласский вестник. – 1992. – 31 июль. **Кадырбек Култай**. Избрание Манаса ханом//Таласский вестник. – 1992. – 8 авг. **Самтыр Садыр.** Талас жөнүндө талаш; / «Манас» эпосунда айтылган Талас жөнүндө пикир// Асаба. – 1992. – 9-авг. **Алымбаев А.** Манас, Манас болгону: / Манастын 1000 жылдыгын белгилөө тууралуу / Кыргыз руху. – 1992, – 12-авг. **Мамыров М.** Улуу сөзгө миң жылбы?: Манас мааракесине//Кыргыз маданияты. – 1992. – 13-авг. **Кадырбек Култай.** Жакып: Кочевать на Ала-Тоо: Победа над Текес ханом: 1000 летию «Манаса» //Таласский вестник. – 1992. – 15-авг. **Макешов К.** Жаш

манасчы: (У. Мамбеталиев жөнүндө)//Аалам. – 1992. – 15-авг. **Кадырбек Култай**. Поход продолжается: (К 1000 летию «Манаса»)//Таласский вестник. – 1992. – 25 авг. **Кадырбек Култай.** Разгром Акунбешим паши: Перекочевка на Ала-Тоо: К 1000 летию «Манаса» //Таласский вестник. 1992. – 29 авг. **Бөдөшова Н.** Айың менен күнүндүн тирөөсүнөн бүткөндөй: (Манасчы С. Орозбак уулунун туулган күнүнө 125 жыл//Бишкек шамы. – 1992. – 12-сент. **Акматов Б.** «Манас» кыргыздын улуттук дини//Мугалимдер газетасы. – 1992. – 22-сент**. Жирков А.** Я полководцем чтил тебя... Первые пер. «Манаса» на стр. нашей газеты: К 1000 летию «Манаса»//Слово Кыргызстана. 1992. – 26 сент. Манасчы Сагымбай Орозбак уулунун 125 жылдыгына карата. (Ред. макала)//Ош жаңырыгы. – 1992. – 1-окт. **Манас атадан аянба, Калайык**) («Манас» эпосунун даңазалуу мааракесине карата Манас атанын эсебине миллиондогон сомдор түшүп жатат).//Эркин Тоо. – 1992. – 2-окт. **«Манас» сабагы окулуп жатат** (Токмок аймагындагы Арал орто мектебинде)//Эркин Тоо. – 1992. – 2-окт. **Насырынбү Сагымбай кызы.** Сагымбайдан туяк бар//7 күн. – 1992. – 5-окт. **Калчакеев К.** «Манастын» түштүк варианттары//Бишкек шамы. – 1992. – 7-окт. **Жеңишбек Чынай уулу.** Оо калайык, Манас атабыздан аянбайлы! (Талас дубандык мамлекеттик акимдигинин социалдык-маданий маселелер боюнча башкы аткаруучу Жеңишбек Чынай уулу менен «Манас» эпосунун 1000 жылдык мааракесине карата жасалып жаткан иштер жөнүндө маек. Маектешкен Аман Көчөрбай уулу)//Эркин Тоо. – 1992. – 9-окт. Жамгырчиева Г. «Манас» эпосу: С. Орозбаковдун вариантындагы айрым бөтөнчөлүктөр// Ош жаңырыгы. – 1992. – 10-окт. **Сатай уулу Б.** Санжыралуу манасчы//Теңир Тоо. – 1992. – 10-окт. **Обозканов А.** Теңдешсиз (Улуу манасчы Сагымбай Орозбак уулунун 125 жылдыгына)//Кыргыз маданияты. – 1992. – 15-окт. **Усубалиев Т.** «Манас» эпосу – кыргыз элинин асыл кенчи//Кыргыз Туусу. – 1992. – 10, 13, 15-окт. **Бектенов З.** Өз көзүн көрбөсөк да... («Манас» эпосу Сагымбайдын вариантында)//Кыргыз туусу. – 1992. – 17-окт. **Кенчиев Ж.** Керемет инсан... (Манасчы Сагымбай Орозбак уулу жөнүндө)//Кыргыз туусу. – 1992. – 17-окт. **Керималиев К.** Устаты экен Келдибек (Сагымбайдын устаты Келдибек манасчы тууралуу)//Кыргыз туусу. – 1992. – 17-окт. **Өмүрбаев С.** Ата мурасынын туу чокусу («Манас» эпосу)//Кыргыз туусу. – 1992. – 17-окт. **Өмүрбаев С.** Алп Манас жана алп манасчы (Залкар манасчы Сагымбай Орозбак уулунун туулган күнүнө 125 жыл)//Бишкек шамы. – 1992. – 17–20-окт. **Чыңгышев Т. Ы.** Алп манасчынын аалымы (Улуу манасчы Сагымбай Орозбак уулунун 125 жылдык мааракесине карата)//Кыргыз туусу. – 1992. – 17-окт. **Кененсары А.** Эпостун топономикасы жөнүндө сөз// Талас турмушу. – 1992. – 20-окт. Манас жүрүшү (Манастын мааракесине карата чоң жүрүш уюшулганы турат)//Кыргыз руху. – 1992. – 21-окт. Манастан аянба, калайык! (Манастан аянба, калайык) деген теле жарышы жөнүндө)//Эркин Тоо. – 1991. – 21-окт. **Чоротегин Т.** Манасчы Сагымбайдын мааракеси//Эркин Тоо. – 1991. – 21-окт. Рухий дүйнөбүздүн туу чокусу («Манас» эпосунун 1000 жылдыгына карата)//Кыргыз Туусу. – 1992. – 22-окт. **Көчөрбай уулу А.** Пейилиңден кагылайын, кыргызым-ов//Эркин-Тоо. – 1992. – 24-окт. **Көчөрбай уулу А.** Той, тойдон кийинки ой//Талас турмушу. – 1992. – 24-окт. **Оторбаев Т.** Манастын туусу кандай болгон?//Талас турмушу. – 1992. – 24, 27-окт. **Чекиров А.** Манасчынын мааракеси (Сагымбай Орозбак уулунун 125 жылдык мааракеси)//Кыргыз маданияты. – 1992. – 29-окт. **Акматов Б.** Элдик чыгарма – биздин тарыхыбыз//Ош жаңырыгы. – 1992. – 5-ноябрь. **Сыдык уулу Шаршенбек** (Кытайлык кыргыз). Баа жеткис элдик энциклопедия//Кыргыз туусу. – 1992. – 19-нояб. **Мамытов С.** «Манас» – Кыргызский героический эпос в мировой культуре//Слово Кыргызтан – 1992. – 26-дек.

Түзгөн: С. *Ишенов*

Кыргыз Улуттук Илимдер Академиясынын фондусундагы кол жазмалар

1922. **Орозбаков С.** «Манас»: Манастын биринчи казаты / К. Мифтаков биринчи жазып алган тексттен (түп нуска жоголгон) көчүрүлүп алынган. – КФ. – 536, 537, 538, 539, 200 (1119 – а)-инв. – 17836 сап. Араб, кийин латын ариби м-н жазылган. **Орозбаков С.** «Манас»: Манастын балалык жана жигитчилик чагы, 201-инвентардан көчүрмө / Көчүргөндөр С. Сооронбаев, А. Жусупов. – КФ. – 203 (1789)-инв. – 28644 сап. Араб ариби м-н жазылган. **Орозбаков С.** «Манас»: Манас баатыр Текес, Көл, Чүй, Талас, Ат-Башы, Нарын жерлерин каратканы / Жыйноочу Ы. Абдрахманов. – КФ. – 204-инв. – 24500 сап. Араб ариби м-н жазылган.

1923. **Орозбаков С.** «Манас»: Манас кыргыздарды Алтайдан Ала-Тоого көчүргөнү / Жыйноочу Ы. Абдрахманов. – КФ. . – 205-инв. – 19840 сап. Араб ариби м-н жазылган.

1924. **Орозбаков С.** «Манас»: Манас баатырдын Алоокени каратканы; Алмамбет баатырдын жомогу / Жыйноочу Ы. Абдрахманов. – КФ. – 206 (1792)-инв. – 28195 сап. Араб ариби м-н жазылган. **Орозбаков С.** «Манас»: Манас баатырдын Атемирдин кызы Каныкейди алганы; Манастын Колка манд ар деп аталган тууган-дарынын келиши (Жыйноочу Ы. Абдрахманов. – КФ. – 206 (1792)-инв. – 23950 сап. Араб ариби м-н жазылган. **Орозбаков С.** «Манас»: Чоң чабуул / Жыйноочу Ы. Абдрахманов. – КФ. – 208 (1794)-инв. – 16384 сап. Араб ариби м-н жазылган. **Орозбаков С.** «Манас»: Көкөтөйдүн ашы (Жыйноочу Ы. Абдрахманов. – КФ. – 209 (1795)-инв. – 13644 сап. Араб ариби м-н жазылган.

1925. **Орозбаков С.** «Манас»: Чоң чабуул / Жыйноочу Ы. Абдрахманов. – КФ. – 210 (1796)-инв. – 21640 сап. Араб ариби м-н жазылган. **Тыныбеков А.** «Семетей» / Жыйноочу **А. Тыныбеков**. – КФ. – 986-инв. – 185 б. Араб ариби м-н жазылган.

1926. **Орозбаков С.** «Манас»: Кичи чабуул / Жыйноочу Ы. Абдрахманов. – КФ. – 211 (1797)-инв. – 11507 сап. Араб ариби м-н жазылган.

1927. **Сарыков Ж.** «Сейтек»: Биринчи бөлүм / Жыйноочулар: О. Мамырканов, Ы. Жаркынбаев. – КФ. – 884-инв. – 173 б. Араб ариби м-н жазылган. **Сарыков Ж.** «Сейтек»: Экинчи бөлүм / Жыйноочулар О. Мамырканов, Ы. Жаркынбаев. – КФ. – 885-инв. – 198 б. Араб ариби м-н жазылган.

1928. **Тоголок Молдо.** «Семетей» / Жыйноочу К. Мифтаков. – КФ. – 1027-инв. – 8 б. Араб ариби м-н жазылган.

1933. **Сазанов Б.** «Семетей»: Семетейдин бала чагы / Жыйноочу К. Бейшенбаев. – КФ. – 1111-а.-инв. – 472 б. Латын ариби м-н жазылган.

1934. **Тоголок Молдо.** «Семетей»: Семетейдин Чынкожо, Толтойду жеңгени. Айчүрөктү алганы / Жыйноочу К. Мифтаков. – КФ. – 839-инв. – 421 б.

1935. **Мусулманкулов М.** «Манас»: Чоң казат (үзүндү) /Жыйноочу К. Кыдырбаева. – КФ. – 76 (897)-инв. – 4536 сап. **Мусулманкулов М.** «Семетей»: Семетейдин Айчүрөктү алышы / Жыйноочу К. Кыдырбаева. – КФ. – 902-инв. – 401 – 500 б; – 903-инв. – 501–600 б. **Мусулманкулов М.** «Семетей» / Жыйноочу К. Кыдырбаева. – КФ. – 898-инв. – 100 б. **Мусулманкулов М.** «Семетей»: Семетейдин Таласка келиши / Жыйноочу К. Кыдырбаева. – КФ. – 899-инв. – 200 б; – 900-инв. – 201–300 б; – 901-инв. – 301–400-б. **Мусулманкулов М.** «Семетей»: Семетейдин Айчүрөктү алышы / Жыйноочу К. Кыдырбаева. – КФ. – 902-инв. – 401–500 б; – 903-инв. – 501 – 600 б. **Мусулманкулов М.** «Семетей» / Жыйноочу К. **Кыдырбаева.** – КФ. – 904-инв. – 601 – 700 б.

1936. **Мусулманкулов М.** «Семетей» / Жыйноочу К. Кыдырбаева. – КФ. – 905-инв. – 701–800 б. – 906-инв. – 801–900 б; – 907-инв. – 901–998 б; – 908-инв. – 999–

1128 б; – 909-инв. – 62 б; – 910-инв. – 63–155 б. **Каралаев С.** «Манас»: Манастын бала чагы / Жыйноочу К. Жумабаев. – КФ. – 90 (911)-инв. – 5082 сап. Латын ариби м-н жазылган. Каралаев С. «Семетей» / Жыйноочу Ш. Ирисов. – КФ. – 925-инв. – 202 б; – 926-инв. – 400 б; – 927-инв. – 600 б; – 928-инв. – 562 б. **Каралаев С.** «Семетей»: 1–4 том / Жыйноочу Ы. Абдрахманов. – КФ. – 929-инв. – 508 б; – 930-инв. – 501 б; – 931-инв. – 500 б; – 932-инв. – 500 б. **Каралаев С.** «Семетей»: Көкөтөйдүн ашы / Жыйноочу Ы. Абдрахманов. – КФ. – 933-инв. – 266 б; – 934-инв. – 180 б; – 935-инв. – 181–325 б. **Каралаев С.** «Семетей»: Семетей менен Коңурбайдын урушу / Жыйноочу К. Жумабаев. – КФ. – 937-инв. – 149–328 б; – 938-инв. – 329–495 б; – 939-инв. – 496 – 693 б; – 940-инв. – 355 б; – 941-инв. – 356 – 575 б; – 942-инв. – 576–956 б; – 943-инв. – 200 б; – 944-инв. – 201–399 б; – 945-инв. – 400 – 533 б; – 946-инв. – 534 – 757 б; – 947-инв. – 758–879 б: – 948-инв. – 880–1000 б; – 949-инв. – 149 б; – 950-инв. – 150–360 б; – 951-инв. – 361 – 600 б; – 952-инв. – 602–710 б; – 953-инв. – 711 – 914 б. **Кожеков Ж.** «Семетей»: Каныкейдин Букарга качып барганы / Жыйноочу К. Мифтаков. – КФ. – 842-инв. – 162 б; – 843-инв. – 163–349 б. **Кочукеев Д.** «Семетей»: Семетейдин Акшумкарды издеп Үргөнчкө жөнөгөнү. **Кожеков Ж.** «Семетей»: 2-том / Жыйноочу К. Мифтаков. – КФ. – 844-инв. – 350–538 б. Кожеков Ж. «Семетей»: Семетейдин Бейжинге казаты / Жыйноочу К. Мифтаков. – КФ. – 847-инв. – 160 б; – 848-инв. – 161–300 б. **Кожеков Ж.** «Семетей»: Семетейдин атасы Манастан калган элди башкарганы / Жыйноочу К. Мифтаков. – КФ. – 849-инв. – 301–469 б. **Рысмендеев Ш**. «Семетей»: Каныкей Семетейди Букарга карай ала качканы. / Жыйноочу О. Кыштообаев. – КФ. – 865-инв. – 168 б; – 866-инв. – 169–368 б; – 867-инв. – 369–560 б; – 868-инв. – 102 б; – 869-инв. – 201 б; – 870-инв. – 202–573 б; – 871-инв. – 252 б. **Рысмендеев Ш.** «Семетей» / Жыйноочу Б. Ташымов. – КФ. – 872-инв. – 37 б. **Рысмендеев Ш.** «Семетей»: 1) Семетейдин өлүшү; 2) «Сейтек» / Жыйноочу Ибраимов. – КФ. – 873-инв. – 523 б. **Рысмендеев Ш.** «Семетей»: 2-том. – КФ. – 1086-инв. – 279 б. Жаны ариб м-н жазылган. **Рысмендеев Ш.** «Семетей»: 3-том. – КФ. – 1087-икв. – 280 – 444 б. Латын ариби м-н жазылган. **Рысмендеев Ш.** «Семетей»: 4-том. – КФ. – 1088-инв. – 427 б. Жаңы ариб м-н жазылган. **Рысмендеев Ш.** «Семетей»: 5-том. – КФ. – 1088[а]-инв. – 8953 сап, 358 б. Жаңы ариб м-н жазылган. **Тоголок Молдо.** «Семетей»: I-бөлүм / Жыйноочу К. Мифтаков. – КФ. – 838-инв. – 234 б.

1937. **Кожеков Ж.** «Семетей»: Семетейдин Таласка жөнөгөнү (уландысы) / Жыйноочу К. Мифтаков. – КФ. – 845-инв. – 539–772 б; – 846-инв. – 773–1005 б. **Сарыков Ж**. «Семетей», – КФ. – 874-инв. – 345 б; – 875-инв. – 346–713 б; – 876-инв. – 714–1036 б; – 877-инв. – 1037 – 1368 б; – 878-инв. – 1369 – 1689 б. **Сарыков Ж.** «Семетей»: Семетей Коңур-байдан атасы Манастын кунун кууган урушу. – КФ. – 881-инв. – 512 б.

1938. **Рысмендеев А.** «Семетей»: Семетей менен Чынкожонун жоолашканы / Жыйноочулар И. Мусаев, Ч. Иманкулов. – КФ. – 971-инв. – 545 б. **Сазанов Б.** «Семетей»: I-бөлүк / Жыйноочу Б. Токтогулов. – КФ. – 979-инв. – 610 б. Өмүрзаков «Семетей» / Жыйноочу И. Мусаев. – КФ. – 987-инв. – 149 б.

1939. **Кожеков Ж.** «Семетей» / Жыйноочу Абаев, Огонбаев. – КФ. – 850-инв. – 101–200 б; – 851-инв. – 201–300 б. **Кожеков Ж.** «Семетей»: Айчүрөк / Акишев. – КФ. – 853-инв. – 434–634 б. **Кожеков Ж.** «Семетей»: Айчүрөк (уландысы) / Жыйноочу Огонбаев. – КФ. – 852-инв. – 301 – 433 б; – 854-инв. – 635–835 б; – 855-инв. – 836 – 1097 б; – 856-инв. – 1098–1399 б. **Кожеков Ж.** «Семетей»: Айчүрөк / Жыйноочу Малабаев. – КФ. – 857, 858-инв. – 1400 – 1711 б. **Кожеков Ж.** «Семетей»: Семетей менен Чынкожонун жоолашкан себеби. – КФ. – 860-инв. – 88 б. **Сарыков Ж.**

«Семетей»: I-бөлүм. – КФ. – 879-инв. – 902 б; – 880-инв. – 903–1018 б. **Сарыков Ж**. «Семетей». – КФ. – 882-инв. – 44 б; – 883-инв. – 342 б.

1940. **Каралаев С.** «Семетей»: Семетейдин Чынкожо, Токтой менен урушу / Жыйноочу Малабаев. – КФ. – 860-инв. – 284 б. **Каралаев С.** «Сейтек»: I-бөлүк. КФ. – 954-инв. – 101 б. **Каралаев С.** «Сейтек»: 2–6-бөлүк. – КФ. – 955-инв. – 102 – 216 б; – 956-инв. – 372 б; – 957-инв. – 267 б; – 958-инв. – 953–1222 б; – 959-инв. – 1223–1427 б. **Сазанов Б.** «Семетей» : Семетейдин Шаатемирге кайындап Чачыкейди алган жери / Жыйноочу М. Багышев. – КФ. – 980-инв. – 66 б.

1941. **Сазанов Б.** «Семетей»: Семетейдин Айчүрөктү талашып Чынкожо, Толтой менен болгон урушу / Жыйноочулар М. Багышов, Т. Абдраков. КФ. – 981-инв. – 326 б. **Сазанов Б.** «Семетей» / Жыйноочу Т. Абдраков. – КФ. – 982-инв. – 327–725 б; – 983-инв. – 726–1216 б; – 984-инв. – 1217–1613 б; Тоголок Молдо. «Семетей»: Семетейдин өлүшү / Жыйноочу К. Мифтаков. – КФ. – 840-инв. – 275 б. **Тоголок Молдо.** «Семетей»: Семетейдин Коңурбай менен болгон урушу. 6-бөлүм / Жыйноочу К. Мифтаков. – КФ. – 841-инв. – 417 б. **Тоголок Молдо**. «Семетей»: 5-т. – I-бөлүм. – КФ. – 1072-инв. – 6630 сап, 220 б. Латын ариби м-н жазылган. **Тоголок Молдо.** «Семетей»: 1-т. – 4-бөлүм. – КФ. – 1074-инв. 13025 сап, 220 б. Латын ариби м-н жазылган; 2-т. – 1075-инв. – 7555 сап, 293 б. Латын ариби м-н жазылган; 3-т. – 1-бөлүм. – 1076-инв. – 12500 сап, 501 б. Латын ариби м-н жазылган. **Тоголок Молдо.** «Семетей»: 5-т. – I-бөлүм. – КФ. – 1078-инв. – 9366 сап, 348 б. Латын ариби м-н жазылган.

1942. **«Семетей»:** 1-китеп. – КФ. – 1683-инв. – 306 б. Жаңы ариб м-н жазылган. «**Семетей**»: Семетейдин Таласка биринчи келиши. – 2-китеп. – КФ. – 1680-инв. – 325 – 610 б. Жаңы ариб м-н жазылган. «**Семетей**»: 1-китеп. – КФ. – 1680-инв. – 319 б. Жаңы ариб м-н жазылган. «Семетейдин Таласка биринчи келиши. – 2-китеп. – КФ. – 1683-инв. – 325–610 б. Жаңы ариб м-н жазылган. «**Семетей**»: 2-китеп. – КФ. – 1683-инв. – 1683 сап. «**Семетей**»: Семетейдин Чүрөккө жолукканы. – 3-китеп. – КФ. – 1680-инв. – 611–832 б. Жаңы ариб м-н жазылган. «**Семетей**»: Карагулга Семетейдин алдатканы. – 4-китеп – КФ. – 1683-инв. – 834 – 1054 б. Жаңы ариб м-н жазылган.

1943. **Каралаев С.** «Сейтек»: 7-бөлүк – КФ. – 960-инв. – 1683–2022 б.

1944. **Мусулманкулов М.** «Манас»: Манас Алооке канды алганы. / Жыйноочу Ы. Абдрахманов. – КФ. – 64 (885)-инв. – 38992 сап. **Мусулманкулов М.** «Манас»: Манастын бала чагы / Жыйноочу С. А. Байсалов. – КФ. – 65 (886)-инв. – 4298 сап. **Мусулманкулов М.** «Манас»: Манастын жигит чагы / Жыйноочу С. А. Байсалов. – КФ. – 66-инв. – 9950 сап. **Мусулманкулов М.** «Манас»: Манастын Ала-Тоого жортуулдары/Жыйноочу С. А. Байсалов. – КФ. – 67 (888)-инв. – 2300 сап. **Мусулманкулов М.** «Манас»: Манастын Алтайдан Ала-Тоого көчкөнү / Жыйноочу А. Тайгүрөңов. – КФ – 68 (889)-инв. – 3664 сап. **Мусулманкулов М.** «Манас»: Манастын Шоорук кан менен урушу жана Алмамбеттин келиши / Жыйноочу А. Тайгүрөңов. – КФ. – 70 (891)-инв. – 7651 сап. **Мусулманкулов М.** «Манас»: Манастын Каныкейди алганы / Жыйноочулар Ы. Абдрахманов, А. Тайгүрөңов. – КФ. – 71 (892)-инв. – 7825 сап. **Мусулманкулов М.** «Манас»: Чоң казат / Жыйноочу А. Тайгүрөңов. – КФ. – 72 (893)-инв. – 6916 сап; – 73 (894)-инв. – 3477 сап.

1945. **Валитова А. А.** Джаангир-ходжа в эпосе и в истории: Машинкеге басылган түрдө КФда сакталып турат. **Каралаев С.** «Сейтек»: 8–9–10-бөлүктөр. – КФ. – 961-инв. – 2023–2200 б; – 962-инв. – 2201–2320 б; – 963-инв. – 2321–2462 б. **Мусулманкулов М.** «Манас»: Манас баатырдын кичи казаты / Жыйноочу А. Тайгүрөңов. – КФ. – 74 (895) инв. – 1313 сап; – 95 (89б)-инв. – 3624 сап. **Рахматуллин К.**

«Манас» Сагымбая Орозбакова и Саякбая Каралаева (сравнение содержание двух вариантов): Машинкеге басылган түрдө КФда сакталып турат. **Рысмендеев А.** «Семетей»: Чынкожо, Толтой Акунканды камап жаткан жери / Жыйноочу С. Медетов. – КФ. – 970-инв. – 27 б. **Тойчубеков А.** «Семетей» 1-бөлүк. – КФ. – 994-инв. – 190 б.

1946. **Каралаев С.** «Сейтек»: ll-бөлүк. – КФ. – 964-инв. – 2463–2650 б. **Каралаев С.** «Сейтек»: Сейтек менен Акжолтойдун перинин кыздарына үйлөнүшү (уландысы). – КФ. – 965-инв. – 190 б; – 966-инв. – 191–387 б. **Кожеков Ж.** «Семетейдин» сюжети. – КФ. – 1116-инв. – 161 б; – 1117-инв. – 88 б. Семетей менен Бакайдын Жакыпка жолугушу: 3-бөлүк. – КФ. – 1098-инв. – 42–126 б. **Рысмендеев А.** «Семетей» / Жыйноочу Ч. Иманкулов. – КФ. – 972-инв. – 211 б. **Рысмендеев А.** «Семетей»: Көкөтөйдүн ашы. Чынкожо, Толтойдун Семетейден жеңилген жери / Жыйноочу И. Бошкоев. – КФ. – 973-инв. – 212–437 б; **Рысмендеев Ш.** «Семетейдин» сюжети – КФ. – 1118-инв. – 173 б. – 1119-инв. – 1116. Сазанов Б. «Семетей» / Жыйноочу А. Чоробаев. – КФ. – 985-инв. – 246 б. Сарыков Ж. «Семетейдин» сюжети: l-бөлүк. – КФ. – 1111-инв. – 150 б; – 1112-инв. – 129 б. **Тоголок Молдо.** «Семетейдин сюжети. – КФ. – 1120-инв. – 213 б. **Тоголок Молдо**. «Семетей», «Сейтектин» жалпы сюжети. – КФ. – 1121-инв. 125 б. **Тойчубеков А**. «Семетей»: 2-бөлүк / Жыйноочу Ч. Иманкулов. – КФ. – 995-инв. – 191–266 б. **Тыныбеков А.** «Семетей»: Семетейдин жетим калып Букарга качышы / Жыйноочу А. Тыныбеков – КФ. – 989-инв. – 278 б; – 989-инв. – 418 б. **Тыныбеков А.** «Семетей»: Семетейдин Букардан Таласка келиши / Жыйноочу А. Тыныбеков. – КФ. – 990-инв. – 279–473 б.

1947. **Абдрахманов Ы**. «Семетей»: Чынкожо, Толтойдун окуясы. 2-бөлүк / Жыйноочу Ы. Абдрахманов. – КФ. – 991-инв. – 509 б. **Абдрахманов Ы.** «Семетей»: l-бөлүк. Семетейдин Букарда болуп, Таласка келгени / Жыйноочу Ы. Абдрахманов. – КФ. – 993-инв. – 231 б. **Абдрахманов Ы.** «Семетей»: Семетейдин Коңурбайга жортуулу: 3-бөлүк / Жыйноочу Ы. Абдрахманов. – КФ. – 996-инв. – 231 б. **Абдрахманов Ы.** «Семетей»: Семетейдин өлүмү / Жыйноочу Ы. Абдрахманов. – КФ. – 997-инв. – 135 б. **Бектенов З., Самарин Г.** Прозаическое переложение сюжета «Манаса» (Машинная рукопись хранится в Ин-те Яз. литературы и истории Кирг. ФАН СССР). **Каралаев С.** Манастын балалык чагы. 1-т. – КФ. – 536-инв. – 12940 сап. Латын ариби м-н жазылган. **Каралаев С.** «Семетей»: 1-т. Каныкейдин жер менен коштошкону. – КФ. – 544-инв. – 320 б. Латын ариби м-н жазылган. **Каралаев С.** «Семетей»: 1-т. Каныкейдин Букарга качышы. – КФ. – 545-инв. – 747 б. Латын ариби м-н жазылган. **Каралаев С.** «Семетей»: Каныкейдин Тайторуну чапканы. – КФ. – 547-инв. – 7880 сап. Латын ариби м-н жазылган. **Каралаев С.** «Семетей»: – КФ. – 548-инв. – 16900 сап, 543 б; – 549-инв. – 12840 сап, 546 б; – 550-инв. – 11589 сап, 399 б; – 551-инв. – 9551 сап, 311 б; – 552-инв. – 14158 сап, 539 б; – 553-инв. – 13048 сап, 385 б; – 554-инв. – 14000 сап, 519 б; – 555-инв. – 13076 сап, 468 б; – 556-инв. – 14906 сап, 515 б. Жогорудагы инвентарларда көрсөтүлгөн материалдар латын ариби м-н жазылган. **Каралаев С.** «Семетей»: 12-т. – КФ. – 557-инв. – 13972 сап, 502 б; 13-т. – 558-инв. **Тыныбеков А.** «Семетей»... – 14-т. – 559-инв. – 13982 сап, 498 б; – 15-т. – 560-инв. – 15544 сап, 537 б. Латын ариби м-н жазылган. **Каралаев С.** «Сейтек»: 12-т. – КФ. – 562-инв. – 5724 сап, 208 б; – 13-т. – 568-инв. – 211 б; – 13-т. – 569-инв. – 3200 сап; – 13-т. – 570-инв. – 3210 сап, 106 б; – 16-т. – 564-инв. – 8250 сап, 272 б; – 17-т. – 565-инв. – 7812 сап, 272 б; – 18-т. – 566-инв. – 5964 сап, 214 б; – 19-т. – 567-инв. – 268 б; – 20-т. – 568-инв. – 7168 сап, 256 б. **Каралаев С.** «Сейтек» / Жыйноочу М. Мамыров. – КФ. – 967-инв. – 368 – 632 б. **Каралаев С**. «Сейтек»: Сейтек менен Акжолтойдун перинин кыздарына үйлөнүшү. – КФ. – 1103-инв. – 340 б; – 1104-инв. – 256 б. **Каралаев С.** «Семетей» жана

«Сейтектин» сюжети. – КФ. – 1121[а]-инв. – 431 б; – 1122-инв. – 276 б. **Каралаев С.** «Манас», «Семетей», «Сейтектин» кара сөз менен жазылган варианты. – КФ. – 1124-инв. – 70 б. **Каралаев С.** «Семетей»: Семетейдин балалык чагы. – КФ. – 5085-инв. – 906 б. **Каралаев С.** «Семетей»: 1-т. Семетейдин балалык чагы. – КФ. – 5085-инв. – 906 б. **Мусулманкулов М.** «Семетей»: 1-т. – КФ. – 1065-инв. – 362 б; – 2-т. – 1066-инв. – 397 б; – 3-т. – 1067-инв. – 325 б; – 4-т. – 1068-инв. – 316 б. **Мусулманкулов М.** «Семетейдин» сюжети. – КФ. – 1114 инв. – 42 б. – 1115 инв. – 110 б. **Рысмендеев А.** «Семетей»: Семетейдин бала чагы / Жыйноочу Э. Наматова – КФ. – 1003 инв. – 364 б. **Рысмендеев А.** «Семетей»: Чынкожо, Толтойдун окуясы. – КФ. – 1004-инв. – 438–487 б. **Рысмендеев Ш.** «Сейтек»: 6-т. – КФ. – 1086-инв. – 237 б. **Сазанов Б.** «Семетей»: 2-т. – КФ. – 1082-инв. – 484 б; – 3-т. – 1083-инв. – 485–971 б. **Сазанов Б.** «Семетейдин» сюжети. – КФ. – 1109-инв. – 320 б. – 1110-инв. – 155 б. **Тойчубеков А.** «Семетей» – КФ. – 1112[а]-инв. – 100 б.; – 1113[а]-инв. – 220 б.; **Чокморов М.** «Семетей» / Жыйноочу К. Мифтаков – КФ. – 1118[а]-инв. – 359–436 б.

1948. **Абдрахманов Ы.** «Сейтек» / Жыйноочу Ы. Абдрахманов. – КФ. – 998-инв. – 335 б. **Каралаев С.** «Сейтек»: 1-т. – Күлчоро менен Айчүрөктүн туткунга кетиши. – КФ. – 8-инв. – 784 б; – 9-инв. – 784 б; – 10-инв. – 784 б. **Каралаев С.** «Сейтек»: – 2-т. – Сейтек чоң энесине жана Бакайга кезикти. – КФ. – 13-инв. – 563 б. **Каралаев С.** «Сейтек»: 1-китеп. – Күлчоро туткундалды. – КФ. – 8-инв. – 303 б.

1949. **Абдрахманов Ы.** «Семетейдин» сюжети. 1-бөлүм, – КФ. – 1105-инв. – 107 б; – 2-бөлүм. – 1106-инв. – 116 б; – 3-бөлүм. – 1107 инв. – 67 б; – 4-бөлүм. – 1108-инв. – 36 б. **Абдрахманов Ы.** «Сейтектин» сюжети. – КФ. – 1125-инв. – 50 б. **Каралаев С.** «Семетей»: 2-т. – Семетей Таласта. – КФ. – 5085-инв. – 489 б. **Сазанов Б.** «Семетей»: Семетейдин Коңурбайдан кун кууганы /Жыйноочу Э. Наматова. – КФ. – 1005-инв. – 126 б. **Сазанов Б.** «Семетей»: Үмөтөйдүн окуясы / Жыйноочу Э. Наматова. – КФ. – 1006-инв. – 127 – 129 б. Сазанов Б. «Семетей»: Семетейдин өлүмү / Жыйноочу Э. Наматова. – КФ. – 1007-инв. – 230 – 328 б; – 1008-инв. – 329–430 б. **Сазанов Б.** «Сейтек» / Жыйноочу Э. Наматова. – КФ. – 1109-инв. – 99 б; – 1110-инв. – 100–181 б. **Сарыков Ж.** «Семетейдин» сюжети (Ы. Абдрахманов, Ж. Сарыков, М. Мусулманкулов, А. Рысмендеевдин «Семетейлеринин» сюжети салыштырылат). – КФ. – 1113-инв. **Сарыков Ж.** «Сейтектин» сюжети. – КФ. – 1123-инв. – 42 б.

1950. **Абдрахманов Ы.** «Сейтектин» жалпы сюжети. – КФ. – 1127-инв. – 58 б.

1951. **Абдрахманов Ы.** «Сейтек» / Жыйноочу Ы. Абдрахманов. – КФ. – 1158-инв. – 323 б. **Абдрахманов Ы.** «Сейтек»: – КФ. -1328 инв. – 346 б. **Искандеров Н.** «Сейтек». – КФ. – 1328-инв. – 346 б.

1955. **Каралаев С.** «Семетей». – КФ. – 553-инв. **Каралаев С.** «Сейтек»: 1-китеп, 3-т. – Күлчоро менен Айчүрөктүн туткунга кетиши. – КФ. – 1672-инв. – 294 б; – 2-китеп. – 1673-инв. – 296–624 б. Каралаев С. «Сейтек»: 3-китеп. – Семетейдин кайра элге кошулушу. – КФ. – 1674-инв. – 625–886 б.

1958. **Тыныбеков А. «Семетей»:** Семетейдин жетим калып Букарга барышы. – КФ. – 989-инв. – 418 б. **Тыныбеков А.** «Семетей»: Семетей Букардан Таласка келип Манастан калган мүлктөрүн алып жаткан жери. – КФ. – 990[а]-инв. **Тыныбеков А.** «Семетей» – КФ. – 990 -инв. – 116 б. **Касмамбетов С.** «Семетей»: Кырк чоронун өлүмү. – КФ. – 2032-инв. – 88 б.

1959. **Жумабеков Ы. «Семетей»:** Айчүрөктүн Чачыкейге келиши / Жыйноочу П. Каэиев. – КФ. – 4033-инв. – 95 б. **Жумабеков Ы.** «Семетей»: Күлчоронун Айчүрөккө барган жеринен Толтойду сайган жерине чейин. – КФ. – 4059-инв. –

1500 *м* тасма (пленка). **Касмамбетов С.** «Семетей»: Семетейдин Таласка келиши. – КФ. – 4037 инв. – 500 м. тасма (пленка), «Семетей»: 1 дептер. – КФ. – 1987-инв. – 288 б. «Семетей»: Семетейдин Таласка биринчи келиши. – КФ. – 1987-инв. – 289–543 б. «Семетей»: 3 дептер. – КФ. – 1987-инв. – 544–742 б.

1960. «**Семетей**»: Күлчоро менен Айчүрөктүн туткундалышы. – КФ. – 4045-инв. – 336 б. «**Сейтек**»: Кыяздын өлүшү, Кара дөө Жедигердин кан болгону. – КФ. – 5045-инв. – 337 – 545 б. «**Сейтек**»: Семетейдин кайра элге кошулушу. – КФ. – 4052-инв. – 598 – 871 б. «**Сейтек**»: Семетейдин кайра элге кошулушу. – КФ. – 5045-инв. – 546 – 743 б.

1961. **Молдокеева С**. «Семетей» (үзүндү) / Жыйноочу Р. Сарыпбеков. – КФ. – 5079-инв. – 5 кассет.

1962. **Тойчубеков А.** «Семетей / Жыйноочу М. Мамыров. – КФ. – 5166-инв. дептер, 19 жука, дептер.

1963. **Тойчубеков А.** «Семетей» (үзүндүлөр) / Жыйноочу М. Мамыров. – КФ. – 5152-инв. – 318 б. Тойчубеков А. «Семетей» / Жыйноочу С. Бегалиев. – КФ. – 5155-инв. – 190 б.

1965. **Кочукеев Д.** «Семетей / Жыйноочу С. Бегалиев. – КФ. – 5167-инв. – 3 жука, дептер, 2 чоң. дептер.

1966. **Байбуураев Т.** «Семетей» (үзүндү). – КФ. – 5172-инв. – 96 б. **Байбууураев Т.** «Семетей» (үзүндү): **С. Орозбаковдун өмүр баяны**/ Жыйноочу Р. Сарыпбеков. – КФ. – 5173-инв. – 94 б. **Жумабеков Ы.** «Семетей»: Акшумкардын окуясы / Жыйноочу С. Бегалиев. – КФ. – 4065-инв. Жумабеков Ы. «Семетей» / Жыйноочу П. Казиев. – КФ. – 5168-инв. – 330 б. **Жумабеков Ы.** «Семетей»: Айчүрөктүн кандарды сынаганы / Жыйноочу С. Бегалиев. – КФ. – 5168[а]-инв. – 4 дептер. **Кочукеев Д.** «Семетей»: Үргөнчтүн көрүнүшү / Жыйноочу С. Бегалиев. – КФ. – 4064-инв. – 500 *м*. **Кочукеев Д.** «Манас»: «Семетей» / Жыйноочу С. Бегалиев. – КФ. – 5164-инв. – 3 чоң дептер.

1968. **Тойчубеков А.** «Семетей» / Жыйноочу К. Алмабеков. – КФ. – 5170-инв. – 12 жука, дептер; – инв. – 15 жука, дептер; – инв. – 27 жука, дептер.

1969. **Касымбеков, Сүйүнбаева.** – 1. «Манас», «Семетей»; 2. «Манас», «Семетей» / Жыйноочу С. Бегалиев. – КФ. – 5175-инв. – 3 чоң. дептер. **Борзу уулу Малдыбай**. «Семетей» /Б. Юнусалиев. – КФ. – 4071-инв. – 117 б. Сүйүнбаева. «Семетей» / Жыйноочу С. Мусаев. – КФ. – 5192-инв. – 218 б.

1970. **Молдокеева С.** «Семетей»: Чынкожо менен Толтойдун Бозжигитти аңдоочуга жибергени / Жыйноочу Р. Сарыпбеков. – КФ. – 5 87-инв. – 3 чоң. дептер. **Чокморов М.** «Семетей»: Семетейдин качып чыгып элин издеши / Жыйноочу К. Кырбашев. – КФ. – 5169-инв. – 2 чоң. дептер.

1971. **Молдокеева С**. «**Семетей**»: Семетейдин балалык чагы, Каныкейдин Тайторуну чабышы /Жыйноочу Р. Сарыпбеков. – КФ. – 5186-инв. – 10 чоң. дептер. **Чокморов М.** «Сейтек» / Жыйноочу Р. Сарыпбеков. – КФ. – 5182-инв. – 2 чоң. дептер. **Чокморов М.** «Семетей»: Семетейдин Коңурбайдан атасы Манастын кунун куушу / Жыйноочу Р. Сарыпбеков. – КФ. – 5183-инв. – 3 чоң дептер. **Чокморов М.** «Семетей» / Жыйноочу О. Сооронов. – Кф. – 5184-инв. 3 чоң дептер. **Чокморов М.** «Семетей» / Жыйноочу Ш. Айтбаева. – КФ. – 5185-инв. – 2 чоң дептер. **Чокморов М.** «Семетей» / Жыйноочу С. Алиев. – КФ. – 5183-инв. 1 чоң. дептер.

1972. **Борзу уулу Малдыбай**. «Кысса Семетей баатыры» / Жыйноочу Б. Юнусалиев. – КФ. – 5188-инв. – 117 б. **Чокморов М.** 1) «Сейтек»: Сейтектин Канчоро менен Кыяздан өчүн алып, Бозбаланы кан шайлашы; 2) Күлчоро менен Сейтектин Талас – Кең-Кол жерине келиши; 3) Айчүрөктүн Семетейди издегени («Сейтектин» аягы) / Жыйноочу Ш. Айтбаева. – КФ. – 5190-инв. – 3 чоң. дептер.

1973. **Молдокеева С.** «Семетей» / Жыйноочу Р. Сарыпбеков. – КФ. – 5191-инв. – 3 чоң. дептер.

1975. **Молдокеева С.** «Семетей / Жыйноочу С. Мусаев. – КФ. – 4076-инв. – 53 б. Молдокеева С. «Семетейден» үзүндү / Жыйноочу С. Мусаев. – КФ. – 4076-инв. 15 чоң. дептер.

1978. **«Семетей»:** Семетейдин Абыке, Көбөштөргө жолугушуусу/Жыйноочу Мураталиев. – КФ. – 5320-инв. – 135 б.

1981. **Шапаков М.** «Семетей» (үзүндү) / Жыйноочу М. Мукасов. – КФ – 4076-инв.

1982. **Молдокеева С.** «Семетей». – КФ. – 4197-инв. – 3 чоң. дептер, 1 чоң. дептер. «Семетей» / Жыйноочулар экспедициянын коллективи. – КФ. – 4197-инв. – 4 папка, 250 б.

1985. **Жусуп Мамай.** «Семетей» / Жыйноочу К. Сыдыкбаев. – КФ. – 4076-инв. – 476 б. **Шапаков М.** «Семетей». – КФ. – 4076. – 81 б.

1988. **Молдокеева С.** «Семетей» / Жыйноочу С. Алиев. – КФ. – 4076-инв. – 3 жука, дептер. «Семетей» / Жыйноочу Карабаев. – КФ. – 4076-инв. – 21 жука дептер.

ШАРТТУУ КЫСКАРТУУЛАР

(Негизги кыскартууларда жоктор берилди)

авт. – авторский
Астрах. – Астраханский
Б.: – Бишкек б. – бет, беттерде
БФ. – Бурятский филиал
вкл. – вклейка Вост. – Восточный
Всесоюзн. – Всесоюзный
вступит. – вступительный
вып. – выпуск гл. – главный
дет. – детский
дисс. – диссертация
ИВ. – Институт
Востоковедения
изд. – издание
илл. – иллюстрация
имп. – императорский
инв. – инвентарь
информ. – информация
ИЯЛ – Институт языка, литературы
культ. – культурный
КФ – Кол жазмалар фондусу
Л.: – Ленинград
л. – лист
ленингр. – ленинградский
лит. – литература
ЛО – Ленинградское отделение
М.: – Москва
МГУ – Московский государственный университет
М. – Л. – Москва-Ленинград
Москв. – Московский
надзаг. – надзаглавие
назв. – названия
науч. – научный
общ-во – общество
отд. – отдел, отделение
Пг. – Петроград
пер. – перевод
подг. – подготовил
посвящ. – посвященный
предисл. – предисловие
редколл. – редколлегия
рек. – реклама
с. – страница
СО – Сибирское отделение
соб. – собственный
соис. – соискание
сообщ. – сообщения
сост. – составитель
СПб – Санкт-Петербург
столб. – столбик
Тр. – труды
тюркол. – тюркологический
узб. – узбекский
указ. – указатель
Ф.: – Фрунзе
ФАН – Филиал Академии наук
худож. – художественный
центр. – центральный
ч. – часть
этн. – этнографический

М А З М У Н У

М 3
Н 179
О 190
Ө 223
П 226
Р 246
С 252
Т 400
У 475
Ү 496
Ф 503
Х, Ц 510
Ч 512
Ш 538
Ы 554
Э 567
Ю 596
Я 600
Кошумча 602
Библиография 608
Кыргыз Улуттук Академиясынын фондусундагы кол жазмалар 695
Шарттуу кыскартуулар 702

«МАНАС»
энциклопедиясы

2-том

Жооптуу редакторлор: *А. Акматалиев, Д. Андашев*
Корректору *Ж. Медералиева*
Тех. редактор *Ж. Жолдошева*
Компьютерде терген, калыпка салган *Т. Сандыбаева*

ИБ № 316
Басууга 14. 06. 2016-ж. кол коюлду. Форматы 60×84$^{1}/_{8}$. Көлөмү 88 басма табак.
Нускасы 600 даана. Заказ № 41.

«Басма-полиграфиялык комплекс «Принт Экспресс» ЖЧК
басмаканасында басылды
Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Профсоюз к. 49.